

ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”
Кафедра історії та культури України
Навчально-науковий центр усної історії

Джерела пам'яті

Історико-краєзнавчий альманах

Випуск 2

Остарбайтери: жива правда – живий біль

УДК 94 (477) "1941/45"
ББК 63.3 (4 Укр) 624
Д 40

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" (протокол № 2 від 4 листопада 2008 р.)

Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / Упорядник Т.Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.

Випуск присвячено проблемі примусової праці радянських громадян у Третньому Рейху під час Другої світової війни. Видання адресоване науковцям, викладачам, студентам, учителям, учням та всім, хто цікавиться історичним минулим рідної землі.

Альманах засновано у 2006 році при навчально-науковому центрі усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Редакційна колегія:

Віктор Коцур	- доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, (головний редактор)
Тарас Нагайко	- кандидат історичних наук, (відповідальний редактор)
Микола Корпанюк	- доктор філологічних наук, професор
Анатолій Коцур	- доктор історичних наук, професор
Олександр Лисенко	- доктор історичних наук, професор
Олександр Удод	- доктор історичних наук, професор
Тетяна Пастушенко	- кандидат історичних наук
Олександр Колибенко	- кандидат історичних наук, доцент
Олексій Лукашевич	- кандидат історичних наук
Оксана Тарапон	- кандидат історичних наук, доцент
Ольга Будугай	- кандидат філологічних наук
Лариса Годліна	- музеєзнавець
Надія Черней	- учитель-методист

Рецензенти: к.і.н. Гелінада Грінченко, к.і.н. Ярослав Потапенко
Літературні редактори: Людмила Довбня, Людмила Кожуховська, Тамара Товкайло
Відповідальний за випуск, упорядник: к.і.н. Тарас Нагайко

© Навчально-науковий центр усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди", 2010
© Автори публікацій, 2010
© Тарас Нагайко. Упорядник тексту, 2010
© Сергій Вовкодав. Дизайн обкладинки, 2010

ЗМІСТ

Слово до читача.....	5
----------------------	---

Мемуари, спогади, листування

Сторінки щоденника 1941–1947 рр., написані по пам'яті в 1988–1991 роках (<i>Данило Хмельницький</i>)	6
“Добрий день, сестро!”: долі остарбайтерів та “переміщених осіб” в епістолярній спадщині родини Петрунів (<i>Людмила Котлярова</i>).....	112
У фашистських лабетах (<i>Іван Хрумало</i>)	145
Ми були налякані і не знали, що буде з нами (<i>Петро Чайка</i>)	156
Спогад про себе (<i>Григорій Лазенко</i>).....	161
Зі спогадів. (<i>Матеріали з фондової колекції НІЕЗ “Переяслав”</i>).....	163

Статті та публікації

Українські примусові робітники нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація (<i>Тетяна Пастушенко</i>)	166
Жителі Переяславщини – невольники Третього Рейху (<i>Наталія Кухарева, Тамара Музика</i>)	191
“...Ой, в неволе дочка, в чужой стороночке”: публікації радянської доби фольклору примусових працівників (<i>Гелінада Грінченко</i>)	229
Михайло Степанович Борко (<i>Григорій Остронос</i>)	236
Сергій Мефодійович та Ганна Степанівна Левадні (<i>Ірина Федосєєва</i>)	241
Людина з позначкою «OST» (<i>Ірина Міщенко</i>)	249

Із шкільних конкурсних робіт

Остарбайтери с. Світанок (<i>Наталія Волинець</i>)	249
Долі, обпалені війною (<i>Матеріали колективної роботи учнів Полого-Вергунівської ЗОШ I-III ст.</i>)	263
Остарбайтери. Жива правда, живий біль (<i>Роман Лиховид</i>)	272
Погляд через роки: доля остарбайтерів сіл Козлова і Студеників Переяслав-Хмельницького району Київської області (<i>Аліна Євтушенко</i>)	281
На хвилях спогадів колишніх остарбайтерів (<i>Василина Руденко</i>)	304
Використання примусової праці у Третьому Рейху та на окупованих ним територіях (<i>Максим Крюков</i>).....	309
Пекло на землі (<i>Анна Сдобнова</i>)	313
Ніхто не забутий – ніщо не забуто (<i>Ольга Гром, Лариса Козоріз</i>)	316
Примусова праця населення України як один із страхітливих злочинів нацистського режиму у роки Другої світової війни (<i>Ольга Гончаренко</i>)	321
Українські остарбайтери: повернення історичної правди (<i>Матеріали пошуково-дослідницького проекту учнів Виповзького НВО “ЗОШ I-III ст. – ДНЗ”</i>)	323

Розповіді колишніх остарбайтерів с. Ковалин (<i>Матеріали краєзнавчого гуртка Ковалинського НВО "ЗОШ І-ІІ ст. – ДНЗ"</i>)	334
Пам'ять свідчить. (<i>Антон Грудевич</i>)	336
Остарбайтери села Стів'яги (<i>Олексій Крепель</i>)	341

Проекти

Матеріали до міжнародного проекту "Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау"	344
--	-----

Інтерв'ю

Інтерв'ю з Оксаною Дмитрівною Приблудою	391
Інтерв'ю з Галиною Федотівною Іващенко	403
Інтерв'ю з Анастасією Григорівною Литвиненко	409
Інтерв'ю з Михайлом Григоровичем Литвиненком	414

Поетична творчість остарбайтерів

"Із життя в Німеччині". Вірші Галини Коржик	424
"Пісенник М.Кравченко"	428
Аркуші з поезією жительки с. Ковалин Оксани Лазарівни Довгаль	437
«Альбом на згадку подрузі-сестриці Марусі Василівній». Варвара Грицан (Комісарик)	445

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Другий випуск історико-краєзнавчого альманаху “Джерела пам'яті” навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” присвячено проблемі примусової праці радянських громадян у Третьюму Рейху.

Тема остарбайтерів частково вже знаходила висвітлення на сторінках першого випуску “Джерел пам'яті” “Народжені для випробувань”. Зокрема, у ньому було опубліковано історико-документальну повість О. Будугай “У тунелях таємничої Дори”, де йдеться про долю батька авторки, уродженця м. Гуляйполя Запорізької області, в'язня чотирьох концтаборів, колишнього остарбайтера Дмитра Савченка. Окрім того, у згаданому випуску було представлено ряд спогадів та інтерв'ю з колишніми примусовими працівниками, інші матеріали, що стосуються означеної теми.

До другого випуску “Джерел пам'яті” “Остарбайтери: жива правда – живий біль” увійшли матеріали, що висвітлюють проблему використання праці радянських громадян у Третьюму Рейху, дають уявлення про долі людей, котрі під час Другої світової війни опинилися в умовах рабського примусу. Його основу складають джерела усного походження: спогади, інтерв'ю та розповіді людей, котрим випало тяжке випробування опинитися по той бік кордону і працювати на користь ворога.

Одне з центральних місць з-поміж представлених матеріалів займають мемуари жителя с. Стовп'яг Переяслав-Хмельницького району Київської області Данила Хмельницького, який, будучи остарбайтером, з 1943 р. по 1945 р. працював на шахтах німецьких міст. Окрім них, до випуску увійшли твори та спогади мешканців Переяславщини Івана Хрумала, Дмитра Чайки та ін. Значне місце у випуску займають матеріали із шкільних конкурсних робіт, підготовлені учнями шкіл Переяслав-Хмельницького району Київської області для щорічних конкурсів, що проводяться Малою академією наук та Українським національним фондом “Взаєморозуміння та примирення” Їх тематика – доля громадян України, котрі постраждали від нацистських переслідувань”.

Представлено й інші матеріали: наукові статті, публікації, листи, інтерв'ю, світлина, вірші.

З-поміж них звертає на себе увагу епістолярна спадщина родини Петрунь. Зокрема, це листи та листівки, написані одним із її представників, колишнім остарбайтером та емігрантом Олександром Петрунею, у яких йдеться про його життя за кордоном, розкриваються числені аспекти, пов'язані з існуванням декількох поколінь цього роду, а також висвітлюються моменти, пов'язані з історичним минулим Переяславщини.

Також до видання увійшли матеріали, що є результатом діяльності однієї з робочих груп міжнародного проекту “Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау”, започаткованого у 2006 р. за ініціативою муніципалітету міста Дахау (Німеччина). Це низка автобіографічних інтерв'ю, спогадів та листів, що розповідають про долі наших співвітчизників, які під час війни були вивезені на Захід як остарбайтери, а потім потрапили до концентраційного табору Дахау у фашистській Німеччині.

Заключну частину випуску становить блок, до якого увійшли поетичні твори жінок-остарбайтерів, мешканок Переяславщини, вірші та пісні, складені й записані ними під час перебування на примусових роботах.

При підготовці видання до друку редколегія намагалася максимально повно зберегти авторський стиль та оформлення матеріалів, які в ньому подані. Водночас, ураховуючи їх специфіку, наголошуємо на можливих неточностях у написанні власних назв, імен та дат, що там наводяться. Частина матеріалів має передмову та уточнюючі пояснення. Право інтелектуальної власності зберігається за авторами публікацій.

Висловлюємо щиро подяку всім, хто брав безпосередню участь у роботі над другим випуском та всіляко сприяв його появі.

*З повагою
колектив навчально-наукового
центру усної історії
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди”:
Тарас Нагайко, Іван Капась, Микола Ярмоленко*

МЕМУАРИ, СПОГАДИ, ЛИСТУВАННЯ

Данило Хмельницький

СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА 1941–1947 рр.,
НАПИСАНІ ПО ПАМ'ЯТІ В
1988–1991 РОКАХ

“Сторінки щоденника”
Данила Хмельницького

Данило Миколайович Хмельницький народився 20 грудня 1924 р. в с.Стовп'ягах Переяслав-Хмельницького району Київської області. Закінчив місцеву семирічну школу. Останні два роки перед війною навчався в середній школі №2 м. Переяслава (нині – м. Переяслав-Хмельницький). Навесні 1943 р. був забраний на примусові роботи до

Німеччини, де працював на шахтах у Рурській промисловій області (земля Рейн-Вестфалія): у містах Херне, Бохум, Обераден. У 1945 р. був звільнений американськими військами, до 1947 р. проходив військову службу в радянських військах на території Німеччини. Після повернення додому працював інженером-будівельником сільського господарства.

Протягом свого життя Д. Хмельницький жваво цікавився подіями, що відбувалися в країні та за кордоном, захоплювався мемуарною літературою. На думку однокласників-односельців, Д. Хмельницький вирізнявся непересічними здібностями до навчання, був одним із найрозумніших учнів. Улюбленими предметами вважав історію, географію, математику. У період з 1941 р. по 1947 р. автор пропонує нижче спогадів вів щоденник, до якого записував усі важливі події, очевидцем яких він був. Згодом щоденник було втрачено. Вийшовши на пенсію, Данило Миколайович декілька років присвятив написанню власних спогадів. Йому вдалося відновити в пам'яті події тих далеких років та записати їх, оформивши у вигляді щоденника.

Мемуари Д. Хмельницького являють собою три загальні зошити, написані автором упродовж 1988–1991 рр. Вони містять змістовну та цінну інформацію про період Другої світової війни. Описані в них події розпочинаються 22 червня 1941 р. й закінчуються 10 травня

1947 р. Д. Хмельницький намагався максимально точно й правдиво описати пережите ним у той час. Ідея написання спогадів була викликана бажанням автора донести правду про війну до своїх нащадків. У післямові до спогадів він зазначав: “. усі події того часу написав я правдиво і достовірно. <...> Написав я все, як було в дійсності, без перебільшень та прикрас. <...> написав на пам'ять онукам і правнукам, щоб знали, які тяжкі події прийшлося пережити людям того часу”.

У спогадах Д. Хмельницького проглядається негативне ставлення їх автора до антилюдських тоталітарних режимів, панування яких призвело до жахливої трагедії – розв'язання Другої світової війни, що стала страшним випробуванням для всього людства. Водночас, він прагне залишатися об'єктивним свідком пережитих ним подій; концентруючи увагу на реальних епізодах зі свого життя, автор аналізує їх із виважених позицій набутого життєвого досвіду. Значну частину записаних спогадів становить матеріал, що стосується перебування автора в рідному селі в період з червня 1941 р. по травень 1943 р. – до моменту вивезення на примусові роботи в Німеччину. За цей час він став свідком багатьох яскравих подій у житті свого села та району. Серед них – військова мобілізація та евакуація цивільного населення, участь громадян в оборонних роботах, відступ Червоної Армії, прихід та перебування в селі німецьких військ, встановлення окупаційної влади, вербування до Німеччини та багато інших. Значну увагу Д. Хмельницький приділив епізодам повсякденного та громадсько-господарського життя населення в умовах нацистської окупації. Проте більша частина спогадів стосується його перебування на примусових роботах у Німеччині, зокрема детально описуються умови життя та праці остарбайтерів-шахтарів.

Автором спогадів подається аналіз зовнішньополітичної ситуації, що склалася в період Другої світової війни, подій на фронтах, наводяться міркування щодо побаченого та почутого від людей, котрі його оточували. Попри те, що основною сюжетною лінією “Сторінок щоденника” є події військового часу, у ньому також звертається увага й на інші аспекти, що закарбувалися в його пам'яті, наприклад, епізоди голоду 1932–1933 рр. та 1947 р., наслідки політичних репресій другої половини 1930-х рр. Також описується служба в Червоній Армії. Завершуються спогади розповіддю про повернення до рідної домівки.

Написання спогадів Д. Хмельницький остаточно завершив після проголошення незалежності Української держави. У 1992 р. в його товариша

й односельця В. Середи, разом із яким автор пережив частину описаних подій, виникла ідея опублікувати "Сторінки щоденника" в журналі "Жертви нацизму", проте видати їх друком той не наважився, вважаючи, що будь-яке редагування спогадів спотворить відображену в них дійсність. Після смерті автора у 2007 р. до редакції "Джерел пам'яті" ці спогади передав його син А. Хмельницький. При їх підготовці до друку було повною мірою збережено авторський стиль та оформлення матеріалу, виправлено лише окремі допущені орфографічні та граматичні огріхи. У деяких місцях редакторами зроблено відповідні примітки та коментарі. Сподіваємося, що їх публікація буде корисною для тих, хто цікавиться періодом Другої світової війни, і збереже добру пам'ять про людину, що їх написала.

*Онучку Богдану та іншим онукам
і правнукам на добру згадку присвячую.*

22 червня 1941 року. с. Стів'яги.

Прокинувся пізно, після дев'яти годин ранку, перервавши важкий, страшний сон. "Чого кричав сонний?" – спитала стурбовано мати. "Приснилася війна з німцями, і німецькі танки в нашому селі", – відповів я і розповів матері сон. Мені приснилося, що йду я ранком в м. Переяслав, у другу середню школу здавати екзамен за дев'ятий клас. Насправді останній екзамен за дев'ятий клас (твір із російської літератури) я здав лише вчора, 21 червня, у суботу. Так-от, поминув я останні хати "Карпиловки" і увійшов в "Іваненківський Ліс". Ліс раптом наповнився шаленим гуркотом. Лісовою дорогою до села їхало багато танків із чорними хрестами на бортах, з німецькими автоматниками на броні. Німецькі десантники були в зеленій уніформі із сріблястими орлами зі свастикою на грудях. Я хотів було тікати, але ноги не слухалися. Раптом передній танк зупинився, відкрився верхній люк і з танка вилізли дід Яков Овдів з ціпком у руках, Драниця Петро Сергійович – голова торфартілі ЧМН ОКП(б), батьків кум і наш сусід.

Фашистські солдати навели на мене автомати, але дід Яков сказав їм по-німецькому: "Це хлопець з нашого села – не стріляйте". Я закричав із жаху і з тяжким стогоном прокинувся. Звідки дід Яков знає німецьку мову – подумав я і тут же згадав, як батько розповідав, що дід Яков (сільське прозвище Овраменко) їздив у молодості в Сполучені Штати Америки і Канаду і може го-

ворити англійською, французькою, німецькою мовами, адже прожив там декілька років. "Де я раніше бачив німецьку воєнну форму?" – подумав я, адже до 1939 р. німецький фашизм вважався ворогом народів усього світу (так інформувала радянських людей наша преса і радіо), а тому ніяких ілюстрацій німецької військової машини в наших газетах і журналах не було, навіть після укладення з Німеччиною пакту про ненапад на десять років у серпні 1939 р. Але тут я згадав учителя російської мови та літератури Челяпова Олександра Миколайовича. У листопаді 1939 р. якось він зайшов у клас дуже стурбований із журналом у руках. Він повідомив, що укладено нашим урядом договір із фашистською Німеччиною про дружбу. Він сказав, що договір цей може мати для нашої країни сумні наслідки, адже це договір про дружбу двох диктатур, а де диктатура – там і демагогія, додав він. Тоді один з учнів нашого класу Фальковський Аврам запитав учителя, яка в нашій країні диктатура. Усміхнувшись, Челяпов відповів, що в нас диктатура пролетаріату, робітничого класу. Потім він відкрив ілюстрований журнал і показав нам офіційні фотознімки: Сталін і Ріббентроп (міністр закордонних справ Німеччини) поздоровляють один одного у зв'язку із укладенням Договору про дружбу та про лінію кордону між СРСР і Німеччиною. Дальші фотознімки такі: Гітлер держить Молотова за руку під час візиту Молотова в Берлін; Молотов і Ріббентроп проходять перед почесним караулом німецьких військ.

Так от звідки приснилися мені німці у воєнній формі – з ілюстрацій у журналі "Огонек", який показував учням наш учитель Челяпов О.М.

Червневий день був дуже спекотливим, сонце пекло немилосердно. О десятій годині до хати завітали сільські друзі: Плескач Іван Маркович, Лукавенко Василь Антонович, Хвіст Антон Пилипович. Вони поздоровили мене із закінченням дев'ятого класу, з успішним складанням екзамену за дев'ятий клас і запропонували йти купатися у меліоративну каналу на "Безщаснівщині". Я пішов із товаришами купатися. Після купання ми пішли погуляти в ліс і повернулись в село лише надвечір. Над селом линули глухі металеві звуки – то ударами в металеву рейку били на сполох.

Увійшовши в хату, я спитав, чого б'ють у рейку біля клубу (раніше в тому приміщенні була церква). Батько відповів, що збирають збори громадян села, виконавці сільської ради вже оповістили в усіх хатах. Ще батько сказав, що люди говорять, що Німеччина без оголошення війни в чотири години ранку напала на нашу країну, німецькі літаки вже бомбили Київ, Мінськ, Одесу, Севастополь і інші міста. Про це говорив по радіо Молотов. Я не йняв цьому віри і майже побіг до клубу. Там уже зійшлися люди і почалися збори. Представник райкому партії

з Переяслава говорив про віроломний напад гітлерівської Німеччини на нашу країну, закликав людей бути готовими до відсічі фашистам.

Протягом усіх років у пресі, у кіно, по радіо велася активна пропаганда того, що в разі війни ворог (фашизм) буде розбитий швидко, малою кров'ю і на його ж території. Тому повідомлення не викликало великого жаху і передчуття тих нещастя, які випали на долю людей. Прийшовши додому, я сказав батькові, що Німеччина буде розбита за півроку, так як фашизм змушений буде воювати на два фронти: проти Англії і проти СРСР. Але батько не поділяв моєї думки. Відповів, що війна буде дуже тяжкою. Першу світову війну він пройшов солдатом від Мазурських боліт у Східній Пруссії до Пінських боліт у Білорусії, гнів там в окопах більше двох років, тяжко захворів на цингу, попав у військовий госпіталь у Москві, там і застала революція. У 1919–1920 р. брав участь у розгромі Колчака в Сибірі, потім у 1921–1922 рр. у складі продзагонів відправляв хліб у центр Росії з Алтайського краю та із східного Казахстану. Пригадалася недавня війна з Фінляндією (28 листопада 1939 р. – 13 березня 1940 р.), де за три з половиною місяці війни було вбито і поранено двісті п'ятдесят тисяч наших солдат і офіцерів. Але ж фашистська Німеччина – це не маленька Фінляндія. Очевидно, батько мав рацію.

30 червня 1941 року.

Обезлюдніло село. Відбулася загальна мобілізація. Були призвані в армію усі чоловіки віком до п'ятдесяти років включно. Кожний день проводжали жінки і діти своїх чоловіків, синів, братів, батьків. На околиці села, за "Ковзалами", кожного ранку тепер чути жіночий та дитячий плач. Сьогодні проводжали ми з матір'ю та сестрою батька. Пройшов він Першу світову, а потім громадянську війну в 1919–1922 р., а тепер яка тяжка доля випаде в цю війну?

Радянське інформбюро¹ повідомляє, що німці величезними силами (170 дивізій) проводять наступ на нашу країну на широкому фронті від Балтійського до Чорного моря. У війну проти СРСР включилися також союзники Німеччини – Румунія та Фінляндія. Як повідомляє радінформбюро, тяжкі бої йдуть у районі м. Львова та біля м. Перемишль, який знову рішучим контрударом зайняли наші війська.

Німецькі літаки минулої ночі скинули листівки, у яких повідомлялося, що німецькі танкові частини вже зайняли столицю Білорусії –

м. Мінськ. Кожного дня вранці групи наших бомбардувальників летять на захід через Дніпро. Летять групами по тридцять-сімдесят літаків. Німці в листівках повідомляли, що їхня авіація знищила усі наші літаки на польових аеродромах. Але ж це брехня, адже літаки летять кожного ранку. Два дні тому, вночі, було чути глухі вибухи. На другий день дійшли чутки, що німці бомбили військовий аеродром у м. Борисполі. Через сільську Раду було одержано розпорядження, щоб вночі не розводили на пасовищі вогнищ, щоб не світилося в хатах ночами. Війна почала входити в повсякденне життя села.

20 липня 1941 року.

Радінформбюро повідомляє про тяжкі бої на Коростенському, Житомирському, Кіровоградському напрямках. Тепер щоранку летять у напрямку на схід через Дніпро німецькі бомбардувальники. Летять на великій висоті групами по п'ятдесят-сто літаків. Мабуть, бомбить Полтаву, Харків, міста Донбасу. Над Дніпром німецькі літаки обстрілюються зенітними батареями військових кораблів Дніпровської військової флотилії. Гуркіт артилерії з кораблів чути кілька хвилин, але літаки летять на великій висоті і в більшості днів перелітають Дніпро неушкодженими. Появилися перші біженці: це евакуюються ремісничі та технічні училища, створені за рік до початку війни. У зв'язку з тим, що залізничний транспорт перегружений перевезенням військ та військового спорядження, а також через щоденне бомбардування німцями ешелонів, що рухаються залізницею, цих 15–16–17-річних юнаків евакуювали пішки. Ішли вони разом зі своїми вчителями від села до села, групами по п'ятдесят-сто чоловік у ремісничій формі з рюкзаками на плечах. Деякі групи вже пройшли по 300–400 км (із Дрогобича, Коломиї, Львова, Луцька). Запаси взятих в училищах харчів давно скінчилися, харчувалися тим, що в дорозі випросять у добрих людей. Пункти призначення їхнього руху – м. Сталіно (Донецьк)², м. Харків.

Була й друга група біженців: це сім'ї євреїв, які вирішили евакуюватись у глибокий тил не залізничним транспортом, так як не можна було ним брати із собою майно. А евакуювалися євреї не пішки, а підводами, кожній сім'ї належало дві-три підводи, на підводах – домашній скарб, жінки, діти, старі. Коней по особливих розпорядженнях міняли в колгоспах, радгоспах. Виснажених коней залишали – брали свіжих коней.

Правили кінями чоловіки – євреї. Виникла думка, чому євреї не мобілізовані в армію – на війну? Ходили чутки, що дочка Я.М. Кагановича (єврея) стала дружиною Й.В. Сталіна, тому так привільно жилося євреям в ті передвоєнні роки.

¹ Радянське інформбюро (рос. "Совинформбюро – Советское информационное бюро) утворене в м. Москві 24 червня 1941 р. при РНК СРСР. Його метою було керівництво роботою з висвітлення в періодичній пресі та на радіо міжнародних подій, становища на фронтах, а також внутрішнього життя країни – Радянського Союзу.

² До 1924 р. м. Юзівка.

Євреї займали усі керівні пости в районах, областях та переважно і в республіках та Москві. Вони були в райкомах партії, райвиконкомах, директорами, начальниками, завідуючими, головами заводів, фабрик, підприємств, організацій, радгоспів, промислових артілей. Особливо багато працювало у торговій сітці: і керівниками, і продавцями, у фінансових і контролюючих органах, на керівних посадах у будівництві, у медицині, у тому числі й рядовими лікарями. Таке ж становище було й у Переяславі.

Переяслав до війни називали другим Бердичевом тому, що євреїв було дуже багато, цілі квартали були заселені євреями (вулиці Московська, Кріпосна, Ковальська, Сковороди, Одинця, Горького). Говорили, що в Переяславі проживало п'ять тисяч єврейського населення, із них лише Берлянд Міша був рядовим робочим – желязничником, ковалем. В евакуйованих євреїв було дуже багато грошей, на підводах багато продуктів. При під'їзді до села вони ставали “циганським табором”, розгодовані єврейки ледве вмощувалися на возах, а чоловіки йшли в село й купували десятками випотрошених, смажених курей, молоко, масло.

Чому евакуювалися євреї? Ходили чутки, що німці при зайнятті території розстрілюють усе єврейське і циганське населення. З німецьких літаків скидалися листівки, у яких говорилося, що євреї і цигани будуть знищені, тому що ведуть паразитичний спосіб життя – не займаються фізичною працею. Появилась і третя група евакуйованих: колгоспники і робітники радгоспів із західних областей гнали стада скоту: корів, волів. Говорили люди, що німці зробили диверсію, заразили стада скоту небезпечною заразною хворобою – ящуром. Гнили копита і скот не міг рухатися, поки не гине або поки потроху видужував і рухався далі на схід.

У селі на майдані таке стадо корів лежало днів десять. Виконавці сільської Ради загадували людям сторожувати тварин ночами. Кілька ночей сторожував і я. Дозріли хліба, колосилися пшениці і жита стиглим колосом, але збирати було нікому. Збирали урожай старі чоловіки, жінки, підлітки – переважно вручну. Жнива затягнулися до вересня місяця. Частина зерна переспіла й осипалася на землю.

22 липня 1941 року.

Проїшов перший місяць війни з фашизмом. Радінформбюро повідомляє про тяжкі криваві бої на Житомирському і Білоцерківському напрямках. Але поширилися чутки, що бої йдуть у передмісті Києва, у Голосіївському лісі, у районі сільгоспінституту (теперішня сільгоспакадемія), що в район боїв в Голосіївський ліс кинуті наші повітрянодесантні частини. Із тривогою люди

прислухалися ночами до далекого гулу. “Мабуть, під Білою Церквою”, – говорили старі. Німецькі літаки минулої ночі скинули листівки, у яких повідомляли, що незабаром буде зайнятий німецькими військами м. Київ, що вже зайняті міста Біла Церква, Миронівка і що через кілька днів німецькі війська вийдуть до Дніпра. У листівках був заклик до червоноармійців, щоб вони били своїх комісарів та євреїв і здавалися в полон німцям, їм буде забезпечене харчування і медична допомога. “Чергова демагогія”, – подумав я, знайшовши і прочитавши одну з листівок. “Адже диктатура фашизму – це безудержна демагогія”.

Учора одержали першого листа від батька. Він повідомляв, що знаходиться в Полтаві, в обозній команді стрілецького полку, що незабаром їхній полк направлять на правий берег р. Дніпра, де найближчими днями очікуються бої з німцями.

29 липня 1941 року.

Сьогодні спостерігав повітряний бій у районі р. Дніпро. Ланка наших винищувачів типу “Чайка”¹, або їх ще називали “тупорилими ястребками” за їхню коротку довжину і широкую передню частину, зустрілась із двома німецькими винищувачами типу “Мессершмітт-109”, які в народі прозвали “осами”. На великій висоті вони здавалися осами, так як були тонкі і довгі, пофарбовані в жовтий колір, із чорними хрестами на крилах і паучою фашистською свастикою на хвостовій частині літака. Останніми днями ці “оси” часто літали над ґрунтовою дорогою Київ-Харків, яка в той час проходила через Переяслав. Вони обстрілювали військові автомашини, що рухалися дорогою, пікірували інколи навіть на поодинокі автомашини. “Мессершмітти” мали велику швидкість, значно більшу за швидкість наших “Ястребків”. Тому під час повітряного бою усі три наші винищувачі були збиті, німець був збитий один. Німецькі літаки якимось скинули понад Дніпром листівки, у яких кепкували з нашої авіаційної техніки. Друкували в листівках: “Летчики в Советах отважные, а самолеты – бумажные”. У цьому разі фашисти прибрехали не так багато.

За Дніпром інколи починало дуже гриміти, це наводило на тяжкі роздуми. Минуло лише п'ять недінь війни, а фашисти вже наближалися до Дніпра, пройшовши з боями 400–500 км по нашій радянській землі. Очевидно, у фашистів була далеко краща військова техніка, крім того, на них працював увесь промисловий потенціал європейських країн, які вони загарбали.

¹ I-153 “Чайка” – радянський поршневий винищувач 30–40 рр. XX ст. Створений в ОКБ Полікарпова у 1938 р. “Чайка” вважається вдосконаленою моделлю літака I-15. Останній радянський серійний винищувач-біплан.

31 липня 1941 року.

У селі новина. Несподівано з'явився в село Груднина Іван, рідний брат дядини Параски – другої дружини дядька Михайла Костянтинівича Хмельницького, нашого сусіда. Він був на коні, у кавалерійській військовій формі. Прибув на один день, відпросився в командира. Він був у кінній розвідці стрілецького полку. Полк прибув у с. Ліпляве Гельмязівського району¹. Через два дні 3 серпня полк буде переправлятися Канівським мостом на правий берег Дніпра у м. Канів, а звідти направиться в район Миронівки і Богуслава, де в цей час наші війська вели бої з німцями. У полку чоловік із двадцять із Стовп'яг, у тому числі й мій батько, батько хрещений Адаменко Іван Захарович та ще один сусід Плескач Марко Пантелеймонович.

Заголосили жінки по селу. Деякі вирішили йти пішки лісами понад Дніпром до с. Ліплявого, щоб побачити (може востаннє) своїх чоловіків. Дуже шкода батька мені, тому сказав матері, щоб готувала в торбу передачу (харчі) батьку – вирішив йти разом із сусідками-жінками до с. Ліплявого. На другий день, 1 серпня 1941 р., о шостій годині ранку я вирушив в дорогу із жінкою Мартою (Захарківська) та з тіткою Ганною Марчихою.

1 серпня 1941 року.

Мати наголовила сала, втушила м'яса, зварила яєць, спекла коржиків, хліба здобного. Все це вкладено в торбу, а потім укладено в кошик. Вирушили в дорогу рано, адже до Ліплявого необхідно пройти до 50 км. Йшли луками та лісами понад Дніпром. Усього йшло четверо жінок із Стовп'яг та я – шістнадцятирічний хлопець.

Проїшли с. Андруші, пішли луками та верболозами до с. Козинці. До Козинець зо два кілометри йшли по суцільній піщаній дорозі. Йти було важко. Перед селом ми настигли сім'ю євреїв, які йшли пішки і мали жалюгідний вигляд. Це був чоловік років сорока п'яти, дві жінки: одна ще молода (напевно, дочка) і три хлопчики віком від десяти до п'ятнадцяти років. Як виявилось, у верболозах біля Дніпра вони їхали підводою зі своїм майном. Раптом їх настигла група підлітків та юнаків із ремісничого училища, які теж евакуювалися в східні області України. Вони йшли без своїх наставників-майстрів, мабуть, були голодні. Вони забрали в євреїв підводу і більшу частину майна, продукти і певну суму грошей. Потім звернули на лісову дорогу і зникли.

Не одну таку підводу вони зустрічали на своєму важкому шляху, очевидно, були голодні, врешті рішилися на відчайдушний вчинок. Євреї пішли до сільської Ради, щоб повідомити, що їх пограбували. "Шукай тепер вітру в полі, а хлопців – у лісі" – подумав я. "У євреїв ще грошей залиши-

лась певна сума, до м. Ташкента їм вистачить, ну а хлопці трохи голодовку заморять", – продовжував я свої роздуми. Проїшли ми с. Козинці, В'юнище. Згадав я великого Кобзаря – Т.Г. Шевченка. Любив він ці чудові місця на Переяславщині – свого часу бував неодноразово в цих селах. "Здається, що й раю кращого немає, як у тих Андрушах", – писав він у знаменитому щоденнику².

За В'юнищем почалися ліси, які в той час займали значні площі понад лівим берегом Дніпра. Ліси чергувались із запашними луками, де трава по пояс. Ліси були переважно листяні: вільха, береза, могутні дуби, густі зарослі орішнику. Незабаром пройшли село Городище, яке розкинуло свої хати в болотистій місцевості. Дальше шлях наш лежав до с. Комарівки та на хутір Раки. Це були найглухіші, найдальші кутки Переяславщини. У Комарівці пополуднували, трохи перепочили і знову рушили лісовою дорогою. За Комарівкою, за Дніпром виразно було чути артилерійську канонаду. Гриміло надвечір дуже. Жінки стривожилися, можливо вже війська раніше перейшли через Канівський міст і вони не побачать своїх чоловіків. Надали ходу. Але прийшли в с. Ліпляве Гельмязівського району вже зовсім темно, десь біля одинадцяти годин ночі.

Село було повністю забито військами, обозами, артилерією. У військових дізналися, що переправлятися війська будуть не 3 серпня, а завтра, 2 серпня, з десяти годин ранку. Деякі частини і служби вже переправилися через Дніпро сьогодні надвечір. Мабуть ці зміни сталися внаслідок погіршення становища на фронті біля Миронівки і Богуслава. Стали лаштуватися на нічліг. Виконавець сільської Ради відвів нас на нічліг на кінець села до хати діда Касича. Хага діда Касича була недалеко від залізничної колії. На подвір'ї була лише одна військова повозка та літні червоноармійці з обозного відділу полку. Бійці ночували на дворі – на подвір'ї на спресованих тюках сіна. Жінки пішли ночувати в хату, де їм постелили свіжої соломи на глиняній підлозі, а я вирішив спати на тюках пахучого сіна – поряд із бійцями.

У небі високо, але виразно чулося гудіння німецького літака-бомбардувальника. Я безпомилково вгадував, чий літак у повітрі. У наших літаків було безперервне гудіння, а в німецьких – гудіння з паузами: гу.-гу.-гу – "Хоч би бомб не кидали цієї ночі, а то й спати не дадуть", – сказав один червоноармієць. Мене дратувало це надсадне гудіння чужого літака, але повіки очей змикалися самі – утома за довгий літній день взяла своє і я раптово провалився в глибокий сон.

2 серпня 1941 року.

Уранці снідали в хаті діда Касича. Вродлива молода жінка (певно дочка, бо схожа на діда Ка-

² В оригіналі дана цитата звучить: "<...> здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші <...>"; 3 листа Т. Г. Шевченка до А. Й. Козачковського від 14 квітня 1854 року.

¹ Нині Канівський р-н Черкаської області.

сича) пригостила нас парним молоком, яке я так любив пити з дитячих років. Хутенько зібрали свої кошики і рушили з подвір'я. Чи міг я думати тоді, що вже в шістдесяті роки, прочитавши книги "Партизанськими стежками Гайдара" та "Сумка А. Гайдара", я дізнаюся, що хата діда Касича стане притулком розвідників партизанського загону Горелова¹, у тому числі й для палкого патріота, партизанського розвідника і кулеметника, відомого дитячого письменника Аркадія Гайдара, що в хаті діда Касича довгими осінніми вечорами писатиме при світлі каганця він свій так і не знайдений щоденник, що загине він 26 жовтня 1941 р. недалеко від подвір'я Касичів, біля будки колійного обхідника залізниці, попавши в фашистську засідку.

Через годину ми були вже біля Дніпра, біля Канівського мосту. Літній командир Червоної Армії із двома шпалами в петлицях, дізнавшись для чого ми прийшли до мосту, дозволив нам спостерігати за переправою наших військ через міст. Ми зайняли зручне місце під розложистим дубом безпосередньо перед в'їздом на міст. Над мостом увесь час на невеликій висоті кружляли дві трійки тупорилих "ястребків" – винищувачів. Одна трійка кружляла над мостом на великій висоті. Вони охороняли переправу від бомбардувань з повітря. Незабаром почалася переправа. На міст безперервним потоком йшли війська. Прогарцювали на конях кавалерійські частини, потім наступним потоком рушила піхота, стрілецькі частини.

У цих стрільців були гвинтівки 1891–1930 рр., у деяких гвинтівках штики чомусь були прикріплені звичайним дротом, а то й мотузками. "Очевидно, ці гвинтівки не зовсім справні, знаходились десь у запасі на збройних складах", – подумав я з гіркотою на душі. Деякі бійці Червоної Армії були озброєні десятизарядними автоматичними гвинтівками, але, як виявилось, вони були ненадійними в бойових умовах – при попаданні в патронний магазин землі чи піску, вони не могли стріляти. З'їхала на міст кінна артилерійська частина, потім знову нестримним потоком пішла піхота. Жінки і я напружено вдивлялися в шеренги солдатів, що проходили на міст, намагаючись упізнати односельців, своїх рідних.

"Кузьма, Кузьма!" – раптом закричала Ганна Марчиха, і я зразу ж упізнав Кузьму Девка. Він оглянувся, упізнав односельців-жінок, вийшов із строю і підійшов до нас. Це був родич Ганни Марчихи, жінки зразу ж накинулися розпитувати про своїх, тітка Ганна поспіхом діставала з кошика пиріжки, яйця варені, коржики. Пиріжки і коржики вона зав'язала в хустину і віддала Кузьмі. "А яйця ж куди?" – з тривогою спитала

вона. Дядько Кузьма усміхнувся, скинув з голови каску і сказав: "Ложи в каску". Так він і побіг доганяти своїх з каскою яєць у руках та з яскравою хустиною з пиріжками. Кузьма повідомив тітку Ганну, що Марко Плескач (чоловік Ганни) ще не проходив через міст, що він у них в полку кашоваром, бо в громадянську війну бандити побили йому голову, і з тих пір він часто засинав на ходу. За інших стовп'язців Кузьма не знав, чи пройшли вони вчора через міст. Тітці Ганні полегшало на душі, а ми продовжували вдивлятися у напружені солдатські обличчя.

Я раптом упізнав у молодому, ще юному бійцеві, що зігнувся під тягарем ручного кулемета системи Дегтярьова на плечах, Івана Івановича Груднину, 1922 р. народження, Івана Горпининого, як його ще звали усі в нашому селі. Він на хвилину зупинився, а тітка Марта вже запихала йому в кишені галіфе коржики. Більше ми стовп'язців не побачили, але після обіду, коли вже війська перейшли через міст, тітка Ганна раптом знайшла свого Марка. Я ледве впізнав його, хоч дядько Марко жив через дорогу по-сусідськи, він був з чорною бородою, хоч я увесь час знав його гармоніста, кравця і добрячого гуляку, що любив частенько випити, завжди чисто поголеним, по-міському одітим і взутим. Він пішов з Ганною до своїх польових кухонь. Бачили ми його востаннє. Навіть однополчані стовп'язці, яким пощастило залишитися живими після війни, не бачили його ні серед убитих, ні в полоні у фашистів.

Мені пощастило побачити деяких обозників з полку, які знали мого батька, але, на жаль, вони повідомили мене, що батько із частиною обозу ще вчора ввечері переправився через Канівський міст на правий берег Дніпра. Цивільних на правий берег через міст уже не пропускали. Ночували ми в лісі, біля військових обозників, що знали мого батька, тітці Марті теж не пощастило зустрітись із чоловіком, а моїм хрещеним батьком – Іваном Захаровичем. Він, як і Марко Плескач, не повернувся з війни, зник, як і тисячі інших у ту страшну пору, безслідно.

3 серпня 1941 року.

Із важкими роздумами повертався я із жінками тією ж дорогою додому, у рідні Стовп'яги. Тяжко було на душі, що не вдалося зустріти батька. Вирушаючи вранці з лісу під с. Ліпльавим, я написав батьку записку і передав червоноармійцям-обозникам з проханням передати її батьку, якщо вони зустрінуть його в Каневі або десь в іншому місті на правому березі. Тяжко було ще й тому, що фашисти через кілька днів вийдуть до Дніпра. Я розумів ще тоді, на переправі, що війська, які перекинуті через Дніпро до місця бойових дій, не стануть се-

¹ Ф.І. Горелов, 1-й секретар Гельмязівського райкому КП(б)У Полтавської (нині Черкаської) області, командир партизанського загону, що в 1941–1942 рр. діяв на тер. Гельмязівського р-ну сучасної Черкаської області.

рийозною перешкодою для німців. Адже війська ці не мали бойового досвіду ведення сучасних бойових дій. Крім того, були погано озброєні. Стрілецькі частини з гвинтівками зразка 1891 р. проти фашистських автоматників, які пройшли всю Європу. Кавалерійські частини, озброєні карабінами та шаблями, не зможуть зупинити армади німецьких танків. Фанерні “кукурузники” – По-2 не зможуть протистояти армадам броньованих німецьких бомбардувальників та винищувачів. Очевидно, що в останні роки наша країна незадовільно підготувалася до війни з фашизмом, у моді були шапкозакидальні лозунги, самовосхвалення Червоної Армії, її могутності, а насправді військова техніка країни відстала від рівня зарубіжних європейських країн.

Додому повернулися того ж дня пізно ввечері. Коли йшли лісовими дорогами понад Дніпром, за Дніпром продовжувала гриміти далека артилерійська канонада. Мати вже турбувалася за мною. Я коротко розповів їй про свою подорож до Ліпльового і, дуже стомившись від дороги, ліг спати.

5 серпня 1941 року.

За повідомленням радіо (Радянське інформбюро) німецькі війська були вибиті з Голосіївського лісу під Києвом. Фашисти були вибиті з кількох населених пунктів, відкинуті від Києва на десять-п'ятнадцять кілометрів. Але становище на фронтах було тяжке. Повідомлялося про здачу нашими військами м. Кіровограда. Було оголошено про мобілізацію населення придніпровських сіл на проведення оборонних робіт понад Дніпром, на копання протитанкових ровів. Із стовп'яг теж було виділено сільською радою понад сто жінок та підлітків п'ятнадцяти-шістнадцяти років на оборонні роботи – копання протитанкових ровів понад Дніпром. У число виділених на оборонні роботи попав і я. Участок для стовп'язців виділили за с. Підсічне, в урочищі “Острова”. Роботи повинні розпочатися 6 серпня 1941 р.

6 серпня 1941 року.

Перший день на оборонних роботах. Понад Дніпром, на піщаній місцевості, порослій густим верболозом, тисячі людей (жінки і підлітки) під наглядом і керівництвом військових саперів копали протитанкові рови глибиною до трьох метрів. Мені було зрозуміло, що фашистські танки саме тут будуть переправлятися по понтонному мосту, який спорудять фашисти через Дніпро, і що ці рови стануть їм на заваді. Стояла нестерпна спека до 30–35 градусів. Хотілося кинути лопату і кинутись у прохолодні води Дніпра купатися. Раптом загрозливо і тривожно завила сирена на військовій спецмашині.

Люди кинулися ховатись у густі зарослі верболозу, попадали на землю. Вздовж Дніпра на значній висоті з виючим свистом пролетіли два німецьких винищувачі – “Мессершмідти”. Раптом літаки розвернулися і спікірували вниз, до землі. Вони пролетіли на бриючому польоті над місцем проведення оборонних робіт, ще раз розвернулися і зненацька полоснули кулеметними чергами по піщаних горбах, по кущах верболозу, де поховалися люди.

Дві жінки були поранені, люди були занепокоєні у зв'язку із цим нападом літаків. Через кілька хвилин люди знову приступили до роботи. Незабаром над Дніпром з'явилася “Рама”. Так називали бійці і командири Червоної Армії німецького літака-розвідника. Він був двохфузеляжний, міг розвивати досить значну швидкість, міг раптово міняти напрямок руху і міг, як вертоліт, яких у той час ще не було на озброєнні в армії, зависати на місці без руху, фотографуючи місцевість чи ведучи розвідку наглядом. Розвідник на кілька хвилин завис над Дніпром, потім полетів у західному напрямі. Оголосили перерву на обід на одну годину.

Я разом зі своїм товаришем і однокласником по сільській школі Лукашенком Василем Антоновичем, нашвидку пообідавши, кинулись до Дніпра купатись, у цьому місці, посередині Дніпра, був невеликий піщаний острів з рідкими верболозними кущиками. Через це і місцевість цю називали “Островами”. Скинувши запітнілий одяг на березі, ми з радістю плюхнулись у води Дніпра. Там уже купалося декілька червоноармійців. “Пливемо до острова”, – гукнув я Василю і поплив до острова. До нього було метрів триста-чотириста. Оглянувшись, я побачив, що до острова пливе мій товариш Василь і ще два червоноармійці. Допливши до острова, я ліг відпочивати на пісок. Віддихавшись я пішов по піщаному березі острова, і раптом гострий біль пронизав ногу. Я наступив ногою на гостру черепашку, і вона глибоко розрізала підошву ноги. Хлинула з рани кров. Я зажав рану рукою, гукнув Василя. Він розірвав мої труси, відірвав колошу трусів, надівши її на ногу, але перев'язати кріпко було нічим. Тоді я відірвав від трусів і другу колошу, натягнув її на рану, із трусів навідривав стіжки сатинової матерії, зв'язав їх разом, міцно зав'язав пов'язку, яка стала червоною від крові. Рішили не гаятись, а шливти до берега. Біля мене пліли також два червоноармійці і Василь.

Раптом над Дніпром з'явилися два німецьких винищувачі. Вони йшли на невеликій висоті, потім спікірували і дали кулеметну чергу. Кулі засвистіли над головами, попереду і збоку нас здіймались пухирці води від куль. Один з червоноармійців скрикнув, він був поранений

у руку. Другою рукою він намагався швидше пливати і дістатись до берега. Усі ми попливли швидше. Ненароком я зачепив ногою пов'язку на розрізаній нозі, вона розв'язалась і кров хлинула з рани. В очах у мене попливли жовті круги, очевидно я втратив багато крові. До мене підплив червоноармієць, який увесь час плив поблизу мене і сказав: "Держись за мене". Він взяв мене на спину і доплив до берега. Доплив і поранений червоноармієць. Я втратив багато крові, знепритомнів і був автомашиною доставлений у Переяславську лікарню. Додому повернувся через два дні.

Оборонні роботи вже проводили війська, які зайняли оборону по Дніпру. Цивільних на лінію оборони вже не брали. 10 серпня надвечір німецькі війська вийшли до р. Дніпра. Радінформбюро повідомляло по радіо і в пресі, що після тяжких кривавих боїв наші війська залишили м. Дніпропетровськ. Оборона м. Києва продовжувалася. Фронт на певний час стабілізувався по Дніпру. Повідомлялося, що німці захопили невеликий плацдарм на лівому березі Дніпра біля м. Кременчука. Спроби наших військ розгромити німців на лівому березі біля Кременчука успіху не мали.

15 серпня 1941 року.

Кожного ранку тепер відбуваються артилерійські дуелі через Дніпро. Батарей Червоної Армії, які розташувались за три кілометри від села, у напрямку до Дніпра в урочищі "Олешки" вранці годині о 6⁰⁰ відкривали вогонь по німецьких позиціях за Дніпром. Я прокидався, виходив на подвір'я з хати і прислухався, як велетенські хлопавки порушували ранкову тишу села. Іноді батареї відкривали "біглий" вогонь і тоді над селом нависав суцільний гуркіт. Німці відповідали якось мляво і не завжди. Радянське інформбюро повідомляло, що наші війська після тяжких боїв залишили місто Смоленськ. Німці з літаків тепер часто скидали листівки і друкували зведення головної квартири фюрера (тобто Гітлера) про події на Східному фронті. Вони повідомляли, що Смоленськ узятий ними ще 30 липня. "Очевидно, правда десь посередині", - думав я свої невеселі думи.

Сільська рада повідомила всіх громадян села, що треба копати біля кожної хати так звані "щілини", тобто траншеї ломаної конфігурації довжиною десь до десяти метрів, шириною 0,7-0,8 м, глибиною до двох метрів. Ці "щілини" повинна викопати біля своєї хати кожна сім'я. Я викопав за хатою - в "загорідчику" таку "щілину" ще й перекинув її деревом, а потім присипав шар землі десь до півметра. Входи до траншеї з обох сторін залишив вільними. Такі траншеї

рекомендували зробити людям на випадок артилерійського обстрілу села німцями та в разі наближення фронту до села. Я відчував, що німці за Дніпром довго не затримаються, а будуть намагатися прорвати фронт і оточити наші війська, що обороняли район м. Києва.

21 серпня 1941 року.

Одержали другого листа від батька. Він писав, що знаходиться біля м. Хорол Полтавської області, що живий і здоровий, що обозники передали йому мою записку і передачу. Ще писав він, що йому ледве пощастило перебратися через Дніпро. 6 серпня після бою під Миронівкою і Мартинівкою німці оточили їхній полк. Проривались з оточення до Дніпра окремими групами. Через Дніпро переправлялися хто як міг: на плотах, на човнах, а деякі вплав. Батько переправлявся на плоту, а коли пліт недалеко від лівого берега перевернувся, прийшлося вплав добиратися до берега.¹

Батько радив нам з матір'ю викопати біля сохи з лелечиним гніздом (перед війною батько розібрав клуню, а на її місці залишилась соха дубова, на якій лелека навесні 1941 р. змстила гніздо, не бажаючи кидати рідних місць) яму, в яку впустити стару скриню, а в скриню насипати зерно пшениці та жита, також вкинути дещо з одягу. Це, писав батько, на всякий випадок. Я розумів, що він мав на увазі. Він передбачав, що німці займуть село, а зимою сім'ї треба чимось жити, щось їсти, у ямі, вважав батько, хліб і майно не згорять. Через кілька днів я з матір'ю виконали батькову пораду, зробили так, як він писав у листі.

31 серпня 1941 року.

Я збирався з 1 вересня продовжувати навчання в десятому класі переяславської середньої школи № 2. Навесні 1941 р. я захворів на серце. Було серцебиття, задишка, боліли ноги. Коли я звернувся в поліклініку до лікарів, мені сказали, що в мене порок серця, виписали ліки, запропонували зробити перерву в навчанні на один рік, займатися вдома нетяжкою фізичною працею, сказали, що в мене такий вік, що серце ще переросте, якщо виконувати поради лікарів і лікуватися.

¹ 25 липня 1941 р. німецькі війська розпочали наступальну операцію, що позначилася тривалими боями під м. Миронівкою Київської області. Радянські війська більше трьох тижнів чинили опір ворогу та зрештою відступили за р. Дніпро. У ході наступу німецьких військ загинули та потрапили до полону десятки тисяч радянських солдатів і офіцерів. Під час просування німців на схід частина радянських військ, задіяних у боях під Миронівкою, що змогли відступити, знову потрапили в оточення вже на тер. Лівобережної України. Батько автора був одним із багатьох пересічних українців, які брали участь у страшних подіях літа-осені 1941 р., що розгорнулися у придніпровській зоні Центральної України.

За літо я зміцнів, здоров'я поліпшилось і я вирішив не робити перерви, а продовжувати навчання в десятому класі. Підготовляв я книги, зошити і все, що потрібно для навчання. Але не раз приходила думка, що навчання в десятому класі буде недовгим, адже німці не сидітимуть за Дніпром, а продовжуватимуть наступ. Раптово в хату до нас завітав завуч школи і викладач хімії – учитель Білошицький Яков Іванович. Він їхав підводою по торф на торфорозробку, їхав вулицею мимо подвір'я нашого і зайшов напитися води та й повідомив мене, що навчання в цьому році в школах міста розпочнеться не 1 вересня, а 5 вересня 1941 р.

5 вересня 1941 року.

Перший день навчання в десятому класі переяславської середньої школи №2. Я, як і у восьмому, і в дев'ятому класі, у школу і з школи в м. Переяслав ходив пішки восени до Жовтневих свят, а також навесні після 1 травня й до закінчення навчання. Решту часу був на квартирі в Переяславі. Дев'ятий клас закінчив без трійок, на "4" і "5". Виходив з дому я в сім годин ранку і йшов через "Карпиловку", "Іваненків Гай", "Комуну" і на дев'яту годину встигав на уроки. Але в перший день навчання 5 вересня 1941 р. я вийшов раніше з дому, о шостій годині, а тому у вісім годин був уже на подвір'ї 2^{ої} школи.

Пригадалися дорогою мої товариші-однокласники: Хруленко Сашко, Заславський Володимир, Фальковський Аврам, Філоненко Микола Іванович, Гаярин Михайло Михайлович, Артеменко Степан, Марченко Павло, Огієнко Іван та інші. Увійшовши на подвір'я школи, побачив я, що на лавочці під акацією (ця акація і зараз росте на подвір'ї школи – авт.) сидить з портфелем у руках наш учитель математики Хабад Семен Ісаєвич. Він побачив мене і позвав до себе, сказав мені, щоб я сів біля нього. Почав мене розпитувати про фронт на Дніпрі, що нового в селі і т.д. Він хворів на поліартрит, і тому попросив мене принести йому наступного дня торфової грязі з кар'єрів торфорозробки, щоб полікувати ноги. Я пообіцяв йому принести. Мені було шкода старого сивого учителя. Він прищепив мені любов до математики, хоча до восьмого класу я захоплювався літературою та історією. Був Семен Ісаєвич суворий, але справедливий. Я нарешті наважився і запитав його, чому до цього часу він не виїхав із сім'єю з Переяслава, принаймні, до Волги або в Середню Азію (за національністю він був євреєм).

Він відповів, що, на його думку, німців далше Дніпра Червона Армія не пустить. Я почав доводити йому, що воєнна техніка в нашій армії набагато гірша, ніж у фашистів, армія не підготовлена до ведення бойових дій, тому німці

так швидко дійшли до Дніпра і що, очевидно, незабаром знову підуть у наступ. Я просив його виїхати негайно, бо згодом буде пізно, якщо прийдуть німці, то в першу чергу розстріляють євреїв. Він пильно подивився на мене, подякував за турботу про нього. Мені так і не зрозуміло було, чому він не виїхав з Переяслава, адже він, якщо не бачив, то чув, як багато євреїв евакуювалися на схід і залізницею, і гужовим транспортом (кіньми). Але, як не дивно, а факт залишився фактом, що переважна кількість євреїв із Переяслава не евакуювалася. Не налякали їх і листівки, які скидали німецькі літаки з погрозами про знищення євреїв, циган, психічно хворих.

Навчання в школах міста Переяслава восени того пам'ятного року продовжувалося всього п'ять днів – з 5 вересня по 10 вересня 1941 р. У зв'язку з погіршенням обстановки на фронті заняття були припинені, а учні старших (8–10) класів за місцем проживання були мобілізовані на оборонні роботи в Чернігівську область. Цією кампанією керували органи НКВД.

11 вересня 1941 року.

Заповідомленням радянського інформбюро, в газетах повідомлялось, що після тяжких боїв наші війська залишили м. Чернігів, повідомлялося про бої на Кременчуцькому та Ніжинському напрямках, про контрудар наших військ в районі на схід від Смоленська, у результаті якого наші війська зайняли знову м. Єльню. Мені стало зрозуміло, що німці ударом з півночі через Чернігівську область та ударом з півдня із плацдарму в районі Кременчука намагаються оточити наші війська, що оборонялися по р. Дніпро та в районі м. Києва. 11 вересня 1941 р. із села виїхала перша група юнаків та дівчат на підводах для виконання оборонних робіт в район м. Ніжин Чернігівської області. Я був зарахований у другу групу, яка мала виїхати із села 13 вересня 1941 р.

13 вересня 1941 року – 17 вересня 1941 року.

Виїхали із села о восьмій годині ранку на восьми підводах і бричці кращими колгоспними кіньми. На бричці їхав голова сільської Ради Сясько Степан Пилипович та два лейтенанти з військ НКВД, які повинні були доставити нашу групу до місця призначення. Продукти везли на двох підводах, на яких був і казан для приготування і варіння їжі, за цими підводами йшли прив'язані до возів колгоспні два бички, які призначалися для м'яса. Їхали неспішно, в обідню пору робили привал, варили їжу. Проїхали через села Дем'янці, Харківці, Мазінки, Вітовці, Московці, Скопці (теперішні Поділля, Веселинівка). За два дні доїхали до м. Барішівки. Після привалу поїхали далі через села Парішків,

Корніївку. 16 вересня були вже на території Чернігівської області.

Надвечір були в с. Софіївка біля м. Новий Биков¹. Зробили привал, почали питати людей, що нового чути. Ходили чутки, що німці вже зайняли міста Ніжин і Ромни, люди радили нам далі не їхати, а вернутися назад. Уже вчора деякі групи людей верталися додому з оборонних робіт, щоб не попасти в дорозі до німців. Вони показували листівки з німецьких літаків, де якийсь фашист надрукував такий вірш:

“Ідьте додому, дорогіі дамочки,
Не копайте ямочки,
Бо прийдуть наші таночки
І загорнуть ваші ямочки”.

“Очевидно, у фашистів на фронті справи пішли на краще, коли листівки почали писати віршами”, – з тривогою подумав я.

Наше керівництво вирішило вранці 17 вересня їхати далі. Проїхали кілометрів три від с. Софіївка, до наступного села залишилося чотири кілометри. Раптом попереду загуркотіли автомашини, наближалася хмара пилуки. Підїхало кілька військових автомашин з червоноармійцями. Вони зупинилися біля нас. Я здивовано поглядав на третю автомашину, де поряд з червоноармійцями на перекидних дошках – лавках, сиділо двоє зв’язаних переляканих фашистів-німців. “Куди ви люди, ідете?” – спитав червонощокій капітан з першої автомашини. “Попереду наших військ уже немає. Ідьте назад додому”, – додав він занепокоєно. “У тому селі вже німецькі мотоциклісти-розвідники. Двох з них ми захопили зненацька. Наглі такі”. Військові автомашини поїхали далі.

Ми негайно повернули коней, повернули назад, галопом пронеслися через с. Софіївку. Два лейтенанти з НКВД, які супроводжували нас, раптово десь хутенько зникли. На бричці нашого голови колгоспу Бельського уже возсідав сам наш голова сільської Ради Сясько Степан Пилипович. Десь годин у десять вечора ми вже були в м. Березань.

Селище було забите військами. Коні пристали – потомились, тому прийшлося пару годин відпочити. Місцеві люди говорили, що сьогодні в Березані був перший секретар ЦК ВКП (б) України Хрущов Микита Сергійович, що він з польового військового аеродрому вилетів у Москву. Говорили люди, що не далі, як завтра-післязавтра, у Березань вступлять німці. Після таких чуток ми (шістдесят осіб) бігом рушили з Березані в напрямку Пристрім. У чотири години

¹ Села Дем’янці, Харківці, Мазінки (Переяслав-Хмельницький район Київської області); Вітовці (нині Поділля), Масківці, Скопці (нині Веселинівка), Паришків, Корніївка (Баришівський район Київської області); с. Софіївка (Ічнянський район), с.м.т. Новий Биків (Бобрівський район, Чернігівська область).

ранку 18 вересня 1941 р. показалося рідне село Стовп’яги. Мати зраділа, що я повернувся, адже вона теж турбувалася. Не спала цієї ночі, тим більше, що батареї за селом кілька раз за цю ніч вели огонь по німецьких позиціях за р. Дніпро. Натомившись добре за кілька днів дороги, я з насолодою ліг спати в чисту теплу постіль на полу в хаті.

18 вересня 1941 року.

Прокинувся я десь о 12-й годині дня. Поснідавши, я пішов до свого товариша Антона та й узнати в дядька Пилипа Хвоста, чи приносили сьогодні пошту (газети). Я попросив газету, адже не читав п’ять день і не знав, що діється на всьому фронті. Дядько Пилип подав мені “Правду” чи “Комуніст” за 17 вересня 1941 р. Радінформбюро бюро повідомляло про тяжкі бої біля Ленінграда, Вязьми, у районі Києва.

На першій сторінці газети великим шрифтом було надруковано: “Родимый Киев, ты будь спокоен, тебя врагу мы не отдадим”. Я не розумів, чому немає наказу про залишення м. Києва, адже німці прорвалися глибоко в тил нашим арміям. Я розповів дядьку Пилипу, що німці вже зайняли Ніжин і наступають у тил нашим військам, що стоять на Дніпрі. Дядько Пилип сказав, що люди говорять, що німецькі розвідники сьогодні вранці були в м. Переяславі. Ми з Антоном побігли до сільської Ради, щоб узнати новини. На наше здивування у сільській раді не було нікого, навіть виконавця. Я підійшов до телефонного апарата, покрутив ручку дзвінка на Переяслав і приклав трубку до вуха. І раптом почув, як хтось картатою німецькою мовою вилаявся: “Гот фордаміно мая, пафлюктерне гунд”. (Богом проклятий раз, клята собака)². Я зрозумів, що в Переяславі німці.

Але тут у селі стояла військова частина, у селі ходили наші бійці і командири. Прийшовши додому і пообідавши, я з матір’ю зайнявся якоюсь роботою на подвір’ї. Через село до Дніпра пройшла військова частина. Побачивши на подвір’ї колодязь із журавлем, зайшло кілька червоноармійців напиться води. Мати винесла їм з погребя ще й молока. “Ми німців через Дніпро не пустили” – похвалялися червоноармійці. Я не захотів розчаровувати їх і промовчав. Надвечір я почув якісь три глухих хлопки і зразу ж над селом з страшним свистом пролетіли міни.

Німці почали обстріл села з мінометів. Я побіг ховатися до викопаної за хатою щілини-окопу, запросив ховатись і матір, вона теж прибігла і спустилась у щілину. Але раптом вона рвонулась вибігти з окопу. Я затримав її. “Куди ви, мамо, сидіть тут”. – “А як же корова, її ж можуть убити”, – перелякано сказала вона. – “Корова ж у окоп не влізе”, – серйозно відповів я. У цю

² Гот фердаміт мал, ферфлюктер гунд – Gott, verdammt mal, verfluchter Hund.

мить знову засвистіло мов би над головою і зовсім близько, десь біля школи з грозивим тріскотом розірвалися міни. Над окопом засвистіли осколки. Обстріл села продовжувався більш як годину. Коли все затихло, я виліз з окопу й пішов до школи, де рвалися міни. Дізнався, що під час обстрілу вбило кількох корів у сараях, убило одного червоноармійця та сільську бабу Девчиху.

Повернувшись додому, я вніс у хату куль соломи з повітки, розіслав на полу і сказав матері, щоб послалась на солومی, адже будемо лягати спати на полу, бо німці вночі можуть відновити обстріл села.

19 вересня 1941 року.

Уночі обстрілу села німці не проводили, на дворі було тихо і темно. Стояла така тиша, що не вірилося в ту мить, що поряд десь за селом іде війна з її жорстокими законами, що доля багатьох людей у будь-яку годину може різко змінитися, перекресливши їхні мрії і сподівання. Ледве просвітлило за вікнами, я вийшов з хати на подвір'я. Співали півні в мутному світанку. Густий, вогкий туман накрив село. Я дійшов до воріт і став вдивлятися вздовж вулички на головну вулицю села. Там переміщалися якісь великі темні тіні. Вийшовши на вулицю, я побачив, що в ранковому тумані густою масою йдуть війська від Дніпра. Проїхала на кінній тязі артилерія. Кулемети системи "Максим" бійці котили дорогою, ручні "Дігтярі" несли на плечах. Проїшов кінний обоз, потім знову нахлинула піхота.

"Очевидно і не здогадуються, що оточені", – з сумом подумав я. "Командири, можливо, і знають обстановку". Лише згодом я дізнався випадково, що в те Київське оточення потрапила значна частина військ і штаб Південно-Західного фронту на чолі з командуючим фронтом генерал-полковником Кирпоносом¹ (4 армії). Війська відступали в напрямку сіл Дем'янці, Харківці. Туман почав розвіюватися десь годин у дванадцять, що забезпечувало відступ війська, захищало від ударів авіації з повітря. В обідній період війська вже перейшли через село, і тепер проїздили лише автомашини з бійцями десь з інтервалом десять-п'ятнадцять хвилин.

Після обіду я якось подивився в передпічне вікно і побачив, що до нашої греблі в кінці городу прямує група бійців Червоної Армії. Вони йшли з лісу, із "Забріддя", йшли гусаком один за одним. Третім ішов якийсь високий чоловік у цивільному одязі, у чорній зимовій папасі (шпапці). Мене здивувало те, що вони йшли з гвинтівками напоготові. Я зацікавився цим і підійшов до настільного вікна, щоб роздивити-

ся ближче. Бійці йшли в ботинках і обмотках, у шинелях з червоними петлицями з гвинтівками наперевіс. У цивільному чоловікові я відразу ж упізнав діда Якова Овдієва (Овраменка). Раптом мій погляд зупинився на касках, каски були якоїсь іншої форми. І тут я помітив на касках збоку білу фашистську свастику. "Фашисти переодягнені в червоноармійську форму", – з тривогою подумав я. Передній фашист, порівнявшись із вікном хати, у яке я дивився на цей маскарад, побачив мене і різко повернув гвинтівку на вікно, я відсахнувся і почув, як дід Яков сказав по-німецькому: "Це наш сільський хлопець".

Я відразу згадав сон, що приснився мені в першу ніч війни 22 червня 1941 р. Картина сну була дуже подібна до дійсності. "Мамо, фашисти переодягнені в нашу форму, пройшли вуличкою. Це німецькі розвідники". Мати злякалася, схопила якусь миску і пішла до сусідів, до Чубуків, а мені сказала йти за нею, подалі від гріха, як пояснила вона. Ледь зачинилися за нею двері, я кинувся до напільного вікна, побачив, що німці вийшли на головну вулицю, зібралися до купи, щось радилися. І раптом загуркотіла автомашинка, що їхала від Дніпра. Німців як вітром здуло – вони попереסקували через невисоку плетену з лози лісу і сховалися в густій акації нашого "загорідчика". Діда Якова теж перетягли через лісу.

Проїхала автомашинка ЗИС-5 з нашими бійцями. Потім проїхала друга така ж автомашинка. Я продовжував дивитись у напільне вікно. І тут я побачив, що фіртка високих дощатих воріт Юхима Адаменка відкрилася, і на вулицю вийшла Юхимова жінка, тітка Параска. Вона вийшла навпроти нашого "загорідчика", де засіли німці. І в цю хвилину загуркотіла автомашинка. Під'їхала легкова "емка" і зупинилася біля тітки Параски. З машини виліз молодий командир, підійшов до жінки, щось сказав. "Певно попросив води", – подумав я. Жінка хутко пішла у свій двір і через хвилину у великій кружці ви-несла воду, подала командирю. Шофер сидів у автомашині, мотора не глушив. Командир напився води, поніс кружку (кухоль) до машини, щоб напоїти шофера, і в цю мить німці із-за ліси дали залп із гвинтівок. Командир упав, машина враз розвернулася і зникла за поворотом вулиці. Тітка Параска скрикнула і зникла за ворітьми свого подвір'я. Німці перескочили через лісу, підійшли до вбитого командира (то був лейтенант-артилерист, як пізніше з'ясувалося), забрали в нього документи, пістолет.

Порадившись, німці забрали діда Якова і пішли вуличкою проз наше подвір'я, пройшли греблю і звернули до лісу. Все це я спостерігав у вікно. "Мабуть, німці ввійдуть у село завтра, сьогодні переважають, поки наші війська відійдуть від Дніпра. Адже все рівно оточені", –

¹ Михайло Петрович Кирпонос – Герой Радянського Союзу (1940 р.), генерал-полковник. З початком Великої Вітчизняної війни призначений командувачем військ Південно-Західного фронту. Загинув 20 вересня 1941 р. в районі м. Лохвиці.

розмірковував я. Пішов до Чубуків, позвав матір, розповів усе побачене. Дід Яков Овдїїв повернувся додому, у село, на другий день. Він ходив у ліс по гриби (дід завжди був грибником) і, там його зупинили німці, примусили його вести на розвідку в своє село. Дід трохи говорив німецькою мовою, тому німці забрали його із собою, пустили на другий день, як уже ввійшли в Старосілля-Дівички.

Із 20-го по 25 вересня 1941 р. на півночі, куди відступили наші війська, безупинно гриміла артилерійська канонада. Говорили люди, що в Харківцях, Скопцях, Вітовцях наші війська зайняли оборону, і там ідуть бої. Частина цих сіл спалені під час боїв. Але німці в с. Стів'яги не вступали аж до 26 вересня 1941 р. 25 вересня два німці на конях через село прогнали колону наших полонених червоноармійців – чоловік триста. Їх повели через торфорозробку на Дівички, де розміщлася військова частина. “Ну якщо два німці супроводжують триста полонених, то, очевидно, велика кількість військ попала в оточення, і в оточених почалась паніка”, – з гіркою роздумував я.

26 вересня 1941 року.

У село вступила німецька військова частина. Зразу ж німці групами по три-п'ять чоловік розбрелися по селу. Зайшло кілька й до нас. Ламаною польською мовою почали вимагати: “Матка, млеко, яйка, шпїк”. Мати внесла глечик молока. Спершу заставили її випити стакан молока, потім почали пити німці (щоб не отруїла). Одна з таких груп німців зайшла до баби Омельчихи в хату й зразу ж метнулася шукати “млеко, яйку”. Один з німців виніс із комори велику макітру з яйцями, може було десятків із п'ять. Баба стояла, як укопана з несподіванки. Німці зареготалися й пішли з хати, забравши макітру з яйцями і кілька шматків сала. Баба Омельчиха, збагнувши, що її нагло пограбували, схопила з припічка качілку для гладіння білизни і вибігла вслід за німцями. Догнала біля воріт того німця, що ніс макітру і з усієї старечої сили хватила качілкою по макітрі. Вона розбилась, яйця попадали на землю, зелений френч був у яєчні. Німець схопився за автомат, але інші зупинили його. Вони реготалися до сліз, раз по раз клацали фотоапаратами, фотографували невдачу.

У нашому подвір'ї розташувалася господарська частина: дві польові кухні на кінній тязі, кінний обоз з продуктами, господарська команда німців чоловік з п'ятнадцять. У сусідів, у Чубуків розмістилася машина з радіостанцією і обслуговуючий її персонал. Перед поїздкою в Чернігівську область на оборонні роботи я постриг голову, щоб не було так спекотно. Німці ж вважали всіх пострижених за червоноармійців, бо вони були дійсно пострижені наголо. Тому

вони кілька разів хотіли відправити мене як військовополоненого в тимчасові табори для військовополонених, і тільки малий мій зріст та шкільні знання німецької мови виручали мене від цих неприємностей.

Греблю німці загородили перекинутими возами, зробили щось на зразок барикади, на розлогій старій вербі в кінці города дядька Михайла Хмельницького зробили на висоті 8–10 м дерев'яну площадку з помостом, установили там крупнокаліберний кулемет. День і ніч там чергували кулеметники. Я розумів, що частини Червоної Армії, що відступали з Києва лісами і борами понад Дніпром, зроблять спробу прорватися на схід, тому в припольових селах вони, німці, й розташували свої залоги, щоб не допустити прориву частин або груп бійців із придніпровських лісів на схід. Удень та й уночі кілька разів німці прострілювали з кулеметів найближчі до села ліси. Нас із матір'ю німці перевели в хатину, а самі ночували в хаті, настеливши на підлогу солами. Спали покотом на підлозі.

28 вересня 1941 року.

Третій день у хаті й на подвір'ї німці. На подвір'ї в котлах варять горох із м'ясом, привели кількох сільських жінок і дівчат і дали їм у руки ножі, заставили чистити цибулю. Німці-кухарі не схотіли чистити самі, бо від тої чистки треба сльозами вмиватися, в очах і ріже і пече. Отож заставили сільських жінок та дівчат чистити цибулю, а щоб робота йшла швидше, заставили перекладача, молодого хлопця років вісімнадцяти із Львівської області, грати на гармошці українські пісні. Мене німці заставляли витягувати з колодязя із журавлем на нашому подвір'ї відра з водою, бо вони самі не вміли витягувати відра, відро в них відчіплювалося від журавля, набиралося повне води і топилося на дно колодязя. Матір заставляли прати білизну. Коли мати попросила за це дати їй цукру (у снігах хати стояли два мішки цукру-рафінаду), німець дав їй дві грудочки, як дитині. “Щоб ти подавився ним”, – сказала німцеві мати. Але він не розумів української мови і почав допитуватися, що мати сказала. “Вас, вас?” – допитувався він. (Що, що?).

Хлопець перекладач реготався до сліз і сказав німцеві, що мати дякує за сахар. Німець заспокоївся і відійшов. Увечері перекладач непомітно взяв з мішка кілька великих грудок цукру і віддав моїй матері. Якось один із німців захотів напитися молока. Він бачив, що в нас є корова. Корова була дуже маленька на забій, первістка, тому давала всього по літрі молока. Ввечері німець пішов у повітку подивитися, скільки надоїть мати молока. Побачивши, що молока на дні відра, він дуже здивувався, для чого ми тримаємо таку корову, більш не вимагав

молока, а взяв велику баклагу і пішов у селі по подвір'ях шукати велику корову.

30 вересня 1941 року.

Сьогодні вранці перекладач розповів, що вчора німці постріляли в Переяславі всіх євреїв з усього району, привозили навіть з інших місцевостей. Постріляли з кулеметів кілька тисяч чоловік, жінок, стариків, дітей. Німці теж говорили між собою за це, я чув повсюдно слова: юде, юде. Так називали німці євреїв – юдами.

Носили усі німці плетені шерстяні светри, у них завелось дуже багато вошей, не соромлячись жінок і дітей, вони в хатах села роздягалися догола і на столах, перед іконами, шукали і били вошей в своїй одежі. Дощаті або очеретяні уборні, які були в кожному подвір'ї, німці швидко заповнили, а потім не будували нової уборної, а лопатами саперними викопували ями в глиняних призьбах навколо хати і справляли туди свої потреби. Цим фашисти показували свій цинізм, неповагу до місцевого населення, безкультур'я. "Оце представники німецької культури, вищої раси", – роздумував я. – "Представники відкритого насильства, демагогії, воєнні авантюристи і злочинці".

1 жовтня 1941 року.

Уранці зривав і затягував до купи гарбузи на городі, німці поралися біля похідних кухонь, якось глянув я за городи, за греблю і побачив, як із лісу вискочило на конях чоловік п'ятнадцять кавалеристів. Спочатку я думав, що це німці. Вони галопом наблизилися до греблі, побачили "барикаду", зрозуміли, що в селі німці, швидко повернули коні назад, помчалися до лісу. Тільки тепер я побачив, що це були червоноармійці. Замітили їх і німці на нашому подвір'ї, кинулися від кухонь за автоматами і відкрили по них пальбу, з х. *Гречаники* вдарив кулемет, зататакав кулемет і на вербі в кінці города дядька Михайла. Але кавалеристи вже зникли в лісі, і тільки останній звалився із сідла біля будинків торфорозробки. Лише згодом, коли німецька частина покинула село, червоноармієць був захоронений на місці його падіння з коня, біля дороги на торфорозробку. На могилці був поставлений селянами невеликий дубовий хрест. Після закінчення війни загиблий воїн був перепохований у братську могилу біля школи, у центрі села Стів'яги.

3 жовтня 1941 року.

Минулої ночі, вийшовши на подвір'я, я почув шалену стрілянину за торфорозробкою, у напрямку Старосілля. Придивившись, я помітив, що в Старосіллі (частина с. Дівички – авт.) бушує пожежа в кількох місцях, то горіли хати, сараї. Я хотів подивитися краще, але вартовий німець, що ходив з автоматом по подвір'ю, на-

казав мені йти в хату. Як пізніше з'ясувалося, частини Червоної Армії, що рухалися від Києва придніпровськими лісами, вирішили тієї ночі прорватися через с. Дівички на схід до лінії фронту, яка в той час проходила біля м. Харкова. Якось німці довідалися, що червоноармійці будуть прориватися через с. Дівички і відповідно приготувалися. У тому нічному бою було спалено значну частину "*Старосілля*", було вбито більше сорока червоноармійців, багато поранено, лише частині вдалося прорватися на поле, решта повернулася назад до лісу. Було вбито також сімнадцять німців, до п'ятдесяти було поранено. Про це згодом розказувала материна сестра, тітка Соломія, що жила в Старосіллі біля самого лісу. У її хаті були вбиті два німці від вибуху гранати, кинуті у вікно нашими бійцями. Згоріли в неї на подвір'ї повітка і сарай. Вона і її дві дочки чудом лишилися живими.

У ту ж ніч у *Гречаниках* від вибуху гранати, кинуті в німецьку військову автомашину, було вбито два німці. Їх похоронили фашисти на полі проти *Гречаників*, біля польової дикої груші, над центральною дорогою Київ-Переяслав. Поставили березові хрести з металічними бляшками, на яких були вибиті відомості про вбитих, їхні домашні адреси. На хрести були надіті каски загиблих німців. Довгий час німецькі військові автомашини, що рухалися дорогою, зупинялись біля хрестів з касками, підходили німці до могил і записували в блокноти адреси і прізвища вбитих. А скільки березових хрестів було поставлено на нашій землі? Німецький народ розплачувався за свою фатальну помилку в 1933 р., коли на виборах у рейхстаг проголосував за Гітлера, а Гітлер – це війна, це знищення багатьох народів.

6 жовтня 1941 року.

М'ясні запаси у німців закінчилися, і з колгоспного подвір'я фашисти привели великого вгодованого бугая. Прив'язали його до дубової сохи розібраної перед війною клуні (приміщення з лісяними стінами для збереження сіна, соломи та для молотби ціпом на току снопів із зерном. Щоб не платити податку за це велике по площі приміщення, люди розбирали клуні, розібрав і батько). Я з тривогою поглядав на бугая, адже за порадою батька я викопав під сохою яму, у яку спустив скриню, насипавши туди зерна із жита (на "*чорний день*", як говорив батько), потім засипав землею. До бугая підійшов німець-повар і вистрілив з пістолета в голову бугая. Бугай заревів і став дибки біля сохи, б'ючи землю ногами. Земля над ямою від цього трохи осіла. Я переживав, що кров з бугая попаде в скриню із зерном. За кілька годин німці розробили тушу бугая. Великі куски м'яса вони обсмажили.

Біля нашої хати виріс великий осокор, якого батько посадив у пам'ять про будівництво нової хати в 1929 р. В осокор німці забили великі залізні штирі. На ці штирі вони поприв'язували великі шматки м'яса. Очевидно, вони це робили для кращого зберігання м'яса. Після обіду німці заметушилися. На подвір'я до сусідів Чубуків, де стояла польова радіостанція, німці почали зносити стільці з клубу (із приміщення старої церкви), привезли усі лавочки. Все це розставили на подвір'ї Якова Андрійовича, розчистивши попередньо до цього площадку. Я запитав хлопця-перекладача, що це все значить? Він відповів, що в шість годин вечора із промовою до армії по радіо виступить Адольф Гітлер. Виступить у зв'язку з оточенням і розгромом у районі Києва чотирьох радянських армій. З усього села почали сходитися військові німецькі підрозділи. Німці розсідалися на лавах, на стільцях. На передніх стільцях сіли кілька офіцерів.

На подвір'ї у Чубуків було десь близько трьохсот німців. Вони приготувалися слухати промову свого "фюрера". Ми з перекладачем стали в тіні під акаціями, які росли на межі нашого подвір'я з Чубуковим подвір'ям. Я попросив перекладача переводити мені основне з промови Гітлера. Через кілька хвилин, рівно о шостій годині вечора, почалася промова. Усі німці схопилися з стільців, витягли вперед у фашистському привітанні руки і тричі прокричали - "Хайль Гітлер". Голос Гітлера був писклявий, деякі фрази він закінчував з підсиленою інтонацією, це мало неабиякий психологічний вплив на німців. Кілька разів під час промови вони піднімалися із стільців і різко, по-собачому кричали те прокляте "Хайль".

Хлопець-перекладач перевів мені, що Гітлер звернувся до солдатів, до народу з повідомленням про закінчення переможної операції в районі Києва, на Україні, про початок успішного наступу німецьких військ безпосередньо на Москву, про оточення Ленінграда. У районі Києва розгромлено чотири радянських армії, які попали в оточення, німецькі війська зайняли Київ, Суми, Полтаву, вступили в Донбас. Лише в Київській операції захоплено в полон близько мільйона радянських солдатів і офіцерів¹. Я відчував, що демагог Гітлер дуже перебільшував свою перемогу, але я й розумів, що Червону Армію спіткала велика невдача під Києвом. Гітлер закликав солдатів напружити усі сили, щоб закінчити переможно війну вже в 1941 р.

Мене розізлила промова Гітлера, і я пішов від акацій у повітку на своєму подвір'ї. "Куди ти", - спитав перекладач "Стій, я зараз повернусь", -

відповів я. У повітці в сіні лежала граната із запалом - "лимонка" марки Ф-1. Я відібрав її у сусіда Чубука - діда Якова Андрійовича, коли той, знайшовши в городі гранату і не знаючи, що то за штука (в армії не служив, у церкві, до закриття її в 1931 р., служив дяком), хотів кинути її в наповнене білизною жлукто для гніту. Я завернув "лимонку" в якусь тканину в повітці і підійшов до хлопця-перекладача в господарській частині німців. "Що ти приніс?" - запитав він. Я розгорнув тканину і сказав йому, що саме тепер нагода кинути цю гранату в це збіговисько німців, що слухали промову Гітлера. Він злякано витріщив очі, у ту ж мить схопив гранату і знову завернув її в тканину. "Ти що, здурів, чи блекоти наївся", - нервово сказав він. "За це розстріляють тебе, матір, усе село постріляють і сплять". Гранату він десь заховав. Але німцям за мене він не розповів, не видав мене. Я хотів розпитати його, як він потрапив до німців, очевидно, його взяли з військовополонених, адже в господарській частині дуже потрібний перекладач. Але нагоди порозмовляти з ним на цю тему в мене не трапилося, бо наступного дня його з господарської частини забрали десь в інше місце.

7 жовтня 1941 року.

Ура! Із сусіднього подвір'я від Чубуків уже виїхала спочатку польова радіостанція на спецмашині, а потім виїхали на машині й інші німці, що були в Чубуків. У нашому подвір'ї теж почали німці лаштуватися в дорогу. Але спочатку розповів, що трапилося на подвір'ї вранці.

Вчора ввечері після промови Гітлера по радіо німці з господарської команди святкували перемогу, - пили цілу ніч горілку "шнапс" і румунський ром. Пили не стаканами, а з пляшок навхилки. Закушували смаженим м'ясом із бугая та норвезькими консервами. Розгорнули на столі велику карту. Подивившись на карту від порога, я збагнув, що на ній було розміщено Україну, Чорне море, Закавказзя і Туреччину. Німці обговорювали промову "фюрера" й так напилися горілки та рому, що ледве стояли на ногах. Покликали в хату й вартового з подвір'я. Він довго упирався, але потім махнув на все рукою і взяв пляшку з ромом. Перехиливши, він випив її до дна. Взяв автомат і, награвачив на губній гармошці, вийшов, хитаючись, на подвір'я. Незабаром він сів на стілець під осокором і заснув. Поснули п'яні німці і в хаті.

Я рано-вранці вийшов з хатини до корови і, пройшовсь по подвір'ю, враз побачив таку картину: у ранковому тумані собаки по нашому городі тягають великі шматки м'яса, що висіли вчора на осокорі біля хати. Вартовий, після вчорашньої попойки, спав сидячи на стільці. З-під колін стирчав автомат. Уночі собаки

¹ Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників не існує єдиної думки щодо точної кількості радянських бійців, котрі потрапили до полону під час оточення Києва. У середньому їх оцінки сходяться на цифрі в півмільйона осіб.

зірвали з осокора кілька великих шматків м'яса і тягали його зараз по подвір'ю. У цей час до воріт на подвір'ї підійшов німецький офіцер. Побачивши таку картину, він увійшов на подвір'я, підійшов до сонного німця, взяв у нього автомат і давай прикладом колошматить сонного п'яного вартового. Потім зайшов до хати. Німці посхоплювались, стали по команді "струнко". Прочитавши їм мораль, він плюнув і швидко пішов з подвір'я. Старший німець підійшов до нас з матір'ю і сказав, щоб забирали м'ясо, що на городі. "Ах ти ж собака, думаєш, що ми гірші собак, після них будемо їсти м'ясо, щоб ти подавився ним", – лаялася мати. Але німець не розумів по-російському, а тим більш по-українському.

У цей час на подвір'я німці привели двох виснажених, голодних військовополонених, яких вони вранці зловили в лісі за селом. На моє здивування німці заставили полонених викопати яму за нашим городом і туди закопати м'ясо, яке тягали собаки на городі. Німці кинули на землю кілька варених картоплин і дозволили їм з'їсти. Я пішов у хату і виніс полоненим миску супу, але старший німець вихватив у мене миску, суп вилив на землю і загнав мене до хати. "Який жорстокий народ німецький, чи раніш були вони такі, чи за вісім років Гітлер навчив їх такої жорстокості", – роздумував я в хатині. Того вечора німці виїхали із села. З нашого подвір'я господарники виїхали останні, навіть карту за столом забули. Я заховав карту в комору, але незабаром повернувся німець один і забрав у мене карту, замість карти він лишив мені губну гармошку, але вона була мені не потрібна.

9 жовтня 1941 року.

У село тепер часто заходили з лісу червоноармійці й командири, виснажені й голодні. Просили дати будь-який цивільний одяг. Переодягались у нього, свій військовий залишали людям і, переночувавши в хатах, йшли далі. У деяких була мрія, що в цивільному легше дістатися до лінії фронту, щоб перейти тоді до Червоної Армії. Але більшість, очевидно, переодягалася, щоб не потрапити в полон, а дійти до своїх домівок, уже окупованих німцями. Люди сільські жаліли своїх людей, що попали в дуже скрутне становище – впускали їх на нічліг, давали цивільний одяг, ділилися харчами, пораненим перев'язували рани, діставали медикаменти. Таку допомогу люди подавали військовим, хоч їм за це німецька влада погрожуwała розстрілом.

15 жовтня 1941 року.

Старостою районної Управи став у Переяславі директор сільськогосподарського технікуму Перепічаєнко, а начальником районної поліції став колишній начальник карного розшуку

міліції в Переяславі Лисенко. На чолі району стояв німець – Переяслав-Хмельницький гебітскомісар. Сільськогосподарську владу в районі очолював німець Роберт Кляйн, залишений для роботи в підпіллі чекіст, із німців Поволжя, пізніше після 1943 р. – Герой Радянського Союзу.

Відбувся схід громадян с. Стів'яги. Старостою села обрали Адаменка Юхима Васильовича, який у першу імперіалістичну війну був у полоні у німців і знав кілька слів німецькою мовою. Призначено було на село п'ять чоловіків у поліцію. Видали їм гвинтівки та білі нарукавні пов'язки на яких чорною фарбою було написано друкованими німецькими літерами слово "шццман"¹, що значить поліцай. У сільській управі тепер висів портрет Гітлера.

Структуру колгоспів німці залишили, але слово колгосп замінили на слово громгосп, що значило громадське господарство. Не в лоб, то по лобу, – як говорить народна приказка. Слово "трудодень", що було в колгоспі, у громгоспі замінили словом "вихододень", на трудодень у колгоспі видавали по два-три кілограми хліба та по двадцять-тридцять копійок грошей, що було майже даремний труд, а на вихододень нічого не давали, люди повинні були харчуватися з присадибних ділянок, отже оплата праці дорівнювала нулеві. У зв'язку із цим конторі громгоспу не потрібні були рахівники, був один писар, староста громгоспу та три його помічники, так тепер звали бригадирів рільничих.

Старостою громгоспу був обраний колишній бригадир Запорожець Петро Олександрович. Осінь 1941 р. була вже пізня, молотити хліб у громгоспі не було ні молотарки, ні трактора, ні парового двигуна. Тому була дана людям команда – забрати з поля снопи з кіп, молотити по подвір'ях вручну – ціпами. У лісах було багато безпризорних військових коней, багато з коней були легко ранені. Ці коні люди ловили, ранених лічили і вже в кінці жовтня в кожному дворі в селі був кінь і віз. Тож у громгоспі землю орали своїми кіньми. Сіяли озимину вручну. Я теж впіймав у лісі чорну кобилку. Назвав її Галкою. Із 16 жовтня почав возити снопи із зерном з поля. Віз був у мене один на двох з дядьком Михайлом.

17 жовтня 1941 року.

Цього дня возив я снопи з дядьком Пилипом Хвостом з поля, що було поруч із шляхом Київ-Переяслав. Шляхом у селі називали ґрунтову дорогу шириною до десяти метрів, яка в дощову осінь та весняну пору року була суцільною грязюкою, майже не проїзною. Наклали з кіп снопи на вози, ув'язали їх рублями (дерев'яними затяжками), під'їхали до шляху. І тут побачили жахливу картину. Шляхом на Київ вели німці

¹ Schutzmann (поліцейський). Дана назва існувала в Німеччині до 1945 р.

на конях велику колону військовополонених,десь близько п'яти тисяч чоловік. Гнали їх здалеку, очевидно, в Дарницю. Говорили люди, що в Дарницькому лісі німці зробили табір, де тримали більше ста тисяч військовополонених¹. Люди були знесилені довгою дорогою, обірвані, військовий одяг вилиняв на сонці, промок на дощах та від поту.

Військовополонених майже не харчували, частково давали їм м'ясо дохлих загиблих коней. Люди їли траву, поширилися шлункові захворювання – дизентерія, від якої померло багато полонених, адже їм не надавали медичної допомоги. Серед полонених були поранені, бинти перетворились на брудні ганчірки, адже їх не перев'язували. Знесилених поранених здоровіші, сильніші вели під руки, деякі знесилені полонені падали на дорогу. Їх зразу ж охоронці-німці пристрілювали і так кидали трупи по дорозі. Шлях, яким вели полонених на Київ, був усіяний трупами постріляних полонених. Я із жахом дивився на цю картину німецького фашистського “нового порядку” в Європі.

Я розумів, що багато хто з полонених, бійців Червоної Армії, опинившись в оточенні, у паніці без опору пішли в полон. Я знав, що вони не думали, не гадали на таке жахливе, кошмарне ставлення до їх з боку фашистів-німців. Коли колона проходила шляхом, із ближніх хат хутора *Кавказ* жінки виносили хліб, варену картоплю, щоб віддати голодним людям. Але німці-конвоїри не підпускали жінок до полонених. Жінки змушені були кидати куски хліба і картоплю прямо на шлях в пилюку. Їх негайно підбирали полонені. Перечекавши, коли пройшла колона полонених, ми з дядьком Пилипом переїхали шлях і спустились по “*Глибокій*” дорозі в хутір *Кавказ*.

На хуторі стояло кілька німецьких танків. Танкісти стояли біля танків, дивились, як проводили полонених. Один із фашистів, показуючи рукою на шлях, де проходила колона полонених, гукнув нам ламаною російською мовою: “Шталінська крашная армія – шкоро капут, Шталін, Москва капут”. Дядько Пилип сердито подивився на фашиста й зі злістю вимовив: “Скоро і тобі буде капут”. “Я, я, шкоро капут. – Гут, гут”. Я злякано дивився на дядька Пилипа. Йому повезло, що німець не розумів по-російському.

1 листопада 1941 року.

Хліб (снопи зернових культур) молотили ціпами, німецька влада примушувала здава-

¹ Дарницький табір – один із найбільших таборів для військовополонених на території України. Існував із жовтня 1941 р. по 1943 р. Займав площу 3×2 км, оточену колючим дротом і кулеметними вишками. Спочатку в таборі утримувалося 30–35 тис. осіб, згодом ця кількість зросла. За підрахунками вітчизняного дослідника М.В. Ковалю, число загиблих у ньому за весь період існування становило 75 тис. осіб.

ти зерно, везти його в хлібоздачу в м. Переяслав, але в той рік точного обліку, хто скільки завіз на подвір'я кіп снопів, не було, тому люди змогли залишити частину зерна й собі на зиму, на харчування. Коней і возів у громгосп не усуспільнювали, тому кожний міг забезпечити себе топливом-дровами на зиму. Їздили за дровами в ліс, пиляли дуби, берези, сухі вільхи. Частина лісів була вирубана влітку на будівництво укріплень та бліндажів понад Дніпром. Німці при лісних селах над Дніпром призначили лісників – озброїли їх гвинтівками, заставили стерегти ліс, але люди це були сільські, вони розуміли, що облік лісу німці не зможуть зробити, тому “службу” вели формальну, дозволяли селянам заготовляти дрова на зиму. У Стів'ягах таким “лісником” був Ємець Іван Кирилович.

Люди продовжували надавати допомогу військовим, які пробиралися до лінії фронту за м. Харків. Люди приймали їх на нічліг, давали цивільний одяг, харчі на дорогу. Сільський староста та поліцаї на це закривали очі, не наважувалися видавати сільських людей, знали, що за надання допомоги військовим – установа німцями кара – розстріл.

Деякі військові осідали в селах, таким чином, сподівалися пережити “лиху годину”. Уже на той час усі знали про жахливе нелюдське ставлення німців до військовополонених. На фермі колгоспу ім. Ворошилова в Стів'ягах німці обладнали тимчасовий табір для військовополонених. Там утримувалося близько двохсот полонених. Утримувалися в колишніх колгоспних свинарниках із саману. Територія табору була обнесена (загороджена) колючим дротом. Охоронявся табір кількома німцями та сільськими поліцаями. У табір був занесений сипний тиф. Майже половина військовополонених вимерла від тифу, помер від тифу також один з сільських поліцаїв. Решту полонених згодом німці переправили в Дарницький табір. Тому військові стали всіляко уникати полону, пробиралися до лінії фронту або залишалися – осідали в селах, щоб пережити “лихі часи”. У селах осідали ті, що мали кваліфікацію: добре шили та лагодили взуття, шили одяг і таке інше.

У с. Стів'яги таким “осілим” був артист Харківської філармонії Іван Пономаренко. Він грав на всіх струнних інструментах, був дуже кваліфікованим майстром по пошиву взуття. Сільська поліція його не видавала німцям. Він забезпечував пошивом взуття жителів села, жив і працював по десять-двадцять днів по чергово в кожного селянина. Організував із сільської молоді струнний оркестр, очолив його. На сільських весіллях тепер обов'язково грав струнний оркестр. Жив Іван Пономаренко в с. Стів'яги усі два роки окупації, у вересні 1943 р. після виз-

волення села був призваний у Червону Армію. Через місяць загинув у боях на Букринському плацдармі за р. Дніпром.

20 листопада 1941 року.

Ходили, поширювалися чутки, що німецькі війська вже взяли Москву й Ленінград. Я думав, що ці чутки брехливі, поширювалися самими німецькими властями, якби дійсно було таке, то німці офіційно б розтрубили про свої перемоги на увесь світ.

У село протягом жовтня-листопада повернулося кілька чоловік: декому пощастило втекти з таборів для військовополонених, дехто певний час переховувався в лісах, болотах після того, як у середині вересня армії Південно-Західного фронту потрапили в німецьке оточення, а потім, розвідавши, що фронт відкотився далеко на схід, за м. Харків, повернулися ночами в рідне село. Сільська поліція не видавала цих людей німецькій владі, й вони зразу ж включалися в господарське життя села. Не кожному із цих людей вдалося щасливо повернутися додому.

На початку жовтня двоє молодих чоловіків у військовій формі без зброї вночі полем пробиралися до села, перебігали від однієї копи снопів до другої, залишилося перебратися через шлях, спуститись з гори вниз і от уже рідний хутір *Кавказ* для одного, для другого – рідна оселя на "*Ковзалах*", на окраїні села. Та не судилось одному з них дійти кілька сот метрів до свого дому. Шляхом цієї ночі на Переяслав на автомашинах проїздила якась німецька військова частина. Одному з німців здалися підозрілими якісь тіні людей біля копи збіжжя, і він на ходу з автомашини дав по цих тінях довгу чергу з автомата. Внаслідок цього Трохименко Павло Онікійович, мій троюрідний брат двадцяти восьми років, був убитий наповал, а Овдів Андрій був поранений у руку, кулі з німецького автомату відсікли йому пальці правої руки. У село тієї ночі прибіг об'юшений кров'ю тільки Андрій, а Павла привезли додому вранці, щоб поховати на кладовищі в рідному селі.

Мене тривожила постійно думка про батька. Очевидно, що й він попав в оточення. Де він зараз, чи живий? Може загинув, може томиться десь у таборах для військовополонених, на дощі, на холоді, знесилений від голоду. Ті чоловіки, яким пощастило повернутись у село, нічого не знали про мого батька, не зустрічали його. Я щоразу ходив і розпитував кожного з прибулих у село односельців, але завжди марно: за батька ніхто нічого не знав.

І раптом звістка. З Андрушів прийшов чоловік, якому пощастило втекти з табору для полонених. Він повідомив, що в таборі для полонених в м. Кременчугу знаходиться чотирнадцять

чоловіків із Стовп'яг, що якщо їх не забрати звідти, то скоро помруть від голоду. Серед названих людей був і мій батько. Серед названих людей був племінник сільського старости Адаменко Афанасій Наумович. Сільський староста Адаменко Йовхим Васильович вирішив рятувати свого племінника й односельців із полону. Він їздив у Переяслав до німецького гебітскомісара. Йому пощастило взяти в комісаріаті документ, за яким мали відпустити з полону стовп'язців згідно зі списком, складеного сільським старостою. 20 листопада дядько Йовхим запряг найкращих у селі коней і поїхав у м. Кременчуг звільняти з полону своїх односельців. Я нетерпляче чекав звістки за батька.

1 грудня 1941 року.

Цього 1941 р. прийшла несподівано рання зима, дуже сувора, із сильними завірюхами, заметілями, міцними 40–45° морозами. Такої суворої зими не пам'ятали на своєму довгому віку навіть столітні старці-діді. Перший сніг випав ще 13 листопада і вже більше не розтавав протягом зими. До 1 грудня снігу випало небагато, морози були невеликі 5–10°, а 1 грудня вночі закрутила така завірюха, що вранці село було засипане снігом повністю, у хатах були засипані навіть вікна, сніг досягав хатніх стріх, я з великим напруженням звільнив сінешні двері від снігу, до півдня ледь прочистив сніговий тунель до повітки, де знаходились корівка та кобила Галка, до хліва, до колодязя, до воріт.

Хата й надвірні будівлі були розміщені на самому високому місці присадибної ділянки, тому тут снігу нанесли трохи менше, ніж у низьких садибах села, але й так він досягав товщини до двох метрів. Я з тривогою дивився на великі кучугури снігу, що навернув широкою лопатою-підборкою, прочищаючи тунелі-проходи на подвір'ї. Як же батьку прийдеться пробиратися додому по таких заметільних дорогах? 28 листопада нарешті приїхав сільський староста з Кременчуга. Йому вдалося звільнити з табору військовополонених десятьох чоловіків-стовп'язців, які були там, вірніше, яких вдалося йому розшукати в таборі. Два чоловіки вже померло від голоду, двох не вдалося розшукати. Він посадив на воза свого племінника та трьох чоловіків, які були зовсім знесилені і не могли йти пішки. Решта шість чоловіків одержали документи, що вони звільнені з полону і йдуть до своїх домівок, і пішки пішли додому. Серед них був і мій батько. Ми з матір'ю тепер щодня чекали, що батько от-от увійде в хату.

5 грудня 1941 року.

Учора нарешті прийшов батько. Ввійшов у хату вже надвечір, худючий, аж почорнілий,

давно не британь, у брудно-сірій старій шинелі і якійсь рваній шапці поверх пілотки, у старих кирзових солдатських чоботях. Мати зразу кинулася в плач, я розумів її, адже, зустрівши на вулиці батька, односельці його не пізнавали, як заявив він нам. Мати розпалила піч, щоб нагріти води для миття. Батько скинув шинель, попередив, що вошей в його одежі немає. “Воші – в Золотоноші”, – сказав він. Він розповів, що в дорозі від Кременчуга він захворів і ліг у лікарню в м. Золотоноші, де йому і зробили дезінфекцію одягу. Коли батько скинув стару шапку, яку випросив у людей у дорозі, і пілотку, я жажнувся: уся голова в батька була в струпах і в незагоївшихся кривавих рубцях. “Це наслідки полону”, – гірко промовив він. Після вечері батько розповів сумну історію своїх поневірянь у полоні.

Попав у полон 18 вересня в лісі біля м. Оржиця Полтавської області. Разом з колоною військовополонених він дійшов до м. Хорол, де в таборі полонених пробув до 1 жовтня. 1 жовтня 1941 р. всіх полонених вишикували в колони і погнали до м. Кременчуга. Дорогою не харчували, хіба коли жінки виносили на шлях і кидали якісь харчі в колону, але діставалося далеко не кожному. Дорогою поранених, знесилених людей німці-конвоїри пристрілювали. Пригнали в табір, де вже було кілька десятків тисяч полонених. Табір розміщався в районі глиняних кар’єрів. Приміщень ніяких не було. І днювали і ночували під відкритим небом – і в негоду, і в холод.

Разом із батьком попали в полон ще два стовп’язці – Прихидько Панько – довоєнний продавець сільського магазину та Зозуля Семен – по-вуличному Мантенко, у кременчуцькому таборі вже було кілька стовп’язців. Харчували в таборі раз на день: давали черпак якоїсь темної бурди з бур’яну, прозвану в таборі “баландою”. Хто не мав ні кружки, ні миски залізної, той одержував черпак баланди прямо в пілотку, або в полу шинелі. З голоду деякі полонені пухли, поширилися у зв’язку з антисанітарією в таборі інфекційні шлункові захворювання, особливо дизентерія. Знесилені хворі люди без медичної допомоги гинули. Щоранку на підводах з табору вивозили кілька десятків трупів, які хоронили недалеко від табору в довгій траншеї в лісі. Такого варварства батьку не довелося бачити в роки першої світової бойні народів.

Батькові пощастило потрапити в ту команду полонених, яких виводили з табору на лісозаготовку. Працюючим у лісі приносили харчі жителі навколишніх сіл, це трохи тамувало голод. Зате цим полоненим загрожувала інша небезпека. На виході з воріт табору два здоровенні есесівці-фашисти постійно, як на роботі, стояли з тяжкими гумовими палицями і били ними по головах полонених, які проходили строем через

ворота на роботу. Німці-конвоїри заставляли слідкувати, щоб стрій полонених проходив у ворота поволі, щоб кожний полонений одержав удар гумової палиці по голові. Така процедура в фашистів називалася “дезінфекцією голови від вошей” та “попередженням від захворювання грипом”. Таке ж “лікування” проводилось увечері, під час повернення полонених з роботи в табір. От чому у батька голова була в струпах та кривавих рубцях. Декому вдалося втекти з полону з місця роботи в лісі, у тому числі вдалося втекти й чоловікові з Андрушів, який і приніс звістку за полонених стовп’язців у село.

Коли приїхав до табору сільський староста Адаменко Йовхим Васильович, двоє стовп’язців уже померло, кілька були зовсім знесилені і хворі. Але фашисти й тепер лицемірно познущалися над своїми жертвами-полоненими. Відпускаючи їх додому, вони заставили їх дати клятву, що вони на місці проживання будуть виконувати усі розпорядження німецької влади і не візьмуть в руки зброю проти німецької армії. Батько йшов з Кременчуга додому разом з одним стовп’язцем – Бараном Яковом. В одному селі їх господиня почастувала варениками. Батько з’їв кілька і примусив себе зупинитися, а його товариш не послухав батька і наївся вареників. Організм його був виснажений від голоду. У результаті Яков захворів і через два дні помер. Привезли в село його на санях уже померлим. Батько теж дорогою захворів, але добре, що дістався сам пішки до лікарні в м. Золотоноша, де він пробув у лікарні дві доби, і йому була надана медична допомога.

15 грудня 1941 року.

Зима продовжувала лютувати страшними кількадедними заметілями, сорокаградусними морозами. Яюсь одного дня поїхали з батьком у ліс по дрова. Спиляли кілька беріз, розробили їх, уклали на сани і рушили додому, ліс був майже поряд, за півкілометра від подвір’я. Раптом біля лісу на галявині я побачив якісь червоні цятки. Провалюючись у сніг, я рушив до них і незабаром тримав у руках листівку. Вона була червоного кольору, щоб виднішою бути на фоні снігу. Підібравши кілька, я пішов до саней. На одній стороні листівки було надруковане зведення Радянського інформбюро від 30 листопада 1941 р., потім повідомлення про військовий парад на Червоній площі в Москві в день Жовтневих свят – 7 листопада 1941 р.

У зведенні Радінформбюро повідомлялося про важкі бої під Москвою, що другий наступ німецьких військ на Москву, який розпочався 15 листопада, закінчився провалом. Ціною тяжких втрат у живій силі і в техніці фашисти просунулись у напрямку Москви на 30–40 км, але

дальше просування їх зупинено всезростаючим опором наших військ. У листівці повідомлялося, що фашистам не взяти Москви, увесь радянський народ піднявся на захист столиці. На іншій червоній листівці був намальований “кулак із дулею” і надруковано внизу: “Іван думав, що землі, а йому дуля у говні”. Ще нижче надруковано заклик до боротьби проти окупантів, до проведення партизанської війни.

Батько теж прочитав листівки, довгенько держав у руках ту, що з “дулею” і якимось сумно мовив: “Сміються над мужиком-українцем”. Я поправив батька і сказав, що самі із себе сміються, раз за три-чотири місяці німці до Москви дійшли. Потім я додав, що не тільки Україну німці захопили, а й Білорусію і ряд російських областей. Це була перша вістка з-за лінії фронту після вступу німців у село. Очевидно, над лісом в одну з ночей пролетів наш літак і скинув листівки.

А зима продовжувала лютувати морозами і накидати кучугури снігу. Усі дороги були закидані снігом і не проїзні. Закидані снігом були і залізниці. Намагаючись відновити постачання всім необхідним своєї армії на фронті, німці прийняли надзвичайні міри із розчищення шляхів від снігу. У пришляхових селах німці поставили пости своєї військової дорожньо-ремонтної організації – “організації Тодта”¹, примусили населення сіл щоденно розчищати шляхи від снігу, щоб шляхами міг безперервно рухатись автотранспорт, кінний транспорт. Був установлений відрізок шляху для с. Стів'яги – від “Мілкої” дороги до кургану навпроти с. Дівички. Кожний двір повинен був виділити для цієї роботи одну молодшу людину віком від шістнадцяти до сорока років.

Від Стів'яг виходить повинні були триста шістдесят осіб щоденно. Керували розчищенням шляху два німці та російський перекладач Іван Попов. Цих німців поселили біля шляху в приміщенні школи х. *Гречаники*. Туди мали сходитися усі виділені люди і звідти в супроводі німців виходили на шлях на роботу. Роботу розпочинали в шість години тридцять хвилин ранку. До школи усі мали приходити в шість годин ранку. Взимку це ще темно. Робота проводилася до шести годин вечора, з перервою на обід на півгодини, обід був з куска хліба, який бра-

¹ Організація *Тодта* – військово-будівельна організація, що діяла (з 18.07.1938 р.) в Німеччині в часи Третього Рейху й отримала назву від імені *Фріца Тодта*, згодом міністра озброєння та боеприпасів. Організація виконувала різноманітні будівельні роботи військового та стратегічного значення. Після початку Другої світової війни будівельні управління ОТ були переформовані в мобільні фронтові будівельні управління, які виконували різноманітні фортифікаційні та відновлювальні роботи на окупованих територіях. Особовий склад ОТ складався із німецьких добровольців, призовників і вільнонайманих громадян. Під час війни до складу ОТ широко залучалися ув'язнені, концтабірники та жителі окупованих територій, яких мобілізували на трудову повинність.

ли з дому вранці. На допомогу німцям щоденно виділялися два поліцаї із села, німці і поліцаї постійно находилися поруч і слідкували, щоб люди не гуляли, а розчищали сніг.

З нашого двору на цю роботу був призначений я, бо батькові і матері було на той час уже по сорок п'ять років. При всій напруженій роботі триста шістдесят осіб розчищали закріплений учасок дороги-шляху від снігу лопатами-підборками десь у три години дня. Із трьох годин дня починався рух військового німецького автотранспорту, кінних обозів, також проходили деякі військові частини пішки. Рух по шляху безперервно провадився десь до дев'яти-десяти годин вечора. Шлях являв собою суцільний тунель, проритий у снігу шириною сім метрів, висотою два-три метрів. За ніч цей тунель закидався завірюхою повністю снігом, уранці робота починалася заново і так протягом усієї суворозими.

Старший німець, що відповідав за роботу на участку стів'язького шляху, був низького росту, з некрасивим мавпячим обличчям по імені Франц. Завжди носив із собою і пістолет і німецький “Шмайсер” – автомат. Перші дні (три-чотири дні) на роботу виходило не триста шістдесят осіб, а десь до двохсот, переважно жінок і підлітків. Тоді Франц розставляв людей на роботі, у супроводі сільських поліцаїв йшов у село, озброївшись, крім пістолета і автомата, ще й тяжкою гумовою палицею. По дворах не ходив, а йшов до сільського старости Йовхима Васильовича – несамовито кричав на старосту, потім хватився за гумову палицю і лупцював нею дядька Йовхима доти, поки в того не лопався дублений новий кожух. Потім лупцював палицею поліцаїв села. Повертався на шлях розлучений і лупцював палицею людей, які, на його думку, недостатньо працювали на розчистці снігу. Таке лупцювання старости продовжувалося ще три дні, дядько Йовхим після цього категорично відмовився від посади старости, посилаючись на хворобу серця.

Старостою села німці призначили Сяська Степана Пилиповича, що був до війни головою сільської Ради. Кожному подвір'ю, кожній сім'ї було повідомлено, що невихід на роботу німецькою владою буде вважатися військовим злочином, і такі люди будуть розстріляні. Після цього на роботу виходили усі триста шістдесят осіб. А сніг падав і падав, морози все лютішали, сковуючи, наче залізом, і так замерзлу землю.

25 грудня 1941 року.

Уже майже три тижні я працюю на розчистці шляху. Сьогодні прокинувся о п'ятій годині, вийшов на подвір'я. Навколо хати за ніч накрутило ще вищі кучугури снігу, ніж ті, що були напередодні. “Як я своєчасно доберусь по таких кучугурах до гречанської школи, треба виходити

раніше", – подумав я стривожено і пішов у хату. Мати тяжко зітхала на печі, вона жаліла мене, що я в таку хуртовину мусив іти на такий холод.

Поснідавши та взявши в кишеню усередині козушка кусень хліба та сала, я пішов у темінь ночі. На селі валували собаки. Триста шістьдесят осіб пробиралося кучугурами до школи на х. *Гречаники*. Але на шість годин ранку прийшли не всі, частина жінок (осіб п'ятнадцять) спізналися хвилин на п'ятнадцять-двадцять. "Мавпячий" німець Франц тримав людей на подвір'ї школи, доки не з'явилися ті, що запізналися на 6 годин ранку. Хитаючись, Франц із автоматом в руках вийшов з хати на ганок. Очевидно, фашист цілу ніч дудлив самогон і на ранок був добре напідпитку. Він наказав усім, хто запізнався, стати в шеренгу поодиноці. Жінки злякано стали окремо, вийшовши з натовпу. Франц дав чергу з автомата поверх голів цих жінок. Деякі злякано закричали, деякі впали в сніг. З кімнати школи вискочили перелякані поліцаї та перекладач Попов, вийшов і другий німець Пауль.

П'яний Франц страшно паплюжив російські слова, сказав жінкам, що піднялись із снігу: "Я злякаль вас, ви опоздаль на німецький робота, второй раз ви опоздаль – будем гналь вас в Дарницю, там вас розстріляль". Після такого монологу фашист відпустив жінок до гурту. Потім він підійшов до гурту, за руку витягнув із натовпу одну молоду дівчину з *Гречаників* і звів її на ганок школи. Повернувся до натовпу і сказав, показуючи на дівчину: "Цей фроляйн говоріль на меня, что я обізьян, я слишаль, як ти говоріль. Другой раз будь говоріль так, гналь в Дарницю, там розстріляйт". Після цього він відпустив дівчину і наказав перекладачу Попову вести людей на шлях і розставити їх на роботу. Сам Франц, похитуючись, пішов у кімнату, там, очевидно, у нього ще залишився самогон, то він пішов допивати його.

Того дня шлях розчистили люди тільки десь о четвертій годині дня. Незабаром із Переяслава на Київ шляхом пішли колони німецьких військ, очевидно, на переоформлення та відпочинок з лінії фронту, який на той час, згідно з народними чутками, проходив у районі м. Харкова та в Донбасі. Німецькі війська, що рухалися шляхом, мали жалюгідний вигляд. Німецькі вояки були в тому ж обмундируванні, у якому перейшли наші кордони в перший день війни. Шинелі були з тонкого сукна і в ту сувору зиму, у 40° морози не захищали від холоду. Поверх пілотов голови німів були пов'язані різними хустками, які вони відібрали в населення окупованих областей, чоботи теж були обв'язані різним ганчір'ям. Але й це не могло захистити від холоду. Німці йшли, танцюючи жакливий морозний танок російської зими. Обличчя їх були почорнілі від холоду, носи приморожені і

тільки офіцери були вдягнуті у валянки, шапки і хутряні куртки. А назустріч цим воякам, у зворотному напрямку, з Києва на Переяслав (мабуть до лінії фронту) безперервно рухалися німецькі військові автомашини з боєприпасами, продовольством, різним військовим майном. Серед людей ходили певні чутки, що Червона Армія під Харковом перейшла в наступ, що залізницею пройшли на Київ ешелони з обмороженими та пораненими німецькими солдатами. "Як би там не було, а німцям таки прищемили хвоста під Харковом, та й холодна зима додала їм мороки, – розмірковував я, – будуть пам'ятати фашисти нашу зиму".

Прийшовши з роботи додому, я почув новину. Батько показав мені повідомлення Сільської Управи, у якому зобов'язано батька протягом 1942 р., починаючи з 1 січня, виконати здачу молока німецькій державі в кількості триста шістьдесят літрів на рік. До війни кожне подвір'я, у якому була корова, було зобов'язане здати в державу нашу молока сто двадцять літрів на рік. За молоко платили їй гроші – правда копійки то були, але на сіль та сірники вистачало. Як це батько буде виконувати таку кількість молока, коли наше теля (так я називав нашу корівчину-первістку дуже малого росту) доїться по півтора-два літри. Я сказав батьку, що повідомлення з управи – то ще півбіді, а справжній грабунок німцями ще попереду.

У людей закінчилися сірники і сіль. Сіль можна було дістати тільки в спекулянтів за одяг. За продукти, яких і самим не вистачало. Замість сірників діставали вогонь кресалами (кусок сталі, кремій і трут), у печах завжди тримали жар у попелі, потім діставали вогонь лучинами (висушені соснові скілки, вмочені в розтоплену сірку). Появилися також саморобні запальнички з гільз патронів, але не було бензину та камінців. Бензин та камінчики вимінювали в німецьких солдат за сало. Німці не вживали, не користувалися сірниками, у кожного з них була запальничка. Магазин у перший рік окупації не торгував – не було товарів. На базарах здебільшого йшов обмін одягу, взуття на продовольчі товари. На гроші продавали неохоче, та й були вони знецінені. Були в обігу як радянські гроші, так і німецькі окупаційні гроші – окупаційні марки. Говорили люди, що в Броварах (там був штаб Південно-Західного фронту) деякі люди набрали по кілька мішків грошей сторубльовими асигнаціями під час відступу наших військ, що попали в оточення.

31 грудня 1941 року.

Уранці зайшов до нас мій товариш дитячих літ і недалекий сусід Клименко Іван Миронович, що був молодший від мене на два роки. Він з не-

великими санками рано-вранці їздив на кар'єри, де була торфорозробка, за сухим торфом, який залишився частково від літнього торфового сезону. Наклавши торф на санки, він вирушив по засніженому чагарнику до села. Раптом на снігу побачив розвіяні вітром червоні листки – листівки. Вночі їх розкидали з радянського літака. Іван підібрав кілька і, тягнучи санки з торфом по глибокому снігу вуличкою, зупинився біля нашого подвір'я. Він вирішив зайти в хату до нас і поділитися новиною. Я взяв одну з листівок. У ній було надруковано повідомлення Радінформбюро за 22 грудня 1941 р., а також підсумки війни за півроку – із 22 червня по 22 грудня 1941 р.

У повідомленні інформбюро було прокоментовано розгром німецьких військ під Москвою. 6 грудня 1941 р. радянські війська, підсилені сибірськими дивізіями кадрових військ, перекинутих під Москву з Далекого Сходу, перейшли в рішучий контрнаступ. Фашисти, кидаючи військову техніку, спорядження і зброю, у паніці тікають на захід. За три тижні наступальних боїв Червона Армія визволила сотні населених пунктів, захопила велику кількість зброї і військової техніки. Фашистські війська відкинуті від Москви на віддаль 100–200 км. Було зрозуміло, що план блискавичної війни – “бліцкригу” провалився остаточно. Фашистські країни ввійшли в тяжку кровопролитну війну з воєнною коаліцією могутніх країн: США, Англії та Радянського Союзу. Ця війна буде тяжкою і довготривалою і закінчиться неминучим розгромом і крахом фашизму як політичної системи.

Фашистська окупаційна влада почала терміново збирати теплий одяг та взуття для своїх вояк, посилилася антирадянська пропаганда серед окупованого населення. Через сільські управи на кожне село було доведено завдання на здачу теплої взуття та одягу. У Переяславі почала виходити друкована районна газета “Нове українське слово”¹, газета друкувалася два рази на тиждень на обгортковому папері рудого кольору, мала націоналістичний антирадянський, антисталінський напрям. У газетці друкувалися повідомлення Головної квартири фюрера про воєнні дії на фронтах світової війни, у тому числі на Східному фронті, тобто на радянсько-німецькому фронті. І хоч фашистська пропаганда часто прибріхувала свої успіхи на фронтах війни, все ж люди дізнавалися, слідкували за воєнними подіями на фронтах війни. Із-за цього і виписували деякі люди цю газету.

¹ Газета “Нове Українське Слово” була щоденним виданням німецької окупаційної влади в Києві. Почала виходити з грудня 1941 р. замість ліквідованої нацистами націоналістичної газети “Українське слово”. Насправді районною газетою Переяславської округи – були “Переяславські вісті”. Перший номер газети вийшов 12 жовтня 1941 р., видавалася вона до вересня 1943 р. Виходила двічі на тиждень загальним накладом 6 тис. примірників.

14 січня 1942 року.

Настав “старий” новий рік. Ще вчора пізно ввечері батько виходив на подвір'я з рублем, яким мати гладила полотняну нижню білизну. Він бив рублем по воротях, приказуючи: “Звір, звір – не ходи до нас у двір, а ти, мороз, приходить до нас куті їсти”. Після цих слів батько повернувся до хати і ми сідали за стіл вечеряти, зустрічати Новий рік. На почесному місці за столом, на “покуті” – на застільному куті на лаві, на охалці пахучого сіна мати ставила горщик з кутею та горщик з узваром. Узвар мати варила з лісових “диких” грушок та кислиць. Це була найсмачніша їжа для мене. Вранці у двері стукали – то діти з полотняними торбинками посипали стіл і образи в хаті зерном, поздоровляли з Новим роком. Цукерок і цукру в той зловісний період окупації не було, у Переяславі на базарі десять таблеток “сахарини” коштували 30 крб. радянських грошей. Дітям-посипальникам давали по пиріжку. Мені дуже не хотілося вставати з теплої постелі та нічого не поробиш – треба було йти в морозну заметіль на роботу – розчищати від снігу шлях. У новорічну ніч приснився “мавпячий” німець Франц.

12 лютого 1942 року.

На шляху посилювався рух німецьких військових частин. Зі сходу на захід (на Київ) рухалися на автомашинах, підводах, пішки пошарпані в боях під Харковом, обморожені, поранені, простуджені вояки. Із заходу на схід рухалися свіжі військові частини, зняті десь з “Атлантичного валу”, із Франції, Бельгії, Голландії або з Данії чи Норвегії. Інколи на схід перекидалися військові частини з камуфляжем під африканську пустелю – їх перекидали на східний фронт з африканського театру воєнних дій – з Тунісу, Лівії, Єгипту, залишаючи німецького фельдмаршала Роммеля² – “лиса пустелі” без стратегічних резервів. Дивлячись на цих вояків, я уявляв, як це вони попадуть із спеки в Африці на 40° мороз на р. Донці, як кажуть “з вогню та в полум'я”. Одного разу в заметіль попала легкова машина з італійськими офіцерами. Я ще з одним хлопцем – дитдомівцем Невідомим Октябрем допомогли їм вибратися із снігового замету. Один із цих офіцерів за надану допомогу дав нам цяцьковану пляшку рому. Невідомий Октябрь зразу ж відкупорив пляшку і приклався пити. І тут несподівано з'явився “мавпячий”

² Ервін Роммель – генерал-фельдмаршал німецько-фашистських військ. З лютого 1941 р. по березень 1943 р. командував німецькими експедиційними силами в Північній Африці. У липні-листопаді 1943 р. очолював групу армій “Б” на півночі Італії. Був військовим інспектором ставки німецького головного командування на території Данії. Був пов'язаний з керівниками змови проти Гітлера, що призвела до замаху на його життя 20 липня 1944 р. По її викритті покінчив життя самогубством.

німець Франц. Він із криком відібрав пляшку і тут же випив те, що лишилося.

Вчора шляхом пройшла кавалерійська частина словаків. Вони зупинилися на перепочинок на кілька хвилин, їхню мову можна було розібрати. Ми почали розпитувати їх про події на фронті. Їхню частину направляють із фронту на охоронну службу в Чернігівську область. На фронті були в районі м. Ізюм Харківської області. У районі м. Барвінкове вони попали під обстріл нової зброї в руських – “Катюш”. “Усе горіло, камінь, земля”, – так говорили вони за нову зброю. На питання, хто переможе в цій війні, словаки відповіли, що переможе той, у кого найбільше грошей та золота, а їх найбільше у США, а США – союзник Росії. Було мені зрозуміло, що словаки – ненадійний союзник фашистів, тому-то їх і перекидають з фронту на охоронну тилову службу.

28 лютого 1942 року.

Як надокучило ходити на роботу на розчистку снігу на шлях, кожного дня, рано-вранці, без вихідних. Сьогодні в перший раз за довгу зиму в повітрі запахло весною. Той своєрідний запах весни приніс південний вітер. Хоч іще стояли вночі та вранці 20–25° морози, вдень вже піднімалося все вище на горизонті сонце і кидало пучками свої життєдайні промені на промерзлу землю. Сніг почав втрачати поступово свою міцність, із солом'яних стріх хатніх покрівель дзвінко падали каплі талої води. Вже й півні напилися того капельного весняного напою, зустрічаючи першого провісника весни радісним бадьорим “Кукка-ре-ку”. Перекладач Попов сказав, що весною, коли розтане сніг, роботи на шляху стане далеко менше, а людей для роботи потрібно буде не більше п'ятдесят-вісімдесят осіб, решта людей буде направлена на роботу сільськогосподарську в громгоспі. Мені набридла ця одноманітна робота, і я нетерпляче ждав приходу весни, щоб перейти на сільськогосподарські роботи в полі, на лузі, на лоні рідної природи, не бачити щоденно зеленої уніформи фашистських окупантів-варварів ХХ віку.

10 березня 1942 року.

Сніг почав помітно танути, але його за зиму випало дуже багато. Вдень, коли сонячні промені поволі розтоплювали верхні шари снігу, внизу по промерзлій землі дзюркотіли струмки талої весняної води. Говорили старі діди, що цього року буде рання весна, а ще передбачається велика повінь від розливу могутньої ріки Дніпра-Славутича, адже цієї зими снігу випало багато скрізь – і в Білорусії, і в російських областях. Я добре пам'ятав весняну повінь 1931 р., говорили старі люди, що не пам'ятали такої повені за все

своє довге життя. Того 1931 р. Дніпро розлився і затопив прибережні села. Села Підсінне, Андруші були затоплені повністю, в с. Стовп'ягах люди їздили-пливли по вулицях села човнами. У селі тільки окремі садиби селян не були затоплені водою. Я пам'ятаю, як ми з батьком на човні пливли вулицею села попід вікнами хат, припливли човном до сільського магазину, взяли солі, керосину і човном попливли додому.

Наше подвір'я було на підвищеному місці, було навколо подвір'я багато води, хвилі хлопалися в дерев'яні ворота і хвіртку, частина огорожі (ліси з лози) була затоплена, і тільки кілки стирчали з води. Прибутна вода нанесла багато риби, у 1931–1932 рр. ця риба була великою підмогою в харчуванні селян протягом двох років. І тільки навесні і влітку 1933 р. – у рік страшного, штучно зробленого голоду-мору, – у магістральних і стрілкових меліоративних канавах та торфових кар'єрах уже майже не залишалося риби. Тієї весни голодного 1933 р. даремно знесилені, з пухлими від голоду ногами, мої односельці бовтали в кар'єрах підсаками каламутну воду – риба в кар'єрах була вже виловлена в попередні роки.

Нарешті закінчилася моя робота на шляху по розчистці снігу. Шляхова бригада людей була зменшена до 50 осіб, а тому решта людей (жінки, підлітки, молодь) були направлені на роботу в громгосп – наближалася весняна посівна кампанія.

24 березня 1942 року.

Уперше тієї ранньої весни виїхали орати – настала пора веснооранки. Згідно з розпорядженням німецьких окупаційних властей весняні польові роботи в громгоспах мали розпочинатися о восьмій годині ранку. Але в перший день збиралися на поле довго. Їхали підводами, на возах покладені борони, плуги. Норми оранки на день на плуг кінний – 0,5 га. Їхали на поле за шлях десь до десяти підвід. З “Мілкої” дороги на шлях виїхали вже о дев'ятій годині. Не встигли переїхати шлях, як збоку м. Переяслава шляхом промчалась бричка з німецьким агрономом – “ландвїртшафтом”¹. Побачивши, що селяни-громгосповці їдуть орати землю лише о дев'ятій годині, він із криком “Фердамте гунд” (прокляті собаки) накинувся на орачів, почав стьобати по спинах нагайкою. Орачі батогами хлиснули коней – і ті помчали галопом вози з плугами і боронами подальше від шляху – від брички з німцем.

Приїхали на поле, поставили вози, стали розпрягати коней, лаптувати плуги, чоловіки жартували: “Оце поздоровив німець з веснооранкою, говорив же нам голова громгоспу Запорожець, що орати треба розпочинати о восьмій годині ранку, що в перший день буде перевірка”. Дядько

¹ Ландвїртшафт (Landwirtschaft) – у перекладі означає сільське господарство, а агроном – ландвїрт (нім. Landwirt).

Володимир Хмельницький додав: “Ото в перший день німець вирішив перевірити не якість оранки, а міцність шкіри в нас на спинах, особливо в тебе, Дмитро”, – говорив він, звертаючись до Дмитра Варчиного Трохименка, який їхав останнім у колоні орачів і якому дісталось від німця кілька ударів нагайкою по спині і голові.

Все ж того дня оралося добре. Плуги відвертали великі масні плахи чорнозему. Вгорі літало над свіжозораною землею вороння, у повітрі застиг п'яний запах весни, від якого паморочилася голова. Надвечір зораний кусок поля засіяли вручну зерном, заволочили. Лише після цього стали лаштувати вози додому. На горизонті великим червоним диском за обрій заходило тепле весняне сонце.

12 травня 1942 року.

Відшуміли теплі весняні дощі. Як і передбачали селяни, цієї весни 1942 р. була велика повінь. Суворі багатосніжна зима була тому першо-причиною, в окупаційній районній газеті “Нове українське слово”¹ повідомлялося, що німецьке верховне командування і фюрер пояснюють невдачі битви під Москвою в листопаді-грудні 1941 р. суворою російською зимою. Повідомлялося, що такої суворі зими в Росії вже не було понад триста років, що замерзло навіть Чорне море біля російських берегів та в Криму. Весна 1942 р. була ранньою. У березні місяці сніг уже розстав навіть у лісах, а в першій половині квітня, коли розтали сніги в лісах і болотах Білорусії, Смоленської області Росії, почала прибувати вода. Вода прибувала до 5 травня 1942 р. Села Підсінне і Андруші були залиті прибутною водою. У більшості хат цих сіл стояла вода. У с. Стів'яги вода була в кількох десятках хат. До тітки Олени Якименко ми з батьком затоплену частину вулиці перепливали човном. Затоплені були кілька хат і на “Солонцях”. З 10 травня вода почала потроху спадати. Очевидно, цього літа в меліоративних канавах і стрілках, а також у торф'яних кар'єрах з'явиться риба, принесена повінню.

У кінці квітня місяця на село в сільуправу прийшло перше розпорядження німецького районного гебітскомісара на відправку на роботи в Німеччину першої партії сільської молоді віком від вісімнадцяти до тридцяти п'яти років в кількості десяти осіб. Сільською управою було відібрано десять осіб молоді (хлопців і дівчат). 12 травня 1942 р. була відправка цих людей у Переяслав, потім на залізничну станцію Переяславська, а звідти в Київ і далі залізницею в товарних вагонах до “великого Рейху”. На першій відправці людей на роботу в Німеччину в м. Переяславі виступив німецький гебітскомісар з промовою, у якій фашист назвав людей, ко-

трих відправляли, “добровольцями великого почину”. У числі перших десяти відправлених у Німеччину людей були Ковзал Микола, Драниця Оксана, Неїжко Уляна.

30 травня 1942 року.

У громадському господарстві (громгоспі) уже пройшла посівна кампанія. Помічники старости громгоспу (бригадири) ходили щоденно по хатах, давали наряд на роботу на наступний день. Хоч людям і писалися вихододні, але плата за роботу не начислялася. Німецьке сільськогосподарське керівництво розуміло, що людям із присадибних ділянок протягом року не вдасться прохарчуватися (особливо не вистачатиме хліба), тому сільським громгоспам було дозволено додатково виділити кожному господарству, члени якого працювали в громгоспі, для посіву зернових земельні ділянки по 0,4 га. Таку ділянку на хуторі *Кавказ* зорали та посіяли жито і ячмінь на ній і ми з батьком.

На фронті під Харковом відбувся наступ військ Червоної Армії. Радянські війська зайняли м. Ізюм, Червоноград, Чугуїв, ст. Лозову Харківської області, передові частини вступили навіть у передмістя м. Харкова, але потім наші війська спіткала велика невдача. Ходили чутки, що наступаючі війська попали в оточення, зазнали великих втрат убитими та пораненими, багато тисяч наших червоноармійців попали в полон. Німецькі війська наступають у напрямку р. Дон. Знову шляхами потяглися колони наших військовополонених, як у трагічному гіркому 1941 р. У газетах повідомлялося, що на Тихоокеанському театрі воєнних дій великих успіхів добилася Японія проти Англії і США. Японія зайняла Індокитайський півострів (В'єтнам, Лаос, Камбоджу), Бірму, Малайський півострів (Малайзія), Сінгапур. Японія висадила свої війська і веде наступ на Філіппінах та Голландській Індії (Індонезії). Я розумів, що то були тимчасові успіхи фашистських країн, а основна і головна битва ще попереду.

19 червня 1942 року.

Настали червневі спекотливі дні. Дітвора не вилазила протягом денної спеки з меліоративної канави на “Безщаснівщині” та із “Самоїловці Ями” біля “Млинка”, і лише надвечір з “Рудиних Горбів” вітерець приносив прохолоду та терпкий приємний запах хвої. У громгоспі настала косовиця трав, адже німецька окупаційна влада не відмінила сінозачу, яку раніше виконували колгоспи. Кілька днів я разом з батьком ходив на косовицю трав аж під с. Підсінне в урочище “Одринки”. “Одринками” називалось і глибоке озерце з кам'янистими берегами. Окремі валуни з каменю піщанику виступали посередині озера.

¹ Див. коментар до запису від 31 грудня 1941 р.

Незважаючи на червневу спеку, вода в озері була прохолодна і лише надвечір біля поверхні прогрівалась. Накосившись за день, приємно було людям скупатись у прохолодній воді озера. В обідню пору гуртом варили на обід юшку з виловленої з озера вудками риби. Відпочивали на покосах пахучих трав. Навкруги озера в повітрі застиг терпкий запах полину, п'янки пахощі трави-зубровки. У неділю косили з батьком в лісі під "Маніловщиною" – заготовляли для корови та кобили Галки сіно на зиму.

Появилась у громгоспі і нова технічна культура, замість лікарської рослини валеріану німці запровадили вирощування турецького тютюну. Понад шляхом біля будівель колишнього колгоспу ім. Ворошилова були плантації турецького тютюну. Влітку 1942 р. були побудовані навіси для сушіння тютюну в папушах¹. Прийшлося пасинкувати той тютюн і мені, уже на той час курцеві. За день так надихається того тютюну, що надвечір паморочиться голова. Батько вважав, що валеріана – культура лікарська, рослина корисніша для людей, ніж тютюн, навіть турецький. Батько вступив у колгосп досить пізно, наприкінці трагічного голодного 1933 р. До 1935 р. був у колгоспі їздовим на найкращих колгоспних конях (Галці та Вишні), з 1935 р. по 1938 р. батько працював бригадиром рільничої польової бригади в колгоспі ім. Ворошилова. З 1938 р. і до початку війни 22 червня 1941 р. працював бригадиром по валеріані. Особливого уміння вимагала технологія сушіння валеріану, вірніше коренів валеріану.

Пам'ятаю ті часи мого дитинства й ранньої юності. На нашому подвір'ї в серпні-вересні місяці на великих ряднах сушилися розстелені корені валеріани. Адаже коли батько став бригадиром по вирощуванню валеріану, мати теж перейшла в валеріанову бригаду. Біля ряден з коренями валеріану з усього села сходилися коти, нюхали запах валеріану, лизали корені. На котів валеріан діяв як наркотик. За високі врожаї валеріани батько був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві в 1939 і в 1940 роках, був нагороджений Малою Срібною медаллю ВСНХ.

Під час окупації поширилося самогоноваріння. До війни самогоноваріння суворо каралося тюремним ув'язненням, люди боялися порушити заборону в тому питанні. Варили самогон лише в бору в селі Яшники², що було біля р. Дніпра на території військового полігону. Село було на безплідді, і туди дуже рідко наvertsалася міліція. Німці не забороняли варіння самогону і це явище в 1942–1943 рр. значно поширилося. Самогон дуддили поліція, старости, рядові німці місцевої окупаційної влади.

¹ Папуша – в'язка, пучок тютюнового листа.

² Нині с. Яшники затоплене водами Канівського водосховища.

Борошно мололи в саморобних кам'яних жорнах. Це була найтяжча робота, але іншого виходу не було, приходилося вручну крутити жорна. На нашому кутку в селі такі жорна були в садибі Кириченка Макара. Жорна крутили цілий день, адже всім необхідно було змолоти борошно. Кожний, хто приходив молоти борошно, оставляв господарю мірчук (плату за помол) – кружку зерна. Всяке невиконання наказів і розпоряджень окупаційної німецької влади каралося жорстоко – розстрілом або повішенням.

У м. Переяславі за два роки окупації було повішено кілька чоловік, багато людей розстріляно. Такі люди об'являлися ворогами німецького народу і їх присуджували до страти. Я пригадав ті часи 1937–1939 рр., коли в газетах публікувалися судові процеси над "ворогами народу" – троцькістсько-бухарінським і зінов'євським "блоками". Відбувалися крикливі мітинги, де "трудящі" клеймили "ворогів народу" і вимагали їм смертної кари. Все це нам у школі читали вчителі з газет, із підручників історії СРСР вирізали портрети "ворогів народу" – перших маршалів Радянського Союзу та героїв громадянської війни в 1918–22 рр.

У с. Стовп'яги я тоді теж бачив жертву тих кривавих 1937–1939 рр. Тоді в село приїхав і проживав там у своїй сестри заступник командуючого Далекосхідною Червоною Армією командарм II рангу Галенко. Коли маршал Радянського Союзу Василь Костянтинівич Блюхер³ був проголошений "ворогом народу", засуджений і розстріляний у 1938 р., його заступник командарм II рангу Галенко захворів, "лишився розуму" і був направлений в село до рідні на проживання. Пам'ятаю, як ми, семикласники, бігли за ним, коли він у військовій командармській формі йшов дорогою мимо школи і говорив сам із собою. Ми добре чули, як він казав: "Маршал Блюхер – герой революції і громадянської війни, воював за Леніна, він не міг бути "ворогом народу". Ми, учні, сприймали ці слова, як крамолу, адже про "ворогів народу" нам читали з газет учителі, ми – піонери – вірили в мудрість "вождя трудящих усього світу" – Йосифа Віссаріоновича Сталіна (Джугашвілі). І лише влітку 1942 р. в роки окупації, коли на центральній вулиці міста побачив повішених німцями людей з табличками на грудях "Бандит, ворог німецького народу", я згадував мітинги в селі з осудом "ворогів народу" в 1937–1938 рр. І лише тоді, уже в 1942 р., ці мітинги й суди з розстрілами "ворогів народу" представлялися мені в кривому дзеркалі.

³ Василь Блюхер – діяч громадянської війни, маршал Радянського Союзу, перший кавалер ордена Червоного Прапора. Жертва сталінських репресій 1937–1938 рр., 22 жовтня 1938 р. був заарештований за сфабрикованими звинуваченнями у військово-політичній зраді. Помер унаслідок тортур на допитах 9 листопада 1938 р.

15 липня 1942 року.

Настала гаряча пора жнив. Німецька окупаційна влада все ж вирішила забезпечити хоч частково громгоспи сільгоспмашинами: жатками та молотарками. Одержав молотарку та одну жатку і Стով'язький громгосп. Окупанти вирішили зібрати непоганий того року урожай зернових, адже після розгрому кількох радянських армій під Харковом, німецькі війська стрімко наступали до р. Дон і далі до р. Волги в район Сталінграда, південна група німецьких військ, перейшовши р. Дон у нижній течії, ринулася на Північний Кавказ. Хліба косили частково жатками, а більшу частину косили вручну косами з грабками. Я не брав участі в косовиці, бо був ще слабкий і низький на зріст, але біля молотарки прийшлося попрацювати. Відкидав солому від соломотряса молотарки, це була найбільш пильна робота. Ввечері був я чорний від пилу, як негр, лише зуби виблискували білизною. Молотарку крутив старий відпрацьований паровичок, який часто ламався, і тоді машиніст Дубовий Іван копався в ньому годинами, а люди в той час відпочивали, поглядаючи на шлях, чи не їде часом перевіряти роботу німецький "ландвіртшафт", або, не приведи господи, сам гебітскомісар, якого в селі чоловіки називали Гебельсом, а старі баби влучно прозивали гебітса просто гибілло.

У селі ходили чутки про відвідини гебітскомісаром с. Віненці та про подію, що там відбулася, вірніше на току, де молотили молотаркою звезену скирту снопів пшениці. Гебітскомісар приїхав з двома гестапівцями на легковій автомашині до сільської Управи, де він мав виголосити промову на сході громадян села, які не виконували здачу німцям молока та яєць. Біля сільуправи вже стояв гурт селян, які не виконали повністю здачу продуктів, їх привели сільські поліцаї за наказом старости. Із цими людьми мав говорити німецький гебітскомісар. Гебітскомісар і перекладач зайшли до сільської Управи, де із старостою почали обговорювати список громадян, що провинилися. Два гестапівці-офіцери в цей час пішли на тік, що був поблизу села, де працювали люди і молотила молотарка. Вони вирішили подивитися, як працюють селяни. У колгоспі на молотьбі на току був призначений завтоком, який керував людьми, що працювали і відповідав перед правлінням колгоспу за роботу на току. Такий же порядок був установлений і тепер, на роботі в громгоспі. Завтоком був смаглявий верткий чоловічок, що з'являвся в різних місцях току і давав вказівки людям, що працювали.

Офіцери-гестапівці підійшли на тік, потім сіли на лавці, де відведене місце для курців, почали спостерігати за працюючими людьми, один

із гестапівців похлопував по халявах блискучих чобіт нагайкою із свинцевою кулькою в кінці нагайки. Незабаром гестапівці підізвиали до себе завтоком і ламаною російською мовою запитали, яку він виконує роботу. Вертлявий чоловічок зняксовів і злякано став доводити німцям, що він керує людьми, що він на посаді завтоком. Німці подумали, але не зрозуміли його. Один із них витягнув із кишені галіфе невеличкий російсько-німецький словник, але не знайшов там перекладу слова – завтоком. Тоді німець вдруге запитав, яку роботу виконує чоловік. Вертлявий чоловічок враз зрадив, знайшовши несподівано і швидко заміну слову "завтоком". Він повторив німцю кілька раз, щоб той зрозумів його: "Я старшой, старшой". Німець знов став листати свій карманний словник. І враз він знайшов потрібний переклад. Лице його раптом стало червоно-буряковим від злості. Він схопив завтоком за груди, затряс ним і закричав: "Ти старшой? Найн. Ти есть работа, работа, а старшой я. Я старшой". Німець оперезав завтоком кілька раз нагайкою із свинцевою кулькою, той закричав, затулив голову руками і побіг. Німець кинувся за ним, лупцюючи його нагайкою і приказуючи: "Я старшой, а ти мусиш работа". Так гестапівець обігнав його кілька раз навколо молотарки. Нарешті якийсь старий дід ткнув переляканому завтоком вила. Той нарешті зрозумів слова німця і вилами став відкидати солому від соломотряса. Лише тоді німець перестав бити його нагайкою, пішов і сів на лавку, де сидів другий гестапівець. Вони закурили сигарети, підвелись і повільно пішли від току до сільської Управи. Там уже гебітскомісар закінчив свою промову до селян, погрожуючи суворими карами тим, хто не виконає встановлену здачу продуктів: молока та яєць. Незабаром фашисти сіли в автомобіль і поїхали з села, а вертлявого завтоком селяни стали звати "старшой". Це прозвище прилипло до нього на довгі роки.

У газеті "Нове українське слово" німці повідомляли про нові успіхи союзної Японії на Тихоокеанському фронті: вже були окуповані японцями острови Голандської Індії (Індонезія) і Філіппіни. Японська авіація бомбила міста Австралії. Повідомлялося про успіхи німецької армії в межиріччі Дону. Повідомлялось, що США збираються висадити свої війська в Європі і відкрити другий фронт проти Рейху.

21 серпня 1942 року.

У районній газеті фашисти хвалькувато заявляли, що непереможні німецькі війська, знищивши радянські війська в межиріччі р. Дону, зав'язали бої в місті Сталінграді, вийшли до р. Волги, нестримним потоком наступають на Північному Кавказі, зайняли міста Красно-

дар, Ставрополь, Майкоп, П'ятигорськ, Кисловодськ, наступ розвивається на міста Грозний і Орджонікідзе, у напрямку перевалів головного Кавказького хребта. Як не трубила про перемоги головної німецької зброї головна квартира фюрера (так фашисти називали ставку Гітлера в Східній Пруссії Волфшанце – вовча яма), було очевидно, що в 1942 р. фашисти не в силі були наступати по всьому Східному фронті, а лише на його південному крилі. Невідомо ще було, чим закінчиться цей наступ на півдні, можливо повним провалом.

Жнива вже скінчилися, але серпнева спека ніяк не спадала, опівдні сонце так нагрівало землю, що не можна було ступити сільською вулицею босими ногами – люди взувалися в черевики, тапки, ботинки військового зразка і лише непосидюча галаслива дівчора аж до жовтневих холодів ганяла по вулицях босоніж.

17 вересня 1942 року.

Кілька днів тому я захворів. Знову забарахлило серце. Вранці, вірніше щоранку, відчував задишку, серцебиття, припухлість повік. Ця хвороба вперше дала себе знати навесні 1941 р., під час складання екзаменів за дев'ятий клас переяславської середньої школи. Після сільської школи семикласної в середній школі №2 навчання давалось трудно, особливо математика, яку викладав учитель високої кваліфікації Семен Ісаєвич Хабат. Раніше я більш полюбляв такі предмети, як українська та російська літератури, історія, географія. Семен Ісаєвич поступово за два роки пробудив у мені інтерес до математики, екзамени з якої за дев'ятий клас я склав на "5". Тому я навчався вперто і допізна сидів за уроками, крім того, викроював час від сну і для читання художньої літератури. Книжки брав у бібліотеці Переяславської МТС (машинно-тракторної станції). За 1939–1941 рр. я перечитав ночами наявні книги Вальтера Скотта, книги французьких класиків Оноре де Бальзака, Еміль Золя, Гі де Мопассана, Стендаля та інших. Усе це не могло не позначитися на здоров'ї молодого організму.

Під час складання екзаменів за дев'ятий клас у травні-червні 1941 р. я відчув задишку, серцебиття, особливо ранками. На серце хворів ще один учень дев'ятого класу із с. В'юнище Михайло Солоха. Одного червневого дня 1941 р. ми з ним записалися до лікаря в районній поліклініці. Лікар Палатний уважно вислухав нас і наші серця і якимось сумно сказав, звертаючись до Михайла Солоха: "Вам, молодой человек, приказываю долго жить". "А вам, – обернувся він до мене, – потрібно на рік перервати навчання в школі, займатися легкою фізичною роботою, ваше серце ще може перерости і пороку серця не стане". Слова лікаря були віщими. Через два

місяці Михайла Солохи, мого однокласника і доброго, чуйного товариша не стало. А мені згодом покращало, але через рік з лишком знову хвороба нагадала про себе. Я вирішив поїхати в Переяслав у поліклініку і звернутися за медичною допомогою до лікаря. Поліклініка працювала і під час окупації німцями, але, звичайно, лікарів було мало, медикаментів, ліків і того менше. Сів верхи на кобилу Галку і поїхав верхом у Переяслав. Кобилу поставив у Середи Сергія Івановича, де я був на квартирі, коли навчався у восьмому класі.

Пішки пішов у центр міста, де містилася поліклініка, побоювався, щоб німці або переяславські поліцаї не забрали кобили з подвір'я Середи, адже сараю не було. Я прив'язав коняку до стовпця на подвір'ї, її було видно із центральної вулиці міста. У поліклініці мені лікар дав медичні поради, крім того, я одержав довідку зі штампом поліклініки, що я хворію пороком серця і звільняюся від важких робіт у громадському господарстві (громгоспі). У центрі міста, біля колишнього райвиконкому, де містився районний гебітскомісар, побачив кількох німців і поліцаїв. Поліцаї несли в руках одержаний пайок: по дві хлібини-цеглинки із гіркого пшоняного борошна. Пшеницю вивозять у Німеччину, – подумав я, – а своїх старостів та поліцію годують пшоном.

Роздумуючи про побачене в центрі міста, прямую до подвір'я Середи Сергія. І раптом бачу, як два поліцаї в новенькій військовій формі з білими нарукавними пов'язками, на яких чорною фарбою написано те кляте слово "шущман", виводять з подвір'я мою конячку Галку. Я спочатку розгубився і сповільнив кроки, але потім сміливо підійшов до поліцаїв, адже в кишені в мене був документ. У молодих поліцаях, що вели мою конячину з подвір'я Середи Сергія, я впізнав учнів десятого "А" класу, тобто моїх колишніх однокласників Бесараба Миколу із с. Гайшин та Володю Іващенко із с. Пристроми.

– "Хлопці, чи ви здуріли, куди ви тягнете мою конячину, як же я додому доїду?" Хлопці перезирнулися між собою, і Володя Іващенко сказав:

– "Тобі недалеко додому, можеш і пішки дійти (вони знали, що я із с. Стів'яги), а ми оце якраз військовий обоз лаштуємо до ст. Переяславської, то і твоя коняка якраз згодиться".

– "Володя, будь людиною, віддайте мені коняку, я ж хворий і був у поліклініці, я пішки і додому не подужаю дійти", – при цих словах я подав Володі документ з поліклініки. Поліцаї знову перезирнулися, і нарешті Володя посміхнувся і сказав:

– "Ну, здоров був, Хмельницький, бери свого коня і їдь швидше з міста додому, а то інші здибають тебе з конем – то заберуть, а ми ж пошуткували з тобою, адже ж ми товаришами були, однокласниками".

– “Хлопці, дозвольте спитати вас, як це ви з комсомольців переконалися в “шудмани”? Чи може військова форма сподобалася та гвинтівка радує вас?”

– “Ні, Данило – відповіли вони, – так у нас склались обставини, нам одна дорога була – у поліцію”.

– “Хоч ви мене і не переконали, але я раджу вам, будьте людьми не тільки з товаришами колишніми, а й з усіма людьми”.

Вони попрощались зі мною, побажали щасливої дороги і пішли в центр міста. Я сів верхом на кобилку і швидко поїхав з міста. Біля районної лікарні мене окликнув хтось по прізвищу. Оглянувшись, я упізнав колишнього учня паралельного класу школи №2 (10 “Б”) Толю Пальчиківського. Я зістрибнув із коня, підійшов до нього і ми поговорили з ним. Я йому розповів про пригоду з поліцаями. Він розповів, що йому теж була пригода з поліцаєм Володею Іващенком. Толя Пальчиківський вечорами ходив у Підварки до дівчат на “колодки” (на сплячих вербах на майдані села вечорами гуляла молодь, співали українських народних пісень, танцювали під гармошку).

Під час окупації матерія (тканина) була лише на базарі у спекулянтів, коштувала дорого та й в обмін на продукти, тому мати пошила Толі штани з військової брезентової парусини, у них і ходив Пальчиківський парубкувати до підварських дівчат.

Вечором по місту був запроваджений комендантський час – жителям міста не дозволялося виходити на вулиці міста з десяти годин вечора до семи годин ранку. Підварки рахувалося як село, і там комендантський час не діяв – там гуляла молодь і вночі. Якось Толя йшов додому з Підварок десь у годині дванадцятій ночі. При ходьбі парусина на штанях лопотіла так на вітрі, що чутно було на все місто. Тому Пальчиківського і затримали вночі поліцаї, серед них був і Володя Іващенко, за порушення комендантської години. На прохання Пальчиківського відпустити його і не вести в німецьку комендатуру Іващенко вимагав показати йому документ-пропуск, так званий “папір”. Коли Толя нагадав Іващенку, що вони ж колишні однокласники-товариші, то Іващенко обшукав його, навіть наказав роззутися, і лише після цього відпустив його додому, узявши з нього слово, що він більше не буде ходити містом під час комендантської години. Пальчиківський працював підсобним робітником у районній друкарні. Попрошавшись з ним, я через годину доїхав до Стовп'яг. Дома вже за мене турбувалися батьки, адже вже в той час почали німці забирати молодь на роботи до Німеччини.

21 жовтня 1942 року.

На фронті йдуть запеклі бої в Сталінграді, у районі міст Новоросійська і Туапсе, на Північному Кавказі. У районній газеті окупанти на усі лади розхвалюють “Новий порядок” у Європі, нещадно критикують сталінську більшовицьку бюрократію, американських та англійських плутократів, закликають молодь добровільно їхати на роботи до “великого Рейху”, прилучитися до “Новітньої європейської культури”. Цю “Новітню європейську культуру” фашисти показали на шляхах України, розстрілюючи знесилених військовополонених, які тисячами гинули від голоду та інфекційних хвороб у таборах для полонених. Тому бажаючих їхати на роботу в Німеччину було обмаль. Багатьом людям було ясно, що фашисти неминуче примінять насильні міри для вивезення молоді окупованих територій на роботу в Німеччину.

27 листопада 1942 року.

Шоста німецька армія оточена радянськими військами в Сталінграді. Про це змушена була повідомити в пресі “головна квартира фюрера”. Село жило розміреним тривожним життям. Люди ходили на роботи в громгосп, обробляли свої ділянки землі на городах, заготовляли на зиму сіно для корів та коней, дрова для палива. Довгими осінніми вечорами село накривала майже суцільна темрява, керосину в селі не було, тому світилося в хатах каганцями з розтопленим жиром. Ці каганці більше чаділи, ніж давали слабе тьмяне світло. Довгими осінніми вечорами в хаті дядька Михайла Костянтиновича збиралися гуляки – приходили чоловіки із сусідніх хат. Покректуючи, входив у хату сусід Микита Захарович Адаменко і зразу ж сідав на своє улюблене місце – падав на рентух хмизу біля припічка, решта чоловіків і жінок розсідалися на лавах та полу. Микита Захарович був учасником русько-японської війни 1904–1905 рр., він розповідав про бої під Мукденом з японцями, про свої пригоди з китайцями на сопках Маньчжурії. Дядько Михайло ділився спогадами про Першу світову війну, учасником якої він був протягом усієї війни, а революція 1917 р. застала його в Румунії. Обговорювали події теперішнього життя, усіх також тривожила невідомість майбутнього.

16 грудня 1942 року.

Уже майже місяць минув, як нашими військами в Сталінграді оточена 6-та німецька армія. У газетах повідомляється, що незабаром почнеться новий наступ німців і 6-та армія генерала Паулоса буде визволена з оточення. Незважаючи на активну пропаганду і неодноразові звернення до молоді окупованих областей добровільно їхати на роботу до Великої Німеччини, добровольців

була мізерна кількість. Із села Стів'яги не поїхав ніхто із часу першого набору в травні місяці. Тоді фашисти перейшли до репресивних міроприємств. 14 грудня 1942 р. відбулося в селі перше полювання на людей гітлерівських людоловів ХХ віку.

У грудні місяці довгими зимовими вечорами молодь села (хлопці і дівчата) в хаті Куниці Явдохи збиралася на досвітки. Дівчата вишивали рушники, пряли на плоскінь, а хлопці балагурили, грали в карти, інколи балувались і самогоном. На досвітки до тітки Явдохи ходив майже щовечора поліцай із с. Дівички Андріяш Михайло, він там гуляв з однією дівчиною. На ці досвітки почав ходити і я, уже сімнадцятирічний хлопець. 14 грудня ми загулялися за північ. Якось вийшовши курити в сні, я побачив, що там закурює з кількома хлопцями і Михайло Андріяш. Докуривши цигарку, Михайло сказав хлопцям, що були в сні: "Давайте розходитися, хлопці, уже друга година ночі, розходьтесь по домівках і ховайтесь, бо цю ніч буде на вас полювання. Німці прийдуть в село машинами і будуть ловить людей і відправлятимуть на роботу в Німеччину. Прошу про це нікому не говорити, інакше мені капут зроблять". Ми швидко зібралися і розійшлися по домівках. Прийшов додому, запалив каганця і почав вечеряти молоко з хлібом. Мати на печі проснулася і почала докоряти, що пізно прихожу з досвіток. Я сказав їй: "Я ночуватиму в повітці, зариюся у сні. Цю ніч ловитимуть німці людей і відправлятимуть у Німеччину. Як прийдуть – скажете, що не приходив з досвіток".

П'ючи молоко, я думав, що машини з німцями їхатимуть дорогою проз хату до сільської Управи, і буде чути гудіння моторів. Мати бідкалася на печі: "Боже, що ти кажеш, хто це тобі таке наговорив, люди завжди щось вибрешуть. Да проснись ти, чуєш, що хлопець каже", – будила вона батька, що спав на полу, укритий полушубком. Батько невдоволено щось буркотів уві сні. Допивши молоко, я почав одягати зимовий полушубок. І саме в цей час у двері закалатали: "Відчиняйте, поліція!" Я сказав матері, щоб відчиняла, а сам прожогом кинувся в хатину. У хатині подвійну раму у вікно на зиму не ставили, вікно було одинарне, створчате. Я тихенько розпахнув вікно, у хатину вдарило свіже морозне повітря. Чув, що в сінні двері закалатали прикладами гвинтівок. Я вискочив у вікно у загорідчик, причинив вікно на місце і шмигнув поза уборною до копиці сіна. Зарився в сні, як міг, і став прислухатися. Через п'ять хвилин почув гаркавий німецький говір, побачив, що вуличкою повели батька до сільської Управи, де було чути гурчання моторів німецьких машин. "Мабуть проїхали машини до сільської Управи з боку "Карпиловки", з другого боку села, адже я не чув,

щоб їхали проз хату. Таки не збрехав Андріяш, попередив. Невже й батька заберуть на роботу в Німеччину, адже йому сорок шість років, а в Німеччину беруть до сорока років. А батько ще й здоров'ям слабкий", – з тривогою думав я, зарившись у сні.

По селу скрізь валували собаки. Німці і поліцаї, розбившись по чотири-п'ять чоловіків, добивались у хати в різних кутках села, зводили вловлених людей до сільської Управи, сажали їх у криті брезентом військові машини. Я бачив, як група німців пішла на подвір'я Варки Трохименко, закалатали прикладами гвинтівок у двері. Чути було якесь гуркотіння в снігах. Нарешті сінешні двері під ударами прикладів гвинтівок упали, і німці вдерлися в хату. Довгенько не було нічого чути, і лише хвилин через десять німці і поліцай Михайло Адаменко повели від хати до сільської Управи вулицею села Дмитра Трохименка і його жінку Надію. Їм було тоді десь по тридцять років. Як пізніше я взнав, коли до їхньої хати погуркали в двері німці, Дмитро з Надеждою вискочили в сні, залізли по драбині на горище, потягли за собою на горище драбину, зарилися в сні. Німці чули, як тягли на горище драбину, тому їх швидко витягли із сніа і повели до Управи.

Просидів я в копиці сіна на горі до тих пір, доки німецькі машини з людьми не виїхали із села. Вже на світанку добряче промерз на дворі і зайшов до хати. Мати турбувалася у першу чергу за мною, та й за батьком. Несподівано в одинадцять годин ранку прийшов батько. Він розповів, що, наловивши душ шістдесят людей їх посадили в машини біля Управи і повезли в Переяслав, зачинили в приміщенні другої школи в центрі міста¹. Там вже було повно людей, наловлених в інших селах. На світанку батько зійшов з другого поверху на перший і попросився в чергового поліцай в уборну на подвір'я школи. Поліцай махнув рукою, дав згоду і батько вийшов на подвір'я школи. Раптом він побачив, що з дверей школи вибігла група людей і розбіглася поодиноці хто-куди. Батько теж кинувся тікати, через двори та городи він вибрався з міста ще затемна, потім уже спокійніше пішов до села, обминаючи головну трасу, за дві години він був уже дома. Тієї ночі повернулося понад десять чоловік стів'язців. Решта виловлених людей була вивезена на роботи в Німеччину. Так закінчилася перша ніч полювання на людей, ніч з 14 грудня 1942 р. на 15-те.

7 січня 1943 року.

Після першого полювання на людей у ніч 15 грудня 1942 р. німецька окупаційна влада систематично, щотижня провадила облави на

¹ Можливо має місце помилка. Основним місцем тимчасового утримання майбутніх остарбайтерів перед відправкою до Німеччини у м. Переяславі слугувало приміщення школи №1.

людей, як у Переяславі, так і в селах району. Фашисти лютували, адже 6-та німецька армія була оточена нашими військами в Сталінграді, над нею нависла загроза знищення і полону. Німці намагалися найбільше вивезти молодих людей на роботи в Німеччину, забезпечивши промисловість країни, що працювала на війну, дармовою робочою силою, крім того, німці намагалися в майбутньому позбавити надходження поповнень в ряди нашої армії. Кілька облав провели німці і в с. Стів'яги. Це були нічні облави і закінчувалися вони провалом, більшість молодих людей у ніч облави ховалася в навколишніх лісах. За ніч німцям удавалося впіймати лише кількох людей. Чому так сталося? Небезпека згуртувала молодь.

У кількох місцях села молодь влаштувала спостережні площадки на високих деревах, на яких постійно вартували спостерігачі. Як тільки німецькі автомашини звертали з головного шляху і починали спускатися в село по "Глибокій" або "Мілкій" дорогах-в'їздах, світло фар було видно на спостережних площадках. Вартові спостерігачі негайно били в куски прив'язаних металевих рейок на сполох. За кілька хвилин молодь уже була в лісі, де їй проводила неспокійну морозяну або заметільну ніч, гріючи задубілі від морозу руки біля невеликого вогнища із сухих соснових гілок. У село поверталися перед світанком, коли німці на автомашиних уже їхали із села.

На нашому сільському кутку такий спостережний пункт-площадка був влаштований у глухому віддаленому від головної вулиці села місці на великому осокорі, що ріс на подвір'ї Гордієнко Зіньки. Овдієв Василь Якович обладнав дерев'яну дощату площадку високою щабельною драбиною, яка раніше була в клуні діда Якова – столяра і бондаря. На площадці була також прив'язана металева рейка, у яку били на сполох при небезпеці. На площадці чергували почергово по три години кожний. Кілька разів довелося там чергувати і мені, запам'яталися на завжди і морозні ночі в лісі біля вогнища, куди поспіхом, одягнувшись у полушубок, біг до лісу після тривожних рейкових передзвонів на спостережних площадках села.

Одного разу наш вартовий спостерігач підняв тривогу помилково. Йому показалося, що з головного шляху по "Мілкій" в'їздній дорозі блиснуло світло автомобільних фар і одночасно на подвір'ї старости села гримнули постріли. Він ударив у рейку на сполох, і ми, сільська молодь, кинулися бігти до лісу. Не встигли розкласти вогнище, як почули сигнал "відбою", два удари в рейку з перервами. Як потім вияснилося, зимового темного вечора їхав із Переяслава сільський поліцай Ясько Петро Степанович на велосипеді, обладнаному електросвітлом. Звер-

нувши із шляху на "Мілку" дорогу, він включив світло велосипедної фари, яке й побачив наш спостерігач, прийнявши його за світло німецьких автомобільних фар, а в цей час другий сільський поліцай Чуприна Тихон сп'яна відкрив стрільбу з напівавтоматичної десятизарядної гвинтівки на подвір'ї сільського старости Сяська Степана Пилиповича. Згодом такі зимові ночі в лісі мені стали набридати і я став придумувати інші варіанти нічних схованок.

Ніч перед Різдвом із 6-го на 7 січня 1943 р. була теж неспокійною. Німці вирішили, що облава в ніч перед Різдвом буде успішною, тому вже пізнього вечора почали наїзди по селах району. За три дні перед Різдвом батько схвалив мій план схованки від облав і прийняв саму активну участь у її облаштуванні. У повітці з лісяними плетеними стінами в одній третині стояла корівка, в другій третині – кобила Галка, а в третій третині було складене запашне лугове сіно як резерв для худоби на випадок негоди, коли закидає снігом стежку до невеличкого стіжка сіна, складеного на подвір'ї для щоденного користування. Прийшлося нам із батьком частину сіна в повітці перекласти заново. Зробили ми дощатий короб в поперечному розрізі 70×70 см, довжиною чотири метри. Цей короб всунули в сіно на всю довжину, діставши кінцем короба плетеної з лози стіни повітки, але не всередині складеного під кришу сіна, а за півметра від передньої ворітної стіни. На випадок тривоги я вільно залазив у короб, просувався по ньому аж до лісної стіни, обмазаній зовні глиною. Отвір короба батько закривав спеціально зробленою затичкою із сіна, а потім замаскував сіном лаз у короб. Усе це робилося швидко за п'ять-десять хвилин.

У ніч перед Різдвом 7 січня 1943 р., ледве закінчивши святкову вечерю з куті, засолодженій сахарином, та з грушевого узвару, ми почули тривожний дзвін у рейку на спостережній площадці в садибі Гордієнко Зіньки. За кілька хвилин я вже був у своїй схованці. Тієї ночі людей розшукували особливо ретельно. Заходили німці з поліцаєм із х. *Гречаники* і до нашої оселі. Передивилися в хатині і в коморі, заглянули навіть у сажок і повітку, навіть вилами поштрикали в сіно в повітці, але на короб-схованку не натрапили. Одного я побоювався, лежачи в коробі, щоб німці не підпалили самої повітки. Усе ж тієї різдвяної ночі німцям удалося затримати осіб із п'ятнадцять сільської молоді. Усі вони були вивезені на роботу до Німеччини.

14 лютого 1943 року.

Ура! 6-та німецька армія знищена. Німці змушені офіційно повідомити, що з 2 лютого 1943 р. 6-та німецька армія в районі м. Сталінграда більше не існує. Німецька армія

змушена була відступити з Північного Кавказу, залишити Краснодарський та Ставропольський край, наступ радянських військ на південному крилі фронту продовжується. Радянськими військами зайняті міста Ростов-на-Дону, Ворошиловград, Курськ, Белгород. Гітлер оголосив триденний народний траур по 6-ій армії по всьому Рейху (Німеччині). Мені здавалося, що в Сталінграді фашистам завдано смертельного удару і що їхні війська тепер безперервно відступатимуть до кордонів Німеччини. Здавалося б, загальна військова обстановка тому сприяла. Адже минулої осені в листопаді американські війська висадилися на півночі Африки, в Алжирі. Німецький експедиційний корпус під командуванням фельдмаршала Роммеля – “лиса пустелі” та фашистські війська Італії були зажаті англійськими та американськими військами в Тунісі. Очевидно, їх розгром був неминучий. Крім того, американські війська на Тихоокеанському театрі воєнних дій перейшли від оборони до наступальних операцій, почали тиснути японські війська з Нової Гвінеї, Соломонових островів, островів Голландської Індії (Індонезії).

У лютому 1943 р. шляхом на Київ кількома хвилями протягом кількох днів прокотилися італійські війська, які ще в грудні місяці 1942 р. кинули фронт у районі Сталінграда. Італійський народ не хотів воювати і гинути в далеких снігах Росії за інтереси нацистів. Мені довелося бачити цих “вояків”, які цілими військовими частинами рухалися шляхом на Київ, а далі продовжуватимуть свій похід додому, в Італію. Рухалися вони з обозами, озброєні. Німці ще не наважувалися роззброювати своїх союзників, адже італійські війська ще воювали в Північній Африці. Постачанню італійських військ, що рухалися з лінії фронту в Італію, німці не приділяли ніякої уваги. Тому італійські війська діставали продукти, реквізуючи їх у населення сіл, якими вони проїжджали. Після проїзду італійців шляхом на хуторі *Кавказ* та в тій частині *Гречаників*, що розміщена біля шляху, не стало жодної курки у дворах людей. Багато що з наявної живності в селян було забрано італійцями – “макаронниками”. Грабуючи населення, “макаронники” все ж повідомляли людей про важливі події всім зрозумілими словами “Война капут, Муссоліні-дуче капут, фюрер Адольф Гітлер – капут”.

20 лютого 1943 року.

Серед окупаційної влади, старостів усіх рангів, місцевої поліції почалася паніка. Радянські війська зайняли м. Харків, розвідувальні бронетанкові частини з’являлися під м. Полтавою. Посилились, почастишали нічні наїзди німців у села району для відправки людей у

Німеччину. При перших ударах у рейку, я миттю біг у повітку, залазив у свою схованку-короб, батько виходив услід за мною, маскував схованку. Все ж кілька раз удари на “сполох” заставляли мене на досвітках-вечорницях, і тому приходилося тікати в ліс і відсиджуватися біля багаття-вогнища. Мені дуже не хотілося потрапити в лапи фашистів в ці останні дні окупації, адже вважав, що через тиждень-другий Переяславський район буде звільнений радянськими військами, що наступали¹.

19 березня 1943 року.

Мої сподівання на те, що Переяславщина от-от буде визволена від німців, не справдилися. У місцевій пресі “головна квартира фюрера” повідомила, що німецькі війська на південному крилі східного фронту перейшли в контрнаступ – звільнені від “більшовиків” міста Харків і Білгород.

Зима цього року була менш суворою, ніж 1941–1942 рр., але все ж таки снігу навалило дуже багато. У другій половині березня весна почала вступати у свої права, і сніг щоденно став активно розставати. Заїзди німців на села району скоротилися. У березні місяці була лише одна облава для відправки людей до Німеччини.

21 квітня 1943 року.

У селі в громгоспі провадилася посівна кампанія. Орали, як і минулої весни, плугами кінними. Окремі ділянки поля оралися волами. Цієї весни мені також прийшлося виїздити на оранку в поле з плугом і конячкою. Був у мене парокінний віз, яким і спрягався з дядьком Михайлом, або з якими іншими сусідами. Засівали поля вручну.

Вчора 20 квітня в село приїздив із Переяслава німецький гебітскомісар. Був зібраний сход громадян села. Зійшлися до школи близько двохсот селян: чоловіків, жінок, дідів, підлітків. Пішов на цей сход і я. Районний гебітскомісар, рудий високий німець, у супроводі перекладача та одного охоронця-автоматника зійшов на крильце школи перед натовпом селян. Другий охоронець-автоматник залишився із шофером біля легкової автомашини. Гебітскомісар почав з повідомлення, що більшовицькі агенти розповсюджують по селах серед громадян брехливі чутки про те, що Червона Армія вже зайняла міста Суми, Полтаву, Дніпропетровськ, що не слід виконувати продовольчі податки для потреб німецької армії. Насправді ж німецькі війська відкинули більшовиків на схід, що знову німцями зайняті міста Харків і Білгород, що німецька армія влітку 1943 р. розпочне новий

¹ Згідно з офіційними даними нацистська окупація міста Переяслава та району тривала з 17 вересня 1941 р. по 21 вересня 1943 р.

непереможний наступ, що кується нова зброя, яка знищить і більшовиків, і американських та англійських плутократів, що селянам слід акуратно виконувати поставки молока, м'яса, яєць, зерна для постачання непереможної німецької армії, що ті селяни, які не виконають поставок, будуть суворо покарані, що молоді не слід ховатись у лісах, а потрібно їхати на роботи до "Великого Рейху".

Закінчивши свою доповідь, гебітскомісар вивав по складеному списку кількох громадян, що не виконали поставки молока та м'яса за 1942 р. Частина з них не прийшла на сход. Гебітскомісар наказав старості села приставити їх завтра в Переяслав у приміщення гебітскомісаріату. Ті, що прийшли і були "недоїмщиками", були в основному старі люди. Гебітскомісар розкричався на них, сказав, що за умовами військового часу їх можуть розстріляти за саботаж, як ворогів Німеччини, навіть посіпав кілька дідів за бороди своєю кістлявою рукою в чорній рукавичці. Після цього він у супроводі охоронців сів у чорний лімузин, на якому майорів червоний прапорець з чорною фашистською свастикою в білому колі. Обличчя цього рудого німця, його довгі кістляві руки мені запали в пам'ять на довгі роки.

29 квітня 1943 року.

Уже пройшли посівні сільськогосподарські роботи в громоспі. Люди обробляли свої присадибні ділянки, садили на городах картоплю, інші овочеві культури.

А на дворі буяла весна. У садах білим і рожевим цвітом зацвіли яблуні, абрикоси вже відцвілися, рожеві пелюстки осипалися, прикрасили своїм цвітом землю. На старих вербах за левадою влаштували свої гнізда лелеки, клацаючи своїми довгими рожевими дзьобами. Клекіт лелек за левадами долинав аж до центру села, де містилися школа, сільська управа, церковка, що знову відновила службу Богу, перервану в 1931 р. Того року сільські священики-попи були вислані в "места не столь отдаленные" у Східний Сибір, на Колиму, Чукотку, Камчатку, Сахалін. Їх прирівнювали до "ворогів народу", висилали всіх у вищеназвані місця. Церковні дзвони були зняті із церков, побиті й вивезені невідомо куди й для чого (не для переплавки ж на пушки, як цар Петро I зробив це для війни із шведами).

Хрест із нашої сільської церкви був знятий, у середині приміщення було пристосоване під клуб, де провадилися різні збори, читалися лекції, демонструвалися спочатку "німі", а з 1936 р. і звукові кінофільми. Сільський наш "отець Сергій" по прізвищу Босак теж у 1931 р. заgrimів аж на Колиму і вже звідти й не повернувся. І от у 1942 р. на колишню церковку знову був приладнаний хрест і відновлена служба Божа.

Цього дня в село прийшло лихо, вечером линули жіночі плачі в кількох кутках села: жінки плакали за своїми синами й дочками, яких треба було відправляти на роботи в Німеччину. Німецька окупаційна влада змінила тактику набору людей у Німеччину. Від облав на людей фашисти тимчасово відмовилися, а припустилися іншого "способу". Сьогодні після обід сільський листоноша Якименко Станіслав та посильний сільської Управи Ємець Павло Петрович розносили так звані "повістки". Таку "повістку" одержав і я, і вся молодь села чоловічого і жіночого роду віком від вісімнадцяти до тридцяти років.

На синюватому цупкому папері було надруковано наказ німецького гебітскомісара про те, що я повинен прибути в Переяслав у приміщення районної Управи на дванадцять годин дня 5 травня 1943 р. для відправки на роботу до німецького Рейху, де я прилучусь до Новітньої Європейської культури і "нового порядку", устанавленого в усій Європі націонал-соціалістичною партією великого "фюрера" німецького народу Адольфа Гітлера. Там я дістану відповідну робочу кваліфікацію й одержуватиму за виконану роботу плату в німецьких марках. У разі неявки в указаний в наказі термін і в разі зникнення мене із села, я буду рахуватися як саботажник в умовах військового часу. Рідні мої в такому разі будуть розстріляні, а житловий будинок і господарські будівлі на подвір'ї будуть спалені. Цим і закінчувався наказ німецького гебітскомісара. Стояв підпис якогось Вальдштекера і державна печатка з орлом, у лапах якого красувалася чорна фашистська свастика. Прочитавши цей наказ, я зразу ж був вражений, що з такою солдафонською прямою цей наглий фашист-гебітскомісар у своєму наказі "освітив" "новий порядок" у Європі, який я вже побачив за "Глибокою" дорогою на шляху на Київ, а також у центрі міста Переяслава, де гоїдалися повішені. Проте, обдумавши цей наказ, я відчув, що мені все-таки прийдесться поїхати до Німеччини. Я сказав матері, щоб вона готувала мені коржики, сухарі і сало в торбу на далеку дорогу до Німеччини, а батька попросив зробити мені з фанери чемодан, щоб взяти я міг дещо з одягу та взуття.

5 травня 1943 року.

Стояли теплі весняні дні. Сади були вкриті біло-рожевим цвітом. Зацвіли груші, яблуні пізніх сортів, забрунькувалися вишні, сливи. У квітнику за хатою зацвіли нарциси, їх різкий приємний запах поширився на все подвір'я. У загорідчику в квітнику і садку відчувався терпкий запах меду – у повітрі виразно бриніло розмірене гудіння бджіл. Не хотілося в таку благодатну весняну пору покидати рідне село, об-

жити оселю, своїх рідних і їхати в якусь тривожне невідоме забуття. Кілька днів перед днем 5 травня молодь села (хлопці і дівчата) прощалися зі своєю перерваною молодістю цим тяжким для всього народу часом. Молодь гуляла останні вечори далеко за північ. У різних кінцях села чути було пісні, танці, чулися ніжні ліричні перебори гармошок – “венок” і “хромок”, прощальні поцілунки закоханих при світлі ясного місяця. Ці гуляння молоді відвідував в ті дні і я. На нашому кутку молодь збиралася на свої розваги на “вербах” біля воріт садиби баби Явдохи Куниці. Роль хвацького молодого гармоніста виконував Груднина Іван Іванович, який прийшов до нас із “Столярівського” кутка і якому подобалися наші дівчата, вірніше, одна дівчина.

От настало тривожне 5 травня. Молодь села почала збиратися біля сільської Управи, біля колишньої сільської Ради. Зібрався і я, вранці пішов до сусідів Чубуків, до дядька Михайла – простився із сусідами. Прийшла сестра Настя з малими дітьми. Попрощався я з ними, узяв на плечі торбу з продуктами, батько взяв зроблений ним і пофарбований чемодан, де складений був необхідний одяг і взуття, пішов разом зі мною. Мати йшла слідом за нами, плачучи й причитаючи, наче над “небіжчиком”. Біля сільської управи, куди зійшлися для відправки, стояв гам, лемент, чулися плачі і причитання жінок. Підїхали підводи, усі розмістилися на підводах, зі мною поїхав і батько, проводжаючи мене в Переяслав.

І ось підводи рушили, за церквою повернули вліво, потім проїхали “Ковзалівський” куток, проїхали місток через канаву-стрілку, хутір *Кавказ*, “Мілкою” дорогою виїхали на шлях. Внизу виднілося рідне село, яке скоро надовго зникне з очей. На серці защеміло, я їхав мовчки, говорити нічого не хотілося. Приїхали в Переяслав, нас направили до приміщення колишньої бурси, там проходили медичну комісію, створену скоріше для форми, аніж, щоб виявити хворих. Показав я лікарям довідку, видану мені в поліклініці восени минулого року, але лікарі швидко прослухали мене і сказали, що придатний для роботи в Німеччині, довідку в мене відібрали, ніяких документів не видавали нікому. У мене був єдиний документ, який я взяв із собою. Це був молоткастий, серпастих радянський паспорт, який я одержав навесні 1941 р. в районному відділенні міліції, коли мені минуло шістнадцять років. Я взяв паспорт із собою, тому що без нього я б не почував себе людиною. Мої міркування щодо цього в подальшому цілком ствердяться.

Після медкомісії і прощання з рідними десь о четвертій годині дня всіх направили на подвір’я, де вже були приготовлені німецькі військові машини з лавками. На машину розміщали десь по тридцять осіб. Поряд з німцем-шофером

у кабінку сів ще один озброєний автоматом німець, другий німець з автоматом залазив на машину в кузов і сів на задню лавку. На деяких машинах на кузови були посаджені замість німців поліцаї з гвинтівками. На тій машині, де сидів я, на кузов виліз поліцай із гвинтівкою, я глянув на нього і здивовано впізнав в ньому колишнього учня десятого класу школи №2 із с. Пристроми Володю Іващенко.

Вишикувалася колона автомашин – тринадцять автомашин. Вирушили через півгодини на залізничну станцію Переяславська. Машини йшли одна за одною, дотримуючись дистанції метрів двадцять. Минули с. Підварки, Чирське. Біля Діброви шосе закінчилося. Автомашини натужно ревели в кучугурах піску, але помалу просувалися вперед. От і поворот вправо, Діброва скоро закінчиться. Я подивився на поліцая. Володя Іващенко кивнув мені головою, показуючи на густі зарослі молодої дубини за поворотом дороги. Я зрозумів, що він пропонує мені стрибати з машини і тікати в Діброву. Я блискавично проаналізував ситуацію. Автомашини йшли на малій швидкості, і в разі вдалого стрибка я б міг швидко шмигнути в густі зарослі дубняку. Із задньої машини, якої ще було не видно із-за повороту, мене б не помітили. А якщо стрибок буде невдалим і я швидко не зможу заховатись у кущі дубини, мене неодмінно помітить німець-охоронець з кабіни задньої автомашини, крім того не виключено, що може помітити у такому разі і німець-конвоїр, який їхав у кузові передньої автомашини. Ризикувати недалеко від домівки я не наважився і я дав знак поліцаю помахом голови, що стрибати я не збираюся. Незабаром закінчилася Діброва, автоколона виїхала знову на шосе біля с. Студеники. Цією дорогою я їхав удруге, перший раз у 1938 р. у складі шкільної сільської екскурсії їздив у м. Київ, де побував у музеї В.І. Леніна та відвідав Софійсько-Печерський заповідник¹.

Близько шостої години були вже на ст. Переяславська. Зразу ж нас погрузили в товарні вагони осіб по сорок, у кожний вагон увійшли по два поліцаї, паровоз дав пронизливий гудок і поїзд, набираючи швидкість, рушив на Київ. У Києві були о десятій годині вечора. Уже стемніло, нас вивели з вагонів, построїли в колону і в супроводі поліцаїв та німців-охоронців повели по вулицях Києва.

На Хрещатику частина будинків була в руїнах. Привели на якусь територію, обнесену високою цегляною стіною, поверх якої ще йшла колоча проволочка. На сторожових будках стояли німці-охоронці з ручними кулеметами. На території, обнесеною стіною, було кілька триповерхових та двоповерхових будинків. В один із триповерхових будинків нас і завели вже місцеві

¹ Києво-Печерський.

київські поліцаї. Стів'язці (шістдесят осіб) були поділені на дві групи. Дівчат повели у двоповерховий будинок, хлопців завели в триповерховий будинок на третій поверх, у великі кімнати-зали, де прямо на підлогах лежали матраци. Очевидно, що раніше в цих будинках були військові казарми. Натомившись за дорогу, я ліг спати на одному з матраців.

10 травня 1943 року, м. Київ.

Уже п'ятий день ми перебуваємо в Києві в будинках, обнесених цегляною стіною з колючою проволокою. Це був своєрідний концентраційний пересильний табір, влаштований німцями для відправлення молоді з окупованих областей СРСР для роботи в Німеччині. Тут привезені були люди переважно з Полтавської, Київської, Харківської, Сумської областей України, були також росіяни з окупованих частин Курської, Орловської та Брянської областей Росії. Днями люди понуро никали по подвір'ю, вночі всіх заганяли поліцаї та охоронці-німці в будинки, люди чекали скорішого відправлення, щоб не нудити без діла. Давали по пів кілограма гіркого просяного хліба та по котелку якоїсь баланди не з пшоном, а з просом. Баланду їли в основному ті люди, що "загорали" тут уже по десять-п'ятнадцять днів, а ми поступово спустошували свої торби з продуктами. Хто брав малу торбу, той уже закінчував її зі словами: "Прощай Київ, з торби виїв", переходив на харчування гіркою просяною баландою.

За цегляною стіною огорожі чути було іржання коней, військові команди російською мовою. Старожили табору говорили, що за огорожею знаходяться казарми, у яких розміщені сформовані військові частини донських козаків, які згодилися перейти на службу до німців. Ходили чутки, що денікінський білогвардійський генерал Шкуро¹, котрий у громадянську війну командував білою кіннотою, сформував з народів Кавказу, окупованих німцями в 1942 р., "Дику дивізію"² (чеченці, інгуші, осетини, кабардинці та ін.), а з донських козаків сформу-

¹ Андрій Шкуро – генерал-лейтенанта Добровольчої армії А. Денікіна – в роки Другої світової війни обіймав посаду голови "Резерву козачих військ Головного управління "СС" (1944 р.), що розміщувався на території Югославії. Поруч із П. Красновим, С. Павловим, Т. Домановим та іншими представниками козацтва Дону та Кубані А. Шкуро виступав одним із найбільш впливових діячів у справі застосування добровільних козацьких військових формувань у боротьбі з більшовизмом на боці Рейху.

² Стосовно вживаного автором терміну "Дика дивізія" зауважимо, що в даному випадку його слід ототожнювати з військовим формуванням, що було створене колишнім генерал-майором "білої гвардії" Келеч-Гіреєм. Під його керівництвом з представників кавказьких народів було створено т.з. "Кавказьку дивізію" у складі військ Вермахту, що з 1943 р. дислокувалася на території фашистської Італії. Сама ж назва "Дика дивізія" вживається в даному випадку як аналогія до "Кавказької Туземної кінної дивізії" часів Першої світової війни, що була створена в 1914 р. з добровільно найманих представників народностей Кавказу і Закавказзя.

вав "Войско донское". 10 травня поліцаї сказали, що буде відправка в Німеччину, але день пройшов, а відправка не відбулася. Пізно увечері по Києву завили сирени повітряної тривоги. Незабаром забили, захопали постріли зеніток. Радянські літаки над Києвом летіли на великій висоті. Ми відкрили вікна на третьому поверсі, високо в небі чулося безперервне гудіння наших літаків. І раптом загриміло, засвистіло. Почалося бомбардування Києва. Розриви бомб наближалися до будинків табору. Оглушливий вибух – стіни будинку захиталися, посипалося у вікнах скло. Усі кинулися з третього поверху на другий, потім кинулися на перший, але на міжповерховій площадці стояли два поліцаї з гвинтівками наперевіс з примкнутими багнетами, нікого не пускали на перший поверх.

Тоді згори на поліцаїв полетіли пляшки з-під молока, з-під води. Перелякані побиті поліцаї кинулися навтіки. Усі ринули на перший поверх. Там зібралось народу, мов оселедців у бочці. Вихідні двері на подвір'я табору були забиті зовні дошками. Очевидно, охорона табору, сховавшись від бомбардування, устигла забити двері. Але під натиском маси людей двері були вибиті і зірвані з петель одвірків, юрби людей почали вивалюватися з будинку на подвір'я. Незабаром один із натовпів вивалив на подвір'я і мене. Охоронців-німців на вишках огорожі, як вітром здуло, вони десь поховалися від бомбування. На подвір'ї було так видно, що хоч голки збирай. Бомбардування Києва продовжувалося. Літаки з великої висоти скинули десятки парашутів з освітлювальними ракетами. Ці ракети зависли вгорі і над табором. У небі стояв гул літаків, з пронизливим свистом летіли на землю бомби, земля здригалася від оглушливих вибухів. Раптом я побачив, що з підвалу одного будинку люди почали витягувати довгі шестиметрові дошки. Клади їх по дві, три до купи і тягли до цегляної стіни. Ставили їх по дві, три на стіну, кінці дощок лягали аж на проволоку колючу, по цих дошках люди дерлися на стіну і стрибали по ту сторону стіни.

Я бачив, як скараскались на стіну і сплигнули на той бік хлопці з нашого села Стів'яг Малишко Сергій Дмитрович та Чубук Яков Іванович. Але в цей час бомбардування припинилося. Наостанок літаки скинули над Києвом масу листівок. Частина з них залетіла і на подвір'я табору. Я встиг схопити одну з них, а потім кинувся до приставлених до стіни дощок, став тільки дертися по дошках вверх, як із ближчої охоронної вишки, захилинаючись, застрочив кулемет. Кулеметні черги просвистіли над моєю головою. Наверху стіни хтось якось неприродно зойкнув і повалився вниз головою, мішком гупнув на землю, на подвір'я табору. На подвір'ї

вже галасували поліцаї, заганяючи прикладами гвинтівок людей у будинки.

Мені нічого не лишилося, як зіскочити з дошки на землю і побігти до дверей будинку. Із сторожових вишок лунали кулеметні черги. Німці стріляли по людях, що встигли викараскатися на стіни. Вони падали ранені і вбиті на подвір'я табору і по ту сторону стіни. Як потім стало відомо, донські козаки не видали втікачів німцям, вони сховали їх у конюшнях у сні, а потім на другий день переправили в людні місця Києва. Малишко Сергій і Чубук Яків через три дні були вже у Стів'ягах, там вони таємно прожили до вересня місяця, до визволення нашими військами села. Потім були призвані в армію. Чубук Яків загинув на фронті, а Малишко Сергій повернувся з війни, живий до цього часу.

Повернувшись у будинок, я не міг заснути, був збуджений, нерви, як кажуть, були натягнуті, як струни. У розбиті вікна дув нічний прохолодний вітер. Під стелею тьмяно світилося кілька лампочок. Я згадав нарешті за схоплену листівку і витягнув її з кишень. У червоного кольору листівці повідомлялося, що фашистів у Києві бомбив полк дальньої бомбардувальної авіації під командою Героя Радянського Союзу Валентини Гризодубової, звання Героя їй присвоєно за героїчний безпосадовочний переліт на літаку з Мариною Расковою і Поліною Осипенко з Москви на Далекий Схід у район Хабаровська в 1938 р.

У листівці закликалось населення окупованих областей іти в партизанські загони, вести боротьбу з фашистами, молодь закликала не їхати на каторжні роботи в Німеччину, вступати в партизанські загони для збройної боротьби з фашистами. Повідомлялося, що фронт проходить в Україні по території Сумської, Харківської, Ворошиловградської областей, що незабаром Червона Армія прожене фашистів з Радянської землі. Перемога радянських військ під Москвою в 1941–1942 рр., перемога під Сталінградом в 1943 р. та на Північному Кавказі, на Дону поклала початок визволення радянської землі від фашизму. Повідомлялося в листівці, що союзні американські та англійські війська здобули велику перемогу в Африці, у Тунісі. Німецькі та італійські війська змушені були припинити опір і капітулювати. Вся Африка очищена від фашистської скверни.

11 травня 1943 року, м. Київ – 12 травня 1943 року. На шляху до Німеччини.

11 травня вранці з'явився комендант табору з перекладачем і повідомив, що завтра 12 травня 1943 р. буде провадитися відправка людей на роботу в Німеччину. Німець запропонував рідним, наприклад, братам і сестрі, чоловікові і дружині, записатися на окремий список. Він обіцяв, що

таким людям буде надана робота в Німеччині в одній місцевості, в одному населеному пункті, на одному заводі чи фабриці. Після обіду був проведений запис таких людей на один список. Із стовп'язців записалося кілька хлопців, як брат із сестрою, хоч дві-три пари записалися, але і не були рідними братом і сестрою. Записували на слова, адже ніяких документів у людей не було. Надвечір усіх дівчат, а також тих, що записалися на окремий список, в супроводі поліції і німців-охорони повели на залізничний вокзал, погрузили в товарні вагони, як робочу худобу, повезли під охороною ешелон на роботу в Німеччину.

Як пізніше з'ясувалося, у Німеччині вони були направлені на сільськогосподарські роботи в сільській місцевості до хазяїнів-німців, або як їх там називали до "бауерів". У 1942–1945 рр. в кожній сільській сім'ї в Німеччині працювало від двох до п'яти осіб з окупованих країн Європи – саме більше з Радянського Союзу, з Польщі, а потім менша частина з Бельгії і Голландії.

12 травня вишикували в колони всіх, хто знаходився на той час у таборі, і повели до вокзалу. Погрузили в старі товарні вагони по сорок п'ять чоловік. У кожний вагон сіли по два німці з автоматами. Згодом я з'ясував, що ці німці-конвоїри їхали із Східного фронту (німецько-радянського фронту) у відпустку, в "урляуб" і їм поручили конвоювати людей, що відправлялися у Німеччину. Паровоз дав тривожний довгий гудок і поїзд, набравши швидкість, рушив на захід. У мене, та й у багатьох інших, за тиждень перебування в таборі в Києві торба з продуктами спорожніла майже на половину, адже в Києві просяну баланду я їв тільки раз, та й то в порядку дегустації. Поїзд рухався повільно, зупинки робилися не тільки на залізничних станціях, а й у чистому полі, на під'їзді до деяких великих населених пунктів, де людей під конвоем виводять із вагонів для необхідних потреб. За день проїхали Малин, Коростень, пересікли старий польсько-радянський кордон, кілька годин поїзд стояв на залізничній станції Сарни, і тільки вночі вирушили в напрямку м. Ровно.

13–14 травня 1943 року.

Їхали у старих товарних вагонах, очевидно, у цих старих вагонах раніше перевозили худобу, бо дерев'яні поли із дошки-вагонки були вибиті, мовби їх товкли копитами коні чи худоба. Були навіть дірки, залатані шматками листового заліза. Віконце у вагоні було забите сіткою з колючого дроту. Лягати у вагоні не було місця, тому спали всі, сидючи на своєму чемодані чи торбі. Німці-конвоїри теж сиділи біля відкритих вагонних дверей на своїх відпускних чемоданчиках, держачи автомати в руках наготові, куняли вони по черзі – спочатку один, потім другий. У нашо-

му вагоні стовп'язців було чоловік десять, решта – незнайомі хлопці з різних областей, у тому числі були росіяни з Орловської області. Два чи три з них ще вдень заявили, що будуть тікати з вагона, просили допомогти інших хлопців.

Ще ввечері, коли у вагоні стало темно, хлопці раптом заспівали пісню, а в цей час під шум і співи ті, що задумали втікати, тихо одірвали листок заліза, де була дірка в полу, дістали з чемодана пилочку, пропиляли нею дошки полу і зробили дірку в полу такого розміру, щоб можна було пролізти в неї і випасти під вагон на шпали. Це був великий ризик, адже можна було поплатитися життям, випавши невдало і попавши під колеса вагонів. Зробивши дірку, хлопці знову накрили її листом заліза, поставили на неї чемодани і торби. У той же час інший утікач пилкою та щипцями-кусачками розблокував вагонне віконце, у нього можна було тепер з допомогою інших протиснути своє тіло вперед ногами, попередньо скинувши верхній одяг, узятися за край віконця руками, а ногами знайти якусь опору на зовнішній стороні вагона. Потім зайнявши більш зручне положення, відштовхнутися від вагона, зістрибнути по ходу руху поїзда. Теж великий ризик та ще, коли стрибати в нічній темряві, можна напоротися і на якесь залізо, проволочку чи щось інше. Але люди ризикували.

Уже зовсім пізно вночі, коли німці-конвоїри поснули на своїх чемоданах біля дверей, за допомогою інших один з утікачів, роздягнувшись, протиснувся з вагона у віконце, потримався деякий час, а потім подякував за допомогу і стрибнув у невідому темряву ночі, за ним – інший утікач. Третій також за допомогою інших протиснувся в дірку підлоги і також упав у тривожну невідомість. Більше втікачів-добровольців у вагоні не було. Хлопці закрили дірку листом заліза, поставили зверху чемодани, але вагонне віконце замаскувати проволочкою колочою вже не змогли, бо прокинулись, заговорили конвоїри. Я не міг знати, чи стрибнули ті троє щасливо, чи не попадуться вони в наступні дні в руки німців чи поліції, чи вдасться їм уникнути подорожі в Німеччину, але твердо знав інше – це були мужні люди, які заради свободи могли віддати найдорожче – життя.

Десь опівдні поїзд під'їздив до м. Ровно. Неподалік від міста знову була зупинка. Справа і зліва від вагонів були піщані горби з кущами сірої довгої лози, як у нас у бору за селом, в урочищі "Вересиха". Конвоїри виводили людей з вагонів на розминку та по потребах. Людей лічили на зупинках, тоді як виводили із вагонів і як загрузали знову у вагони. Здивовані німці з нашого вагону нарахували лише сорок дві особи, а при погрузці в Києві та на наступній зупинці було сорок п'ять осіб. Здивовані "фріци" оглянули ретельно торби і чемодани у вагоні, але людей не знаходи-

ли. Нарешті звернули увагу на розблоковане від колочої проволочки вагонне віконце. Німці-конвоїри вилаялися: "Фердамте гунде, русіше швайн". Конвоїри заставили знову забити, заснувати вагонне віконце колочим дротом.

У цей час трапився трагічний випадок, один з юнаків надумав тікати саме в цих піщаних горбах-шелягах, вважаючи їх найліпшою схованкою і щасливим шансом на втечу. Він непомітно і поволі відчалив від гурту і манівцями став перебіжками віддалятися від горба до горба, все далі від поїзда, але його все таки помітив один з конвойних, прогрімів прицільний постріл з карабіна і юнак, змахнувши руками, впав на світло-жовтий пісок. Підійшли до нього і конвоїри і люди з кількох вагонів. Розривна куля влучила йому в голову. Череп був розколотий. У жовтий пісок пульсувала гаряча яскрава кров, поряд розбризані темно-червоні плями мозку, поряд лежала сіренька кепочка. Один з конвойних приніс лопати, наказав закопати тут же, в горбах. Люди мовчки пішли до вагонів, на душі було моторошно від всього побаченого, паморочилося в голові, нудило. Вже коли залізи в вагон Середя Василь Петрович, який скривившись, сказав несподівано: "Цей харків'янин вже не знатиме "нового порядку", а нам ой як ще прийдеться взнати". Розстріляний втікач був з м. Харкова, з сусіднього з нашим вагона. Про його смерть в бору під м. Ровно рідним повідомлять листом його товариші з сусіднього вагона. Проїхали м. Ровно.

Я згадав українські гроші, випущені окупантами в 1942 р. вартістю п'ять, десять, двадцять карбованців, на одній стороні асигнації був зображений селянин в капелюсі, на другій стороні – селянка в гуцульському кожущку, оздобленому різнобарвними ремінцями. І підпис: Центральний емісійний банк України, м. Ровно¹. Очевидно, окупанти в той час загравали з націоналістичними ватажками Мельником, Бандерою і іншими "щирими" українцями².

¹ Суть грошової реформи впроваджені нацистами в Україні 4 липня 1942 року полягала у заміні старих радянських грошових знаків новими "українськими грошима" у співвідношенні один до десяти. Тобто за 10 радянських карбованців видавався один окупаційний. При заміні сумми у двісті та більше радянських карбованців їх власнику видавалася не готівка, а банківська розписка. Таким чином у результаті Г. р. відбулося фактична конфіскація у населення радянських грошових знаків (за виключенням дрібних номіналів – "1"; "3"), які втратили силу законних платіжних засобів на території окупованої України. Унаслідок Г. р. кількість обігової готівкової маси значно знизилася, що призвело до негативних економічних наслідків, а саме зменшилася купівельна спроможність пересічних громадян.

² На період описуваних подій (1943 р.) два крила українського націоналістичного руху – ОУН(М) під проводом А. Мельника та ОУН(Б) під проводом С. Бандери перебували у стані конфронтації з нацистським окупаційним режимом. Тому вживаний автором термін "загравання" має віддалене відношення до названих ним політичних діячів. У цьому контексті швидше можна говорити про певну співпрацю, що здійснювалася між фашистським урядом Німеччини та Центральним Українським Комітетом в особі його голови В. Кубійовича на теренах Галичини.

Проїхали Здолбуново, Броди. Надвечір їхали вже на зустріч великому місту з польськими католицькими церквами-костьолами. Я зрозумів, що ми під'їздили до м. Львова.

Але що це? На передміському полустанку на будинку залізничної служби висіла вівіска, де великим готичним німецьким шрифтом було написано: м. Лемберг, а внизу малими українськими літерами теж проставлено: м. Лемберг. Я чув це слово вперше, немало здивувався, запитав конвоїра, чому написано Лемберг, адже по карті мусив бути Львів. Фашист зареготав і відповів, що Львова вже немає, а є Лемберг, що так наказав фюрер, що і я, руський Іван у “великому Рейху” буду називатися не Іван, а шістсот сорок п'ять – шістдесят п'ять. Першу частину його монологу я швидко збагнув, а от другу частину – ніяк не міг второпати, і лише згодом, уже в Німеччині, я зрозумів другу частину монолога цього балакучого фашиста.

Більшу частину ночі простояли на залізничних коліях у районі м. Львова. Перед світанком усіх розбудив свисток паровоза, поїзд рушив далі на захід. Дорогою людей не харчували, усі харчувалися з торбів, у кого вже не залишилося нічого в торбці, той діставав харчі від сусідів. У кожний вагон німці-конвоїри дали по одному відру, для води, на залізничних станціях набирали воду у відра у кожний вагон.

Я з тривогою поглядав на свою торбу, адже з кожним днем вона зменшувалася в об'ємі. Правда в чемодані ще був ворочок із сухарями житніми, але то вже був аварійний запас, який я вирішив використовувати у крайньому випадку. У чемодані також лежали завернуті в чисту тканину два альбоми із цупким білим папером – це були мої щоденники. Один альбом уже був списаний майже наполовину, другий альбом ще був не розпочатий. Вести щоденник я розпочав у перший день війни – 22 червня 1941 р. Записував коротко, стисло і тільки ті дні, у які відбулися, на мою думку, варті уваги події. Вести щоденник я вирішив і в Німеччині, тому й поклав альбоми до чемодана. Дорогою ж я відмічав основні події олівцем у невеличкій записній книжці, згодом при потребі я міг перенести це до альбома-щоденника.

Проїхали залізничні станції Городок, Мостіска, десь у другій половині дня вже під'їздили до міста і фортеці на р. Сан – Перемишля. Це було прикордонне місто нашої країни. Дальше вже була земля Польщі, яку фашисти називали – “область інтересів Великонімеччини”. (Після 1945 р. район м. Перемишля відійшов від СРСР до Польщі). На залізничній станції Перемишля всіх людей вивели з вагонів, вишикували в колони і повели в пересильний табір, що розміщувався на підвищеній гористій частині міста. Табір також був обнесений цегляним муром-стіною з рядами

колочої проволочки у верхній частині і вишками спостережними із чотирьох боків пересильного табору. У таборі стояв ряд довгих темно-зелених дерев'яних дощатих будівель-бараків, які я бачив уперше. Нас завели в бараки. У кілька рядів стояли триповерхові дощаті нари для спання. Мені дістався третій поверх, що мало неабиякі незручності при “підйомі” і “відбої”. У дорозі я спитав конвоїра, скільки днів нас триматимуть у пересильному таборі в Перемишлі. Він відповів, що, очевидно, не більше двох-трьох днів.

15–17 травня 1943 р. м. Перемишль.

Пробули в пересильному таборі в м. Перемишлі три дні. У таборі пройшли медичну комісію, крім того, усіх постригли під машинку. Медкомісія теж була для форми, а постригли мабуть для того, щоб відрізнити від інших націй, підкреслити, що це робоча сила не яка-небудь, а “руські”, або як називали ще “совіти”, “большевики”. У таборі всіх пропустили через баню, продезинфікували одяг.

Староста міської Управи м. Перемишля, або як його тут ще називали “війтом”, зібрав людей на мітинг, але, крім війта та німця-начальника ешелону, бажачих виступати та говорити не знаходилося. Усі пам'ятали недавню картину розстрілу харків'янина в піщаних горбах біля м. Ровно. Війт говорив, що по приїзді в Німеччину ми повинні добре працювати, щоб приблизити час перемоги Великого фюрера Німеччини над темними силами бюрократів-більшовиків та англо-американських плутократів, щоб приблизити час визволення від “більшовиків” бідної нееньки-України.

Німець-начальник ешелону попереджував, що за втечу з дороги згідно з умовами військового часу саботажники будуть розстріляні на місці. Ми розуміли, що втечі з ешелону продовжувалися, фашист ще раз зробив спробу залякати людей. Але харчували в таборі три рази на день і готували якісну страву. Одного дня зварили навіть гречану кашу із салом, а на дорогу в останній день навіть видали кожному по 200 гр. меду, чим я був дуже здивований. Правда поляк місцевий, що видавав на дорогу по хлібині і по 200 гр. меду, говорив нам, що видають ці харчі згідно з наказом міського війта, а в Німеччині нам видаватимуть два рази на день баланду з бур'яну та 300 гр. хліба з дерев'яної тирси. Від тих слів старого поляка у багатьох хлопців морозом сипнуло за спиною, як це можна їсти суп з бур'яну, а хліб із тирси. Нарешті нам повідомили, що завтра 18 травня буде погрузка в ешелон. Прощай Перемишль, прощай Ненька-Україна.

18–20 травня 1943 року.

18 травня вранці людей вишикували в таборі і повели до залізничної станції, погрузили у ваго-

ни. Поїзд, набираючи швидкість, рушив на захід. За дверима вагона пропливали поля, луки, ліси, села і міста Польщі. Проїхали міста Жешув, Тарнув, Краков. Ввечері поїзд прибув на залізничну станцію великого польського міста Катовіце.

Стояли теплі травневі дні. У Катовіцах поїзд стояв кілька годин. Місто жило звичайним мирним життям, хоч на фронтах йшла кривава війна. У той день у поляків було якесь свято, вони навіть у парку за станцією, за залізничним вокзалом почали співати якусь польську пісеньку, зміст якої ми не могли зрозуміти, не знаючи польської мови. Ця польська пісня навіяла думи про рідну українську пісню, відому всім слов'янським народам. У середніх вагонах залунала наша популярна народна пісня: "Розпрягайте, хлопці, коні". За кілька хвилин українська пісня поширилася на увесь ешелон, залунала над містом Катовіцями. До вокзалу сходилися поляки: чоловіки, жінки, діти. Натовп людей все зростав. Молоді люди в вагонах співали з натхненням, на повний голос. Після "Розпрягайте, хлопці, коні" співали "Ой гиля гусоньки на став", "Ой, на горі та й жінці жнуть". Поляки все сходилися слухати українську народну пісню, підійшли товпи поляків до самих вагонів, схвально кивали головами, у двері деяких вагонів полетіли букети квітів. Пісня змовкла раптово, як і виникла раптово. Люди схаменулись, вийшли з тимчасового оціпеніння, нарешті знову зрозуміли, куди вони їдуть, куди їх везуть і для чого. Поляки почали розходитися від поїзда, якийсь молодий поляк у жовтих крагах рішив навіть пожартувати, хоч жарт його був недоречним після пісень. Цей жартівник прокричав полякам: "Увага, увага, на станції Катовіце два руських злодіяга. Єдин з карабінем, другом з пістолем, вийстко кобети." Але на цього молодика поляки сердито "зацокали", "запшекали", і він мусив швидко ретируватись.

У цей час паровоз дав довгий гудок і поїзд рушив з міста, далі на захід. Вночі проїхали польсько-чехословацький кордон. Вранці з'ясувалося, що їдемо по території Чехословаччини. Німці-конвоїри сказали мені, що їхатимуть через столицю Чехословаччини – Прагу. Тепер Чехословаччина була розділена: Словаччина мала маріонетковий уряд на чолі з Тіссо – ставлеником Гітлера і рахувалася самостійною державою.¹ Словацькі війська навіть виконува-

¹ 14 березня 1939 р. Словаччина проголосила державну незалежність у союзі з фашистською Німеччиною. Словаччина брала участь як союзник у війні Німеччини з Польщею й СРСР. У серпні 1944 р. в середині Словаччини, при допомозі радянських військ, вибухло повстання проти уряду Тіссо, яке було придушене німецькими військами. Навесні 1945 р. Словаччина, з деякою автономією, знову стала складовою частиною Чехословаччини (до 1948 р.). 3 жовтня 1968 р. вона стала соціалістичною республікою і разом з Чеською Соціалістичною Республікою становила спільну Чехословацьку державу, що проіснувала до 1 січня 1993 року.

ли тилову службу в німців на Східному фронті. Чехія і Моравія вважалися територіями інтересів Німеччини, тобто, як і Польща, були приєднані до фашистської Німеччини. Поїзд рухався в ущелині, проїздив тунелі в горах, проїздив по багаточисельних бетонних та залізничних мостах, що перетинали глибокі ущелини, стрімко і з поворотами піднімався в гори, а через деякий час спускався на нижчі відмітки. Навколо, скільки сягав зір, величаво у своїй красі протяглися Карпати, чеські Бескиди.

Проїхали чеські міста Пардубіце, Колин. Прагу проїздили вночі, і я не зміг подивитися на це красиве місце на річці Влтава – Золоту Прагу. Нарешті вранці поїзд виїхав з ущелини і попрямував понад р. Їльбою. Зліва величаво височіли Рудні гори. Десь опівдні проїхали через чехословацько-німецький кордон. Їхали вже по німецькій землі. На залізничних станціях стояв запах мов би сірководню – то був сморід від паровозів, у топках яких згорало буре вугілля та вугільний брикет. Поїзд продовжував іти понад р. Їльбою. Незабаром зависочіли кірхи (церкви) першого великого міста Німеччини – Дрездена.

Ще коли перетнули чехословацько-німецький кордон, німці-конвоїри попередили, що голосно говорити, співати забороняється, на зупинках відходити від вагонів далі п'ятидесяти метрів забороняється. Але вже людям було не до співів, у багатьох закінчилися продукти, взяті з домівки, люди у вагонах їхали голодні. Проїхали м. Дрезден. Місто було якесь сіре, туманне з будинками-коробками казарменого типу, але ще неушкоджене англо-американською авіацією, яка в 1943 р. розпочала систематичне бомбардування німецьких міст.

Проїхали міста Хемніц (теперішній Карл-Маркс-Штадт² – прим. авт.), Цвіккау. На одній зупинці на залізничному полустанку німці-конвоїри сказали всім іти в напрямку паровоза. Там, у перший раз за всю дорогу (якщо не рахувати пересильний табір у м. Перемишлі), німці надумали дати голодним людям якусь "баланду", яку вони називали "зупою". Це була баланда-суп з якогось бур'яну та зелених стручків з горохом. Бур'ян називався шпинатом, до цього я про нього не знав нічого, картоплі в супі не було. Суп видали в півлітрових чашках із цупкого водотривкого паперу. Більшість людей тут же вийли той суп. Я спробував кілька ложок тієї бурди, але тут же мене почало нудити, і я змушений був викинути чашку з бурдою в якийсь палясник біля будинку залізничної служби.

21–31 травня 1943 року.

Проїхали м. Нюрнберг, у деяких кварталах міста були помітні сліди бомбардувань англо-

² За часів НДР 10 травня 1953 р. м. Хемніц (Саксонія) було перейменовано на Карл-Маркс-Штадт (нім. Karl-Marx-Stadt). 23 квітня 1990 р. йому було повернуто історичну назву.

американської авіації. Раз на добу давали по півлітра супу із шпинату та брукви. Цих кормових культур на Україні не вирощували, а в Німеччині це були харчі для мільйонів людей, звезених сюди для роботи з усіх країн Європи. За м. Нюрнбергом поїзд повернув на північний захід, до цього часу їхали в напрямку південного заходу. Проїхали місто Франкфурт-на-Майні – одне з кращих міст Німеччини із своєрідною привабливою архітектурою. Місто ще не зазнало руйнувань від бомбардувань авіацією. За Франкфуртом на одній із залізничних станцій німці-конвоїри, що їхали у відпустку із Східного фронту, передали людей місцевій охороні з розподільчого табору. Незабаром людей вишпикували в колони і повели в розподільчий табір.

Тут було кілька десятків бараків з дерев'яними триповерховими нарами для спання. За огорожею з колючого дроту ходили “вахтмани” – охоронці із сторожовими собаками – німецькими вівчарками. Стовп'язці намагалися потрапити в один барак, хоч це намагання коштувало деяким гумових палиць вахтманів, та все ж більшість стовп'язців була в одному бараці. Тримали тут днів з п'ять. Харчували два рази на день бурдою із шпинату та брукви, та 300 гр. хліба з домішкою дерев'яної тирси. Я використав цей час, щоб зробити записи в щоденнику, переписував з записної книжки в щоденник. Деякі хлопці підсміювалися з мене за це писання щоденника, але я не ображався і на це не зважав.

У частині бараків проживали поляки, які вже перебували в розподільчому таборі більше десяти днів. Поляки за гроші (радянські карбованці, українські карбованці та німецькі окупаційні марки) почали продавати картоплю в бараки, де перебували люди з Радянського Союзу (українці, росіяни, білоруси). Очевидно, поляки діставали картоплю в німців. Невдовзі вечорами, а вірніше ночами, в бараках, у металевих пічках-буржуйках дровами варили в котелках картоплю, яка чомусь не попадала в загальний котел для харчування. Цим, щоправда, скористалися деякі приступні елементи з вахтманів з охорони табору.

Однієї ночі група німецьких вахтманів у супроводі поляків-перекладачів та німецьких сторожових собак-вівчарок зробили обхід бараків. Де виявили варіння картоплі в котелках на металевих пічках, ті бараки були оштрафовані на триста марок кожний. Вахтмани при світлі електричних ліхтариків ходили поміж нарами, били людей гумовими палицями, вимагали грошей, вівчарки накидалися на сонних людей і кусали їх. Мені теж дісталися гумові палиці, але добре, що не покусали собаки, прийшлося знайти і віддати кілька асигнацій українськими грошима, як кажуть – “відчипного”.

29 травня було проведено медичне обстеження всіх прибулих до розподільчого табору, а потім був розбір людей по роботах. Людей було пропущено через баню, знову продезінфіковано одягу. Проїшли усі медичний огляд, слабших та низьких на зріст відібрали в одну групу – їм видали “глаубекартен” – блакитні картки, на наступний день 30 травня 1943 р. всіх їх було відправлено в сільські місцевості для роботи в німців-“бауерів”. Я чомусь, несподівано для себе, попав у групу сильніших, і нам видали “грюнекартен” – зелені картки¹. 31 травня наша група була відправлена на роботу, вірніше на будівельні роботи на хімічну фабрику. Розмістили на проживання в робочому таборі із зеленими бараками і огорожею з колючого дроту в селі Аллендорф крайс Марбург-ан-Лан. м. Марбург на річці Лан, притоці Рейну.

1-26 червня 1943 року. Аллендорф.

Попав я в робочу групу на х/м фабриці, що вела будівництво зовнішніх водопровідних сіток. Вручну копали траншеї для прокладання лінії зовнішнього водопроводу, вручну переносили й розкладали чавунні п'ятидесятиміліметрові труби вздовж траншеї. Копати траншеї – це не зовсім вірно. Справа в тому, що земля в Німеччині дуже відрізняється від землі на Україні. Це буро-коричнева земля з тяжкого суглинку, перемішаного з відшліфованою галькою й камінням більшого розміру. Трапляються навіть великі камені-валуни. Німці, обробляючи свої ділянки землі, кожний рік навесні виносять із своїх ділянок тони і десятки тон каміння різного розміру. Копати траншеї можна було лише з ломами, кирками і лише потім з лопатами. Робота була тяжка, працювали по десять годин на добу з одним вихідним на місяць. Обідній перерив був лише тридцять хвилин. Працювали групами по вісім-десять осіб під наглядом і за керівництвом майстра-німця. Вечором від втоми усі ледь дійшовши бараків валилися з ніг. І так щоденно з одним вихідним на місяць.

Харчували дуже погано. Вранці на сніданок – півлітра якогось пійла-затірки і 300 гр. хліба з тирсою, в обідню тридцятихвилинну перерву привозили обід у бідонах – це по 0,7 літра баланди з брукви, шпинату, молодих стручків гороху або квасолі – без хліба, ввечері – кружка кофе. Торба з продуктами, що взяв я з дому, спорожніла ще в розподільчому таборі біля Франкфурта, тепер тут я закінчував свій аварійний запас – сухарі. Їсти хотілося немилосердно, тому на релігійне

¹ Грюнекартен – зелені картки, які заводили в особових справах на військовополонених у випадку, якщо його переводили до іншого табору. Документ зеленого кольору був також у польських примусових робітників (робоча картка) на відміну від остарбайтерів, у яких робоча картка була жовтого кольору. Ймовірно, у даному випадку за аналогією з військовополоненими “зелені картки” видали й цивільним робітникам.

свято – Зелену Неділю, яку німці святкували дещо пізніше, як наша Трійця, ми, скориставшись тим, що на роботу і з роботи ходили без конвою, після роботи пішли по селу, або вірніше хутору, щоб випросити кусок хліба чи святкового пирога. Слід сказати, що німці, очевидно від природи, були великі скупердяги. Проїшовши усі будинки села, ми змогли напросити скільки кусків хліба та пирога, що, прийшовши вечором барак, з'їли за один раз. Яюсь, працюючи на укладці труб в викопаній траншеї ми почули, як майстер-німець тихо-тихо заспівав “Інтернаціонал”, а потім підняв угору праву руку, стиснув пальці в кулак по-тельманівськи і промовив стиха: “Рот фронт” – привітання німецьких комуністів.

Німець усміхнувся і уважним поглядом вивчав нас. Ми не могли точно знати, чи це був колишній німецький комуніст, чи це був фашист-провокатор. Ризкувати ніхто не захотів, адже можна було за це потрапити в концентраційний табір, тому на німця-майстра ніхто не звернув уваги, усі продовжували мовчки працювати. Я не витримав і указав німцю на один із фабричних будинків поблизу, на торцевій стіні якого був наклеєний великий плакат, на якому було намальовано чорну тіль якогось чоловіка в шляпі з прикладеним до рота вказівним пальцем і таким же написом чорними великими літерами: “FEIND HÖRT UNS” – “Ворог слухає нас”.

Такі великі плакати із стандартними написами були наклеєні на багатьох будівлях у Німеччині. У моді був ще такий плакат: “Wagen muss rollen zu sieg” – “Вагони мусять котитись до перемоги”. “Führer über alles” – “Фюрер над усе”. Як це було схоже на наші стандартні лозунги і плакати до війни, які вивішувалися всюди: “Хай живе вождь трудящих усього світу – тов. Сталін”. Я тут же згадав слова колишнього мого вчителя російської мови та літератури Челяпова О.М., який одного разу сказав: “Різні за формами диктатури користуються одними й тими ж методами керівництва країнами і народами – це нестримна демагогія і терор”. Майстер-німець подивився на стіну будинку, куди я вказав і зразу ж перестав усміхатися, лице його набрало серйозного і непроникного виразу.

Кілька днів тому я написав додому листівку – першу за час від'їзду. Дозволялося писати на Україну дві листівки на місяць. На території Німеччини німецька пошта не обмежувала кількість поштових відправлень. Дозволялося також з України посилати посилки, але не більше однієї вагою 1 кг на місяць. На поштових марках зображений фюрер Гітлер у профіль (був сліпий на одне око – вставлене око). Ми купували за десять пфенігів поштову марку, наклеювали її на відповідне місце на листівці, що посилалась.

Ми плювали на зображення Гітлера на марці, потім перевертали марку зворотною стороною, наслинювали цю клейку сторону і приклеювали марку до листівки. Це робилося зі словами: “Тьху на тебе сліпий”. Звичайно, це робилося в колі друзів. При незнайомих ця робота проводилася мовчки. Я коротко повідомив додому про приїзд на місце і про роботу в Німеччині. Вимагалось, щоб адрес був написаний німецькою мовою, зворотний адрес також німецькою мовою. Розмовна німецька мова дуже відрізнялася від тої книжної, що я вчив у школі. Але слів я знав багато. Тому мені далеко легше було складати із слів вирази, короткі речення німецькою мовою, ніж тим, що мало вивчали німецьку мову.

Я ждав відповіді на мою першу листівку, але для цього потрібен був час не менше двадцяти днів. Одержати з дому листівки мені все ж не довелося. Одного дня нас привели на залізничну станцію Марбурга-на-Лані, погрузили в товарні вагони і повезли на північ в Рурську промислову область. Область Німеччині називалися землями, отже нас повезли в землю Рейн-Вестфалію. Там був цілий конгломерат промислових міст, від р. Рейн міста безперервно розміщені на довжину 70 км на схід. Це міста Дуйсбург, Гессен, Бохум, Герне, Дортмунд. Я ще із шкільних уроків географії капіталістичних країн знав, що це кам'яновугільний басейн – Рурська область, або земля Рейн-Вестфалія. Тому передбачав, що прийдеться працювати у вугільних шахтах. Крім мене, в цю “шаhtarську” групу попали такі стовп'язькі хлопці: Хмельницький Іван Володимирович, Пищик Ілля Захарович, Овдіїв Василь Якович, Середа Василь Васильович, Середа Василь Петрович, Ярема Іван (рижий, глухий із х. Гречаники), Якименко Станіслав Якович, Середа Михайло Петрович, Бова Ілля Лаврентійович.

27-30 червня 1943 року. м. Херне земля, Рейн-Вестфалія¹.

Ще в робочому таборі Аллендорф видали нам робочу форму – робочу спецівку синього кольору з просмоленого спецпрозичного цупкого паперу. На лівій груді піджака-спецівки був пришитий квадратний розміром 10×10 см шмат тканини синього кольору в білій окантовці та написом німецькою мовою всередині квадрата: «OST», що значить – Схід, тобто людина зі сходу, що рівнозначно – «більшовик». Вихідної форми нам не встигли видати – аж тут розпорядження – перевести нас з Аллендорфа в Рурську область. Тоді в нас забрали і робочу форму одягу, вирішивши, що ми ще її не заробили, отже з Аллендорфу ми виїхали у своєму одязі.

¹ Північний Рейн-Вестфалія (нім. Nordrhein-Westfalen – Нордрайн-Вестфален) – федеральна земля Німеччини.

Міста Рура були вже зруйновані бомбардуванням англо-американської авіації. Особливо жалогідний вигляд мав Дортмунд. Він був зруйнований дощенту. З перекриттів багатоповерхових будинків стирчали погнуті металеві конструкції: швелери й двотаври, арматурна сталь різного розміру. Скрізь – безладні завали щебеню, битої цегли, бетону. Наче гігантський смерч пройшов по місту – це наслідки пекельної роботи американських армاد “літаючих фортець” – надважких бомбардувальників “Б-29”. Площі, вулиці, тротуари були в суцільних завалах. Розчищені були лише проїзди для автомашин. Місто наче вимерло. Зрідка коли пройде якийсь перехожий. Так німці розплачуються за варварські бомбардування англійських міст Лондона і Ковентрі, Бірмінгема та інших, розплачуються за довіру Гітлеру, за своє сприяння приходу Гітлера до влади в 1933 р. Менш зруйновані були міста Бохум і Херне, Гессен. Але бомбардування цих міст продовжувалося, їх бомбили майже кожну ніч. Але шахти Рура продовжували працювати і лише прямі попадання бомб у надшахтні споруди, в лінії високовольтних електропередач, тимчасово виводили з ладу роботу вугільних шахт.

Привезли нас в м. Херне. Дали робочу шахтарську коричневу форму, дали вихідну святкову форму – військове обмундирування різних європейських країн з випоротими військовими нашивками і відзнаками. Мені і Якименку Станіславу Яковичу попалося чорне військове обмундирування грецької армії навіть із чудернацької форми погончиками, у цьому незвичному лаштунку ми із Станіславом мали вигляд франтуватих фраєрів, чим визвали щирий сміх наших інших товаришів. Всім іноземним робітникам німці видали для носіння на лівій груді нашивки з написом або символом національності. Робітники з Радянського Союзу носили нашивку “Ост”, поляки мали нашивку жовтого кольору з літерою “Р” – *role* – поляк, норвежці – нашивку з літерою “S” – скандинави і т.д.

Нашу групу стовп'язців у кількості десяти осіб німці в Херне прийняли чомусь за робітників із західних областей України, тому нашивки нам не видали, адже “західняки” ніяких нашивок не носили. Фашисти дали їм цю перевагу-поблажку за націоналістичний, антирадянський, бандерівський напрям думок. Нас розмістили для проживання в окремому одноповерховому ошатному будиночку, до роботи поставили на поверхні шахти, а не в шахті, баланду давали ліпшу, хліба на 100 гр. більше, ніж робітникам із Радянського Союзу – “остам”. Ми були здивовані такою увагою до нас, але рішили скористатися помилкою німців. Хлопці жартува-

ли, говорили, що німці були збиті з пантелику нашою з Станіславом солідною франтуватою формою. Але помилка тривала всього три доби. Німці зрозуміли свою помилку і наказали пришити до піджаків “ости” як до робочої, так і до святкової форми.

На прожиття перевели з того окремого будиночка в барак робочого табору, на шахту й із шахти водили строем, але ми так і лишилися працювати на поверхні шахти. Правда, з нас зняли шкіряні черевики і замість них видали дерев'яні довбанки-колодки, які належало носити “більшовикам”. Робітники інших націй такого взуття фашистських варварів не носили. “Ости” ж колодки носили всі, за виключенням тих, що робили безпосередньо в шахтах, бо там у дерев'яних колодках взагалі не можна було й ступити – вони шпливли, сковзалися по гладенькій поверхні виробки, тому, працюючим “остам” у шахті видавали черевики брезентові з дерев'яними підощвами на шипах. Коли вели колону робітників у дерев'яних колодках-довбанках по місту, та ще коли вели по шосейній дорозі – стукіт, гуркіт колодок було чутно на все місто. Тривалість робочого дня на поверхневих роботах на шахті становила десять годин, безпосередньо в шахтах на глибині – вісім годин. Але вечорами приходили в робочі бараки вахтмани і забирали людей на погрузочно-розгрузочні роботи на залізничній станції, або на розчистку вулиць і магістралей шляхів доріг, що проходили через міста промислового конгломерату. Така робота тривала три-чотири години, поверталися в робочі бараки пізно вночі. Тільки лягали спати, як сирени починали вить повітряну тривогу – сигнал “Alarm” – “Алярм” – трьома завиваннями сирен. Але цей сигнал лише будив людей від сну, бігти в бомбосховище ніхто не збирався. Сигнал означав, що армади американських “літаючих фортець” наближаються до міста, а чи бомбуватимуть вони місто, чи тільки перелетять і попрямують далі на схід, чи південь – ще ніхто не знав, тому й не тікали.

І от нарешті сирени виють грізний сигнал: “Akuta – Акута”, що означав бомбардування міста. Якщо сирени вили двома завиваннями, що означали Акуту, усі в ту ж мить бігли в бомбосховища. Бомбосховища фашисти побудували ще в передвоєнні роки 1935–1939 рр. Бомбосховища були побудовані або в підвальних приміщеннях багатоповерхових будинків, а на шахтах – під териконами, або під виробничими будівлями. Перекриття бомбосховищ було виконано із монолітного залізобетону великої товщини, часом до метра. Двері бомбосховищ зроблені із металу, повністю герметичні, подвійні із шлюзовими камерами, з вентиляцією, що забезпечувала захист людей від хімічного нападу авіації.

Фашисти з наявною німцям пунктуальністю ретельно і заздалегідь підготувалися до великої війни. Вони не зважали на хвастовиті заяви шефів авіації і пропаганди Герінга і Геббельса,¹ які твердили, що під час війни на Німеччину не впаде жодна бомба. Бомбосховищ по всій Німеччині було побудовано дуже багато і побудовано якісно. Тому, незважаючи на те, що американська і англійська авіація, яка налітала по триста, п'ятсот, вісімсот, тисячею бомбардувальників, вщент руйнувала не тільки міста Німеччини, а й бомбила всю місцевість "по квадратах", втрати цивільного населення були порівняно невеликими. Якби не своєчасно побудовані бомбосховища, то населення міст і сіл Німеччини було б майже знищене англо-американською авіацією. Бомбування тривало по дві-три години, бо виконувалося кількома хвилями. От і виходило, що десять годин люди працювали на шахті, потім три-чотири години працювали на погрузці чи розгрузці вагонів, або працювали по розчистці завалів від бомбардувань, дві-три години знаходилися в бомбосховищі – а на відпочинок і сон часу не залишалось. Люди вибивались із сил, від постійного голодування швидко виснажувалися, худшали з кожним днем.

1 липня – 10 серпня 1943 року. м. Бохум.

1 липня 1943 р. велику групу робітників, у яку входили усі десять чоловік вище перелічених стовп'язців привезли автомашиною на одну із шахт м. Бохума. Спочатку завели всіх у якусь велику казарму із цегли і бетону, якимсь чудом вцілілу від бомбардувань, вказали місце для сну на дерев'яних триповерхових нарах. Мені чомусь завжди випадало місце на третьому поверсі нар. Поряд з великими незручностями це місце мало одну перевагу – було більше простору по вертикалі, тобто від нар до стелі приміщення було більше світла від електролампочок і я міг писати сторінки свого щоденника прямо на своєму третьому поверсі, не сідаючи за загальний стіл у бараку.

Усім нам, хто в м. Херне працював на поверхні шахти, видали брезентові шахтарські ботинки з дерев'яною підшвою, забравши в нас натомість новенькі дерев'яні колодки-довбанки,

¹ Герман Герінг – рейхсмаршал, з 1922 р. член Націонал-соціалістичної партії Німеччини. Був уповноваженим представником Гітлера. З 1932 р. очолював уряд Німеччини, був причетним до встановлення фашистської диктатури. З 1935 р. займав місце головнокомандувача військово-повітряних сил Німеччини. На Нюрнберзькому процесі був засуджений до страти. Покінчив життя самогубством; Йозеф Пауль Геббельс – ідеологічний лідер Третього Рейху. У 1929 р. призначений Гітлером на посаду імперського керівника пропаганди нацистської партії. З 1933 р. був рейхсміністром народної освіти і пропаганди. Під час Другої світової війни займав ряд важливих державних посад. Перед смертю Гітлер призначив Геббельса своїм правонаступником на посту імперського канцлера. Покінчив життя самогубством 1 травня 1945 р.

що підкреслювали пониження "остовців". І от я перший раз прийшов для спуску в шахту. Це була давня стара шахта, що мала два горизонти, мала кілька лав-відділень, або як їх німці називали "Ревтрами". Щоб швидше при звичаїти нас до шахтарського життя і роботи, нас кілька днів спускали в шахту по вертикальному стволу не клітьми (у яких спускатися було далеко безпечніше, так як кліть при розриві тросу самогальмувалася), а спускали по запасному додатковому стволу у великих металевих відрах – кібелях². Залазили у це металеве відро-кібель вісім чоловік на чолі з німцем-майстром.

Усіх німців-шаhtarів ми називали майстрами. Це дійсно були висококваліфіковані шахтарі, майстри своєї справи, які вміли робити в шахті високоякісно будь-яку роботу. Коли уперше залазиш у цей кібель і опиняєшся в темному мокрому стволу шахти, а дужка кібеля прив'язана товстим металевим тросом, охоплює почуття страху. І от кібель різко спускається вниз. Ми усі держимося руками за краї кібеля, важкі акумуляторні електролампи теж крючками повішені за краї кібеля. Висота кібеля така, що при спуску в шахту над кібелем лишаються лише голови. У перший раз при спуску в п'ятах ніг відчуваються кольки. Нарешті промелькнули вогні першого горизонту. І от кібель починає різко гальмувати, відчуття таке, ніби серце відривається з місця і кудись піднімається вгору. І от ми в шахті, вилізли з кібеля і опинилися у досить просторому центральному штреку, по якому невеличкі електровози тягли вагонетки з вугіллям для вивозу клітьми "нагора". Пройшовши ще кілька наклонних штреків, нас привели в одну з лав, де відбійними молотками добувалось вугілля. Нас спеціально завели в одну з лав висотою лише один метр. Вугілля там вирубали сидячи, кріпили вироблену лаву дерев'яними стояками та пластинами – "шпицями".

Працювали в лаві парами по всій довжині її нахилу. Один шахтар відбійним пневматичним молотком рубав-відвалював вугілля, другий шахтар великою шахтарською лопатою, формою чирви, на німецькій мові "шипою" вибирав вугілля з лави і кидав його на металевий риштак-корито – "руче"³. "Руче" з допомогою електромотора поштовхами туди-сюди струшувало вугілля на гумовий транспортер на металевих роликах, потім вугілля системою горизонтальних і наклонних роликів транспортерів доставлялось у вагонетки, які електровозом завозилися до "кліті" (по дві вагонетки в кліть) і вивозилося піднімалось по вертикальному стволу "нагора". У лаві було темно від вугільного пилу, електролампи ледь блимали в суцільній темряві, прусувались по лаві

² Нім. Kübel – Кюбель.

³ Нім. Rutsche – рутше.

рачки на четвереньках, в вухах стояв безперервний стукіт і клацання від пневматичних відбійних молотків. Вентиляція в лаві була недостатня, тому не було чим дихати, піт заливав очі, я, як викинута з води риба, хлипав ротом, бо ніс був уже начисто забитий вугільною пилюкою, що хмарою стояла в лаві. Було в мене передчуття, що попав я в пекло, на думку зразу ж впливали рядки з поеми “Енеїда” Котляревського:

“Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім у інший світ,
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця ні зізд.
Там тільки тумани важкі,
Там чутно жалібні крики.”

У цій лаві працювали ми три дні, три дні були як у пеклі, потім нас, стовп’язців і ще десятків два нових людей забрали німці-майстри і повели працювати в просторі лави. Очевидно, такий був на шахті порядок (проклятий “орднунг”), що ми повинні були пройти три дні карантину в тій проклятій пекельній лаві. От ми прийшли в нормальну лаву висотою 2,1 м. Тут була нормальна вентиляція, повітря аж гуло в трубах, у лаві було навіть прохолодно і в деяких місцях були навіть протяги. Працювали стоячи, німці майстри валили вугілля-антрацит, що аж блистів при світлі ламп, відбійними пневматичними молотками. Гумові шланги відбійних молотків приключалися спецніпелями до металевих труб, де був відповідний тиск повітря.

До кожного німця-майстра і прикріпили по одному робітнику-“осту” для вибирання шахтарською лопатою “шипою” вугілля і викидання його в риштаки-“руче”. Руче було складене з окремих частин-корит по три метри довжиною. Ці частини з’єднувалися в єдине ціле спеціальними металевими ключами. На відміну від першої низької лави, тут кріплення вибраної від вугілля лави виконувалися металевими висувними інвентарними стояками квадратного перерізу. Перша і друга денні зміни шахтарів добували-вибирали вугілля, третя нічна зміна заповнює пустоту в лавах від вибраного двома змінами вугілля гірською породою. Породу добували від проходки нових “штреків”. При проходці штреків спец відбійними молотками бурилися шпури в породі, у шпури закладався вибухівка і порода підривалася вибухівкою. Цей цикл повторювався, а добута порода йшла вагонетками, а потім транспортерами до вибійних лав. Нічна зміна шахтарів розбирала риштаки-руче і переносила їх в належне здобне місце в лаві, потім у риштаки поступала порода, і шахтарі лопатами брали її з риштаків і закидали пустоту, потім спеціальними лебідками витягували інвентарні металеві

стійки кріплення. Тому просідання-провалу породи в німецьких шахтах Руру не відбувалось, як у нас в Донбасі, чи Кузбасі, земля на поверхні шахтних районів не руйнувалась. Пізніше, уже щоб набрати необхідну кількість породи, використовували завали бетонного та цегляного щепеню від бомбардування будинків і будівель. Цей щепеню спускали в шахти і використовували замість породи для заповнення пустот у лавах.

Бували випадки, що від великого навантаження або від фізичного зносу чи старіння прорезинені гумові паси роликів транспортерів переривались і тоді ударами по трубах прийнятими сигналами процес подачі вугілля зупиняли, до місця пориву спішив спецмайстер-німець із своїми двома помічниками з “остарбайтерів” і зшивальною машинкою. За півгодини рух транспортерів відновлювався. Курити в шахті суворо заборонялось по техніці безпеки: у шахті з вугільних пластів виділявся газ метан або гримучий газ, який при найменшій іскрі вогню загрожував вибухом. У шахті була спецслужба по боротьбі з накопиченням метану, газ концентрувався у верхніх частинах лав і штреків. Тому там робилися спеціальні дощаті полиці, на які насипався камінний пил, так званий німцями “штоум”¹. Крім того, штоум вручну розсипався по вугільних лавах, по штреках. Штоум завозився в шахту в паперових мішках вагою по п’ятдесят кілограмів. Штоум зменшував концентрацію гримучого газу. Концентрація газу провірялась майстром-німцем спеціальною лампою.

Керували роботою в шахті спеціалісти по гірській справі – німці-“штайгери”², які відповідали за весь технологічний цикл роботи в шахті. Возили (спускали) нас у шахту в кібелях лише три дні (карантинні), потім, і спускали, і піднімали нас через головний ствол клітями. У кліть заходило чоловік двадцять п’ять, тридцять і піднімалися наверх, чи летіли вниз. Керував шахтою товстий пикатий німець – бетрібсфюрер (по-нашому директор), політичні справи вершив ландеспартайфюрер, начальником робочого табору був лагерсфюрер, вождь табору, як у первісного віку людей. У фашистській Німеччині усі службові чини звалися на зразок есесівських рангів – фюрерами.

Наше становище на шахті в Бохумі нічим не відрізнялось від того, що було в м. Херне. Вісім годин важкої роботи в шахті, потім забирали на погрузочно-розгрузочні роботи на залізницю, де ми працювали по три-чотири години, вночі цюночі бомбила англо-американська авіація, дві-три години усі знаходились у бомбосховищах, де в дерев’яних нарах розвелосся маса клопів, які не давали спати, люди виснажувалися без сну і від

¹ Від нім. Штауб (Staub) – пил, порох, попіл.

² Штайгер (нім. Steiger) – майстер гірської справи.

голоду. Тут вранці давали 0,5 л якоїсь бурди, типу "затірка", а в обід 1 л баланди із шпинату, моркви, брукви, ревелю і всякого іншого бур'яну та шахтарська пайка хліба з домішкою тирси – 600 гр., (на поверхні шахти – 400 гр.) із жирів – 20 гр. маргарину і 20 гр. ковбаси вареної через день, цукру 100 гр. на місяць. Їсти хотілося неймовірно.

З шахти вилазили як чорти з пекла, тільки зуби блищали, все інше було чорне від пилу вугільного та поту. Кожний раз відмивалися в бані, на місяць давали два бруски господарського мила та пачку синтетичного мильного порошку. Порошком милися в бані, а мило міняли в німців на справжній житній хліб без тирси. За два бруски мила – дві кілограмові хлібинки, які тут же з'їдались одноразово. Таке свято в нас траплялось раз у місяць. Я продовжував вести щоденник, писав коротко події за день. Потім прилучив до цієї роботи ще й односельця – Середу Василя Васильовича. Він інколи теж записував події в мій щоденник. Усі ми дуже схудли – тримались на нас тільки кістки та шкіра. За три місяці (з 5 травня по 5 серпня 1943 р.) я схуд більш як на 10 кг і важив у 18 років всього 45 кг. Я розумів, що довго так я не протримаюсь.

У мене виникла думка: необхідно в найближчі дні тікати із цього міського конгломерату, із цих шахт, подалі від бомбардувань авіації, від голоду. Я розумів, що без знання німецької мови, без документів втекти далеко в фашистській Німеччині з її залізним "орднунгом" майже неможливо. Але я сподівався, що в умовах безперервного міста-конгломерату, яке тягнеться на 70–80 км, буде легше розчинитись в масі людей, представлених майже всією Європою. Я сподівався пройти за межі Рура на схід, в глибину Німеччини, вирватись із цього пекельного шахтного поясу, для цього необхідно пройти бодай 100–150 км. Правда, був немалий ризик за здійснення втечі потрапити в концентраційний табір, з якого вирватись вже буде неможливо, але я сподівався на ліпший варіант: що я попаду знову в робочий табір якогось заводу чи фабрики (але не шахти), або на роботу до сільського бауера. Для здійснення втечі необхідно було підібрати надійного товариша, підготуватись матеріально: продати за хліб домашнє взуття і одяг, чемодан. На це потрібен був час.

Нарешті 5 серпня 1943 р. я одержав з дому листівку, це була перша звістка з дому від батьків. Як виянилось, дома одержали і мою першу листівку ще з Аллендорфа. Батько написав і відповідь-листівку на адресу Аллендорфа, але вона повернулася назад з великим синім штампом: "Zurück" – цурук – "Адресат вибув". Цурук – значить назад. Нас вивезли з Аллендорфа, тому я не одержав з дому листівки. І як тільки нас поставили на роботу в м. Бохумі, я послав листівку додому і от нарешті листівка з дому. Наче рідним

теплом повіяло від слів листівки, неначе я побачив білий пахучий світ акацій, які росли в нас понад плетеною з лози лісою від кінця городу, від греблі і аж до другого кінця городу, до сполучення із центральною вулицею села. Батько писав, що усі живі-здорові, передають мені привіт, що в нас в селі поки все по-старому, та й що міг написати батько на листівці. От якби лист – то інша справа, але листів посилати не дозволялось ні з Німеччини, ні з України.

Я приблизно знав, де зараз проходить лінія боїв на німецько-радянському фронті. Кілька днів тому я попросив у німця-майстра, з яким я працював у шахті, німецьку газету "Фьолькішпир Beobachter"¹, в яку він замотував свій сніданок – фріштук, що складався з 200 гр. білого хліба, ледь-ледь намащеного маслом та з незмінного кофе, яке у флязі завжди носив із собою кожен німець-шахтар. З повідомлення з головної квартири фюрера виходило, що фронт проходить на Кавказі – на Таманському півострові та в районі Новоросійська, від Азовського моря по річці Міус в Донбасі, потім по р. Сіверському Дінцю на схід від м. Харкова, далше на схід від м. Білгород, у районі м. Курська, на схід від м. Орла, на схід від м. Смоленська, у районі Новгорода і під Ленінградом, у районі м. Мурманськ. У районі Курська і Орла німці розпочали в липні великий наступ, йде запекла битва великих мас піхоти і тисяч танків з обох сторін.

З повідомлення я зрозумів, що німцям не вдалося прорвати фронт під Курськом і Орлом. На західному фронті бої йшли на острові Сицилія в Середземному морі. Мені було ясно, що німецько-італійські війська були розгромлені в Лівії і в Тунісі, в Африці, і що все середземноморське побережжя Африки зайняте тепер англо-американськими військами. Бачив я і тут, як американська авіація майже без опору знищує міста і промисловий потенціал фашистської Німеччини. Крах фашизму був неминучий, але скільки ще буде тривати війна? Рік, два чи може й три. На це питання я не міг собі відповісти.

Якось у шахті трапилась аварія, був обвал, загинув один німець і кілька "остарбайтерів", кілька чоловік було травмовано, одного хлопця якось контузило, придавило голову. Після того обвалу він оглух, нічого не чув, нічого не розумів, був, як кажуть у нас, "тихопомішаний". У шахті він уже не зміг робити, то й дезінфекція одягу (сухим гарячим паром) не провадилася. Завелись воші, вони лазили по його одягу, загризли тіло. Усі від нього шарахались, як від чумного. Ходили його односельці до начальника табору –

¹ Фьолькішпир Beobachter (нім. "Völkische Beobachter", буквально в перекладі означає "народний оглядач") – партійна газета, центральний орган НСДАП, виходила з грудня 1920 р. по 30 квітня 1945 р.

лагерфюрера з проською помістити хворого в лікарню, можливо, що ще можна підлікувати його психіку, повернути до роботи, до життя. Але безрезультатно.

Уся політика фашизму спрямована була на знищення народів неарійської раси. У Німеччині Гітлер поставив такий лозунг: “У першу чергу знищити неповноцінні народи: євреїв і циган, а також людей з ненормальною психікою”. Таких людей, навіть німців, не направляли в лікарні, а як говорилось в спецциркулярі, у гуманних цілях їх просто негайно розстрілювали. Нестерпно допікав голод. Замість того, щоб поспати, відпочити, голодні люди годинами простоювали з металічними мисками в черзі за добавкою баланди з бур'яну (шпинату чи брукви). Фашисти ставили за мету принизити саму гідність людини, довести людей неарійської раси до становища робочої худоби, яка вміє говорити і розуміти короткі слова німецьких наказів: weg – геть, zurück – назад, arbeit – працєю, schneller – швидше, laufen – бігом, aufstehen – підйом і т.д. і т.п. За добавкою бур'яну я в черзі не стояв, вважав, що ліпше поспати, чи просто відпочити, хоч не витратити даремно енергії і нервів.

І тут мені особливо яскраво впливли в пам'яті картини страшного нечуваного голоду на Україні в 1933 р. Про цей голод ніде навіть не згадувалось ні в пресі, ні в літературі, ні в офіційних розмовах і доповідях, ні в період культу особи Сталіна – “вождя народів всього світу”, ні в період “волонтаризму” Хрущова, ні в період “застою” Брежнєва; про нього почали говорити і то не на керівному рівні лише в період “гласності” в 1988–1989 р. Та інакше і не могло бути, адже диктатура, під якою бlichиною вона не виступала, – це, насамперед, демагогія. У 1933 р. від голоду на Україні померло кілька мільйонів чоловік – це був найжахливіший злочин “вождя народів усього світу” Сталіна і його найближчих помічників – тодішніх членів Політбюро ЦКВКП(б) – Молотова, Кагановича, Ворошилова, Жданова, Мікояна¹. Голод на Україні в 1933 р. був не від “неврожаю”, а викликаний, зроблений штучно, навмисне. У пам'яті спливають ті страшні жажливі дні голодного 1933 р. Був я тоді школярем першого класу, але чомусь той рік відклався в пам'яті яскравими картинами. У селі Стівп'яги, як і скрізь на Україні, провадилася колективізація. У кінці 1931 р. в селі було створено ТСОЗ – товариство спільної обробки землі. Але в нього вступило небагато селян. Небагато добавилось членів ТСОЗу і за 1932 рік. Пам'ятаю, якийсь сільський поет із селян, що, можливо,

закінчив колись до революції чотири класи церковно-приходської школи і вважався неабияким “грамотієм” на селі, розклеював по вулиці на дощатих заборах та сараях господарів листки паперу, на яких чорнилами були написані вірші про наш ТСОЗ:

“Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти плачуть по дорозі,
А у СОЗі як ві сні,
Вісить Сталін на стіні,
Ще й помахує рукою,
Куди ходить за мукою”.²

У 1932 р. видався непоганий урожай зернових культур, але на кожного селянина був накладений такий великий податок, що виконати його було неможливо. Податок накладався на землю, на робочу худобу (коней, волів), на корів, на сільськогосподарський реманент (плуги, борони, культиватори, сівалки, жатки і т.д.). Податок накладався тільки на одноосібників, тобто тих, хто не вступив до ТСОЗу. На “созівців” податок не накладався, адже вони свою землю, худобу і реманент усупільнили. На тих селян-одноосібників, що виконали податки, здавши все зерно, навіть посівне, був накладений додатковий податок. Батько теж здав усе зерно, навіть посівне. Крім того, у 1932 р. трапилось у нас велике лихо – здохла корова, напасшися багато кліверу, привезений з Переяслава лікар-ветеринар сказав, що корова здохла від “сибірки”, і наказав закопати труп.

Пам'ятаю, як плакали за коровою батько і мати, адже корова була кормилицею-годівницею селянської сім'ї. Тепер треба було чекати корови від своєї тільної телички, а це ще коли буде, та й корова-первістка невідомо ще скільки даватиме молока. Незабаром, як на лихо, здох і кінь Лапко. Батько змушений був, не виконавши податку всього, йти в Переяслав на базар і за останні гроші купувати хоч якогось коня чи коника, хоч і в циган. І дійсно, прийшов батько з базару і привів якогось коника ростом батьку по пояс, меншого за осла. Мати злякано сплеснула в долоні: “Боже, що ж ти привів, воно ж тобі і воза порожнього не потягне, чи будемо переоблять воза в парокінний та сам будеш впрягаться до нього в шлею” – кепкувала вона з батька. На те батько відповів матері: “Це не воно, а вона, а звуть її Фіалка”. Батько радий був, що хоч таку конячку купив. Податку повністю не спла-

¹ Більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників оцінюють число померлих унаслідок голоду у 4–6 млн. осіб. За деякими твердженнями істориків та демографів кількість прямих і непрямих втрат людських життів у часи голодомору в Україні 1932–1933 рр. становить понад 10 млн.

² Подібні зразки народної творчості були розповсюдженим явищем з-поміж сільських мешканців по всій території України. Вони стали своєрідною реакцією свідомої частини суспільства на дії влади у часи колективізації та голодомору 1932–33 років. Загалом відома значна кількість редакцій наведеного вірша, через що твердження автора щодо його приналежності конкретному сільському поетові видається сумнівним.

тила переважна більшість селян одноосібників. І тоді, пізньої осені 1932 р., в село приїхала з Переяслава продовольча комісія, у склад якої входили і представники міліції. Комісію очолював Сава Ярмоленко, в склад комісії входили сільські комуністи Марченко Андрій та Драниця Петро Сергійович – наш сусід і батьків кум. Комісія ходила по дворах одноосібників, що не сплатили податок. Шукали хліб скрізь: у хатах, сараях, повітках, клунях, копали лопатами в городах в підозрілих місцях, ломали зривали дощаті поли, металічними шупами прощупували землю. Забирали все, що знаходили. Хліб залишився лише той, що був вивезений у ліс і там закопаний. До нас теж прийшла комісія, у складі якої і був батьків кум – сусід. Знайшли в торбі з пуд жита, яке батько сховав на горищі на посів, забрали кілограм з п'ять борошна, яким мати збиралась замісити в діжі та спекти хліб – нічого не оставили, знайшли і забрали навіть два ворочки з квасолею. Ні із чого тепер буде і борщу зварити пісного. Після того, як комісія виїхала із села, забравши весь хліб, сходились селяни по хатах, радились, що ж робити, може в СОЗ писати заяви. У нашій хаті теж збирались родичі і сусіди: приходив Гордієнко Макар Симонович – сусід, приходив дядько Василь Романович Якименко – чоловік тітки Олени, батькової сестри, приходив дядько Грицько Середа – чоловік другої батькової сестри – тітки Векли, приходив дядько Тифан Членівський – чоловік третьої батькової сестри – тітки Христі. Постало питання, що робити?

Насувався голод, адже хліба не було. Вступати в СОЗ – один вихід, адже в СОЗі на кожного працюючого і непрацюючого встановили і видавали хлібний пайок (я не пам'ятаю по скільки грам хліба на день). Але дядько Василь твердив своє: “Диявольська влада буде тільки до Григорія. Хто до того в СОЗ не піде, то вже так і буде сам господарем”. Йому чомусь вірили забиті, затуркані, неграмотні бідні селяни. У СОЗ не пішли в 1932 р. – от і настала трагедія – настав неблаганний страшний голод. У 1932 р. відкрилися “торгсини”¹. Такий “торгсин” був

¹ Влітку 1930 р. при Наркоматі торгівлі СРСР була заснована спеціальна контора для торгівлі з іноземцями “Торгсин” (російською – “торговля с иностранцами”). Згодом почала діяти Всеукраїнська контора “Торгсин” та її обласні філії. Магазины “торгсину” обслуговували іноземні представництва, запрошені для спорудження промислових об'єктів, а також туристів та громадян, які мешкали в СРСР та отримували грошові перекази з-за кордону. Завданням “торгсинів” була мобілізація іноземної валюти і побутового золота на потреби індустріалізації та держави взагалі. Від серпня 1931 р. до початку 1932 р. “торгсини” обслуговували переважно іноземців. Проте з весни 1932 р. уряд дозволив користуватися послугами “торгсинів” громадянам СРСР. Держава забрала в селян хліб, морила голодом мільйони людей, а тих, хто вижив, змушувала купувати його за золото. Тож гнані голодом робітники і селяни понесли так зване “побутове золото” – сімейні реліквії, обручки, хрести, сережки, щоб урятуватися від голодної смерті. Людей нахабно обманювали:

і в Переяславі. Торгцін – торгівля цінностями, а вірніше – торгівля сріблом, золотом. У кого були золоті царські гроші, або срібні полтинники 1922–1923–1924 рр. – здавали в торгціни, там взамін видавали хліб-борошно. Була золота грошина червінець – 10 крб. царської чеканки (розміром як 15 копійок) у моєї баби Пріськи, матеріної матері. Та грошина бабина і спасла нашу сім'ю від неминучої голодної смерті в жахливому тому 1933 р.

Батько Фіалкою привіз з Переяслава з торгціна в грудні 1932 р. 11 пудів борошна – видали за золотий червінець. Тим хлібом і жили ми аж до весни – до травня місяця 1933 р. А в травні хліба не стало – почали голодувати. Мати варила якесь пійло, пекла полов'яники з полови, кукурузні качани без зерна товкли в ступі і з того борошна пекли коржі, їли лободу і всяку траву, але ніщо не могло замінити хліба. Навесну люди ходили по селу пухлими від голоду, вимирали цілими сім'ями, хати стояли із забитими вікнами, оселі стояли пустками, вили по селу від голоду собаки, по селу наче чума пройшлася – вимерли сім'ї десь у шістдесяти дворах, а скільки було таких хат, де від голоду померло по одній або двоє душ, а були на Україні такі села, де люди вимирали від голоду майже поголовно.

Вимерла сім'я і наших сусідів – дядька Михайла Костянтиневича Хмельницького. Вже в березні місяці ранньою весною багатодітна сім'я дядька Михайла голодувала. І тоді дядько рішився на необдуманий, роковий поступок, замість того, щоб забити свого коня, посолити конину, варити це м'ясо для сім'ї, дядько взяв коня з плугом і поїхав на багатіші польові села на заробітки, на веснооранку. Весна того 1933 р. була ранньою і в кінці березня вже орали люди городи. У селах Харківці, Мазінки, Скопці (тепер Поділля)² дядько орав людям городи, за це люди годували дядька і його коня. Повернувся дядько в село аж на початку травня, а сім'я вже вся вимерла від голоду. Спочатку померла бабуся, усі інші ходили опухлі від голоду. Потім помер хлопець років дванадцяти Василь, потім померли дівчатка: Віра, Оля, Галя, Саня віком від двох до восьми років, саме довше помирала дівчинка Маня – одинадцяти років. Кілька раз пухла, приходила й до нас, просила: “Тьотю, дайте хоч бурячок або картоплинку, а як зацвіте біла акація, квітки в неї такі солодкі-солодкі, я і сама наймся і Вам, тьотю, нарву цвіту з білої акації”. Мати давала їй бурячок, але він не міг спасти її від

обажували, занижували оцінки золота і примушували на отримані гроші купувати продукти з високими націнками. “Торгсини” проіснували до лютого 1936 р. Вони втратили своє значення після скасування в 1935 р. карткової системи, яка теж упродовж голодного лихоліття не дозволяла селянам вільно придбати хлібопродукти в місті.

² Має місце помилка автора. С. Скопці – нині с. Веселинівка Баршівського району Київської області. Згадане автором с. Поділля – у минулому – с. Вітовці цього ж району.

голодної смерті. Маня так і не діждалась коли зацвіте біла акація, померла. Останньою померла мати дітей, білява гарна молодиця, тітка Ганна. Такі жахливі картини голоду 1933 р. залишилися в моїй пам'яті на все життя.

Ще добре пам'ятаю, як у травні 1933 р., прийшовши із школи (ходив у перший клас) застав батьків за розмовою. Мати: "Немає вже борошна, одна куриця лишилася, що будемо їсти, адже й так голодуємо. І поросся вже зарізали, за місяць – і немає нічого, забий теличку – бо не виживемо". Батько: "Теличка тільна, скоро корова буде, гріх на душу не братиму. Бери завтра мої нові штани та курицю, що лишилася, та іди на базар у Переяслав та купиш хлібину". На другий день в неділю мати взяла штани батькові та курицю й пішла на базар. Продала штани за 13 крб., а курицю за 12 крб., разом 25 крб. Хлібина з пекарні цеглиної форми коштувала на базарі 18 крб. На наше здивування мати принесла з базару аж дві хлібини. Одна хлібина була з пекарні, дуже смачно пахла, друга хлібина була якась червона, не пахла, була глевка, кругла як паляниця, спечена в печі. Ми із сестрою Настею взяли за пахучу хлібину з пекарні і незабаром усю хлібину з'їли за один раз. Мати з батьком сіли їсти другу хлібину. Вони розрізали її навпіл. Одну половину рішили з'їсти, а другу – лишили на завтра. Я ж гайнув гуляти до школи. Ввечері, прийшовши додому, я застав жахливу картину: батько лежав на печі і стогнав, обличчя його і шия були спухлі. Мати принесла від сусідки, від хрещеної, глечик кисляку. Тепер вона кисляком напувала батька. Батько видужував повільно. Лише через три дні батько відтух, почав видужувати. Та хлібина була спечена з домішкою вапна. От таким мені запам'ятався той голодний 1933 р.

Тепер наступив голодний 1943 р. у фашистській Німеччині. Останнім часом я здружився із Станіславом Яковичем Якименком. Йому я й запропонував свій план втечі з шахти в Бохумі. Почали готуватись до втечі. Спродали одяг, взуття домашнє – все за хліб. Зібрали вже шість пайок хліба. Хліб (найцінніше, що було в нас) зберігався в моєму домашньому чемодані. Чемодан був закритий на замок. Ключ від замка один був у мене, другий ключ був у Станіслава. Інші хлопці із Стів'яг про нашу підготовку до втечі не знали. Вирішили тікати з табору через три доби, у неділю. У неділю на вулицях міста більше людей, легше ввійти в загальний потік людей, розчинитися в масі. Але непередбачена подія в шахті прискорила нашу втечу.

У ту зміну не вийшов на роботу (захворів) той майстер німець, з яким я працював протягом останніх днів. Мене прикріпили до якогось банькатога фріца, що працював несамовито, ні на хвилину не випускаючи з рук відбійного молотка. Я

просто не встигав викидати в риштак-руче навалений цим фріцом вугіль. Німець спочатку бурчав, сердито оглядаючись на мене, а потім, коли вже в нього не стало фронту роботи, почав несамовито лаятись, кричати, кинувся до мене з кулаками. Я, захищаючись, замахнувся на нього шахтарською лопатою-шипкою і сказав йому німецькою мовою, що він дурень, трохи навіжений. Німець побіг до штайгера, привів його, почав наговорювати на мене, що я дуже ледачий, відмовився зі мною працювати, тоді й штайгер нагримав на мене й повів мене працювати в той пекельний забій, без вентиляції, де ми три дні працювали як у пеклі, у карантині. Я розумів, що цим я наказаний, а що буде ще в наступні дні – передбачити було трудно, я розумів, що банькатий фріц так мені не простить. Ледве доробив я зміну в тому пеклі. Прийшовши в барак, я сказав Станіславу, що завтра вирушаємо в похід і розказав йому про те, що трапилось у шахті.

Почали збиратись. Потрібно перш за все перекласти все із чемодана до зручної заплічної військової брезентової сумки, адже із чемоданом не будеш іти через кілька великих міст. Я взяв з третього поверху свій чемодан і мало не скрикнув – замок був зірваний (очевидно, у той час, як я був на роботі в шахті), усі шість пайок хліба, добутих за одяг і взуття, були забрані, чемодан пограбовано, залишилось лише дві пачки кофе ячмінного, єдиного продукту, який в Німеччині в той час продавався за гроші, без карток – шайн. Усі продукти видавалися-продавалися німцями лише по шайнах¹. Мабуть, хтось бачив, як ми із Станіславом спродувалися і ховали хліб у чемодан, отож і пограбовано нас такими ж голодними, як і ми. Ми були дуже засмучені цим грабунком, але відкладати втечу я вже не міг. Виміняв пайку хліба за чемодан, склали свої пожитки ми в брезентові заплічні сумки, наділи вихідні свої чорні френчі з погончиками (військова форма грецької армії, видано як вихідний одяг ще в м. Херне), роздивились один на одного в цьому химерному одязі, вирішили, що завтра підемо з табору саме в цьому одязі, рішили, що спорувати нашивки "ost" з грудей френчів ми не будемо – так безпечніше.

Що ж робить із щоденниками? Міг я забрати їх у свою брезентову сумку, але я знав, що рано чи пізно нас, утікачів, затримують, а прочитавши мої щоденники безумовно запроторять у концентраційний табір. Намагався писати я свої щоденники стримано, пам'ятаючи, де ми знаходимось, але й те, що було записано стримано фашисти б розцінили як "страшну крамолу".

¹ З 20 вересня 1939 р. в Німеччині був запроваджений картковий розподіл товарів (імперська карткова система), за яким населення купувало різноманітні товари згідно з визначеними нормами. Усього існувало 62 види карток на промислові та продовольчі товари.

Тому я покликав Василя Васильовича Середу, що останнім часом теж бере участь у записах щоденника, і запропонував йому свої щоденники, запропонував йому продовжувати вести записи. Василь зрозумів, що брати із собою щоденники мені небезпечно, тому він пообіцяв мені, що буде вести в них записи і берегтиме їх наскільки це буде можливо. Він побажав нам із Станіславом щасливої дороги, побажав нам вирватися за межі Рурського вугільного району і цим уникнути пекельних умов праці в шахтах. Ми попрощались. Іншим стовп'язцям я не говорив за свої наміри.

На другий день, не чекаючи часу, коли йти на роботу після обіду на другу зміну, ми із Станіславом одягли грецькі мундири з нашивками "ост", вирушили за ворота робочого табору. Прощай Бохум, прощай шахта. У запасі в нас пайка хліба (600 гр.), дві пачки ячмінного кофе, в кишені по тридцять німецьких рейхсмарок, в перший раз одержана зарплата за роботу за місяць в шахті. Німці-шахтарі отримували по 100–150 марок на місяць, ну а "остарбайтерам" вистачить і по тридцять марок. Але ми нічого не могли купити за гроші, так як продукти всі, крім кофе, були на картки-шайни. Без шайн продавалось ще пиво – helles Bier – геллес бір – світле пиво і dunkles Bier – дунклес бір – темне шоколадне пиво та лимонад. Але пивна знаходилася в центрі Бохума, і звідти гонили в три шії "остарбайтерів" та інших іноземних робітників. Пиво коштувало пів марки бокал або п'ятдесят пфенігів, лимонад коштував тридцять пфенігів. На чорному неофіційному ринку брусок мила в шахтарському районі коштував один кілограм хліба, а один кілограм хліба коштував п'ятнадцять марок. Німці-спекулянти за хліб видурювали в голодних "остарбайтерів" заробітну плату за каторжну працю в шахтах.

10–13 серпня 1943 року. Земля Рейн-Вестфалія.

Як тільки вийшли на центральну вулицю напівзруйнованого Бохума, вірніше на центральну вулицю всього міського конгломерату Рура, що починалася від самого Рейну й перетинала із заходу на схід міста Дуїсбург, Мюльхайм, Ессен, Бохум, Дортмунд, ми вклинились в загальний міський потік людей, що кожний поспішав у своїй справі. Поліцаї-рогатники (так прозвали їх за службові каски з рогами) попадались мало в центрі Бохума та й ті не звертали на нас ніякої уваги. Кілька раз ми заходили в магазин, навіть купили в магазині ще одну пачку кофе, заходили на околицю Бохума, навіть в пивну. Випили по бокалу темного шоколадного пива. Все йшло благополучно. За день ми пройшли близько тридцяти кілометрів, проминули останні квартали Бохума, показалося передмістя вже дуже зруйнованого бомбардуванням м. Дортмунда.

Коли почало сутеніти, ми з головної траси спустились під якийсь міст через висохлий канал, побачили якусь переливку, великого діаметра до 1,5 м асбоцементну, чи може залізобетонну трубу. Ми в трубі влаштувалися на нічліг непомітно для сторонніх, мигнувши туди за якусь хвилину. Вечеряли пайкою хліба і сухим молотим кофе. Воно мало гіркий смак, але вибору не було. Находившись за день, ми швидко поснули. Вранці проснулись від остогидлих осоружних криків: "Шнелле, шнелле, лауфен" – "швидше, швидше, бігом", від грізного ричання собак. Я визирнув із труби і завмер від прикрої несподіванки: по висохлому руслі каналу есесівці в чорній формі із черепами і кістками на рукавах і на погонах (символ СС) в супроводі німецьких вівчарок вели колону в'язнів з якогось концентраційного табору в смугастій чорно-синій тюремній формі. Колона їх поступово віддалялася, чути було крики есесівців "шнелле" і загрозливе гарчання вівчарок. Нам пощастило, що вівчарки не виявили нас і не звернули на нас уваги, не витягли із схованки нашої. Ми швидко обтрусилися і вийшли з-під мосту на головну трасу міста.

Ми йшли, минали повністю зруйновані квартали великого міста Дортмунда. Я знав, що, звернувши із центральної артерії міста і опинившись в розвалинах, нас може швидше спинити поліція, перевірити документи, яких у нас не було. Правда, у мене був наш радянський паспорт, зашитий у підкладку френча, та не буду я показувати фашистам-поліцаям свій паспорт, з яким я якось почував себе людиною з прізвищем і ім'ям. Для німців же я був безфамільною і безіменною худобиною, яка мала тільки свій порядковий номер, на шахті в м. Бохум я мав номер 32845, за цим номером я одержував обідню баланду та інші належні мені харчі. Вийшовши із Станіславом з робочого табору в Бохумі, ми негайно викинули ці металеві бляшки у вуличну урну для сміття. Я розумів, що зберігати ці номери ми не повинні, бо при затриманні нас не збирався ж я признаватися, що втекли ми із шахти з Бохума. Придумати [декілька слів написані нерозбірливо] нас я мусив. На моє щастя ми цього уникнули і в зруйнованому Дортмунді. Нарешті ми вийшли з міста.

Безперервний ланцюг шахтарських міст нарешті закінчився. Ми звернули з головної траси – бетонки з двостороннім рухом автомашин – і пішли польовою дорогою на північний схід. Обабіч дороги дозрівали хліба: ячмінь і овес. Літо цього 1943 р. в Німеччині було холодне, дощове, тому жнива запізнилися на цілих три неділі. Це для нас, втікачів, було якраз добрим. Хліб у нас було викрадено в ніч перед втечею, за минулий день ми майже закінчили їсти кофе, тому тепер зривали колоски, відвіювали від остюків зерно восково-молочної стиглості і їли,

цим трохи вгамовували голод. Ми вдихали на повні груди чисте польове повітря, пахло польовими квітами і дощем. Станіслав запитав мене: “А чому тут васильків ніде немає в житі?” На це я відповів йому: “Може тут і жито не таке, як у нас на Україні, дивись, яка земля коричнювата з камінням, не те що наш чорнозем”. Назустріч нам проїхав якийсь похилого віку мордатий німець двома великими кіньми-ломовиками, запряженими в парокінний віз з якимись пожитками. Німець здивовано і злякано подивився на нас, але [нерозбірливо]. Почало темніти. Ми зрозуміли, що далі йти дорогою було небезпечно.

Ми звернули з дороги, пішли полем понад захисною посадкою із дерев, що відділяла сусідні поля. Проїшли ми від м. Дортмунда кілометрів з десять. Треба було лаштуватись десь на нічліг. Раптово захисна посадка дерев привела нас у хвойний ліс сосновий. Сосни були посаджені рядами, ліс поділений на рівні квадрати з відомою вже нам німецькою акуратністю і пунктуальністю. Незабаром ми вийшли на лісову галявину, на якій виднілись складені дві копиці сіна. Ми підійшли до копиць. Сіно пахло луговими квітами, кращого місця для нічлігу і не придумати, от якби тільки лісник не набрів на нас. Хмарне небо прояснилось і над нами висвітилися літні зорі. “Ну що, – сказав я до Станіслава, – ночуємо на волі, не в трубі, як минулої ночі, а в запашному луговому сіні, неначе біля озера “Одринки” на Дніпровських луках біля с. Підсінного. Мабуть, Станюша, ночуєм ми так привільно в Німеччині в перший і останній раз”. “А може завтра відпочинемо, у лісі ягід пошукаємо, та ще раз в копицях поночуємо” – відповів Станіслав. Я заперечливо похитав головою, сказав, що треба далі відійти від Дортмунда, адже [нерозбірливо] близько не має попереду сільських хуторів і [нерозбірливо]. Ми зарились в сіно в копицях і міцно послули.

Прокинулись від ранкової свіжості повітря. Оглянувши один одного і обтрусивши від сіна френчі, ми зібрались були йти далі полями, але все ж таки зайшли в ліс, де лунало ранкове щебетання пташок. Натрапили на малинник. Поласувавши малиною, ми рушили в дальшу дорогу. Хотілося їсти, ми розтирали колосся збіжжя в долонях, вкидали в рот вже майже дозрілі зерна. Це трохи втамувало голод. Згодом знову вийшли на польову дорогу. За кілька годин пройшли містечка Камен, Бергкамен, пройшли мостом через якийсь канал і річечку. Незабаром входили в хутір із цегляними двоповерховими будинками під червоно-коричневою черепицею. На околиці хутора, що розміщував десять-дванадцять будинків та різних господарських будівель, зустріли земляка, що працював у бауера (сільського фермера). Розговорились. Він

працює тут уже рік, з 1942 р., очевидно знає місцеву обстановку. Він пояснив, що звідси вже починаються сільські райони, а на захід, залипився Рурський вугільний район. Сказав нам, що в цих селах часто “шастає” місцева поліція, ловить втікачів із шахт. У цьому хуторі працюють і “ости”, і поляки, і з Карпат гуцули. Він порадив нам зняти з френчів нашивки “ост”, бо нас обов’язково зупинять в хуторі поліцаї. Без нашивок нас приймуть за західних українців, які працювали в Німеччині без нашивок. Ми прийняли його пораду, випоролі ножиком нашивки, але місце від нашивки на френчі було помітним.

Проїшли ми хутір благополучно і пішли далі польовою дорогою. Земляк радив нам йти правіше, щоб обминути містечко Люнен. Ми так і зробили – пішли правіше, прямо на схід. По моїм розрахункам ми вже відійшли від Дортмунда десь 30 км. Незабаром, десь під вечір, ми вже йшли бетонованою вулицею другого хутора з такими ж двоповерховими будинками, назустріч нам вулицею їхав на велосипеді поліцай в рогатій касці. Ми зрозуміли, що подорож наша по Німеччині закінчилася. Порівнявши з нами, поліцай скочив з велосипеда, уважно оглянув нас, худючих, і наказав показати йому документи. Я відповів йому по-німецьки, що документів ми не маємо. Він відвів нас у поліцейський участок, що розміщався в одному з будинків хутора. Нас обшукали, подивилися в торби (брзентові сумки) на наші злиденні пожитки.

По-німецькому я говорив слабо, багато чого зовсім не розумів [декілька слів нерозбірливо] коверкано говорив російською мовою. Нам задав два питання: звідки ми втекли, чому ми без “остів” і скільки день ми йдемо. Я відповів, що втекли ми із села Аллендорфа край Смарбург-а-Ла, тобто сказав той адрес, де ми працювали на будівництві зовнішніх інженерних мереж хімічної фабрики. Сказав, що працювали в сільського бауера, що бауер був лихий: заставляв нас майже цілу добу працювати, бив нас. Морив голодом, тому і втекли від нього. Потім я сказав поліцаю, що йшли ми вже сім день, що дорогою нас ніхто не затримав аж до сьогоднішнього дня. Цю версію я придумав ще під час підготовки до втечі в робочому таборі Бохума. Німець-поліцай запитав, чому ми йшли без нашивок “ост”, порушивши німецькі закони. Тут я відповів йому правду, сказавши, що йшли ми без нашивок, сподіваючись, що так нас довго не затримують, що і підтвердилось дорогою.

По обличчях рогатиків ми із Станіславом зрозуміли, що поліцаї не повірили нашим байкам. Нас завів один із поліцаїв в підвальне приміщення, а потім відімкнув двері і впхнув нас у камеру з бетонним полом. Піл камери був заповнений водою десь на двадцять сантиметрів

та все ж сісти і лягти було де. З верхнього кута камери в нижній кут для цього нам була навкіс поставлена дошка [нерозбірливо]. От, спершись на цю дошку ми й провели майже безсонну ніч. Спали стоячи, спершись на дошку. У камері не було вікна, не було світла, було зовсім темно, тому ми не знали, скільки ми пробули в цій камері. Потім виянилось, що нас протримали там ніч і вдень до обіднього часу, а нам здалось, що ми там стоїмо принаймні три доби. І от нарешті клацнув засув, двері відкрились і поліцай гукнув нам: “Ауфштейн, раус”, – “Підйом, геть”. Ми ледве вийшли з камери, ноги одерев'яніли, піднялись по східцях з темного підвалу, вийшли на подвір'я.

Був спекотливий серпневий день, нещадно світило сонце, його промені боляче засліпили очі, ще довгий час були в суцільній темряві, у голові запаморочилось, затошнило, і я знепритомнів, впав у траву. Із Станіславом трапилось те ж саме. Опам'ятався я від того, що мені вилили на голову відро води. Я, хитаючись, піднявся на ноги, Станіслав теж піднявся. Один із поліцаїв приніс нам по скибці хліба (грам по 100). Ми тут же проковтнули його. Потім один із поліцаїв взяв велосипед, наказав нам виходити на вулицю. Він ішов з велосипедом позаду нас, вказуючи куди нам іти. Вийшли за хутір, пішли польовою дорогою. Обабіч стояли вже стиглі хліба: пшениця і ячмінь. Поліцаю набридло йти за нами, він сів на велосипед, наказав нам: “Лауфен-лассен” – “бігом марш”. Бігли, поки могли. Тоді поліцай витяг з кобури пістолет, звів його на нас і знову наказав: “Laufen lassen” – “Бігом марш”. У цей час попереду містечком завили сирени повітряної тривоги.

Наростав могутній гул. Високо в небі, на великій висоті йшли сотні американських літаючих фортець. Мене вмить охопило якесь гостре хвилювання, я не стримався, обернувся до поліцай і сказав йому німецькою мовою: “Бігти ми не можемо, стріляй нас, адже й тобі не довго жити, американці капут зроблять” – і я показав фашисту пальцем в небо, на “літаючі фортеці”. На моє здивування фашист заховав пістолет у кобуру, зліз із велосипеда, поволі пішов позаду нас. Тоді я запитав його, куди він нас веде. “In Arbeitslager” – у робочий табір – відповів він. На серці відлягло: добре, що хоч не в концтабір, там би нам, ослабленим, не протриматись і кілька днів.

Ввійшли в невелике містечко, вірніше, якийсь населений пункт, на дорожньому знаку я прочитав: Обераден. Тут було кілька десятків будинків без слідів бомбардувань. Звернули у вузьку вуличку і перед нами виростили вже відомі обриси робочого табору: огорожа з колючого дроту, приміщення охорони, два ряди дощатих зелених бараків, вахтмани – охоронці із собаками-вівчарками, труба котельні біля одного з бараків навпроти контори табору. Поліцай ввійшов у

ворота, пішов у контору табору, а біля нас став рижий вахтман із собакою.

Через деякий час поліцай вийшов з контори, сів на свій велосипед і поїхав, а до нас вийшов низенький миршавий німець у коричневій фашистській формі без ніяких відзнак, на правій руці в нього були лише два пальці: буцван і вказівний, а то була культя. Я подумав, що цей миршавий фашист вже понюхав порох на Східному фронті, а тепер з його культею на правій руці призначений лагерфюрером робочого табору. Лагерфюрер уважно подивився на нас і запитав, звідки ми тікаємо і скільки днів в дорозі? Я йому відповів те ж саме, що й у поліцейському участку: йдемо від лихого бауера з Аллендорфа біля м. Віллунгема, крайс Марбург на р. Лан, йдемо вже сім днів. По виразу обличчя я бачив, що фашист повірив мені. Він зареготався голосно і сказав нам: “Дурні голови – Дум Копф – вам потрібно було йти на схід, а ви йшли на північ, на кого ви схожі, самі кістки та шкіра, будете добре працювати – в нас оклигаєте”. Я глянув на німця і подумав: “Дурний ти сам, я географію Німеччини знаю може краще тебе і знаю куди мені йти – чи на схід, чи на північ”. Було вже десь чотири години дня. Лагерфюрер наказав вахтману відвести нас у котельню на роботу до Людвіга, а в сім годин вечора наказав вахтману показати нам місце для проживання у бараку і видати нам продуктову картку, призначити нас на постійну роботу.

Вахтман повів нас до котельної. Я спитав його, що це за робочий табір, яка основна робота? Вахтман відповів, що в таборі знаходяться в основному поляки, і лише третя частина робітників – “остарбайтери” з України і Росії, а основна робота робітників – це робота в шахті. Ми переглянулися із Станіславом і я стиха сказав йому: “Оце то попали. З вогню та в полум'я. Не пощастило нам”. Вахтман привів нас у котельню і здав під керівництво Людвіга, вже пристарілого поляка років п'ятдесяти. Людвіг дав нам у руки шахтарські лопати-шипипи і сказав перекидати вугілля під приямку до спецбункеру перед котлом. Котельня давала пар для кухні-столової, вірніше, була призначена для харчоблоку, крім того в зимові місяці давала тепло конторі табору, санчастині, майстерні для ремонту взуття та одягу, іншим підсобним приміщенням. Робочі бараки отоплювались самостійно, в кожному бараку посередині була встановлена металева пічка-буржуйка, яку в холодні зимові місяці топили вугіллями. Розтоплювали мазутом. Ми взяли в руки лопати, але кидати вугілля не було сил. Поляк це побачив, і пішов, спитав чи нас водили в столову на коляцію (коляція по українському – вечеря).

Поляк трохи розумів російську мову і нам вдалося розтлумачити йому, що їсти нам нічого не давали, що ми вже чотири доби не їли гарячої їжі і

хліба. Людвіг від здивування вирячив очі, а потім брутально вилаявся по-польському: “Пся крєв, холєра ясна, нєх чє камінь на лєп спаднє, нєх чє гром забіє, нєх чє перун ясний спалє”. Він сказав нам поставити лопати і сідати відпочивати, а сам кудись вийшов з котельні. Незабаром він приніс з кухні, де поварами працювали теж поляки, велику металеву миску супу з моркви і брукви, дістав у своєму столику дві ложки, витяг, як він виразився, два кавалки хлєба. Все це він дав нам і сказав їсти, а сам взяв лопату і став перекидати вугілля. У сім годин вєчєра зайшов вахтман, спитав поляка чи ми працювали, Людвіг показав йому на велику купу перекиданого вугілля в бункері – це вугілля поляк перекидав сам в той час, як ми вечеряли та відпочивали. Вахтман завів нас у контору табору, видав кожному з нас продуктову картку на місяць, через перекладача поляка пояснив нам, як нею користуватися. Двічі на добу (в обід і в вєчєрї) ми мали одержати по 0,8 л. супу, свою всю пайку хлєба 600 гр., через день 20 гр. маргарину, 50 гр. ковбаси на місяць, 200 гр. цукру, перед спуском у шахту видавали флягу кофе ячмінного 0,5 л.

Потім нам пояснили, що ми назначєні працювати в шаху в нічну зміну “Нахтшіхт” – “Nachtschicht” (спуск у шахту в 11 год. вєчєра, підйом у 7:30 ранку). На роботу повинні приступити завтра, сьєгодні і завтра до 10:30 год. вєчєра ми могли відпочивати. Вахтман повів нас у самий віддалений барак у ряду бараків для “остарбайтерів”. Дерев’яні дощаті бараки були викрашені в темно-зелений колір. Ряд бараків, де розміщались поляки, були викрашені в світло-зелений колір. Фашисти навіть в цьому додержувались принципу нацизму – показати різнозначність націй. Привівши в барак, вахтман указав нам вільні місця – постелі на дерев’яних нарах. Мені знову дістався третій поверх. Нас зразу ж оточили хлопці, почали розпитувати звідки ми, як попали сюди, коли з дому. Ми розповідали, у свою чергу розпитували їх.

В основному це були люди, вивезєні в Німєччину щє навєсні-влітку 1942р. зПолтавської і Харківської областей, були й росіяни з Брянської та Курської областей. Шахта тут була нова, побудована три-чотири роки тому, це була остання шахта, найсхідніша в Рурській області, віддалєна від групи шахт в Люпені на двадцять кілометрів. За рік шахта ні разу щє не піддавалась бомбардуванню англо-американської авіації, хоч повітряні тривоги оголошуються майже щєденно, літаки пролітають на півдєнь, на схід. Нам пояснили, що тут була жорстока дисципліна, гірше харчування. Три місяці тому начальника табору забрали на Східний фронт, був назначєний новий лагерфюрєр, який послабив дисципліну, дєщо покращив харчування, відмінив мордобій з боку

вахтманів, та й сам не вдавався до цього методу. Біля мене сусідами по нарах були хлопці з Градичьського району Полтавської області – Матрос Олександр, Федорєць Микола, з Вінницької області – Ришнєць Павло, Матина Федір, з Брянської області – Ковальєв Сергій.

14–15 серпня 1943 року. Обєраден, землє Рейн-Вєстфалія.

На другий день 14 серпня знайомився з новою обстанєвою в таборі. Тут були два бараки, де проживали “остарбайтери” і чотири бараки, де проживали поляки. Всього в таборі було дєсь до тисячі людей. Охорєна табору – вахтмани були місцєві із сєлища. Німці-шахтарі також були усі з місцєвого сєлища. Вахтманів тут називали не по прізвищу, не по імені, а по кольєру: чорний вахтман, білий вахтман, рудий вахтман. Четвертий вахтман був із поляків, чоловік спокійний і незлєстивий. Його усі називали пшек-вахтман, а поляків усі хлопці (українці і росіяни) називали “пшекпанамі”, або просто “пшекамі”. Панамі називали тому, що поляки звертались один до одного тільки словом пан, а пшекамі називали тому, що в їхній мові дужє часто, особливо в дієсловах, вживався прєфікс пше. Пшепрашем пане – перєпрошую, пшепаліц – прикурити, пшекренчиць – прикрутити.

Дєякі наші хлопці, що прожили тут рік, вжє навчилися розуміти і говорити польською мовою, в якій траплялись і російські, і українські, і білоруські слова. Але дружби з поляками не було. Більшість поляків були дужє гонєристі, дужє ворожє ставились до всьєго радянського, всіх “остарбайтерів” називали тільки “большевикамі” і колхозом. Коли вимовляли слово “колхоз” – від ненависті скрипіли зубами. Нєсили вони теж нашивки на грудях, але жєвтого кольєру з літерєю «Р» – латинська, що означала – role – поляк. Харчували їх такими ж баландамі як і нас “остарбайтерів”, але була й різниця: замість маргарину (20 гр) вони одержували маслє, раз у тиждєнь їм давали 1 л. молєка, хлїб давали їм без домішків дерев’яної тирси та іншої нечисті. Крім того, до 1945 р. вони одержували з дому продуктові посилки, то голоду так не відчували, як ми, сміялися і тюкали на наших голодних хлопців, що з мисками стояли в довгих чергах за добавкою баланди біля кухні.

У таборі столової не було, усі в черзі одержували баланду й інші продукти в роздатєчному вікні кухні, несли все це в барак і там за довгим барачним столом обїдали чи вечеряли. Дєякі не могли витримати, дорогою до бараку зїдали і хлїб і баланду, в барак приходили з вилізаною мискою. Так фашизм принижєвав людську гідність робітників інших країн. Полякам на місяць давали пачку нашої кременчуцької ма-

хорки, крім того, вони одержували домашній тютюн у посилках з Польщі. Нам же видавали раз на місяць теж пачку кременчуцької махорки, але на цих пачках було написано німецькою мовою: "Nur für Kriegsgefangene aus Sowjetunion" – що означало "Лише для військовополонених із Радянського Союзу". Цю махорку видавали лише для військовополонених з Радянського Союзу та нам "остарбайтерам". У пачках такої махорки було грубо подрібнене бадилля тютюну. Коли скрутити з того бадилля цигарку і затягнутись тим димом, то так дере в горлі, що не можна терпіти, крім того, з очей ллються сльози. Ми прозвали ту махорку "сльозоточивим газом". Я не міг курити ту погань і віддавав її хлопцям. Станіславу було легше – він був некурящий. У польських бараках інколи лунали й співи. Говорили мені хлопці, що одного разу поляки в бараку навіть співали свій гімн: "Еще польська не сгінела".

Найшлись серед наших хлопців поети, і вранці поляки на зовнішніх дверях бараків побачили приклеєні листи паперу, на яких латинськими літерами було написано: "Еще польсканесгінела, алегсгінутьмусі, соднойстрини большевики, с другой – Германдушит". Говорили мені хлопці, що поляки довго брутально лялялись і погрожували побити "советів" і "большевиков". Але й серед поляків були доброзичливі прості люди, в перший же день перебування в Оберадені я зустрів такого поляка Людвіга, що працював у котельні табору. На другий день перебування в Оберадені я написав листівку додому, прийшлося зайти до лагерфюрера і попросити дозволу на відправлення листівки, адже дозволялось писати раз у місяць, а ми в Оберадені лише день. Діставши дозвіл, я здав листівку в поштове відділення. Я знав, що в Бохум прийдуть листівки з дому, але їх відправлять назад, поставивши штампель "Zurück". У Бохум, у попередній табір писати я не наважився (адже нас із Станіславом могли виявити і затребувати повернути на попереднє місце роботи), та й не знали ми, що наші односельці не послідували нашому прикладу, чи й досі перебувають там. Тому рішили ми, що напишемо туди листівку не раніше, як за півроку. У розмові із сторожами табору ми зрозуміли, що умови життя тут кращі, ніж були в Херне чи Бохумі.

Селище, шахту і табір не бомбила англо-американська авіація, людей, не гонили на додаткову роботу на залізничну станцію, харчування було трохи краще, інколи можна було одержати добавку супу-баланди, за мило і зарплату можна в німців додатково купити хліба, справжнього, без тирси й інших добавок, у вихідну неділю, яка була один раз на місяць, можна було в німців-майстрів виконати дома якусь роботу (наколоти дров або зробити

якусь іншу роботу за оплату хлібом чи іншими продуктами, наприклад, картоплею). Ця робота в німців-майстрів на дому заборонялась, але начальник табору – лагерфюрер дивився на це порушення крізь пальці. Крім того, на роботу й з роботи ходили вільно, без строю і не в супроводі вахмана, як це було в Бохумі; вільний був вхід і вихід з табору з восьми годин ранку і до дванадцяти годин ночі, в селищному магазині дозволялось купувати лимонад і пиво. Тому, обговоривши все це із Станіславом, ми вирішили більше не ризикувати, а залишитись на шахті, принаймні на найближчі півроку. Після обід ми лягли спати, адже ми призначені на роботу на шахті в нічну зміну з одинадцяти годин вечора до 7:30 ранку.

Заснути довго не могли, в барку постійно находилось до 100 осіб, стояв неймовірний гамір і шум, крики, лайки, хлопання дверей. Заснули ми лише надвечір годині о восьмій. У 10:30 вечора кожного, хто працював у нічну зміну, будив і піднімав з постелі вахман. Він обходив усі бараки із списком номерів тих, хто був у нічній зміні, номери були масляною фарбою нанесені на передні стійки нар. Нам із Станіславом дістались в Оберадені такі шахтарські номери: мені – 565, а Станіславу – 566. Сьогодні, 15 серпня 1943 р., мене розбудив пшек-вахман Франц, якого поляки називали просто Франком. Нам із Станіславом чомусь не видали робочого шахтарського синього паперово-бавовняного одягу, видали лише робочі черевики – гольцшуги з дерев'яною підшовою. Нам нічого не лишалось, як взяти домашню грубу полотняну білизну, в якій ми і намірились працювати в шахті.

Від табору до шахти було недалеко – п'ятнадцяти хвилин ходу. Ми перевдяглись в передбаннику в робочий одяг і пішли до спуску в шахту, до кліті. Туди вже зійшлись шахтарі нічної зміні. Побачивши нас в такому одязі, поляки захвилювались: "Але то такі ладні сподні, такі маринарки і в шахту". (Сподні – штани, маринарки – сорочки) Поляки почали нас просити продати їм ці сподні і маринарки. Вони обіцяли дати нам робочий одяг і в додачу дві хлібини по два кілограми. Порадившись із Станіславом, ми рішили піти на такий обмін, адже в нас у брезентових сумках залишилось ще по парі нижнього полотняного білля. Поляки тут же збігали у свою роздягальню і принесли нам робочий шахтарський одяг, а хліб пообіцяли віддати в таборі, як тільки прийдуть з роботи. Ми, показавши жетони з нашими шахтарськими номерами, в акумуляторній одержали ручні електролампи, головні каски шахтарські, набрали у фляги кофе, потім ввійшли в кліть для спуску в шахті. Дійсно, шахта була ця порівняно нова. Спустившись

вниз, ми побачили, що недалеко від головного штреку, буряться кілька допоміжних штреків. Забої-лави тут були з невеликими уклонами, висота їх була більша двох метрів, вентиляція діяла добре. Нас завели в лаву, прикріпили до майстрів-німців, що переносили руче-риштаки, ми закидали камінням простір виробленої від вугілля лави й допомогли німцям лебідками витягувати металеві стояки кріплення лави. Технологія робочого процесу в шахті нам була відома ще з шахти Бохума, але все рівно важка праця дуже набридла за зміну.

16 вересня 1943 року.

Вже більше місяця я в Оберадені. Одноманітне голодне життя в таборі, тяжка праця в шахті. Нарешті отримав з дому листівку. У селі особливих новин не було, були привіти мені від родичів, від сестри, від тіток і сусідів. Але одна фраза привернула мою увагу. Батько з тривогою писав, що, можливо, у подальшому його листівки не доходитимуть до мене поштою. Я зрозумів його турботу, очевидно, фронт наближався до Київщини. Німецькі газети писали, що йдуть тяжкі оборонні бої з великими силами більшовиків у районах Харкова, Сум, Брянська. Було ясно, що наступ німецьких військ в районах Орла і Курська остаточно провалився. Я написав батькам свою листівку, у якій повідомив його, що я зрозумів їх, просив за мене не турбуватись, повідомив їх, що я в іншому місці, і що мені тут трохи краще. Але, як виявилось потім, це вже була остання листівка від мене, яку одержали дома. За місяць я ніяк не міг привикнути до нічної зміни, не міг довго заснути при постійному шумі і гаморі в багатолюдному баракі. Це негативно впливало на нерви, вимотувало морально.

Засинав я лише надвечір, годин десь в п'ятьшість і прокидався лише тоді, коли черговий вахтман у 10:30 год. вечора стягував з мене одіяло і кричав те ненависне слово: "Aufstehen" – "Ауфштейн" – "Підійом"; або невинне, не злостиве слово чергового пшек-вахтмана Франика: "Побудка, пане, побудка" – піднімало мене з постелі, змушувало продирати заспані очі, вдягатись і йти на шахту.

Кілька днів тому на шахті трапилась аварія. У забої-лаві, де працювали поляки, які порушили правила техніки безпеки, стався обвал породи на слабо тимчасово-кріпленій площі. Загибло два поляки, двох поляків і одного німця було травмовано. Після цієї аварії німці-штайгери стали частіше бувати в забоях, сліdkували, частіше перевіряли кріплення вироблених лав, дотримання правил техніки безпеки.

Вчора у випрошеній в німця-майстра газеті "Фолькшір Беобахтер" прочитав повідомлення, що уряд фашистської Італії був повале-

ний. Дуче Муссоліні був заарештований і вивезений у невідомому напрямі. На чолі уряду Італії став маршал Бадольйо¹, який віддав наказ італійським військам і флоту про негайну капітуляцію англо-американським військам, що висадились в Південній Італії. На другій сторінці газети було надруковано великими літерами заголовок статті: "Badoglio und Tito – zwei Banditen, zwei Banditen" Бадольйо і Тіто² – два бандити, два бандити.

Прочитавши статтю, я лише дещо зміг зрозуміти. Я зрозумів, що в Югославії під проводом компартії на чолі з Тіто розширюється партизанська війна проти окупації Югославії німцями. Уряд Муссоліні повалено, Італія вийшла з війни. Її армія капітулювала перед Англією і США. Але німецькі війська встигли закріпитись в Північній Італії, роззброївши розміщені там італійські війська. "Отже Італія вийшла з війни," – підсумував я прочитану статтю в газеті. – "Перші криси біжать з тонучого фашистського корабля".

28 вересня 1943 року.

Почав звикати до роботи нічної зміни. Тепер я вдень міг уже заснути при неймовірному шумі і гаморі в багатолюдному баракі. Хоч я спав на нарах із солом'яним матрацом на третьому поверсі, як кажуть, під стелею, а мав неабияку перевагу перед іншими. Справа в тім, що мене не кусали клопи, які завелися в дерев'яній сосновій обшивці баракі та в дошках підшивки долу, який був покритий м'якою покрівлею – руберойдом. Очевидно, такий був у мене піт, бо інші хлопці виморювалися від сну, ходили з пухирями на тілі від укусів клопів. Раз у квартал робили дезінфекцію бараків, обприскували дерев'яні частини бараків якоюсь спецрідиною, але через певний час клопи з'являлися знову, дошкуляючи особливо тим, хто спав уночі.

Позавчора одержав я з дому посилку – 1 кг. Розпечатавши її, я думкою дякував батькові, в посилці був домашній тютюн, адже я писав в листівці батьку, що дають такий тютюн, що я його не можу курити, а курити хочеться інколи. Половину прийшлося роздати хлопцям в баракі, переважна частина яких були курящі і які кашляли й розтирали по обличчю сльози від того "сльозоточивого газу" або "са-

¹ Пьетро Бадольйо – італійський військовий та державний діяч. У 1940 р. внаслідок поразок у війні проти Греції усунений з поста командувача Генерального штабу італійських військ. Учасник державного перевороту в Італії 25 липня 1943. р. Обраний прем'єр-міністром. Учасник підписання договору про перемир'я з військовою антифашистською коаліцією. 13 жовтня 1943 р. уряд Бадольйо оголосив війну Німеччині. Вийшов у відставку 9 червня 1944 р.

² Йосип Броз (Тіто) – лідер Югославії з кінця Другої Світової війни до своєї смерті (1945–1980), маршал (1943). З 1940 р. – генеральний секретар Комуністичної партії Югославії (КПЮ), Верховний головнокомандувач Народно-визвольної армії і партизанських загонів Югославії в 1941–1945 рр.

танинського гітлерового зілля”, як прозвали ми ту кременчуцьку махорку, вироблену “Nur für Kriegsgefangene”. Репшту я заховав у чемодані, що замикався, у свого сусіда з Полтавської області Олександра Матроса, який був не курящим і за моїм проханням видавав мені порціями на три дні з таким розрахунком, щоб мені вистачило курити принаймні на місяць.

Вчора знову випросив у свого майстра-німця газету “Фьолькішир Беобахтер” і раптом узнаю, що Переяслав уже зайнятий радянськими військами. Головна квартира фюрера повідомляла, що 26 вересня 1943 р. в ході запеклих боїв на Дніпрі німецька авіація кілька разів бомбила скупчення більшовиків на підступах до Дніпра та в районі міста Переяслава. Я радісно відзначив, що ця подія в якійсь мірі наблизила кінець жорстокої світової війни, і в той же час із сумом відзначив, що остаточно на невизначений час перервалася та тоненька ниточка мого зв'язку з рідним домом.

Сьогодні прийшов у барак пшек-вахтман і сказав мені, що мене викликає лагерфюрер. Я затривожився, з якою метою викликають. Може за щоденник? Адже я виміняв у поляків за тютюн загальний зошит, в якому вчора записав усі події, які відбулись протягом того часу, як пішли ми із шахти м. Бохума. Хлопці цікавились, що я пишу, я змушений був їм признатися, що пишу усі події в щоденник. Записував я лише основне, коротко. Вважаючи, що в майбутньому знадобиться, адже навчаючись в восьмому і дев'ятому класі в Переяславській середній школі №2 я мріяв після закінчення вчитись в Київському університеті на факультеті журналістики. Може, хто з таємних наглядців лагер-фюрера заложив мене за писання щоденника? Але тривога була даремною. Начальник табору дав мені якийсь папір і вказав місце, де мені розписатись, я здивовано подививсь на нього і він пояснив мені, що з дому мені вислали гроші – тридцять німецьких рейхсмарок, моя заробітна плата за місяць “Ду біскен фарик, менш, дум копф” – сказав він мені, тикаючи вказівним пальцем своєї культу мені в голову. “Ти трохи дурак, чоловік, дурна голова. Навіщо писав батьку-селянину, щоб вислав тобі гроші. Вони б йому знадобилися в господарстві, а ти можеш купити лише лимонад та пиво,” – повчально виголосив він мені свою настанову.

У конторі табору перекладача зараз не було, тому я приклав усі мої знання німецької мови, щоб витлумачити начальнику табору, що грошей я в батька не просив, що вислав він мені їх, щоб хоч чим-небудь мені допомогти, і що гроші – німецькі рейхсмарки – йому вже не потрібні. Він здивовано витріщив очі і запитав мене: “Чому не потрібні?”. Я витяг з кишені спецівки німецьку газету і вказав йому місце в

повідомленні головної квартири фюрера, де було написано про бомбардування німецькою авіацією Переяслава 26 вересня 1943 р. Німець прочитав вказане місце в газеті, потім глянув на адресу висланого мені по пошті переводу і голосно зареготався. Але за якусь мить він замовк, а потім тихо проказав: “Ти маєш рацію, з дому ти вже не скоро що-небудь одержиш”. З цими словами він відпустив мене.

Йдучи до бараку я міркував, що цей фашист ще має якісь залишки людяності і здорового глузду, коли навіть мені “остарбайтеру” намагався дати якісь поради в житті. Керівництво шахти в особі “бетрібсфюрера” видало розпорядження, що за старанність в роботі на шахті “остарбайтери” будуть відзначені тим, що нашивку з словом “Ост” будуть носити не на грудях, а на лівому рукаві спецівки. Але ця мізерна відзнака на спонукувала людей на старанну працю, тому лише три-п'ять осіб носили “ости” на рукаві, а не на грудях. Та й то хлопці не злостиво підсміювались з них: “От якщо з вас зовсім знімуть нашивку “ост” навіть з рукава та даватимуть по дві пайки хліба та по дві пайки маргарину, тоді ми повіримо, що ви старанно працюєте на шахті”. Очевидно, адміністрація шахти була безправна в якійсь заміні розпорядку життя і праці “остарбайтерів”, а змогла діяти лише по інструкціях, розроблених верховодами фашистської держави.

Останнім часом почастишали випадки симуляції роботи. Відбувалося таким чином: на шахті контроль за виходом на роботу в шахту вівся в приміщенні акумуляторної. Якщо зміна спустилася в шахту, а залишилися не забраними електролампи і шахтарські каски, то німець-черговий по акумуляторній шахти зразу ж повідомляв по телефону начальнику табору або черговому вахтману в робочому таборі номери “остарбайтерів”, що не вийшли на роботу. У чергового вахтмана був список номерів робочих, які звільнені від роботи по хворобі і знаходяться на лікуванні в санчастині табору (окремий санбарак). Звільнення від роботи німець-лікар давав лише в тому випадку, коли в хворого була температура вища за 38°, або людина була травмована і не могла працювати. Одержавши по телефону із шахти номери робочих, що відсутні на роботі, він (вахтман) зв'язався із списком номерів хворих по санчастині, а потім йшов з вівчаркою по бараках і, заставши в бараках цих “фаулів” (ледарів) і “фраєрів” (гультяїв), у супроводі вівчарки, що грізно гарчала, гумовою палкою гнав їх на роботу до самої шахти і супроводив цих ледарів аж до спуску в шахту, до посадки в кліть.

Якщо вахтману не вдавалося виявити “фауля” – ледаря, то він йшов на кухню і залишав список номерів фаулів шеф-повару. І тоді цей

фауль чи фраєр добу одержував на кухні лише баланду, а хліба і жирів (маргарин, ковбаса) не одержував. Така була кара за симуляцію роботи. Якщо поляки легко переносили таку кару, бо одержували з дому посилки з продуктами, то для "оста" така кара була страшніша за побої гумовою палкою. Проте "ости" уникали цієї кари таким чином (звичайно – не завжди): Фаулі – ледарі йшли на роботу разом з усіма на шахту, переодягались в бані в шахтарську спецівку і йшли в акумуляторну, здавали металевий жетон з номером і брали каску й електролампу, але до кліти на спуск у шахту не йшли, а йшли знову в роздягальню в бані і ховали там лампу і каску в старому шахтарському одязі, а потім швидко йшли в табір в барак і лягали спати (я привів приклад нічної зміни), вранці разом з першою зміною йшли на шахту, переодягались в робочий одяг, але до спуску до кліти не йшли, а чекали поки вийде наверх нічна зміна, разом з нею заходили в акумуляторну, обмазавши перед цим обличчя вугільним пилом, здавали каску і лампу, одержували жетон і йшли, як ні в чому не бувало, до табору. Таку процедуру прийшлося кілька раз пророблять і мені, але за весь час роботи в шахті не було випадку, щоб хтось з товаришів по зміні або по бараку "заклав" когось за симуляцію роботи адміністрації шахти, чи керівництву робочого табору.

Німці-шахтарі в шахтарському селищі віталися один з одним не традиційним "Guten morgen" – добрий ранок, а тільки шахтарським "Glück auf" – "з щастям догори". Адже спускаючись в шахту, ніхто і ніколи не гарантований від того, що з ним може трапитись якийсь нещасний випадок, або що він не попаде під обвал, хоч обвали в німецьких шахтах траплялися порівняно рідко, адже німці суворо дотримувалися правил техніки безпеки – німецька пунктуальність була в усьому.

23 жовтня 1943 року.

Нова шахта Оберадена розширювала-ся, зростала кількість вугільних лав-забоїв, збільшувалася кількість штреків. Для забезпечення роботи шахт необхідно було збільшити кількість робітників. Видобуток вугілля високої якості – антрациту – провадився на обох горизонтах шахти. Керівництво шахти і "Бетрібсфюрер" для зростання (збільшення) кількості робітників дали згоду на перевід із шахт навколо Дортмунда частини військовополонених із Радянського Союзу. Табір для військовополонених було побудовано в стислі строки самими ж полоненими, виділеними для роботи в шахті приблизно за два кілометри від шахти Оберадена. Зроблено огорожу з колючого дроту. Сторожові вишки, дерев'яні дощаті бараки, викрашені сірою фарбою, приміщення для конвою.

У таборі було розміщено триста полонених з Радянського Союзу. З роботи і на роботу їх водили під конвоєм. У більшості це були люди, що потрапили в полон до німців в перші місяці війни, коли фашистські війська за чотири місяці дійшли до Москви. Ці люди вже пережили понад два роки важкого полону. Обмундировані полонені були в поношену стару німецьку військову форму без погон та інших знаків. Щоб принизити людську гідність, полоненим на військовій формі зеленого кольору були зроблені спеціальні відмітки: на спині, на колінах, ззаді на френчі і брюках, на пілотці збоку міцною білою фарбою (білилами) проштамповані дві літери латинського алфавіту: SU, що означало Sowjet Union – Радянський Союз. На військовополонених інших країн таких відмітин німці не ставили. У шахті військовополонених прикріплювали до майстрів-німців, по два полонених на майстра. Вони були як підсобною робочою силою, крім того, носили усі інструменти майстра, які важили близько шістдесяти кілограм для забійника шахти. Коли я перший раз побачив стрій військовополонених, які під конвоєм прибули на роботу в шахту із свого табору, то жахливе видовище мене вразило. Я побачив колону мерців, що вийшли з гробів, з могил кладовища – це були люди, що нагадували мощі святих, які я в шкільні роки бачив на екскурсії в дальніх і ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Люди були наскільки виснажені постійним голодом, що на кістках трималась лише висохла жовта шкіра, що надавала цим людям виразу інопланетних істот. А скільки ж часу цим нещасним мученикам прийдеться пережити в полоні? Очевидно, що не місяці, а роки.

Фашистська пропаганда в пресі постійно "талдичить", що Рейх кує нову могутню зброю, якою переможе і більшовицьких бюрократів, і англо-американських плутократів. Мабуть, не всім військовополоненим прийдеться пережити кошмар жахливого полону, частина з них ляже кістками, умерши від голоду в кам'янистій, глинистій німецькій землі далекого Руру, та й по інших землях європейських країн. Куди цих полонених кине така немилосердна їх доля. Я бачив у Херне і Бохумі табори полонених інших країн: Франції, Греції, Бельгії, Норвегії, Польщі. Полонені цих країн не переживали такого жахливого голоду, не так принижувалась їх людська гідність. Цим полоненим надавав допомогу Міжнародний Червоний Хрест. Полоненим Радянського Союзу такої допомоги від Червоного Хреста не було. "Вождь народів усього світу" Сталін відмовився від допомоги Міжнародного Червоного Хреста полоненим з Радянського Союзу, заявивши таке: "Захоплені фашистами в полон радянські солдати не можуть називатися

військовополоненими, це не полонені, а підлі зрадники Радянської Батьківщини”.

Дивлячись на цих нещасних людей, я, що пережив голод 1933 р. і який бачив смерть голодних людей, був здивований тим, що військовополонені не пухли від голоду, а їхнє тіло висихало, залишалися кістки і жовта шкіра, схожа на шкіру покійників, мерців. На поверхні, коли полонені ходили строем в баню, у табір, говорити з ними не дозволялось, конвоїри – німецькі солдати не дозволяли розмов. Зате в шахті я міг вільно говорити з полоненими. Як вони мені пояснили на моє запитання, полонені не пухли з голоду тому, що фашисти давали їм їжу на науковій, правильніше було б назвати, на сатанинській основі. Справа в тім, що в баланду і в хліб полоненим не клали солі. Конвой суворо слідкував, щоб полонені не могли дістати солі від сторонніх людей. При виїзді із шахти в баню полонених обшукували поліцаї, призначені з таких же полонених в допомогу конвойним, часто із числа колишніх злочинців, і відбирали в них сіль, що передали їм в шахті наші “остарбайтери”. Цих полонених, в яких знайшли сіль, нещадно били поліцаї і конвойні. Тому полонені тільки в шахті могли посмоктати сіль, яку ми приносили їм туди. Так от, від того, що полоненим не давали солі, вони не пухли з голоду, а тіло їхнє поступово висихало. Це один з епізодів із найтяжчих злочинів кривавого фашизму в Другій світовій війні.

15 листопада 1943 року. Обераден.

У німецькій пресі повідомлялось, що для вирівнювання лінії фронту німецькі війська залишили міста Київ, Фастів, Чернігів, Дніпропетровськ. Німці покладали надію на оборонні споруди по р. Дніпро. Цю оборону фашисти назвали “Східним валом”, за яким вони надіялись відсидітися принаймні до весни 1944 р. Але під натиском радянських військ оборона на р. Дніпро була прорвана, наступ продовжувався вже на Правобережній Україні. Для роботи в шахтах землі Північний Рейн-Вестфалія були привезені з Північної Італії колишні союзники німців італійці. Німцям вдалося закріпитись в Північній Італії, роззброївши й інтернувавши наявні там італійські війська. З ними фашисти поводитись як з військовополоненими. Рядом з табором для полонених з Радянського Союзу, був побудований табір для інтернованих італійців. Їх загнали для роботи в шахті, продовольчий пайок встановлювали такий же, як для полонених з Радянського Союзу. Муссоліні, викрадений німецькою розвідкою з-під арешту нового італійського уряду і поставлений Гітлером на чолі фашистської республіки в Північній Італії, не зміг, а може й не хотів заступитись за своїх

інтернованих земляків-італійців, привезених в шахти Рура на голодне і поступове вимирання.

Кілька днів тому в табір приїздив колишній рудий легерсфюрер, який був начальником табору в 1942 р. і заслужив тут серед робітників-старожилів дурної слави. Розказували хлопці, що “рудий Пауль” будучи на посту начальника табору заставляв табірних вахтманів водити на роботу в шахту робітників, як “остарбайтерів”, так і поляків, лише строем під конвоем. Крім того, кожної неділі, робочої чи вихідної (вихідна була раз на місяць) він провадив перевірку робітників. Для цього вахтмани виводили з бараків всіх людей, строїли їх на плацу перед ворітьми табору. Поляків вистроювали окремою колоною. “Рудий Пауль” повільно ходив вздовж вишикуваних робітників і бив у зуби кожного десятого, чи п'ятого, чи восьмого великим кулаком у гумовій рукавичці з свинцевими пластинами. Поряд з ним ходила велика грізна вівчарка телячого зросту. Цю процедуру звирячих побоїв робітників він називав лікуванням та профілактикою від простудних захворювань та грипу. Очевидно, цей рудий фашист раніше служив у концентраційному таборі і ставши пізніше начальником робочого табору, переніс сюди методи режиму концтабору. Теперішній начальник табору, прозваний “культею” за обрубку пальців на правій руці, був миршавенький, низенький німець-фронтвик, за словами хлопців був “мирною овечкою”, порівняно з “вошком” “рудим Паулем”. Проте “рудий” пробув у таборі кілька годин і поїхав. Говорили вахтмани, що приїздив він у відпустку із Східного фронту, де воював у складі есесівських частин.

24 грудня 1943 року. Обераден.

Несподівано получили ми із Станіславом листи від Середи Василя Васильовича з м. Бохума з попереднього місяця роботи на шахті. Написали ми до нього листа ще в листопаді місяці, на всякий випадок, ми думали, що із шахти з Бохума усі хлопці-стовп'язці вже розбіглися. І раптом лист від Середи Василя Васильовича. Він повідомив нас, що залишився лише вдвох із Середою Василем Петровичем, решта хлопців поступово розбіглися в усі сторони. Після нас із Станіславом через три дні покинули табір у Бохумі Овдів Василь та Хмельницький Іван, а ще через тиждень покинули табір Пищик Ілько та Бова Ілько Ільків, а потім через місяць і Середя Михайло та Ярема Іван (рудий) з х. Гречаники. Залишилися вдвох Середя В.В. та Середя В.П. Василь Васильович повідомляв у листі, що харчування і порядок в таборі та на шахті такі ж, як і були і при нас, бомбардування англо-американською авіацією проводиться майже кожної ночі. Єдине полегшення було в тому, що вже тепер не застав-

ляли робити погрузочно-розгрузочних робіт на залізничній станції, тепер працювали лише в шахті, а погрузочно-розгрузочні роботи провадили інтерновані італійці-макаронники.

Василь Васильович повідомляв, що він продовжує робити записи в щоденнику, який я йому залишив при втечі з Бохума. Але тепер я тут роблю також свої записи в щоденнику. Інколи, хлопці з бараку, знаючи, що я можу читати й перекладати, хоч і з труднощами, з німецької мови на українську, приносили німецькі газети, що випадково діставали в німців-майстрів, і я їм читав і перекладав події на фронті з повідомлень "головної квартири фюрера". Повідомлялось, що тяжкі бої з більшовиками йдуть в районі Києва та Гомеля, на Керченському півострові, в районі Ленінграда. Було ясно, що з Кавказу фашистів витіснили, бої йдуть уже в Криму та на Правобережній Україні. Німці святкують Різдво, вони фанатично вірять у перемогу німецької зброї, говорять, що незабаром з'явиться фантастична нова зброя, настане відплата за тимчасові невдачі на фронті, за руйнування міст Рейху. Новою зброєю, запевняли німці, Німеччина переможе всіх своїх ворогів.

14 січня 1944 року. Обераден.

Від постійного голоду ми із Станіславом так ослабли, що вже не могли виконувати тяжку роботу в нічну зміну в шахті – брати великими шахтарськими лопатами-чирвами каміння з металевих риштаків та закидати ним вибраний від вугілля простір у забійницьких лавах. Чорний штайгер (шварцштайгер) помітив це і перевів нас на іншу, легшу роботу. Ми із Станіславом передані під команду низенького старого німця-майстра, якого ми прозвали дідом, і не стісняючись прозивали в вічі "Grossvater". Дід сердився, казав називати його Фріцем, але ми звали дідом, і він згодом привик до цього. Ходив дід у шахті з маленькою червоною лампочкою, яка ледь блимала. Ця спецлампа дуже яскраво загорялась при підвищеному вмісті гримучого рудничного газу в повітрі в тому чи іншому забої чи штрекові. Негайно приймалися міри: забій чи штрек посипався дрібним камінним пилом – штаумом, – який поглинав рудничний гримучий газ. А у високих штреках ми робили дощаті полки, які привішували під стелею штреку, бо гримучий газ збирався у високих місцях. На полки ми насипали "штауму" і він поглинав рудничний газ. Ходили ми з п'ятидесятикілограмовими мішками і посипали "штаумом" ті забої і штреки, які вказував наш дід.

Для нас з Станіславом п'ятидесятикілограмові мішки із "штаумом" були надто важкі, адже ми так схудли, що важили навіть менше, ніж п'ятдесят кілограм. Але згодом ми втяглися, і хоч нас хитало в сторону під вагою паперових

п'ятидесятикілограмових мішків із "штаумом", все ж було помітно легше ніж зміну кидати каміння, закидаючи порожнечу в забійних лавах. Наш дід був спокійного характеру і в шию нас не підганяв, але і слідкував, щоб ми не байдикували в шахті. Під час Першої світової війни в 1914–1918 рр. дід у 1916 р. під час Брусилівського наступу в Карпатах попав до росіян у полон, навіть тепер він знав кілька російських слів, ставився до нас з Станіславом та й до інших по-людськи. Кілька раз під час перерви ділився навіть з нами своїм бутербродом, який він в ці дні приносив з дому із запасом. Крім діда і нас із Станіславом, у нашу команду входив помічник майстра поляк Стах Купіловський, якого ми ще звали "стриєм" – дядьком.

Стах Купіловський до війни, до 1939 р. кілька років служив капралом польських "жовнежів" – солдатів на прикордонній заставі – по польському "пастерунку на кресах" на польсько-радянському кордоні в районі м. Сарни біля Ровно. Коли наші війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон для визволення Західних областей України і Білорусі, Стах Купіловський побоявся здатися в руки "більшовиків" а зумів добратися до своєї домівки біля м. Білостока, але й туди в рідне село – "гміну" прийшли "більшовики". Боячись як вогню того, що його може "вождь усього світу" Сталін загнати в колгосп, Стах покинув рідну хату на родичів, а сам з батьком та братом перебрався таємно в сусіднє село – "гміну", де вже стояли німці. Стах жив там у сусідньому селі в рідного дядька, аж у 1941 р. весною його забрали на роботи в Німеччину.

Незважаючи на те, що Стах Купіловський кілька років служив на "пастерунку на кресах Речі Посполитої", був він людиною добродушною, чесною і не гонористою, як більшість панів-поляків, Стах навіть не ображався, коли до нього зверталися словом "товариш", або "стрию". До нашої команди також входив росіянин з Курської області, низькорослий, вродливий на обличчі Міша Маркін. Міша Маркін був віруючий, але належав до якоїсь релігійної секти, молився мовчки, сидячи і втупившись поглядом в якусь одну точку. На моє запитання, чому він не хреститься і не б'є поклонів, він відповів, що можна голосно молитись, бити поклони і ходити в церкву, але від цього віра в бога не прибавиться, а він вірить душею, тому молиться богу мовчки, думкою. Міша складом тіла був дуже схожий на дівчину, навіть голос був дівочий, хо́да теж була дівоча, тому поляки прозвали його "Язею" або "Ядвігою".

17 лютого 1944 року. Обераден.

Зима в Німеччині значно м'якша, ніж у нас на Україні. Сніг випадає, в основному, з Нового року, товщиною сніжного покриву 5–10 см, по-

буде кілька день, потім відлига – сніг розтане, через кілька днів випаде сніг повторно, і так кілька раз до середини березня. Температура взимку від + 10° до – 5°, в окремі дні t° падає до – 10°. У бараку постійно горіла металева грубка, навколо неї на лавках сиділи молоді робітники, обговорюючи свої повсякденні турботи, або граючи за довгим барачним столом в карти чи в доміно. Деякі спочивали на своїх скрипучих ліжках-нарах. Але в дальні кутки бараку тепло від грубки в центрі бараку майже не доходило і там було прохолодно, але, укутавшись одягом, можна було заснути. Моє місце на ліжках-нарах було недалеко від грубки, тому спати можна було не боячись промерзнути. Грубку топив і підмітав бетонну підлогу бараку черговий, який назначався старостою бараку по черзі. Протягом зими 1943–1944 р. в шахті працювали також інтерновані італійці, яких тримали як військовополонених. Італійці були не витривалим народом, голод переносили дуже тяжко.

Не витримували італійці і тяжкі роботи в шахті. Почали мерти, як мухи взимку. Часто траплялось, що знесиленого від голоду та роботи італійця вивозили із шахти напівживим і він помирав в найближчі дні в таборі для інтернованих. Були неодноразові випадки, коли італійці помирали в шахті і вивозили “нагора” вже трупи. Були випадки, що й наші радянські військовополонені помирали в шахті під час роботи і вивозили кліткою трупи, але ж ці полонені були страшенно виснажені, дистрофіки, адже вони пережили понад два роки кошмарного фашистського полону, а італійці не змогли витримати навіть кілька місяців такого полону.

24 березня 1944 року. Обераден.

За зиму померло понад п'ятдесят італійців лише в шахті Оберадена, кілька день тому інтернованих італійців було перевезено десь в інше місце, куди саме – цього ми не змогли дізнатись. Табір для інтернованих було закрито. З повідомлень про події на фронтах з німецьких газет я дізнався, що радянські війська перейшли кордон Румунії. Цю подію особливо обговорювали в польських бараках. Більшість поляків були впевнені, що радянські війська не будуть переходити польсько-радянський кордон по лінії до 17 вересня 1939 р., що США не дозволять “більшовикам” перейти польський кордон. Поляки вважали, що після закінчення війни польська держава – Жечь Посполита – буде відновлена, принаймні, у межах кордонів до 1 вересня 1939 р. – до початку Другої світової війни, що США не дозволять армії “більшовиків” навіть переходити територію буржуазної Польщі. Я, як і усі інші радянські люди, вважав, що буде нашими військами визволена від фашизму не тільки Польща, а й інші країни Східної Європи.

Якось в шахті я сказав групі поляків, що радянські війська не зупиняться на польському кордоні, не зупиняться й на Віслі, а визволять всю територію Польщі. На додачу, щоб розлютити поляків, я необдуманно бовкнув, що вся Польща буде зайнята руськими військами, що після війни на всій території Речі Посполитої будуть створені колгоспи, і що пани-поляки будуть хорошими колгоспниками і що за чесну працю в колгоспі вони одержать по два кілограми зерна хліба на кожний зароблений ними трудовдень. Поляки гуртом накинулись на мене, звалили на кучу вугілля і почали бити мене. Врятував мене “чорний” – “шварце” штайгер, що якраз нагодився в цей час. Він палицею розігнав поляків, а потім запитав мене, чому поляки мене б'ють. Я серйозно відповів німцю, що поляки б'ють мене тому, що не хочуть працювати в колгоспі після закінчення війни. Штайгера це дуже розсмішило, він голосно реготався до сліз. І раптом він зрозумів зміст сказаних йому слів, він перестав сміятись, скорчив на обличчі страшну гримасу, посварився на мене своєю штайгерською палицею, якою він врятував мене від поляків.

28 квітня 1944 року. Обераден.

Настали теплі весняні дні. В Оберадені зацвіли яблуневі сади. Кілька десятків двоповерхових будиночків під червоною гончарною черепицею, акуратно пофарбовані, потопали в білопінному цвітінні садів і лише закіптюжена від вугільного пилу територія шахти складала різкий контраст шахтарському селищу, за яким були розташовані робочий табір та табір для військовополонених, обнесені колючою проволокою з оглядовими вишками. Темно-зелений колір пофарбованих бараків та інших допоміжних будівель надавав таборам особливо зловісного вигляду. У робітничому таборі над бомбосховищем та котельнею були розміщені допоміжні приміщення: невеличкий барак санчастини та майстерня по ремонту взуття. Майстер по ремонту взуття був низенький вусатий чорнявий чоловічок років п'ятдесяти із західних областей України – українець-галичанин, а помічником у нього був низенький хворобливий поляк Юзеф.

Я теж носив на ремонт свої гольцшуги, познайомився з майстром – дідом Степанком, якого Юзеф називав шанобливо – паном Стефаном. Я рішив прощупати пана Стефана, чим він дише. Він з радістю повідомив мене, що в м. Львові з українців-галичан створена дивізія січових стрільців¹ – “СС Галичина”, яку святым

¹ У даному випадку термін “січові стрільці” вживається помилково, оскільки не має відношення до бійців дивізії СС “Галичина”, а запозичений із часів Першої світової війни. Так само, як і раніше вживаний автором термін “дика дивізія” – див. коментар у записі від 10 травня 1943 р.

хрестом освятив на боротьбу з “більшовиками-безбожниками” в церкві Святого Юра митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький¹. Стефан говорив, що на території західних областей України, крім офіційної української дивізії “СС Галичина”, яка створена під керівництвом німців, створена таємно від німців українська повстанська армія – УПА, яка вестиме боротьбу як з німцями, так і з “більшовиками”. Я хотів запитати пана Стефана, в яку ж військову форму обмундирована дивізія “Січових стрільців” та чи не німецькими автоматами вона озброєна? Але вчасно стримався і промовчав, інакше я міг би заgrimіти за ці слова аж у концентраційний табір.

Я твердо був упевнений, що пан Стефан, крім ролі націоналіста ще й виконує доручення таємної німецької служби – гестапо. Але я все ж вирішив не нехтувати з ним знайомством. Справа в тому, що він випишував українські газети: Львівську “Нове українське слово” та Краківську газету на українській мові – “Краківські вісті”. Тому я інколи заходив до нього, щоб почитати рідною мовою і взнати останні новини з газет про події у світі та на фронтах Другої світової війни. 20 квітня – день народження німецького фашистського фюрера Адольфа Гітлера в Третью Рейху вважався святом – вважався, згідно закону, вихідним днем. У північній на окраїні селища німці-шахтарі дудлили “гельбір” – світле пиво. Поляки і “остарбайтери” більш полюбляли “дюнкельбір” – темне шоколадне пиво.

Крім пива і ячмінного кофе, ми нічого не могли купити в магазині, все інше продавалось на “шайни” – картки. Якось, ідучи на роботу в нічну зміну, я і декілька товаришів несподівано наткнулись на якісь хрусткі папери по дорозі на шахту. Придивившись до ліхтаря, що світив яскраво біля приміщення пошти, ми здивовано побачили, що в наших руках німецькі рейхсмарки, ми й раніше чули, що англійська авіація засипає Німеччину фальшивими німецькими марками – робить економічну диверсію Третью Рейху. Ми позбирали гроші, скинуті вночі нам з неба. Говорять, що так вправно і кваліфіковано англійці роблять фальшиві гроші, що їх може розпізнати хіба досвідчений працівник банку. Тому ми позбирали на дорозі хрусткі папірці. Мені попало триста марок – десять папірців по тридцять марок. Це був мій майже річний заробіток на шахті. День народження «сліпого» фюрера Адольфа Гітлера ми відмічали пивом,

¹ *Андрій Шептицький* – митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський – за твердженням ряду істориків не мав прямого відношення до формування в 1943 р. дивізії СС “Галичина”, а навпаки, полемізував щодо цього з ініціатором її створення бургомістром м. Львова В. Кубійовичем. Проте відомо, що він делегував своїх капеланів для ведення в ній пастирської роботи.

купленим на фальшиві німецькі марки, скинуті нам англійцями з літаків.

15 травня 1944 року. Обераден.

У повідомленні головної квартири фюрера в газетах повідомлялось, що для вирівнювання лінії фронту німецькі війська після запеклих кількоденних боїв з “більшовиками” підійшли на підготовлену лінію оборони, залишивши місто і вузлову залізничну станцію Сарни. Червона Армія вступила на територію колишньої Польської Республіки уряду Пілсудського в кордонах до вересня 1939 р. Захопивши із собою в шахту німецьку газету із цим повідомленням, я вирішив “порадувати” цією новиною поляків.

Найперше я повідомив про це з нашої команди по роботі Стаха Купіловського, жартома я сказав йому: “Ну Стаху, що то бенде, кеди пшийде час до вступу в колхоз?” “Як то? – Цо ти мувіш” – витріщив він злякано очі. “А то – відповів я йому, – що Червона Армія вже вийшла на креси польської держави і зайняла м. Сарни, бої з німцями йдуть під м. Ровно”. Я спокійно витяг газету і простягнув йому. “Читай, адже ти по-німецькому можеш читати” – сказав я йому. Він уважно перечитав повідомлення головної квартири. Незабаром, в перерву роботи Стах показав газету іншим полякам з нічної зміни, насамперед, своїм землякам з-під м. Білостока: Янеку Златовецькому, Франеку Мосціцькому та Фрідріху Мазовецькому. Поляки з тривогою обговорювали цю подію, були до цього впевнені, що США не допустять, щоб “совети” вступили на територію Польщі. Та й зараз, обговоривши цю новину, поляки вважали, що трапилася прикра помилка, якесь непорозуміння, що врешті-решт все буде так, як їм, полякам, хочеться.

Захворів мій земляк і односелець, товариш по моїх шляхах по Німеччині Станіслав Якович Якименко. Від постійного голодного життя Станіслав дуже схуд, а весною 1944 р. в квітні місяці в нього настав сухий постійний кашель. Я спочатку думав, що кашель від штауму – кам'яного пилу, який ми на роботі розсипали по штреках і лавах і який попадав в наші легені. Я радив йому, щоб він попросив штайгера в переведенні його на іншу роботу, де було б менше пилу, наприклад, поставити його до майстра помічником по зшиванню гумових стрічок транспортерів. Але Станіслав поставився до моєї пропозиції песимістично і сказав мені: “На тому місці працює поляк Владек Малиновський, і німець-майстер Отто Крамер не захоче міняти свого помічника, який працює з ним вже три роки. Та й не в цьому справа. Справа в тім, що в шахті на будь-якій роботі за зміну наковтаєшся пилу як не кам'яного, то вугільного”. Я зрозумів, Станіслав мав рацію, але мусив же я якось розрадити свого товариша і я

сказав йому, щоб він звернувся до німця-лікаря в нашій табірній санчастині.

Станіслав ходив на роботу в шахту ще з місяць, але кашель не проходив, в нього пропав апетит до їжі і, нарешті, почалась температура, яка ввечері досягала до 38°. І лише тоді Станіслав звернувся до лікаря в санчастину. Станіслава лікар звільнив від роботи і помістив в санчастину. Пробув він там днів з десять, температура не спадала. Його направили на рентген грудної клітки і на консультацію в лікарню міста Люнена, що знаходилося за вісім кілометрів від Оберадена. Йому зробили рентген і встановили діагноз: інфільтраційний туберкульоз легень у фазі розпаду. Його поклали в лікарню в м. Люнені. Про це він розповів, коли на другий день прийшов забирати свої нехитрі речі (брзентову військову торбу з деяким одягом, взуттям і таке інше). Він сказав, що йому повідомляли, що в лікарні він пролежить не менше місяця. Ми з ним розуміли, що лікування буде трудним, адже ми знали, що для лікування туберкульозу, крім ліків, потрібне добре калорійне харчування. А де його взяти і хто його дасть? Німецькою баландою із шпинату та хлібом з дерев'яної тирси туберкульозу невилікувати, хоч він ще й не запущений, хоч за плечима Станіслава найкраща пора віку – молодість.

12 червня 1944 року. Обераден.

Нарешті Англія і США відкрили другий фронт проти фашизму в Європі. Про це повідомлялось в листівках, скинутих з літаків. Англо-американська авіація продовжувала бомбардування Німеччини і вдень і вночі. В одній з листівок були надруковані слова прем'єр-міністра Англії Уїнстона Черчілля про те, що якщо агресивний уряд Німеччини не капітулює, то англо-американська авіація вибомбить Німеччину з війни, перетворить її територію на викопане картопляне поле. Цього принципу наші союзники дотримувалися всю війну. Листівки друкувались в Англії кількома мовами – на одній листівці інформація друкувалася німецькою, французькою і російською мовами.

У листівці від 11 червня 1944 р. повідомлялось, що американські і англійські війська висадились на півночі Франції, в Нормандії і успішно просуваються на території Франції. Я розумів, що це вже відкриття другого фронту в Європі. Ще восени 1943 р. після капітуляції Італії, англо-американські війська висадились на півдні Італії. Ще до кінця 1943 р. англо-американські війська зайняли Південну і Центральну Італію, оволоділи містами Неаполем і Римом. Але на початку 1944 р. фронт стабілізувався тут в Апеннінських горах і по р. По. Було тепер ясно, що італійський фронт в Апеннінських горах вва-

жати другим фронтом неможливо. І от нарешті висадка союзників на півночі Франції. Впав за кілька днів так званий Атлантичний вал, про неприступність якого вже другий рік болтала в німецькій пресі верхівка фашизму – сам фюрер і його головний ідеолог Геббельс. У мільйонів людей, завезених на роботи в Німеччину, в народів окупованих фашистами країн Європи появилася тепер надія на близький крах фашизму.

Я за минулий місяць у вихідний день відвідав хворого свого товариша і односельця Станіслава, що знаходився в лікарні м. Люнена. Станіслав повідомив мене, що температуру йому вже збили і тепер вона нормальна, але ще ввечерами буває до 37,5°; що над цією лікарнею шефствує жіночий монастир, який розміщений поряд з лікарнею. Монашки допомагають медперсоналу лікарні лікувати і обслуговувати хворих. Станіслав повідомив, що із "остарбайтерів" він один перебуває у лікарні, що він познайомився із кількома молодими німками-монашками, що від нічого робити він ножиком змайстрував іграшку. Німці-лікарці ця іграшка дуже сподобалась, і Станіслав подарував їй. Батько Станіслава Яков Романович був майстром на усі руки на селі: був і теслярем, і столяром, і бондарем. Станіслав перейняв від батька деяке вміння майструвати, і тут в лікарні це йому пригодилося. Він розповів, що він уміє столярувати: може зробити і віконні рами, і дверні полотна – от тільки потрібного інструменту немає.

Незабаром в лікарні з'явився столярський інструмент, і Станіслав став працювати в лікарні по столярській справі. Робив він також іграшки для німецького медперсоналу лікарні. Тепер він харчувався непогано. Та й німки-монашки приносили йому по знайомству з монастиря їжу: і масло, і сало, і хліб, і ковбасу. Мені здалося, що Станіслав за місяць навіть поправився. Я зрозумів, що йому повезло, що до кінця війни він уже в табір, до шахти не повернеться. Але я застеріг його по-дружньому, щоб він остерігався зв'язків з молодими німками-монашками із жіночого монастиря. Адже я знав, що у фашистській Німеччині верховоди фашизму по-блзнірськи пояснювали теорію арійської раси. За законом збереження чистоти німецької нації суворо заборонялись інтимні зв'язки німців, німок з іноземцями. Були випадки, коли за такі зв'язки за фашистськими законами іноземців будь-якої країни (а тим паче з Радянського Союзу) вшали, а німок відправляли в концентраційні табори смерті. Про це я тоді в лікарні в м. Люнен нагадав Станіславу.

10 липня 1944 року. Обераден.

У кінці червня 1944 р. ще одна подія вселила в серця мільйонів людей, вивезених до Німеччини

чи то на роботу, чи як військовополонених. Радісну надію на прискорення закінчення Другої світової війни, що перекреслила надії багатьох мільйонів людей різних націй на щасливе мирне життя, завдала величезних руйнувань матеріальним цінностям в країнах Європи, принесла смерть багатьом мільйонам людей, скалічивши їхню психіку і завдавши моральних травм за нездійсненні надії, невикористані можливості. Про цю важливу подію повідомляли німецькі газети наприкінці червня місяця – це був здійснений невдалий замах на життя Гітлера.

20 червня 1944 р. в головній ставці Гітлера на Східному фронті в Східній Пруссії в “Wolfschanze” – у “вовчій ямі” німецьким полковником генерального штабу Штауфенбергом був здійснений замах на Гітлера під час наради “фюрера” з генералами. Від вибуху підкладеної хімічної бомби кілька генералів було вбито, кілька поранено. Гітлер був контужений і обпалений, але живий. Виконання обов’язків голови Третього Рейху було покладено на рейхсфюрера СС Генріха Гімлера, який виконував ці обов’язки до 1 липня 1944 р. Газети повідомляли, що змовники-генерали були зв’язані з англійською і американськими розвідками, які і організували замах на Гітлера. Невдовзі почалися арешти змовників-генералів та полковників. Їх судив так званий народний суд, і усі вони були страчені. У пресі повідомлялось про десятки змовників, але в липні місяці арешти змовників пройшли по всій Німеччині і в зайнятих Німеччиною країнах Європи – очевидно, було їх сотні і тисячі, переважно військові¹.

Оглядаючи у взуттєвій майстерні в діда Степана – пана Стефана українські газети, зокрема газету “Краківські вісті”, я натрапив на невеличку замітку, де повідомлялось, що героєм німецького народу, визначний і талановитий полководець, колишній командуючий німецьким експедиційним корпусом в Африці, фельдмаршал Роммель, який тепер був заступником командуючого німецькими військами у Франції, тяжко поранений під час нападу американських літаків-винищувачів на його автомашину 18 червня 1944 р.

Я згадав, що останніми днями німці-майстри говорили в шахті, що фельдмаршал Роммель теж був учасником змовників у замаху на фю-

рера, але його прізвище у списках страчених змовників було відсутнє. У зв’язку із замахом на Гітлера було замічено нервозність серед німців, їхню непохитну віру в перемогу Гітлера і Німеччини у війні було цим замахом підірвано, хоч Геббельс і кричав в німецьких газетах та по радіо, що провидіння врятувало для Німеччини і німецького народу фюрера, який переможе у війні і створить тисячолітню німецьку імперію. На шахті появились “руські штайгери”. Яким чином потрапили вони сюди і хто вони були насправді, я так і не дізнався, були вони небалакучі – про себе нічого не говорили. Говорили вони по-німецькому, як справжні німці, говорили також і на російській мові. Жили вони із сім’ями в одному з новозбудованих бараків. На шахті працювали, як помічники штайгерів-німців, ходили із штайгерськими палицями, що викликало насмішку німців-майстрів, що працювали в шахті. Продукти вони одержували по шайнах-картках, як усі німці. Один із цих руських штайгерів згодом серед “остарбайтерів” повів агітацію за вступ в боротьбу з “більшовизмом”. Цей “руський” закликав юнаків з Радянського Союзу добровільно вступити в “Русскую освободительную армию” (РОА) під командуванням генерала Власова, що потрапивши у оточення здав свою армію фашистам під Ленінградом у 1942 р.²

Аналізуючи цей випадок, я знав, що криза фашистської держави невідворотно насувається. Добровольцями у власівську армію ніхто не записався, ніхто не поступився своїм переконанням, і цей “руський штайгер” згодом припинив свою діяльність по вербуванню в запроданці. Таке ж вербування провадилось і в таборі військовополонених. Завербовані були одиниці полонених, які, очевидно, розраховували будь-що діждатись кінця війни і вижити в цьому фашистському пеклі.

Я продовжував [робити] свої записи в щоденник, мав надію, що після війни, якщо виживу, скомпоную мої записи з тими, що вів у моєму попередньому щоденнику в м. Бохумі мій товариш і односелець Середя Василь Васильович – сільська кличка “Чикинда”. Записував я коротко, основне, свої записи товаришам по бараку не показував і не читав, а якщо іноді вони наполягали, то я прочитував їм щось другорядне, несуттєве, це на випадок, щоб мене не видали з моїми записами керівництву табору. У вихідний день знов відвідав Станіслава в м. Люнен. Мої сподівання

¹ Замах, про який ідеться, відбувся 20 липня 1944 р. під час військової наради у ставці фюрера під Растенбургом у Східній Пруссії. Окрім Штауфенберга, до нього був причетний цілий ряд високопосадових та інших осіб Німеччини, що в силу різних обставин розділяли думку про необхідність усунення Гітлера з посади керівника держави. За різними оцінками кількість страчених за підозрою в участі у цій змові становить від 180 до 200 військових і цивільних осіб. Останні підозрювані в замаху на життя фюрера були страчені 8 квітня 1945 р., за 22 дні до його смерті. Існує твердження, що загалом Гітлер пережив понад сорок замахів на своє життя.

² Андрій Власов, генерал-лейтенант Червоної Армії. Влітку 1942 р. 2-га ударна армія, якою він керував у ранзі заступника командувача Волховського фронту потрапила в оточення під Ленінградом. 11.07.1942 р. А. Власов потрапив у полон. У січні 1943 р. виявив бажання співпрацювати з німцями. Очолював “Комітет визволення народів Росії” (КВНР), був командувачем “Російської визвольної армії” (РВА). У травні 1945 р. А. Власов був захоплений радянськими військами і засуджений до смертної кари. Повішений 01.08.1946 р.

справдилися. Керівництво лікарні, де працював Станіслав столяром, оформило його у свій штат, домовившись із нашим лагерфюрером і доставши його згоду на переведення його в лікарню. Я радий був за нього, адже тепер він був не голодний, а це сприятиме його лікуванню.

14 серпня 1944 року. Обераден.

Одного серпневого спекотного дня в табір, де минулого року і взимку 1944 р. розміщались інтерновані італійці, привезли до трьохсот чоловік в німецькій військовій формі, але на зелених френчах німецького військового одягу на рукаві в білому крузі нашим алфавітом нашиті три букви червоного кольору – РОА – “русская освободительная армия” генерала Власова. Власівців привезли на роботу в шахті як штрафників. Привезли із Східного німецько-радянського фронту, з Румунії, де на той час проходив фронт. Я вирішив познайомитись із цими молодими хлопцями, взнати, що за люди вступають до власівської армії. Говорив я з ними в шахті на роботі, адже в табір до них приходили ніхто з наших “остарбайтерів” не наважувався.

У штрафники вони попали з різних причин: за недисциплінованість під час бойових дій, за образу або й побиття німецьких офіцерів, за образу фюрера (на словах) і т.д. Харчували їх в таборі далеко краще, ніж нас, навіть на свята видавали їм по 100 гр. шнапсу (горілки), ходили вони не під конвоем, вільно, ходили у військовій формі, говорили, що на роботу в шахти їх запропорили на три місяці. Це були молоді хлопці 18–25 років переважно з областей Західної України і Західної Білорусії, зрідка траплялись росіяни, очевидно, з військовополонених. Я спитав їх, чому вони пішли в РОА під команду російського генерала Власова, а не пішли в дивізію “Галичина” СС – Січових стрільців, або чому не пішли в таємну УПА – Українську повстанську армію під загальним керівництвом Степана Бандери. Вони сказали, що так склались обставини, що в РОА воювати з “більшовиками” їм навіть краще, ніж в “Січових стрільцях”. Адже там навіть ротні командири – німецькі офіцери, а в РОА – командири взводів і рот – росіяни або українці – свої. Власівці, а вірніше, це українські націоналісти, говорили, що після перемоги над “більшовиками-советами”, вони створять свою українську державу – неньку Україну, а німців вони використовують тимчасово. На це я відповів їм, що, мабуть, навпаки, німці їх використовують, що тепер, коли вони потрапили в штрафники і коли в їх руках вже немає зброї, то німці згодом переведуть їх на баланду із шпинату і хліб з дерев'яної тирси, і поводитимуться з ними, як з військовополоненими. Але націоналісти мені не вірили, що так буде в майбутньому.

У шахті власівці бачили, що військовополонені за три роки полону були настільки виснажені, дистрофіки, що конвойні і поліцаї, та деякі й майстри-німці над ними в шахті збиткуються. Вони приносили в шахту хліб і давали полоненим, всіляко допомагали їм, захищали полонених навіть від німців-майстрів, котрі знущалися над полоненими. Навіть був такий випадок: після закінчення зміни в шахті по команді штайгера “файрам”¹ всі, хто працював у лаві, почали збирати інструмент у спеціальних ящиках, які знаходилися в штреку недалеко від ствола шахти. Інструмент (відбійні молотки, лопати-шипи, шахтарські ручні молотки (абагама), розвідні ключі, шланги та інше) збирали полонені і несли його до ствола, до ящиків. Більшість німців-майстрів, знаючи, що люди-дистрофіки не мають змоги і сили нести весь інструмент, половину інструменту несли самі, а деякі увесь інструмент навантажували на полонених і наказували нести його до ящиків. Один із таких полонених під тягарем спіткнувся і впав, молоток ударив німця-майстра, що йшов позаду полоненого і підганяв його криками “Лос, лос”, по передку ноги. Німець підскочив, закричав від болю, а потім схопив лопату і вдарив гострою стороною лопати по голові полоненого, що підводився встати. Висок полоненого був розрубаний лопатою. З рани хлинула кров, полонений впав знову і втратив свідомість. Усе це відбувалося на моїх очах. Я йшов трохи позаду від тих німців. Другою стороною штреку якраз в цей час проходили власівці, які побачили цю подію. Один із власівців блискавично переплигнув через гумовий транспортер на другу сторону штреку і шахтарською важкою лампою вдарив німця, що повернувся до нього, по обличчю. Німець скрикнув і впав, як підкошений, обливаючись кров'ю. Другі німці, що йшли поряд, кинулись бігти до ствола шахти, щоб подзвонити по телефону на поверхню в поліцейський участок. Біля ствола шахти незабаром почалася потасовка між німцями-майстрами і власівцями. Але в шахту спустилися кілька поліцейських і кілька солдатів із числа конвойних над полоненими.

Порядок у шахті був відновлений. На власівця, що прибив німця лопатою, поліцаї-рогатники наділи наручники і вивезли наверх. У шахту спустився також лікар з фельдшером, які перев'язали та привели до пам'яті фріца, а також полоненого, якого вдарив той фріц лопатою у висок. Той власівець, що вдарив “по харі” фріца, мабуть, закримів у концентраційний табір смерті. На другий день його вивезли в невідомому напрямку.

Був ще інший випадок. З нашого бараку хлопець з Вінницької області Рисинець Павло міняв у військовополонених тютюн та сіль на пайки хліба, міняв таємно, щоб не знали хлопці з ба-

¹ Файрабанд – (нім. Feierabend) – кінець роботи.

раку. Жадний Павло не міг стримати себе, щоб не йти на це неподобство. Але про це дізнались якось власівці. Вони підстерегли Павла, коли той в шахті підійшов до каналізаційного кібеля, взяли з його слово, що він поверне полоненим пайки хліба, що він узяв у них за сіль та тютюн. Крім того, вони так побили Павла, що він прийшов у барак з вибитими зубами і роз'юшеним носом, із синцями під очима. Коли на другий день про це дізнались хлопці з нашого бараку – вони вночі влаштували йому “темну” – накрили голову одягом і побили Павла повторно, щоб не зазіхав на гіркий хліб невільника – полоненого. Я в екзекуції участі не брав, вважав, що власівці покарали його достатньо.

Кілька днів тому авіація союзників скинула листівки, де повідомлялось, що війська союзників у Франції наступають на Париж, на півдні Франції, на середземноморському узбережжі Франції висадилися англо-американські війська. На Тихоокеанському фронті американські війська продовжують витіснити японців з Філіппін та Голландської Індії. На радянсько-німецькому фронті російські війська підійшли до річки Вісли, стояли в правобережному передмісті Варшави – у Празі. Ми показували ці листівки полякам, дратуючи їх навмисне, що США не заступилися за них, а пустили війська Сталіна аж до р. Вісли, щоб вони швидше запросили панів-поляків до вступу в колгосп. Поляки сердилися неймовірно, проклинаючи нас і кидаючись на нас з кулаками. Поляки все ж надіялися, що їхня таємна армія Крайова, якою керували лідери емігрантського польського уряду в Лондоні, зуміє підняти повстання і вигнати німців з решти польської території, не допустивши вступу радянських військ на решту території Польщі. І от появилось повідомлення в німецьких газетах, що у Варшаві поляки підняли повстання проти німецької окупаційної влади. Повстанцям вдалося захопити частину Варшави, на придушення повстання кинуто військові частини з фронту та тилові частини СС – есесівців.

І все ж допікав голод. Я теж змушений бігати з мискою до кухні, стояти в черзі за добавкою. Я змушений був терпіти це приниження, а також насмішки таких же голодранців, як і я, які називавши себе “панамі”. Це були нащадки тої гоноровитої шляхти, що колись безроздільно панувала на Україні. Очевидно, той гонор передався і цим “голопузім” нащадкам шляхти, які попали в рабство до фашизму, як слов'янська вільнолюбна нація.

Три дні тому я одержав миючі засоби на місяць: два бруски мила і два пральні порошки. Порошки залишив собі для щоденної бані після шахти, а за мило виміняв дві кілограмові хлібини справжнього житнього хліба в майстрів-німців. Доцільніше було цей хліб розділити на чотири

дні, але не стримався і з'їв за один раз. Ніколи раніше не міг би подумати, що голодна людина без перерви може з'їсти два кілограми хліба.

Ще в липні місяці одержав листа від двоюрідного брата, сина рідної батькової сестри Векли, Середи Ларіона Григоровича, який працював у сільській місцевості в бауера-господаря недалеко від Франкфурта-на-Одері. Йому мій адрес дали листом з дому ще в 1943 р., коли ще ходила пошта з України. Я тоді ж написав йому відповідь, написав про своє життя-буття в шахті, просив його, що, якщо можливо, щоб вислав посилку з якимсь зерном, адже на території Німеччини дозволяли слати посилки і нам. І от вчора 13 серпня 1944 р. одержую від нього посилку вагою три кілограми. З пшеничним зерном, в посилці був і лист від Ларіона. Я тут же написав йому листа з подякою за посилку. Тепер я міг щодня варити в котелку на чавунній плитці в бараку ріденьку пшеничну кашу, що була далеко калорійнішою від німецької баланди з брукви та шпинату.

Минулого 1943 р. влітку топити грубки в бараках і тим більше варити якусь їжу вахтмани не дозволяли, це суворо заборонялось розпорядком дня по табору. Ми повинні були жити лише за тим, що нам належало одержати. Але в 1944 р., очевидно, у зв'язку з обставинами, що склалися цього року, сувора дисципліна табору була пом'якшена. Нам дозволяли топити груби в бараках, на варку їжі в котелках німецькі вахтмани дивились крізь пальці.

Під час других відвідин Станіслава в м. Люнені випадково я заблудився в лабіринті міських вулиць і потрапив на північну околицю в районі шахти “Вікторія”, де працювали французькі робітники, вивезені з Франції для роботи в шахтах Рура. Біля робочого табору французів мене зустріли кілька з них, вони по нашивці на грудях мого френча “Ост” зрозуміли, що я з Радянського Союзу. Французи поплескували мене по плечу і радісно гугнявивши в ніс: “Совьет, Совьет”. Вони жестами запросили мене в гості у свій робочий табір. Французи були збуджені і радісно лопотіли щось по-своєму. Очевидно, вони теж читали листівки, скинуті з літаків англійцями, де повідомлялось, що війська союзників, в авангарді яких наступала французька танкова дивізія генерала Леклерка з армії руху опору і визволення Франції на чолі з генералом де Голем, рухаються на Париж, де французи підняли повстання проти німецьких окупантів¹. Знаючи, що “остарбайтери” голодні, що їм дають хліб з тирсою та баланду з різного бур'яну, французи запросили мене до своєї столової – якраз була обідня пора.

¹ 2-га танкова дивізія генерала Леклерка увійшла до Парижа 25 серпня 1944 р. Ця дата є днем його визволення від нацистської окупації. Після звільнення Парижа почалося повне вигнання німців із території Франції й вихід союзних армій на кордони Рейху.

Бараки французів були викрашені у світло-синій колір, мали далеко кращий вигляд, ніж наші бараки темно-зеленого похмурого кольору. Французи не бігали з мисками до кухні за пайкою хліба і баландою, як у нашому таборі, а їли в спеціальному приміщенні – в їдальні. Зайшовши до їдальні, я побачив довгі ряди столів і скамейок – лавок, за якими обідали французи, кожний у своєму святковому одязі. Французи запросили мене жестама за стіл, пішли до кухні і принесли мені повну миску картоплі з м'ясом, що парувала, принесли і пайку білого хліба, запросили мене обідати. Такий обід я їв хіба що дома, більше року тому назад. Я накинувся на картоплю з м'ясом, дякуючи за це своїм “камерадам”.

Картопля була дуже смачна. Я звернув увагу на те, що м'ясо в картоплі було дуже дрібненькими шматочками і воно було якесь хрящувате, хрустіло на зубах. Я ж більше року не тільки не їв м'яса, а навіть не бачив його, тому не звертав на це ніякої уваги. Вийвши вже більшу половину принесеної мені порції, я раптом побачив, що з картоплі на мене дивиться одним оком якась вухата “тварюка”. Придивившись уже краще, я зрозумів, що картопля була не з м'ясом, а з равликами. Тільки в цю мить мені дійшло, що французи їдять і равлики, і жаби-устриці. Про це я знав ще в шкільні роки, читаючи книги французьких класиків. Я відклав ложку, під ложечкою в мене занудило, почалась гикавка. Французи злякано дивились на мене. Ледве я їм жестама розтлумачив, що на Україні равликів не їдять, тому мені зробилось погано і я перестав їсти. Французи сказали мені, що іншого м'яса у них немає. Ніби виправдовуючись за заподіяну мені прикрість, французи дали мені ще одну пайку хліба. Я ще раз подякував “камерадам” за гостинність і пішов з табору.

20 вересня 1944 року. Обераден.

Поляки були в піднесеному настрої, жваво обговорювали події у Варшаві. У Варшаві повстання продовжувалося вже більше місяця, очевидно, воно застало фашистів зненацька, було добре задалегідь законспіроване і підготовлене. Повстання армії Крайової у Варшаві очолив польський генерал Бур-Комаровський, який цілком і незаперечно виконував вказівки польського емігрантського уряду в Лондоні. Повстання могло б закінчитися успішно лише в тому випадку, якби польські повстанці з'єдналися із частинами Червоної Армії та Армії Людової, які знаходились за р. Вісла в правобережній частині Варшави – передмісті Прага¹. Проте керівники по-

встання, виконуючи волю емігрантського уряду, відхилили пропозицію командування Червоної Армії про спільну боротьбу проти фашизму. Вони надіялись, що власними силами справляться з німцями у Варшаві і запросять прибути у Варшаву буржуазний польський уряд з еміграції з Лондона. Про це ж твердили і поляки в нашому таборі, мріючи що даліше Вісли Червона Армія не піде, що буржуазний уряд повернеться у Варшаву з Лондона, що вони поляки, “уродженні шляхтичі”, уникнуть колгоспного ладу.

Блок фашистських держав розпадався. Слідом за Італією з війни вийшла Румунія в серпні 1944 р. Фашистський уряд генерала Антонеску² було повалено, румунський король Михайл зобов'язався воювати проти фашизму на стороні країн антигітлерівської коаліції. Війська Червоної Армії вступили на територію Болгарії, де були розміщені війська фашистської Німеччини. Про усі ці події ми дізналися з листівок, які тепер щочас скидалися з літаків союзників Англії і США.

Життя в таборі йшло своїм чередом. Я помітив, що останніми днями на барачній плиті інколи деякі хлопці варили картоплю в смушках (неочищену) у своїх котелках. Баланду з картоплею нам давали лише на великі свята: на Різдво, на Новий рік, на день народження Гітлера. Решту днів баланда була із шпинатом, ревелем, бруквою та рядом інших бур'янів. Картопляна пара з котелків на плиті приємно лоскотала ніздрі. Хотілося з'їсти хоч би одну гарячу картоплину. Випадково я дізнався, що картоплю “крадуть” хлопці у складському баракі, який був розміщений між кухнею та приміщенням адміністрації та вахтманів. Спосіб “крадіжки” був детально розроблений сміливим одчайдушним хлопцем нашого баракі Тимохою, його прізвище я вже тепер не пам'ятаю.

Картопля, морква, бруква для адміністрації табору (лагерсфюрера, вахтманів, лікаря, перекладача, шеф-повара) зберігалася в невеликих кагатах на дерев'яному помості в складському баракі. Вікно складського баракі було єдине і виходило на вулицю, якраз за два метри від табірної огорожі з колочого дроту. Між огорожею і складським баракі росла густа трава по пояс. Інколи для перебирання овочів і картоплі на дві-три години вахтмани за миску додаткової баланди брали двох-трьох робітників, після закінчення роботи їх обшукували, щоб вони нічого не взяли із собою в кишені. Ці робітники

¹ Повстання, організоване Армією Крайовою у Варшаві проти Третього Рейху, очолюване польським генералом *Тадеушем Бур-Комаровським*, тривало від 1 серпня до 2 жовтня 1944 р. Закінчилося поразкою. Організація повстання та події навколо нього викликають неоднозначні оцінки істориків. Об'єктивна картина польського повстання та його наслідки вимальовуються сотнями тисяч жертв з боку мешканців Варшави – більше

200 тис. (із яких 180 тис. – цивільні громадяни) та десятками тисяч німецьких солдатів (близько 10 тис. загиблих, 7 тис. безвісти зниклих, 9 тис. поранених).

² *Іон Антонеску* – румунський фашистський диктатор. Керував Румунією в 1940-1944 рр. Був заарештований після народного повстання 23 серпня 1944 р. Страчений у 1946 р. за вироком народного трибуналу в Бухаресті.

й замітили дві важливі обставини. Вікно було із спеціальним автоматичним засувом. Якщо із середини приміщення відкрити засув і вікно, то потім при закриванні вікна чи то із середини, чи то ззовні, засув автоматично “защолкнувся” – закрився. Ворота складу були типу воріт металевих у залізничних вагонах. Відсувалися в сторону по металевому коліщатку на швелері. Було замічено, що, якщо за нижній край закритих на замок воріт із силою потягти на себе, то утвориться щілина внизу воріт, в яку може пролізти худюща невелика людина. Ці обставини використав Тимоха. Темними ночами, коли хмари суцільно застигали небо, а ще краще під дощ уночі, Тимоха брав собі напарника і йшов на здобич картоплі. Напарника брав худючого, щоб міг пролізти в щілину воріт, яку зробить Тимоха, ще один Тимофій напарник слідкував навпроти кімнати німецьких вахтманів, був вартовим цієї ризикованої справи. Тимофій із силою тягнув на себе обома руками нижній кут воріт, в щілину в склад пролазив його напарник з двома торбами, набирив у торби картоплю, відчинив тихо вікно і подавав торби Тимофію, що був уже тут, вилазив із складу у вікно, тихо причиняв його, засув автоматично закривався.

Вилазки Тимофія були дуже ризиковані, адже німець вахтман, що чергував вночі по таборі, міг постріляти крадіїв з пістолета, міг, зрештою, затримати їх, і тоді не минути їм концтабору, з якого рідко хто виживав – табори смерті. Одного разу я вирішив піти по картоплю, чим я гірший від Тимофія. Сам я відхилити ворота не зміг – не було сили, тому в напарники взяв високого і сильного товариша, який теж у той час ходив на роботу, як і я, у другу післяобідню пору. Це був Володя Іщенко з Джанкойського району з Криму. Повертались із шахти з роботи у дванадцять годин ночі. Рішили по дорозі селищем зайти в сад до одного німця, де запримітили великі груші, щоб вирвати по кілька груш. Так і зробили. Зайшли на подвір'я, далі в сад і вирвали по кілька груш. Ніч була дуже темна, і це полегшувало здійснення задуманої мною справи. Пройшли селище німців-шаhtarів, пройшли у ворота табору. У кімнаті вахтманів світилось, там був черговий вахтман. Було дуже тихо в таборі, друга зміна шахтарів вже досі полягала спати, нічна зміна вже була в шахті.

Проходячи мимо складського бараку, підійшли до воріт, Іщенко Володя сильними зусиллями рук відтягнув нижній кут воріт, я заліз у щілину і опинився в складі в суцільній темряві. Зі мною були дві торби. Я намацав рукою кінець кагату, але то була бруква, тоді я пішов далі в темряву і натрапив на картоплю. Став набирати в торбу картоплю, глянув на вікно. У вікні показався силует людини, що час від часу підносила

до рота руку. “Це Володя Іщенко їсть груші” – подумав я і продовжував набирати картоплю. Набрив дві торби і пішов до вікна. Намацав засувку і навстіж відкрив вікно. “Бери торбу” – стиха промовив я до Володі. Раптом сніп яскравого світла із сильного нагрудного ліхтаря вдарив мені в очі, засліпив, у груди мені вперся ствол пістолета. Всередині в мене все похололо, я пустив торбу на пол. Перед вікном був не Володя Іщенко, а стояв вахтман і їв яблуко, направивши на мене світло ліхтаря і ствол пістолета.

На моє щастя в ту ніч черговим вахтманом по таборі був пшеквахтман Франц, або просто Франек, як його називали поляки. Франек почав читати мені мораль, що через таких руських крадіїв як я, в загальний котел попадає дуже мало картоплі, решту ж крадуть такі, як я. Я трохи заспокоївся і відповів Франеку, що в загальний котел попадає лише бруква та шпинат, а картоплю там і не пахне. Картоплю ж використовують на харчування вахтманів, тому я своїх товаришів не обкрадаю, а вахтмани-німці голодні не будуть, як я візьму торбину картоплі. Франек на це заховав свого “Вальтера” в кобуру, наказав мені висипати з торб картоплю і забиратись “до дябла”, поки він не передумав та не відвів мене у ватманську на розправу до лагерсфюрера. Розчарований я прийшов в барак. Там був уже зляканий Володя Іщенко. Він сказав мені, що зненацька побачив вахтмана, але вже попередити мене не міг – не мав часу. Так невдало закінчилася наша операція – “картопля”. Прийшло мені у вихідний день, в неділю, йти на картопляне поле шахти, яке вже було оброблене, тобто картопля вже була вибрана-викопана, і перекопувати поле знову. За цілий день перекопування я дуже стомився, але картоплі накопав не більше п'яти кілограм. Та й то дрібненької та різаної, але ж тепер у мене були додаткові харчі до мого мізерного шахтарського пайка.

Кілька днів тому мені пощастило попасти на тимчасову роботу в таборі по розгрузці автофургону з хлібом та продуктами. Автофургон розгружали і носили продукти в склад внутрішній – у кухню. За розгрузку “остарбайтерам” видавали додаткову миску баланди. Працювали під наглядом чергового вахтмана, що стояв біля автофургона та німця-шеф-повара всередині приміщення – кухні та складу. Хліб та ковбасу, маргарин я та ще один хлопець вигружали з автофургона та носили через приміщення кухні в склад. Вибравши мить, коли шеф-повар вийшов із складу на кухню, щоб звіритись по накладній, яку заніс в кухню водій автофургону, я швидко відкрив форточку у заграбованому вікні складу і блискавично викинув у форточку одну за другою три хлібини вагою по 1,2 кг та кільце копченої ковбаси. За вікно все це впало в густу

траву. На моє щастя шеф-повар не перевіряв знову кількість занесених продуктів у складі. Ми одержали за працю по порції додаткової баланди. Але свою здобич ми змогли забрати лише вночі, таємно крадучись в темряві до кухні, а потім, по “пластунські” пробираючись травою поза кухнею в те місце за вікном складу, куди я викинув хліб та ковбасу. Хліб ми знайшли в густій траві, усі три хлібини, але ковбаси так і не змогли знайти. Очевидно, її підбрала величезна вівчарка “лагерфюрера” Культі-Ганса, яку звали Вольфом, тобто Вовком. Але такі доповнення до мізерного пайка попадалися дуже рідко, – здебільшого приходилось голодувати.

14 жовтня 1944 року. Обераден.

Настала золота осінь. Високо над деревами в повітрі пропливали павутинки осіннього лісу. Листя дерев якимось непомітно і поступово набрало золотисто-жовтого кольору, ранками трави виблискували тонким і ніжним покривалом від ранкових морозів. У таку пору легко думалось про пережиті події останніх воєнних років, які так повернули долі мільйонів людей, кинули їх у водоворот найстрашнішого злочину – світової війни, жорстокої і немилосердної.

Уже півтора року я в Німеччині, більше року не маю звістки з рідного дому, з рідного краю. З повідомлень газет виходило, що на радянсько-німецькому фронті фронт стабілізувався по р. Віслі. Радянські війська пройшли територію Румунії та Болгарії, воєнні дії проходили на території Югославії та Угорщини. На західному фронті англо-американські війська зайняли Париж і просуваються до кордонів Німеччини та Бельгії. Також ідуть військові дії в Північній Італії, англійські війська висадились у Греції.

Після невдалого замаху на Гітлера було очевидно, що фашизм буде продовжувати війну з впертістю, приреченою на загибель. Геббельс продовжував твердити, що провидіння врятувало німецькому народу фюрера, що от-от поступить непереможна нова зброя – таємна і страшна, що перший удар цієї зброї буде по Лондону, другий удар по Нью-Йорку, самий більший удар – третій – прийдеться по Москві. Цим фашистські верховоди заспокоювали німецький народ. Поляки в таборі ходили стурбовані, адже повстання у Варшаві пішло на спад. Німці оточили повсталих, поступово витіснили їх з нових кварталів міста, методично руйнували Варшаву, висаджуючи в повітря все нові будинки в кварталах, зайнятих повстанцями.

Поляки таки знайшли привід віддячити мені за моє залякування їх колгоспами і таки відлущували мене. А привід трапився такий: порвалися у мене гольцшуги (ботинки з дерев'яною

підшовою), і я відніс їх в ремонт – у майстерню до діда Стефана. Він пообіцяв мені відремонтувати до понеділка, сказав, щоб я прийшов до нього за ботинками в понеділок годин у дев'ять вечором. Відніс я йому в суботу, неділя була якраз вихідною, а на роботу мені в понеділок в одинадцять годин ночі, адже я в той час ходив на роботу в нічну зміну. Поки Стефан ремонтував ботинки-гольцшуги, я ходив у гольцах – дерев'яних колодках, яких ми прозвали кандалами. На роботу я повинен уже піти в ботинках, адже в кандалах у шахті працювати неможливо.

У понеділок ввечері я забарився і зайшов до Стефана у десять годин вечора (жив він у кімнатці окремії при майстерні). Тільки прийшов до нього в комірчину, а тут заревли сирени – “Алярм” повітряна тривога, через кілька хвилин сирени заревли двічі – при сигналі “Акута” усі повинні ховатись в бомбосховищі. Погасло світло в майстерні. Стефан сірниками присвітив на полочках, – де під робочими номерами стояли відремонтовані ботинки. Він узяв ботинки під номером п'ятсот шістдесят п'ять і простягнув їх мені. У темряві я швидко надів ботинки, зашнурував їх замість шнурків тонким проводом в кольоровій ізоляції (застосовувався на шахті для підричних робіт), подякував Стефану і швидко вийшов з майстерні, пішов до бомбосховища, яке знаходилось неподалік від майстерні, внизу. І тут пролунав сигнал відбою. Я пішов до вихідних воріт, адже час було йти на зміну, на роботу. Прийшов на шахту. На прохідній здав свій номерок, отримав заряджену електролампу і пішов у роздягальню переодягатись. Надіваючи відремонтовані паном Стефаном гольцшуги тепер в роздягальні, я несподівано побачив, що шнурки були з проводом із зеленою ізоляцією, а в мене ж були із червоною ізоляцією, придивившись уважніше, я побачив, що ботинки були не мої. Очевидно, в темряві пан Стефан переплутав мої ботинки з чужими, або ж навмисне чужі ботинки підсунув під бірку з моїм номером. Але було вже пізно щось змінити. “Прийду з роботи, піду в майстерню до Стефана і заміню чужі ботинки на свої” – думав я, наближаючись до виходу з роздягальні. І тут несподівано сильний тупий удар по голові повалив мене на підлогу, все перевернулося в очах і я впав в обморок. Опам'ятався від відра вилитої мені на голову води, з закривавленим обличчям, з розбитим носом.

Навколо стояли поляки і штурхали мене ногами під боки, вимагали, щоб я зізнався з якою метою я вкрав гальцшуги у поляка Франека, невеличкого на зріст, миршавенького хлопчика віком вісімнадцяти років. Я підвівся навсидячки, роззувся і віддав Франеку його ботинки. Потім розповів полякам як відбулася моя “крадіжка”. Зробив висновок, що ця “крадіжка”

або ж випадкова подія, або ж “пан Стефан” – заядлий націоналіст-оунівець підстроїв мені цю неприємність. Про це я їй сказав полякам. Та вони мені не повірили, повірив мені лише один Франек, сором'язливий хлопчина, чії ботинки опинились на моїх ногах. Поляки вирішили, що потрібно донести вахтману та лагерфюреру про мене – “зłodія”, спійманого на гарячому. Босий я не міг спускатися в шахту. Франек запропонував мені надіти його запасні, старенькі, трохи порвані ботинки. Та його сердито “зацокали” й “запшекали” поляки, і він ніяково знігвися. У супроводі дебелого й високого, вже в літах поляка Стефана я босий пішов із шахти до табору. Стефан ніс в руках Франекові ботинки, як речовий доказ того, що я “вкрав” їх у Франека. Дорогою Стефан боляче штурхав мене під боки, наказував йти швидше, брутально лаявся: “Скурвин сину, нех че гром, нех че Перун візьме, нех че камень на леб спадне”.

Стефан сказав мені, що поляки не простять мені, що я їх неодноразово залякував колгоспами, які організовує Сталін на території Польської держави. Стефан вважав, що “лагерфюрер” і вахтмани за крадіжку запроторять мене в концентраційний табір. Поляк продовжував штурмувати мене під боки і погрожувати мені всякими карами. Я не витримав образи і сказав Стефану по-польському, що десь через рік-два йому “уродженному шляхтичу” все таки прийдеться попрацювати в колгоспі, і що єдиний шанс уникнути цього – це після війни виїхати не в Польщу, а в США або Канаду, де дійсно колгоспів немає. Після цих слів я кинувся бігом до табору, знаючи що дебелий Стефан не зможе мене босого наздогнати. Босий я швидко добіг до воріт табору, вбіг у кімнату чергового вахтмана. Слідом за мною вбіг захеканий Стефан, тримаючи в руках зламани “гольцшуги”. На моє щастя в ту ніч чергував “шварце” – чорний вахтман, найбільш поміркований і людяний з охоронників табору. Вахтман вислухав звинувачення Стефана проти мене, який вимахував “краденими” ботинками, вказуючи на мої босі ноги.

Дивлячись на мій розбитий закривавлений ніс і на величезний синець під оком, вахтман вислухав мою розповідь. На велике здивування моє, а тим більше здивування Стефана, вахтман повірив мені, що “вкрав” я ботинки поляка не навмисне. Він пішов у другу кімнату і виніс мені нові “гольцшуги”, сказав, що я можу взуватися і йти спускатися в шахту на роботу. Стефану він також наказав йти на роботу в шахту. Тоді Стефан розповів вахтману, що я раніше залякував поляків колгоспами. Чорний вахтман сказав Стефану, щоб він не чіплявся до мене і не займав мене, а мені сказав (після того як Стефан вийшов з кімнати), щоб я більше не лякав поляків колгоспами, інакше я можу загірміти таки в концтабір.

Я зайшов у свій барак в туалетну, під умивальником обмив трохи своє закривавлене обличчя, а потім пішов на шахту, озираючись на сторони – я побоювався, щоб Стефан не підстеріг мене по дорозі в шахту і не побив знову. Але застереження вахтмана на нього таки подіяло, в дальшому він не чіплявся до мене. До діда Степанка – пана Стефана я пішов на другий день, показав йому на синець під оком, сказав, що через нього я ніби зробився зłodій, і поляки дуже побити мене. Дід божився, що все це вийшло випадково, але я ще більше упевнився, що зробив він це свідомо. Більше я не здавав йому взуття в ремонт і не ходив до нього читати “Краківські вісті”, а “Нове українське слово” вже відпечаталось, – адже м. Львів уже зайнятий два місяці тому військами Червоної Армії.

Так проходили дні за днями. Я здебільшого ходив на роботу в шахту в нічну зміну. Переважно більшість днів працював у бригаді по техніці безпеки, в так званій “штаумній команді” під керівництвом діда Фріца, інколи нічний штайгер фон Довський, якого за низенький хлоп'ячий зріст і дуже схожу на собачу маленьку мордочку поляки прозвали “бульдогом”, забирав мене або “Ядзю-Ядвігу”, тобто Мішу Маркіна, в розпорядження довготелесого майстра по зшиванню гумових пасів-лент транспортерів буркотливого німця Отто Шпігеля. Іноді “Бульдог” забирав мене чи й кількох з нашої бригади в команду по транспортуванню та по встановленню металевих вентиляційних труб у шахті, якою керував найпунктуальніший майстер Генріх; дивлячись на його бездоганну і якісно зроблену роботу мені інколи приходило в голову безглузде питання, а може цей Генріх в людській подобі це й не сучасна людина – а металева людина наукового прогресу – робот XXI віку.

Але такі “командировки” тривали недовго, тиждень-два, я знову повертався в “штаумну” команду під нагляд діда Фріца. Якщо ж “бульдог” кого-небудь заставав із штаумної команди де-небудь в глухому кутку за сном з виключеною електролампю він несамовито кричав своїм собачим бульдожим голосом, читав діду мораль, а винного карав тим, що посилав на тиждень, а то й два, в одну з бригад по закиданню пустот з-під вугілля породою або цегляним бетонним щебенем, завезеним у шахту від розчистки завалів від бомбардування міста Дортмунда. “Бульдог” вважав, що за роботою по киданню породи з риптака величезною шахтарською лопатою-шипою у формі чирви заснути вже ніяк не можна, а накидавшись за зміну шахтар падав з ніг від втоми. Інколи на місяць-другий нашу команду переводили у другу зміну, післяобідню і ми вже там працювали в вугільній лаві, – хто з відбійним молотком рубав вугілля, хто встанов-

лював кріплення, а хто шипою-лопатою викидав вугілля в риштак.

Я вже давно звик спати після “нахтшіхт” – нічної зміни. Засинав навіть при неймовірному шумі і галасі в бараку. Забирався на свій третій поверх трюхярусного ліжка і засипав міцним сном. Такий міцний сон ледве не призвів до трагічного наслідку. Це було при таких обставинах.

Якось, прийшовши із шахти після нічної зміни у вісім годин ранку, натомлений я заліз на свій третій поверх і заснув міцним сном.

Снилися мені якісь страшні чорні тучі, які суцільно закривали небо, потім з туч почало блискати блискавкою, полився на землю дощ з градом, загримів грім. Від сильного гуркоту грому я прокинувся в холодному поту, не розуміючи, сон це чи наяву. Раптом знову страшно загриміло, щось затріщало, якась могутня сила викинула мене з третього поверху ліжка-нар, кинула на бетонну підлогу бараку. Виконавши якийсь чудернацьке сальто під барачною стелею, я падав на підлогу, хапаючись руками за дерев'яні бічні стінки нар. Цим я пом'якшив удар об бетонну підлогу спиною і ступнями ніг. Усе ж дуже забився, об щось металеве вдарився ліктем. Навкрути гриміло, стіни бараку тряслись, як у лихоманці, вікна бараку були вибиті, в бараку не було ні душі, було темно від пилюки, яка найшла в навстіж розкриті двері і вибиті вікна. Нарешті дійшло до свідомості, що це не сон, що табір бомблять англо-американські літаки, що усі вже сховались у бомбосховищі.

Уві сні не чув я ні реву сирен із сигналами “алярм” і “акута”, ні поштовхів товаришів, які намагалися мене збудити. Схопившись на ноги, я вискочив в навстіж відчинені двері бараку, побіг до бомбосховища, яке було метрів за триста від бараку. У небі світило сонце, був сонячний день, але навкрути гриміли вибухи від розривів бомб. Американська авіація вперше бомбила шахту, шахтарське селище, табір робочий, табір власівців та табір наших військовополонених. Біжучи до бомбосховища, я об щось зачепився і впав, в цей час прогримів недалеко сильний вибух і я побачив, як над баракком руських штайгерів зметнулося вгору полум'я, полетіли якісь дерев'яні частини даху, обвалилася торцова стіна бараку. У сторону шахти теж гриміло вибухами. Я знову зірвався на ноги, побіг до бомбосховища, збіг східцями до металевих воріт, закалатав кулаками в залізні ворота. Черговий вахтман відкрив калитку, впустив в бомбосховище.

Хлопці з мого бараку обступили мене, вважали мене вже за покійника. Коли пролунав сигнал відбою, усі покинули сховище і поспішили до бараків. Через годину в барак вбіг захеканий Тимоха з кусочками сала. “Хлопці, біжіть по сало, бомба попала в підвал бараку руських штайгерів,

розкидала сало навкруг барака, оце я тільки що назбирав” – повідомив він радісно. Багато хлопців кинулись бігти до бараку штайгерів руських, який був розміщений за територією табору, зразу ж за огорожею. Я теж побіг туди. Там вже був черговий вахтман, який нікого не впускав в середину зруйнованого бараку. Навколо бараку усі шукали сала. Я теж знайшов невеликий шматочок. Не дійшовши до бараку, я не витерпів і з'їв той кусочок сала без хліба, адже хліба не було в мене і в бараку, а сало я в Німеччині за півтора роки і не пробував. Останній раз їв в сало в товарному вагоні, в якому я їхав у Німеччину. Те сало я брав в дорогу з дому.

Шахта була не пошкоджена від бомбардування, одна бомба впала недалеко від ствольного приміщення, але не розірвалась. Згодом її поставили у вертикальне положення, була вона в цьому положенні вищою за зріст людини. Близько місяця стояла бомба у вертикальному стані, як музейний експонат, нагадуючи шахтарям про можливість повторного бомбардування в будь-який час. Згодом цю бомбу десь вивезли.

12 листопада 1944 року. Обераден.

Почастішали холодні, нудні довготривалі дощі. Без грози і без грому. Грозові дощі – рідкісне явище в Німеччині. Навіть більшість літніх короткочасних дощів-злив (відбуваються) прошумлять тихо, без грому і блискавки. Восени часто йдуть тривалі затяжні дощі, хмари осінні затягують небо, низько несуться над землею без просвіту декілька день, із них ллють на землю тонкі холодні дощові потоки. Світло-коричнева (коричневий колір – офіційний колір німецького фашизму) глиниста кам'яниста земля за кілька днів насичується вологою так, що, ступивши з асфальту в сторону обочини на метр, провалюється взуття глибоко в багнюку. У таку похмуру погоду більшість людей, як “остарбайтерів”, так і поляків, знаходяться в бараках, проводять безкінечні бесіди і спомини, грають у карти і доміно, перуть і ремонтують нехитрий шахтарський одяг. Деякі замислюються над своїм майбутнім, яке повільно, але невпинно наближалось. Сніжним комом навалюються події одна за одною і казалось не буде ніколи їм ніякого спину.

Ще в жовтні місяці не стало в шахті власівців-штрафників. Їх вивезли кудись за одну ніч. “Очевидно, у фашистів кепські справи” – вів я свої роздуми. Мабуть, власівців достроково забрали з шахт, озброїли і влили в частини РОА, які було кинуте на Західний фронт, щоб затримати англо-американські війська, що повільно, але вперто наближались до кордонів Німеччини. І от на початку листопада в колишній табір власівців під'їхали військові машини, з-під брезентів вантажних машин висипали невідомі люди.

Поляки знервовано загомоніли біля своїх бараків. Якось зразу ж вони дізнались, що привезені люди – це варшавські повстанці, які три місяці вели нерівну збройну боротьбу з озброєними до зубів есесівськими військами на вулицях і площах Варшави. У критичний момент лондонський емігрантський буржуазний уряд і командування Варшавським повстанням під керівництвом генерала Бура-Комаровського не пішли на зближення з військами Червоної Армії, що знаходились за Віслою, а рішили піти на капітуляцію перед фашизмом. Поляки кинулись до бараків з привезеними повстанцями, але їх туди не пустили, повстанці були як військовополонені під військовим конвоєм.

Ходили чутки, що Варшавських повстанців привезли на роботу в шахти, але, протримавши їх у колишньому таборі власцівців три чи чотири доби, німці несподівано вивезли їх кудись, про їх дальшу долю поляки не знали до кінця війни. Я вважав, що їх фашисти десь розстріляли, адже повстанці протягом трьох місяців вели організовану збройну боротьбу з фашизмом, цього звичайно, їм не могли простити верховоди фашистської Німеччини. Жовтневі свята 7–8 листопада ми відзначили тим, що, не змовляючись, майже усі купили в шахтарському кафе по бутілці гелъ бір (світле пиво) та по бутілці лимонаду (пиво, лимонад і кофе продавались без шайн-карточок).

О десятій годині ранку 7 листопада 1944 р., коли в Москві розпочався парад військ на Красній площі, ми усі за довгим барачним столом налили у свої кружки пиво і мовчки випили за майбутню перемогу над фашизмом. За парад і свято в Москві ніхто не говорив, адже в бараку хтось міг бути за “стукача” – це розуміли всі, тому ризикувати даремно ніхто не хотів. Адже усі пам’ятали, як кілька днів тому раптом стали в шахті головні електромотори. Згодом стало відомо, що хтось насипав одночасно в мотори металевого піску і вони вийшли із ладу. Шахта стояла без роботи майже зміну. Місцеве гестапо зразу ж взяло у свої руки “Ядвігу” – Мішу Маркіна, який в той час працював на розчистці моторів від вугільного пилу, який він вигортав довжелезною кочережкою з полицок електромоторів. Але згодом Мішу Маркіна випустили.

Був несподівано забраний поляк Владек Малиновський, помічник майстра Отто, який спеца машиною зшивав порвані гумово-брезентові поли стрічкових транспортерів, які рухались за допомогою електромоторів. На другий день Владек Малиновського десь вивезли. Подейкували поляки, що Владек попав в концентраційний табір за зрив роботи в шахті – був засуджений на десять років. Пам’ятали також про трагічну смерть німця Фріца Заукеля. Фріц наскільки був

нервовий і жорстокий, що іноді за найменшу провину бив своїх помічників: і “остарбайтерів”, і поляків. Поляки якось нахвалялись, що підстерезуть Фріца в темному кутку шахти і добряче відлущують. Але одного дня, коли Фріц спускався в шахту по запасному стволу, тобто в металевій бочці-кібелю, трос раптом перервався і кібель гепнувся із силою об дно шахти. Фріц Заукель загинув. Слідство встановило, що металевий трос у тому місці, де перервався, був пролитий сильною кислотою, яка й спричинила розрив тросу та загибель Фріца. Ствольне господарство шахти обслуговували лише німці. Винних у загибелі Фріца так і не знайшли, німець Макс, що відповідав за міцність шахтних тросів, був позбавлений шахтної броні і терміново був відправлений на Східний фронт.

У центральних німецьких газетах 10 листопада 1944 р. було опубліковано траурне повідомлення. У ньому повідомлялось, що фюрер і Велика Німеччина в глибокому траурі: помер від одержаних ран (під час нападу американських літаків на особисту автомашину на автостраді ще на початку червня 1944 р.) у військовому госпіталі хоробрий і легендарний воїн і лицар Третього Рейху, колишній командуючий німецькими і італійськими військами експедиційного Африканського корпусу фельдмаршал Роммель. Німецькі фашисти, члени націонал-соціалістичної партії в цей день ходили з траурними чорними пов’язками на руках. У газетах повідомлялось, що вийшла з війни союзниця Німеччини Фінляндія. Німецькі війська евакуюються з Фінляндії. Союз фашистських держав в Європі розвалювався. Слідом за Італією і Румунією вийшли з війни проти СРСР Словаччина і Фінляндія. Угорщина хоч офіційно й не вийшла з війни, але після поразки угорських військ на Східному фронті в районі Сталінграду в 1942–1943 рр. та в битві під Курськом в 1943 р. не змогла більш посилати свої війська на Східний фронт.

Війська Червоної Армії перейшли кордони Німеччини в Східній Пруссії та Австрії. Нарешті з’явилась нова зброя, якої так нетерпляче чекали німці, які тільки тепер на п’ятому році світової війни зрозуміли, що за заподіяні фашизмом злочини (в яких брала переважна кількість німців) в країнах Європи прийдеться відповідати. Нарешті газети повідомили, що новою зброєю розпочалося бомбардування столиці англійських плутократів – Лондон. Безпілотні реактивні снаряди “Фау-1” в кінці жовтня 1944 р. з пускових установок, установлених на побережжі Бельгії та Голландії, безупинно і вдень і вночі на Лондон спрямовували свої снаряди великої руйнівної сили. Щоденно Лондону завдавались великі руйнування. Число жертв серед мирного населення

зростало і налічувалось тисячами, в більшості жінок, дітей і стариків. Але згодом, отямившись від паніки, англійці прийняли ефективні міри. Про це зразу було повідомлено в листівках, скинутих з англійських літаків. Справа в тому, що в Англії в 1941 р. було винайдено радарні установки протиповітряної оборони. Ще тільки німецькі бомбардувальники появилось над Ла-Маншем, а вже завдяки радарам їх там зустрічали великі з'єднання англійської винищувальної авіації.

Фау-1, що летіли на Лондон, мали швидкість не набагато більшу за швидкість літаків-винищувачів. Цим скористалось англійське командування. На той час англійці вже мали найновіші і найпотужніші літаки-винищувачі, що переважали у швидкості німецькі "Мессершмітти" і "Фоке-Вульффи". Ці нові винищувачі називалися "Спітфаерами", що в перекладі на нашу мову означало – Громовержці. Німецькі "Фау-1", що летіли на Лондон, завдяки радарам над Ла-Маншем зустрічалися ескадрильями англійських винищувачів – Громовержців і розстрілювалися в повітрі над морем. До Лондона долітали лише 30% реактивних снарядів, але й це завдавало великих руйнувань багатомільйонному місту. Тоді англійське командування організувало терміновий наступ військ на півночі Бельгії, одночасно на побережжі Голландії в тилу німецьких військ було скинуто кілька бригад повітрянодесантних військ.

Почалися жорстокі бої англійських десантників в оточенні. Операція по захвату побережжя, де були установки пуску "Фау-1" провалилась. Побережжя Бельгії було захоплено, але з голландського побережжя десантники змушені були відступити, прориваючись з оточення з великими втратами. Німці-майстри в шахті пожвавішали, через "Фау" в них з'явилася якась надія на перемогу. Але багатьом було ясно, що "Фау" – не стільки нова воєнна зброя, як засіб пропаганди і фашистської демагогії.

20 грудня 1944 року. Обераден.

Низько над землею мутним потоком плвли безкінечні хмари, між ними і поверхнею ґрунту хвилями накопичувався холодний туман. За кілька хвилин перебування в цьому холодному тумані без дощу одяга, тим більш паперові шахтарські сині спецівки, намокла так, що треба було викручувати. У такі промерзлі дні більшість людей відсиджувалась в бараках, лежали на своїх дощатих нарах із солом'яними матрацами. Біля жарко нагрітої металеві грукки сидів гурт хлопців, що прийшли з першої зміни із шахти, вони просушували свої мокрі сині спецівки. Точилися розмови. Німці-майстри в шахті знову обговорювали нову зброю, в газетах з'явилися повідомлення про бомбардування Лондона ракетами "Фау-2".

Ракети запускалися з ракетних пускових установок на узбережжі Голландії. Ракети проникали в стратосферу на висоту близько 100 км, летіли на Англію і з висоти з величезною швидкістю падали на Лондон. Англійські "громовержці" безсилі були боротись із цими "Фау-2". Населення Лондона покидало свою столицю. Говорили німці-майстри в шахті, що незабаром будуть введені в війну ще новіші ракети – "Фау-3". На ці ракети будуть посаджені "смертники" типу "японських самураїв". Сотні цих міжконтинентальних ракет швидко перелетять через Атлантичний океан і знищать Нью-Йорк в США. Про це впевнені були німці в ті грудневі дні 1944 р. Ця впевненість посилювалась після початого 16 грудня 1944 р. контрнаступу німецьких військ на Західному фронті. Зосередивши декілька дивізій моторизованих та дві танкові армії в Арденських горах в Бельгії, німці перейшли несподівано в контрнаступ. За кілька днів фронт 1-ї американської армії було прорвано. Німецькі ударні танкові угруповання ввійшли знову на територію Франції і повернули на північ в напрямку Ла-Маншу, намагаючись оточити англійську армію на півночі Франції та на бельгійському узбережжі. На південь від Арден теж було прорвано фронт, частини першої американської армії були оточені в районі німецького міста Аахен. На Західному фронті йшли запеклі бої. Американська авіація, що панувала в повітрі, не змогла надати допомогу своїм наземним військам – протягом грудня суцільні густі хмари закривали небо, йшли холодні зимові дощі, поверхню землі вкривали густі тумани.

18 січня 1945 року. Обераден.

Наступ німецьких військ на Західному фронті продовжувався. Газети повідомляли про успішний наступ німецьких військ в Арденах в Бельгії та на північному узбережжі Франції, підсилений диверсіями на військових складах німецьких диверсійних груп, скинутих ночами з німецьких літаків в тилу американських військ. Повідомлялось про те, що американським військам, оточеним в німецькому місті Аахен, пред'явлений ультиматум про капітуляцію. Повідомлялось в газетах також про контрнаступ німецької армії на Східному фронті, в Угорщині в районі озера Балатон.

Я був впевнений, що наступи німецьких військ у грудні 1944 р. та в січні 1945 р. на Західному фронті та в Угорщині в районі озера Балатон – це останній удар великої сили смертельно раненого фашистського звіра, що незабаром настане повний крах людиноненависницької системи фашизму. Але в ці дні з динаміків радіо на території шахти та в шахтарському селищі непереривно лунали бравурні військові марші та музика Вагнера,

яку чомусь обожали фашисти. Німці-шахтарі жваво обговорювали події на фронтах, вони ще вірили байкам Геббельса про нерушимий тисячолітній Рейх, котрий буде більший і далеко могутніший від стародавньої Римської імперії, про яку мріяли заправили фашистської держави. І от нарешті довгождана вістка. Вночі з англійських літаків скинуті листівки, в яких повідомлялось, що 12 січня 1945 р. радянські війська перейшли в наступ на фронті, прорвали фронт німців на р. Вісла, танкові армії рухаються в глибину Польщі, руськими військами 17 січня 1945 р. зайнята зруйнована столиця Польщі – Варшава.

У бараках “остарбайтерів” стояла радість – перечитувались і обговорювались листівки – адже йшлося про наближення кінця війни. У польських бараках – глухий біль і розчарування. Адже потерпіло поразку Варшавське повстання проти фашизму в серпні-жовтні 1944 р., зруйнована, сплюндрована Варшава, яку тепер зайняли “більшовики”, рухнули сподівання про утворення могутньої буржуазної польської держави – Речі Посполитої “від можа і до можа”. Поляки розуміли, що тепер вся Польща буде зайнята руськими військами, в майбутньому неясний шлях повернення додому, в Польщу, тепер вони почали розуміти, що емігрантський польський уряд у Лондоні – це фікція, що використовувалася англійцями у своїх інтересах. У найближчому ж часі – це перервані поштові зв’язки з домом, своєю країною, посилки-“пачки” з дому тепер до них не приходитимуть, тепер прийдеється з мисками під пахвою бігати наввипередки з руськими від бараків до кухні, щоб ставати в довгу чергу “завагунек” для одержання “рапети” (добавки) з неавтономної “зупи” (баланди) із шпинатом та бруквою, адже голод не тітка, примусить сховати свій “шляхетський гонор” і бігати за “зупою”. Це найбільше драгувало і бісило “панів”-поляків. Вони брутально лялялись і тепер називали “остарбайтерів” “пся-крев” і не інакше як “скурвиними синами” – цим вони спускали свою злобу.

12 лютого 1945 року. Обераден.

Шахтарське нелегке життя в Оберадені йшло своїм чередом. Я весь час (за деяким винятком) працював в нічну зміну. У бригаді діда Фріца розносили “штаум” для поглинання рудничного газу-метану. Іноді штайгер “Бульдог” забирав мене, Стаха Купіловського і Мішу Маркіна на допомогу до бригади Ганса Гейпера по влаштуванню вентиляції шахтної. Металеві труби великого діаметру були важкі і незручні, а переміщення їх в далекий штрек чи забій провадилось здебільшого вручну (іноді при можливості використовували транспортери),

робота ця вважалася однією з тяжких. Але поробивши в бригаді Ганса кілька днів, ми знову поверталися до свого діда Фріца.

Якось одного дня я почував себе погано і рішив не піти на роботу в шахту – “просимулювати”. О 23-й годині пішов на шахту. Здав номерок, взяв лампу, заховав її в роздягальці, а сам хутко пішов із шахти нічним шахтарським селищем, крадучись прошмигнув у ворота разом із шахтарями, що йшли з другої зміни. Поліцай-вахтмани вже знали багато шахтарів нічної зміни в лиця, а тому я старався не попастись черговому вахтману на очі. Ввійшовши в барак, я швидко забрався на третій поверх нар на матрац і заснув. Як на нещастя, в ту ніч була перевірка начальником табору-лагерсфюрером і черговим вахтманом. Провірялась наявність на місці шахтарів першої та другої зміни, а також вихід на роботу шахтарів нічної третьої зміни.

Така перевірка робилась раз у квартал – і от я попався на цій повірці – мусив бути в шахті, а фактично застали мене в ліжку. “Лігерсфюрер” подзвонив на шахту, взяв, що мій номерок на місці, шахтарська лампа забрана, він зразу ж розгадав мою “хитрість” – це його дуже обурило, адже я попався на цьому перший раз – до цього він вважав мене за дисциплінованого. Він прочитав мені мораль про чесність і дисципліну, і я змушений був дати слово йому, що за прогул в нічну зміну відпрацюю дві зміни підряд: нічну і наступну ранкову, тобто відпрацюю шістьнадцять годин підряд. Лише після цього він не зняв мого номерка в кухні, і я зміг одержати свою пайку хліба з тирсою. Але й так добре, що обійшлося. У 1942 р. прогул на шахті карався завжди відправкою винного в концентраційний табір.

Прийшлося відробляти дві зміни підряд за зроблений прогул. Відробивши нічну, я залишився на ранкову на наступні вісім годин. “Шварцштайгер” (чорний штайгер) першої зміни здивувався, що я залишився відпрацьовувати прогул. Мені пройшло розповісти йому, що попався я під час перевірки, що, якби не залишився на наступну зміну, то не одержав би пайки хліба. Чорний штайгер був людиною поміркованою, він нікому не робив нічого лихого, навіть не лаяв “остарбайтерів”. Тому він поспівчував мені, навіть дав мені від свого “фрігштіку” (сніданку) – скибку справжнього хліба. Ранкова зміна в основному рубала вугілля, я був приставлений до поляка Збігнева Чварека в помічники: Збігнев відбійним молотком рубав вугілля. Я вибирав його “шипою” лопатою з лави і викидав у металевий ріштак – руче.

Деякі вибійники-шахтарі порушували техніку безпеки при добуванні вугілля – несвоєчасно ставили кріплення стелі забою, вибивали відбійним молотком спочатку нижні

шари вугілля, а потім верхні від стелі, а не навпаки, це прискорювало виконання норми, але порушувало техніку безпеки шахтарських робіт. Збігнев теж порушував техніку безпеки. Він вирубував відбійним молотком нижній шар вугілля, я викидав шахтарською лопатою на риштак-ручце. Вирубка становила десь метрів на три в глибину лави. Вже закінчував вибирати вугілля, коли почув тріск вгорі. Негайно рвонувся з виїмки до риштака, але не встиг вибратись цілком. Верхній шар антрациту разом з кусками породи обвалився вниз, звалив мене і придавив до блискучої глянцевої підлоги забою. До пояса я був придавлений великою брилою вугілля, на праву ногу, очевидно, звалились куски породи, бо ногу пронизав гострий біль. Під обвал попала і моя права рука, яку теж пронизав нестерпний біль. Грудьми я впав на металевий риштак, який електромотором сіпався вгору-вниз, стримуючи поступово вугілля з риштака на стрічковий гумовий транспортер, що рухався по горизонтальному штреку. Ліва рука і голова моя оказались в риштаку, але риштак сіпався вгору-вниз і металевим рубцем тер мої груди, які захищала лише тоненька матерчата спецівка. На моє щастя я із Збігневим були на крайньому верху забою і риштак вгору від нас був весь час порожнім, інакше в іншій ситуації мене б ще привалоувало б вугілля, що рухалось по риштаку.

Вниз по забою працювало ще з десяток шахтарів. Ближні з них находились вниз від нас десь метрів за п'ятдесят, але за гуркотом відбійних молотків нічого не було чути, суцільний вугільний пил застилав лаву, шахтарські лави ледь блимали, мовби далеко внизу. Поляк Збігнев заціпенів від жаху, обличчя його було перекошене від переляку. Він із витріщеними очима непорушно стояв біля риштака, тримав у руках відбійний молоток і не знав що робити. Я закричав від болю, але з гуркотом відбійних молотків внизу шахтарі крику мого не почули. У цей час знизу вверх по забою йшов "чорний" штайгер. Він почув мій крик, бо на той час був від місця події всього десь метрів на двадцять. Він підбіг до нас і зразу ж своєю штайгерською палицею почав стукати в трубу пневмопроводу умовним сигналом, щоб зупинити електромотор, що рухав риштак.

Біля електромотора, що знаходився від нас вгору по забою десь метрів за сто чергував поляк Кароль Блудновський. Товстий низенький Кароль у цей час спав на кучі вугілля біля електромотора міцним непробудним сном. Він не міг чути умовний стукіт штайгера зупинити мотор. Нарешті штайгер зрозумів, що черговий біля мотора спить, і він швидко побіг вверх по забою, вимахуючи своєю палицею. Добігши до сплячого Кароля, він оперіщив його палицею по

спині і виключив електромотор. Кароль злякано протирав очі, здивовано дивлячись на чорного штайгера, роздумуючи, яка це муха вкусила завжди спокійного штайгера. "Без моєї команди не включати" – прокричав у вухо Каролю штайгер і побіг вниз. Добігши до заціпенілого Збігнева, він вихопив у нього відбійний молоток і почав розколупувати брилу вугілля і породи, що придавила мене до риштака.

Нарешті я був визволений від завалу, на правій руці в мене був розчавлений вказівний палець, на правій нозі в мене був подавлений суглоб нижче гомілки. Я ще дошкандибав до ствола шахти, де мені зробили першу перев'язку, але в рани попали пил і дрібні частки вугілля і породи, біль в пальці була просто нестерпною. Чорний штайгер сказав мені, що він потурбується за мене, він вирвав з блокнота листок, написав записку, віддав мені і сказав, що мене завтра відправляють в м. Люнен у госпіталь для лікування. Він сказав мені, щоб я віддав записку його двоюрідному брату, що служив військовим лікарем-хірургом в госпіталі в м. Люнені. Я подякував "чорному" штайгеру за його доброту до всіх людей і до мене.

Виїхавши "на гора", я вже не зміг дійти до табору. Довіз мене до табору поляк Вацлав, що працював на поверхні шахти на допоміжних транспортних операціях. Я сів на візок з великими колесами від старої вантажівки, Вацлав виокнув на великого коня-ломовика, що міг би повезти більше тони на цьому візку. Довіз мене Вацлав до санітарного бараку. На наступний день вранці табірною автомашиною, що привозила в табір овочі та інші продукти, я в супроводі табірної фельдшера поляка Янека Чаковського поїхав до Люнена, містечка за 8 км. від Оберадена, де розміщався тепер військовий госпіталь. Госпіталь був цивільний, він розміщався на території жіночого монастиря, але в грудні 1944 р. при наближенні фронту був переобладнаний під військовий госпіталь.

У грудні почали поступати із Західного фронту поранені німецькі солдати та офіцери. У цьому ж госпіталі працював тепер мій односелець та товариш Станіслав Якименко. Я розшукав військового лікаря-хірурга, брата чорного штайгера, віддав йому записку від штайгера. У той же день мені була зроблена операція по розчистці розчавленого пальця, та в нозі. Операція тривала півгодини під наркозом. Опритомнівши від наркозу, я так рвонув руками, що відірвав застіжки на руках, якими був прив'язаний до операційного столу. Пролежав я в госпіталі три дні, рани швидко заживали. Забрали мене в табір через три дні, в таборі я ще тиждень пролежав в санітарному баракі, де щоденно поляк-фельдшер Янек робив мені перев'язку. У м. Люнені мене відвідував кілька разів мій товариш і односелець Станіслав

Якович Якименко. Він працював по теслярській і столярській справі в госпіталі. Випадково він позбувся тяжкої роботи в шахті в Оберадені, поправив своє здоров'я і головне тепер, що він у госпіталі принаймні не голодував.

Табірне життя йшло, як і в попередні роки, сіре, буденне, одноманітно-голодне. Зима в Німеччині безсніжна, надворі було сиво, мокро від постійних в цю пору дощів небо затягнуте суцільними низькими хмарами, з яких падав дрібний, колочий холодний дощ. У таку погоду шахтарі здебільшого знаходились в бараках, грілися біля постійно гарячих металевих пічок, і лише голод примушував бігти з металевими мисками під пахвою до кухні і ставати в довжелезну чергу за добавкою баланди із брукви чи шпинату. Черги за добавкою тепер стали довгі, бо вже і поляки змушені стояти в черги за "рапетою", бо вже тепер і вони не одержували з дому посилок з продуктами, адже фронт тепер перейшов через р. Вісла і нестримно котився на захід від кордонів Німеччини до р. Одер. На Західному фронті тимчасово фронт стабілізувався по р. Рейн та в Арденських горах Бельгії, англо-американські війська ще не могли провадити наступальних операцій після сильного контрнаступу фашистських військ в грудні 1944 р. – в січні 1945 р.

Американська авіація проводила масові нальоти на німецькі війська. Шахту в Оберадені більше не бомбили. Щоранку американські бомбардувальники "літаючі фортеці" групами по двісті-триста літаків летіли з півночі на південь, заповнюючи своїм потужним гулом шахту і селище Оберадена. Повертались "фортеці" назад в Англію якимось іншим шляхом-курсом, бо через Обераден не пролітали. Одного зимового дня раптом почувся потужний гуркіт. Низько над землею, на висоті близько 500 м летів одинокий підбитий американський бомбардувальник "літаюча фортеця". Очевидно, він був пошкоджений зенітним артилерійським вогнем. Біля селища Обераден по "фортеці" вдарила німецька зенітна батарея. Від попадання снаряду бомбардувальник загорівся. Екіпаж викинувся на парашутах, літак впав і вибухнув за кілометр від шахти на картопляному полі. Німецькі солдати-зенітники та місцеві поліцейські швидко оточили американських льотчиків, але вони не чинили опору.

Я був свідком тому, як під конвоєм німецьких зенітників їх привели на територію шахти. Через півгодини їх вивезли до Дортмунда. Лише командир літака-бомбардувальника був справжнім білим американцем – янки, решта членів екіпажу була неграми – здоровенними пикатими хлопцями, чорними як халяви чобіт, лише зуби надто блищали неймовірною білизою на чорному

фоні. Я вперше в житті побачив живих справжніх негрів і американця-пілота. Німці-майстри дивились на полонених американців зі злістю, називали їх бандитами, поплічниками "советів". "Остарбайтери і поляки дивились на американців, як на своїх майбутніх визволителів, адже їм було ясно, що кінець війни вже "не за горами", що з кінцем війни прийде і кінець фашистському "новому порядку" в Європі і що визволення прийде неодмінно з приходом американців в Обераден, адже тепер в лютому 1945 р. вони знаходились лише за 80-100 км від Оберадена. Фронт уже підійшов, наближався до р. Рейн.

10 березня 1945 року. Обераден.

Ще в лютому 1945 р. в Оберадені появились німці-біженці. При підході американських військ до Рейну, очевидно деяка кількість німців-фанатиків, повіривши демагогічним і лицемірним заявам міністра пропаганди Геббельса та інших високопоставлених брехунів з Рейху про надто швидку появу нової міфічної зброї, яка змінить стан війни, покинули свої цегляні будинки і майно, і підводами, загрузеними найнеобхіднішим майном, запряженими великими німецькими кінями-ломовиками, вирушили як біженці бетонними шляхами Німеччини на схід – в центральні землі (області) країни. У цих німцях-біженцях зник кудись гонор, вони перестали вітатись один з одним фашистським собачим криком "Хайль Гітлер" із стрімким викидом правої руки вперед себе і вгору, зараз вони вітались слабим помахом руки і традиційним німецьким "Guten morgen" – Гут морген – добрий ранок. Нарешті вони зрозуміли, що вони – звичайні смертні люди, а не вища "арійська раса", не "напівбоги-надлюдини", нарешті побачать вони зруйновану, розбомблену країну, до такого стану привів їх Гітлер, за якого вони голосували в 1933 р.

У березні 1945 р. у німецьких газетах з'явилися на перших сторінках фотознімки генерала Власова – командуючого "русской освободительной армией" (РОА), – яка була сформована з різношерстого люду: з українських націоналістів із західних областей України, з військовополонених, які погодились вступити в РОА, рятуючись від три-чотирирічного полону і, чекаючи випадку, щоб перейти при нагоді на сторону Червоної Армії чи то союзних англо-американських військ, значна частина складу РОА була із старостів та поліцаїв, що вливались в ряди власівців при відступу німців з окупованих територій Радянського Союзу. Про це я дізнався ще в 1944 р., розмовляючи з власівцями-штрафниками, які деякий час працювали в шахті Оберадена. Генерала Власова показували в газетах у різних ракурсах: то він на фронті на

р. Одер разом із рейхсфюрером СС Генріхом Гімлером серед "воєнків РОА", то в штабі Гімлера обговорює "важливі державні справи". Продивляючись ці фотознімки у "Фьолькішпир Беобахтер" якось за обіднім столом в бараку, Стефан Гуцак, вивезений в Німеччину з одного із сіл понад р. Збруч, на "кресах" колишньої польської держави, якого усі в бараку прозивали "Швагером", зробив несподіваний але справедливий висновок: "А най його шляк трафить! Ниньки сам фюрер СС Гімлер змушений заводить "дружбу" з цим відступником – генералом Власовим. Мабуть, зовсім кепські справи у німців на Східному фронті, адже тепер Гімлеру доручив Гітлер командування Східним фронтом, а сам, згідно з повідомленнями з газет, свою "головну квартиру" перемістив в підземний бункер імперської канцелярії в Берліні. Скоро кінець війні, а ще швидше буде кінець, якщо з Власовим буде ручкатися не лише Гімлер, а й сам головний "фюрер" Адольф Гітлер".

Наш барачний весельчак і балагур Тимоха, вислухавши цю тираду, безапеляційно заявив у належному йому стилі: "Мудро говориш, швагере! Ниньки все небо закондубасилось, хутко моква буде". Барак вибухнув дружним реготом. Але "швагер" не обіжався. Він розумів, що його одноставно підтримали. У цей час за бараком почувся якийсь тупіт і брязкання. "Що це таке?" – спитав здивований "швагер". На це Тимоха відповів: "То пани-пшеки всім скопом з трьох бараків наввипередки побігли до кухні, щоб стати з металевими мисками в "завагунек" за рапетою (у чергу за добавкою баланди). Їх фріці своєчасно підготовляють до колективної праці в колгоспах". Барак вдруге вибухнув дружним реготом.

31 березня 1945 року. Обераден.

У Німеччині на початку березня оголошена "тотальна" військова мобілізація – в армію на захист "фюрера" і Рейху призвали шістдесятирічних дідів та членів "Гітлерюгенду" (16–17-річних юнаків). Всім було зрозуміло, що діди не зможуть воювати успішно, але гітлерюгендовці – підлітки зможуть наробити дурниць, адже вони фанатично вірили в Гітлера. Ці фанатики ще в піонерському віці кидали свої ножі-кортики у військовополонених із Радянського Союзу, коли полонених вели на роботу в шахту. Ці юнці кричали вслід полоненим: "Большевики, русіше, капут!" Але нелегке шахтарське життя проходило день за днем. Ми вже розуміли, що наступила агонія фашизму.

У березні місяці вже не відправляли, не вантажили вагони вугіллям – залізнична сітка була паралізована, великі залізничні станції були зруйновані вщент англо-американською

авіацією, значна частина заводів і фабрик теж була зруйнована авіацією, тому вже не потребувала вугілля. Добуте вугілля складалось у величезні купи. У кінці березня ці купи настільки зросли, що вугілля самозайнялося, по шахтарському селищі й по території шахти проникав задушливий сморід від горілого вугілля, але шахта вперто продовжувала працювати, німці-майстри все ще на щось надіялись, сподівались, що американців не пустять за Рейн, а руських – за Одер, що труднощі з транспортом та відправкою вугілля тимчасові.

І от настав день 31 березня 1945 р. – останній день роботи в шахті Оберадена. Я працював, як і раніш, у нічну зміну в команді діда Фріца. 31 березня прийшовши до шахти у нічну, передягшись в бані у робочу шахтарську одягу, о 23-й годині 30 хвилин підійшли "остарбайтери" нічної зміни до шахтного ствола на спуск у шахту. На наше превелике здивування до кліті підійшли лише два німці: клітьовий майстер-сигнальник нічної зміни та нічний штайгер фон Довський на прізвище Бульдог. Майстри-німці не прийшли до кліті. Ми здивовано Perezирнулися, такого ще не траплялось. Спустившись в шахту, ми переконалися, що німців у шахті немає. Ми не могли пояснити цього випадку. Нашого Фріца теж не було на роботі. Бульдог розділив шахтарів нічної зміни на дві групи, одна група пішла закидати породою вибрані виробки у вугільній лаві, друга група, у яку попав і я, під керівництвом Бульдога транспортувала вентиляційні труби в новий віддалений вугільний забій шахти. О сьомій годині ранку завжди в шахту спускалася і приступала до роботи перша зміна. Цього ранку 1 квітня 1945 р. перша зміна не прийшла на роботу в шахту. Ми поспитали Бульдога, що це значить. Усі були стурбовані. Але Бульдог якось загадково посміхався і нічого не відповідав. Шахтарі захвилювалися ще більше. І хоч нічна зміна піднімалась "на гора" о 8 год. 30 хв. ранку і до закінчення роботи ще залишалася година, шахтарі покинули роботу і дружно пішли на вихід до кліті. Там уже зібралася вся перша група. Перевіривши, що усі шахтарі нічної зміни зійшли до кліті, ми зажадали від Бульдога підняти нас на поверхню. Піднявшись на гору, ми помітили, що шахта незалюднена, скрізь пусто. Поверхневі робітники не працювали. Ми передяглися і поспішно рушили до бараків.

3 квітня 1945 року. Обераден.

Першого та другого квітня робітничий табір не працював. Шахта завмерла, не працювала. У бараках шум і гудіння, як від бджіл у вулику. Люди були розтривожені. По табору ходили різні чутки, одна від другої страшніші. Хтось десь чув, що німці застосували якусь страшну зброю, що американські війська розбиті і тікають

у напрямку Ла-Маншу. Але чому тоді замерла шахта? Нісенітниця якась. Ходили й інші чутки. Одні говорили, що Рурська область, чи то земля Північний Рейн-Вестфалія вже оточена американськими військами і що не сьогодні-завтра американці вступлять і в Обераден. Другі говорили, що у зв'язку з цим (тобто оточенням) органи гестапо на місцях по радіо отримали наказ Гімлера вивести всіх військовополонених і цивільних робітників із Радянського Союзу в глухі лісисті місця і там розстріляти. Нахвалялися й поляки, що як тільки прийдуть американці, то вони, поляки, розправляться з "большевиками". Лагерсфюрер та вахтмани протягом цих двох діб ніякої інформації не давали, тому люди були вкрай стривожені.

І от нарешті наступив день розв'язки. 3 квітня 1945 р. о сьомій годині ранку вахтмани з вівчарками почали ходити по бараках і наказували через півгодини зібратися всім на табірному плаці, забравши з собою усі свої пожитки (майно). О 7-й год. 30 хв. усі були зібрані на плаці і вишикувані по три чоловіки в ряд. Поляків вишикували в окрему колону. У таборі були як табірні вахтмани, так і чоловік десять місцевих поліцаїв, озброєних пістолетами та карабінами. О 7-й год. 45 хв. вийшов на плац "лагерсфюрер" і повідомив, що у зв'язку з наближенням фронту він одержав наказ евакуювати табір у глибокий тил. Він закликав усіх у дорозі дотримуватися дисципліни і порядку, виконувати усі розпорядження конвойних, побажав нам навіть щасливої дороги. Але ніхто не вірив словам лагерсфюрера, вважаючи ці слова лицемірною брехнею. О сьомій годині ранку колони людей вирушили з табору. На виході з табору кожному видавали сухий пайок: буханку шахтарського хліба (1 кг 200 г) та 500 г ковбаси. Колону оточили озброєні вахтмани та поліцаї і повели її вулицею Оберадена. У кожного вахтмана і поліцаю були велосипеди, отже вони нас вестимуть недалеко, щоб потім вернутися на велосипедах. Це ще більш розтривожило людей. Куди ведуть? Розстрілювати? Але чому немає гестапівців?

Прощавай, шахта і Обераден, нас ведуть у невідомість.

7 квітня 1945 року, м. Хамм, земля Північний Рейн-Вестфалія.

Поліцаї і вахтмани ведуть нас дорогами землі Північний Рейн-Вестфалія в напрямку на північ. Минули населені пункти Зюдкірхен, Людінгхаузен, перейшли канал Дортмунд-Емс і звернули на лісову дорогу, о дванадцятій годині зробили привал на півгодини. У мене все моє майно вміщалося в саморобному, виміняному за військову сумку в таборі дерев'яно-фанерному чемоданчику, у якому була пара білизни та свят-

ковий чорний костюм (колишне обмундирування грецької армії), бритва, брусок мила, зошити щоденника, де я вів записи. З документів був лише радянський паспорт, зашитий мною ще в Бохумі у лацкан грецького френча. Я у свій час зрадив, що при затримці мене біля Оберадена у 1943 р. поліцаї не обшукали мене детально, не знайшли й не відібрали у мене паспорт. Після півгодинного відпочинку колони людей повели ліською дорогою. Лісом пройшли десь сім-вісім кілометрів. Десь о четвертій годині дня поліцаї наказали зупинитися. Нічого не пояснюючи, поліцаї та вахтмани сіли на свої велосипеди і поїхали ліською дорогою назад. Сотні людей були кинуті напризволяще. Тільки тепер люди зрозуміли, що трапилося.

Очевидно, промислова Рурська область була оточена американськими військами. Місцеві запеклі нацисти (серед них були й майстри-шахтарі і пштайгери), що у свій час жорстоко поводитися з військовополоненими та "остарбайтерами", побоюючись, що після приходу американців на них чекає народний суд, а, можливо, й самосуд, вирішили позбавитися свідків їхньої поведінки. Тому усі військовополонені й іноземні робітники були виведені від Оберадена десь на тридцять кілометрів і залишені в лісистій місцевості. На короткій нараді люди вирішили, що таким натовпом у кілька сотень чоловік виходити з лісів небезпечно, можна наткнутись на есесівців чи то гестапівців, чи ще на якихось фашистів. Вирішили виходити з лісів невеликими групами по п'ять-десять осіб, а по виході з лісу прямувати на захід назустріч наступаючим американським військам.

Нас зібралось в групу чоловік вісім. 3 квітня вирішили ночувати в лісі, хоч ще ночами було холодно. Розпалили невелике багаття і спали покотом на гілках соснових, хто як міг. 4 квітня вийшли з лісу, прямували по польових дорогах від одного хутора до другого. У цей район було вивезено багато робітників з усіх країн Європи: з Радянського Союзу, з Польщі, з Бельгії, Голландії, Франції.

Харчувалися як попало: просили в німців. На одному хуторі старий німець-господар наварив цілий котел вареної картоплі в "самушках", то давав кожному, хто заходив до нього, по п'ять варених картоплин. На іншому хуторі німці давали сиру картоплю, ми її пекли на вогнищі в полі, але здебільшого були голодні, бо хліб, виданий у таборі, ще 3 квітня був з'їдений. Почували в полі в скиртах соломи чи в копицях сіна на лузі. Так блукали ми протягом трьох днів 4-го, 5-го, і 6 квітня 1945 р., поволі просуваючись на захід. У ніч із 5-го на 6 квітня ночували в полі у невеликій скирті соломи. Зробили в скирті своєрідні "нори", позалазили й поснули, щоб

легше переносити голод. Вранці прокинулися, я ще з одним товаришем пішли до видніючого хутора просити в німців якісь харчі, а особливо картоплю. І тут я допустив помилку: щоб не носитися з чемоданом, я залишив його в скирті, доручивши його товаришам, адже я повинен повернутись до скирти, де були решта хлопців із нашої групи. Ми стали переходити автотрасу-бетонку. Вона була пустельна, без руху.

Увійшли в хутір із трьох-чотирьох цегляних двоповерхових будинків з надвірними будівлями. Випросили в торбину картоплі і півхлібини і зібрались іти назад до скирти. На заході гриміла артилерійська канонада – фронт наближався. І тут ми побачили німецьких солдатів, що увійшли в хутір. Їх було чоловік десять. Щоб не ризикувати, я з товаришами заховалися в якомусь сараї і чули й бачили в щілини, як до будинку підійшли солдати у формі солдатів “фольксштурму”, тобто народного ополчення. Один із них, ефрейтор, сказав господині, що винесла їм відро з молоком: “Досить, навоювалися вже за шість років з усім світом. Треба кінчати цю авантюру. На фронті американські танки йдуть за п'ятдесят метрів один від другого, а фюрер посилає на них нас лише з автоматами, навіть фаустпатронів немає”. Ми тихо вийшли із сараю і прошмигнули з хутора. Десь недалеко з свистом пролітали чи то міни, чи то снаряди. На заході гриміла артилерійська канонада. При переході автотраси я з товаришем попали під мінометний обстріл.

З тривогою я дивився на місце нашої ночівлі. Догорала наша скирта соломи. Наші товариші ледве встигли відбігти від неї, коли почався обстріл. За мій чемодан вони з ляку просто забули. Жаль мені було і грецького військового костюма, а особливо мого щоденника та молоткастого, серпастого паспорта. Усе це згоріло в скирті, у яку влучив снаряд чи міна. Але робити було нічого. Порадившись, ми вирішили йти до хутора з двох будинків, що виднівся на півдні. Спекли на вогні картоплю, поснідали і рушили до хутора. Там уже була одна група людей, але не з нашого табору. З німцем-бауером домовились, що будемо ночувати в прибудові до будинку, де знаходилися грубі корми для худоби: сіно і солома. У зв'язку з тим, що навкруги гриміла війна, рішили далі на захід не йти, а дождатися американців в цьому хуторі. Від німців дізналися, що завтра 7 квітня – Великодня субота. Будинки на хуторі були цегляні, двоповерхові, із покрівлею з гончарної червоної черепиці. До будинку прибудовані з одного боку приміщення для коней і корів, а даліше через перегородку було приміщення для кормів. Також був капітальний підвал, де знаходилися консервовані, засолені, копчені продукти. Після

обіду артстрілянина затихла, а ввечері зовсім стала напружена тиша. Ми зайшли в прибудову, зарилися в солому й поснули.

Вранці я прокинувся від близького гуркоту мотора. Я обережно виглянув. У наше приміщення заїжджа військова вантажна машина з будкою. При світлі фар було видно, що в приміщення зайшов німець-господар. З кабіни машини виліз німецький офіцер-есесівець у чорному мундирі з черепами і перехрещеними кістками в петлицях та на рукавах гімнастерки й кітеля. Офіцер та господар витягли з будки ще одного есесівського офіцера, закривавленого, з пов'язкою на голові. Вони понесли пораненого в будинок, незабаром вони підійшли до машини. Есесівець сказав господарю: “Незабаром, через пару годин, тут будуть американці, мені потрібно їхати далі”. У кабіні ще був водій машини, він увімкнув мотор, офіцер сів у кабіну машини, й вони поїхали. Вранці ми вийшли на подвір'я. Був теплий весняний ранок, розцвіли перші весняні квіти. Нарешті прийшла незабутня весна 1945 р., весна визволення народів Європи від фашизму. Спекли на вогнищі по парі картоплин, переснідали. У цей час ми помітили, що дорогою через хутір пройшли кілька десятків німецьких солдатів та офіцерів, проїхала військова автомашина. Німці поспішали, у хутір не заходили, пройшли далі до автотраси. Було зрозуміло: відступ. Аж раптом почувлись якісь хлопки, а потім із загрозливим свистом на хутір упали міни.

Почався мінометний обстріл хутора. Ми кинулися в приміщення для худоби, адже там був вхід у підвал-бомбосховище. Вбігли у ворота і понад стіною будівлі бігом до підвалу. Але масивні металеві двері підвалу були зачинені очевидно, з середини підвалу. Мабуть, бауер разом із сім'єю раніше сховалися до підвалу й замкнули двері внутрішнім замком. Погрюкали в двері, але ніхто не відчиняв – побоювалися відчиняти в такий небезпечний час. А в приміщенні робилося щось неймовірне. На черепичній покрівлі і в середині приміщення рвалися міни. Навколо було чути завивання мін, гуркіт і тріск вибухів, свист осколків. Ранені й очманілі від жаху корови і коні рвалися на прив'язях, ревла моторошно худоба, іржали і ставали дибки коні, між ними металась перелякані люди, щось кричали. Я кинувся у вузькі бічні двері, що вели в будинок бауера, перебіг якийсь коридор, став перебігати кімнати першого поверху. У будинку не було нікого. У вухах стояв гуркіт вибухів і моторошне завивання мін. Нарешті я відчинив широке вікно і виплигнув у сад, побіг між кущами малини по зеленіючій уже молодій траві.

Десь за хутором зататакав кулемет, застрекотіли автоматні постріли. Попереду мене звідкись вихопився вже похилого віку високий

якийсь чоловік, який побіг до пофарбованого в зелений колір низенького забору. І раптом у повітрі страшно завило, захурчало, поперед мене, якраз де біг високий чоловік, здивилися вгору стовпи кам'янистої землі, з оглушливим тріском розірвалися міни, навколо засвистіли осколки. Чоловік, що біг поперед мене, упав з розкряною навпіл головою на землю, на молоду траву бризнула цівкою кров, розбризкався мозок з розкряної голови. Як пізніше виявилось, чоловік був з Кам'янець-Подільської області (по довоєнному адміністративному поділу).

Я впав у воронку від тільки що вибухлої міни. Земля була мокра, я перевернувся на спину, знав, що повторне попадання в воронку практично неможливе. Угорі було синє безкрає весняне небо. На краю воронки росла молоденька берізка, гілки якої вже були покриті бруньками. Я дивився на синє небо, на берізку, радів, що цей жах скоро закінчиться, пропаде зовсім, що настала весна мирного 1945 р. Обстріл хутора раптово припинився. Настала тиша. І раптом зовсім близько пролунали постріли з автоматів.

За низеньким садовим заборчиком почувалася швидка незнайома мова. Я підтягнувся з воронки до білої берізки, виглянув, наче з окопу. За заборчиком хутірською вулицею поволі йшла група солдатів у незнайомій кольору хакі формі в касках, покритих маскувальними сіточками, з автоматами наготові. Я зрозумів, що це передовий розвідувальний загін американських військ. У дорозі на одному хуторі знайшли ми купу старого покинутого німецького обмундирування. Я вибрав собі де кращій френч, зірвав погони і нашивку орла зі свастикою на грудях френча, надів на себе, бо було ще холодно в спецівці, а мій чорний грецький військовий френч і штани згоріли в скирті соломи 6 квітня. Я трохи побоювався, що американці можуть прийняти мене в цьому зеленому френчі за якогось замухрижку-фольксштурмовця. Але радість була така, що я з радісним криком: "Америка, окей!" – вискочив із воронки, з піднятими вгору руками підбіг до американців. Передній, чорний як халява, негр з білими, як сніг, зубами навів на мене свій автомат, але інший, мабуть, офіцер, заусміхався до мене і сказав голосно: "Рашин, рашин". Він витяг із широкої кишені маленьку пачку сигарет, витяг сигаретку, простягнув мені. На пачці сигарет я прочитав: "Оклахома".

Я знав, що Оклахома – це один із штатів США. Я закурив, паморочилась голова, адже я курих дуже рідко, а тютюн був міцний. Незабаром почали виходити з різних схованок інші люди, підходити до американців зі всіх сторін. Швидко назбиралось чоловік з тридцять людей "зі Сходу". В одного з американців за плечима була сумка з невеликою похідною радіостанцією. Він

говорив щось у трубку по радіотелефону, очевидно, доповідаючи своєму начальству й про нас. Нарешті американський офіцер наказав нам виходити на автотрасу і йти нею на захід в напрямку м. Хамма. Один із солдатів-негрів прикріпив до палки шматок якогось білого полотноща – білий прапор і теж махнув нам у напрямку автостради.

Як тільки ми вийшли із своїм білим прапором на автотрасу, нас обстріляли з мінометів чи то американці, чи то німці. Мабуть-таки німці. Кілька чоловік було поранено, їх підібрали американські солдати-негри на швидких "джипах", що вже снували по автостраді. Вони з такою шаленою швидкістю проносилися, що навіть черкали своїми машинами по нашому одягу. Але ні разу вони не збили, не наїхали на будь-кого з людей. Ми вітали їх помахами рук, знаками просили їх дати нам сигарет. Вони привітно усміхались, виблискуючи білими зубами на чорному фоні обличчя, кидали нам на автотрасу маленькі пачки сигарет. На пачках, загорнутих у блискучий непромокаючий папір, були намальовані жовті африканські піски-пустелі з двогорбими верблюдами і бедуїнами на них. У пачках було по п'ять сигарет. Ми швидко їх розкурювали. На автотрасі з'явилися французи та бельгійці. Вони на ручних візках везли свій нехитрий скарб, прямуючи на захід і розраховуючи в такий спосіб швидше дістатися домівок у Бельгії чи то Франції. Уся Європа прийшла в рух у ту незабутню весну 1945 р.

Вирішили нашою групою (вісім чоловік) звернути з траси, зайти в німецький хутір, розжитися там харчами. Перед хутором, під розлогими деревами стояли три американські танки з великими білими зірками на баштах. Баштові люки були відчинені. На невеликих розкладних ліжках із нікельованими блискучими каркасами лежали голі по пояс американські солдати і загорали на сонці. Хоч була ще рання весна – надворі добряче припікало. Американці почастували нас сигаретами, одяглися у свою форму з широкими брезентовими поясами. На рукавах френчів були нашивки з великих букв – USA (Сполучені Штати Америки), на нашивках також була цифра "9" – тобто землю Північний Рейн-Вестфалія зайняла 9-та американська армія. Пізніше траплялися солдати з нашивками цифри "1" – першої американської армії, яка діяла трохи південніше м. Дортмунда.

Побувши з півгодини біля танків, ми потім пішли в хутір. Один із моїх товаришів піймав на підвір'ї бауера курку, ми спустилися в підвал двоповерхового будинку під черепицею. У будинку була лише стара-німкеня, у якої ми попросили солі. У підвалах було безліч заготовок плодів і овочів: сушених, консервованих у скля-

них банках з герметично закритими кришками. Знайшли ми навіть свіжі яблука, пересипані піском на дерев'яних полицках. Взяли в торби по кілька банок. Розіклали вогнище. Зварили вечерю, суп з картоплею та морквою з курятиною. Картоплю і моркву теж взяли з підвалу будинку. То була перша справжня вечеря з почуттям визволення від фашизму.

10 квітня 1945 року, м. Хамм. Інтернаціональний табір "Максиміліан".

Вирішили переночувати в будинку, де була лише стара німкеня. Отже, в одну з кімнат на першому поверсі будинку ми занесли металеві ліжка і розмістилися на ночівлю. Наше визволення від фашизму відбулося 7 квітня, у великодню суботу. Завтра Великдень, на Україні Паска, але для нас Великдень ще й тим, що це перший день волі. Раніше лягли спати. Як там дома на Україні, як в рідному селі? 8 квітня вранці вийшли на автотрасу. По ній, як і вчора, з величезною швидкістю мчали військові "джипи" з американськими солдатами. На перший і на другий день Великодня ми на повні груди дихали волею, з насолодою вдихали п'янке повітря тієї весни незабутнього 1945 р., весни визволення. 9 квітня надвечір увійшли в табір "вільних людей" на околиці міста Хамма, який організувала американська військова влада для людей усіх національностей, що так чи інакше потрапили на територію Німеччини. Інтернаціональний табір називався "Максиміліан".

У цей табір американці направляли всіх людей, яких вони зустрічали в районі міста Хамма. Місто Хамм було визволено від фашистів лише вчора, 8 квітня. Як розповідали нам наші люди з цього міста, 7 квітня німецькі військові частини і підрозділи власців залишили місто ще зранку. З кожного вікна будинків звисали білі прапори чи куски простирадл – знак капітуляції міста. У місто ввійшов розвідувальний загін американських військ, а ще через півгодини на головну вулицю міста в'їхали з десятків американських танків. І тут сталося непередбачене. Фанатики-юнаки з фашистської гітлерівської організації "Гітлерюгенд", що засіли в підвалах будинків центральної вулиці міста, вдарили по танках з нової зброї, протитанкової, – з фаустпатронів. Танки були підірвані. Усе горіло, рвалися в танках снаряди, зривало могутніми вибухами танкові башти, кидало їх на балкони будинків. По площі металася в палаючому одязі танкісти. Розвідувальний загін американців зразу ж покинув місто. Через годину на Хамм були направлені десятки американських "літаючих фортець". Бомбардування тривало з перервами кілька годин. Місто перетворилося на купи руїн, частина жителів міста загинула від бомбардування. Лише

на другий день, 8 квітня 1945 р., американські війська ввійшли в зруйноване місто.

Інтернаціональний табір "Максиміліан" американська військова влада розташувала на території продуктових складів, що займали значну площу. Склади займали десятки великих двоповерхових будинків, у північній частині табору розташовувалися ряди дощатих зелених бараків, у яких проживали раніше робітники-французи, що працювали на складах. Їх вивезли звідси ще в січні 1945 р. У південній частині території складів високо здіймалися циліндри зернових елеваторів, через територію складів проходила залізнична колія, у центрі виднілася платформа для розвантаження і завантаження вантажів, що поступали в склади залізницею. Як говорили місцеві німці, ці склади за обсягами продуктів займали друге місце серед складів усієї Німеччини. Територія складів з фасадної від міста сторони була відгороджена мурованою цегляною стіною висотою до трьох метрів, з інших сторін – високою огорожею з колючою проволочкою, через 300 м були розміщені оглядові вишки з охороною. В'їзд у склади був через масивні металеві ворота з хвірткою.

У табір люди почали сходитися за направленням американської військової адміністрації ще з 8 квітня. Ми прийшли в табір надвечір 9 квітня. Група наша налічувала вісім осіб. Усі були з табору Обераден і вважали себе "земляками". Ми зразу ж почали шукати собі приміщення для ночівлі і для постійного проживання. Ніякого табірної начальства ще не було призначено, і кожний вільний був діяти на власний розсуд. Ряди зелених бараків уже кишіли людьми, здебільшого військовополоненими в старій зеленій німецькій військовій формі з принизливими нашивками "SU" – "Совьет Уніон" – Радянський Союз – на пілотках, на штанях, на френчах. Частина полонених по дорозі до табору вже встигла переодягтися у свою форму з нашивками "SU" зустрічних цивільних німців, а самі вже щеголяли в новеньких шерстяних костюмах, які на їх худеньких кістлявих плечах явно виглядали балахонами. Ці зустрічні німці готові були йти до своїх "фрау" в самій білизні, але полонені силою змушували їх одягати свою зелену форму з нашивками "SU". Однак більшість полонених ще не встигла переодягтися цим способом, і скрізь по табору в наступаючій темряві білили великих розмірів, особливо на спині, нашивки "SU", зроблені цинковими білилами, які не можна було ні випороти, ні стерти чи змити.

Місць у зелених бараках ми вже не змогли знайти, усе було заселене, зайняте. Нашу увагу привернули кілька критих товарних вагонів, що стояли на деякій відстані один від одного на залізничній колії, що проходила через табір. На наше здивування і задоволення один із вагонів

був порожній, ніким не заселений. Ми зайняли як справжню квартиру цей вагон. На полу покотом лягли спати, підмостивши під голову і боки хто що мав зі свого нехитрого скарбу в торбах. Йшли чутки, що завтра американці дозволять брати в складах продукти різних найменувань, цих продуктів на складах було так багато, що американці вирішили на три дні відкрити ці склади для людей інтернаціонального табору, для вільних людей усієї Європи, так як склади ці були заповнені награбованими фашистами продуктами майже з усіх країн Європи. Щоб не пропустити завтра, 10 квітня, намічену акцію, ми раніше полягали спати у вагоні, щільно зачинивши роздвижні вагонні двері-ворота. Вентиляція повітря провадилася через невеличке вагонне віконце, засноване колочим дротом. Через кілька хвилин ми міцно поспули.

10 квітня прокинулися рано. Мені приснилося в ту ніч рідна Україна, моє село Стовп'яги, батьки, сестра. Ми розчинили вагонні ворота і побачили таку картину: зі складів у різні сторони, до бараків, до інших тимчасових мешкань йшли завантажені різними продуктами, торбами й саморобними мішками та ящиками на плечах "вільні люди Європи". Ми із задоволенням висипалися з вагону й побігли до складів за продуктами, залишивши у вагоні вартового, щоб ніхто не міг захопити і вселитися в наше надійне житло.

На складах робилось щось неймовірне. Територія складів була схожа на людський мурашник. Тисячі людей порпалися в складах, щось вибирали, заповняли мішки, несли на плечах ящики з продуктами. У складах лунав різноголосий багатонаціональний гомін вільних людей Європи. Несли і брали хто скільки міг і скільки хотів. Ми вирішили не баблятися з торбами, а несли у свій вагон ящиками награбовані фашистами в різних країнах Європи, продукти різних найменувань. Це були рибні норвезькі консерви, датські коробки м'ясної ялової і свинячої тушонки, банки бельгійського штучного меду, французькі цукерки, бляшані банки з італійським мармеладом, навіть принесли в вагон ящик з італійськими макаронами.

На території складів стояв неймовірний гамір. Американські солдати з радістю споглядали на це "стовпотворіння", навіть підважували ящики з продуктами на плечі "вільних людей", прицьмували язиком, повторюючи своє незмінне "Окей!", навколо блискали сполохи при фотографуванні цих незабутніх подій весни 1945 р. Майже в кожного з американських солдатів був фотоапарат. Я тільки не зміг зрозуміти, як вони якимсь своєрідним "нюхом" відрізняли від цих "вільних людей" німців. Деякі місцеві німці з м. Хамма вирішили скористатися роздачею продуктів у таборі і поцупити дещо й собі із

цих складів. Ті з них, які володіли вільно французькою чи польською мовами, перевдяглися в старенькі робітничі спецівки, деякі навіть зробили відповідні національні нашивки: "P" – поляк чи "F" – француз – і рушили в табір, влившись непомітно в різноголосий багатонаціональний потік людей. Але американці безпомилково впізнавали "бошів"¹ і негайно проводили їх за ворота табору, нагороджуючи за цю зухвалість їх стусанами в спину величезними кулаками та ударами прикладів автоматів нижче пояса. Цю подію вони теж старанно фіксували на фотоплівку під схвальні вигуки "вільних людей".

Ми за день зробили сім "ходок" на склади, заповнили майже половину вагона ящиками, під вечір зголодніли, і тут раптом визначили, що в нас немає хліба. Знову кинулися на склади, але ледве відшукали ящик із білими сухарями та принесли ще бляшаний ящик-короб із фінськими галетами. "Запаслися продуктами місяців на два, мабуть, вистачить нам цього на вісім чоловік до закінчення війни", – пророкував Федір Матина з Вінниччини, мій товариш по бараку Оберадена. – "Говорили хлопці, що американці три дні будуть вільно допускати нашого брата до продуктів. Якби був більший вагон, можна б було завтра ще поносити ящики". "Мабуть, ти розраховуєш, Федір, що американці тебе й після війни триматимуть тут, у цьому вагоні, ще принаймні рік. Як би не так! Передадуть тебе нашій радянській владі зразу ж після закінчення війни і завезуть тебе в кращому випадку в Кузбас, у Сибір, у шахту, щоб ти мав можливість розвивати свою кваліфікацію – шахтарську, якої тебе, у силу відомих обставин, Гітлер не встиг досконально навчити, то доучуватися будеш у Сибіру, або в гіршому випадку завезуть тебе в Східний Сибір, на Колиму, щоб ти мав щастя добувати благородні метали. А можливо, після війни тебе американці завербують на роботу у свої Штати – адже там шахтарі теж потрібні", – кепкував я не скільки з Федора, як сам же з себе.

Федя сердито чортихався: "У Штати я не поїду, немає там у мене ніякої рідні. А додому кортить, поїхав би хоч зараз, але тільки не в шахту – осточортіла вже тут за ці два голодні роки". Федя продовжував робити свої висновки: "Оскільки фріци навозили в ці склади продуктів, що вистачило б їм на війну ще на п'ять років, а вони, дурні, "шайни" запровадили, самі пояси затугували". "Притримували вони продукти", – продовжував я свій гумор над Федею. – "Тобі давали брукву та шпинат, а тут таке добро економили. Фріци гадали, що ти й за брукву вугілля їм рубатимеш, ще й запас зробиш, щоб вагони

¹ Боші – історична образлива назва німців, що походить з поч. XIX ст. В основному застосовувалась французами відносно полонених німецьких вояків під час Першої та Другої світових війн. Ототожнювалася з поняттям негідник, нацист.

могли котитися до їхньої перемоги". Усі у вагоні не витримали й дружно зареготали, у тім числі й Федя. Для захисту наших продуктів у Феді був німецький новенький пістолет "Вальтер" – він знайшов його в бур'яні по дорозі в табір. У ті дні багато валялося покинутої німецької зброї. Багато "вільних людей" запаслися в ті дні зброєю, деякі колишні полонені щеголяли по табору навіть із новенькими німецькими автоматами – шмайсерами. Американці дозволяли носити "вільним людям" будь-яку зброю. Цим вони завоювали собі неабиякий авторитет і довіру.

15 квітня 1945 року. м. Хамм. Інтернаціональний табір "Максиміліан".

З 9-го по 15 квітня 1945 р. табір "Максиміліан" повністю був заселений інтернаціональним молодим людом з багатьох країн Європи. Найбільше молодих людей було з Радянського Союзу і з Польщі. З Радянського Союзу частина людей була з окупованої в 1941–1942 рр. території України, Білорусії, областей Росії, а основна маса були військовополонені, що попали в полон до німців у 1941–1944 р. Були в таборі також французи, бельгійці, голландці, датчани, навіть були норвежці, югослави та греки. Американська військова влада протягом трьох днів дозволила всім утриманцям табору брати собі в запас будь-яку кількість різних продуктів, тому усі запаслися досхочу. Крім того, раз у день готували на польових військових кухнях та видавали кожному гарячий харч: суп або кашу, одночасно видавалася кожному півкілограмова пайка справжнього хліба.

На території складів були й бараки, де розташовувалися жінки, переважно молоді дівчата з хімічних фабрик землі Північний Рейн-Вестфалія. Ці бараки були відгороджені колючим дротом від іншої частини табору, вдень вхід туди був вільний, а з десяти годин вечора до восьмої години ранку ворота зачинялись і ставилась американська військова варта. Табір був обнесений загорожею з колючого дроту та цегляною стіною-забором з фасадними вхідними металевими воротами й охоронявся американськими солдатами. Військова комендатура розташовувалась недалеко від воріт у цегляному двоповерховому будиночку.

Комендантом табору був капітан американської армії, мабуть, польського походження, бо трохи говорив по-польському. Перекладачем був колишній військовополонений офіцер радянської армії – капітан Красницький. Були в коменданта ще кілька перекладачів інших національностей. Вхід і вихід з табору був вільний протягом семи днів, дозволялося навіть носити з собою зброю: пістолет, карабін чи автомат.

Після семи днів зброю не дозволялося носити, прохід у табір і вихід з табору провадився лише по пропусках: невеличких картках з картону з написом "Nompass" – "Аліерте мілітар геворте"¹. Але деякі з колишніх військовополонених і після заборони таємно зі зброєю проникали через колючу загорожу, ходили в м. Хамм та в навколишні хутори і провадили експропріацію награваного німцями майна.

Такі вилазки провадились часто і врешті-решт 15 квітня закінчилися трагічно. Одна з таких груп колишніх військовополонених поверталася вночі в табір, підводою везла "експропрійоване" і зустрілася з патрулем американської охорони табору. У результаті короткої сутички був убитий капітан американської армії і поранені два солдати-американці, були вбиті три колишні військовополонені, а ще двоє були затримані і згодом розстріляні за вироком американського військово-польового суду. Після цього охорона табору була посилена і вилазки "за дріт" припинились.

Ми продовжували своє перебування в таборі, залишаючись у своєму критому вагоні, як ми прозвали його, "готель-вагоні". Щоправда, одного разу комендант табору, обходячи територію і будівлі в таборі, наткнувся й на наш "готель-вагон". Через перекладача він запропонував нам більш благоустрійне житло в одному зі складів на другому поверсі будинку, але ми стали відмовлятися. Федя Матина гаряче доводив перекладачу, що в будинках і бараках, де живуть інші мешканці табору, як і у вагоні, відсутня каналізація і водопостачання, що вагон майже новий і його покрівля не протікає, що у вагоні завжди сухо і таке подібне. Усе це перекладач говорив коменданту. У решті-решт американець заглянув в середину вагона, запримітив гору акуратно складених ящиків з продуктами, усміхнувся, сказав своє незмінне "ес" і "окей" і пішов далі провадити інспекційний нагляд. Ми залишилися жити у вагоні. Американці три дні дозволяли визволеним людям табору брати собі будь-які продукти зі складів. Усі, хто хотів, запаслися ними досхочу.

З 11 квітня почався вивіз продуктів зі складів. З раннього ранку й допізна завантажувалися продуктами колони американських військових вантажних автомашин "Студебеккер" та "Шевроле" й вивозили в напрямку на південь свій вантаж. Завантаження вели спеціальні команди американських солдатів. Ця робота з наростаючими темпами провадилась вже п'ятий день. Але погано було те, що в складах не було тютюну чи сигарет. Доводилося в місцевих німців, що жили неподалік від табору, за банки штучного меду, консерви та інші продукти

¹ Полонені союзники.

вимінювати сигарети. Це вдавалось не завжди, і "заядлі курці" нудились від нестачі тютюну. Ми ходили по бараках і відшукували своїх товаришів по шахті в Оберадені. Якось одного разу я зайшов в будинок, де проживали поляки, і несподівано зустрів тут Сергія Синцова зі спільного бараку по Оберадену і недалекого мого сусіда по нарах. Ще більше здивувався я, коли дізнався, що Сергій проживає разом з поляками в одному будинку. Очевидно, в Сергія були якісь особливі обставини і розрахунки.

Від поляків я дізнався, що вони (вірніше – кілька чоловік) таки ходили за 50 км до Оберадена, щоб помститись одному зловредному німцеві-майстру Фріцу, який на роботі в шахті займався рукоприкладством, особливо в перші два роки перебування поляків в Оберадені (1940–1941 рр.). Я спочатку здивувався їхній мстивості і наполегливості, але, подумавши трохи, зрозумів, що поляки працювали в шахті понад п'ять років і що за такий час вони натерпілися від того Фріца. Фріца вони знайшли й розстріляли. Порахувалися вони й з іншими, хто попався їм під руки. Штайгеру Бульдогу й лагерфюреру Куксі вони зробили "червоні пики", а потім ще й добряче віддупцювали, щоб ті надовго пам'ятали роки фашизму і війни.

Поляки розповідали, що коли повертались вони з Оберадена в табір "Максиміліан", на автостраді зустріли велику колону вояків РОА (власівців), дець близько п'яти тисяч, які попали в полон до американців. Американські солдати конвоювали їх в табір військовополонених дець біля Дортмунда. Я запитав поляків: "А ви не зустріли там часом у тій же колоні власівців і Власова та Гімлера з закладеними за потилицю руками?" (американці завжди конвоювали полонених з закладеними за потилицю руками). Поляки зареготали, адже вони ще місяць тому дивились фотографії Гімлера і Власова в центральних німецьких газетах "Фолькшір Беобахтер" і "Форвертс". Непомітно, з яскравими щоденними враженнями проходили дні перебування в таборі "Максиміліан". Усі нетерпляче чекали закінчення війни. Майже з перших днів у таборі за розпорядженням американської військової адміністрації в кількох місцях були змонтовані динаміки гучномовного радіо.

Спочатку передавали кілька днів джазову музику, рок-н-рол і іншу музичну нісенітницю. Барабанний бій, протяжне завивання, кривляння на незрозумілій англійській мові, що линуло з динаміків, негативно впливало на нерви, викликало роздратування в багатьох людей. Одного разу велика група "вільних людей" відвідала американського коменданта з проханням припинити цю незвичну для переважної

більшості людей барабанну музику. Комендант був здивований, що джазова музика негативно сприймається руськими, сказав, що відмінити її не може, але пообіцяв зменшити гучність звучання. Комендант також пообіцяв, що щоденно, о сьомій годині та о дев'ятнадцятій годині будуть передавати інформаційні повідомлення останніх вістей. Свою обіцянку він виконав.

Наступного дня радіо передавало музику значно тихіше, а о сьомій годині ранку почалась інформаційна передача останніх вістей. Передали ці вісті на кількох мовах: англійській, французькій, німецькій, датській, норвезькій, італійській, сербській, грецькій, чеській, польській. Минуло не менше двох годин, коли нарешті з динаміка пролунало зрозумілою російською мовою: "Внимание, внимание! Говорит радио «Люксембург»! Вы слушаете голос Объединенных наций! Передаем последние известия".

З цих останніх вістей ми взнали, що Друга світова війна тривала, незважаючи на близький кінцевий розгром німецького нацизму, з яким вели смертельну боротьбу волелюбні народи всього світу. Російські війська стояли вже на берегах німецької річки Одери. До столиці Німеччини Берліна залишалось менше 100 км. Російські війська вже визволили від гітлеризму народи Югославії та Угорщини. Війна велася російськими військами на території Чехословаччини та Австрії. Уже визволена від німців столиця Австрії – Вена. На західному фронті англо-американські війська просуваються в центральні райони Німеччини. Уже американськими військами зайняті міста Франкфурт-на-Майні, Нюрнберг. Бої йдуть в районі міста Мюнхен. Англійські війська зайняли міста Бремен і Гамбург. Наближається неминучий кінець фашизму.

25 квітня 1945 року, м. Хамм.

Інтернаціональний табір "Максиміліан".

Ми продовжували мешкати у своєму "готельвагоні": Сашка Матрос, Вітя Федорець з м. Градизька Полтавської області, Федя Матина з Вінницької області, Яша Карпов (теж з Вінницької області). У неділю брали в американській комендатурі тимчасову картку-пропуск (Notpass – нотапасс) і йшли в м. Хамм. Вони брали з собою кілька банок штучного меду (якого ми наносили зі складів кілька картонних ящиків і який таки за пару днів добряче нам приївся) і міняли за нього в німців хоч і поганенькі за якістю й міцністю, але все ж таки сигарети. Тютюнових виробів на складах чомусь не було.

Вивіз продуктів зі складів американськими військовими машинами продовжувався безперервно з 11 квітня 1945 року. Радіо Люксембурга сьогодні повідомило, що американські війська досягли річки Ельби і зустрілися з на-

ступаючими зі сходу російськими військами. Війська маршала Жукова вже ведуть запеклі бої в передмістях Берліна. Стає очевидним, що і цій кривавій війні, і німецькому нацизму незабаром прийде кінець.

З 20 квітня з табору почали вивозити людей інших націй. Переважна більшість людей у таборі – вивезені з України, Білорусії, окупованих областей Росії; було в таборі також багато людей з окупованих нацистами країн Західної та Північної Європи. Була в таборі також значна кількість військовополонених з Радянського Союзу. Першими почали вивозити бельгійців, голландців та французів. Людей вивозили американськими військовими вантажними автомашинами “студебеккерами”. На автомашини люди вантажили й свої пожитки: чемодани, великі військові сумки, різноманітні ящики, навіть спеціально зроблені візки, щоб на них везти по асфальтованих чи бетонних шляхах свій багаж. Спочатку вивезли бельгійців та голландців. Вантажні машини вантажилися за воротами табору. І от дійшла черга до вивезення французів, вивозили їх протягом двох днів. На другий день по бараках та гуртожитках пішла чутка-вістка, що французи намагатимуться таємно вивезти з собою у Францію деяких дівчат з України. Ця чутка дійшла й до нашого вагону. Тому ми пішли й собі подивитися як будуть вивозити сьогодні решту французів.

До комендатури вже збиралися зі своїми вантажами французи. Деякі з них вантажі везли на візках. Біля воріт уже стали кілька хлопців, які уважно обстежували французів та їхній вантаж. І от нарешті до комендатури кілька французів прикотили великий ящик на колесах, пофарбований в зелений колір з яскравими червоними квітами, схожий на нашу українську скриню. “Скриня” ця була закрита на внутрішній замок. З комендатури вийшов комендант із перекладачем, видав французам картки-перепустки (нотапас) і наказав виходити за ворота до автомашин, що вже їх чекали. Тоді хлопці від воріт підійшли до “скрині” і попросили французів відімкнути її, щоб перевірити багаж. Ті відмовилися це зробити. Тоді хлопці звернулися до коменданта з вимогою перевірити вантаж у скрині. Але він сказав, що не зможе це зробити, оскільки “скриня” – це особиста власність французів. Тоді довелося сказати американцю, що в “скрині” повинна бути дівчина з України, яку французи намагаються таємно вивезти до Франції, що суперечить нашим російським (радянським) законам. Лише тоді комендант наказав відкрити скриню.

Під різним одягом на дні скрині справді лежала красива дівчина, прикрита одягом, у дощатому дні скрині було зроблено прорізи,

щоб дівчина могла дихати повітрям. Хлопці наші розлютились, не могли простити дівчині цієї, як вони говорили, “зради”. Вони навіть не дали як слід попроситися дівчині з тим французом – Франсуа, що намагався її вивезти до Франції. Французів з улюлюканням випроводили за ворота. Дівчині ж в знак ганьби обмазали коси рідким бітумом (адже дьогтю не могли тут дістати), а потім відрізали ті раніше пишні коси ножицями і відвели дівчину до жіночого бараку. Така була кара за “зраду”, за любов української дівчини до француза Франсуа. На другий день ми дізналися, що та дівчина – молода артистка з Харківського драматичного театру ім. Івана Франка Надія Колодяжна.

За французами і бельгійцями вивезли в окремі табори датчан і норвежців, а потім греків і югославів (сербів). І от настала черга поляків. Поляки були в поганому настрої, адже вся Польща тепер була зайнята військами Червоної Армії. Поляки говорили, що після закінчення війни вони не збираються їхати додому, у Польщу, поки там розташовуватимуться війська Червоної Армії. Вони вважали, що кривава диктатура комуніста Сталіна не ліпша кривавої диктатури нациста Гітлера.

Поляки дивувалися, що ми, українці, білоруси, росіяни вважали Сталіна за “вождя всіх народів”, у той час як Сталін та його поплічники-підручні (Молотов, Каганович, Ворошилов, Жданов, Мікоян, Хрущов) провадили знищення власного народу. Вони – поляки – говорили нам, що Сталін та його подручні в 1933 р. штучно створеним голодом знищили сім мільйонів українців та три мільйони білорусів та росіян, що в 1936–1939 рр. вони також фізично знищили, як “ворогів народу” три мільйони кращих людей України та Росії. Ми в ті часи не зовсім могли вірити тій інформації простих поляків, вважаючи її “антибільшовицькою” пропагандою.

Поляків власне і не вивозили з табору, відгородили частину території складів з будівлями, обгородили ту частину спецтабору високою мурованою стіною з колючим дротом і туди перевели всіх поляків з табору “Максиміліан”, а також почали завозити їх з інших таборів землі Північної Рейн-Вестфалії. На другий же день на найвищій будівлі польського табору замайорів червоно-білий національний прапор Польщі з білим орлом – символом польської держави. У польський табір прибули офіцери польської армії генерала Андерса¹, що підкорявся польському емігрантському уряду

¹ Владислав Андерс – польський генерал, політик. У 1941–1942 рр. – командувач Польської армії в СРСР, у 1942–1943 рр. – Польської армії на Сході, у 1943–1946 рр. – 2-го Польського корпусу, зокрема в битві за Монте-Кассіно. Протягом 1946–1954 рр. – головнокомандувач і генеральний інспектор Польських Збройних Сил в еміграції.

Миколайчика¹ Станіслав Миколайчик – польський громадсько-політичний діяч. У 1943-1944 рр. прем'єр-міністр польського еміграційного уряду (Лондон). У червні 1945 р. увійшов до складу “Тимчасового уряду національної єдності”, утвореного у звільненій Польщі, де зайняв посаду другого заступника прем'єр-міністра і міністра землеробства. У серпні 1945 р. заснував партію “Польське стронніцтво людове”. У 1947 р. емігрував за кордон. У 1950 р. в США створив та очолив один із центрів реакційної польської політичної еміграції – т.з. Польський національно-демократичний комітет. в Лондоні. Офіцери розпочали військові навчання з поляками.

25 квітня 1945 р., коли вже з табору вивезли людей всіх національностей і там залишились лише громадяни з Радянського Союзу, і табір з інтернаціонального перетворився на “російський” табір, по табірному радіо було повідомлено, що з 26 квітня усі військовополонені будуть вивезені з табору в окремий військовий табір, де буде йти їх підготовка для передачі військовій владі Радянського Союзу.

1 травня 1945 року, м. Хамм, табір “Максиміліан”.

26-27 квітня 1945 р. з табору були вивезені усі військовополонені, близько двох тисяч чоловік. Їх перевезли в спеціальний військовий табір на протилежній околиці м. Хамма. Там їм провели санобробку і баню і як військових союзників обмундирували в нову американську військову форму – лише без державних знаків (кокард на пілотках, різних військових знаків на погонах та рукавах гімнастюрок). Нарешті полонені відчули себе вільними людьми, одночасно військова форма союзників зобов'язувала їх не допускати в таборі анархії, відчувати себе в стані якогось обов'язку, дисципліни і порядку. У їхньому таборі встановили таке ж харчування як для солдат американської армії. Навіть видавали встановлені норми “віскі” (горілки).

У день вивозу з табору військовополонених, 26 квітня 1945 р., у в таборі сталася така подія: російський комендант табору недавно призначений Красницький, та його помічник, дуже схожий на Тараса Бульбу, Василь Боженко випросили в американського коменданта військовий “джип” (легкова автомашина) і поїхали у м. Хамм

у якихось справах. В обідню пору я проходив біля приміщення американської комендатури і зміг побачити ту подію з самого початку. У ворота табору в'їхав військовий “джип” з Красницьким та Боженком і став біля комендатури. З машини Красницький та Боженко витягли якогось чоловіка, обв'язаного з ніг до голови вірьовками. У роті чоловіка стирчав кляп з якоїсь грубої тканини. Красницький зайшов у комендатуру і по табірному радіо об'явив, щоб усі хто може, зійшлися до воріт табору. За кілька хвилин біля зв'язаного чоловіка зібрався великий натовп людей. З комендатури вийшов Красницький і американський комендант.

Красницький звернувся до людей з промовою, у якій повідомив, що він із Боженком випадково в м. Хамм зустріли цього чоловіка, який теж, буди військовополоненим, служив у німецькому таборі для полонених поліцаєм. Красницький сказав, показуючи на зв'язаного: “Цей виродок особливо збиткувався, знущався над полоненими, бив їх завжди гумовою палицею, більше від німців. Бив полонених на кожній вечірній перевірці і вранці під час підйому. Ця людина не може називатися людиною, вона небезпечніша від хижого звіра. Покарати її повинні полонені табору, у якому служив поліцаєм цей звір”. З натовпу вийшло чоловік з двадцять, які були з того ж табору, що й Красницький та Боженко. Вони впізнали у зв'язаному поліцає й одностайно засудили його до смертної кари. Я розумів, що це самосуд, але самосуд справедливий.

Американський капітан наказав витягти з рота зв'язаного кляп і чекав, що він говоритиме. На моє здивування поліцає не просив помилування, не виправдовувався, а хижо дивився на натовп, наче загнаний звір. Комендант-американець нарешті сказав звичне своє “окей”, витяг з своєї дерев'яної кобури, що теліпалася на колінах, великий маузер і дав одному з колишніх полонених, махнув рукою в напрямі великої розваленної, зруйнованої бомбардуванням цегляної будівлі складу. Потім комендант сказав Красницькому, щоб він розпорядився після цього закопати труп у руїнах будівлі. Поліцає розв'язали ноги й повели в напрямку зруйнованої будівлі, за ними рушив натовп людей. Мене знудило від такої події, я не пішов за натовпом, а пішов до своєї квартири-вагона. Згодом розповідали очевидці, що стріляти з комендантового маузера не довелося: полонені закололи поліцає ножами з криками: “Собаці – собача смерть”.

У таборі залишилося близько трьох тисяч чоловік – цивільних, вивезених німцями з окупованих територій Радянського Союзу. Інтернаціональний табір став називатися табором “переміщених осіб з Росії”. Тепер радіо Люксембурга, голос Об'єднаних націй, говорило

¹ Станіслав Миколайчик – польський громадсько-політичний діяч. У 1943-1944 рр. прем'єр-міністр польського еміграційного уряду (Лондон). У червні 1945 р. увійшов до складу “Тимчасового уряду національної єдності”, утвореного у звільненій Польщі, де зайняв посаду другого заступника прем'єр-міністра і міністра землеробства. У серпні 1945 р. заснував партію “Польське стронніцтво людове”. У 1947 р. емігрував за кордон. У 1950 р. в США створив та очолив один із центрів реакційної польської політичної еміграції – т.з. Польський національно-демократичний комітет.

лише російською мовою, інформувало про події у світі. Люди табору дізналися, що війська маршала Жукова оточили Берлін і ведуть запеклі бої в центрі міста, біля рейхстагу і Бранденбурзьких воріт, біля імперської підземної канцелярії, де перебував Гітлер і Геббельс. Гімлер і Герінг залишили фюрера і заховалися десь у глухих місцях Альп. Американські війська продовжують просуватися в центральні області Німеччини.

1 травня 1945 р. новий комендант табору, низенький товстий американець, та російський комендант Красницький, що одночасно виконував і роль перекладача, зібрали біля комендатури мітинг, присвячений дню 1-го Травня. На ганку комендатури, поруч зі смугастим, зірчатим американським прапором майорів червоний, з серпом і молотом, радянський прапор. Красницький привітав усіх людей табору з днем 1-го Травня, розповів про події на фронтах Другої світової війни, повідомив, що офіцери радянської військової місії вже відвідали табір військовополонених у м. Хаммі, очевидно, такий зв'язок буде встановлено й над нашим табором і що як тільки скінчиться війна, усі радянські люди будуть передані союзниками військовій владі Радянського Союзу в Німеччині. Нам щоденно видавали по 500 г хліба. Та один раз на день видавали гарячу їжу: справжній круп'яний суп. У кожного ще був запас продуктів із продуктових складів. Американці щоденним військовим автотранспортом до 1 травня 1945 р. вивезли зі складів основні цінні продукти.

9 травня 1945 року. м. Хамм, табір переміщених осіб "Максиміліан".

Одноманітно проходили дні в таборі. Але люди дихали вільно, усі розуміли, що наближається кінець війни, а навколо буяла весна незабутнього 1945 р., весна молодості і майбутнього, йшов теплий квітучий травень. 9 травня вранці перед американською військовою комендатурою табору з'явилась команда американських саперних військ. Солдати почали будувати якусь дивну споруду з дерев'яних брусів та дощок, що завозилися в табір військовими автомашинами. Ми здивовано придивлялися до цього будівництва, дехто питав солдатів, але ті посміхалися й говорили свої незмінні "ол райт" і "окей". За три години була збудована польова сцена, досить простора із занавісами, більша, ніж у Стів'ягах у клубі, у який була переобладнана нашвидкуруч збудована селянами церковка після пожежі справжньої церкви в 1930 р. У тій церкві недовго правили службу богу. У 1931 р. церкву закрили, а отця Никодима Босака заслали в дальній Сибір як "ворожого елемента".

Уже пізніше, будучи учнем 2-3-го класу і читаючи "Кобзаря" Т. Г. Шевченка дореволюційного

видання, якого батько привіз разом з "Історією Государства Российского" Карамзіна при розгромі і розкуркуленні будинку "куркуля" Курилка, у цьому будинку потім розміщлася контора колгоспу ім. Ворошилова, так от, читаючи пророчі слова Кобзаря "І без попа ховають, запродана жидам віра, в церкву не пускають", я чомусь згадував ту церковку, де тепер клуб, і матір, що водила мене до тієї церкви "богу помолитись" і великого білого отця Никодима з кадильніцею в руках.

Разом зі сценою з фанери була збудована трибуна для виступаючих. Спереду до трибуни був прилаштований американський герб: орел з оливковою гілкою миру в одній лапі і з пучком стріл в другій. Сцена і трибуна були оббиті смугастою, зірчатою тканиною під колір американського прапора. Коли сцена була вже побудована, по радіо було повідомлено, щоб усі сходилися на урочисті збори і мітинг. Коли усі зібралися біля сцени, то в перший раз побачили великі портрети керівників великих країн антигітлерівської коаліції: президента США Трумена, прем'єр-міністра Англії Черчіля і Сталіна. Поруч зі сценою стояли солдати американського військового духового оркестру. О п'ятнадцятій годині дня на сцену вийшов американський військовий комендант разом з нашим комендантом-перекладачем Красницьким.

Комендант привітав усіх присутніх з великим святом усіх народів об'єднаних націй – переможним закінченням війни в Європі. Націонал-соціалістська (нацистська) Німеччина капітулювала. Гітлер покінчив з життям ще 30 квітня 1945 р. Командування німецької армії підписало акт беззастережної капітуляції всіх збройних сил Німеччини. Народи Європи звільнені від диктатури Гітлера, від нацизму, але війна продовжується проти загарбницької Японії в Азії і на островах Тихого океану. Потім виступили кілька осіб із наших людей. Вони говорили про тяжкі поневіряння народів Європи і окупованих в минулому областей Радянського Союзу, про тяжку каторгу радянських людей, вивезених окупантами в Німеччину, дякували армії США за визволення від нацизму, висловлювали надію на швидке повернення на Батьківщину. Потім військовий оркестр виконав гімн США, Англії і Радянського Союзу. З великим здивуванням я слухав новий гімн "Слався, Отечество", адже до цього гімном був "Інтернаціонал".

На запитання когось із людей комендант пояснив, що "Інтернаціонал" з державного гімну перейшов на партійний гімн. Після мітингу Красницький об'явив, що відбудеться урочисте відкриття самодіяльного драматичного гуртка-театру, гуртка акробатів та ілюзіоністів. Самодіяльна участь людей була активною. Уже

понад два роки люди не дивились ні кіно, ні театру, ні художньої самодіяльності. Я дивувався, що такі обдаровані люди були попали на каторжну працю в Німеччину. Драмгурток поставив п'єсу Кропивницького чи Старицького (далебі забувся вже) "Кум мірошник, або сатана в бочці"¹. Головну роль грала та дівчина, яку ледве не вивезли французи до Франції і яка була потім покарана нашими хлопцями. Це була колишня молода артистка Харківського драматичного театру Надія Колодяжна. Вона так майстерно грала роль у п'єсі, що після закінчення постановки, коли на оплески вийшли артисти на сцену, Надії схвильовані хлопці вручили кілька букетів квітів, а потім схопили тендітну дівчину і почали кидати в повітря на "ура". Один із хлопців навіть, ніяковіючи, попросив у неї пробачення за заподіяні їй прикрощі.

10 червня 1945 року, м. Хамм, табір "Максиміліан".

Після звістки про закінчення війни в Європі, про перемогу над нацистською Німеччиною люди були в піднесеному настрою, раділи, що скоро повернуться з Німеччини на Батьківщину, до своїх рідних, яких уже не бачили протягом двох-трьох років і нічого не знали за їх долю. Ось уже понад два місяці люди жили розміреним, вільним, але ж табірним життям без ніяких звісток про свої домівки, про своїх рідних. Люди знудьгувалися за цим за два-три роки. На території табору (колишнього продовольчого складу) підвищувалися над іншими будівлями три елеватори з монолітного залізобетону. У величезних бетонних бункерах з надійною системою вентиляції там зберігалася зерно, вивезене фашистами майже з усіх країн Європи. Там зберігалися жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо. В одному зі складів навіть зберігалася кукурудза, пшеничне та ячмінне (ячне) борошно.

Було на території табору і приміщення механічної майстерні, що обслуговувала склади. У майстерні було навіть необхідне обладнання: токарний, фрезерувальний станки, слюсарні інструменти. І от люди з нудьги почали думати, що можна зробити (виготовити) самогонні апарати і гнати горілку із зерна – самогонку. Дріжджі вимінювали за продукти в німців, приносили з міста, у яке ходили по пропусках, видаючи комендатурою табору. Незабаром самогонні апарати з необхідними змійовиками (гнутими мідними трубками) були виготовлені і почалося масове виробництво самогону. Елеватори з зерном, приміщення з борошном не охоронялись американською комендатурою, вхід туди був вільний, і кожний міг брати зерна і борошна стільки, скільки хотів. Тепер кожного дня в

різних кінцях табору горіли багаття-вогнища, то люди гнали самогонку. На дрова йшли старі складські приміщення, які безперешкодно розбирались людьми табору.

Люди, в основному молодь 18–30 років, два-три роки не брали в рот спиртного. І от тепер можна пити скільки хто вип'є. Усі швидко п'яніли, валялись п'яні прямо біля вогнища, де гналася горілка. Але днів через два-три люди поступово втяглися і п'яних по території табору з кожним днем валялося на землі все менше. Команда з нашого вагона не займалася самогонварінням, але одного разу ми вимінювали "котелок" самогонки, випили до обід і усі швидко сп'яніли, валялися покотом усі п'яні, але ж у вагоні і біля вагона. З того часу наші хлопці з вагона дали обіцянку самі собі, що пити самогонку будуть лише в честь великих подій, наприклад, коли об'являть від'їзд наш на Батьківщину. Ця обіцянка потім таки дотримувалася, у вагоні зібралися на диво чесні і вольові люди. Дотримувався цієї обіцянки і я.

Американці протягом деякого часу займали нейтральну позицію – інколи група офіцерів і солдатів ходили по території табору і фотоапаратами фіксували на плівку "справжню демократію", тобто процеси самогонваріння та п'яних у різних позах. Це робилося легко й швидко, адже в кожного американського солдата був фотоапарат. Солдати і офіцери американської армії зовні не відрізнялися між собою, адже носили єдине для солдатів і офіцерів обмундирування, розрізнити їх можна було лише за знаками військового звання на погонах.

Якось одного дня група офіцерів і солдатів відвідала місце виготовлення самогону. Їм запропонували відвідати міцного самогону, відзначити перемогу над фашизмом, над гітлеризмом. Американці погодилися, один з офіцерів пішов навіть до свого житла і приніс дві пляшки віскі – американської горілки, запропонував нашим людям випити їхні віскі. Принесли закуску, і американці розмістилися біля багаття, навколо посудини із закваскою. Випили кілька разів, у тому числі і в честь перемоги над гітлеризмом. Почалися розмови, один з американських солдатів говорив по-польськи, пішла в хід розмова на пальцях, міміка і т.д. Американці докоряли, що вони допомогли росіянам знищити нацизм, здобути спільну перемогу над Німеччиною нацистською, а тепер росіяни не допомагають вести війну з Японією, адже США самі ведуть війну в Азії й на Тихому океані проти імператорської Японії, проти японського милітаризму.

Американців таки добряче напоїли самогонкою. Згодом вони посварилися між собою і добряче набили "пику" одному з двох американських офіцерів, що були присутні на цій "попойці". Кінчилося тим, що солдати, які побити офіцера, були покарані тим, що вони повинні

¹ П'єса-водевіль. Автор Василь Дмитренко – український актор середини XIX ст.

були на другий день перенести дві тисячі металевих гільз від снарядів (що були складені біля приміщення одного з складів) на другий поверх приміщення, а потім знову перенести їх з другого поверху на подвір'я біля того будинку складу. Солдати половину перенесли за пів дня, а потім дали нашим десяти хлопцям дві дерев'яні коробки з гаванськими сигарами (по десять сигар у коробці), і хлопці до вечора перенесли їх на другий поверх і потім знесли їх на подвір'я під загальне схвалення покараних американських солдатів. З тютюном у таборі було сутужно, тому хлопці, що носили гільзи, були раді, вважали, що їм пощастило, адже дві гаванські сигари, що дісталися кожному, можна було курити протягом трьох днів.

Поголовна п'янка в таборі приводила до сварок із-за дівчат, до бараків яких проникали хлопці, хоч ці бараки були відгороджені дротом і охоронялись солдатами комендатури. Через п'яні сварки кілька чоловік загинули від ножових ран. У кількох випадках навіть застосовувалася вогнепальна зброя, якої була в таборі велика кількість, унаслідок цього теж загинуло кілька чоловік. Самогоноваріння в таборі продовжувалося, і це стурбувало вже офіцерів американської комендатури табору. І комендатура змушена була нарешті запросити до табору представників радянської військової місії, яка знаходилася в той час у м. Дюссельдорфі.

І от нарешті 9 червня 1945 р., через місяць після закінчення війни в Європі, до табору приїхали офіцери радянської військової місії, які повинні були координувати дії по вивезенню на радянську зону окупації Німеччини колишніх військовополонених та всіх радянських громадян, що були вивезені з окупованих територій Радянського Союзу, з так званих таборів для "переміщених осіб". У табір приїхали три радянські офіцери: капітан та два лейтенанти. Я вперше побачив нову військову форму з погонами на цих офіцерах, це нагадувало мені дореволюційну військову форму в Росії, яку я бачив до війни в кіно.

Перед комендатурою відбувся короткий мітинг, капітан привітав усіх людей з визволенням їх від ярма фашизму союзними військами США, пообіцяв, що військова місія буде вести переговори з військовою адміністрацією США про швидке повернення людей на Батьківщину. Після обіду офіцери військової місії в супроводі американського коменданта та перекладача Красницького почали інспекційний обхід території табору. Незабаром ми зі свого "вагону-ресторану" почули стрілянину. Ми негайно побігли на звуки пострілів. Незабаром ми побачили таку "картину": офіцери військової місії дійшли до першого вогнища, де гонився само-

гон. Офіцери пострілами з пістолетів знешкоджували металеві посудини з брагою, з яких гонилася самогонка за примітивною технологією. Готову вже самогонку виливали з посуду на землю. У той день було знешкоджено п'ять чи шість вогнищ такого самогоноваріння в таборі. Усі ці події американці фіксували на фотоплівку, щоб показати "вільному світу", що вони визволенням людям надали цілковиту свободу й демократію. Офіцери місії не виїхали в той день з табору, вони ночували в кімнатах комендатури.

Ранком наступного дня офіцери військової місії в супроводі офіцера американської комендатури та кількох американських солдатів розпочали огляд бараків та інших житлових приміщень у будинках, у складських будівлях, де проживали люди. Слідом за цією процесією їхала підвода, на якій "возідав" наш перекладач Красницький, конем правив німець Франц, що говорив по-англійському і був на службі в комендатурі зі своїм конем, якого в таборі прозвали "імператором Вільгельмом". Капітан військової місії при огляді бараків спочатку сам пропонував здати зброю добровільно. Більшість здавали зброю добровільно, зброю складали на віз, в основному це німецькі пістолети системи "Вальтер" і "Парабелум", були навіть німецькі автомати системи "Шмайсер", німецькі карабіни. Потім американський комендант вибачався перед людьми, що він мусить виконати розпорядження офіцерів радянської військової місії про обшук приміщення для виявлення зброї. Зброю в США може мати кожна людина згідно з американськими законами, а тут він мусить виконати розпорядження радянських офіцерів і вилучити зброю. Солдати робили обшук.

За день були оглянуті усі приміщення, бараки і будівлі табору. Було вилучено два вози зброї, переважно пістолетів. Був оглянутий і наш "вагон-ресторан". Серед наших хлопців у вагоні зброю мав лише Федір Матина, але пістолет він тримав не у вагоні, а в душлі старого дерева, недалеко від вагона. Я радив Феді здати пістолет, але він зауважив, що він іще сьогодні не дома, а в чужій країні, а тому зброя може ще пригодитися. Але, обдивившись наш вагон, капітан військової місії наказав нам негайно перебиратися з вагона у велике житлове приміщення двоповерхової будівлі, яку ми прозвали "казармою". Довелося нам на другий день перебиратися з вагона в "казарму". Офіцери військової місії через два дні виїхали до табору наших військовополонених, який був також у м. Хаммі. У наш табір вони пообіцяли нам приїхати днів через двадцять.

7 липня 1945 р., м. Хамм, табір "Максиміліан".

7 липня 1945 р. в табір прибули вдруге офіцери радянської військової місії. Вони перед цим

відвідали табір військовополонених, теж вдру-ге. У таборі військовополонених були відібрані кілька десятків офіцерів із колишніх полонених, яких офіцери нашої військової місії відібрали для проведення навчання військової справи у нашому цивільному таборі для переміщених осіб. Військову американську форму цим офіцерам наказали зняти і надіти цивільний одяг з нарукавними червоними пов'язками, на яких білою фарбою було написано військове звання: лейтенант, старший лейтенант, капітан. Такими вони й були привезені в наш табір. Тільки тепер були нарешті складені списки всіх наявних у таборі людей, місце і рік народження, проходження служби в Червоній Армії.

Усі люди допризовного віку, та й ті, що у свій час відслужили в армії, були розбиті на взводи, роти, батальйони. На чолі взводів були поставлені люди з пов'язками "лейтенант". Командирами роти стали люди з нарукавними пов'язками "старший лейтенант", командирами батальйонів – з пов'язками "капітан". 4 липня почалася в таборі військова підготовка, фізична підготовка, військова підготовка. Люди охоче взялися за навчання військової справи, їм набридло нудьгувати без роботи в таборі, гнати та пити самогонку. Втім самогонку продовжували гнати, але вже таємно і тільки ночами.

Новопризначені командири провадили військові навчання, але суворої військової дисципліни не запроваджували, адже вони були колишні військовополонені, та й були в цивільному одязі. Я якось не витримався і запитав одного з офіцерів військової місії – капітана, чому вони з військової місії не обмундирують у військову офіцерську форму наших командирів, це було б авторитетніше для них – провадити військове навчання, адже ж американська військова влада на другий же день після визволення одягла всіх військовополонених у нову американську військову форму, вважаючи їх союзниками по зброї. Капітан уважно подивився на мене і замість відповіді поцікавився, яку я маю освіту. Я сказав, що війна не дала змоги закінчити 10-й клас середньої школи, також запитав він, яку іноземну мову вивчав я в школі. Я відповів йому, що вивчав німецьку як у школі, так і два роки на практиці в німецьких шахтах. Капітан усміхнувся, на моє запитання щодо військової форми командирам так і не відповів.

Я попросив капітана переслати при нагоді мій лист – звістку додому, але капітан сказав, що він не зможе цього зробити – це суворо заборонено. Я бачив, що обличчя капітана наповнилося якимсь смутком. Я зрозумів нарешті відповідь на питання, яке я задав капітану, і на яке він не мав права відповісти. Офіцерів, колишніх полонених, наша військова місія не могла пере-

одягти у військову форму, так як це зробили американці, адже ж наші військовополонені в німецьких таборах не могли одержувати продовольчу допомогу від Міжнародного Червоного Хреста, бо "вождь народів усього світу" Сталін вважав, що більше мільйона солдатів та офіцерів, що попали в полон до німців, – це не військовополонені, а зрадники Батьківщини. Очевидно, так "вождь" вважав і відносно всіх цивільних людей, що виявилися на окупованих німцями територіях СРСР, а потім були насильно вивезені в Німеччину на роботи, на голодне й холодне прозябання. Та, незважаючи на невідоме майбутнє, усі дуже хотіли якнайшвидше потрапити на свою Батьківщину, на Україну, у рідні місця. Однак виїзд людей на територію, окупованої нашими військами, затримувався.

Останніми днями в таборі знову з'явилися американські офіцери з армії США, які повідомляли, що хто має родичів в США і бажає до них виїхати, мусить зареєструватися в них у комендатурі. Повідомлялося також, що якщо хтось за якихось причин вагається повертатися в СРСР, він має змогу виїхати на постійне проживання в Аргентину, Канаду або Австралію. Та охочих залишитися на проживання в чужих країнах було небагато. Виїхали кілька чоловік із табору для дальшого оформлення документів тих, що мали якусь рідню в США, Аргентині чи то Канаді. Це були переважно люди із Західних областей України. 5 липня 1945 р. в таборі пройшла чутка, що людей будуть перевозити в інший табір для переміщених осіб в м. Унну недалеко від Дортмунда.

Вранці 7 липня з'явилися американські військові машини "Студебекери" для перевезення людей. Я попав в першу чергу, але, від'їхавши від м. Хамма в напрямку м. Унни щось з десяток кілометрів, несподівано офіцер, що керував перевезенням людей, одержав по радіо наказ повернутися назад у табір "Максиміліан". Так поїздка в Унну не здійснилася, ми залишалися для дальшого чекання в таборі.

25 липня 1945 року, м. Хамм, табір "Максиміліан", земля Північний Рейн-Вестфалія.

Нарешті після Потсдамської зустрічі керівників великих держав-переможців: президента США Трумена, прем'єр-міністра Черчіля, "вождя народів" Сталіна згідно з договором територія Німеччини була поділена на зони окупації. Земля Північний Рейн-Вестфалія, де розміщався наш табір, попала в зону окупації Англії. США дісталась зона окупації на півдні Німеччини. Командування американської військової адміністрації тепер розміщувалося в м. Франкфурт-на-Майні. Північна частина Німеччини попала в зону окупації британської

рейнської армії. 23 липня американська комендатура передала табір військовій комендатурі армії Великої Британії.

Англійські солдати були в іншій військовій формі, у беретках замість пілоток або польових касок, рукава гімнастюрок майже завжди заковані до ліктів. Обличчя солдатів завжди були серйозні, зосереджені. Офіцери були вже в іншій, далеко кращій формі, з великими військовими офіцерськими фуражками. Британські офіцери ходили з цяцькованими, яскравими, різноколірними палицями чи стеками. Англійські солдати й офіцери ніколи не заводили розмов з людьми табору, як це було прийнято в американців. Англійський комендант табору не захотів брати Красницького в перекладачі, взяв у перекладачі молодого хлопця з Воронезької області, який навчався до війни в інституті іноземних мов, Шкуруичева Володю.

Пропуски в м. Хамм тепер видавалися лише по неділях. Якось одного разу перебуваючи в місті, ми побачили там довгу військову процесію: під звуки духового оркестру містом похідним стройовим кроком урочисто проходила дивна військова частина: у голубих беретках, у білих до колін гетрах, у темно-голубих коротких спідницях “плісе”. Я спочатку думав, що то якась дивна жіноча команда в військовій формі, але, підійшовши ближче і вдивившись в обличчя цих вояк, зрозумів, що йдуть не жінки, а хвацькі вояки, “морські вовки” з різноколірними наколками на закованих по ліктях руках. Пізніше я дізнався, що ми бачили звичайну військову частину в національній військовій формі шотландських стрільців. Майже в усіх солдатів британської армії на руках, на плечах, на грудях, на спині були зроблені наколки різнокольоровою тушшю. Наколки виконані були майстерно, на грудях – це здебільшого картини морського пейзажу: море, чайки, хвилі, кораблі, на спині – це грізний цар звірів – лев або леопард.

У перший місяць табірної життя в “Максиміліані” молоді люди від безділля теж робили наколки на тілі різного змісту, часом від дурості – непристойного. Чорну туш на наколки доставали в місті Хаммі, вимінювали в німців за продукти. Я, хвала Богу, не дійшов до цієї дурості і ніяких наколок на тілі не зробив. Єдину наколку на тілі зробила шахта. На передпліччі лівої руки вугільний пил так в’ївся під шкіру (очевидно, у тому місці шкіра деякий час була пошкодженою і туди в’ївся вугільний пил), що зробилася “наколка” на все життя.

Тепер мені було зрозуміло, чому американці так швидко вивезли з продскладів величезну кількість різних продуктів, награваних німцями в різних країнах Європи. Очевидно, янки знали, що земля Північний Рейн-Вестфалія пе-

рейде при розподілі в британську зону окупації, тому швидко “очистили” склади до приходу сюди британських військ. Військові заняття в таборі провадилися, як і раніше, офіцерами з військовополонених: здійснювалася фізична підготовка, стройова підготовка, політична підготовка – шість-вісім годин на добу. Але представники радянської військової місії приїздили в табір зрідка – один-два рази на місяць. У багатьох уже кінчалися продукти, які були ще в квітні набрані з продскладів. Англійська адміністрація табору гірше харчувала людей, ніж було раніше при американській військовій владі. Денний пайок тепер складався з 500 г хліба і два рази по 600 г гарячої їжі: супу чи то каші.

Пропуски в місто тепер давалися лише по неділях, і то небагатьом. Люди нудьгували за Батьківщиною, проходили дні за днями, місяць за місяцем, а відправка з табору все затримувалася. Якось одного разу з нашої казарми кілька хлопців побували в таборі колишніх військовополонених – на військових харчах голодні люди швидко поправилися, колишніх нещасних не можна тепер було розпізнати – у військовій американській формі на добрих харчах – це були тепер зовсім інші люди, тепер їх турбувала лише перевірка і можлива кара за полон, адже все вони добре розуміли, що “Батько Сталін” їх не простив, при яких би умовах вони не потрапили в полон. Але усі були готові повернутися на Батьківщину.

7–8 серпня 1945 року, м. Хамм та в поїзді.

Нарешті 6 серпня 1945 р. в таборі було повідомлено, що завтра, тобто 7 серпня буде відправка людей у радянську зону окупації Німеччини. Звістка всіх схвилювала, у таборі було гамірно, як у вулицю напровесні. Нарешті діждались. 7 серпня людей вишикували в колони і повели на залізничну станцію м. Хамма. На станції чекали два ешелони товарних вагонів, у яких нас мали перевозити. До станції привели також колишніх військовополонених. Вони були в американській військовій формі, їх мали розмістити у вагони одного ешелону. На станцію прибули представники американської та англійської військової адміністрації, коменданти таборів, представники Міжнародного Червоного Хреста, офіцери радянської військової місії.

За розпорядженням старшого офіцера нашої військової місії командири зняли червоні пов'язки з рукавів, де були написані білою фарбою їхні військові звання, і стали в колону колишніх полонених, адже для нашої військової місії вони такими були. До нас, цивільних, звернувся англійський комендант табору. Він побажав нам щасливо дістатися на Батьківщину і зустрітися з рідними, близькими. Потім він на-

гадав, що якщо в останні дні надумав із якихось причин не їхати в Радянський Союз, то він має останній шанс це зробити, після посадки в ешелони ми вже перебуватимемо в розпорядженні радянської військової місії. Але таких уже не було, хто не хотів їхати додому; той мав час аж чотири місяці і вже рішив це питання. Потім комендант нагадав, що якщо хто забувся раніше здати зброю, то хай це зробить тепер, адже по приїзді в радянську зону окупації кожний, у кого виявиться зброя, буде притягнутий до суворої відповідальності. З нашої колони кілька чоловік, поправившись у своїх сумках чи чемоданах, віддали пістолети представникам англійської комендатури.

Я здивовано дивився на свого товариша Федю Матину – він не здав свого “Вальтера”. Зустрівши мій здивований погляд, він тихо сказав мені, що викине з вагона в дорозі, як під’їжджатимуть до кордону нашої зони окупації. Нарешті виступив офіцер нашої військової місії. Він теж побажав нам щасливо дістатись на Батьківщину, яку так потрібно відроджувати після кривавої тривалої війни з фашизмом. Він повідомив, що ми на дорогу отримаємо дводобовий продуктивний пайок від Міжнародного Червоного Хреста. Поки офіцер місії говорив, я спостерігав, як німець-залізничник ходив уздовж ешелону і на кожному товарному вагоні крейдою писав якийсь номер і якесь слово. Добре придивившись, я прочитав слово “Lübeck” – “Любек”. Я пригадав з географії, що Любек – це старе ганзейське німецьке місто на узбережжі Балтійського моря. Порт Любека – Травемюнде. Так от куди нас везуть, Любек – це пункт прибуття ешелону.

Я поспішив поділитися новиною з товаришами, та більшість із них не знали, де цей Любек, тому новина несправилананих ніякого враження. І от ми завантажуються в товарні вагони, по сорок осіб у вагон, тісно, незручно. На кожний вагон дають металеву коробку з продуктами – допомога Міжнародного Червоного Хреста. У коробках галети, консерви, ковбаса тверда, навіть цукерки і пачка сигарет. Все це було потім поділено порівно. Нарешті поїзд рушив – і прощай, Хамм, табір “Максиміліан”, земля північна Рейн-Вестфалія.

Ешелон з колишніми військовополоненими відправили першим, наш ешелон – через три години. Супроводжували ешелон два офіцери нашої військової місії. У дорозі кілька разів робили довготривалі зупинки, зупинки по дві-три години були також у великих німецьких містах: Ганновері, Бремені, Гамбургу. Міста були зруйновані авіацією США і Англії. Особливо був доценту зруйнований найбільший порт Німеччини в Північному морі – Гамбург. Своїми суцільними руїнами він був схожий на Дортмунд,

який я спостерігав з воріт вагона влітку 1943 р. На залізничному вузлі Гамбурга ешелон стояв уночі, рано вранці 8 серпня повільно рушили далі, я вже знав, що від Гамбурга до Любека якихось 40–50 км, а за Любеком уже за кілька кілометрів і кордонна лінія радянської зони окупації Німеччини. Нарешті проїхали Любек, на моє здивування він був не дуже розбитий англо-американською авіацією. За Любеком попливли голубі стрічки каналів, одягнутих у бетон, зелені луки, на яких паслися стада чорно-рябих корів.

В’їхали на міст із металевих конструкцій через якусь невеличку річку. Ешелон поволі посувався мостом. Я нахилився до Феді, сказав йому, що за мостом повинна вже бути десь через 1 км лінія розмежування союзних військ, а за нею – радянська зона окупації. На перилах мосту ми помітили трьох британських солдатів у новенькій святковій формі, котрі нахилившись над перилами дивились у річку. Раптом Федя вихопив із кишені свій “Вальтер” і кинув його через напівпрохилені ворота вагону під ноги британських солдатів. Ті здивовано підняли пістолет, щось говорили між собою, показуючи на їдучі через міст вагони ешелону. Федя дістав із кишені дві обойми патронів і теж пошпурив на міст.

Хлопці в нашому вагоні здивовано дивилися на Федю. Знову їхали через луки, і раптом поїзд зупинився. До ешелону бігли кілька наших солдатів у старезних, пожмаканих, вигорілих і вицвілих на сонці та дощах, латаних-перелатаних фронтвих гімнастерках і таких же брюках-галіфе з карабіном у руках. Тепер я зрозумів, що ми вже стали на нашій радянській зоні, адже п’ять хвилин тому ешелон проїхав через якусь невелику, шириною в 100 м, чорну смугу ораної ріллі, це і була лінія розмежування союзних військ.

12 серпня 1945 року, м. Росток.

Табір для репатрійованих осіб у радянській зоні окупації Німеччини, м. Росток, земля Мекленбург. Нас зустріли наші військові, ми вийшли з ешелону з торбами брезентовими, з чемоданами. Нас вишикували в колони й повели від залізничного полустанку польовою дорогою мимо полів з недавно зібраним урожаєм пшениці, ячменю. У полі запахло хлібом, жнивими, нагадало знайому сільську домашню обстановку в час жнив. Вели нас кілометри два, привели в табір без будівель і споруд, огорожений колючим дротом. Тут ми були три доби, спали просто неба не роздягаючись, на землі, підмостивши під голову свої нехитрі речі. Як тільки нас привели в табір, то видали по 500 г. хліба і по 200 г. сала на вечерю. На наступний

день уже видавали гарячу їжу з військових польових кухонь.

Три дні в таборі йшла перевірка прибулих. Допитували кожного зокрема. Документів майже ні в кого не було (до війни сільським жителям паспортів не видавали). Записували зі слів місце і дату народження, склад сім'ї, коли попав в окупацію, чим займався під час окупації, як і коли був вивезений до Німеччини, чи сидів у концтаборах, коли і якими військами був визволений, де перебував до прибуття в радянську зону. Я розповів усе, як було. Мені додаткових питань майже не ставили. Кожному перевіреному видавали картку з відповідним номером, з основними даними на особу (паспортом). Тут ми взнали, що колишні військовополонені (солдати і офіцери) перевіряються в іншому таборі, що з них зняли військову американську форму і переодягли в цивільний одяг, що перевірка ця значно суворіша і що в армію вони вже майже не попадають (за винятком 5–10 % офіцерів), їх направляють на роботи в Східні райони Союзу (Сибір, Камчатка, Сахалін, Воркута, Курили).

Після триденного перебування в таборі просто неба нас знову вишикували і привели на залізничний полустанок, посадили в товарні вагони, і поїзд рушив на північний схід. Через кілька годин прибули в місто і порт Росток на Балтійському морі, область-земля Мекленбург. Нас помістили в таборі на околиці Ростока. У таборі рядами стояли довжелезні дерев'яні бараки, пофарбовані в зелений колір. До табору мені і всім іншим не звикати, харчі були кращі, ніж ті, що одержували за підневільну працю у фашистів. Після перевірки 8 серпня в польовому таборі, у таборі м. Ростока нас ніхто не турбував, нам невідома була наша подальша доля.

27 серпня 1945 року, табір, м. Росток.

Через кілька днів після прибуття в табір м. Ростока я написав першого листа додому, до батьків, мені швидше хотілося взнати, як моє рідне село Стів'яги, чи вціліло під час відступу німців за Дніпро у вересні 1943 р., як батько та мати там поживають, сестра, племінниці, чи, може, батько десь на фронті воює, серцем я відчував, що батько, мати й сестра живі. Я лише знав з німецьких газет у 1943 р., що по р. Дніпру кілька місяців йшли жорстокі бої, що Переяслав кілька разів бомбила німецька авіація. Але, на моє здивування, нам у таборі заявили, що листи додому писати ще неможливо, бо табір тимчасовий пересильний, ми там перебуваємо тимчасово, тому в таборі польової пошти немає. Я був розчарований цим повідомленням, тому лист, написаний 15 серпня, заховав до слушної нагоди.

І от 18 серпня 1945 р. в таборі з'явилися два молоді чоловіки в цивільному, які запропонували

юнакам, що ще не відбули службу в армії, добровільно поступити на тимчасову службу в охоронну команду, яка набиралася для охорони табору колишніх власців, яких недавно передала американська армія, до якої вони потрапили в полон під час воєнних дій на Західному фронті. Табір розташовувався в м. Ростоку. Власці перевірялися відділами військової контррозвідки "Смерш".

Я знав, що мені ще прийдеться відслужити в армії, тому без зволікань записався в цю команду. Відібрали чоловік з п'ятдесят. Караульним приміщенням і казармою нашою був цегляний двоповерховий будинок недалеко, поруч табору. Уночі охоронну службу в середині табору і зовні несли військові, а вдень зовнішню охорону табору доручили нашій цивільній команді. Ніякої присяги ми не приймали, нас лише зобов'язали вивчити Статут караульної служби, харчувались ми з тих же кухонь і продскладу, що й військова охорона табору. Табір був обнесений двома рядами висотою у три метри колючого дроту. Для одного вартового була призначена ділянка у 200 м, цю ділянку вартовий ходив узад-вперед протягом чотирьох годин. Через кожні чотири години вартові змінювалися. Вартовим заборонялося говорити з власцями через дротяну огорожу. Жили ми на другому поверху будиночку. А на першому поверсі було караульне приміщення. Керівництво нашої охоронної команди було доручене якомусь молодому чоловікові, очевидно, колишньому офіцеру Червоної Армії, Малоріжову Олександровичу. Зверталися ми до нього майже як військові: "товариш начальник".

Озброїли нас на велике наше здивування професійними італійськими карабінами з штиками типу "кінджал". Учили нас по наших гвинтівках зразка 1891 р./1930 р. – трьохлінійками, а всучили нам італійські карабіни. Показав нам начальник, як стріляти. На цьому навчання закінчилося. Мене дивувало те, що затвір нашої гвинтівки чи карабіну складався з семи частин (це я знав ще з уроків військової підготовки в школі, мав значок до війни "Юний ворошиловський стрілець"), а затвір італійського карабіна складався аж з двадцяти частин.

На першому ж моєму чергуванні, коли надокучило ходити вздовж колючого дроту й споглядати одноманітне життя власців за дротом, мені спало на думку розібрати й скласти затвір італійського карабіна. Розібрати – я розібрав, а от скласти мені ніяк не вдавалося, хоч я деталі викладав у певному порядку. Пересвідчившись у безнадійності своєї затії з затвором, я дістав велику носову хустку з кишені і склав деталі затвору в хустинку, зав'язав її й сховав у кишеню. Коли прийшла мені зміна,

розводячий помітив відсутність затвора в моєму карабіні і по прибутті в караульне приміщення доповів начальнику караулу. Мені було прочитано відповідну мораль, а потім на добу мене покарали “гауптвахтою” – зачинили в підвальному приміщенні. Недалеко від нашого будинку починалися жилі райони приміського масиву м. Росток. Кілька разів ми вночі ходили рвати яблука в присадибні ділянки “фріців”, адже протягом двох-трьох років ми не могли їсти фруктів. Іншого разу я знов був покараний “гауптвахтою” в підвалі за те, що, будучи в караулі на посту, я необережно повівся з карабіном і вистрілив, чим наробив переполоху в караульному приміщенні.

6 вересня 1945 року, табір, м. Росток.

Несли ми караульну службу навколо табору до 4 вересня 1945 р., до виїзду власців, яких вивезли в Союз, мабуть, у Східний Сибір, на Колиму. Нас знову передали в табір, де ми жили раніше. І от 5 вересня в таборі з’явилось більше десяти офіцерів з різних військових частин, які разом з представниками польового військкомату набирали поповнення у свої військові частини. Записували добровольців з тих років, які не відбули службу у військах, тобто народження 1923–1927 рр. Я розумів, що якщо не запишусь добровільно на військову службу зараз, то додому все рівно не попаду, а можуть завезти якщо не в шахти Кузбасу, то на Колиму. Я записався добровільно на службу в армію в артилерійський полк.

26 вересня 1945 року, м. Вісмар, Німеччина.

10 вересня 1945 р. людей, що добровільно зголосились і записалися на службу військову, офіцери польового військкомату та представники військових частин вивели з цивільного табору м. Росток. Підійшли військові автомашини, і нас розвезли по військових частинах. Я з групою з шести-семи осіб потрапив в автомашину, яка через годину привезла нас в м. Вісмар на узбережжі Балтійського моря. Проїхали район морського порту, де на рейді стояло кілька великих кораблів. За містом Вісмаром на західній його околиці, починалося військове містечко, де військові казарми виділялися своїми розмірами, були тут і житлові будинки, адміністративні будівлі для штабів, автогараж, гаражі для тракторів та іншої військової техніки, площі для навчання, полігони для стрільби і т.д.

Я був зарахований на військову дійсну службу в 4-й артилерійський гарматний полк. 12 вересня 1945 р. я вже був у військовій формі. П’ятнадцять днів був у карантині (так називали ізоляцію новоприбулих на військову службу від інших солдатів). У карантині на нас напала ко-

роста – неприємне інфекційне захворювання. Військовий лікар наказав нам змазатися якимось смердючим мазутом, залізти на горище казарми і там лежати голими три доби. Хоч була вже осінь, на горищі було жарко, їсти й пити нам подавали на горище. Нам було занесено коросту чоловік двадцять. Через три дні ми вже банились у військовій бані. У військовому містечку розміщувалося кілька мотострілкових дивізій, кілька артилерійських частин. Наш артполк мав на озброєнні 45-ти мм гармати.

6 жовтня 1945 року, м. Вісмар, Німеччина.

На початку жовтня наш 4-й артилерійський полк був раптово розформований. У той час розформовані були усі армійські артилерійські частини. Особовий склад полку був переданий у 507-й Кишинівський Червонопрапорний орденів Суворова і Кутузова І-й стрілковий винищувальний протитанковий артилерійський полк, на озброєнні якого були 76 мм гармати. Почалась одноманітна військова служба, спочатку тяжка для новобранців через сувору військову дисципліну, та для мене військова служба була не тяжкою, адже я переніс два роки далеко більших труднощів, ніж в армії. До військового розпорядку дня швидко звик, і фіззарядка в шість годин ранку, фізична та стройова підготовка зміцнювали молодий організм. Нарешті написав листа додому, швидше хотілося взнати про домівку, про рідних.

19 листопада 1945 року, м. Вісмар, Німеччина.

На початку листопада отримав листа з дому. Нарешті дізнався, що дома усі живі-здорові. Батько ще в липні повернувся з армії додому. З листа, написаного таким знайомим мені батьківським почерком, я взяв, що наші війська вступили в Переяслав і в село 21 вересня 1943 р., що спочатку ще 19 вересня в село вступив загін партизан на чолі з Гришею-офіцером. Він ще до вступу наших військ відновив на сільському сході селян сільську Раду і колгосп. Колгосп відновити було легко, так як він існував при німецькій окупації під назвою громгосп. Німці з перших днів війни зрозуміли, що найкращий спосіб грабування селян – це колективне господарство, яке придумав “батько” Сталін, тому вони лише змінили назву колгоспу на громгосп. Старостою громгоспу селяни вибрали колишнього рільничого бригадира колгоспу Запорожця Петра Олександровича.

Гришка-офіцер розумів, що залишати керувати колгоспом Запорожця неможливо. Людей у селі він знав багато, адже з жовтня 1941 р. проживав у селі, тому головою колгоспу він запропонував селянам обрати батька, який до війни працював кілька років рільничим бригадиром, а останні два роки перед війною працював у

колгоспі бригадиром по валер'яні, за високі показники продукції був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки в м. Москві за 1939–1940 рр., був нагороджений Малою срібною медаллю виставки. Батько був обраний головою колгоспу, взятий на бронь, тому й уцілів від загибелі під час кровопролитних боїв на правому березі Дніпра, які проходили на так званому Букринському плацдармі з 22 вересня до кінця листопада 1943 р. За Дніпром загинули майже усі односельці, взяті в армію після вступу наших військ. Батька зняли з броні і взяли в армію в кінці грудня 1943 р. У діючу армію він не був узятий, а служив у тилових військах під Москвою, у всіх відомих Гороховецьких таборах¹. Демобілізувався батько в липні 1945 р. став знову працювати бригадиром по технічних культурах (валер'яні, кок-сагізу²). Мати працювала в ланці. От такі новини взяв я з батькового листа. Листи в ті часи писалися трикутниками, так як конвертів в ті часи майже не було. Два листки паперу з зошита складались у формі трикутника, на лицевій стороні писалася адреса. Так як я служив за кордоном, в окупаційних військах Радянського Союзу в Німеччині, то військова пошта офіцерам і солдатам перевірялася воєнною цензурою. На трикутнику-листу стояв чорний штамп теж формою трикутника, на штампі були надруковані літери “Просмотрено военной цензурой”. Те, що вважалось військовими цензорами недоцільним, щоб знав солдат чи офіцер, нещадно викреслювалося з листа чорною тушшю.

Служба в армії проходила день за днем. Вивчалися статuti військової служби: стройової, караульної. Проводилися політнавчання, стройова та фізична підготовка, вивчалися матеріальна частина гармат та особистої зброї, провадилася стрілецька підготовка. Запам'ятався “марш-бросок” пішки на вісімдесят кілометрів з повною бойовою викладкою вагою в 15 кг. Не усі витримували цей “марш-бросок” – їх підбирали санітарні машини. Я витримав і це випробування. Біля пушки я був третім номером, тобто заряджаючим. Близько 76 мм гармати, призначалася для ведення бою з танками, було шість чоловік обслуги разом з командиром гармати – сержантом. На жовтневі свята 7–8 листопада були вихідні, занять не було. Видали краще харчування, навіть солдатські 100 грамів горілки, які звали наркомівськими. Взагалі військова служба йшла належним чином, як говориться в армії: “солдат спить, а служба йде”. І от нарешті

¹ Гороховецькі табори, місцевість поблизу м. Горького Іванівської області, Росія. У роки німецько-радянської війни там здійснювалося формування військових підрозділів для відправки на фронт, відбувалася підготовка артилеристів та фільтрація оточенців.

² Кок-сагіз – багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина родини складноцвітих.

19 листопада 1945 р., у день Артилерії, я прийняв військову присягу.

21 грудня 1945 року, м. Вісмар, Німеччина.

День за днем проходили одноманітні дні військової служби. Військові заняття проводилися на плацу військового містечка. За територією військового містечка виїздили машини з гарматами лише на маневри на військовий полігон поблизу міста Шверіна, де також було військове містечко. Військовим комендантом міста Вісмара і начальником гарнізону військ нашого містечка був Герой Радянського Союзу, придуркуватий генерал-диктатор “сталінського” типу генерал-лейтенант Фірсов. Він був справжнім диктатором, грозою для офіцерів і генералів військового містечка. На фронті був поранений у ногу, трохи накульгував, тому ніколи не розлучався з довгою чорною полірованою до блиску палицею, яка використовувалася для “побиття” генералів і офіцерів, що необачно потрапляли йому під руку. За найменшу провину або “нетактовність” у розмові з ним він обов'язково “лупив” тою палицею підлеглих йому генералів і офіцерів, незважаючи на присутність інших офіцерів і солдатів. За таку “дикість” начальника гарнізону офіцери прозвали його чеховським “Унтер-Пришибеевим”. Це прізвисько дійшло й до нього, але він ніяк не кається, а продовжував орудувати своєю палицею. Та ось на щастя підлеглих йому генералів і офіцерів трапився такий випадок.

Якось одного разу Фірсов їхав своєю легковою автомашиною, американським “джипом” на околиці м. Вісмара. Їздив він інколи без шофера. Так було й цього разу. Шосе на одному відрізку дороги було розібране ще під час війни і чомусь до цього часу не відновлено. Після великого дощу там утворилася баюра багнуки. Фірсов їхав тою вулицею, але перед баурою мусив зупинитися, бо в баюрі застряв якийсь “легковик”, біля нього вовтузився військовий у брезентовому балахоні-плащі. Начальник гарнізону зупинився, посигналив, але чоловік у плащі продовжував поратися біля машини, не зважаючи на сигнали проїжджого. Тоді Фірсов виліз із машини зі своєю нерозлучною палицею і голосно наказав чоловіку в балахоні підійти до нього з поясненнями.

Чоловік у балахоні був військовим льотчиком у званні підполковника, командиром ескадрильї з військового містечка біля м. Шверіна, де квартирувалися й льотчики. Яка розмова відбулася між ними, коли підполковник підійшов до генерал-лейтенанта, невідомо, але відомо, що Фірсов ударив двічі своєю палицею льотчика, який раптово вихопив у Фірсова палицю, переломив об коліно і кинув у баюру, а потім боксерським ударом у щелепи відправив його в но-

каут, і переляканий Фірсов слідом за обламками палиці впав у баюру грязюки. Потім військовий суд судив підполковника, але згодом і Фірсова перевели на службу десь аж в Австрію, бо тут, у Вісмарі, його "авторитет" був серед військ підірваний і втрачений.

14 січня 1946 року, м. Вісмар, Німеччина.

До військової служби й дисципліни поступово усі звикли. Навіть до такого складного щоденного завдання, як після команди "підйом" о шостій годині ранку за сорок секунд стати в стрій на фіззарядку. Щоб за сорок секунд одягтися і стати в стрій, необхідно розкласти одяг і взуття в зручному місці і наготові. У казармі були триповерхові дерев'яні койки-нари, то хто спав на третьому верхньому поверсі нар, по команді днювального "підйом", як на пружині, підскакували, автоматично натягали штани-галіфе і стрибали з третього поверху нар-койок вниз прямо в підготовлені звечора чоботи-кирзачі. Цим фокусом економився час і "третьоетажники" встигали стати в стрій за сорок секунд.

Траплялися й жарти в той час. Деякі "жартівники" вночі потихеньку переставляли чоботи "третьоетажників", лівий чобіт ставили на місце правого, а правий – на місце лівого. По команді "підйом" "третьоетажники" плигали в переставлені чоботи, лаючись під загальний регіт солдатів, перевзувалися, не вкладалися в сорок секунд, із запізненням ставали в стрій і діставали за це "нахлобучку" від командира гармати або від помкомвзвода, особливо ж діставалося від старшини Дурнова, характер якого відповідав його прізвищу. Коли старшина вів особовий склад батареї на сніданок, чи то обід, чи вечерю, то обов'язково заводив стрій сержантів і солдатів на площадку фізичних занять, яку солдати називали "стройплощадкою-спортплощадкою". Тут він пропускав усіх через "кобилу", тобто кожний повинен був переплигнути "кобилу" (так звався один зі спортивних снарядів на спортмайданчику), а потім уже йти в їдальню. Усі, хто з якихось причин не зумів переплигнути "кобилу", шикувалися в окрему команду, яка з "песней" ходила строем навколо їдальні хвилин п'ятнадцять, а потім ще хвилин двадцять-тридцять стрибала через "кобилу" і лише після цього приходила в їдальню. Були й інші "фокуси" в нашого старшини Дурнова.

Кілька днів тому одержав листа з дому. Це вже був третій трикутничок-лист, одержаний від батька з дому. За моїм дорученням батько дізнавався про мого товариша по наших поневіряннях у Німеччині Якименка Станіслава Яковича. З березня 1945 р. я нічого не знав про Станіслава, про його подальшу долю. З ним я останній раз зустрівся в м. Люпені на початку

лютого 1945 р. Батько писав у листі, що в жовтні 1945 р. Станіслава перевезли в радянську зону окупації Німеччини (це на два місяці пізніше від мене) і в тому ж жовтні 1945 р. вивезли на роботи в шахти Сибіру, тобто в Кузбас (м. Прокоп'євськ Кемеровської області) і що з листопада 1945 р. Станіслав уже працює шахтарем у шахті Кузбасу. От так склалася доля мого товариша.

У нашому 507-му артполку на початку січня 1946 р. сталася така подія: з озброєння артилерійських винищувальних протитанкових полків зняті були 76 мм. гармати. Їх змінили 100 мм гарматами з акумулютивними підкаліберними снарядами. Ці снаряди пробивали-пропалювали броню танків, вибухаючи, детонацією спричиняли вибух боєкомплекту танка, у який влучав цей снаряд. Якось одного дня в середині січня 1946 р. на стройовому плацу було вишикувано особовий склад полку. Огляд робив командир полку Герой Радянського Союзу полковник Смірнов. Ординарці командирів батареї відзначалися своєю хвацькою формою обмундирування. Знаючи, що командири батареї дивитимуться на їхні вибрики крізь пальці, маючи вільний час для походеньок в м. Вісмарі, ординарці поперешили свої штани-галіфе на величезні галіфе з червоними тонкими кантами, а замість шапок понашивали собі кубанки, які хвацько носили "набекрень", поперешили вони й свої шинелі, які тепер були схожі на офіцерські. У такій формі ординарці й стали в стрій у свої батареї. Командир полку наказав їм вийти зі строю й надалі ставати в стрій тільки в статутній формі одягу. Зробивши стройовий огляд особового складу, полковник Смірнов залишив плац. Але тепер огляд вишикуваних побатарейно солдатів проводив начальник штабу полку майор Удовенко. Оглянувши полк, він наказав вийти зі строю тим солдатам, хто мав середню освіту. Але таких людей у полку не було, ніхто не вийшов зі строю. Тоді майор Удовенко наказав вийти зі строю тим, хто закінчив дев'ять класів, але й тут вийшов зі строю лише один солдат, тобто я. Начштабу наказав мені з'явитися до нього на наступний день о п'ятнадцятій годині. Так я став працівником штабу – писарем по особовому складу полку (по рядовому складу).

Тепер моїм завданням було щоденне складання рапорту про особовий склад полку та й складання інших штабних документів. Моїми товаришами стали писарі полку: писар особового складу старший сержант Бех Іван Данилович із Ростовської обл., зав. секретної частини полку старшина Ескін Анатолій Максимович із Мордовії, писар-машиніст полку сержант Долгов Віктор Михайлович з Одеси, писар-художник сержант Кремньов Микола Васильович, писар ПФП (продовольчо-фуражного постачання), пи-

сар ОВС (“обозно-вещевого снабження”). Жили ми, писарі, в окремих двох кімнатах в великому двоповерховому будинку, де розташовувався штаб полку. Працювати доводилося далеко більше, ніж вісім годин, адже штаб полку працював допізна.

12 лютого 1946 року, м. Вісмар, Німеччина.

Настав час виборів до Верховної Ради СРСР. Кандидатами в депутати Верховної Ради балотувалися по гарнізону м. Вісмара начальник Генерального штабу Збройних Сил СРСР генерал армії Антонов та командуючий 5-ю ударною армією генерал-полковник Горбатов. Якось одного зимового дня, пізно ввечері, штабу полку готувала документацію виборча комісія, писарі полку допомагали виконувати цю роботу. Нарешті роботу скінчили, офіцери розійшлися по квартирах, і лише начальник штабу полку майор Удовенко зачинився для якоїсь термінової роботи у своєму службовому кабінеті. Але приміщення штабу полку було освітлене, то у великому залі штабу грали в ручний м'яч писарі полку Бех, Долгов та Ескін, у кутку залу грали в шахи начальник хімічної служби полку капітан Данієвський (на цивільній роботі колишній голова колгоспу) та перший помічник начальника штабу полку ПНШ-1 майор Потієвський. Грали на висадку, на черзі біля шахового столику наглядати за грою і чекали своєї черги начальник відділу контррозвідки полку – відділ “СМЕРШ” – капітан Стриго та я. Ця четвірка часто вечорами збиралася в кімнаті писарів і грала в шахи. Інші офіцери полку в шахи не грали, перевагу надавали картам, шашкам і доміно.

Раптом у залу заглянув начальник штабу майор Удовенко, нагримав на писарів, щоб не гупали так м'ячем по залу, зиркнув на шахістів і покликав мене у свій кабінет. Я зайшов до нього. Він дав мені наказ у переддень виборів поїхати в підсобне господарство полку за вісімдесят кілометрів від м. Вісмара, там на свинофермі та на периферійній ділянці землі працювало чотирнадцять солдатів полку на чолі зі старшим сержантом Єланським.

По службі, як писар по особовому складу полку, за штатом мав бути сержант, але звання сержанта мені не присвоїли – адже я два роки був на окупованій фашистами території та два роки був на роботах у Німеччині. Якось за грою в шахи добряче випивший ПНШ-1 майор Потієвський роз'яснив мені “по секрету”, що є усна вказівка Генштабу не присвоювати військові звання всім тим, хто був в окупації або на роботах у Німеччині більше шести місяців, а використовувати на військовій службі як рядових солдатів. Потієвський знав, що я був в окупації та в Німеччині протягом чотирьох років і сказав

мені, що мені ще й пощастило, що я опинився в армії, бо я протягом чотирьох років так насичений геббельсівською антикомуністичною пропагандою, що мав би потрапити або на Колиму, або на Камчатку, туди де білі ведмеді ходять. Я відповів Потієвському, що пропаганда Геббельса на мене не діяла, бо я принаймні два роки був настільки голодний, що у двадцять років мав вагу всього сорок п'ять кілограмів. Хотілося сказати цьому п'яничці й балагуру, що не в першу чергу я винний, бо ж дійшли німці від кордону до Москви за три місяці, а відступали від Москви до своїх кордонів аж три роки. Але мусив зціпити зуби й промовчати. Адже я знав, що за такі слова я навіть до білих ведмедів міг не потрапити.

За наказом начштабу я взяв п'ятнадцять червоноармійських книжок солдатів з підсобного господарства і в переддень виборів був готовий до від'їзду. При одержанні бюлетенів по виборах солдати мали пред'явити виборчій комісії червоноармійські книжки. Після обіду в штаб полку зайшов ст. сержант Єланський. Я швидко зібрався, і через кілька хвилин ми вже їхали в кабіні вантажівки “Студебекер” засніженою дорогою на підсобне господарство полку. Морози в зимові місяці 1946–1947 р. доходили до -10° , -15° . Старі німці говорили, що такої суворої зими вони вже не пам'ятають п'ятдесят років. Шапок німці не носять, а в зимових суконних кепках у них є відкладні навушники. Але при морозах -15° навушники не гріли, і в ті дві зими (1946–1947 рр.) німці при таких морозах запиналися хустками. Це мало комічний вигляд.

Проїхали польовими дорогами кілометрів із сорок. Зимовим вечором ми вже в'їхали в хутір із двох-трьох цегляних будинків, з покрівлями з червоної гончарної черепиці. Єланський сказав, що у фрау Ельзи ми повечереємо, відпочинемо, а потім уже поїдемо у підсобне господарство. Увійшли з Єланським в кімнати будинку, а шофер залишився біля машини. Фрау Ельза поралася коло груби, готувала вечерю, а ми з її безногим Гансом вели розмову в основному на мигах, але це мені набридло, і я, на превелике здивування і Єланського, і фрау Ельзи заговорив з Гансом по-німецькому. Звичайно, говорив я невільно, підбираючи і коверкаючи деякі німецькі слова, але Єланському було ніяково, що я можу говорити по-німецькому, а він – ні бельмеса.

Я знав, що Ганс служив в армії в гірських егерських частинах і що в боях у передгір'ях Кавказу, біля м. Владикавказа пізньої осені 1942 р. втратив ногу і став інвалідом війни. Нарешті Ельза накрила стіл, поставила картоплю з м'ясом, солені огірки з капустою, і ми зайняли місця за столом. Увійшов шофер із якоюсь каністрою (пізніше я знав, що в каністрі був спирт). Єланський дістав великі гранені стакани

зі свого рюкзака і став розливати спирт. Він наливав по пів склянки, а решту пів стакану доливав водою (розводив спирт). Я говорив із Гансом і не примітив, як, підморгнувши шоферу, Єланський налив мені повну склянку спирту, не розвівши водою. Єланський узяв свій стакан, примусив мене і Ганса теж взяти стакани, запропонував випити всім залпом до дна, проголосивши тост за Вибори у Верховну Раду, за генерала Антонова, за генерал-полковника Горбатова. Ганс закапризував, сказав, що він таку дозу зразу не пив, дістав свій стограмовий стаканчик і то з нього відлив. (Я знав, що німці п'ють шнапс чарочками). Але я трохи промерз дорогою і вирішив випити стакан. Я думав, що спирт розведений.

Випивши залпом стакан, я почув, як крутиться в роті язик і запекло в грудях. Мені забракло повітря, і я виліз із-за столу, щоб вийти надвір. Тут же звалився на підлогу без свідомості. Єланський і шофер під охання і вигуки "майн гот" (боже мій) фрау Ельзи винесли мене з будинку і поклали на брезент у кузові "Студебекера", накривши ще шинеллю, яку скинув із себе Єланський. Вернулися в будинок, нашвидку повечеряли, Єланський і шофер поїхали далі в підсобне господарство. Про це я взнав пізніше.

Проснувся я вночі в якійсь кімнаті, не розуміючи, де я і що зі мною, рукою намацав біля ліжка тумбочку і на тумбочці графин з водою. Нестерпно боліла голова і хотілося пити. Я напився навхилки з графина і знову потону в глибоку несвідомість. Вдруге я прийшов до пам'яті десь у три години дня. У кімнаті не було нікого, я прочумався і почав пригадувати, де я. Нарешті дійшло до свідомості: вечеря на німецькому хуторі, Єланський і моя поїздка в підсобне господарство полку. Мацнув кишеню гімнастерки, куди я поклав червоноармійські книжки ще в штабі полку. Книжок не було. Я розхвилювався, піднявся з ліжка, і в цей час увійшов сержант Єланський. Він сказав мені, що вранці не зміг розбудити мене, тому витягнув книжки і роздав солдатам. Солдати ще в дванадцять годин проголосували, і що виборча комісія, з якою я мав повернутися в полк, виїхала ще дві години тому.

Єланський повідомив мене, що коли так сталося, то я поїду в полк завтра, і якщо один солдат не проголосує, то без одного жида ярмарок відбудеться. Але я запротестував, я сказав Єланському, що він налив мені чистого спирту, щоб дискредитувати працівника штабу, а значить, і штаб полку, і що про це я доповім начальнику штабу майору Удовенку. Я вже й так знав, що мені перепаде більше, ніж Єланському, що б я не говорив майору, тим більше, якщо я не проголосую сьогодні, а приїду в полк завтра. Я вимагав від Єланського негайно відвезти мене в полк,

адже автомашина на підсобному господарстві була постійно. Але Єланський не погоджувався. Тоді я заявив йому, що він завтра матиме справу з начальником "СМЕРШ" капітаном Стриго, так як Єланський спеціально напоїв мене, щоб зробити "ЧП" в штабі полку і дискредитувати вибори до Верховної Ради, адже він назвав вибори ярмарком, що за ці слова він може потрапити в якесь далеке підсобне господарство, наприклад на "Соловки". Іншого виходу в мене не було. Єланський сказав, що він цього не говорив і що я на нього зроблю наговор. Тоді я сказав, що капітан має в цій справі досвід, а тому розбереться, хто з нас винний. Це подіяло на Єланського. Ми домовилися, що всю вину я беру на себе, а він відвозить мене в полк.

Через кілька хвилин я вже їхав у тому ж "Студебекері" в полк, зібравши в солдатів червоноармійські книжки. Приїхав годин у п'ять і перш ніж зайти в штаб, на хвилину зайшов до нашої жилої кімнати. Там був ст. сержант Бех. Він злякано глянув на мене і сказав, щоб я негайно йшов до начштабу, бо майор уже два рази питався, чи я приїхав, і страшенно лаявся, грозив мені всіма карами, адже на п'яту годину в полку вже усі проголосували. Я, почувавши себе винним, зразу пішов в клуб, де знаходилася виборча дільниця, щоб проголосувати. Офіцери виборчої дільниці здивовано дивилися на самотнього солдата, що прийшов, порушивши дисципліну, останнім. Серед офіцерів виборчої дільниці був один із нашого полку, ПНШ-2, капітан Криніцин. Він видав мені бюлетені і пояснив іншим, що я був у службовому відрядженні.

Проходячи в кабінет начштабу, я зайшов в умивальню й напився холодної води з крана. Зайшов у кабінет начштабу і доповів про виконання наказу і про те, що я вже проголосував. Але тут же ноги стали ватними, у голові запаморочилося, і я повалився на диван у кабінеті начштабу. Майор здивовано вирячив очі, а потім по телефону подзвонив черговому по полку, щоб мене забрали на гауптвахту. Він дав мені десять днів суворого арешту, посадив на хліб та воду. Але такий голод не був для мене страшним. Та десять днів я не відсидів. Справа в тому, що секретар-машиніст полку Віктор Долгов захворів і вже кілька днів лежав в госпіталі. А в штабі треба було друкувати. Я вже навчився в Долгова друкувати обома руками всіма пальцями, міг друкувати на портативній німецькій машині трохи повільніше, ніж Долгов. Бех зовсім не вмів друкувати, а Ескін "давив клопи" одним пальцем. Майору набридло дивитися, як довгий Ескін, втроє зігнувшись над маленькою машиною, одним пальцем "давить клопи" – стукає з гуком по клавішах. Це нервувало його і він не витримав і наказав звільнити мене з гауптвахти.

Майор запитав мене, скільки я випив шнапсу на підсобному господарстві, я відповів, що випив стакан спирту, уперше в житті. Майор сказав, що його ПНШ-1 майор Потієвський може випити цілу пляшку спирту і після цього ще грати в шахи. Бех і Ескін розреготалися. Майор повідомив мені, що на перший раз прощає мені, тому забрав з “губи” достроково. Я продовжував працювати в штабі полку.

20 березня 1946 року, м. Вісмар, Німеччина.

Серед писарів штабу полку особливим характером виділявся штабний художник, який художньо оформляв полковий клуб та художньо оформляв плакати, лозунги, вітрини та інші роботи. Ці роботи виконував сержант Кремньов Микола Петрович родом зі Смоленської області. Він мав флегматичний характер, на все дивився байдуже, здавалося, він нічим не цікавиться, ні перед ким не запобігав, нікого нічого не просив, нінащо не скаржився. Ці риси його характеру не подобалися писарям полку Ескіну та Беху. Ми усі жили в одній великій кімнаті, і так трапилося, що моє ліжко стояло поруч із ліжком Миколи Кремньова. Може, тому я ближче зійшовся з ним. Якось він розповів мені, що до війни він уже був художником-оформлювачем у районному будинку культури, що в 1942 р. він два рази тікав з ешелонів, які везли його на роботу в Німеччину, що завезли його лише за третім разом. Ним чомусь останнім часом зацікавився полковий відділ “СМЕРШ”. Кремньов замкнувся в собі, ходив похмурим, ні з ким не спілкувався. І от у середині березня він був звільнений зі штату штабу полку, розжалуваний в рядові і переведений солдатом в батарею. Одного разу я спробував заговорити з ним, але Кремньов безнадійно махнув рукою і говорити не захотів. Якось я дізнався, що у полку трапилось “ЧП”. Колишній художник, солдат Кремньов прилюдно застрелився, коли батарея проводила чистку особистої зброї (автоматів та карабінів). Поховали Кремньова на цивільному кладовищі на околиці м. Вісмара.

Майор Удовенко, дізнавшись про “ЧП” в полку, не пожалкував про трагічний випадок, про життя солдата, а лише кинув зневажливу репліку: “Ліпше б попросив у мене трофейний німецький парабелум, а не стрілявся з службового карабіна”. Додому, рідним солдата, чи колишнього сержанта, а з рідних у Кремньова була лише єдина рідна сестра, було штабом полку направлено повідомлення, що Кремньов М.П. загинув при виконанні військового обов'язку. Хоронили Кремньова без військових почестей, без духового полкового оркестру. На похороні були присутні лише деякі солдати батареї, де він провів свої останні дні. Якось одного разу Кремньов, ще коли він служив художником, дав мені

на пам'ять своє фото й адресу своєї заміжньої сестри в одному з містечок Смоленської області. Я вважав за свій обов'язок повідомити правдиво про смерть Кремньова та про місце його поховання його сестрі. Але як це зробити? Написати листа сестрі було неможливо, бо воєнна цензура не пропустить цього листа в СРСР, а мені доведеться за цей лист мати справу з відділом контррозвідки “Смерш”. Але трапилася нагода.

По виклику з дому в десятиденну відпустку їхав командир гармати сержант Міролашвілі, якого за експресивний характер солдати в полку прозвали “Мордошвілі”. Іхав він у Грузію через Смоленськ і Москву. Листа сестрі Кремньова я написав без зворотної адреси і в конверті. У листі я просив сестру Кремньова при одержанні цього листа виписати собі адресу поховання брата, а листа негайно спалити. Я попросив сержанта Міролашвілі вкинути цього листа в поштову скриньку на залізничній станції міста Смоленська і сказав йому, що пишу листа давньому товаришу способом з передачею, щоб швидше він потрапив у руки адресату, так як листи йшли з Німеччини протягом 20–25 днів. Міролашвілі обіцяв виконати моє прохання. Треба сказати, що у відпустку з окупаційних військ у Німеччині в СРСР відпускалися одиниці: за три місяці моєї служби в штабі полку лише три сержанти та чотири офіцери з нашого полку.

26 квітня 1946 року, м. Вісмар, Німеччина.

На початку квітня в полку знову трапилося “ЧП” На батареїних стрільбах із автоматів і карабінів у тирі перед мішенями в особливому окопчику ховалися наглядачі за мішенями, які передавали результати стрільб. Наглядачами призначалися солдати з батареї, які проводили стрільби. Один з таких наглядачів, по злій іронії долі, солдат на прізвище Неживий з Вінницької області під час стрільб був випадково вбитий наповал у той час, коли він нахилився до мішені і повідомляв результат стрільби. Неживого хоронили з військовими почестями з духовим оркестром. Поховали солдата на цивільному кладовищі на околиці м. Вісмара поруч із Кремньовим. Очевидно, сестра Кремньова одержала мій лист і написала гнівну відповідь командирі полку, вимагаючи пояснення причини смерті її брата.

Відділ “Смерш” викликав по цьому поводу деяких солдатів з батареї, у якій загинув Кремньов, а також писарів штабу полку, у тому числі й мене. Я заявив капітану Стрию, що листа я сестрі Кремньова не писав, бо навіть адреси її не маю. А перед визовом у “Смерш” спалив цю адресу. Очевидно, ніяких доказів в відділі “СМЕРШ” не було, але якась підозра щодо мене залишилася, бо 25 квітня я був відрахований зі штабу полку в батарею. Не встиг я на другий день передати

свої справи в штабі полку писарю, як 26 квітня 1946 р. прийшов наказ по 5-й ударній армії про розформування нашого полку.

Очевидно, це розформування було пов'язане з демобілізацією військових старшого віку (1920 р, 1921 р., 1922 р.) на початку квітня 1946 р. Писарі штабу теж проводжали додому демобілізованого писаря-машиніста, чудового людяного мого товариша, одесита, сержанта Долгова Віктора. Проводжали ми його до залізниці м. Віслау. Несли чотири великих чемодани з одягом, деякими продуктами, друкарською машинкою німецького виробництва, акордеоном, на якому трохи грав Долгов. Ми побажали йому щасливої дороги до Одеси, побажали щастя вже в іншому, цивільному житті. Віктор був чуйною людиною, він на прощання навіть просльозився, розцілувався з нами, побажав щасливої служби. Більша частина особового складу нашого 507-го полку передавалась у 44-ту гвардійську ім. Б. Хмельницького Червонопрапорну гарматну артилерійську бригаду (156-ти мм гармат далекобійної артилерії). У 44-ту артбригаду потрапив для проходження подальшої військової служби і я. Бригада дислокувалась в м. Шверіні, за 50 км на південь від м. Вісмара.

16 травня 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

28 квітня 1946 р. прибули на автомашині у військове містечко, де дислокувалась 44-та бригада, командиром якої був гвардії полковник Судиловський. Командиром артполку, у розташування якого нас привезли, був уже літній чоловік полковник Тюрін. Я потрапив у 2-й дивізіон, у 5-ту батарею, командиром якої був низенький капітан Сасоров. Я був призначений орудієним номером у другий взвод, яким командував двохметрового росту молодший лейтенант Васкобойніков. На озброєнні бригади були 156-ти мм далекобійні гармати, дальність стрільби яких досягала двадцяти двох кілометрів. Прицільний вогонь із закритих позицій становив 10-15 км. Транспортувались такі довгоствольні гармати гусеничними тракторами С-100. Обслуга гармати складалась із десяти осіб, включаючи двох сержантів, сержанта-навідника гармати та сержанта-командира гармати. Дві гармати склали вогневий взвод, два взводи вогневих та взвод управління (розвідники, топообчислювачі, телефоністи, радисти) склали артилерійську батарею (чотири гармати). У далекобійній артилерії у вогневих взводах орудієні номери набиралися зростом від 175 см до 200 см. Зріст мій був 176 см, тому я й був призначений у вогневий взвод.

Служити було набагато важче, ніж у 76-ти мм чи 100 мм протитанковій артилерії. У протитанковій артилерії гармати безпосередньо

ставилися на вогневу позицію (на пряму наводку), укриття (окопи) відривалися в землі лише для обслуги гармати та боєприпасів: обслуга ж 156-ти мм гармати відривала в землі укриття (окоп) для себе, для боєприпасів, для гармати, для трактора. Усе це мусить бути відрите в землі за три години, а земля в Німеччині – це не український чорнозем, земля рудо-коричнева наполовину з камінням та галькою, копати можна лише ломами й кирками, а вже потім лопатами. На вогневих стрільбах та маневрах поки підготують вогневу позицію, десять потів вийде із солдатів обслуги. Установка гармати проводилася вручну, станини гармати були дуже важкі, розсувались та встановлювались вручну, сошники в станинах забивалися вручну молотами, десять солдатів та сержанти обслуги з напруженням виконували цю роботу.

При стрільбі обслуга мусила вчасно розкривати роти, інакше від сильного гуркоту пострілів не витримували, лопали барабанні перетинки у вухах. При переїздах і трансформуванні гармат у кабінку трактора сідали лише тракторист та командир гармати, інші солдати обслуги йшли пішки позаду гармати. Швидкість трактора була невелика, тому середнім ходом солдати йшли й устигали за гарматою. При виїздах на стрільби чи то маневри “тривога” й виїзд розпочинались завжди вночі, солдати йшли за гарматою напівсоння на 15–20 км, польовими дорогами й у негоду в баюрах гармата пострібувала, і довжелезне дуло гармати вимахувало мало не до землі. Солдати остерігалися близько підходити до дула, щоб не потрапити під удар на вибоїнах. Але одного разу “ЧП” таки сталося. Під час нічного походу напівсонний солдат-узбек з четвертої батареї таки необережно підставив свою голову під удар ствола, яким гойднуло донизу при переїзді через вибоїну. Рідним було направлено стандартне бездушне повідомлення, що загинув солдат при виконанні військового обов'язку. Винним був стрілочник-сержант, командир гармати. Він був розжалуваний у рядові, бо не забезпечив дотримання техніки безпеки під час нічного рейду.

21 червня 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

Нарешті на військовій службі, на вогневих взводах настало деяке полегшення. Тихохідні незграбні трактори С-100 були нарешті зняті з озброєння артилерійських бригад важкої артилерії. Їх замінили на швидкохідні гусеничні трактори “Ярославль” з кузовом для солдатів обслуги. Це значно полегшувало службу солдатів обслуги гармат, значно збільшувало мобільність артилерійських бригад. Склад солдатів у нашій 5-й батареї був інтернаціональний. Переважну більшість склали росіяни й українці, але були

й молдовани, мордвини, татари, башкири, казахи, узбеки. Командир гармати був мій земляк, українець з Полтавської області сержант Щербина, добросовісний спокійний хлопець. Здружився із солдатом-українцем з російським прізвиськом Карпов з Вінницької області (Тиврівський р-н) та з українцем Валідудою з Чернівецької області. У нашу 5-ту батарею потрапили також мої знайомі з 507-го артполку командири гармат, сержанти Кривих та Міролошвілі.

17 липня 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

Наше військове містечко західніше м. Шверіна, де дислокувались кілька військових частин, було всього за 20 км від демаркаційної лінії, що відділяла територію радянської окупаційної зони Німеччини від території англійської окупаційної зони. Демаркаційна лінія являла собою проорану смугу землі шириною шістдесят метрів. Ця смуга час від часу проорювалася, щоб на ній відбивалися сліди переходу цієї смуги. На відстань 1 км від цієї смуги не було ніяких населених пунктів; нечасті будівлі, що траплялися, були не заселені. Місцевому населенню, німцям, було заборонено переходити чи переїздити демаркаційну лінію. Якщо лінія переходила через дороги з твердим покриттям (бетонки або шосейні шляхи) та на віддалі 100 м один від одного як з англійської сторони, так і з радянської сторони були споруджені полосаті шлагбауми і будиночки для постової сторожі (солдатів і офіцерів).

Охорону демаркаційної лінії, що розділяла окупаційні зони, несли не прикордонні війська КДБ (комітету державної безпеки), а безпосередньо виділялись військові частини з військових гарнізонів, розквартированих неподалік від лінії. Тому й підрозділи нашої 44-ої бригади виділялися по черзі на охорону демаркаційної лінії. На шлагбаумах торік стояли пости із кількох солдатів і офіцера. Проїзд із зони в зону дозволявся лише за спеціальними перепустками, які обов'язково перевірялись офіцером. Уздовж проораної смуги час від часу (через дві-три години) проходили наряди солдатів (патрулі) на чолі із сержантами, які завертали тих німців, що намагалися перейти з одної зони окупації в іншу. Переходили демаркаційну лінію в основному спекулянти, контрабандисти. Якщо затримували німців і при обшуку знаходили зброю, то затриманих доставляли в сторожовий пост, а звідти при потребі затримані доставлялися в м. Шверін, у комендатуру. Таку службу охорони демаркаційної лінії довелося протягом червня-липня 1946 р. нести й мені як рядовому солдату радянських окупаційних військ.

У 1946 р. вже почали дути вітри "холодної війни" між Заходом і Сходом, або вірніше –

капіталізмом і соціалізмом, тому були прикрі випадки і на охороні демаркаційної лінії. Траплялися випадки обстрілу нарядів охорони з англійської сторони. Гинули солдати в мирний час. На місце події виїздили комісії з високоставленими офіцерами, конфлікт гасився, рідним висилався бездумний стандартний відпис про загибель солдата на бойовому посту чи при виконанні військового обов'язку.

22 серпня 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

Електроенергію військове містечко, як і м. Шверін, одержувало з англійської зони окупації, з м. Любека. Реконструкція електростанції в м. Шверіні, зруйнованої під час війни, розпочалася лише в 1946 р., тому і траплялися випадки, коли раптом вимикалась електроенергія, і тоді військове начальство пояснювало це як "козні союзників".

Додому писав рідко, раз у місяць, за що одержував виговори від матері, батько знайомим мені почерком описував сільські новини: хто помер у селі, хто женився і як відбулося весілля. Батько, як і до війни, працював у колгоспі бригадиром по валер'яні та кок-сагізу, мати працювала в ланці. Я уявляв таку картину: ранком на нашому подвір'ї розіслані штук десять ряден, на яких тонким шаром розіслані коріння валер'яни. Дурманячий п'янкий різкий запах валер'яни принадив зі всіх сусідніх дворів котів, яких уже зібралось на подвір'ї більше десятка. Чомусь запах валер'яни діє на котів як наркотичні засоби. Ця картина поставала мені з довоєнної дійсності 1939–1940 років.

Для будівництва гаражів для військових тракторних засобів у військовому містечку потрібен був ліс, тому військові частини виділяли команди солдатів на чолі із сержантом для заготівлі лісу. В одну з таких команд разом зі своїм товаришем із Чернівецької області Валідудою потрапив і я. Працювали ми в лісі протягом десяти діб: ручними пилами валили ліс, проводили його розкряжку і сортування. Роботи виконувалися в сосновому лісі за три кілометри від військового містечка. До місця роботи добиралися пішки, пішки поверталися й назад. Недалеко від лісу, на околиці м. Шверіна поряд з автострадою був дорожній ресторан-кафе, щоб випити і перехопити перед роботою. На території зони окупації Німеччини були в обході німецькі окупаційні марки. За військову службу ми також одержували платню – за місяць чотирнадцять німецьких марок. Воєнторгом користувалися лише офіцери, а солдатам ніде було витратити ці марки, бо в м. Шверіні солдат міг піти "в увольнительную" раз у два місяці, і то не кожний. У ресторані-кафе за невеликими столиками сиділи німці за стопкою "шнапсу" і бокалом "гельбір" – світлого

пива. За цими атрибутами німці могли за столиками просидіти дві-три години, наша ж солдатська компанія брала пляшку “шнапсу” на двох осіб і по бокалу “дункелбір” – темного пива на кожного солдата. Усе це випивалося за п’ятнадцять-двадцять хвилин, закушувалося бутербродом з ковбасою й сиром, на превелике здивування присутніх у кафе німців, солдатська компанія швидко збиралась і прямувала на роботу в лісозаготівку.

26 вересня 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

Проїшов уже рік моєї військової служби. Служба йшла звично, але були й труднощі військового порядку. Останнім часом почастишали випадки виїзду артбригади на чергові й позачергові стрільби та на військові маневри. Найбільше часу й сил солдатських займала підготовка гармат на вогневій позиції. Поверталися у військове містечко з таких навчань зі змарнілими обличчями, вдосталь покусані комарами. Потім ще була тяжка робота при очистці дула далекобійної гармати. Усе це проводилося вручну з допомогою довгого шомполу зі спеціальним “йоршиком”, на який намотували ще тканину, змощену солідолом. Аж ось одного разу в кінці вересня якось на навчанні зі мною заговорив командир взводу управління нашої п’ятої батареї молодший лейтенант Карагодін. Дізнавшись, що я закінчив дев’ять класів середньої школи, Карагодін звернувся до командира батареї капітана Сасорова з проханням перевести мене з вогневого взводу у взвод управління, у відділення артилерійської розвідки. Я швидко перевчився і замість “орудійного номеру” освоїв військову кваліфікацію солдата – артилерійського розвідника.

Вчора одержав листа з дому, від батька. Батько писав, що в цьому році неврожайний рік видався, особливо на зернові культури. У колгоспі виданий аванс: на трудовдень колгоспники одержали по 600 г зерна та по п’ятдесят копійок, а в кінці року, можливо, буде ще менше оплати за трудовдень. Звичайно, це була символічна оплата за трудовдень. Я знав, що в урожайні роки оплата за трудовдень була по 1 крб. і по 1 кг хліба, а в деякі роки було й по два кілограми хліба. Але і в цьому випадку колгоспники весною ледве зводили кінці з кінцями, щоб не голодувати. Основна надія була на присадибний город тридцять-шістдесят соток, половина якого засівалася зерновими (житом чи пшеницею), друга половина була під картоплею та овочами. Ще раз уважно прочитавши листа, я зрозумів, що весною 1947 р. на села й міста України насувається загроза голоду. Пригадалися страшні картини голоду 1933 р.: пухлі від голоду діти, трупи померлих від голоду на підводах, страшні картини голоду в таборях

військовополонених у 1941–1942 рр. у полоні в німецьких нацистів.

17 лютого 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

Одного разу командир взводу управління молодший лейтенант Карагодін продивився мій конспект занять з артрозвідки і був, очевидно, задоволений. Згодом він перевів мене у відділення топографів, командиром цього відділення був молодесенький, зростом до 1,5 м, але дуже освічений і душевний хлопець, старшина Кошечкін. Топовідділення готувало вихідні дані для стрільби батареї із закритих позицій. Топографісти працювали в білих лайкових рукавичках на креслярських дошках, на яких був закріплений лист ватманського креслярського паперу. На навчання ми виходили за межі військового містечка, старшина Кошечкін учив нас топографії, креслення, артилерійської справи. Німці здивовано поглядали на низькорослого юного старшину, що вів строем солдатів на військові навчання. “Такий малий, а вже фельдфебель”, – дивувалися німці. Служба моя у відділенні топографів була значно легша, ніж орудійним номером біля гармати важкого калібру.

У військовому містечку біля Шверіна, як і в усій окупаційній армії в Німеччині, була “залізна” дисципліна. Часом траплялися випадки, що солдати радянської окупаційної армії робили якесь пограбування в цивільного німецького населення. Але навіть дрібні крадіжки завжди закінчувалися військовим трибуналом, який виносив лише два типи покарання: розстріл або десять-п’ятнадцять років таборів на Колімі, Камчатці чи Сахаліні.

Трапилося “ЧП” в нашій бригаді: після польових навчань командир гармати сержант Міролашвілі привів солдатів своїх у їдальню, але запізнився на обід. Черговий офіцер по їдальні десь якраз відлучився, а старший повар товстий сержант Павлов даремно показав командирю гармати на порожні котли, адже по графіку обід уже скінчився. Розлючений Міролашвілі схопив дерев’яні вила з гострими кінцями, якими розміщували кашу в котлі, і штрикнув старшого повара в бік. Повара відвезли в госпіталь, “Мордошвілі” мало не потрапив під військовий трибунал, але якось обійшлося. За нього заступився командир батареї капітан Сахаров, і наказом по бригаді сержант Міролашвілі був розжалуваний у рядові і переведений на службу в тиллові підрозділи бригади.

24 листопада 1946 року, м. Шверін, Німеччина.

Населення окупованої Німеччини в зиму 1946–1947 р. майже голодувало, не було хліба, круп, спасались картоплею та овочами. Погіршилося харчування у військовому містечку. Солдатам

уже набридла вівсяна та перлова каша, яку в армії прозвали “дріб тридцять”, м'ясо перестали класти в кашу, єдиним жиром була олія. Одного разу під час обіду кілька батарей відмовилися їсти немазану кашу і на одному зі столів залишили табличку з написом: “Каша без м'яса в расход начальнику ПФС капітану Темному”.

З дому приходили солдатські листи-трикутники, але військова цензура старанно чорною тушшю викреслювала в листах все, де повідомлялось про тяжке становище з продовольчими товарами в Радянському Союзі. Одного дня мене відвідав сержант Бех Іван Данилович, з яким я служив у штабі 507-го артполку в м. Вісмарі. Він тепер був писарем 4-го дивізіону. Для купівлі ручного годинника Бех позичив у мене тридцять окупаційних німецьких марок, якими виплачувалось солдатам і сержантам за військову службу. Бех повідомив мене, що у зв'язку з погіршенням відносин Радянського Союзу з Туреччиною будуть формуватися деякі військові частини, які у кінці року будуть переводити на військову службу з Німеччини в Радянський Союз у Закавказький військовий округ. Бех повідомив, що я теж, очевидно, буду записаний у ті списки і в ті частини, що будуть відправлені в Закавказзя.

16 грудня 1946 року, Магдебург, Німеччина.

У кінці листопада були складені списки солдатів, яких мали відправляти в Закавказзя. Як і казав Бех, у ці списки потрапив і я. Вранці 30 листопада відібрані солдати і сержанти були вишикувані в стрій, отримали одноденний сухий пайок, погрузилися на військові вантажівки – автомашини “Студебекер” і виїхали в південному напрямі. Біля м. Бранденбурга зробили обідній привал на дві години, а потім вирушили на південний захід, проїхали м. Магдебург і зупинилися біля невеличкої залізничної станції між містами Магдебургом і Бургом. Біля воріт військового містечка вигразулись з автомашин, прочитали напис на воротах: “57-е кондепо”. Солдати жартували: “Оце сюрприз, служили в артилерії, а тепер ще послужимо в кавалерії”. Нас розмістили на ночівлю в уже знайомих мені зелених бараках.

На другий день, 1 грудня, нас вистроїли на учбовому плацу і пояснили, що віднині ми будемо нести службу в 57-му кондепо. Таких організовано кілька. Справа в тому, що за Потсдамським договором великих держав для відшкодування заподіяних війною збитків Німеччина платила Радянському Союзу репарації всім, чим могла. У рахунок репарації з Німеччини вивозились великі транспортні коні-ломовики. Отже, у кондепо вони, ці коні, повинні були відгодовуватися, набиратися сил і підготовлятися до відправки в

Радянський Союз. Ми, солдати, повинні були доглядати, годувати й напувати цих коней, а потім і супроводжувати їх у Радянський Союз для передачі колгоспам, радгоспам та іншим підприємствам, де ці коні потрібні. Більшість солдатів були знайомі з доглядом коней, адже майже усі ми були селянськими дітьми, які зналися на конях, хоч і в не одноосібному, то в колгоспному виробництві. Головний ветлікар кондепо майор Коновалов прочитав нам кілька лекцій з догляду за кіньми.

Коні розташовувалися в довжелезних сто-метрових конюшнях барачного типу. Це були виготовлені з дерева конструкції, пофарбовані в зелений колір, покрівля конюшень була зроблена з руберойду, також, як і в солдатських житлових бараках. Мені, як і іншим солдатам, було прикріплено двадцять коней, важковагових ломовиків, які я повинен доглядати, годувати та напувати, відведено для цих коней місце в конюшні. Я злякано дивився на цю ораву тварин і не знав, як до них підійти, адже до цього часу я мав справу з одним-двома кіньми, умів їх запрягати, розпрягати, вести сільгоспроботи (оранку, боронування та інше), а тут аж двадцять коней на моїй відповідальності. Я пожалкував, що не захотів іти працювати на друкарській машинці в штаб 57-го кондепо, хоч мені й пропонували цю роботу в перший же день прибуття в кондепо. Але я тоді відмовився, вважав, що краще буду доглядати двох-чотирьох коней, але, очевидно, я пропрахувався.

10 січня 1947 року м. Магдебург, Німеччина.

У конюшні не була підведена вода для напування коней. Солдати виводили коней на водопій на відстань 100 м від конюшень до довгих металевих корит, до яких був підведений водопровід. По інструкції належало виводити за один раз по п'ять коней, але тоді водопій затулювався на дві години, тому солдати згодом умудрялися виводити одноразово по десять коней, вистроївши їх у ряд на довгому ланцюгу, на кожного коня була надіта ремінна уздечка. До уздечки був прикріплений повід із металевого ланцюга. Бували випадки, коли коні капризували, ламали стрій в одну лінію і збивалися до купи, розплутати тоді таку компанію солдату було важко.

Доводилося розплутувати цю купу коней неодноразово й мені, головним чином через одного дуже волелюбного коня, якого прозвав Мордворотом. Справа в тому, що цей кінь дуже не любив уздечки. Він упирався ногами, вилупивши очі, намагався відірватися від прив'язі, він пнув до тих пір, поки не лопали уздечки. Я мучився з ним днів двадцять, нарешті змушений був визнати, що коня мені не вдасться перевиховати. Я вибрав у старшини довгий ланцюг, зняв

з Мордоворота уздечку, закріпив ланцюг через шию коня і вже потім прив'язував до металевого корита-годівниці. Але кінь не терпів прив'язі, він рвав, тягнув корито. Нарешті я махнув рукою і не став його прив'язувати. Кінь задоволено іржав, згодом покірно ставав на своє місце в стійлі і весь час стояв відв'язаний.

Одного разу, коли я прибирав гній у стійлі, Мордоворот таки умудрився хвиснути мене задніми ногами, я перелетів від удару через цементний центральний прохід конюшні і гепнув на спину іншого коня в протилежному стійлі. Це полегшило удар, і я відбувся невеликими синцями на стегнах, куди хвищнув мене Мордоворот. Після вечері я зекономив грудочку цукру і відніс її коню. Він із задоволенням прийняв мій скромний дар, винуватим поглядом дивився на мене своїми великими очима. Більше ніколи він не хвищався ногами, не кусався. Я більше не мав мороки з цим конем.

27 лютого 1947 року, м. Магдебург, Німеччина.

Якось одного дня ще в січні 1947 р. я одержав від батька листа, складеного знайомим солдатським трикутником. Лист наполовину був затушований чорною тушшю працівником воєнної цензури. Але я все ж дещо розібрав. Розібрав, що з харчами цю зиму дуже сутужно, адже в колгоспі вивезено в державну поставку все зерно, навіть страхове і посівне. Люди їдуть у товарних вагонах (грошей на квитки в пасажирські вагони немає) в західні області України (там колгоспи ще не скрізь встигли створити) і міняють останню одіж і взуття на хліб (борошно та крупи). Очевидно, навесні батьку теж прийдесться їхати в Західну Україну.

Солдатів окупаційної армії в Німеччині взимку 1946–1947 р. харчували погано, майже не було жирів, хліб пекли такий глевкий і несмачний, що солдати ліпили з нього коники і залишали їх на столах, як німий протест командуванню кондепо. Молоді солдати були такі худі, що обростали мохом їхні обличчя. Якось на вечірній перевірці старшина ескадрону підійшов до капітана (командира ескадрону) і сказав: "Товаришу капітан, я ще не бачив таких худих солдатів, аж мохом обросли, треба щось робити". І почали робити, неофіційно міняли в німців овес на картоплю, незабаром якість супів і борщів поліпшилась, адже почали добавлять до моркви та капусти ще й картоплю.

Служба йшла день за днем. Але одного разу Мордоворот підвів мене знову. Якось я заступив на чергування днювальним у конюшню, та ще й у нічну зміну. Наконюшню наніч призначались два днювальних. Мій напарник напередодні виміняв у німців на залізничній станції за торбинку вівса пляшку шнапсу (горілки). На наступний день –

23 лютого – це був День Радянської Армії, тому ми з напарником вирішили відмітити цей день пляшкою шнапсу. Випили пізно ввечері пляшку горілки, сяк-так закусили чеським хлібом і незчулися як незабаром обидва послули на тюках спресованого сіна. Коням давали щоденно такий раціон: сім кілограмів вівса за три рази на добу і шість кілограмів сіна. Я пригадав свою Галку в 1942–1943 рр., коли влітку вона харчувалася тим, що паслась на лузі, а взимку давали сіно і інколи терли бурячків. Але то була невелика конячка, а це тяжеловози-ломовики.

Я не міг збагнути, що будуть їсти ці коні, як їх перевезуть у Радянський Союз і передадуть теперішнім злиденним колгоспам та радгоспам. Прокинувся я вночі від якогось тривожного передчуття. Поруч на тюку сіна хропів напарник. Справа в тому, що мій Мордоворот стояв у стійлі не прив'язаним, як завжди. Але він ніколи сам не покидав стійла в конюшні. А цієї ночі він вийшов із стійла, знайшов у кінці конюшні тюки сіна, де ми спали, почав смикати сіно, але це йому набридло, висмикувати пресоване сіно було важко, і кінь підійшов до великого ящика з вівсом. Я, ввечері випивши горілки, забувся закрити кришку ящика замком. Мордоворот головою відкинув кришку ящика і приступив до вечері. Може, з'їв п'ятнадцять кілограмів вівса. Найвшись досхочу, він зайняв своє місце в стійлі. Але незабаром його здуло, і він, повернувши голову до живота, жалібно і протяжно іржав. Може, я й проснувся від того іржання.

Прийшлося вранці вести коня у ветеринарну лікарню. Чергував у той день головний ветлікар майор Коновалов. Майор пообіцяв мені, що якщо кінь загине, то батькам у Союзі доведеться заплатити тисячу карбованців, продавши для цього корову та кабана. Він наказав мені поводити надворі коня не менше як годину, а потім, якщо не виходитиме овес, привести коня до нього. Проводка коня ніяких наслідків не дала. Я знову привів засмученого Мордоворота до майора Коновалова. Він лише тепер побачив, що кінь без уздечки, за шиєю замкнений цепом. Майор вилаяв мене, як він висловився, за ці "чудні витівки". Я коротко пояснив майору, що винний у цьому не я, а Мордоворот, що він за весь час, відколи існує кондепо, утримується не на прив'язі і без уздечки. Майор засміявся чи то з мене, чи з коня і почав лікувати його. Я завів його в спеціальний станок, майор завів у ніздрі коня якісь гумові трубки і врешті вилив через ці трубки пляшку якихось ліків-рідини. Наказав мені вивести коня з приміщення і там чекати.

Майор був у святковій формі з орденами і медалями, мав добрий настрій. Але при виході з приміщення кінь заіржав, підняв хвоста й облив майора Коновалова з ніг до голови калом в

вперемішку з цілим вівсом. Майор схопив палку і чортихаючись, вигнав нас із Мордворотом на подвір'я. Кінь видужав, не загинув, а я, коли чергував днювальним, завжди замикав на замок ящик з вівсом.

21 березня 1947 року, м. Магдебург, Німеччина.

Ще в лютому (4 лютого 1947 р.) вийшов і був опублікований у газетах Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про чергову демобілізацію з Збройних Сил СРСР рядових і сержантів 1923–1924 рр. народження". У цей указ по демобілізації і підпадав і я. Ходили чутки, що демобілізацію в 57 кондепо затримують ще на два-три місяці, щоб підготувати коней для відправки в Радянський Союз і потім демобілізованим супроводити коней і передати їх представникам підприємств, колгоспів та радгоспів. У середині лютого приїхали в 57-е кондепо офіцери артилерійських частин, що стояли в м. Магдебурзі, щоб прийняти з 57-го кондепо солдат і сержантів 1925–1926 рр. народження. Але таких набралось ледве на взвод, решта були 1923 р. і 1924 р. і підлягали демобілізації.

Я продовжував службу, годував, напував, чистив коней, з дому одержував листи-трикутники, де половину написаного батьком, закреслювала чорною тушшю Військова Цензура. Я взнав, що ще в лютому 1947 р. батько їздив у західні області України (Львівську та Волинську області), щоб виміняти хліба за якусь одягу. Тепер я зрозумів, що 1933-й страшний рік не повториться, адже влада дозволила їхати людям в Західну Україну та Західну Білорусію і рятуватись від голоду.

У той час в західних областях України діяли активно загони УПА (Української Повстанської Армії) під проводом Степана Бандери та Романа Шухевича. Але, на моє велике здивування, як виявилось це пізніше, загони УПА не перешкоджали людям спасатись від голоду в Західних областях. На початку 1947 р. загони УПА значно понизили свою активність, і люди зі Східних областей України могли безперешкодно їздити в Західні області і міняти свої пожитки на хліб. У кондепо активно готували кінський склад до відправки в СРСР. Коні за чотири місяці значно поправились, незважаючи на великі труднощі з продовольством як в армії, так і на території Німеччини, окуповані радянською армією коні щоденно одержували свій раціон: 7 кг вівса та 4-5 кг сіна на добу, а солдати, що доглядали коней, цокали зубами від голоду, але така була система Диктатури (система комуністичного тоталітаризму) – система демагогії та лицемірства по відношенню до свого народу.

10 квітня 1947 року, м. Магдебург, Німеччина.

З листа, одержаного від батька, дізнався, що дома отримали листа з попереднього місця моєї служби, з м. Шверіна, з 44-ої артбригади. Написав мій товариш по службі Валідуда і вислав мої фотокартки. Ще взимку, коли заготовляли ліс під Шверіном, ми з Валідудою сфотографувалися в місцевого німця-фотографа. Але одержати картки я не встиг, бо прийшов час виїздити на службу в 57-е кондепо під м. Магдебург. Тому попросив Валідуду одержати в німця мої фотокартки і відіслати їх додому, до моїх батьків, що Валідуда люб'язно виконав. Солдати і сержанти з дня на день чекали наказу про відправку коней з 57-ме кондепо в Радянський Союз і про наступну демобілізацію. І от нарешті наказ одержано. Завантаження призначено на 15 квітня 1947 р.

20 квітня 1947 року, м. Франкфурт-на-Одері, Німеччина.

15 квітня коні з 57-го кондепо були приведені на залізничну станцію, був поданий товарний ешелон, у товарні вагони були завантажені коні і супровідні солдати. У кожний вагон поміщено по вісім коней і по два супровідних солдати чи сержанти, що підлягали демобілізації, кілька тюків спресованого сіна і невеликий ящик з вівсом, який у дорозі поповнювався, стояла у вагоні і залізна бочка з водою. В ешелоні були три вагони з фуражем для коней: два вагони з вівсом, один вагон з ячменем. Четвертий вагон був завантажений тюками з пресованим сіном.

В ешелоні був офіцер – представник маршала Соколовського, Головнокомандуючого Радянськими окупаційними військами в Німеччині на той час. Ешелон просувався дуже поволі, часто стояли по кілька годин на станціях. Запам'ятався вечірній Берлін 18 квітня 1947 р. Столиця Німеччини потерпіла від бомбардувань англо-американською авіацією і під час штурму радянськими військами в квітні-травні 1945 р., але все ж Берлін був значно менше зруйнований, ніж міста в Західній і Північній Німеччині, такі як Гамбург, Ганновер, Дортмунд. Лише 20 квітня 1947 р. ешелон з репараціями і демобілізованими солдатами підійшов до м. Франкфурт-на-Одері. Згідно з договором новий кордон Німеччини з Польщею проходив по р. Одер. Отже за Одером уже Польща.

Ешелон зупинився за два кілометри від західних околиць Франкфурта на чистому весняному полі, вже порослому травою. З вагонів висипались солдати, вони босоніж ходили по теплій весняній траві. Припікало сонце, я простелив шинель і з насолодою ліг горілиць, вдивляючись у теплу блакить весняного неба. Уже надвечір

ешелон проїхав Франкфурт, по залізничному мосту переїхав р. Одер. Прощай, Німеччина, мабуть, назавжди вже, попереду Польща, яка, як виявилось насправді, “ще не згінела”.

1 травня 1947 року, Польща, м. Варшава.

Проїздили так звані західні землі Польщі. До початку Другої світової війни, тобто до 1 вересня 1939 р., польсько-німецький кордон проходив трохи західніше м. Познані, територія на схід від р. Одери до Познані належала Німеччині, прибалтійська приморська земля теж була за Німеччиною, єдиний морський порт на Балтійському морі, що належав Польщі, був порт Гдиня. Решта балтійського узбережжя аж до Литви належала Німеччині. На Потсдамській конференції глав союзних держав США, Англії, Франції, Радянського Союзу в 1945 р. до Польщі відійшли значні території зар. Одер, м. Бреславль, м. Штеттін, усе узбережжя Балтійського моря за Одером, частина Східної Пруссії. Від Радянського Союзу до Польщі відійшли незначні території, у Західній Білорусії – м. Білосток, у Західній Україні – м. Перемишль з навколишніми територіями. У квітні 1947 р. поляки ще не заселили західні і північні землі, тому від р. Одери і майже до м. Познані вздовж залізниці, якою рухався наш ешелон, стояла німа страшна пустка. Німці з цих земель були виселені за р. Одер ще в 1945 р. На залізничних станціях ешелон робив зупинки. Пристанційні будинки під покрівлею з червоної гончарної черепиці стояли порожні, незаселені, з чорнотою розбитого скла у вікнах, з вибитими дверима. Стояла німа тривожна тиша, і лиш у заростях 2–3-метрових бур'янів завивали здичавілі собаки й навіть вовки пробиралися крізь зарослі бур'янів до ешелону, зачувши сильний кінський запах. Люди траплялися дуже рідко, це були службовці залізничних станцій.

Майже день 26 квітня 1947 р. ешелон простояв у м. Познані. Нарешті рушили далі. 30 квітня під'їздили до зруйнованої столиці Польщі м. Варшави. Десь опівночі задув холодний морозний вітер з півночі. Температура впала до -5° , за ворітьми вагона вітром закрутило, захурделило снігом. Такого я не пам'ятав, щоб 30 квітня випало так багато снігу. Вранці вся земля, усі будівлі вкрилися сніжним покривом. Товщина сніжного покриву досягала 10 см. 1 травня стояла мінусова температура, померзли квіти і трава. День 1 травня стояли на залізничних шляхах у м. Варшаві. Було заборонено відлучатись від ешелону, але й самим не хотілось іти від ешелону десь далі на вулиці зруйнованих кварталів Варшави, на площі зруйнованого Старого М'яста, Маршалківської.

У місті ходили чутки, що кілька днів тому під час навчань польської армії на південному

сході країни начальник Генерального штабу польської армії генерал Кароль Свєрчєвський потрапив у засаду загону оунівців (української повстанської армії – УПА) і в сутичці був убитий бандерівцями¹. Унаслідок ужитих заходів загін бандерівців було ліквідовано, і під час цієї акції було схоплено ватажка ОУН Степана Бандеру, якого помістили у Варшавську тюрму. Говорили поляки, що Бандера на другий день, тобто 30 квітня 1947 р., при таємничих обставинах утік з тюрми, очевидно, з допомогою підкуплених тюремників. Я дещо знав польську мову, тому про це довідався від поляків, службовців залізничної станції – вокзалу, розмову яких мені вдалося почути випадково.

Вечором 1 травня надворі потепліло, подув західний вітер, і сніг почав швидко танути. 2 травня 1947 р. вранці ешелон наш під перестук коліс покинув Варшаву і поволі рушив на схід, очевидно кордон будемо переїздити не на Україні, а на Західній Білорусії – наші офіцери взнали в начальника ешелону, що ешелон йде в м. Білосток, тепер уже польське місто, яке з вересня 1939 р. і до початку війни було в складі Радянського Союзу.

4 травня 1947 року, прикордонна станція Берестовиці Гродненської області Білоруської РСР.

3 травня 1947 р. наш ешелон прибув у м. Білосток, яке тепер уже після Потсдамської угоди 1945 р. було на території Польської Народної Республіки. У другій половині дня наш ешелон рухався вже на південний схід, роблячи зупинки на залізничних станціях і полустанках. Цей рік весна була пізня, з вагона було видно, що селяни-білоруси намагаються швидше впоратися з посівною на своїх клаптикових одноосібних полях після тривалого похолодання. Селяни орали кіньми, сіяли ярі зернові вручну, заволочували кінними боронами.

На станціях, де зупинявся наш ешелон, селяни-білоруси підходили до вагонів, починалися розмови, жваво велася торгівля. Солдати в ешелоні знали, що в Радянському Союзі зараз голод, тому міняли в білорусів та поляків матерію та дещо з цивільного одягу, що придбали в Німеччині, на

¹ Кароль Свєрчєвський – один з організаторів Польської армії в СРСР, заступник командира I-го корпусу, пізніше – заступник командувача I-ї Польської армії. З 1944 р. – член і керівник органів Польської робітничої партії, посол Крайової Ради Народової. Командував II-ю Польською армією, яка брала участь у бойових діях на заключному етапі війни (на території Польщі, Чехословаччини та Німеччини). З лютого 1946 р. призначений заступником міністра оборони Польщі. Виконував ряд дипломатичних місій, зокрема на переговорах із міжнародною Контрольною комісією щодо репатріації поляків із Німеччини і західних країн, а також у США, Канаді та країнах Латинської Америки. У січні 1947 р. був обраний послом сейму. Загинув під час інспекторської поїздки в південно-східну частину Польщі в районі с. Балігрудів, де потрапив у засідку, влаштовану сотнями УПА під командуванням “Хріна” і “Стаха”.

зерно (жито та ячмінь), яке в торбинках упаковували у свої чемодани, думаючи зарадити своїм рідним на “чорний день”, коли прийдуть додому. Коли під'їздили до польсько-радянського кордону, вже все було поміняне, і солдати пустили в торгівлю з білорусами та поляками – цепи, уздечки і т.д. Усе це промінювалося на харчі, тютюн, сигарети. Інколи на залізничних станціях до ешелону підходили польські поліцейські, розганяли торгівлю. Поліцаї відгнали від вагонів селян та торговців, примовляючи: “Що пане, тен раз в советів сченствя іщещь, бардзо багатим хцем бути, айда звідси”. Селяни неохоче розходилися. Я стримався, уздечок з коней не знімав і не проміняв, а в інших солдатів коні були прив'язані у вагонах якимось мотуззям.

Нарешті ешелон підійшов до польської прикордонної станції Цісувка і на деякий час зупинився. Солдати висипалися з вагонів, розглядали польських солдатів-прикордонників у традиційних польських кашкетах – конфедератках-чотирикутниках. Були озброєні нашими автоматами ППШ, але вперто намагалися довести нашим солдатам, що озброєні вони зброєю з Америки, із США, вони зневажливо показували на наші кавалерійські карабіни, якими ми були озброєні. Я знаючи польську мову, не встрявав у суперечки, бо поляки давно налаштовані по-антирадянськи і переконати їх неможливо.

Я здивувався, побачивши у вітринах станційних магазинів хліб, булки, ковбаси, масло, різні цукерки, печиво. Зробив висновок, що ніякого голоду в Польщі немає. А в нас, у Радянському Союзі, по ту сторону кордону – голод. Якийсь парадокс. Я подумав, що поляків підгодовує багатий “дядя Сем” із США, а може, й наш “батько всіх народів світу” Й.В. Сталін. 4 травня вранці наш ешелон перетнув польсько-радянський кордон і зупинився. Ешелон перевірили наші прикордонники, заходили в кожний вагон, оглядали тюки сіна, ящики з вівсом, коней, навіть оглядали бочки з водою, перевіряли пожитки в наших чемоданах. Нарешті огляд закінчено, і поїзд із вагонами підійшов до прикордонної станції Берестовиці Гродненської області Білоруської РСР. Отже, нарешті я не за кордоном, а майже дома, в СРСР.

6 травня 1947 р. в сосновому лісі біля м. Волковиська Гродненської області Білоруської РСР.

4 травня вивантажили коней і всю амуніцію з ешелону. Вразило те, що було маса приїжджого люду, зчорнілого, змарнілого. Їхали сюди, у західні області України та Білорусії, щоб замінити якісь речі (одяг та взуття) на хліб, щоб потім приїхати з виміняним зерном додому (в східні області України та Білорусії), спасти від

голоду свої сім'ї. Їхали безплатно на вантажних вагонах на вугіллі, на щебені, на камені, зверху на критому вагоні по двадцять-тридцять чоловік зі своїми мішками, торбами, чемоданами. Не було грошей в людей, щоб їхати в пасажирських вагонах, та й не могли вони вмістити таку масу людей, що зрушила з різних місць за спасінням від голодної смерті.

Влада дозволяла їхати по зерно безплатно, на вантажних вагонах. Їхали чорні, закіптюжені від вугільного пилу, від камінного пилу та зустрічних вітрів. У газетах, журналах твердилося, що нестача продуктів та хліба виникла у зв'язку з розрухою після тривалої війни з німецьким фашизмом та у зв'язку з недородом, з неврожаєм в 1946 р. Але це було другорядною причиною голоду навесні 1947 р. Першорядною причиною голоду було жорстоке пограбування селян на Україні та Білорусії. У хлібоздачу державі, яку “отець радянського народу” Сталін називав “священною заповіддю” перед державою, було буквально виметено все зерно з колгоспних та радгоспних засіків. Люди знали, що в західних областях України та Білорусії ще не встигли провести “суцільну колективізацію”, тому їх ще не встигла пограбувати “рідна наша держава” і там можна було дістати щось із продуктів. Західні області в 1947 р. врятували від голодної смерті мільйони людей східних областей України та Білорусії. Адже мало було селянських дворів на сході, які не їздили тої тяжкої весни 1947 р. за спасінням на захід. Побачив я цих людей зразу за три кілометри від кордону, на ст. Берестовиці. Були серед приїжджих і діти, які просили “сухариків” у солдатів.

Зупинились ми після розвантаження в сосновому лісі під м. Волковиськ Гродненської області. Тут мали передати наших коней, привезених з Німеччини в рахунок репарації колгоспам та радгоспам Московської, Тульської, Смоленської областей Росії для роботи на колгоспних полях. Я розумів, що це було головотяпство і безвідповідальність вищого керівництва, бо ці коні-важковози при цьогорічній нестачі продовольства та фуражу в колгоспах та радгоспах виздыхають там негайно. Адже за пашею (травою) вони жити не можуть, як наші коні. Раціон такого коня-важковоза складає п'ять кілограмів сіна та сім кілограмів вівса на добу. Тому використовувати їх у колгоспах та радгоспах вважав я безглуздом. Передача відбулася протягом 5-го та 6 травня 1947 р. представникам колгоспів та радгоспів вищезазначених областей Росії. Передано було також два вагони (60 тон) вівса та вагон (30 тон) ячменю для годівлі коней в дорозі та до місця їх призначення. Ці вагони стояли в лісі на коліях залізничного тупика, що йшов від м. Волковиська в цей сосновий ліс.

Особисту зброю (карабіни, автомати) солдати здали ще біля кордону на ст. Берестовиці. Офіцери, що супроводжували ешелон з Німеччини, були з особистою зброєю. Жили ми ці дві доби в лісі, у палатках. Уночі на охорону вагонів з зерном виділялися солдати (по два чоловіки на один вагон), їм на час чергування давали зброю. В одну з ночей чергував і я.

По черзі ми з напарником охороняли вагон з ячменем. Один з нас ходив навколо вагона, інший залазив у вагон і спав на зерні. Потім ми чергувались. Перед світанком мій напарник не витримав знемоги від сну і теж заліз спати у вагон. Проснувся я від якось дивного монотонного звуку, що проникав звідкись знадвору. Я розбудив негайно свого напарника, ми вилізли з вагона, обійшли вагон навколо. У лісі панувала неймовірна тиша, впав на ліс туман, за два кроки не було нічого видно. Ми прислухались, стояла німа тиша, дивних звуків не було чути. Раптом я почув шум під вагоном, немов щось там завовтузилося. Я нахилився під вагон, направивши туди промінь кишенькового ліхтарика, якого нам видали на чергування.

Під вагоном вовтузились дві постаті з мішком чи торбою. Мій напарник забіг на другий бік вагона, перепинив шлях до відступу. Я наказав постатям негайно вилазити з-під вагона, інакше буду стріляти під вагон. Зразу ж вилізли два миршавенькі схудлі чоловічки, в руках у них був мішок, у якому вже було кілограмів тридцять зерна ячменю, у руках одного з них був звичайний теслярський свердлик. Так ось звідки той дивний монотонний звук, від якого я прокинувся у вагоні. Прибульці підлізли під вагон і свердликом просвердлили дірку на підлозі вагона, через дірку наточили мішок зерна. Чоловічки просили відпустити їх, давали за це 500 крб., говорили українською мовою. Я теж заговорив рідною мовою, запитав, звідки вони. Один з них казав, що вони з Харківської області, що дома голодують діти, і це примусило піти їх на ризиковану операцію. Мій напарник був з м. Одеси, говорив мені якось, що в Одесі вже мруть люди з голоду. Дірку в підлозі вагона "прибульці" заткнули заздалегідь приготовленою дерев'яною пробкою. Ми відпустили їх, не взявши запропонованих нам грошей. Чоловіки подякували нам і негайно зникли в ранковому густому тумані. Про цю пригоду ми з напарником поклялись нікому не говорити.

Нарешті коні були здані, вагони з фуражним зерном теж були передані відповідним представникам, і нарешті ввечері 6 травня нашу команду з окупаційних військ у Німеччині посадили в пасажирські вагони поїзда. Вночі 7 травня ми вже були в дощенту зруйнованому війною Мінську – столиці Білорусії.

7-8 травня 1947 року, м. Мінськ, Білорусія.

У Мінську в чудом уцілілому двоповерховому будинку, у просторому залі для солдатів і сержантів окупаційних військ у Німеччині, які поверталися в Радянський Союз для демобілізації, був даний концерт артистів з Москви та Мінська. Запам'яталися майстерно виконані народні білоруські пісні, деякі циркові номери, демонстрування явища гіпнозу. Нарешті ввечері 7 травня сержанти і солдати були вишикувані біля одного з військкоматів Мінська. Якийсь полковник робив огляд вишикуваних зі своїми пожитками. У деяких сержантів, які під час війни пройшли шлях від Сталінграда до Берліна і везли додому в чемоданах цивільний одяг і взуття, якимось чином придбане в Німеччині, дещо з речей за наказом полковника було вилучено. Тоді один із сержантів, нагороджений багатьма бойовими орденами і медалями, у тому числі орденами "Слави" трьох ступенів непомітно вислизнув із шеренги і десь зник. Через кілька хвилин раптово з'явився наш начальник ешелону, що їхав з Німеччини як представник головнокомандуючого окупаційними військами в Німеччині маршала Радянського Союзу Соколовського, Герой Радянського Союзу підполковник Яценко. Він щось переговорив з оглядовою комісією, і через кілька хвилин відібрані речі були повернуті їхнім власникам.

Незабаром нам були видані проїзні документи, солдатські книжки, документи для військового обліку в райвійськкоматах по місцю проживання. Ночували в одній з військових казарм Мінського військового гарнізону. Вранці 8 травня нам видали гроші за службу "денежное довольствие", продуктивний пайок (десять кілограм борошна і три кілограми сухарів). Одержав я близько 100 крб., борошно та сухарі, талони на добу для харчування в військових столових, а також ще я отримав "Благодарность за службу в оккупационных войсках в Германии", підписану маршалом Соколовським. Нарешті нам подякували за службу, побажали успіхів у праці, мирного життя, і через кілька хвилин ми були на Мінському залізничному вокзалі. Вечоріло.

Я з кількома солдатами та сержантами, що мали їхати на Київ, не захотів чекати чергового пасажирського поїзда, сів у товарний ешелон, що направлявся в напрямку Києва. Їхали вечір і ніч. О 1-й годині ночі 9 травня опинились у Вінниці. Чортихаючись, ми негайно покинули товарняк і через дві години сіли в пасажирський поїзд, а в дев'ять годин ранку були вже на Залізничному вокзалі "Київ-головний". Здрастуй, Київ, здрастуй, Україна. Київ я покинув 11 травня 1943 р., а повернувся 9 травня 1947 року.

9 травня 1947 року, м. Київ, Україна.

Сьогодні 9 травня, день Перемоги, військовий парад і святкова демонстрація в Києві. Тому наша група солдатів і сержантів вирішила пройтись в центрі міста, подивитись Хрещатик і як вдасться – військовий парад. Снідали в якійсь військовій їдальні по вул. Комінтерну. Військові патрулі нас затримали. Довелося пояснити, що прибули ми з окупаційних військ в Німеччині, що в м. Мінську нас демобілізували і тепер повертаємось до мирної праці на свої рідні місця. На наше здивування, старший патруля, перевіrivши наші документи, пропустив у центр міста, на Хрещатик. Деякі будинки були вже відбудовані, але значні частини Хрещатика ще лежали в руїнах.

На площі ім. Сталіна¹ вже була урядова трибуна, на якій знаходились керівники партії та уряду Української РСР. Мимо цієї трибуни проходили війська, військова техніка, а потім почалась демонстрація трудових колективів м. Києва. Нам не вдалось наблизитись до “центру свята”, та все ж на урядовій я впізнав постаті Л.М. Кагановича – тодішнього першого секретаря ЦК КП(б) України та М.С. Хрущова – голови Ради Міністрів України. Походивши в людному центрі святкового Києва, пообідавши у військовій їдальні на вул. Комінтерна, ми повернулись на залізничний вокзал. Як це завжди буває, записали один в одного домашні адреси, побажали щасливої дороги і розпрощались.

Я тільки-но вийшов з багажної каси, у яку здавав свій чемодан та сумку з борошном, як раптом мене хтось голосно покликав, назвавши моє прізвище. Я швидко оглянувся і здивовано побачив якогось незнайомого чоловіка в брудному зім'ятому одязі. Незнайомець наближався до мене, підійшов ближче, усміхнувся і протягнув мені руку для привітання. У Києві мене вразило те, що було багато жебраків, та їх розганяла міліція, але через деякий час вони знову займали свої місця на вокзалі та близько нього. Нарешті я впізнав незнайомця. Це був Вітя Долгов з м. Одеси, писар-машиніст 507-го артполку, якого я більше року тому назад проводжав разом з писарями штабу полку на залізничну станцію м. Вісмара в Німеччині. Вітя був чесним, совісним товаришем, у нього я навчився друкувати на машинці і деякий час виконував обов'язки машиніста штабу полку після демобілізації Віті. Ми обнялись, привітались. Вітя розпитував мене про наших друзів по службі в штабу полку, за Ваню Беха, Толю Ескіна. Я почав розпитувати його про життя після демобілізації.

Сіли на лавці біля вокзалу, і Вітя став розповідати. Демобілізувавшись навесні 1946 р., Вітя жив у брата в м. Одесі, працював у конторі

якогось заводу, друкував на машинці, як і в штабі полку. У брата була велика сім'я: п'ятеро дітей, дружина, її старі батьки. Мізерної зарплати не вистачало, щоб прогодувати такий кагал у тому тяжкому 1947 р. Сім'я голодувала. Вітя продав пишучу машинку, акордеон і цивільні костюми, що він привіз із Німеччини після демобілізації. Він дуже схуд, говорив, що в Одесі люди вже почали мерти з голоду. Пухлі люди валяються по вокзалах, в аеропорту, на автостанції. Голод особливо вразив у 1947 р. південні області України: Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку. У Віті була сестра, жила вона в Ленінграді, прислала листа, у якому запропонувала йому приїхати до неї в Ленінград, перебути тяжкий час або й влаштуватись там на роботу. У Ленінграді після відомої блокади під час війни, почали в 1945 р. давати людям кращі продуктові пайки, щоб підтримати зголоднілих у війну ленінградців. Вітя вирішив їхати до сестри в Ленінград, щоб спастись від голоду. Він сказав, що в нього немає на дорогу ні грошей, ні продуктів. Їде він товарняками, на дахах вагонів.

Його розповідь мене зворушила. На прощання я віддав йому талони на вечерю у військову їдальню та усі три кілограми сухарів – мій демобілізаційний пайок. Собі я лишив лише борошно. Побажав йому щасливо добратись у Ленінград до сестри, він подякував мені за сухарі, побажав щасливої дороги додому. Пізно ввечері я сів у пасажирський поїзд Київ-Харків і під перестук коліс міцно заснув. Попереду рідне село і домівка, побачення з рідними.

10 травня 1947 року, с. Стів'яги, дома!

Проснувся я аж в Березані, наступна зупинка – ст. Переяславська. Чомусь спливла в пам'яті поїздка від станції Переяславської в Німеччину – у товарних вагонах, набитих як оселедцями в діжці, по сорок п'ять осіб у кожному вагоні під охороною, конвоєм районної поліції – 5 травня 1943 р., сьогодні, 10 травня 1947 р., їду поїздом додому. Чотири роки юності, найкращі роки проведені в напруженні, в тривозі за невідоме майбутнє.

Нарешті станція Переяславська. Ночував у приміщенні вокзалу. Вранці з чемоданом у руках вийшов на дорогу, що прямувала до м. Переяслава. Сів на вантажну автомашину, що везла вугілля до міста. Проїхали с. Студеники, Діброву, перед с. Чирським починалося шосе. І от нарешті до болю знайомі обриси Переяслава. Проїшов містом від Підварок до районної лікарні. Центр міста був зруйнований. Батько писав, що Переяслав сильно бомбили під час жорстоких боїв під Букрином та Григорівкою. Проходячи головною вулицею міста (тепер це вул. Б. Хмельницького), зайшов напитися води до Середи Сергія Івановича, де квартирував, коли навчався

¹ Нині Європейська площа.

у восьмому класі 2-ї школи в 1939–1940 рр. Дуже постарів дід Сергій за останні шість років.

І от я біля районної лікарні. Голосую, піднявши руку. Нарешті вантажівка зупинилася і підбрала мене та кілька людей, що добирались до с. Єрківців. Швидко проїхали “Карасірицину”, “Комуни”, “Ютчину Могилу”, зупиняю машину біля “Мілкої” дороги в село. На дорозі працювали кілька робітників-шляховиків. Я швидко вистрибнув з машини, подякував шоферу і пішов на “Мілку” дорогу. До мене підійшов один з робітників. Це був Іван Білокінь, мій односелець 1923 р. народження. Привітались, він розповів, хто вже повернувся в село з тієї молоді, що була забрана в Німеччину. Нарешті пройшов хутір Кавказ, місток через меліоративну канаву, рушив до “Ковзалів”. Бригада колгоспників шляхової бригади під керівництвом Ємця Івана Кириловича садила верби з обох боків дороги в село. Привітався з односельцями, рушив далі.

Чим ближче наближався до рідного дому, тим у радіснішій тривозі билосся серце. Звернув у знайому вуличку – і от уже дома. Привітався, поцілував батька, незабаром прийшла сестра Настя з дітьми, а через годину з роботи з поля прибїгла, захекавшись, мати. Її повідомили на роботі шляховики, що я вже пішов у село.

Післяслово до сторінок Щоденника. Замість епілогу.

1. Щоденник за період служби в армії (вересень 1945 р. – травень 1947 р.) я не мав змоги вести, бо він був би прочитаний службою “смерш” без моєї згоди з небажаними для мене наслідками, тому усі події того часу написав я правдиво і достовірно. Достовірні і події та факти, зображені мною в сторінках щоденника за період з червня 1941 р. по вересень 1945 р. Написав я все як було в дійсності, без перебільшень та прикрас. Трагічні події та жорстокість фашизму були такими, як я їх описав.

2. Усі прізвища й імена дійових осіб справжні, без псевдонімів. Прізвища й імена німців справжні на 80%, 20% – вигадані, бо не зміг їх відновити у своїй пам’яті.

3. Середа В.В. пропонував мені в 1992 р. сторінки щоденника направити і надрукувати в журналі “Жертви нацизму”, але я згоди не дав, сказавши йому, що не хочу, щоб усе це переробили й перебрехали, як їм потрібно. А тому я написав на пам’ять онукам і правнукам, щоб знали, які тяжкі події прийшлося пережити людям того часу.

20.02.2002 р.

Людмила Котлярова

**“ДОБРИЙ ДЕНЬ, СЕСТРО!”:
ДОЛІ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТА “ПЕРЕМІЩЕНИХ
ОСІБ” В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ
РОДИНИ ПЕТРУНІВ**

*Ой ти, Петруню, ой ти, серце,
Набери води у відерце,
Та помий руки білесенько,
Ще й уберися гарнесенько,
Щоб тебе теща похвалила,
Дівка Тетяна полюбила.*

(Українська народна пісня з Київщини)¹

У статті висвітлюється доля остарбайтера й емігранта Олександра Івановича Петруні та його родини на основі його епістолярної спадщини 60-90-х рр. ХХ ст.

Понад півстоліття злочинне використання Третім Рейхом рабської, примусової праці українських бранців, тривале упереджене ставлення до остарбайтерів у Радянському Союзі, а також долі переміщених осіб були історією забуття. Лише в умовах становлення України як незалежної демократичної держави до долі цих людей проявлено увагу, створено можливості для реалізації наукового та суспільного інтересу до однієї з найбільш соціально потерпілої від тоталітарних режимів категорії населення – колишніх остарбайтерів.

Страшною хвилиною прокотилося воєнне лихоліття 1941–1945 рр. і по Переяславській землі. Не було майже жодної родини, яка б не відчула на собі болю розлуки з рідними і близь-

Феодора Яківна Петруня (зліва), мати Олександра, Дмитра і Ганни Петруні, перша дружина Івана Петруні із сьєкрухою Євдокією Петрунею (справа), 30–40-ві рр. ХХ ст.

¹ Рук. ф. ІМФЕ, ф.28-3, од. зб. 192, арк. 69. Записав І. Єрофеев 1906 року в с. Баламутівці на Київщині.

кими на місяці, роки, навіки. Понад 10 тисяч жителів Переяславщини боролися з ворогом на фронтах, у партизанських загонах, народному ополченні, підпільних організаціях і групах. Фашистський окупаційний режим, що тривав понад два роки, активно відправляв на примусові роботи до Німеччини молодих переяславчан – юнаків і дівчат. Протягом 1942–1943 рр. на рабську працю було вивезено близько восьми тисяч осіб². Не минуло лихо і родину Петрунів – німці відібрали у матері, Феодори Петруні, найстаршого сина Олександра. П'ятнадцятирічну дочку Галину доводилося постійно ховати від очей загарбників. А другого сина – ледве йому виповнилося вісімнадцять – було вбито у 1944 р. через місяць після відправки на фронт³.

Про своє життя за кордоном та спогади про історію родини Петрунів з початку ХХ століття Олександр Іванович Петруня описав у своїх листах, які збереглися в сімейному архіві його сестри Бутник (Петруні) Ганни Іванівни. Пригадуючи, як забирали Сашу до Німеччини, Ганна Іванівна розповідала: “У 1942 році окупаційна власть об'явила, щоб молодь 1923 року народження з'явилася 2 квітня до сільради з речами. Речі погрузили на підводи, а самі йшли пішки. Ми з мамою провели його до Діброви⁴, попрощалися та й вернулися. А валка пішла на станцію (ст. “Переяславська” – Л.К.) пішки. А потім пізніше вже по роках не оголошували, а хватили усіх, кого бачили. Другий брат Митя постійно

Петруня Дмитро Іванович. Фото 1944 р., перед відправкою на фронт

² Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. – К.: Наукова думка, 1983. – 256 с.

³ Олександр Іванович Петруня 1923 р. н., Дмитро Іванович Петруня 1925 р. н., Ганна Іванівна Петруня 1928 р. н.

⁴ Діброва – урочище за 15 км від м. Переяслава-Хмельницького.

ховався, щоб його не забрали. Він був 1925 року народження. Пам'ятаю, одного разу прийшов виконавець по Митю. А Митя тільки ліг на печі спати. Почув, що грюкають у двері вискочив у сніги і через горіще втік (він зарані продрав дірку у солом'яній стрісі на такий випадок). Мама в цей час забалакувала виконавця: "Митю, це ти? Зараз, зараз відчиню." А той як ударив у двері, то аж щеколда розлетілася, ускочив і став скрізь шукати – і в піч, і під піл заглядав, і на гору, а там темно, каже: "Жаль, що нема прожектора". А тоді кинувся до мами: "Добалакалася, поки сина сховала! Так тепер замість нього сама в Германію підеш!" – і повів маму у сільраду. Тим часом прийшов Митя (він ховався недалеко, у городі, і все бачив), поремонтував двері, відвів мене до сусідів, а сам пішов у поле, щоб не знайшли. У сільраді маму відпустили, бо був там якийсь родич і сказав, щоб ішла додому. Після цього і я ховалася, щоб і мене не забрали".¹

У зв'язку з потребою об'єктивного висвітлення маловідомих трагічних сторінок історії України, а також регіональної історії другої половини ХХ ст. ми вводимо до наукового обігу цей матеріал. Листи подаємо зі збереженням стилю та мови оригіналу. Явні описки і пропуски літер та розділових знаків виправляються без застережень. Авторське датування зберігається на своєму місці. Імена та назви коментуються у примітці до того листа, де вони зустрічаються вперше. У тексті листів місця, які коментуються, позначаються зносками. Коментарі подаються на основі роз'яснень Бутник Галини Іванівни.

Олександр Іванович Петруня, 1946 рік.
Німеччина

¹ Зап. авт. від Г.І. Бутник (Петруні), 1928 р. н., м. Переяслав-Хмельницький // Дом. архів автора.

*Здрастуй Дорога і Люба Сестро, Галина!*²

Дістав від Тебе листівку з адресом, що Ти переслала Санею³. Дуже сумну, сумну вістку приніс мені лист писаний Санею, що повідомив мене про упоїння Нашої Дорогої Мами та брата Дмитра. Дуже, дуже тяжко мені на серці, рідно Сестро. Хотілося ридати від жалю, що моя дуже страдальна Мати відпочиває навечно і я не був присутній, щоб віднести на вічний спочинок. Хай Тобі, Мамо, Сира Земля Легкою буде. А Братик, наш Братик Дмитро, що ж його молодого лиха доля спіткала. Ще ж і не жив, а уже упокоївся. Любо Сестро, тяжко, дуже тяжко! Дуже велика втрата!

Дорога Сестро Галино, якщо цей лист дістанеться Твоїх рук, а Твої очі пробіжать по його строчкам. Так дуже Тебе прошу, щоб не гаялася з відповіддю і написала – як? – коли? – І де померли Мама та Братик – вічної пам'яті!

Якщо зможеш хоч у короткому описі описати Ваше життя після того, як мене німці (кути людські) забрали насильно на примусові роботи до Німеччини. Я є одружений – дружина називається Олександра. Є три сини: Михайло – 10 років, Гриша – 7 років, і Шурик – 5 років (31 березня буде мати).

Наш Дорогий Татусь перебуває близько Нью-Йорку.

Багато ширше опишу в наступному листі, якщо отримаю від Тебе лист-відповідь.

Кріпко цілуємо Вас – Саша, Шура, Миша, Гриша, Шурик.

*25/7 – 61. Добрий день дорогі родичі Галя, Ваш чоловік та Діти – мої плем'янички.*⁴

Поперш хочу перепросити Вас всіх, що ми, тобто я – ваша невістка, Вам іще незнайома. Ні Ви мене, ні Я Вас не знаємо. Тобто, я Вас, Галя, знаю, бо мені Саша – Ваш брат розказував яка Ви. Я Вас представляю так: мусите бути, блондинка – біла, середнього росту і голубі очі, мусите бути гарненька, а Батько Вас завжди називав – "моя доня Галя – красуня", – ну вот як я Вас "бачу". А я ось така: маю ріст 1 м. 56 см. волосся каштанове, очі темні, коли була дівчиною важила 54 кг., а зараз вже зробилася товстенька важу 70 кг. Ну а Ви питаєте хто ж я є. Я звичайно з ваших земель – тільки більше к морю – мабуть знаєте Азовське море і місто Маріуполь. Вчилася в російській школі, кінчила 8 класів, а потім, як війна почалася, мусила їхати до Німеччини. Після

² Лист перший без вихідних даних, імовірно 1961 рік.

³ Саня – Олександр Степаненко, до війни вчилася в одному класі з Олександром Петрунею і жила по сусідству, разом із ним потрапила до Німеччини й перебувала там на роботах, підтримувала з ним листування, сама теж лишилася в еміграції в Канаді, через свого батька розшукала й повідомила родичів на батьківщині про його долю.

⁴ Лист другий, від дружини О.І. Петруні Олександрри (Шури).

Весільне фото Петруні Ганни і Бутника Григорія, 1949 р., м. Переяслав-Хмельницький

війни докінчила навчання тобто кінчила гімназію (повна середня школа) разом з Сашою. Після вчилася на зубного доктора і кінчила, робила в Німеччині рік самостійно, але мусила переїхати до Бразилії, і тут чужим не дають можливості працювати, тобто могла б працювати, тільки треба було здавати іспити по всім дисциплінам на португальській мові, Ви можете собі уявити що це значить? І так як не змогла працювати по моєму фаху, це було спочатку, а тепер є можливість, тільки вже не те. Маю дітей, треба за ними дивитися, та ї не хочу. Саша не мав можливості скінчити навчання в Німеччині, бракувало 2 роки (він має 2 роки університету інженера-конструктора). Якщо нічого не трапиться в світі, то Саша хоче скінчити хоч би прийшлося кінчати в 40 років, бо він має вже 36. Ну тепер Ви – Галя будете трошки знайомі зі мною. Саша і я робимо у себе вдома, живемо, та хліб їмо. У нас ніколи немає снігу, цілий рік зелено, земля дає все що тільки кинешь. Навіть коли виливаєшь воду після миття зеленени і попадають з водою насіння, приймається все. Тут є багато овочів і фруктів тільки не мають смаку того, що на наших землях. Клімат дуже непостійний, за один день може температура мінятися 2–3 рази, жарко, холодно і дощ, а тому тут частіше люди хворіють, простуджуюються.

Моя невісточко – Галя – ми іще нічого не написали Батькові відносно нашої переписки з Вами, бо останнього листа від нього отримали, де він написав

що почуває себе недобре і навіть був у лічниці цілий місяць. Він має високе тиснення крові, а це дуже небезпечно взагалі, але якщо ми напишемо йому за Ваші листи, то може погіршити його стан. Він хоче щоб ми переїхали до нього, бо там життя ліпше, а ми хочемо щоб Він переїхав до нас. Як буде не знаю. Пока, будьте живі та здорові. Хай Вас хоронить Господь від нових небезпек. Цілуємо Вас кріпко. Передавайте від нас всім родичам привіт. Якщо немає ніякого страху.

P.S. Якщо все буде добре пришлемо Вам карточки з всієї нашої сім'ї.

Посилаю Вам Галя мої фотокартки одна з номером 1- це за тиждень нашого від'їзду до Бразилії Я в сірому платті, по праву сашіну сторону, 2 – Я ішла на базар з двома синками а третього чекала, і фотограф зняв знимку навіть без мого дозволу, тут так роблять, як хочеш взяти заплатиш і фотографія твоя, а як ні він зостається з нею. Іше раз цілуємо Вас кріпко Ваші Саша, Шура, Миша, Гриць і Шурик.

Шура (Олександра) Петруня з синами Михайлом і Грицем. м. Куритиба, Бразилія. 1955 рік

23.9.1961 року

Привіт з Бразилії

Всім рідним і родичам близьким і далеким, всім друзям і знайомим і моїм співученикам.

Дорога сестро, Галино. Отримав твого листа числованого 8.8.1961 року з фотознімкою. Дуже щиро дякую. Прошу вибачення, що так довго не

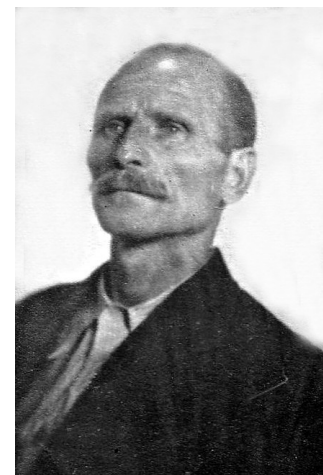
Бутник (Петруня) Ганна Іванівна із сім'єю: чоловік Григорій, свекруха Мотрона Лаврівна, діти Валя (4 роки) і Люба (2 роки), 1954 рік

відповідав на Твої листи, але цю помилку я виправлю. Я надзвичайно зайнятий працею, а тому маю дуже мало часу вільного, щоб написати листа, то треба використати нічну годину. А так як вночі не завжди належний настрій. Але сьогодні мені дало порив волі: уже 1-ша година ночі і випадково надкnuвся на журнал бразилійський "Fotos & Fatos", котрий на перших сторінках показує заслужені успіхи астронавта Тітова і вислови сов. учених в досягненні належних успіхів і це викликало силу волі перекинутися думками і душою в рідні місця і до Вас, Галино. В сьогоднішньому листі хочу поділитися гірким минулим і сьогоднішнім. Як Ти, Галино, знаєш, німці-фашисти насильно у звірський спосіб мене, як і багатьох інших, забрали на примусові роботи як безплатних рабів. Але німців було розгромлено і 8 травня скінчилася війна і скінчилися їхні надзвичайні. Тяжко на душі робиться пригадуючи ті тяжкі часи.

Кінчилася війна, звільнившись від рабства, знову виринула думка про продовження і завершення навчання. А тому 20 травня 1945 року я приготував все належно, збирався іти пішки, бо всі залізничні були порозбивані, аж до Чехословаків, а там були наші і звідти їхати додому. Але намір не удалося здійснитися, тому що 17 травня, обороняючи наших хлопців від нападу наших же вуркачів, котрі забирали годинники, мене поранили ножом під ліву лопатку, а тому я мусів іти у лікарню лічитися.

В цей час батько, будучи ув'язнений німцями, у близькі околиці пошукував за мною і 20 травня 1945 року зустрів знайомих дівчат, котрі виїхали ра-

зом з Підварок і привели його у табір де я був, а хлопці на слідуєчий день, 21 травня, привели його у лікарню, де я лежав. Я був і радий, і винуватий і ображений його присутністю. Але бачучи сльози на його очах, я співчуваючи, в душі тихо простив йому всі провини, і прийняв його як рідного батька, обнявши і поцілувавши¹. На слідуєчий день, тобто 22-го, батько

Петруня Іван Олександрович, 1946 р. Німеччина. Підпис на звороті: "Галино! Це твій батько. Збережи на пам'ять образ цього безневинного мученика" зроблений сином Петрунею О.І. у 1960-х рр.)

появився у супроводі одної жінки, котру представив як його співпутьниця Марія Петровна, родичка тьоті Галини дружини дяді Макса², тобто, його аж до сьогодні третя жінка. Не до серця була мені така поява: я був ображений думаючи про нашу Покійну Маму, котра на той час уже не була в живих. Все це я приховав у душі і думав на вилічення і повернення додому. У цей день я рішив, ще хворий іти з ними, і мешкали у одній кімнатці коло фабрики де я у час війни працював, а 2 кілометри давше був табір в якому я перед тим жив. Я був ще дуже хворий і більше як три місяці не міг піднести лівої руки. Але ранками я потрохи проходжувався утікаючи від нудьги. І так одного ранку на шляху я побачив декілька грузовиків з дівчатами і хлопцями, і з них назустріч мені лунало: "Сашка, до побачення", і я зрозумів що то вони, мої друзі, верталися на Батьківщину. Із туги і раптовости їхнього відїзду, будучи безпорадний я упав на землю і ридав.

Але дні летіли за днями і мрія про навчання не покидала мене. Уже будучи майже вилікуваним, зустрівся з оголошенням про набір студентів у

¹ Тут ідеться про те, що батько Іван Олександрович Петруня у 1929 році, повернувшись із заслання, пристав у прийми до заможної жінки Мотрі Кравченко, оскільки його дружина Федора з трьома дітьми після розкуркулення не мала свого житла і засобів до існування, жила в чужих людей на квартирі за рахунок випадкових підробітків. Тому, природно, що в сина була образа на батька за його вчинок.

² Максим Олександрович Петруня, рідний брат батька, Івана Олександровича Петруні, жив у м. Дунаєвцях Хмельницької обл. Ображений за розкуркулення, репресію, заслання й різні поневіряння від Радянської влади, Іван Петруня вирішив піти до Німеччини, розшукати сина Олександра і допомогти йому там здобути освіту і "стати Людиною". Він спочатку подався на Західну Україну, жив у брата Максима, зійшовся з родичкою братовою дружини, 2 роки служив в УПА, потім потрапив у полон до німців і був у концтаборі, після звільнення жив у таборі для переміщених осіб, розшукав сина, працював разом з дружиною на виробництві.

Петруня Олександр із подругою по табору і навчанню Валентиною Фарсоною, 28.07.1944 р., табір Мюнхен-Фрімани, Німеччина

Міжнародний університет у Мюнхені. І у мене промайнула думка поспробувати щастя і я зголосився але забувши все провчене у школі за довгі часи війни і при тому відчувачи не підготованість в німецькій мові, мені забракувало відваги приступити до вступних іспитів. А це мене змусило до вивчення досконаліше німецьку мову, пошукати за підручниками з середньої школи і пошукати за гімназією.

Але я уже належав до перерішних і треба було шукати якогось виходу і на щастя одна стара гімназія руських білогвардійців робила набір учнів на підготовчий курс на гімназію у 5 місяців і я до нього вступив. Варте було те, що німецьке управління визнавало її як рівноправну з німецької: давала повне право на вступ у університети і вищі технікоми. Ця гімназія не по дуці була мені, були синки графів і князів і різних пришибеєвів, називали мене не українцем а малоросом, а крім того я був селянського походження не голувої крові. У цій школі познайомився з Шуурою однакового походження. Іспити проходили у присутності німецького шкільного приставника котрий давав питання. Я вийшов між 5-ма крацими з 15-ти курсантів і мені шлях був відкритий до вищої школи. Але німецькі вищі школи були переповнені і до того бракувало приміщень – треба було чекати майже 3 роки щоб вступити а крім того вони давали перевагу тим що через війну перервали навчання. А щоб не гаяти часу я вступив до Укр.Технічно-Господарського Інституту на Будівельний факультет.

Це був Інститут для українців що до 1939 року не належали до Радянського Союзу, як Галичина, Буковина та інші. В ньому я провчився 2 роки і скінчив 4 семестри і був у списку черги вступу до німецького Тех. Інституту і уже був повідомлений ректором, що з початком 1949/50 навчального року мав зголоситися до навчання. Але я не мав щастя. Американська окупаційна влада на вимогу німців, вимагала виїзду з Німеччини всіх чужинців, а щоб позбутися цього переслідування Я і Шура записалися до Бразилії, розраховуючи на те що Бразилія через свою буржуазно-бюрократичну систему затягувала справи на 2–3 роки, отже я думав цей час використати на закінчення школи і дипломуватися інженером, але надія мене зрадила і через 3 тижні замісник консула мене визвав, оформив, сказав що у Бразилії можна закінчити навчання, я повірив і так обставинами я був примушений їхати до Бразилії проти моєї волі.

Шури удалось закінчити зуболікарську школу у 3 роки.

Щодо батька у цей час він не дуже добре жив з своєю 3-ою жінкою. Мені дуже вона не подобалася і коли батька сам записався його не признали мусів її брати а вона не стояла на списку. Тому він лишився на деякий час щоб краще обхормитися¹ а в цей час американці забрали в примус до себе і так він там. Дуже жахливий стан був розлуки: "Сину, єдиний сину на кого кидаєш мене?" і тяжко ридав і біг за потягом. Стан здоров'я його був жахливий і батько не мав впевненості в собі. Не знаю яким способом аж до сьогодні прожив. У Німеччині, близько Чехословаччини він був закинтий у голодно-поступово-хворосмертний концтабір і тільки дякуючи клопотам 3-ої жінки удалось її [його – Л.К.] вирвати звідти. Батько уже не міг ходити.

І коли ми з Шуурою прибули до Бразилії були надзвичайно розчаровані всим. У цей час ми мали найбільшу тугу за Батьківщиною, але мусили жити і так уже 12 років. Дуже тяжко було примиритися з невагою над нашим шкільним здобутком. У перших же днях по перебуванні дізнався від українців, що виїхали ще за Австрію і Польщу на заробітки, що уряд бразилійський не визнає ні середньої і вищої школи з усієї Європи і Азії. Це був смертельний удар буржуазної зневаги. Я був приречений на тяглового ішака. Перші місяці, не знаючи добре мови робив будівельним чорноробом а Шура у ресторані посуду мила. Потім 2 місяці робив з одним шведом і німцем при спайці й сверлініні спектр двоино стовнів з уживаних рейок для високої напруги. 5 років робив як слюсар обробщик у одного німця. 1 рік робив як слюсар складач і установщик машин і моторів у мраморно-гранітній компанії іспанців, де користувався великим авторитетом. З 1957 року задумав стати не підлеглим і винайняв одну залу з виходом на пішохід і заклав маленький ларьочок і так зробився раб над собою. Роблю від 7-ої аж до 10-

¹ Оформитися.

11-ої ночі вицент виснажений а Шура мені допомагає з 8-ої – до 8-ої ночі. Через великі податки і щоденно ростучі ціни не виносливим станом стає наше зайняття. (закінчення цього листа втрачене – Л.К.)

Сім'я Петрунів: Олександр, дружина Шура і діти, грудень 1961 р., м. Куритиба, Бразилія

26/12 – 61.

Дорога невістка Галя, Чоловік і Дітки,
Від Вашого брата, Шури – невістки та
Племянників привіт та сердечний поклон.¹

Перепрошую тебе, Галя, що так довго не відповідала, бо як і завжди знайдеться оправдання. Поперши, повідомляємо, що Ми живі і здорові чого і Вам від Бога благаємо. А тепер буду по змоги відповідати, що тебе цікавить. Мої діти: Миша перейшов до гімназії, а Гриць перейшов до другої кляси народньої першої освіти. Я не буду описувати подробиць структури освіти, а тільки скажу, що різниця від тамтешньої. Навчальний рік починається тут для народньої школи 14–15 февреля, а для вищих шкіл 1-ого марта і кінчається 15 декабря. Якраз зараз тут почалася шкільна відпустка, бо почалася велика спека, а місяць январь – це найбільші дощі. Відносно моїх родичів: Я маю маму, тата і сестру Валю і тільки. Всі вони знаходяться тут з нами. Сестра моя має 26 років і їще не є замужем, робить в госпіталі сестрою, батько робить в одній металургічній фабриці і через 2 роки буде мати пенсію, він має 61 рік. Мама вдома дивиться за господарством і також за моїми дітьми, то за одним то за другим, коли були маленькими, а тепер Миша і Гриць ходять до школи, то вони тільки на перервах ходять до мами відпочити, бо місце, де мама мешкає, дуже гарне і за городом, а найбільше буває у мами це найменший – Шурик. Маємо родичів “там” – “вдома” але як бачите вже дальших, так що не хочемо “турбувати”².

¹ Лист цей написаний дружиною О. Петруні, яка виросла в російськомовному середовищі, навчалася в російській школі, тому її мова має багато русизмів і в тексті трапляється вживання й російське написання окремих слів.

² “Там”, “вдома” – йдеться про Батьківщину.

Олександра (Шура) Петруня із старшим сином Михайлом у день закінчення народної (початкової) школи, листопад 1961 р., м. Куритиба, штат Парана, Бразилія

Відносно Батька. Повідомити його, що ми переписуємося з Вами ми боїмося, бо він, ось 2 тиждня тому прислав лист в котрому знову написав, що він є хворий, а тому яке послідство цього звістія буде ми не знаємо. Я не знаю чи ми вже Вам написали

Іван Олександрович Петруня, 1959 р., м. Нью-Йорк, США.

що Батько має велике тиснення крові, а це в його роках дуже велика небезпека. Моя сестра та її Саша хочуть в цьому 1962 року, якщо нічого в світі не виникне поїхати до Батька. Буде добре як ми переїдемо до нього. Так ми думаємо, а може другі обставини заставлять нас поміняти думку. Я тобі Галя вишлю одну фотокартку від Батька, що він нам прислав в 1959 році, бо так раптово просити у нього нову ми не хочемо, але з часом ми попросимо. Дітей у Батька немає, хоч і жінка його багато молодша. Зветься Вона – Марія, а прізвисьце дівоче її ми не знаємо. Я її знаю іще з Німеччини, бо ми мешкали посусідству. Ось і все пока. В другому листи напишу далше. Передай мій привіт Тьоті-бабушки – Соні і Дядькам наш сердечний привіт і низенький поклон. Бувайте живі та здорові. Цілуємо Вас Всіх кріпко Ваші Саша, Шура, Миша, Гриць та Шурик.

Христос Рождається.

Щоб Ви діждали і провили Новий 1962 рік в доброму здоров'ї і щоб [у] цім 1962 році Вам було так як Ви собі бажаєте.

28/12 – 61.

5/4 – 62. Добрий день дорогі наші родичі!

Хочемо Вас, Галя, повідомити, що останнього вашого листа з фотокартками ми отримали, за котрий ми дуже вдячні. Саша довго дивився в той день та після на той знімок, де ви маєте новий будинок, а також на ту стежку, що ви кажете він, тобто Саша, часто бігав до тьоті, але він забув все і не може

Діти Олександра Петруні – Михайло, Шурик, Гриць, січень 1962 р., м. Куритиба, Бразилія

пригадати ніяк, але також і нічого не змінило, ні вулиць – так як було, так і є. Це дуже цікаво, звичайно для Саші, бо мені цікаво подивитися на Сашину землю, але як воно було до і як воно є тепер не можу зрівняти.

А тепер пробачте, напишу чого так довго не відповідали. Дві неділі до початку навчання наш середній хлопець – Гриць іграючись звалив на сусідній будові (ставиться багатопверховий дім, може з 20 поверхів) велику купу дошок на себе і переломив собі ногу. Коли Саша його витаскав з під дошок, то він спромігся іще стати на ногу і тим самим він втиснув одну частину поміж другу біля 4-х сантиметрів і нога зразу стала коротше. Грицю зробили операцію, тепер ножка його однакова з другою, але мусить знову оперуватися, бо там іще лишилися платівки металічні, котрі можуть бути витягнені лише через деякий час. Ітак, наш Гриць пролежав в лічниці тиждень, звичайно майже весь загіпсований и ось пройшло 65 днів, як тільки позавчора зняли гипс, і тепер він може ходити тільки має великий страх.

Одже дорога Галя, ми мали так багато роботи, що ані Саша, а ні я ніяк не мали змоги написати вам відповідь. Цілий тиждень працюємо до вечора, в неділю до обіда, а по обіді їхали до моєї мами, бо Гриць знаходився весь цей час у бабці, тай її зараз лишився там, бо я не маю змоги лишитися вдома т.к. Миша іде рано до гімназії, Шурик до садку, а я до роботи, отже сам в дома Гриць не міг лишатися. Мама від мене мешкає більше, менше 15 км і тому ми їздили до нього тільки у неділю. Відносно поїздки до Батька тепер трошки спізниться, бо поїдемо тільки тоді як Гриць буде оперований другим раз. Одже, дорога Галя, просимо тебе і всіх вибачити нас за нашу мовчанку. Все останнє постарому, від Батька достали лист, в якому Він нас зове як скорше виїхати до нього. Він ніколи прямо не писав, але здогадатися можна, що Він є дуже самотний, тай і вже старенький, а тому боїться, що він нас не побаче. Якщо нічого більше не трапиться і Гриць буде себе почувати добре, то ми може виїдемо через 3–4 місяця, тобто вкінці літа. Бо

Діти Олександра Петруні Миша, Гриць, Шурик, дружина Шура і її Мама 1962 р., м. Куритиба, Бразилія

на зиму не поїдемо, ми вже відвикли від зими, а діти і не знають її, отже, для нас треба привикнути знову. З привітом, і низеньким поклоном всі ми до Вас. Привіт Тьотям і Дядям.

Листівка – Л.К.

Листівка від 26/4-62. Площа Барбоса, м. Куритиба, штат Парана, Бразилія

“Христос Воскрес! Мила Галя з дітками і Чоловіком поздоровляємо Вас з Великим и веселим Святом и бажаємо Вам, якнайкраще зустріти и провести. Посилаємо Вам цю откритку бо на цієї площі ми щодня беремо автобус щоб їхати додому. 26/4-62”

-1-

Палкий привіт з Бразилії моїм рідним і дорогим Усім Родичам!

Бажаю якнайрадісного і щасливого життя на ненці Україні, за котрою тужу я. Щодо нашого життя, так воно тихо пливе з ноги на ногу, з дня на день і так ідуть тижні, місяці і роки. Відносно сімейного стану, так покращу з тим, що Гриць підкріплюється після другої операції на нозі, бо перша була невдачна. Якщо все [буде] добре, то [на] липень місяць буде ходити.

Дорога сестро, Галино, сьогодні, тобто 11.6.62, дістав від Тебе листа, що дуже мене обрадувало. Ще учора, тобто неділю думав писати Тобі листа, але лишив на сьогодні через різні обставини, про котрі тобі понижче опишу. Справа в слідуєчому. Як Ти уже знаєш, я хочу переїхати до батька. У суботу я дістав листа від батька, датована 2 червня, в котрому писав, що він себе надзвичайно погано відчуває, що пролежав у ліжку з 28 квітня аж до 2 червня, і що сили його покидають, і що він відчуває, що його життя на нитці, і щоб я якнайшвидше переїздив. І тому, що я мав поробити різні справи у консула і у банку, переніс писання листа на сьогодні і також про перебіг справ хотів і Тебе, Галино, повідомити написавши лист. А учора я написав лист до моїх добрих знайо-

мих, котрі переїхали там і не дуже далеко живуть від батька, щоб вони його провідали, якщо їм можливо і мені описали його справжній стан, бо він утаює від нас його хворобу, потім він боїться іти до лікарні, бо там мов його замурують у могилу, не має довір'я. І з болі по батьку я рішив бути що бути якнайшвидше там їхати, щоб його спасти, може поїду тимчасово сам. А там я скоро дам раду усьому і з цього часу дуже узався за англійську мову. Дорога Галино, хочу Тобі написати що, якщо усе ітиме добре, так під кінець липня або на початку серпня я буду у батька, якщо продам магазин, так з усією родиною, а якщо ні, так лишу закритим аж до нового Року і поїду, а потім вернуся продам і заберу родині. Це дасть мені великі розтрати, але це є єдиний вихід з положення. Якщо дістанеш цей лист, так в скорому відповідай. На цьому кінчаю, уже 11 година ночі і я хочу писати листа батьку, в котрому напишу, що дістав від Тебе листа, що ти мене розшукала через Саню, з котрою я переписувався, і що я Тобі пошлю батьків адрес, і щоб він від Тебе чекав у скорому листа. А Ти повинна перше написати листа Батьку, а тоді мені, але опиши лише Твоє родинне життя у деяких кольорах і що у наступному напишеш усе подробише і поки це все – перейде час і я там уже буду, якщо буде усе добре. І так будьте щасливі і здорові, дорога Сестро. Кріпко Вас усіх цілую. Ваш Саша. Привіт і поздоровлення усім Рідним і знайомим. жду листа.

Куритиба, 11 червня 1962 року.

Петруня Олександр Іванович з сином Шурою, 1962 р., м. Куритиба, Бразилія

1) 12/6 – 62

*Добрий вечір, дорогі наші родичі!**Вечір тому, що пишу листа увечері.*

Дуже нас обрадував твій лист, дорога Галя, бо ми думали, що ти його не отримаєш¹. Т[ак] я[к] багато листів від других людей з такими подаруночками по поверталися з поворотом, або попропадали. Тепер я знову спробую разом з цим листом послати одну хустинку від твого брата и від мене. Тобі може покажеться не дуже зрозумілим чого ми це робимо? А річ така: Бразилія не має ніяких, поки що, торговельних відносин з Батьківщиною, а тільки наші "родичі" – ти розумієш хто, починають "обробляти" тутешніх "мави". І це "залицяння" вже триває майже рік і ще ні до чого не дійшло. Ну а без представників як можна відіслати пакунок? От ми чекали і без ніяких наслідків, і тому рішили хоч і незначні речі, але для Вас буде памятка. А тепер відносно нашого життя. Ми живем так як всі: робимо багато, з багатьма заботами. Я думаю у вас їх більше. Ми маємо невеликий бакалейний магазин (тобто магазин від питки консервів і других с'їсних речей), і тому ми не маємо багато часу, бо ми тільки двоє: я продаю, а Саша привозить, або заказує що бракує. Гриць був другий раз оперований и якщо ця операція пройде добре буде ще одна через 2–3 місяця. А ты можеш собі уявити що то є

2) дитина хвора. Іще Слава Богу що мої сестра і мама мені допомагають. Коли Гриць був оперований моя сестра була у лічниці 8 день і 8 ночей з Грицем, бо тут дозволяється той хто платить мають право спати і дивитися за хворим.

А я тільки приходила 2 рази на день подивитися на нього. А тепер він є у моїй мамі.

Галя, Саша, в його листі дав адресу від Батька, але на моє мислення не пишуть Батькові листа, бо як я знаю Батько є хворий на велике тиснення крови тобто якесь сильне зворушення може бути кінцем його життя. Почекайте аж Саша поїде і побаче в якому стані Батько є. А взагалі чим Він є хворий ніколи нам не написав. Це звичайно тільки прошу я. Я тебе розумію, бо твій Батько і його ти небачила так довго, таку вічність.

3) Ты подумай і зробиш як сама вирішиш. Мы послали листа до одного знайомого що був тут і поїхав до Америки і мешкає не далеко від Батька. Як отримаємо відповідь від нього Я напишу тобі листа і пошлю іще одну хустинку. Що буду просити щоб ты написала мені адресу (звичай перш спитай чи можеш це зробити) від Тоті Софії, і також напи[ши] і мени розміри твої – плечі, пояса-талії, яка висота твоя і також номер черевиків твоїх, а також від дітей і чоловіка. Це нам потрібно як Саша поїде до Батька то від-там можна висилать все і всім. З цим кінчаю. Пишіть скореш відповідь. Передай привіт всім Родичам і кріпко Всіх вас цілуємо Ваші Саша, Шура, Миша, Гриша і Шурик.

¹ Тут йдеться про бандероль з подарунками, яку О.І. Петруня відіслав раніше.

Лыст от Батька Івана та Марусі, Петровної Петруня? Із далекого НьюЙорку С.Ш.А. 22 декабрия 1963 року New. York, S.D.A.

Іван Петруня (батько) із третьою дружиною Марією, 50-ті рр. XX ст., м. Нью-Йорк, США

Добрий ден[ь] дорогі діти Галя і Гриша та внуки Валя Люба та Коля да Свасі Мотроні Лаврентівні. Бажаємо вам Щасливо дождаты Свят та нового 1964 року: У щасті здоров'ї і усему доброму: Передаємо сердечний усім привіт та незеньк[и] покiлін: Мы пока живі Слава Богу. Здоровья не гоже: Я мало куди хожу а білше лежу у ліжку: Привіт от Олександра та Шури, та дітмы Мьша Гриша і Шурик усім ріднім? Прошу вас мої, діти несердiтсь на мене що я не пысав вам лыстів бо я не міг через мою недугу: Нескiлко разiв начынав пысат[и] напышу декiлка строчок начну пытат[и] Як зробылос[я] на Україні із Матiрю Евдокією. І Федорою і Мытром: то сердце заболыт[ь] гiрко заплачу і Я ляжу у ліжко, на двi, або тры ныдiлі і так пройде скiлки мiсяцiв і яheberус[я] за перо: А просыв Олександра щоб опысав вам; но незнаю чы що пысав про мое здоровья? Я получыв от дядя Мыхайла той рік 1962 перед новім роком Лыста то Я думав що або сердце стане аба зума зiйду. Я ныдiлямы не спав не iтiв тiкы плакав і крычав Прошу дорогі діти передаты Мої Сестр Сонні от Мене сердечны[и] привіт та незенькiй покiлін: Як вона Старен[ь]к[а] жеве, Я

Бутник Григорій Вікторович, чоловік Ганни Іванівни Петруні та його мати Бутник (Зубковська) Мотрона Лаврівна, 29 квітня 1949 року

хоч малу пенсію получаю а вана чы получа чы ні Я незнаю; Прошу вас передат[и] привіт от мене усім ріднім і знайомім?

Передаю Брату Мыхайлу та дружині Марії а також сынам і дочці Раї, і чоловіку Віктору усім Семні разом? Сердечний привіт та незенкый поклін, та бажаю Щастя здоровья у новому 1964 році жыті і нехай пробачы[ть] що Я довго не дав отвіту Йому?

Прошу передайте брату Грігорію і жінці дочці і Каті Сердечний привіт незенкый поклін усі[ї] его семні? Тепер прошу передай мої[м] тётям Варці і Софії і їхнім дочкам і зятям привіт і незенкый пок[л]ін усім ім прошу дорога Галя ябы ты напысала розмір який носят[ь] діты то мы пошылы б де Щоб із дetyчого одягу: а може увас лучише пошыют то прышло, Я, Матерію, і Кожу не готаве? Бо Я уже дечого купыв а ще докуплю: І Як Стане тепло то я можу піты і децо докупыт[и]: Тепер велька прозбо от Марусі Моеї щоб ты узнала через Галяу Максывову проїі рідных Сестры і браты? Іще пропішу вам оздоров;і Моему Я болію на сердце і высоке тыснення крови і часто болію запаленям: абы дес[ь] трошкы прохолов то і кладе у лішко? Пропышу Я про свое жытя Жевемо скромно і чотко ніде грошей зря не тратемо; Жевемо Як належыт[ь] Старшім людям жыты? Я мав 3. операції під [н]аркозом Може і [н]аркоз повліяв Мені на здоровья? Тепер у нас зіма холодно і Я не можу ходыт[и] на дворі, бо мене попередылы Щоб оберегався Холоду і Жары: бо унас багато під холод падаю[ть] на дорозі і помірают[ь], то я боюся.

Сцім допобаче[ння] дорогі рідні Галя Грышо внука Валя Любо і Коля, та мамо Мотрона Лавреньов[на] Цылуемо кріпко вас усіх: ваш бат[ь]к[о] Іван Ол. Та Маруся П.? прошу пыші Як шыдче про себе.

Здравствуй Дорога, Любима Сестро!

Пересилаємо Наш привіт Твоєму Чоловіку та Твоїм дорогим діткам: Валя, Люба, Коля. Як також передай привіт тьоті Софії та дядькам Мыхайлу і Гриші, як їх родинам також. Дорога Сестро вибачай, що так довго не писав, розлінився дуже я. Не знаю, чи я Тобі уже писав, чи ні що я змінив у листопаді роботу. Перейшов від одного визискувача до другого, від одного іудея до другого. Тут є 6 міліонів жидів (ця назва не образа а назва по-португальському, українському і польському). А тому більшість з них експлуататори. Отож перший платив погано, а роботу вимагав за двох-трех як колись у Німеччині фашисти, наці, так і стежив, навіть до уборни не пускав дуже. Другий трохи краіце, хоч і скоса дивиться але сам нічого не говорить, а має уже погоничів-німців. Можна б знайти краіцу роботу, але я ще не говорю англійською мовою, оце аж тепер буду брать курс, бо вдома не можливо вивчить самому. А всі жиди говорять по німецькому, а я також, а тому можу порозумітися з ними. Правда зі мною робить поляк

уже 35 років тут, так я з ним говорю по-польські, а він по англійські і так помаленьку домовляємося. Я знаю трохи англійської мови, але ще не можу плавно розмовляти, як по португальські чи по німецькі. Отож так ми живемо, кожного дня думаємо, чи не вижене з роботи, а тому робиш аж очі вилазять. Бо роботи не дуже багато, а робітників багато. Спочатку я дуже переживав за таке ненормальне життя а тепер уже привикаю, потрохи заощаджую на чорний день. Щодо родини так діти добре, хоч оце і перший рік як учаться на англійській мові, але дають раду і вчителі задоволені. Миша у 7 класі і рахується першим учнем, думаю на наступний рік будуть краіце. Шкільні роботи дітей уже були на шкільних виставках. Правда, Шура з ними дуже уділяє часу навчанні. Між іншим, навчання у початкових і середніх школах стоїть нижче як у Радянській Україні чи навіть у Бразилії. На Україні вчаться 10 років, а тут дванадцять років – середньої школи. Зараз тут роблять переклади технічних книжок з радянського видавництва на англо-американську мову, я з деким говорив так дуже цінять радянські технічні книжки.

Сім'я Бутників з родичами із м. Маріуполя біля нової хати. 1963 р., м. Переяслав-Хмельницький

Дорога Сестро, знаючи, що ти побудувалася, маєш власний приют – хатку, огородик, садок, деякі тварини – це дуже мене радує і хочеться тобі допомогти побудувати заможне життя, а тому ми з Шурою зробили маленьку посилочку децо батько дав, а децо ми купили і так вислали з одежі і взуття, а гроші котрі Ти з Гришою заробили, будеш віддавати довги. Дець коло половини місяця Травня дістанеш посилку, якщо все буде добре зроблене тутешніми службовцями. Знаєш, посилка не може бути більше як 44 фунти (фунт – 453 грами) а як переписували і я укладав, так як поставили на вагу, то було 47 фунтів і тому мусів витягнуть два підодіяльники, а тому не було куди покласти шоколад для дітей як подарунок від дяді. Так хай вибачають на цей раз, до Нового року я вишло подарок для всіх. Дорога Галино у посилиці є децо і для Тьоті Софії. Це є перший подарок від мене за все прожите життя. Там не написано, а тому це

письмо Ти повинна берегти, аж поки отримаєш посылку. Для тьоті Софії – 1 пара черевиків – чорні жіночі, 2 простини, 2 підодіяльники, 1 скатерт, 4 платки, 1 спідня сорочка, 1 пара чулок простих, 1 жіночий светер (там є один бурякового цвіту, а другий морквоного так Ти один вибери собі який краще подобається Тобі), 3 куски матерії простої: 1 з зеленими квітками – найбільший кусок, 1 – жовтий з чорними клітками і 1 – коричневатий з дівчатами. Для дяді Михайла 1 скатерт (вибери кращу) і 1 платок, якщо Ти ще не дала з тих що я вислав поперед. В наступній посылці я всім вишлю по подарочку – для дядьків і тіток і двоюрідних братів та сестер. Галя якщо Тобі не дуже потрібно, можеш дати одну пару чулок нейлонових для дяді Гриши дочки, або щось інше як платок, тільки напиши мені щоб я знав, як слати іншу посылку, або дай штани шерстяні, якщо для Гриши не вигодно перероблять. Це тому я хочу, бо дядя Гриша також будує свою хату, а я знаю як тяжко приходитьсь все робити, бо в Бразилії я строївся, так довгів хоч відбирай було. А якщо у Тебе не добрі справи з довгами так можеш тільки тьоті дати, що я написав, а решті я вишлю пізніше. Дуже Тебе прошу не затягуйся в будову, не бери прикладу з наших дідів-батьків, що все більше і більше. Спіши жити, а добро лиши – хто хоче багатіть. Галя спитай у баби Варки, або Дуньки, Параски чи немає фотографій у них з нас, чи батька. У них має бути фото нас з мамою, як були маленькі. Також адрес тьоті Насті – маминої сестри. А батько хоче адрес Мотрі. Батько часто хворіє – висушує пляшку аж до дна. Хоче Тобі написати листа, а як починає так починає плакати і вже чотири тижні не може закінчити. Бувайте здорові і щасливі. Кріпко Вас цілуємо.

Галя, узнай де є Альоша – син Мо[т]реної сестри, що був зі мною у Німеччині на рабстві.

Ваші Саша, Шура і дітки. Нью-Йорк, 28/3-64.

Олександр, Галя, Митя Петруні з мамою Феодорою Яківною, близько 1931–32 рр.

Анастасія Яківна Рева, тітка по матері Ганни, Дмитра і Олександра Петрунів із сином, 5.12.1959 р., м. Нікополь

Дорога Сестро! Від щирого серця бажаємо Тобі і Твої[ї] Родині провести якнайщасливіше і найвеселіше Великодні Свята!

Просимо, також, передати наші найсердечніші привітання тьоті Соні, дяді Михайлу і всім всім рідним і знайомим. Ми дякуючи живемо по старому, готовимось до Великодних Свят і до двох вісіль що відбудуться в місяці травні. 14 травня Валя, сестра Шури одружується з одним українцем Петром, а 21 травня інші знайомі віддають дочку заміж. Щодо батька, так горбатого могила виправить. Він був трохи хворий і пробув 3 тижні в лікарні, вийшов і перестав пити, а оце тиждень тому був в нього, так знову притухає три пляшчі і з Марією сваряться. Я після нового року був 6 тижнів без роботи, але одержував безробітні гроші, 55 доларів на тиждень, а оце пощастило дістати роботу кресляра (чертежник). На 3 місяці на пробу, якщо буде робота і компанія признає роботу за задовільну, так залишусі і на далі. Галино, до цього справи не дуже уклалися, але на літо будуть кращі можливості, отже ми з Шурою, хотіли б знати, що найбільше цікавить, щоб ми вислали Вам; але не соромся, щоб могла вживати.

Якщо будеш писати листа так опиши як живуть всі наші далекі і ближкі родичі.

Вибачайте, що так мало пишемо але так потрібно.

Чекаємо на відповідь

Христос Воскрес!

Саша, Шура, Михайло, Гриць, Шурик.

Дороженька Галя, Чоловік, Бабушка і Всі Ваші діти.

Передаєм привіт і найщиріші побажання всім Вам, а також тьоті Соні з дочкою від усіх нас і від Батька Івана. Перепрошуємо що так довго не писали. Зараз літо і я з дітьми їзжу до моря це в суботу і Неділю, а в такі дні як ти сама знаєш то попрали то прибра-

Біля хати Бутник (Петруня) Ганна, бабуся Мотя (Мотрона Лаврівна), син Микола, дочка Валентина і гостя Уляна із Маріуполя, 1968–69 рр.

ти і так проходить день за днем. Саша інколи забіжить до Батька відвідає його бо він майже нікуди не виходе. Пару разів він тобто Батько млів на вулиці а тому він нікуди зараз не ходє почуває це літо Батько не добре, Я так думаю що він має велике тиснення крові, а до доктора його ніяк не зтягнешь чомусь боїться ітти. Пити як пив так і п'є хоч і слабу але йому і ця шкоде бо завжди каже що колись йому один доктор сказав пити, взагалі він дуже упертий. Саша робить зараз багато годин і в суботу також, діти зорові прпереходили в слідуочі класи. Мій батько місяць тому на роботі зламав ліву руку думали що йому відріжуть, але дякуючи Богові поправили був у госпіталі 17 днів а тепер вдома, але 12 сентября мусить повернутись знову в госпіталь бо буде друга операція. Як буде далі не знаємо. Новин у нас пока немає все постарому. Літо було дуже гаряче а зараз трошки перепадають дощі. Пиші як там у Вас що нового і чім займаються дівчатка. Зараз у вас гаряча пора треба заготовити на зиму всього. Напиші як там у тебе на огороді? Чи була ти у дяді Миші і як він почуває себе після операції а також як його жінка і син, бо він нам давненько нічого не пише, може розсердився на нас. Галя я не знаю чи ти знаєш що таке пластик? Якщо ти знаєш то напиші чи ти хотілаб щоб я прислала по поchtі в маленькому пакункові ти можеш її дістати через 18 днів, але цей пакуночок ти мусиш викупити на поchtі. З цього пластику можна пошити гарні занавески на вікна і штори на двері він різного кольору в квітах. Шити його можна на машині тоненькими нитками його можна послати 10 метрів і він дуже легкий Якщо ти хотілаб то можно і продати з відси висилають люди дуже багато і якщо ти згодна викупити то напиші мені я вишлю – він такий тоненький як найлон його можно прати в мильні[ї] незарячій воді і невикручувати а так помити и вивісити він за якісь 10 минут уже сухий.

На цьому кінчаю. З привітом і поцілунками до всіх вас Я, Саша, діти і Батько. Якщо тьотя Соня

хоче це я і їй вишлю спитай її тільки чи вона має можливість викупити.

Добрий день Дорогі Сестро, Гриша, Валя, Люба, Коля, тьотя Соня, дядя Михайло і всі, всі родичі!

Лист з США – лист-конверт, 1971 рік

Дорога Сестро, прошу вибачення, що так довго не відповідав на Твої листи.

Маю дуже мало відповідного часу, а якщо коли маю так уже не той стан чуття вдалості. Якщо маю якусь хвилину вільну так як сяду так і задрімаю. Дуже часто думав написати листа, а як сяду, так у голові гуде, шумить і думки не складаються, Ми з Шурую були в відпуску з 12 червня по 25 червня так і не мали часу і поїсти добре. Красили красками кімнати (4), а ще лишилось 3, а в неділю 25 червня в 5.30 вечора, чужий пес мене укусив, що треба було 8 [1 сл. нерозбірл.]¹ зробити. Лікар заборонив будь-що робити протягом десяти днів, і я оце сижу, і пишу листа до Вас. Лист писаний на Зелені свята ми отримали, за котрий дуже дякуємо. Галя, Шура дуже багато робить, перевантажена, бо чотири мужчини і вона п'ята – дуже багато турбот – іде до роботи і вдома треба все зробити, отже вона ще менше має часу за мене щоб написати листа. З нами все в порядку, ми збираємо Вам на посилку. Між серпнем і вереснем ми думаємо Вам вислати дві посилки. Одна буде з тим, що ви замовили, а друга буде з різними дурницями, як кусты нової матерії, що можете пошити плаття, чи блузку і тому подібне, якщо воно тобі буде не потрібне, комусь віддаси бо тут ми мусимо викинути, бо ніхто не купує, а шиття дорожче, як купити

-2-
готове, або уже замале, або колір не подобався і т.д. Хлопці: Миша, Гриша, Шурик мають літній відпочинок від школи, але дістали працю на літо хоч мало платню, але ліше як ганяти по вулицях, якщо щось хоче купити собі так має вже власні гроші.

Як вишлемо посилки напишу листа що і як, а потім будемо вислати бандирольками щоб ви там

¹ Можливо, уколів або швів. – Л.К.

викуплювали. А тим часом до побачення Дорогі Галя, Гриша, і діти, як також дядя Михайло, тетя Соня і інші.

Кріпко цілуємо Вас всіх.

Ваші Саша, Шура, Миша, Гриць і Шурик.

P.S. Перепрошую що не зграбно написав, бо зараз без окулярів не можу писати, а літні окуляри забув на роботі, а ці що зараз маю заслабі лінзи.

Нью-Йорк – 28.7.71.

Добрий День, Дорогі і Далекі Сестро Галя, Гриша, Бабушка та діти.

Дуже прошу передати наші сердечні і щирі привітання Тьоті Софії, Дяді Михайло та їх дітям: Каті, Гришії, Володі, Колі, Толіку та Раїсі. Передайте привітти бабкам: Софії, Варці та Дунці і т. д.

Дорога Сестро, отримав листа писаного 28.11.73 року за котрого дуже дякую. Хоч і довгенько ждав на нього, але краще пізніше, як ніколи. Сестро, Ти, пишеш, що тобі болить дуже голова: А ж чи ти ходила до лікаря, чи так собі все гадаєш, що ж то за причина що болить голова? А причин є дуже багато і батько жалівся на головні болі. Треба обовязково піти до лікаря і до доброго та приватно і заплатити. Пишеш випровадили Колю в армію – то не погано. Побачить більше світу – і себе покаже і інших побачить і чогось навчитись.

Пишеш що не можеш поїхати в Київ, щоб познайомитися з Валею (Петренко) – сестрою моєї дружини Олександрі. Дуже і дуже шкода. Я думав, що всі разом приймете як далекого гостя гостино, але видно, що всі живете не дуже родоючись. А в дружбі – сила. Вона буде в Києві з 21 по 26 Грудня в Готелі ІНТУРИСТ. Не знаю чи Люба в той час буде там, бож приїздить наречений додому, так може будете готувитись до весілля молодого подружжя. Хай Бог їх благословить на Довгії Літа, Добра, Щастя.

Сестро. Оце переді мною декілька попередніх листів. Мене дуже вражає лист писаний Тобою 24 Березня (Марта) 1972 де Ти пишеш що получила посылку 5 Березня, і питаєш чому не написали листа. Я хотів зробити несподіванку для Вас перед Великодними Сятами (Паска) і думав, як Дістанеш посылку так напишеш листа і напишеш що було в посылці і яке. Але цього не сталося. Я ж хотів написати що і кому мала подарувати, але дарма. В той час мало прийти дві посылки: більша і менша, але так і не дочекався – чи прийшла друга посылка чи ні. Я бачу в інших людей як вишлють посылку – так дістануть величезного листа, а то й два де все докладно описано, я ж дістав жалюгідний лист на клаптику паперу. І так не знаю Долю всього висланого в той час – чи все дістала чи ні. Але, Сестро, не переймайся всим цим, бо маєш досить інших турбот.

Я мав дуже велике бажання Всіх-Всіх Вас бачити: Далекіх і Близьких Родичів (Якщо будеш пи-

сати листа тьоті Насті листа, поздоров її від мене) але не знаю чи поїду, бо можу бути вражений несподіванкою.

Висилаю Вам чотири фотокартки з батька. Священник (пін) що відправляв богослуження на похороні батька також помер через 2 місяці на рак кишок.

Кріпко, кріпко цілуємо всіх Вас. Ваші Саша, Шура, Миша, Гриша, Шурик.

Нью-Йорк, Грудень, 14, 73 року
Олександр

(Лист до Люби – дочки Галини Петруні (Бутник) від Валі – сестри дружини Олександра Петруні, яка перший раз відвідала родичів у Москві і Переяславі).

1 20 – Фев. 74.

Allentown.

Дорогая Люба! Вот уже 6 недель как я вернулась домой и только сейчас собралась с духом тебе написать. Извени что я не сделала этого раньше, я не смогла писать тебе раньше потому что потеряла тот адрес что ты мне дала. А когда приехала домой я сильно простудилась была 2 недели больна, а потом дети немного переболели, потом зарезали свинью, привела дом в порядок, теперь кажется все пришло в нормальность, и я помаленьку стала отписывать, всем тем с кем я встретила во время моего пребывания в России, а их было очень много. И вот сегодня решила написать и тебе, попробую тебе описать с того момента как мы расстались. Надеюсь что ты добралась благополучно. И так: когда ты уехала, часов в 6 передали по радио что, самолет не будет до 9 часов веч., вскоре после передали что самол. не будет до 12 час. ночи. Я обратилась в интурист и спросила что я буду делать усле самолетов вообще не не будет в тот вечер, они сказали чтобы я не беспокоилась, что для меня есть комната где я смогу переспать, а на следующий день они меня посадят на первый самолет на Москву или на поезд есле не будет самолетов. И конечно случилось, что я ночевала в Киеве в аэропорту. На следующий день был самолет и улетела в Москву, прилетев туда меня никто из интуриста не встретил, я удивилась но мне сказали что меня ожидали днем раньше, а их никто не известил что я прилечу на день позже. Поэтому мне пришлось подождать часа полтора, пока приехал автомобиль, и так я добралась до гостинницы. В тот же самый день я стала оформлять документы насчет моего возврата в С.Ш.А. что бы забронировать место на 1-е число, так как у меня все сделано что бы вернуться домой 1-го, и дома все меня ожидали 1-го числа. Но так как я прилетела в Москву на день позже то для меня небыло места в самолете на 1-е янв. И таким образом я оформила документы без всяких затруднений на 2-го янв. Домой я отбила телеграмму чтоб

меня не ожидали и не беспокоились обо мне. И что я им позвоню когда прилечу в Нью-Йорк.

Когда пришел назначенный день я попрощалась с моими родственниками, погрузилась в самолет, к моему большому удивлению, через десять минут мы должны были все оставить самолет, из-за плохой погоды самолеты не поднимались. Через 4 часа мы все опять сели в самолет и вылетели с 5-и часовым опозданием. Таким образом прилетев в Варшаву я потрляла самолет соединяющий меня с Амстердамом и т. д. В Варшаве мне пришлось ночевать на аэропорту, а опять для меня была комната и еда все бесплатно. На этот раз я ничего домой не слала ибо в первой теллегр. я не указала дату моего приезда а просто известила что позвоню когда прилечу. И так в Нью-Йорк я прилетела не 1-го как было назначено а 3-го. Когда взяла такси и приехала до Саши, я была сильно удивлена, Шура и Саша встретили меня с плачем, они сильно беспокоились, а так-же мой муж и мои родные сильно переживали, ибо мою первую телеграмму они не получили, и все меня встречали 1-го ждали до 12 часов ночи. Тогда вернулись на другой день, а меня тоже там не было, и к тому же мое имя было в списке пассажиров, а меня не было и никто не знал что случилось.

(2)

С аэропорта послали телеграмму в Москву в интурист, но я явилась раньше ответа, и так все очень обрадовались что со мной все благополучно, я сразу-же позвонила домой, переночевала у сестры и на следующий день один знакомый меня привез домой, и так окончилось мое путешествие, которым я осталась очень и очень довольна. Я очень благодарю тебя, твою маму, дядю Михаила и вообще всех за ваше внимание ко мне. И передавай всем им от меня большой привет. Я говорила Саше чтобы он вам писал, но не знаю писал ли он или нет.

Вот уже месяц как мои папа и мама у Шуры там, я думаю через неделю мы поедем их заберем, я часто говорю с ними по телефону и сегодня говорила. Мама уже отдохнула от детей они ей голову наморочили за три недели, и теперь она за ними уже соскучилась. Дома у меня все в порядке, все пришло в нормальность. Муж работает, Тима ходит в детский садик а я и Катя дома. Зима у нас этот год очень холодная как никогда было много снега, несколько раз была гололедица, так что все деревья, кусты и провода были покрыты льдом, даже ветки ломались и рвались провода, но теперь немного потеплело, вчера был дождь, сегодня сильный ветер.

Вот и все мои новости. Люба я думаю что ты уже вышла замуж, поздравляю тебя и желаю, желаю тебе и мужу много радости, счастья, а самое главное, любить и почитать друг-друга. Люба если хочешь написать мне, я буду очень рада, иметь переписку с тобой.

На этом кончаю, еще раз благодарю всех вас за ваше соетприимство.

С приветом, Валя.

P.S. Люба, пишу на адрес твоей мамы, который мне дал Саша. Если хочешь что бы я писала тебе, то пришли твой адресс. В.П.

Лист-привітання з Великоднем. 1970-ті рр.

“Христос Воскрес!” – Дорога Сестро, Гриша, діти та внуки. Якнайкраще провести Великодні Свята і щасливо дочекати зелених свят, що так гарно святкуються на Україні, ніде інде так гарно святкують: Великодні і Троїцькі (Зелені) Свята як на Україні.

Сестро! Уже від довшого часу як ми накупили на посилку Вам, але радянський уряд так високо підніс ціни на висилку (таможня, а по українському: митний податок), що ми тимчасово відклали посилку, до кращого часу, тобто як зберемо відповідну суму на висилку. Один знайомий вислав бандирольки, але йому відповіли щоб більше не вислав, бо дуже дорого коштувало викупити, але Шурина мама висилає до Москви і околиць і вони просять більше, отже хочу спитати Тебе Галино! Чи Ти бажаєш, так ми вишлемо, бо так буде швидше, Бо крім збільшення митного, влада зменшила кількість.

Галино! Мені цікаво чи закінчили будову гостиниці (Готелью) для туристів як будеш писати письмо, так не забудь написати. Щодо нашого життя, так воно не дуже змінилося, хіба що постаріли а внуки підросли. Шура працює на тому самому місці, я минулого року працював тільки 9 тижнів, а тепер не працюю. Шурик ходить на 6-тий семестр, Михайло і Гриць працюють. Веселих свят всі Вам, від всіх нас Петрунів.

Христос Воскрес!

У Світлий День Христового Воскресення Веселих і Щасливих Свят Бажаємо всі ми від щирого серця Саша, Шура, Миша, Гриць і Шурик.

29 Жовтня 1975 р.

Добрий День Високошановні: Сестро Галино,
Грицько та діти.

Щиро бажаємо щастя, здоров'я та багатих літ. Дуже просимо передати наші щирі привітання і поздоровлення решті наших родичів: дяді Михайлу і

всій Його великій родині, Тьоті Соні і її дітям з родинами, Нашим ще живим бабуням: Варка, Пріска, Дунька і їх сім'ям. В нас все як було і перд тим: Дружина Шура працює в банку дістала підвишку, дуже змучується, останній час дуже побільшилися вимоги щодо продуктивності і збайливости при роботі. Я ще на безробітті, уже 64 тижні, ще лишилося 4 тижні, що будуть заплачені : 77 дол. тижньово, а що буде потім не знати. Можливості на знайдення праці за фахом дуже погані. Зараз тимчасовий застой економічний і індустріальний. Місто Нью-Йорку цим час в надзвичайно тяжкому стані. НьюЙоркські заправила заборгувалися 12 ½ міліярди доларів, а доходи від оподаткування, що найбільші в світі, за малі, щоб покрити борги. На грудень, січень передбачається банкрутство міста Нью-Йорка. Найбільша група в заправилах це панство сіоністи-жиди: мало робити – багато получати і нові, і нові закони і порядки заводити.

Шановна Сестро!

Валя Петренко і донечка Катя, в цей час перебувають в Радянському Союзі. Виїхала Вона з Нью Йорка 22 Жовтня і буде аж до 15 Листопада. Я нічого не писав, бо по її плану Вона думала бути в Москві, Запорожжі та Ленінграді, і так було запитанно в інтуриста. Але інтурист змінив шлях подорожі в такому порядку: місто Москва, – місто Запорожжя – місто Харьків, – місто Київ – місто Москва і додому. Це стало відомо мені тільки 20-го Жовтня, а тому що Валентина була з дитиною, а крім того теща та чоловік занадто багато передали для своїх. Отже не було ніякої можливости щось передати цінніше, а гроші я нехотів передавати бо Ваша влада за дуже мало за них пратить: 10 доларів – 7 рублів, тому рішили послати повітряною поштою посилокки-бандерольки. Але тому що довший час немає жодної вістки за останню (№ 2) бандирольку від Вас, Ми не вислали. Валя казала що вона хоче, по прибутті в Москву змінити назначену подорож і якщо Вона буде в Києві Вона Тобі напише. За розкладом подорожі вона буде в Києві десь між 9-те – 13-те листопада. Отже, хотівби щоб хтось з Вас побачився та поговорив з нею, запросить до дяді Михайла.

Тим часом до скорого побачення. Цілуємо Вас кріпко, Ваші серцем і душою вся родина моя.

П.С. Забув спитати як далеко посунулась справа будови інтуриста в Переяславі, як тільки закінчат будову інтуриста в Переяславі, я постараяся якнайшвидше зробити подорож на Україну. З нетерпінням чекаю на листа від Вас.

Дороженька Галя і Вся твоя Родина

З сердечним побажанням на Різдвяні Свята, а також з щасливим Новим Роком.

Як завжди, Саши обіцяє давати відповіді на твої листи, але ніколи цього не робить. Отож, замість

він то я даю відповідь. Між нами все добре я працюю, а він доглядає другий будинок. Старший хлопець Михайло, робить, а Менший Шурик іще ходє до коллежу (тобто до університету) він кінчає наступного іюня, получє роботу де іще не знаємо, а тоді вже буде нам легше по за науку Шурик плате більше як 2.000. дол. за рік. Отже як він піде до роботи і тягар відійде від нас. Старший хлопець дає нам на тиждень 50 дол. та я, та квартиранти від другого будинку то нам вистачає. Я чую себе як коли ліпше гірше, але я хочу доробити до точок! Бо тут як проробимо на одному (2-га стор. – Л.К.)

місті положену кількість років, то ця компанія буде платити пенсію, та правительство плате після 62 для жінок і 65 років для чоловіків пенсію, отож якось буде. Новин особливих немає. Батьки мої іще живуть, мама то не добре чує, а батько іще герой він матиме в аррелі 78 років, а мама в августі скінчила 76. батьки живуть з Валею моєю сестрою. Саши також не добре чує з жолудком, але до доктора не йде, все немаю часу. А як там у тебе, скільки внуків, як вони живуть? А ти іще робишь? Як тьотя Соня? О була забула, як будеш відповідати не забудь написати тьотін Сонін адрес, бо ми мабуть загубили. Погода стоїть пока добра, сніг був один раз і дуже мало, а цімі днями по радіо передають що може упаде більше снігу. Яка зима у вас? Пока бувайте з привітом до всіх Вас Саши, Шура, Михайло Гриць Шурик. Привіт т. Соні.

-1- Добрий День Сестро!

Добрий день Сестро Галино, Гриць, та діти Валя, Люба, Коля з Дружиною та всі внучата.

Добрий день дяді Михайлу, тьоті Софії та Каті і Колі, як також добрий день всім-всім Родичам!

Всім Вам бажаємо від щирого серця якнайвеселіше провести Різдвяні Свята та щасливо вступити і прожити Новий 1980 рік. Проїшов уже досить довгий час як я завинив перед Вами Всіма мої Родичі – не писав ні слова, ні листа, ні вістки, про те як я, як моя Дружина Шура, як мої Сини, як мої внучки. Причини до цього особистої не було: просто розчарування з обставин, що склалися не залежно не від Вас Родичі, не від Мене, ні моєї Родини-Сім'ї. економічне положення в США дуже ускладнюється, прожиття дорожє, податки збільшуються, кошт навчання дорожчий, лікарські обслуговування та ліки дуже подорожили. Роботи поменшало – безробіття збільшилось.

-2-

Заробітки хоч і побільшали але блідніють перед інфляцією.

Як звичайно, Вас Всіх найбільше цікавить, як Ми живемо і що нового у нас: Петрунів у США. Я ще не працюю, займаюся доглядом того 6-ти родинного будинку що маю в Трущобах, та також доглядаю будинок де живемо. Дружина Александра продовжує працювати в тому самому банку, але уже 2 рази була

дуже хвора. Перший разпід час відпуску у кінці серпня 1977 року – мала сердечний удар, була 2 тижні в лікарні під надзвичайним доглядом, потім 3 місяці вдома, а так почала працювати частично, а потім цілий день – 8 годин. Від того що приймала ліки, приписані до лікування тої недуги, вона на деякий час згубила засіб нюхати, і розрізняти запахи. А другий раз погіршення відбулося ось цього року в часі між другою половиною серпня і кінцем листопаду. До лікарні не лягала, але відвідувала частіше лікаря і була по хворому. Як покращало то Шура рішила ще раз вернутися до праці, а якщо тепер погіршає

-3- то будемо, клопотати непрацездатність – пенсію. Син Михайло ще не оженився живе з нами 13 жовтня скінчив 29 років. Михайло закінчив авіаційну середню школу а потім був у 2-ох річному інституті – закінчив і робив на електростанції як технік, а коли був набір на курс електриків, перейшов у профсоюз електриків де їх учили і робили як практиканти. Уже майже рік як він робить як самостійний електрик у підрядчиків, котрі дістають роботу і [у – Л.К.] спеціалістів від профсоюзу. Електрики котрі роблять на державних будовах, або державою субсидірованих будовах – дуже добре оплачені. Ще деякий час назад ця спеціальність була переходовою від батька до сина і вступити до профсоюзу було майже не можливим, і була майже цілком в жидівських руках, але державний закон змусив їх відкрити двері і для інших. Щодо Гриши так він працює в тому ж самому банку що й Шура, як заступник, або помічник завідувача по чисці банку. Банк має більше 30-ти поверхів і займає цілий квартал.

-4- Грицьова дружина Маргарет, деякий час мала підсобну працю – касирша – 20 годин на тиждень, а оце 17 вересня мала третю дитину – дівчинку, котру назвали “Наташа”. Живуть мирно. Гриці наука була горе, вона йому не йшла в голову. Але наймолодший син Олександр Олександрович, то він щось надзвичайного. Цього року в серпні закінчив інститут на інженера-механіка досліджувача і дістав роботу в нафтодобувній і перегонній компанії – Ексон, що є найбільша в світі. Річна зарплата 20.200 доларів, на початках. Він продовжує брати вечірні семестри (чотири) щоб зробити мастер-інженер. З таким титулом може, коли б хотів, зайняти катедру в інституті і стати через деякий час – професором інституту, Шурик, як ми його зevamo, крім навчання бере активну участь у клубі легкої атлетики при інституті. Брав участь в змаганнях – окружних і штатних – дістав нагороди.

-5- Одного разу в листі Дядя Михайло звернув увагу на те, щоб продовжувати навчання. Отже, коли я переїхав з Бразилії до Америки, так я дуже хотів закінчити школу на інженера індустріаліста і уже робив заходи, щоб стати студентом Нью-Йоркського Університету, але розмовляючи з раниш прибувши-

ми до Америки людьми, я довідався що після 40-ка років життя – а мені було 40-ок як я прибув до Америки. Дуже тяжко знайти працю по фаху, не маючи 10-15 років досвіду. А тому я всю справу відклав на наступне повернення на цей світ.

Справа не так є як багато європейців думає про американські держави. Держави Південної Америки не признавали в недавньому минулому посвідчення зрілості Європейців, що є надзвичайно нелюдською зневагою, розрізнення, або як ще кажуть расисмом, щодо освіти. До Нью-Йорку приїхало багато жидів на постійне життя. Одні задоволені – інші ні. Так як Нью-Йорк переповнений жидами, що ще переїхали сюди на початку цього століття з України, Білорусії, Польщі, як також Росії. Вони змогли випхатися на визискуючу класу – тутешню буржуазію: багачі, мільонери, різного типу

-6- управляючі. Дуже великі сіоністи, або як кажуть, жидівські фашисти. Дуже вороже ставляться до українців, але я їм не лишаюся в довгу. Оце 8-го січня 1980 року Шура на “Метро” зустріла одну росіянку з Москви, що заблудилася. Вона тут уже 1 місяць, записалася вдома як жидівка і швидко виїхала. У Москві вона робила фельдшеркою. Тут цю спеціальність не практикують тільки є дозвіл на лікаря, або сестру. Вона з 1925 року. Хочє зробити якийсь іспит, щоб робити по спеціальності. Але я думаю, що то далеко не піде вона уже за стара, а англійська мова дуже пугана, особливо вимова. Робить вона у одній жидівки 5 днів на тиждень і дістає 100 доларів зарплату. Вона сказала, що хоч їй і скучно, але вона дуже рада, що переїхала. Вона децю більше нам розповіла про внутрішнє положення у Вас, але я думаю що воно – положення – це більше погіршало і буде гірше. Тутешні гружчики відмовляються грузити рад. кораблі зерном і інші речі, а уряд заборонив на майбутнє продавати зерно для вас, тому що ваші пішли на афганістан. Дуже сумне, але правдиве. Тутешні хлібороби протестують, але на їх протести мало уваги. Їх дуже велика меншість – тільки 5% від усього населення тутешнього. У світі дуже пахне порохом. Так як Брежньов і Косигін, як тут повідомляють дуже хворі і не в силах тримати міцно владу в своїх руках, а інші можуть догратися сирниками, що той порох вибухне – може бути трагічно для всіх.

Дорага Сестро! Оце сьогодні, тобто 11 січня 1980 року дістав листа від Тебе, Сестро! Дуже радісно прочитав, уже давно на нього чекав. Дуже співчуваю Тобі Сестро у твоєму нещасному випадку – будь уважною¹. 2 роки тому Шурик батько задумав відпиляти гилку і виліз аж на 9-ий щабель (я уже забув що сталося) і мусів стрибнути на земля – так він порушив увесь позвонок і 6 місяців був у спеціально зроблений альюмінієвій раміці, аж поки виздоровів. А у нас усі 3

¹ Тут йдеться про нещасний випадок: Галина Бутник – сестра Олександра Петруні – зламала ногу, коли хотіла по драбині залізти на горище сараю по сіно. Другий чи третій щабель проломився, і вона впала, пошкодивши при цьому ногу. – Спогади автора та Г.І. Бутник.

сини поламали ноги і мусіли робити операції і бути у гіпсі по 40 днів Гриць, ще у Бразилії, як був 9 роки, виліз на купу балок,

(Немає закінчення – Л.К.)

Дорога Галя з Родиною

Щиро Вас Всіх вітаємо з наступними святами і всього найліпшого в 1983 році. Ми пока живі, за здоров'я не питає. Саша не дуже добре себе почуває, ревматизм, високе тиснення крові і багато іншого. Він зараз робе, я роблю також почуваю себе зараз трохи ліпше. Наш старший син Михайло оженився живе від нас осібно, менший Олександр мабуть скоро оженився також, так zostалися ми з Сашою самі. Але якось буде. Мої батьки іще живі, батько мій дуже хворий мама якось ходє біля його, мамі 81 а батькові 82. роки своє берут. Валя якось управляється. Зараз тут велике безробіття. Але ми якось управляємось.

А що нового у Вас? Як здоров'я, як діти і внуки. Скільки внуків Ви маєте. Оце все. З низким поклоном і щирим святочним поцілунком до Вас Всіх Саша, Шура.

20 Декабря

Дорогі Галя, Гриша, Діти і Внуки, поздоровляємо всіх Вас з Різдом Христовим, Новим Роком і бажаємо Вам всього найліпшого і доброго здарв'я. Передай поздоровлення від усіх нас т. Соні і хай їй Бог дає здоров'я.

Галя, ми пока всі живі та здорові. Я вже тобі писала що я вже не працюю, Саша іще робить. Здоров'я як і у всіх день добр, а день не дуже. Саша має ревматизм у колінах і йому тяжко ходити. Хлопці пока добре. Моя мама також пока жива хоть і здорв'я не дуже добре. Була вона з нами 7 тижнів, а оце в п'ятницю відвезли до Валі, бож підходять свята і день смерті Батька то вона хоче бути там. Валя також пока добре. Вже більші діти ходять в університет і трохи роблять. Новин пока немає. Погода холоднішає але снігу іще немає.

Пока з повагою і низким поклоном до всі Вас: Саша, Шура, Мама і Хлопці.

(1)

Нью-Йорк, Січень 1-ше – 1989

Добрий День Високошановна Сестро!

Дуже перепрошую, що так довго не написав листа до Тебе. Розучився писати листи. Щирі привітти Гриші, а також Всім Твоїм дітям, внукам і так далі. Передай низкий поклін тьоті Софії – та щирий привіт її відгалузкам.

Всім, Всім Вам від щирого серця бажаю якнай-веселіше провести Різдвяні та Новорічні Свята.

Щодо мене так я ще працюю, хоч уже закінчив 65 років життя, ще думаю працювати декілька років, тому щоб отримати пенсію від містсько пенсійного фонду потрібно працювати щонайменше 10 років, якщо пожила особа. Щодо здоров'я то воно як погода, якщо суха краще; якщо холодна і волога – гірше. Але люди говорять, що виглядаю добре на 65 річного дідуса. Я бачу в "метро" кожного дня, що все більше і більше старших людей іде до праці. Пенсійне право в соціальному забезпеченні дозволяє тут доробити 8.500 доларів у рік, щоб не бути покараним, якщо зробить більше по пів на пів, 1 до пенсійного фонду а 1 долар для робітника.

Вигляди на те що місто забере мій будинок цього року ліпші, – що розв'яже мої руки, і дасть мені змогу провідати всіх Вас.

Дуже мені побачити Вас хочеться, як також новий урядовий порядок: гласність та перестройка Американська преса пише дуже багато про те, як також про Вірменську Трагедію, землетрус що зрівняв цілі міста.

Щодо нас Всіх, так на наший рахунок все по старому: Я ще працюю в "Subway" підземелька по нашому касіром, Александра Віталівна (дружина Шура) уже 2 роки на пенсії. Михайло Олександрович (старший син) робить електриком від профсоюзу електриків добре оплачений. Григорій – син, живе з нами жінка звернула з життєво шляху, 4-о диттей з нею, приїжджають до нас у гості. Вона живе з другим – розведеним. Олександр Молодший – син Шурик, у березні буде 33 роки, купив будинок у штаті де живе Валя – сестра дружини, де живе з дружиною Фідес; обоє роблять інженерами. Минулого літа зробили Вони мандрівку в глибину Америки, зі сходу до заходу, дуже їм подобалося.

Внуки наші ростуть – ходять до школи Сінтія – 14 років, Христина – 12, Наташа – 9 років, Андрюша – 7 років. Ми дуже їх любимо. Мама Шурина живе у Валі, часом Хлопці привезуть її до нас, так вона буває у нас декілька тижнів.

Валентина або Валя, чоловік петро, та діти: Тіма, Катя та Таня живуть на старому місці і по-старому, хіба деяких не добрих випадків. Каті майже 20 років.

(3)

Дорога Сестро Я маю деяке прохання до Тебе! Якщо цей лист Ти отримаєш і тьотя Софія буде жива піди і спитай її про жінку Петруня – нашу прабабушку, що від неї пішло наше прізв'язце. А також спитай чи прадід Антоній, коли небудь оповідав їй і іншим правнукам про свого дідуса чи бабусю і як. Бо я не міг довідатись від покійного батька, як був живий – батько казав одного разу, що була жінка Петруня тобто жіноче назвико для жінок, що уживається в Західній Україні. Перше я думав що наше прізв'язце походить від якогось Петро – Петруня, як Ваня,

для Івана, але те тлумачення не добре тому що українською мовою буде: Петрусь, Івась, А Петруня – жіноче ім'я; вона напевно була біженка з Західних Земель України під час Польського поневолення десь у 18-тому столітті. Я тільки знаю з оповідань батька, що прапрадід Федір був у російському війську і був післаний на війну з Туреччиною день у 1857 році де загинув, залишивши дружину і сина Антона. По закінченні війни з Туреччиною товариш прапрадіда Федора, Кравченко прийшов до Підварок, коли прадіду Антону було 16 років і пристав у прийми до прапрабабушки (забув її ім'я). Оце чому Кравченки жили навколо нас були нашими полуродичами. Що раніше я не міг зрозуміти, що Офанасій Домахи був мій дід. Сестро! А якщо поїдеш до Києва і будеш у Івана Шкири і його Мати Дунка ще жива, і при своїому розумі, тобто пригадує минувшину, розпитай її докладніше, про те що я написав перед цим. Сестро! Якщо Іван має телефон, або хтось з ближчих родичів так дай мені, може я позвоню. Одного разу я дзвонив до школи де Ти робила через Москву, але не могли зв'язати: дуже багато питтань було і лінія була перегружена. Наш Нью Йоркський телефон: У понеділок і у вівторок я не роблю, часом вдома а часом у другому будинку. Якщо зможеш розпитає докладно тьотю Софію, і бабу Дунку про смерть прадіда Антона, Діда Якова Шкиль маминого батька і все, все запиши на листку паперу. Бо то родинні скарби, як також про те знуцання над прадідом Антоном, як його закопали у землю і били прикладами – хотіли золото. Сестро! Якщо мрія моя здійсниться, думаю що десь у другій половині цього року побачимося. Знаєш я уже давно з рідних країв = майже 47 років. Я привик до життєвих умов у чужих краях: поганих і добрих, а від своїх давно відучився – оте мене трохи страхає: а ще маю високе тиснення що мушу тримати діету: не вживаю свинини, солі, не випиваю, дуже мало яйця: Більше городину, ягоди і фрукти, рибу куряче мясо. Кінчаючи листа: дістали від Валі не добру вістку: Маму Шурина відвезли в лікарню – в легенях вода, їй іде 87 рік. А тим часом Всім Всім бажаємо: Щасливого 89 року, здоров'я і надії на краще майбутнє.

P.S. Є вістка, що Уряд Горбачова хоче дозволити посилки, як колись.

Oleksander Іванович

(Листівка. Грудень, 1990 р. –Л.К.).

Добрий День Сестро, і Вся Твоя Велика сім'я. Від щирого серця бажаємо радісних Різдвяних свят та щасливого Нового Року. Дістали Твого листа за котрого дуже дякуємо. А також велике "Дякую"! Людї, зате що допомогла бабусі Галі написати листа. Сестро! В одному листі я запитував Тебе чи б хотіла би приїхати до нас у гості, але ми не дістали відповіді. Тільки Ти писала, що пішла на роботу у пед. Інституті, а більше не було листів. Ми з Шу-

рою чекали і розшукували за нові умови висилки посилок. А коли отримали листа і Шура прочитала перша, а потім я – це була Радість. Щоб приїхати до нас у гості – ми мусимо зробити визов (запрошення). Для того нам потрібно: 1) Твоє прізвище, ім'я, та по батькові; 2) Дата народження, і місце народження; 3) Постійний адрес. А також нам потрібно на як довго: 30 днів – 90 днів – 180 – днів і коли б Ти могла б виїхати до 14 червня – так квитки на літак трохи дешевше, а також я мушу купити за 21 день наперед до відлету з Москви. Квиток для дітей до 12 років дешевший на 33% тобто дві треті дорослого.

Сестро, напиши чи хотіла б Люда приїхати з тобою, та скільки років? Від кого Вона, та всі данні як про Тебе 1) Ім'я, прізвище, по батьку, 2) дата і місце народження, 3) постійний адрес. Але я думаю щоб Ви приїхали щонайменше на 3 місяці у гості до Нас. Все це буде готове на літо.

Я мушу зробити Визов, завірити у адвоката відіслати до Радянського консулату на затвердження. Дістати назад і вислати Тобі, щоб Ти зробила відповідні заходи у місцевій владі щоб дістати дозвіл на виїзд за кордон. Ми з Шурою оплатимо увес кошт подорожі. Я уже звірився у авіаційній компанії про умови і кошт двохстороннього польоту. Як тільки дістанеш цього листа, сядь з Людою і напиши всі відповіді щоб я взявся за роботу. А тим часом Ми щиро бажаємо Всім Вам щасливо і радісно провести Свята!

Кріпко цілуємо Вас: Шура і Саша.

Нью Йорк, 6-9-91

Добрий день Всі Родичі!

Від щирого серця бажаємо Всі Вам якнайбільше щастя, здоров'я, і терпеливості.

Дуже багато подій відбулося на терені Радянського Союзу. 7 днів тому, в понеділок 18-го серпня відбувся переворот-заговор високих службовців комуністичної системи. 3 дні ми дуже переживали, але дуже були раді, коли заговорщики були арестовані і поставлені під варту. Весь світ вздихнув легше.

Дуже довго чекали на Твого листа, Сестро, що прийшов після Великодня. Ми з Шурою були дуже стурбовані становищем там у Вас. Подорожники, також відвідуючи рідних, кожний раз привозили дуже сумні вісті. Також українська преса тут писала про тяжкі умови у Вас, а ми не могли ніяк Вам допомогти, хоч мали чим.

Всюди ходили нарікання, що вислані посилки не були доставлені, що великі покражі. Пересильні установи, що відсилали посилки, через ті умови перестали приймати посилки. Американська Пошта, роздає брошури,

-2-

що вони не забезпечують (що – Л.К.) посилки, чи бандерольки будуть доставлені до указанного місця.

Що часто застраховану пошту у Вас на пошті службовці підписують зворотний квиток і забирають собі – крадуть посылку.

Дуже шкода що Ти, Сестро, недала згоду на те щоб відвідати Нас. Ти пишеш, що закачуєся коли в дорозі в авто, я також, але коли летів з Бразилії випив таблетку, все було добре. Тут є такі таблетки і що такі такі таблетки можна дістати там у Вас.

Через те, що вплив сталінців комуністів все більше збільшувався, а вони були вибрані Горбачевим, було не дуже ясно куди те все котиться, і великі злодійства там у Вас, Я рішив відложити всі заходи на виїзд і візд до Америки, як також до СРСР.

Шура уже дістала два дуже гарні плаття, для Твоєї любимой внучки, але через ті умови у Вас не переслали, боючись що будуть вкрадені. Тепер є пряме повітряне сполучення: Нью-Йорк – Київ; літаки присідають на лєтовищі в Борисполі. А тут недалеко від станції де я роблю, відкрилася пересилочна установа в якій робить один з Києва, що побував у Переяславі, і знає де є той

(3-та і 4-та сторінки втрачені. – Л.К.)

-5-

Якщо Сестро дістанеш цього листа, дай прочитати Каті чи Гриші тьоті Софії, чи Вони б хотіли посылку для них, як я вище описав. Напиши я[к] тьоття Софія. Передай Привіт від нас і низький поклін тьотті Софії. Пишіть якнайшвидше.

1. Подбай про телефон.
2. щоб мала паспорт.
3. подбай про транспорт, десь 60 кг (може дві посылки).

4. якщоб мала можливість зїздити у Борисполь на литовище і зайти в карго відділ, як там усе виглядає чи більш-менш надійно, чи багато злодійв, бо Київлянин Роберт Кушніренко казав що там усе під охороною, говорити

-6-

можна Все, а дійсність цілком інша. Ці посылки нам не будуть дуже коштовні, бо не буде пошлина (мити). Ті попередні мали велику пошлину, і штрафівки, і роботу, і пересилку. Ми маємо два гарні плаття Людї на випускний день: одне біле, друге розувате побоялись вислати бандерольку через покражі. Якщо удася вислати посылку через Аерофлот і Ви дістанете і все [буде] добре. Так у наступній ми вишлемо плаття (сукинки). Не турбуйся за кошт всього, але потурбуйся за Катю і Гришу і тьоттю Софію, а також про Валя і Петра, бо Литва уже самостій[на] держава. Рад. Союз повинен забрати війська. Багато совет. солдатів не хочуть вертатися додому з Німеччини.

До побачення. З Пошаною до Вас Саша, Шура і Діти. 6.9.91.

У нас 3¼ ночі у Вас 10½ ранку.

ХАЙ ЖИВЕ САМОСТІЙНА УКРАЇНА!

Добрий День Сестро і вся Родина.

Були дуже сполохані Вашим телефоном. Але розмова тривала дуже коротко – бо телефона розмова з Вами була перервана кимсь у Вас. Зразу я набрав телефоний номер що Ви мені дали: 251-51800, але телефоністи мені сказали, що не можуть досягнути Вас. Я чекав телефона від Валі і недочекався; через два дні телефонував по телефону, що Люба дала мені 6:45 ранку по Вашому часу до 7:45 весь час всі лінії були зайняті, а в 7:45 вдалося мені злапати одну лінію через Київ до Переяславу але ніхто не відповід. На другий день я пробував телефонувати, але весь час мені говорили що всі лінії зайняті. Це було від 7:00 і год ранку до 8:00 і год, я розгнівався на все і не робив сп[р]оби щоб телефонувати. Але, вчора, тобто, понеділок 30 вересня, я зробив спробу до дзвонитись до Вас від 7-ої год. ранку до 8:150ї год. Думав що телефону Люба дала мені був з роботи, але всь час телеф. Компанії говорили, що немає вільної лінії Але пізніше, тобто, ввечером, Шура, моя дружина, говорила з давшою сусідкою Лїдою, так вона сказала, що телефонувала у Київ до племіниці о 6:30 год. ранку і на третє прохання, її пропустили – це в понеділок по нашому а у Вас уже був вівторок – ранок. Отже сьогодні, тобто, середа 2-10-91, о 6-їй год. ранку я попросив лінію до Переяслава і мені дали. Зробило декілька дзвонків, але ніхто не відповів. Тоді я попросив телефоніста щоб переключив вивоз на Київ, до племіниці пані Лїди, телефона котрої я мав. Після третього дзвонка вона відповіла і я її просив щоб Вона подзвонила до Люби по телефону котрий Вона дала, щоб Люба дала мені Валін телефон, або щоб Валя сама подзвонила до нас з Литви і дала телефон, бо до Вас неможливо додзвониться – п'ять спроб не увінчалися успіхом.

Сьогодні в годину новин в телевідію, говорили що наш президент сказав, що дасть кредит на 680 мільйонів, на закупку харчів, але допомогу що Горбачов просив, перше 15 мільярдів, а сьогодні понизив на 10 мільярдів для Радянського Союзу – Західні Держави не дуже поспішають. Вони сподівалися що Союз має десь 15, – 20 мільярдів золота, але в дійсності тільки 3 мільярди. А вже набрали позичок на 70 мільярдів, а немає чим платити.

Сестро, як дістанеш цього листа, пиши сама, попроси Дівчат, що написали, як най докладніше яке у Вас економічне становище, як справа з одягом, взуттям, продуктами. Ми маємо дуже багато вживаного: Шура – змушена була похудати, я сам несподівано збільшив вагу, син Михайло – також добре додавив ваги і так далі. Нові речі дуже велика пошлина, останій раз перебільшувала ціну в два, три рази. Шура уже зробила багато закупок: рис макарон, вермишель, цукор, смалець, 4-ох літровий пластик олії. Як тільки я зроблю добре телефонічне сполучення з Вами і дістану листа про Ваше становище, а також Каті і Гриши,

тьоті Софії скажи нехай пишуть. А тим часом добраніч. Зараз 3-тя година ночі у Нью-Йорку.

21-10-91

-1-

Слава Незалежній Україні!

Привіт з Нью Йорку Сестро Анно, Гриша.

Передайте щирі привітання від Нас. Всім хто Нами цікавиться. Сестро, пройшов уже довгий час, як ми отримали листа від Тебе, але через різні перешкоди немав нагоди написати відповідь. З великою радістю прочитав декілька разів Твій лист. Дуже був радий тими новинами що Ви Всі більш-менш забезпечені, як також Ваші Діти та внуки. А ще більшу радість мав коли отримав першого листа від племінниці Люби, в котрому Вона докладніше описала становище.

Сестро, уже місяць тому я думав відіслати різноманітний подарунок-пакунок, але трапились несподіванки незалежні від нас і ми відклали на деякий час. Цей час уже прийшов – паперова скринька уже наповнена (56 кг). Телефонував у Аерофлот (21-10-91), так сказали щоб привіз завтра, тобто 22-го жовтня. У скринці знайдете різні речі, бо це пробна. Там є: 2 пак. цукру по 5 фунтів кожен 1 пак. – 2 фунти – цукерок, 4 пак. цукерок від кашлю, 12 плиток шоколаду; 10 бан. морсу, 10 стограмових сардінок, 8 / 400 грам помідорних сардінок, 12 штук умивального мила без духів, 12 штук умивального мила з духами, 4 куски простого мила, 7 пак. довгого макарону, 7 пак. локшини, 10 пакетиків для юшки (суп) з приправою, 1 пластик (4 літри) олії з кукурудзи, 6 пар чоловічих вживаних штанив (жінси), 6 жіночих ліфчиків; 1 чоловічий піджак; 3 – жіночих розових сорочок; 2 ретузи (ж), 10 жіночих трусиків; 2 підспідниці; 6 пар білих носків 6 пар вихідних чоловічих носків; 1 пара товстих сірих носків, 5 майок, 6 чол. спідніх сорочок (вживані) 5 підштаників (трохи вживані); 1 пак. рису – 20 фунтів, 5 зошитів (120 лист) та 10 синіх олівців. Як здам посилку-багаж завтра, тобто 22 жовтня, напишу число багажу, а саме: 555/17949573

Вони сказали що відправлять багаж 29 жовтня, а у Борисполі буде ранком 30/10/91.

2

Сестро, Твій лист приніс Нам дуже сумну вістку – Тьотя Софія після довгого переживання страдань і туги відійшла на Вічний Спокій. Так будь Земля Українська їй легкою, а душу, прохаю Бога, оселить у Божому Раю. Висловлюємо Наші співчуття Каті і Гриші у їхній тузі по відійшовшій блаженній Мамі, котра щоденно так дбала за їх добробут – Вічна пам'ять Тьоті Софії.

--- Вашій Валі і чоловікові Петрові загрожує виселення з Литви, тому що Литва вимагає якнайшвидшого виводу загонів Червоної Армії з її землі і це підтримують Західні Держави, а литовці побоюють-

ся що чорні беретки перешкоджають встановленні повної Незалежності Литви, а також передумови дістати економічну допомогу від Заходу Литви, Латвії та Естонії. Українська Верховна Рада робить усе належає щоб не увязатися в угоди з підлабузницькими заходами Горбачова відновити Советський Союз і загнати Українську Державу у Московську сітку покорення народів. Відмовлення Української Верховної Ради від підпису тих економічних згод вироблених Єльциним і Горбачовим і їх співпрацівниками звільняє Україну від зобов'язків виплачувати довгі поробленні Кремлівськими Заправилами. Західно-Європейська економічна преса пише: Якщо Україна витримає 10 років в перестройці – так вийде на шлях високого рівня добробуту і буде великим коштом добробуту Європи і Східної Європи.

23.10.1991 р.

Сестро, Ти пишеш що ходила за відшкодуванням жертвам Більшовицько-Сталінського терору на Україні¹. Я Тобі опишу, що я запам'ятав з оповідання Нашого Покійного батька Івана. Прадід Антон передав всю землю і сінокоси, садинок сину Саньку – нашому діду. Дід наш Олександр Антонович і бабуся Євдокія з родини Рева, – що за часів кріпацтва були вільні козаки, жили, робили тяжко і потрохи докупували землю. Бабуня Євдокія говорила мені, що останній час Вони (дід і баба) купили 14 десятин поля у Покотилиши (там де Радгосп) Казала, що нав'язали великий вузол золотих і срібраних монет на суму 14 тисяч. Коли переїзджали Трубіж коло греблі, баба хотіла відмовити діда, щоб не купувати ту землю-поле, бо вже мали забагато роботи – а робітників не тримали, але дід Санько не погодився. Це було коли почалася Перша Світова війна. Всієї землі-поля було 83 – чи 86 десятин (десятина трохи більша за гектар) та 27 десятин луку коло с. Козинці і Циблі. У 1922 році уся сім'я Санька Петруні була ув'язнена, включно маленький Гриша – наш дядя. Татусь і мама уже були жонаті і жили у старій хаті, де жила колись наша пра-пра-пра-прабабуня на ім'я Петруня². Отже, на господарстві лишилась тільки наша мама і одна з наших сестричок, що померли ще до мого народження, для догляду худоби на два подвір'я Покійна мама бігала як могла: з одного подвір'я до другого і до тюрми з передачею. Отже, всі папіри на поле, луг і інше дядьки Михайло і Степан закопали у великому глечуку. Дядя Михайло хотів відшукати в 1941 році, але була даремне надія, бо не знайшов і сліду, де було дідівське подвір'я а все було поле, що вживав колгосп Кірова. Вся земля була відібрана і розділена по 1½ гектара на їдака. Батько нашій дістав 1½ гектара поля. Почався Н.Е.П. – Новий Економічний Період. Дід помер, дядьки: Михайло, Максим, Степан, Гриша пішли до школи, часом допомагали батьку в роботі

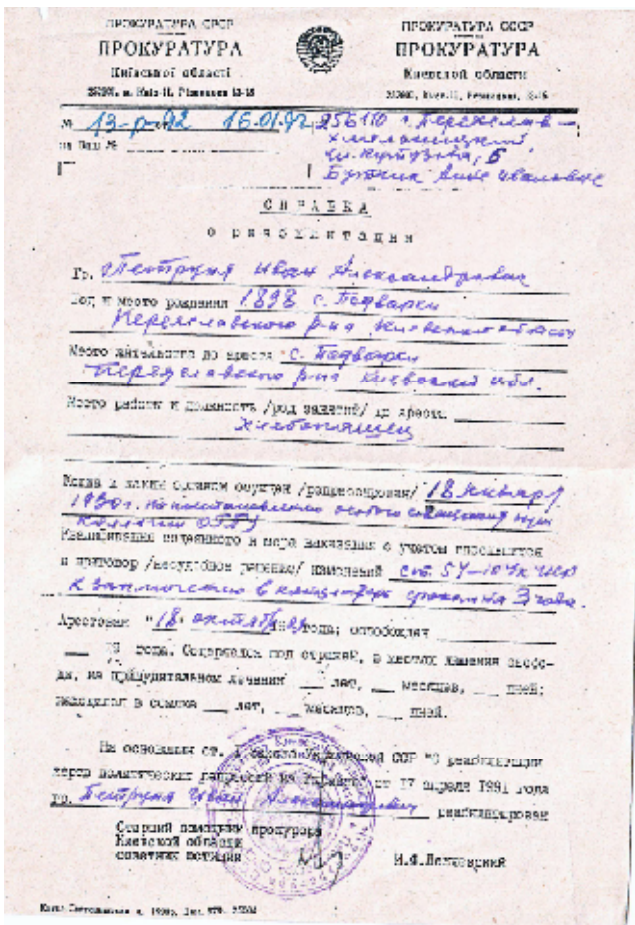
¹ Тут йдеться про копійчані компенсації, які обіцяв уряд незалежної України на початку 90-х рр. ХХ ст. жертвам розкуркулення, але так і не виплатив.

² Йдеться про прізвище.

на два господарства: Тому батько докупив сівалку, косарку, мав плуга, борону. Пам'ятаю, я ще грався з псом Кашитан[ом] коло старої хати, а ми вже мали нову хату з коморою. Пізніше батько добудував велику пристройку, де вигодовував свині, щоб на Різдво Христове на санях завести до Києва і вторгувати більше грошей, а також на Великдень. Кожного разу відвозив по 4 штуки. Коли не було свиней, в зимі заводив у пристройку коняку і корову а часом і вівці, бо було легше доглядати.

Жовтня 14-го – 1929 року сталася велика біда. Коли ми вернулися додому з свята Св. Покрови у батьків мами у селі Гланишів, на батька чекав виконавець з сільради і забрав батька не давши навіть зайти до хати. В той час вони ходили з рушницями за плечем. Мати відчувала, що щось недобре і почала ридати, а ми скупчились коло неї і так поснули. Я чув довго мамине ридання. Так як через ніч батько не вернувся додому, мама побігла [до] сільради, але вже їх, тобто батька і 11 інших чоловіків, арестували і погнали на Київ. Мама їздила до Києва і привезла погану вістку; що батька і одинадцять односельчан засудили на 3 роки до Сибіру; за обвинувачення було що всі були симпатичні СВУ = Спілка Визволення України. Всім їм дали фальшиве обвинувачення підписати,

хто не підписав того закатували на місці. Давали по 3 і 5 років "дального заключенія". Мама приїхала з Києва з розпачом. А збіговище прихльобників сільради і Сталіна почали давати оподаткування за оподаткуванням, за невиконання "податків" приходили і забірали все що могли – забрали збіжжя з комори, розібрали клуню, розкуркулювали Бабусю Євдокію з 83 річним праїдом і малолітнім Гришою – дядя, забрали кобилу, корову, сільськогосподарське знаряддя. За місяць до приходу німців, батько попросив мене, щоб я замінив його на косарці, косили коло греблі, так батько сказав, що косарка була наша. У сиропустну неділю у нас зібралися ночью більша частина покрибджених жінок, що заслали чоловіків, я лежав, але все бачив, не спав. При маленькій лампаці кожна жінка читала листа з Сибіру-Амуру і всі тяжко ридали. А потім перейшли на податки – і кожній прислали невиносимі податки: здати медведьову, або львову, або тигрову шкуру, або щось неймовірне, як 5 пір'їв з птаці Пави. А літом 1931 року прикриваючи свій злочин безправного поводження з безборонними жінками з дітьми, не було підстав, що розкуркулювати, бо вже поділили землю на їдака, чоловіків заслали через фальшиве обвинувачення, а їх жінкам дали невиносимі податки, і за невиконання їх розпродали господарства, а їх власників, безборонних жінок і дітей насильно посадили на вози і вивезли за Дніпровські гори коло села Григоровка і суворо заборонили мати стосунки з навколишнім населенням. Мама вернулася з Григоровки до Переяслава, [пішла] до прокурора, розповіла всю справу йому. Прокурор написав листа до сільради, щоб негайно повернули хату і огород, і дав мамі. Коли мама йшла до сільради Підварок зустріла на великому мості¹ голову сільради, я не пригадую добре: Музику або Різника. Думаю, що Різник. Подала йому листа і сказала, що від прокурора. Він злосно подивився, але коли прочитав, зробився дуже сердитий і викрикнув: "Ах ти куркульська морда, ти хочеш все повернут[и] назад: Я тобі зараз поверну – і хвать маму за рукав кофти, сердито попхнув вперед і в такий спосіб вів маму 3 – або 4 кілометри через Переяслав, а коли вийшли на поле і дорогу до Григоровки ударив маму сильно коліном в зад і сказав – Оттам Твоя хата і огород і не вертайся більше". Я уже мав майже 8 років, коли ми утікли з Григоровки, бо всі ми заболіли золотухою, і я пішов на наше подвір'я, то вже все розібрали, тільки осталися 5 чи 6 верб, садок окацій і барвіночку, який я дуже любив. Проходячи по бувшому подвір'ї [я побачив як – ред.] з гуцини гудини картоплі огороду вискочив наш котик. М'яукаючи, виліз мені на плечі, дуже ласкався, тручи своє тіло об мою голову і шию. Я його ніжно поласкав, погладив. Уже темніло, мене охоплював трохи страх. І так два бездомні: я і котик розлучились і більше я його не бачив. До побачення, Сестро, уже ранок. Дуже, дуже тяжко мені – зачепив загоїні рани, дуже, дуже болоче: Не можу спати.

Довідка про реабілітацію Івана Олександровича Петруні, який був арештований і безпідставно звинувачений і засланий на Далекий Схід у 1929–1932 рр., реабілітований у квітні 1991 року

¹ Міст через р. Трубіж, який і тепер з'єднує місто Переяслав із його мікрорайоном, а колись селом Підварки.

В час, як Я проходив через наш огород, Ти і брат Митя мама занесла до Діда Якова і бабуні (забув її ім'я) думаю Олена. Уже приближувався Вересень 1931 р. мама записала мене у Підварську школу. Я уже був добре підготований. Коли дядя Гриша жив з нами, він навчив мене писати, читати і робить малі рахунки. Босий, в полотняній сорочці, полотняних штанях[x] з одною підтяжкою від баби Варки Мисан, де я спав в підпічці, йшов до школи. Бачучи мою бідність і здібність, вчителька класу завжди з ласкою відносилась до мене. Так пройшло майже один місяць, коли вийшло розпорядження про викинення куркульських дітей з школи – як ворогів народу. Жах! Дитина 8 років – ворог народу. Де людське чуття у тих, що це творили. Вони були великі бездушні варвари. І так мене йще одну дівчинку перевели у бувшу бурсу (церковна школа на священників), в той час був дитдомом і було там 4-ри класи початкової школи. На слідуєчий рік (1932) ту школу закрили, а всіх учнів перевели у школу № 2, бувша жіноча гімназія, де я вчився аж до початку II^{ої} світової війни. Директор школи 3 рази зазивав у кабінет і просив мене, щоб я записався в комсомол, з наміром щоб я очолив комсомол школи, бо він був дуже задоволений моєю працею я [був] головний редактор шкільної стінної газети. Він дуже любив грати зі мною в шахмати.

Я пригадав, будучи на роботі, як ти народилася ночью. Ми вже жили у новій хаті. Я прокинувся від стону мами, підповзнув до прорізу між стіною і коминном побачив ясне освітлення у кухні і голоси і метушня в столовій і вигук: "Уже!". В цей час батько швидко вскочив у кухню, щось схавив і побіг у залу "Добре!" – почув я голос баби Ульянки, що жила на протилежній стороні від нас і принімала роди. І на цьому скінчилась пригадка ночі, в котру Ти, Сестро, родилась. Напевно я заснув, так як все стихло, тільки була тиха розмова. Сестро! Як будеш писати відповідь: напиши мені адресу організації Відшкодування Жертвам розкуркулювання і ім'я людей, що відповідають за неї. Може я напишу листа. Бо я уже думав про це. І як приїду на пенсію, я подбаю за це.

Щасливо. Саша. Шура. 23.10.91.

Високо Шановна Любо!

Прочитай цей лист і піди до Мама і прочитай її цього листа повільно, бо я думаю, що Вона не бачить добре і немає окулярів.

З незмірною пошаною до Вас: Брат, Дядя, Сват.
10-23-91, Жовтень – 23 – 91

Листопад. 30 – 1991

Добрий День Дорога Сестро!

Найі Вам найциріші побажання. Сестро, вчора ми відвезли 3 пачки на Аерофлот, вага майже в півтора центера. Я позначив пачки I, II, III римськими числами. Там у трьох пачках є дуже багато добрих речей, деякі не вживані, деякі трохи вживані, деякі уживані.

Там також є цукерки, пряники, шоколад, 1 пакунок чаю в мішечках, покласти в чашку, налити горячої води і додати по смаку цукру, також можна молока. Там є також помідоровий навар до борщу, сардінки з помідорами, добре до пісного борщу з фасолею, Мясні консерви рис, земляні оріхи, умивальне мило, мильний порошок. З взуття тільки 2 пари, Пузирок зразу зробить каву. Також багато різної одежи. Ти, Сестро сказала що Диравий мішок не можна наповнити, але не треба губити надію на те. Нам ще лишилось три майже нові одіяла великі. Думаю що десь Грудня 11-го буде в Борисполі – приготвся. Шура подарила покривало – дуже гарне, Недавай Нікому. Я дуже переживаю з положенням в Україні. Москалі ніяк не можуть погодитись на українську самостійність. Роблять усякі гадості, щоб зірвати Вибори, референдум.

Так я пишу листа по частинам, так оце уже 2-ге грудня. Хочу дописати і вислати. Тому що я дуже багато маю ревматизму [у] всіх частинах тіла, навіть у пальцях рук, так як починаю писати, так пишу добре, а трохи пізніше пальці починають терпнути і я не пишу а дригаю олівцем і письмо виглядає наче куриця почиркала. А тому я рішив не описувати пачку II і III. Як получите, так опишіть що і як було, чи пачки були запечатані. Якщо начальник таможної буде позирати на посилки з заздрістю, так щось уділіть йому: з їди, чи навіть сорочку. Дивіться як там на місці Вам зробить. Тут одна жінка в церкві оповідала, що висилала бандирольки до сестри в Черкаси, а сестра не получала те що висилала Вона. Тоді Вона попросила ямя і адресу жінки, що видавала бандирольки, чи листоноши, уже забув хто був, і ця знайома вислала їй 2 бандирольки: і сестра почала отримувати все те що ця висилала. Отже подбайте більше узнати про начальника, так може і я, як Шура сказала, для всіх їх начальників і підначальників вишлю одну пачку різного.

Отож кінчаю. Якнайкраще Бажаєм Вам. Якщо ще колядники ходять, як я колись ходив і колядував, пахалкував, посипав, щедрував Так прошу збережіть трохи цукерків і для них. Я вишлю Вам більше. Допобачення і щасливо.

Дорога Сестро! Якщо ти закачуєся в дорозі Так починаючи десь 7-го чи 8-го грудня, сядь на стілець і рухайся так як їдеш у авті, по пів години перший раз і кожного разу збільшуй до півтори години, качаючись в перед і назад і справа на ліво, і з ліво направо. А я оце піду на пошту і зайду в аптеку і якщо можна куплю таблетки від той неприємності що закачуєся.

Я також маю цю неприємність, найбільше я їзду поїздом, а як їду автобусом, трохи забагато, так качаюся. Також сідай коло вікна і трохи відкрий зверху, щоб освіжувало. Мені буває погано коли їдемо до Валі, так на автостраді Гриць жине авто більше як 100 км на годину.

Пиші по більше і докладніше.

Незабудьте включити і Коліну жінку у ваш гурт.

Січень, 13 – 92

Щасливого Нового Року, Сестро, Галя, Гришо
Щасливого Нового Року Любі, Миколі і Дітям!
Щасливого Нового Року Миколі Григоровичу і
Родині!

Щасливого Нового Року Каті Федосіївній та
Гриші!

Валю Григоровну я поздоровив телефонічно оце тому 2 години. Трохи поговорив, певно ще спала коли звонив. Найкраще мені звонити в Москву чи Валі це у нас о годині 10:30 – 12:00 ночі а у Вас 6:30 – 8:00 ранку, бо у цей час у нас усі відпочивають, завтра, тобто у понеділок іти до роботи. А у Вас ще тільки розламують кості від довгої ночі сну, що розпочати ще один тиждень напружень. Валя сказала, що Люда не дуже задоволена тими платтями, що хотіла щось інше. Не шкода. Хай вона особисто напише листа, який то матеріал має бути і ми купимо вишлемо, а також черевики цвіт, і розмір. Ми думали що плаття на випускний вечір-танці, боті плаття для того. Їх можна підшити і будуть вихідні, або іти на забаву-танці. Не дуже турбуйтеся за кошти, я ще роблю і буду робити до кінця року. Робота дуже легка і добре поплатна.

Для мене була велика несподіванка – Ваш телефон. Це було Різдвяне Свято, Шура пішла до церкви, а я ще спав і думав що якісь пропагандисти, а коли підняв трубку, так почув виразно: “Переяслав – говоріть!”, але потім було дуже погано чути. Там у Переяславі напевно дуже стара лінія, а може що інше; Бо коли телефонуємо у Москву до Шуриних Родичів, чи до Валі – так можна говорити і слухати – добре. Був дуже радий і Шура також, що Ви получили. Але сьогодні Валя сказала, що одна з посилок була відкрита. А може і всі. Бо багато людей скаржаться що посилки відкриті і речі замінені дешевшими або чимсь іншим. Намайбутнє ми з Шурою зробимо щось інше, більше досконаліше. З приєси ми знаємо, що німці і англічани направили грузи в Москву чи Ленінград літаками і все зникло невідомо де, тільки бачили, що згрузили, а призначеним нічого не дісталось. А тому Західні Держави дуже незадоволені цим явищем, бо допомога Росії – згублена надія. Я б радий Господіну Єльціну більше подбати за те, як за Російську імперіалістичу великодержавність. Він виглядає наче любить дуже “столічняя”. Зібрать всі[x]: Маршалів, генералів, полковників і майорів і замість турбувати Українську Державу і загрозувати як це зробив генераль-майор авіації, на зїзді старшин у Києві, Башкіров, що має більше кнопок, як Український Президент Пан Леонід Кравчук.

Я маю артрит у пальцях рук. Часом не так дошкульний, а часом погано діє як я пишу, оце саме маю сьогодні: не пишу а другаю олівцем.

Сестро! Валя говорила мені що ти хочеш копію посмертного посвідчення батька. Так я зараз не маю, бо статистичний відділ прислав 3 фотокопії: так я їх розслав по похороні в різні установи де було

потрібно. Щоб дістати нові копії я повинне написати і вислати прохання до статистичної контори і подати данні, і певно щось заплатити. Я те зроблю на весну, як потепіє, я поїду підземкою туди. Якщо ж то має заплатити Україна, а не централія в Москві, так подаруй. Якщо ж Ти Сестро, потребуєш гроші, щоб щось зробити для Валі і Петра, так як подумаво як тобі вислати долари на ту суму і трохи більше.

Привіт Всім, Всім від мене і Шури і синів: Мийло, Грицько, Олександр. Кріпко Вас цілуємо
Пишіть, пишіть, пишіть побільше – чекаємо!

-1 Січень, 27 – 1992 р.

Добрий день Сестро Ганнуся та Гриша

Щиро бажаємо Вам Всім, якнайбільше щастя, здоров'я і многая літа. Дістав листа від Вас, але опис був більше про враження і задоволення Любі про розмір і кількість подарунків і як провели свята. Нам цікаво що ж Вам – батькам дісталось, бо про вас нічого не написано. Шура вислала Тобі, Сестро, особисто покривало – нічого не сказано. Ми турбуємося, тим що наш намір допомогти Вам, може послужити роздором поміж Вашими дітьми. Я думаю, що дав зрозуміти Вам, тобто тобі Сестро і Гриша, щоб Ви розклали тобто посортували все і зробили добрий розрахунок: кожний сімі Ваших дітей дати по потребі, а не по впадоби. Ми від Вас далеко, нам не видно, а Ви на місці – Вам відніше. Не хочемо зробити незгоду між ними. Посилки я вкладав, а Шура записувала і подавала. Ми хотіли зробити вам Всім гарний на свята подарок, але Ви повинні активно, а не пасивно узяти участь [у] розподілу подарку. Я думав що щось може зостанеться, що змогли б зробити достройку до хати щоб Валі Григоровній можна примоститься, бо Литва хоче щоб червона армія забиралася додому. І Співдружність держав також хоче розформувати найбільшу армію у світі бо немає потреби її тримати, як також немає коштів щоб утримати. Советські рублі сьогодні нічого не варті, як колись керенки – гроші випущенні тимчасовим урядом у Росії 1917 році. Покійний батько ще у нашій хаті розпальював ними грубу, а потім робив нам кукурузяні баранчики, а ми сиділи на полу коло нього і насолоджувалися його роботою – це Ти Сестро, Митя і Я.

Сестро, Ти настоюєш на посвідченні батька щоб дістати ті мізерні гроші, коли задумаєш вживати, так будуть варті те, що керенки. А підписавши папери, що отримала відшкодування справа закрита, а як Я піду на пенсію у 1993 році, так я приїду на Україну піду до радника про права і умови і буду вимагати нашу суму відшкодування за: 1) За безпідставне обвинувачення і заслання на Сибір батька на 3 роки 2) Не людське відношення до нас з мамою: обкладання непомірними податками, 3) Насильства над нами: голова сільради заліз у вікно і обшукував

хату коли мама пішла на базар, а я бив його палкою коли він ліз у вікно. 3) Незаконно віддібрали конняку корову, сільськогосподарське знаррядя і все зерно. 4) Насильно викинули з будинку (хати). 5) Насильно вивезли за межі Району – у Григоровку, і лишили на краю села, коло байраків до 100 метрів глибоких; ні кола, ні двора і не харчів; 6) Не вернули хати та огорожу на вимоги прокурора, а навпаки голова сільради арестував маму і вивів за межі Переяслава і сказав показавши на Дніпровські гори: “Он там твоя хата, огород і майно, куркульська морда”, і ударив маму коліном у сидіння. 7) “Немає школи для куркульських дітей” – було сказано, коли мене і ще одну дівчину викинули з сільської школи, а учителька класу заплакала і ніде не приймали, тільки в бурсі – де були великі хулігани і часом били мене і казали щоб збирав їм недокурки і я мусів блукати по канавам і збирати недокурки, щоб не бути битим і ще більше інших знущань. Не тільки за спадщину – це швидко відділення від дуже складної і сумної справи.

Все наше майно пішло в колгосп “Кіров”. Якщо того колгоспу немає, а тільки один, що колись був колгосп “Чапаєва” – так наша увага буде на нього за відшкодування це без суду не обійдеться.

3) Січень – 28. Я передумав відносно газової печі. Задуже багато мороки і дуже дорого винесе. І ще й бак на газ, то вийде на 500 – 600 доларів та ще й багато часу щоб дістати, потрібно їхати на Хутора, або малі поселення, де Валя живе, то візьме 2–3 години їхати по 100 км на годину. А так як паперова скринька не стандартна, та буде відсилати морем, а то буде тягнутися до 6 місяців і будуть погано дбати, то вся порселана облущиться. Ми уже децю маємо на одну коробку речей, але раніше як квітень висилати не будемо. Шура купила трусики і ліфчики для всіх дівчат, а з Любиного листа не ясно, як зробили з ними. Дуже добре, що Люда уже дівка (“невеста”), але як будете її робити дуже пишною, так забуде за вищу школу, а буде як пісня каже: “А за мною молодію сім кір хлопців чередою. Женихаються”. Скромніша буде поважніша, а Україна буде потребувати українських вчителів. Чи Ви получили 3 коробки – грузу, чи були там, книжки, зошити, олівці.

Ще чи Ви щось знаєте за таку особу як: Петруня Сергій Миколайович. Чи це є внук дяді Макса. Він є учитель історії, 27 років, живе в селі Козимір, Сумська обл. Пишіть чекаємо на відповідь. Oleksander.

(Лютий, 5-го)

Добрий день, Сестро, Гриша і вся Ваша велика родина.

Учора в обідню пору дістали листа від Вас писаний Галею. Я і Шура були дуже раді – два рази прочитали його. Шура з радості начала плакати все було добре описано, бо з Любиного листа не було ясно як і що. А тому в нас виникло сумління деяке. Але прочи-

тавши твого листа Сестро, все сумління розвіялося. Все було зроблено добре. І ми дуже раді, що зробили Вам усім Різдвяну радість – подарунок. Мені іде про те щоб не було незадоволення між Вашими дітьми.

Як ми прочитали листа так Шура була трохи зхвилювана, від радості, що Ти дістала все, що вона хотіла, щоб Ти мала. Але коли я обмився у ванні і зійшов у низ до кухні, так вона уже в другий раз прочитала листа і сміялася, а я спитав: “Що сталося?” Так вона прочитала з 4-тої сторінки строчку де Ти писала: “Як Ти страдаєш з такою повнотою!”. Це їй дуже подобалося і ми обоє як діти реготали, навіть коли я прийшов з роботи, так вона повторила: “брате страдаєш повнотою” і ми разом залилися сміхом.

Олександр Петруня (крайній справа) з родиною зліва на право: сини Гриць та Олександр (Шурик), бабуся-теща

Сестро, Ти питаєш, чому Шура така худенька? Шура мала сердечний удар 1977 році, тому має тримати малу вагу. Колись вона мала 170 фунтів, а тепер 130; через декілька років мала прищемлений нерв в крижах, лікар сказав (другий) щоб згубила вагу, а останній рік мала завеликий хорестороль¹. Останній раз як була у сердечного лікаря, так був дуже задоволений її вагою. (Чи Ти бачиш Олексія, а також дочку стена Артеменка)²

Щодо мене так то дуже довга історія, але наш батько одного часу був такий же, що “страдав повнотою” тепер я, а далі наш син Михайло повний, трошки вищий від мене: як кажуть “Як батько, так син”.

Мені дуже подобалося що Ти дуже добре відносися до своєї Невістки. Так повинно бути, бо коли слали Вам подарунки так і на її долю. Мені цікаво що вибрали шоколад, як вони взнали. Може тому що довго лежало в складах так щурі знайшли і робили шкоду. То були великі плитки начинені клубничним та персиковим варенням. Але нічого, невелика втрата! Я куплю другі і більше. Ви нічого не пишете про зошити, олівці, книжки “Енеїду” та історію Козацтва,

¹ Холестерин – Л.К.

² Жирним курсивом виділено пізніші вставки, зроблені Олександром Петрунею. – Л.К.

про штанці і ліфчики для дівчат? (Опиши більше про Григорія Федосіовича)

6го лютого

Також нічого не пишете, що Ви подарили пану Підполковнику. Одного разу я потелефонував так відповіла Наталочка і сказала що батько пішов на роботу, а мама пішла дивитись за дитиною, так я думаю що вона підробляє, але не каже.

Шура, роботяга, вже турбується за тим, що ви хочете і де тільки, щось дешевше вона вже там – турбується. Також хоче зїздити на Україну, у Київ до святої Софії – зробити паломництво. Вона має пару гарних костюмів жіночих, що великі на неї, а як видно добрі на Тебе чи Валю, так хоче в наступних посылках вислати. Ми вже маємо десь близько на дві коробки. Але потрохи пошукайте за бензином, щоб в останню хвилину не шукали. На цей раз ми будемо більше обачними: Я уже мудрую щоб доскональніше впакувати.

Ти пишеш, що батька засудили 12 січня 1930 року. Так його арестували 14 жовтня 1929 року в ночі. В день Покрови, що був храмом в Гланишові їх всіх вивесли до Києва, мама там їздила, а бабуня Євдокія була з нами. Батько, як інші вагався підписати неправдиве обвинувачення, але виходу не було, ті що не підписали були замордованні. Їх повезли на далекий схід пілять тайгу і по р. Амур сплавають у Японське море, а так як батько був спритний і легкий так його заставили, що[б] розбивав закупочку колод в річці і часто колада несподівано покрутилася і він пірнав у холодну воду, інші спішили йому на допомогу і тягли до вогню, що весь час горів.

Сестро, забувай, що Олексій також по законам [має – Л.К.] частин[н]е право на батьківську спадщину, якщо він має батькове прізвище. Отже дій трохи обдумано бо можеш вскочити в гарячу воду: він зможе Тебе судити за одностороннє рішення справи. Найкраще почекай. Колектив "Кірова" підчас приходу [німців – Л.К.] був розрабований. Батько і я привезли колоди до нашої Левади думав робить нам хату, але Жадан з німцями порізав і переніс собі, а батько прийшов, побачив і збісився до я недоглядив. Ми не знали справжніх німців. Якби я протестував проти їх дій – вони могли мене розстріляти на місці. Я[к] батько сказився погнався за мною і ударив Тебе відром у голову. Як я йому за те докоряв – по йому видно було що він шкодував за його постурок але було пізно. У Німеччині він сокирою розрубав плече тим що хотіли пограбувати Його. Допобачення. Цілую Вас.

-2)

У всякому випадку почекай на мене, щоб я зміг провчити закон і умови відшкодування. Там у Вас, на Україні проходять раптово великі зміни. Україна відважно бореться за свої незалежність, пройшло тільки 5 місяців як Верховна Рада проголосила Незалежність і тільки 2 місяці як нарід України 1-го грудня у голосуванні підтвердив те проголошення,

а також вибрав президента Української Держави а вже дуже великий поступ зроблено в напрямку утвердження державности, а також устійнення української мови – як державної мови. Україна почала друкувати в Канаді українські гроші – гривні, навязала дипломатичні стосунки з U.S.A. і 70-ть держав визнали Україну – як самостійну державу, тобто: 22 держави Європи, 24 держави Азії, 12 – Африці; 14 – в Америці.

U.S.A. або правильно З.Д.А. (З'єднані Держави Америки), також може бути З'єднані Штати Америки (З.Ш.А.). Сполученні – перевід не правильний. Незважаючи на великий опір Москви справа України іде вперед. Що у Вас зараз робиться, що все дорожє, це наслідки московської політики: підтримку цін державою а потім забравши ту підтримку раптово. Але з економічного погляду це явище тимчасове, якщо Уряд Росії буде добросовісно співпрацювати з іншими Державами-республіками. Ціни і зарплата поступово устійняться: найгірше буде пенсіонерам. Але, Сестро, поки я живий не турбуюсь, ми допоможемо. Якщо дасть Бог можливість доробить до кінця 1992 року – ми: тобто Шура і Я будемо мати гарну, забезпечуючу пенсію. Якщо цей рік дасть добрий врожай і всі поля будуть оброблені і все буде добре доглянене, а сирівці будуть доставленні на фабрики і заводи, і буде продукції – виробництво нових товарів, що зацікавить населення до витрати грошей а ти збільшишь zatrudнення населення і зменшишь безробіття, але нарід повинен взяти діяльну роль самозабезпечення. Наймудріший президент та уряд держави нічого не зроблять успішно без допомоги народу держави.

Якраз зараз я і Шура уклали 3 пакки до Москви трьом Шуриним двоюрідним сестрам. Вони просили допомогти одежою і взуттям. Децо Валя і мама передали, а децо від нас а децо від синів, а децо докупили. Думаємо що наступного понеділка здамо на аерофлот, тобто 2-го лютого. Хочемо зібрати трохи грошей бо починаючи з вересня я міняв чеки з роботи і витрачували на посылки. А оце прийшов телефон від 16 грудня до 15 січня, так ми надзвонили на 181 долар на довгу віддаль. Мама захворіла у сурідньому штаті – Шура телефонувала у лікарню. 4 рази телефонували у Москву, кожна хвилинка 2 дол. і 20 центів, 6 разів телефонував до Валі, кожна хвилинка коштує більше як 3 долари, тому що потрібна допомога телефоністки. Але за пару тижнів ми вирівняємо цю несподіванку. Люба просила косметику, зубну пасту і щітки. Так ще до висилки пачок я дивився і думав вислати, але подивився на ціни дуже дорого, одним слоїком не відбудеш, а потрібно декілька і для всіх, а то буде в сотнях доларів, а у Києві одна з великих компаній будує фабрику на це. Ми миємо голови отим білим милом "Івогу", що без духів уже 29 років, як у Америці. У квітні буде 50 років як німці вивезли до Німеччини. Я дістав дуже велику охоту поїхати на Україну, а Шура дуже хоче відвідати собор Софії у

Київі. Отже навалимо на Вас, як непрошений гість[ь]. Тим часом будьте здорові і майте надію на краще. З Великою Пошаною до Вас Всіх. Саша і Шура.

-1. 11 Травня 1992 р.
Год.

Добрий день Сестро, і Гриша!

Щирий привіт плем'яникам і їх дітям Ми ще живі і помалу диваємо. Новин дообрих немає. Аерофлот на Україну загрузений. Новий груз ще не приймають Коли будуть приймать невідомо. На Москву їдуть нормально, бо майже кожного дня летить літак. На Борисполь-Київ летить один раз на тиждень. Московське ярмо ще є над Україною, Усіх зусиль докладають щоб вернути Україну в "обицу Кабалу". Ограбили і ще хочуть. Дуже тяжко українцям вибороти Державну Незалежність, але боріться! Вам Бог допоможе. Щобільше Західні держави дивляться на Україну, як на державу демократичну, або по нашо-му – народно-владну. Вістки доходять, що ще дуже багато комуністичних апаратчиків по областях і районах сидить і мріють, як колись білогвардійці, що вернуться до влади. Прошу вас всіх тримайтеся гурту, Підтримуйте Український Рух, народню силу опору ворогам України і їх поплентачів всередині. Прагніть якнай більше вдосконалити українську державну мову – викорчуйте московську мову – вона нам чужа і ворожа і принесла дуже багато кривди, горя і невірництва. Підтримуйте Президента – Л.Кравчука, він дуже добре відстоює Україну, дійсно як дійсний самостійник.

-2

Переходячи до Нашої особистої справи, є добре що директор американської пошти рішив доставляти пошту прямо на Україну, а не через Москву – це ще одне досягнення більше. Летунська пошта буде доставлена просто до Києва, а кораблем до міста Одеса. Але погано є те що тут є декілька установ, що робили пересилку на Україну (трохи дорожче) з забезпеченою доставкою до місця призначення, але оце повідомили що відмовляються від тих умов, тому що великий бандитизм і грабунки.

Оце сьогодні, тобто понеділок 11 травня телефонував у пересильну Аерофлот, так відповіли що ще не приймають багаж на Україну, бо все переповнене. Оце якраз уже 2 тижні. Ми їх переклали, поклали більше одягу, а менше харчів, бо думали в кінці квітня відіслати дві, а в травні дві ще. Але коли одна знайома нам сказала її три багажі відкрили, все перевернули і забрали макарон і чечевичу (бо сестра її любить). Але оце вона телефонувала і сказала, що сестра написала листа і пише, що коли племінник привіз пачку: було тільки половина того, що вона послала їй, бо вона перевірила по списку що їй послали в листі. Племінники вибрали краще, а гірше залишили. А тому я думаю що вони брехали, а то вони огра-

били стару жінку що живе сама. Недалека сусідка казала, що вислала 26 березня 3 пачки, ще тут на аеропорті – Кенеді. Мені дуже сумно і прикро що ми не змогли вчасно доставити вам пачки. Маю надію що справи поправляться В тих пачках є допомога на побудову крильця закритого.

Бувайте щасливі й здорові, якщо якісь зміни я напишу або потелефоную до Валі. Допобачення

-1) 18 червня 1992 року
Нью-Йорк.

Добрий день ВельмиШановні Галя та Гриша а також всі Ваші діти і внуки.

Передайте пальке привітання Григорію і Каті Федосійовим. Отримали Вашого листа, за що дуже дякуємо. Прочитавши з Шурою декілька разів лист, ми стурбувалися недобрими новинами: Ваших внуків хвороби. Дуже радий був Сестро, що Ти з Валею відвідала могилки наших родичів, а також Нашої найдорожчої мучениці – це нашої Мами. Дуже вдячний Вам. Дуже занепокоїло нас те, що внучка хворіє на ангіну, а внук має болючі гулі на ногах. Може ми докладніше взнаємо, і дістанемо якісь ліки. Наші два сини: Михайло і Гриша зробили операцію ще в Бразилії – вирізували гланди. Це 30 років тому. Сестро, Ти питаєш що цікавило мене за Григорія Федосійовича. Я цілком незнав яка його доля спіткала в житті. Його життєвий шлях. Мене здивувало те, що він написав листик російською мовою. Я думав що він вдовець, або розведений і живе на пенсії, тут у Переяславі.

Щодо Олексія Івановича я питав Тебе тому, що в одному українському часописі (газета) "Українські Вісті" з Чикаго стаття описуюча подорож першого міністра Фокіна до Західно Сибірської області про вироблення угоди з видобувальниками нафти, а роки і та стаття була підписана Олексієм Петруня. Про те що він і Надька продали хату без твоєї участі є незаконно, по законам спадкоємності. Мотря в той час, коли купили хату цілком не робила, а батько мав д[і]їну корову і продавав молоко. Їздив у Москву продав[ав] [сон]ячне насіння і привозив мануфактуру назад.

Отже, вона не мала доходу і не могла купити такої хати, хоч може хата була на неї записана. Але, Сестро, Бог з ними – забудь. Якщо я його зустріну, так я його добре виговорю, бо припродиво він є нам більше чім пів-брат, бо маємо того самого батька і в дитинстві він дуже тулився до Мене і пікійного Митті. Надька Мотрена є нам далекою родичкою, бо Кравченки, що жили навколо нас пішли від нашої пра-пра-бабушки, метері нашого прадіда Антонія, котра вийшла заміж за Кравченка, товариша пра-пра діда Федора, котрий помер в боях Кримської війни 1853–1855 роках, навколо м. Севастополь.

- Цього тижня ходив до аптеки і мав нагоду поговорити з аптекарьом про хвороби Ваших внуків. Щодо

Наташи Миколи – ангіна – так немає жодних ліків, мусить робити операцію. Щодо Андруши так аптекар не може означити що є за “пильюлки”, що йому дають, напевно ті що зменшують болі, так казав, що подиветься котрі з тих ліків більше пасують Андруші і на наступній час мені посовітує, або як по нашому – порадить.

Сестро, оце накінець ми здали в Аерофлот 2 пачки, котрі ми з Шурою запакували ще 6-го квітня. Здали ми 15 Червня і номер такий: 555 / 17,094,943 на пачках написано I і II – римським. Ми вклали подарок Тобі на ремонт [т] крильця, в пачці I на дні пачки шукай у ватяних підплечниках ужитого піджака – бежового цвіту, ялинкою. Обмотали пачки широкими коричньоватими клейов[ими] лентами та чорними вузькими, дуже добре за[пакован]о.

-2) Якщо щось порушено або якісь дирки, так перегляньте по списку. Оце буду описувати в'ємкість пачки II.

8 консервів свиного мяса, 10 – коров'ячого, 8 рибячих, 5 котушок ниток, 20 баночок томатового соку 8 тубиків зубної пасти, 2 зубних щіточок 3 пакота пряників, 3 п. – жилеток до бриття, 9 пак. Сухих дроздів, 2 вживаних плаття, 1 літний піджак Шурикин, 4 хустки шерстяних, 1 газова з металічними нитками, 1 бархатні штани – бежові, 2 занавіски, 2 пари орослих носків, 1 пара чорних жіночих черевикив – вживані трохи, 1 пара босоножок, 1 пара тапочок, 1 баночка “ADVIL” – медисина від головних болей, 1 п. помада ві[д] гемороїдів, 2 пари чоловічих черевикив.

(2 п розчосок, 1 зеркало і пудра, 1 п. пудра, 3 пакунки оріхів, 4 светри – вживані, 1 светр-безрукавка – коричньовий, 5 ярдів білого шовку, думали на випуске плаття бо купили до того як отримали листа, що описували що простої білої матерії, а білу матерію тут вживають тільки на ініформу лікарям і медсестрам і їх помічницям. Помістили у теплому светрі щоб не забруднилося, 2 жіночі шапки, 7 – сорочок, 1 вишньово-трикотажна сорочка а 1 синя, 1 теплий сірий піджак, 2-оє голубих барх. штанів, 1 – блузка, 4 молитовники, 1 п. чаю, 1 корбка какао, 1 п. цукерок 1 – шоколад, 1 коробочка хлібної соди, 4 замотки пряників, 1 п. олівців, 3 пачечки ізіому, 1 вживана жіноча куртка – бурякова, 1 – шкураяна жіноча куртка – бежова, 3 пари жіночих штанів (джінси) – вживанні. 2 сорочки трикотажні, 2 відципувати нігті на руці, 3 коробочки прикрашувати щочки дівочі, також підводити чорні брови, а ще де що пропустив, бо забули записати. Десь вклали пісенник українських пісень. Напишіть, чи можна купити швейну машину і що коштує, але напишіть то скорше.

Ти Сестро пишеш що не висилай зошитів бо вони, мовляв, канцелярські. Дурниця! Ті зошити якраз для учнів початкових і середніх шкiл. Є вони на 1 предмет, або 2 предмети, а навіть 4 предмети. Уже час сказати “управителям” шкiл щоб позбулися приписів – 70-ти річної комуністичної діалектики.

Оце листи паперу що я пишу листа оці якраз є призначені для канцелярських чорновиків. І потім друкуються на стандратних цілком білим листах паперу, що продається в коробка[x] по 1000 шт. Читачу ваші листи і повідомлення часописів (газет) про нестачу папіру, а я знаю як то було, пішов і купив те що тут учні вживають в школах, а не те що вживають в канцелярiях.

- Мені появилася туга за Україною, та цей самостійною і думав оце в цей відпуск, тобто від 14 червня до 27-го полетіти на Україну і відвідати Вас, але передумав і рішив потерпіти ще рік, коли вже цілком піду на пенсію і прийму американське підданство, і трохи поправлю будинок бо запустив: постарів і мав два будинки 2 роки тому а ревматизм обсів коліна – неможу довго стояти на ногах, а також дуже затягло висильними пачками. Ти просиш щоб вислали ложок, вилок, ножів настільних. Вишлемо в наступній пачці, а коробка є у півтора раза більша за ті що висилав, бо не було менших на складі у Аерофлоті. Ці дві пачки будуть тут на відсильній щонайменше 3 тижні як вишлють Я повідомлю телефонічно через Валю, в пачках уважно пошукуй сотню наших грошей.

НьюЙорк, Серпень 16.

Добрий День! Високошановні Сестро Гануся та Гриша! А також Ваша Велика Родина: Діти, внуки, невістка та зяті.

Всім Вам щастя, здоров'я і многая літа ми бажаємо. Дуже великою радістю було для нас, прочитавши листи писанні Наталочкою, Людою та Тобою Сестро. Шура була дуже рада, що костюм котрий Тобі переслала якраз по Тобі, бо трохи завеликий на неї, бо вона пішла на діету і похудала: як також те що дівчатка напали як коршуні на те що постаралась для них. Це все дуже добре, що змогли угодити Вам. Сестро, Ти пишеш: “Чому ми не пишемо, що кому?” – Це ми не можемо зробити, бо ми нікого не бачили – не знаємо розміри – робимо на помазку в темноті. Ми висилаємо Тобі допомогу, а Ти на місці і Вам, тобто Тобі і Гриші видніше що кому, щоб усі були щасливі, а також не обідили себе!

- Не збирайся спускати паруси, а добре натягнись і хай човен життя продовжує свій шлях. Не знаю чи вже писав, що ми довго любовалися фотографіями, що вислали нам. Виглядає що я не впізнаю Переяслава – так змінився за 50 років моєї відсутності. Хлопці і дівчатка виглядали дуже добре, не так бідно як було в час сталініцини.

- Матерію, що Ти взяла для себе на підодіяльники можна вживати на все, ми її купили коли ще вислали посилки і не мали нагоди вислати. В цій пачці що готуємо є два одіяла і багато кусків матерії на спідниці і може на щось інше. Але на відсильній не приймають в цей час. Українська Аеролінія переванта-

жена, бо багато українців їдуть на Україну щоб святкувати 1-ші роковини проголошення самостійності, як також Всесвітній Конгрес Українців. Бажаю Вам якнайвеселіше відсвяткувати Першу річницю Самостійності України

Сестро, пишеш що будівельний матеріал дорогий і немає. Це тимчасовий і переходовий час. З бігом часу все це налагодиться. Советська влада порушувала Україну: вирубала ліси в Карпатських горах, щоб легше було виловити Українську Армію, висосали нафту і газ, перерили чорнозем копаючи канали для проводки труб газу і нафти з Азії, Наробили Чорнобилів, що[б] робить електрику і продават на всю Європу і затруїли землю на 30 тисяч літ.

А тому всі українці і українки повинні стати в одні шеренги і стати до бою щоб мужньо відбити спроби північного сусіда та його поплентачів в Україні та чухраїнців накинати нове ярмо. Батько наш, Сестро, був діяльним українцем – був 2 роки в українській повстанській армії, випускник школи сотників Першої Залізної Козацької Дівізії в Києві¹.

Вересень, 28-го – 1992 року. Сестро почав писати листа ще в серні і не міг викінчити, тому що не міг зібратися з добрими думками. Часом є так що не збирає думками – розсіяний. Щодо нас, я ще роблю, внуки ростуть, прожиток подорожчав, з газет читаємо сумні вістки з України. Я трохи розчарований умовами в Україні: Уряду та владі на місцях. Але як кажуть що було бачили, що буде побачимо. Якщо будеш писати листа так дуже прошу якнай докладніше напиши про умови життя. Як місцева влада, як нарід, як Переяслав. Хай Люда опише більше про інститут. Яку чужоземну мову вивчають в школах. Випадково, я стрів жидку, що приїхав сюди 4 місяці. Він робив у Переяславі водопроводчиком. Казав що зробили великий будинок верхній поверх лікарня, а три нижніх поверхів військове устаткування їх туди не пускали.

¹ У військовій історії України відомі кілька Залізних дивізій. “У 1918 р. була сформована піхотна дивізія, яку незабаром назвали Залізною. А згодом її особовий склад взяв участь у воєнних діях під час громадянської війни. Заступник командира бригади з гуманітарних питань підполковник Ігор Бардей пояснив назву так: Залізною дивізію називають тому, що в її складі завжди були надійні бійці. До речі, саме тоді й з’явилося гасло: “У залізній дивізії – залізна душа, залізна воля і залізний крок”. На початку Другої світової війни Залізна дивізія перебувала на території Білорусі, не маючи необхідного комплексу техніки та озброєння. Це стало однією з причин того, що в 1941 р. вона, потрапивши в оточення німецьких військ, фактично припинила своє існування. Проте вже в 1942 р. був виданий наказ про повторне формування Залізної дивізії. За словами підполковника Бардея, військова частина одержала прапор дивізії, який знайшли на тілі загиблого бійця, котрий незадовго до загибелі встиг себе ним обмотати. Новостворене формування брало участь у боях проти гітлерівських військ у західному напрямі, дійшовши в травні 1945 р. до чехословацького міста Кошице. Після війни дивізія була передислокована до Яворова. А в 2003 р. вона стала називатися 24-ю окремою механізованою бригадою, прийнявши раніше присвоєні їй історичні назви – Самаро-Ульянівська, Бердичівська, Залізна та імені князя Данила Галицького” (Павел Ланг, Ян Земан. Українське військо очима кореспондентів чеського журналу / Військо України. – № 03’2006. – Центральний друкований орган Міноборони України / <http://www.vu.mil.gov.ua/?part=article&id=374>).

Думаю що в майбутньому покращає моє зосередження – напишу довшого листа. А тим часом допобачення.

Саша і Шура. Нью-Йорк 9-28-92; або 28-9-92

Жовтень, 20 – 1992

-1-

Добрий День Сестро!

Добрий День Гриша!

Привіт від нас Вашим Дітям і Внукам. Щастя і здоров’я бажаємо Ми всім Вам. Перш за Все Сестро зверни велику увагу на Григорія. Якщо він дуже курить і уже дуже кашляє, то це не дуже добрі признаки. Гриша мусить негайно перестати курити. Тут я маю знайомого, що родом з Яготина, але жив у Києві, коли Німці його, 15½ річного зловили і вислали до Німеччини і ми були в одному таборі. Так він оповідав мені що було багато роботи і він робив багато, по годинам, а тому багато курих до 50 папірос в день, і як звичайно почав все більше і більше кашляти. Пішов до лікаря раз, викупив ліки; пішо[в] вдруге – але не допомагає. На третій раз лікар направив його до лікаря по легенням. Зробивши всі дослідження лікар йому сказав, що його кашель це наслідок куріння, якщо не перестане курити дістане рак легень. Друге, це тут де я живу [у] кварталі аптекар був дуже худий і кашляв. Через деякий час я пішов до аптеки і була тільки його дружина. Я спитав де чоловік, вона відповіла що помер. Як і від чого я спитав? Вона відповіла, що від раку в легенях. Лікар казав йому що[б] перестав курити, а він зневажив. Отже, Високошановний Гриша, від Щирого серця раджу Тобі: “Забуть за куріння!”. Якщо хочеш дожити до ста літ, і бачить правнуків і розказувати їм казки.

Дорога Сестро! Завтра, тобто 20-го жовтня я здам коробку для Вас. В цій коробці буде цей лист. Так як Ти не дістала останнього листа, так можливо злодії діють у Києві, як у Москві, що викрадають пошту з закордону, розривають шукаючи за чужоземною валютою, а після викидають на смітник. Так як ми почали вкладати цю коробку більше місяця тому, так я не пригадую що є на споді. Але ми покладемо призначені речі особисто з наклейками. Останній час коли я дзвонив до Валі, вона просила плаща. А друге, це те що Ви обідали Наталочку Валі, що так гарно написала 2 листи до Мене. Отже дивись на наклейки. А ще що в кінці листопаду ми вишлемо таку саму коробку з одежою, бо ми докупили, але ще не мали часу почати вк4ладати. Моя порада Тобі Сестро, що коли почитаєш цей лист, самі з Гришою розсортіруйте посилку. Тому кому щось підходить і потрібно: дай; а тому кому замале або завелике, а також потрібно, також дай, хай продасть і купить собі що підходить, а не так як не підходить так нічого, а тому що все підходить – віддати усе тому. Те що ми висилаємо на здогад, якщо ми не знаємо добре ваших розмірів, тільки на риск. Особливо нас турбують

ваши внуки і Бабуня, або бабуся Гануся, повинна бути однаково бабусею для всіх. Може трошки більше для тих, хто збирається бути нареченою і чекає на нареченого як Наталка Полтавка чекала на коханого Петруся співаючи: "Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнутьсь..."

-2-

Якщо прочитаете цей лист, так зверніть увагу на те щоб усім було добре. Я думаю що досить рубашок, блузок на короткий час, також кофт (жикети) але в першу чергу Наталочка має вибрати, якщо інші дівчата дістали більше, так навіть 2 кофти. Я думав Валя в багато кращому стані. Ми також вложили медисину для Андрія: EPSOX SALT ASPIRIN і VITAMIN C -500. ЯКЩО У Вас немає ніяких потогоних таблеток залишіть собі "ANACIN", а якщо є то віддай Андруші він нехай посоветується з докторами і напишіть нам який совіт. Ми тут ще маємо 4 – чи 5 пальто, бархатний костюм думаємо для Гриши, декілька жіночих черевиків, жіночих і чоловічих светерів, і так далі. Буду кінчать бо вже трохи надокучило з посилками, аж три: 2 менші для Шуриних двоїрідних сестер в Москві, а одна, Сестро, Тобі і сім'ї.

Як отримаєш посилку-багаж і прочитаєш письмо оце і ще писане Петру і Валі. Коли телефонував Валі, так казала квартира не топтана, води немає і мене великий жаль узят, бо заю що то є.

Сестро, з цим Ти знайдеш лист писаний в Росію до племінниці Шуриної мами, перешли, бо листи з заграниці не доходять – викрадають. Перешли авіаційною поштою.

Якнайшвидше пиши листа. Нас дуже цікавить Ваше життя.

Завжди Ваші – Шура, Саша і вся родина. Допобачення – цілуємо.

-1 Понеділок, 9 листопада

Добрый день Сестро, Гриша, Валя і сім'я, Люба і сім'я, Коля і сім'я.

Від щирого серця бажаємо Вам щастя і здоров'я і радісного часу.

Листа, котрого Люба писала 19 жовтня ми отримали 2-го листопада і були дуже раді. Лист більш менше озайомив нас з економічним становищем в котрому Ви перебуваєте. Не є воно задовільне, але це є перехідний час. Це доба переходу з одного суспільного порядкування, на вільний торговельний устрій. Московський уряд використовував Україну як хотів через посередництво не свідомих українців і не може ніяк погодиться з тим що Україна виповзає спід московського шовіністичного чобота. Ми тут знаємо яке є положення на Україні і хто винен. А Вам усім мої дорогі не бідьте байдужі до політики і добре звертати увагу на тих політиків котрі ро-

блять зло, а не добро, котрі хочуть завернути до московського ярма. Щоб у майбутніх виборах вибрати тих людей, котрі чистосердечно будуть працювати для добра українського народу потрібно їх добре розпізнати. Не будьте байдужі – беріть участь активно і заохочуйте інших. Ще хлопцем я часто було налапаю мух і коли сходило сонце там де Алта вливалася в Трубайло коло моста дуже швидко наловлював верховодів – бо вони були голодні і давалися на улов. Та також ходив на Трубайло де жінки з Гайшина і Гланишова перебродили річку ідуци на базар, там був залив аж до Чирського що зімою вирубували очерет, туди я часто ходив з корзиною, каламутив воду і ловив вюни, жуки, навіть я рачки ловив. Отже будьте уважні не дайтеся попасти на удочку, чи заскоченні каламуттю.

Думаю, що 3 листопада я відвіз таксівою пачку для Вас на Аерофлот, а в п'ятницю 6.11-92 я телефонував, так сказали що посилка вже пішла на Борисполь, а оце сьогодні, тобто понеділок я ще перевірю, Я уже не пригадую що там наклали, як дістанете та побачете.

Сестро! Чи Любо! Чи Людо! В наступному листі докладно напишіть що продається на ринку? Які ціни?; які Ваші заробітки? Як дорого обійшлося їхати до Борисполя? Як дорого митне? Які ціни на взуття та одяг?

Чи єсть у Вас кравці, шевці, теслярі, ковалі і інші реміслики – це я хочу знати також як побудоване керівництво району, міста. Тут у Нью-Йорк приїхав жид з родиною і проходив через мою станцію і говорив зі мною. Він з Київ а але як водопроводчик, так був у Переяславі. Він говорив, що у Переяславі будували будинок в котрому 2 верхні поверхи лікарня, а три поверхи вниз військові установки і їх туди не пускали. Починаючи з цього тижня (8 листопада 14) Я і Шура починаємо укладати 2 пачки для Вас, одна буде така велика як та що получите, а друга багато менша а одну на Москву двоюрідній сестрі Шури, щоб у кінці місяця здати, а потім відпочивати – бо все це дуже перевантажило Шуру і вона не дуже добре чується. Також повинні звільнити диван, бо виглядає зала як склеп, чи магазин.

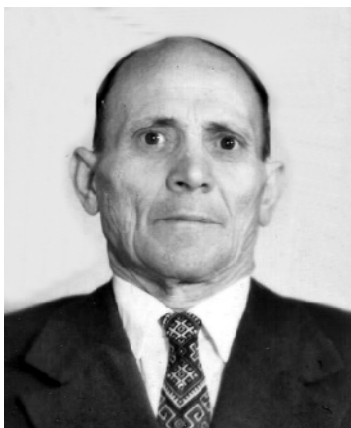
Сестро! Зять Петро прислав листа, що хотів би приїхати до нас і підробити. Дуже добра мисль, але не так легко це є. У розмові з Валею, я сказав що в літі Український Народний Союз приймає до 300 офісіантів на літний оселі коло Канадійської границі. Так Валя засміялася і сказала: "Що Петро, офісіантом, ні, він хромає." Отже з цього я зробив висновок, що Петро інвалід і буде дуже, дуже тяжко знайти тимчасову працю ще більше без відповідних паперів і без знання мови. Крім того висилаючи візу для відвідин гостеві я є сто відсотково за нього відповідальний – повинен пильнувати як зіницю ока, це для нас буде забагато. Крім того, ми вишлемо до кінця року 9 пачок допомоги в Москву, та 9 пачок для Вас – ми добре витратились, та ще телефонні

розмови – до 300 дол. а може більше. А ще повинні допомогти внукам. Тільки повернутися до школи одяз і взуття коштувало в вересні більше як 500 дол., і докуповуємо їм харчі у місяць на 120-150 дол. А також, що десь після 20 листопада сподіваємося правнука, а в кінці грудня ще одного внука чи внучку. Отже Саша і Шура підставляй молоді ноги під старе тіло, не журись а трудись!

Дорога Люба щодо Твого прохання, так ми не зможемо цього разу зробити, тому що на початку зими – черевики і шапки-вушанки в два рази дорожчі, а крім того потрібно їхати з Брукліна до Мангатуану і ходити, а для мене дуже тяжко. Якщо я пройду 1 км, то так понатираю коліна, що не можу стояти на ногах. У Шури повиростали гульки коло великих пальців ступні: напірає їх до червоного і шкандибає, незабуйте, що мені перейшло 7 вересня 69 років, а Шури 20 січня буде 68 років. Дорога Люба як будеш писати листа так напиши як називається часопис (газета) в Переяславі. Я не погоджуюся, що комуністи-москалі добавили Хмельницький – це як 5 колесо до воза. Перекази говорять що місто побудували варяги – руси. Варяг – по грецькі – присязний найомний воїн-сторож. А фінські народи називали їх руси, і походження вони скандинавського. А Кожумяка поборов печенізького чи половецького велетня і сказав: “Пере – Я – славу”, а відтого Переяслав-староруський, чи варязький град. Що ще мене турбує асиміляція роблена Московським Урядом: наприклад вулиці у Вас: Кутузова, Калініна і т.д. Що не мають жодного відношення до нас українців-полян, а у Москві у Росії, наприклад: “Мневнікі”, “Парковая” і т.д. Оті окупаційні назви повинні бути викорчованні, і то як найшвидше. Це я писав до 2-ої години ночі, а дружина по приході додому сказала що внучка Сінтія в лікарні з родами. А оце вставши Шура поздоровила з прадідусем: у Сінтії родилась правнучка по 1-ій год. ночі. Дорога сестро якщо можеш дістати адрес брата Марії Манжули, якщо в Нью-Йорку так я запізнаюся з ним. Кажі настановлюю на Гришу щоб покинув курити, бо кашель вказує на не добре. Він повинен щоденно менше і менше курити, поступово зменшуючи, а потім перестати бо будеш вдовою скоро. Що ще мене цікавить

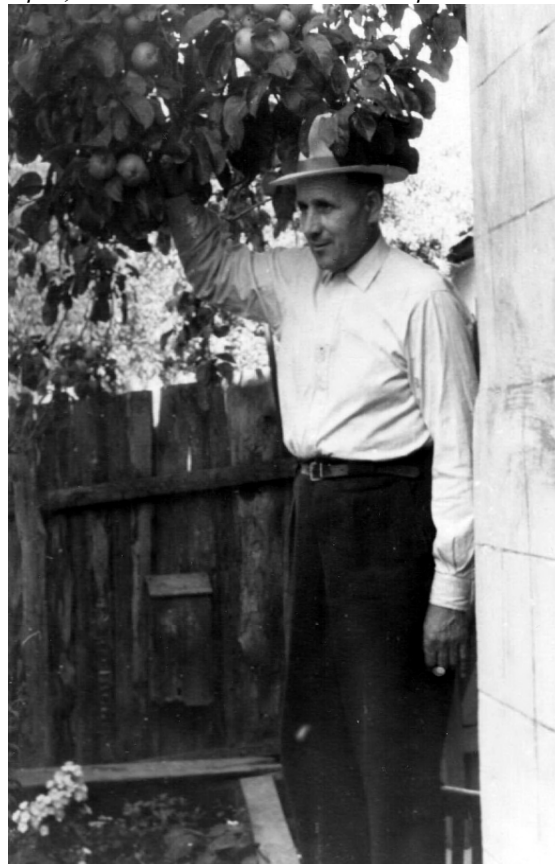
Олександр Петруня із правнучкою, 1993 р., м. Нью-Йорк, США

Дядько по матері Ганни Іванівни Бутник і Олександра Івановича Петруні Іван Петрович Шкира, 1994 рік

те чи є у Переяславі ГОТЕЛЬ? Чи ходить автобус до Києва і як часто Хочу знати що є на нашій ливаді? Чи Кравченки ще живуть там, Рева Василь – вони наші далекі родичі. Також Надька Мотрина Кравченко, також дальша родичка. Також товариш мої[x] дитячих літ Микола Охріменко. Може щось узнаєш про Альошу Руденко – ми всі в одній кімнаті з Манжулою, Альоша

остався за кордоном: переїхав до Америки і одного разу приїздив до батька і позичив 100 дол. а ще через деякий час ще раз приїздив і просив 500 дол. так батько не дав, бо не мав, наче на школу, і з того часу нічого не чути. Може він пише у Підварки, так розпитай чи розізнай. До Сані Сулими я раз на рік телефоную до Канади. Якщо Катя Кириченко, або Іван Шкира – син баби Дуньки мають телефони напиши мені номері. Якщо зможеш так пропиши про дітей дяді Михайла та Грицька і чи бачиш нашого тів брата? У всьому

Дядько по батьку Михайло Олександрович Петруня, м. Київ, 1962 рік

цьому попроси Любу, чи Люду, чи Колю, щоб тобі Сестро допомогли. Одного разу я тебе питав за Сергія Миколайовича Петруню, так він відповів на мого листа, він вихову[ва]вся у Борисполі, а батько його десь на далекому Сході, писав що батько начебто з Переяслава, що напише листа йому і докладніше узнає, Просив щоб писав, він вчитель. Сестро! Також нічого не написали про таблетки проти закачування, чи вони допомагають?

Листопад 20, 1992 року! Час – пів 2-гої. Оце вдруге прочитав вашого листа тобто від Юлі, Люди і бабуні Дуже обрадувалися тим, що наші старання пішли вам усім в користь. Галя, якщо діти трошки моднічають то це не так уже погано. Казали, що колись і у нашої кози хвіст виросте? Якщо росте – нехай росте. Дуже добре що почала гроші, що я тобі вислав: – то Твої і Гришині, і Я дуже радий що пригодилися на добре діло. Дуже добре як є парове ogrівання. Тут парове ogrівання на газі дуже дороге до 5 тис.

Сестро, Ти пишеш що Грицько Рева немає однієї ноги, напиши саме якої не забудь. Ми уже наклали вам велику пачку, а ще маємо невелику так докладемо. Може в неділю докладемо, а в понеділок, або у вівторок 23 чи 24 листопада відвеземо на Аерофлот. Сестро, в листі Ти пишеш що перевіряли вмістимість пачки, але ненаписала що вони шукали. Мені цікаво знати, чого вони не дозволяють, або не пропускають через багажі, на другий раз узнай що саме, спитай у митника. У посилиці є пальто коричнювате з червоною підкладкою; в кошній кишені є по 10 дол. у пачці число 2 також в одне пальто по двадцять, тобто сорок одиниць наших грошей, отже будьте уважні – знайдете шістьдесят. Це недописане письмо і буду кінчати – бо повинень закрити другу пачку і зав'язати і відвести до Аерофлоту.

Напишу скоро листа і більше опишу що і як. У другій пачці є медисина для Альонки Миколи і Миколі Любі, а також Андрійку.

Допобачення для всіх Вас. Ваші Саша, Шура, Михайло, Гриць, Шурик.

Дес. 21 – 1992 року

Від Олександра Петруні
Нью-Йорк, Бруклін
17-го листопада 1993 року

До Митної Обслуги
Аеропорту м. Борисполь.

ЗВЕРНЕННЯ-ПРОХАННЯ

Тому що є зміна збірки митного податку на Гуманну Допомогу Жертвам Чорнобильської Трагедії, що я роблю жертвам-родичам, котрі не мають змоги оплатити той податок, тому я рішив купити в місцевому банку "Money Order" на суму 50 дол.

щоб оплатити митний податок. Дуже прошу написати квитанцію і направити "Money Order" в Український Національний Банк. Думаю що Україна потребує чужоземної валюти більше, як купонів. Як установиться банкова система в Україні, тоді я буду її вживати, щоб робити грошові переводи. А тим часом прийміть цю маленьку оплату митного податку, дайте Миколі Григоровичу Бутник квитанцію, він переїде. В тих трьох пачках є: вживана одяжка, вживане взуття та трохи нового (снікерси), зошити, олівці, книжки для вивчення англійської мови, 25% різної їжі і трохи солодоців.

З великою пошаною до Вас!

О. Петруня

Добрий день Коля, Валя, Альонка!

З далекого Нью Йорку шлемо Вам, а Вашому Тату і Мамі великий привіт та бажаємо: щастя, здоров'я і многая літа. Передайте привітання Любі, Миколі і Юлі як також Людмилі і Саньку (Саша). Мій дід як також вашої мами по батьку, називався Санько (Олександр). Оце кінчили вкладати 2 пачки: Одна для Валі, Колі, Альони, мати тата, та Валі – Андрій, Наташа. Друга пачка всеціло Любі, Миколі, Юлі і іншим А третя півпачка буде мамі і Валі Григ. Окрім, що пізніше опишу! Отже буду описувати пачку число 1: Як привезеш додому Коля і відкриєш, так все з одяжки зверху це буде Мамі, тату і Влі сімі, окрім харчів. Харчі Коля поділиш з мамою, як вибереш пачку до нижньої половини, що починається з одяжки після харчів, так то все твоє і сімі: Валя, Альонка!

Коля і Валя, і Сестро! Третя пачка маленька. На spodі одяг буде тобі і Валі що в Литві, а також у пластикових мішечках (3) будуть: сир, масло, американська ковбаса і маргарин, на кожному буде написано Коля, Галя, Люба. Любин буде трохи менший. У Вашій пачці зверху і у 3 пачці знизу, буде децю що може дасте, хто дасть машину. У пачці ч.3 буде книжка на англійській мові, в середині я вкладу 10 дол. Це тобі Коля, щоб купити бензин. У любиній пачці грошей не має.

Тому що від часу коли вислали Тобі остання пачку, Я і Шура і Гриць їздили в "Thiff shop", так називаються склепи, де продають вживане: одяжку взуття. Тому що взуття розбирають дуже швидко, бо почались холода, а бідних і тут є досить. А одяжки досить багато але потрібно вибирати. І у нас назбиралось багато, тому рішили якнайшвидше зібрати пачки і відіслати бо 27 листопада будемо святкувати американське свято "Благодарности" і тьотя Шура хоче трохи почистити хату до Свят, що надходять. У пачці по.1 і у пачці 3 децю для вас позначено кому тьотя Шура хотілаб щоб було. А тим часом всього найкращого. Думаю що помиритесь. Дуже турбує мене положення Андруши внука-племінника,

бо я знаю як жити в гуртожитку. Отже скажи мамі, щоб йому дісталась львина доза. Немаю часу щоб більше писати. Дуже прошу прочитати лист Мамі – Сестрі моїй.

Счасливо і здорово! 18-11-93.

Коля! Укладаючи пачку №3 було місце, тому доклали занавески, 3 пари снікерсів, мило, зубні щітки. Дещо назначили, а дещо ні. Так ви там на місці розберіття.

Я у неділю напишу листа, з одним проханням, щоб Мама, Валя і Ти коля мені зробили щодо Артеменків, їх дід нам допоміг дуже тим що зміг якось дістать буханку хліба, коли ніде не було хліба, а ще коли перебралися у Підварки: Мене гризе совіст[ь], що ще ні чого не дав.

Коля, Валя і Сестро, якщо хочете віддати по 10 доларів, що я [у] попередні[ї] пачці вислав, так зробіть. А якщо хочете зберегти гроші. Так якщо є щось ще добре, але не підходить вам, так [д]айте від нас.

Добрій День Сестро Ганусю та Гришиа
Від щирого серця бажаємо всього найкращого Вам
і всій Вашій великій Родині!

Сестро оце в 11-00 годині ночі якраз закінчили пакувати пачку Вам: Тобі і Гриші і дещо внукам. Перш за все прошу не гніватися на Любу що розповіла про становище Вашого Т.В. Вона дуже добре зробила. Ми потурбуємося про те, – щось зробимо щоб замінити Т.В. старе! А також не криви око на Невістку Валю. Вона дуже добре зробила що нам сказала, що у Тебе немає занавісок на вікнах. Отож від того балю Шура піщла і купила нові занавіски як подарок Різдвяний і просила дуже щоб Ти нікому не давала а сама вживала особливо на великі свята. Завтра тобто п'ятниця 6-го вересня ми тобто я і старший син Михайло відвеземо 2 пачки щоб відправили на Бориспол[ь]. Велика пачка вся для Люби і її сім'ї, дочки і внуки. А менша (87 фунтів) Тобі і Гриші. Але там є дещо для внуків і медикаменти для Наташи і Оленки сироп і таблетки від алергії і насмарку. А також невеликі гостинці для всіх щоб бабуню шанували внуки. Зошити у Твоїй пачці для Оленки, а якщо комусь потрібна так поділи ми ще маємо трохи вдома так вишлемо. Печеня звірки – то правнукам. А два ведмедики – це від нас для Вас тільки. У Любину пачку ми вложили 3 парусолки (зонтики) вживані. Любо! Це пролетарські парусолки слабі тільки від дощу, а коли вітер так треба іти проти вітру, а якщо ідеши за вітром та вітер поламає зонтик. Люба, Валя, Валя і мати Гануся, оце як отримаєте ці пачки і зробіть список що Вам бракує найважливіше щоб увійшли в зиму.

Наприклад: 1) Люба + Микола: 3 дами + 3 мужчини

2) Валя + Петро: 2 дами + 2 мужчини

3) Мати Гануся – батько Гриць: 1 дамка + 1 мужчи

Наприклад: 1) Люба + Микола: 3 пари жіночих черевиків на зіму 3 пари чоловічих черевиків на зиму.

І т. далі. Це як скоро допомога. А то може бути одного забагато а іншого бракує. І нам буде легше це зробити якщо знаємо що робити, бо загадки і догатики вимагають багато часу, і турбот!

Вересень 6. – 1996 року

П.С. Сестро 6 Вересня в ніч з 6-ого на 7-оме вересня помер наш батько. Вічна Йому Пам'ять. Сестро напиши дату коли померла наша Дорога Мамуня, бабуня Евдокія. Якщо маєш адрес Миколи Максимовича в Дунаєвцях пришли або передай Валі невісці, як також імя батька Петра!

Листівка – Л.К.

Дорогі Валя, Микола, Алёна з Чоловіком

Перше поздоровляємо Алёну з весіллям і бажаємо їй всього найліпшого, здоров'я ладу в її новому житті.

Поздоровляємо всіх Вас з різдвом Христовим та з Новим 2001 Роком і що цей рік був здоровим і багатим! У нас все постарому проводимо день до ночі і так кожний день. Біда тільки в тому що д. Саша не може ходити а тому він майже не виходє з хати, а особливо зараз з такою паскудною погодою. Та іще і те що він не хоче іти на провірку до доктора. Що буде далі не знаю, але доброго нічого не буде.

З Різдвом Христовим та Новим 2001 Роком. Бажаємо всього найкращого і радісного.

Саша + Шура.

Мау 23 – 2001

Дорога Галя і вся ваша родина.

З великим привітом до всіх Вас Саша і Шура. Перепрошую що так довго не мали від нас ніяких новин. Я пробувала телефонувати але не могла зв'язатися з Вами.

Ну тепер рішила написати листа. Саша був в дуже тяжкому положенні і я взагалі не думала що він перемаже, але Слава Господу Богові він є зараз в ліпшому стані Саша вже трохи сам їсть, сажають його в спеціальний стул, возять на фізичні управи але він іще не може стояти на ноги. Надіюся що він якось виїде із цієї біди, але йому іще будуть робить операцію на престату це чоловіча полова железа вона в нього 2½ раза більша.

Я хожу до нього кожний день і буваю з ним 5–6 годин, вже я сама не маю сил.

Не знаю чи я говорила Вам, що моя сестра Валя також загубила чоловіка Петра, похоронили його 20 январа: так навалилася на нас біда з усіх сторін.

На цьому кінчаю бо нема чього доброго написати. Бувайте Всі здорові. Шура.

Листівка – Л.К.

Дорогі Галя, Валя з родиною Оленка і всі решта прийміть від мене і Валіної (моєї сестри) сердечні поздоровлення з Вербою і Воскресінням Христовим

Бажаємо Всім Вам всього найліпшого, удачі, здоров'я, злагоди.

Я зараз живу з моєю сестрою. Після смерті Саші я почувваю[ся] я[к] риба без води, але як моя сестра каже пройде, для мене поки що не проходить. Новин пока немає, але мене зараз нічого не цікавить.

Пишіть як там Оленка, Галя, ти Микола Валя з Петром. Іще раз

Христос Воскрес!

Христос Воскрес!

Христос Воскрес!

Шура

4-17-03

З Христовим Воскресінням.

Ці листи – лише та частина, яка збереглася, всієї епістолярної спадщини Олександра Петруні – остарбайтера і емігранта з Переяславщини, який не за своєю волею опинився за межами рідної землі. Але ми публікуємо ці листи, оскільки вони є автобіографічними, “історичними”, тобто висвітлюють долю, думки та переживання простої людини, яка, як і тисячі інших людей, стала жертвою ряду історичних подій: розкуркулення, репресій, голодомору, німецько-радянської війни. Олександр Петруня у своїх листах дуже часто говорив про свої плани приїхати в Україну. З особливим ентузіазмом він сприйняв звістку про її незалежність. На початку важких 1990-х, коли відкрилися кордони, він, як міг, допомагав своїм рідним, висилаючи одяг, продукти харчування та речі першої необхідності – намагався не оминати увагою нікого, навіть із найдальших родичів. В останні роки свого життя, не зважаючи на тяжкий стан здоров'я, він все частіше обіцяв, що приїде. Але мрії не судилося здійснитись – він помер у січні 2002 року на чужині, так і не зустрівшись із сестрою Галиною, не ступивши на рідну землю.

Іван Хрумало

У ФАШИСТСЬКИХ ЛАБЕТАХ

Із життя Івана Петровича Хрумала

Іван Петрович Хрумало народився 19 травня 1901 р. в с. Хоцьки Переяславського повіту Полтавської губернії (нині Переяслав-Хмельницький район Київської області) у селянській родині, де виховувалося п'ятеро дітей: три доньки і два сини. Батько, Петро Пилипович, працював лісником у володіннях князя Горчакова, де йому дали для проживання невелику хатку. Згодом батьки спромоглися побудувати власне житло в с. Хоцьки, куди й переїхала родина.

У семирічному віці І. Хрумало пішов навчатися до сільської церковно-приходської школи, навчання в якій закінчив у 1912 р. Через нестачу коштів певний час був змушений допомагати батькам по господарству, випасав худобу, навчався кравецькій справі. Після війни та революційної розрухи в 1918 р. продовжив навчання у вищій початковій школі, закінчив дев'ять класів. Під час навчання разом з кількома однокласниками під керівництвом учителів брав участь в організації учнівських концертів, вистав. Був учасником сільського хору. Навесні 1920 р. І. Хрумало було заарештовано та разом з декількома товаришами відправлено до м. Полтави, звідки через два місяці звільнено. Повернувшись додому, І. Хрумало вступив до комсомолу, але невдовзі був з нього виключений. У 1921 р. вступив до трупи артистів Леся Курбаса в м. Києві, але через брак коштів був змушений повернутися додому. Певний час працював у сільському театрі. У 1922 р. навчався в профтехнічній школі м. Переяслава, яку не зміг закінчити через матеріальну скруту. У 1927 р. йде до війська, звідки невдовзі його було комісовано через хворобу.

Повернувшись у село, І. Хрумало намагається відновити самодіяльний сільський хор та драмгурток. До початку колективізації обіймав посади діловода, голови та секретаря сільської ради. Відмовившись брати участь у розкуркуленні, був заарештований і відправлений до Лук'янівської в'язниці м. Києва, звідки через два місяці був відпущений додому. Через арешт І. Хрумало здобув тавро ворогу народу і, не маючи змоги залишитися в селі, їде на пошуки роботи. Деякий час він працює бухгалтером на Херсонщині. Влітку 1932 р. вирушає на заробітки до Росії. До квітня 1933 працює бухгалтером в Алтайському краї. Повернувшись в Україну, після довготривалих пошуків влаштовується на посаду бухгалтера в транспортний Осоавіахім м. Луганська. У Луганську вступає на 3-й курс вечірнього відділення "Художнього робітфаку". Після його закінчення І. Хрумало отримав направлення до Одеського художнього інституту, який восени того ж року був перейменований на Одеське художнє училище. В училищі І. Хрумало навчався п'ять років. Щороку під час літніх канікул відбував практичні роботи на фарфоровому та фаянсовому заводах. Після закінчення навчання в 1939 р. був розподілений на роботу на Будянський фаянсовий завод (Харківська область) на посаду головного художника. З початком Великої Вітчизняної війни завод перестає діяти.

Деякий час І. Хрумало працював комірником на одному з евакуйованих Київських підприємств. Через кілька місяців, попри комісування, його було призначено до складу нестроєвої частини, але згодом відпущено додому. Через кілька місяців по цьому І. Хрумало дістався свого села, де влаштувався рахівником у лісництві, пропрацювавши там до 1946 р. У 1950 р. він їде працювати на фарфоровий завод у містечку Довбиш на Житомирщині, де влаштовується художником-скульптором у живописний цех. Через низьку зарплатню, не маючи за що утримувати дружину і двох дітей, у 1953 р. повертається в с. Хоцьки, де і проживав до кінця свого життя. Працював бухгалтером у МТС, у Хоцьківській середній школі.

Усі ці роки І. Хрумало брав активну участь у місцевому драмгуртку, писав вірші, малював. Його творчий доробок досить різноманітний. Ним створено близько 40 портретів відомих людей, 3-поміж них портрети представників української інтелігенції. Т. Шевченка, І. Франка, М. Вовчка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Дніпрової Чайки та ін. Його авторству належать портретні зображення кобзаря Вересая, героїв Великої Вітчизняної війни, представників своєї родини та односельців. Також ним створено

пейзажі, композиції, картини на історичні сюжети копії, графічні замальовки, скульптурні роботи. І. Хрумало був нагороджений грамотами обласного управління культури та управління культури Київського промислового об'єднання за активну участь у виставці народних митців, присвяченій 150-й річниці з дня народження Т.Г. Шевченка.

Помер І. Хрумало в 1990 р. Після себе він залишив рукописні спогади у яких описав власне життя та життя своїх односельців. Один з його творів "Життя у фашистських лабетах" присвячено темі примусової праці українських громадян у Рейху. Нижче подаємо його повний варіант із збереженням особливостей авторського написання.

*Присвячую своєму братові
Григорію Петровичу Хрумало,
що загинув у Німеччині від рук
фашистських катів*

Автор

Записано з розповідей очевидців, які відбували на примусову і недобровільну невільницьку каторгу в перехваленій фашистській Німеччині по наказу фюрера як дружельобну допомогу по відновленню промисловості і сільського господарства, Панаса Кириловича, Бориса Кузьмовича, Миколи Кириловича, Марії Іванівни, Олександри Григорівни, Катерини Лаврівни та інших, які в живих повернулися додому.

Осінь 1941 року

Іде вітчизняна війна. Радянські війська відступають, а які попадають в оточення, залишаються в полоні або, переодягнувшись у старе селянське одягало, десь манівцями тікають чи додому, чи куди трапиться, аби залишитися живими, щоб знов зберегти сили та стати на захист своєї батьківщини проти клятого ворога, підступного, віроломного фашизму. Німецькі війська наступають проломом. Вони завойовники, вони господарі на чужій території, над чужим народом. Німці пишаються. Вони міркували так: не так треба жити, як зараз, а тим більше не так, як раніше жили. Русь – країна багата, та з іронії долі поки що населяють її дикуни. А з дикунами церемонії зайві. Ми хочемо відновити цю країну, яка в подальшому буде слугувати цивілізованій нації арійців, буде житницею усієї Європи. Але для цього потрібна міцна рука і розумна голова, це в нас є. Ми пишаємося тим, що Німеччина

має такого вождя, як фюрер. Ми певні, він приведе Німеччину до певної мети. До кращого майбутнього німецького народу.

Отак вони і міркували:
Стати панами над панами,
А дикунів-українців
Поробить собі рабами.
А наш народ волелюбний:
Лихо пережити!
Щоб вражою злою кров'ю
Волло окропити,
Щоб врага, до нас пришельця,
В порох перетерти
Не стати рабом ніколи:
Краще в борні вмерти
От і будем боротися
Наше праве діло!
Йдем вперед до перемоги
Відверто і сміло!

А час не стояв. Німецько-фашистські вояки йшли і їхали на чужу територію ніде не зупинялися. Зайняли Переяславщину. Залишили своїх господарів-комендантів для наведення порядку, а самі пішли далі. У той бурхливий час у нас по селах опору ніякого не було, і німецькі вояки йшли сміло, як завойовники, господарі чужих територій і чужого їм народу. Ходили вояки фюрера по селах, по хатах, вимагали "млеко", "яйки", а то й самі ловили по дворах курочок, витягували з хліва поросят і ласували досхочу з дозволу властеліна фюрера. Окупована Україна попала в біду. Люди плакали, горювали, але в горі своєму все переживали і з великим незадоволенням до всіх чужих порядків привикали. А куди ж дітись? Боротись несила бідному селянину, то й мусить скоритись, чужому порядку підчепитись. Зиму с'як-так пережили.

Весна, сорок другий рік. Неждано-негадано якийсь наказ: "Молодь мобілізувати і направити в Німеччину для допомоги в розвитку промисловості і сільського господарства, оскільки усі німецькі громадяни пішли на фронт, а промисловість і сільське господарство Німеччини не повинно терпіти перебоїв у житті. Потрібна допомога". Німці вже себе уявляли тут господарями, і наказ був по районах і по селах: узяти на облік працездатних громадян: чоловіків і жінок, особливо молодь і направити їх у Німеччину на допомогу осиротілим німецьким господарствам і промисловим підприємствам.

Староста села і поліцаї раді старатися. Списки для відправки людей уже готові. Настав той злощасний травень 1942 року. Молодь іде до управи. Усі зібрались і не знають, а що ж буде далі? Усі в непорозумінні, ждуть своєї долі. От

староста виступає і говорить: “Не бійтеся, молодята, хлопці та дівчата! Ви йдете, щоб допомогти нашим визволителям, у них хазяйство розорилося, вони в нас порядок роблять, то треба їм допомогти. Там побачите культуру і життя чужих людей, а повернетесь додому, будете робити, як у них. Це все ненадовго. Ось війна скінчиться, і ми будемо жити мирно, як людям годиться!”

Промов більше не було. Усі вже про це знали: їхати у чужу країну вражу, а дома ж як залишаться старі батько й мати? Молодь зібралася в далеку дорогу, усе собі приготували: одяг і харчі на дорогу, а там що буде. Староста потурбувався: нарядив підводи, щоб покласти туди речі, що кожен узяв, і щасливу дорогу усім побажав: “Їдьте, діти, не хвилюйтесь! Вас фюрер вітає і за щирю допомогу в обійми приймає”. Зійшлися хлопці і дівчата з одного села близько сотні молодят. Дехто плаче, хто сумує, а хто й веселиться, бо такий у нас народ, не падає духом: коли радість, то усім, а лихо – усім лихо та воно ще й буде.

Сумуючи, горюючи, дехто жартував, колоною йшли аж за село, а позаду, як похорон рідні проводжали; ті плакали потихеньку, а більше мовчали; бо з боків цієї колони поліцаї йшли з рушницями (наші ж хлопці, односельці) усіх бергли, щоб ніхто ніде не зостався і не заховався; бо їм дали певну кількість, треба всіх привести.

Німці люблять акуратність і рахунок знають. Ото ж треба додержатись їхнього порядку. Взяв рушницю із рук німця, воли його волю, що накаже, те й роби. Скаже стріляй, то стріляй чи в матір чи в батька. Ти продався загарбникам за пайок мізерний. І думаєш твоє право з людей шкуру дерти?.

Іде колона селом, з боків поліцаї,
Ззаду плачуть матері та сліз не хватає.
А що буде далі? Ви того й не бачите,
Побережіть свої сльози, а потім заплачете.
Колона вийшла за село, тут усі прощалися,
Колона пішла собі далі, а рідні zostалися
І верталися додому з плачами, з риданнями.
Кожна мати почувала:

ніби в неї частина серця відпала.

Це ж був цвіт: молоді люди нашої України.
Забрали їх у неволю на чужу чужину
ворогам годити,
А вороги тут zostалися кров і піт з нас пити.
Матері прийшли додому.

Потроху стали забувати,
Що діти їх на чужині мусять кару відбувати
За те, що ми колись трудилися на благо народу,
Що ми в Жовтні одержали право і свободу!
В Жовтні наші діти й батьки життя положили
Від царату Русь спасали, щоб ми краще жили.
А неждано-негадано прийшла
фашистська чума,

Прийшла, щоб нас визволяти
від якогось-то ярма.
Може й так! А хто ж прийшов
і від кого визволяєте,
Ми самі вже господарі в своїй рідній хаті!
І нікому нас не треба уже визволяти.
Ідьте від нас, загарбники! Фашисти прокляті!
Не мішайте ви до нас, ми живем, як знаєм,
Живіть собі, начувайтесь! Ми вас не чіпаєм!
А будете зачіпати нас – то лихо вам буде!
Все майбутнє покоління про це не забуде!
І не тільки покоління, наші діти й внуки,
І сусіди вже навчилися цієї науки,
Встануть дружньо, спільно по всім світу люди,
І віримо! Перемога таки наша буде!

Поїхали наші діти десь у далекий край. Що там буде? Невідомо. Трошки почекай. Ждуть батьки і матері вістки від дітей. І нарешті одержують дрібненькі листочки, про те, як вони там живуть, про що мріють, і просять діти від батьків хоч маленької допомоги. Особливо просять вислати якусь посилочку крупи чи пшона, щоб зварить якогось кулешу на добавку до тої харчі, що там є. Там немає того, що в нас. Немає “млеко”, “яйки” і ще там дечого, що в нас, хоч і в бідності бувало вдома. Там вдосталь до всякої “похльобки” є чимало брукви, от і гриземо її, як кролі, але від цього толку мало.

Обіцяли прислужники Гітлера святого, що там буде, як у раю: багато усього. Може й правда! Там було і холод, і голод, палки, і канчуки. Бо це ж вільна країна, фашистська Німеччина, яка й нас намагається визволяти від колгоспного ярма натомість дати фашистське рабство. Бо й сама ж ця країна жила злиденно по суті, як тюрма народу, а тільки й того, що самі себе вихваляли та займалися загарбництвом, що за рахунок чужих людей, яких перетворювали собі на рабів, хотіли вискочити в передові керівники своєї нації, та знов таки це не всі. Верхівки може й більше дещо мали, а хотіли й ще більше мати. А простий робочий люд, як жили у злиднях, так і лишались жити. Це все було. Так і лишилось. Так воно й буде!.

Батьки турбувалися за своїх дітей, посилки їм слали, а такі ж їх діти там голодували. Хто попав десь до господаря (бауера), тим було жирніше, а хто попав на виробництво, тим було трудніше. Харчі були нікудишні, а робити треба. Так і жили, чекаючи того дня, щоб повернутися додому із цілого хваленого, перехваленого німецько-фашистського раю. Час ішов. А день визволення не наставав.

Гірко жилося, а в душі надія жевріла і розгоралась, і з кожним днем все більше і більше. Жили наші хлопці і дівчата, корилися своїй долі, але щодня і щохвилини думали, гадали. “Що ж нам робити? Куди дітись? Виходу немає!” Дех-

то були сміливіші, життям ризикували іноді глибоко, темної ночі з табору тікали, а їх потім з вівчарками німці доганяли, ловили, назад повертали. Та ще добре, як тільки побили. Катувать не катували. Це ж не полонені. Це звичайні робітники, що їм допомагають відновити опустіле виробництво. Німці про це знали. Та з кожним таким випадком застерігали. Вони розуміли по-своєму. Вони розуміли, що майбутні їхні раби і, поки що, їх треба привернути на свою сторону, щоб вони повірили нашій доброті, а потім?.. потім ми їх візьмемо в руки.

От поки що вони застерігали: “Друзі, росіяни, українці і всі народності Сходу! Не робіть злочину! Ніхто не втікайте! Охорона у нас сильна! Не втечете, вас усіх спіймають і цим тільки робите собі шкоду. Ви тут тимчасово. Ви приїхали сюди, щоб нам допомогти, а в скорому майбутньому ми будемо жити, як вірні друзі. Наші батьки, брати й сини пішли, щоб вас визволяти, щоб дати нам волю, дати спокій і горя не знати. Позбавити вас від злиднів, безкультур'я. Живіть мирно і спокійно, усе добре буде. Скоро кінчиться війна і жити будете, як справжні люди. Ви повернетесь додому і побачите: там порядок буде по-новому. Ми німці-арійці бачимо, що у вас там все перекрутилось, вас усіх обдурили. Вас загнали до колгоспів, щоб були рабами комісарів, щоб на них робили! А ми німці, ми арійці, ми хочемо свободи, і ми хочемо, щоб люди всього світу жили вільно, без всякого гніту, щоб мали право на вільне і культурне життя людини на світі. Бо життя людині дано раз на віку і потрібно дати змогу і умови людині прожити це життя вільно, спокійно. Повірте нам, не робіть злочину. Не тікайте. Робіть чесно, акуратно, вам тільки буде похвала!”

Отак нас учили, так нас умовляли наші хвалені “друзі”, яких ми побачили на власні очі, які стали нашими не спасителями, а тяжкими гнобителями. Які знущалися там з наших батьків і матерів на нашій Батьківщині, а з нас тут, у перехваленій фашистській Німеччині. Жаль і обідно! А ми все терпіли та слушного часу чекали, щоб скоріше вирватись із цього “раю” на Батьківщину.

Втеча

А що робить? Чекати чогось невідомого? Скільки ж можна? Терпець уривається! Збиралися хлопці, збиралися дівчата, гомоніли, радились, а виходу ніякого не знаходили. Більшість були готові до втечі. А через деякий передумували, знов збиралися гуртками і вже виходило, що готових до втечі ставало все менше і менше. Багатьох брав острах: “Що ж буде, як нас спіймають? Нездобрувати нам!” Але були й сміливіші, стояли на своєму: “Потрібно тікати, але тікати не-

величкими групами, краще буде десь переховатись і не так помітно для охорони”.

На перших порах, у перших рядах був молодий ще юнак Василь. Усі його звали Вася. Він був син селянина-бідняка, закінчив десятирічку з відзнакою, а потім улаштувався у ФЗУ по радіотехніці, теж закінчив успішно, а це було якраз в лиху годину, зловісного тридцять третього року, коли по селах ходила смертельна хвороба – голодовка, чи як тоді дехто говорив (мабуть, не зрозуміли значення слова “голодовка”) “маленьке недоєданіє”. Але це була страшна хвороба.

Григорій готувався до вступу в університет, але його рік підлягав призову до армії. В університет його не прийняли, а призвали на дійсну службу в рядах Червоної армії. Відбувши свій строк служби в армії, він мав повернутися додому, аж тут неждано-негадано грянула війна: на нашу батьківщину ішли фашисти. Василій, будучи лейтенантом, мусив залишитися в армії надстроково.

З початку війни фашистська армія озброєна до зубів, механізована тиснула уперто по всіх фронтах. Багато частин нашої армії попадали в полон, а деякі попадали в безвихідне оточення і мусили шукати різні способи виходу з оточення. Частина, у якій служить Василь, попала в оточення десь під Смоленськом. Становище було дуже тяжке. Відбивались до останнього патрона. Допомоги не було, зв'язок перерваний, постачання ніякого. Було рішення: прориватись з оточення невеликими групами, маскуватись, переодягатись, обходити дороги, пересуватись, де тільки можна, але ворогу не тільки в руки, але на очі не показуватись і пам'ятати, що наше діло праве, ворог буде розбитий і перемога буде за нами. Розійшлись хлопці, хто куди і хто як міг. В останніх числах грудня місяця 1941 року, у драненькій шапці ушанці, у драних кирзових чоботях і в драненькому полатаному козушці прийшов Василь у батьківську хату. Скільки було радості і скільки сліз від радості!

Військові події. Фронт відійшов на схід, у селі залишилися тільки комендант та невелика охорона, яка нав'язувала нашим людям свої, невідомі нам німецькі порядки. Назву “колгосп” змінили на назву “громадське господарство”, а велось все так же, як і було при колгоспах: і голови, і бригадири і облік. Зимув сьак-так Василь пробув у батьків, то ходив десь на роботу у “громадське господарство”, то так просто сидів домам нудьгуючи, думаючи: що то буде далі і що робити? І от знайшов собі Вася друга-ровесника і по школі, і роках, бідного хлопця, який теж після десятирічки не знав, куди прихилить свою голову і свої трудові руки, тому теж сидів вдома нудьгуючи.

Якось вони змовились, сконструювали детекторний радіоприймач і за допомогою нього слухали передачі з Москви про події на фронтах. Хлопці вночі на вербі чіпляли антену, а після передачі знімали і ховали, щоб ніякий дідько і не чув цього, і не бачив. На той час по селу усі радіоточки були ліквідовані (хоч їм ще мало й було) і заборонені до використання, а от за цим і стежила ота невелика німецька охорона. Хлопці умудрялись – і деякі відомості мали. А весна 1942 року показала своє. Знову хлопці розійшлися. Іван, друг Васі, пішов у поліцаї, але він тільки там був для необхідності, а мав тісний зв'язок з партизанами, які ще тільки народжувались, а опісля так десь у тилу ворога і загинув.

Коли ж Вася потрапив у Німеччину як робоча сила для відновлення їхнього господарства і промисловості, задумав зробити інакше. На підприємстві, де він працював, почав завойовувати собі авторитет між майстрами і деяким другорядним начальством, а разом з тим готувати собі близьких по думках друзів, готувати з них кадри до втечі. Охочих було дуже мало, усі боялись. Одної темної ночі в умовленому місці зібралось їх четверо і пішли. Обходили всі дороги манівцями вночі, ішли декілька діб. Харчів не вистачало. На німецьких полях шукали якісь корінці брукви, чи десь у лісових заростях якісь дикі ягоди, тим перебивали собі голод. Утікачі завчасно, як було домовлено, придбали собі деякі географічні карти, які тільки можна було дістати, розробили собі маршрут, і ніби все було в них в порядку. Домовились з іншими, бажаючими пристати до їхнього гурту, де і як і в які години можна буде зустрітись, щоб мандрувати далі. Так добрались до кордону. Нічної пори навпомацки перелізли тихо кордонну зону і опинились на території Чехословаччини, а це вже ніби ближче додому. У лісі, у гущавині присіли спочити і порадитись, що ж робити далі. Була вечірня пора. Сонце клонилось до заходу, навкруги ніде нікого нема. Тихо, спокійно, ніби все й гаразд.

І от запримітили на невеличкій галявині пається худоба: корови, телята, а неподалік під ліском кілька хлопчиків, років 10–12, клали вогнище. Грілись біля нього, чи так розважались. “Ну що ж! – вирішили ми, – це діти, вони нам не страшні, ходімо до них, попросимо закурить. І пішли. Хлопчаки ніби насторожились, побачивши чужих незнайомих людей, але видно було, що вони не злякались. Коли ми попросили у них закурить, вони відповіли нам, що не курять, один із старших згодився побігти додому і принести курива. Тут ніби недалеко за ліском їхнє село, і він побіг. У нас з'явилась якась недовіра до нього, але ми притупили її в собі і насторожено чекали. І от через хвилин двадцять ми побачили,

що прямо до цього вогнища мчить автомашина. Нам діватись нема куди. Машина зупинилась. З машини вийшли два чи три поліцаї з автомашини і закричали: “Руки вгору!”. Нам не було чого робить. Піймались! Нас обшукали, загнали в машину і повезли туди, звідки ми тікали, у бараки м. Хемніца, де на виробництві ми працювали, там же й жили. Наша втеча обірвалася. Ми знов у тій же комендатурі, перед очима того ж начальства, яке на нас стало дивитись з недовірою, як на ворогів своїх, а не на друзів-помічників.

Другогодняранкомзібрали нас усіх мешканців бараку, де поставили нас, як винуватців, що порушуємо німецькі порядки. На нас дивились своїми очима сотні людей з різних сіл, районів і областей України, які на той час були зігнані туди, як каторжани на каторгу до біснуватого фюрера, що хотів поневолити увесь світ тільки для своєї не слави, а погібелі. Дехто дивився на нас як на піонерів, що перші знайшли шлях до виходу з фашистського пекла. Інші дивились так собі: “Навіщо було це робить? Терпи, мовчи і надійся! Можливо ж колись і прийде час визволення!”, а були й такі, що раділи з нашого лиха (як оті поліцаї). Вони думали, гадали, що як продались фашистам за пайок, за марки, то вже будуть вік панувати?”

Підозра

Час іде. Усі працюють як раніш. Живуть у бараках, у хрущобах, недоїдають, а працювати треба, а думка труїть серце: що робити далі? Що робитись у нас на батьківщині? Нічого невідомо. Живе наша молодь, як у зав'язаному мішку. Про свою батьківщину ні слуху, ні духу. Як там батьки, брати, сестри, що попали в окупацію до фашистського “друга”, які там умови життя? Ніхто нічого не знає. Скрізь тиша. Ті хлопці (та були й дівчата) “утікачі” уже попали в око фашистам, за ними почали стежити, не спускаючи з очей. Та й наші хлопці це теж помітили і почали міняти свою поведінку. Почали активніше працювати на виробництві, входити в довіру до начальства, ніби визнали свою вину і покались; бо так було потрібно.

Вася як старший спеціаліст-радист, лейтенант Радянської армії, почав потихеньку гуртувати біля себе патріотів, аматорів радіосправи. Охочі знайшлися. Свої, перевірені хлопці. Крім того, він увійшов у дружбу з майстрами підприємства; з німцем комуністом Грінером та з іншими співчуваючими друзями і при їхній допомозі зайнявся роботою над конструюванням якогось простенького детекторного радіоприймача. Можливо вдасться його виготовити та при його допомозі довідатися про деякі події на батьківщині та й на фронтах.

Після закінчення робочого дня хлопці збирались у гуртожитку, займалися якимись розвагами: карти, доміно, а Василь, забравшись десь у затишний куточок, працював над приймачем. Які було потрібно запасні частини чи якийсь матеріал, він через своїх знайомих діставав на підприємстві – на заводі.

(рядок втрачено – ред.)
А вашим продажним шкурам,
 терпіть доводиться.
Не шукайте у катюги ласки і пошани,
Бо фашисти – це нелюди, вороги погані,
Скільки вони понищили в нас мирного люду?
А хто їм за це віддячить? Чи кара їм буде?
А прийде час, як весь народ
 візьме владу в руки,
Не спасуться й за кордоном
 фашистські гадюки!

Отож ранком усі зібрались і начальник бараку виголосив свою натхненну промову, обвинувачуючи тих, хто робить злочин проти німецького народу, який хоче жити у дружбі з російським народом. Знов-таки по старій, завченої темі говорив, що, мовляв, наші люди пішли у вашу країну не завоювати, а принести добро вашим людям. У кінці своєї промови він сказав: "Друзі! Наші батьки і сини пішли вас визволяти від більшовицького ярма, бо вас одурили і повернули на рабів, а ми хочемо жити дружно і мирно, як друзі, як брати, як сусіди, без усякого презирства і гноблення одного другим. Друзі! Не робіть злочину! Не тікайте! Скоро, скоро ви всі живі і здорові повернетесь додому і заживете без рабства вільно і спокійно, як належить жити людям".

Ніби все було й добре! Чекали ж того слушного часу. Але він не приходив. Перетерпіли хлопці може й незначне катування і почали міркувати про тихе спокійне життя, бо це не дома і не на волі! Потрібно більше мовчати і підкорятися чужому начальству. "Терпи, надійся і мовчи!" – це неволя. Не пройшло багато часу, як приймач був готовий. Це було цілком таємно, а тому користуватися ним міг тільки один Василь в нічні години, коли в бараках усі спали, а ховати приймач потрібно було теж у таємному місці. Усе було передбачено і добре обмірковано. Радіоприймач працював. Передавав новини з Батьківщини.

Ранком, ідучи на роботу, Василь зустрічався зі своїми співниками (поодинці) і розповідав, про що почув цієї ночі. Говорити усім не можна було, а тому про новини могли і повинні були знати тільки свої, перевірені люди, отож вони, протягом дня усі були в курсі справ. А решта "каторжан" нічого про це не знали, нічого не думали і не догадувалися. Усе було таємно і ніби

спокійно. А підозра тривала, слідком ходила. І на кого ж падала підозра? Звичайно, на "втікачів". Бо вони ж були, мабуть, більш невдоволені своєю гіркою долею "невільників", а тому й мушили ризикувати своїм життям, тікали з фашистської каторги, до своєї Батьківщини, до рідного краю, до рідного свого народу.

Скільки горя перенесли наші юні друзі,
Яким випало годити фашисту-катюзі!
Це не з власного бажання, їх насильно гнали,
Й на каторгу в Німеччину примусом загнали.

Нарешті нову звістку приніс радіоприймач, що там під Сталінградом потрапила в оточення велика армія фашистських вояк. Уся армія, разом з її командуванням попали в полон, і з цього часу фронт повернувся назад. Радянська армія почала наступ. Дізнавшись про таку новинку, наші хлопці ніби оживились, повеселіли, але знов-таки для багатьох це була таємниця. Про це стали відомо тільки тим, кому було потрібно, своїм, перевіреним людям. Людей тут багато, усі люди, як люди, а хто з них друг, а хто ворог, не вгадаєш, а на лобі в них не написано. От тому-то й потрібно маскуватися, ніде ні в чому себе не виявляти, щоб не попадати в око шпигунам.

Якось Василь зустрівся з Грінером. Розговорилися. Василь повідомив його про новинку, про свої успіхи в радіозв'язку, а врешті виявилось, що Грінер уже про все знає. Він довідався від своїх робітників, які там близько вертаються біля заводського начальства. На закінченні розмови Грінер сказав: "Вася, ти будь обережний. За тобою слідкують не тільки наші фашисти, але й твої земляки. Серед ваших людей є такі продажні шкури, що можуть рідного батька чи матір віддати на поталу, на загибель, за якесь фашистське спасибі". "Ще раз кажу тобі: Будь обережний, я теж тут працюю не по добрій волі. Як фахівця, мене залишили працювати на заводі і суворо наказали бути відданим фашизму, а я, як комуніст, повинен виконувати їхню волю, а душа болять за іншу справу. Жаль молодих людей, які з дурної примхи одної дурної голови гинуть і на фронті, і дома. Але нічого, Ваню, все повернеться по-другому. Дуже жаль мені молодих людей! А ти, Вася, будь обережний. Не довіряйся нікому, бо люди є всякі, є добрі, є лихі, з першого погляду їх розпізнати не можна. Обережність перш все". На цьому вони розпрощались, розійшлися, як добрі друзі з надією, ще зустрітись і поговорити.

Одного ранку трапилася така подія, що збентежила всіх робітників, а найбільше – охорону. Як таки так можна? На одному з бараків, де жили приїжджі "невільники" біля димаря красувався, вітром розвівався червоний пра-

пор. Де ж була охорона? Недогляділа? Пропали? Ні! Охорона була на місцях. Після тої Сталінградської події, яка вже обійшла всі бараки й завод, "Товариство боротьби з фашистом", (а воно вже тут існувало, нелегально) вирішило відзначити Сталінградську подію. Під проводом Василя знайшлися два сміливці, дістали у дівчат червону хустку, знайшли жердину, прикріпили хустку до жердини, вилізли на горище, пробрили в покрівлі дірку, просунули туди жердину, закріпили і самі благополучно повернулися назад. Хвала і дяка таким сміливцям! На ранок і начальство, і охорона, і робітники були схвильовані, стурбовані цією подією. Знову почалися зборища, мітинги, перевірки, арешти, допити, але винних не знайшли. Карати не було кого. Та саме начальство знало, що це вплинули на всіх Сталінградські події, резонанс від якої уже приховувати були не в силі. Звістка рознеслася по всіх бараках і всьому заводу, і навіть між мешканцями. Прошло якихось неділь зо дві, усе затихло. Усе прийшло у свою колію, хлопці і дівчата працювали на заводі так, як і раніше, прислухатися до новинок не було коли.

А зв'язок таки був. Радіоприймач працював. Хлопці і дівчата, свої односельчани і мешканці сусідні сіл, вони усі працювали на одному підприємстві і були дуже згуртовані, а тому вони в першу чергу й дізнавались про новини, які Василь міг передати своїм, довіреним йому, товаришам, а ті, у свою чергу, доводили до відому інших. Загальні відомості були, але подробиць ніхто не знав. Різні були й припущення, але з того нічого не вияснялося. Припускати і гадати можна, а толку з цього мало. Усі цікавились: "Як же воно в нас на Україні?" А хто ж про це скаже? Хоч листи від батьків і приходили, але там про домашні події ніхто не писав, окрім "живі", "здорові". Усе решта писати про життя-буття було суворо заборонено. Ні батькам до дітей, ні дітям до батьків. Коли б хто з батьків і написав, то такий лист ні в якому разі не дійшов би до сина чи дочки.

От тому й жили там наші "невільники", як у зав'язаному мішку. Усі цікавились, що ж там робиться у нас на Переяславщині? Бо майже всі були тут із цього району. Як перелічити, то тут були молодь із сіл Хоцьки, Комарівка, Городище, Циблі, Лецьки, Віненці, Яненки, Вергуни, Чобітьки та ін. Це все були молоді люди, які тільки починали своє життя і мріяли про хороше майбутнє, кожен з молодих людей багато про що думали, але несподівано фашистська чума їх полонила і усі думки їх, усі мрії порохнею вкрила. Порохом із пожарищ і димом від гармат. А що ж тут робилось?

В один серпневий день, над вечір, у село Хоцьки фашисти припровадили військовополонених

різних національностей із Радянського Союзу понад дві тисячі осіб, тут на той час була ще німецька охорона. Уже вечір. Далі йти не наважилися. Що робить? Тут улаштували ночівлю. Позаганяли всіх військовополонених у сараї, корівники, свинарники та інші приміщення, як худобу. Поставили охорону. Все гаразд. А що ті військовополонені були дуже потомлені, голодні, напівроздягнені, цим провідникам і цим охоронцям було байдуже. А вони ж теж люди.

На той час уже навкруг села і поза селом і в інших сусідніх селах організувалися місцеві месники-партизани, які довідались, що в селі в корівниках та свинарниках зачинені понад дві тисячі військовополонених вирішили зробити напад. Фашистська охорона містилася у приміщенні сільської школи у центрі села, неподалік від тих сараїв, де були зачинені полонені. У ту ж ніч, коли вже фашистська охорона заспокоїлася і пішла відпочивати до штабу-школи, трапилася невідома для них подія. Годині о другій ночі партизанський загін з місцевих месників оточив усі приміщення громадського господарства (як тоді воно звалось) відбили двері і випустили на волю всіх полонених, а більшість із них оточили школу, штаб охорони, і тут сталася сутичка. Школу підпалили, на всіх виходах стали вартові і стріляли у втікаючих фашистів. Чимало їх там загинуло. Мало втекло. Тут же в цій суматорі загинув і наш земляк, односелець Оникій, який був, як на зло, зодягнений у німецьку форму. І досі про нього нічого невідомо.

Фашистський штаб розбігався і можливо його убитого, одягнутого в німецьку форму, тікаючи, забрали з собою як свого. Невідомо й до цих пір. Випустивши полонених, партизани запалили всі корівники, свинарники й інші приміщення громадського господарства і заспокоєні цими подіями поїхали на своє місце перебування за село Комарівку в місцеві хащі, де вони утворили свій штаб. Партизани село залишили. А тут ще можливо десь залишились приховані фашисти, а може й деякі їхні підлабузники поліцаї, а коли вже партизанів не було, то вони пішли робити своє діло. На ранок другого дня оце німецько-фашистське охвістя (тут і фашисти і поліцаї) почало палити хати ні в чому не повинних людей, які тільки й винні в тому, що жили близько до лісу. До півдня вони спалили до восьмидесяти хат, а людей, хто був вдома, розстрілювали. Скінчивши свою роботу, утікали десь за Дніпро і мабуть попадали у Корсунь-Шевченківський котел, звідкля вже не верталися. Таке ж було і в інших селах.

Та от уже наближався фронт. Ішла на захід Радянська Армія. Фашисти тікали, але хотіли закріпитися на правому, високому березі Дніпра,

тримали тут непідступну фортецю але й тут нічого не вийшло. Наші славні партизани, ризикуючи життям, перепливали вплав Дніпро і біля с. Григорівка займали собі вигідне місце і гонили ворога далі й далі. Отут-то й підійшла Радянська Армія. І наступ пішов на ворога по всіх фронтах. Наші діти – “невільники”, перебуваючи в Німеччині цього не знали, але душею, почуттям своїм відчували, що скоро, скоро повернуться додому. Час ішов, задумали наші “невільники” по своїй домашній звичці улаштувати вечір самодіяльності. Готувалися до цього. Робили репетиції. Почувалось у них підйом духу. Ніби все йшло на лад. Рішили першого травня влаштувати цей вечір. Підібрали непоганих співаків, танцюристів, музикантів, щоб все було в порядку. Сім'я була дружна, бо всі почували себе наче в одній тарілці, доля в усіх однакова. Усі живуть в однакових умовах, але як їм сказано тимчасово. От вони й вирішили зробити цей вечір самодіяльності, приурочити до Першого травня. Готувалися. Щоб не осоромитися, можливо ж, тут буде і якийсь начальство, нехай побачить, на що здатні оці невільники-дикуни.

Це був 1943 рік. І от новина. Рознеслося між людьми. Великий майстер заводу, спеціаліст, авторитет для всієї молоді і тутешньої і приїжджої Гріне заарештований, за ним пішов Василь, а там пішло далі, ще декого з підозрілих. Усі порахувати не можна, але факт відбувся. Між молоддю пішла стурбованість і паніка. “Чому це так? Кого, коли за що? Як це може бути?” і безліч інших запитань сипались з усіх кінців маси народу невільників. А хто може дати конкретну відповідь? Ніхто! Факт відбувся! А причини невідомі. Що буде далі? Теж невідомо. Вечір самодіяльності зірвався. Усі розходилися по своїх бараках з невеселим настроєм. Дехто просто сумував, дехто тихенько плакав. Усі переживали тяжке горе, але по-різному. Одним було жаль хорошого товариша, іншим було жаль своїх домашніх рідних: батька, матір, братів, сестер, а деякі мабуть і раділи, що так трапилось. Це були не наші люди. Це були ті, що й дома не любили Радянську владу, що й дома не любили наших порядків, що хотіли, коли б усе повернулось на щось інше, аби тільки не так, як воно є. Це були люди не нашого покоління. Це були ті, яких діди чи батьки були у свій час розкуркулені, і вони раді були б віддати все те, що мали і не мали, аби б тільки прислужитись “німцю-визволителю”, аби б тільки увійти до нього в довіру, а потім помста, помста і помста без кінця і краю. Різні були тут люди, але усі розходились тихо, ніхто нікому ні слова, ні півслова сказати не міг. Деякі хлопці і дівчата, односельчани, стиха про дещо шепотіли, сумували, потихеньку плакали, так що про це ніхто не чув і не знав. Бо це було дуже

несподіване і велике горе для всіх, хто втратив свого хорошого друга Василя. Це було невтішне горе. Ранком усі товариші й товаришки йшли на роботу, на те ж підприємство, де вони щодня працювали. Ішли тим же самим двором, яким ходили і щодня, але Василя між ним не було. Оглядались люди і тут, але його таки не було.

І от в одному з бараків із загратованим вікном хтось запримітив: за вікном на підвіконні сидів Василь. Його трудно було впізнати! Вчорашнього свого товариша, хорошого друга, енергійного, працюючого, доброго порадника сьогодні впізнати було не можна. Він був змучений, обличчя все в подряпинах, у засохлих потьоках крові, а руки, мабуть, були зв'язані, бо він ними не володів, тільки сумно дивився на той двір, де він щодня ним проходив і на тих товаришів і товаришок, що йшли мимо бараків на роботу. Кожного прохожого брав острах. Що ж це робиться? Хіба ж так можна? Ми ж сюди їхали не по добрій волі. Їхали на допомогу розореній промисловості і сільському господарству хваленої Німеччини.

Ми молоді люди, у наших руках вся сила, то чому ж нас намагаються перетворити на рабів, щоб ми, не маючи ніякого права захищати себе, тільки мусили коритись, якимось, можливо, нерозуміючим життя фашистам і перетворитись на їхніх рабів? Ні! Цього бути не може! Ми такі самі люди, як і усі, і бути комусь рабами ніколи не були й не будемо! Дні минали, хоч дуже й тяжко. Щодня одна і та ж проходка від бараків до заводу на роботу, з роботи знов до бараків на ночівлю, тим самим двором, що учора, те й сьогодні. Змін на краще не видно, а на гірше – будь ласка. Вартові, караульні, нас хоч і не водили за руку туди й назад, а ретельно за нами слідували. Чи немає часом отут у гурті прибулих якихось підозрілих осіб? Ходимо – і острах бере. А що, коли на когось з нашого гурту упаде, скося гляне вороже око наглядача чи якогось там фашистського посіпаки? Тоді все! Не відхрестися і не відмолишся. Та все поки що проходило нормально.

Проїшло кілька днів. Цим самим двором ходили туди й назад, усе крадькома поглядаючи на те загразоване вікно, але Василя не було. Що ж трапилось? Невже ми його так більше і не побачимо? Жалко й обідно! Але цього не може бути! Правда! Від фашистів-визволителів чекати чогось гарного не сподівайся. Вони здатні на все підле: на всякі брехні, лицемірство, залякування, підкуп, навіть до тортур і вбивства, їм це все прощається; вони почувують себе господарями, “визволителями” кого й від кого і самі не знають. Їм даний такий наказ: “Знищуй усе живе і мертве, аби добути собі всесвітнього права!”, “Всесвітнього панування!”. На основі цього “дурного” наказу скільки зруйновано, спалено,

розграбовано міст, сіл, заводів, установ, лікарень, шкіл, а скільки знищено людей: старих, жінок, дітей? Зовсім ні в чому не винних. Отакі жорстокі справи творили “визволителі” на всьому пройденому ними шляху. Це не тільки на Україні, а й по інших країнах, де тільки ступала нога фашиста, скрізь було видно його кривавий слід. Скрізь руїни, пожежі попіл, як у пустелі, тільки вітер свище, ніде ні душі живої.

Хто де зумів, то там заховався, можливо, як пройшла чума, то й живим zostався, а хто не встиг, заховатись, то фашистська куля їх косила. Куль вони не шкодували. Отак творилося на окупованих територіях. А наші “невільники”, особливо невольниці-дівчата, потихеньку розпитувались, дізнавались про долю свого хорошого товариша Василя: де він, чи живий, чи скоро можна з ним побачитись, але ніхто нічого їм не міг сказати. Це була фашистська таємниця. А все ж таки вони збирались, радились. То там, то тут діставали якісь продукти, готували передати Василеві яку-небудь передачу, особливо харчі. Ходили дівчата, питались, добивались, але їм ніхто нічого не міг сказати, це була знов-таки таємниця. Через кілька днів дівчатам дозволили передачу передати. Прийняли. А чи вона була передана Василеві, ніхто про це не знав. Після того часу ніхто вже з друзів-односельців свого хорошого друга Василя не бачили, і від нього ніяких звісток не чули. Жалко було й обідно. Усі ходили і на роботу й з роботи із сумним настроєм, засмучені, руки до роботи не піднімались. А що ж буде далі? Невже нас усіх чекає така ж доля, як і нашого керівника? Чи зможемо ми повернутись додому до своїх рідних? На нашу батьківщину?

Допит

Усі так гадали і міркували, сумували і скучали. Час ішов. А про те, що там товариш у підвалі, у підземеллі нічого вони не знали. Як там ішов допит Василя, як його били, катували, як над ним зневірялись такі ж самі людські істоти, що за короткий час перетворились із людей на нелюдів, стали гірше звірів. Рвали живе тіло людини, гризли його кості, як голодні шакали. А для чого? Допит проходив не десь у кабінеті великого фашистського начальника, а там, у підземеллі, де ніхто не міг бачити усієї цієї події. Крім того, допит робили не німці, а їх прибічники, продажні шкури, поліцаї різних мастей і різних націй, які продалися фашистам за пайок, за марки і всяку любу ціну, аби тільки проти Радянської влади, аби тільки завоювати у німців-фашистів авторитет. От вони й були отими фашистськими прислужниками, які катували нашого брата. За гроші вони й рідного батька закатують. Вони робили все, що їм наказували, а, крім того, коли

мали якусь у своїй темній душі совість знову, то тим більше виливали свою помсту на зовсім невинну людину, яка була не їхньої думки, або хоча б була їм підозріла. Отож була така продажна душа чи шкура. Дівчина, дочка розкуркуленого у свій час батька чи діда, що не забула свого дідівського походження, розгорнула тепер свою гадючу помсту. Вона приїхала сюди разом з нашою молоддю, а тут притаїлась, працювала, а думку гадючу мала. Ввійшла в довір'я. Вступила до хорového гуртка колективу, співала не зовсім погано. Набула авторитету. Почала дружити з нашими активістами, допомагати їм в улаштуванні вечора самодіяльності. Вона з усіх сил намагалася допомогти нашому керівникові влаштувати вечір, була до Василя дуже ввічлива. Цим вона доводила, що за таку справу, як художня самодіяльність, вона боліє всією душею. У той час вона робила своє діло. У неї були знайомі хлопці, колишні бандерівці, які у свій час перейшли до фашистської армії. Якось випадково вона тут з деяким зустрілась і домовилась: “Я все розвідаю. Якщо буде потрібно, я вас сповіщу, а ви щоб були напоготові.” Це знов-таки для того, щоб завоювати у фашистів авторитет. Ці хлопці зірвуть вечір самодіяльності – і авторитет готовий. Так воно й вийшло.

Не шукай лиха! Воно тебе саме знайде! Отак не шукали, не чекали лиха, а воно таки прийшло і всіх знайшло. От вечером, перед Першим травня, коли мав відбутися виступ наших “невільників” і “невільниць” – наших сільських хлопців і дівчат, які хотіли гуртом за нашу Батьківщину, за нашу Україну показати тутешнім мешканцям наші можливості і сили нашої художньої творчості, доказати нашу дружбу, не відбулося. Дружба є дружба. Війна буває з непорозуміннь. І вона буває короткочасна, а буває й довготермінова, затягується на роки, а все ж таки вона минає. А від неї народ терпить збитки і людські жертви. А дружба є дружба. І вона мусить бути навіки. Вечір зірвався. Керівники цього вечора були заарештовані. Все ж було завчасно підготовлено. І тут подіяла продажна шкура! А продажна шкура, де б вона не була, вона завжди є продажна і шкідлива, але слід її рано чи пізно буде виявлено і знайдено, а буває що й загубиться. От і зараз, коли вечір було зірвано, керівників вечора було заарештовано, зникла десь і наша активістка. А тим часом іде допит Василю і його друзям. У підземеллі на цементовій долівці лежить із зв'язаними назад за спину руками жива людина. У підземеллі темрява і тиша. Раптом брязкає замок. Відкриваються двері. Уходять троє. Засвічують ліхтар. Світло ледь-ледь освітило підземелля, але життя там не виявило. У підземеллі все нагадувало могильну тишу. Ці троє одягнуті у форму німців-фашистів

з відзнаками на рукавах, ніби й справжні фашисти, запримітили під стіною якусь нерухому річ, ніби неживу людину. Підійшли ближче. Помітили, лежить людина. А їм цього й треба. Вони й для цього були й послані. Знайшли. Підійшов один здоровань, мабуть старший і смикнув під боки цю нерухому людину. Людина ойкнула і ворухнулась. Значить жива.

“Вставай, голубчику, будемо говорити.” Людина ще ойкнула, поворухнулась і затихла. Потім той же здоровань промовив: “Підведись, сядь і будеш говорити. Не бійся нас, ми такі самі люди, як і ти, тобі не треба нас боятись.” При цьому цей здоровий говорив українською мовою. Нарешті людина промовила: “Я не можу підвестись. У мене немає сили. У мене все тіло болить!”

“Підведіть його!” – сказав здоровань. Підвели, посадили тут на холодну підлогу.

“Розв'яжіть мені руки!” – промовила людина.

“Розв'яжіть і дайте йому склянку води,” – наказує здоровань. Його підлеглі виконали наказ, ніби все було в порядку, перейшли до розмови.

“Хто ти?” – сказав здоровань.

“Я сам селянин, з України, приїхав сюди, як і усі наші односельчани, по наказу німецького командування на роботу по відновленню німецьких підприємств і сільського господарства, які у зв'язку з війною терплять розруху. Оце і все”.

“Нам відомо, більше чим ти говориш, розповідай усе, що знаєш і що робив. Ми теж, я і мої друзі, з України, тільки не з тієї, що ви тут усі приїжджі”.

Розмова була ніби дружельобна, але дечому розмежовувалася. Ці троє були не справжні німці. Вони були спеціально підіслані, щоб більш детально вивідати настрій оцієї маси молоді з України та інших областей окупованої території Радянського Союзу, і от натрапили на справжнього керівника цієї молоді, на справжнього організатора, а можливо й підбурювача цієї молоді до непокори і втечі. А цей натхненник, організатор і був Василь. От з ним і велася розмова. Говорити йому з ними було тяжко. Ці троє були добре одягнуті, напоєні, усім необхідним забезпечені, а Василь був з усіх боків побитий, у синцях, у засохлій крові на обличчі, голодний, холодний, лежав на цементі. Не рівня. А все таки розмова точилася. Говорили українською мовою, цілком розуміючи один другого, але до спільної думки дійти не могли. Їм хотілося довідатись, про що думають оці усі приїжджі люди з України, молоді люди – робітники і робітничі, які прибули на допомогу фашистській Німеччині, але цього їм дізнатися ніяк не вдавалося. Василь був дуже обережний і весь час тільки говорив про те, що він і його друзі приїхали сюди, як на допомогу, як до друзів. Усе було ясно. Василя як здібного

організатора молоді хотіли завербувати на свою сторону, теж не вдалося. Ні чини, ні гроші його не вабили. Він про це говорив одверто і прагнув того, щоб повернутись додому, де ще можливо були живі його батько, мати, брати, сестри і інші родичі, на свою Батьківщину, у своє рідне село.

Я для вас не полонений, я з вами не воюю, а чого ви від мене хочете? Я селянин з окупованої території, приїхав сюди по наказу німецького командування, на допомогу. А зараз, ви бачите, я лежу на холодній цементній підлозі. Ви бачите, як поводяться з нами, робітниками, ваші властители, як вони поважають людяність і дружбу, яким добром платять за нашу допомогу! Вам, мабуть, це очевидно! А тепер я хочу запитати вас, дорогі колеги, хоч не ті, але українці. Ми говоримо одною мовою і розуміємо один другого, а чому ж між нами є непорозуміння? Ще раз запитаю: що ви від мене хочете? Ви бачите, що лежу приречений, моя карта вже побита, грайте на своїх! Але востаннє питаю: чого ви від мене хочете?

“Одверто кажучи,” – сказав здоровань, – ми хотіли тебе, як хорошого організатора маси своїх співвітчизників, як грамотну, свідому людину пригорнути до нашого спільного табору, табору визволення Рідної України від більшовицького ярма. Ти дай тільки згоду і завтра будеш вільний, будеш у нашій сім'ї. Будеш боротися за нашу рідну Україну. Тільки одне: твоя згода”.

Зчинилася невелика пауза. Василь подумав і сказав: “Ні хлопці! Ми з вами майже ровесники. Ми з вами ніби-то всі українці. Ми розмовляємо одною нашою мовою. Ми в мові розуміємо один другого. А різниця між нами велика. Ви наїдені, напоєні, дурманом обкурєні, в мене з вами дружби бути не може! От ви бачите, я лежу кілька днів на холодній цементній підлозі. У вашої влади співчуття нема. Як же я можу повірити вашим підлабузницьким доводам про вашу доброту? Брехня! Ви по суті українці! Теж брехня! Ви продались фашистам за пайок і марки, забули і знехтували своє походження і свою батьківщину. Ви продажні шкури! Смерть, яка б не була, буде одна і тільки раз! Якщо ви де в чому розумієтесь, колись і дещо читали, а може чули від сторонніх людей, можливо, пам'ятаєте, що говорив наш російський селянин, патріот своєї батьківщини, таким же, як ви, польським підлабузникам, таким же продажним шкурам, Іван Сусанін. Ото ж я не хочу зраджувати свій народ, свою Батьківщину, бо миліших і найкращих умов для мене на світі більше нема. Я відчуваю, що моя пісня уже проспівалась. А ви, герої фашизму, згадайте скільки міст і сіл, скільки безвинних людей і жінок, стариків і дітей, ви “українці” – знищили тут же на нашій Україні, можливо, не зі свого бажання, а з наказу божевільного “бога-фюрера”?

За це вам чіпляють на груди залізні хрести і ви від цього радієте. Продажні ви шкури!

Ви катуєте наших людей,
Наших батьків і матерей,
За фашистські подарки,
За пайок і марки.
Панове! Не буде цього,
Щоб ви над нами так глумились,
Коли б ви краще розуміли
І на себе б подивились!
Що ви є і що з вас буде?
Ви коричнева чума!
Прийде час, він все покаже.
Чума згине й вас нема!

Час було вже розійтись. У розмовах не зійшлись. Василь трошки знепритомнів, а потім ніби схаменувся, підняв голову й сказав: "До побачення, панове! Ідїть, я буду спочивати, ви так м'яко мені слали, та мабуть твердо буде спати".

Розмова закінчилась. На холодній цементній підлозі Василь схилив голову на руки і задрімав. "Гості" побачили, що господар задрімав, тихенько вийшли із цього задушного приміщення-підземелля, двері закрились, клацнув замок – і зробилась тиша. У ту ж злощасну ніч Василя повісили, а потім на носилках піднесли до топки-пічки, де палахкотїло полум'я не першого уже радянського громадянина, туди вкинули й тіло-труп Василя. Він згорїв від турбот, від своїх негасимих думок, що ж робити далі? Думки залишилися думками, а неждана смерть прийшла, і ніхто не сподївався, що так воно буде.

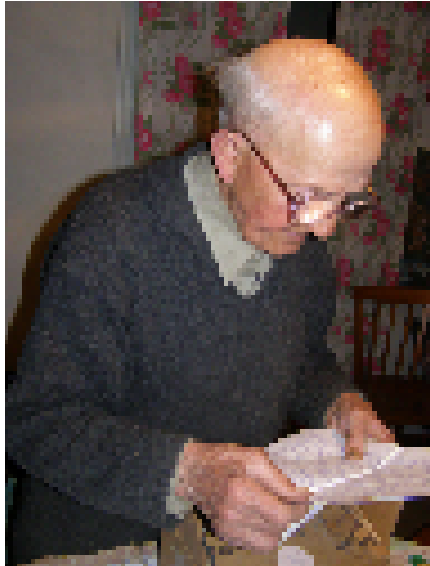
А який же Василеві сон в ту ніч приснився? Та ніхто цього не знає, він нікому не сказав, і вже після тієї ночі ніхто з друзів його не бачив і ще довго, деякий час, ніхто про цю подїю і не знав. Це все була фашистська таємниця, але між живими людьми таємниці не так то просто зникають; вони переходять від покоління до покоління, а згодом виявляються уже у вигляді білини чи казки і поширюються між народом у переказах. Отак і ця таємниця! Як би вона там не таїлася, а таки до Василевих друзів – земляків дійшла. Скрїзь. У гуртожитках бараків, на роботі, на вулицях, на прохідних дворах тільки й чути тихенькі розмови про цю нещасливу, злощасну подїю. Але все було зроблено. І слїду не залишилось. Повороту назад нема. Зникла і та, продажна шкура, "активїстка", з якої, можливо, можна було б щось довідатись.

Сумують, убиті горем наші "невільники" і "невільниці", що так марно утратили свого керівника, друга і порадника, а повернути назад цього не можна. Усі гадали: "Що снилось Василеві в ту ніч?" "Мабуть снилось, що його десь виряджали в далеку дорогу з піснями, із

червоними прапорами, з букетами квітів, бажали всього кращого в життї, як і завжди так водиться, а він навіть обіцяв скоро, скоро вернутися в доброму здоров'ї. Як плачучи виряджала його мати, родичі, знайомі і сусїди". Та сон закінчився. Його розбудили і забрали.

Скільки слїз пролила мати,
Сидя край віконця,
Ждала сина. Недїждалась,
Поки зайшло й сонце.
Ждала, ждала мати сина,
Звечора і вранці.
Недїждалась і померла
Край вікна на лавці.
Вмираючи, (всі почули
Тихий голосочок):
"Я вмираю, То скажіть те,
А де ж мій синочок?"
Уже вона не побачить,
Як його катують
В казематах, підземеллях,
Як його міркують.
Уже вона не дїждеться
Повік свого сина,
Що колись його маленьким
На руках носила.
І співала йому пісню:
"Рости здоровенький,
Як виростеш, не забувай
Свою рїдну неньку!"
І клявся син: "Не забуду,
Поки живий буду.
І знай мамо: Я довіку
Тобі вірний буду!"
Час ішов і все мїнялось.
Все перевернулось.
Не дїждалась мати сина.
І син не вернувся.
Не дїждав він того часу,
Щоб матір зустріти.
Повертаються з неволі
Сусїдські діти.
А його уже немає,
Немає й надїї:
Бо його закатували
Фашистські злодії.
Його нема. Він загинув,
Й нема тому вороття!
Він загинув за людей
Для кращого майбуття!

Петро Чайка

МИ БУЛИ НАЛЯКАНІ І НЕ ЗНАЛИ, ЩО
БУДЕ З НАМИ.

Я, Петро Юхимович Чайка, народився 12 липня 1925 р. в селі Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області. Мати – Агафія Пилипівна, батько – Юхим Каленикович. Батько працював у колгоспі, був заступником голови колгоспу, а потім, із 1936 р., працював завфермою до початку війни. Мати працювала в колгоспі в ланці по вирощуванню різних культур. Виховували нас чотирьох: двох дочок та двох синів. Батько із 1922 р. був працюючим селянином, мав своє хазяйство, коня, дві корови, 15 овець, свинюматку та двох кабанів, птицю різну. Мав землю, яку обробляв сам для свого хазяйства та для сім'ї. Батько і вся сім'я були роботящими і чесними, за що нас і батька поважали як хорошого хазяїна. Усе у нас було: і хліб, і до хліба. Але не всім це подобалося. У 1928 р. було зроблено підпал, згорів увесь сарай, правда худобу врятували, дякувати людям, котрі прибігли допомагати гасити пожежу. Один кінь трохи постраждав, на спині були латки припечені, але лікарі погоїли, і як стала колективізація, то наш кінь служив виїзним конем для голови і для інших начальників у колгоспі. На другий рік (1929 р.) після пожежі скоїли крадіжку корів. Обидві корови були розтелені, стара і молода, залишилися маленькі телятка. Молоду корівку на третій день знайшли у с. Рогозові Бориспільського району. А другу, старішу, знайшли на базарі в м. Баришівка, але додому вона потрапила аж через місяць, довго розслідувала міліція. У колгоспі батько працював перші чотири роки його існування заступником голови, а потім до самої війни – завфермою.

Ферма була велика, на ній знаходилась уся худоба колгоспу, а саме: коні молоді, яких вирощували і об'їжджали, а потім видавали бригадам колгоспу, корови дійні і нетелі молоді, телята, свині і вівці різного віку. Батько пропрацював до початку війни, а потім у війну майже всю ферму відправили у тил до Полтавської області.

Повернувся додому батько саме в той день, коли була мобілізація всіх військовозобов'язаних чоловіків і молодих хлопців 1922 р.н. Це було 10 липня 1941 року. У цей же рік батько повернувся вже восени, десь у жовтні місяці, із полону додому. Дома працював у домашньому господарстві. Почав заготовляти матеріал із дерева на будівництво хати для старшої дочки, хата і хазяйство якої згоріло під час бою у вересні 1941 р. Коли німці увійшли в село, наші війська, які були в лісі поблизу села Сошників, вчинили на них напад. Наші бійці під час бою спалили цілу вулицю, десь десять чи дванадцять хат. Цей бій був не на їх користь, загинуло десь двісті п'ятдесят, триста чоловік, а німців десь чоловік п'ятдесят, хоронили їх біля нашого клубу.

Зима була дуже холодна і сніжна. Тих, у кого були коні, німці посиляли по дрова у ліс Сошнікова, і я разів п'ятнадцять-двадцять їздив одним конем по дрова. Зимувати було важко, сім'я була велика. Старша сестра, погорівши, жила у нас із чоловіком. Дожили до весни. Навесні стали німці забирати нас молодих на роботи в Німеччину. І в 1942 р. 28 травня забрали й мене. Батько дуже переживав за мною, ну нічого зробити не можна було. Нас із села забрано було десь близько ста-стодесяти осіб: хлопці і дівчата. Коли я був у Німеччині, батько був вдома, будували хату старшій дочці. У 1943 р. у червні місяці батько поїхав по дрова сусіду в ліс с. Сошників, узявши із собою глухонімого хлопця-плотника, який допомагав строїти хату. Загрузили воза і стали їхати додому. Саме в цей час у лісі зчинився бій із німцями, наші горе-партизани напали на німців. Зупинившись, вони випрягли волів, а самі полягали у якийсь рівчак. Німці відступили, а горе-партизани, стали уходити десь у ліс. Батько із цим хлопцем половили волів і стали запрягати у воза. До них підійшов офіцер у німецькій формі, хлопця повернув і показав тікати у ліс, додому, а потім, підійшовши до батька, став про щось говорити, потім витяг пістолет і застрелив батька, за що – невідомо. І так пішла версія, що батька убив німецький офіцер. І аж через 60 років, один чоловік із с. Старе, який був присутній під час цього бою, бо служив у поліції, розповів мені, що бачив як батька застрелив партизан – мешканець нашого села, який був одягнений у форму німецького офіцера.

Мати осталася без чоловіка і хазяїна, який допомагав би морально і фізично у веденні

спільного господарства. Молодша дочка була ще не дуже досвідченою хазяйкою. Син був ще молодий, мав вік 12 років. Довелось матері одній керувати і працювати у своєму хазяйстві, щоб було чим нагодувати коня, корову, свиней і птицю, та ще й думати про паливо, щоб було чим нагріти хату. Після війни вона працювала на різних роботах у колгоспі. Прожила мати свій вік чесною, працювитою жінкою і хорошою дбайливою господаркою, чесною і щедрою із своїми дітьми, товаришками і сусідками. Дожила до своєї глибокої старості і на сто першому році померла. За свій довгий і тяжкий вік ні разу не була в лікарні. Дякую їй за труд і материнську любов до своїх дітей і своїх подруг. Царство їй душі на тім світі.

Навчався я в сільській школі. Школа у нас була десятирічка. Менша сестра і брат теж навчались у школі. Пішов я навчатись у 0-й клас (нульовка), а потім у 1-й клас. Коли я пішов навчатись до школи, у той час у 1933 р. у нас в селі була здорова голодовка, люди старі, котрі працювали в колгоспі, то їм давали по 200 гр. макухи на день, це ж мізерна їжа, бо в кожного працюючого дома були діти. По чотири-п'ять душ в той час мерло дітей і пристарілих. Сім'я, яка мала корову, то та сім'я вижила майже вся, а яка сім'я не мала корови, або кози, то майже всі вимирали. Як здумаєш ті роки 1932–1933, то стає моторошно. У Велику Вітчизняну війну у селі загинуло 343 душі. А голодомор 1932–1933 рр. забрав із села 1250–1300 людей. Були такі вулиці, що залишилися в живих по одній-дві душі на хазяйстві. У той час не було черід по випасанню худоби, а кожен пас своїх корів: хто мав і держав. Наша сім'я вижила вся, завдячуючи богу і нашим батькам, що зуміли зберегти скотину. Я теж був пастухом, пас свою корову і одного діда сусіда, то мені треба було пасти дві корови. Пасли більше по дорогах, що ішли від району на Київ, то я бачив на цій дорозі багато трупів жінок, чоловіків і молодих дівчат і хлопців, які лежали померлі, а хотіли добратись до Києва, аби хоч щось дістати поїсти. Це були страшні роки, їх не можна забути, а нам уже старим треба розказувати своїм дітям і онукам, щоб вони до цього не допускали, щоб наша держава думала про своїх людей. Щоб правителі держави не крали, а дбали і берегли своїх людей.

Закінчив школу, сім класів, у 1941 р. У нашому селі, де я народився, була хороша школа, цегляна з опаленням. Був підвал, де стояв двигун-паровик, що опалював школу, і була динамомашина, яка давала світло по класах. Цю школу побудували ще до революції 1917 р., ще за царизму. І коли увійшли німці в 1941 р. (вересень місяць), то школу спалили. І ще була лікарня дільнична, то її теж спалили. А ще була церква, хороша, така, як у Rogozovі, їх будували одні й ті

ж будівельники. І осталося наше село напівпусте. Школа була розміщена по куркульських хатах, та два класи у приміщенні клубу, який збудували із церкви. Я закінчив навчатись у школі, де отримав сім класів освіти у 1941 р., якраз перед війною. Після школи працював у колгоспі на різних роботах. А коли почалася Велика Вітчизняна війна, 22 червня 1941 р., брав участь у різних роботах: охороняв телеграфну лінію, яка була протягнута повз село. Потім на будівництві окопів, у різних місцях району й області, у селі Підсінне, на полігоні – біля села Ковалин, Андрушах біля пристані Переяслав, а потім у Чернігівській області – станція Бобровиця біля села Кобишці, де нас і застало оточення німцями. Полковник, котрий командував окопами, наказав негайно кінчати роботи і повертатися по домівках, де хто живе. Ми приїхали додому у своє село, а через два-три дні увійшли німці. Було це 22 вересня 1941 р., а вигнали їх із села також 22 вересня вже 1943 р. У селі німці пробули рівно два роки. За ці два роки німці зробили в селі значну шкоду. Спалили хорошу школу, хорошу лікарню.

Навесні 1942 р. із нашого села було забрано більше ста чоловік хлопців і дівчат, яких погнали до Німеччини. У цей набір потрапив і я. Нас привезли у Київ, де була комісія, а потім у супроводі німців і наших поліцаїв ми були завантажені у товарні вагони і вивезені до Німеччини у місто Мюнхен. Там нас розділили хлопців відділили

Дмитро Чайка з товаришем під час перебування у Німеччині

окремо від дівчат. Мене та ще сім чоловік погрузили і вивезли за м. Мюнхен на паровозний завод. За заводом був табір, де знаходилися бараки. У цьому таборі були представники з п'яти областей України. Біля нашого табору був ще табір наших військовополонених. Усі наші, цивільні і військовополонені, працювали на цьому заводі – Краус-Мофей.

Жили у бараках по 20 чоловік у кімнаті. Спали на двоповерхових нарах. Годували нас погано. Вранці на сніданок чорна кава із сахарином, по дві пілюлі на одного. На день давали по 500 г хліба. На обід суп із брукви немазаний, вечеря теж суп із кольрабі і брукви. Після вечері шикувалися біля бараків, робили переключку, а потім о пів на одинадцятку відбій – лягати спати. Підйом о шостій годині ранку. Працював я у мехцеху заводу. Приміщення довге, здорове і високе. Мене прикріпили до молодого німця учнем на фрезерному і долбожному станках. Молодий німець, котрий мене учив, був хороший і лагідний учитель, він не любив фашистів, які були у мехцеху і носили пов'язки на руках. В основному робочі рядові німці до нас відносились по-доброму і потовариськи. Часто давав мені скибочку бутерброду з маслом або ковбасою чи салом. Говорив мені, що це його мама передавала мені, щоб і я щось з'їв. Вони жили удвох із мамою, а батька забрали в армію, і він на той час уже загинув на фронті. Так – що і вони ненавиділи Гітлера.

На заводі я пропрацював десь близько двох місяців. З табору стали робити втечі. І ми учотирьох: Симоненко Федір Н. (покійний), Юхименко Михайло, Василь із Києва (не пам'ятаю прізвища) і я, Чайка Петро Юхимович, теж надумали втекти. Повз табір проходила залізна дорога, по якій їхали поїзди із сіном. У нас у таборі, у нашому бараку був поліцай, який нам симпатизував. Ми дізналися, що ці ешелони із сіном їдуть на східний фронт. Була неділя, вихідний день, і ми надумали робити втечу. Домовились із поліцаєм, і він нас попередив, що можна зараз робити втечу, і ми через вікно і через паркан повистрибували назовні. Далі був насип, по якому проходила залізниця, а за ним лісок. Ми направились, до нього, але біля нашого табору, був ще табір наших військовополонених і їхня варта помітила, як ми стрибали через насип та відкрила вогонь із автоматів. Нас затримали і привели у табір військовополонених. Із піднятими догори руками нас поставили обличчями до сіни і цілу годину так тримали б'ючи по руках, аби ми їх не опускали. Потім, так само із піднятими руками, нас повели до заводу. Там розміщався карцер і заводська жандармерія. Помістили нас у карцер, одібравши в нас хліб і воду. Завели нас у підземелля. Там були камери, і нас, відкривши двері, заштовхнули в одну

з них. Там не було світла, і ми навпомацки стали пересуватися вздовж стін. Підлога була вся у воді, вода доходила нам до кісточок. Потім у темряві ми стали обзиватися, і на наші голоси стали обзиватися люди, яких ми не бачили. Ми почали просуватися у бік людських голосів. Виявилося, що там сиділо четверо наших військовополонених, які були голі, як мати народила. Вода, темрява, відсутність нар, не було навіть як полежати, одні ослінчики завширшки 15 см і довжиною один метр. Ці люди були смертниками, їм випала така кара. Ми були молоді, двоє із нас по вісімнадцять років, а ми із Васею по 16 років. Нам стало страшно, що буде з нами. Ми почали плакати і переживати, а ці хлопці, військовополонені, стали нас умовляти, що ви молоді і що може на вашу молодість будуть реагувати. Вони нам попідсували ці ослінчики, щоб ми хоч трохи посиділи. На ранок цих хлопців забрали, вони із нами попрощались, говорили, що вони не винні, а їхній начальник табору настояв, щоб їх стратити. Ми були налякані і не знали, що буде з нами. Ми просиділи в цьому карцері п'ять днів без їжі, була одна вода у бочці. Ми і плакали, і стукали у двері, просили, щоб хоч наш хліб, той, що відібрали, віддали, щоб хоч трохи поїсти. Але на наші прохання ніхто не відчиняв дверей. Спали на ослінчиках, які здвинули один до одного. Вийшли невеликі нари. Спати майже не спали, не було куди простягнути ноги, вони висіли із наших нар. Так ми пробули п'ять днів, а потім на п'ятий день відкрили двері і нас вивели у коридор. Там стояв жандарм. Він поставив нас у шеренгу. Він був одягнений у цивільний костюм. Вийняв фото, де він був на фото у поліцейській формі, витяг пістолет, кожному із нас підніс під очі і сказав, якщо будемо тікати, пристрелить. Загадав розстібнути штани і підштаники та тримати руки у кишенях, щоб штани повністю не спали.

Так ми і пішли, руки в кишенях, у бік міста, а сам він на велосипеді їхав позаду. Привів у місто, де розміщувалося гестапо. Там нас записали і допросили, а потім посадили до "чорного ворона" і повезли містом. Привезли у табір, який був обнесений у чотири ряди колючим дротом, по кутах вишки, поміж проходами в огорожі бігали здорові собаки вівчарки. Це був штрафтабір "Мозах", який знаходився у місті Мюнхені. Там нас побанили, переодягли в арештантську форму в'язня. На бушлаті спереду був номер 137, а на спині червоною фарбою написано "ASL", що означало "робочий штрафний табір" м. Мюнхен. Там нас допитали. Мене і Васю допитував гестапівець, питав мене, чого я тікав. Я трохи постояв, а потім сказав йому, що хотів додому, він трохи усміхнувся, відповідь йому сподобалась. А потім перекладач, дівчина, сказала, що

гестапівець, він же і суддя, виніс вирок нам із Васею по три місяці перебування у штрафтаборі, а двом іншим вони за нас були старші на два роки (народжені 1923 р.: Симоненко Федір Нич. (покійний) і Юхименко Михайло (теж покійник) виніс вирок 6 місяців у концтаборі "Дахау". Спали ми в бараках, які на ніч засували на ключ. Підйом робили в чотири години ранку. Начальник табору і п'ять або шість есесівців відсували барак, усакували в кімнату і кричали "афштейн", хто не встигав вчасно піднятися, того сам начальник і його свита били нагайками по майже голому тілу, бо ми були в самій близькі. Потім умивання, шиккування і перевірка, чи всі переночували. Далі о сьомій годині сніданок, чорна кава без цукру і без сахарину. На день давали по 300 гр. хліба навпіл з тирсою. Наша команда складалася із двадцять чоловік. Брала бідон похльобки, а на прохідній видавали по три-чотири картоплини в кожущках. Ми відразу ж кидали її до рота нечищену, бо були голодні. Праця була важка, розгружали камінь, вантажили залізо на платформи, виконували інші важкі роботи. Неділя була вихідним днем. У суботу видавали зарплатню за тиждень. Росіяни отримували по 50 пфенігів, а інші – по одній марці. Гроші були табірні, вони діяли тільки у штрафтаборах і концтаборах. У неділю ми сиділи цілий день у їдальні, приїздив буфет, на ці 50 пфенігів давали пляшку пива і сітра та одну сигарету на тиждень.

Після відбуття покарання нас звільнили із штраф табору: мене, Васю, ще із нами тринадцять осіб і привезли на біржу праці. Там нас розділили по групах, по сім осіб і розвели по кімнатах. Туди приїздили німці бауера і різні чиновники, коли потрібна була рабсила. У нашу групу потрапив я і три мої земляки із сусіднього села Дівички. У кімнату зайшов німець у шляпі і сказав: мені треба чотири чоловіки і показав руками – косить, мої земляки утрюх пішли до нього, а він показав, що треба ще одного, і мене мої земляки умовили йти з ними. Я не хотів, бо був слабкий після табору. Але вони мене переконали, щоб тримався компанії з ними. Як буде так і буде, і я згодився. Нас чотирьох привезли в село. Їхали поїздом, а потім на тракторному причепі. Там уже нас чекали хазяїни. Вони нас і розібрали. Я потрапив до хорошого хазяїна. Робив усякі роботи: на конях, косив і возив сіно та скиртував хліб. Так доробив до кінця війни. Першого травня 1945 р. до нас, туди, де я працював, увійшли американські війська, а 9 травня 1945 р. оголосили кінець війни. Це була велика радість, особливо для нас, остарбайтерів, що пережили ми цей страшний полон. Нам оголосили американці, щоб ми організовано гуртувались і відправлялись у м. Мюнхен, де був збірний пункт. Там нас гарно годували, спали і жили в

німецьких казармах де за німців був військовий городок для німецьких солдат. Нам там було затишно. Збирали по дві тисячі людей і доставляли машинами на вокзал, звідки нас грузили у пасажирські вагони і відправляли до м. Лінс, де на нас чекали американські і радянські лікарі. Проходили комісію, а потім американські солдати нас знову грузили у пасажирські вагони і відправляли радянським військам до міста Мельбурн, австрійської зони. Там нас перегрупували у другі вагони, де вже нас супроводжували наші радянські солдати і офіцери.

Нас, дві тисячі остарбайтерів, погрузили у пасажирські вагони і поїздом привезли на поле, де була тупикова гілка залізниці. Там нас розвантажили. Наш радянський полковник оголосив, що далі нас не будуть везти, а пішки кілометрів 100 будемо йти до м. Найштат, що у Австрії, де розташований польовий військкомат, і там нас будуть розподіляти по різних частинах служити у радянських військах. Я попав у місто Вена (Австрія), де формувався будівельний полк. Із Вени нас погрузили як військових і відправили в Радянський Союз у м. Москву, а потім у місто Електросталь, що знаходилося під Москвою, на відстані 35 км. Там нас поселили у військові казарми. І так я прослужив під Москвою в містечку Електросталь 5 років 6 місяців і 11 днів до 1950 р. А потім у вересні 1950 р. демобілізувався і приїхав додому в Україну. Я мав хорошу спеціальність, газозварювальник 6-го розряду і слюсар-сантехнік. Поїхав у м. Київ шукати роботи. Мене, де я звертався у різні заводи і організації, скрізь приймали із добрим словом, щоб я оформлявся і приїздив до них. Я приїхав додому у село і став оформляти паспорт, а голова колгоспу, що був у нашому селі, визвав мене і ще мого товариша, що теж демобілізувався, у контору колгоспу і запропонував нам бути патріотами села, щоб допомогли колгоспу і працювали в селі, бо після такої важкої війни, робочої сили, а особливо чоловічої, у колгоспі мало. На той час до колгоспу прийшла рознарядка, щоб направили когось на навчання в школу механізаторів, і голова попросив нас піти навчатися. Школа знаходилась у с. Степанці Канівського р-ну Черкаської області на відстані 90-100 км від нашого села. Долати її треба було пішки, бо тоді не було чим їздити. Решта розходив за навчання брав на себе колгосп. Ми із товаришем погодились і поступили навчатися на механізаторів. Ходили ми туди пішки, та ще й переправлялись через річку Дніпро. Провчилися шість місяців, починаючи із 1 січня і по червень 1951 р. Там у школі годували один раз на день, тільки в обід і то сам борщ, і нам приходилося кожні два-три тижні ходити додому по харчі, а набрати багато харчів не було змоги, не донести, тому приходи-

лось брати на плечі скільки донесеш. Долали цю відстань за два дні. Ходити було важко і небезпечно. Особливо взимку, бо Дніпро замерзло не скрізь, приходилось просити провідника, щоб перевів через річку на правий берег. Ну нічого, це все прожите. Ми провчилися і були хороши ми учнями, особливо мене всі учні і вчителі поважали як хорошого і здібного учня, за всім мене розпитували. Після кінця навчання ми були зараховані до Переяслав-Хмельницької МТС на посаду комбайнерів. Я був хорошим і здібним комбайнером, це свідчило по роботі, кожний рік висувався на відзнаку на дошці пошани. Убирав 300–360 га зернових, їздив на цілину із своїм комбайном до Казахстану, у Кустанаївську область. У 1955 р. був на цілині, прибрав вдома 365 га, а потім поїхав на цілину і там скопив 560 га. Заробив непогані гроші. Приїхав із цілини і по-

чав будуватися. У 1957 р. захворів, погано було із серцем. Був три роки на інвалідності. А потім їздив чотири рази на курорти в Кисловодськ на Кавказі. У 1958 р. МТС розформували, а механізаторів, які там працювали, передали під опіку колгоспів, і ми стали працювати в колгоспі, були членами профспілки. Оплату отримували в колгоспі, організували профкомітет механізаторів. Мене обрали казначеєм профкому. На цій виборчій посаді я проробив 20 років, за що був нагороджений похвальними грамотами (10 разів) та цінними подарунками від обласної профспілки, райкому профспілки сільського господарства. Працював зварювальником років 15 та нормувальником, потім працював завідувачем майстерні, 12 років інженером з техніки безпеки. У 1985 р. вийшов на пенсію.

2007 р.

Григорій Лазенко

СПОГАД ПРО СЕБЕ

Учасник Великої вітчизняної війни, пенсіонер (робочий стаж 46 років), остарбайтер, народився 28 січня 1927 р. в с. Підварки, у сім'ї колгоспника, козацького роду, нині інвалід 1 групи. До Великої вітчизняної війни закінчив 7 класів Підварської школи і поступив до восьмого класу міської школи №1, де провчився вісімнадцять днів до приходу окупаційних німецьких військ. Фронт пройшов, на полях за Підварками залишилися вбиті наші бійці, яких потрібно було поховати. Шевченко Йосип Максимович, колишній рахівник колгоспу, організував бригаду хлопців, щоб збирати загиблих солдат і звозити до тимчасово виритих ям, пізніше їх перепоховали у братську могилу на кладовищі. Був і я в цій бригаді, це була робота і важка, і гнітюча. Особливо запам'яталося – підіймаємо труп, а в нього півголови нема, а в зубах надкушене яблуко.

Старший брат мій Олексій призваний в армію перед війною, служив на кордоні, на Заході, загинув у перші дні війни, старшу сестру Тетяну забрали в Німеччину на підневільні роботи. Батько працював у громаді, я допомагав біля коней, виконували різні польові роботи.

11 березня 1943 року рано їхали ми з батьком в ліс по дрова. Батько прикрив мене на санях рептухом із сіном. Біля теперішнього точмашу зустріли нас поліцаї, відхилили рептух, стягли мене на землю і разом з іншими погнали до приміщення сільради. Туди за ніч було зігнано десятки старих і малих. Вранці німці конвоєм погнали в Переяслав, у школу №1, де був збірний пункт. Із Переяслава на відкритих вантажівках повезли на станцію, де чекали на нас товарні вагони, у яких щойно перевозили худобу, привезли на збірний пункт у Київ.

Через три дні в телятниках відправили до Німеччини. 15 днів нас везли, умови були жахливі, холодно, тісно, прилягти ніде, зрідка давали якусь баланду. Привезли в м. Гентін на біржу праці, а звідти за заявками розвозили в села до господарів на сільськогосподарські роботи. Мене одного привезли в с. Варнау до Карла Ноймана.

Тут і почалося моє підневільне тяжке життя. Господар поставив мене до коней (а з ними я вмів працювати), усі роботи пов'язані з роботою коней виконував я (орав поле, косив косаркою траву, зернові, вивозив з двору гній, у двір – урожай). Жив я у комірчині в хліві поряд з кінями, коровами, свинями. Таке життя перетворило мене в невольного живого робота, української мови не чув, тільки думав по-українськи і звертався до коней по-українськи. Тяжка журба давила за рідним краєм, за рідними, за домівкою, почав

листуватися із сестрою Тетяною. Єдина радість була одержати листа-трикутника від батька, сестри, відчутти що десь далеко є живі рідні, дорогі люди. Я часто плакав. Свою роботу виконував вправно, швидко засвоїв німецьку мову, міг вільно спілкуватися з німцями, бельгійцями-полоненими, був табір у селі. Про події на фронтах ми знали мало, але здогадувалися, що фронт наближається, перестав одержувати листи з дому, краще почали відноситися господарі до нас батраків, спостерігали, як летять бомбить наші і американські літаки німецькі великі міста. Зажевріла надія на звільнення і повернення до рідної домівки.

26 квітня 1945 року радянськими військами було звільнено село Варнау, прийшла свобода, але додому повернувся аж через 6 довгих років. Через три дні після звільнення мене забрали на пересильний пункт, саме ішов набір допризовників 1927 р. Польовим військоматом я був призваний у ряди Радянської армії рядовим солдатом у 102 гвардійську танкову бригаду, де й прослужив 6 років. Доводилося виконувати обов'язки солдата, сержанта, полкового художника, перекладача (знав добре німецьку мову). За службу одержував тільки похвальні листи.

За роки праці в РВЗ (районний V вузол зв'язку) багато залишилось хороших спогадів. Праця старшого економіста – творча праця. Був організатором усіх творчих заходів на виробництві. Організовував соціалістичне змагання виробничих підрозділів вузла, а також на рівні міжрайонних вузлів зв'язку (Яготинський, Золотоніський, Бориспільський) і на рівні міжреспубліканських (м. Можайськ Російської Федерації). Працював редактором стінної газети "Зв'язківець". Був організатором і активним учасником художньої самодіяльності в РВЗі. Незмінно очолював роботу економічного навчання по впровадженню науково-технічного прогресу. Тривалий час очолював профспілкову організацію підприємства. Для наведення громадського порядку в місті виконував обов'язки дружинника. Працюючи старшим економістом закінчив заочно Київський політехнікум зв'язку, маю дипломи з відзнакою. До різної роботи, довіреної мені, відносився сумлінно, старанно з повною відповідальністю, за що мав подяки, заохочувальні премії, нагороди:

1. За досягнуті успіхи в соцзмаганнях.
2. За досягнуті успіхи в роботі за квартал.
3. Об'явити подяку і нагородити знаком "Победитель соцсоревнования 1975 года".
4. За співпрацю в оформленні рацпропозицій.
5. За виконання умов огляду.
6. По підсумках роботи 1978 р. оголосити подяку і нагородити знаком "Победитель соцсоревнования".

7. За проявлену ініціативу по рацроботі.

8. За розробку і впровадження в роботі "КУКС".

9. Нагороджений медаллю "Ветеран праці". У трудовій книзі 35 записів про подяки і нагороди.

У віці 60 років пішов на заслужений відпочинок, маючи стаж роботи 46 років.

Коли я виконував обов'язки перекладача німецької мови (а таке бувало часто), командир порадив мені поступити на навчання на заочні курси з вивчення німецької мови у Москві. Для цього мені дали в полку рекомендацію і характеристику. Мене зарахували на так звані "Государственные центральные курсы заочного обучения иностранным языкам высших учебных заведений Министерства Высшего Образования СРСР." Навчався 4 роки, жив і працював у Грузії на Кутаїському автозаводі. По закінченню навчання повернувся додому, у Підварки, одержав направлення на роботу викладачем німецької мови в Хоцьківську середню школу. Робота мені подобалася, крім проведення уроків, я проводив цікаві позакласні заняття по поглибленню вивчення німецької мови та випускав цікаві художньо оформленні стінні газети на німецькій мові, які до цього часу зберігаються в шкільному музеї. У Хоцьках я працював два роки, потім перевели мене у В'юнище, теж читав німецьку мову в школі. Де не працював, а завжди тягнуло додому у Підварки, на цей час я уже мав сім'ю. Дружина працювала в школі і вчилася в педінституті заочно, її перевели піонервожатою в Підварську школу, а мені довелося міняти професію. Жили ми в Підварках, у старій батьківській хаті, дру-

жина працювала в Підварській школі, спочатку піонервожатою, потім викладачем російської мови, сина водили в дитсадочок, а я пішов працювати в РК поштового зв'язку нормувальником. Роботою був задоволений, незабаром перевели мене на посаду старшого економіста, де я й пропрацював 28 років, до виходу на заслужений відпочинок (1987 р.). Був би не закінчений мій спогад про пройдене життя, якби не долучив до нього сімейне, особисте життя.

Одружився я в 1954 р. Маю хорошу дружину Ніну, з якою спільною життєвою стежиною пройшли 53 нелегких роки. Посадили і виростили сад, потім його оновляли. Старі дерева і кущі випилювали і насаджували молодняком. Виростили і виховали двох синів, маємо трьох внуків і одну правнучку. Починали все з нуля. Насамперед, потрібно було збудувати своє гніздечко-будиночок. Великі проблеми були з придбанням будівельних матеріалів. Майже всі роботи по будівництву виконували самі, удвох із дружиною. З ранньої весни до осені усі відпускні дні, вихідні і святкові були задіяні будівництвом. Набули навичок усіх будівельних професій. Збудували будинок, інші прибудинкові споруди (погріб, колодязь, сарай інші).

Багато на все це пішло праці фізичної, сили, розуму, грошей, здоров'я, витримки, уміння. Життя прожите нелегке, але хороше. Я ніколи і нікому не відмовляв, якщо мене просили щось допомогти, сусіди і знайомі завжди відносилися з вдячністю і відгуками на нашу адресу: – це люди, що мають "золоті руки".

Грудень 2007 р.

ЗІ СПОГАДІВ.

(Матеріали з фондової колекції
НІЕЗ "Переяслав")¹

**Зі спогадів Андреевої (Шевченко) Марії
Андріївни**
(Записано зі слів дочки Шевченко Тетяни
Сергіївни)

"Народилась у с. Підварки 5 квітня 1924 р. Навчалась у підварській семирічній школі, а потім закінчувала школу №2. У сім'ї було двоє дітей: брат, убитий на війні, і я. Забрали мене в 1942 р. поліцаї і відправили на ст. Переяславську. Батьки дуже плакали, бо я була одна. Мама дала на дорогу хлібинку, якусь одежину. Працювала в м. Донаверт у хазяїна в Німеччині. Працювали дуже тяжко, я тікала від хазяїна аж до Дунаю, а потім зловили, кулі летіли як дощ, і повернули назад до хазяїна. Працювала три роки. Звільнили нас американці, ще й один солдат зняв із себе косиночку і одягнув мені на шию". (Померла Марія Андріївна в 1990 р.).

НДФ-12049(2)

Зі спогадів Бабака Миколи Степановича

"Я, Бабак Микола Степанович, народився 14 грудня 1925 р. в с. Підварки Переяславського району Київської області. Восени 1942 р. із ст. Переяславська, на яку нас гнали пішки під конвоєм поліцаї, у набитих товарних вагонах повезли на невольницькі роботи в Германію. У м. Мюнхені вивезли із вагонів, строевим кроком повели на площу (Маріїн плац), де нас чекали покупці. Я попав на паровозо-вагоно-ремонтний завод. Жили в бараках за 7 км від заводу. На завод підвозила легючка, а якщо не вспівав на неї, то добирався пішки. Цілий день на заводі, тут же давали черпак баланди за свої гроші, якщо вони були. А вже ввечері в лагері давали поїсти брукву, зелений салат, картоплю. Кожен ранок із собою на завод ми несли у відрах картоплю, брукву, із яких нам там же готували їсти. Проробив я на цьому заводі півтора року і перевели мене на шахту в м. Ессен за 760 км від заводу. Але в шахту я не поліз і почав тікати. Мене піймали на вокзалі і посадили в тюрму. Через місяць прийшла в тюрму комісія, і один хазяїн на ім'я Петерс забрав мене до себе на роботу в пригороді Ессена. Жили у свинарнику. Працював на полі, на конячці все підвозив, робили все, що загадували. Кормили непогано, іноді, як хазяїн заколе поро-

ся, то і сала давали попробувати. У кінці 1944 р. познайомився із своєю майбутньою дружиною Шнипко Ольгою Семенівною, яка працювала в хазяїна по сусідству через залізничну колію.

Восени 1945 р. звільнили нас американські війська, і восени 1945 р. я повернувся в с. Підварки. Потім поїздом до м. Коростеня, а далі пішки більше 30 км до с. Лозниця добирався до своєї нареченої Олі. У жовтні 1945 р. одружилися. І вже майже 60 років живемо разом".

НДФ-11555

Зі спогадів Губар (Бови) Параски Панасівни

"Народилася 2 травня 1924 р. Забрали у Німеччину 7 листопада 1942 р. Це був якийсь додатковий набір, бо нас із села (Стовп'яги – ред.) забрали тільки чотирьох чоловік. Зі мною ще були хлопці Середа Ларіон Григорович, Бова Іван Григорович і Зозуля Михайло Данилович. Хлопці по дорозі втекли з поїзда, а мене привезли у м. Варшаву. Там був пересильний пункт. Звідси забрали у Німеччину. Я потрапила на завод у м. Мульгейм. Працювала біля станка, різала метал. Жили у бараках. Бараки були обгороджені колючим дротом. Одягнені були в штани, піджак, дерев'яні гольцшуги. На роботу було недалеко, вивели нас під конвоєм. Їли варену брукву, суп. Уранці давали кофе і дві тоненькі скибочки хліба, на обід – суп, увечері два рази на тиждень молочне, а в неділю давали черпак картоплі і черпак синьої капусти. Годували поганенько, але в людей було ще й гірше. Поряд зі мною на станку працювала німкеня. Вона кожного ранку клала у мій шкафчик бутерброд із сиром і ковбасою. А в суботу після обіду я в неї вдома мила і прибирала, то вона давала мені їсти і ще й з собою давала, то я відносила їжу дівчатам. У неділю був вихідний. Нам видавали аусвайси, ми ходили у другий лагер, але треба було повернутися у точно вказаний час. За місяць ми заробляли 12 марок, але за них не можна було нічого купити, бо все було по карточках. Купували откритки, намисто. Додому писали листи. Визволили нас американці у квітні 1945 р. і відправили у місто Берлін, і там ми чекали, коли нас відвезуть додому. Везли додому поїздом, але довго стояли в тупиках, а тому їхали цілий місяць, а в Німеччину – чотири дні. Приїхали додому у жнива, забула в якому місяці. Були у мене листи, фотографії, але у 1950 р. у нас була пожежа. Хату якраз будували, тільки обмазали, жили у сараї. Сарай згорів і все, що було в ньому, навіть корова пропала, так що не залишилось ніякої пам'яті, тільки спогади".

Без шифру

¹ З-поміж представлених нижче спогадів такими є ті, що мають відповідний припис – шифр.

Зі спогадів Кравченко Ніни Юріївни, 1945 р.н., жительки м. Переяслава- Хмельницького

“Я народилась в Австрії в селі Інтерпашебрун, тому що моя мати була забрана на примусові роботи до Третього Рейху. Її привезли туди 8 червня 1942 р., а сама вона 1919 р. народження. Вона народилась і жила в с. Пологи-Вергуни Переяславського району.

По приїзді в Німеччину наших людей розподілили по хазяїнах. Мати моя попала у приватне господарство Йосифа Мопуфа. Їсти там їй давали мало. Син хазяйки бив мою матір, знущався з неї. Там вона косила, давала свиням, вичищала з-під худоби, доїла корову. Крім неї, там з остарбайтерів не було більше нікого. Не витримавши знущань, мати вирішила втекти, хоча за втечу загрожував розстріл. Коли матір послали косити і дали шматок хліба, то вона поклала косу, хліб і давай йти в місто Штокарау, де був розподільчий пункт. Ішла полями-лугами. У Штокарау на розподільчому пункті її змушували повернутися до старої хазяйки. Але врешті-решт їй дали направлення в сусіднє село Унтермолебінь. Вона там знаходилася два роки. Чоловіка звали Карл Герик, дружина Терезія і два сини. Карл – 9 років і Роберт – 4 роки. Цей Карл Герик був дуже суворий, вигнав двох українців, бо вони, на його думку, погано працювали. Ще й бурякорізкою сину Роберту, коли мати працювала на ній, відрізало палець на правій руці. Мати дуже злякалася, але хазяїн сказав, що не страшно, не візьмуть сина в армію і не вб'ють. Другі хазяїни, на відміну від перших, їсти давали достатньо. Їли те саме, що й вони. Хазяїн був старостою в селі, а остарбайтерів було двоє. “Я і литовець на ім'я Тало,” – так казала моя мати. Остарбайтери, мати і Тало, усе робили по господарству, на полі. Ще перед прибуттям до другого хазяїна матір перевірили в лікарні, чи не хвора вона на туберкульоз, але то вона була просто виснажена в першій хазяйки. А коли лікарі приїхали подивитись до другого хазяїна на матір, то не знали її, бо тут їй добре їсти давали. Коли наші зайшли, то спитали, чи хазяїни не знущались з матері, але вона сказала, що ні”.

НДФ-11558

Зі спогадів Фенько Марії Василівни, жи- тельки с. Дівички

Марія Василівна народилася в 1923 р. У Німеччину відправлена 22 травня 1942 р.

“З Дівичок вивезли сімдесят чоловік, семеро з них не повернулися. Везли нас у товарних ва-

гонах, у кожному був приставлений німець з автоматом, щоб не тікали. Хто робив хоча б одну спробу втекти, розстрілювали на місці. Привезли до Мюнхена, поселили в бараки і відправили нас працювати на фабрику, де вироблялися запасні частини до літаків. Їсти давали таке, що постійно відчували голод. Я працювала в їдальні, то вночі приносила в рукавах картоплю, шматки хліба, щоб хоч якось дівчат підгодувати. Серед них, виявляється, хтось розповів про це наглядачам, і мене покарали: набили по обличчю і з їдальні перевели на роботу в цех. Через деякий час наш барак згорів. Почали нас розбирати по хазяїнах. На роботу мене теж забрали. Я працювала в ресторані “Zeeroze”. Хазяйка була гарна жінка, нас поважали. Часто ми сідали увечері, а вона розповідала про свого брата, який був на фронті. Вона часто казала: “Залишайся, Марі, ти гарна, працююча, виходь заміж за мого брата.” Одного разу повела мене до перукаря, зробити мені зачіску, сфотографувала і фото йому вислала. Брат хазяйки загинув на фронті.

Перед наступом військ союзників усі німці тікали з Мюнхена. Виїхали і мої хазяїни. А я сиділа на вікні і плакала, бачила, як з усіх вікон були вивішені білі простині, на знак капітуляції. Коли війна закінчилась, ми навіть уявити не могли, що нарешті зможемо повернутись додому. Додому я повернулась у квітні 1946 р. Тепер я живу в Дівичках, маю дочку, трьох онуків і трьох правнуків. Хоча мені 81 рік, а ще допомагаю няньчитися з ними.

“Остарбайтери” – це прямі жертви війни, і тому потрібно шанувати їх. Вони, як і всі патріоти, не зрадили Вітчизну, а повернулись сюди, хоч як важко було витримати звинувачення тодішньої влади, вони вистояли, витримали”.

НДФ-12049(4)

Зі спогадів Цьоми Василя Петровича

“Я, Цема Василь Петрович, родився 15 июля 1925 г. в с. Вьюнице Переяслав-Хмельницького района Киевской области. У 1941 г. окончил 7 классов. С 29.05.42 г. был принудительно взят на работу в Германию вместе с другими друзьями. На станцию Переяславскую из села шли пешком в сопровождении немецкого представителя. На станции посадили нас в товарный вагон, оборудованный нарами. Везли в Германию без остановок в крупных городах. Задний вагон имел на переходном мостике двух немцев с оружием. В лесистой местности были слышны выстрелы автоматов. Это стреляли по убегающим из вагонов друзьям, которые на ходу поезда выпрыгивали через дыры в вагоне. В Германию

приехали 10.06.42 г. в город Плауэн. Приступили к работе: я с друзьями из с. Вьюнице на текстильную фабрику (из конопли изготавливали вату). Но были с нами и друзья из с. Гланьшев и с. Ковалина. Я работал в мокром цеху, то есть подавал мокрые конопли до двух станков. Конопли были мокрые, поэтому я был полураздет. Когда шли в лагерь, я снимал мокрые трусы и майку и надевал сухие. Через год я заболел туберкулезом лимфатических узлов (желез) и был отправлен в госпиталь. После лечения плохого и питания плохого был отправлен в лагерь больных. Из лагеря был отправлен вместе с друзьями больными Тендитным П.В., Савчуком Г.С., Савчуком И.С. домой. Доехали до Мироновки, а там разделились: Тендитный П.В. и Савчук И.С. оставили меня и Савчука Г.С. в Мироновке. А сами уехали в г. Попельня Житомирской области. Я с Савчуком Г.С. прятался в с. Яхны у Кудлай Параски и Кудлай Петра, а иногда и в с. Семьгоры Богуславского района. Пришли домой с Савчуком Г.И. Я 20.04.44 г. был взят на фронт и после фронта отправлен в военное пехотное училище, когда окончилась война. Из пехотного училища я поступил в автомобильное училище, которое окончил в 1949 г.”.

НДФ-11564

Зі спогадів Красюк (Юхименко) Ганни Сергіївни¹

Народилася 13 жовтня 1923 р. в селі Студеники. “Ще й досі згадую цей осінній день, 21 листопада 1942 р., до нашої хати зайшов мій одно-

¹ Розповідь Г.С. Красюк див. у розділі “Із шкільних конкурсних робіт” – “Погляд через роки...”. Автор Аліна Євтушенко.

сельчан Тихонов Петро Андрійович, поліцай, і сказав: “Збирайся! Ти їдеш до Німеччини.” Я, звичайно, сказала, що нікуди не поїду, а він мені у відповідь: “Якщо ти не зберешся добровільно, то я тебе на руках віднесу”.

Ось так мене й забрали з рідної домівки. Спочатку відвезли до Переяслава, звідти – до Києва, а потім наша дорога лягла вже до Берліна. Їхали ми туди місяць і прибули на Різдво. Мене та сім моїх односельчан помістили в лагерь, де працювало три тисячі осіб. Доводилося працювати із шести годин ранку до трьох годин дня. Не можу сказати, що до нас ставилися занадто погано. Мене, наприклад, ніхто ніразу не вдарив. Але годували нас погано. Давали їсти брукву, це щось схоже на наш кормовий буряк. В неділю нас випускали з лагеря і дозволяли погуляти по місту. За ту зарплату, яку я отримувала (13 марок за два тижні), я могла купити хіба що морозиво або хліб.

На нашій фабриці “Телефонкен” працювали також і німецькі жінки. Що саме цікаве, коли їм приходила звістка про смерть їхнього сина чи чоловіка, вони ніколи не плакали, а лише одягали траурний одяг і повторювали: “Боже мій!” Коли я перебувала в Німеччині, я вела щоденник, але, коли наші війська почали захоплювати Берлін, почалася перестрілка, хаос, цей щоденник був втрачений. Мене теж випадково поранив німецький солдат. Ця рана загоїлася вже вдома, а на рідну Україну я приїхала 14 травня 1945 р. в чотири години дня. По приїзді додому нас допитували: примусово чи добровільно ми поїхали працювати до Німеччини. Також проводили військові трибунали над поліцаями, які, я вважаю, отримали по заслугі за свою антигуманну поведінку”.

СТАТТІ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Тетяна Пастушенко

**УКРАЇНСЬКІ ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ
НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ:
ДЕПОРТАЦІЯ, ПРИМУСОВА ПРАЦЯ,
РЕПАТРІАЦІЯ**

*Засмучена Україна – нема що ї сказати,
Поїхали в Німеччину всі хлопці й дівчата.
(З творчості українських остарбайтерів)*

Примусова праця мільйонів робітників із 26 європейських держав у нацистській Німеччині нині відображена в значній кількості наукових публікацій істориків різних країн світу й належить до найбільш досліджених тем в історії Другої світової війни. Цьому сприяли величезні масштаби залучення підневільної праці іноземців в економіку Третього Райху, кваліфікація означеного явища як злочину проти людства Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі, а також громадська дискусія з приводу виплат відшкодувань колишнім примусовим робітникам урядом повоєнної Німеччини, яка із середини 1980-х рр. набула всесвітнього значення.

За час Другої світової війни до нацистської Німеччини було вивезено приблизно 9–10 млн. робітників із різних європейських держав¹. За визнанням Ульріха Герберта, націонал-соціалістичне “використання іноземців” 1939–1945 рр. стало найбільшим в історії з часів рабства масовим застосуванням іноземців в економіці окремої держави². Жителі окупованих територій Радянського Союзу становили в Райху найбільшу групу іноземців. Так, у серпні 1944 р. в німецькій економіці працювало понад 7,8 млн. іноземних цивільних та військовополонених, з яких майже 3 млн. були доставлені з СРСР³. Якщо врахувати, що 53 відсотки цих радянських робітників⁴ були вивезені з території, яку обіймає сучасна Україна (за різними оцінками від 1,7⁵ до 2,4⁶ млн. осіб), то українські громадяни становили одну з найчисельніших груп іноземців, що працювали в Райху. Майже кожна українська родина зазнала лиха трудових депортацій, кожен із 40 жителів окупованих областей України під цивільним або військовим управлінням був депортований до Німеччини (до серпня 1943 р.)⁷. Німецька політика щодо примусового вербування відіграла важливу роль у формуванні ставлення місцевого населення до окупаційного режиму⁸. Примусова праця в нацистській Німеччині та повоєнна радянська політика репатріації трагічно позначилася на долі мільйонів українців, радикально змінивши їх життєвий шлях.

Ступінь дослідження даної проблематики та місце й значення досвіду підневільної праці в колективній пам'яті про Другу світову війну в різних національних історіографіях не однакові. І причини цього мають як цілком об'єктивне історичне пояснення (скажімо, відсоток жертв нацистських переслідувань серед населення країни), так і політичне підґрунтя. Показовим у цьому випадку є досвід Радянського Союзу, де колишні цивільні робітники та військовополонені, які змушені були працювати в Німеччині та окупованих нею країнах, після війни перебували загалом під підозрою в колабораціонізмі, через що дана тематика не набула поширення в радянській історіографії. У Польщі, країні колишнього “соціалістичного табору”, де вивезення в Німеччину працездатного населення набуло тих самих жахливих масштабів, як і в Україні, депортація та підневільна праця земляків була інтенсивно досліджена й задокументована відразу після закінчення війни і до сьогоднішнього дня займає важливе місце в колективній пам'яті народу.

Особливість радянської історіографії проблематики примусової праці громадян СРСР у нацистській Німеччині полягає в тому, що вона формувалася не в плюралістичній боротьбі різних поглядів і концепцій істориків, а визначалася ідеологами КПРС. У міру ствердження героїко-патріотичного міфу “Перемоги у Великій Вітчизняній війні”¹ багато проблемних сторінок цієї війни, у тому числі й підневільна праця остарбайтерів, були відсунуті на периферію наукового та суспільного інтересу й не отримали належного висвітлення та ґрунтовного дослідження. Ця тематика розглядалася переважно в руслі злочинної діяльності нацистів на окупованій території, а приклади опору населення депортації або антифашистської боротьби на території Райху використовували для підтвердження виключно радянського патріотизму. Подібна політика призвела до того, що в таких масштабних колективних академічних виданнях, як шеститомна “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу” та дванадцятитомна “Історія Другої світової війни 1939–1945 рр.” про остарбайтерів взагалі говорилося буквально кількома рядками.

На відміну від всесоюзної історіографії Великої Вітчизняної війни, історики УРСР не могли ігнорувати тему окупації та примусового вивезення цивільного населення в Німеччину хоча б з огляду на масштаби цього явища для

¹ Гриневич В. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 21–36.

населення України і створили власну (радянську) версію цих подій. Розробку означеної теми українськими істориками загалом можна поділити на три хронологічні періоди. Перший – емпіричного викладу документального матеріалу – припав на воєнні та повоєнні роки. Другий період – початкової інтерпретації джерел – співпав з часом “хрущовської відлиги”, який тривав до кінця 60-х рр. Третій – умовно названий періодом “брежнєвського застою” – закінчився в другій половині 80-х рр., з початком горбачовської “перебудови”.

На час війни та перші повоєнні роки припадає найбільша кількість публікацій, присвячених примусовій праці громадян СРСР у нацистській Німеччині та їх репатріації. Це були переважно пропагандистські статті в газетах і журналах, невеликі публіцистичні брошури журналістів, письменників та істориків. Перші спроби наукового викладу та осмислення подій нацистської окупації України, аналіз доступного емпіричного матеріалу здійснили вчені створеної в 1942 р. Комісії з історії Вітчизняної війни в Україні⁹. Проте після Нюрнберзького міжнародного трибуналу та завершення процесу репатріації тема українських примусових робітників зникла зі шпальт газет і з праць науковців.

Відновлення досліджень нацистської окупаційної політики в період “хрущовської відлиги” було пов’язане з внутрішніми політичними змінами в СРСР та ідеологічним протистоянням доби “холодної війни”, “боротьбою” історіографій соціалістичного та західного таборів щодо інтерпретації подій Другої світової війни. Безпосередньо в Україні вивчення подій війни поживалися під час створення тритомної праці “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.”, у якій уперше були опубліковані узагальнені відомості про кількість вивезених до Райху громадян із різних областей УРСР – 2,4 мільйони. Серед авторів цього видання був і відомий український радянський історик М. Коваль, якому належать основні розробки тематики примусової праці цивільного населення з України в нацистській Німеччині¹⁰. У своїх роботах він встановив хід розвитку подій, з’ясував ідеологічні передумови використання праці іноземців у нацистській Німеччині, визначив головні етапи депортації невільників з України до Райху, акцентував увагу на особливо принизливому й безправному становищі наших співвітчизників у Німеччині порівняно з робітниками інших країн Європи.

У наступні десятиліття після виходу праць М. Ковалю тільки в монографії Т. Першиної “Фашистський геноцид на Україні 1941–1944” розглядалося примусове вивезення мирних радянських громадян на роботу до Німеччини як

один із багатьох методів та способів винищення радянських людей нацистськими окупантами. А в такій унікальній серії з регіональної історії України “Історія міст і сіл Української РСР” про оstarбайтерів взагалі йшлося буквально кількома рядками. Такі зміни стали наслідком утвердження в 70–80-х роках героїко-патріотичного міфу “перемоги у Великій Вітчизняній війні”, коли багато проблемних сторінок історії війни, у тому числі й підневільна праця оstarбайтерів, були свідомо відсунуті на периферію наукового та суспільного інтересу. Загалом оцінюючи радянську історіографію, треба відзначити такі важливі результати, як оприлюднення підсумкових статистичних даних та встановлення основних моментів депортаційної політики окупантів в Україні. З іншого боку, на наукову реконструкцію явища примусової праці істотний вплив справили радянські пропагандистські стереотипи, сформовані ще в ході війни. Засекреченість архівних матеріалів стала на перешкоді поглибленому вивченню проблематики оstarбайтерів, їх репатріації та повоєнної долі колишніх підневільних робітників Райху.

У зарубіжній історіографії примусова праця іноземців у Райху на сьогоднішній момент є одним із найбільш вивчених періодів Другої світової війни. Першими дослідниками цієї теми були американські та англійські історики: Д. Фрід, О. Даллін, Е. Гомзе¹¹. Наукові пошуки вчених із ФРН переважно були зосереджені навколо проблематики використання праці цивільних та військовополонених із Західної Європи. Натомість історики з НДР (Є. Шмельцер, К. Дробіш, Є. Зеебер), у своїх роботах переконливо довели, що примусове вигнання, погане харчування та побутові умови іноземних робітників є злочином нацистського режиму в першу чергу проти робітників із Польщі та Радянського Союзу.

Одним із перших у західнонімецькій історіографії розглянув використання примусової праці іноземців у рамках узагальнюючого дослідження У. Герберт. Факти, подані у фундаментальній історичній праці “Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у воєнній економіці Рейху”¹², висновки, які зробив автор, викликали впродовж кількох десятиліть тривалі дискусії в суспільстві ФРН та в європейській науковій спільноті. Після У. Герберта в об’єднаній Німеччині широко розгорнулися дослідження окремих питань “використання іноземців”, пік яких припав на середину 90-х рр., але й зараз зберігає свою актуальність. Більшість німецьких студій присвячені історії конкретних таборів, фірм, міст чи регіонів, окремих соціальних груп оstarбайтерів, у декількох роботах розглядається проблема

компенсаційних виплат колишнім жертвам нацистських переслідувань¹³. Своєрідними підсумковими виданнями на сьогоднішній момент є монографія М. Шперера "Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в німецькому Рейху та окупованій Європі"¹⁴, для якої характерне майже енциклопедичне охоплення проблематики примусової праці та виокремлення серед остарбайтерів жителів України.

У роботах іноземних істориків демонструються різноманітні підходи в дослідженні й оцінці як самої системи примусової праці іноземних робітників у Третньому Райху, так і різних категорій та груп іноземних робітників. "Холодна війна" та ідеологічне протистояння з СРСР не сприяли вивченню проблеми остарбайтерів ані радянськими, ані німецькими істориками. Лише з падінням Берлінської стіни означена проблематика перемістилася в центр наукових дискусій, стала важливим предметом історичних студій. Тривалою відсутністю на політичній карті світу такої держави, як Україна, можна пояснити ігнорування зарубіжними істориками українського фактора в системі працевикористання робочої сили з окупованих територій СРСР.

Серед історичних напрацювань української діаспори науковий аналіз примусової праці співвітчизників у Райху та окупованій Європі представлений у роботах М. Марунчака¹⁵ та монографії В. Косика "Україна і Німеччина у Другій світовій війні", де зазначена проблематика відображена в контексті загальної драми українців у роки війни. Такий україноцентричний погляд на події війни не допускався з ідеологічних міркувань в УРСР, і тільки з розпадом СРСР подібне бачення почало поступово завоювати позиції у вітчизняній історіографії.

На початку 90-х рр. найбільш активно на пострадянському просторі проблематику остарбайтерів та дотичну тему репатріації вивчали російські історики В. Земськов, О. Шевяков, П. Полян¹⁶, які ввели в обіг значний статистичний матеріал із розсекречених архівних фондів СРСР. Вагомий вплив на подальші студії в Україні справила праця П. Поляна – перша фундаментальна монографія, у якій зроблено спробу узагальненого дослідження радянських примусових робітників (військовополонених та цивільних) як самостійного історичного феномена.

Сучасні українські історики переважно зосередили свою увагу на висвітленні окремих питань проблематики остарбайтерів. У комплексі різних категорій трудових ресурсів, що були вивезені до нацистської Німеччини, розглянув українських цивільних робітників О. Потильчак¹⁷. Темі по-

вернення на батьківщину українських громадян, колишніх військовополонених та остарбайтерів, присвячені публікації О. Буцько¹⁸, яка однією з перших почала розробляти історію діяльності радянських репатріаційних органів в УРСР. На економічному аспекті використання нацистською державою примусової праці мільйонів українців акцентує увагу М. Дубик¹⁹. У контексті проблематики колаборації показала мобілізацію робочої сили з України до Німеччини В. Шайкан.²⁰ На основі спогадів колишніх остарбайтерів займається вивченням феномена історичної пам'яті Г. Грінченко²¹. Уперше в Україні комплексний аналіз масових джерел з історії депортації та репатріації остарбайтерів здійснено в джерелознавчому дослідженні А. Мелякова²².

Детальний фактологічний опис саме регіональної специфіки вивезення робочої сили до Німеччини здійснено в дисертаціях С. Гальчака й Т. Лапан,²³ що внесло суттєві корективи до розуміння окупаційної політики Німеччини та її союзників в Україні, а також повоєнної долі остарбайтерів в СРСР.

Уже в сучасних, більш демократичних, умовах продовжив розробляти проблематику остарбайтерів М. Коваль, який у монографії "Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)" показав трагедію мільйонів українських примусових робітників як безправних рабів нацистської Німеччини та звернув увагу на обставини повернення їх на Батьківщину, злочинне ставлення до цих людей з боку сталінського режиму. На сьогоднішній момент у вітчизняній історіографії роботи М. Ковалю продовжують залишатися основними теоретичними працями з означеної тематики.

Серед науково-популярних видань безпосередньо даного кола питань стосується монографія А. Кравченко і С. Батурина "Українські невольники Третнього рейху (минуле і сучасність)", у якій здійснено спробу комплексного дослідження проблем жертв нацистських переслідувань у нашій державі, подано узагальнену інформацію про створення й діяльність Українського національного фонду "Взаєморозуміння та примирення" і його партнерських організацій – спілок та об'єднань різних категорій колишніх в'язнів-жертв нацизму в Україні.

Загалом для сучасних українських студій попри зняття перешкод, появу нових, раніше заборонених, тематичних сюжетів, характерний розгляд проблематики остарбайтерів з позиції політичної історії. Нові погляди на предмет історичних досліджень переважно представлені в окремих невеликих публікаціях, які не виходять на рівень монографій. На даному етапі у вітчизняній науці триває процес накопичен-

ня емпіричної інформації та пошуку нових методичних підходів і методів дослідження, які б дозволили об'єктивно і всебічно показати явище примусової праці мільйонів наших співвітчизників у роки Другої світової війни.

Заходи нацистської окупаційної адміністрації для вербування робочої сили в Україні

Напередодні Другої світової війни й під час стрімкого просування вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво не планувало використовувати у промисловості Німеччини робочу силу з окупованих територій Радянського Союзу (у тому числі й з України). Навпаки, розроблялися плани масового винищення мільйонів місцевих жителів (генеральний план "Ост"), щоб розчистити територію для розселення німецьких колоністів. Дана концепція домінувала до осені 1941 р., доки не змінилася воєнна ситуація й короткочасна військова кампанія не переросла в позиційну війну на витривалість. Залучення військовополонених і цивільних із Польщі та західноєвропейських країн (Франція, Голландія, Данія тощо) не вирішило проблему трудових ресурсів в економіці Третього Райху. Завезення ж робітників із Радянського Союзу до Німеччини суперечило ідеологічним поглядам нацистів, загрозувало національній безпеці та "чистоті німецької крові". Тільки наприкінці осені 1941 р. тиск, що виник у середовищі промисловців країни, у першу чергу з боку власників вугільних шахт Рурського басейну, змусив нацистське керівництво піти на поступки. Рішення було ухвалене після тривалої суперечки, і в жовтні та листопаді 1941 р. затверджене А. Гітлером та Г. Герінгом в основному комплексі першочергових заходів²⁴. Директива Г. Герінга від 7 листопада 1941 р. в загальних рисах визначила правовий статус цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу, який мало чим відрізнявся від статусу полонених червоноармійців. Коротко суть цього документу можна пояснити такими словами: використанню росіян – "так", але максимальна експлуатація, найгірше харчування та ставлення. За незначні порушення – смертна кара.

У першу чергу надії нацистських функціонерів покладалися на мільйонну армію радянських військовополонених. Насправді виявилось, що наприкінці осені 1941 р. у військових таборах залишилося небагато працездатних. Голод та епідемії викликали масову смертність радянських полонених: і до кінця 1941 р. з 3350000 радянських військових, що потрапили у полон, 60 відсотків пішли із життя (1,4 млн. із них – уже на початку вересня 1941 р.). Загалом із 5,7 млн. радянських військовополонених май-

же 3,3 млн. померли в німецькому полоні²⁵. Тому на захоплених територіях СРСР, на відміну від польського досвіду, основна робота зосереджувалася на вербуванні цивільних робітників, що несло з собою не лише організаційні затрати, але й мало значні ідеологічні проблеми.

Територія України в роки війни перебувала під окупацією нацистської Німеччини та її союзників – Румунії й Угорщини, і, відповідно, в зоні різних окупаційних адміністрацій. У кожній окупаційній зоні процес використання праці місцевих жителів, а також вивезення робочої сили до Райху мав свої особливості. У даній роботі буде зосереджено увагу на політиці німецьких окупаційних адміністрацій в дистрикті "Галичина", райхскомісаріаті "Україна" та в зоні військової адміністрації.

Режим, установлений у Генерал-губернаторстві (а відповідно і в Галичині), на думку багатьох очевидців та дослідників, був ліберальніший, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету (УКК) у Львові К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у трактуванні німцями Галичини і галицьких українців. Окрім цього, генерал-губернаторство (до якого відійшов дистрикт "Галичина" у серпні 1941 р.) розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало одним із найважливіших факторів, які визначили своєрідний статус дистрикту серед інших окупованих земель України²⁶.

Цей "особливий статус" означав, що значна територія Західноукраїнських земель відразу після окупації підпадала під дію трудового законодавства, впровадженого вже для населення Польщі. Створювалися спеціальні органи влади – арбайтсамти (Arbeitsamt), у Галичині вони стали називатися уряди праці, котрі проводили облік та розподіл робітників відповідно до їх кваліфікації. Частина працездатного населення залучалася до різноманітних робіт безпосередньо на окупованій території. Так, населення у віці від 17 до 35 років несло обов'язкову трудову повинність у так званих "будівельних службах", яку організувала і контролювала німецька адміністрація. З ініціативи УКК для українців існували табори праці, які називалися "Українська служба батьківщині". Пізніше, з 1 січня 1942 р., у Галичині набуло чинності розпорядження генерал-губернатора про обов'язкову реєстрацію осіб п'ятнадцятирічного віку в урядах праці.

Але основне завдання відділів урядів праці полягало в тому, що вони займалися вербуванням працездатної молоді з дистрикту "Галичина" на

роботи до Райху. Використовуючи традицію трудової еміграції галичан до Західної Європи, уже із серпня 1941 р. із Західної України розпочалася відправка добровольців на роботу до Німеччини та Польщі²⁷. Бажаючих виявилось багато. Навіть газета "Львівські вісті" у кінці 1941 – на початку 1942 рр. публікувала попередження, щоб галичани самотужки не виїздили до Райху на роботу. "В останніх днях задержано на якийсь час транспорти робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому переконанні, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспорти теж здержані (правдоподібно до 10-го або 15 січня 1942 р.), і ті що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть налаштовані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова"²⁸. За даними відділу праці Генерал-губернаторства з дистрикту "Галичина" на 27 листопада 1941 р. до Німеччини було відправлено 60709 осіб²⁹.

Проте перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р., а з вересня 1939 р. Частина галичан, які були призвані до польського війська і незадовго стали військовополоненими німецько-польської війни, з часом були переведені у стан цивільних робітників Німеччини. Як зазначалося в "Краківських вістях", "велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті. З першими поїздами "добровольців" на працю – це були українці, здебільшого втікачі західноукраїнських земель – почалася справжня, як її називає німецька преса, "промислова мандрівка народів"³⁰. Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни у становище, подібне до становища іноземних робітників, були втікачі з Галичини й Волині, які перебиралися спочатку до Генерал-губернаторства, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини³¹.

На території Східної України в цей час, 5 серпня 1941 р., райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для громадян віком від 18 до 45 років³². Розгорталася робота для організації обліку місцевого населення. Для ефективного використання робочої сили установи окупаційної адміністрації потребували достовірних даних про працездатне населення. У кожному великому обласному та районному

місті створювалися так само, як і в дистрикті "Галичина", арбайтсамти, або як їх стали називати на Східній Україні – біржі праці, які взяли на облік усе працездатне населення. Так, у Києві у другій половині жовтня 1941 р. розпочалася активна кампанія реєстрації безробітних, центром якої стала біржа праці, розташована в приміщенні Художнього інституту на вул. Вознесенський узвіз, 20. До кінця місяця тут перебувало на обліку 55 тис. безробітних (65 відсотків становили жінки), із яких близько 6 тис. отримали роботу³³. Судячи з оголошень біржі, які мало не щодня друкувалися в пресі, усі безробітні кияни були зобов'язані щотижня з'являтися до біржі праці для реєстрації і виконувати будь-яку роботу незалежно від кваліфікації, про зарплату навіть не згадувалося³⁴. Наприкінці осені 1941 р., щоб поставити на облік місцеву робочу силу, окупаційні установи почали застосовувати різні примусові засоби. "Прохання вжити негайних заходів, щоб зареєструвати на біржі праці всіх безробітних чоловіків, особливо всіх фахових робітників, – звертався на початку грудня 1941 р. до голови Київської міської управи комендант Ебергард, – усі незареєстровані повинні бути приставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку"³⁵. Через нестачу персоналу у початковий період окупації реєстрація безробітних обмежилася переважно містами, натомість облік працездатних у сільській місцевості тривав аж до 1943 р.³⁶ Окрім реєстрації безробітних, для отримання достовірних даних про працездатне населення в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення.

Таким чином, напередодні війни з СРСР Німеччина не мала єдиної концепції стосовно використання трудових ресурсів окупованих земель. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого – нацистське керівництво втілювало в життя ідеї расової теорії: в Україні від голоду і хвороб загинули мільйони військовополонених, проходили акції знищення єврейського населення, представників більшовицької партії, під час яких сотні тисяч осіб працездатного населення були вбиті. Одночасно окупаційною адміністрацією були вжиті необхідні заходи для точного обліку місцевого працездатного населення, що стало передумовою успішного вивезення робочої сили до Німеччини.

Перші спроби вербування добровольців на роботу в Райх зі Східної України німецькі установи здійснили ще восени 1941 р., до прийняття офіційного рішення про використання робочої сили з Радянського Союзу в Німеччині. Ініціативу Імперського міністерства праці, яке вже з вересня 1941 р. клопотало перед Г. Герингом про

дозвіл на вербування робітників для Німеччини з української гірничодобувної промислової зони у Кривому Розі, У. Герберт назвав "прецедентом Кривого Рогу". Планувалося завербувати 10–12 тис. українських гірників для німецької промисловості: працювати їм дозволялося лише в окремих бригадах (закритих колонах), жити – у спеціальних таборах, ізольовано від інших робітників, замість заробітної плати отримувати копійки на кишенькові витрати. Іншими словами, становище цивільних робітників з України не повинно було занадто відрізнятися від становища радянських військовополонених. Процес вербування у Кривому Розі виявився досить показовим для всієї подальшої політики стосовно українських трудових ресурсів. Загалом на початок 1942 р. вдалося вивезти лише 760 гірників³⁷, отже, надії на відносно добровільний набір робочої сили не виправдалися. З іншого боку, запропоновані для гірників умови проживання та праці в Німеччині, які не задовольняли мінімальні потреби нормального існування людини, стали загальними для всіх цивільних робітників зі "Східних окупованих територій". Тож відправка криворізьких гірників суттєво не розвантажила ринок робочої сили в Рурському басейні, але сприяла посиленню невдоволення та опору населення в цьому регіоні.

Масштабну кампанію вербування робочої сили на Сході німецькі установи розпочали на початку 1942 р. Першочергове значення надавалося великим українським містам: Харкову, Києву, Сталіному (Донецьку), Дніпропетровську. Під тягарем безробіття, голоду й невлаштованості населення великих промислових центрів ставало бажаною здобиччю вербувальників. У розпал голоду на сторінках київської газети "Нове українське слово" за 11 січня 1942 р. з'явилося звернення генерал-комісара Києва Квітцрау: "Українські чоловіки й жінки! Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи. У січні 1942 р. перший транспорт поїзда вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете одержувати добре постачання, крім того, у Києві, Здолбунові і Перемишлі – гарячу їжу. У Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині"³⁸. У Харкові шляхом розклеювання тисяч плакатів на стінах будинків та парканах, виготовлення листівок, закликів до вербування по радіо, через гучномовці, місцеву газету "Нова Україна", через проповіді деяких священників нова влада переконувала місцеве населення в перевагах роботи в Німеччині та закликала зголошуватися на добровільний від'їзд до Райху. Йш-

лося про те, що в Німеччині вони будуть мати забезпечений рівень життя та кваліфіковану роботу, не кажучи вже про те, що працюватимуть в інтересах вільної Європи.³⁹

Не дивно, що знайшлося немало невлаштованих городян, змучених голодом і безпросвітним існуванням в окупованому місті, котрі повірили обіцянкам німецьких вербувальників. 22 січня 1942 р.⁴⁰ з Києва відправився перший транспорт з 1,5 тисячами робітників⁴¹. 24 січня 1942 р. з Харкова в Бранденбург відправився транспорт з цивільними робітниками: всього в ешелоні було 1142 особи, з них – 1078 металургів, 57 столярів, 21 будівельник і 18 представників інших професій⁴². 24 лютого відправився перший потяг з робітниками з Донецька. Особливістю цих перших наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями, перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельника, металурга, гірника тощо.

Але до весни 1942 р. постачанню робочої сили для німецьких підприємств в окупаційних адміністраціях не надавали першочергового значення. Так, в оперативному зведенні відділу праці Райхскомісаріату "Україна" від 31 січня 1942 р. основна увага доповідача була зосереджена на організації будівництва мосту через Дніпро в Києві, відновлення Миколаївських суднобудівних верфей, Криворізьких копалень⁴³. Про відправку ж 1500 добровольців із Києва, 1400 військовополонених із Рівного, 760 гірників із Кривого Рогу звітували як про надзвичайні заходи, що заслуговують всілякої винагороди.

Після запровадження в березні 1942 р. посади Головного уповноваженого з використання робочої сили і призначенням на неї Фріца Заукеля масштаби роботи вербувальних комісій значно збільшилися. У своїй телеграмі від 31.03.1942 р. до Райхскомісарів східних окупованих областей він писав: "Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих."⁴⁴ Розпочалася широка вербувальна акція німецьких установ у зайнятих районах, до якої тісно залучалися й місцеві органи управління. Київський міський голова у своєму наказі від 1.04.1942 р. головам райуправ писав: "...міськуправі доручено організувати добровільний виїзд на роботу до Німеччини мешканців м. Києва віком від 16 до 55 років в кількості не менше 20 000 осіб, причому такий виїзд належить організувати щоденно (також і у свята) не менше 50 чоловік з кожного району, починаючи з 7-го квітня..."⁴⁵ 5 квітня 1942 р. було свято Воскресіння, яке, як згадували очевидці, пройшло зі сльозами та жакливим хвилюван-

ням. А “7 квітня поліція бігала по квартирах зі списками від кербуда, відбирали паспорти, наказували розписуватися і з'являтися кожному в певне місце (де були раніше військкомати). ... На вокзал гнали щоденно людей ешелон за ешелоном... Батьки бігли по боках по тротуарах, плакали, кричали, хто як міг, але нікого навіть не допустили попрощатися.”⁴⁶ На цей час потік добровольців уже вичерпався, а після перших листів із “цивілізованої Німеччини” ні в кого вже не виникало сумнівів, який рай чекає на українських робітників, тому, як бачимо, вербувальники також не церемонилися.

Навесні докотилася хвиля масового вивозу в Райх і до сільської місцевості. “Так прийшла весна 1942 р. Прийшов наказ набирати робочу силу до Німеччини. – розповідає очевидець із с. Глибоке Бориспільського району Київської області. – Старості, коменданту та його прибічникам ніколи, треба знайти ворогів, щоб не залишити нікого в селі. Були складені списки і розіслані повідомлення, у яких говорилося “Ви повинні виїхати до Німеччини на побудову нової Європи”. На село ніби хмара насунула. Великий жах найшов на людей... Втечеш ти – сім'я постражда. Та ось почали бігати поліцаї і силоміць загонити до старостату. Плачучи ішли дівчата, хлопці. Тужили, ніби за мертвих, матері, сестри, рідні”⁴⁷.

Весняно-літня компанія депортації робітників до Німеччини була настільки успішною, що вже 24 липня 1942 р. Ф. Заукель рапортував про доставку в Райх 1,6 мільйона іноземних робітників, з яких 108 тис. було з Галичини, і близько одного мільйона з інших окупованих територій Радянського Союзу⁴⁸. Причому Україна була і продовжувала залишатися найбільшим постачальником робочої сили до Німеччини. Так, у червні 1942 р. фактично припинили свою роботу вербувальні комісії в північних та центральних районах Росії і Білорусії через виснаження резервів робочої сили та загрозу партизанського руху, зосередивши свою діяльність у вузькій прифронтовій зоні. З України ж продовжував надходити транспорт з цивільними робітниками та військовополоненими.

На початку 1942 р. за повідомленням преси кількість галичан, які бажали виїхати на працю до Німеччини, перевищувала кількість робочих місць. Газета “Львівські вісті” інформувала, що 13 березня 1942 р. з Перемишля урочиство було відправлено черговий транспорт із робітниками-українцями до Німеччини. Стотисячним робітником став О. Полчак з Гуменця (Галичина). “Двом робітникам і одній жінці, які закінчували цифру 100 000 у зголошених на виїзд, дали нагороду. Мужчини одержали золоті годинники, а жінка – золоту брансолету”⁴⁹.

9 липня 1942 р. в Чернігові відбулися показові урочистості на честь відправки 350-тисячного робітника до Німеччини з Оперативної зони групи армій “Південь”.

У серпні 1942 р. Ф. Заукель вдруге побував в Україні, відвідав Вінницю, Київ, Харків, Сталіне, Сімферополь, Ялту, Севастопіль. Під час поїздки були врегульовані питання трудових ресурсів Донбасу, оглянуті нові установи праці, проведені зустрічі з особами, відповідальними за вербування робочої сили, і нацистський посадовець сформував глибоке переконання в невичерпності робочої сили в Україні. Тому не дивно, що осінь розпочалася з нової другої “програми Ф. Заукеля”, у якій, зокрема, планувалося доставити в Райх 200 000 українських жінок віком від 15–35 років для роботи в домашньому господарстві. У жовтні 1942 р. почалося полювання на нову потенційну робочу силу – учнів і студентів. Розпорядженням Райхскомісара Е. Коха в Україні були закриті всі середні школи та вищі навчальні заклади: “... Вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні, старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити до Німеччини”⁵⁰. Під час осінніх акцій мобілізації жінок та студентів зріс процент “відбракованих” робітників. За даними Київської біржі праці, більше половини осіб, доставлених восени 1942 р., були визнані медичною комісією непридатними до роботи.

Архівні документи дають можливість достеменно встановити підсумки “жнив” німецької вербувальної кампанії в Україні за 1942 р. Але досить точно можна сказати, що в Києві за 1942 р. на вербувальний пункт було притягнуто близько 39 тис. чоловік, фактично ж виїхало 29 тис.⁵¹ За даними Харківської міської управи, за 11 місяців 1942 р. до Німеччини було вивезено 43 262 міських жителів⁵². На 31 серпня 1942 р. з дистрикту Галичина відправили до Німеччини 254 600 робітників. Протягом осінньої акції 1942 р., яка тривала з вересня 1942 р. до січня 1943 р., було мобілізовано ще 53 860 осіб. Запроваджена система з обіцянок, соціального тиску і брутального терору дозволила німцям, за даними Ф. Заукеля, у 1942 р. депортувати з СРСР 1 480 000 цивільних робітників.

1943 р. позначився для жителів України новою акцією, тепер уже мобілізації працездатних 1923–1925 рр. народження⁵³. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов'язок. “Українці! Тотальна війна проти більшовиків вимагає мобілізації всіх сил. ...німецький солдат не щадить свого життя. Але він вимагає від української молоді, щоб вона зайняла без-

турботне цілком спокійне робоче місце, яке залишив німецький солдат в Німеччині”.⁵⁴ Суть цього документу яскраво демонструє приписка олівцем на звороті розпорядження Хорольської райуправи старості села Павлівка: “мобілізація проходитиме чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти”⁵⁵. У 1943 р. німецькі чиновники винайшли зручну форму постачання невільників до Райху – це робітники з неповнолітніми дітьми. Такі працівники, зв’язані турботою про дитину, нікуди не втечуть, будуть робити все, що накажуть. Окрім того, у звітній документації значно збільшується число доставленої робочої сили. У червні 1943 р. в донесенні німецького офіцера про транспортування цивільних із Києва до Баварії повідомляється, що в ешелоні було 2063 робітники, із яких понад 1400 – жінки з дітьми⁵⁶, тоді як на початку 1942 р. кількість людей в ешелоні рідко перевищувала тисячу осіб і переважно складалася з чоловіків рбїтничих професій. Це донесення непрямо підтверджує факт того, що люди були зібрані під час облав.

За даними львівської дослідниці Тетяни Лапан у 1943 р. почали застосовувати різного роду примусові заходи для відправки до Німеччини запланованої кількості осіб, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рідше. Тим не менше у квітні 1943 р. урочисто відправляли 300-тисячного робітника з дистрикту “Галичина”⁵⁷, а в червні 1944 р. в Німеччині вже працювало 325 тис. галичан.

Масова “евакуація” жителів Східної України із зони бойових дій починаючи з осені 1943 р. також набрала характеру повального постачання робочої сили до Німеччини. За даними звіту господарського штабу “Ост” за період із 16 серпня до 15 вересня 1943 р. з України, тільки з оперативної зони частин Вермахту, було вивезено понад 30 тис. осіб⁵⁸.

Способи противу примусовій депортації в Райх

Прямопропорційно зростаючим завданням депортації робочої сили з України посилювався й опір населення. Уже влітку 1942 р. у столиці України завдання вербування виконувалося тільки шляхом “планомірного полювання на людей”, коли сотні городян затримувалися під час облав на вулицях, базарах, кінотеатрах та пляжах⁵⁹. У цей час збільшився спротив і сільського населення. У доповідях поліції безпеки і СД повідомлялося, що населення генеральної округи “Київ” “навіть після погроз конфіскації худоби та розстрілу. не виконувало розпорядження старост та німецької поліції”⁶⁰.

Можливості уникнути депортації були різними. Найперша – це скористатися суперечкою між вимогами постачання нової робочої сили в Німеччину й потребами окупаційних властей підйому промисловості та сільського господарства в захоплених землях, тобто влаштуватися на працювати на підприємство чи установу окупаційної влади. Уже в червні 1942 р. було опубліковане розпорядження РКУ про виключення певних груп виробництв та професій робітники яких не підлягають вербуванню в Німеччину: залізниця, поштові та телеграфні служби, німецькомовні спеціалісти, фольксдойче та будівництва організації ТОДТа⁶¹. Під час зустрічі з Ф.Заукелем, який відвідав Україну в серпні 1942 р., керівники цивільної адміністрації Києва намагалися пояснити йому, що вивезення робочої сили у визначених обсягах завдасть шкоди економіці окупованих територій і власне виробництво доведеться призупинити⁶². Звичайно, окупаційна влада на місцях не переймалася долею вивезених українців, але необхідність мати робочу силу давала шанс багатьом українцям уникнути долі невільника на чужині. Підтвердженням цьому можна навести масу задокументованих прикладів і свідчень очевидців. Учасниця відомої підпільної організації “Молода гвардія” з м. Краснодона Лідія Андросова (1924 р.н.) у своєму щоденнику записала: “Нас, комсомольцев, заставляють кождий день ходити отмечаться в полицию. Так как наши девочки, а так же и я, все работают на шахте, то нас не посылают на бесплатные работы. А какая нам плата 350 гр. хлеба и 5 руб. 60 коп. упряжка. Я бы ни за что не работала, но работа меня спасла. Меня не забрали в Германию, хотя и были повестки”⁶³.

Потреба в робочій силі рятувала від депортації й жителів сільських районів. Ось свідчення очевидців села Рогозів Бориспільського району Київської області: “...Відправили на каторгу лише 27 осіб, така незначна кількість порівнюючи з іншими селами пояснюється тим, що в Рогозові щоденно відправляли на роботу по будівництву вузькоколійки до 200 осіб і на відбудову грейдера теж 100 душ, ці 300 душ молоді були закріплені до цієї роботи на увесь час будування. Від роботи на грейдері звільнялись жінки і рідні поліцаїв”⁶⁴. Із села Старе Бориспільського району з населенням близько 3,5 тис. до Німеччини відправили тільки 26 осіб, оскільки “потрібні були робітники для цукрового заводу, торфорозробки та лісорозробки. Бо німцям, як висловлювався староста, потрібен був цукор”⁶⁵. Не менш важливими, ніж промислові об’єкти, були й сільськогосподарські підприємства. Необхідність зібрати вирощений урожай змусила окупаційну адміністрацію селища Велике Половецьке (зараз Білоцерківський район) відмінити мобілізаційну кампанію влітку 1943 р.⁶⁶

Ще одним “легальним” способом уникнути вивезення до Німеччини було отримати медичну довідку про непридатність до праці. Люди вдавалися до витончених вигадок, аби тільки бути “невиліковно” хворими, іноді завдавали собі дійсно непоправні каліцтва. Усе було доречним, тільки б не їхати. Цілий арсенал різних способів травмування випробувала на собі жителька Херсона Євгенія Стрельцова (Чабанова), перш ніж потрапити під виглядом “евакуації” в Райх: “Когда объявляли повестками (мой 1926 год), мы с подругой (по чьему-то совету) делали крепкую настойку из махорки и пили перед комиссией. И это помогало. Давали отсрочку на 10 дней. Но потом опять повестка. Что же делать? Упросили соседку фельдшера Сабину и она нам сделала укол с бензином. Мне в ногу, подружке в плечо. Получалась флегмона. Это была невыносимая боль! Мучения были нетерпимые, кричали от боли. Но результат был, опять на 10 дней отсрочки. Освобождения всегда давали только на 10 дней”⁶⁷.

Підкуп дрібного посадовця окупаційної адміністрації: поліцай, старости, управляючого будинком, працівника біржі праці тощо – також був дієвим способом уникнути вивезення в Німеччину для тих, хто мав таку можливість. Продажність серед місцевої влади була звичним явищем: “Українські поліцаї-охоронці скрізь беруть хабарі. Дружини місцевих шуполіцаїв звільняються від вербування – результат: численні прохання про реєстрацію шлюбу”⁶⁸.

У більшості випадків населення мусило застосовувати досить ризикований і небезпечний спосіб уникнення депортації – саботаж і втечі. В областях з великими лісовими масивами до цього способу вдавалися цілі села. Пропонуємо деякі висловлювання гебіткомісарів генеральної області “Луцьк” і “Волинь” під час наради 29–30 травня 1943 р. в Луцьку з приводу поставки робочої сили до Німеччини. “З досвіду – всі рятуються втечею, облава скрізь проводиться на кшталт нападу. Молодь спить вночі й без того виключно за межами сіл, оскільки такий метод вербування [облави] до цього часу вже досить добре відомий. Загальна тенденція серед українського населення: ніхто не з'являється добровільно. Гебіткомісар Горохова був більш лаконічним: “У мене все населення в лісі”⁶⁹.

У тих районах, де не було лісових масивів, де не було змоги сховатися, можна зустріти приклади дивовижної винахідливості людей. Житель Дніпродзержинська П.Т. Грабенкорозповідав, що його батьки побудували спеціальний підземний „схрон”, вхід до якого був лише з вигрібною ями туалету. Там майже рік переховували старшого брата Євгена та двох його друзів-сусідів, через спеціальний люк подавали їм їжу⁷⁰.

Варто зазначити, що втечі були небезпечні як для втікача, так і для його рідних. Але люди ризикували. Значна частина очевидців, із якими доводилося спілкуватися, потрапляла до Німеччини після двох чи трьох втеч. Тікали з вербувальних пунктів, по дорозі на залізничну станцію, під час перевезення залізницею, у пересильних таборах. Навіть з'явився такий вірш:

Здраствуй, Київ.

Торбу виїв,

Ковбасу полуку –

І додому утечу.

Про масштаби втеч під час транспортування завербованих свідчать дані, наведені у звіті керівника охоронної команди потягу №32 119, який перевозив із Києва до Байтгитайма 2 063 осіб. “Під час всієї подорожі разом із 6 хворими, зникло 48 чоловіків та жінок”⁷¹. І це за обставин, що було публічно розстріляно четверо ні в чому невинних людей, після першої вдалої втечі чоловіка та жінки через декілька годин подорожі.

Таким чином, зі збільшенням масштабів депортації робочої сили з України до Німеччини посилювався й опір місцевого населення, який набував організованого колективного характеру (як у випадку із сільським населенням) або індивідуальних форм. Нерідко способи уникнення вивезення до Німеччини були подібні до самогубства.

Транспортування

Важливим етапом доставки робочої сили з окупованих територій у Райх було транспортування. Як правило, із невеликих населених пунктів групу завербованих під охороною місцевих поліцаїв та жандармів супроводжували до районного центру або найближчої залізничної станції. Нерідко люди йшли пішки кілька десятків кілометрів. Вигляд цієї скорботної валки наводив сум та жах на кожного, хто це бачив. Галина Касіч, жителька с. Вигурівщина Київської області, дуже влучно назвала це дійство похороном: “Проважали нас. Це було не то, що якесь. Це був похорон [...] Нас забрали і нас гнали (коротка пауза) через ліс (пауза). Поліція їхала на конях, німців я шось і не пам'ятаю. Так нас гнали, а за нами йшли наші батьки. Рядом йшли, от рядом зо мною. Моя мама падала на землю, за землю хваталась і кричала!”⁷²

Умови проїзду потягом були відповідними до методів набору робочої сили. “Техніка відправки” робітників до Німеччини навесні 1942 р. стала темою наради районних інспекторів-інформаторів при управі м. Києва. Один із них повідомляв таке: “11 травня мені довелося бути на вокзалі. По вагонах висловлювали незадоволення технікою відправки. Вагони без нар, без соломи. Доводиться сидати на підлогу, а до того

ж вагони не було вичищено. Таким чином доводилося людям мусувати свій одяг, а були такі пані та пани, які прийшли до відправки як на свято в кращому своєму одязі⁷³. Тобто умови поїздки в Райх, які були організовані на самому ранньому етапі вербування, не обіцяли нічого доброго робітникам і були красномовною антирекламою всіх агітаційних заходів. Приблизно такими умови перевезення робітників залишали весь час із тією тільки різницею, що пізніше в кожному вагоні був охоронець і “більш ефективно” стали використовувати рухомий склад – збільшилася кількість пасажирів у вагоні.

Із уже неодноразово цитованої доповідної старшого лейтенанта охоронної поліції Кюшпера про супроводження потягу № 32 119 із цивільними робітниками можемо дізнатися, що потяг пройшов шлях від Києва до Байтінгайма (Баварія) за 6 діб: від 16 до 22 червня 1943 р. На своєму шляху транспорт робив зупинки у Фастові, Козятині, Жмеринці, Перемишлі, Кьонігсцельті, Дрездені, Заальфельді, Нюрнберзі. На станціях Жмеринка, у пересильному таборі в Перемишлі та Кенігцайтті пасажирам видавали гаряче харчування – “достатнє і якісне”, як зазначив доповідач. Воєнізована охорона складалася частково з військовослужбовців охоронної поліції та вермахту: 8 офіцерів, один із яких – керівник транспорту, та 125 унтер-офіцерів і рядових, частина яких поверталася з фронту у відпустку. Ще до обслуговуючого персоналу входили 8 санітарів і дві українські лікарки. “Рядовий склад розташувався у вагонах по двоє і більше чоловік, залежно від величини вагону. Решта солдатів утворювали резерв, який розташовувався в останньому вагоні і мав доручення попереджати спроби втечі за будь-яких обставин”. Після пересильного табору в Перемишлі, де потяг стояв півтори доби, а пасажири проходили дезінфекцію, особовий склад воєнізованої охорони скоротився на одного офіцера та 47 рядових. Серед спостережень та зауважень старшого лейтенанта охоронної поліції Кюшпера щодо транспортування робітників варто звернути увагу на такі його пропозиції, які доволі красномовно характеризують умови транспортування українських робітників у Райх. “Щоб скоротити до мінімуму втечі робітників у межах України та Генерального Губернаторства, необхідно безумовно замонтувати люки у вагонах. Надалі у вагони необхідно надати відра з водою, так як українські робітники на кожній зупинці від великої нестачі води з будь-якою посудиною біжать до водопроводів. Так само необхідно обладнати в кожному вагоні отвори для справляння природних потреб, оскільки зали вокзалів в неймовірний спосіб забруднюються робітниками⁷⁴.

Українські примусові робітники в Райху: скільки їх було?

Як уже зазначалося попередньо, переважна більшість українських громадян була доставлена в Райх з окупованої території України впродовж 1942–1944 рр. унаслідок жорстокого примусу. Проте перші українці опинилися на примусовій праці в Німеччині ще восени 1939 р. Це галичанами, котрі служили в польській армії і потрапили в німецький полон, а з часом були переведені у стан цивільних робітників. Архівні документи також свідчать, що з вересня 1940 р. українці прибували працювати до Райху в числі військовополонених та цивільних робітників із Франції⁷⁵, яка була центром міжвоєнної трудової імміграції, і сюди в пошуках роботи стікалися переселенці з Польщі і Західної України зокрема⁷⁶. За даними, наведеними в дослідженні С. Качараби, із Західної України в період з 1926 по 1938 рр. до Франції емігрувало понад 54 тис. українців⁷⁷. Перші цивільні робітники із сучасної території України почали прибувати до Німеччини ще влітку 1941 р. – це жителі обласей, що увійшли до дистрикту Галичина⁷⁸.

Питання про кількість громадян України, які залучалися в роки війни до примусової праці в Райху, належить до найбільш проблемних. Ми маємо два корпуси джерел, у яких є інформація стосовно вивезеного населення до Німеччини – це німецькі джерела (відомості імперських міністерств та інших установ, що займалися працевикористанням іноземців у Райху, окупаційних установ в Україні, органів місцевого управління, які безпосередньо проводили вербування цивільного населення), та джерела радянських органів влади, які займалися підрахунками збитків, заподіяних Україні нацистською окупацією.

Німецькі документи, які ми маємо на сьогоднішній момент, не дають змоги підрахувати загалом кількість депортованих робітників з України за весь період окупації. По-перше, територія України була поділена між різними окупаційними адміністраціями, кожна з яких звітувалася окремо. По-друге, упродовж війни територія цих адміністрацій постійно змінювалася й охоплювала не тільки суто українські області. Звіти й донесення німецьких окупаційних органів містять в основному проміжну інформацію: про відправку окремих транспортів з робітниками або підсумкові дані про вивезення робітників за певні періоди. Підрахунки кількості іноземних робітників, які провадили центральні установи Райху, також не можуть дати відповіді на наше питання, бо такої суверенної держави України на той час не існувало, й українці належали до різних категорій іноземних робітників. Так, зо-

крема, у відомостях про чисельність іноземних робітників на території Райху на серпень 1944 р., які подавало відомство Генерального уповноваженого з використання робочої сили, немає робітників такої національності як українці⁷⁹. Депортовані жителі з України значилися в цьому документі серед числа робітників із території Польщі (1 690 642), та цивільних робітників і військовополонених із Радянського Союзу (2 806 203). Німецькомовна історіографія традиційно також не виділяла українців з-поміж примусових робітників із території Радянського Союзу. Тільки в нещодавньому дослідженні М. Шперера (2001 р.) подаються відомості, що до Німеччини було депортовано впродовж 1941–1944 рр. понад 1,7 мільйонів українців⁸⁰.

Радянські підрахунки вивезеного населення з України здійснювалися на основі розслідувань Надзвичайної Державної комісії для виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників, проведених у 1943–1945 рр. При кожному виконкомі обласних та районних рад народних депутатів діяли спеціальні комісії “по виявленню та обліку фактів злочинів, збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками державним, кооперативним організаціям, установам та громадянам СРСР”. Крім того, у багатьох областях України впродовж 1944–1947 рр. на вимогу відділу Держархівів УНКВС кожна сільська та міська рада повинна була надати “Хронологічну довідку про тимчасову фашистську окупацію даного населеного пункту та його звільнення Червоною Армією (1941–1944 рр.)”, у якій повідомити точні дати окупації та визволення населеного пункту; інформацію про кількість розстріляних, повішених та арештованих окупантами громадян; факти діяльності підпільних груп, партизанських загонів і з'єднань та участь у них місцевих жителів; кількість вивезених громадян “на каторжні роботи до Німеччини”, перебіг бойових дій на території населеного пункту, допомогу місцевих жителів Червоній армії тощо. Наприклад, у Полтавській, Вінницькій, Київській областях є такі довідки по кожному населеному пункту, а Хронологічні довідки по Чернігівській та Ізмаїльській областях опубліковані окремим виданням. На основі зібраного таким чином матеріалу на 20 травня 1945 р. встановили, що з України в Німеччину було вивезено 2 143 581 осіб⁸¹. Упродовж наступних кількох років ці дані перевірялися й уточнювалися, і на початку 1947 р. кількість депортованого населення з України становила 2 033 639 осіб⁸².

У 1963–1965 рр. на запит Інституту історії партії ЦК КП України філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР всі обласні партійні архіви при обкомах КП України на-

давали довідки про діяльність радянського підпілля, партизанських загонів, про знищене та вивезене до Німеччини місцеве населення, які були підготовлені на основі зібраного ще в 1944–1947 рр. матеріалу. Опубліковані дані про кількість вивезеного до Німеччини населення з кожної області України у третьому томі видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.”, яке готував Інститут історії партії ЦК КП України, вірогідно, і є результатом опрацювання довідок обласних партархівів 1963–1965 рр. Простий підрахунок цих даних дає результат у 2 400 342 особи, які були депортовані з території України в сучасних кордонах до нацистської Німеччини⁸³. До цього часу ця цифра сприймалася більшістю істориків як незаперечна істина й не зазнавала серйозної перевірки. Перегляд надісланих у 1963–1965 рр. довідок обласних архівів до Інституту історії партії ЦК КП України викликає чимало запитань стосовно того, на основі яких підрахунків були взяті ці відомості та певні застереження до даних по окремих областях. Аналіз і перевірка даних “Хронологічних довідок про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною Армією (1941–1944 рр.)”⁸⁴ по кожному з 1464 населених пунктів Київської області дали змогу доповнити інформацію про депортоване населення, знайти недоліки обчислень, і отримати нові дані – 174 263 особи, що більш ніж на 4 000. перевищує цифру, якою користуються історики.

До сьогодні остаточно не з'ясованим залишається питання про кількість вивезених до Німеччини киян. Комісія у справах з репатріації при Раднаркомі УРСР, посилаючись на НДК, оперувала даними у 5 782 громадян, депортованих із Києва⁸⁵. В опублікованих актах Надзвичайної державної комісії по Києву взагалі не має відомостей про кількість вивезеної робочої сили з міста до Німеччини. Пізніше радянські історики прийняли за незаперечний факт дані, що в Райх було доставлено близько 100 000 киян⁸⁶. Уперше як припущення, що понад 100 000 киян вивезено на німецьку каторгу, прозвучало в праці К. Дубини “778 трагічних днів Києва”⁸⁷, потім – у праці М.Коваля “Історія пам'ятає – кривавий шлях фашистів в Україні” (1965 р.) ці дані наводилися як достовірний факт⁸⁸. У виданні “Книги Скорботи України – місто-герой Київ” (2003 р.) повідомляється вже про 120 000 киян, депортованих до нацистської Німеччини⁸⁹. На основі яких підрахунків з'явилися цифри 100 000 і 120 000 депортованих киян, автори не повідомляють. Можливо, за кількість вивезеного на роботу в Німеччину населення Києва було визнано різницю між кількістю населення столиці в квітні 1942 р.

Карта Київської області 1939–1954 рр.

Примітка. Карта створена за даними дисертаційного дослідження Пастушенко Т.В. *Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація. Історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини.* – К., 2007. – 242 с. 4082 – кількість робітників вивезених до Німеччини у 1942–1944 рр.

(350 000)⁹⁰ та в січні 1944 р. (250 000)⁹¹. Але за таких підрахунків до числа примусових робітників неминуче потрапляє те населення, що добровільно виїхало з Києва разом із німецькими військами, а таких людей складно віднести до категорії жертв нацистських переслідувань.

Не можуть прояснити ситуацію й архівні документи окупаційного періоду. За підрахунками Київської міської управи з початку вербувальної кампанії до кінця 1942 р. до біржі праці було притягнуто 38 746 осіб, фактично ж виїхало з Києва до Німеччини близько 29 000 осіб⁹², і ми не маємо підстав вважати, що працівники управи свідомо применшували ці показники. У доповіді поліції безпеки та СД про становище і настрої населення в генеральній області “Київ” на початку 1943 р. повідомлялося, що під час осіннього вербування 1942 р. резерв робочої сили в місті Києві вже був вичерпанним. На жаль, ми взагалі не маємо документально підтверджених відомостей про кількість вивезених до Німеччини киян у 1943 р. У вже цитованій доповіді поліції безпеки та СД говорилося, що до квітня 1943 р. так і не вдалося виконати поставлене восени 1942 р. завдання: доставити в Райх із Києва близько 7 000 робітників. Тому виглядає принаймні необґрунтованим припущення радянських істориків, що з Києва було депортовано 100 000 осіб, адже тоді за десять місяців 1943 р. з міста необхідно було б вивести майже 70 000 робітників за досить несприятливих умов відступу німецьких військ і при загальній тенденції скорочення обсягу поставок робочої сили з України характерній для 1943 р. Як аргумент на користь збільшення кількості депортованих часто наводиться факт масового виселення киян із районів міста, що увійшли до прифронтової зони. Дійсно, більшість опитаних дисертантом очевидців були вивезені з Києва восени 1943 р., під час евакуації мешканців міста із зони бойових дій. Але скільки евакуйованих було вивезено таким чином на роботу в Німеччину, сказати важко. До того ж, автори спогадів, які не підкорилися наказу про евакуацію, були схоплені польовою жандармерією і після цього вивезені в Райх⁹³. Достовірно відомо також інше: – потрапити до контингенту евакуйованих зовсім не означало виїхати до Німеччини⁹⁴. Виходячи з наведених міркувань, ми можемо лише обережно припустити, що більш вірогідним виглядає цифра в 50 000 примусово депортованих киян на працю до Німеччини.

Так само дані по Харківській області критикує А. Скоробагатов у монографії “Харків у часи німецької окупації 1941–1943” як такі, що не були здобуті в результаті серйозних підрахунків⁹⁵. Певні зауваження стосовно відомостей про вивезене до Німеччини населення з Вінницької області висловлює С. Гальчак у своєму

дослідженні “Східні робітники” з Поділля у Третьюму Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам”⁹⁶. Українці важливо провести нові регіональні дослідження для більш достовірного визначення загальної кількості примусових робітників з України. Певну допомогу в цьому можуть надати фільтраційні справи репатріантів-остарбайтерів, які були передані з відомства СБУ до державних обласних архівів у середині 90-х рр. Проте серед них трапляються і справи військовополонених або вихідців з інших областей. Отже, глибоке статистичне опрацювання матеріалу по депортованому в Райх населенню ще попереду, і не завжди слід очікувати, що результати будуть змінюватися в бік збільшення чисельних показників.

Система примусової праці в Третьюму Райху для робітників зі Сходу

З моменту прибуття на територію Третьюго Райху українські робітники потрапляли в лещата великої карально-наглядової системи, яка здійснювала розподіл новоприбулих за місцями праці, їх фільтрацію, а в подальшому – контроль над їхньою працею, пересуванням, дозволям і навіть статевим життям. До цієї системи входили табори праці, служба охорони на підприємствах, виправно-трудова та штрафні табори для порушників, спеціальні відділи в гестапо для розшуку втікачів тощо. Крім того, діяльність цих органів регламентувалася низкою інструкцій, наказів, розпоряджень, у яких були розписані всі аспекти життя іноземної цивільної робочої сили.

Жителі України в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних примусових робітників і відповідно їх умови життя та праці дещо відрізнялися. Галичани з колишніх земель Австрійської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, мали офіційний статус українців, що у свою чергу давало можливість: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальні знаки на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу громадських організацій, задовольняти духовні потреби, мати дещо кращі умови проживання та харчування, навіть відпустки. Українці ж із територій, що входили до РКУ чи військової зони окупації, незалежно від того, поїхали вони добровільно чи примусово, розділили долю мільйонів остарбайтерів, як офіційно в нацистській Німеччині називали цивільних робітників із Радянського Союзу. На кінець листопада 1942 р. за даними німецьких дослідників на сто неаданських іноземних робітників у Райху 53 робітники було з СРСР, на сто німецьких робітників – 8 радянських⁹⁷.

“Східні робітники” становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників у Райху і водночас були найбільш безправними. Умови життя та праці остарбайтерів до найдрібніших деталей регулювалися широким комплексом указів.

Правовий статус остарбайтерів

Перші положення щодо “використання праці росіян” у Німеччині були сформульовані в директиві Г.Герінга від 7 листопада 1941 р.⁹⁸ Наступні законодавчі документи були підготовлені Головним управлінням безпеки Райху (РСГА)⁹⁹, яке мало розробити необхідні організаційні заходи для попередження “загрози правопорядку” після початку використання російських робітників. На початку грудня 1941 р. РСГА організувала координаційну установу, яка повинна була забезпечувати інформаційні потоки та домовленості між різними державними органами – учасниками в питаннях безпеки використання іноземців – це відділ іноземців РСГА (“Ausländer-Arbeitskreis beim RSHA”). Через два тижні після установчого засідання відділу іноземців РСГА Баатц представив головні напрями окресленої ним програми стосовно працевикористання радянських цивільних робітників, у якій, зокрема, було запропоновано варіант розпізнавального знака для цієї категорії робітників – це прямокутник, на блакитному фоні якого були білі літери “ОСТ”, що означало “росіянин”, котрий до початку війни жив у Радянському Союзі, у тому числі житель дистриктів Галичина та Білосток, і України. Згодом радянських цивільних робітників за знаком “ОСТ” стали називати остарбайтери (східні робітники), а весь комплекс указів отримав назву “розпорядження про остарбайтерів”¹⁰⁰.

20 лютого 1942 р. Гейдріх підписав підготовлений РСГА всеосяжний указ про східних робітників, який складався власне із трьох документів: загальні положення, укази, регулюючі технічні питання утримання та нагляду за східними робітниками, а також дії Райхсполіції¹⁰¹.

Згідно з ними остарбайтерів належало ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винятково в складі робочих груп, а в сільському господарстві – тільки на великих підприємствах. Утримувати ж “східних робітників” належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося лише у виробничих потребах, решта часу – перебування в таборі, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці). Обов’язковим було постійне носіння на верхньому одязі

розпізнавального знака “Ost”. Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків тощо. Заборонялося задоволення духовних потреб.

Дискримінація простежувалася й у ділянці оплати праці. Ще в директиві Г.Герінга передбачалося цивільним робітникам із СРСР платити суто символічні (“кишенькові”) гроші. 20 січня 1942 р. було запроваджено податок на східних робітників (Ostarbeitersteuer), який вираховувався із зарплати самого остарбайтера. Указ від 9 лютого 1942 р. врегулював основні питання оплати праці – передбачалося вираховувати із зарплати робітника ще й 1,5 райхсмарки на день за харчування та проживання, окрім того, існували ще й періодичні відрахування за одяг, взуття та навіть за транспортування на роботу. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. були врегульовані й питання страхування: підприємець зобов’язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райхсмарки щомісяця за кожного робітника¹⁰². У підсумку середньостатистичному остарбайтерові, за підрахунками П. Поляна, залишалося від 1–2 до 3–5 райхсмарок щотижня. Ті ж робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

За умовами життя (низька заробітна платня, утримання в бараках під охороною) остарбайтери наближалися до становища радянських військовополонених. Основною ж рисою “розпоряджень про остарбайтерів” від 20 лютого 1942 р. був постійний нагляд та контроль за “східними робітниками”. Обов’язок контролювати остарбайтерів покладалася не лише на спеціальні органи: поліцію чи службу безпеки. До нагляду за іноземними робітниками були активно включені й члени націонал-соціалістичної партії. Наприкінці серпня Борман видав розпорядження, згідно з яким члени партії повинні були організувати спеціальну службу контролю. Завданням цієї “Партійної охоронної служби” було “допомагати попереджати статеві стосунки або інші стосунки між німцями та іноземцями, які гіпотетично можуть привести до статевого”. Упродовж війни окремі положення правового статусу “східних робітників” під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. до наказу від 20 лютого 1942 р. були внесені деякі зміни, що послаблювали режим утримання остарбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову взаємодію з німецьким населенням, що

відкривало шлях до використання “східних робітників” у сільському господарстві. Проте одночасно жорсткішими стали покарання – аж до смертної кари за досить незначні провини¹⁰³.

Поштовий зв'язок остарбайтерів із рідними був дозволений лише з липня 1942 р.¹⁰⁴, а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування¹⁰⁵. Кожному робітнику дозволялося писати по два послання щомісяця винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Остарбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, у яких працювали робітники. Уся кореспонденція остарбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування (Auslandsbriefprüfstelle). Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці (Arbeitsamt). Треба відзначити, що такі суворі правила листування стосувалися лише робітників із окупованих територій СРСР (на українців із дистрикту “Галичина” подібні обмеження не поширювалися).

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо “східних робітників” після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА¹ від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід остарбайтерів за межі табору з дозволу керівництва¹⁰⁶. Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалася¹⁰⁷. Останні зміни в умовах працевикористання остарбайтерів відбулися в березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх формально прирівняли до інших іноземних робітників¹⁰⁸.

Умови праці, проживання харчування українських примусових робітників

Шанси на виживання залежали в значній мірі від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці і побуту були найважчі, чи до сільського господаря, де легше було прохарчуватися. Третина робітників із Радянського Союзу працювала в сільському господарстві, 8,3 відсотка використовували у видобувній промисловості, ще 29,2 – на металургійних підприємствах, 3,7 – у хімічній

¹ ГБА – від нім. GBA (der Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) – генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф.Заукель

промисловості, 3,6 – на будівництві¹⁰⁹. Використання іноземних примусових робітників не обмежувалося великим виробництвом, воно розповсюджувалося на всі господарства за винятком адміністрації, – від сільської родини до невеликої слюсарної майстерні на шість робітників. Сім'ї німецьких городян також вимагали робочих рук, оскільки служницю з України чи Росії було дешевше використовувати в домашньому господарстві. З метою “захисту німецької крові” нацистська влада вимагала, щоб принаймні “половину цивільних робітників, рекрутованих із Радянського Союзу, становили жінки. Саме дуже молоді “остарбайтерки” з 1943 р. були найбільш затребуваними робочими руками на промислових підприємствах, оскільки їх продуктивність була дуже високою, а їх зарплата – низькою, і на них не розповсюджувалися положення німецьких соціальних законів для жінок. На відміну від їх колег-чоловіків жінками було особливо легко керувати, а німецькі органи влади не боялися їх опору. Крім того, вони були часто беззахисні перед сексуальними переслідуваннями керівників табору та інших німецьких начальників, так само, як і своїх земляків. Таким чином, дана категорія підпадала під подвійний гніт і як радянських примусових робітниць, і як жінок.

Як уже зазначалося, режим утримання для наших співвітчизників був найтяжчим. “Остарбайтери” зазнавали покарання за найменший непослух і порушення дрібних заборон. З особових справ робітників танкобудівного заводу Демаг (Берлін), котрі проживали в таборі Фалькензее, можемо довідатися, за які правопорушення штрафували наших земляків¹¹⁰. Найчастіше – це дрібні порушення табірної режиму та трудової дисципліни на підприємстві: вихід за межі трудового табору без дозволу, повернення до бараку після відбою, відсутність знака “OST” на верхньому одязі, за намагання перепочити під час роботи (“підозріле сидіння в туалеті”), пошкодження спецодягу, втрата посвідчення тощо. Часто цілком легальні спроби робітників поповнити свій мізерний раціон також каралися як незаконні дії. У серпні 1943 р. з берлінської кримінальної поліції повідомляли керівництву табору Фалькензее, що були затримані їх робітники за те, що один з них виміняв у німця за тютюн буханку хліба, а другий купив хліб за 20 марок у французького робітника¹¹¹. У травні 1944 р. семеро робітників були оштрафовані за те, що у вихідний день поїхали в Берлін і купили продукти харчування.¹¹² Навіть поширений серед постійно голодних та нужденних наших співвітчизників підробіток у вихідний день у німецьких громадян також кваліфікувався адміністрацією цього табору як незаконний. У персональній справі остарбайте-

ра Івана Гнускіна знаходимо такий запис: “Як вже неодноразово впродовж останнього часу повідомлялося, що остарбайтери таємно працюють у вихідний день у приватних німців. І знову стався новий випадок цього. У остарбайтера № 471 Гнускіна Івана знаходилася записка, яка свідчила про його роботу. “Гнускін Іван, остарбайтер, сьогодні для мене працював з 7:30 до 4:30 годин. Марта Альберг.”¹¹³ Ймовірно, німецька господиня хотіла допомогти своєму помічникові, пояснити причину його відсутності в таборі, а вийшло все навпаки – Івана вкотре општрафували на 10 марок за порушення режиму трудового табору. Робітники порушували дисципліну, ризикували, намагаючись знайти способи покращити харчування, роздобути якийсь одяг, хоча б на деякий час позбутися постійного нагляду.

Охорона праці та здоров'я примусових робітників

Остарбайтери дійсно мали найгірші умови життя, мінімальне харчування, виконували найважчу роботу, і як наслідок – найбільший відсоток травматизму та смертності від інфекційних хвороб і виснаження. Радянські робітники були законодавчо позбавлені багатьох соціальних гарантій у Райху, які розповсюджувалися на німецьких та інших іноземних робітників, як то право на відпустку, загальне соціальне страхування, страхування на випадок нещасного випадку, через інвалідність тощо¹¹⁴. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через лікарняні каси. Спочатку внески до каси відраховували із зарплати робітника в розмірі 4 РМ. Згодом указом міністра праці від 4 березня 1942 р. підприємець зобов'язаний був виплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 РМ щомісяця за кожного робітника¹¹⁵. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (надання лікарської допомоги, допомоги зубного лікаря, у тому числі допомога вузького спеціаліста-лікаря, допомога лікарськими препаратами, такими як зеленка, бинти та інші дрібні лікарські препарати); допомога в лікарні (курс лікування). Але послугами лікарняної каси користувалося вдвічі менше остарбайтерів, ніж німецьких робітників чи інших іноземців¹¹⁶. Особливість такого медичного обслуговування полягала в тому, що керівник табору вирішував, чи потрібна робітнику медична допомога. Крім того, до кінця 1942 р. хворих, лікування яких потребувало багато коштів рекомендувалося відправити назад на біржу праці й до Радянського Союзу. Загалом за 1942–1943 рр. за дуже приблизними підрахунками в СРСР повернулося близько 150 тис. непрацездатних або доведених до стану непрацездатних людей¹¹⁷.

За даними статистики середньомісячна смертність серед остарбайтерів у 1943 р. була 1210 осіб за місяць¹¹⁸. П.Полян припускає, що це був найбільш спокійний у цьому відношенні рік, оскільки в 1942 р. та 1944–1945 рр. смертність мала бути вищою – через епідемії та погане харчування в 1942 р. та через бомбардування в 1944–1945 рр. Найбільше остарбайтерів помирало від туберкульозу: від 23 до 40 відсотків у 1943 р. Наступною масовою причиною смерті була загальна серцево-судинна недостатність та виснаження (31% у березні 1943 р.). Від 6 до 12% остарбайтерів помирало від сухот, від 4 до 7% – гинуло від виробничих травм, від 2 до 4% – через захворювання на тиф¹¹⁹.

Форми протипу остарбайтерів

Безумовно, нестерпні умови існування, погане харчування, важка праця викликали протест у примусових робітників з України. Він знаходив вияв не тільки в різноманітних формах “трудової халатності”, частково навіть за домовленістю з німецькими колегами по роботі, дрібних порушеннях правил поведінки, а навіть у стихійних виступах, відмовах працювати, а найчастіше – у втечах. Німецькі посадовці відзначали велику кількість втеч ще під час перевезення цивільних робітників з України. За даними німецького дослідника Ульріха Герберта, починаючи з 1943 р. у Німеччині щомісяця втікало близько 45 тис. іноземних робітників, майже 500 000 щороку, більшу половину яких становили остарбайтери¹²⁰. Матеріали управління поліції безпеки та СД Райхскомісаріату Україна містять велику кількість заявок про втечу українських робітників із підприємств Ганновера, Магдебурга¹²¹. Більшість утікачів знову була піймана. Документи відділення при головному вокзалі Лейпцизької кримінальної поліції свідчать про те, за яких обставин потрапили до рук правопорядку наші співвітчизники. Групу киян – трьох робітників заводу в Сілезії, найстаршому було 20 років, наймолодшому тільки виповнилося 17 – затримав 21 травня 1942 р. службовець семафора. “Вони стояли на підніжжі швидкого потягу, який вирушав з головного вокзалу Лейпцига до Дрездена, коли поїзд зупинився біля семафора 21 й було затримано обвинувачених. Затримані не тікали... було встановлено, що вони 7 травня без всякої причини залишили місце праці й хотіли швидким поїздом повернутися до Києва”¹²². Хлопців, звісно, заарештували й доправили у в'язницю. Подальша доля їх – строк ув'язнення в концтаборі Бухенвальд.

Втечі – це були в більшості індивідуальні й спонтанні реакції на нестерпні умови роботи та життя. Багатьом утікачам якщо й не вдавалося повернутися на батьківщину, то в такий спосіб

поміняти табір, підприємство або місто було цілком реально.

Діяльності значних підпільних політичних організацій серед остарбайтерів перешкоджав потужний репресивний апарат нацистської держави та переважно вороже ставлення місцевого населення. Хоча про існування невеликих патріотичних груп, які займалися переважно розповсюдженням рукописних листівок, таємно слухали й передавали новини з фронту, організували саботажі та невеликі диверсії на виробництві, присвятили свої дослідження як радянські¹²³, так і німецькі історики¹²⁴, а також свідчать у своїх спогадах колишні українські невільники¹²⁵.

У доповіді гестапо про діяльність груп опору іноземних робітників та військовополонених за період із березня по вересень 1944 р., яку наводить у своїй праці У. Герберт, значиться 38 підпільних організацій, які налічували 2700 активних членів. Переважно вони були створені радянськими військовополоненими та остарбайтерами, але до їх складу входили також французькі, словацькі, чеські та німецькі антифашисти. Найбільш відомою організацією з цього списку був "Братський союз військовополонених" (БСВ)¹²⁶ – найкраще організована й найчисельніша (до 600 членів) політична організація іноземців, яку вдалося розкрити гестапо за весь час війни. Починаючи з невеликої групи, яку створили радянські військовополонені-офіцери в Мюнхені, до травня 1943 р. БСВ розповсюдився на територію всієї південної Німеччини, зав'язавши контакти в багатьох таборах радянських військовополонених та цивільних робітників. Проте гестапо вдалося вийти на центральну організаційну структуру і до червня 1944 р. ліквідувати всю організацію.

Більшість "політичних" антифашистських організацій були розрізненими дрібними групами робітників, тісно інтегрованими в неформальні субструктури іноземців. Особливо масово такі групи почали створюватися з 1944 р., і їх кількість невпинно зростала. У згадуваній уже доповіді гестапо існування подібних груп (переважно серед радянських робітників) було зафіксоване майже у всіх крупних містах Німеччини.

Проте маємо всі підстави стверджувати, що дані, наведені в доповіді гестапо, далеко не повні. Специфіка існування підпільних організацій, яка передбачала конспіративність, анонімність її членів, не дозволяла створення достатнього джерельного матеріалу. Доступні для даного дослідження документи підтверджують припущення, що найбільш відомі на сьогодні ті організації, які були викриті гестапо і про які збереглися документи розслідування. Ті ж групи, які не були розкриті, а їх членам вдалося залишитися живими, пройшли довгий шлях дове-

дення свого існування в радянських партійних органах, і найчастіше так і не були визнані. Прикладом може слугувати історія підпільної організації "Іскра", яку створили влітку 1942 р. шестеро остарбайтерів та колишніх радянських військовополонених в м. Вурцен поблизу Лейпцига¹²⁷. До кінця 1944 р. до цієї організації, яка вже нараховувала декілька сотень членів, входили польські та французькі цивільні робітники, а також громадяни Німеччини, що мешкали в навколишніх селах і містечках, та примусові робітники Лейпцига. Переважно члени "Іскри" проводили пропагандистську діяльність серед іноземних примусових робітників, таємно слухали радіо, розповсюджували інформацію про ситуацію на фронтах, збирали одяг та харчування для радянських військовополонених. Взимку 1945 р. члени організації здійснили збройний напад на німецького офіцера в Лейпцигу, після чого найбільш активні її учасники змушені були тікати з міста, переховуватися в загонах чеських партизанів. У повоєнний час (1947–1964 рр.) усі зусилля одного з керівників цієї організації Володимира Гурченка домогтися юридичного визнання "Іскри" так і не дали позитивних результатів.

Суть діяльності подібних антифашистських груп полягала, у першу чергу, у моральній підтримці примусових робітників, допомозі підготовки та організації втеч, постачанні нелегальних документів, продуктів харчування, що не завжди вписувалося в стандарти підпільної боротьби радянського зразка. Найбільш активно підпільні групи робітників створювалися поблизу кордонів Німеччини з Бельгією, Францією, Польщею та Чехословаччиною, Італією або на території окупованих країн Європи, де було більш прихильне ставлення населення до іноземних примусових робітників та існувала реальна можливість потрапити до збройних загонів руху Опору.

Ефективність діяльності підпільних патріотичних груп примусових робітників, якщо виходити не з програмних цілей масового повстання, а з існуючих реальних можливостей їх діяльності, У. Герберт оцінює як досить високу. Можна стверджувати про значне зростання й поширення опору радянських робітників в останній рік війни, перш за все там, де він розвивався як протест проти особливо тяжких умов праці та проживання (великі виробництва, видобувна промисловість).

Загалом саме серед радянських робітників в останній рік війни постав найбільш активний потенціал опору протинаціонал-соціалістичного панування в Німеччині. Для німецьких органів правопорядку ці групи становили особливу загрозу, адже при такій масі іноземних цивільних

робітників та військовополонених вони цілком могли розраховувати на симпатію чи підтримку у значно більшій мірі, ніж було у випадку широкої ізоляції від німецького населення німецьких комуністичних груп опору. З іншого боку, стихійний протестний потенціал гноблених іноземних робітників наприкінці війни (особливо під час переходу влади) знайшов вияв і у створенні різноманітних озброєних банд, які займалися розбоєм та грабунками німецького населення, і в даному випадку межа між помстою та злочиним була майже непомітною.

Повернення на Батьківщину

На заключному етапі війни багато примусових робітників були мобілізовані на спорудження оборонних укріплень, за різних обставин вони опинилися в самому епіцентрі бойових дій, ризикували власним життям під час бомбардувань, артобстрілів, наступальних атак військ. Для інших невольників найтяжчим випробуванням став період “безвладдя”, коли остарбайтери були покинуті господарями в зруйнованих таборах, без будь-яких засобів до існування. Нерідко зустріч зі своїми співвітчизниками-визволителями підтверджувала найгірші очікування колишніх східних робітниць: “Зрадники! Німецькі проститутки!” – були найбільш м’якими висловами радянських солдатів на їх адресу. Багато остарбайтерок стали в цей час свідками звалтування німецьких жінок солдатами, а нерідко й самі ставали жертвами свавільної поведінки своїх співвітчизників. Про те, що подібне ставлення до жінок як до військового трофею було нормою серед воїнів і не викликало особливих застережень свідчать щоденникові записи, зроблені в Угорщині 29 березня 1945 р. відомим українським письменником Олесем Гончаром: “Ночью молодые мадярки не могут найти себе места... Из домов бегут в бункера, из бункеров с визгом выскакивают – там тоже нет покоя. Удивляет их, с каким рвением иваны заботятся об распространении русской расы. И смех и горе”¹²⁸. Закінчення війни принесло східним робітникам довгоочікуване визволення від нацистського рабства, але не дало свободи й волі. На відміну від громадян інших європейських держав, для всіх колишніх радянських громадян повернення (репатріація) до СРСР було *обов’язковим*. Такі вимоги були закріплені в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції Радянським Союзом, США та Великобританією, ухвалених на Кримській конференції в лютому 1945 р.

Ще далеко до завершення війни, у серпні 1944 р., уряд Радянського Союзу ухвалив рішення про повернення радянських громадян із Німеччини та окупованих нею країн, і розпо-

чалася підготовка для організації прийому та розподілу репатріантів¹. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (згодом Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтних перевірно-фільтраційних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тис. радянських військовослужбовців¹²⁹. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами із союзниками була організована низка з дев’яти приймально-передавальних пунктів (ППП)¹³⁰. Другим тиловим “ешелоном” репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, які об’єднувалися в пункти й підпорядковувалися Народному комісаріату оборони¹³¹. З кінця 1944 р. почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з січня 1945 р. подібні відділи почали створювати у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які мали забезпечити прийом, розташування, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. У кожній області республіки організувалися спеціальні пункти прийому та розподілу репатріантів (ПРП)¹³². До завдань репатріаційних таборів та пунктів, незалежно від їх підпорядкування й призначення, входило тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима й конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася “політико-виховна” робота. Проте пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були все ж політична перевірка, статистичний облік та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

¹ Рішення ДКО № 6457-сс від 24.08.1944 “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезеними німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею” і постановою РНК СРСР № 30-12-с від 6.01.1945 “Про організацію прийому і облаштування репатрійованих радянських громадян”.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони і перевірно-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки. Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися також із “фільтраційних справ” – своєрідного дос’є на “остарбайтерів”, які тривалий час знаходилися в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України. Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію воюючих з СРСР держав або окуповану Німеччиною країну. Спрямованість опитування комісіями проступала в запитаннях, які ставили репатріантові: “Чи служив в арміях країн, що воювали з СРСР або інших військових антирадянських формуваннях?”, “Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиночним порядком або в групі)?” і “з ким з’явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?”¹³³. Отож, з усього цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали якщо не в якості “зрадників Батьківщини”, то принаймні як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на нацистів. У процесі перевірки в репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою “видом на жительство служить не может”. Варто зазначити, що репатріанти поверталися в тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районних містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи та паспортний режим. Суть цього паспортного режиму полягала в тому, що паспорт оголошувався єдиним документом, що засвідчував особу і давав право проживати в даній місцевості. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до введення паспортного режиму, або особам, що досягли шістнадцятирічного віку. Репатріант із подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт (безстроковий, п’ятирічний чи тимчасовий), йому потрібно

було знову, після приїзду додому, йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документа. Найчастіше репатріантові видавали тимчасове посвідчення, наявність якого змушувала дану особу проходити перевірку кожен місяць чи кожен рік. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання в певній місцевості, була тісно пов’язана з пропискою та видачею продуктових карток, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності безпосередньо залежали розміри забезпечення населення продуктовими та промисловими товарами (і не тільки в зазначений період)¹. У випадку відсутності дозволу на проживання в певній режимній місцевості (переважно великих містах) особу впродовж 24 годин виселяли або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох репатріантів, які мешкали в Києві, непереборною перешкодою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30-12с від 6.01.1945 р. “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав”, який забороняв репатріантам повертатися до міст Москви, Ленінграда та Києва¹³⁴. Контроль за виконанням цього пункту постанови покладался на центральні та місцеві органи влади, НКВС та ті ж самі органи репатріації.

Таким чином, незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, що поверталася до СРСР із-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця: ті ж самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, відкриття спеціальної “справи”, обов’язок реєстрації в міліції, заборона проживання в столичних містах.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як українські необхідні державі робочі руки, тому для 40% колишніх остарбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення у свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок використовували без будь-якої оплати на демонтажі й вивезенні з Німеччини обладнання й матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і

¹ Більш детально див.: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. – Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 125-143.

пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудовувітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою в робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

На практиці навіть ті репатріанти, яким дозволили після перевірки безперешкодно повернутися додому, зіткнулися вдорозі з великою кількістю труднощів: нестача продовольства, відсутність транспортних засобів, належних умов проживання в пересильних таборах, де нерідко доводилося жити місяцями. Особливо катастрофічна ситуація склалася восени-взимку 1945–1946 рр., коли потік репатріантів досягнув своєї найвищої позначки. Наприклад, в Україну за цей короткий період прибуло майже 700 тис. осіб¹³⁵. Лист Ольги Крюкової з Володимир-Волинського ПРП, який був виділений серед інших кореспонденцій, перлюстрованих військовою цензурою НКДБ УРСР, мабуть, найбільш яскраво зображає ступінь відчаю і скрути репатріантів, які чекали в таборах повернення на батьківщину.:

“...Сегодня – уже 1 ноября, а я все еще во Владимир-Волынке. Ты не можешь себе представить, сколько здесь уже людей, землянок не хватает, двора не хватает, люди находятся за проволокой и по всему полю. У нас в землянке около двухсот человек. Света нет. По воду приходится идти больше километра. Что бы ты не положил, все украдут. Белье постирать негде, вымыться негде, вообще лагерь не приспособлен для содержания людей, абсолютно никаких жизненных удобств нет. Получаем продукты сухим пайком, а сварить негде. Степа, ты извини меня, но поверь, что даже уборной нет.”

Така ситуація найбільш дошкуляла самим знедоленим репатріантам: жінкам з дітьми та людям похилого віку, хворим. “...Мы приехали в Ковель, где находимся уже пятое сутки. Живем под открытым небом, спим на земле. [...] Если бы ты мог видеть, сколько здесь скопилось народа и детей. Жаль только мне этих маленьких крошек, невинных малюток, которые так мучаются на холоде под открытым небом...” – писала у своєму листі із Ковельського ПРП інша репатріантка Е.Ф. Погребняк¹³⁶.

Зрештою, всі організаційні проблеми і негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів можна зрозуміти, адже країна після спустошливої війни лежала в руїнах, більшість населення жило в нестатках та бідності. Але важко було пояснити підозру й недовіру, зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади. Численні заяви та доповідні самих посадовців, які займалися репатріацією, свідчать про безліч

ганебних випадків у ставленні до колишніх оstarбайтерів. У телефонограмі з Волинського обкому КП(б)У, зокрема, повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО “поводить себе грубо з репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну з репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріантки скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають їх особисті речі”¹³⁷. Начальник Гребінківського ПРП В. Шкварець повідомляла до відділу в справах репатріації при РНК УРСР надії залізничної міліції: “Відношення ж.д. міліції при ст. Гребінки Полтавської обл. до репатріантів, що повертаються на Батьківщину з Германії, зовсім негативне: 21.05.1945 р. вечером та 22.05.1945 р. ранком одних і тих же людей по три рази зазивають в своє приміщення з вимогами до них “що ви везете з Германії” та тормозять у відправці таких по ж.д. транспорту, докоряючи тим, “що ви робили на німців, тому можете пішки ходити”¹³⁸. Знову в наведених прикладах об’єктом насильницьких дій з боку посадовців ставали в першу чергу жінки, які зазнавали вербального приниження, сексуальних домагань, відвертих грабунків. Переслідування й приниження колишні оstarбайтери зазнавали й після повернення додому.

Важливо зазначити, що життя в повоєнній Україні було тяжким для кожного громадянина. Після кривавої руйнівної війни, що двічі прокотилася всією територією України, запанувала розруха. На 1 січня 1946 р. майже 10 млн. людей залишилися без даху над головою, майже 62 000 сімей в Україні проживало в землянках, а зовсім не мали ніякого житла чи проживали в малоприспособованих приміщеннях майже 118 000 родин¹³⁹. У 1946–1947 рр. в Україні знову був організований голод, від якого найбільше постраждали в першу чергу жителі сільської місцевості. В економіці залишилося зовсім мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах, затяглася демобілізація з армії. Основною (на 80%) робочою силою в сільському господарстві залишилися жінки, широко використовувалася праця підлітків віком з 12 років¹⁴⁰. У промисловості також був високий відсоток жіночої праці на фізично важких виробництвах, відбудовних роботах. На окремих шахтах Донбасу частка жінок становила 30%, причому 20% жінок працювали під землею забійницями¹⁴¹.

У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-

силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень. Повсякденне життя радянських громадян було важким і безрадіним. Праця на підприємствах, а особливо в колгоспах, відповідним чином не оплачувалася, що зумовлювало важкі матеріально-побутові умови існування. Безправ'я, страх перед можливими репресіями паралізували волю, нівелювали індивідуальність, породжували байдужість і невпевненість у своєму майбутньому, подвійну лінію поведінки, мораль і свідомість.

Для громадян, які в роки війни "працювали на ворога", ці обставини ще більше посилювалися. Із спеціального повідомлення "Про настрої репатрійованих із Німеччини громадян Кіровоградської та Дніпропетровської області", яке було створене на основі перевірки військовою цензурою НКДБ УРСР поштової кореспонденції у вересні 1945 р., можемо навести декілька задокументованих і найбільш типових прикладів. Жителька хутора Соколова Кіровоградської області Т. Мишакова так розповідала про життя після повернення додому своїй подрузі, яка, ймовірно, також перебувала на примусовій праці в Німеччині:

"... Опиши о всех подробно, как тебя встретили и вообще как относятся. У нас не особенно хорошо. Девушек, которые раньше приехали, послали на тяжелые работы на два месяца. Меня еще не вызывали. Очень обидно, сколько мы там мучились, даже страшно вспомнить, как стремились на Родину, а здесь такой холодный прием. Так уж хочется стать человеком полноправным, иметь доверие и уважение..."¹⁴²

На адресу репатріаційних органів до кінця 1946 р. надійшло понад 18 000 скарг від колишніх репатріантів. Зі змісту цих документів можна визначити основні проблеми, з якими стикалися колишні репатріанти. Майже 20% усіх заяв стосувалися працевлаштування та отримання освіти, ще третина містила прохання про матеріальну допомогу, виділення коштів на лікування, 26% скарг стосувалося проблем проживання в Києві: повернення житла, прописки та видачі паспортів¹⁴³. Серед найбільш характерних випадків можна навести такі приклади:

"Громадянка Галузинська – в 17 років була вигнана до Німеччини, повернулася в сім'ю до матері у квітні 1945 р., закінчила на відмінно 10 класів, зараз студентка 1-го курсу Інституту. У 1946 р. під час паспортної перевірки їй запропонували виїхати з Києва як репатріантці, яка не має права проживати в столиці України¹⁴⁴. Інший випадок стався з професором Шералманом, який був звільнений з викладацької посади в Київському лісогосподарському інституті через те, що перебував у Німеччині"¹⁴⁵.

Можна припустити, що отримані репатріаційними органами скарги – це лише незначна частина свідчень тих принижень і образ, яких зазнали колишні остарбайтери, навіть не підозрюючи, що вони мають право кудись звертатися за допомогою. Варто зазначити, що колишні репатріанти постійно відчували свою меншовартість у повоєнному суспільстві Радянського Союзу, оскільки переслідувалися не лише бюрократами чи державними чиновниками, а постійно чули образи від пересічних громадян – своїх сусідів, односельчан, колег і навіть родичів. Образи на побутовому рівні, можливо, завдавали найбільшого болю. Про це писала в листі жителька с. Сурсько-Михайлівське Дніпропетровської обл. Терентьєва:

"Я привезла кое-что из одежды, когда мы уходили домой, то можно было брать, что угодно. [...] Если Густя нуждается платьем, я могу выслать. Нам здесь ничего не дают одеть, говорят: "Оделись в немецкую шкуру!" Не подумали того, что я 3 года работала, и в гестапо сидела..."¹⁴⁶

Усі ці обставини змусили колишніх остарбайтерів намагатися приховати своє невільницьке минуле від колег по роботі, навіть від найближчих родичів і знайомих. Колишня остарбайтерка Валерія Комендантова (Вітвіцька) так про це написала у своїх спогадах:

"Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім – що дізнаються в школі, а потім – в інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довідатися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що"¹⁴⁷.

Після 1953 р., коли офіційно припинили свою діяльність репатріаційні органи в СРСР, майже неможливо знайти архівні документи, які б дозволяли прослідкувати подальшу долю колишніх остарбайтерів і остарбайтерок. Російський дослідник П. Полян, який провів аналіз 103 відповідей колишніх примусових робітників на анкети, підготовлені московським історико-просвітницьким товариством "Меморіал", стверджує, що головним диференційним принципом виявився такий факт: у селі чи в місті проживала до війни людина¹⁴⁸. Опитування 50 колишніх остарбайтерів з України, які були проведені автором для дисертаційного дослідження у 2002–2006 рр., також підтверджують припущення П. Поляна. Сільські мешканці, які після війни продовжи-

ли працювати в рідному колгоспі, мало згадують про якісь утиски чи перешкоди у своєму житті. Більшість міських жителів мали проблеми з улаштуванням на роботу, отриманням освіти, кар'єрним просуванням, можливістю поїхати за кордон, навіть зустрічаються випадки, коли чоловіки відмовлялися одружуватися з колишніми оstarбайтерками. Особливо від перебування в Німеччині постраждали кияни, яких взагалі позбавили права повертатися в рідне місто, не кажучи вже про повернення житла, майна, роботи й становища в суспільстві. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх оstarбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в армії або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі місця проживання (у тому числі й повернення до Києва за умови наявності житла), виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Найменше позначилася примусова праця в Райху на кар'єрах і життєвих долях тих амбітних респондентів, які під час війни були ще дітьми або підлітками.

Загалом опитані автором очевидці найбільш тяжким періодом вважають час до 1953 р., коли особливо допікала матеріальна скрута та доводилося приховувати свою працю в Німеччині. На довгі роки мільйони українських громадян, які зазнали тяжкої долі в роки війни, практично випали з поля зору науковців, були витіснені з колективної пам'яті про Другу світову війну. Радикальні зрушення відбулися лише наприкінці 1980-х рр., коли послабився тиск тоталітарної держави, у пресі стали з'являтися публікації про колишніх оstarбайтерів, в'язнів нацистських концтаборів, згодом були створені громадські організації жертв нацистських переслідувань. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграли гуманітарні виплати уряду ФРН колишнім оstarбайтерам та пов'язана з ними громадська дискусія в суспільстві України. Процес оформлення правового та соціального статусу колишніх примусових робітників завершився після прийняття Верховною Радою України у 2000 р. закону "Про жертви нацистських переслідувань", де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист та збереження пам'яті про них.

¹ Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945 / Ulrich Herbert (Hg.). - Essen, 1991. - S. 7.

² Herbert Ulrich. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn: Dietz, 1999. - S. 7.

³ Herbert Ulrich. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn: Dietz, 1999. - S. 315.

⁴ Обчислення здійснені за даними: Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2002. - С. 735-738.

⁵ Spoerer Mark. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. - Stuttgart, München. - S. 83.

⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) - К.: Альтернативи, 1999. - С. 183.

⁷ Berkhoff K.C. *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. - Cambridge; London, 2004. - P. 273.

⁸ Айкель М. "Через брак людей." Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. // Український історичний журнал. - 2005. - № 6. - С. 140.

⁹ Дубина К.К. 778 трагічних днів Києва. - К., 1945. - 178 с.; Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. - К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. - 158 с.

¹⁰ Коваль М.В. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. - К., 1965. - С. 84-107; Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. - К.: Наукова думка, 1979. - 134 с.

¹¹ Fried J. H. E. *The exploitation of foreign labour by Germany*. - Montreal: International Labour Office, 1945. - 286 p.; Dallin A. J. *German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies*. - New York: St. Martins Press, 1957. - 695 p.; Homse Ed.L. *Foreign Labour in Nazi Germany*. - Princeton University Press. Princeton, New Jersey, 1967. - 350 p.

¹² Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. - Berlin/Bonn, 1986. - 494 s.

¹³ Goschler C. *Schuld und Schulden. Die politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. - Göttingen, 2005. - 543 s.

¹⁴ Spoerer M. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. - Stuttgart; München. - 365 s.

¹⁵ Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. - Вінніпег - Канада, 1963. - 165 с.; Його ж. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. - Вінніпег - Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. - 364 с.

¹⁶ Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1945 гг. // История СССР. - 1990. - №4. - С. 26-41. Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. - М., 1994. - С. 195-222.; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2002. - 896 с.

¹⁷ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. - К., 1999. - 205 с.

¹⁸ Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць / НАН України. Ін-тут історії України. - Вип. 1. - К., 1997. - С. 143-158.; Буцько О.В. "С возвращением": судьба украинскиx граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - С. 148-162.

- ¹⁹ Дубик М. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 215–219.*
- ²⁰ Шайкан В.О. Гітлерівська мобілізація робочої сили з території райхскомісаріату “Україна” і військової зони: питання колаборації // *Історія в школі. – 2005. – № 11–12.*
- ²¹ Гринченко Г. Особенности реконструкції прошлого в устних свідельствах бывших остарбайтеров // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 8. – У 3-х ч. – Ч.1. – К., 2003. – С. 52–59. Ее же. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно-исторического интервью // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 9. – У 3-х ч. – Ч.1. – К., 2005. – С. 52–59. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Гринченко. – Харків: Видавничий Дім “Райдер”, 2004. – 236 с.**
- ²² Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Харк. нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 205 арк.
- ²³ Гальчак С.Д. *Остарбайтери з Поділля (1942–1947рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 Харк. нац. ун-т. ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.; Його ж, “Східні робітники” з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2003. – 344 с.; Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 235 с.*
- ²⁴ Ebenda. – S. 161.
- ²⁵ Streit Christian. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945/ Christian Streit. – Neuausg. – Bonn: Dietz, 1991. – S. 136.
- ²⁶ Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі. (1939–1945): Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005. – С. 56.
- ²⁷ Львівські вісті. – 1941. – 8 листопада.
- ²⁸ Львівські вісті – 1942. – №122
- ²⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963. – С. 57–58.
- ³⁰ Краківські вісті. – 1939.- № 214.
- ³¹ Лапан Т.Д. Назв. праця. – С. 63.
- ³² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963. – С. 27–29.
- ³³ Українське слово. – Київ. – 1941. – 23 жовтня.
- ³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) – Ф.3206, оп.2, спр.193, арк. 1–7 “Оголошення міського комісара Ебергарта про реєстрацію безробітних”.
- ³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3206, оп.2, спр. 193, арк. 33.
- ³⁶ ДАКО – Ф.Р-2539, оп.1, спр.25 “Відомості про наявність працездатних по селах Переяславського району”.
- ³⁷ ЦДАВО України – Ф. 3206, оп.2, спр. 78, арк. 1–52. Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р.
- ³⁸ Там само. – С. 146.
- ³⁹ Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. – 113–114.
- ⁴⁰ Нове Українське слово. – Київ. – 1942. – 20 січня.
- ⁴¹ ЦДАВО України – Ф.3206, оп.2, спр. 78, Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р., арк. 1–52.
- ⁴² Полян П. Жертви двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996, – С. 82.
- ⁴³ Там само. – Спр. 78 “Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р”, арк. 1–52
- ⁴⁴ ЦДАВО України – Ф.3206, оп.2, спр.6 “Телеграми уповноважених по вербуванню Робочої сили до Німеччини про транспортування людей з України”, арк. 1–3.
- ⁴⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963. – С. 100–101.
- ⁴⁶ Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб). – К. – Л., 2003. – С. 278.
- ⁴⁷ Державний архів Київської області – Ф. Р-4758., оп. 2, спр. 6, арк. 21–22.
- ⁴⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996, – С. 88.
- ⁴⁹ Львівські вісті – 1942. – № 58.
- ⁵⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963. – С. 168–169.
- ⁵¹ Державний архів Київської області – Ф. Р-2356, оп.2, спр.40 арк. 1.
- ⁵² Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. – С. 119.
- ⁵³ ЦДАВО України Ф.3206, оп.2, спр. 185, арк. 4. Наказ Райхскомісара України Е.Коха про мобілізацію на роботу до Райху осіб 1923–1925 років народження від 20.03.1943 р.
- ⁵⁴ ЦДАВО України – Ф.3206, оп.2, спр. 7, арк. 9
- ⁵⁵ Там само. – Спр.133, арк. 44 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 185, арк. 7.
- ⁵⁷ Львівські вісті – 1943. – № 83.
- ⁵⁸ ЦДАВО України – Ф.3206, оп. 6, спр. 243, арк. 26.
- ⁵⁹ ЦДАВО України – Ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 260. Донесення KdS Kiew за 15.09. 1942 р.
- ⁶⁰ ЦДАВО України – Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 208. Донесення KdS Kiew за червень 1942 р.
- ⁶¹ ЦДАВО України – Ф.3206, оп. 1, спр. 66 Центральний вісник РКУ від 11.07.1942. – С. 191.
- ⁶² Айкель Маркус. “Через брак людей” Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // УІЖ. – № 6. – 2005. – С. 149.
- ⁶³ Оригінал документу: фонди музею “Молода гвардія” м. Краснодар, КП-2, Д – 1, копія документу: НМІВВВ, науково-допоміжний фонд.
- ⁶⁴ ДАКО – Ф. Р – 4758, оп. 2, спр. 6, арк. 70 зв. Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Рогозова Бориспільського району Київської області.
- ⁶⁵ ДАКО – Ф. Р – 4758, оп. 2, спр. 6, арк. 105–106. Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Старе Бориспільського району Київської області.
- ⁶⁶ ДАКО – Ф. Р – 4758, оп. 2, спр. 12, арк.5. Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Велике Половецьке Великополовецького району Київської області.
- ⁶⁷ Спогади Стрельцової Є.А.: Рукопис. 2002.
- ⁶⁸ ЦДАГО України – Ф.57, оп.4, спр. 212, арк. 17.
- ⁶⁹ ЦДАГО України – Ф.57, оп.4, спр. 212, арк. 17–18.
- ⁷⁰ У 1944 р. Євген Грабенко, мол. сержант, розвідник загинув під Софіївкою Дніпропетровської обл.
- ⁷¹ ЦДАВО України – Ф.3206, оп. 2, спр.185, арк. – 7.
- ⁷² Інтерв'ю з Касіч Г.В. травень, 2003 р. Аудіозапис, касета 1, сторона А.
- ⁷³ ДАКО – Ф. Р-2356, оп. 3, спр. 2, арк. 2–11.
- ⁷⁴ ЦДАВО України – Ф. 3206, оп.2, спр.185, арк. 7.
- ⁷⁵ ЦДАВО України – Ф.3676, оп.4, спр. 127 “Анкеты на лиц, уроженцев Украины, работавших в 1943–1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбурге”.
- ⁷⁶ Качараба С. Трудова еміграція із Західної України у Францію (1919–1939 рр.) // Галичина: Науковий і

культурно-просвітній краєзнавчий часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 8. – С. 95–107.

⁷⁷ Там само. – С. 104.

⁷⁸ Львівські вісті. – 1941. – 8 листопада.

⁷⁹ Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Ulrich Herbert (Hg.). – Essen, 1991. – S. 8.

⁸⁰ Посилання за: Айкель Маркус. "Через брак людей". Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр.: Sporer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart\$ München, 2001. – S. 80.

⁸¹ ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 1478 "Справка о приеме и трудоустройстве советских граждан возвращающихся на родину из немецкого рабства".

⁸² ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 4351, арк. 3, 51

⁸³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – В 3-х т. / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – Том 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.): – К, 1975. – С. 153.

⁸⁴ ДАКО. Ф. Р – 4758, оп. 2, спр. 1–55.

⁸⁵ ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 1480, арк. 162.

⁸⁶ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 215.

⁸⁷ Дубина К.К. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – С. 44.

⁸⁸ Коваль М.В. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965.

⁸⁹ Книга Скорботи України – місто-герой Київ. – К., 2003. – С. 30.

⁹⁰ ДАКО, Ф.Р-2356, оп. 15, спр. 18а, арк. 21.

⁹¹ Київ у дні нацистської навали. За документами спецслужб. – К., 2003. – С. 72.

⁹² ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 40, арк. 1.

⁹³ Див. спогади Є.М. Руднева, І.Б. Мирчевської, В.М. Вітвицької.

⁹⁴ Малаков Д.В. Оті два роки окупації.

⁹⁵ Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. – С. 119

⁹⁶ Гальчак С.Д. "Східні робітники" з Поділля у Третью Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.; іл.

⁹⁷ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S. 185.

⁹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 50–52.

⁹⁹ РСГА (нім: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) – Головне управління безпеки Рейху, з 1939 р. вищий керівний орган спецслужб Німеччини, включав розвідку та контррозвідку СД, поліцію безпеки (гестапо і кріпо), з 1944 р. – військове управління.

¹⁰⁰ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S. 181.

¹⁰¹ Ebenda. – S. 181.

¹⁰² Полян П. М. Указ. соч. – С. 93.

¹⁰³ Herbert U. Fremdarbeiter. – Bonn, 1999. – S.194.

¹⁰⁴ ЦДАВО України). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 311. – Арк. 131.

¹⁰⁵ Вербицкий Г.Г. Почта оstarбайтеров второй мировой войны. Документы и переписка. – S.L., 1996. – С. 23.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр. 311. – Арк. 336–343.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 343–343 зв.

¹⁰⁸ Див.: Полян П.М. Указ. праця. – С. 99.

¹⁰⁹ Ulrich Herbert. Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene zur Zwangsarbeit in Deutschland, 1941–1945. // "Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten.": Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942–1944 / Bella E. Cistova; Kirill V. Cistov (Hrsg.).

Bern; Berlin; Frankfurt a.M.; New York; Paris; Wien: Lang, 1998 (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18), S. 80.

¹¹⁰ ЦДАВО України, Ф. 3676, – оп. 4, – спр. 78, 110, 107.

¹¹¹ ЦДАВО України, Ф. 3676, – оп. 4, – спр. 78, – арк. 43.

¹¹² ЦДАВО України, Ф. 3676, – оп. 4, – спр. 107, – арк. 356.

¹¹³ ЦДАВО України. Ф.3676, – оп. 4, – спр. 110, – арк. 36.

¹¹⁴ ЦДАВО України, Ф. 3676, – оп. 4, – спр. 311, – арк. 128–129.

¹¹⁵ ЦДАВО України, Ф.3676, – оп. 4, – спр. 311, – рк. 57.

¹¹⁶ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S. 243.

¹¹⁷ Полян П. Вказ. Праця. – С. 258

¹¹⁸ Полян.П. Вказ. Праця. – С. 258.

¹¹⁹ Полян П. Вказ. Праця. – С. 257.

¹²⁰ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S. 360.

¹²¹ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 309, арк. 25,50.

¹²² Там само, спр. 107, арк. 21.

¹²³ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – С. 109–132; Клоков В., Кудрицкий А., Бречек І. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). – К., 1968; Бродский Е.А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941–1945 гг.) – М., 1970; Семиряга М.И. Советские люди в европейском Сопротивлении. – М., 1970.

¹²⁴ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S. 364–378.

¹²⁵ Спогади Бокатенка П.О., Вахович О.О. // OST – тавро неволі. / Автор-упорядник В.Бондар – Кіровоград, 2000. – 196 с.; Інтерв'ю Володька В.П. 4 лютого 2006 р.// Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

¹²⁶ Бродский Е.А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941–1945гг.) – М., 1970.

¹²⁷ ЦДАГО України, Ф.57, оп.4, спр. 295. арк. 1–105 "Отчет и статьи члена штаба Гурченко В.А., справки, списки и воспоминания участников о деятельности интернациональной антифашистской организации "Искра", действовавшей в период Великой Отечественной войны на территории фашистской Германии. Стенограмма беседы /на польском языке и русский перевод/ Эдварда Хойняк "Об организации "Искры", организованной русскими, украинцами, французами, поляками и др., саботаже и помощи советским военнопленным во время оккупации 1942–1945 гг. в окрестностях Липска".

¹²⁸ Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943–1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д. Гончар. – К.: Веселка, 2002. – С. 81.

¹²⁹ Полян П. М. Вказ. праця. – С. 207

¹³⁰ Там само, С. 207.

¹³¹ Полян П. Вказ. праця. – С. 208.

¹³² Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 за № 69 "Про організацію обласних пересильних пунктів".

¹³³ Полян П. Вказ. праця. – С. 819–822.

¹³⁴ Полян П. Вказ. праця. – С. 206.

¹³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф.1, оп. 23, спр. 2614, арк. 107.

- ¹³⁶ ЦДАГО України Ф.1, оп.23, спр. 1480, арк. 258.
- ¹³⁷ ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр.1480, арк. 91.
- ¹³⁸ Полтавський обласний архів. Ф.Р 4085, оп. 9, спр. 13, арк. 14.
- ¹³⁹ Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965. – с. 151.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. – ф. 582. – оп. 4. – Спр. 439. – Арк. 3.
- ¹⁴¹ Дані на 1.02.1947 р. по підприємству Комбінат Донбасантрацит, трест Краснолучвугілля, шахта №16 ім. Кагановича / Державний архів Луганської області. – Ф. Р-64., оп. 2, спр. 72., арк. 42.
- ¹⁴² ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр. 1478, арк. 24.
- ¹⁴³ ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр. 4351, арк. 25.
- ¹⁴⁴ Там само, арк. 25.
- ¹⁴⁵ Там само, арк. 26.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 1478, арк. 26.
- ¹⁴⁷ “.То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” / В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – С. 194.
- ¹⁴⁸ Полян П. Вказ. праця. – С. 557–558.

Наталія Кухарева,
Тамара Музика

ЖИТЕЛІ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ – НЕВІЛЬНИКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

Тема примусового вивезення молоді до Німеччини на рабську працю не була популярною в радянській історіографії, замовчувалась. Вперше пропонуємо погляд на ці події війни на основі спогадів жителів Переяславського району.

Величезною трагедією в роки Другої світової війни стала примусова депортація працездатних молодих людей до Німеччини. Ця акція тривала впродовж усього періоду окупації і торкнулася майже кожної родини нашої країни. Загалом із кінця 1941 р. до початку 1944 р. з України було вивезено 2,4 млн. робітників, які на власній долі відчули рабську модель примусової праці, організованої за расистським принципом. В історіографію ці примусові робітники увійшли під назвою “остарбайтери” – східні робітники, так у нацистській Німеччині офіційно називали іноземних робітників з окупованих територій Радянського Союзу. На жаль, тривалий час у вітчизняних наукових дослідженнях темі примусової праці наших співвітчизників у Німеччині не надавали належного значення, вона не перебувала в центрі суспільних дискусій радянського суспільства. І це зрозуміло, адже трагічна доля мільйонів невільників з України, які не з власної волі працювали на ворога, так не вписувалася в загальну концепцію “всенародної боротьби проти нацизму у Великій Вітчизняній війні”. Більше того, у повоєнному суспільстві колишні примусові робітники вважалися мало не зрадниками, дехто з них навіть відбував незаслужене покарання в ГУЛАГу, їм тяжко було отримати гарну освіту, престижну роботу тощо.

Німецька військова промисловість потребувала все більше і більше робочої сили. Ця потреба відчувалася не тільки через посилення бойових дій на фронті, а й через постійний призов до війська все нових контингентів німців. Тому на початку грудня 1941 року вище керівництво нацистської Німеччини підписало відповідні розпорядження про використання примусових робітників і зі Східних окупованих територій, тобто Радянського Союзу, а не тільки з країн Західної Європи та Польщі. Берлін передбачив необхідність збільшити кількість іноземних робітників у Рейху. Звичайно, німцям найбільше підходили добровольці. Так, на сторінках місцевих українських газет, на тисячах плакатів, листівках, які розклеювали на стінах будинків та парканах, через гучномовці

нова влада переконувала місцевих жителів у перевагах роботи в Німеччині та зголошувалася на добровільний від'їзд. В одній з німецьких листівок говорилося: “У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете спокійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як ви до цього звикли. Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту” [6, с. 54]. Крім того, родини тих, хто виїхав працювати до Німеччини, у зв'язку з відсутністю працездатного годувальника, повинні були щомісяця отримувати 130 карбованців [8, с. 113]. Ще були дуже спокусливі обіцянки, тим паче, що ситуація на окупованих німцями територіях була гнітючою.

Із 95 фільтраційних справ остарбайтерів Переяславщини, переглянутих у Державному архіві Київської області, лише в одній справі Мотлюх Марії Артемівни родом із села Велика Каратуль значиться, що 27.05.1942 року добровільно поїхала на роботу в Австрію, а після визволення повернулася на рідну землю [1.2, Арк. 2]. Таких добровольців було дуже мало, а після перших листів з “вільної Європи” потік бажаючих узагалі вичерпався. Розпочалася широка акція примусового вивезення місцевого населення до Німеччини.

Гітлер із цього приводу говорив: “Ми підкоряємося суворому закону війни. Цей закон вимагає, щоб ми брали з України продовольство і робочу силу. І тільки слабкодухі генерали можуть думати, що нам вдасться одержати робочу силу за допомогою красивих слів. Ми не повинні чекати, коли українці прийдуть добровільно, наше виробництво не може чекати” [3, с. 154].

21 березня 1942 р. Фріца Заукеля було призначено головним відповідальним по набору іноземної робочої сили. Його завдання полягало в тому, щоб направити в Рейх 1 млн. 600 тис. іноземних робітників до 24 липня 1942 р. [10, с. 256]. Через 10 днів після свого призначення Заукель розіслав рейхскомісарам окупованих східних областей телеграми, у яких вимагав потроїти число завербованих. При цьому він наполягав на найсуворішому дотриманні принципів примусової праці.

Вивезених до Німеччини нацисти ділили на чотири категорії:

- іноземні (західні працівники);
- польські працівники;
- “остарбайтери”;
- євреї та цигани.

Останні три категорії були зобов'язані носити на одязі особливі позначки (поляки – “Р”,

“остарбайтери” – “OST”, євреї – жовту шестикутну зірку) [6, с. 61].

Виходячи з такого розподілу, визначалися статус працівників, умови утримання, міра утисків.

Ще 20 лютого 1942 року рейхсфюрер СС і начальник німецької поліції Гімлер особливим наказом упровадив розпорядок для східних працівників, у тому числі знак “OST” [2, с. 311].

Працівникам зі сходу не видавалися паспорти закордонного працівника, а тільки “трудова картка” з фотографією та відбитками пальців. У картці було зазначено: “Залишати табір дозволяється тільки для роботи”. Табори остарбайтерів, огорожені колючим дротом, охоронялися озброєною вартою.

“Остарбайтерами” вважалися працівники з України (тієї території, що до 1939 року входила до СРСР – ред.), Росії, Білорусії. Саме вони зобов'язані були носити на грудях знак “OST”. Працівники з країн Балтії та Галичини такого знаку не носили і до “остарбайтерів” віднесені не були.

Генеральний уповноважений з мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Заукель влітку 1942 року відправився у подорож по Україні. Метою його поїздки було вивчення ситуації на місцях та організаційне забезпечення вивозу робочої сили до Німеччини. На запитання, чи могло б українське робітництво з такою ж користю працювати на заводах на батьківщині, гауляйтер відповів: “Більшовики, відступаючи, знищили велику частину українських фабрик, а машини й сировину вивезли. Доки можна буде українську промисловість відбудувати, багато виробничих сил марнувалося б. З другого боку, німецька промисловість і німецьке сільське господарство із своїм найновішим технічним обладнанням дають таку продуктивність, що їй більшовицьке господарство ніколи не досягло б. Тільки німецьке господарство зможе постачати Україну продукцією, потрібною їй для усунення наслідків більшовицького грабіжництва. Сьогодні вже виробляють по німецьких фабриках плуги й трактори для України, німецьке сільське господарство відступає Україні найкращі породи домашньої худоби, дає посівне зерно” [5, с. 206].

Якщо не знати про звірства фашистів на окупованих територіях, не мати жодного уявлення про расову теорію Гітлера, не читати спогади свідків – жертв фашизму, то агітаційні промови, листівки, виступи німецького командування періоду війни дійсно складають враження, що саме Великонімеччина “повстала з попелу”, щоб врятувати світ. Теорія “доброго німця-рятівника”, яку мусувала як німецька, так і українська преса на окупованій території, ставала офіційною для населення окупованих територій.

У Переяславі виходила окупаційна газета “Переяславські вісті” в 1942 р. та 1943 – до звільнення нашого міста, яка плебейськи висвітлювала грандіозні перемоги німецьких військ та поразки ворога. Ворогами називалися наші радянські воїни. У газеті були публікації про “райське” перебування нашої молоді на примусових роботах у Німеччині.

Секретні ж документи фашистської верхівки на окупованих землях нашої держави були абсолютно протилежними. Гауляйтер Кох, прибувши зі штабу фюрера, представив свою політичну концепцію як рейхскомісара у такий спосіб: “Ніякої вільної України не існує. Мета нашої роботи – змусити українців працювати на Рейх, а не зробити цей народ щасливим. Україна має постачати все, чого бракує Німеччині. Це завдання має бути виконаним, не зважаючи на жертви” [8, с. 128].

Реальні дії фашистського окупаційного режиму на захоплених територіях швидко витверезили населення щодо обіцянки кращого життя: депортації та масові розстріли населення красномовно свідчили про дійсне ставлення гітлерівців до України та українців. Агітаційні заходи з вербування населення поступово переставали діяти. Реальний стан справ у Німеччині не відповідав пропагандистським обіцянкам. Лише деяким робітникам щастило потрапити в пристойні умови праці та життя. Більшість же ставала заручниками нацистського свавілля.

Для забезпечення необхідної квоти німецькі відповідальні особи застосовували в кожному районі такі методи, які вважали за необхідне. У місті Переяславі в школі № 1 був розміщений вербувальний пункт, де на другому поверсі знаходилася молодь, яку відправляли до Німеччини.

Кожне місто, село, хутір отримали рознарядку щодо кількості вивозу людей до Німеччини. Люди, як могли, чинили опір. Збільшилися випадки добровільного покалічення або зараження тяжкими хворобами. Дехто вдавався до підкупів посадових осіб, лікарів, поліцаїв, це спрацьовувало, доки вистачало грошей. Декого врятували від відправки в Німеччину фіктивні шлюби підлітків. Існував ще один спосіб урятувати дітей від вивозу в Німеччину. Батьки, старші брати та сестри могли запропонувати власну кандидатуру на від'їзд до Рейху замість дітей, братів та сестер, якщо стан їх здоров'я влаштував окупаційну владу. Однак у такому разі вони повинні були писати заяву на виїзд за власним бажанням і вважалися такими, що відправилися до Німеччини добровільно. На жаль, згодом, після повернення на батьківщину, так само вважала і радянська влада.

Такий протест населення проти насильницького вербування призводив до жорстоких дій

окупаційної влади. Серед основних заходів, що застосовували фашисти проти населення, яке відмовлялося їхати до Німеччини, були конфіскація майна та зерна, спалення будинків, насильницький згін та побиття зігнаних, насильницькі аборти у жінок [6, с. 93].

Зі спогадів остарбайтерів дізнаємося, яким чином їх забирали на примусові роботи. Наведемо окремі свідчення: "29 травня 1942 року вночі була облава і нас 20 дівчат зігнали на подвір'я школи № 1, де протримали двоє дїб. Потім машиною нас повезли на станцію Переяславську, погрузили у вагони і ми поїхали до Німеччини" (Гура Галина Пилипівна, м. Переяслав-Хмельницький, 1926 р.н.) [7.7, с.2]; "17 травня 1942 р. сільський поліцай Семен Чепіга зігнав 15 дівчат у сільську раду, а потім вранці підводою відвїз нас на станцію, там нас посадили до вагонів, які були заповнені молодими дівчатами, і повезли до Німеччини" (Козаковцева Олександра Гнатівна, с. Виповзки, 1923 р.н.) [7.15, с. 2]; "У травні 1942 р. мені принесли з сільської управи повістку, що я повинна прийти до сільської управи на якесь число з речами. Коли я прийшла, то нас зібрали, посадили на підводи з поліцаями і повезли на Яготин. У Яготині нас посадили у товарняк і повезли в Київ. У Києві згрузили на плацу біля вокзалу. Там було багато молоді. Нас охороняли. Їли кожен своє. В Києві ми були три дні. Погрузили нас у товарні вагони і повезли до Німеччини" (Черевач Олександра Кирилівна, с. Хоцьки, 1922 р.н.) [7, с. 46].

Як ми бачимо, правдами і неправдами забирали молодих людей на примусові роботи до "квітучої Німеччини", як називала її фашистська пропаганда. Навіть на фотографіях, які зберігаються у багатьох остарбайтерів, на звороті читаємо: "Під час перебування у "квітучій" або "прекрасній" Німеччині.

Збереглася і повістка, написана на невеличкому клаптику паперу "хімічним" олівцем, типова для всіх сільських управ, що видавалася молоді для того, щоб вона збиралася на відправку до Німеччини. Так, у повістці, яку отримала жителька села Пологи-Вергуни Мисюра Євдокія Іванівна, зазначалося: "На підставі наряду переяславської райуправи від 23.05.42 р. №859 Вас призначено їхати на роботу у Німеччину, із собою взяти робочий одяг, кріпке взуття, домашній посуд, пляшку для води, одіяло та харчів на 3 дні. 27.05.42 р. о 5-й год. ранку треба бути коло сільської управи, а потім на 10 год. ранку 27.05.42 р. на ст. Переяславській.

Явка обов'язкова.

Староста (підпис).

Нач.сіль.поліції (підпис).

Зав.гром.гостод. (підпис)" [1.3, Арк. 5].

Другий великий набір на Переяславщині проводився з весни 1943 р., бо величезні втрати

Рейху на фронті потребували все більше і більше робочої сили. Відповідальний за організацію робочої сили Ф. Заукель 17 березня 1943 р. звернувся до Розенберга з проханням провести новий набір. Німецьке сільське господарство та виконання плану фюрера із озброєння потребували ще мільйон робітників. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов'язок [10, с. 210].

У Переяславі в 1943 році було проведено перепис усього населення, поліцаї мали списки на кожну хату, хто мусив їхати до Німеччини. Хто втік і переховувався після першого набору в 1942 р., того забирали в 1943 р., погрожуючи, якщо втече і на цей раз, розстрілом. Тікали з вербувального пункту школи № 1, коли виводили на погрузку до машин, коли зупинялися вагони на станціях. Комуś щастило втекти, а багатьох наздоганяла куля німців або поліцаїв. У Переяславі в 1943 р. брали багато молоді під час облав, зокрема в кінотеатрі, на базарі [2, с. 344]. Полювання на людей влаштовували всюди: у кінотеатрах, церквах, ремісничих школах, просто на вулицях. Стало небезпечно ходити на базар, до магазину, у кіно, просто виходити в місто.

У 1943 р. "полювання за черепами" досягло свого апогею. З 15 березня 1943 р. встановлювалася щоденна норма вивозу 15 тис. осіб, із рознарядкою по адміністративних районах. Тому за розпорядженням рейхскомісара все населення 1923, 1924, 1925 рр. народження зобов'язувалося пройти дворічну трудову повинність у Німеччині [6, с. 122].

Німецькі донесення підкреслювали, що набір робочої сили майже скрізь набув форми полювання на людей і супроводжувався безпощадними репресіями. Один гебітскомісар назвав акцію набору "справжнім полюванням на рабів" [2, с. 350].

Якщо в повістці за 1942 р. указувалося, що явка повинна бути обов'язковою, то в повістці, виданій 1 травня 1943 р. обласним (штадт) комісаром громадянці с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького району Миколаєнко Євдокії Миколаївні зазначалося: "В случае неявки это обязательство будет приведено в исполнение принудительными мерами против Вас или против Ваших родных. Кроме того, нарушение трудовой повинности будет наказано арестом, заключением в тюрьму или ссылкой в лагерь для принудительных работ" [1.1., Арк. 2].

Як бачимо, "новий порядок", який несли фашисти із Європи нашому народу, нічим не відрізнявся від сталінських репресій. А масовий насильний набір населення можна порівняти з більшовицькими депортаціями на примусові роботи до Сибіру.

Часто людей тримали по декілька днів зачиненими. З ними погано поводитися, погрожува-ли, били, у тому числі й свої поліцаї.

Поїзди, що везли людей до Німеччини, іноді зустрічалися з поїздами з Німеччини, забитими хворими і пораненими робітниками, які верталися з Німеччини. Вони були у вагонах у страшній тісноті, їсти трохи давали на станціях, коли зупинявся потяг.

Умови перевезення робітників до Німеччини були жахливими. “Цікава подорож” на Захід для робітників зі Сходу починалася з поїздки у вагонах для худоби. Кількість людей, загнаних до одного вагону, була такою, що вистачало місця лише для сидіння. На підлогу, у кращому випадку, кидали пучки соломи. Іноді вагони не відкривали по кілька днів, до станції прибуття. В усіх спогадах остарбайтери говорять про те, що вагони були забиті людьми, що везли, як скотину,” “у вагонах нас було дуже багато, один раз в день давали три хлібини, які ми ділили між собою, а води не давали по кілька днів” (Цюцюра Уляна Миколаївна, с. Студеники, 1925 р.н.) [7.43, с. 3]; “посадили у вагони, у яких вже не було де і стати, їсти давали двічі на добу: кружку якоїсь баланди та маленький кусочок хліба” (Калач Марія Іларіонівна, с. Дівички, 1924 р.н.) [7.14, с. 2], “закрили двері на замок, і ми, набиті в вагоні як оселедці, стоячи, поїхали світ за очі; у вагоні тільки під дахом було невеличке віконечко, якщо його можна так назвати, туди люди викидали, як хто сховався по потребі, а “по-маленькому”, то ніхто не здержувався – на підлогу; від нестачі повітря і запаху задихались і стогнали” (Турчин Ганна Максимівна, м. Переяслав, 1927 р.н.) [7.41, с. 3].

Узимку вагони не опалювалися, тому часто з вагонів при прибутті на станцію призначення доводилося вивантажувати трупи.

“Гідні умови” для бажаючих виїхати на роботу до Рейху створювали вже в Україні. Пересильні табори розміщували здебільшого у великих містах. Київський пересильний табір знаходився у будинку колишнього обласного військового комісаріату по вул. Львівській, 24. Але в 1942 р. будинок і двір було обнесено колючим дротом, а на воротах окупаційна адміністрація прилаштувала вивіску “Штаб по набору робочої сили до Германії. Київ-Україна. Пересильний табір”. Керував цим штабом німець Краузе. Пересильних годували один раз у день рідкою юшкою, без картоплі, видаючи 200 г хліба. Людей били за найменші провини, саджали у камери з ґратами. Спати пересильні були змушені просто на цементній підлозі казарми. Жителі столиці щодня бачили жахливі сцени знущання і побиття. Так поводитися не лише з тими, хто мав їхати, а й з родичами, які їх супроводжували до

табору. Родичів часто штовхали в багні ударами прикладів. Молодих дівчат часто гвалтували в туалетах [2, с. 207].

Людям, які потрапляли до пересильного табору, видавали пронумероване посвідчення, у якому зазначалося: “Добрезберігати посвідчення. Ви являетесь гідним для робочого транспорту в Німеччину і не смієте покидати збірний пункт до відправки. Це посвідчення є одночасно дійсне для одержання харчів. При загубленні цього документу будете оштрафовані” [8, с. 147].

Поїзди з невольниками зупинялись у Польщі, де їх водили в бані, а одяг у цей час дезінфікували. “У Польщі нас водили декілька разів у баню, після бані садили на довгий час у підвал голих, очевидно, боялись, щоб не привезти у Німеччину ніякої хвороби” (Руденко Марія Мефодіївна, с. Пологи-Вергуни, 1924 р.н.) [7.36., с. 2]. На таких станціях проводили і облік робочої сили – на людей одягали номери, іноді номери просто тримали в руках і фотографували для облікових карток. Сьогодні велика кількість таких облікових карток з фотографіями, на яких люди тримають номери, зберігається в українських архівах.

На території самої Німеччини поїзди зупинялись на кожній зупинці, де сходили люди, їх забирали на промислові підприємства (фабрики і заводи) або у приватний сектор до хазяїв-бауерів. Це були справжні торги, як на невольничих ринках. Хазяїни ходили, оглядали людей, мацали м'язи, відбирали тих, хто їм сподобався. Брالی по декілька чоловік, тому старалися потрапити і до хазяїв, і на фабрики, і заводи разом із переяславськими людьми.

За наказом Заукеля від 7 травня 1942 р. опіка над остарбайтерами на території Рейху покладалася на службу праці Німецького робочого фронту. Служба праці розробляла інструкції начальникам таборів для остарбайтерів, які ті повинні були втілювати в життя.

Загальні положення інструкції № 1 наголошували, що остарбайтерів “треба тримати у безумовній дисципліні і в рамках виконання трудових зобов'язань, з іншої сторони, їх не слід розглядати як об'єкти гноблення і свавільної поведінки з ними” [6, с. 281]. За інструкцією № 3 підкреслювалося, що “побиття та інші фізичні тортури не повинні мати місця. Якщо дисциплінарних покарань начальника табору виявиться недостатньо, то слід ґрунтовно поінформувати поліцію, яка здійснить потім необхідне покарання” [6, с. 282]. Але інструкції різко розходилися з реальною дійсністю.

Селили людей, як правило, у бараках по декілька десятків осіб у кімнаті. Замість ліжок були двоповерхові нари. Холод і недостатнє опалення, темрява в бараках, відсутність можливості

прання. Територія, на якій знаходилися бараки, огорожувалася колючим дротом, охоронялася наглядачами та собаками. На роботу в більшості випадків теж водили під охороною. Покидати табір можна було лише для виробничих потреб. На Arbeitskarte, посвідченні, яке видавалось остарбайтерам, зазначалося, що "власнику цього дозволяється вихід з приміщення єдино заради роботи". Великим привілеєм вважався відпуск робітника у місто на вихідний день, але в межах місцевої поліцейської дільниці. Повернутись у табір слід було до 21 год., обов'язковим при цьому було носіння знаку "ОСТ" та наявність при собі Arbeitskarte і письмового дозволу на відлучку.

За порушення цих правил остарбайтерів чекало покарання. Покарання було різним – від тюремного ув'язнення до грошового штрафу.

Усім невірникам на все життя запам'яталася німецька юшка з бруквою. Основною їжею були хліб, який видавали приблизно по 200 г на добу, та суп-баланда, який частіше за все варили з брукви без картоплі з невеликим шматком маргарину. Майже всі, хто написав спогади про робітничі табори, згадують про постійне нестерпне відчуття голоду.

Щоб хоч інколи втамувати голод, остарбайтери почали купувати продукти в магазинах під час рідких відпусток у місто. Однак фашистська адміністрація заборонила такі покупки. Власникам магазинів давалася вказівка у жодному разі не відпускати товари остарбайтерам, а начальникам таборів особливу увагу приділити носінню остарбайтерами нашивки "ОСТ", щоб надати можливість власникам магазинів їх розпізнати [5, с. 217].

Спочатку знак "ОСТ" був нагрудним і його потрібно було носити на верхньому одязі. З літа 1943 р. "слухняним" робітникам було дозволено носити цю відзнаку на рукаві, а для порушників він залишався нагрудним. Робітники як могли пристосовувалися до цих правил. Іноді знаки пришивали якомога нижче, щоб можна було прикрити рукою, деколи прикріплювали їх шпилькою, щоб відколоти у слушний момент і хоч на деякий час не виглядати людиною нижчого гатунку.

Як згадує Малишко Ольга Семенівна, уродженка села Соснова, 1921 р.н., за ними бігали німецькі діти, кидали в них каміння, бо було напшито знак "OST" і називали нас "русіш бандит" [7.24, с. 3]. На працівників, які не носили знаку "OST", накладали грошові штрафи. Так у 1944 р. такі штрафи складали 5–10 рейхсмарок і виховувались із зарплати східних робітників. При тому, як правило, на жінок накладався штраф у розмірі 5-ти, а чоловіків – 10-ти рейхсмарок [6, с. 24].

Пізніше, коли фронт наближався ближче до Німеччини, робітникам видавали аусвайси (пропуски), вони могли виходити за межі табору щось купити собі поїсти, відпочити, навіть сфотографуватися. "Табір був недалеко від лісу, куди інколи випускали за межі табору на відпочинок по 10 осіб, інколи їздив у Берлін" (Чайка Дмитро Тимофійович, с. Єрківці, 1924 р.н.) [7.44, с. 2]. "З територій заводу зразу не випускали, а під кінець почали випускати в неділю, у неділю почали працювати на бауера, щоб погодував" (Побузінна Марія Іванівна, м. Переяслав-Хмельницький, 1925 р.н.) [7.31, с. 2], "у неділю у нас був вихідний день. Шість місяців нас нікуди не випускали за територію. А потім на прохідній нам давали аусвайси і ми йшли гуляти в парк, який знаходився за межами території фабрики, але поруч з не" (Білоусько Мотрона Гнатівна, с. Ковалин, 1926 р.н.) [7.4, с. 4].

Хто працював у приватному секторі і потрапляв до нерадивих хазяїв, мали право жалітися на погане ставлення до них. "Годували: вранці – ерзац-кава, 200 г хліба, обід – варена бруква, кольрабі, увечері – хто що нам дасть. З одягу та взуття нічого не давав. Написали ми жалобу на пересилочний пункт у Франкфурт, що нас б'ють, погано годують. Нас забрали і перевели до іншого господаря" (Степаненко Марія Степанівна, с. Андруші, 1921 р.н.) [7.38, с. 3].

Не всі й німці були фашистами, деякі допомагали нашим робітникам, підгодовували, приносили одяг. "На фабриці був старший майстер. Його всі боялися. Але до мене він був добрий. Було скаже, щоб я пішла в туалет і помила кофейник. Піду, подивилось, а в кофейнику – бруква поварена й картопля, я все поїм" (Черниш Любов Федорівна, с. Хоцьки, 1925 р.н.) [7.47, с. 3].

Плата за роботу остарбайтерів була невисокою. За підрахунками самих німців весною 1942 р. встановлений для остарбайтерів податок на зарплату був такий високий, що тижнева платня становила в середньому 10–17 німецьких марок, а норми відрахування за харчування та проживання складали 1,5 рейхсмарки в день. Таким чином, якщо місячний заробіток був у середньому 40–68 марок, то з них повинні були відраховувати 45 німецьких марок. Крім того, підприємці за кожного працівника повинні були сплачувати у заводські лікарняні каси страхову суму у розмірі 4 рейхсмарки [2, с. 308].

Деякі категорії східних робітників заробітку взагалі не отримували. Не виплачувалась зарплата і підліткам. Зарплата остарбайтерів повинна була становити 50% від зарплати німецького працівника. Пояснювалося це тим, що продуктивність праці східних працівників мала бути вдвічі нижчою, ніж німецьких.

Ті робітники, що потрапляли на роботу до господаря, як правило, не ходили на працю під конвоєм, не охоронялися солдатами із собаками, не жили у бараках по 20-40 осіб. Тут усе залежало від хазяїна, до якого потрапляли українські робітники.

Уряд Німеччини, коли на фронтах війни гітлерівські війська почали зазнавати поразок, став застосовувати до остарбайтерів не лише політику "батога", а й "пряника". Ставлення гітлерівської влади до східних робітників з 1943 року стало лояльнішим. За провинності, які тягли за собою тюремне ув'язнення, тепер робітники могли бути покарані лише грошовим штрафом.

Обіцяні прогулянки німецькими містами, ознайомлення з європейською культурою для остарбайтерів обмежувалися нечастими виходами у місто невеликими групами без дозволу перетинати межі даного населеного пункту. На прогулянки містом випускали не всіх. Таку винагороду слід було заслужити старанною працею та бездоганною поведінкою. Рішення про надання чи ненадання цієї нагороди приймав начальник табору. Запізнення на лінійку, невиконання плану роботи, інші незначні порушення накладали на робітника штамп неблагонадійності та відповідно позбавляли дозволу виходу в місто.

Утім навіть при виході у місто остарбайтерам забороняли відвідувати ті установи, де проводили своє дозвілля німці. На магазинах, кафе, театрах з'явилися написи "Лише для німців". Заборонялося навіть їздити у трамваях. Інструкція начальника таборів для остарбайтерів наголошувала, що вихід східних робітників у місто "не повинен супроводжуватися контактами з німецьким населенням."

Остарбайтерам дозволяли листування з рідними. Однак листи, які не повинні перевищувати 4 сторінки, можна було відіслати лише двічі на місяць. Листи слід було здавати відкритими й оплаченими за німецьким внутрішнім тарифом керівництву табору, звідки вони передавалися на пошту. Заборонялася відправка посилок з Рейху на східні території, а у зворотному напрямку дозволялися лише одиночні посилки. Але у своїх листах остарбайтери радили родичам не надсилати їм посилки, оскільки вони все одно не доходять.

Листи переглядалися цензурним відомством, а тому писати про реальний стан речей у німецькому рабстві було небезпечно. За несприятливий зміст листа остарбайтера могли притягнути до адміністративної відповідальності і навіть заслати у концтабір. Але листи були єдиною формою зв'язку з домом, рідними, батьківщиною. Тому писали в них не завжди правдиво, завуальовано, щоб не травмувати рідних, щоб пропустила цензура, щоб прийшла така очікувана відповідь.

Чимало наших земляків-остарбайтерів з різних причин потрапили до концтаборів і пройшли пекельні муки і страждання Освенціма, Бухенвальда, Равенсбрюка, Дахау, вижили, щоб через 60 років нагадати нам про горе і жах, який приніс народам фашизм. На Переяславщині зараз проживає 23 особи, які залишилися живими в концтаборах.

Іван Кирилович Антоненко із с. Пологи-Вергуни розповів про своє перебування у концтаборах: "У 1942 році мене, 16-річного юнака, забрали до Австрії. Попрацювавши у Відні місяць на фабриці, я втік. Зловили мене аж у Західній Україні і відправили у Краківську в'язницю, а звідти – в Освенцім" [9.3, Арк. 4].

Через Освенцім пройшов і остарбайтер з с. Пологи-Яненки Микола Парфенович Обертій, який згадує: "Мені йшов вісімнадцятий рік, як мене і ще двох односельців забрали працювати на польську шахту. Годували препаскудно, і одного вечора ми вибралися за межі шахти до українських дівчат, які працювали у якогось пана. Вони доїли корів, і ми вирішили попросити молока. Та нас швидко зловили і сприйняли за втікачів. Тоді ж як було: місцевому населенню платили по 100 марок за кожного виявленого втікача. Затараторили нас в Освенцім" [9.3, Арк. 6].

Табірний номер 54204, випалений на руці, як диявольське тавро, привезла на Переяславщину наша землячка, жителька с. Єрківці Ольга Григорівна Зелена із концтабору Аушвіц-Біркенау (один з відділів Освенціму). Ось що вона розповіла: "Мене спіймали і відправили в Німеччину у травні 42-го. Працювала я на воєнному заводі. А в мене такий характер, що не могла я послухно виконувати всі розпорядження. Та все думала, як би його зробить яку диверсію. Невдовзі дивлюся, мій станок щось не так працює, наглядачу кажу, що машина не "зергут". А він рукою махнув та й пішов. Я включила станок, а він ба-бах! Тут збіглися німці, щось кричать, лаються. Вскорості приїхало гестапо із мене забрали з заводу. Спочатку – тюрма, потім – Освенцім" [9.3, Арк. 9].

Савченко Варвара Федотівна із с. В'юнище працювала з 1942 року в м. Хемніц на фабриці, де в'язали рукавиці. Написала три листи, у яких описувала, як до них погано ставляться, погано годують, заставляють довго працювати і називала німців фашистами. І ось за таку "провину" потрапила спочатку в тюрму, а потім у концтабір Равенсбрюк".

Слід зазначити, що радянські люди знаходилися на примусових роботах не лише на території Німеччини. За даними "Звіту про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав", у 1946 році найбільша

кількість оstarбайтерів (за неповними даними на час репатріації, звісно, знаходилась у Німеччині і становила 3 338 583 особи, другою за чисельністю перебування східних робітників була Австрія – 3 799 29 осіб. Далі йшли Румунія, Фінляндія та Франція – від 133 до 136 тис. осіб. Крім того, радянські люди знаходились в Угорщині, Італії, Бельгії, Голландії, Данії, Норвегії, Польщі, Чехословаччині, Греції, Югославії, Болгарії, Албанії [4, с. 87].

24 серпня 1944 р. Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею”. 31 серпня відповідну постанову було прийнято в Україні. Ця постанова зобов'язувала НКВС УРСР у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях організувати перші шість перевірко-фільтраційних таборів або пунктів.

20 лютого 1945 р. при Військових радах діючих фронтів було створено відділи зі справ репатріації. Органи репатріації у військах оповіщали оstarбайтерів про шляхи повернення додому, збирали їх, направляли і розміщували в таборах для репатріантів.

Відповідно до директиви Уповноваженого Ради Народних Комісарів у справах репатріації Ф. Голікова від 18 січня 1945 р. інтерноване цивільне населення (оstarбайтери) повинно було відправлятися у фронтові збірно-пропускні пункти та прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВС. Чоловіків призовного віку після перевірки відправляли до запасних частин фронтів або округів, решту населення відряджали до місць постійного проживання, щоправда, із заборонаю поселення у Москві, Ленінграді та Києві. Хоча в липні 1945 р. репатрійованим юнакам та дівчатам дозволили повертатися до Києва за умови, якщо там проживали їх батьки. На перевірку репатріантів відводилося 10–15 днів, згодом дозволили 5-денний строк спрощеної перевірки для жінок з дітьми та осіб похилого віку. Фактично вказаних термінів не дотримувалися, і люди знаходились у фільтраційних установах 1–2 місяці.

Наказ № 21 від 1 квітня 1945 р. визначав, що радянські громадяни, які поверталися з німецького полону на Батьківщину, мали право безмитно і без обмежень провозити із собою одяг, господарчі предмети, знаряддя ремесла і сільського господарства, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та інші речі, а також “ефективну іноземну валюту” [4, с. 94].

Однак було відомо багато випадків, коли на кордоні майно оstarбайтерів відбиралося солдатами, було і багато випадків пограбування.

З Переяслава було вивезено близько 600 осіб, повернулося 306, з району вивезено 6483 особи, повернулося – 2478 осіб [9.2, Арк. 1]. Багатьом оstarбайтерам, яких визволяли американські війська, пропонували їхати в різні країни Європи та Америки на постійне проживання. Одні поїхали, інші – повернулися, хоча знали, що їх чекає на рідній землі голод, розруха, але й рідні батьки, сестри чи брати.

На репатріантів заводились облікові картки, які склалися шляхом особистого опитування, у двох екземплярах на збірно-пересильних пунктах, у таборах, у комендатурах або спецчастинах народного комісаріату оборони, перевірко-фільтраційних пунктах НКВС.

Репатріанти потрапляли під контроль спеціальних груп органів НКВС та СМЕРШ (Головне управління військової контррозвідки, назва утворена від російського “Смерть шпионам”). Завданням цих органів було виявити серед людей, які повертались додому, “власівців”, поліцаїв та осіб, що служили в німецькій армії або спеціальних німецьких формуваннях чи просто викликали підозру. Цей “спецконтингент” після перевірки відправляли у спецтабори НКВС. Були серед наших земляків оstarбайтери, які проходили контроль СМЕРШу, це, наприклад, Тимченко Іван Ілліч із с. Лецьки.

Репатріанти, що проходили звичайну перевірку, крім карток, заповнювали ще й анкету. Серед звичайних питань про місце проживання до відправки у Німеччину, сімейний стан, освіту, національність, партійність тощо, у анкеті містилось і питання “Чи служили в арміях країн, що воювали проти СРСР?”, “Кого з радянських громадян знаєте як зрадників Батьківщини?” Ще один пункт анкети вимагав назвати людей, які могли б підтвердити дані анкети.

Після виконання всіх необхідних формальностей люди отримували посвідчення про проходження перевірки, в якому вказувався табір, де пройшла процедура фільтрації, та місце, куди направлявся на проживання репатріант, із вказівкою передати після прибуття на місце посвідчення місцевим органам НКВС.

У післявоєнний час доля колишніх оstarбайтерів складалася по-різному, але тавро фашистського невірника залишилося, здається, з ними назавжди. Колишнім оstarбайтерам повернули (принаймні, номінально) усі громадянські права, допомогли майном, землею, житлом. Проте, упереджене і насторожене ставлення до колишніх репатріантів зберігалось досить довго. Тому колишні оstarбайтери лише зрідка і дуже обережно розповідали навіть своїм рідним про ті події, а від сторонніх людей факт перебування на примусових роботах у Німеччині взагалі намагалися приховувати.

Питання про визнання насильницької відправки робочої сили до Німеччини злочином постало вже на Нюрберзькому процесі. Нацистські злочинці були звинувачені в тому, що ними була ініційована та реалізована “концепція рабської праці.”

За цими звинуваченнями були покарані Шперер, Заукель, головні менеджери деяких німецьких компаній, частина командного складу СС.

До цього часу дослідникам не вдалося визначити остаточну кількість українських остарбайтерів. Сучасні вчені називають різні цифри і стверджують, що всього протягом війни з України було депортовано 2, 2 млн. осіб – 78, 6% від усіх депортованих із СРСР, 2,4 млн. осіб або 69% від загальної кількості депортованих з Радянського Союзу [4. с. 198].

В Україну із серпня по грудень 1945 р. через репатріаційні установи повернулося 1.334.000 осіб, серед яких 1.129.000 було цивільним населенням. Усього до 1950 р. додому з фашистської неволі повернулося 1.850.000 остарбайтерів, а приблизно 150.000 осіб лишилося на Заході [4, с. 201].

Частина “східних робітників” померла по дорозі до Німеччини чи у самій Німеччині, частина, одружившись з іноземцями, вирішила жити на батьківщині чоловіка чи дружини, дехто залишився за кордоном з політичних мотивів.

На сьогоднішній день у місті проживає близько 370 чол., а в районі – близько 1370 осіб остарбайтерів [9.2, Арк. 3].

Нарешті, через десятиліття, колишні невольники Третього Рейху отримують кошти – за спалжену юність, за насильницький вивіз під дулами автоматів, за товарні вагони, за тяжку непосильну працю без зарплатні, відпусток та вихідних, за бараки, обнесені парканом із колючого дроту, за презирливе ставлення, за принизливе тавро – нашивку “OST”, за змарноване здоров'я, за рідку юшку із брукви, звичну в тодішньому їхньому раціоні, за дерев'яне взуття – так звані “гольцшуги.”

Німеччина платить, тому що визнає свою моральну і політичну відповідальність перед жертвами: в'язнями концтаборів та гетто, в'язниць, гестапо та СД. Люди поверталися додому. Що їх чекало тут? Були регулярні виклики до “компетентних органів”, “нечисті анкети” у відділах кадрів. А влада більше сорока років робила вигляд, що в Радянському Союзі такої проблеми не існує. Йдеться про ціле покоління народу України, тих, кого Батьківщина не спромоглася захистити, кого вивезли майже дітьми в телячих вагонах, про тих, хто був примушений насильно працювати проти своєї країни. А потім свої, визволителі, на яких вони довго чекали, заподіяли їм страшну образу, звинувативши в праці на ворога.

І як можна компенсувати третині колишніх українських примусових працівниць ніколи не створені родини, а майже половині – непізнане материнство?

Йдеться ж бо не про “категорію громадян” чи “коло осіб” – про ціле покоління народу України: тих, кого Батьківщина не спромоглася захистити, кого вивезли майже дітьми в теплушках та телячих вагонах, чию гідність принизили породженим гітлерівською расовою маячнею словом – “недолюдина”, про тих, хто примушений нацистською машиною насильства працювати проти своєї країни.

Не можна написати всього, що пережили депортовані остарбайтери. З Переяслава було вивезено близько 600 чоловік, повернулось – 306, з району вивезено – 6483 чол., повернулось – 2478 чол. [6.2., с. 3]. Багатьом остарбайтерам, яких визволяли американські війська, пропонували їхати в різні країни Європи та Америки на постійне проживання. Одні поїхали, інші повернулись, хоч знали, що їх чекає на рідній землі голод, розруха, але й рідні батьки, сестри чи брати.

Пам'ять – це великий дар. Без неї немає достойного сьогодення, немислимий погляд у майбутнє.

Додаток 1

Спогади примусових робітників з Переяславщини, вміщені у фондів колекції НІЕЗ “Переяслав”¹

Авраменко Мотрона Кирилівна

Народилася 3 квітня 1923 року в с. Гланишів Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспників. Закінчила 9 класів вечірньої середньої школи № 2 м. Переяслава. У 1941 р. розпочалася окупація міста. Перед окупацією міста і району рили протитанкові рови, окопи на березі Дніпра. Тоді нас вивозили через станцію Переяславську возами в с. Жуковку Березанського району. Нас бомбили німці. Потім держали в Діброві тиждень. Так як нас евакуювали, то я була в подружки, жила в селі Студеники тиждень. Мене ховали в кімнаті, надвір не виходила. А тоді вирішила повернутися додому. З дому нікуди не виходила. Після окупації німцями Переяслава вони обстріляли окремі військові частини в районі Борщева, а через два дні німці появились у Гланишеві. На той час в нас жила старша сестра з двома дітьми, квартирантка вчителька і подружка із с. Студеників та сусідка. Мати насипала суп і всі їли із загальної

¹ У додатку не представлені спогади: М.Г. Білоусько, Г.П. Гури, М.І. Калач, О.Г. Козаковцевої, С.Ф. Крамаренко, М.М. Руденко, М.С. Степаненко, Г.М. Турчин, У.М. Цюцюри, Л.Ф. Черниш.

Авраменко М.К., ліворуч

миски. В хату зайшов німець. Почав шукати мед. Але не знайшов меду, а знайшов варення і забрав. Потім мати витягла два глечика з пареним молоком. Німець забрав один з глечиків. Так він ходив щодня. Згодом мати його відлучила: не обмила корові вим'я і подоїла її. Потім у селі почав жити комендант, [з'явилися] сільська управа, староста. Працювали на сільськогосподарських роботах, як і раніше. Коли бачили, що їде комендант, то починали працювати краще, бо може побити плюткою.

Потім почали назначать на роботи в Німеччину. Я не попала спочатку, бо батьки були старі й хворі. Пізніше почали ловить. Перед цим на дверях сказали зробити табличку із складом сім'ї. Одного разу мати вранці топила, я помогала. Коли побачила, що біжить поліцай. Мати сказала, щоб роздяглась і лягла поруч із хворим батьком на печі. Поліцай сказав, щоб одягалася. Мати сказала, що я хвора. Батько почав з ним сперечатись. Поліцай стрибнув на під, схопив мене за руку і скинув мене з печі. Потім наставив на мене наган і наказав одягатися. Мати в полотняну торбинку вкинула хлібину, шматок сала, сорочку, нижню білизну і червоне плаття з білим горошком. 7 березня 1943 р. мене забрали. По темному вивели на вулицю. Там збирали молодь. Поліцаї бігали по хатах. Коло гурту молоді стояв німець з автоматом. Посередині села була сільська управа, до якої зводили з усього села молодь. Садити на вози й відправляли в Переяслав. У Переяслав приїхали увечері. Нас привезли у школу № 1, згрузили, закрили. Сміливіші спускалися по водосточній трубі з другого поверху. На другий день до крилечка школи підігнали

вантажні машини. З машини на крильце школи поклали трап. Нас погрузили у машини. На кожній машині сидів німець з автоматом. Везли нас на станцію Переяславську. Нас погрузили в товарні вагони і повезли до Києва. У Києві виграли, переписали й знову загрузили в товарняки й повезли на Брест. У Бресті нас нагодували (дали суп), перегрузили в інший товарняк і поїхали до Німеччини. Їхали дві доби. Довезли до м. Гдиня. Там нас згрузили, нагодували, зробили медогляд. Відправили нас в м. Данцік-Ланд¹. Там було приміщення, де відбирали хазяї людей на роботу. Нас відрахували 7 чоловік з Переяславського району, погрузили в поїзд і повезли. Зупинився поїзд у селі Генцберг. Там були широкі сосни, тротуари, двоповерхові будинки. Ми попали у велику економію до пана Пенер. Там робили різноробочими на полі. Над нами був наглядач. Відправили нас у великий дерев'яний барак, де вже були чернігівські дівчата, а хлопці жили на корівнику у соломі в кутку.

Нам дали по ковдрі. Їли ми у сараї, де жили німці різноробочі. Столова була загальна. Вранці давали каву несолодку. У суботу давали пайок: одна хлібина, кульочок сахару і пачка маргарину. На обід давали різні супи: морквяний, з брюкви, шпинату (баланда – два черпачки). Вставляли – хотіли їсти. Тоді ми почали красти. За день надивлялися, де що росте. Тоді крали і ввечері варили. З картоплі робили деруни. Коло нас був магазин, там ми мали право купити солі. Коли був буряк, морква, то ми варили борщ. Кухарка давала українцям їжу окремо, полякам теж.

Мали право ходити до 9:00 вечора. Для того, щоб піти в сусіднє село чи місто, потрібно було взяти довідку про дозвіл. Інакше поліцаї могли забрати в поліцейський участок і покарати. Ми мали право поїхати у церкву у Данцік-Ланд або подивитися місто, сфотографуватися, але нічого не купляти.

У неділю у нас завжди був вихідний.

У хазяїна була маргаринна фабрика, крім економії. Хазяїн сів моркву, буряк (на насіння). Працювали з 7:00 до 19:00. Рядки були дуже довгі. Спочатку йшли полячки, а потім ставали ми. Водили нас строем. Наглядачем був поляк. Спали спочатку покотом на полу у соломі, застелені одягом. Під полик ховали робочий інвентар. А в дворі ще був прикажчик, називався інспектор по-господарству. Він нас не бив.

Нам там давали паспорти. У паспорті була фотографія власника і відтиск одного пальця. Платив хазяїн двадцять марок, але за них нічого не можна було купити. Полякам дозволялося їздити додому. Вони нам продавали свій одяг. Хазяїн давав нам на рік одне плаття – "дерев'яне" – у воді воно розлазилосся, а та-

¹ Напевно, йдеться про м. Данціг (територія сучасної Польщі).

кож гоншуги – ботинки, в яких була дерев'яна підошва, а зверху тканина¹.

Жили ми до квітня 1945 р. Місто дуже бомбили, бо було воно портове. Удень ми робили, а ввечері йшли ховатись в окопи. Так жили з тиждень. Потім прийшли поліцаї й повели нас строем на острів у ліс. Там копали окопи. Раз у день нас годували баландою. Інколи випрошували у німців консерви. У лісі жили до 8 травня 1945 р. А 8 травня десь о 18:00 побачили нашого солдата на коні, який сказав нам, що війни вже нема, щоб ми збирались і повозкою їхали додому. Але потім нам сказали, що спочатку відправлять полонених. На другий день поїхали і ми. З Данціга поїхали на відкритих площадках. Із зустрічного поїзда поляки стягували кочергою наші чемодани. Ми дуже боялися. Бо бачили, як на обочині лежала жінка з малою дитиною на грудях.

У Бресті нас відправили на Київ, переписавши попередньо. У Києві розгрузили, переписали. І знову посадили в поїзд. Там нас обікрали. Сумка моя була порізана. З одного вагона перейшли в інший. Доїхали до станції Переяславської. Там ми з чоловіком з Великої Каратулі переночували в його знайомих. Станція була зруйнована, чорна. Вранці ми пішли додому. 15 травня 1945 р. я була дома. Працювала інспектором в госстрасі, майстром на фабриці художніх виробів, бухгалтером на швейній фабриці.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів М.К. Авраменко 27.01.2005 р.

Бабак Ольга Семенівна

Бабак Ольга Семенівна народилася 25.03.1925 року в с. Лозниця Народицького району Житомирської області. Влітку 1942 року насильно була забрана на роботи в Німеччину. Із Коростеня в товарних вагонах на голих дошках привезли в м. Ессен. Вигрузили всіх із вагонів, постройли і повели в баню для санітарної обробки. Поселили в бараки. У бараках нари в два-три яруси. Працювали на заводі "Обербауер", де виготовляли рейки для залізниці зранку до ночі. Годували дуже погано: четвертинка хліба із буряка і тирси і баланда прозора (де-не-де бруквіна плавала). Застудила голову і попала в лікарню, де зробили операцію по видаленню нариву в голові. Під час одного бомбардування розбомбили завод, бараки. Коли я поправилася, то мене забрав працювати до себе хазяїн в пригороді Ессена, у якого

¹ Німецькою "Holzschuhe" (гольцшуги) – "колодки", "дерев'яшки", "кломпи", як їх ще називали остарбайтери. Таке взуття виготовлялося з дерева, або лише його підошва була дерев'яною. Ця підошва зовсім не гнулася, що робило його дуже незручним. Багато остарбайтерів гольцшугами травмували собі ноги.

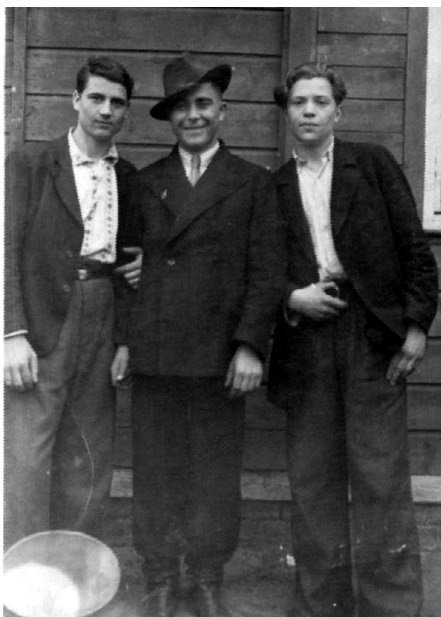
вже працювали дівчата. Ходила на роботу в поле. Жила разом з іншими робітниками в окремому будиночку в господарстві хазяїна. Тут уже кормили краще, давали їсти чотири рази на день, правда, потрошку. Працювали без вихідних, але не так важко, як на заводі. У кінці 1944 року познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Миколою Степановичем Бабаком, який працював у хазяїна по сусідству. Весною 1945 року звільнили нас американські війська, а восени 1945 року я повернулася у своє село Лозниця.

Записав старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" С.С. Дембіцький зі слів М.С. Бабака 26.01.2005 р.

Безнос Яків Гордійович

Я народився 7 жовтня 1925 р. в с. Хомутець Миргородського району Полтавської області в сім'ї колгоспників. Закінчив 7 класів Хомутецької середньої школи. В 1941 р. батько пішов на фронт добровільно на Харків. В той день з нашого села вивозили хлопців в тил країни. Була підвода, на якій лежали гроші. Біля підводи був підполковник з військкомату, майор і капітан-воєнрук з нашої школи й медсестра. Нас, хлопців, було всього 8 чоловік. В 4-и години вирушили в тил, доїхали до Харкова. Підводу оставили. Воєнком і капітан взяли мене з собою. Сказали, що в Харкові побачу батька. Прийшли в Харків. Зразу я побачив батька. Побув він біля мене хвилин п'ять і пішов у стрій. Більше я його не бачив (загинув у 1944 р.). Згодом прийшли підполковник з капітаном. Пішли до підводи й поїхали на Чугуєв. Приїхали дуже пізно. Взяли свої сумки й в хазяйки лягли відпочивати. Вранці повставали, а підводи нашої нема. 8 днів ходили голодні. Потім пішли до військкомату. Нас нагодували. Відправили 10 підвід з такими ж хлопцями, як і ми до Куп'янська Харківської області. По приїзду нас розселили по хатах. Потім повели в поле копати картоплю. Копали ми днів 10. Приходили вечором, а хазяйка каже: "Ідіть куди хочете. Вашого начальства нема, поїхало". Ми попросились переночувати. Вночі чули автоматні черги. Вранці побачили німців. В сторону сходу нас не пустили, тому пішли додому. Йшли дуже довго.

Через тиждень після повернення, восени 1941 р., нас 17 чоловік, в кого батьки члени партії, активісти, відвезли в Миргород, погрузили в товарні вагони й повезли до Бреста. Там переночували. На другий день вирішили тікати додому. Зразу втікали вп'ятьох, а тоді залишився сам. Перейшов всю Білорусію. Кругом селяни давали їсти, пускали спати. В одному селі ніхто

Безнос Я.Г., ліворуч

не пускав ночувати без дозволу старости. Староста в супровід дав двох поліцаїв, які відвели мене ночувати до хазяйки. Вона мене нагодувала, там переночував. Вранці поснідав, виглянув, а ті два поліцаї стоять. Вони мене забрали й повели до комендатури. В комендатурі німецький офіцер спитав, про те, звідки й куди йду. Я сказав, що в Бресті комісія виявила туберкульоз. Тоді німець мене вигнав і я пішов далі. Дійшов до Західної України, там також ніхто не хотів пускати ночувати. Пішов до старости. Там дали поліцаїв, який мене повів і закрити у сараї. Було під вечір. Дивлюсь, поліцаї схилився на гвинтівку і спить. Я поліз під солом'яну стріху, прорвав її і виліз, потихеньку пішов, а далі – побіг.

Так я йшов більше місяця. Під Києвом люди сказали, щоб не ходив туди, бо німці ловлять і вивозять в Німеччину. Я повернув у якесь село, дійшов до Дніпра, переплив його, держачи в одній руці одяг. Через три-чотири дні я дійшов додому в Хомутець. Зразу мене викликав староста, питає чого втік. Я сказав, що хворий на туберкульоз. Він сказав, що підлікуюсь, а через рік знову забере в Німеччину.

В 1942 р. восени мене забрали. Я вже не намагався втікати, бо староста попередив: "Утечеш – я тебе розстріляю. А твою матір з двома дітьми відправлю з Хомутця до Німеччини".

З Хомутця мене повезли з іншою молоддю на підводах у Миргород, де на станції погрузили в товарні вагони і відправили до Німеччини, де на зборному пункті приїжджі бауери, фабриканти розбирали людей на різні роботи. Забрали мене на фабрику. Жили недалеко від фабрики в таборі. Незабаром наш табір розбомбили американці. Він згорів. Нас перевели в інший табір й на іншу фабрику.

В Німеччині працював з 12 жовтня 1942 р. Працював на модельній фабриці "Пульс" до 1 листопада 1944 р. Наш табір був у районі військового аеродрому Темпельгоф. Начальник табору дзвонив на пропускну і розпоряджався, щоб працівників "Пульса" пропускали самих, без конвоя. Ми сідали в електричку і їхали до фабрики в м. Берлін. Одяг давали 1 раз на рік з розстріляних євреїв. Ботінці з дерев'яною підпошвою, а зверху кожани. А ще хлопці вночі ходили по завалах, під якими вишукували одяг. На території табору був крематорій. Вранці і ввечері нам давали баланду без хліба. У обід – 150 г хліба і 20 г ковбаси. Робив у цеху на станку залізобетонні двері для бункерів. На фабриці було 70 українців, були й німці. Табір був недалеко від лісу, куди інколи випускали за межі табору на відпочинок по 10 осіб. Інколи їздив у Берлін.

Наші хлопці крали хліб у магазині. Німкеня сказала про крадіжку хліба. Німецький поліцай, що стояв на посту, виявив мене раніше, ніж я взяв хліба. Надів на руки наручники й повів у поліцейську дільницю. Спитав, що я там робив. Я розповів, що хотів купити хліба. В дільниці я переночував. Вранці відправили в концтабір. Він знаходився в північній частині Берліна. Там я пробув півроку. Потім втік. В квітні 1945 р. гітлерівці вже не так його охороняли. Перебрался до "свого" табору (з якого їздив на роботу на фабрику "Пульс"). Тут я вмовив свого друга тікати. Відійшовши від Берліна, вирішили знайти роботу, бо так нас розстріляють. Знайшли біржу праці. На біржі праці німкені сказали, що тікаємо від руських і шукаємо роботу. Вона сказала, що через 1 км буде село і там будете робити у бауера. Там ми вичищали у корів, садили картоплю. На третій день сказав складати камені на межі. Коли прийшли, то побачили, що хазяїн з конюхом виїхав, а нас залишив. Вранці у дворі побачили багато німців, які варили їжу й через деякий час поїхали. Ми були заховались у погріб, потім переховувались на сінвалі. В той же день почув рокіт моторів – то були наші танки. Стали біля воріт нашого двору. Ночували у дворі, жарили сало. Нас перевдягли, дали гвинтівку й пішли на Берлін. Берлін взяли. Перемогу святкували, святкували цілу годину. Нас послали в Магденбург (10-15 км від Берліна), де був пересилочний пункт і ми по понтонному мосту перевозили дівчат з Ворошиловградської області. По цьому мосту американці забирали своїх, а наші – своїх. Через тиждень нас розформували по частинах. Потім мене направили в школу сержантів. Я прослужив в армії 5 років. Став сержантом і демобілізувався. Поїхав додому у Хомутець. Потім вчився в Києві в школі садівництва і ягідництва. Закінчив, поїхав додому, але роботи не знайшов. Поїхав у Переяслав-Хмельницький, працював у радгоспі

“Переяславський” садоводом-овочівником. За працю одержав орден “Знак Пошани”. Потім працював у музеї.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ “Переяслав” Л.В. Лиховид зі слів Я.Г. Безноса 21.01.2005 р.

Гайдук Людмила Олексіївна

Народилася 29.09.1925 р. в Орловській області, в с. Городецьке в сім'ї службовців. В 1935 р. батько переїхав у Баришівський район, демобілізувавшись з армії у чині майора. Працював на хуторі Грушки завгоспом у підсобному господарстві військової частини. Потім переїхав у Переяслав. Навчалась у м. Переяславі з 1936 року. Навчалась у середній школі № 1. Закінчила 7 класів. У 1941 році м. Переяслав був окупований. В 1943 році мені принесли повістку й брату з міської управи. Але попередньо зробили перепис населення. Всім, хто працював у радгоспі, давали повістки. Завідував там німець Туніус. Коли прислали повістку, то сказали, якщо не з'являться, то заберуть батьків. Від німців зразу ховались на горищі фуражного складу, ховались у погребі, який був на підвищенні над крутим берегом Трубежа. Нас закривав батько на ключ, щоб ніхто не бачив. Там ховалось чоловік шість. Вдень рано відкривали і йшли на роботу до німця. Так проробили до 1942 року. А тоді по повістках забрали в школу № 1. В школі були два дні. Потім нас машинами відвезли в Київ. Супроводжували поліцаї й німці до Києва. В Києві склали списки, перевіряли, чи всі є. Потім відвели на станцію пішки і погрузили в товарні вагони. Коли погрузали в вагони, то давали просяний хліб (називали його золотим) – півтори хлібини. Повезли в Польщу, в м. Люблін. Там нас вгрузили. Вели під конвоєм. Привели у табір, наказали роздягатись і голих повели у баню. Одяг забрали на дезинфекцію. Потім той же одяг і одягли. Там же нас фотографували – це був пересильний пункт. У Любліні приблизно були тиждень. У таборі вранці давали каву. Увечері їли своє. Погрузили у вагони і їхали до Берліна. У Берліні нас вибирали. Мене вибрав представник хазяїна-бауера. У нього була ферма невеличка. Працювали німкені, три сім'ї поляків, французи і сім жінок-українок. Годували раз в день – суп. У неділю давали картоплю з підливою і кусочком м'яса. На Пасху давали паску і картоплю з м'ясом. У суботу давали хліб на тиждень – 3 кг. Давали ще на тиждень 1 л обрату. Давали вдень трохи маргарину, 3 ложки муки. Ми пекли деруни з картоплі й муки. Тертушки робили з листа заліза, пробивши його гвіздком. Працювали ми на полі, в лісі.

Одного разу працювали ми в лісі. Нам привезли обід. На обід був гороховий суп з великими червами. Ми покинули їсти. Прийшов керівник господарства хазяїна поляк-емігрант. Він розумів польську, німецьку, українську. Ми покликали його й показали їжу. Він покликав хазяїна. Замість супу дали нам по кружці молока. Нам не давали ні одяг, ні взуття. У хазяїна ми пробули літо. Потім вимагали від хазяїв людей на заводи. Зразу я попала в Темпельгоф на ремонтний завод електромоторів. Я була прибиральницею на складі готової продукції. Готову продукцію видавала німкеня. Тут я була два тижні, бо американці вночі розбомбили завод. Ми ховались у бомбосховища під заводом. Туди ховались всі: німці і всі працюючі. В бункері було світло, вода стояла в баках з кранами. Були вентилятори. У стінах були вмуровані смуги з фосфором, який світиться вночі, і видно, як іде людина. Як почав горіти завод, то було чути, як падають стіни. Німці перевіряли на міцність стелю у бункері і чи не горить вона. Один вихід було завалено, почали шукати інший. Другий вихід був наполовину завалений, тому його розбивали кирками. Як тільки ми вийшли, то німці забрали всіх остарбайтерів і відправили на завод електромоторів у Кюрмазер. Там ми робили обмотку на мотори. На цьому заводі я була місяць. На заводі працювали французи, поляки, українці, італійці, чехи. Дуже постраждали італійці. Годували баландою з картоплі, і “полякана” тушонкою. Увечері баланду запарювали мукою і давали 300 г хліба на наступний день, але його з'їдали зразу. Після заводу поїхали до бауера. Там я була до 1 травня 1945 року. Звільнили наші війська. Один військовий попросив мене бути перекладачкою. Додому повернулась 5 грудня 1945 року. Після повернення ходила в особий відділ КДБ. Вони нас брали на списки й перевіряли, а потім давали довідку на отримання документів.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ “Переяслав” Л.В. Лиховид зі слів Л.О. Гайдук 9.11.1944 р.

Гануш Ольга Антонівна

Народилася 29 жовтня 1925 р. в м. Переяславі в сім'ї робітника. Мати українка, батько – чех. Закінчила 8 класів середньої школи № 2 м. Переяслава. 17 вересня 1941 року німці окупували Переяслав. Ходила на роботу в радгосп на поле. Керував радгоспом німець. Ми перебирали цибулю, інші овочі. Заривали окопи в районі с. Харківець. Весною 1942 року німці принесли повістку про відправку на примусові роботи до Німеччини.

Батько працював кучером у директора радгоспу й одночасно перекладачем. Батько пішов до німця з проханням, щоб той звільнив мене від поїздки до Німеччини. Але той відмовив.

Збирали нас біля колишньої міської ради, яка знаходилась на вулиці Одинця. З дому мати у полотняну торбинку дала хлібинку, кусочок сала, сорочку, плаття, сандалі. 29 травня нас забрали. Наші торби поклали на вози, а ми йшли пішки до станції Переяславської. Там погрузили в товарняки й повезли в Київ. Там згрузили. Привели у двір, де були пусті квартири, а хлопці ночували у підвалі. У Києві нас на другий день погрузили в товарняк й повезли в Німеччину.

Гануш О.А., стоїть праворуч

По дорозі нам давали трохи ковбаси з т мінном і кусочок хліба, чай – вранці. Увечері давали те саме. Їхали в Німеччину більше тижня. Згрузили в місто Хемніц. Привели нас на біржу. Там ми переночували. Майже в кожного з дому була байкова ковдра (дозволяли всім). Вранці до нас зайшла німкеня перекладачка й сказала, що хазяїн із голочної фабрики набирає 100 дівчат. Хто бажає, той хай виходить. Ми всі, хто був із Переяслава, були попереду й намагались бути разом, щоб нас не розлучили. Зі мною була Галя Христюк, Марія Побузинна, Галя Кас'яненко, Марія Олексенко, Ольга Жам, Ліда Зайцева. На цій фабриці було 30 дівчат з нашого району, з області – 95, з Дніпропетровської області – 5. на фабриці було близько двох тисяч дівчат і 1 чоловік – повар. Жили у підвалі фабрики. Німці рахували його 1-м поверхом. Вищі поверхи – фабрика. Одна частина фабрики – 5 поверхів, а інша – 4-и поверхи. В таборі дерев'яні ліжка розташовані попарно, в кожному ряді по 50 ліжок. З другого боку стояли

столи та лави. Сиділи по 10 чоловік.

Кожен мав свій нашитий номер на одяг, який відповідав номеру місця на ослоні та номеру ліжка. Вранці давали каву-ерзац без цукру, 170 г хліба, 20 г маргарину. Обід – миска залізна супу з брукви без хліба. Ввечері суп, хліба 180 г, кава. Спочатку батьки могли відправити нам 5 посилок по 200 г. У посилоці мати прислала мені сала, коржиків, насіння соняшникове. Посилки клали на моє ліжко. Прислали їх 1 раз у три місяці чи на півроку. У першій листівці я написала, що мені у квітучій Німеччині дуже добре, то пришліть житні коржики.

На фабриці нам дали спецкостюм. А пізніше – спідницю й кофту. Сорочок не було. Нижню білизну шили з мішківини, яка натирала тіло. Ботінки були на дерев'яній підшві, а передок – з дерматину. П'ятка була гола. Ноги були пухлі й кровили. Німець-майстер навіть подумав, що я захворіла. Після вияснення причини такого мого стану, він приніс мені згорток, де я виявила там шовкову білизну. Одяг я поділила на двох. Після цього стан мого здоров'я значно поліпшився. На той час забороняли спілкування німців з остарбайтерами, бо за це могли навіть потрапити в концтабір. На фабриці працювала на фрезерному станку, де виготовляла голки для трикотажних машинок. На фабриці в мене був номер "75". Пізніше частину дівчат забрали на інші фабрики. В мене став 44-й номер. Спочатку з території фабрики не випускали. Німець перевіряв, щоб на кожному була нашивка "OST" з номером. Територія фабрики була огорожена. Згодом нас почали випускати. Коли випускали, то перевіряли чи є нашивка "OST" з номером. Коли ми виходили за територію фабрики, то зривали нашивку. Коли фабрику розбомбили десь в березні 1945 року, то майстер з інженером відкрили запасне вікно і ми вийшли за межі фабрики.

На території Німеччини були до травня 1945 року. 5 травня 1945 року американські та наші війська зайняли Хемніц. Потім американці залишили місто, яке перейменували в Карл-Маркшгадт, а зараз знову Хемніц. У вересні 1945 року повернулась додому хворою на черевний тиф. Лежала в лікарні. Після війни закінчила середню школу №2. Потім закінчила інститут іноземних мов, після чого вчителювала в школах №1, №2 та педучилищі м. Переяслав-Хмельницького.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів О.А. Гануш 19.01.2005 р.

Даценко Галина Максимівна

Народилась у 1922 р. у с. Помоклі у сім'ї колгоспника, де, крім мене, було 3 брати. Закінчила 7 класів у с. Шевченкове. Робила до війни у селі в колгоспі. Забрали до Німеччини 25 квітня 1943 р. Повезли підводами в м. Переяслав до школи № 1, а там посадили на машини й повезли до м. Ессен (Німеччина). Там нас вигрузили, покупали, нагодували. Хлопців відділили. Переночували. На наступний день прийшли хазяї й почали вибирати. Я разом була з Кравченко Анастасією Йосипівною та іншими односельчанками. Зразу ми копали канали. Була в Анке-Айкель і Гертен. Потім нас забрали на сірчану фабрику. Там я була недовго. Перевели в інше місто мене разом ще з трьома дівчатами. В Німеччині була до травня 1945 р. Потім повернулась додому, де працювала в с. Шевченкове в колгоспі дояркою. За сумлінну працю нагороджена орденом Леніна.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів Г.М. Даценко 25.02.2005 р.

Даценко Г.М., стоїть ліворуч

Дудка Сергій Михайлович

Я народився в 1924 році в м. Переяславі. В 1941 році закінчив Переяславську школу № 1. В 1943 році мене забрали до Німеччини. Достанції Переяславської нас везли підводами. Багато нас, молодих, з Переяславського району було. На станції нас посадили в товарняк і повезли в Дарницю. Там був табір для військовополонених, де ми й перебували деякий час. В Дарниці сформували поїзд-товарняк і повезли нас в Німеччину.

Везли 2-3 доби, на станціях наші давали нам щось поїсти. Привезли нас в місто Рустемарк. Там був концтабір. Ми там жили в бараках, ходили розбирати завали після бомбардувань, розчищали вулиці. На початку травня 1945 року наші війська звільнили нас. Приїхали ми в Переяслав в червні 1945 року.

Записав старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" С.С. Дембіцький зі слів С.М. Дудки 25.01.2005 р.

Дяченко Марія Ничипорівна

Народилась у 1918 році. 3 квітня 1943 р. поліцаї провели в Зарубенцях облогу і захоплених поромом перевезли через Дніпро до Переяслава в школу №2. Автомобілями доставили до Києва. Тут був проведений медогляд і на товарняках повезли до Німеччини. При переїзді радянської території погодували один раз гречаним супом. В Польщі видали хліб, ковбасу, кофе. В Німеччині – картоплю і огірки. Тут же і закрили в таборі в м. Зондін. Сюди приїхали вербовщики для найму на роботу. Німець Пауль Гібнер привіз мене в німецьке село Міцефед в господарство grosбауера, де була господаркою Лісін. В мої обов'язки входило доїння 5-6 корів вранці о 5-й годині і ввечері о 5-й годині. Собака на візку відтягувала молоко на приймальний пункт. А щоп'ятниці за молоко одержували мас-

ло. Я порала гусей, качок, індиків; сапала, косила, працювала біля молотарки. Допомогала хазяйці Лісін готувати їсти. Крім мене, тут працював один поляк, білорус. Поляк порав 40 свиней.

Годували супом, молоком, в основному бутербродами з ковбасою і сиром. На кутю – відварювали цвітну капусту. На Новий рік господарка давала кофту чи платок, пляшку вина. Зарплата щомісяця 25 марок.

У лютому 1945 р. до Німеччини ввійшли наші війська. 14 жовтня 1945 р. я повернулася до Зарубинець.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Г.П. Ткаченко зі слів М.Н. Дяченко 22.01.2005 р.

Євтєєва Катерина Василівна

Народилася 30 листопада 1923 р. в Переяславі Київської області в сім'ї службовців. Перед війною закінчила 10 класів школи № 1. Перший раз мене забрали в Німеччину у травні 1942 р. Привезли в Київ, я попросила молодого поліцає – і він мене відпустив. Я два тижні жила в знайомій в Києві, а потім повернулася додому. Другий раз забрали 1 травня 1943 р. Два дні тримали в школі, а потім повезли на станцію Переяславську, звідти – в Київ.

В Києві пройшли баню, посадили у вагони й повезли на Польщу. В Любліні погодували й відправили в Німеччину, привезли в Берлін. Тримали в таборі, а потім повезли у Франкфурт-на-Одері. Відібрали нас (четверо було з Переяслава) і відібрали у м. Ціленсік.

Потім приїхали хазяїни і забрали мене в с. Тауретік. Працювала в полі, доїла корів, порала свиней, топила печі. Жила в кладовці. Зі мною працювали двоє поляків і чоловік із Західної України. Господиня була не зла. Годували погано, але не голодували. Працювали дуже важко.

Хотіли з землячкою тікати, але побоялися, щоб не забрали в концтабір. Звільнила нас Радянська Армія 4 лютого 1945 року. Запрягли бричку і стали їхати на Схід (14 чоловік). По дорозі наздогнала машина і довезли нас до Польщі. У Польщі військові посадили на поїзд до Києва (нас було четверо). З Києва до Переяслава йшли пішки. Був дуже глибокий сніг. Їсти не було чого. 20 лютого були вже дома. З Німеччини повернулися першими: я, Романенко Меланія, Тонконіг Олена, Серета Ольга.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів К.В. Євтєєвої 18.02.2005 р.

Іваненко Анастасія Йосипівна

Я народилася 21 квітня 1924 р. в селі Помоклі Переяславського району. Пізніше перейшли у с. Шевченкове. Закінчила 7 класів школи с. Шевченкове, а потім поступила в Переяславське педучилище. Закінчила I-й курс педучилища. В 1941 р. почалась Велика Вітчизняна війна. Після окупації працювала в колгоспі с. Шевченкове.

Перший раз, як забирали до Німеччини у 1942 р., мене трохи не вбили. Прийшов староста з поліцаєм, зняли мене з печі й поставили серед хати. Хотіли розстріляти. Але староста заступився за мене. Я втекла в село Капустинці Полтавської області. Потім повернулася у село Шевченкове. Працювала на полі. В сім'ї нас було четверо дівчат. Старша Галя вийшла заміж і відійшла від батьків. Серед цих трьох (що залишились), я була найстарша.

В 1943 р. прийшли поліцаї і забрали мене по роках. Мати склала їжу, одяг, чоботи у торбинку. Зібрали молодь біля сільської управи, посадили на підводи й повезли в місто Переяслав до школи № 1. Там нас посадили на машини й повезли на станцію Переяславську, де і погрузили у товарні вагони. По дорозі їли те, що з дому взяли. Із станції Переяславської повезли до Козятина. Зробили зупинку. Ми вийшли попити води. Втрьох ми заховались за колодязем. Німці, що супроводжували поїзд, побачили й зупинили поїзд. Одну дівчину з Вінниччини застрелили, а нас двох посадили в самий останній вагон. В вагонах їхали хлопці й дівчата разом, я тоді вже їхала окремо від своїх і без своєї їжі. Везли до міста Ессен (Німеччина). Там нас виграли, покупали, нагодували. Хлопців відділили. Переночували. На наступний день до нас прийшли хазяї і почали вибирати. Нас відібрали 16 осіб. Зразу ми копали канали. Була я в Анне-Айкель і Гертен. Потім нас забрали на сірчану фабрику в м. Ренклінхаус.

Іваненко А.Й., ліворуч

У хазяїна фабрики я була домробітницею, тільки вбирала. Будинок хазяїна і фабрика були в одному дворі. В цьому дворі був великий барак, де жили дівчата. На фабриці працювали дівчата й хлопці, більше поляків.

Фабрика була невелика. Бараки для хлопців були окремо. Людей було небагато. Виготовляли сірку. Годували в бараці 3 рази на день. На сніданок – кофе-ерзац. В обід та ввечері – суп, брюква, невеличкий шматочок хліба. У вихідні дні (суботу, неділю) ходили за 4 км до бауера на роботу, щоб потім дав щось поїсти (весною, літом). Дівчата ходили на поле, крали картоплю, а тоді варили. У бауера давали суп, хліб. Ходили у своєму сільському одязі без нашивок “ОСТ”. На ноги давали шуги (дерев’яна підошва, а зверху на передку була тканина). На ногах у мене були домашні черевики. Спали у бараці, де були двоповерхові дерев’яні ліжка. У хазяїна була до травня 1945 р. Звільнили нас американці. Після звільнення нас повезли у місто (не пам’ятаю яке), де був зборний пункт. Там наші війська всіх переписали й повезли нас на уборку хліба. Там були до грудня 1945 р. Потім нас відправили додому товарняками до Києва. В Києві я пересіла в інший поїзд до станції Переяславська. Із станції йшли до с. Шевченкове пішки. Прийшли додому вночі. Працювала в колгоспі на полі. Пізніше пішла на курси бухгалтерів. Послали працювати в Дрогобицьку (нині Львівську) область.

У 1948 році повернулася у Переяслав, працювала у “Заготзерні” рахівником, пізніше на маслозаводі рахівником. В 1952 р. виїхала у с. Ски-

бин Жажківського району Черкаської області. А звідти у 1968 р. в серпні місяці переїхала у Переяслав. Робила у ветлікарні касиром, потім – на торфопідприємстві касиром. Пізніше – у райспоживспільці два роки. Тоді у держстрасі страхогентом.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ “Переяслав” Л.В. Лиховид зі слів А.Й. Іваненко 9.02.2005 р.

Заїка Марія Тимофіївна

Народилася в 1922 році в селі Семиполках Броварського району. В сім’ї було четверо дітей. Я старша. Батько працював в шкільній майстерні, в мати – в колгоспі.

В 1939 році я закінчила середню школу і вступила до Київського інженерно-будівельного інституту. Закінчила два курси перед самою війною. Пам’ятаю, був сонячний чудовий день, неділя. Почалася війна. Я вибігла надвір і побачила німецькі літаки, які летіли дуже низько, стріляли з кулеметів. Я на навчання більше не поїхала. Батька забрали на фронт. Зима була люта. Урожай залишився не зібраним. Топить взимку не було чим, але діждались весни. Всією сім’єю скопали город. Ми ще нічого не посадили, а мені приносять повістку з’явитись в сільську Раду для відправки в Германію. Ніхто з молоді не з’явився, матері дітей поховали. Розпочалася облава. Поліцаї і німці ловили нас, як тварин, приводили до сільської ради, звідти пішком вели до станції Бобрик (міст до Києва був зірваний), заганяли в товарний вагон, в якому можна було тільки сидіти.

Привезли в Київ, де було багато молоді з усіх районів. Повезли в Германію. Привезли в місто

Кьольн. Там нас ждали роботодавці. Нас 8 дівчат взяли на лімонадну фабрику біля села Пельм. Це було живописне місце. З однієї сторони протікала невеличка річка Кіль, а з другої замок Кассельбург. Фабрика була невеличка, працювала по 12 годин. Потрібно було грузити у вагони важкі ящики, наповнені лімонадом. З нами працювали і німецькі дівчата таких самих років, але грузить вагонів майстер їх не брав.

Біля фабрики було ще одне приміщення – це склад. В одному углу відгородили кімнату для нас, а в другому – для німецьких дівчат. Жили всі в злагоді. Німецькі дівчата були гарно вдягнені, на ногах робочі ботіночки, красиві чулки, носочки. На нас було старе взуття, яке почало розпадатися, так німці зробили нам взуття з дерева, ноги були мокрими.

Продукти одержували по карточках, ранком пили кофе, трошки маргарину, а в обід самі варили суп. Інколи на роботу нас просили ті старики, які працювали на фабриці, але мали в селі невеличке своє господарство. За це інколи приносили бутерброди, ложили на вікні, і ми по кусочку ділили між собою.

В селі Пельм жила одинока німка, вона прекрасно шила, у неї були дві учениці. Вона говорила людям про нас, і люди приносили до неї непотрібні речі, вона їх переробляла для нас всіх. У нас появилася одежа, в якій можна було вийти на вулицю.

Але на початку 1944 року нас перевели на збрійний завод. Тут було дуже погано. Жили в бараці, був начальник лагерья препоганий. На заводі працювали і французи, і полонені серби, поляки, італійці. Працювали в три зміни, робота була тяжка і брудна, на сквозняках. У мене було все тіло в чиряках, а на роботу потрібно йти.

Я дуже переживала, коли за стіл сідали їсти: французам давали зовсім іншу їжу, вони одержували посилки, а для нас якась баланда з брюкви і трохи якоїсь крупи. Це мене принижувало, ми ніби не люди. Так їсти хотілось, що хто сміливіший, ходили просити по селах, і давали німці небагато, бо і селяни жили по карточках. Це законотрухняний народ і зайвого не брали для себе.

Я працювала три роки і три місяці тяжко, морально принижали. З європейських країн жінок не було, а у нас ніби не було батьківщини, яка могла б нас захистити.

Коли підходили до Юнкерста американці, ми так зраділи! Вони до нас дуже гарно відносились, добре харчували. Це особливі люди, дуже доброзичливі, не сердиті.

Відправили нас додому на машинах, дали продукти на дорогу, побажали всього найкращого і привезли на Україну у м. Новоград-Волинськ. Тут ми тижнів три жили в землянках,

але на рідній землі. Коли приїхала в село, а воно все спалене, не могла довго знайти своєї хати.

Ми жили з меншою сестрою і братом, а батько ще лежав в Краматорську в госпіталі.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів М.Т. Зайки 7.02.2005 р.

Корж Марія Олександрівна

Народилася в селі Андруші Переяславського району 18 вересня 1924 р. в сім'ї селянина. Закінчила 6 класів середньої школи № 4 м. Києва. На той час мати працювала на меблевій фабриці, а я робила кур'єром на фабриці. В 1941 р. в червні німці бомбили м. Київ. З Києва йшла пішки до Переяслава. В Переяславі я жила з матір'ю. Під час окупації я працювала в дорожній бригаді: засипали ями на дорогах, протитанкові рови.

В травні 1942 р. до нас на квартиру прийшли поліцаї з німцем і мене забрали. Мати в торбинку дала просяного хліба, дві сорочки, туфлі, платтячко, дві хусточки. Зібрали нас біля приміщення кінотеатру, погрузили на машини й повезли на станцію Переяславську. Погрузили в товарняк й повезли до Києва. З Києва повезли на Фастів. У Фастові нам дозволили вийти з вагонів й набрати в пляшки води. Ми втрюх помагали нести клунки з одягом, який міняли на їжу. Ми закутали обличчя як старенькі бабусі. З Фастова до Переяслава ми йшли цілий місяць. Йшли по бездоріжжю. В Вишеньках пішли до хати, яка була хатою старости. Його дружина сказала, що нас зараз нагодує, а сама кудись вийшла. Інша жінка сказала нам, щоб ми тікали, бо нас хочуть забрати до Німеччини. Ми вибігли з хати й заховались у скирті сіна на полі. Ми чули, як поліцаї годин зо дві їздили по полю й шукали нас. Тоді зробилось темно й поліцаї пішли шукати нас по селу. Після цього ми пішли на Обухів. Але нас завернули люди. Вони сказали, що поліцаї таких самих, як ми, зібрали цілу машину, закували в цепі і повезли в яр на страту. Ми знову вернулись до Києва й питали, як переправитись через Дніпро. Нам порадили діда, який перевозив молочниць на базар у Дарницю. Ми в діда ночували в погребі. Дід нас нагодував гороховим супом без хліба. Переночували. Вранці він перевіз нас разом з молочницями. З моста німці стріляли по човну, але не попали. Коли привіз дід на другу сторону Дніпра, то люди відкинули куц лози великий. Під кущем був великий бліндаж. Зразу люди нас закрили. Приїхали німці, але нас не знайшли. В молочниць забрали молоко, яйця. Після цього німці вернулись до Києва. В бліндажі ми були добу. Люди нам

давали їжу. Ми нікуди не виходили. А тоді нас випустили. Дали люди хлібинку, кусочок сала й направили, як йти понад Дніпром до Переяслава. Цілий місяць я була вдома, переховувалась й нікуди не показувалась. Через місяць я пішла на роботу в радгосп, де працювала на полях, в саду. В 1943 р. 1 травня нас забрали з роботи під автоматами німці з поліцейями. Забрали й погнали в середню школу № 1. Там була комісія медична, яка дивилась, щоб люди були здорові. Німці з автоматами стояли поруч, щоб не бракували здорових людей. Переночували. На другий день нас погрузили на машини. На кожній машині сиділи 4 поліцаї. Привезли на станцію Переяславську. Погрузили в товарні вагони. Вигрузили в Києві. Там нас посортували. Знову була медична комісія. Погрузили в Києві і повезли нас до Німеччини. В вагонах ніхто не годував. Їхали ми 10 днів. По дорозі нас бомбили американські й наші літаки. Сильна була охорона. На зупинках нас вигонили на прогулянку.

Привезли в Франкфурт-на-Майні. На пересилочному пункті нас нагодували супом з брюкви. На пересилочному пункті хазяїн Ганс Лінке забрав до себе дві пари з пари з Переяслава (і мене з чоловіком). На поїзді ми приїхали до хазяїна, який жив за 20 км від Берліна. В хазяїна була велика економія. Там робили поляки і ми. Тут ми були 4 місяці. Сапали кукурудзу, картоплю та інші польові роботи. Годували: вранці – ерзац-кава, 200 г хліба; обід – варена брюква, кольрабі; вечеря – хто що дасть. З одягу та взуття нічого не давали. Написали ми жалобу на пересилочний пункт, що нас б'ють, погано годують. Нас забрали на пересилочний пункт, де нас перевели до іншого господаря в район міста Дроссена. Були в бауера Вільгельма Крігера. В нього була велика економія, ліс. Тут були три поляки, два поляки, два українці, решта – німці.

Вранці вставали в 4:00 години, годували свиней, варили їм їсти. До 7:00 треба було впоратись. Снідали: кава-ерзац з хлібом, перекручене сало з м'ясом. В обід на поле привозили капусту синю варену, суп з брюкви. На вечерю давали картоплю в "мундирах". Німкеня-робітниця давала мені молоко. Поляки доїли корів, отримували по 30 марок щомісяця, а взимку – по 20. Італійці, французи одержували посилки через Червоний Хрест. Коли не хватало їжі, то в інших німців купляли картоплю. Спали на горищі на дерев'яних ліжках. Матраци напхані сіном. Вкривались фуфайками. Хазяїн не обіжав. На городах збирали камінці. Перед приходом наших військ мені пошили 4 плаття за день. Я дуже обносилась. Рідня господарки дала мені туфлі.

В село наше приїхало 5 танків. А вранці зайшли наші війська. Наші сказали, щоб брали у хазяїна підводу й їхали додому. Ми від'їхали

20 км і чоловіка поранили німці. Два місяці в Польщі в місті Познані його лікували в цивільному госпіталі (нам допоміг польський комендант). В вересні 1945 р. повернулись додому. Професор госпіталю пропонував поїхати в США, але ми поїхали додому.

Я була в Німеччині з 1 травня 1943 р. по травень 1945 р. Повернувшись додому, працювала на фабриці художніх виробів. Спочатку протягом двох місяців мене викликали на допит. А потім залишили в покої.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів М.О. Корж 11.02.2005 р.

Кузьменко Катерина Іванівна

Народилася 27 березня 1925 р. в с. Циблях Переяславського району Київської області. Навчалася в Циблівській семирічній школі. Закінчила 6 класів в 1940 році. Потім працювала дояркою в своєму колгоспі до початку війни. Коли почалася війна разом з доярками колгоспу гнала худобу в тил, але по дорозі корови захворіли на ящур і їх затримали біля с. Ташань. А як худоба видужала, корів погнали назад, в Циблі, тому що німець вже оточив нашу територію. Потім ввійшли німці. До вигнання в Німеччину працювала в рідному селі. А 28 травня 1942 року забрали в Німеччину і перевезли в товарних вагонах (з Циблів 20 дівчат) в пересильний пункт біля Дрездена. А потім я попала на паперову фабрику с. Гросширма (за 36 км від Дрездена) в районі Фрайберга. На цій фабриці я працювала до визволення.

Жили в бараках, рядом з фабрикою. Тут жили 20 дівчат з с. Цибель, 120 – з Сумщини, 40 – з Литви. Але литовців годували там як німців. А нас годували брюквою, столовими буряками, капустою. А восени (після збирання картоплі) давали по три варених картоплини один раз в день, несолодку каву. Хліб давали по 100 г раз в день. Ще давали рідку баланду. Годували в бараці.

Робочий день тривав з 6:00 ранку до 6:00 вечора або навпаки. Після закінчення робочого засували в бараці. На фабриці працювала за станками на мокрих паперах. Необхідно було знімати рулони паперу і складати в бокси та ліфтами відправляти в сушарку. Робота була дуже важка, адже папір був мокрий і важкий. За межі заводу вони не мали права відлучатися. На заводі працювало 40 чоловік наших військовополонених. Жили вони окремо в бараках. До них ніхто не мав права говорити. За цим строго слідкували німці на фабриці.

Одяг привозили старий, з якого дівчата вибирали для себе те, що було можна було використати.

статі. На ноги давали дерев'яні "шуги", обшиті матерією. На грудях висіла табличка з надписом "OST", а на тумбочці номер "67". Бувало, що брали на роботу на кухню, помагала чистити картоплю і готувати їсти.

7 травня 1945 року ця територія була визволена нашими військами. Всі невільники збиралися в м. Дрездені. А тут посадили на машини і довели до Самбурга¹. В Самбурзі працювали в прачечній, в підсобному господарстві і на інших роботах в військових частинах. І тільки 4 квітня 1947 р. я приїхала додому.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Г.П. Ткаченко зі слів К.І. Кузьменко 29 березня 2005 р.

Лазенко Григорій Романович

Народився 28 січня 1927 року в с. Підварки Переяславського району Київської області. Закінчив 7 класів Підварської школи, і 17 вересня 1941 року в 8 класі школи № 1 м. Переяслава навчання завершилося.

11 березня ми з покійним батьком їхали в ліс по дрова. В районі теперішнього "Точмашу" нас зупинив поліцай. Штиком гвинтівки відкинув в'язку сіна, під якою я ще спав, була ще ніч. Він запитав, хто то. "Це дитя" – сказав батько". Сказали встати. Зігнали нас в приміщення сільської Ради, що була біля сучасної новозбудованої церкви у Підварках. Там за ніч було зігнано маса люду, від старих до малих. Коли розвиднілось, нас під кінним конвоєм етапували до сучасної школи № 1 в місто. Проїшовши, для вигляду, медобстеження, нас повантажили на вантажні "Фіати" (на чотирьох вузлах кузова по поліцаю) і відправили на з/д станцію Переяславську, видавши по дві хлібини з проса на дорогу.

На станції вже була юрма людей. Місцеві закидали у вагони, щоб хоч трохи застелить кізьяки. Цими вагонами відправляли худобу на Дарницький м'ясокомбінат. Ми геть висушили вагони своїми тілами, поки доїхали до Києва. У наш вагон соломи не попало. В Києві ми пробули два дні на пересильному пункті, де зібралось десятки тисяч бранців. Там мене і розшукав батько (він знав німецьку мову, побувавши в полоні під час 1-ї Світової війни) і передав білизну та торбу з харчами. У Києві також проходили медогляд, але вибраковували мене з явно вираженими дефектами.

У Києві нас повантажили теж у "телятники". Дівчата в одній половині вагону, хлопці по другу сторону. "Справляли нужду" хто на що знайде і у загразоване вікно під стелею. Двері у

вагоні були просто закриті на заціпки. І тут ми почули автоматні черги, що їх давали німці з тамбурів кожного вагону. Як з'ясувалось, в кожному вагоні були прорізані ножами дірки проти засувів і, відчинивши двері, бранці почали вистрибувати з вагонів на ходу, а охорона "поливала" їх автоматними чергами. Прорізано було і в нашому вагоні, та не знайшлося відчайдухи, який би вишплигнув під кулі. Після цього двері в усіх вагонах були закручені катанкою так, що з середини відчинити двері уже було неможливо. Та це було лише до польського кордону, а коли в'їхали до Польщі, то всі двері відчинили і ми їхали при відкритих дверях, адже звідси добратись додому шансів було мало.

Привезли нас до міста Гентін, що за 80 км на захід від Берліна, де нас і розбирали бауерфюрери по заявках бауерів. Це було вже 26 березня. Потрапив я до Карла Наймана в село Варнау. Мені з першого дня довелося працювати з кіньми, тобто виконувати всі роботи, пов'язані з ними. В цього бауера, який помер у 1944 році, була дочка і невістка, син знаходився у війську, в польській жандармерії.

Я працював з військовополоненим бельгійським офіцером і німкеню-наймичкою. Роботу виконували різноманітну. Харчувались усі разом. За два роки і 41 день, що я знаходився там, ніяких особливих подій не відбулось. У цьому селі працювало ще 16 поляків і 1 українка з села Хижинці Лисянського району.

Звільнили нас 26 квітня 1945 року польські з'єднання, що були під командою радянських офіцерів.

Після звільнення я був зарахований польовим військкоматом до 106 танкової бригади, що дислокувалась спочатку в лісі, а потім була перейменована в 49-й танковий полк, який дислокувався в гудеріановських танкових казармах міста Ной-Рупшін в 60 км на північний захід від Берліна,

¹ М. Самбір Львівської області.

де я і прослужив на різних посадах до березня 1951 року. Круглим рахунком 6 років.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Г.П. Ткаченко зі слів Г.Р. Лазенка. 14.03.2005 р.

Лисенко Любов Федорівна

Народилась 22 листопада 1925 р. в селі Хоцьки Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспників. Закінчила 7 класів Хоцьківської школи. Після окупації фашистами Переяславщини мені прислали повістку з сільської управи, всіх посадили на підводи і відвезли в школу № 1 м. Переяслава. Там був збірний пункт відправки молоді в Німеччину на примусові роботи. У школі ми побули трохи. Нас погрузили на підводи ті ж самі переяславські поліцаї і повезли на станцію Переяславську. На станції погрузили в товарні вагони до Києва. В Києві нас вигрузили, побанили, дали їсти. Була медична комісія. Погрузили нас в товарні вагони і повезли в Східну Прусію. Їхали тижнів зо два. Приїхали у м. Гдиню. Там був пересилочний пункт. Туди приїхав пан і забрав 6 дівчат (всі із Хоцьок). Там був сарай із буту, як гуртожиток. У кімнаті жило 9 дівчат. У бауера ми працювали на полі. Навесні все са-

Лисенко Л.Ф. Третя зліва

дили, потім сапали, вибирали. Ми тільки працювали на полі. А скот, всю худобу порали поляки. Робочий день тривав з 8:00 до 18:00. Снідали у 7:00 суп і чай. Вранці давали хлібину на двох на день. В обід давали суп з капусти чи щавлю. Була каша перлова, були різні супи. Чай давали. В середу, п'ятницю, понеділок давали обрід. На вечерю давали суп або картоплю; чай був солодкий. На ноги нам давали ботінки-кльомби (дерев'яна підощва, а зверху – лоскутки шкіри, які дуже рвались). Костюми нам давали раз. Господар був поляк Темський.

12 березня 1945 року нас звільнили наші війська. У тому ж сараї ми були ще два дні. Тоді військовий нам сказав, щоб ми повертались додому. Запрягли підводи і поїхали на схід за нашими військами. Солдати в нас забрали підводу. В місті Бубліц нас забрали у пекарню пекти хліб, але пекли недовго. Потім направили поїздом у м. Хайдебрек, Глевіце і Катовіце розбирати хімічний завод і перевозили його у Лисичанськ. З Лисичанська поїхала додому 20 листопада 1945 року. Працювала в колгоспі. Потім в 1947 році переїхала в Переяслав-Хмельницький, працювала в автоколоні, на продтоварах.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів Л.Ф. Лисенко 4.02.2005 р.

Литовченко Ганна Григорівна

Народилась у 1924 році у м. Переяславі. "1941 рік. В моїх спогадах це і перемога, і біль, і тривога, і страх. 21 червня у нас був випускний вечір десятого класу. Радість і сум, тривога і якесь передчуття важкого, страшного. Вранці дізналися, що розпочалася війна. Все змінилося, пропали всі добрі мрії. Майже три місяці було тривожно, невідома ситуація. І от 17 вересня наше місто (Переяслав – ред.) окупували німецько-фашистські загарбники. І почалося. Біржа праці запрацювала дуже швидко. Почали посилати людей на роботи. Я попала в дорожню бригаду. Працювали по очищенню дороги від райлікарні до с. Стів'яги при любій погоді, без вихідних, під наглядом старих німецьких солдат. Разом з нами працювали і наші полонені бійці під наглядом не тільки німців, але й наших поліцаїв.

В кінці квітня 1943 року я одержала повістку: з'явитися в приміщення школи №1 на комісію. Лікарська комісія з наших лікарів і німця нашвидку оглядали нас і всіх визнали здоровими. Додому не відпустили, і ми були в школі дві доби під

наглядом поліцаїв. А 1 травня нас відправили на машинах на станцію Переяславську, де нас погрузили в вантажні вагони. Спочатку привезли в м. Київ, де була "принизлива баня": одяг взяли на дезинфекцію, а ми стояли голі, чекаючи води, а поліцаї з собаками ходили туди й сюди. Тут готували в Києві і відповідні документи. Потім дорога: інколи зупинки в полі, інколи – в невеликих містах, де одержували їжу.

В Польщі остання "баня" і перевірка на вошивість, одяг знову піддали дезинфекції. Не дай Бог завезти до Німеччини вошей чи якоїсь зарази. Спочатку в Німеччині були ми кілька днів в збірному таборі м. Еркнер, а потім нас відправили на біржу в м. Франкфурт-на-Одері. Отут ми побачили справжню торгівлю рабами. Перед нами стояли на площадці група панів: товстих, худих жінок з зневажливими поглядами. Почали підходити мацати м'язи на руках, заглядати в зуби. Але серед нас були сміливці, які почали ремствувати на приниження. Тоді нашу групу поділили і направили на іншу біржу. Я з переяславцями попала в м. Ціленціг. Там була така ж процедура. До мене ніхто не підходив. Я нічого не вміла робити в сільському господарстві, була худа, неприваблива. А потім, як усіх розібрали, мене купив старий німець Карл Штрайтер з села Гаммервізен, пост Гаммер біля міста Ост-Штемберг.

У нього в господарстві було 12 корів, двоє коней, свині, вівці, гуси, кури. Він жив з жінкою і дочкою, наймитів не було. Я нічого в господарстві не розуміла, боялася гусей, корів, собаки. Їсти не могла, мене душили сльози. А господар (бауер) кричав, що треба їсти, бо треба працювати. Саме основне зараз праця, праця, праця. Пізніше я звикати почала до всього, добре розуміла німецьку мову і розмовляла нею більш-менш, бо в школі ми вчили її з 4-го класу. Найбільше дошкуляла мені їхня дочка Ерна, бо її чоловік був на східному фронті.

Робота починалася з 5 години ранку і кінчалася о 8 годині вечора. Все робота, робота. Свій одяг я швидко зносила. Виручав фартух з мішковини, який часто треба було міняти. Господарі ніякого одягу не давали. На ногах носила "гольцпантофлі" – шльопанці на дерев'яній підосшві. Роботи було багато: доїти корів, напувати телят, годувати свиней, овець, птицю, прибирати в кімнатах, на кухні. Лягаєш спати, як убита. І часто снілася домівка. Я уві сні плакала, бо подушка завжди була мокра. Після 8 год. вечора треба було бути в своїй "штубі" (кімнаті). Поліцай часто перевіряв. І якщо не було в приміщенні, то штрафував. А куди можна було піти? Тільки на берег каналу біля самого двору. Штрафували ще й за те, що не пришитий був знак "Ост" і т.д. В неділю було 2-3 години

перерви і можна було піти в село Гаммер випити пива. Збиралося нас десь 12 хлопців і дівчат з Переяслава, Луцька, Сум, Запоріжжя, Полтави, Орла, Краснодару. По дорозі нас переслідували німецькі діти, які кричали: "Большевік, бандіт", – і кидали в нас каміння. Ми ганялися за ними і трохи відучили від цих криків.

Трохи легше було нам, що ми не голодували. Їсти давали те, що їли самі. В основному це була картопля, квасоля, бруква, хліб. В кінці 1943 року бауер привіз з табору 15-річного хлопця Федора з Курської області. Він завжди хотів їсти, так зголоднів. Правда, стара йому відрізала більший шматок хліба, бо він і працював більше за всіх, виконував всю чоловічу роботу.

Пізньої осені 1944 року, коли наші війська підходили до кордонів Німеччини, влада підселяла до німецьких сімей наших "фольксдойче", які тікали з німцями. Але німці їх не поважали, ставились з презирством. В ці дні господарі стали відноситись краще, лагідніше, кращу їжу давали, просили до роботи.

На початку січня 1945 року ми зустріли перших радянських бійців, які розповіли нам, де найближча комендатура і збірні пункти. Ми почали збиратись в дорогу. А щоб застерегти себе від загибелі (багато наших робітників загинули в великих господарствах), ми зібралися всі разом в господарстві одного селянина, в якого працював чоловік з Полтави. Він дозволив взяти двоє коней і віз. Ми склали речі на віз і рушили додому. Довго йшли, переживали багато, але йшли вже додому. В лютому дійшли до міста Врешен на збірний пункт. Тут формували ешелони для відправлення нас додому. Спочатку поїхали старі, хворі люди, жінки з дітьми. А нас, дівчат, запросили до комендатури і після бесіди багатьох мобілізували до лав Радянської Армії. Я була зарахована регульовальницею (після навчання) в 38-му воєнно-автомобільну дорогу, 191 ДКУ І Білоруського фронту".

Записав старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" С.С. Дембіцький зі слів Г.Г. Литовченко 24.01.2005 р.

Литовченко Ірина Григорівна

Народилася 1926 р. у м. Переяславі. "Восени 1942 року мене провели рідні до міського кінотеатру (міста Переяслава – ред.), де чекали відправки в Німеччину. Погрузили на машини, потім в закриті вагони до Києва в якусь школу. Проїшли медогляд. Знову закриті вагони, лагерь, медогляд, потім розподіл по містам, я попала в Гільдесгайм на біржу, розбирають дівчат. Мене вибрала жінка середніх років й пішли ми

пішки через місто до хазяйки. То була сестра провожатої. Чоловік її воював в армії, а в неї було двоє дітей. Я мала її нянчити, прибирати і другу квартиру її матері, що жила навпроти. Була в них дача – участок землі, невеличкий сарайчик для інвентаря. Я часто там працювала, і коли їхала з візком, німченята мене драгували “комуніст”. Це через значок “ОСТ”. Потім мені добавили ще одну квартиру. Потім, як на фронті стало сутужно, багатьох відправили в пересильний лагерь, а звідти по різних підприємствах. Так я попала в Клауензет (?), недалеко від міста. Взагалі раніше то був цукровий завод (казали), тепер збудовані рядом тимчасовий дерев'яний барак, де заряжали снаряди, а нижче цех, де заливали їх сіркою. Працювала на транспортері, який подавав снаряди на обробку.

Весною прийшли американці, хлопці вивісили білий прапор, але начальник табору його зрубав, а хлопці мало не пострадали. Нам сказали зібратись – завтра прийдуть за нами, а вночі ураган, буря, позривало криші – ми ледве дочекались ранку. Приїхали машини і нас на станцію у вагони: хто в купе, хто в коридорах. Потім по вагонах перевірки, відбір дорогих речей. Потім зникло багато речей, поки роти роззявили. І моя коробка у мішку поїхала. Там альбом, ще з дому, одежина, цукор коричневий, журнали “Почему я враг большевистской власти?”, календарь, нитки.

Переправа через річку, лагерь, дорога в Київ. Потім пристань, Переяслав”.

30 січня 2005 р.

Лиховид Варвара Михайлівна

Народилася в м. Переяславі Київської області 19 грудня 1924 року в сім'ї чоботаря і домробітниці

в багатодітній родині (було 5 дітей). Я була найстаршою. До війни закінчила 9 класів середньої школи № 2. в 1941 році пішла в 10-й клас. 17 вересня 1941 року місто було окуповане. 5 травня 1942 року домком Барабаш приніс повістку про те, що треба їхати в Німеччину. Поліцаї забрали мене 30 травня 1942 року і відправили станцію Переяславську. Погрузили в товарні вагони й закрили. Ми не могли виходити. Лише відкривали, коли поїзд зупинявся. Їсти нам не давали. Їла те, що дала мати з дому. Везли нас 12 днів. Коли привезли в Чехословаччину, то хазяї нас брали. Мене з сусідкою Ольгою Ніконовою привезли кіньми на місце призначення в село Гезен.

Ми були голодні. Хазяїни дали нам картоплі у мундирах, хліб був накришений у мисочці як на сухарики і пійло (по-їхньому називалося зауер-супе). Змушені були брати пучку хліба і їсти з зауер-супе. Так я була голодна, то з'їла перша. Хазяїн спостерігав, хто перший з'їсть, той застається працювати на нього. Мене залишили в селі Гезен у біргомайстра глядіти дитину, мить посуд, сапачь грядки, сушити сіно. В нього харчувались поліцаї, які знаходились приблизно за 2 км. Коли їх не стало у вересні, то мене відправили до бауера в село Севізен. Нас там було: батько з дочкою, поляк і я. Їли ми за виділеним столом вранці і вечором зауер-супе, мундирку і по пучці хліба.

Німці дуже пунктуальні: в 7 год. ранку ми повинні подоїти корів, все зробити в стайні і йти в ліс обрубувати стайні, рубати підстилку для корів, збирати камінці граніту, якими услані поля, рубати дрова, бо тоді газу не було, прати їм.

Я раз в дві неділі місила дві діжі, пекли вони хліб у кухні, де була піч, куди клали метрові соснові дрова, туди вміщалося 20 великих хлібин. Хліб вони ховали. Я ні разу за три роки ніколи не відрізала своїми руками жодного кусочка хліба. Обід складався з штерцу (тертої картоплі) або кнелі з картоплі, суп у них не зажарений – це вода з мукою або якоюсь дрібною вермішельлю або картопляники.

У нас вдома я не вмела сушити сіно. Вони мене ставили в середину. Я в'язала жито за хазяїном і робила перевесла. Нас будили в 5 год. ранку. Спали ми на горищі на солом'яному матраці. Укривалась периною з грубої саморобної сірої тканини, яку ніхто за три роки не прав.

Зима там сира, але не така сувора, як тоді була у нас. Криша у них була зроблена із тесу. Коли йшов сніг, то притрушував і нас. Коли баурін була не зла, то можна було нагріти цеглину і, замотавши її в ганчірку, покласти до ніг. А коли зла, то викине. Одного разу я впала на камінь і розбила коліно настільки, що було видно чашечку. Вставати й ходити не могла. Повзала по підлозі і мила її. Там миють не так, як ми. Беруть

0,5 м підлоги, труть щіткою, зробленою з колодочок гусячого пір'я. Гусей вони живими скубують по декілька раз на літо, залишаючи тільки шию, крила і хвіст. Пір'я деремо осінню і зимою, коли повечеряємо зауер-супе і картоплю у мундирах щодня, крім неділі. У неділю кава. Вже не кришить хліб у мисочку, а кожному дає по скибці. У першого хазяїна мені було краще: я їла з ними разом. Моя сусідка Оля Ніконова була послана пасти корів, де вона застудилася. Її хазяйка послала до лікаря в місто Айзенштайн, яке було за 19 км від Гезена. Вона зайшла в в книжковий магазин, хотіла купити карту, але карту не продали. На другий день нас забрали в жандармерію, яка знаходилась за 2 км від Гезена. Там нас поміряли, порухували зуби, попечатали пальці і гумовими палками били, потім вигнали.

5 травня в наше село Севізен багато наїхало негрів, англійців і американців. На той час я була в стайні і крізь щілини спостерігала. А ввечері, коли ми їли, вони запитували, хто ми є. Ми сказали, що українці. Вони нас почастили льодяниками і ми пішли на горище спати. У моїх хазяїв була велика зала. Туди з'їхалось багато біженців, бо це була остання дорога, по якій вони поверталися. Туди було нанесено багато соломи, де вони жили. Коли зайшли американці, то цілу ніч була і стрілянина, і писки, бо на горах, де було сіно, ховалися есесівці. В сусідньому селі був вбитий наш хлопець-українець. Всі українці наші зібралися і бігли у Чехію через наше село. Ми в цей час носили із зали солому, бо там біженці уже роз'їхалися. Вони кричали: "Ви ще робите, а наших б'ють". Ми кинули все і побігли за ними. Моя сестра, яка була взята в 1943 році поліцаями і відправлена в Штейн, але там їхній завод розбомбили й вона приїхала до мене. Це було несподіванкою для мене, бо я писала, як мені тут гарно. Вона їхала у броньовику. А нас забрали американці, довели в місто Клатау, дали нам дім, принесли коробки з консервами, хліба. Ми дуже боялися, що будуть із нас знущатися, але цього не сталося. Вранці дали транспорт, щоб ми їхали і забрали свої речі. Там не було чого брати. Хазяйка дала нам по куску копченого сала і по хлібині. Нас супроводжував якийсь партизан, на картузі якого була червона стрічка. Нас він привіз у Прагу, де був концтабір. Там були нещасні люди: одні кістки та шкіра. Там відбувся мітинг і ми побачили наших військових у орденях. У Празі були два тижні, почалась війна з Японією. Нам сказали: "Ідть і добирайтеся додому хто як може".

Вивозили тоді з Німеччини заводи. Ми під котлами на платформах їхали. В Польщі нас стягували з платформ, давали хліб зі склом, голками. Їхали додому дві неділі. Коли нас забрали у госпіталі доглядати за пораненими, чистити картоплю, спали у товарних вагонах і двері укручували дротом, бо наші нам не давали відпочити.

Коли приїхала додому, батько був на війні. Вікна в хаті забиті фанерою та картоном. Хліба немає. Мати ходить у Гельмязів по сіль. МГБ викликає і визнає, що ми зрадники. Ніхто не бере на роботу. Пішла на курси медсестер, щоб одержувати по 0,5 кг ячмінного хліба. Кінчила на "5". Практику проходила в лікарні Переяслава-Хмельницького. Щоб працювати, головний лікар запропонував спочатку здати кров. Я не здала, бо з голоду падала. Потім пішла працювати відборщиком і таксіровщиком у райспоживспілці.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів В.М. Лиховид 20.01.2005 р.

Малишко Ольга Семенівна

Народилася в с. Соснова Переяславського району 22 вересня 1921 року в сім'ї селянина. В сім'ї було четверо дітей. Закінчила 7 класів в с. Сомкова Долина Переяславського району. Потім батьки жили в Києві, і я там жила. При заводі "Більшовик" закінчила ФЗО. Працювала при заводі на електростанції електрощитовою до 1941 року.

Почалась Велика Вітчизняна війна. Завод розбомбили, і я поїхала з батьками в с. Соснова. Я ходила рити окопи, різні оборонні споруди. Я потім пішла в Київ. Німці вже там порядкували. На моїх очах зривали Хрещатик. Німці вели Хрещатиком на розстріл євреїв. Потім восени я повернулася в село.

В травні 1942 року по селу пройшов виконавець сільської управи із списком, кому йти на примусові роботи до Німеччини. Нас всіх зібрали біля сільської управи. Знову зачитали список. Посадили нас на підводи в супроводі поліцаїв й повезли на станцію Переяславську, де погрузили в товарняк. В Києві нас розгрузили. Ми переночували в якомусь приміщенні на підлозі. Я з собою взяла хліба, сала, коржики, одіяло, пальто осіннє, черевики, сорочку, плаття, хусточку.

На другий день нас погрузили й повезли до Німеччини. Їхали два тижні. Привезли в якесь місто. Нас розгрузили, перевіряли на медкомісії. Дезинфекцію одягу зробили, помили голови від вошей. А на той час нас вдягли в шинелі військовополонених французів. Переділи, повезли в табір. Нас посадили на карантин. Там були тиждень. Годували баландою один раз в день. Ще давали шматочок хліба. Із цього табору повезли в пересилочний табір м. Лаунберг. Переночували. Приїхали покупці-хазяїни. Нас із Соснови було 9 дівчат. Ми попросились бути разом. Ще взяли крім нас 3-х руських дівчат.

Із пересилочного табору нас повезли на тракторі на причепі до хазяїна в село Лісове. В хазяїна було 600 га землі, свині, корови, коні. Були машини, трактори. Жили у сараї на другому поверсі у кімнаті: зроблені нари у два поверхи, а на першому поверсі лежали міндобрива. Матраци були пусті. Повели в сарай. Там набили соломою. З домашніх торбинок зробили подушки, їх набили овсяною половиною. Кожній хазяїн дав по одяльцю. На сараї були вікна під решіткою. На ніч нас замикали. Пізніше перестали.

На тиждень давали хлібину з домішками, 0,5 стакана цукру і неповний стаканчик мармеладу та 50-100 г маргарину. У хазяїна був хутірець. На нього працювали німці, полонені французи – 20 чоловік. З французами нам не дозволяли говорити, а з німкенями говорили. В косовицю ми збирали покошене на купки. Ходили сапать. Збирали брюкву, картоплю. Зимом перебирали картоплю.

Годували. Вранці брали кип'яток. В 12.00 ми обідали – кружечку вареної картоплі. Увечері – кип'яток. В суботу давали кружечку баланди з брюкви. Хлібину з'їдали за три дні, а тоді були голодні. Додому написали, що нас погано годують. Можна було послати посилку в 200 г. Коли почали одержувати посилки, то нас перестали годувати. Ми відмовились від посилок. На поле нас водив наглядач. Восени ми збирали камінці й носили їх на дорогу. В лісі збирали гілки.

Коли був день охоти, то до пана приїздили інші пани і йшли на полювання. Ми бігали кругом лісу (він був невеликий і криками вигонили зайців). По закінченні полювання німці розважались, а ми сиділи голодні й плакали. Одного разу попросили в хазяїна, щоб дав одягу. Він привіз хлопок-тканину й ми самі кроїли й шили вручну. Я пошила спідничку й піджачок. Раз дав по платтячку із розстріляних євреїв. На ноги дав взуття із дерев'яною підошвою, а передок закритий брезентом. Там я була до 1945 року – працювала до літа. Потім визволила нас військова частина. Ми з Німеччини гнали корів на Україну, доглядали їх, прали солдатам одяг – служили в армії один рік. В 1946 році повернулася на Україну, в Сомкову Долину. Робила в колгоспі до 1962 року різноробочою.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів О.С. Малишко 14.02.2005 р.

Мащенко (Чорниш) Уляна Феофанівна

Я народилася 25 жовтня 1925 р. в с. Пологи-Вергуни Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспників. В сім'ї було четверо дітей. Я була старша. Перед війною закінчила 7 класів сільської школи. В травні 1942 р. з села в Німеччину вивезли багато молоді. З села нас повезли в Київ, де ми пройшли медогляд. Після цього посадили в товарні вагони й повезли в Австрію. В Австрії працювали у м. Вімпасінк на резиновій фабриці, клеїли боти. Жили в гуртожитку 50 українок і 30 росіянок. На фабриці працювало багато поляків, але вони були без охорони. Зранку давали каву. В обід і ввечері возили в їдальню. Годували погано: картопля, хліб, брюква. Місяць працювала на фабриці, а потім втекла з дівчиною з села Дем'янці. По

Мащенко У.Ф., по центру

дорозі нас піймали і посадили у тюрму, де ми сиділи 3 тижні, далі відправили в пересилочний табір. З табору мене забрала хазяйка у Вінер-Найнштадт. Допомогала по господарству. Господиня була лиха і віддала мене в тюрму. В тюрмі сиділа 21 день. Працювала в прачечній. З тюрми відправили в пересилочний табір. З табору мене забрала та сама хазяйка, але вже відносилася до мене краще. В господині я була до осені 1944 р. Потім забрали мене працювати на завод, виготовляли деталі. Там працювала до весни 1945 р. В 1945 р. Радянська армія звільнила Австрію і я попала в армію. Служила регулювальницею в Румунії до 1946 року. Додому повернулася восени 1946 року.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів У.Ф. Мащенко 19.02.2005 р.

Міщенко Ольга Данилівна

Народилася 22 липня 1923 р. в с. Малій Каратулі Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспників. В сім'ї було четверо дітей. Я була старша. Перед війною закінчила 7 класів сільської школи. 22 вересня 1941 року німці вступили в село. В 1942 році мене не взяли в Німеччину, бо я переховувалась. Весною 1943 року знову був набір в Німеччину. З села забрали багато молоді. Нас привезли в Київ, провели медогляд, погрузили у вагони й повезли в Німеччину. Привезли нас в місто Оснабрюк, а звідти хазяїн забрав мене в село Нойреде. В господаря працювала в полі, доїла корів, порала свиней. Працювала важко цілий світловий день. Крім мене в хазяїна працював поляк, голландець і полонений росіянин. Жила я в комірчині. Їсти давали 4 рази. Харчували непогано. Навіть давали м'ясо і молоко. Мене не били, але постійно ображали. Перед визволенням у 1945 році нас зібрали і хотіли спалити в крематорії. Але вчасно підійшли американські війська і звільнили нас.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів О.Д. Міщенко 19.02.2005 р.

Новорадовська (Заболотня) Парасковія Захарівна

Я народилася в 1924 р. в селі Трубайлівка Переяславського району. Мене забрали до Німеччини 5 травня 1943 р. Везли нас у товарних вагонах з озброєною охороною. Їхали довго, зупинялися на станціях, годували вареною бруквою. Нас привезли в місто Губен. Того ж дня мене забрав хазяїн і повіз в село Кутань. Хазяйка дала обідать, а потім ми пішли в поле сапати картоплю. Увечері доїла корів. Хазяїни були не молоді. Жінці було шістьдесят два роки, чоловіку шістьдесят шість. В нього не згиналась нога. Старший син був на війні. В 1944 році на нього прийшла похоронка. Меншому сину було 16 років, він захворів запаленням легень і помер. В господарстві було дев'ять корів, свині, кури, гуси. Вранці я вставала дуже рано, доїла корів, порала свиней і все господарство, а потім йшла працювати у поле. У жнива в'язала жито і пшеницю, складала на воза і перевозили у стайню. А зимою, як на

стайні не було роботи, молотили молотілкою. Але мені повезло. Хоч важко працювала, та хазяї були до мене добрі. Мене не били, не обзивали. Ми їли за одним столом і одну їжу. У неділю я доїла корів, порала свиней, курей, а в полі не працювала. У свята теж не працювала. У мене була кімната на другому поверсі. Стояло ліжко, внизу лежала перина, застелене простирadlo. Вкривалася теж периною. 21 лютого 1945 року нас звільнила Радянська Армія. Після цього я працювала в господарстві, яке годувало армію (до квітня місяця). Потім гнали корів з Німеччини – 5 місяців, аж до жовтня 1945 року. У Львові нас посадили на поїзд і 5 жовтня я була вже дома.

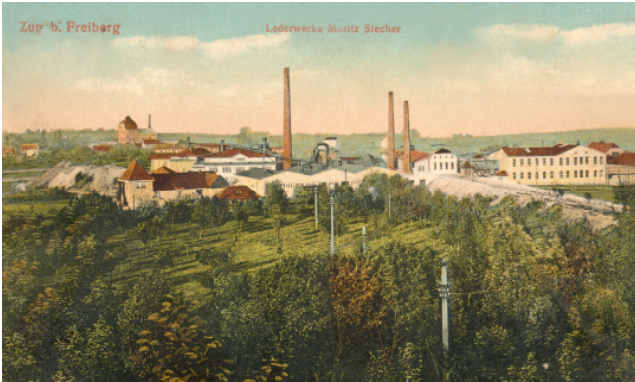
Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів П.З. Новорадовської 10.02.2005 р.

Пагер Мотрона Василівна

Пагер Мотрона Василівна народилася 3 квітня 1923 року в селі Циблі Переяславського району в сім'ї селянина. У 1931 році пішла в перший клас Циблівської семирічної школи, яку закінчила в 1938 році. Після закінчення школи працювала в колгоспі, у ланці, де вирощували тютюн і валер'яну. Як згадує Мотрона Василівна, після окупації нашої території німцями, вона була примусово відправлена на роботи в Німеччину разом з іншими дівчатами в першому наборі. Спочатку всіх їх збирали на станції Переяславській, а звідти перевозили в Київ, а з Києва у вантажних вагонах везли в Німеччину. Привезли їх у м. Хемліцен¹ (недалеко від Дрездена), де був пересильний пункт. Тут їх виставили в шеренгу по 3 особи, а потім до них підходили господарі-німці і відбирали по черзі скільки кому потрібно. Мотрона Василівна попала в район Фрайбург, с. Цук-Шпіце, на завод з переробки різноманітної шкіри. Завод знаходився серед поля в долині. До найближчого населеного пункту треба було йти хвилин 15–20. Спочатку жили (4–5 місяців) на заводі, а потім – у бараках, які знаходились окремо від заводу.

Мотрона Василівна працювала на різних роботах: у цеху з переробки шкіри, прибиральницею в цеху і в лабораторії заводу, а також у їдальні заводу. В основному працювали невільники з СРСР (найбільше було українців) та інших країн Європи. На заводі працювало 75 чоловіків, 60 військовополонених і 12 дівчат з України. Працювали на заводі й вільнонаймані німці, але їх було мало, ще були болгари. Ставилися до нас погано. Як згадує Мотрона Василівна, два рази били її прикладом рушниць за те, що вона привіталася до полонених.

¹ Можливо, м. Хемнітц.

Шкіряний завод Морітца Штекера. Фрайберг, Саксонія

Спочатку ходили у своєму одязі, а потім – із різних шматків матерії та недоносків, які поступали для потреб заводу, шили одяг. Мотрона Василівна згадує, що вона вміла шити, тому обшивала вона не тільки себе, а й допомагала багатьом хлопцям, за що хлопці приносили їй щось із їжі. На ноги давали “клацки”, а потім “кайдани” – дерев’яні підошви, обшиті брезентом. Робочий день тривав з 6 год. ранку і до 7 год. вечора. Годували дуже погано. Вранці давали 150 г хліба, іноді добавляли 5 г маргарину і давали запити жовтої води без цукру (мабуть, чай). Цукру ніколи не бачили. А о 9-й ранку давали “баланду” (висівки, трохи муки, лушпини з картоплі сушені) – черпак. Часто з черв’яками. В обід – варена бруква, поріzana кружечками, кольрабі, шпинат. Як коли давали 3–4 маленьких картоплини, варених з лушпинням. Увечері – знову баланда, рідко була картопля. У суботу працювали до 14 год., а тому їсти давали тільки два рази. У неділю не працювали, тому їсти давали один раз – “баланду”.

7 травня 1945 року територію визволили наші війська. Після визволення ще цілий тиждень жили на місці, а потім поляк гарбою відвіз до пересильного пункту, ближче до Польщі. З Кракова (Польща) погрузили в товарні вагони (поміг земляк з с. Дем’янці) на кам’яному вугіллі і приїхали в Київ. А з Києва в робочому вагоні приїхали на станцію Переяславську, а звідти додому.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ “Переяслав” Г.П. Ткаченко зі слів М.В. Пагер 29.05.2005 р.

Петренко Тетяна Єрмолаївна

Народилася 15 березня 1921 року в с. Пологи-Вергуни в сім’ї селянина. Закінчила 7 класів Полого-Вергунівської школи.

В 1941 році фашисти окупували наш район. Працювала в громадському господарстві в селі на різних роботах.

В травні 1942 р. прийшли поліцаї й сказали, щоб я збиралась. Мати мені дала полотняну торбинку. Туди поклала хлібинку, кусочок сала, сорочку, хусточки. Із села на підводах у супроводі поліцаїв молодь повезли на станцію Переяславську, де погрузили в товарняк й повезли до Німеччини.

Мене разом з іншими виграли в Відні (Австрія). Туди, на пересильний пункт, приїздили хазяїни й вибирали собі робочу силу. Я попала до бауера в с. Унтер-Гауценталь. Крім мене, у хазяїна було 5 українців. В господаря було велике поле, де вирощували різні сільськогосподарські культури. Були корови, коні, кури.

Вставали ми рано. З хазяями порали господарство, їли і йшли працювати на поле. Працювали з нами разом й хазяї. Бауер нас годував 3–4 рази. Їли за одним столом з господарями те, що й вони. Лягали спати пізно. Спали в будинку. Нас гарно вдягали, не ображали. А поряд жив бауер, який годував людей лушпинням. В Австрії я була до літа 1945 року, поки нас не визволили радянські війська.

Повернувшись додому, працювала на різних роботах у селі в колгоспі, а потім переїхала в м. Переяслав-Хмельницький, де працювала на фабриці художніх виробів.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ “Переяслав” Л.В. Лиховид зі слів Т.Є. Петренко 2.03.2005 р.

Плескач Іван Маркович

Народився 28 вересня 1924 р. У німецькій неволі перебував з травня 1943 р. У 1942 р., коли почали ловити молодь і насильно вивозити в Німеччину, я, Овдій Василь, Бурдун Марія (ми жили на одному кутку) заховалися в лісі і пересиділи там. Ходили по черзі в село по їжу, воду. А в травні 1943 р. я таки потрапив під мобілізацію. Мене схопили поліцаї, відвезли в Переяслав і закрили в школі № 1 на другому поверсі. А тоді згодом погрузили на машини і повезли на станцію Переяславську, погрузили у товарний вагон і привезли у місто Франкфурт-на-Майні. Там був пересильний пункт. Приходили покупці і вибирали собі

Плескач І.М., травень 1943 р.

товар. До мене підійшов дідок років 65-ти і забрав із собою, а мого земляка Литвиненка Михайла забрав інший німець, і ми разом їхали електричкою. Мені мій хазяїн давав цигарку, а я сказав, що не курю, а Михайлу той другий дав хліба. А я подумав, от якби і мені дав хліба замість цигарки, але не дав. Ми приїхали в село Ебздург біля міста Марбург. Це зі мною був не хазяїн, а управляючий. Він повів мене по хазяйству. Хазяйство було велике: 10 корів, 10 коней, багато землі, на якій потім орали і сіяли. Хазяїн і син були на фронті, а вдома була стара хазяйка 75 років і два онуки по 10 і 11 років. Крім мене, ще служили німець, німка і я, робили всю роботу втрьох. Годували нас втрьох. Годували нас окремо, але непогано. У місяць платили 10 марок. Давали одяг. Спав у сараї на другому поверсі, там була кімнатка, не топилосся, правда, але постіль була тепла. У неділю був вихідний, і я ходив гулять у сусіднє село до Литвиненка Михайла. Один раз додому писав листа.

Коли фронт почав наближатися, мене направили під Люксембург копати окопи. Там я зустрів Бову Антона зі свого села. Але там робота була важка, годували погано, і я втік, і прийшов знову у своє село до свого хазяїна, але там був уже другий наймит і мене відправили до іншого хазяїна. Це був гестапівець, носив форму. Одного разу американці бомбили, і бомба попала на дорогу. Із кожного двору треба було виділити людину для ремонту дороги. Хазяїн послав мене. Коли я туди прийшов, то там уже були американці. Вони відправили мене назад і передали, щоб прийшов хазяїн. Хазяїн поїхав туди кіньми і по дорозі застрелився. Ми його поховали і пішли у місто Марбург, там був пересилочний пункт. Там ми жили у лагері, а тоді американці повезли нас до руських на річці Ельбі. Там я прой-

шов перевірку. Працював на ремонті заводу, що робить брикет. Поробив у руських три місяці, потім нас посадили у машини і повезли у місто Штекен. Там ми прийняли присягу, нам видали зброю, і ми стали солдатами. У кінці грудня 1945 року перевезли у Росію у м. Армавір. Там і служив до квітня 1947 року, а тоді демобілізували і прийшов додому.

Записала завідуюча відділом НІЕЗ "Переяслав" Кухарева Н.М. зі слів Плескача М.І. 10.02.2005 р.

Побузинна Марія Іванівна

Народилася в м. Переяславі Київської області 18 листопада 1925 року в сім'ї домробітниці та різноробочого "Заготльону". Навчалася в середній школі №1. Закінчила 7 класів. Після окупації німцями Переяслава в 1942 році забрали в Німеччину. В той час в нас дома була старша сестра з дитиною, я і менша сестра Варя. Визначили, що я повинна їхати до Німеччини. Як тільки поліцаї забрали мене з дому, то відвезли на станцію Переяславську на підводах кіньми. На станції нас погрузили в товарняки разом з Гануш Ольгою. Їсти нам ніхто не давав. Їли те, що взяли з дому. У Німеччину добирались більше тижня. На зупинках нас випускали. На кожен вагон був один німець. У Німеччині нас привезли в Хемніц. Нас було багато, але хазяї відрахували на голкову фабрику 100 чоловік – дівчат. На фабриці я вирівнювала голочку. Там я була 10 місяців.

Годували шпинатом і кольрабі вареними у вигляді баланди. Хліба давали 150 г. Годували два рази на день. Хліб мазали трохи маргарином.

Потім мене перевели на електро завод у Дрезден на завод Сіменса – це філіал, а сам завод був у Берліні. На заводі працювало 220 чоловік. Там були і чоловіки і жінки – люди різних національностей: українці, чехи, французи, поляки, бельгійці, голландці, італійці. Але в чоловіків був свій табір, а в жінок – свій. На заводі виготовляли електроутюги, електричні печі (міні) і т.д. Я на станку виточувала різні деталі. Працювали по 12 годин. Годували погано. Кольрабі, шпинат перекручували з лущайками картопляними з червами, переварювали і годували такою баландою. Хліба давали денну норму хліба. В неділю давали 5 невеликих варених в мундирах картоплин. Давали чай без цу-

кру. В таборі були двоповерхові дерев'яні ліжка. Нас заїдали клопи. Нас через дві неділі в суботу водили в баню. Поки купались, то одяг проходив дезінфекцію. Вошей в нас не було.

На заводі я була майже до звільнення. У неділю ходили працювати до хазяїна, щоб погодував. Він давав картоплю, підливку з чогось зробить і працюємо цілий день. З території заводу зразу не випускали, а під кінець почали випускати в неділю. Хазяїн-бауер годував увечері, бо ми до нього приходили у 9:00 ранку й працювали до темноти в сезон. Потім він нас годував і йшли в табір, де жили. А табір був збоку заводу (жили в дерев'яних бараках). Табір обгороджений проволокою. Охоронявся поліцаєм. Був лагер-фюрер жінка і перекладачка із наших.

Нас звільнили 7 травня 1945 року наші війська. Додому нас перед відправкою направили в лагерь. Я працювала в військовій частині у підсобному господарстві. Потім я поїхала додому. Після повернення додому одружилась і працювала 25 років в автопарку різноробочою.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів М.І. Побузинної 1.02.2005 р.

Приблуда (Красовська) Оксана Дмитрівна

Народилася в 1925 році в с. Лецьки Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспників. В сім'ї було дев'ятеро дітей. Перед війною закінчила сім класів сільської школи.

25 вересня 1941 року фашисти увійшли в Лецьки. Почалося життя при "новому порядку". Добровільно їхати в Німеччину ніхто не бажав. Почалися облави. Попалася і я. У товарняках, як тварин, без їжі, води, везли нас до нового, щасливого життя, до фашистського "раю". Втекти не пощастило.

Я потрапила у Східну Пруссію в с. Гнаденгейм. Господарство в хазяйки було велике. Доїла 10 корів, працювала в полі разом з двома полоненими французами. Фрау була людиною доброю, працювала разом з нами, за стіл сідали всі разом.

Та в 1944 році всіх громадян Східної Пруссії було евакуйовано. Мусила їхати і я. Добралися до міста Ростембурга. Французів німці забрали, а родина хазяйки поїхала до родичів в місто Кельн. Мене не взяли. Я потрапила в служниці до німця-

фашиста. Тепер життя в Пруссії здавалося мені справжнім раєм. Нові пани за людину мене не вважали. Просто дикунка, недолгодина, брудна "швайн". І тепер мене трясє, як згадаю, що одягаю рилату німкеню, взуваю її. А якщо не догоджу, то й черевиком в обличчя отримую. А лихий пан регоче.

Коли наші війська впритул підійшли до Ростембургу, пани-фашисти поспішно втекли. Я втекла, щоб не їхати з ними. Німець мало не застрелив мене.

А 27 січня 1945 року Радянська Армія звільнила нас з фашистської неволі. Ридаючи і сміючись від щастя, ми обнімали воїнів-визволителів. Невдовзі повернулася в рідне село. Було і голодно, і холодно, не було чого натягти на плечі. Але це вже було життя. Не рабське принизливе існування, де і за людину тебе не визнавали.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів О.Д. Приблуди 10.02.2005 р.

Рибаківа Євгенія Георгіївна

Я народилася в 1928 році в Переяславі. В школу я ходила в селі Ковалин Переяславського району, де ми були під патронатом, як сироти. А взагалі я була вихованкою Переяславського дитбудинку.

Перед війною нас направили в Харків в дитбудинок, де нас застала війна.

Весна 1942 року. Німці нас повезли товарняком через Польщу в Німеччину. По дорозі нам давали баланду. Везли нас 5 днів. В Польщі ми змогли помитись в лазні.

Нас привезли в місто Рошток, де був військовий завод. На ньому виробляли літаки марки "Хенкель". В цьому місті ми перебували 8 місяців. Після цього нас перевезли в місто Кьольн. Нас з біржі забрали хазяї. Мене взяла фрау Фроштройн, її матір звали фрау Ганна. Вони мали готель, де відпочивали прості німці. Я там робила різні прості роботи.

Звідти я втекла до своїх подруг в місто Рошток, звідти мене, звідти мене повернули до попередньої хазяйки в Кьольн. Після цього я відмовилась працювати і мене за це відправили в тюрму в місто Гюстров. Ми там ходили на роботу.

Восени 1943 року мене з тюрми перевели в концтабір Равенсбрюк. На роботу нас возили на військовий завод в Нюрнберг, де випуска-

ли патрони. В концтаборі ми жили в бараках, в Нюрнберзі теж.

В березні 1945 року ми жили постійно в Ра-венсбрюку. Звідти незабаром, коли радянські війська наступали зі сходу, нас гнали в глиби-ну Німеччини. На марші частина в'язнів зуміла втекти. Ми переховувались в селі Віперов. Скоро це село зайняли наші.

Скажу ще, що мій концтабірний номер – 21895.

Назад, в СРСР, мене привіз мій майбутній чоловік Зайцев Михайло Полікарпович в Астрахань. А в Переяслав-Хмельницький я поверну-лась в 1959 році.

Записав старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" С.С. Дембіцький зі слів Є.Г. Рибакіної 27.01.2005 р.

Романенко Меланія Лук'янівна

Я народилася в 1925 р. в Переяславі в сім'ї робітників. В сім'ї було троє дітей. Перед війною закінчила сім класів школи № 2. Німці вступили в Переяслав восени 1941 р. Сестру Олександру забрали в Німеччину в 1942 р. Мене забрали в неволю навесні 1943 р. Зігнали нас в школу № 1, робили медогляд. Потім повезли на станцію Переяславську і погрузили в товарні вагони.

Романенко М. (ліворуч), Аронська Н. (праворуч)

В дорозі були довго, їли свою їжу, були одягнені в свій одяг. Вдень поїзд зупинявся і нас випуска-ли погуляти.

Привезли нас в Берлін, построїли. Приїхали хазяїни і почали нас розбирати. Переодягли у їхній одяг з номером на спині. Мене привезли в с. Тауртїк. Хазяїн був бургомїстром села. Будинок був дуже великий і господарство теж. Я працювала в полі, доїла корів (доїти мене навчила дочка хазяйки Магда), виконувала різну роботу по господарству. Крім мене, працювало ще двоє поляків. Мене не били. Жила я на кухні, було дуже холодно. Вранці давали каву й бутерброд, в обід давали варену їжу, хліб. Я не голодувала. На свята давали навіть печений пиріг.

Нас звільнила Радянська армія взимку 1945 р. Ми зібралися (7 чоловік) і самі поїхали різним транспортом на схід. У Бресті військові посади-ли нас на поїзд, і ми приїхали в Київ. З Києва в Переяслав йшли пішки. Додому прийшли в лю-тому 1945 р.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів М.Л. Романенко 15.02.2005 р.

Романко Павло Іванович

Народився 14 грудня 1924 р. в с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської області в бідній сім'ї. У батьків землі не було, робили в наймах. У 1932 р. пішов учитися в перший клас Горбанівської початкової школи. Після закінчення пішов учитися у п'ятий клас Негайської середньої школи. Закінчив дев'ять класів у 1941 р. Почалась війна. Старі і молоді їздили до Дніпра копати окопи. Мобілізували 1924 рік, визвали у воєнкомат. З воєнкомата по-вернули додому. Німці окружили, вже були в Лубнах. У вересні вже були німці в Горбанях. Батько був комуніст. Райком партії був у підпіллі. Ночю до батька приходили підпільники. Було завдання виводить червоноармійців, які попа-ли у плен, збирали у них одягу, переодівали, і дньом вели їх до великого лісу. Сільська поліція збирала і здавала німцям.

Все з колгоспу розбирали. В селі був комендант та переводчик. Біля церкви скликали сходку, де обрали старосту Сидоренка Петра. Вмісто колгоспу назвали "громадський двір". На чолі обра-ли Михайла Браїленка. Начальником поліції був Гаврилюк Володимир та ряд поліцаїв, які селян ганяли щоденно на роботу. Коні та реманент розібрали по дворах. Обмолот зернових про-водили молотарками (кінними). Зрання і допізна робили по полях. Німці по дворах забирали вся-ку скотину.

В липні 1942 року поліцаї збирали комуністів та активістів на роботу: на два дні брали харчі. Повезли в Золотоношу, де копали ями. І 28 липня 1942 р. німці розстріляли з Горбанів 17 осіб, в тому числі і мого батька. Пішли чутки, що будуть розстрілювати і сімей комуністів. 4 вересня до нас прийшов поліцай Висоцький і сказав матері, щоб збирала свого сина в Німеччину. Зібрали 18 дітей комуністів та активістів, посадили на підводи. На кожній підводі поліцай. Привезли в Золотоношу на другий день. Посадили в товарні вагони. Тільки раз відкривали вагони на станціях – давали поїсти суп.

Привезли в Німеччину 17 жовтня 1942 р. в город Гільзенкірхен. Там нас розбирали хазяїни. Привели в лагерь, дали спецовки, на ноги дали дерев'яні колодяшки, дали матраси, понабивали соломою, повели в барак, де вміщалося 100 чоловік. Нари двоспальні, один вгорі, а другий – внизу. В шість утра німці вели на роботу. Робили по 12 годин. Я робив на проволочній фабриці, в цеху, де оцинковували проволочку. Робота була дуже важка. Їсти вранці не давали. В обід приносили баланди з брюкви або капусти незасмаженої і давали по півлітра. Ввечері давали 200 грам хліба і півлітра баланди з капусти незасмаженої. Приходили в барак голодними. Ноччю йшли до кухні, набирали по мисці лушпиння, пекли і їли. Коли робили вночі, тоді днём брали пропуск, пришивали зліва на піджаку "ОСТ" і йшли в город, шукали роботу в німців, щоб погодували. Заробіток в місяць був не більше шести гривнів, за які в магазинах нічого не продавали, за які в магазинах нічого не продавали, за які можна було сходити в городську фотографію. Ноччю хто ходив красти – ловили і відправляли в концлагерь. В мене була важка робота, особливо, як чистили цинкові печі. Робити не міг. В лікарні видали грижові бандажі і заставляли робити. В мене стали обисторонні грижі, які до цього часу не вилікував, ношу

бандажі. В цеху рядом з нами робили німці, бачили, що нам не давали утром, то давали по кусочку бутерброда, так, щоб ніхто з начальства не бачив. В городі ми заробляли у німців карточки на хліб, на які в магазині хліб нам не продавали. На роботі знакоми німці нам купували хліб. Ось так ми виживали.

В 1943 р. нам дозволяли посилати поштові картки. Нам дозволили присилати посилки з тютюном, яких доходило дуже мало. За тютюн ми вимінювали картки на хліб, міняли одягу. Посилочки були по 200 грам. За одну посилочку слесар нашого цеху зробив хрест на Крицького Петра Матвійовича, який помер в Німеччині.

В 1944 р. почали американці бомбити великі промислові города: Бохум, Ессен, Гельзенкірхен. Кожну ніч тривоги. В нашому лагері викопали траншеї. Американці бомбили фабрики і заводи промислових городів до кінця 1944 р. і на початку 1945 р., поки не розбомбили нашу фабрику. Ганяли нас німці на розчистку доріг. Голодували, просили їсти, шукали у розвалинах розбитих магазинів, спали у підвалах. Я лежав, не міг ходити ногами – гострий ревматизм.

Зайняли нас американці. Почали збирати у лагеря. Перший лагерь в городі Катенберг, другий зборочний пункт в городі Ессен. Зібрали нас біля 10 тисяч.

В збірному пункті міста ми пройшли санітарну обробку, і машинами нас перевезли на отпраочний пункт города Везель. Нас готовили на відправку додому. На відпраочному пункті 12 червня 1945 р. видали реєстраційні карточки і направили нас в город Штемберг. Тут ми пройшли особий отдел. Звідти нас направили в город Брест. Тут відібрали 1924–1925 рр. і забрали у військову частину "Полева пошта-52678 "М". Там ми були два місяці – готовили, обучали в армію. У вересні проходили комісію. Мене признали негодним до строевої служби по хворобі. Видали документ і відправили додому 25 вересня 1945 року. Прибув додому 2 жовтня 1945 року. Здав документи в Гельмязові в органи КГБ. Сім'ю нашу щитали, як пострадавшу. В грудні 1945 року мені дали роботу в конторі. Працював табельщиком.

Записала завідуюча відділом НІЕЗ "Переяслав" Кухарева Н.М. зі слів Романка П.І. 20.02.2005 р.

Сідало Марія Яківна

Народилася 1923 в році в м. Переяславі Київської області.

Перший набір в Німеччину був оголошений весною 1942 року у травні місяці. Говорили, що

беруть на роботу тимчасово, на літній період. Брали по одній душі з двору. В моїй сім'ї було троє дітей: я та брат і сестра. І я, як старша в сім'ї, потрапила в Німеччину. З собою потрібно було брати їжу та теплий одяг. З одного району (вулиці, кутка) нас їхалодесь чоловік 10 (хлопці і дівчата). Везли нас в ешелоні 5 днів.

Привезли нас спочатку до м. Мюнхена, там був санпропускний пункт, де спочатку нас помили і оглянули лікарі, потім розприділили: хлопців залишили в Мюнхені, а дівчат відправили в м. Крайзбург в Гольцтабір.

По приїзді в табір нас поселили в 17-му бараці в 2-й кімнаті. Було нас чоловік 20 в кімнаті. На другий день по приїзді нас розприділяли по роботах. Одних взяли до себе на роботу бауери, декотрих направили працювати в табірну столову, інших відправили працювати на порохову фабрику, чоловік 15–20 відібрали для різних робіт, серед різноробочих була і я.

Першим завданням різноробочих була праця в Штецтаборі, де жили французи, поляки, італійці, бельгійці та ін. в цьому таборі варили їжу для Гольцтабору, різноробочі допомагали підсобними роботами.

Другим завданням була праця у фраутаборі – жіночому таборі. Там була кам'яниста земля, і для того, щоб там щось родило, завозили насипну землю, і цю землю потрібно було обробляти. І робили грядки та клумби. Праця в фраутаборі тривала з 7 год. ранку до 7 год. вечора.

Годували не дуже добре. Тим людям, які були жителями фраутабору, давали їсти краще, ніж нам, різноробочим. Ми голодували і залишалися в столовій подовше, щоб доїсти те, що залишалося на столах після місцевих.

Різноробочою я пробула близько одного року.

В табір приходили місцеві господарі і брали різноробочих до себе на роботи. Так я потрапила до бауера: там я заготовляла сіно, копала картоплю. За нашою роботою наглядав прикажчик. Працювали з 7 год. ранку до 21 год. вечора. О 12 год. був обід. Годували в бауера добре. На поле вивозили замість води пиво, бо вода була не придатною до вживання. Працювали в хазяїна два тижні. Після цього повернули нас в табір.

Зимою бауер пивного заводу з м. Гарст взяв до себе на роботу трьох чоловік, серед них була і я. Ставився бауер добре. Працювала на пивному заводі, розвозила пиво (була за вантажника). Весною бауер повернув нас до табору.

Після прибуття до табору нас відправили працювати на порохову фабрику, яка знаходилась поруч з табором, в лісі. Поруч була і залізна дорога.

Будили нас о 4 год. ранку. Робітники, які працювали у вальців, розпочинали свою роботу о 5.30 ранку, а робітники, які працювали біля пресів, розпочинали свою роботу о 6 год. ранку.

Вальцівці працювали з 5:30 до 14:30, на обід було 30 хв. Обіддавали на фабриці. Працювали по годинах. За роботу нам платили невеличкі суми грішми. Платили по роках: малолітнім – менше, кому більше років – тому більше; чоловіки отримували більше, ніж жінки. За гроші ми могли придбати харчі або щось інше. Іноді привозили одяг, з якого ми мали право вибирати щось собі, а також давали спецодяг для роботи на фабриці, але він був дуже не зручним.

Я двічі сиділа в німецькій тюрмі.

В вільний час від роботи мешканці табору ходили в ліс збирати чорницю. Збирали ягоди і відносили їх в місто Алфінк, де міняли ягоди на продукти або одяг. Одного разу мене та мою подругу забрав поліцай до місцевої тюрми, через відсутність документів, яких ми не мали. До вияснення наших осіб нас протримали в камері. Ставлення було не погане, нас не мордували. Протримавши до обіду, відправили автобусом на роботу до фабрики. В таборі за це нам нічого не було, покарання не застосовувалися.

Іншим разом я просиділа в тюрмі 7 днів. Одного разу пішовши з подругою фотографуватися в м. Васирбург за 35 км від табору. Ми придбали в місцевого жителя талони на хліб, але не звернули уваги на те, що термін отоварювання талонів вже закінчився. При отоварюванні в магазині продавець нам відмовив отоварити талони через закінчення терміну талонів, ми стали умовляти, але продавець відмовлявся, а місцева жителька, яка була поруч, визвала есесівця, який і забрав нас до тюрми через відсутність пропусків, а також за отоварювання талонів, на які закінчився

термін дії. В тюрмі нас не били, лише детально розпитували, хто ми і звідки. Сиділи в камері вдвох з подругою. Буржуйку давали топити лише один раз на день, при цьому давали лише 4 брикетини. На ніч давали солом'яний матрац та одіяло, а на день забирали. Їжу приносили три рази на день, але мало. Протримавши нас 7 днів, відпустили в табір. За нами приїхав поліцай з табору. Він нас не зобидив, а дав хліба і яблук, бо знав, що ми голодні. Після тюрми ми пішли до залізної дороги, яка була поруч, щоб потягом добратися до табору. В цей час почалося бомбардування, потяг зупинився, ми попросили у поліцая дозволу забрати фотографії, бо потяг зупинився поруч з будинком фотографа. Німець чекав у поїзді. В таборі нам знову нічого не було.

В таборі ми проводили страйки через погане харчування, всі страви були зі шпинатом. Домовлялися не ходити на роботу, відмовлялися їсти. Приїхали поліцаї, заганяли людей працювати, але не били. Після страйків годувати стали краще, добавили ще й по 0,5 л молока.

Розгромило фабрику весною 1945 року. В пороховий склад на фабриці влучила бомба, все навкруги стало чорним. Вечором, пішовши на фабрику, ми побачили розруху і побитих людей. Табір не був розбитий.

Після розгрому фабрики жили в таборі, охороняли поліцаї. На роботу ми не ходили. На 3-й день ввійшли американці. Першу ніч говорили через перекладача, а далі спілкувалися як могли. В табір стали звозити людей від хазяїнів і годувати до відправки додому.

Привезли нас спочатку в Австрію, там були російські війська. Чоловіків забрали в армію. А дівчат після медпункту розселили в місцевого господаря на горищі до того часу, коли відправлять додому. Поруч був концтабір, з якого і формували відправку додому. Ми ходили по території табору і дивилися на печі, де спалювали людей, а місцеві господарі брали попіл для удобрення своїх земель.

Додому їхали один місяць. Дома мене зустріли мама і сестра. Батько і брат були на фронті, додому ніхто з них не повернувся живим. Батько загинув, ми отримали похоронку, а брат пропав безвісти.

*Записала завідуюча відділом НІЕЗ "Переяслав"
Н.М. Кухарева зі слів М.Я. Сідало 03.02.2005 р.*

Сьомак Софія Іванівна

Я народилася 23 березня 1923 року в с. Помоклі Переяславського району в сім'ї колгоспників. В сім'ї було п'ять дівчат. Закінчила три класи Помокельської школи. Тоді працювала в колгоспі: доїла корів, годувала курчат.

Після окупації німцями Помоклів саму старшу й середню сестер забрали по роках поліцаї. Поліцаї заходили в хату й забирали молодь. Мене в Німеччину забрали голодною, в галошах. Ноги були обмотані ганчірками. Було йду, загублю галошу й шукаю в снігу. Забрали мене в грудні 1942 року. Ходили в полотняних спідницях. Мати мені нічого не дала, бо була голодовка. Повели мене до сільської управи, де зібрали молодь. Нас закрили в сільській управі. А вранці до нас під'їхали і забрали вантажні машини й повезли на станцію Переяславську, де погрузили у товарняки. Нас було 22 із Помокель. Повезли у Німеччину. Ніхто нас не годував. У кого була їжа, той те їв. Дівчата між собою ділились домашньою їжею. Везли нас у Мюнхен. По дорозі я стрибала, намагаючись втекти. Попала при стрибку на рельсу і перебила руку. Там лежала 1,5 місяці у лікарні, щоб зрослася рука. Рука не зросталася. Тоді лікарі вирішили з ноги вирізати кісточку. Вже й олівцем намітили, що різати. Була там жінка-полячка і сказала, щоб тікала. Надворі там сидів чоловік-німець, який пропускав людей і стежив, щоб ніхто не втік з лікарні. Мені вдалось втекти. Люди-німці показали мені, де російський табір. Я пішла до контори табору, де був комендантом німець. Із лікарні коменданту подзвонили, що я втекла. Жінка-німкеня (її в таборі всі називали мамою) порадила мені закритись в туалеті і не виходити. Я пішла в туалет і закрилась там. Німці обдивилась барак, потім пішли в бункер. Один став на дверях бункера, а інший спустився вниз. Ніде мене не було. Тоді догадались, що я в туалеті. Послали до мене єхидну німкеню-наглядачку, яка говорила, щоб я відкрила двері, бо їй дуже треба. Але я не відкрила. Лікарі поїхали. Згодом я вийшла. Та вони знову приїжджали. Але я закрилась в туалеті, а двері були дуже міцні і їх не можна було зламати. Рука згодом загоїлась. Я працювала в столовій в таборі.

Були ми в своєму одязі. На ноги давали дерев'яні туфлі. Працювали на залізній дорозі. Спали в дерев'яних довгих бараках на дерев'яних двоповерхових ліжках. Нас заїдали клопи. В таборі було 99 дівчат: 21 з Помокель, інші – з Дніпропетровщини, Кам'янець-Подільська, Полтавщини.

В суботу й неділю ми не працювали.

В таборі вранці давали невеличкий шматочок хліба з маслом, чай, в обід – суп із брукви, невеликий шматочок хліба. Увечері також суп із брукви і хліб. В табір мені батьки прислали дві торбинки із соняшниковим насінням, з яких я бачила лише одну. Цю торбинку розділила між усіма. Мені дісталось 5 насінин.

Одного разу німкеня-наглядачка повідомила про приїзд високого начальства з Мюнхена.

В зв'язку з цим до табору привезли бідон молока й зварили кашу (це була субота). Коли дізнались, що вже їде начальство, то бідон виставили й сказали, щоб ми їли. Кожен кашу брав рукою. Ми об'їлись, всі були замазані. А начальство з нас сміялось.

На роботу нас водили колоною по чотири в ряду. Супроводжували два конвоїри: один спереду, а інший ззаду.

Визволяли нас американці. Спочатку проїхав американський танк. Згодом американці оточили табір. На той час в нашому таборі були наші хлопці (до визволення табір наших хлопців був неподалік і по вихідних вони приходили до нас гуляти). Німецьке начальство табірне хлопці закрили в приміщенні. Випустили жінку-повара і наглядачку ("маму"). З іншими жорстоко розправились, бо вони всіляко знущались з нас. Американці вигнали з багатоповерхових будинків з квартир цілу вулицю німців, хто в чому був, а нас поселили в тих квартирах. Ми там і поїли і вдяглись краще.

Після табору ми жили в землянках. Спали на дошках. В землянці нас була 21 особа (всі помокельці). Коли привезли в ліс, то військовий сказав, щоб у кожній землянці ми обрали старшого. Старшою вибрали мене. Сказали, щоб склала список, хто живе в землянці. Кожен день у нас були чергові: дві стояли на дверях, дві стежили за чистотою перед землянкою і в середині землянки, чотири йшли по їжу. У нас були відра, каструлі, котьолки. Годували нас добре. На вулиці було декілька кранів. Там ми вмивались і мили посуд. Це було діло під осінь. Потім нас привезли в Брест, було вже холодно. Там були два місяці, де нас переписали. Посаджали на товарняк і поїхали до Києва. В Києві пересіли на товарняк і поїхали на станцію Переяславську. З станції бігли додому бігом. Повернувшись додому, працювала в селі дояркою. Потім працювати переїхала в радгосп "Переяславський". Деякий час працювала санітаркою на швидкій допомозі.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів С.І. Сьомак 24.01.2005 р.

Ткаченко Любов Михайлівна

Я народилася 1925 р. в селі Лецьки Переяславського району. В 1940 р. я закінчила Лецьківську 7-річку, а в 1941 р. закінчила півторарічні курси медсестер. В серпні 1941 р. мене взяли в армію як медсестру, але під Прилуками німці нас оточили, і ми вже звідти повернулись з такими ж дівчатами у своє село. А через декілька днів зайшов у село німець.

Взимку 1941–1942 років німці гнали нас розчищати дорогу з Лецьок до Виповзок, а навесні 1942 року носили під фашистськими нагайками з Малої Каратулі до Виповзок вантажі.

26 травня 1942 року нас, молодих хлопців і дівчат, зібрали, посадили на підводи і в супроводі наших сільських поліцаїв відвезли в Переяслав і зачинили в школі № 1.

Наступного дня посадили нас на машини і відвезли на станцію Переяславську. Там нас посадили в товарняк і повезли в Київ.

Кожен мав клумак. Мати напекла мені просяного хліба. Поки доїхали до Києва, то все розтовклося, самі кришки лишилися.

В Києві нам дали по зацвілому зеленому сирку, щоб ми поїли, хоч той сирок потрібно було викинути. З Києва знову товарняком нас повезли в Німеччину. Їхали через Ківерці, Люблін. В Ківерцях троє хлопців з нашого поїзда почали тікати і фашисти їх постріляли. Коли потрібно було вийти по потребах, то німець наставить автомат і водить ним за тобою.

В Любліні нас повели в баню помитись, а звідти в самий Бреставль. І там нас усіх вивантажили. Хочу сказати, що з наших було багато прислужників у німців.

У Бреставлі нас поселили в бараках. Поруч з баракком був концтабір, де знаходились виснажені, помираючі в'язні. Одна з дівчат нашого поїзда кинула цим нещасним щось їсти, її фашисти за це забрали в один будиночок, а звідти її вже винесли мертвою.

Через два-три дні нас вишикували у Бреставлі на плацу і показували ломаками, кому куди йти. Дивились при цьому в зуби. Так нас вибрали, повантажили у вагон і повезли.

Нас багато дівчат із Лецьок, Виповзок і Віненець разом вивантажили в селі Грос-Гартмансдорф. Завели нас із станції в будинок. Поруч був табір для військовополонених червоноармійців, обнесений проволокою. Будинок, де ми жили, був двохповерховий. Нам був відданий другий поверх для проживання, на першому жив хазяїн. Ліжка, на яких ми спали, були двохрусними. Нас там було душ 30. І всі були з Лецьок, Віненець і Виповзок. Наступного дня нас повели на цементний завод, де ми працювали. Тягали мішки з цементом, стояли біля конвеєра. Там ми були з червня до грудня 1942 р.

Далі нас перевезли на ливарний завод Клімке, місто Бунцлау. Завели в барак. Звідти виповзських дівчат забрали, а лецьківські і віненські залипились. Січень 1945 року. Наша авіація розбомбила цей військовий завод Клімке, де працювали, окрім нас, французи, чехи, словаки, а також наші військовополонені. В результаті нальоту багато військовополонених побило, а завод лишився цілий, а то всіх побило, сестру мою дуже поранило, пізніше їй через це відрізали ногу, щоб врятувати життя.

Всіх нас живих завезли в Бунцлау, далі гнали в глибину Німеччини, а наші й далі нас бомбили. Їсти давали нам брукву. Тоді нас 7 душ – троє хлопців і четверо дівчат – вирішили тікати. Йшли з села в село, не знаючи куди, бродили туди-сюди. Один німець дав нам їсти, а тоді заявив на нас. Привели в арбайтфронт нас, і ми там сиділи. Звідти нас забрала хазяйка в село Зайденберг. Стояли там дво- і триповерхові будинки. Там ми працювали з двома поляками. В Зайденберзі ми перебували до 9-го травня.

6-го чи 7-го травня 1945 р. ми бачимо, що німець-сусід біжить дуже переляканий, аж тут йдуть і наші. Німець взяв і віддав одному нашому солдату свій годинник на його вимогу.

Командир нашої військової частини показав нам куди йти. І ми пішли в місто Герліц, де знаходився пересильний пункт в покинутих німцями будинках. Нас там зібрали по областях. Посадили в студебекери і повезли додому. Висадили нас в місті Біла Церква, а потім залізницею на Київ, станцію Переяславську, з якою вже пішки пішли по домівках. Скажу ще, як нас годували. Давали щодня 20 грам маргарину і 200 грам хліба. Вранці не давали нічого. В обід 5 картоплин в лушпинні, і як коли шмат м'яса, а ввечері давали зварений шпинат, дуже гіркий. Давали звечора ще буряки, наполовину з червами і брукву. А в неділю, коли був вихідний, то давали один раз їсти. Ще скажу, що нас били, коли ми десь виходили без дозволу.

Записав старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" С.С. Дембіцький зі слів Л.М. Ткаченко 21.01.2005 р.

Удод Іван Володимирович

Народився в 1925 р. в селі Городище Переяславського району. Закінчив семирічку у селі В'юнищах, яке було розміщене за 7 км.

У 1942 р. був забраний до Німеччини. До станції Переяславської везли підводами, а тоді завантажили в товарняк по 40 чоловік. По прибуттю до Німеччини попали на роботу на фарфоро-фаянсову фабрику в м. Вайден. Тут

виконував важку роботу – возив візком вугілля до печей заводу. В Вайденому перебував до травня 1945 року. Потім працював в м. Редесбург на заводі "Мессершмідт". Тут підневільні вбирали руїни цього заводу після бомбардувань.

Далі було місто Пассау на р. Дунай. Збирали уламки заводу по виготовленні німецьких літаків. Жили в таборі у лісі. Годували бруквою, а зверху плавали черви. Картопля попадалася рідко. За в'язнями наглядав німець. Його возили на візку військовополонені. В м. Обернцельн (?) ходив просити їсти. Там, де бідніше жили люди, то давали хліб, а багатші німці цькували собаками.

Американські війська визволили з неволі. Два тижні перебували під ними. В комендатурі видавали карточки на хліб і ковбасу. На день Перемоги давали вино, шоколад, яйця. До радянського кордону добирались дві неділі. В місті Лінц був пересильний пункт. Звідти було направлено для проходження строкової служби строкової служби в м. Софію.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Г.П. Ткаченко зі слів І.В. Удод 22.01.2005 р.

Черевач Олександра Кирилівна

Народилася 22 грудня 1922 року в селі Хоцьки Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспників. Нас було троє дітей. Закінчила 7 класів Хоцьківської школи. Після окупації фашистами Переяславщини в школі вже не навчалась. В травні 1942 року мені принесли з сільської управи повістку, що я повинна прийти до сільської управи на якесь число з речами. Коли я прийшла, то нас всіх зібрали, посадили на підводи з поліцаями і повезли на Яготин. В Яготині нас посадили на товарняк і повезли в Київ. В Києві згрузили на площу біля вокзалу. Там багато було молоді. Нас охороняли. Їли кожен своє. В Києві ми були три дні. Погрузили нас в товарні вагони і повезли до Німеччини. Два дні ми їхали. Привезли нас в м. Хемніц. Нас вигрузили з вагонів. Підійшла до нас німкеня й відрахувала 10 осіб (всі дівчата з Хоцьок були) і відправила в м. Плауен. Там я працювала на фабриці Фейглюскферкс. На фабриці ткали марлю і різали її на бинти. На фабриці працювали старі жінки, чоловіки. Небагато було працюючих, переважно німці. Я перепускали на станку марлю, сушила її, а інші різали на бинти.

Годували вранці юшкою, завареною мукою (по одній кружці кожному) і 100 г хліба. На обід брали відро кави завареної і 150 г хліба. Вечором давали в таборі на кожного до 1 кг картоплі в "мундирах" і варену брукву (миска). Нас чотирьох поставили коло двох довгих станків, на

яких привезену в тюках попрату марло накладали й пересушували. Потім цю марло везли на інші станки й різали на бинти. На фабриці був старший майстер, який керував всіма нами (зразу було 10 чоловік, а потім стало 20 чоловік). Цей майстер був дуже строгий, його всі боялись. Але до мене він був добрий. Було скаже: "Піди в туалет і помий кофейник". А в кофейнику брюква варена й картопля. Я все поїм. Спочатку на фабриці мені було дуже погано. Крутилась голова, і навіть падала. Люди бачили, що все це від недоїдання і старались по маленькому

шматочку хліба давати мені. На всю фабрику мене поставили старшою. У 8:30 я отримувала 20 кусочків хліба, "поляканого" маргарином (кожен 50 г). Я повинна була рознести їх кожному по шматочку. Там я була по квітень 1945 року. З фабрики нас відправили у табір, де було 13 тис. чоловік. Нам три дні не давали їсти. Потім підійшов один чоловік і сказав: "Дівчата, ви ж голодуєте. Йдіть до нас працювати в пекарню". Там був старшим начальником чоловік з Києва. Ми попрацювали там два тижні. Ця частина виїжджала в Київ. Ми поїхали з нею. Довезли до Яготина. А звідти добралась до Хоцьок. Працювала в селі в колгоспі. Потім на пошті. В 1954 році переїхала в м. Переяслав-Хмельницький, де працювала наглядачем в історичному музеї до виходу на пенсію.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів О.К. Черевач 3.02.2005 р.

Чайка Дмитро Тимофійович

Народився 30 жовтня 1924 року в селі Єрківці Переяславського району в селі колгоспника. У сім'ї було чотири хлопці. Я був старшим. Закінчив чотири класи в селі. Після окупації німцями району був вдома.

28 травня 1942 року прийшли поліцаї й забрали. Повезли з Єрківців на підводах до Києва. Супроводжували німці на машинах. В Києві погрузили в товарні вагони й повезли в Німеччину до Мюнхена. З пересилочного пункту мене разом з іншими направили на деревообробну фабрику, де робили все для бараків. На цій фабриці працювали чехи, французи, українці, німці. На лісопилці, де я був, працювали німці й наші хлопці. Людей працювало багато. Весь час ходили у своєму одязі з нашивкою "OST". Спали ми у бараках. Ліжка були дерев'яні двоповерхові. На ліжках лежали матраци, напхаті стружками. Вкривалися ковдрами. Варили їжу і годували тут же в бараці. Годували два рази на день. Вранці давали чай солодкий і 50 г маргарину з хлібом. Ввечері давали баланду або ж шпинат чи брюкву варену, кусочок хліба.

Територія фабрики була огорожена забором. Охорони не було. Щоб куди піти, то давали аусвайси. В центр Мюнхена треба було їхати трамваем або тролейбусом. Можна було фотографуватись. Щотижня нам давали по 5-8 марок у конвертах. Можна було купити лише якусь кров'яну ковбасу. Ходили в парк.

На лісопилці розпилювали колоди на дошки. На фабриці був до квітня 1945 року. Визволили американці, які розбомбили фабрику. Після звільнення нас зібрали на пересилочний пункт й відвезли туди машинами. Там нас годували баландою. Були десь з місяць. Там нас переписали. Везли нас додому машинами до Києва. В Києві сів на товарняк і поїхав на станцію Переяславську. А потім машинами доїхав до Переяслава та до Єрківців. Мати була дуже рада. Батько вже був мертвий. Після повернення працював в колгоспі.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів Д. Т. Чайки 14.02.2005 р.

Чайка Мотрона Гнатівна

Народилась в селі Ковалин Переяславського району Київської області 20 серпня 1926 року в сім'ї колгоспників. Закінчила 4 класи

Ковалинської школи. 21 вересня 1941 року німці захопили село. 28 травня 1942 року прийшли поліцаї й сказали, щоб збиралась. Мати дала у торбинку сала, хлібину, тепле пальто, жакет, кофтинку, хустки. А сестра в Переяславі дала черевики. Із села на підводах повезли на станцію Переяславську. Там погрузили в товарняк й повезли прямо на Німеччину, на кордоні якої був напис: "Квітуча Німеччина". На пересилочному пункті нас вигрузили, помили. Хлопці й дівчата всі були разом. Построїли нас по 4 в шерензі. Приходили пани й вибирали собі робітників. Один пан з маленькою дівчинкою вибрав мене. Дівчинка гладила мою руку й говорила, щоб я не боялася (на той час я була сама менша серед дівчат). В той час побачила, як односельчанок відділяють в окрему кімнату. Я попросила, щоб мене також туди забрали. В тій кімнаті зібрали 100 чоловік (дівчат). Звідти нас повели на фабрику – це була голочна фабрика м. Хемніца. На першому поверсі фабрики ми спали. В ряді було по 25 дерев'яних ліжок-нар. Матрац був напханий стружками. На кожному ліжку було по одяльцю. Через стінку була наша столова. Там варив наш повар. У віконце подавали металеві миски з баландою і кусочок хліба. Кожен ставав у чергу й одержував їжу. Сідали за столи, де було місце. В мене був номер "80". Цей номер був і на ліжку. На одязі була нашивка "OST". Були в штаних, сорочках. На голови давали сіточки. Будив нас старичок-німець, він же нас й охороняв.

В цеху було 100 дівчат. Працювали наші дівчата, німкені, німці-чоловіки. Я була наймолодшою. Перебирала голки, сортувала їх. Мене підготовувала фрау Емкат (робітниця). Підходила до мене і говорила: "Моча (тобто, Мотя)", – і давала кусочок хліба. Вранці йшли голодні на фабрику. В обід давали нам кольрабі або шпинат варені чи баланду. А ввечері – по чашці чаю, кусочок хліба і грудочку маргарину.

В неділю у нас був вихідний день. Шість місяців нас нікуди не випускали за територію. А потім на прохідній нам давали аусвайси й ми йшли гуляти в парк, який знаходився за межами території фабрики, але поруч з нею. Рядом за територією фабрики за парканом гуляли німецькі діти. Я була невелика за зростом. І одна з дівчаток кинула мені ляльку. А я сказала: "Кинь мені шматочок хліба".

Через десять місяців нас, 40 дівчат, перевели на завод "Зіменс". У Берліні він займав 25 га, а в селі Зорновіц був філіал цього заводу. Це був військовий завод. Я в цеху сиділа на конвеєрі з трьома німкенями. Обпалювали кінчики дротиків і передавали німкені. Потім ті дротики намотували в цеху на шпильки. Над нами старшим був німець-майстер. На одязі в нас була нашивка "OST", але номера не було. Годували нас

так само, як на фабриці м. Хемніца. Ми мали право ходити за межі заводу. З м. Хемніца наші аусвайси передали у с. Зорніц.

Роботу кінчали о 17:00. Запропонували дівчатам підробляти у хазяїна-бауера лише за їжу у вихідний день. Знайшли хазяїна, в якого мотиками ми сапали клубнику. Одного разу до хазяїна завітала згорблена старенька жінка. Вона висловила бажання, щоб одна з нас чотирьох пішла до неї. Це була хазяйка ресторану. Я згодилась піти їй допомогти. Там я вирізала суху малину, мила підлогу, мила посуд, стакани. А ввечері мені давали їсти суп або жарену картоплю, чай, хліб з маслом. До цих хазяїв я ходила у вихідні два роки.

На заводі я працювала до 8 травня 1945 року. Визволили нас наші війська. В 9:00 я перемивала посуд, коли їде верховий. Потім пішли танки та інші війська. Через три дні я зібралась додому, але хазяї порадили ще в них три місяці побути, бо дуже довго тримають на пересильному пункту й погано там годують. Потім хазяїн посадив мене на товарняк, що віз дерево до Києва. На дорожку хазяї дали мені тканину, шубу, плаття, взуття, їжу. Я доїхала до Києва без пригод. В Києві пересіла на інший поїзд-товарняк, доїхала до станції Переяславської. На машині доїхала до м. Переяслава. Там мене зустріла рідна сестра, яка робила на дорогах.

Повернувшись додому, я почала прясти й ткати полотно, шити сорочки. Потім в колгоспі мене поставили ланковою. Вирощували цибулю, помідори, картоплю, пшеницю.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів М.Г. Чайки 14.02.2005 р.

Чорногор Ольга Сидорівна

Народилася 27 травня 1923 р. в с. Велика Каратуль Переяславського району Київської області в сім'ї колгоспника. У сім'ї, крім мене, ще був менший брат. Закінчила 6 класів Великокаратульської школи.

Після окупації німцями району працювала дояркою на фермі в колгоспі. Щоб не забрали до Німеччини, то ховалася на горищі хати тиждень. А потім уже не могла. Прийшли поліцаї з нашого села й забрали мене та відвели, де забрали багатьох хлопців та дівчат. Нас посадили на підводи й повезли на станцію Переяславську. Нас погрузили в товарняки (хлопців і дівчат в один вагон). Повезли в Німеччину. По дорозі нас ніхто не годував. Їли те, що дали з дому. Їхали довго. Привезли в Австрію в місто Штакарал¹. Там усіх вигрузили. Відокремили хлопців від дівчат.

¹ Так у спогадах.

Хлопців узяли на фабрики, а дівчат до хазяїв-бауерів. В Австрії була з травня 1942 р., мене хазяїн забрав і повів до себе. У хазяїна я була одна. На городі все робила, гребла сіно, порала двох корів, курей, гусей (в нього був інкубатор). Господиня давала мені свій одяг, взуття. Взуття з дерев'яною підошвою, а зверху кирза. Я їх зразу ж закинула, а носила взуття із шкіри. Вставала о 4:00 ранку, йшла до корів: годувала, доїла, вищисала. Після сніданку йшла на поле. У хазяїна було 25 га. На полі збирала камінці тричі на рік. Орав хазяїн. Урожай картоплі із землі викидала спецмашина, а я збирала. На полі садили картоплю, буряк, брюкву. Сіяли яру пшеницю, дуже мало жита. Небагато вирощували огірків, помідорів. Я жала жито, пшеницю. Снопи звозили в сарай, де молотили молотаркою.

Мені давали 30 марок на рік. Годували 6 раз на день. Сідали їсти разом з хазяями. Вранці кава з хлібом. На обід суп. Везли з поля о 12:00 на обід. Крім супу могла бути каша. О 16:00 – суп або кава. О 18:00 або 19:00 (коли привезуть з поля) – подоїти корів й віднести молоко до воріт. На вечерю давали суп. Робочий день кінчався о 24:00. Спала на другому поверсі будинку на дерев'яному ліжку. Вкривалася периною. Цей поверх не отоплювався. Щоб було тепло, гріла цеглину.

У неділю в мене був вихідний. Ходила гулять на пересильний пункт.

У квітні 1945 р. радянські війська нас визволили. Усіх нас зібрали на пересильний пункт, на машинах вивезли на станцію. Хазяйка дала мені чемодани з одягом, взуття, але по дорозі в мене його забрали. З Австрії на товарняках повезли до Києва, де я пересіла на інший поїзд і поїхала на ст. Переяславську. Із станції Переяславської мене привезли підводою.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" Л.В. Лиховид зі слів О.С. Чорного 27.05.1923 р.

Ярошенко Наталія Савеліївна

Народилася в 1926 році в с. Требухові Броварського району Київської області в сім'ї колгоспників. До війни одержала семирічну освіту. В 1941 р. в село прийшли німці. А в квітні 1942 р. всю молодь із села забрали в Німеччину. Хто тікав, того ловили і розстрілювали.

Везли нас у товарних вагонах тижнів три. Привезли в Баварію, в м. Крони. Працювала на порцеляновій фабриці з 7:00 ранку до 17:00. Спочатку жили в кріпості, а потім побудували дерев'яні бараки, які опалювалися буржуйками. Харчувалися в їдальні. Вранці кава на сахарині. О 12:00 дня обід: давали брюкву, дві картопли-

ни і 200 г хліба. Увечері давали чай, 20 г масла, брюкву. Ночами ми не спали, бо дуже хотілося їсти.

Бараки закривалися й охоронялися. Вранці нас шикували в колону і німець водив на роботу. За три роки перебування в Німеччині один раз дали плаття. Взувалися в дерев'яне взуття.

На фабриці покалічила праву руку, лежала в госпіталі. Коли Україна була повністю окупована, нам дозволили писати додому листи. З дому присилали посилочки (250 г). З нами на фабриці працювали й німці та поляки.

В кінці 1944 р. з Бреслау привезли станки і ми почали виготовляти запчастини.

В 1945 р. нас звільнили американці. Місяць жили в бараках і не працювали. Була охорона. Потім на машинах привезли до нашого кордону, посадили у вагони. В дорозі були майже місяць. висаджували нас по областях.

Записала старший науковий працівник НІЕЗ "Переяслав" В.С. Ковальова зі слів Н.С. Ярошенко 15.02.2005 р.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області:
 1. - ф. 5597, оп. 1, спр. 34016, арк. 2
 2. - ф. 5597, оп. 1, спр. 82065, арк. 1-2
 3. - ф. 5597, оп. 1, спр. 113264 арк. 5
2. Добрівлянський П. Україна у Другій світовій війні. – Філадельфія, 1963. – 790 с.
3. Дяченко В.А., Лось Ф.Є., Спицький В.Є. Історія Української РСР. – К., 1960. – 801 с.
4. Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. – 690 с.
5. Касименко О.К. Історія Української РСР. – К., 1960.
6. Коваль М. "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. № 9. – С. 54–67.
7. НІЕЗ "Переяслав", фондова колекція, тема "Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.: Переяславщина":
 1. Спогади Авраменко М.К. – Ндф-11991(17).
 2. Спогади Бабак О.С. – Ндф-11556.
 3. Спогади Безнос Г.Я. – Ндф-11991(12).
 4. Спогади Білоусько М.Г. – Ндф-11876.
 5. Спогади Гайдук Л.О. – Ндф-11991(5).
 6. Спогади Гануш О.А. – Ндф-11991(14).

7. Спогади Гури Г.П. – 5 с. НДФ-11873.
8. Спогади Даценко Г.М. – НДФ-12049(3).
9. Спогади Дяченко М.Н. – НДФ-11831.
10. Спогади Дудки С.М. – НДФ-11557.
11. Спогади Євтєєвої К.В. – НДФ-11571.
12. Спогади Іваненко А.Й. – НДФ-11991(2).
13. Спогади Заїки М.Т. – НДФ-11556.
14. Спогади Калач М.І. – НДФ-11865.
15. Спогади Козаковцевої О.Г. – НДФ-11854
16. Спогади Корж М.О. – НДФ-11991.
17. Спогади Крамаренко С.Ф. – НДФ-11832.
18. Спогади Кузьменко К.І. – НДФ-11880.
19. Спогади Лазенко Г.М. – НДФ-11991(1).
20. Спогади Лисенко Л. Ф. – НДФ-11991(11).
21. Спогади Литовченко Г.Г. – НДФ-11559.
22. Спогади Литовченко І.Г. – НДФ-11560.
23. Спогади Лиховид В.М. – НДФ-19991(12).
24. Спогади Малишко О.Є. – НДФ-11991(7).
25. Спогади Мащенко У.Ф. – НДФ-11565.
26. Спогади Міщенко О.Д. – НДФ-11570.
27. Спогади Новоратовської П.З. – НДФ-12040(3).
28. Спогади Пагер М.В. – НДФ-11879.
29. Спогади Плєскач І.М. – НДФ-11678.
30. Спогади Петренко Т.Є. – НДФ-11991(10).
31. Спогади Побузинної М.І. – НДФ-11991(13).
32. Спогади Приблуди О.Д. – НДФ-12040(1).
33. Спогади Рїбакова Є.Г. – НДФ-11571.
34. Спогади Романенко М.Л. – НДФ-11568.
35. Спогади Романко П.І. – Р-5477.
36. Спогади Руденко М.М. – НДФ-11562.
37. Спогади Сїдало М.Я. – НДФ-12049(1).
38. Спогади Степаненко М.С. – НДФ-11654
39. Спогади Сьомак С.І. – НДФ-119991(6).
40. Спогади Ткаченко Л.М. – НДФ-11563.
41. Спогади Турчин Г.М. – НДФ-11752.
42. Спогади Удод І.В. – НДФ-11830.
43. Спогади Цюцюри У.М. – НДФ-11569
44. Спогади Чайки Д.Т. – НДФ-11991-(15).
45. Спогади Чайки М.Г. – НДФ-11991(16).
46. Спогади Черевач О.К. – НДФ-11991.
47. Спогади Черниш Л.Ф. – НДФ-11432
48. Спогади Черногор О.С. – НДФ-11991(4).
49. Спогади Ярошенко Н.С. – НДФ-12040(2).
8. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – 457 с.
9. Районний архів Переяслав-Хмельницької райдержадміністрації:
 1. ф. 1, оп. 1, од. зб. 5
 2. ф. 1, оп. 1, од. зб. 10
 3. ф. 1, оп. 1, од. зб. 15
10. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Киев, 1980. – 746 с.
11. ЦДІА України. – ф. 7021, оп. 116, спр. 356, арк. 39-41.

Anotation

The theme of forced taking out of young to Germany for slavosh labour was idnored in Soviet historiography. For the first time it is researched on local material with the use of the archives and testimonies of witnesses of that tragic events.

Гелінада Грінченко

**«...ОЙ, В НЕВОЛЕ ДОЧКА,
В ЧУЖОЇ СТОРОНОЧКЕ»:
ПУБЛІКАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ
ФОЛЬКЛОРУ ПРИМУСОВИХ ПРАЦІВНИКІВ**

За хронологією публікації фольклору українських примусових робітників у виданнях, що виходили в Радянському Союзі, можна розділити на воєнні та повоєнні, із виділенням перших повоєнних років із 1945 р. до початку 1950-х рр. – як першого, та 1960-1980-х рр. – як другого періоду цих публікацій. За жанровими ознаками опублікований фольклор примусових робітників включає пісні (переважно перероблені, із запозиченнями як із народного фольклору, так і складені на основі популярних радянських та дореволюційних пісень), частушки, плачі та причети, голосіння тощо. За тематикою (з певною часткою узагальнення) усі фольклорні твори примусових робітників можна розділити на такі, де йдеться про перепопнене туги й відчаю прощання з рідними й близькими та безпосередній від'їзд до Німеччини, про перебування на примусових роботах – важку й виснажливу працю, нелюдські умови проживання й побуту, про планування втечі та нерідкі її спроби, про поневіряння й думки про самогубство чи про надію та впевненість у порятунку, про дружбу й любов – до рідної матері, коханих, що залишилися вдома чи пішли воювати за Батьківщину. Водночас не позбавлені ці твори й радянсько-патріотичної риторики, й туги за рідним краєм, за рідною Україною. Тема тяжкої долі, що спіткала насильно вивезених на примусові роботи до Німеччини, знайшла своє відображення у творах багатьох відомих радянських поетів та письменників: М. Ісаковського та В. Лебедева-Кумача, А. Малишка та В. Сосюри, П. Усенка та М. Рильського, – які були опубліковані як під час війни, так і по після її закінчення та не раз ставали основою для новотворів, що їх складали в німецькій неволі.

У рамках цієї статті ми зупинимося на декількох прикладах публікації фольклорної творчості примусових робітників, що побачили світ у воєнні та перші повоєнні роки. Ці приклади будуть надані без їхнього аналізу у вигляді лише постановки проблеми, яку вирішуватимемо в інших працях¹. У зв'язку з цим, однак, вважаємо за необхідне наголосити на низці принципів моментів, що стосуються кількості цих матеріалів та певних «хвиль» їх видання. По-перше, фоль-

клор примусових робітників (а ми вважаємо за доцільне саме таку їх назву, тому що оперування назвою «остарбайтер» з'явиться тільки в пострадянських працях, у тому числі фольклорного характеру) протягом усієї радянської доби привертало до себе якщо не значну, то більш-менш постійну увагу фольклористів. Поширена в пострадянській публіцистичній та науковій літературі (у тому числі – в роботах авторів, чії статті ввійшли до даного альманаху) теза про вщент «викреслені» в рамках офіційного радянського дискурсу про війну історію, творчість та пам'ять цієї групи населення не витримує жодної критики, якщо задатися метою аналізу, наприклад, опублікованих фольклорних матеріалів, певна кількість яких буде розглянута в цій статті. Проблема суто наукового дослідження та інтерпретації фольклорної творчості радянських примусових робітників не залишилася й поза увагою професійних фольклористів, чії праці виходили в СРСР протягом 1940–1980-х рр.

По-друге, в рамках усього повоєнного опублікованого у Радянському Союзі масиву фольклорних творів примусових робітників ми можемо спостерігати найменше дві «хронологічні хвилі» їх видання. Перша починається одразу після завершення бойових дій, набуває свого піку в 1947–1949 рр. та спадає на початку 1950-х рр. На наш погляд, хронологічно це було пов'язано із закінченням процесу репатріації та поверненням основної маси вивезеного на примусові роботи населення в СРСР², а якщо розглядати роботу з публікації фольклорних матеріалів як одну із складових частин офіційної радянської «політики пам'яті» про війну – то із завершенням формування певного «образу» цієї численної групи громадян у масовій свідомості населення. До кінця існування Радянського Союзу цей образ майже не підлягав ревізії, й, ніколи не будучи «витиснутим», міцно посів специфічне периферійне місце в рамках як наукового, так і публіцистичного дискурсу про війну. Певна річ, у формуванні цього образу свою роль відігравали не тільки фольклорні публікації, але в межах цієї статті ми залишаємо поза увагою опубліковані в 1945–1953 рр. листи та оповідання примусових робітників, а також художню та публіцистичну літературу, де різною мірою висвітлювалася тема насильницького вивезення (частіше), перебування на примусових роботах та повернення додому цивільного населення Радянського населення (рідше).

Фольклор примусових робітників, що були вивезені до Німеччини, з'явився на сторінках газет і журналів тільки в 1943 р., але протягом 1942 р. на шпальтах декількох періодичних ви-

¹ Розширений варіант статті, присвячений усім публікаціям фольклору примусових робітників радянської доби, буде надрукований у черговому номері «Вісника Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна», серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки».

² Управління з репатріації було скасовано 1 березня 1953 року.

дань уже були розміщені матеріали, що знайомили читача з долями людей, які опинилися в нацистській неволі¹. Найбільшу частину газетних та журнальних публікацій 1943 – початку 1945 рр., що містили фольклор примусових працівників, складали авторські статті, де були наведені фольклорні тексти, записані чи знайдені кореспондентами газет та іншими авторами, у тому числі фронтовиками. Цими фольклорними текстами були, перш за все, тексти пісень, складені переважно дівчатами, що опинилися в німецьких трудових таборах. Такі пісні згодом отримали назву «невільницьких пісень» чи «пісень полонянок». Так, наприклад, в опублікованій на початку 1944 р. в журналі «Крестьянка» статті «Шестнадцать писем» Ф. Кандыба розповідає про знайдені в хаті звільненого села Дніпропетровської області листівки, які надсилала донька хазяйки цієї хати з Німеччини, з трудового табору в Дальбрусі. Автор навів уривки із цих листівок та серед них пісню, яка, як буде показано далі, була одним із багатьох варіантів переробки популярного шлягеру «Раскинулось море широко...»:

«Раскинулись рельсы стальные,
По ним эшелоны стучат.
Они с Украины вывозят
В Германию наших девчат...
Прощайте родные садочки,
Мне больше в садах не гулять...
Пришлось мне в Германии страшной
Свой век молодой коротать...»²

Протягом війни уривки чи повні тексти «невільницьких пісень» були опубліковані не тільки в рамках авторських газетних чи журнальних статей, але й у складі пропагандистських збірок, текстів листів із Німеччини, окремих фольклорних публікацій тощо. Так, у журналі «Дніпро», у розділі «Народна творчість», були вміщені три пісні: «Пісня невольниці», «Коло столу я сідаю» та «А все гори та долини»³, причому перші дві були надані із коментарем стосовно їхнього авторства, що зустрічатиметься дуже рідко в публікаціях пісень, складених непрофесійними поетами на мотиви чи за зразками і запозиченнями з фольклорних творів.

Перша пісня, надрукована в журналі «Дніпро», поєднує сюжети прощання й пере-

бування в Німеччині. Вона написана від імені молодої дівчини, що опинилася на чужині:

«Ой, калина, ой, малина
Під явором стояла,
Ой, на тій калині
Зозуля кувала,
Ой, там мати свою дочку
В Німеччину відряджала.
... Як привезли в Германію,
Осталася я одна.
Нема в мене родиноньки,
Ой, яка ж я сирота!
... На чужій чужині горе
Жити, мучиться, страждати,
Не дай боже заболіти –
Нікому полікувати,
Не дай боже помирати –
Нікому і поховать...»

Друга пісня написана в стилі листа, який пише дівчина додому. У ньому вона звертається до всієї родини, просить передати від неї привіт «всім товаришам» та хвилюється, чи пам'ятають її рідні:

«... Добрий день, моя родина,
Як вам там живеться?
Чи згадуєте про мене,
Як вечір начнеться?
Чи виходе моя мати
На ворота поглядати,
Чи згадує доньку, мене,
Як лягає спати?»

Третя пісня складена від імені чоловіка, який вирішив одружитися, але його рішення завадило вербування й «заганяння» на каторгу. Однак зі змісту цієї пісні незрозуміло, хто саме опинився у неволі – сам чоловік, чи його наречена:

«... Задумав я жінку брати, –
Стали німці вербувати.
Стали німці вербувати,
На каторгу заганяти.
На каторгу заганяти,
Як скотину таврували.
Як скотину таврували –
Скітським пійлом напували. <...>

Закінчується пісня традиційним для українських козацьких співів «віє вітер, віє буйний», але, на відміну від народних пісень, автор не питає у вітеру про свою долю, тут вітер є вісником очікуваного звільнення: «Віє вітер, віє буйний, / Аж гуде по полю. / Іде військом червонеє / Виручать з неволі».

У 1944 р. пропагандистський «Блокнот агітатора Червоної Армії» також надрукував

¹ Селезнев К. Советские люди на немецкой каторге // Правда. – 1942. – № 232. – 20 августа. – С. 4; Сухоруков И. О русской девушке в Кельне // Комсомольская правда. – 1942. – № 208. – 4 сентября. – С. 4; Русская девушка в Кельне // Красная звезда. – 1942. – № 175. – 28 июня. – С. 1.

² Кандыба Ф. Шестнадцать писем // Крестьянка. – №1. – Январь 1944 г. – С. 17-19. (Усього у публікації наведено шість строф.)

³ Пісня невольниці; Коло столу я сідаю; А все гори та долини // Дніпро. – 1944. – № 1 (липень). – С. 100-101.

«пісні невольниць», і серед них таку, що була складеною вже не за фольклорними зразками, а за ритмічними (й, напевно, мелодійними) записами з популярних довоєнних пісень. І трохи нерівною римою першого рядка «пісня невольниць» агітаційного блокноту Червоної Армії починається так:

«Промчалось лето, настала осень,
В садах цветочки отцвели.
Меня, девчонку молодую,
В германский лагерь отвезли...»¹

В останні дні 1945 р. газета «Известия» розмістила матеріал Олександра Твардовського, у якому той розповів про знайдений у Німеччині «Альбом для пісень з життя в Германії, 1944 року, Надії Коваль» та повністю опублікував записані в ньому пісні². Практика складання подібних «альбомів» була досить поширеною серед вивезених на примусові роботи дівчат, але ці альбоми практично ніколи не були опубліковані повністю. Тим ціннішою є єдина в радянський час публікація пісень з альбому Н. Коваль у найбільш популярному засобі інформації – газеті. У цих піснях йдеться про прощання з родиною та від'їзд із рідного Запоріжжя, про перебування «у полоні», про розпорядок дня та побут табору примусових працівників тощо. Одна пісня «Привіт з України» підписана Надією так: «Цю пісню склали українці, що дома живуть. Вони посилають усім українцям, що живуть в Німеччині, привіт». Зрозуміло, чому в альбомі з'явилася пісня, яка була написана не самими примусовими працівниками, а тими, хто залишився дома, адже важко переоцінити ту підтримку, яку давала дівчатам ця пісня, котрі не за своєю волею опинилися на чужині, на території ворожої країни:

«Привет с Украины в чужие края,
Привет посылает родная семья.
Привет с Украины – от милых степей,
От ваших отцов и родных матерей...
Привет с Украины, от белых садов,
От первых весенних заветных цветов;
От всех украинцев, что дома живут;
Что вас не забудут, пока не помрут...»

У пісні «Прощання» ми знаходимо новий варіант перетекстівки шлягеру «Раскинулось море широко...» порівняно з тим, що був опублікований у журналі «Крестьянка» на по-

чатку 1944 р., у цьому випадку пісня співається від імені мешканки міста:

«... Прощай же, родной городишко,
И ты, дорогая семья,
И ты, чернобровый мальчишка,
И первая встреча моя.
Прощайте, зеленые парки,
Мне больше уж вас не видать.
Я буду в Неметчине этой
Свой век молодой горевать...»

Альбом Н. Коваль також містить досить рідкісну для радянської доби публікацію пісні, яка присвячена щоденній буденній практиці життя в таборі й роботі:

«Начинается день понедельник,
Опишу я, как доля горька
И как в лагере, скучном и мрачном,
Мы живем от звонка до звонка.
Еще солнце не глянуло в щели,
Как залетит над ухом звонок.
И прибраться еще не успели,
А Безрукий уже на порог...»

Наприкінці 1945 р. зі шпальт газет поступово зникають матеріали, що містять зразки пісенної й поетичної творчості примусових робітників, із цього часу вони починають публікуватися здебільшого в наукових та науково-популярних збірках фольклору чи документів та матеріалів воєнної доби. Так, багато зразків поетичної та пісенної творчості примусових робітників було опубліковано в збірці «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну», виданій за редакцією М.Т. Рильського та упорядкованій працівниками Інституту мистецтва, фольклору та етнографії М. Родіною та М. Стельмахом³. Шістнадцять віршів та пісень містить ця збірка, у них йдеться мова переважно про насильницьке вивезення людей до Німеччини, спротив цьому вивезенню, тяжку долю на чужині, але без зображення докладних подробиць, які, наприклад, містила пісня альбому Н. Коваль та інші видання того часу. Привертає до себе увагу те, що майже всі пісні та вірші закінчуються чи то зверненням до Червоної Армії та впевненістю в порятунку, який прийде зі сторони радянський вояків (іноді – завдяки прямому наказові Сталіна), чи власне констатують цей порятунок:

«...Гей! Визволь, визволь нас, Армія Червона,
З бусурманської каторги,
З тяжкої фашистської неволі...»⁴

¹ Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – №5. – С. 30.

² Твардовский А. Из песен о немецкой неволе // Известия. – 1945. – №299. – 22 декабря.

³ Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / Ред. М.Т. Рильський. – К.: АН УРСР, 1953. – 336 с.

⁴ Там само. – С. 62.

«...Ой, хто ж дітей порятує
З тяжкої неволі?
Хто ж визволить невільників
На вольную волпо?
Дав наказ маршал Сталін
До бійців завзятих
Рятувати діток своїх
Від катів проклятих...»¹

«... Та діждалися ми, мамо,
Великого щастя:
Нас од смерті врятувала
Армія Радянська»².

Загалом за рідким виключенням поезії та пісні цієї збірки закінчуються досить піднесено – чи то згаданим уже закликком та впевненістю у визволенні, чи то надією, навіть обіцянкою обов'язкової втечі (до партизанів чи назустріч наступаючій Червоній Армії):

«... Повій, вітре, повій, друже, -
Хай пісня лунає.
Запалю фашистську хату
У чужому краю.
І піду, піду я тихо
Із того Берліну...
Повій, вітре, повій, друже,
Та на Україну!»³,

чи власне очікуванням неминучого покарання, якого зазнає лютий ворог:

«...Бодай же, фашисте клятий,
Тобі сонця не видати...
Бодай гори та долини
Всім вам стали за могили!»⁴

Крім тематичних фольклорних збірок, зразки поетичної та пісенної творчості примусових робітників протягом 1945–1953 рр. містилися у збірках документів та матеріалів, найбільш характерним із яких, на наш погляд, можна вважати збірник листів та спогадів мешканців Житомирської області, до якого, всупереч назві, увійшли також «Пісні з фашистської неволі»⁵. Пісні цієї книжки демонструють найширший спектр опублікованих у перші повоєнні роки поетичних та пісенних творів, що склалися примусовими робітниками в неволі із збереженням традиційних рис, ритміки та символіки народних пісень. Так, наприклад, у пісню «Старі бать-

ки сумують» уведено образ «чорного ворона», який підкреслює та відтіняє материнську тугу за вивезеною донькою:

«Ой, у лузі на калині
Чорний ворон кряче.
То не ворон чорнокрилий,
А матуся плаче.
Вона ходить попід гаєм,
Рученьки ламає.
Вона дочку з Германії
Щодня виглядає...»⁶

Традиційний для солдатських та рекрутських пісень образ зозулі-матері знаходимо в іншій пісні – «Якби мама знала...»:

«Раненько в неділю зозуля кувала.
Ой, то не зозуля, то рідна мати
Мене відряджала в неволю страждати...»⁷

Збірник також містить зразки пісень-розмов між матір'ю й дочкою та доволі великих сюжетних пісень, здебільшого про від'їзд та прощання. Наприклад, у пісні «Ой, як тяжко», що складається із 28 строф, йдеться про отримання наказу «всіх людей забирати», про медичний огляд, що передував відправці на роботи («Лікар серця теж не мав, / На біль не видивлявся»), про цинічний супровід від'їжджаючих, що прямували на станцію колонами, музикою («По чотири ми в колоні, / Музика нам грає, / А рідненька моя мати / Тужить та й ридає»), про останні передачки, які приносили рідні до своїх дітей, що чекали на від'їзд («Стоїть мати коло тину, / Держить передачу. / Мамо, мамочка рідненька, / Я так гірко плачу»), про заборону прощатися («Підійшли до ешелону, / Почали вгрузатись. / Ой, пустіть же до нас рідних, / Хочем попрощатись»).

Майже вперше в піснях-розмовах ми знаходимо приклади не узагальненого («В стране врагов нас презирают...»), а персоніфікованого знуцання з молодого дівчини на чужині із певною «мотивацією»:

«...Ой, мамуню ріднесенька, ніде ж не гуляла,
А німкенья криволапа пустою назвала.
Ой, назвала та ще й біла палкою по спині.
– За те, – каже, – що мій милий вбитий на
Україні...»⁸

Наведені рядки «В стране врагов нас презирают...» є назвою наступної пісні, що поряд з іншими належить до другої групи новотворів,

⁶ Там само. – С. 44-45.

⁷ Там само. – С. 43.

⁸ Там само. – С. 55.

¹ Там само. – С. 59.

² Там само. – С. 83.

³ Там само. – С. 89.

⁴ Там само. – С. 75.

⁵ Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів. – Житомир: Обласне видавництво «Радянська Житомирщина», 1948. – 60 с. Розділ «Пісні з фашистської неволі», опублікований на стор. 41–59.

тих, що писалися як переробки не народних, а фольклорних чи авторських популярних пісень довоєнної доби. Пісня «В стране врагов нас презирают...» належить до перетекстівок тюремного фольклору:

«...Одна невольница младая,
Склонила голову на грудь,
Обед она не получала,
Не может, бедная, заснуть.
В стране врагов нас презирают,
Нигде проходу не дают,
Нами карцер заполняют,
Нас, русских, «швайнами» зовут...»¹

Лише ритміку наведеної пісні з тюремного фольклору зберіг інший твір збірки спогадів, листів та пісень Житомирщини із назвою «Ой, мамо...»:

«Горить лампадка, в хаті тихо,
Уся сім'я давно вже спить –
А мати з горя та досади
Сама заплакана сидить...
А дочка тоже все сумує,
І сльози гіркі пролива,
Вона і днями і ночами,
Нещасну долю проклина...»²

У збірнику також уміщено дві дуже популярні серед примусових робітників перетекстівки пісні «Раскинулось море широко...». Характерним варіантом версії під назвою «У полоні», опублікованої у збірнику «Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу», є те, що, поперше, вона є досить довгою (12 строф, у той час, коли більш «традиційні» варіанти мають 5–6) та містить чіткий сюжет: лагерний бунт, планування втечі та її невдалу спробу (вважаємо, що обсяг пісні перебуває в повній залежності від наявності чіткого сюжету), по-друге – це майже єдиний зразок, у якому перші рядки останньої строфи звучать так само, як і в «оригінальному» тексті популярного довоєнного шлягеру у виконанні Л. Утьосова «Напрасно старушка ждет сына домой, / Ей скажут, она зарыдает...». Специфікою опублікованої версії є також те, що за змістом її можна віднести як до такої, що змальовує перебування в таборі військовополонених чи концентраційному таборі, з іншого боку – відображені в тексті події могли трапитися й у таборі для східних робітників, і у в'язниці, куди за різні порушення «саджали» й примусових робітників. Ми надаємо перевагу саме другому варіанту походження, оскільки існують більш характерні для воєнного полону чи ув'язнення в концентраційному таборі переробки цієї

пісні³. Крім того, у концентраційних таборах утримувалася велика кількість цивільного населення Радянського Союзу, яка була вивезена на примусові роботи та за нацистськими законами скоїла на території Німеччини, що передбачав ув'язнення в концентраційному таборі. Тому, на наш погляд, не буде помилкою зарахування цієї пісні, а також іншого твору збірки, про яку йдеться, під назвою «Врагу уж приходит конец» (що також написаний від імені тих, хто потерпав у концтаборі), до можливих зразків поетичної й пісенної творчості примусових працівників.

Другий варіант пісні «Раскинулось море широко...», наведений у збірнику, є більш традиційним для фольклору примусових робітників, у ньому, як і в багатьох інших версіях, йдеться не про перебування в Німеччині, а про тяжкий етап транспортування на роботи й відчай від розлуки та повної невідомості подальшого існування, тобто домінуючими тут постають мотив від'їзду та мотив ешелону, який їде по «розкинутих широко рейках». Для цього варіанта перетекстівки (і певної кількості наявних у рамках цього варіанта версій) характерне зовсім інше, ніж у попередньому випадку, закінчення:

«Не забуду я слез материнских,
И суровые брови отцов,
Которые нас провожали,
Как будто живых мертвецов»⁴.

Беззаперечно кращі зразки українського фольклору воєнних років у перше повоєнне десятиріччя були опубліковані в російських перекладах. Повною мірою стосується це й фольклору примусових робітників, поданому, наприклад, окремим розділом у збірці «Сестра Україна»⁵. Для даної публікації характерним є те, що в ній відсутні переробки популярних радянських та старих дореволюційних пісень, добірка презентує лише зразки новотворів за мотивами народних пісень та приклади запозичені із традиційного фольклору.

Основну масу творів цієї збірки складають пісні-прощання, пісні-листи та пісні-розмови. Пісні-прощання написані від імені дівчини, що примушена покинути рідну домівку, від імені матері, що її збирає та проводить, а також від імені їх обох (пісні-діалоги):

«На неделе рано,
Как солнышко встало,

¹ Там само. – С. 47.

² Там само. – С. 47-48.

³ Див., наприклад, текст пісні полонених, опублікований у статті В. Бахтіна «Народ і війна» (В. Бахтін. Народ и война // Нева. – 1995. – №5. – С. 186–193).

⁴ Люди радянської Житомирщини... – С. 55.

⁵ Сестра Україна. (Песни неволи и борьбы) / Сост. и пер. А. Глоба. – М.: Советский писатель, 1947. – 100 с.

Мать в чужую стороночку
Собирала дочку.
«Там чужое солнце,
Там лихие люди.
А кто ж тебя нежить-холить
На чужбине будет?»
«Будет меня, мама,
Лихо нежить-холить, –
Работа до крови-пота,
Ни хлеба, ни соли».
Когда ж тебя, дочка,
Ждать домой с дороги?»
«Как вырастет былиночка
В хате на пороге!»¹

Серед пісень-листів, що частіше за все складалися як такі, що їх писала дочка матері, рідше – навпаки, привертає до себе увагу переклад пісні, у якій ідеться про листування брата із сестрою: «Березу средь поля / Ветрами колышет, / Письмо брат сестрице / В Германию пишет...». Сестра йому відповідає: «... лихая хозяйка / Не бьет, а болит. / Как встанешь не рано – / Кричит на весь дом, / Не так повернулась – / Стучит кулаком»², але при цьому натякає братові на рішення покітчити з собою, аби не жити більше в німецькій неволі. Безвихідність становища, очікування смерті чи рішення щодо можливого самогубства є другим варіантом закінчення пісень-листів та пісень-розмов, перший – (піднесений) – пов'язаний з упевненістю в порятунку, заклик до допомоги у визволенні чи визволенні, здійсненим самостійно, ми описували раніше при наведенні прикладів пісень збірки «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну».

В іншій пісні цієї збірки дочка в розмові з матір'ю говорить не про самогубство, а про передчуття своєї загибелі, яке акцентує за допомогою іншого символу народних пісень – могили, що заросла травою:

«Мне судьба: лежать в могиле
Поросшей травой,
Вам – до смерти плакать, мама,
Над моей бедою!»³

Мотив смерті простежується також у пісні про матір, яка очікує повернення дітей додому, але отримує звістку про їхню загибель: синів – на полі бою, дочок – від бомбардувань німецької території⁴. У свою чергу, третій приклад закінчення пісень, зібраних у «Сестрі Україні», становлять такі, де головними виступають мо-

тиви тужіння – чи то за тими, хто потерпає на чужині, чи за тими, хто залишився в Україні:

«... Там, в Неметчине лихой,
Словно камень под водой,
Канул камень – и лежит,
А вода бежит, бежит.»⁵
«... У тебя я, мама,
Цвела, как калина,
На чужбине, мама,
Сохну, как лучина!»⁶
«... Ой, в неволе дочка,
В чужой стороночке,
Некому ей на чужбине
Причесать головочку!»⁷
«... Ходит по дому матуся,
Поглядит в оконце, –
Ой, за краем света дочка,
Как за тучей солнце!»⁸

Було б однак, помилкою, не вказати на два приклади піднесеного закінчення пісень збірки: у вигляді звернення автора пісні за допомогою до «батька Сталіна» («Поддай нам хоть голос! / Без тебя тут сгину! / Вызволь нас из пекла, / Верни в Украину!»⁹) та впевненості у звільненні («Братья нас не забывают, / Вызвоят нас из беды, – / Чтоб встречать нас, расцветают / На Украине сады»¹⁰).

У перших повоєнних публікаціях фольклор примусових робітників був представлений більшою кількістю жанрів, ніж той, що набув оприлюднення під час ведення бойових дій. У цьому зв'язку наведемо приклад частівок та билин, опублікованих у збірниках 1946–47 рр. Так, на зразок народних билин складений твір «Назад воротила Красна Армия», що увійшов до складу збірки фольклорної творчості козаків-некрасівців¹¹. У ньому ідеться про визволення Червоною Армією дівчат, яких пішки гнали до Німеччини:

«... Мы догоним же красных девочек,
Красных девочек до самой Германии.
А и быть же им во неволюшке горькай
Да ублажать-то наших жен со стариками –
Гнали, гнали немчуги, да не догнали...
Красных девочек да назад воротила,
Назад воротила Красна Армия»¹².

⁵ Там само. – С. 35.

⁶ Там само. – С. 61.

⁷ Там само. – С. 56.

⁸ Там само. – С. 59.

⁹ Там само. – С. 46.

¹⁰ Там само. – С. 62.

¹¹ Песни и сказы: Фольклор казаков-некрасовцев о Великой Отечественной войне / Зап., вступ. ст. и сведения о сказителях Ф. В. Тумилевича. – Ростов: Ростовское областное книгоиздательство, 1947. – 56 с.

¹² Там само. – С. 19.

¹ Там само. – С. 55.

² Там само. – С. 49–50.

³ Там само. – С. 52.

⁴ Там само. – С. 53–54.

Зразки частушок «про німецьку неволю» окремим розділом із відповідною назвою розмістив на сторінках збірника фольклорних творів, записаних у Смоленській області, М. Риленков¹. У розділі зібрані частівки, що їх записали як в окупації, так і безпосередньо в Німеччині:

«Надоела пайка хлеба
И солома мятая,
А еще мне надоела
Немчура проклятая»

«Надоела мне баланда,
Надоела мне вода,
А еще мне надоело
По-немецки «ком сюда»

«Хорошо рабочих кормит
Немецкая банда:
Утром – чай, в обед – чай,
Вечером баланда»

«Голосочек нежен, нежен –
Маменька изнежила.
Но немецкая неволя
Без ножа зарезала»²

У цій збірці наведені також два зразки невірницьких пісень, обидва написані за мотивами арештантського фольклору XIX ст.:

«Глухой неведомой дорогой,
Германской дальней стороной
Увозят девушек советских,
Увозят в край совсем чужой...»³

Не менш репрезентативні зразки пісенної та поетичної творчості цієї групи населення були опубліковані в СРСР протягом 1960-80 рр. На жаль, рамки цієї публікації не дають змоги навести інші приклади творчості людей, які були вивезені на примусові роботи до нацистської Німеччини. Описаним матеріалом невеликої кількості пісень, частівок та билин, які склалися в неволі, ми намагалися лише окреслити межі наявності творчості примусових робітників у воєнному та повоєнному опублікованому фольклорі, а також вказати їх тематичні пріоритети, якими постали горе від вимушеної розлуки, туга за рідною Україною, ненависть до тих, хто вторгся до рідного краю та примусив до прощання й тяжкої виснажливої праці на чужині.

¹ Н. Риленков. Живая вода (устно-поэтическое творчество Смоленщины эпохи Великой Отечественной войны) / Под. Ред. П. М. Соболева. – ОГИЗ: Смоленское Областное Государственное Издательство, 1946. – 112 с.

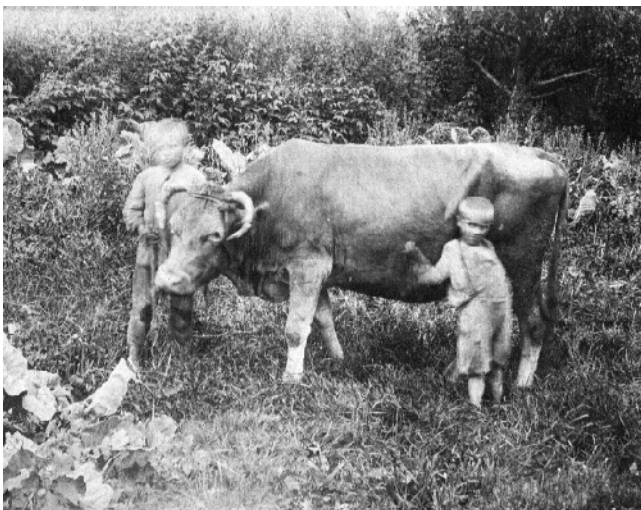
² Там само. – С. 10-12.

³ Н. Риленков. Живая вода... – С. 54.

Григорій Остронос

МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ БОРКО

Про своє нелегке життя свідчить Борко Михайло Степанович, який народився в селі Шарки на Київщині.¹ “Прийшлося мені, – згадує Михайло Степанович, – зазнати тяжкі часи голодомору в 1932–1933 рр. Нас урятувала від голодної смерті корова Манька, яку я випасав. Дуже багато прийшлося пережити в дитинстві, а потім у 1942 р. мене вивезли в Німеччину на каторжні

Корова Манька, що врятувала від голодної смерті.
Фото 1933 р. Михайло попереду з налігачем

роботи”. Пам'ять про ті роки ятрить душу, не дає спокою згадка про тяжкі тортури під час перебування в гестапо. У 1942 р. з окупованих земель гітлерівці примусово вивозили молодь до Німеччини, таким насильницьким шляхом було вивезено з України біля 2,5 мільйонів юнаків і дівчат. 16-літнього юнака відправили в гітлерівську Німеччину на каторжні роботи. Через два тижні Михайло втік, але був затриманий і запроторений гітлерівцями в тюрму до Нюрнберга. Через місяць його вивезли в концентраційний табір Фльоссенбург, а потім – у Маутхаузен. Там минули три роки поневолення. Разом з іншими в'язнями працював у каменеломнях, гонив вагонки, будував підземні штольні.

Тяжка праця, приниження людської гідності тривали аж до Дня Перемоги. 5 травня о 17 годині Михайла Борка разом з іншими в'язнями звільнили американці. Відомо про те, як після звільнення з концтабору українським в'язням довелося долати сотні кілометрів пішки,

щоб дістатися домівки. А інших в'язнів з інших країн вивозили літаками. Але ще багато лиха зазнали в'язні після повернення додому, в Україну. Їх вважали зрадниками. І багатьом довелося ще відбувати на каторжних роботах “широкої страны родимой”. А Михайла Борка врятувала служба в рядах Радянської Армії, де він прослужив два з половиною роки. Став мотоциклістом і об'їздив всю Австрію і Угорщину.

У 2005 р. Михайло Степанович побував у Маутхаузені. Йому якколишньому малолітньому в'язню та ще п'ятьом з ним пощастило побувати в Австрії на запрошення посольства. 7 травня делегацію зустрів у посольстві України в Австрії виконуючий обов'язки посла Юрій Полурез. Там відбулася офіційна промова до гостей. У ній взяв участь і Михайло Борко, який подарував Юрію Полурезу авторську книгу “Мені не зламали крила”.

Маутхаузен гості побачили вже наступного дня (тепер у приміщенні колишнього концтабору знаходиться музей). “Близько 30 тисяч людей з усього світу, – ділиться своїми враженнями від поїздки Михайло Степанович, – з'їхались до Маутхаузена, щоб подивитися на страшний замок, наскрізь просочений кров'ю невинних. Керівники Рейху концтабір розмістили на найвищому плато, де майже завжди дмуть вітри з дощами. Серед присутніх були не тільки українці, але й французи, британці, бельгійці, іспанці та

Австрія, Маутхаузен – музей, 2007 р. Мітинг Борко М.С. виступає з промовою, третій зліва

представники інших народів. Особливо було багато молоді. Серед моїх товаришів були хлопці із 24-го блоку концтабору Гузен – перший, з якими я не бачився 60 років. Від них і дізнався про долю знайомих. Нашим розмовам і спогадам не було меж”.

¹ Село Рокитнянського району Київської області.

Маутхаузен. Музей. 2005 р. Баракки, в яких жили в'язні

Австрія. Відень. 9.5.2005 р. Мітинг 60-річчя Перемоги. Колишні в'язні концтаборів з посольством України в Австрії. Борко М.С. у другому ряду перший праворуч

Австрія, Відень, 2005 р. Покладення вінків до могили радянських бійців, які загинули під час звільнення Відня. Борко М.С. з квітами перший ліворуч

Михайло Степанович разом з іншими колишніми в'язнями концтабору поклали квіти до підніжжя пам'ятника жертвам нацизму. Священиком від діаспори була відправлена панахида. Українська делегація (біля ста осіб) ішла в колоні з національними прапорами. Делегація з України вшанувала пам'ять наших воїнів, які

загинули, звільняючи Австрію. До речі, цей пам'ятник знаходиться на цвинтарі, де поховані видатні люди Австрії, зокрема Моцарт, Бетховен, Штраус та багато інших. До підніжжя монумента радянських воїнів були покладені квіти. Відбувся мітинг, присвячений 60-річчю Перемоги. Колишні в'язні концтаборів з посольства України відвідали визначні місця Австрії. Відвідали і могилу українських козаків, які ще в 1683 р. захищали Відень від татар.

Біля пам'ятника українським козакам, Михайло Борко праворуч

Михайло Степанович на запрошення посольства України в Австрії відвідав цю країну і в 2007 р., зустрівся з послом України в Австрії Володимиром Огризком. Відвідали визначні місця Австрії, вразила охайність австрійців, як у них доглянуті поля та сади. Усе приємно вразило гостей. Побачили й сучасні автостради країни. "Там майже ніде немає дерев і огорож, скрізь ростуть квіти. А від тих жахливих місць, де перебували в'язні, не залишилося й сліду", – закінчує свою розповідь Михайло Степанович.

Зі збірки "Мені не зламали крила"

"День початку війни запам'ятався мені на все життя. У неділю 22 червня 1941 р. був сонячний ранок. Напередодні теж буяло літо, зачаровуючи людей теплом і своїми неперевершеними барвами трав, квітів, садів., але на душі було якось тривожно. Може тому, що час від часу на думку спадало: у світі війна, розпочата Німеччиною, не дай, Боже, сягне і до нашої України. Ніколи не забуду того останнього мирного – напередодні 22 червня – заходу сонця. Чомусь так запам'яталося оте денне світило, яке нагадувало перестигле яблуко. Було воно таке пекучо-червоне, ніби от-от розколеться на шматочки. А на ранок уже була війна. Не хотілося вірити, що далекий фронт може наблизитися до рідної домівки, що будуть відступати частини нашої армії під ворожим на-

тиском. Але все сталося не так, як того бажалося. Рівно через місяць від початку війни нога ворожого солдата ступить на землю мого рідного села Шарки. І яка ж гірка доля чекала мене! І не тільки мене, а й багатьох моїх ровесників. Якщо все розповісти, що я пережив у молодості, то це буде трагічний роман. Мені з ровесниками було 16–17 років, коли нас повезли на каторжні роботи до Німеччини. Багатьох уже немає в живих.

13 лютого 1942 року німці розпочали масове вивезення молоді до Німеччини. Всюди оголошували, що їхати на роботу в Рейх – престижно, запрошували робити це добровільно. Але не поспішали їхати на чужину наші хлопці та дівчата. Тоді вороги вдалися до насильної депортації. Були розіслані по всіх селах рознарядки. А місцева влада складала списки молоді. Жорстокості поліцаїв, які виконували волю окупантів, не було меж. Мені надійшла повістка на другий етап набору. Кілька разів я не з'являвся. Ховався у родичів. Але в кінці травня за мною прийшли поліцаї з гвинтівками. Мене саме не було вдома: відсиджувався у тітки Теклі на даху. Тоді поліцаї забрали 52-літнього батька і повезли в Рокитне до ешелону невільників. Мені залишалось з'явитися і звільнити батька. Мене чекала доля багатьох моїх ровесників. Нас повантажили в товарні вагони і під охороною поліцаїв повезли. Грала гармошка. Плач матерів на станції. Хіба можна це забути? Така гіркота і щем на душі від спогадів і досі. Поїзд був переповнений юнаками та дівчатами. Нас везли на захід. Позаду залишалися поля, переліски, прикачані хліба. Так наш народ знищував хліб на полях, щоб не дістався ворогу. Нехай краще пропаде. Самі будуть голодувати, але щоб не дісталось окупанту. Дівчат у вагоні – більшість. Розмістившись на дерев'яній підлозі вагона, вони тихенько сиділи та лежали, і кожна з них думала свою тяжку думу. Серцем прощаючись з рідною, дорогою землею, Батьківщиною, Україною, думали, гадали про те, що їх чекало попереду. Я почав знайомитися з сусідами по вагону. З нами їхали юнаки та дівчата з різних сіл та Рокитного. Були з Ромашок, Телешівки, Ольшаниці. Прощайте, наші щасливі дні, наша молодість! Горе всюди. Поїзд ішов усе далі на Захід, не дуже швидко, але і не повільно. За ґратами пролетіли станції: Біла Церква, Фастів, Київ. Перша зупинка з банею була в Любліні (Польща). Проходили дезинфекцію, милися. У вагоні зі мною їхала Тоня – дівчина з мого села. Ми всю дорогу тримались разом. У вагоні було так тісно, що ніде й голці впасти.

“Товарняк” ішов на захід. Де буде кінцева зупинка, ніхто не знав. Я стояв біля вікна з ґратами. Одна за іншою позаду залишалися знайомі станції, а потім українські назви змінювалися

польськими, чеськими, німецькими. Наш “товарняк” часто пропускав зустрічні ешелони з німецькими солдатами, гарматами, танками, що пересувалися на фронт. А нас везли все далі і далі. Спека, спрага, хочеться пити. На рейсах стоять ешелони з нашими військовополоненими, яких охороняють, як і нас. Між нашим та ешелонем військовополонених лежить труп військовополоненого. Прибули в Баварію, місто Вюрцбург. Розподільний пункт. Нас розібрали “господа немцы” і повезли. Місто Гоф. Розмістили в гуртожиток біля асфальтної дороги в сосновому лісі, де день і ніч дзвенить гірський струмочок. Я розмріявся. Де ж та Німеччина, яка дала світу Гете і Гейне, Розу Люксембург і Тельмана? Де ж та Німеччина, яка будувала барикади і піднімала грізний кулак “Rot” фронту? Невже німецька земля, розорана німецьким плугом, не була засіяна добірним зерном, і на ній вирости тільки блекота та лопухи? Ні, цього бути не може, адже є німецький народ, і десь є ще в глибокому підпіллі вогонь, запалений Тельманом. Але лишалося тільки вірити. А довкола була жорстока реальність.

Я опинився в таборі міста Вюрцбург (Баварія), звідки розподіляли в рабство. Потім потрапив на деревообробну фабрику міста Гоф, працював на каторжних роботах з лопатою в руках. На ногах – гумові чоботи, доводилось годинами працювати в траншеях з водою. Годували варивом із брукви. Ми дуже голодували. І все ж життя надало шанс на втечу. Вона тривала надто довго. Вночі ми втікали, вдень ховалися під дорожними будками. І ось сталося непоправне – мене з друзями піймали і привезли до в'язниці в місті Нюрнберг (в'язниця гестапо), а потім відправили в концентраційний табір Флоссенбург, де присвоїли номер 2737, потім перевезли до концтабору Маутхаузен-Гузен, у якому замість імені мені надали новий табірний номер 46242, і я став політичним в'язнем, нумерованим ще й за буквою “R” на червоному трикутнику на лівому боці грудей.

Як в Флоссенбурзі, так і в Маутхаузені, я працював в каменоломнях (Штайнбрук), будував підземні тунелі. Три, здавалось б, нескінченних роки перебував у німецькому рабстві. Отримав тяжку травму правої ноги і став інвалідом. Кілька місяців знаходився в інвалідному блоці № 13, а потім знову в кам'яний кар'єр на важкі роботи. Нас звільнили американці 5 травня 1945 року о 17:00 вечора. Але мені ще довго по війні снилося те пекло. Схоплювався уві сні, а, прокинувшись, заспокоювався, що це вже в минулому.

З американської зони нас привезли в радянську зону, оскільки я та мої друзі відмовилися їхати до Америки. Там ми проходили через особливий відділ, де нас допитували: що, де і як було.

І так тривало багато разів. Це був спеціальний табір № 288 м. Цветль (Австрія), де проводилася репатріація. Потім два роки служив у Радянській Армії в Центральній групі військ (ЦГВ) на території Австрії та Венгрії. Після демобілізації в 1947 р. продовжував навчання в Городищенському сільськогосподарському технікумі, який закінчив у 1948 р. Працював у Сквирській селекційно-дослідній станції овочівництва і заочно навчався в Білоцерківському сільськогосподарському інституті, який закінчив у 1960 р. Вийшов на пенсію у 1985 р.

У 1996 р. переїхав з Київщини до Сум, де і мешкаю нині. Є членом громадської організації колишніх в'язнів німецьких концтаборів. У 1998 р. 21 червня був учасником важливої події – церемонії відкриття пам'ятника жертвам фашизму на кошти спонсорів. Це місце освятили. Тоді ж біля пам'ятника була закладена капсула із землею, привезеною з Німеччини, взята в одному з колишніх концтаборів. (землю привіз колишній в'язень Сліпаченко І.А.) Цей пам'ятник мені нагадує пережите. В'язень піднімається з колін. Ні фізично, ні морально його не зламали. Він рве колочі дроти з електричним струмом, намагаючись вийти на волю.

Завжди приходжу до пам'ятника з квітами. А коли приходжу, то помічаю: люди щодня кладуть сюди живі квіти. Не лише мені болить минуле. Скільки б років не минуло – біль живе в багатьох з нас. Хочеться сказати на весь світ: "Люди! Боріться за мир! Люди! Бережіть мир!"

Щоденник в'язня

1942 р.

Арешт брата Володі. У нас на городі знайшли зброю.

5 червня 1942 р.

Мене насильно забирають до Німеччини.

Станція "Рокитно". Нас повантажили до товарних вагонів, якими возили худобу. Охорона, поліція з гвинтівками, без води.

Маршрут "Польща (Люблін)" і на захід.

Баварія. Вюрцбург. Торги. Лісопильна, деревообробна фабрика Гоф.

Виснажлива робота по 12 годин на добу.

Голодували. Брюква на обід.

Втеча із земляком Володею Скорик. Втікали 6 днів. Ліс, жито, ягоди. Мета – до залізничної станції на військовий ешелон, який іде на фронт. Нас схопили. І знову в'язниці: Гоф, Нюрнберг (гестапо). Була думка, що нас направлять до бауера, а забрали до концентраційного табору.

Флоссенбург. Супроводжували есесівці із собаками. Били і гнали.

Карантин протягом двох тижнів.

Робота в кар'єрі.

Вагонетки. Вантаження каміння. Перенесення каміння з місця на місце.

Штрафна команда: бігом, бігом з візками.

Загальна панорама роботи в кар'єрі.

Гранітні високі скелі. Компресори. Відбійні молотки. Стрекит. Шум. В'язні, як мурашки. Наглядачі-есесівці б'ють без будь-якої причини. Підривають кар'єри о 12:00 год. Розстріл штрафника. Команда: "Лягай!"

Праця в кар'єрі не мала ніякого сенсу: переносили каміння з місця на місце.

Мене помітив есесівець-наглядач, що я стою, замислившись. 5 ударів киркою!

Обід, 12.00 год. Баланда з брюкви в термосах, часто не солена. Стоячи, пили страву. Сідав на трупи, щоб ноги перепочили.

Кінець роботи.

Нас шикують у шеренгу. Несемо вбитих, померлих. Нас рахують у кар'єрі, потім – при виході до табору.

Субота. Короткий день. Робота до половини дня. Потім перукарі вистригають у нас на голові полоски, голять.

Неділя. Вихідний день. Базар. Туга за рідним краєм, пісні.

Баня. Стояли на морозі зовсім роздітими.

Дивуюсь, як вижив. У кого виявляли туберкульоз, відразу відправляли до крематорію.

Крематорій працював день і ніч. Важко було дихати, нудило, але не було, де і сховатись від цього огидного повітря.

Не дай Бог потрапити до лазарету. Там есесівці експериментували над в'язнями: робили бензинові ін'єкції, а померлих викидали прямо через вікно.

Коли фашистські війська зазнали поразки на Курській дузі, есесівці стали ще жорстокішими до нас, в'язнів. Безперестанку муштрували нас на плацу, знущаючись.

З 2-го по 3 лютого 1945 р. сталася втеча в'язнів з 20-го блоку Маутхаузена.

Я був свідком, як забивали в'язнів молотками в рахунок помсти за втечу тих 20-и, яких так і не вдалося повернути до табору. 9 із них жило по війні в Києві.

Рік 1945-й. Нас визволили американські солдати. Але дорога до рідного дому була ще далекою і виснажливою.

Мине час. Багато що забудеться. Та ніколи не зітнуться в пам'яті жахи нацистської тиранії.

З історії табору "Маутхаузен"

Концентраційний табір "Маутхаузен" в Австрії належить до третьої категорії таборів, призначених для особливо небезпечних "злочинців". Його було засновано в 1938 р. Загальна кількість в'язнів, які пройшли табір, – 300 тисяч. Із них –

123 тисячі знищено. Найбільш героїчною сторінкою мужньої боротьби радянських патріотів у Маутхаузені була спроба масової втечі в'язнів-смертників із двадцятого блоку табору. Це сталося в ніч з 2-го на 3-є лютого 1945 р. В'язні блоку № 20 повстали. озброєні камінням, дерев'яними колодками, вогнегасниками в'язні у важкому бою оволоділи одним із кулеметів на вищці, замкнули проводи високої напруги і перебралися через стіну табору. Більше 300 в'язнів полягло в цьому бою, 500 вдалося врятуватися. Гітлерівці кинули на пошуки втікачів війська, мобілізували все місцеве населення. Призначили нагороди за голови втікачів. Тих, кого вдалося піймати, розстрілювали на місці. Було оголошено, що всі, хто втік, спіймані і розстріляні. Але, як виявилось потім, 9 учасників повстання залишилися живими. Вони і розповіли про організаторів повстання і втечі – Н. Власова, А. Ісупова, К. Чубченкова та ін.

19 лютого 1945 р. гітлерівці скоїли страшний злочин у таборі "Маутхаузен". Вони примусили роздягнутися 400 в'язнів і залишили увесь день на морозі, а на вечір напівзамерзлих людей ста-

ли поливати водою, перетворивши їхні тіла в льодяні брили. Серед потерпілих був і генерал-лейтенант Д.М. Карбишев. Напередодні краху гітлерівської Німеччини фашисти готували повну ліквідацію в'язнів. У філіалі Мазенхаузена Кузен I, де знаходилося кілька тисяч в'язнів, уночі 4 травня 1945 р. була оголошена оманлива повітряна тривога. Але завдяки підпільній організації ми знали, що це смерть, і ніхто не пішов у підземелля. Гітлерівці вирішили загнати нас у підземні тунелі, встановити там балони з газом, а вхід зірвати. Але, перелякані рішучістю в'язнів та наближенням союзників, есесівці втекли в гори Альпи.

А 5 травня 1945 р. о 17:00 нас визволили американські військові. Ніколи, за все своє життя, я не знав дня, такого і тривожного, і радісного, коли голоси тисяч і тисяч визволених людей злились у єдиний багатоголосий хор. Ми співали "Марсельезу", "Інтернаціонал". І, здавалося б, гімн Перемоги підіймався до самого неба. Над тілами загиблих, над бараками, над адським крематорієм.

Ірина Федосєєва

СЕРГІЙ МЕФОДІЙОВИЧ ТА ГАННА СТЕПАНІВНА ЛЕВАДНІ

Сергій Мефодійович та Ганна Степанівна Левадні, 1973 р.

Восени 2003 року у місцевій газеті жителі Переяславщини читали привітання з нагоди 50-тиріччя подружнього життя Сергія та Ганни Левадніх. Вітала їх чимала родина: діти, онуки, правнуки. Адже яке це щастя мати таких батьків, які своїм власним подружнім життям є живим

Сергій Мефодійович Левадній – молоді роки, 1960-ті рр.

прикладом для трьох поколінь нащадків. А до шлюбу вони, звичайно, жили кожен своїм життям. Проїшли голод 1933-го, війну: окупацію та остарбайтерщину, голодомор 1946–1947 років, і все життя пройшли чесними, роботящими, взятими людьми. Залишилися ними і тепер.

Життєва стежина Сергія Мефодійовича була сповнена подіями різного емоційного забарвлення, але про кожну з них він розповідає дуже цікаво, оптимістично, володіючи особливим даром оповідача.

Мати моя, Лисиця Марія Яківна, 1895 року, народилася в селі Мала Каратুলь Переяслав-Хмельницького району в селянській родині. У неї була сестра Харитина та брат Андрій Лисиця, який згодом виїхав до Кривого Рогу, де і постійно проживав. А от мати в 9 років приїхала служити до жидів у Переяслав, бо ще змалку була дуже роботящою. Від жидів і заміж вийшла. Вони допомогли їй весілля відбутися, адже торгували і були людьми заможними (відправляли баржі із зерном за кордон).

Заміж вийшла за Леваднього, який був інвалідом I-ої імперіалістичної війни. Згодом отримали земельну ділянку під забудову на місці старого хлібозаводу (тепер завод “Продтовари”, мікрорайон “Солонці”). Збудували там “слабеньку” хатку, але місце там не сподобалося, отож якимось чином поміняли ділянку на іншу – на “глинища” біля ярмаркового кладовища (вулиця Паризької Комуні). Уже на нове місце перенесли свою хатину.

По центру стоїть – Іван Левадній (мій брат), зліва сидить – Андрій Вовк, справа сидить – Шахтов (випускник льотної школи), 1940 р.

У 1921 році народився мій старший брат Іван Левадній. Навчався він у першій школі. Після школи вчився на курсах шоферів у Ставищі, по закінченню навчання приїхав на стажування у МТС (тепер ПТУ-22) водієм на машину.

Добре пам'ятаю його друзів, адже вони були старші від мене.

Було все це до війни, а в 1941 мобілізували хлопців. Брат пішов у напрямку Полтави. Були листи від нього додому, до матері (батько помер до війни). Останнього листа отримали у 1941 році із Канівського “направлення”. І більше жодної звістки. Мати неодноразово подавала запит до Москви, Києва, звідти писали, що пропав безвісти. Листи братові і всі документи мати поховала від німців під час окупації, а потім ми їх так і не знайшли. Мати моя все життя мала надію, що син живий і колись повернеться додому.

Брата я дуже любив, бо він і зовні був гарний собою, і як людина теж. Шкода, що в 20 років не повернувся додому. На згадку про нього вже в наш час, Івана Івановича Левадного занесено, за моїм клопотанням, до списку безвісти пропавших на меморіалі, що по проспекту Червоноармійців”.

Іван Іванович Левадній. Портрет брата, який зберігся і до сьогодні, 1940 р.

Я, Левадній Сергій, народився 7 жовтня 1928 року в місті Переяславі. Все життя моє пройшло тут, на цій святій землі, на цій садибі (фото), по вулиці Паризької Комуни, 10.

Раннє дитинство своє не пам'ятаю. Можливо і був голод у нашій сім'ї у 1933 році, але я тоді був ще малий. А от у 8 років зимою “катався” з хлопцями в центрі міста (чіплялися проволокою за вантажівку). Та якось невдало причепився, впав і розбив колінний суглоб на правій нозі. А було це на розі вулиць біля поліклініки (на місці теперішньої центральної пошти). Отож мене

Родинна садиба Левадніх – наш час, 2008 р.

відразу на санках кіньми доправили до лікарів. Лікували мене в нас у місті, потім мати возила в Київ, в інститут ортопедії, де мені склали коліно, робили декілька операцій. Років мабуть у 9 (у 1937 році) “переростком” пішов я на костилях у школу №1 ім. А.С. Макаренка. Діти, звичайно, різні зі мною у клас ходили: були і із бідних, і із заможних родин. А що ж у нас: мати і нас двоє. То було й кажу однокласникові, який жив біля школи: “Принеси мені хліба з маслом, а я тобі задачку рішу”. Взагалі вчився гарно: 1-й, 2-й, 3-й і 4-й класи закінчив з похвальними листами, та знову ж таки в окупацію мати поховала подалі, щоб німці не знайшли, бо на них були зображені Ленін і Сталін. Згодом так і не вдалося знайти всі ті поховані документи.

Перевели мене в 5-й клас, але почалася війна. “Київ бомбили, нам об'явили, що почалася війна”. Дізналася про виступ Молотова мати. Ходила в неділю на базар, а там люди вже всі говорили – ото так ми про все і дізналися.

Знаю, що з Переяслава виїжджали заводи, МТСи, вивозили трактори, скот – усе їхало десь аж за Росію. Призовний пункт був у Лагєрях над Трубежем – там формували команди і відправляли на Полтаву.

Під час окупації жили і в нас дома німці – офіцери. Їжу їм носив денщик, спали вони на долівці на соломі. Але німці мінялися: то одні поживуть, то інші. Базувалися вони на Харків на місці м'ятного заводу (це неподалік від нашого двору).

Пам'ятаю, що були і репресії, і повішання. Але дома про це не говорили, бо я був ще малий. Їздила машина “чорний ворон”, збирала малих і старих і звозила у Вознесенський монастир. Там їх розстрілювали, а кого не встигли – вивозили за Дніпро. Я теж (і не тільки я) ховався у бур'янах на “Солонцях”, щоб гестапівська машина не спіймала. Люди казали, що збирали євреїв (і полонених, і партизан) і розстрілювали на Заальтиці (Заальтицьке кладовище). У центрі міста, де зараз парк, був лагерь військово-полонених, туди

всіх звозили, а потім відправляли на Бориспіль. Мати моя та сусідські жінки носили печену картоплю та інші продукти тим полоненим. І хоча проганяли їх звідти німці (полонені були обгороджені колючою проволокою), а вони всерівно підгодовували і казали, що то теж чийсь діти. Одного разу з боку полонених до жінок полетів маленький матрасик. Сусідка наша забрала той матрасик, а вдома виявилось, що він повен грошей. Гроші ті сусідка поховала в хаті за ікони. Довго чи ні вони там лежали, а от коли вона до них кинулася, то їх начисто миші сточили. Довго після того вона плакалася, що не зуміла зберегти грошей, а ми таким чином дізналися, що полонені викинули в тому матрасикові.

Мені під час окупації було років 13–15, працював я на електростанції (теперішня РЕС), де стояли дизеля, що освітлювали Переяслав. У тиждень за роботу давали відро масляку і буханку хліба. Мати в той час була домогосподаркою, але завжди “крутилася”, на хліб завжди заробляла. А як у 1942 році зимою закидало все снігом, німці від біржі труда забирали розкидати сніг на дорогах. Але мати не пішла, бо не було черевиків. Тоді її направили в гебіскомісаріат, що знаходився в теперішньому приміщенні гімназії. Там перебували німці, а вона повинна була груби топити. Я ходив їй допомагати.

Згодом пішов у комбінат – учитися шевцювати. Під час війни трофейні команди привозили нам взуття з фронту (часто воно було в крові, із залишками людських ніг, пальців). Ми його відчищали, ремонтували і відправляли назад на фронт. Ходили від комбінату і на жнива, і молотили, і снопи возили в колгоспі. Звичайно, оплати не було ніякої, але нас годували, і ми всяку роботу виконували.

Пригадую, як споруджували переправу через Дніпро, то бомбили і вдень, і вночі. Ми лазили на кладовищі на дерева – звідти переправу видно, як на долоні. Німці на парашутах спускали “фанарі” і було і вночі видно, як вдень. Робота там сутками не припинялася. У Переяславі під час війни і окупації боїв не було.

Визволення. Пам’ятаю, що втікали німці за Дніпро, але багато їх ловили і згодом полонені німці робили трасу Київ-Харків. Під час відступу німці попалили і “повзривали” всі хороші будинки в місті. Багато чого, звичайно, вже й забулося з тих часів.

Установи. Пригадую, що на місці теперішньої центральної пошти, на вуглу, був двоповерховий будинок: перший поверх – магазини, а на другому – поліклініка. Біля клубу (РБК) є парк. Так ось напроти парку була міська рада. В наш час – фабрика художніх виробів, а до війни – клуб юних піонерів. Готель був напроти теперішнього будинку вчителя і за німців і після них (теперішнє інвентарбюро).

Під час окупації ходили в Троєцьку церкву, де служив отець Філіп. У нас на кладовищі (Ярмарковому) теж стояла храмова церква Святого апостола Хоми, у якій відслужували покійників. На храм там теж правилося. Десь у 1933–1934 роках її розібрали, а з її каміння зробили мостову.

У війну їли ми те, що пахали на городі. Ринок (базар) теж був: торгували дровами, соломомою, харчами, молочними продуктами. Базар був на теперішній площі Леніна.

Ярмарковище було на місці ЗОШ №3. Називався Семенський ярмарок – пригонили туди коней, скот, торгували зерном і т.ін. У війну ярмарку не було – була пастовня на вигоні. Я хлопчаком, як був ярмарок, носив у відрі холодну воду і продавав: кружка – копійка. Дядьки приїхали здалеку, товар не покинуть, отож і купляють воду. За день у мене повні кармани копійок. Гроші віддавав матері, а ще купував “слацони”, які продавалися біля ярмарку. То й наймся було, і грошей зароблю. Також водили коней на Трубіж купати.

Після війни я навчався на курсах саперів, навіть відповідний документ мав. Одного разу у вчителя в руках спрацював (вибухнув) детонатор і йому відірвало декілька пальців. А ми, закінчивши курси, займалися розмінуванням лугів біля Підсінного, В’юнища, Козинців, Андрушів, які виходили до Дніпра (по лівому берегу).

Ще певний час після війни я залишався працювати в комбінаті, куди входили і цегельний завод, і пекарні, і ковбасні. Ми як робоча сила ходили глину викидали для цегли, і на пекарні доводилося працювати. У 1946–1947 роках, як настав голод, поїхав я заробляти харчі на західну Україну, у Ровенську область, і потрапив у хуторок до заможного господаря. Оскільки гарно шевцював, то обував усе село. Господар виділив мені комірчину, так я там і трудився. Були в мене там і курйозні випадки.

Одного разу до хазяїна в хату заходять бендерівці, а я сплю на печі. Вони оглянули хату і питають: “А хто там сопе на печі?”. А хазяїн: “Прибився хлопець, шевцює, обуває село”. Збудили вони мене, посадили за стіл, автомати в куток поставили, розпитують, звідки та хто. “З-під Києва”, – кажу. “Східняк?”. “Комсомоліст?”. “Ні”, – кажу. Налили вони мені горілки, заставили випити. Нагодували м’ясом і відправили спати. Хазяїни дали їм хліба, м’яса, сала, ковбас, і хлопці пішли далі в ліс.

Спочатку було, що доводилося від одного хазяїна йти до іншого, аж поки не зупинився на одному місці. Так от, одного разу, як ішов із села в село, напали на мене вовки. З переляку стрибнув я у “воронку” і накрився дітковим (фанерним) чемоданом. Так і лежу. Аж їхали селяни, побачили мене і відбили від вовків, а так був би загинув.

Прожив я на заходній ріків зо два. Додому привіз чемодан сала, мішок крупчатки, гроші. Ступив на дворище, а мати мене не впізнала і давай кричати: "Ой, людоньки! Опухла дитина!". Побігла до сусідів (діда Антона та баби Марфи Вовків). Прибігають сусіди: "Де ж він опух, Манько! То ж він поправився так!". Рознесла мати і Вовкам, і Миздренкам гостинця – по місці крупчатки, сала по шматку.

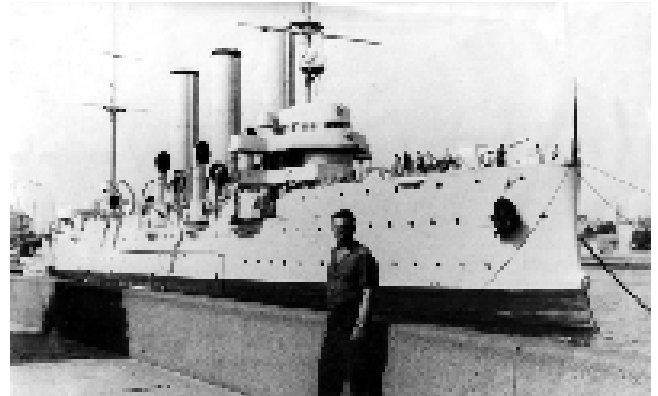

Левадній С.М. у складі хору Переяслав-Хмельницького РБК (крайній справа). Святкування 1500-річчя Києва 30.05.1982 р. Площа Урицького

Приїхав та дома шевцював. А в 1953 році, коли набирали колектив і відкривали семирічку ЗОШ №3, Іван Максимович Ткаченко запросив мене до себе на роботу в кочегарку, де я і пропрацював 39 років свого життя. Пізніше, після виходу на заслужений відпочинок, працював двірником і сторожем. І всі роки роботи в школі були заповнені цікавими подіями. І.М. Ткаченко навчив пасічництву. Отож їздили на пасіку. Часто виїжджали цілими таборами пасічників

Москва, 1964 р.

Ленінград, 1973 р.

у лісополосі під села по всьому Переяслав-Хмельницькому району. Возили вулики і на правий берег Дніпра в урочище Бучаки.

При будинку вчителя, у ЗОШ №3, був хор під керівництвом Миколи Григоровича Мирводи, у якому я співав. Грав у драматичному театрі при РБК. Майже весь Союз об'їздив: бував на екскурсіях у Москві, Ленінграді, Прибалтиці. Об'їздили тоді так зване "золотое кольцо России".

Вільнюс, 1973 р. Військове кладовище радянських воїнів і партизанів

Дуже полюбляв риболовлю. І з Іваном Максимовичем Ткаченко познайомилися саме через рибалку: разом їздили на Дніпро (на той час воно було ще не затоплене – старе гирло).

За роки роботи в школі отримав численну кількість грамот, нагород, маю медаль за багаторічну сумлінну працю.

Взагалі, ні про що в житті не шкодую, адже завжди був чесним, працював, вів активний спосіб життя.

"Не жалею, не зову, не плачу.
Все пройдет, как с белых яблонь дым.
Увядання золотом охваченный,
Я не буду больше молодым."

С. Єсенін

22 листопада 1953 року одружився з Кужим Ганною Степанівною, із якою і до тепер віку доживаю. Але хотілося б закінчити мені про свою матір.

Особистість вона була непересічна: трохи криклива, грубувата, але чесна і працююча.

Мати дуже гарно готувала, тому її кликали на всі визначні події. А все своє життя працювала вона в жидів: робила хатню роботу, дітей нянчила, за гробками на кладовищі доглядала. Платили їй жиди гарно: і грошима, і відрізи матерії давали. І мову їхню вона добре знала.

Одного разу був такий випадок. У магазині (де тепер музей кобзарства) продавали шалі. Мати вистояла в черзі, а коли підійшла її черга купувати, то сказали, що шалі закінчилися. Проте єврей сказав на своїй мові комусь, що приховав декілька. Мати почула і одразу ж все зрозуміла. Підійшла до продавця і каже по-жидівськи, що, як той не дасть їй шалі, то вона здіме крик, що в магазині “по блату” шалі продають. Продавець витріщив на неї очі, не розуміючи, звідки ця жінка знає їх мову, мовчки виїняв шаль, замотав у папір і продав.

Під час війни куткові жінки знайшли загиблих солдатів і за формою встановили, що льотчики. Поховали вони їх як невідомих і доглядали за могилою аж до того часу, поки не відкрилася ЗОШ №3, учні якої перебрали шефство над могилою на себе.

Віку мати доживала з моєю сім'єю. Померла в 1972 році.

*“Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили,
а я малим до школи –
носити воду школярам.”*

Куткові жінки біля могили невідомим героям (На фото: Мавра Вовк, Марія Левадня (друга зліва), Оришка Миздренко, Марія Барановська) (Ярмаркове кладовище), кінець 1960-х рр.

Таке життя прожила мати моя. А в мене теж всяко було. Дай, Боже, кожному прожити стільки, як я.”

Ганна Степанівна Левадня зовсім іншого “складу” людина: м'яка, привітна, чуйна. Добре знаючи їх обох, можна сказати, що вона повна протилежність чоловікові, але є в них обох багато спільного, як вродженого, так і набутого за більше, ніж півстолітній період їх сумісного життя.

“Батько мій, Кужим Степан Олександрович, народився в 1904 році, а мати, Сірополка Марфа Тимофіївна, 1902 року народження. Мати і батько – підварські, більше того, були сусідами. Обоє – селяни за походженням.

У матері був брат Сірополка Пилип і дві сестри: Ганна і Одарка. Мати була з бідної сім'ї. А батькові батьки були заможними людьми. Моя баба Дунька (батькова мати) займалася крохмалем. Купити було на базарі два мішки картоплі, переміє, за вечір мішок картоплі перетре, жом віддавала худобі, а решту – на крохмал. Збере той крохмал і на базар. Отак і крутилася, і завжди копійка водилася.

У баби Дуньки та діда Олександра були ще діти, крім мого батька. Дочки Настя, Маруся, Параска і син Микола. Батько вчився в церковно-приходській школі, мав гарний почерк, був розумною людиною. Батько мав старовинне Євангеліє, взагалі були віруючими людьми. Не пам'ятаю вже в які роки, але знаю, що батько працював писарем у Лагерях. Один час служив їздовим на конях. Мав медаль “За відвагу”, отриману у Велику Вітчизняну війну. Потім працював у колгоспі завідуючим фермою. За життя був дуже охайною, доброю людиною. Мати з батьком усе життя пропрацювали в колгоспі (більшість років – за трудові).

У 1923 році вони побралися, а 27 березня 1924 року народилася я. І хоча у свідоцтві про

Діти на порозі рідної хати, 1960 р.

Батько з сином, кінець 50-х рр.

народження і в паспорті я Ганна, але все життя мене звали Галею. Усього в батьків було 11 дітей, але бувало, що народжувалися мертві або помирили в голод. Отож залишилося нас чотири сестри: Ганна, 1924 р.н., Маруся, 1938 р.н., Катерина, 1940 р.н., Тетяна, 1944 р.н.

Закінчила я чотири класи волоської школи. А потім працювала в колгоспі разом з батьками. Голоду 1933 року не пам'ятаю, бо, мабуть, не настільки він мене зачіпав. У 12 років бігала в колгоспі за косаркою, загірбала, на ланку ходила. А додому як ідемо з поля – співаємо. На дозвіллі ходили в клуб гуляти на вул. Петропавлівську (поряд з млином).

Підварські дівчата на дозвіллі (Ганна Кужим – крайня зліва). Фото довоєнних років.

Пам'ятаю, що в городі було радіо, люди в селі почали говорити, що почалася війна. Були і в Переяславі, і в Підварках поліцаї. Вони знали, хто і де ховається, і всіх: і дівчат, і хлопців (окремо) – забирали до Німеччини. Забрали так і мене у 1941 році. Відправили нас на пересильний пункт, там посадили у вагони (де возять скот) і сказали, що везуть до Німеччини. З одягу, ми в чому були, у тому і їхали, а їли тільки те, що з дому взяли, бо в поїзді їсти не давали. Приїхали ми, вийшли з вагонів, нас перерахували і розвезли по фабрикам. Мене привезли на меблеву фабрику "Франц Шуман" в місто Кюстрін. Там ми робили ящики для деталей до літаків. Пробыла я там десь півтора року. Годували там дуже погано: "похльобка" і малесенький шматочок хліба. Чехословакам висилали посилки, з яких щось перепадало і нам (вони ділилися). Листи додому писала часто, вони доходили, а вже від батьків до мене – рідко. З фабрики можна було вийти в

місто, нас випускали. Фото, вислане мною батькам, разом із листом – це саме ті часи, коли я працювала на фабриці.

Під час роботи на меблевій фабриці у місті Кюстрін. (Ганна Кужим – крайня справа), 1942 р.

Проте нікому не хотілося жити в неволі, і ми стали втікати. Вловили нас і посадили в тюрму кожен окремо (тікало нас троє дівчат). Так у тюрмі ми просиділи тиждень. А потім нам сказали, що забирають до "бауерів" (хазяїнів) на роботу. Насправді ж нас привезли в концтабір міста Нойбранденбург – це філіал концтабору Равенсбрюк, де я і пропрацювала до травня 1945 року. Табір цей складався із фабрики, що була розташована під землею (урівняна із землею – не видно, де вхід, де вихід) і бараків, у яких ми жили. Усе це знаходилося в лісі. Зранку нас перераховували і заводили на фабрику, а увечері перевіряли, перераховували і заводили в барак – звідти вже не втічеш. Спали ми на тапчанах, ходили в полосатих платтях і піджаках, на ногах шльопанці на "дерев'яшках". У кожного в'язня свій номер. Робили ми деталі до літаків. У разі непослуху "есмани" били нас пльотками. "Обзерки" перевіряли і рахували деталі. Була одна перевіряюча (німка), яка вдома намаже бутербродів, підійде і кожній підсуне під машинку. Пальцем показує, щоб мовчали. Ми завжди дожидалися того дня, коли буде її зміна. В лагері, де я працювала, були тільки дівчата. Годували нас "бруквою" (солодка редька). Узагалі майже завжди були голодні, тому їли і кору з

беріз, і пісок, і глину. Вихідних у концтаборі не пам'ятаю, звідти нікуди не випускали. Табір було обнесено кам'яною стіною і електричною проволокою в три ряди. По кутках стояли вишки із часовими. Пригадую, як дві дівчини хотіли втекти, то їх від електричного дроту добряче відкинуло, і вони одразу почорніли, згоріли від напруги. Додому з концтабору листи писала, і мені батьки писали. Та із часом всі листи втрачено.

Отож пробула я в концтаборі до травня 1945 року, до визволення. Прийшли радянські солдати, відчинили браму, і ми всі бігли до них. А далі вже хто куди.

У військовій формі після визволення радянськими військами. Німеччина, 1945 р.

По перерозподілу направили мене працювати до "бауера". Пробула я в Німеччині до 1948 року, а коли приїхала в Україну, у Києві на санпропускнику залишила речі на знайому. Доки вона ходила, я за її речами дивилася, а коли я прийшла, то ні знайомої, ні чемодана. В ньому і одяг, і документи, і листи від батьків, і фото. У чому була, у тому і приїхала додому до батьків, у село Підварки. Дома в той час було голодно: не було й шматка хліба на столі. Я привезла з Німеччини трохи грошей, отож батько купив малолітнім сестрам одяг, по куфайці. Іноді батько в городі хліб купував. А в той час їли все з городу, що напахасмо – те і їмо. У 1946–1947 роках голод був не дуже страшний, розповідали батьки. Хто був багатий – у того і голоду не було. Батько в той час їздив на західну Україну і вимінював золото на зерно, хліб, продукти. Оскільки роботящих рук не вистачало, пішла на роботу. Постійної роботи не було, доводилося працювати і на будівництві, і на м'ятному заводі, і в кінотеатрі.

Молоде подружжя Левадніх, кінець 1950-х рр.

Сім'я Левадніх: Сергій Методійович, Ганна Степанівна, донька Ніна та син Володя, 1962 р.

У 1953 році вийшла заміж за Сергія Леваднього.

У 1957 році прийшла на роботу до ЗОШ №3 техпрацівницею, де і пропрацювала 32 роки. Вийшовши на заслужений відпочинок, ще понад 10 років разом із чоловіком працювали в ЗОШ №3. За роки праці отримувала почесні грамоти, маю медаль за багаторічну сумлінну працю.

Батьки мої, вийшовши на пенсію, жили на Підварках, на тому ж дворіщі. Батько було сидить на лаві біля колодязя, газету читає. Розповість мені про все, що пишуть, розпитає у мене, як справи. Все було мене виглядає, коли в гості прийду. Отак ті воєнні роки закарбувалися: боявся, щоб мене, бува, не забрали знову десь у полон.

“Отак, дітки, я дожився – сиджу, газету читаю, а мені у двір гроші несуть – пенсію! Ніколи не думав, що так жити будемо.”

Батько був доброю людиною. По господарству все робив: і картопельку вибирав, і косив, і дрова рубав. А ще був гарним теслею, допомагав усім донькам хати будувати. Помер він у 1978 році від тяжкої хвороби. Мати ж доживала віку в дочок і померла в 1991 році у віці 89 років. Дочекалася 8 онуків і 9 правнуків.

Батьки були людьми простими, не хитрими, проте мудрими. Шкода лише, що все життя, як не війна, то голод, як не голод, то війна.

Усього, діточки, було і на моєму віку. Дай, Боже, щоб ви ніколи того не бачили і не знали, що пройшли ми у свій час. Та післявоєнні роки заповнені працею, облаштуванням житла та садиби, зустрічами з друзями. Гарно проводили ми своє дозвілля: святкували всі державні свята (особливо, День Перемоги), храмові – весело, з гармошкою, з танцями, співом. Ходили до людей, до себе запрошували. І до сьогодні хата наповнюється дітьми, онуками, правнуками; сестри приходять із чоловіками, що дуже приємно.

Звичайно, здоров'я ні в мене, ні в чоловіка вже не те, що колись, але життя прожити – то не поле перейти”.

22 листопада 2008 року родина Левадніх буде святкувати 55 річницю подружнього життя Сергія та Ганни.

А родина дійсно дружна. Донька Ніна із чоловіком мешкає в місті Черкаси. Має сина Сергія та внуків Діму і Софійку. Часто приїздять до батьків перевідатися, допомогти.

На одному дворіщі з батьком живе і син Володимир з дружиною. Мають вони двох доньок. Наталія понад 10 років мешкає в місті Києві (закінчила КДУ харчових технологій). Ірина (Левадня-Федосєєва) закінчила і працює в Переяслав-Хмельницькому ДПУ імені Григорія

Сім'я сина Володимира: Володимир Сергійович, Тамара Миколаївна, доньки Наталія та Ірина, 2000 р.

Сковороди. Має сина Миколу (учень 2 класу ЗОШ №2)”.

І коли збирається в одній хаті, по вулиці Паризької Комуни, за родинним столом чотири покоління, надзвичайно приємно, що є по Україні ще такі родини, де пам'ятають і шанують батьків (живих і давно померлих), і з року в рік, з покоління в покоління не рветься ниточка, не втрачається родинний енергетичний зв'язок, не міліє криниця мудрості, з якої завжди черпаєш натхнення, працелюбство, терпіння і життєвий оптимізм.

Лютий 2008 року.

Ірина Міщенко

ЛЮДИНА З ПОЗНАЧКОЮ "OST"

В історії людства багато темних сторінок, частину яких вже дослідили, а частину ще треба дослідити. І найголовніше те, що за кожною подією, за кожним періодом історії стоять не просто факти, цифри, а конкретна людська доля.

Переяславка Ганна Миколаївна Сулима (83 роки) – людина, яка позначку "OST" спочатку носила на своєму одязі у Німеччині, а після війни продовжує нести у своїй пам'яті і серці. На її долю випало важке випробування – її вивезли у шістнадцятирічному віці на чужину на примусові роботи...

Увійшовши до будинку Ганни Миколаївни, відразу поринаєш у атмосферу порядку, чистоти, домашнього затишку. Бабуся запрошує до свого "музею-зали", де на стінах красуються вишиті картини, а буфет повниться численними листівками, серед них є й написані німецькою мовою. До цього часу вона листується із дітьми колишньої хазяйки. Вони надсилають їй свої фотографії, запрошують у гості.

Ганна Миколаївна Сулима (дівоче прізвище – Зоря) – 1926 року народження. Родом із села Андруші. Її батько, Микола Онехватович, був головою сільської ради, людиною шанованою на селі. Свого часу працював і у воднотранспортному "ларку", був першим в області з виторгу. Коли розпочалася війна, трудився на сінному пункті, таким чином мав броню. У 1943 році був призваний на фронт, загинув у Естонії під Нарвою. А мати, Олександра Федорівна, була звичайною жінкою, яка виховувала дітей, працювала у колгоспі. У Ганни Миколаївни був брат Анатолій – служив телескопістом у Тихоокеанській флотилії.

Ганна Миколаївна закінчила семирічку, рік провчилася в агрошколі в Переяславі. Проходила практику – польові роботи, в тому числі їзда на тракторі. Працювала і в пожежній частині. Аж тут – війна. Мобілізація.

Німці прийшли в село восени сорок першого року. У числі першого набору молоді, 2 травня 1942 року, Ганна Миколаївна була вивезена до Німеччини... Німці говорили, що після шести місяців роботи в Німеччині відпустять її додому. Та не так склалося...

Ганна Миколаївна пригадує, як усе це було:

– Із села нас везли підводами на станцію Переяславську, грузили у вагони-товарняки із вікнами, закрученими проволокою. До нас приставили охорону. Привезли до Києва, видали пайок – по буханці хліба і ковбаси. На другий день відправили у Німеччину. У дорозі нам зварили борщ із порубаним буряком і картоплею нечищеною.

Ясна річ, його ніхто не їв. Вже в Німеччині, в Мюнхені, перевірили на наявність хвороби, німці вибирали нас до себе на роботу. Так я опинилася у селі Ехельсбах. Потрапила в сім'ю, де головною була жінка. Вона мала трьох дітей: Йосифа – трьох, Людвіга – шести і Алуїза – дев'яти років. Довго я не могла звикнути до нової обстановки, плакала, навідріз відмовлялася вчити німецьку мову. Тоді хазяйка схопила портрет Сталіна (Гітлера – ред.) і вкинула у піч. Цим жестом показала, що вона теж не хотіла війни. Якось зустріла москвичку, яка жила там, у Німеччині, вона порадила мені вчити місцеву мову, аби вижити. І я усвідомила, що вона права.

Німеччина. 1942 рік

Робила я дуже тяжко за п'ятнадцять марок у місяць. Городини було небагато – соток двадцять, бо місцевість там кам'яниста. Садили картоплю, буряки (величиною з гарбуз виростали), салат. А основною галуззю було тваринництво. Коли першого дня мене повели косити, я і коси в руках не вміла тримати. Та життя всього навчило. Кожного дня у мої обов'язки входило порання худоби, а вдень – робота на косовиці. Я заготовляла сіно, підстилку, в тому числі і мох, аж до Різдва. Зимою на мене поклалися заготівля та рубка дров, а весною – удобрення землі, різання торфу. Всі клали на возик по двадцять лопат, а я – по п'ятдесят. Пам'ятаю, після сімнадцяти днів такої роботи в мене попухли руки і ноги. Робити доводилося вручну, і роботі тій не було кінця-краю. Відпочивали хіба що у неділю, сходилися коло річки, там була спеціально виділена для нас, остарбайтерів, ділянка. Розмовляли, співали, один поляк грав на гармошці. У кіно разів зо три була, чи помилково, а чи просто жаліли, бо я зовсім юна була. Взагалі-то у кіно з українців нікого не пускали. Згадується мені, показували фільм про наших, як вони руйнували церкви. Скрізь, куди б не пішла, я носила на правій руці пов'язку з позначкою

“ОСТ”. Без такої пов'язки я і такі, як, я не мали права ходити, штрафували.

Щоб хазяйка ображала мене, – продовжує Ганна Миколаївна, – не можна сказати. Я була як член їхньої родини: їла з ними за одним столом, мала окрему кімнату. Вранці пили каву з молоком, їли хліб, масло, сир, в обід – суп, котлети. Їсти варила хазяйка. Дуже прив'язалася до хазяйчиних дітей, вони мене любили, я допомагала їм з уроками. Я математику добре знала, а ще я дуже гарно малювала. Якось Алуїзу, старшому синові, в школі загадали намалювати кораблик. Довго він перемальовував мій кораблик у чистовик: я ж вимагала, щоб він намалював його так само, як я. Після цього хлопець почав отримувати гарні оцінки. Хазяйка любила мене як рідну. Але не панькалась з нами. Були дисципліна, порядок. Кожен виконував свою роботу.

У нас в домі була квартирантка, так вона мене за людину не вважала, плювала в лице і говорила “русіш швайне” («російська свиня»). Вона крала різні продукти, а всі думали на мене. Ставлення хазяйки до мене помітно погіршилося. Я вже почала збирати речі, щоб піти до іншого господаря, як прийшов сільський староста. Дізнавшись, що мені платять лише п'ятнадцять марок у місяць, поцікавився у хазяйки, чому так мало? Хазяйка пояснила, що я

Родина старшого сина хазяйки Алуїза

неповнолітня, на що він запитав: “А робить вона як?” Після того, як справжню злодійку спіймали на гарячому, я залишилася на старому місці за плату двадцять марок за місяць. Правда, за такі гроші я все одно нічого не могла купити. Я висилала їх моїм односельчанам, які на той час були у концтаборі і дуже їх потребували. Серед німців теж добрі люди були. Так моя хазяйка не раз підготовувала наших полонених, яким вдавалося втекти з концтаборів. А сільський староста на видавав їх місцевій владі, а навіть влаштовував на роботу.

30 квітня 1945 року вночі у наше село увійшли американці, частина з них поселилася і в домі моєї хазяйки. Таке творилося! Німці тікали, вішали білі прапори. Наше село було просто забите санітарними машинами. Остарбайтерів, а також колишніх військовополонених американці забирали до табору, який знаходився за тридцять кілометрів від села у м. Гарміш. Хоча мене не хотіли спочатку відпускати, я теж потрапила у цей табір і пробула там зо два місяці. У таборі мені доручили працювати молодшим писарем. Крім українців, у таборі опинилися французи, італійці, євреї. Зібравши близько 900 чоловік, нас переправили у Бреслау (окупаційна зона радянських військ). Додому їхали товарняками. У кінці серпня 1945-го я вже була вдома.

Ганна Сулима. 2009 рік

Після війни Ганні Миколаївні теж було не солодко. Життя закрутило її, сильно побило, але, на щастя, не зламало. Вона була змушена терпіти нерозуміння з боку односельців і з

боку влади. Працювала монтажником у порту, у колгоспній бригаді. Та не тримала вона образи на людей і на життя. У 1947 році Ганна Миколаївна вийшла заміж, згодом народила дитину. Чоловік Олександр працював шофером на водогоні. Жили мирно, росли доньку. Донька Надія проживає у м. Рівне, працювала головним інженером у тресті плодоконсервних заводів по збуту продукції, нині на пенсії, має двох дітей – сина і дочку.

Минули роки, а в душі Ганна Миколаївна залишилася тією ж шістнадцятирічною дівчинкою, довірливою, щирою, доброю, працювитою. Навіть у свої 83 роки Ганна Миколаївна займається домашнім господарством до пізнього вечора. По-іншому вона просто не може, та й не хоче жити. У вільний час охоче спілкується із сусідами, знайомими, зі своїм “любимчиком” – котом Рижиком. А ще вона чекає на своїх найбажаніших гостей – дочку, зятя, внуків.

І дивлячись на цю мужню, сильну духом жінку, дивуюся, як після всього пережитого не затверділа її душа, не закам'яніло серце. Вона –

справжня людина. Бо лише справжня людина, потрапивши у юному віці до чужої країни, не впала у відчай, а віднайшла в хазяйчиній сім'ї навіть розуміння і підтримку. Лише справжня людина могла мовчки терпіти образливе “російська свиня” від “цивілізованої” німкені і не відповідати їй тим самим “свинством”. Лише справжня людина так важко працюючи, зароблені гроші відсилала своїм друзям, знаючи, що ті гроші їм потрібніші, ніж їй. Лише справжня людина, витерпівши роки нелегкої праці у Німеччині, повернувшись на рідну землю, знайшла в собі сили жити і працювати далі вже “на благо Родины”.

Нині молодь часто скаржиться на життя. Мовляв, нелегкі часи настали. А як же жилося поколінню Марії Миколаївни – людям які перенесли і біль втрати рідних, і гіркоту розлуки, і “каторжну” працю, і нерозуміння з боку влади? Вони вистояли, не вбили в собі пагони добра, любові. Ганна Миколаївна, як тисячі її ровесників повинні бути для нас взірцем духовності і стійкості, любові до праці і до землі, на якій проживаєш.

ІЗ ШКІЛЬНИХ КОНКУРСНИХ РОБІТ

Наталія Волинець,
учениця 9 класу Світанківської
ЗОШ I-II ступенів

ОСТАРБАЙТЕРИ С. СВІТАНОК (Матеріали конкурсної роботи 2007 року)

На 117-му кілометрі траси Київ-Дніпропетровськ знаходиться село з мальовничою назвою Світанок. Хоча село засновано в 1932–1933 роках і є одним з нових на Переяславщині та часи фашистської навали 1941–1945 років і роки депортації (примусового вивезення на роботу до Німеччини) добре пам'ятають наші жителі старшого покоління.

У далеке минуле відступають роки Великої Вітчизняної війни, рідшають ряди ветеранів, зарубцьовуються рани землі і рани серця, притуляється біль утрат. Ми, молоде покоління, повинні назавжди зберегти в пам'яті події тих тяжких і трагічних днів, імена наших земляків-невільників фашистського режиму. Неодноразово нам, учням Світанківської школи, доводилося відвідувати їхні оселі, фіксувати їхні спогади як живих учасників тих подій.

Я, Волинець Наталія Володимирівна, учениця 9 класу Світанківської ЗОШ I-II ступенів, народилася 16 квітня 1992 року в м. Києві, пізніше проживала в м. Вишневе, а в 1997 році з мамою і бабусею, Плужник Наталією Федорівною, переїхала в с. Світанок, Переяслав-Хмельницького району Київської області. Поряд з нашим подвір'ям живе одинока жінка – баба Марія, Мазур Марія Іванівна (дівоче прізвище Литвин), 1926 року народження. Частенько вона приходила до моєї бабусі, і ми ходили до неї в гості. І ось, засиджуючись довгими зимовими вечорами, я чула розповіді про тяжке, жакливе життя в неволі, про каторжну, непосильну для дитини працю. І мене пізніше зацікавило, що ж то за час, що ж то за робота? Про Велику Вітчизняну війну я чула і в школі, і вдома, а про працю невольників-остарбайтерів не чула раніше. Жінка часто згадувала своїх товаришів із Хоцьок, із якими її забрали до Німеччини.

У 2004 році баба Марія поламала ногу в стегні, а вік уже не той, щоб швидко зросталися кістки. І коли її дочка поїхала на роботу в Київ, моя бабуся почала доглядати цю стареньку жінку і, звичайно, тепер щовечора ходили ми з бабусею допомагати Марії Іванівні.

У школі з Київщинознавства, було дано завдання написати реферат про “остарбайтерів”, учитель зачитала список жителів с. Світанок –

робітників-остарбайтерів, і серед них було прізвище Мазур Марії Іванівни.

І ось уже відомі мені раніше розповіді від сусідки стали лягати на листки паперу, оживають сторінки пережитого в неволі життя Марії Іванівни. Спогади... Спогади... Спогади...

Цікаві і змістовні розповіді про життя в неволі зацікавили мене і моїх товаришів. Протягом 2005–2006 років ми познайомилися з іншими каторжниками-остарбайтерами, що проживали в нашому селі, про що я і написала в цій роботі.

У місті Переяславі в школі №1 був розміщений вербувальний пункт зі всієї Переяславщини. І хоч нинішні мешканці села – колишні остарбайтери, були жителями з Київщини, Черкащини, Чернігівщини, вони розповідають майже одні і ті ж історії. *“Із сіл до районних центрів везли молодь 15–18 років на підводи. А там на вербувальних пунктах по кілька діб тримали, не випускаючи з приміщення, щоб не було втікачів”* (Івченко Галина Федорівна, 1924 рік, с. Красилівка, Бахмачського району, Чернігівської області).

Жакливо було чути зі спогадів, як молодь, яку погрузили в товарні вагони, везли до Німеччини по кілька тижнів. *“Нас, молодих хлопців і дівчат, зібрали, посадили на підводи і в супроводі наших сільських поліцаїв відвезли в Переяслав і зачинили в школі №1. Наступного дня нас посадили на машини і відвезли на станцію “Переяславська”. Там нас пересадили в товарняк і повезли на Київ. Кожен мав клумак. Мати напекла мені просяного хліба. Поки доїхали до Києва, то все розтовклося, самі кришки лишилися. З Києва нас знову повезли товарняком до Німеччини, кинувши на підлогу трошки соломи”* (Боярко Дар'я Андріївна, 1923 року народження, с. Комарівка).

“Мені принесли з сільської управи повістку, що я повинна прийти на якесь число з речами. Коли я прийшла, то нас посадили на підводи з поліцаями і повезли до Яготин. Там нас посадили в товарняк і повезли до Києва. В Києві зерузили біля вокзалу. Нас охороняли. Їли кожен своє. В Києві були три дні. Потім погрузили в товарні вагони і повезли до Німеччини” (Мазур Марія Іванівна, 1926 року, с. Хоцьки).

Умови перевезення робітників-східняків до Німеччини були жакливими. В усіх спогадах остарбайтери говорять про те, що вагони були забиті людьми, що везли, як скотину. *“У вагонах нас було дуже багато, один раз на день видавали три хлібини, які ми ділили між собою, а води не давали по кілька днів”* (Бачманюк Ольга Іванівна, 1925 року, с. Богдани, Золотоніського району).

“Під час завантаження у вагони на вокзалі в Києві невольників грубо ображали, а деяких навіть били. Їхні вагони були замкнені ззовні, і люди не могли навіть

вийти, щоб задовольнити свої природні потреби. Після проведення у Києві медогляду – везли далі. Поїзд із невільникими зупинявся в Польщі, де їх водили в лазню, а одяг в цей час дезинфікували, боялись, щоб не привезли в Німеччину ніякої хвороби” (Битик Катерина Михайлівна, 1923 року, с. Софіївка, Золотоніського району).

“На території самої Німеччини поїзди зупинялись на кожній зупинці, де сходили люди, там їх, як товар, забирали або на промислові підприємства, або у приватний сектор до господарів-бауерів. Брали спочатку більших, міцніших, а я, маленька ростом і наймолодша, була забрана майже останньою” (Глоба Уляна Кіндратівна, 1925 року, с. Велика Каратуль).

Але ж не всі остарбайтери нашого села з першого разу попали в неволю до Німеччини. Ось що згадує про набори на примусові роботи Човгаленко (Соловей) Галина Яківна, 1924 року народження, с. Тарасівка, Переяслав-Хмельницького району, Київської області.

“В сім і нас було четверо дітей, старший брат, я і двоє менших. Перший примусовий набір робітників до Німеччини пройшов, і я до нього не попала. Більше місяця ховалась по горищах, в соломі і у родичів в селі Пологи-Яненки.

А ось на другий набір вже в 1943 році Галину Яківну звечора примусили зайти до сільської ради. Там кімнатка була невеличка, а молоді – битком набито, так і простояли цілу ніч.

Уранці двері привідкрились, і маленька крайня Галина вискочила і втекла. І знову почалось переховування. Більш як пару місяців ховалася, а вже вийшовши на роботу, попалася до рук поліцаїв, і її забрали. Привезли підводами до станції “Переяславська” і почали грузити у товарні вагони, аж раптом підбігла знайома з Тарасівки (вона й нині там проживає), запропонувала втекти у двері вагону попід колесами. І чудом перебігли через колію, поїзд рушив трохи пізніше (добре, що дівчат не переїхало колесами).

І знов, повернувшись додому, почалося переховування, вийти на вулицю не можна було, запроданці зразу ж сповіщали німцям.

“В один з вечорів знову облава, стукають в двері, мати довго не пускала, а потім сказала мені: “Доню, я відкрию двері, а ти тікай через вікно”. Дівчина так і зробила, але попала до рук поліцаїв. І вже повезли їх до станції під дулами автоматів, зразу ж погрузили в товарні вагони. І очевидно, як тих, що провинилися раніше, без зупинок везли до Німеччини в полон. Дорогою годували, прочинивши ледь-ледь двері, кинувши у двері хлібину одну, а потім другу, як собакам, а не людям.

Приїхали до Варшави, а потім до Відня. У Відні їм понашивали знаки “ОСТ” і поставили на завод. Поряд працювали українці, греки, італійці, литовці та інші. Галина Яківна збивала

ящики та упаковувала їх. І одного разу вирішила поглянути, що там у них? А там – о жах! Гранати. А кому ж вони призначені? Так, на війну, на Україну, на Росію і т. д. Працювати доводилось у три зміни. Чотири місяці пропрацювала на заводі. Годували дуже погано, один раз у день – в обід рідке, а то сухом'ятка.

А через певний час австрієць, господар фабрики, забрав працювиту українку на господарство при заводі доїти корів, порати кролів, свиней. Жити стало легше, бо було що їсти. Та, дякувати Богові, до Німеччини ввійшли американці, і розпочалося визволення наших робітників-остарбайтерів.

Майбутній чоловік Галини Яківни Соловей – Човгаленко Василь, також був у Німеччині. Три місяці перебував у концтаборі, зазнав тортур, його і водою холодною на морозі обливали, і страшенно били; бо думали, що він, одягнувши зелену сорочку, був диверсантом. Але, дякувати Богові, вижили. У Німеччині зустрітися не довелося, а після прибуття на Батьківщину – зустрілись і одружились. Жили в Пологах-Яненках. Переїхали в радгосп “15 років Жовтня” с. Світанок у 1954 році. Виростили шестеро дітей”.

Зустріч з Човгаленко Галиною Яківною

Тяжко було вичікувати облави поліцаїв під час набору до Німеччини, принизливо було проходити медичний огляд під час відправлення. Важким був шлях невільників у товарних вагонах: кому три-п'ять днів, а кому й місяць. Але найтяжчою була невільницька праця на заводах, фабриках, на полях у бауерів, бо затягнулася вона на два, три роки для кожного робітника.

Частина моїх співрозмовників-остарбайтерів працювала на військових заводах та фабриках: це Боярко Дар'я Андріївна, Мазур Марія Іванівна, Новосад (Качкалда) Ганна Олексіївна, Битик Катерина Михайлівна, Бачманюк Ольга Іванівна, Алексеева Ганна Яківна. Працювати доводилося по 12-14 годин у три зміни, було дуже тяжко. Але від думки, що ці снаряди, бомби, гільзи будуть використані на наших людей, виникало бажання зробити якусь диверсію.

Зі спогадів Боярко Дар'ї Андріївни

“У 1942 році мені виповнилося 18 років. Мене разом з іншими дівчатами села Комарівка (сьогодні воно затоплене водами Канівського водосховища) визвали до сільської ради, де повідомили, що забирають до Німеччини. Другого дня посадили на підводи і відвезли на станцію Переяславську, там повантажили в товарні вагони, кинули трішки соломи. Вагони закрили на замки. Майже дві неділі добиралися до Німеччини. Спочатку прибули в Польщу, там оглянула медична комісія, потім переправили в Баварію, у місто Крайнборг, недалеко від Мюнхена. Спочатку працювала на військовому заводі. Ми стояли за станками, з допомогою яких трамбували якусь вибухову суміш у гільзи. Досить часто то в одному, то в другому кінці цеху було чути вибухи – зривалися гільзи. Наглядачі ходили і нас попереджували, що тільки поршень почне тугіше ходити – треба покликати майстра, бо може статися вибух. Наказували також уважно слідкувати, щоб не було бракованих гільз. Але таке траплялося “чомусь” на диво частенько (то пісок підсипали тихенько, то взагалі пусті гільзи без пороху упакували).

У кожному цеху було по декілька наглядачів за нашою роботою. У кожного наглядача був шланг, яким він лупив по чому попало за непідкорення, щоб не відпочивали: “Арбайтен!” – кричить.

Життя було жахливе. Проживали в дерев'яних бараках, в одній кімнаті по двадцять чоловік. Ліжка двоповерхові, матраци набиті соломкою. Зимою там було холодно, а влітку багато клопів. На завод запускали через прохідну, де стояв вартувий із собакою. Уся територія була огорожена колючим дротом. Годували робітників дуже погано, люди часто хворіли, багато помирало.

<.> Серед німців нас називали лише по номерах: “02376, 02125...”. Це надзвичайно принижувало нашу гідність, ми себе відчували людьми другого сорту. <.> І в будь-який час доби я і зараз пам'ятаю номер 02125.

Одного разу я потрапила в штрафтабір, де 2 неділі довелося розвантажувати вугілля, а ввечері не давали навіть помитися. Два роки не було листів з дому, і я не писала, бо не дозволяли. І лише в 1945 році нас визволили американці, зі сльозами радості ми зустріли визволення”.

Зі спогадів Мазур Марії Іванівни

“Народилася я 15 листопада 1926 року в селі Хоцьки Переяслав-Хмельницького району. В 1942 році мене, як і багатьох інших дівчат і хлопців, забрали до Німеччини. З Хоцьок нас було забрано 75 чоловік. Поліцаї на підводах повезли нас до Переяслава, а потім поїздом – до Німеччини. Там вибирали на роботу найздоровіших. Хлопців залишили в Мюнхені, а дівчата прибули до міста Хетніц, у табір. У таборі

проживало триста чоловік, спали на ліжках, котрі стояли у три поверхи. Я всі три роки проспала на “третьому поверсі”. Працювала на металургійному заводі Лайнера.

Для роботи нас виганяли на бруківку, шикували, як в армії, і вели до великих казарм на полі. Вони були огорожені високим забором і обтягнуті колючим дротом, як у таборах. На початку всю одягу з нас зідрали, спалили, а нам на протязі цілого дня робили дезинфекцію від вошей і різних нашірних болячок. Потім видали спецодяг, чорні роби і дерев'яні шувви. Перекладачка у нас була із західної України, у німецькій формі, і вислужувала перед німцями, як “змія підколонна”. Після короткого розтлумачення правил поведіння, почалося навчання нас для роботи на заводі.

Нас уранці вели під конвоєм на завод, а ввечері таким же порядком назад. Робочі відносилися до нас непогано, а старі люди і зовсім добре, тому що у кожного з них теж були діти, і батьківська любов прокидалася тим часом: “може, їй мою дитину, хто оберігає”.

Найжорстокішим на заводі був замісник по імені Луман. Високий, худий, рудий німець, який терпіти не міг нас. Він мав право за любую провину відправити в концтабір. Хрумало, мій земляк, писав вірші про Гітлера, та такі складні, що реготали від них всі, на хвилину забуваючи, де ми насправді. Але його здала перекладачка, і більше цього веселого юнака ми вже не бачили.

Годували нас вареною бруквою, або ще якимсь непотребом, дуже погано: 200 грам хліба з висівком і черпак баланди, а ранком і вечором – чай несолодкий. Часто бомбили табір, багато загинуло, мене лише поранило.

Звільнили нас 9 травня 1945 року”.

Учні 9 класу під час зустрічі з Мазур Марією Іванівною

Неодноразово при зустрічах і розмовах з Мазур Марією Іванівною можна було почути прізвище Новосад Ганни Олексіївни (Качкалда), бо це були дві односельчанки, які і до Німеччини попали на роботу разом, і понад півтора року працювали на заводі Рейнекера в м. Хетніц. Але,

Жителі с. Хоцьки вивезені на примусові роботи до Німеччини

на жаль, Ганна Олексіївна нині вже покійна. Та живе в Світанку її правнучка Мусієнко Ліза (Зараз вона навчається в Хоцьківській ЗОШ І-ІІІ ступеня). Бабуся-остарбайтер часто розповідала в дитинстві своєму онукові, батькові Лізи, про страхіття, які їй довелося пережити в роки Великої Вітчизняної війни. Почуте в дитинстві надовго закарбувалось і живе до нині в пам'яті дорослого чоловіка. Тепер її правнучка виклала почуте від батька на папір. Ось її реферат – спогад про пережите її прабабусею.

“Качкалда Ганна Олексіївна народилася в 1923 році в селі Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області.

У 1942 році була примусово вивезена в Німеччину, працювала в м. Хетніц на заводі Рейнкера. У квітні 1945 року повернулася на Батьківщину. Батько Ганни Олексіївни загинув на війні під Сталінградом, вітчизною – на Курській дузі.

Це вже в минулому, тиша там, де залишилося багато шляхів, а проте, заплющивши очі, і здається, що і зараз той поїзд мчить до Німеччини. Крики, стогін, жалібний плач, а вгорі – синє небо і велике сонце, а втім, це давно уже не небо, а синє море, забите кригою хмар. Вони ще ніколи не відбивалися від своєї домівки так далеко, у чужу країну, країну загарбників.

Одразу ж лякає ця думка, разом із заводом, лагерем, повертається війна, кров, страждання мільйонів людей, спалена земля. Хай живе вона тільки у спогадах, так легше, так спокійніше для всіх.

Відразу за крайніми хатами, що виглядають з-під кудлатих солом'яних стріх блискучими скельцями вікон, починався ліс, – зелене, живуче, невтишне шаленство дерев і трав.

Ще не розплющивши очей крізь склеплені повіки, Ганна відчула, як страх холодними голками обпік тіло. Маленька подушечка, як думка, спливла з-під голови. Розплющила очі й побачила над собою дощану, у щілинах стелю. Крізь широкий отвір відчинених дверей у сіни вливався потік прохолодного повітря. За ними ледь проглядався двір, порослий бур'яном, стежка до колодязя, чорний тин і біла стіна сусідньої хати. Почулося бурмотіння мотору, дзвінкий крик сусідки. Мати сиділа, вкривши коліна домотканою ряднинкою, у кутку сіней на широкій примостці, що правила їй за ліжко. Одразу повернулася до дійсності, війна ще не скінчилася. Маленькі брати і сестри лежали на долівці, а Катя, сестра, вже не спала. Позавчора були в селі з району поліцаї і впорядник, зачитували список юнаків і дівчат, які б могли працювати, а де і як – не говорили. А це ось на машинах прикотили, по всіх Хоцьках чути гуркіт автомашин, та й на “Багни” вже дістались. У хату влетіла тітка Чамрачка “Ховай, Оксано, доньку! У Германію забирають!” (слова автора). Мати скочила з лави, поліцаї вже були в дворі. “Лізь під піч”, – сказала мати. Я юркнула під піч. У дім зайшло троє на чолі з Човгалом. “Де Галька?”, – крикнув поліцай. “У ліс пішла”, – сказала

мати, і миттю приклад ударив по лицю. “Кажи де, бо поріжу всіх, починаючи з меншої!”. А нас у матері було п'ятеро. Він вистрілив у стелю, а потім підвів дуло до Катерининою голови. Я заридала і вилізла з-під печі. Матір раз ударили по голові і двічі – у спину. Мати заголосила, випльовуючи зуби з кров'ю по стінах, вдарили матір ще раз у голову, і вона притихла, розпластавшись серед двору.

Нас зібрали в центрі, по списку перевірили. Двоє дівчат з Комарівки (це сусіднє село) намазали обличчя чистотилом, німці наказали їх залишити, подумали якась інфекція. У натовпі були сусід Хрумало та Марія Мазур. По дорозі до залізничної станції дехто намагався втекти, але їх впіймали, і для нашого залякування розстріляли на наших очах. На станції позапихали в теплушках, позачиняли, і в такій давці, плачах і криках три з половиною дні ми їхали до місця нашого призначення. Ніякої їжі і води не давали.

Годували нас вареною бруквою або ще якимсь непотребом. Узимку 1944 року ми з подругою після бомбардування (бомбили наші і союзники, двічі була поранена) вирішили втекти. І ось при наступному нальоті ми не пішли до сховища, а побігли на поле і – ходу. Проїшли чимало, практично дійшли до Польщі. А попалися випадково біля дороги на Баутцек, це в 30 кілометрах від Польщі. Ми не зірвали номерів зі спецівки, і нас знову відвезли на завод.

У травні 1945 року, пройшовши всі перевірки і допити, одержали довідку від КДБ і повернулися додому. Мати дуже хворіла, а я була сама старша, тому, як тільки приїхала додому, відразу ж пішла на роботу. Все погане робить на серці рану, але від тих років, проведених далеко на чужині в лігві наших ворогів, зостанеться на душі глибока рана на все життя. Тому що: “життя прожити – не поле перейти”. А якщо це поле все в жахливих колочках, то не тільки можна ноги поранити – а і серце, і душу...

Пізніше мій тато, Мусієнко Володимир Юрійович, проходив службу в лавах Радянської Армії на території НДР. Там у 1990 році народилася і я, Мусієнко Ліза”.

Намоїввулиці, Комсомольській, у селі Світанок проживає ще одна одинока жінка-остарбайтер Битик (Гриб) Катерина Михайлівна, 1926 року народження. Ця жінка також приходила до моєї бабусі гуляти зимовими вечорами і розповідала про життя в неволі у Німеччині. А вже пізніше, для поглиблення знань про остарбайтерів, я з товаришами побувала і в неї. Жінка із жахом згадувала про життя в Німеччині, та ось про людей-німців, котрі траплялись на її шляху, говорила хороші слова. А про поліцаїв-односельців згадує зі сльозами на очах і болем у душі: “Це ж свої допомагали відправляти молодь...”.

Битик Катерина Михайлівна зазнала не тільки тяжкої праці в Німеччині, а й заробила запален-

ня головного мозку, і саме там їй було зроблено складну хірургічну операцію в голові, навіть товариші не надіялися, що вона виживе.

При розпродажі невідьників дехто попав до господарів, дехто в цехи. Катерину Михайлівну взяли на ливарний завод. У цехах заводу температура була від 30 до 60 градусів і – страшні протяги. У зв'язку з такими важкими умовами праці робітників часто переводили з одного цеху в інший. Вона тяжко захворіла.

“Платня за працю робітників складала від 1 до 3 марок за місяць. Цих коштів могло вистачити лише на одну фотографію...” Саме ця фотографія і є єдина пам'ятка тих часів, де Катерина Михайлівна зі своїми найближчими подругами в Німеччині.

Не так давно Катерина Михайлівна відсвяткувала своє 80-ти річчя.

Зі спогадів Битик (Гриб) Катерини Михайлівни

“Народилася я на Черкащині в селі Софіївка Золотоніського району. Мені також довелося бути свідком тих жахливих подій. На власному житті відчувати весь тягар долі остарбайтера. О 2-й години ночі прийшли поліцаї і силоміць витягли мене з хати. Спочатку відвезли в Золотоношу, в одну із шкіл, там ми переночували. Вранці посадили на підводи і повезли на станцію. Строем завели у вагони, де не було ні вікон, ні дверей, ні лавок, навіть соломи на підлозі.

Привезли в Польщу в місто Шоков. Там пройшли медкомісію, пересадили в інші вагони і повезли в Німеччину. А у Чехословаччині робили відбір, дівчата плакали гіркими сльозами.

Дехто попав до господарів, дехто в цехи. Мене взяли на ливарний завод. У цехах заводу температу-

ра була від 30 до 60 градусів і страшні протяги. У зв'язку з такими важкими умовами праці робітників часто переводили з одного цеху в інший. Я тяжко захворіла. Мені робили операцію в голові, товариші не надіялися, що я виживу.

Ми голодували, давали по 200 грамів хліба, а зранку – по 100 грамів. Та цього було мало. Ми піднімали огризки з яблук і доїдали. Жили в бараках по 18 осіб. Спали на двоповерхових ліжках. Погода сира, дощова. Місце, де працювали, було обгороджено електричним проводом, утекти було неможливо. Серед німців були і хороші люди, які іноді приносили їжу.

Називали невідьників не по імені, не по прізвищу, а кожен мав свій номер. “Вночі до казарми зайшов охоронець, робітники вже спали. Почав кричати: “02376!”, я ще більше припала до ліжка, а він знову: “02376! В останній раз повторюю!”. Тоді я змушена була встати, бо знала, що з-за мене одної можуть бути наказані всі 18 чоловік, що жили разом. Він як улупить мене нагайкою по спині. А за що? “З ким ти була на полі?” Я відповіла, що сама. Вивів серед ночі і на три дні посадили до кімнати-в'язниці. Темно, сиро, лише зверху маленьке віконечко (добре, що воно було вибите), через яке хлопці-остарбайтери кидали кусочок хліба. На четвертий день випустили, і з'ясувалося, що одну з чотирьох дівчат, що крали на полі картоплю і їли її на полі сирого (бо були дуже голодні), – спіймали. А вже вона назвала мій номер.

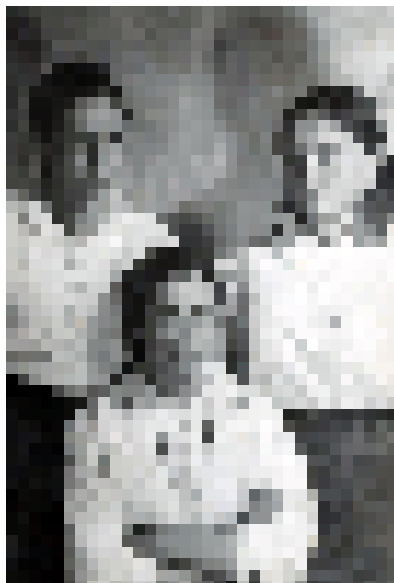
Платня за нашу працю складала від 1 до 3 марок за місяць. Цих коштів могло вистачити лише на одну фотографію.

Лише через 3 роки ми побачили волю. Почувши про наступ радянських військ, я з декількома дівчатами втекла. Знайши притулок у літніх людей. Сиділи в сараї і виглядали визволителів. Побачивши радянського офіцера, з радістю і сльозами кинулись до нього, цілували руки. Нас відвезли у штаб, дали розпорядження, що можна повертатися додому. Приїхали поїздом у Яготин, а в рідну Софіївку пішки не йшла, а бігла. Нічого немає кращого і ріднішого, як рідна домівка, рідна земля. Запам'ятайте, діти, це назавжди”.

Однією з найцікавіших співрозмовниць для мене була Бачманюк Ольга Іванівна. Це унікальна жінка, яка прожила велике, сповнене різноманітних подій життя, з нами вона охоче ділилася при зустрічах. Вона пам'ятає і роки колективізації, і роки голодомору. 38 років пропрацювала дояркою в нашому селі. Доля остарбайтера її також не обминула.

Бачманюк Ольга Іванівна родом із с. Богдани Золотоніського району Черкаської області. Проживала в с. Світанок Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Народилась у 1924 році, була найстаршою дитиною з 5 дітей сім'ї. У 1942 р. в вересні місяці під прицілом автоматів 3-х хлопців і її забрали на підводи (було 4 підводи із сусідніх вулиць) і

Битик Катерина Михайлівна (в центрі)

повезли до Золотоноші. Харчів взяли з дому небагато. Близько місяця чекали в Києві (були під вартою), поки формували ешелона. У кінці жовтня погрузили у вагони. Їхали стоячи, бо людей зібралось багато, а місця – мало. Під ноги постелили солому, як поїзди рушили, і то легше стало, як кажуть, утряслося.

У дорозі були місяць. Часто поїзд потрапляв під бомбування, часто ставали на стоянку в тупіках (по 2–3 дні). Годували погано, на зупинках: окраєць хліба і баланду, частенько прокислу. Привезли до Франкфурта-на-Майні, і почався відбір робітників-невільників господарями. Ольга Іванівна намагалась з двома дівчатами, яких звати Наташами, потрапити на роботу разом, та не виходило, бо вони менші зростом, а кожному бауеру хотілось узяти сільських дітей-рабів більших зростом. І ось на вечір залишилося 29 осіб. Їх уже і погодували, аж ось приїхала перекладачка і сказала: “Ви щасливі, бо продають вас у дуже гарне місце на роботу”.

І дійсно, забрали всіх 29 чоловік на продуктову фабрику (закривали горох, м'ясо, консерви). На фабриці працювала конвеєрна система праці. З 1942 по 1944 рік Ольга Іванівна працювала на фабриці, а потім проштрафилася... (На даній території були полонені. І ось одного разу по території проходили вони. І під резиновим фартухом Ольга Іванівна винесла 2 банки консервів, а хтось побачив. За 2 тижні її перевели на “Завод”. Завод по виготовленню техніки (машини, танки) знаходився за 112 км. від Франкфурта-на-Майні).

Працювали на заводі 18 хлопців і 1 вона – жінка. Робота була надто важка, чоловіча. На фабриці годували гарно, а на заводі – жах. Довелося чоловікам ходити по сусідніх селах просити їсти. Завод був у глухому лісі, далеко від населеного пункту. А вже у березні 1945 р., коли до Німеччини увійшли американці, полонених остарбайтерів звільнили. Але вирушили з Німеччини в травні 1945 року. Доби-

Учні 6 класу у Бачманюк Ольги Іванівни

ралися до домівок, хто чим міг: хто пішки, а хто ешелонами. А в 1946 році насилу змогли дістатись до України.

Уже зі своїм Петром та маленькою донечкою Галинкою приїхали в с. Богдани, де з своїми батьками прожили до 1953 року.

У 1954 році переїхали в радгосп “15 років Жовтня”, де 38 років пропрацювала дояркою.

Інше випробування випало на долю Алексеевої Ганни Яківни.

У 1942 році ще молодою 19-ти річною дівчиною з багатьма своїми ровесниками Ганна Яківна потрапила до Німеччини на роботу.

Жила вона в с. Пологи-Яненки зі своїми батьками. Четверо дітей було в сім'ї: два хлопчики і дві дівчинки. Росли на славу батькам, та непрохані німці зруйнували спокій у їхній сім'ї. Батько з братами пішли на війну, сестра пішла до лікарні санітаркою, а найменша, Галя, залишилася біля матері. Коли зайшли до села німці, усіх молодих і дужих дівчат вони забрали із собою, машиною вивозили до залізничних вокзалів, заганяли в товарні вагони, наче худобу. Там було і холодно, і голодно, не було навіть води. Один раз на день їм кидали одну або дві хлібини. Так довгими та лихими дорогами вона потрапила до Німеччини.

Поселили їх у барак, побудований із гілля, тільки й того, що був дах. Вітер продував з усіх боків, спали на землі, притулившись один до одного, щоб було не так холодно. А вже через півроку їх перевели до дерев'яного будинку. Спали тут також покотом, взимку топили грубу-буржуйку дровами, що залишилися після будівництва. Їсти давали два рази на день. Черпачок похльобки і кусочок хліба, який “світвся”, а ввечері – ложку каші, навіть без солі і хліба.

Працювала Ганна Яківна на комбінаті прачкою, у великих котлах виварювала і прала одяг, який присилали з фронту, було дуже тяжко. Улітку задихалася від пари, а взимку на тілі замерзав одяг. Згодом її перевели до легшої роботи, а коли наші війська визволили всіх робітників-остарбайтерів, Ганна Яківна познайомилася з молодим, гарним хлопцем. Вернулися в Україну і створили сім'ю. І згадувати ті важкі роки перебування в Німеччині не дуже хотілося, бо тяжкі ті спогади. Тяжкі умови праці тих далеких воєнних часів не пройшли безслідно... Останні 15 років свого життя Ганна Яківна хворіла на рак шкіри. І ось, буквально на днях, Ганни Яківни не стало. Вона померла в листопаді 2006 року.

Дуже тяжко доводилося працювати у сільському господарстві. Про роботу у бауерів у Німеччині я дізналася від Івченко Галини Федорівни та Глоби Уляни Кіндратівни.

Хвилюючою виявилася розповідь нашої односельчанки Галини Федорівни Івченко. Цій

жінці сьогодні вже 82 роки. За плечима залишилося велике життя, сповнене і радісних, і трагічних подій...

...Маленьке село Красилівка, Бахмачського району Чернігівської області. Проходить схід села. Староста села Мусій Іванович вибирав людей із села для відправлення на роботу до Німеччини.

Вивозили людей, наче худобу, товарними поїздами. Їжі під час руху до Німеччини не давали. Кожен харчувався тим, що зумів зібрати собі сам у дорогу. Не жаліли нікого: ні старого, ні малого, ні матерів із грудними дітьми.

Привезли до Німеччини. У будинку їх уже чекали бауери, які вибирали собі для роботи наймитів. Галину Федорівну взяв до себе бауер Ральф. Працювали переважно на сільськогосподарських полях. Харчувалися так, аби не вмерти з голоду: ранком – сам чай, в обід – суп, вечеря – той самий суп.

Заробіток був надзвичайно поганий – одна марка за місяць. За ці гроші можна було купити хіба що пачку морозива або пляшку пива, бо інших товарів їм просто не продавали. Хоч заробіток був малий, та бауер все-таки ставився до своїх наймитів-остарбайтерів зі співчуттям, не бив, не кричав без потреби. Проживали у хазяїна в хаті, в одній кімнаті з іншою дівчиною. На той час це рахувалося великим привілеєм. Робочий день тривав із 6 години ранку і закінчувався о 18 годині. Вихідний надавався кожної неділі, а також на великі свята.

В іншого хазяїна працювала так, як і у всіх, але харчування було кращим: ранком – чай з маслом або молочний суп; в обід – борщ; вечеря – картопля з салатом.

Понад два роки Галина Федорівна не мала змоги спілкуватися з ріднею. Не можна було ні зателефонувати, ні відправити листа – це було заборонено. Лише через два роки Галина Федорівна повернулася на батьківщину, хоч у живих застала далеко не всіх.

Радість і по сьогодні приносять їй діти, внуки, правнуки. А серце і досі болить від тяжкої втрати чоловіка, смерть рано забрала від дітей батька, а від Галини Федорівни чоловіка, заступника, годувальника семи дітей. Довелося самій піднімати дітей на ноги, виводити на життєву стежину.

Ось коротенько і все те, про що розповіла мені ще одна невідьничка-остарбайтер, жителька с. Світанок.

Дуже цікавими спогадами про життя в неволі своєї матері Глоби (Овчаренко) Уляни Кіндратівни поділилася зі мною учителька початкових класів нашої школи – Глоба Ніна Михайлівна. Вона зберігає як реліквію єдину фотографію тих часів своєї матері. На зворотній

стороні, надпис з неволі, звернення до сестри, що жила в той військовий час у с. Велика Каратуль на Переяславщині.

Зі спогадів Глоби (Овчаренко) Ніни Михайлівни

“Моя мама народилася 5 липня 1926 року в селі Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області.

У кінці 1942 року примусово була вивезена до Німеччини у віці 15 років. Відправляли із села В. Каратуль в м. Переяслав машинами. Звідти везли на станцію “Переяславську”, а потім до Німеччини – поїздом. У дорозі харчувалися домашньою їжею. По прибутті в Німеччину примусово вивезених підлітків розподіляли по підрозділах. Моя мама потрапила до хазяїна (господині). Господиня була непоганою людиною, не злою. Але працювала моя мама з ранку до пізньої ночі. Роботу вона виконувала хатню: прибирала в кімнатах, допомагала готувати їсти, доглядала за дитиною господині. Господиня, зі слів моєї мами, була ще молода, десь за 30 років. Чоловік її був на фронті. Але жінка вороже відносилася до війни, до самого Гітлера, який розпочав війну, і тому гуманно відносилася до підлітків, які працювали в неї.

А працювали у неї, крім мами, ще троє підлітків, які поралися біля скотини та працювали на городі.

Господарство на той час у господині було велике: до десятка скоту, птиці до сотні голів. Жили німці на ті часи вже цивілізовано: майже кожен господар мав двоповерховий будинок. Скрізь було дуже чисто, охайно. Що маму вражало, що ніхто ні в кого не крав.

Глоба Уляна Кіндратівна під час перебування в німецькому місті Волін, 1944 р.

Коли здавали молоко господарі, то люди виносили його в бідонах біля своїх воріт і залишали. Потім його забирив приймальник, а вже в пусті бідони клав масло та сир на здану суму за молоко. І ніхто не чіпав це, аж поки сам господар не забирав усе це. Господиня давала підліткам одяг та взуття, навіть можна було сфотографуватись. Моя мама на Україну прислала своїй сестрі фотографію з Німеччини, яка їй досі зберігається.

Населений пункт, де була мама, знаходився у східній Німеччині, це було: Dorf Korfenfin, Stadt Volin, Gebilt Potern. (село Корпентін, район (місто) Волін, область Померанія).

Було це навесні 1944 року”.

Довелося мені поспілкуватися з людиною, яка взагалі нічого не пам'ятає ні про життя остарбайтера, ні про умови перебування, ні про повернення додому. Та тавро остарбайтера вона з болем несла через усе своє дитинство. Їй доля ще змалечку дала випробування народитися в неволі. І от у дитинстві вона не раз чула, як услід їй лунало образливе “німкень”.

Скляр Г.Й. з матір'ю

Скляр Галина Йосипівна народилася в Німеччині.

Її мати, Глоба Марина Євгенівна, народилася у 1915 році у селі Пологи-Вергуни. Так, як у сім'ї було 8 дітей, то їй, як найстаршій, довелося заробляти гроші для всіх, бо в колгоспах тоді нічого не платили. До війни вона працювала в Донбасі на шахті ім. Жданова.

Почалася війна, шахту закрили, і пішки мама добиралася до Поліг-Вергунів, по дорозі довело-

ся не раз стикатися зі смертю. Але дома відразу ж забрали разом з іншими дівчатами на роботу в Німеччину. Спочатку їх привезли у Дарницю, а потім уже в товарних вагонах доправили до Німеччини. Спочатку мама працювала у господаря у с. Фенабрут, район Штокерау. Господар попався недобрый. У нього працювали і хлопці з інших країн. Тут вона зустріла батька Галини Йосипівни – поляка Йосипа. До цього часу про нього нічого невідомо, лише позовклі фотографії нагадують про життя в Німеччині.

Галина Йосипівна народилася в березні 1943 року в Німеччині, у таборі. Там же її мати була кухарем, варила військовополоненим брукву. Не довго вона побула біля мами: її відібрали і поселили окремо, у дитячому таборі, де вихованням дітей займалися старші діти.

Саме з табору їх і звільнили радянські війська, німці-фашисти повтікали в гори.

Діти – невірники. Скляр Галині Йосипівні два роки

Марину Євгенівну з трирічною донькою посадили на поїзд, везли через Молдавію на Київ. Уже в Києві її мама з обрізків спорудила візка, посадила туди Галинку та речі, і так добралися до свого села. Її дитинство було тяжке, чула і образи від однолітків, зазнала і нестатків. У 1951 році переїхала в радгосп “15-річчя Жовтня”, де проживає і зараз. Її мама померла.

Я тримаю в руках унікальні листи, написані 17-річною дівчиною, жителькою с. Ковалин

Переяслав-Хмельницького району Саливон Марією Романівною. 21 червня 1941 року вона закінчила Переяслав-Хмельницьке педагогічне училище. До ранку 22 червня на центральній площі Переяслава звучала музика, пісні і танці, випускники 1941 року виходили у самостійне життя. Попереду світлі мрії, улюблена робота, зустрічі з першими своїми учнями. Не знали юні, що чекає їх попереду, не знали, що о 4-й годині ранку перші бомби впали вже на міста Радянського Союзу, перекривши їхні мрії і надії.

Восени 1941 року Переяславщина вже була окупована фашистами, почалося примусове вивезення хлопців і дівчат на роботу до Німеччини. Разом з іншими переяславцями у рабську неволю потрапила і Марія. Довгих 2 роки довелося Марії працювати в Німеччині. Вдома залишилися рідні батьки і сестра Катюня. Звертаючись до сестри в листах, Марія не знала, що їй вже немає вдома, що вона потрапила до Німеччини, де від тяжкої, непосильної для неї роботи захворіла і невдовзі померла, і була спалена в німецькому крематорії. Пізніше Марія дізналась про цю страшну звістку. Смерть сестри стала для неї страшним ударом.

Марія повернулася додому, усе життя пропрацювала в рідному селі вчителькою початкових класів, була люблячою дочкою, хоча сама не знайшла родинного щастя. Така одинока доля спіткала багатьох дівчат повоєнних років. Померла Марія Романівна Саливон у листопаді 1994 року, похована в селі Ковалин. Круглий рік палахкотять квіти на її могилі, це вдячні учні віддають шану своїй вчительці.

Що довелося їй пережити там, які думки не давали їй спокою, що турбувало її юну душу – про це розповідають пожовтілі від часу, протерті листи.

Лист 1

“Добрий день мої рідненькі тато, мама і сестриця Катюня!!!

Перш за все передаю Вам палкий привіт і бажаю найкращих успіхів у Вашому житті й роботі. Пишу Вам п'ятий лист з Германії. Адресувала на Районову управу. А вона Вам повинна передати. Там я описувала, де я, з ким я і т.д. Саме цікавіше Вам (я знаю добре), як моє здоров'я. Моє здоров'я слабеньке. Ну нічого. Жити мені тут нічого. Харчують нічого. Що самі хазяї їдять, то те і я їм. Я голодна не буваю. А дальше хтойзна, як буде. Роботу роблю всяку. Я про себе, то вже якось би вже жила. А то я дуже про Вас журюсь. Кожну ніч спитесь. Особливо Мати і батько. Катюня не часто спитесь. Снилось, що в моїх туфлях відірвалась підшва. Від цього сну я вмираю. Щоб я не робила, і все про Вас думаю. Я через журбу і скуку за Вами вже аж іду не туди, куди треба. Ой жалько Вас усіх. Думаю про батька, чи дома чи немає.

Дуже Вас прошу бережіть себе й своє здоров'я. А про мене журіться, бо я Ваша дочка, ну дуже журитись не потрібно, бо я жива й здорова. А як будемо живі, то побачимось. Говорять, що може й на зиму пустять. Тут багато українців: чоловіки 4. Років по 38–45 р., хлопці є і дівчата. Багато українських пленных.

Якщо можна, то пишіть мені листи. Мене все цікавить, а Ви напишіть, хоть 4 слова, які самі цікавіші: “Ми всі живі, здорові”.

Бережіть себе всі, бо це саме головне.

Я з досади складаю вірші. Сіла й склала. Всі дивуються, що так придумала. Ось я Вам напишу:

1. Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться,
Як здумаю про Вас рідні,
Так сльози й поллються.

2. Як згадаю про Вас, тату й мамо,
І рідна сестриця,
То сльози з очей поллються,
Як чиста водиця

3. Один місяць не була дома,
Мені здається цілий год,
Куди гляну, подивлюся
Не мої рідні, не моя хата,
Не мій город.

4. Щоб то не робила я
куди б то я не йшла,
Все про Вас я думаю,
Думка в мене одна.

5. Думаю про здоров'я ваше
Про Ваше життя,
Про минуле думаю,
Та мабуть не буде йому вороття.

6. Далекий край і сторона,
Не думала, навіть не снилося
Що буду я колись
Десь далеко сама

7. Ми, Катя, з тобою кохали
Ми були разом, як зірки в хмарі,
А тепер нас розлучили,
Як голубів пару.

8. Наскільки нас розлучили,
Я сама не знаю,
Бо про це розпитати
Нікого не маю.

9. Встаю я раненько,
Ще й сонце не зійшло,
Знов прийшло на думку,
що й вчора було.

10. Ви спитаєте, що ж воно,
Я скажу простенько,
Про Вас, тату, думаю,
сестрице і ньенько.

11. Думаю про Вас я
Думаю днями і ночами,
серце моє ріже щось,
Немов копач копачами.

12. Візьмуся за груди,
Візьмуся і мрію,
Хто мене пожаліє
Без щастя Марію.

13. Ну нічо[го], так не буде,
Я додому колись вернусь,
Як здумаю про Вас, рідні,
Так сльозами і заллюсь.

14. Запну оцю хустину,
Хустина блаженка,
Не забуду Вас до гробу,
Тату, Катю і Вас, моя ньенька.

15. Переді мною усі Ви,
Навіть хата й дворик,
осісьо де, чисто наш
новенький заборик.

16. Увійдеш у вуличку з піску
І почнеш дивитись,
То по лівій стороні у 5-му дворі
садок починає виднітись.

17. Дійдеш до воріт,
побачиш і тату,
не успієш ввійти в двір,
Та скоріше Тату.

18. Обізвуся лише тату,
Біля мене вже й мати,
скоріш, дочко, говори,
Та ходім до хати.

19. Тут із хати біжить Катя,
Весела, як трояндица,
Вона мене все розпитує,
як малу дитину.

20. Так скучила за тобою,
Мов рік не видала,
Батько й мати теж скучили,
Ой якби ти знала.

21. Не побачимося тиждень
І то поскучаєм,

А тепер з жалю й досади
Майбутть повмираєм.

22. Клянусь перед Вами,
Повік не забуду,
як я Вас любила,
Так і дальше буду.

23. Люблю я Вас тройка,
Як три трояндици,
Бо більше немає для мене
Нігде на світі такої родини.

24. Я все розумію,
й Катя помімає,

Добрий день, моя родиночка
Матушка, мамочка і дорога
сестричка Катюшечка !!!
Терпи завжди перепадає палячий при-
віт і хрінко цілую. Бажаю най-
кращих успіхів у вашому житті і
родині. Бажаю Вам гарного здо-
ров'я. Рідненькі мої, що там дома,
що моя душа так думє за Вами
божиться, що все Ви мені так смі-
тець всі часи і все дивні смі. Часто
Катюшечка сміється, що вона туди
і всі, всі сміється. І що такє, що
я від Вас мало одержую листів.
Всього одержала 6 листів та
одні лист від Вами. Ви пишете,
що ви написали 12 листів. Я
вам пишу кожного тижня ли-
ста, а бувають випадки, що ти-
муть і 3 листи. Не знаю, як Ви їх
одержуєте. Отшлю Вам ще, ще.
Мне потрібно жити і про того от-
сувати. Роботу всю кінчила на-
шомі. Замислила, могожити хліб
машинною. А якби на добро, то і дво-
мочку. Говорили, що на блик. А ви
я пишу блик і чорні. Скоро буде пірочку,
як я бачила свою родину як я
була в своїй рідній хатині.
Ін як я дуже скучила за Вами.
Ну коли ви я всі подану вам ?

Автограф 1-ї сторінки листа Марії Саливон

Що нігде такого батька
І матір на світі немає.

25. Батько нас жаліє,
А мати кохає,
Як треба поспорить,
то вона благає.

26. Дочки, так не треба,
Дочки, так не гарно,
Треба так отак,
Ой ростіть Ви, дочки,
Як [червоний] мак.

Лист 2

“Добрий день, моя родиночка. Татуня, мамочка і дорога сестриця Катюнічка!!!

Перш за все передаю палкий привіт і кріпко цілую. Бажаю найкращих успіхів у Вашому житті й роботі. Бажаю Вам гарного здоров'я. Рідненькі мої, що там дома, що моя душа так дуже за Вами болить, що все Ви мені так снитесь всі часто, і все дивні сни. Часто Катюнічка сниться, що вона тут. І всі, всі снитесь. І що таке, що я від Вас мало одержую листів. Всього одержала 6 листів та один лист від Валі. Ви пишете, що вже написали 12 листів. Я Вам пишу кожного тижня листа, а бувають випадки, що пишу і 2 листи. Не знаю, як ви їх одержуєте. Описую Валі усе, усе.

Уже надоїло жити і про його описувати. Роботу всю кінчили на полі. Залишилось молотити хліб машиною. А якби на добро, то і додомочку. Говорили, що на 6 міс. А вже я тут 5 міс. і 4 дні. Скоро буде півроку, як я бачила свою родину, як я була в своїй рідній хатині.

Ой, як я дуже скучила за Вами. Ну коли вже я Вас побачу?

Рідні, дуже скучаю за Вами, дуже журюся за Вами. Журюся за здоров'я Ваше, журюся, що хотьби було їсти. За все журюсь. А особливо велика досада за себе. Ну коли додому? Для чого так жити? Я згідна і зараз померти, ну тільки, щоб моя могила була на Україні.

Роботи дуже багато. 5 міс. і 4 дні я вже не дома, а 4 міс. [і] 15 день роблю з досвітка до вечора пізнього. Як моє тіло це переносить, як моє серце не лопне. Говорять, що від досади можна померти. Ні, це неправда. Від досади не умирають, бо я досі б давно померла. Рідні, та можна думати, що не досадно мені тут. Ніхто не пожаліє, ніхто не заговорить до мене облесливо, як рідні. Якби воно, хоть ніщо не боліло. А то пів літа (болі) виразки були по ногах та рвало на руці. Є великі значки на ногах. А зараз холодно вже. В наших комнатах не топиться. Ой часто здумую свою рідну пічку. Ой, горе, горе. Я одержую листи від Пріськи, дядька Якова та від Оксани Артемової і Тарасової.

Я б теж согласна робити на фабриці. Рідні, Ви, мабуть, уже одержали лист, щоб Ви вислали одержу. Лист той не я писала. Ви може самі знаєте. А підчіркувати мені загадували усе. Ну я підчіркувала чулки та рукавиці.

Рідні, я ще пока не надівала чобіт, а ходила в черевиках, а це в ботинках на дерев'яних підшвах. Ну їх, як і надіти, то на день у гній та об камінь. Дуже жалко сачка одівати. Було б мені сиве сюди взяти. Я було бачусь з дівчатами кожен день. А тепер лише в неділю. Настя буде переходити до другого хазяїна. В мене, крім своїх дівчат, є ще одна гарна подруга з Зах. України. Робить у мого хазяїна рідні. Близько, ворота проти воріт. Надзвичайно хороша дівчина. І паперу, і конверта і пораду яку небідь. Все мені дає. Ви ж знаєте, що я скрізь мала гарних друзів. Я так, як тато, не маю сто рублів, а сто друзів.

Описую я Вам усе, усе. А на цьому буду кінчати і прошу мене не забувати. Рідні передавайте привіт від мене всім, всім. А Вас дуже прошу, щоб Ви за мною не журилися і берегли свого здоров'я. Описуйте про здоров'я своє, описуйте, як живете, як все, все. А я кінчаю писати.

*Досвідання. М. Салівон.
15.XI. – 42 р.”*

Лист 3

Не можу повірте
З досадоньки жити
Не знаю, що даліше
Від муки робити.

Сиджу у кімнаті
І думки думаю,
Ой, де ж мої рідні,
Нічого не знаю.

Підходить ось зараз
Щаслива година,
Приїде до рідних
Із горя дитина.

Якщо живі тато
І рідна мамуня,
Вони дожидають, приїде
Маруся і рідна Катюня.

Якби Ви рідненькі,
Таке горе знали,
Що нашу Катюню
Давно вже сховали

Не знаю я рідні,
Як це Вам сказати,
Ну, тільки не плачте,
Татуня і мати.

Так бідна страдала
В неволі тяжкій,
Прийшло тут померти
Й остатися одній.

Для мене велике
Це горе й досада,
Немає сестриці,
Померла отрада.

Катюню, сестрице,
Що ти це зробила,
Ти ж нас усіх
Рідних так осиротила.

Була я у тебе,
То ти так просила,
Щоб за тобою, Катю,
Я ж голосила.

Вечір-зустріч “Невільники ХХ століття”

На основі зібраних матеріалів під час зустрічей з робітниками-невільниками у Світанківській ЗОШ було проведено вечір-зустріч “Невільники ХХ століття”. На вечорі були присутні Івченко Галина Федорівна, Боярко Дар'я Андріївна, Битик Катерина Михайлівна та Скляр Галина Йосипівна.

Зі сльозами на очах жінки розповідали про тяжке життя в неволі, про непомірно важку працю, а учні, затамувавши подих, слухали. Кожна із жінок принесла фотографії воєнних років, що відображали життя остарбайтерів у Німеччині, речі, якими користувалися робітники-невільники (коробочка-шкатулка, у якій зберігалися різні дрібнички, грибок-штопальниця з написом на німецькій мові).

У дарунок кожній із присутніх робітниць-остарбайтерів на вечорі пролунали пісні воєнних років. На жаль, за станом здоров'я не змогли прийти на вечір-зустріч Мазур Марія Іванівна та Човгаленко Галина Яківна.

Частина остарбайтерів не дожила до вечора-зустрічі. Отож, було зачитано їхні імена та запалено свічки пам'яті. Стоячи, учні вшанували померлих робітників-невільників хвилиною мовчання.

Досить довгий час тема остарбайтерів була закритою темою. Про цих людей не згадували на державному рівні, не вважали учасниками військових подій. Це ще одна велика несправедливість, яку хоч із запізненням, але вдається виправляти. І нехай зібрані спогади, наша увага до них будуть невеличкою компенсацією за ті злигодні, що випали на долю робітників-невільників. Низький їм уклін

і найкращі побажання на довге життя. Ці люди – патріоти своєї країни, що довели всьому світу: український народ здатний вистояти в будь-яких ситуаціях, і немає такої сили у світі, щоб знищила наш дух патріотизму і любов до Батьківщини.

Хвилина Мовчання. Учні вишановують пам'ять померлих робітників-невільників

Остарбайтери – жителі с. Світанок: Івченко Галина Федорівна, Боярко Дар'я Андріївна, Битик Катерина Михайлівна та Скляр Галина Йосипівна

ДОДАТОК

Список виявлених остарбайтерів-жителів с. Світанок

1. Бачманюк Петро Степанович (народився в 1924 році в с. Пашуки, Гоцанського району Рівненської області). Працював на заводі “Гаїсгамор” (виготовляли техніку, запчастини до машин). Завод знаходився за 112 км від м. Франфуркт-на-Майні. У 1945 році був звільнений з неволі. У 1953 році поселився у с. Світанок, працював ковалем у кузні. Помер 9.02.1997 року.

2. Василенко (Шаповалова) Марія Прокіпівна (народилася 05.05.1922 року в с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району). Забрана в фашистську неволю в кінці 1943 року. Працювала в місті Потсдам у бауера. Повернулася на рідну батьківщину в 1945 році. З 1946 року працювала вчителем у Світанківській 8-річній школі, заочно закінчивши Переяслав-Хмельницьке педучилище. Померла 26.11.1994 року.

3. Глоба Дмитро Мефодійович (народився 15.03.1923 року в с. Пологи-Вергуни). Працював у хазяїна в Австрії. По закінченню війни проживав і працював будівельником у с. Світанок. Помер у 1989 році.

4. Глоба Михайло Мефодійович (народився 20.11.1925 року в с. Пологи-Вергуни). Працював в Австрії на заводі. Після війни працював кіномеханіком по району. З 1958 року проживав у с. Світанок, працював у будинку культури. Помер 20.06.1982 року.

5. Жупина Семен Микитович (народився 15.08.1924 року в с. Комарівка). У неволю потрапив у травні 1942 року. Працював у хазяїна. Після звільнення з Німеччини продовжував службу в Радянській Армії. З 1948 року поселився у с. Світанок, працював в будівельній бригаді. Помер 24.04.2005 року.

6. Завертана Уляна Іванівна (народилася 18.04.1923 року в с. Комарівка). У 1942 році забрали в Німеччину, працювала в хазяїна. Після звільнення в 1945 році була залишена в Німеччині до 1947 року. Після повернення з неволі переїхала в с. Світанок, працювала в рільничій бригаді. Померла 28.10.2003 року.

7. Зражевська Марія Йосипівна (народилася 30.08.1943 року в Австрії). Мати – Шевченко Євдокія Прохорівна (1922 р.н. с. Пологи-Яненки), батько – Каменський Йосип Ілліч (1913 р.н., с. Пологи-Яненки). Забрали їх у неволю в травні 1942 року, працювали в різних хазяїнів. Мати доглядала 10 корів, більше 100 курей та працювала на огороді. Батько теж працював на господаря, проживали поряд. У 1943 році, після народження Марії, у господині через місяць народилася дитина, і обох дітей господиня годувала разом. Мати в той час працювала. На початку 1945 року мати з дочкою повернулася у П-Яненки, а батько повернувся наприкінці 1945 року. Жили разом, мали трьох дочок. Батьки померли: батько – у 1975 році, мати – у 1999 році. Марія Йосипівна вийшла заміж, проживає у с. Світанок, нині пенсіонерка.

8. Качур Наталія Калістратівна (Козацька) (народилася 22.11.1926 року в с. Литвинівка, Жашківського р-ну, Черкаської області). Забрана

в фашистську неволю в травні 1942 року. Працювала в хазяїна в с. Мезерець, Геозорс. Доїла корів, доглядала господарство. Після війни працювала в радгоспі. Проживає з дочкою в с. Світанок.

9. Обертій (Субот) Анастасія Порфирівна (народилася 10.01.1923 року в с. Пологи-Яненки). Забрали на примусові роботи в травні 1942 року. Працювала на фабриці – пральний комбінат біля преса, м. Відень, 14-й бицирк. Переїхала в с. Світанок у 2005 році до дочки.

10. Поліщук (Савченко) Ганна Сергіївна (народилася 22.12.1923 року на Вінниччині). У 1942 році примусово була вивезена до Німеччини, працювала на меблевій фабриці. Після війни, одружившись, працювала на Хмельниччині дояркою на молочно-товарній фермі. Народила і виховала дев'ятеро дітей. З 1982 року переїхала у с. Світанок на проживання до дітей. Померла 17.11.2005 року.

11. Субот Іван Григорович (народився 8.02.1925 року, с. Пологи-Яненки). Забрали на примусові роботи 27.05 1942 року, спочатку копали ями для померлих, розчищали річки, прибирали сніг, будували бомбосховища. Був біля міста Відень (села не пам'ятає), жили в лагері Ціклер. Поселився в с. Світанок у 2005 році.

12. Човгаленко Василь Андрійович (народився 30.01.1915 року в с. Пологи-Яненки). У 1931 році закінчив школу, а в 1936 році – Переяславську педшколу. З вересня 1936 року служив у лавах Радянської Армії в м. Києві, Омську, де його і застав початок війни. Під Лубнами на Полтавщині його війська попали в оточення, звідти їх і погнали до Німеччини. Був в Австрії в м. Лізинг чорноробочим. Звільнили в квітні 1945 року. З 1953 року переїхав до с. Світанок, працював різноробочим у радгоспі. Помер 5.10.2003 року.

13. Шевченко Григорій Йосипович (народився 25.01.1925 року в с. Улянівка). У 1942 році був забраний до Австрії. Працював на залізничній дорозі. Визволили в квітні 1945 року. Після звільнення продовжував службу в лавах Радянської Армії до 1947 року. У 2006 році переїхав до дочки в с. Світанок.

“ДОЛІ, ОБПАЛЕНІ ВІЙНОЮ”

(Матеріали колективної роботи учнів Полого-Вергунівської ЗОШ I-III ступенів на конкурс кращих записів спогадів колишніх в'язнів фашизму, 2005 р.)

“Долі, обпалені війною” – це матеріали, де зібрано розповіді про жителів села Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького району Київської області, яких зараз називають остарбайтерами. Це розповіді про подвиг юнаків і дівчат, яким довелося жити в період Великої Вітчизняної війни, бути на примусових роботах у Німеччині, вижити в тих нелюдських умовах, повернутися на Батьківщину і дожити до сьогоднішнього дня. “Долі, обпалені війною” – це своєрідні матеріали “години спілкування”, на якій була використана ідея “проблеми на долоні”. А це значить, що учень, тримаючи на долоні фотографію остарбайтера, ділився з іншими не тільки зібраними матеріалами, а водночас висловлював свої думки щодо долі депортованих до німецького Рейху на примусові роботи. Не все ще з'ясовано остаточно, не всі подробиці вивчено до кінця. Багато що з зібраного матеріалу потребує додаткових досліджень, документальних зіставлень, нових свідчень очевидців, уточнення через архіви, адже, наприклад, назви всіх німецьких населених пунктів подано зі слів остарбайтерів.

Людмила Болбот, учитель

I

Більше півстоліття минуло з того дня, коли залпи салюту сповістили світ про перемогу над фашистською нечистю. Для нас, підростаючого покоління, це вже історія, про яку можемо дізнатися з підручника. Але набагато реальніше уявляються усі ті лихоліття, коли чуємо розповіді про те далеке минуле від людей, які є живими свідками і учасниками його. Вони живуть поряд з нами. Вони, чию юність і молодість так нещадно обпалила війна.

Нещодавно мені довелося спілкуватись із людиною, яка належить до категорії так званих остарбайтерів. Це Ольга Антонівна Матієнко (Устич) (народилася 8 серпня 1925 року в с. Лецьки), колишня вчителька нашої школи. І саме про те, як перенесла війну вона, мені й хотілося б розповісти.

Ішов 1941 рік. Молода 16-річна Ольга була в полоні своїх юнацьких мрій. Навчалась у Переяславському педучилищі. Мала великі плани на майбутнє. Хотіла успішно закінчити училище, працювати, створити сім'ю. Так хотіла, щоб швидше пролетіли чотири роки, бо саме тоді мала б провести свій перший урок. З нетерпінням чекала того дня, коли вперше увійде до класу і погля-

не в захоплені очі дітей. Дуже хотілося, щоб діти дізналися від неї про щось нове. Ні про що погане й не думала, не думала, що всі плани, мрії так обірвуться. І надалі плекала надію про щасливе майбутнє. Ось уже розпочалися канікули. Ольга збрала речі і з подругами пішла додому. Дійшли до села, потім кожна пішла у свій бік. Вдома Олю вже чекали. Того дня Оля встала рано, вона хотіла більше встигнути зробити. Вона вийшла на вулицю. Ранок був сонячний. У саду співали птахи. Ніщо не віщувало біди. Мати клопоталася біля печі. Батько порався на подвір'ї. Брати ще додивлялися солодкі сні.

У селі розпочинався ще один трудовий день. Хтось поспішав на роботу, хтось вигонив у череду корів – кожен займався своїми повсякденними справами. Батьки Ольги також ішли на роботу. Вони повинні були повернутися ввечері, але чомусь повернулись через кілька годин. Їхні обличчя були схвильовані. Дівчина дивилася на них стурбованим поглядом.

– Війна. – ледве промовила мати. Страшне слово поволі проникало у свідомість дівчини, впритул наближаючись до майже втілених у життя мрій. Ольга ніби відчувала, як руйнувалися всі її плани. На зміну щасливим дням прийшли чорні будні. Життя продовжувалося. Своїм чорним крилом війна торкнулася і сім'ї Устичів. Старший брат Ольги Антонівни воював на фронті, батько працював на спорудженні оборонних укріплень. Вдома залишилася мати та двоє братів. Було дуже тяжко. Не забарився той час, коли село окупували німці. І не знала Ольга, що найстрашніше попереду. Від людей чула Ольга, що вивозять прокляті нелюди українську молодь у фашистське рабство. І ось уже в Лецьках оголошують набір юнаків і дівчат у Німеччину, обіцяють їм велику платню і райське життя.

До Ольги в дім зайшов староста їхнього села. Він сказав, щоб мати Олі сама вирішила, кому із дітей їхати в Німеччину. Мати записала в список Олю, тому що дівчина недавно хворіла і мати думала, що її не візьмуть, щоб вона не заразила німців. Але фашисти вже розуміли, що українці беруть довідки про хворобу просто для того, щоб залишитися вдома. Усю молодь збрали в першій школі Переяслава. Це було у травні 1943-го року. Звідти їх повезли до залізничної станції. А вже там посадили в товарні вагони і повезли в Німеччину. Ольга Антонівна й до цього часу пам'ятає, яким тяжким та неприємним був той шлях. Вони кілька раз зупинялись, на зупинках їм давали баланду. Ця їжа була дуже несмачна. А ще підкріплювалися сухарями, які брали з дому. З Ольгою в одному вагоні їхала дівчина, яка для того, щоб залишитися вдома, обпекла собі руку. Та на цю дрібницю фашисти не зважали – їм потрібні були працівники.

Після довгої дороги вони нарешті дісталися до призначеного місця. Там було розподілення новоприбульців. Одних забирали на фабрики, інших на заводи, когось фермери забирали працювати у своєму господарстві. Ользі випала тяжка робота: спочатку на цегельному заводі, а потім на будівництві залізничної колії. Ця робота була тяжкою навіть для чоловіків. Працювати починали рано, закінчували пізно. До цього часу Ольга Антонівна навіть не уявляла, що їй доведеться так тяжко працювати: носити важке каміння, кидати лопатами землю, укладати важкі шпали та рейки. На будівлянні за ними наглядали німецькі інженери. Наглядачі були різні: одні були дуже жорстокими і при найменшій помилці кричали на людей, погрожували, а були й такі, які жаліли та іноді могли дати п'ять хвилин відпочинку. Але загалом було так: коли йшов дощ, то наглядачі сиділи під покриттям, а працюючі люди просто сиділи під дощем та чекали, поки він пройде. Були частими випадки, коли від тяжкої роботи люди помирали. Робочих годували двічі на день, їм давали варену брукву або баланду.

Згодом (через два місяці) Ольгу Антонівну переводять на інше місце роботи у с. Виграу. Там вона працює на фабриці з виробництва скла. І тут робота була нелегкою. Крім роботи на фабриці, Ольга Антонівна повинна була ще й готувати їсти. Для цього вона вранці на годину раніше вставала, а ввечері на годину раніше звільнялася. Робота ця не була складною: помити картоплю, залити водою та поставити на вогонь. Ольгу Антонівну не полишали мрії про майбутнє. Вона надіялася на перемогу її народу. Мріяла про день, коли війна вже скінчиться. Вона вже знала, що радянські війська вигнали німців з Радянського Союзу. Бої вже точилися на території країн Західної Європи.

17 лютого 1945 року радянські війська звільнили від неволі усіх працівників фабрики с. Виграу. Але шлях Ольги Антонівни до рідної домівки виявився набагато довшим, ніж шлях до Німеччини. Бо довелося ще довго працювати на фермі у селі поблизу м. Бунслау, для того щоб забезпечити молочними продуктами Радянську Армію. Там зустріла День Перемоги. І тільки в грудні 1945 року Ольга Антонівна змогла повернутися додому. Дорогою в Ольги Антонівни на очах з'являлися сльози. Після двох довгих років каторги нарешті вона поверталася додому. Вже були на території України. Так приємно було дивитися на рідні землі, поля, ліси, лани, гаї, сади. Українська земля вільна!

.Обпалені війною мрії потроху почали оживати, пускати перші тендітні паростки. Поволі почала повертатись Ольга Антонівна до життя. Закінчила педагогічне училище. Поїхала за направленням вчителювати на Закарпаття. Через

деякий час повернулася в рідні краї, де і працювала в школі до виходу на пенсію. Задумуюсь над долею цієї жінки: скільки сили волі, нескореності, терпіння треба було мати, щоб пережити ті два страхітливі роки фашистської неволі, не втративши віри в людей, надії на краще життя!

Оксана Охріменко, учениця 6 класу

II

Я хочу розповісти про свою сусідку – Одинець Парасковію Гордіївну, яка народилася 21 вересня 1923 року в нашому селі. Дитинство її припало на роки колективізації. Було воно і босоногим, і в холоді, і в голоді. З берегів дитинства найбільше запам'яталися довгі зимові вечори, коли мама вишивала рушники і вчила цьому мистецтву доньку. А з особливим трепетом згадує баба Параска про те, як у 1933 році батько забрав її, відмінницю-третьокласницю, з собою на заробітки. Через декілька років родина повернулася, бабуся ще й досі пам'ятає опустілу хату і знівечений сад.

Ще одна подія назавжди врізалася в бабусину пам'ять, коли лагідного червневого дня залетіла в село звістка про початок Великої Вітчизняної війни, Парасковії було тоді 18 років. Чорною сторінкою юної Параски стало 27 травня 1942 року. Її разом з односельцями викликали до сільської управи для відправлення на роботу до Німеччини. Потім повезли до Переяслава, на нічліг під пильною охороною зупинилися в школі №2, а звідти вже у товарняки, які прямували до Німеччини. Зупинку потяг зробив у Польщі. Дівчина допитливо вдивлялася в оточуючий світ і намагалася якомога швидше зрозуміти призначення цієї зупинки. Коли бабуся мені розповідала цей факт, я бачила, як вона стулила повіки, мені здалося, що вона намагається пересилити якийсь страх, а, можливо, й біль.

– Дитино, ти знаєш, що зупинка була зроблена для того, щоб усі майбутні робітники Рейху пройшли санобробку, тобто всіх облили крижаною водою, – сказала бабуся.

Дорога життя повела її в Німеччину, в Арбант, але щодня кожна травинка нашіптувала їй про рідне село. Як стверджує Парасковія Гордіївна, їй все ж таки повезло, бо вона працювала на хазяїна. У нього було ще двоє робітників: чех і дівчина із Закарпаття. Я зробила висновок, що й через роки бабуся не тримає в душі образу на господаря. Вона радіє з того, що німець був доброї, лагідної вдачі, тому для своїх робітників виділив окрему кімнату для проживання. Вставали рано-рано, з першими променями сонця, о 4-й годині ранку. Як часто доводилося дівчині витирати рукавом сльозу, яка відразу набігала на очі при згадці про домівку, але вона знаходила

силу і продовжувала виконувати роботу. Доїла корів, порала свиней, обробляла город. Господар поважав працьовитість найманих робітників, дозволяв сидати за одним столом.

– Я попала в роботящу німецьку сім'ю, бо господарі теж багато працювали. З відношенням до нас теж можна було змиритися. Але яке ж то життя в неволі? Особливо чекали неділі, адже після обіду роботу вже ніяку не загадували, – із сумом сказала Парасковія Гордіївна.

– Але, знаєш, внучко, – додала вона, – найкращі спогади, які живуть у моєму серці, це повернення додому!

Баба Параска сіла на поріг і задумалась. Напевно, перед її очима сплинув 1945 рік, рік Перемоги. А в моїй уяві постала політична карта світу, і я думкою почала долати разом з бабусею шлях з далекої Німеччини у рідне село. Бабуся жвавіше почала розповідати про те, як на початку 1945 року місто бомбили. Параска Гордіївна тоді твердо вирішила повертатися додому пішки. Терниста стежка до рідного села пролягла через розбиті дороги Чехії та Польщі, проте наполегливій дівчині таки вдалося добратися на збірний пункт, звідти її переправили до Миронівки, а потім через Дніпро на рідну Переяславщину. Повернення додому тривало більше місяця.

Під час цієї зустрічі зі своєю сусідкою я познайомилася ближче, проте враження мої майже не змінилися: надзвичайно скромна, ввічлива, з приємною посмішкою. У заслугу собі нічого не ставить, вона й сьогодні вся в роботі, у повсякденних господарських справах і турботах про своїх трьох дітей, проте роки, прожиті в Німеччині, залишили чорний слід в її серці на все життя.

Життя триває. Я сьогодні знову тією ж стежкою повертатимуся зі школи додому, знову минатиму двір Парасковії Гордіївни, милуватимуся засніженими деревами і думатиму про те, щоб ніхто і ніколи не зазнав лихоліття війни.

Ірина Кузьменко, учениця 10 класу

III

Ніколи життя селян не було легким. Треба сіяти, доглядати посіви, збирати врожай, доглядати тварин. Усьому із самого дитинства вчилися діти у своїх батьків. Із чотирнадцяти років пішла працювати в колгосп і моя прабабуся Параска Платонівна Антоненко. Все, що треба було робити, усьому навчилася; і так би воно й тривало, хоч важке життя, але вдома, на рідній землі. Та ще перед війною в неповні 40 років померла мама. І залишилася баба Паша єдиною жінкою в родині і ще три чоловіки: два брати і овдовілий батько.

Із цією бідою майже змирилися, та прийшла нова – фашистська навала, яка увірвалася в життя мирного населення країни. Першим на фронт

Німеччина, 1944 р.

пішов старший брат, потім батько, та невдовзі він поранений повернувся додому. Страшні дні наступили для 22-річної Паші. Від двох наборів молоді на примусові роботи в Німеччину їй допомогли добрі люди захватитися. Ховалася аж у селі Комарівка у своїй тітці. А на третій раз не встигла піти з дому і разом зі своєю подругою заховалися у скирту соломи. І хоч німців у селі вже не було, але чорну свою справу робили свої ж поліцаї. Спочатку як заручника взяли пораненого батька і тримали тиждень у заперті. І хоч протягом трьох днів сиділи дівчата в схованці, та на світанку четвертого дня їх вистежили і схватили, як бранок. Навіть не дозволили забігти додому, щоб одягнутись і взяти шматок хліба, посадили на підводу і відвезли в Переяслав.

З усіх кінців Переяславщини звозили таких же нещасних хлопців і дівчат і закривали у Троїцькій церкві. Три дні просиділи в чеканні "страшного суду" голодні й холодні. На четвертий день підігнали криті машини, їх загнали і повезли на станцію Переяславська і вже тут поліцаї передали "живий товар" німцям. Їх завантажили у вагони, якими перевозили скот і, повезли Бог знає куди. Про їжу ніхто і не згадував, та й бранцям було не до їжі. Кожен прощався з Батьківщиною і ждав Божого благословення. І лише коли приїхали в Польщу і поляки дізналися, кого везуть у вагонах, то люди навиносили їм і супу, і хліба. У Німеччині їх вивезли в якісь гаражі і тримали там ще три дні. Потім почали розбира-

ти на роботу: групами, по одному, по двоє. Бабу Пашу разом з двадцятьма такими ж бранцями відправили на роботу в місто Вальово. Господарі виявилися добрими людьми. Хазяйка – німкеня, а господар – поляк. Він у 1912 році був у Росії у полоні, трохи говорив російською мовою, і тому добре відносився до своїх робітників. Працювали в полі, на лісопилні, у лісі. Годували скромно, але голодними не були. Жили за 80 км від Берліна, і коли настала перемога, то зарево від салютів і зеніток було видно їм. Коли почули про перемогу, то від щастя плакали.

Баба Паша часто згадує роки перебування на чужині, і я намагаюсь зрозуміти, навіщо було німцям вивозити цвіт України з рідної землі на чужину. Адже якби всі вони працювали на своїй землі, то приносили б користь Україні. Я просто не можу спокійно слухати і уявляти, як це молоді дівчата і хлопці під вартою їхали в безвість і навіки прощалися з рідною землею, зі своєю Батьківщиною, зі своїми рідними. Після війни баба Паша повернулася в село. Старший брат загинув на фронті, батько одружився вдруге. Другий брат ще був на фронті. Довелося засукувати рукава і приступати до відбудови колгоспу. У 1948 році баба Паша одружилася з односельцем, який повернувся з війни. Увесь час працювала в колгоспі. Виростили сина і дочку, має п'ятьох онуків і п'ятьох правнуків. Зараз їй уже 85 років, про своє життя розповідає і розповідає. Слухаєш таку сповідь – і наче на екрані телевізора спливають епізоди з життя колись молоді красивої дівчини. Життя кожної такої людини – це сторінка історії нашої країни, із таких сторінок складена та "Історія України", яку ми сьогодні вивчаємо.

На мій погляд, ще багато невідомлено правди про ті часи. Життя триває. У цьому році ми відзначаємо 60-річчя Великої Перемоги. Нам, молодим, – це звичайне свято. Іноді я замислююсь над подіями 60-річної давності і над тим, що принесла ця страшна війна людству. Так, мої три прадіди у віці 23–28 років не повернулися з війни. Мої дві прабабусі у віці 21–24 роки залишилися з маленькими дітками на руках вдовами. Мої два дідусі і бабуся ніколи не знали батьків, а росли сиротами. Мої батьки не знають своїх дідусів, а лише з історії Великої Вітчизняної війни знають їх, як тих, хто поліг у боях за те, щоб ми сьогодні жили. Я бачила, як на свято 9 Травня моя бабуся клала квіти доobelіска, де є прізвище її батька, мого дідуса, і як по її обличчю текли сльози. І як клятву перед тими, чий прізвища написані наobelіску, і перед тими, хто поліг у боях, я дала сама собі: завжди пам'ятати, кому завдячую своїм життям, не забувати дороги до їхobelісків.

Яна Степаненко, учениця 11 класу

IV

Глоба Ганна Павлівна. Багато добрих слів можна сказати про цю людину. Їй притаманні почуття обов'язку і відповідальності, скромності і добропорядності. І коли я дивлюся на цю привітну, усмінену жінку, мимоволі думаю: "Як добре, що поряд є такі люди".

Отож моя розповідь про неї.

"Як прийшла війна, мені було 16 років. У червні 1942 року в неділю було весілля. Приходжу додому, а мати плаче: "Доню, принесли повідомлення, ти, дитя, пойдеш у чужу державу". Напекла мені мати коржиків на дорогу. На другий день підводами повезли нас, дівчат. Рідні позаду йдуть, плачуть, а поліцай на коні гонив усіх нагайкою. На станції Переяславська погрузили на товарняк. У м. Відні, як приїхали, вишикували нас на майданчику. Вісім рядів відрахували (де і я була) і на фабрику направили. Машиною повезли в м. Вінпаснг. На взуттєвій фабриці робили боти для цивільних. Ми були 10 місяців там у закритому приміщенні. Жандарм водив нас на фабрику і додому, де ми спали. Робили кожен день позмінно 8 годин на день. Платили по 12–18 марок на місяць. Годували дуже погано, варили якусь баланду: у воді зварена бруква кусочками і картопля де-не-де плаває. Перший рік отримувала листи від матері і невеличкі посилки по 250 г.: насіння гарбузове і маленький шматочок сала. Це поки німці були в селі, а як радянські війська їх вигнали, ніякої вісточки більше не було з дому. Потім перевели нас у бараки, дали OST – знак, який був причеплений у нас на грудях. Пізніше перевели в м. Нойштадт на аеродром. Там ми чистили, витирали запчастини, розвантажували вагони. Жили в селі за 7 км. Знову направили в м. Гетенберг на завод, де виготовляли патрони. Біля станка стояли по 12 годин. Пізніше мили підлоги в штабах. Часто літаки бомбили. У травні 1945 року нас визволили. Поїхали в Будапешт на станцію, де був пересильний пункт. Звідти через два місяці поїздом відправили нас на Київ."

Минали роки. Ганна Павлівна весь вік працювала в колгоспі, ще й досі вергунівські поля пам'ятають дотик її ніжних працюючих рук. Баба Ганна вважає себе щасливою і вірить в те, що доля мого покоління буде набагато кращою, ніж молодість її ровесників.

Ольга Кузьменко, учениця 10 класу

V

Морозного ранку 4 січня 1921 року народилася Товкун Галина Назарівна – це моя сусідка.

Швидко пролетіли роки: з radoшами і незгодами, мріями і сподіваннями. Сьогодні ця бабуся має багатий життєвий досвід, за її пле-

чима тяжка селянська праця. Вона вивела у великий світ дочку, долаючи труднощі і перешкоди, вона живе життям своїх онуків і правнучки і по-материнськи широко радіє їхнім успіхам. На моє прохання погортати прожиті сторінки свого життя бабуся відгукнулася з радістю.

27 травня 1942 року – це день, коли двадцятирічна Галина була депортована до німецького Рейху на примусові роботи. Галина потрапила до Австрії. Ніжні дівочі руки обпікала гаряча вода, бо довелося прати одяг солдатам. Цю роботу Галина виконувала недовго, лише до грудня, тому що молодий організм дівчини не витримав холодної дощової погоди, коли потрібно було витрушувати одяг перед пранням.

– Треба тобі до лікарні, – сказав господар Галі. Дівчина зраділа. “Нарешті, нарешті, хоч у шпиталі відпочину”, – майнула в голові думка. Але господар виявився людиною, яка не дотримала свого слова. Хвору він відвіз не в лікарню, а у в'язницю. Там дівчата зустріли Галю привітно. У вільну хвилину подруги говорили про нові ідеї, задуми, плани. Згодом дівчат забрали на завод, де виготовляли паровози. Оскільки Галя була зовсім знесилена, то їй довелося працювати прибиральницею. Жили в бараці, їсти давали небагато: морква, бруква. Ще й зараз, через роки, бабуся дивується: звідки бралися стільки сил та енергії? Відповідь, певно, проста любов до рідного села, до України – до всього того, що зветься нашим: до голубих плес боліт, зелених луків, ніжнього верховіття беріз, мережива українських вуличок. А як хотілося домашнього хліба?

– Я ще й досі пам'ятаю присмак “німецького хліба” із жолудів і тирси. Наша розмова тривала.

– З роками мені все дужче не подобається зимова днина, – сказала бабуся.

– Чому? – запитала я.

– Знаєш, як холодно було в бараках, особливо взимку, адже там ніхто не топив! Інколи якось робітникам вдавалося вкрасти шматочок вугілля – ото радість, здавалося, що температура в бараці піднімалась на енну кількість градусів. Дуже рідко виплачували гроші, але за них ми не могли нічого купити.

Галина Назарівна кожного вечора вдивлялась далеко-далеко, її думка перетинала горизонт. Вона вірила в те, що скоро увійде наша армія і всі робітники повернуться додому. Із цією думкою Галя рила окопи під Будапештом, вона раділа кожній невеличкій звістці про лінію фронту. Хтось із німців тікав, а хтось ще жорстокіше примушував робітників працювати. Будапешт брали довго, Галя разом з дівчатами, за порадою наших воїнів, переховувалися в лісі. Там зустріли підводи.

– Дівчата, зараз їхатимуть машини. Вони вас заберуть і...

Баба Галя каже, що останніх слів тоді вона не розчула, але серцем зрозуміла, що її чекає довга стежка додому.

Юлія Субот, учениця 10 класу

VI

Як почалася Велика Вітчизняна війна, моя бабуся Мисюра Марія Захарівна, 1925 року народження, закінчила 7 клас. Вона більше не ходила в школу. Бабуся розповідала мені про своє життя ось що.

“Як зараз пам'ятаю: була Зелена неділя 1942 року. Вся молодь гуляла на весіллі у моєї сусідки, і прямо сюди принесли мені і багатьом моїм подругам повідомлення, що завтра 27 червня 1942 року повезуть на роботи в Німеччину. На другий день посадили нас на підводи і повезли. Через усе село за нами йшли наші рідні, гірко плачучи, а ми собі теж плачемо, бо не знаємо, чи повернемось назад, і що з нами буде. Привели до м. Переяслава з усіх сіл району, а потім усіх разом до станції Переяславська. Погрузили в товарняк, як “телят”, і відправили до Німеччини. Їхали ми два тижні і не знали, куди нас везуть. Привезли і там сказали, що ми в Австрії, м. Відень. Дали команду вишикуватись в одну шеренгу, поділили нас пополам: одну частину на фабрику, а другу частину – на села. У м. Штукерау поселили нас дівчат (що на село відібрали) у велике приміщення. Ми намостили тюки із соломи і жили там, поки нас не забрав фермер. Я попала в село Мольменздорф із трьома своїми подругами, а на другий день привезли в те саме село дівчат із Великої Каратулі. Мене віддали на роботу в сім'ю, де жили батько з невісткою (молодий хазяїн на війні був). Спочатку було дуже важко. Не розуміла їхньої мови, загадують робити – теж не розумію. Тільки й було радості, як несучи молоко в молочарку, то побачуся там зі своїми подругами. Із часом навчилася говорити по-німецьки. Кожний день вставала о четвертій годині ранку і лягала дуже пізно. Виконувала всю сільськогосподарську і домашню роботу: сапала і копала картоплю, буряки, в'язала снопи, сіно заготовляла, порала корови, свині, посуд мила. Перший рік отримувала листи з дому. Радість була, що вісточку з дому от римуєш. Останні два роки листи вже не приходили. Чули пізніше, що скоро наші війська прийдуть і визволять нас. Це сталося на початку травня 1945 року. Ми вільні. Можемо повертатися на свою рідну Україну. Тоді я з п'ятьма дівчатами з Поліг-Вергунів і Великої Каратулі взяли підводу і поїхали до Чехословаччини в м. Братіслава. Пробыли там місяць, поки нас не оформили на наш поїзд до Києва”.

Моя бабуся дуже працелюбна, тож я маю зкого брати приклад. Вона за своє життя зуміла

впоратися з усім, що випало на її долю: голодом, війною, розрухою. Вона змалку навчила мене любити свою землю, свій народ, свою Батьківщину.

Надія Мисюра, учениця 7 класу

VII

Над світом зійшло сонце. У золотистих його променях швидко висохла нічна роса, а зелене листя дерев піднялося назустріч осінньому світлу й теплу. О цій прекрасній порі, 79 років тому 1 вересня 1926 року, з'явилася на світ маленька дівчинка Пономаренко (в одруженні Фесун) Оксана Силуанівна. Їй судилося вирости, бути на примусових роботах в Німеччині, стати вчителькою математики, працювати в с. Полого-Вергуні і жити у своїх учнях. Проте це все було в майбутньому.

Дитинство і шкільні роки Оксана Силуанівна згадує, як щось світле і гарне. Молода дівчина мріяла про те, що закінчить школу і здобуде найкращу професію у світі – стане вчителькою. Однак доля розпорядилася по-своєму.

22 травня 1942 року Оксану забрали німці на роботу. Ще в потязі дівчина думала: куди? Ніхто точної відповіді не знав, а коли дивилась у малесеньке віконце, їй часто вважалася мама, здавалося, що ось-ось потяг зробить зупинку і на пероні стоятиме рідна ненька. По приїзді було повідомлено, що це Австрія, Трайскірхен "Земперіт". Приїжджих поселили у табір, який був обгороджений колючим дротом. Оксані довелося освоювати станок на гумовій фабриці. Важка робота забирала багато сил, адже часто доводилося працювати в нічну зміну. Як важко було вставати зранку, як боліли руки й ноги, а снаги додавали сни, в яких вона бачила рідне село весною, що потопало в зелені. Мрії дівчини розганяв суворий конвой, який щодня, за будь-якої погоди, супроводжував робітників з бараку на фабрику – і так кожен день у роботі. Усі ті дні жила одна мрія – швидше повернутися додому і взятися за роботу, щоб вдихнути в маленькі дитячі серця формули, аксіоми, теореми. Оксані Силуанівні, як мені здалося на перший погляд, і сьогодні важко описати ту радість, коли в квітні 1945 року Радянська армія визволила робітників. В армії Оксана працювала прачкою.

Роки летіли через радощі і горе, перемоги і прикрощі, задоволення і розчарування. І ось рідна домівка. Шепіт берізок і легкий вітерець степових трав через роки приведе Оксану Силуанівну у Полого-Вергунівську школу на посаду вчителя математики. Швидко плинув час. Ніби вчора молода вчителька переступила поріг школи, незчулася, коли вирости син і донька, а вже сивина посріблила скроні і онука щебече: "Здрастуй, бабусю". Оксана Силуанівна вчила

мою маму. Її врівноважений, лагідний голос, її закоханість у свою роботу пробуджували в маминих однокласників бажання вчитися, добавляли впевненості у своїх силах. І сьогодні Оксана Силуанівна говорить так:

– Я не шкодую, що моя життєва стежина пролягла до школи. І хоча я чула вже сотні, тисячі разів срібний голос шкільного дзвоника, ще й сьогодні в серці щось знову ворушиться. Мені здається, що ще хвилинка – і я відкрию двері класу і побачу допитливі дитячі очі.

Ірина Охріменко, учениця 7 класу

VIII

А я хочу розказати про свою прабабусю Накоренку Марію Стефанівну. Вона народилася 12 жовтня 1925 року в цьому ж селі, що проживаю й я. Саме тут вона зробила свої перші кроки. Ще й досі прабабуся любить розповідати про свою маму, про її ніжні й надійні руки, що й нині здаються їй крильми, а ще смерть 3-х менших братиків і сестричок. Баба Марія змалку поріднилася з вергунівською природою, відчувала себе її найріднішою донькою. Любила болото, зорі, поле попри всі життєві труднощі. Життя тривало, дзвеніли дитячі голоси. Своє майбутнє баба Маша пов'язувала з рідним селом. Та чорним журавлем у село залетіла звістка про початок війни. Забрали бабусю в Німеччину 22 червня 1942 року. Мені навіть важко уявити, як можна забрати ось цю дитину (*погляньте на це фото*) у батьків. Я дивлюся на її очі і натруджені руки і часто думаю, як могли ці ніжні, тоді ще дитячі руки виконувати найважчу роботу. Працювати не вдома на городі, а в далекій Німеччині.

Бабуся назавжди запам'ятала страшну дату – 22 червня 1942 року, коли їх, вергунівських

Марія в Німеччині

юнаків і дівчат, викликали до сільської управи для відправки в Німеччину. Потім підводами повезли на станцію, а згодом усіх посадили в товарний поїзд, який прямував до Рейху. Страшна подорож до Німеччини тривала 15 днів. Аж ось вона в Німеччині, у країні ворога. Одного разу я, насмілившись, запитала: “А чи було Вам там страшно?” У відповідь бабуся довго мовчала, а потім, витерши сльозу, додала: “Таким тоді було життя”. “А яким?” – ніяковіючи, додала я. “Краще тобі, дитки, і не діждати”, – з сумом в очах сказала Марія Стефанівна.

Бабуся жила в бараці в одному селі. Там було їх 80 чоловік. Увесь барак жив ніби за певним розкладом: о шостій ранку з поліцаями всі прямували з барака до залізничної колії, там сідали на потяг і їхали на гумову фабрику, а о сьомій годині вечора поверталися з роботи назад. Моя бабуся не любить гумових чобіт, а знаєте чому? Тому що в далекому 1942 році їй довелося виготовляти тисячі гумових ботів, запах яких вона пам'ятає й досі. Довелося моїй бабусі попрацювати й на німецькому аеродромі, і на гільзовому заводі. За роботу платили дві марки. Робітники могли купити листівку, кусочок хліба, а через півтора року – навіть яблуку.

“Бабусю, а що ж ви їли?” – поцікавилася я. “Годували бідно. Які страви були? . Бруква, а на якусь свято – то картопля і маленький шматочок хліба. Іноді можна було підробити у якогось господаря – отоді вже наїдалися,” – відповіла бабуся.

Марія з подругою після війни, праворуч

Так ішли дні за днями. Поширювалася звістка, що наступають наші. Німці стали посилювати охорону, але все ж таки бабусі вдалося сховатися в лісі під опалим листям. Марія Стефанівна два дні йшла, шукаючи якоесь поселення, але трапився тунель. Там пересиділа три дні, а потім пішла далі, як каже бабуся, куди дивились очі. Минала село за селом, шукаючи збірний пункт. В одному із сіл такий пункт вона знайшла, цілий місяць довелося чекати бабусі відправлення додому. Що не кажіть, чекати дня відправлення до рідної домівки – це нелегка справа. Ось такий життєвий шлях моєї прабабусі – Накоренок Марії Стефанівни, простої дівчини із селянської сім'ї, яка виросла в бідності, пропрацювала все життя в колгоспі і виростила прекрасного сина і, до речі, витішила мене.

Яна Накоренок, учениця 4 класу

IX

Теплого осіннього дня 25 жовтня 1923 року в простій селянській родині Пономаренків народилася дівчинка, яку нарекли Парасковією. Родині жилося нелегко, довелося пережити і голод 33, і становлення колгоспу. Швидко промайнуло дитинство. Дівчина мріяла про краще життя, про щасливу долю. Усі мрії Парасковії перекреслила війна. Треба було якось виживати, щось їсти, навчитися жити з думкою про те, що повсюди діють німецькі закони.

Німеччина. Чимось незвичним, таємним і незвіданим повіяло на неї, коли вийшла з вагона і ступила на землю. Сльози заливали очі, вона не бачила ні зелених крон дерев, ні різнобарв'я квітів. Працювати довелося в Бреславі в селі Браншут на хазяїна. Виконувала всю роботу: тільки спалахне ранкова зоря, а вона вже на ногах, уже доїть корів, сипле зерно птиці, прибирає подвір'я, сапає город – усього і не перелічити. Після визволення (а це було в лютому 1945 року) Парасковія Селіванівна працювала санітаркою.

Складне, тернисте життя не зробило її душою черствою, байдужою. Навпаки, воно загартувало, навчило долати труднощі, знаходити вихід із будь-якого становища. Її серце, її душа, як пісня, була завжди близька і зрозуміла людям.

Довгого Вам віку, Парасковіє Селіванівно!

Роман Світличний, учень 7 класу

X

А я хочу розповісти про свого батька, Красноку Миколу Івановича, який народився 10 квітня 1945 року у військовому госпіталі м. Лігніц. Це був збірно-пересильний пункт, який організували

радянські війська на місці колишнього конц-табору. Моя бабуся, батькова мати, Краснюк Марія Яківна, була депортована до німецького Рейху на примусові роботи 25 травня 1943 року, де й пробула до серпня 1945 року. Мій батько любить розповідати про свою маму, про її добру посмішку, тихий голос, ніжний дотик рук. Молода, вродлива, добра. Вона, як птиця, завжди оберігала свого сина, намагалася завжди підставити своє мужнє жіноче плече, прохала Бога захистити її синочка. Вона доклала всіх зусиль, щоб немовля вижило у складних умовах пересильного пункту. Батько інколи говорив про те, що відбулося тоді, називаючи чудом, або Божим подарунком. Марія Яківна леліяла своє пташеня, яке щодня впевненіше ставало на крило. Їй хотілося жити! Їй хотілося швидше повернутися додому.

Через роки батько присвятить їй свої вірші.

Присвячується мамі під час служби в армії, березень 1964 р.

Матері

Мамо моя рідна і єдина,
Кожен день від сина ждеш листи.
Вже зачервонілася калина,
Та все ходиш на дорогу ти.

Думаєш, зі мною сталось лихо,
Застудився я, чи захворів?
По ночах, буває, плачеш тихо
Під тривожний шелест яворів.

Я для тебе все ж така дитина,
Яким був багато літ назад.
Та у мене ж є своя родина
Із ровесників, братів, солдат.

І не гнівайсь, я прошу, на мене,
Я тобі сьогодні написав,
Що у сні я часто бачу клени,
Де колись уперше покохав.

Я прийду до них і поклонюся,
А тобі ж сьогодні я скажу:
Ти спокійно спи, моя матусю,
Я твій сон надійно бережу.

Усім воїнам-фронтовикам часів Великої Вітчизняної війни батько теж присвятив свій вірш.

Повернення

То не просто іде подорожній,
То моряк повертався з війни.
У кишнях рукава порожні,
А на грудях ясні ордени.

Він ішов, зупинившись у полі,
Де у лісі кричали сичі.
До вікна він підходив поволі,
Тихий жаль у душу несучи.

До дверей підкрадався потихеньку,
З-поміж яблунь струнких у саду.
Він боявся, бо мати старенька,
Ще не знала про горе й біду.

Як то жінка його. Катерина.
Він ще й сина ж на руки не брав!
Вітерець забігав із-за тину
І заходив у правий рукав.

Він постукав у двері ногою,
Бо інакше ж не можна – без рук,
І почули його за стіною,
Наче серця притишений стук.

Катерина схопилась – і в сні,
Мати двері скоріш відкрива,
І побачила. Гришо, мій сину!
Ох, доленько ж наша гірка.

Як же їх приголубить, обняти,
Чим же їх пригорнуть до грудей?
Рукава обцілює мати,
Катерина синочка веде.

Син ще батька ніколи не бачив,
Та не батькова в тому вина.
Катерина з дитинкою плаче,
Це ж наш батько, говорить вона.

Перший раз надірвалися губи,
Він заплакав, бувалий моряк,
Як же сина йому приголубить,
Змайструвати човна, чи літак?

Хай сльозою щока твоя вмита,
Ти поплач, щоб сміятися знов.
Твоя кров за Україну пролита,
Перелита у синову кров.

Будуть роки, і після розлуки
Ваше щастя сімейне в'язать,
Тільки батько синочка на руки,
Вже ніколи не зможе узять.

Спогади моєї бабусі, як зараз вони потрібні мені. Зараз мені важко пригадати все те, що розповідала вона мені, і лише з роками я розумію, що багато втратила наша родина, не запам'ятавши всіх бабусиних розповідей.

Батькова життєва стежка виявилася нелегкою. Усе життя, не шкодуючи сил і часу, усього себе віддавав нам, своїм чотирьом дітям. Він ще по-

вен життєвих сил, творчих задумів (продовжує писати вірші) і наснаги. І йому є ще про що розповісти своїм дітям і онукам.

Сергій Краснюк, учень 10 класу

XI

7 грудня (?) народилася Верещук (Федоренко) Ганна Семенівна. Дитинство цієї жінки не назвеш легким. Крім неї, у сім'ї були ще три брати та дві сестри. Закінчила 5 класів і пішла працювати в колгосп. Жила дівчина своїми мріями, та 22 червня 1941 року пролунало страшне слово "війна.", почалися дні чорної неволі. Багряніли пожежі над переяславськими селами. У руїни і попелища перетворювалися будинки. Прийшов німецький порядок і у Вергуни. А ще страшнішим було повідомлення про відправлення до Німеччини. 23 березня 1943 року Ганну з іншими жителями села схопили і повезли до Переяслава і далі, далі, далі.

"Як житиму без рідної домівки, що буде зі мною?" – ці питання ще дужче ятрили серце.

Німеччина. Манівредль. Здається, мов потрапили на величезний базар. Але торгують не овочами і фруктами, не одягом і взуттям, а людьми. Пильне око ката дивилося на українських дівчат. Нарешті їх розподілили, а, може, правильніше сказати, взяли на роботу. Ганна потрапила до багатой хазяйки. Переступивши поріг господи дівчина злякалася, підкосилися ноги: чи справиться вона з роботою, чи триматиме в руках господарка нагайку? "Треба жити", – сказала тоді Ганна і приступила до роботи. З 5 годин ранку дівчина була вже на ногах. Треба було подоїти корів. Тільки віднесла молоко, бігла давати їсти свиням. Ще рубала дрова, прибирала подвір'я, наводила порядок у хаті. Ганна Семенівна ще й сьогодні дивується, як вона могла все те зробити. Хазяйка була суворою, злою жінкою. І розраду баба Ганна знаходила у своїй невеличкій кімнаті. Щоночі вона пригадувала село, рідну домівку і подумки линула на Україну. Вона вірила в те, що одного дня їй скажуть: "Ви вільні, ви можете повернутися додому". Йшли дні за днями. Звістка про наступ Червоної армії передавалася з уст в уста. Перемога. Довгоочікувана Перемога. Тепер можна повертатися додому.

Проїшли роки. Ганна Семенівна говорить, що з-за щоденних турбот незчулася, як вирости вже внуки, які сьогодні додають сили і наснаги. Вона не змогла врятувати від страшної хвороби сина, хоча десятки років сама лікувала односельців. "Така вже моя доля", – зі сльозами на очах додала Ганна Семенівна.

Ірина Авраменко, учениця 8 класу

XII

У травні цього року минає 60 років, як скінчилася Велика Вітчизняна війна. Усе менше і менше очевидців страшних воєнних подій залишається в живих. І тільки небагато очевидців тих подій можуть пригадати і розповісти нам, своїм правнукам, про те, що вони пережили. Ось розповідь однієї з тих, що перенесла у своєму житті і голодомор, і війну, і всі ті поневіряння, які випали на її долю. Народилася Глоба (Карнаух) Палажка Пилипівна в с. Віненці 10 листопада 1918 року. Страшна недуга котилася по селах нашого району – тиф, тому в 1919 році в неповних 19 років померла її мати. За кілька днів тиф чадушив і бабусю – мамину матір. Немовля доглядали батько з дідусем. Так тривало два роки. Потім батько одружився, у сім'ї народилися ще троє дівчат, і найстарша, семирічна Поля стала їх нянькою.

У голодні 1932–1933 роки її віддали в колгосп порати свині і тим самим вижила. Потроху набиралася сил, уже збиралася одружуватися, коли почалася війна, яка перекреслила все. У перші дні війни пішов на фронт батько і її наречений, який у 1942 році загинув. Коли почали вивозити в Німеччину, її в перший набір забрали разом з меншою сестрою. Згадує баба Палажка, як забирали, і плаче, каже, що всіх проводжали, а її ніхто не випроводжав. Їхала і не думала, що колись ще повернеться. Важко було прощатися з рідною землею, та коли приїхали на місце, попала в невеличке містечко до молодих господарів. А так як вона виростила сиротою, уміла все робити, то її прийняли господарі добре. Тішила дітей, доїла корів, обробляла город. Була за хазяйку, і жила як сім'янин, разом з ними обїдала, і в одній хаті жила з ними. Господаря вже взяли при ній на війну і через два місяці прийшла похоронка. Але хазяйка на нас, росіян, не ображалася, а весь час кляли Гітлера. Після Перемоги повернулася назад у село і пішла на ферму – доїти корів.

У Вергуни переїхала в 1950 році. У чоловіка – інваліда війни померла дружина, залишилося три хлопці: 10 років, 3 роки і 8 місяців. Так як вона сирота, то батько порадив іти хоч за вдівця. У 1951 році народився четвертий син. Усіх витішила, вивчила, поодружувала. Чоловік уже більше як 20 років помер, а вона у свої 87 років живе сама. Сини іноді навідуються. Слухаєш стареньку і спадає на думку, що українці, де б не були, але своєю працею заслуговують повагу до себе. Баба стверджує, що німці теж прості люди, але між ними, так як і в нас, є такі, що знущують і над нашими і навіть над своїми людьми.

Андрій Кузьменко, учень 8 класу

Роман Лиховид,
учень 8 класу Мазінського
НВО "ЗОШ I-II ступенів - ДНЗ"

**ОСТАРБАЙТЕРИ. ЖИВА ПРАВДА,
ЖИВИЙ БІЛЬ**

(Матеріали конкурсної роботи 2006 року)

Поема про бабу Ольгу

*Моїй бабусі Перчук Ганні Гнатівні,
колишньому остарбайтеру, присвячується*

*Перчук Ганна Гнатівна, м. Мюнхен,
26 січня 1943 р.*

Баба Ольга стара й недужа,
І немає рідні у неї,
Ще й у хаті холодно дуже,
Чи у хаті, а чи в музеї?

Бо на стінах поживклі фото
Там висять уже півстоліття –
Пам'ять про примусові роботи
У Німеччині, в час лихоліття.

Галя, Настя, Варка, Фросина
Посміхаються із портретів,
І сама вона, молода і красива.
Це було так давно, в сорок третім.

Молода вона, дужа й красива
І не Ольга, як зараз, а просто Оля.
Ніби вчора було це, й Гаврило
Обнімав її, вже здавалось – то доля.

Не судилось. За щось провинився,
А за що, то не знає і нині,

З того часу так і згубився
Слід коханого на чужині.

І сльоза набігає на очі старечі,
Бо сама вона, як билина у полі,
Хоч би зараз оце малечу
Зустрічала бабця зі школи.

Та немає у баби онуків,
Не ходила вона й до шлюбу,
Лиш у мріях спрацьовані руки
Гладять ніжно голівки любі.

А то згадує, як співали
За наказом фрау-німкені
(Полуниці дівчата збирали,
Щоб не вкинули в рот яку жменю).

Та яка б не була люта фрау,
Існували й страшніші речі –
Це Освенцім і Дора, й Дахау,
Несумісні зі словом "втеча".

І доїли корів – пісня дзвеніла,
Хоч насправді було не до співу.
Так і молодість пролетіла,
І життя, баба Ольга вже сива.

І у хаті, а чи в музеї
Цілоденно благає Бога,
Аби зглянувся він на неї,
Бо пора вирушати в дорогу.

Бо уже і стара, й недужа,
І немає у баби родини,
І усім її доля байдужа,
Одинока вона самотина.

*Марія Тригуб, м. Мюнхен, 21 січня
1943 р.*

Коли відійшла у
вічність моя прабабуся
Ганна, мені було лише
2 роки. Після неї у спа-
док батькам залишив-
ся будинок і десятки
фотографій, наклеєних
вишневим клеєм на га-
зетний папір. Зберегла-
ся також листівка, яку
подарувала прабабусі
її подруга, уроджен-
ка с. Сваром'я Вище-
дубечанського району
Київської області Тригуб
Марія. На ній я прочитав
власні поетичні рядки
дівчини, проіняті болем
розлуки з рідним краєм:

Перчук Ганна (праворуч) разом з подругою, м. Мюнхен 1943 р.

“Дарую открытку, Галя, тобі,
А серце тривожно так б’ється в груді.
Не знаю, за що пропадають літа молоді
В далекій чужій стороні.
А може, колись ти додому вернешся,
Забудеш про горе своє,
То візьмеш открытку цю в руки,
Згадаєш разом і мене”.

Коли я підріс, мама пояснила мені, що в роки війни прабабуся була на примусових роботах у Німеччині, але за життя мало що про це розповідала. У фондовій колекції НІЕЗ “Переяслав” нам вдалося відшукати трудову картку, яка належала моїй прабабусі, жительці с. Мазінки Перчук Ганні Гнатівні, 1919 р.н. Відомо, що вона була насильно вивезена до Німеччини у травні 1942 р. і з 15 червня 1942 р. по 27 квітня 1945 р. працювала прибиральницею на металевому заводі у м. Мюнхені. Відтоді й виникло бажання більше дізнатися про долі людей, насильно вивезених у фашистське рабство. Так були записані перші інтерв’ю з колишніми остарбайтерами.

В бараку, м. Мюнхен, 1943 р.

“ЛЕЖУ І ДИВЛЮСЯ: ПШОВ КРИС ПО СВЯТИНІ, ЯК ТЕЛЯ”

(Зі спогадів жительки с. Мазінки Репи (Б’ятець)
Марії Григорівни, 1925 р.н.)

“Я народилася в сім’ї колгоспників. Сім’я наша була чимала – сім душ, але я в батьків була одна дитина. Коли почалася війна, мені було 16 років. У 1942 році почали забирати молодь до Німеччини. Місцеві поліцаї Микола (Івана Арсеїшиного син), Іван Марченківський, Петро Марченківський, Юхим Плищин (повуличному), який був у них за старшого, ловили хлопців і дівчат і відправляли на збірний пункт. Я тоді саме ходила на Єрківецький шлях німцям дорогу робить. Удвох із Вірою, що в Ганни Никонової жила, возили шубкою (маленьким

Українські та польські робітники в Рейху, м. Бурддорф, 1943 р.

Розповім тобі свою історію. Рена М.Г., 2006 р.

возиком) землю. Наглядач нам добрий попався, говорив ламаною російською мовою. Наказував, щоб ми вдавали, що працюємо, коли по шляху машини їдуть. Брала молодь із кожної хати. Кому вже виповнилося 18 років, а то й молодших, словом, таких, хто вже міг працювати. Галя Говорушина (по-вуличному) ще була малоліткою, а теж переховувалася, та все одно забрали. А першими брали Тетяну Мелешко, Олену Роздобудько. Щоб хтось зголосився їхати в Німеччину добровільно, такого не пам'ятаю. Я теж, було, цілий день на роботі, а тоді ніч у гаї сиджу, переховуюся. Забрали мене по оповістці. Наказали взяти із собою на три дні хліба, запасну сорочку, ложку, миску. Як не з'явишся – смерть тобі і рідним! Забирали нас під мітлу. Повезли у город у педучилище, загнали нас туди, а поліцаї й німці біля дверей вартували. Ми сиділи й плакали, а батьки під вікнами плакали. У педучилищі сиділи днів зо два. І хлопці, й дівчата – всі були разом. Декому пощастило втекти. Тікали з вербувального пункту школи № 1, коли виводили на погрузку до машин, коли вагони зупинялися на станціях. Так вдалося втекти мазінським дівчатам Марії Слюсар, Палажці Перчук, а також Дуниць Шевчишиній, Гальці Озірній, Марусі Федоришиній (по-вуличному). Проводжали нас рідні, як на смерть. На станцію Переяславську везли нас машинами. Під час відправки поїзда із станції одна наша мазінська дівчина, Поліна Стародуб, дала вартовому пляшку самогонки, він зробив вигляд, що не побачив, як вона втікає. А з сусіднього вагона німець вистрелив по ній. Вона й упала. Поїзд почав набирати швидкість, а вона все не підводилася. Так ми й поїхали на чужину, думаючи, що її вбито. І нічого не знали про неї, аж поки не повернулися додому. А виявляється, Поліна залишилася в живих. Втекти, звичайно, можна було, якби ж то тоді той розум був, що зараз. А то молоді. Он і Іван Репа утік. За нами ж рідні їхали аж на станцію. То він за людей, за людей, люди обступили його, змішався з натовпом. Так і врятувався.

Усі, хто був з нашого села, хотіли їхати в одному вагоні. Дорогою Степан Гаврилович, Василь Жарків (по-вуличному), Андрій Говоруха прорізали у вагоні сітку і втекли. Перевозили нас у товарних вагонах. Возили цілий місяць, бо колії були побиті – війна ж. Їли домашній просяний хліб, давали якусь баланду, але тоді і не їлося. Коли поїзд зупинявся, дозволяли виходити в туалет. Ходили під вагони. І хлопці, й дівчата – вже ніхто нікого не соромився. Привезли нас на якийсь збірний пункт. Я та ще двоє мазінських дівчат, Маруся Ульчина і Галина Дякова (по-вуличному – авт.) трималися разом. Прийшла якась дама в шляпі, питає мене: “Корови вмієш доїть?” А я їх дома не доїла, бо билися, але сказала, що

вмію. Вона мене зачинила в сусідній кімнаті, а сама пішла кудись. Як уже вийшла я звідти, то не було ні Галини, ні Марусі. Забрала мене фрау і привела додому. Будинок великий, триповерховий. Двір цеглою викладений. У вольєрі – собака, Гарас звали, як зараз пам'ятаю. Отакенний завбільшки! Зразу дала мені хазяйка їсти: картоплю, зварену в мундирах, а потім почищену і підсмажену на сковорідці, і кофе. Я думала, що воно солодке, а воно гірке. То я трохи випила і поставила. Тоді фрау дала мені жменю клубники.

Увечері поприходили з поля інші робітники: хлопець з Донбасу, Коля (німці називали його Мачик, бо він був у Німеччині з батьками, і батько говорив: “Это мой мальчик”) та ще військовополонений француз. Француз жив у таборі, а сюди приходив тільки на роботу. Так почалося моє перебування в чужій країні, яке тривало два з половиною роки. Я жила в с. Глин, це неподалік від м. Нойса. Господаря звали Карл Кален, він був старостою села. У домі навіть мав телефон. Сім'я в нього була велика: два сини (одного звали Едмунд, а другого не пам'ятаю як, бо він служив у армії унтерофіцером), старша дочка Марія (вона вже була заміжня, мала власний ресторан), Гетвіш – молодша донька. Господиня трохи накульгувала. Хазяїни були вже досить немолоді, десь років під шістдесят.

Господарство було чимале: зразу 7 корів, потім стало 10, свині, інша живність. Роботи завжди вистачало: ми й буряки на полі сапали, і пшеницю косили, і кулі за молотаркою ставили, і капусту садили, і різали. За день, було, удвох посадимо два гектари. А ще з хазяїном клевер звозили та складали: він подає, а я топчу. А як хліб молотаркою молотили, то давала в барабан. Треба дуже швидко повертатися, щоб молотарка, як швейна машинка, цокотіла.

Їсти варила фрау. Їли ми те, що й вони, з однієї каструлі. Хазяйка мене ніколи не била, один раз тільки накричала. Я ж іще й корів у них доїла усіх сама, то руки понабрехали, а вона мені мені наказала помити підлогу. Ото я їй і не вгодила – погано витерла, тож сердилася. Жили ми в сараї. Щось на зразок курятника. Для мене збили тапчан, дали два мішки, соломою набиті, поганеньке одяльце. Увечері лежу і дивлюся: пішов крис по связині, як теля. Господи, а страшно ж як! Скільки разів я Богу молилася, щоб додому повернутися!

Хазяїн давав мені за роботу 70 марок у місяць, але я тих грошей не брала. Кажу: “Не хочу! Нащо вони мені, як я, крім двору і поля, нікуди не виходжу?” Хіба іноді, бувало, піду куплю стаканчик пива у ресторані. Зразу, як зайдеш, можна було купити. А далі – то для німців, нам туди проходити не дозволялося. Українців там ніхто ні за що не вважав. Я повинна була носити знак “OST” – така бланочка фанерна, і на тканині

букви написані. А поляки – “Р”. Хазяїни нас одягали. Зразу носили свої чоботи, а тоді дали шуги – такі черевики: дерев'яшка видовбана і до неї ремінець причеплений. Плаття давали, а чоловікам – костюми шерстяні.

Відпочивати за роботою не було коли. У сусідніх господарствах працювали також українські дівчата мого віку: у господарєвого брата – Ніна з Донбасу, в іншого бауєра – чоловік з дочкою Олею, теж із Донбасу. Іноді ми з ними в церкву ходили. Там батюшка править, як у клубі на сцені: вітвар так високо. І три хлопчики йому допомагають. А вгорі на церкві – півень.

Дуже страшно було, коли бомбили. Літаки як летять, то ніби зграя граків. Ми ховалися у бункері, який спорудили у сусіда на городі. Над нами три метри бетону, стіни товщиною в півтора метра та ще зверху наклали ожеред рапсової соломи. Визволяли нас американці. Я саме корови доїла, коли це вбігає хазяїн: “Кидай!” Запам'яталося, як він палив якісь документи, ховав зброю. Бачимо, їдуть американці із смугастим прапором. Усі повиходили, руки вгору попіднімали, а я, мішком підв'язана, іду собі, несучи гичку коровам.

Пізніше був у селі мітинг. Наших зібралось тисяч п'ять, а німців і один не прийшов. Виступав на ньому радянський капітан на прізвище Хапун. Від нього я дізналася, що в нашому районі село Чирське спалене і люди відбудовують його: возять соломку, ліплять хати-лепки, бо зимували в землянках. А ще капітан сказав, що від цього дня ми вже не повинні працювати. “А хто ж нам їсти даватиме?” – питаємо. “Даватимуть!” – каже. Ми вже тоді і плакали, і кричали.

Я, щоправда, робила й після того, а француз уже не приходив. Потім відвіз мене шофер (той, що молоко возив) у табір у Дюссельдорфі. Тут я зустріла свою знайому, Балкову Марію з Трахтемирова. Жили ми з нею, наче рідні сестри. Сюди, у табір, артисти приїжджали. Разом з ними ми полетіли літаком у якесь германське місто, а звідти машинами доїхали до Ельби. Згадую, як їхали понтонним мостом. Далі – поїздом на Україну. За час мого перебування в Німеччині у мене помер батько. Пішла я працювати в колгосп різноробочою. А були серед остарбайтерів і такі, що в Німеччині залишилися.

Коли збиралася додому, господар віддав мені усі зароблені гроші. Але що з них? Після війни вийшла заміж, діти народилися, коли підросли, то тими грошима гралася в магазині”.

“ПЕРЕД ОЧИМА – ЯК ДАВНЄ КІНО”

(Зі спогадів жительки с. Харківці Матіги (Пузир)
Параски Абакумівни, 1924 р.н.)

“Оце всі здорові повмирили, а я живу. Господи, а скільки ж довелося пережити у тій клятій Німеччині!

Перед очима все, як давнє кіно. Перед війною ходила я в Дем'янці в школу, у восьмий клас. Пішки. А стала війна – все й кінчилося. Стали ловити молодь і відправляти в Германію.

Три рази мені вдавалося уникнути відправки. Тосховаюся у Поділлі (сусіднє село Барішівського району) у рідної тітки, то пленний тут один був пристав у приїми до харківської жінки, так батько його найняв замість мене. Але кінець-кінцем забрали і мене. Везли нас у скотячих вагонах, як корів поприв'язуваних. Їла просяний хліб, що його мати з дому дала. А від нього в роті так гірко! У туалет ходили, де прийдеться. Двох дівчат з Київської області убили, бо вони втекти хотіли, то я після цього про втечу і не думала.

Коли бауєр привів мене додому, я виглядала вкрай змученою (23 дні в товарняках!) і згорьованою. Тут що саму з дому відірвано, а ще й сестра рідна загинула перед цим, бо в Барішівці попала в німецьке кільце. Журба така, що й бачити нікого не хотілося. Оточили мене німці, хтось каже: “Баба стара, а тільки ще всі зуби є”. І справді, у свої 19 років я була схожою на бабу: сачок, спідниця з адрії, кирзові чоботи.

Жила я і працювала в с. Бери, неподалік м. Ганновера у Вільгельма Граффе. Господар мій був дуже багатим: 33 корови, 5 коней, 2 кози, свині,

Матіга П.А. “В пам'яті про перебування у Німеччині у мене залишилася ложка”

телята. Ніби великий куркуль. Мав 17 квартир і 2 будинки. В одному із цих будинків і жили робітники. Крім мене, були ще француз, поляк і полячка (сім'я) і дівчина із Запорізької області – Маруся. Також дві молоді німкені, які працювали у господаря по найму. У моїй кімнатці стояло тільки ліжко, навіть помитися не було де.

Як прийде хазяїну повістка д---о війська, то він відкупиться. Але від смерті не відкупишся. Застрелила його Емма, так дружину звали, бо в неї інший був. Поховали хазяїна у спеціально зробленому склепі, ми самі й цеглу для цього возили. 800 цеглин пішло на будівництво склепу! На похороні ще й оштрафували мене. Заплатила 5 марок за те, що не носила знака "OST". Але та подія трапилася пізніше, а не зразу по моєму приїзді.

Працювали ми на полі: буряки сапали, мак різали, горох рвали, та що тільки не робили. В перший рік за найменшу провину господарі погрожували, що віддадуть на цукрову фабрику, а на другий рік уже ні. За нашою роботою наглядала хазяїчина мати. Стара була і вредна дуже. Місцевість там гориста, земля з камінцями. Сапаємо буряки, сапка по камінчику ковзнула – і нема бурячка. І в землю його не зарієш. То вона позбирає ті бурячки і криком кричить на нас. А то ще, бувало, збираємо клубнику, а вона нас співає примушує, щоб не з'їли якої ягідки. Звіром дивилася на нас.

За роботу платили 20 марок щомісячно, а за мене бауер віддав 100 марок. Додому я цих грошей не привезла, бо доїхали до кордону – викидай. Узагалі хазяїни були дуже скупі. Ніякої одежини не купили, не дали. Тільки гольцшуги. Як же важко в них ходять! Але харчувалися ми непогано. Картоплі брали, скільки хотіли. На всі інші продукти існувала карткова система, бо війна. Можна було купити і цукор, і м'ясо, і якусь крупу, і молоко.

Робили допізна, ніякого празника, тільки в неділю відпочивали. Зразу можна було посилати рідним листівочки, а згодом вони стали повертатися з приписками, що змінилася адреса одержувача. І так нічого про домівку не знала, думала, що, може, й живого нікого не залишилося. Пам'ятаю, писали додому в листах: "Часто сиплються спілі яблука" (тобто бомби). Коли листи поверталися, ці слова були закреслені. Бомбили, і справді, дуже часто, особливо ночами. Тоді надворі ставало видно, як удень.

А ще на все життя запам'ятався загиблий американський парашутист. Ми всі бігали на нього дивитись. Тоді подумалося: "За що ти постраждав, кого визволяв?" І досі пам'ятаю доброту німця, який працював у господаря трактористом. Він з нами дружив. Їдемо з роботи, то він піджене трактор до яблуні, ніби ремонтує, а ми яблука рвемо.

Там, на чужій німецькій землі, я й долю свою зустріла. Цей хлопець працював у іншої господині. Матіґа Михайло Степанович, родом із Західної України, сирота. Уже коли поверталися додому, у м. Волковіцьку пішла я в туалет, залишивши миску і дві ложки. Повертаюся: одна ложка є, а другу хтось украв. Почала я бідкатися, а якась жінка й говорить: "Не бути вам у парі, будеш сама". Врешті-решт, так воно й сталося".

"МАРІЄ! AUFSCHEHEN!"

(Зі спогадів жительки с. Мазінки Роздобудько Марії Лук'янівни, 1922 р.н.)

Роздобудько М.Л.: "Оце я в молодості, а це – господарі"

"Прийшла я зі шляху, де на роботі була, брудна, у драній фуфайці. А тут німці зі сторони Харківцевь – і за мене. Галя Говоруха з батьком на підводі їхала, дрова везли, то її теж схопили. Перевозили нас товарняком, як скот. Закрили двері на замок, тіснота така. Надвір можна було сходити у баночку або в куточок прямо у вагоні. А як відчинять на станції – німців повно кругом. Одна дівчина хотіла під вагоном нужду справити – застрелили. У Польщі поїзди зупинялися, і нас виводили в баню, оглядали, щоб, бува, не привезли якої хвороби. Перевіряли, чи немає вошей, а так як у більшості вони були, то стригли на лисо. Правда, якщо в кого немає та гарні коси,

Роздобудько М.Л., 2006 р.

то жаліли. Вже коли приїхали в Германію, пересадили нас у пасажирський поїзд.

Два з половиною роки я перебувала на примусових роботах у с. Толгоберг, м. Айсбург, Австрія. Кожен трудовий день розпочинався для мене о третій годині ночі з команди господаря Ело: "Marie! Aufstehen!" Я, зовсім юна дівчина, повинна була нарівні з ним косити траву, пиляти, рубати і дрова складати. Господарі, молода сім'я, жили у великому двоповерховому будинку, тримали 12 корів, 5 свиней, по парі волів та коней. Хазяйка більше часу проводила зі своїми чотирма маленькими дітьми, а Ело зі мною мусив тяжко працювати, бо за тамтешніми мірками він не був багатим. Господар був добрим, але всю роботу я мусила виконувати беззастережно.

Була я у них і за жінку, і за мужчину. 12 корів три рази на день доїла сама! Було, як руки попухнуть, одягали мені на них ремінці, а однаково, іди і дій. І молоко я сепаратором віяла, і посуд мила, і в кімнатах прибирала, і дітей купала. Щосуботи – мий вікна! Дощ іде – або плети або латки! За це, коли хазяїн привозив дітям гостинці, то й мені давав. Я їх, правда, і не їла, віддавала дітям. Зразу гроші мені підкидали, мабуть, перевіряли, чи я не злодійка. Господиня інколи, бувало, віддасть мені яке своє плаття доношувати, але взагалі вона хотіла, щоб я добре робила, але мало їла. Посідаємо обідати: картопля у кожущках і суп із сколотин, то я після цього йду косить, а в мене світ крутиться. І вірите, одного разу я не витримала і вивернула той суп їм на стіл. Вони як заджеркотять! Я перелякалася, думаю, здадуть у концтабір. Але минулося. Після того випадку мені дозволили їсти, що хочеш.

Господар мав двох братів, обидва перебували на фронті. Ось один приїхав у відпустку і розповідає: "Я був у Русланд, там усі сплять покотом, як свині". А я криком кричу, що і в нас так, як і у них: у кожного своя кімната. А де ж ті кімнати насправді?

Мій рідний брат Іван був вивезений у Німеччину ще в 1942 р. і працював на заводі у м. Мюнхені. Він писав мені листи. На свята моя господиня відправляла йому маленькі посилокки: продуктову картку покладе, сала або м'яса шматочок. Він і хлопців підгодовував. Після американських бомбардувань у місті було багато зруйнованих будинків, попривалювало людей. Мене хазяїн на три дні посилав замість себе розбирати завали. Одного разу оголосили тривогу, зайшли ми в бомбосховище, а нас звідти вигнали. Ми побігли у зруйноване. Мабуть, не на смерть ішлося, бо те привалило, а ми залишились живі.

Визволили нас війська союзників. За наказом господар відвіз мене в пересильний табір, де я пробула майже місяць. Господиня мені торбу із собою дала, спорядила, як солдата в армію. Ще й у табір до мене приїжджала".

"Я БУЛА ТАМ, ДЕ КОЖЕН ДЕНЬ КАЛІЧИЛИ ЛЮДЕЙ"

(Зі спогадів жительки с. Харківці Романенко (Рудакової) Ганни Лук'янівни, 1923 р.н.)¹

"Я побувала там, де кожен день калічили людей, – у жіночому концтаборі Равенсбрюк. Потрапивши працювати на воєнний завод, де виробляли снаряди, ми разом з подругою Ніною вирішили втікати. Сіли в товарняк, але в Польщі нас виявили і здали владі. Повернули назад у Німеччину, у м. Гамбург. На допиті я плюнула німцю у вічі, за що й поплатилася. Равенсбрюк – страшний табір. Огороджений колючою проволокою, зверху – вишки. Вартові із собаками, собаки, як телята. Було, німці дадуть собакам команду "Взять!", ті накинуться на дівчину, нещасна сходить з ума, а вони отримують задоволення.

Нас було українців 500 чи 600 у бараці, спали на двоспальних нарах. Одягнені ми були в полосату форму, у мене на рукаві був червоний трикутник. На ногах – гольцшуги. І так постійно – "и зимою, и летом одним цветом". Дрижали від холоду. У чотири години ранку – підйом і апель, увечері теж апель. Уранці дадуть гарячий кофе, на обід – брюква, якщо попаде декілька картоплин, то то вже щастя. Хліб давали намшаний, по шматочку на день. Цілий день на роботі, виготовляли кабель. На роботу нас перевозили пароплавом. За нами наглядали аузерки – "надзирателі-іздівателі" – чорні накидки і війська форма. Під час роботи нас часто бомбили. Аузерки поховаються, а ти стій і дивися, як прямо на тебе летить бомба і гуде. Не раз мене із багнуки дівчата витягували.

Комендантшею була німка, худюща і зла, на руках персні. Один раз як дала мені, я цілий тиждень вила. І біля електричного стовпа стояла, але хтось мене врятував. Дівчата тоді мені по ложці баланди із свого пайка давали [плаче].

Були в таборі і військові, і євреї, і наших багато. Поряд з табором легіон якийсь стояв. Як завагітніє яка наша дівчина – зразу розстрілювали. Машинами приїжджали, виходили з них дівчата по одній з клуночками – їх спалювали.

Коли закінчувалася війна, гнали нас на розстріл. І яма була викопана. Я знепритомніла, далі нічого не пам'ятаю. Та не полишила мене моя подруга Ніна, принесла в якийсь ресторан, а тут увійшли наші. Ніна пішла до командира полку і все йому розказала. Нас довго лікували, тоді взяли у військову частину на кухню. А ще ми корів доїли, свиней порали, бо німці покидали все, як утікали".

¹ Народилася на Сумщині.

“НІМЦІ КАПУСТИ З ЧЕРВАМИ НАВАРЯТЬ – ХОЧ ЇЖ, ХОЧ ДИВИСЬ”

(Зі спогадів жительки с. Мазінки Роздобудько
Наталії Петрівни, 1922 р.н.)

“Мій батько Петро Павлович і мати Пріська Демидівна були колгоспниками. П’ятеро дітей було у сім’ї: четверо дівчат і один хлопець. Жили бідно.

У травні 1942 р. жителів села зібрали на майдані. Зачитали список тих, хто повинен був їхати у Німеччину на роботу. Проводжали нас рідні. Їхали поїздом, у товарних вагонах, нас не засували. Утекти можна було, але ніхто не втік. Щоправда, російські полонені повтікали. Харчі ми брали з дому. Їхали днів зо три.

Прибули ми у Мюнхен. Нас, дівчат, привезли у великий двоповерховий будинок, подвір’я якого було обгороджене колючим дротом. Тут нас і зачинили. Щоранку німець відвозив нас автобусом на роботу. Працювала я на заводі, де виготовляли запчастини до військової техніки. Разом зі мною були й інші мазінські дівчата: Тетяна Мелешко, Ольга Лиховид, Олександра Кругова, Ганна Чичикало, а також моя двоюрідна сестра Олена Роздобудько.

Згодом німці побудували дерев’яні бараки неподалік від заводу і в них нас поселили. Я разом з однією дівчиною допомагала німкені варити їсти для робітників. Спочатку, було, німці капусти з червами наварять – хоч їж, хоч дивись. То ми такі страшні були і худі, що запросто можна було двома руками котрусь за талію обійняти.

Під час роботи на мюнхенському заводі. Друга зліва в першому ряду – Роздобудько Н.П.

Потім стало трохи легше, хоч годували дуже слабо: о 6 годині – чай із хлібом, о 9 годині давали картоплю в мундирах, а на обід була, як правило, знову картопля, зварена в мундирах, але вже підсмажена, а також капуста. Постійно хотілося їсти. Пізніше, коли стали виходити в місто, купували хліб і брукву.

За роботу платили дуже мало. Крім тих нехитрих харчів, за зароблені гроші купити не можна було нічого. Усім видавали однакові плаття і гольцшуги – дерев’яні черевики. Під час одного з бомбардувань згорів наш барак. Перевели нас у інший. Тут жили і француженки, і полячки, і сербки. Пізніше я також стала працювати на заводі. Шеф був вредний, але не бив. Працювали десь до шостої вечора. Ніхто не втік. Інколи посилали додому листівочки, дві чи три з них отримали мої рідні. Усім хотілося додому і, щоб трохи розвіяти сум, співали українських пісень. Дозволяли ходити в церкву. Була навіть православна церква. Прийшли ми туди на Пасху, священник говорить: “Христос воскрес!”, а ми слізьми заливаємося. Інколи по неділях приїжджали до нас у гості наші ж, мазінські хлопці, які також працювали неподалік на заводі: Гриша Чередниченко, Василь Репа.

Пізніше мене перевели працювати на фабрику. Теж випресовували якісь запчастини. Нас не били, але шеф був вредний. Працювали до вісімнадцятої години. Останнім часом ходили в магазин, дозволяли фотографуватися. Писали додому листівочки, з дому мені повідомляли, що хворіє батько.

За три роки трохи навчилася розуміти німецьку, але найкраще німецькою мовою говорила Тетяна Мелешко.

Разом з нами на заводі працювали й німці, прості люди, здебільшого літнього віку. Вони нас не зобиджали, інколи підгодовували хлібом.

Найбільше мені запам’яталися бомбардування. Бомбили часто, разів 3–4 за ніч. Одного разу загинули дві дівчини.

... і через 60 років

Восени 1945 року, на Михайла, нас визволили американці. Із Мюнхена нас відправили в Берлін. Там ми з Оленою Роздобудько були на роботі – грузили дерево, яке везли на Україну. Згодом військовими машинами ми дісталися на Батьківщину. Були й такі, хто в Німеччині одружився. Галина Чичикало вийшла заміж за українця, а Кругова Анастасія – за серба. Рідним у село передала фотографію з написом: “На довгу й повік незабутню пам'ять своїм рідним шлю карточку від Кругової Насті і мого чоловіка Вуйча Ігната під час нашого перебування в Німеччині в городі Мюнхені. Мамочко, як мене не буде і не знатимете, де я, тоді гляньте на цю карточку і згадаєте мене”. Після війни жила з чоловіком у Югославії, декілька разів приїжджала в гості до рідних”.

“ЯК УКРАЇНЦІ НА РОБОТУ ЙДУТЬ, ТО І В МОСКВУ ДО СТАЛІНА ЧУТЬ”

(Зі спогадів жительки с. Харківці
Іщенко Марії Сергіївни, 1922 р.н.)

“Забирали мене в Німеччину у травні 1942 року. Підводами поліцаї відвезли молодь на станцію Переяславську, а там погрузили нас у товарні вагони. У них солома була наслана, на ній ми спали і тут же, поряд, ходили в туалет. У дорозі нас годували якоюсь похльобкою, яку наливали в такі завбільшки чашечки, як ото морозиво продається. Буханку хліба, було, шпурнуть у вагон – діліться. Везли тижнів два. У Польщі поїзд зупинився, нас повели митися. Голови намазували чимось дуже пекучим, пізніше навіть коси випадали.

Привезли нас у м. Крайбург, це за 100 км від Мюнхена. Ведуть до бараків, а там уже жили харківські дівчата. Як побачили вони нас, то такий плач зчинили, бо думали, що це вже й

Під час роботи в м. Крайбурзі. Іщенко М.С. – друга зліва

матерів їхніх попривозили – ми ж усі хустками на голову позапинані. Трудовий табір розміщувався неподалік від воєнного заводу. Я жила в бараці №17. Табір був обнесений колочим дротом, але іноді ми знаходили спосіб пробратися на волю, щоб яку картоплинку чи ще щось їстівне добыть у місцевих жителів. Тільки вже як зачує собака та нападе, то тоді та людина кричить, аж поки вартовий з вишки приїде та забере вівчарку.

У супроводі поліцаїв із собаками ми й на роботу ходили. Завод був замаскований так, що й не видно його, зверху дерева росли. Робітникам видавали аусвайси (номер мого – 02148), де був указаний номер зміни. Робота була організована в три зміни. Прийшовши на завод, ми обов'язково переодягалися у спеціальну форму – брюки і рубашки, на одяг прикріплювався “OST”. Спочатку так чудно було в тих штанях, а потім позивкали, що якби можна, то і в таборі в них ходили б. А от до шуг звикнути було непросто, як ідемо по бруківці, то тільки клац-клац. Я в листі додому написала: “Як українці на роботу йдуть, так і в Москву до Сталіна чуть”. Я там часто тихцем вірші складала. А французенка Бланк передавала нам листи від полонених, за це її забрали в концтабір.

Нашим завданням було різати порох. Смісь така падає, як галушки, а потім її на спеціальних станках ріжуть. Порох насипали у ящики. Усе старалися німцям нашкодити: наспід – брак, зверху присипаємо таким, як потрібно, аби тільки братів наших менше німці знищували.

Годували слабо. Німець Юзек возив нам таку баланду, що її й собака не хотів їсти: брюква та голки із сосни або квасоля разом з бадиллям наварена. Та ще й цього наливали лише по черпачку. Якщо залишиться щось у бідоні – поставлять на вулиці, нас там більше двох тисяч, і кожен хоче собі взяти. Отоді вже німцям весело, луплять людей по чому попало, бо ми ж некультурні. Хліба давали по 200 г на день. По талонах отримували пиво – виробництво вважалося шкідливим. Іноді з дому приходили посилки: часничок, коржики.

Одного разу ми страйкували на знак протесту проти такого харчування, але те мало що допомогло. Мене звинуватили в тому, що це я підбурювала робітників страйкувати, мені стало недобре, і Юзек тачкою відвіз мене до шпиталю. Але, слава Богу, мене не покарали.

Визволили нас союзники. Завод розбомбили. Я потрапила в пересильний табір у м. Мацлайдорф. На пересильному пункті наш офіцер у стил трахкав: “Чого ти завод не розгромила?”

Майже всі ми повернулися в Україну, але от, наприклад, Марія Вірьовка з Підварок вийшла заміж за італійця, у них ще в Німеччині народилася донька Джована. Після визволення вони поїхали в Італію”.

“Я ВЧИЛА СПІВАТИ ГОСПОДАРЕВИХ ДОНЬОК “КАТЮШУ””

(Зі спогадів жительки с. Мазінки Чичикало
(Спосар)Марії Яківни, 1923 р.н.)

Чичикало М.Я. під час служби
у Петра Дамена

“Коли в селі почалося полвання на молодь, то про чергову облаву нашу сім’ю сповіщав місцевий поліцай Микола Спосар, який доводився другом родині. Де я тільки не ховалася: і в болоті, і в сусіда під снопами, але в останній набір забрали й мене на примусові роботи.

Коли нас привезли у Німеччину на розподільний пункт, то німці ходили поміж нас і вибирали собі робітників, кому хто сподобається. Мене купив Петер Дамен як домашню прислугу. Жив він у невеличкому селі, тільки вже забула, як називається. Господарі мої були вже немолоді. З ними жили їхні діти: три дочки і два сини.

У хазяїна був двоповерховий будинок, багато землі й худоби, зокрема 20 корів, пара коней. Корови доїв наймит із їхніх же, німців, а я прибирала в кімнатах, чай заварювала, картоплю чистила. Ніхто мене не зобиджав, не бив, не лаяв. І знака “OST” я не носила. За роботу господар платив гроші. Я мала змогу ходити на базарчик, а так

Роман Лиховид на подвір’ї Чичикало М.Я.

більше нікуди не ходила. Мені віддавали доношувати після дівчат плаття, туфлі, босоніжки. Господареві дочки вчили мене співати німецьких пісень, а я їх – нашу “Катюшу”. Із часом стала трохи розуміти німецьку мову. По сусідству працювали ерківецькі дівчата. Було, посходимося, заспіваємо і плачемо.

А ще у хазяїна три дні на горіщі жив полонений, якому вдалося звідкись утекти.

Про новини на фронті дізнавалися з газет. Був у нас росіянин, який по-німецьки добре розумівся (у хазяїна він воли порав). То він газети читав і нам усе розказував. Згодом бауер став забороняти читати пресу. А я ж на кухні працювала, от і крапа газети. Так і довідалися, що наші вже близько.

Як визволили нас американці, то питали, як нам жилося. Коли збиралася додому, хазяїнка запрошувала залишитися, казала, що в неї є брат неодружений і пропонувала вийти за нього заміж. Але він мені не подобався: худий і некрасивий. Союзники агітували їхати в Америку, але я вирішила повертатися додому. Як де добре не є, а вдома найкраще”.

Аліна Євтушенко,
учениця Жовтневої ЗОШ І-ІІІ ст.

**“ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ: ДОЛЯ
ОСТАРБАЙТЕРІВ СІЛ КОЗЛОВА
І СТУДЕНИКІВ ПЕРЕЯСЛАВ-
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ
КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ”**

(Матеріали конкурсної роботи 2008 року)

(Текстові додатки)
с. Козлів

Барабаш Прасковія Іванівна

Народилася у 1923 р. в с. Козлові. “Шлях до Німеччини був дуже важкий, оскільки довгий час людям могли не давати їжу. Зупинялися на кількох станціях, де людей годували. Привезли нас кудись під Голландію і відправили в лагер. Через день відбувався розподіл. Думаю, що німці складали списки полонених, де вказували, одружені ми, чи ні, оскільки господар забрав мене разом із чоловіком”.

Записала А. Євтушенко, березень 2007 р.

Барабаш Прасковія Трохимівна

Народилася 10 листопада 1925 р. в селі Козлів. “Мала сестру Ольгу 1927 р.н. та брата Володимира 1930 р.н. Батько – Тихий Трохим Іванович 1900 р.н., загинув на війні, мама – Галина, народилася в 1903 р. Сім'я пережила голод. Померла лише тітка від дезентерії. В нас була корова, то ми пили молоко. Активісти (всі сільські) ходили,

але дуже не забирали. Батько одного разу мої серезки і килими відніс у Студеники і поміняв на буряк. Ми іноді їли картоплю, а деколи просто лушпину заливали молоком, варили і їли. Знаю, що в Козлові померло багатенько людей. Так нічого добре не пам'ятаю, оскільки було тоді всього 8 років, але їжа в нас була.

У 1941 р. закінчила семирічну школу. У 1942 р. мене першим набором забрали в полон. Як їхали я вже не пам'ятає, але точно знаю, що привезли нас в місто Амберг, де мене забрав Дорґ Кроншер-брун. В його сім'ї я пробула зовсім мало часу, оскільки через кілька тижнів хазяїни віддали до своєї дочки. Її чоловік загинув на війні, і сама з двома маленькими дітьми вона не могла встигати робити всю роботу. Мені виділили на другому поверсі кімнатку, де був гардероб і ліжко. Роботи було багато, але годували дуже добре. Їла разом із хазяйкою однакову їжу. В Німеччині навчилася косити, доїти корів та орати тими ж коровами, мала чотири подружки з України. Не знала, на жаль, що зовсім недалечко жили деякі односельчанки. По вулиці на мотоциклі часто їздив полісмен і слідкував, щоб полонені не йшли в інші села. Але мій хазяїн на мотоциклі возив мене на побачення в інше село до моєї сестри, а її хазяїн – сестру до мене. Через 1,5 роки після того, як нас забрали з України, дозволялося писати листи. Коли я отримувала лист від рідних, дуже плакала, тому хазяїни деякий час навіть не віддавали мені листи, щоб так не плакала. Вже наприкінці війни полонених зібрали на площі і перед нами виступив чоловік, який мав прізвище Власов. Він агітував, щоб люди йшли далі в Німеччину або допомагали воювати проти СРСР. Про хід війни хазяйка дізнавалася з радіоприймача і одного разу сказала, що наші “одбивають” німців. Через деякий час сказали, що всім полоненим треба зібратися в лагерь, звідки нас заберуть на Батьківщину. Проте батько хазяйки сказав, що поки не буде офіційного оголошення, мені краще буде залишитися в них. З цього часу я нічого не робила. Згодом дійшла звістка про відправлення полонених додому, і хазяїн відвіз мене до лагерь. Хазяйка, у свою чергу, дала багато гостинців на дорогу і деякий одяг. В Амбурзі полонених визволяли американці, не наші. Людей відвезли до Чехословаччини, де тисячами поселили на заводі. Через деякий час нас відправили на батьківщину, але мене разом із 5 дівчатами залишилися варити їжу для стареньких солдат, потім мене і ще одну дівчину забрали куховарити для офіцерів. Пропрацювала так майже два місяці, а згодом повернулася до рідної домівки”.

Записала А. Євтушенко, червень 2007 р.

Барабаш Тетяна Яківна

Барабаш Тетяна Яківна, праворуч

Барабаш Тетяна Яківна народилася 28 липня 1923 р.¹ в селі Козлів. На її життєвому шляху голодомор, війна, а потім – тяжка смерть чоловіка та сина. І хоча доля подарувала їй тяжкі роки життя, Тетяна Яківна залишається дуже привітною, щедрою та доброзичливою людиною, котру знають і поважають односельчани.

“В голод померла лише сестричка. Був ніби голод, але ми ніколи не були дуже голодні, а сестра завжди їла більше, адже була старша. Та в неї спочатку ослаб організм, потім почали пухнуть ноги, а потім вона вже нічого не чула і через деякий час померла. Я думаю, що це не від голоду. Можливо, людей навмисно отруювали якимись препаратами. Був голод, але була і якась хвороба. У нас була коньяка, і коли батько щось комусь одвезе, то отримував як винагороду хліб, молоко, іноді сало, ну, хто що давав. Ми з мамою і сестрою, коли та ще була жива, в колгосп не ходили, а займалися своїм городом. Пам’ятаю одну сім’ю, де батька і матір вигнали на Соловки. Залишилося троє дітей (Сергій, Галька і Іван). Їхню хату розвалили, залишилося лише підпіччя, так діти вдень жили під тим підпіччям, а вночі приходили до нас, ми їх годували. В день вони не виходили, бо боялися, адже були куркульськими дітьми. Сергій на війну став німецьким поліцейським і відплачував своїм за те, що вигнали батьків на Соловки. Ми гороб’ячий щавель і кукурудзяне листя товкли і з того пекли крендельки. Вмирало тоді багато. Було яму велику викопують, повкидають туди мертвих людей звідти, і яма вже повна. Ну, можу сказати, що картопля зараз зовсім не смачна. Тоді була ніби цукром наповнена, наскільки багато крохмалю. В 1934 році з кагатів на полі викопували трухлу картоплю і робили з

неї оладки, для мене вони були дуже смачні, а деякі ними навіть труїлися. З просової пужини (замість дріждів) і буряка робили горілку, але я її не куштувала. В Студениках, думаю, померло менше людей. Пам’ятаю, як по селу ходили бригади і оббирали куркулів. Сусідка в нашому колодязі ховала килими, різний одяг. На другий день їх везли на Соловки. Мені особисто дуже запам’яталося, як одна з “куркульок” – старенька бабуся, сиділа на возі, плакала і прощалася з рідною землею. Вона так і не повернулася із Соловків. Нехороша війна, нехороший і голод. Комунисти хліба багато забрали в державу. Раніше робили, а зараз все в бур’янах. Раніше за 4 кг. пужини арештовували, а зараз гроші вагонами возять і нічого. В голод, коли жнивували, то коні зерно відразу забирали і везли “в державу”. А ми вже деякі колосочки збирали, молотили і їли. В Козлові було тоді 12 бригад, і скрізь по 40 косарів. Ну, пам’ятаю, ще як приїхала одного дня бригада і позабирали в нас дрова на подвір’ї, а на горищі було ще, так мати сіла на драбину і кричить: “Так оце ви, куме, будете в мене дрова забирать?” (а серед них був материн кум), так він потрусив, потрусив драбину і пішов, мабуть соромно стало. Але наступного дня приїхали і буряки викопали, позабирали...”

Ледь люди оговталися від голоду, як з’явилася ще одна біда – війна. Батько Тетяни Яківни під час війни був уже в роках, тому на війну його не забрали, мати теж була вже старенька. Батьки дуже переживали за долю своєї дочки, особливо тоді, коли вона вже не була під батьківськими крилами – її забрали в полон фашисти.

“До нашого села німці дійшли в 1942 р. До цього часу я часто ходила на окопи, де люди з усього району старанно копали ями, щоб фашистські танки не могли проїхати. Одного дня, під час копання ям поблизу залізничної станції Биков (тепер Березань) над нами проїхав німецький літак. На ньому було написано:

*“Дівчата-україночки, не копайте ямочки,
Бо наші таночки переїдуть ваші ямочки”.*

Наступного дня німецькі літаки бомбили станцію, але ніхто з односельчан не постраждав. Деякий час я допомагала на аеродромі, що був розташований поблизу нашого села. Через деякий час після бомбування літаками німці пробралися до Козлова. Людей кілька разів забирали в полон. До першого набору попала і я. Пам’ятаю, що разом зі мною тоді із села забрали багато односельчан. Відбувалося це на Зелену неділю в 1942 р. Вороги дозволяли брати із собою речі. На грузових машинах людей відвезли до залізничної станції, де ми пробули одну ніч

¹ Можливо, дата її народження 23 серпня 1923 р.

під охороною. Вранці нас повели до товарного потягу. Біля кожного стояло по два охоронці, які грузили по 50 чол. у вагон. З людьми обходилися дуже жорстоко, хоча серед охорони були і зрадники-українці. Нас погрузили у вагони і до них зайшло по двоє охоронців, які охороняли полонених упродовж дороги. Перша зупинка відбулася в Києві, де нещасних протримали цілий тиждень, а потім знову погрузили в товарні вагони і повезли вже до Німеччини. По дорозі потяг зупинявся на деяких станціях, де через одне-єдине маленьке віконечко подавали їжу. Їжа була дуже поганою: хліб, здавалося, спекли з тирси, а не з борошна, в суп взагалі кидали макуху і пророслу картоплю, і чого там тільки не плавало. На таких станціях багато людей мали наміри втекти, але це вдавалося зробити досить малій кількості людей, і тих, кого ловили на гарячому або дуже били, або просто впихали назад в вагон, але не вбивали, адже везли товар, за який невдовзі мали заплатити гроші.

Через маленьке віконечко я спостерігала за дорогою і звернула увагу на велику чорну будівлю. Пізніше дізналася, що там було розстріляно 7 тисяч людей, які входили до комскладу. Серед міст, які ми проїжджали, я пам'ятаю лише *Амберг* та *Галімберг*. Коли вже потяг в'їхав до Німеччини, то на певних станціях відчіплювали по декілька вагонів з людьми. Вагон, де була я, прибув на потрібне місце в суботу, проте якого місяця і дня не пам'ятаю. Людей, як скот, вгрузили з вагонів і всі ми стали в чергу за їжею, проте можна було брати лише одну порцію. Тим, хто наважився взяти ще одну, фашисти присуджували 25 гарячих, тобто 25 разів били людину батою по спині. На кінчику батога була гумова кулька, яка надавала ще більшого болю. Цікаво, що били полонених не німці, а наші зрадники. Потім людей повели в лагерь, звідки неможливо було втекти – його кордони були обгороджені 7 рядами колючого дроту, після кожного з яких було виорано і заволочено. Охорона ходила і дивилася чи є чийсь слід, якщо були, то відразу бігли шукати втікача або й кількох, а допомагали охоронцям у цьому собаки. Жінок і чоловіків порозводили в різні частини лагерь. Потім їх по черзі водили в баню, де вони милися, а тим часом дезинфікували їх одяг. В неділю ввечері нас повели на просвіту. Там були присутні перекладачі та секретарі, які друкували якесь документи. Всіх полонених ввели в одну велику кімнату, куди згодом позаходили "покупці". Одні купували собі одного раба, а інші – декількох. Полоненим заглядали в рот: дивилися на зуби, мацали шкіру, оглядали ззовні. За мене хазяїн заплатив 12 марок, після чого ми пішли до пасажирського поїзда.

Приїхали в місто *Нунінберг*. Хазяїн купив мені бутерброд і повів до свого дому. Довго йшли і

прийшли в містечко сільського типу *Гольштейн*. Перед очима постав великий чотирьохповерховий будинок і величезний сінник. Я тоді звернула увагу на охайне, чисте подвір'я. Разом із господарем ввійшли до будинку, де й познайомилася із господинею. На її руці була якась дивна стрічка. Згодом дізналася, що то траурна стрічка – недавно помер батько хазяїнів. Потом показали мені нову кімнату, яка була хоч і маленька, зате досить затишна. Там стояв гардероб, ліжка, було одне віконечко. Потім нагодували і ознайомили з режимом дня. Оскільки я трошки знала німецьку мову, то з господарями не мала ніяких сутічок. Пізніше дізналася, що мої хазяїни – це двоє братів і їх сестра, імен вже не пам'ятаю. Вони дуже добре поводитись зі мною, їли за одним столом і однакову їжу, а їли за таким розпорядком: передсніданок – 5-6 год., сніданок – 8-9 год., передобід – 10 год., обід – 12-13 год., полудник – 16 год., вечеря – 19 година.

Один із братів часто допомагав мені в роботі, хоча виконувала я і не важку роботу – займалася сільським господарством. Хазяїн говорив, що йому дуже жаль людей, яких брали в полон і знущалися, як із скоту. Згодом я написала листа до батьків, де сповістила, що в мене все добре, але я хочу повернутися додому. Одного разу, коли заготовляла сіно для корів (а їх було аж 12), познайомилася із дівчиною, яку звали Дора, її привезли з Вінницької області. Удвох ми дуже потоваришували і стали зустрічатися кожену неділю, оскільки в інші дні тижня було дуже багато роботи. Але, на жаль, не всім так пощастило з господарями. Помню Оришку, дівчину із сусіднього села Студеники (Україна), вона жила в *Гольштейні* на одній вулиці зі мною. Оришка зовсім не розуміла німецької, і коли хазяїн щось загадував їй робити по господарству, вона, звісно ж, не розуміла, і тоді розлючений чоловік виливав на голову нещасній дівчині відро холодної води. В моїх господарів було багато не лише рогатої худоби, а й птиці: кури, голуби, качки. Щовечора я випускала корів, і дуже часто співала одну пісню:

"... Ой не видно і Козлова, тільки видно грушу,
Туди ж мою щовечора повертає душу.
Ой не видно і Козлова, тільки видно верби,
Туди ж мою щовечора голівоньку верне.
Хіба я у Вас, мамо, сподниці поносила,
Що ви мене сюди оддали, щоб я голосила?
Хіба я у Вас, мамо, платки рвала,
Що Ви мене туди оддали, щоб я оце рубала?"

В Німеччині навчилася косити, прости вовну, хоча в роботі допомагали господарі. До них у дім часто приходили бідні німці, які за гроші трусили сажу. Взагалі, в Німеччині

було добре. Найгірші часи – це перебування в лагері. Пам'ятаю, що кожного ранку господарі виносили до дороги певну кількість молока; приїжджав чоловік на підводі, забирав молоко, а ввечері в обмін на нього привозив сироватку, яку господарі давали поросяткам.

У 1945 році, коли вже красноармійці почали пробиватися до Німеччини і визволяти полонених, німцям жилося не солодко. Одного дня, коли я поралась по господарству, в *Гольштейні* звідкись взялося дуже багато військових. Дуже злякалась, але виявилось, що це красноармійці. Вони сповістили про перемогу. Полонених зібрали в грузові машини і відвезли до залізничної станції, а звідти в пасажирських поїздах відправили на Батьківщину.

Проте додому повернулися не всі – одні одружилися і завели сім'ю, іншим – просто сподобалося там жити. Повернулася і не впізнала своїх батьків – від суму та переживань вони зовсім посивіли, змарніли... Але радості не було меж, адже я вже й не сподівалася, що колись повернуся додому”.

Згодом Тетяна Яківна одружилась із Петром Давидовичем, який був учасником бойових дій в 1941–1945 р. Він був лейтенантом, після війни працював у Козлові агроміліоратором. У 1946 р. 23 грудня в них народився син Іван. Це була людина, за яку батьки дуже пишалися. У 1948 р. в Тетяни Яківни та Петра Давидовича народилася дочка Ольга. Зараз вона проживає в селі Козлів з прізвищем Сабадаха. Згодом влада почала піклуватися про полонених 1941–1945 р. У післявоєнні роки з Німеччини надходили гроші, які господарі надсилали своїм полоненим. Тетяна Яківна їх теж отримувала. Жінка зауважила, що людям, які працювали на фабриках чи заводах виплачували більшу компенсацію, ніж тим, хто працював у господарів.

Записала А. Євтушенко, січень 2006 р.

Бойко Василь Прокопович

Народився в селі Козлів у 1925 р. “Після закінчення школи працював у колгоспі. На початку війни в полон не забрали, оскільки був ще досить малим. Коли німці ввійшли на територію наших сіл, я робив у колгоспі, але керував селянами вже німецький комендант. У 1942 р. працював у лісництві – рубали дерево і перевозили в Німеччину. У травні 1943 р. оголосили загальний вивіз хлопців і дівчат, під час якого забрали і мене. Відвезли в місто *Ессен*, де з місяць пропрацював на Цинковому заводі. Там годували дуже погано – бруквою, шпинатом. Через місяць американці почали бомбити місто, тому німці позаганяли

полонених у бункери, щоб ті не подавали ніяких знаків співникам Радянської Армії. Після бомбардування я, Третяк Сергій, Барабаш Андрій та Заноз Олександр вирішили втекти (всі були з Козлова). Наступного дня рано вранці вибігли на дорогу. А далі куди йти, хтозна. Оскільки нас називали “східниками”, вирішили йти на схід сонця. Пройшли із 6 години ранку до 3 години дня майже 40 кілометрів. На місцевості було багато різних фабрик та заводів, тому ховатися було де. Йшли так, щоб не побачили люди. Але невдовзі нас затримав німецький поліцейський, який охороняв якийсь лагерь, і відвів нас до поліції. Там нас допитали і замкнули в камеру штрафлагеру. У камері був дуже побитий бельгієць, українець і ми. Перелякані хлопці, коли побачили які там ув'язнені, то подумали, що і їх так поб'ють. Проте наступного ранку до камери зайшов молодий поліцейський, забрав нас і повів на окраїну міста в розподільний пункт робочої сили. Завели в кімнату, до якої ввійшов ще один німець. Він подивився на нас і махнув рукою, щоб ми сіли на ослони, які були позаду. У нас було по кусочку хліба, тому ми вирішили перекусити. Через деякий час до кімнати почали заходити німці. Заходили, дивилися, а нас не забирали. Незабаром ввійшов уже літній чоловік і наказав нам стати в ряд. Там ще два поліцаї було. Ми стали і він обрав лише мене, забрав і повів у місто.

Недалечко від міста була траса Берлін-Париж, от біля неї мене забрали працювати в автосалоні. Перший день мені дали пилку і я пиляв дрова, а згодом, мене стали привчати латати камори з колес. Молоденький німець запропонував одного разу допомогти йому: поклав камеру на дощечку і взяв електрозачистник, але почав не шліфувати камеру, а взяв і протер мені дуже руку. Не дале-

ко від мене лежав великий молоток, я взяв його і давай бігти за цим німцем. Проте в цей час прийшов майстер, і коли побачив мою закривавлену руку, почав розпитувати, що трапилось. Я показав майстру свою рану, після чого він дуже накричав на мого "помічника". Потім він сказав іти мені на горище цегельного заводу, де я жив, і не приходити на роботу на наступний день. Через два дні я прийшов на роботу, там мене зустрів росіянин і запитав, чи працював я в колгоспі. Я відповів, що працював. Тоді він сказав, що по мене скоро прийде бауер (хазяїн). Під обід мене покликав цей хлопець і сказав, що мене вже чекає хазяїн. Я зайшов до кімнати, там був майстер цегельного заводу і бауер. Вони мене розпитували, що я робив у колгоспі. Росіянин був перекладачем, він добре знав німецьку, оскільки був там вже 2 роки. Потім господар повів мене з міста. Ми йшли десь 3 кілометри від міста, і привів він мене в селище *Вальтроп*. 34-річного хазяїна звали Юзеф Уеброк, він був не одружений, мав 2 сестри, 3 братів і матір. Мені відразу дали пообідати і запитали, як мене звати (а я ж не знав німецької), а я руками розвожу. Згодом я зрозумів, що вони від мене хочуть і сказав, що мене звати Василь, але вони мене чомусь називали Вазіль. Хазяїн мав піщаний кар'єр. Неподальк була шахта, звідки приходив до хазяїна воєннополонений француз. Він був не штатний, а я – штатний, тому я міг жити в хазяїна. Можу сказати, що хазяїни були скупі, їсти нам окремо давали (був ще один українець із Кам'янець-Подільського – Віктор (див. на фото), а француза звали Лео, йому було десь 40-50 років). Все було дуже суворо: хазяїн слідкував за нашою роботою та поведінкою. Проте в нас були свої думки, настрої. Ми дуже переживали за нашими Батьківщинами. Часто американські літаки налітали ввечері, вночі і бомбили різними бомбами. Було як подивившся ввечері на небо, а там, ніби жар з неба розкидають. Коли переставали бомбити, була така думка, що наших перемогли і ставало дуже сумно, оскільки думали, що вже ніколи не повернемося із цього пекла. Працювали із 6 ранку до 7 вечора: копали, гній возили, орали. Вихідний був у неділю – ми не ходили в поле, займалися лише домашнім господарством.

У 1944 р. хазяїни трошки стали добрішими, вони боялися, що коли відкриється II американський фронт у Франції і наші почнуть наступати із сходу, то їх заберуть так як нас у полон і відвезуть у Сибір. Після відкриття II американського фронту хазяїни хотіли мене позбутися. Моя кімната була біля центральних дверей, і одного вечора чую: (вже почав розуміти німецьку) хтось постукав у двері. Прийшов поліцай і сказав хазяїну, що всіх полонених повинні евакуювати. Згодом хазяїн сповістив, щоб я збирався. Я взяв із

собою деякі речі і хазяїн повів мене в центр села, де мали з'їхатися всі полонені. Уже на місці мій бауер переговорив з іншим німцем і пішов додому, а той повів мене і іншого українця у другий посьолок, де була поліція. Привів він нас метрів за 50, поставив і пішов у поліцію. Через деякий час до нас підійшов діжурний поліцай і сказав, щоб ми куди хочемо, туди і йшли. "Куди йти? Ніч!!!" – пролетіло в наших думках. Олексій (так звали іншого українця) сказав, що піде до хазяїна. Я також вирішив повернутися до свого (коли я з бауером ішов, він сказав, що коли мені буде погано, то щоб я повертався до нього). Олексій сказав: "В мого хазяїна строїться клуня; ми туди по-залазимо і переночуємо. А вдень щось вирішимо. Переночували, а вранці Олексій і каже: "Ти як хочеш, а я їду до будинку. Може мене приймуть." Я посидів трохи і пішов до свого хазяїна. Мене також впустили, і я пішов у свою кімнату. А на наступний день німецька армія відходила і проходила через наше селище; сестри хазяїна бігали за військовими і розказували: "А у нас руський! А у нас руський!" Один із них запитав: "Робить?, – да, робить, – відповіли дівчата. Ну робить, так хай у вас і робить." Хазяїн мені в той день сказав: "Пороби ще хоч рік, поки залізницю зроблять, а тоді поїдеш додому." Через 3-4 дні 1 квітня 1945 р. зайшли туди американські війська – нас освободили. А 1 квітня була в Німеччині Пасха. Дівчата дали мені, в пам'ять про 3 загиблих на війні братів, 3 сигари, 3 яйця, бутерброд і каву. А так ніколи такого нічого не давали. Через тиждень я покинув хазяїна і пішов у лагерь до своїх. Нас американці поповозили: через 2 місяці нас перевезли на базу біля річки *Ельба* в місто *Бранденбург*. Через 2 тижні нас передали радянським військам. Построїли десь 1,5 тисячі українців і росіян. При передачі розділяли на одружених і не одружених, стариків і старух. Там тримали до жовтня. У жовтні привезли товарним потягом в *Калісберг* (Калінінград), де знову сортували. В жовтні мене звідти забрали в Червону армію. Проїшов комісію, особий отдел, і мене прийняли в армію. 5 грудня ми прийняли присягу служити в Червоній армії; так я залишився там аж до 1950 р. 1 квітня я був вже дома. Через рік допомагав будувати трасу Київ-Харків, а потім працював у колгоспі".

Записала А. Євтушенко, вересень 2007 р.

Заноз Олександр Тимофійович

Народився 10 жовтня 1923 р. в Козлові. "Брат 1919 р. народження помер під час війни. Брат 1921 р. н. ще живе. Нашу сім'ю розкуркулили, тому в голод було важко. Почалася війна і брати

Заноз Олександр Тимофійович

з батьком пішли на фронт, а я залишився дома з мамою. Німці хотіли забрати мене в поліцію на свою сторону, але я не захотів і в 1943 р. мене забрали в полон. Підводами відвезли нас у школу села Студеники, а потім – машинами до поїзда. Відвезли в Німеччину, розмістили в лагерь, де працював на Цинковому заводі літейщиком. Через декілька місяців налетіли американці і почали бомбити, а ми розбіглися хто куди міг. Були спроби втечі, я потрапив на фабрику Зіттен. Потім я попав на іншу фабрику, де працював грузчиком – грузив снаряди, міни і т. ін. Годували так, щоб тільки живими залишалися. Жили в бараці. Відношення було добрим, але не завжди. Вихідних не було. Іноді навіть серед ночі будили, щоб ішли працювати. Ні з ким не спілкувалися, бо якщо починали говорити, нас били. Тоді нас американці освободили, мабуть,

Заноз Явдоха

5 травня, потім предали нашим, а там я познайомився з дівчиною, її звали Явдоха. Через деякий час ми одружилися в Німеччині. Дуся була родом з Дніпропетровщини, працювала вона там на деревообробному заводі. В Україну приїхали восени 1945 р. Перед тим як їхати, нас підвели до трьох столів, де сиділи наш, американець і німець, там нас питали, куди ми хочемо їхати. Багато залишилося в Німеччині, багато обрало Австралію. В Берліні посадили в поїзд, а там пересіли в Бресті і поїхали в Україну. Після армії попав у село, і з 1947 р. працював аж до пенсії бригадиром. Уже пройшло два роки, як я поховав жінку”.

Записала А. Євтушенко, вересень 2007 р.

Ковалівська Оксана Дмитрівна

Народилася 1 березня 1926 р. в селі Козлів. “До війни працювала на фабриці. У 1942 році забрали до Німеччини. Везли в товарняках. Їхали довго, голодували, нас охороняли дуже добре. Куди нас везли – ніхто не знав. Спроб втечі не було. Привезли в Берлін, звідки нас доставили на велику фабрику. Брали не всіх. На роботу вносили, як солдатів. Направляли по 300 осіб у цех. Жили в бараках. Працювали по змінах. Я працювала в 3-й зміні. Мали суботу та неділю відпочинку. Німка, яка працювала на фабриці, ділилась зі мною своєю їжею, яку брала з дому. Вихідні я проводила в неї. На фабриці годували 3 рази на день, давали 300 г. хліба і воду. Взуття в нас було дерев'яне. За роботу платили 3 марки в місяць. Водили в магазин, на каруселі. Через 2 роки і 7 місяців дізналися про перемогу. Поверталися додому довго. Вивезли за Берлін, потім по річці плили, а потім ішли пішки. Іноді наші солдати підвозили. У поляків просилися переночувати. Вони нам давали їсти і пити. Ночували на горищах у сні. Повертаючись додому, дуже голодували – було таке, що тиждень нічого не їли. Коли повернулись, односельчани дуже зраділи”.

Записала А. Євтушенко, червень 2007 р.

Коркач Марія Трохимівна

Народилася 1925 року, 27 листопада в селі Козлів. “Тато і мама працювали в колгоспі. Батько мій під час колективізації перший пішов у колгосп, віддав трьох коней. Дуже за ними сумував. В нашій сім'ї було 4 дітей. Під час голоду 1932–1933 років батько возив у Київ одяг і міняв його на дерть. Пухлими були дуже... Проте ніхто

з наших не помер. У 1941 р. я закінчила 7 класів. Весною 42-го оголосили, щоб молоді хлопці та дівчата зібralися біля контори в центрі села. Я вирішила, що ще дуже мала, тому залишилася зі своєю подружкою вдома. Але наступного дня до хати зайшов поліцай, здається, його звали Федор, він був сам козлівський, тільки під час війни помагав німцям, забрав мене і повіз підводою чотирьох ще зовсім малих дітей на залізничну станцію. Мати просила перекладача, щоб вони мене залишили, бо я ще зовсім мала і нічого не вмію робити, а той Федор ударив маму так, що вона аж впала. Погрузили нас у товарні вагони і повезли. По дорозі не годували, ми харчувалися тим, що встигли взяти з дому. Тільки привезли, нас відразу почали розбирати хазяїни. Я була в Австрії, недалечко від Відня, у селі *Ветлендорф*. Хазяїн привів і посадив мене під корову, а я доїти не вмію – сиджу і трушуся. Проте, згодом все навчилася. Хазяїн мій був багатий, тому в нього було велике господарство. Їли ми разом, дуже часто, коли я не хотіла їсти бауер говорив: “Їж, їж, бо будеш гарно їсти і працюватимеш гарно, а погано їстимеш – погано будеш працювати”. В сім'ї, крім мене, працювала Роза (німкеня) і Юган (поляк). Хазяїна звали Ульман Юзеф, а хазяїку – Марія, також у них був маленький син. Помітно, що в них культура дуже хороша – в кожного своя кімнатка, все прибрано, ніхто ні в кого нічого не краде. Здається, що якби хтось поклав на дорозі гроші, то їх ніхто і не взяв би, не те що в нас. Дома я звикла, що ми спимо всі на печі або на полу, а тут – своя кімната, ліжко з білими простирадлами. Сарай у хазяїна завжди був відкритий, без ніяких замків, просто ніхто і не думав щось красти. У нашій Україні дуже легко і гарно жити – в нас родюча земля, є всі умови, щоб займатися сільським господарством. А там корови стояли в сараях – ми їм приносили траву і воду, городи вони удобряли хімікатами. Яюсь восени 1944 р. до мене підбігла моя подружка з України і сказала, що в її селі не такі багаті хазяїни і мало в них дуже роботи. Розповіла мені про хазяїку, у якої не було ні українки, ні поляка (а там яюсь так порозприділяли, що в кожному будинку мав служити поляк і українка). Ну, я не довго думаючи і втекла з тією дівчиною. Хазяїку звали Анна, хазяїна – також Юзеф, двоє дітей у них було. Мене вони дуже хвалили, поважали. У неділю ми відпочивали – попораємося зранку і йдемо всі українці гулять аж до вечора. З близьких регіонів я нікого не знала, були там дівчата і хлопці із Західної України, Чернігова... Весною почав підходити фронт, дуже багато бомбили. Ми тікали в підвали за селом, там стояли великі бочки з вином, але коли починалося бомбардування, ми ховалися там. Одного дня біжимо, коли в сусіда сарай підірвало; ніде

нічого нема, тільки корови попечені, надуті такі лежали в ряд. Ну не дуже довго ми переховувалися в підвалах, оскільки незабаром прийшли американці і сказали, щоб ми добиралися додому хто як може. Поляки вивезли конями з Австрії в Польщу, а звідти – товарняком аж до станції Переяславської добралася. Нас, ще як ми їхали в товарняку, обікрали були. Ідемо ми, коли щось потяг смик, смик і зупинився; набігли якісь солдати чи що і почали в нас забирати вузли з одягом, гостинцями та іншими речами, які ми везли із собою. Можу ще додати, що Австрія після війни платила 4 рази компенсацію і більше, ніж Німеччина”.

Записала А. Євтушенко, жовтень 2007 р.

Кривенко Марта Юхимівна

Народилася в 1924 р. в селі Козлів. “Була забрана у 1943 році. Прийшли сказали, що в Німеччину. Ми спочатку тікали, але нас положили і повкидали у вагони. Коли нас туди привезли, ми багато плакали, сумували за домівкою, не вміли говорити їхньою мовою. Раз утекла, але поймали і забрали назад, довгий час не годували. На наступний день прийшов якийсь чоловік і каже: “Дайте мені ось цю дівчину”, – і забрав мене, нагодував, дав велику сумку сухарів. Жила в хазяїна. Робила все, що загадували”.

Записала А. Андреева, листопад 2004 р.

Михайленко Ганна Юхимівна

Народилася 22 грудня 1923 р. в селі Козлів. “В Німеччину забрали насильно. Разом зі мною були Таран, Остапенко, Софія Мусіївна. Деякі помирали, навіть не доїхавши туди. Везли в товарняку. В туалет ходили у вагоні. Зупинки були

тільки в *Нюрбері с. Фрехедсвельд*. Тікати не намагалася. Мене забрала хазяйка. У неї я доїла корови, косила, прибирала в будинку, а хазяйка була не дуже багата. Відносилися добре, їли за одним столом. Довго вчилися розуміти один одного. Я жила на першому поверсі, а вони – на другому. Вихідні були лише в неділю, дружила лише з хазяйкою. Подруги були в інших селах, туди я бігала через ліс по неділях. Звістку про перемогу зустріли з радістю. Зійшлися усі й говорили, що війна скінчилась. Визволили восени 1945 р. Додому добиралися гуртом, ночували в байраках. Звідти хлопців забрали на роботу, а дівчата поїхали додому. Хазяїни були добрі. Зараз мені про них нічого невідомо”.

Записала І. Плашкова, жовтень 2004 р.

Недавній Іван Савович

Народився 23 квітня 1907 р. у селі Козлів. “Було забрано в полон 12 травня 1943 р. Зібрали в студениківську школу усіх. Охороняли поліцаї. Переночувавши одну ніч, ми відправилися на станцію, а там у вагон і до Києва. У Києві ми проходили огляд, а після нього людей вистроювали в колони і під охороною вели в товарний потяг та везли як худобу до Німеччини. Їхали 3 дні. Привезли до лагерь, там ми пройшли комісію, нам почепили мітки і почали приходити німці, щоб вибрати собі когось. Везли в машинах з будками до хазяїна на роботу. Працювали на заводі “Кроуерк” фірми “Арноль”, це був хімічний завод. Працювали 17 чоловік. З односельців був лише Третяк Дмитро Прокопович. Жили в лагері, де знаходилося 10000 чоловік. Вдень працювали, а вночі вільно ходили в лагер, просто охороняли дуже добре, тому втекти звідти було неможливо. Хазяїна бачили один раз на тиждень, а заміняв його бригадир, який також працював. Хазяїн був багатієм, у нього було 3 фірми в Берліні і Кракові. Спілкувалися з товаришами по роботі. Визволяли американці. Можливості втечі не було, крім під кулю. Американці переправили в лагер на Батьківщину. Були в ньому два дні, а потім забрали в армію. Після демобілізації повернувся в Козлів”.

Записала М. Остапенко, листопад 2004 р.

Недавня Єфросинія Павлівна

Народилася 1926 р., 13 вересня в селі Козлів. “Забрали із села в 1943 р., 13 листопада. Зібрали людей на підводи і повезли до станції, де по-

грузили в товарний потяг, який повіз нас у Німеччину. Їхали місяць до Берліна, а там нас оглянули і розібрали бауери. Харчували дуже погано: 200 г хліба і якоїсь “похльобки” і лише один раз на день, щоб не померли з голоду. Спроб втечі не було, оскільки добре охороняли. Постійно працювала в одного хазяїна, була нянею і техробітницею. Жила в окремій кімнаті. Хазяйка відносилася погано – завжди сварила та вимагала більше працювати. Відпочивати могла лише вночі, оскільки вдень мала дуже багато роботи. Товаришів немало. Коли оголосили перемогу наших, людей-полонених зібрали в лагерь, звідки відправляли додому. Коли прибули додому, пройшли комісію”.

Записала А. Євтушенко, грудень 2006 р.

Остапенко Іван Якович

Народився 2 червня 1926 р. в селі Козлів. “1-го березня 1943 р. повідомили, щоб не виходили з дому, а 2-го забрали і на повозці відвезли на станцію під охорону міліції. Їх було 20-25 чоловік у групі. Посадили у вагони і цілий день везли до Києва. На станціях поїзд зупинявся і забирав вагони з людьми. В Києві переночували, пройшли медичний огляд. Хворих повернули, здорових – забрали. На наступний день посадили в трамвай і повезли на залізничну станцію в Києві. Посадили в товарні вагони людей, поставили по два німця з автоматами. Повезли до Волинської області на станцію Ківерці, там вгрузили і повели в баню. Потім знову посадили у вагон і повезли на станцію Білосток, вгрузили і знову в баню. Потім – у вагони і повезли до Польщі. Там у лагері помістили полонених, давали один раз на день їсти. Нічого не робили, просто були там 10 днів. Розділили нас на три групи, у кожного полоненого була своя карточка, за якою вони належали до тої чи іншої групи. Я потрапив до третьої групи. Нас посадили у вагони і повезли знову. На зупинках набирали поповнення людей. Приїхали до Пруссії в м. *Ельбінн*, потім – у місто *Штум*. Тут вгрузили і привели в місто *Арбайцен*. Звідти, на конях мене та інших хлопців (5 чоловік) забрали і повезли в місто *Тіхбекнзеє*. Мене купила фрау Швітгер. У неї я і працював – доглядав за сільським господарством. Землі фрау мала 30 гектарів, 10 корів, 3 телят, 6 коней. Жив я в окремій кімнаті для робочих, двері якої виходили в конюшню. Хазяїн, я так зрозумів, помер. Фрау ставилася нормально. Колись не послухався, так вона викликала міліцію і мене побили. Жив нормально. Господарство годував, доїв корів. Зі мною працювали поляк з полячкою, згодом привезли ще одну по-

лячку. Вдень працювали, а вночі – відпочинок. У неділю відвідував знайомого односельця, а він відвідував іноді мене. Разом сиділи, курили і говорили. Взимку 45-го почали рухатися через село евакуйовані люди. На початку лютого фрау Швиттер забрала своїх робітників, кинула хазяйство і всі поїхали кудись на конях. Їхали довго, попали в місто *Штольп*. Коли наші війська їх обкружили 5 березня 1945 року, наші танками освобождали полонених. Потом одправили до маєтку, де займалися збором скоту. Пробув 10 днів, а потім приїхали воєнні і забрали мене та Остапенка Григорія до армії. Там нас ганялидесь місяць, 15 квітня прийняв присягу і з цього часу вже був радянським солдатом. Вечері нас построїли і зразу одправили на фронт для поповнення (500-600 чол.) під *Кдиню*. Не дійшлидесь 30 кілометрів – нас зупинили в *м.Лаценбург*, бо *Кдиню* взяли. Там постояли днів три, а начальство в цей час обговорювало, куди нас оприділити. В цей час було виведено з *Кдиню* на поповнення 205 стрілкову дивізію. З *Лаценбурга* відправили туди, з'єднали із стрілковою дивізією і розподілили по групах. Після розподілу попав у 721 полк стрілкової дивізії у перший батальйон кулеметної роти, пулемьотчиком №2. Тягнув на спині кулемет "Максім", вагою 32 кілограми. Був і в інших дивізіях. У Німеччині пробув 6 років. Повернувся додому в 1951 році, 8 березня. Дуже засмучувало те, що на навчання і роботу не брали через те, що був у Німеччині. У Києві хотів працювати, але не мав права..."

Записали К. Маковська, А. Євтушенко, серпень 2007 р.

Остапенко Катерина Іванівна

Народилася 6 грудня 1924 р. "Рано залишилася сиротою – померла в 1933 році мама. Залишилося 4 дітей (одна сестра також померла під час голоду) та батько. Коли почалася війна, батька забрали на фронт, а троє ще зовсім молодих дівчат-сестер залишилося дома (старша одружилася і жила окремо). Весною 1942 р. мене забрали першим набором у полон. Підводами людей відвезли на залізничну станцію, де погрузили в товарний потяг. У Києві була пересадка, після чого нас везли аж у Німеччину в місто Амберг. Там переночували одну ніч у бараках, а на ранок вже прийшли бауери, або хазяїни. Деяких людей відправили на заводи чи фабрики, а деяких – у полон. Хазяїна мого звали Антон, а хазяйку – Анна, вони мали 4 дітей. Працювала і жила в селищі Мантлах. Крім мене в хазяїна працював ще один українець, але він доглядав лише за кіньми, ну і, звісно ж, виконував роботу, яку можна робити цими тваринами. Чоловіка зва-

ли Григорій, привезли його із заходу України. У роботі допомагали і хазяїни, не били, 9-річна дівчинка навіть допомагала доїти корів. Снідали я з Григорієм удвох, обідали разом із хазяїнами, а вечеряли також удвох, оскільки поверталися з роботи не раніше 12 години. Вихідний був лише в неділю, після обіду. Здивувало те, що двоповерховий будинок був поділений на дві частини: в одній жили люди, а в іншій – худоба. На першому поверсі була кухня і сарай, на другому – всі інші кімнати будинку. Про хід війни дізнавалися з газети. Одного дня хазяїн сказав, що наші вже наступають на Німеччину і додав: "Німеччині капут". Зайняли територію американці. Полонені почали збиратися в лагерьх, звідки на машинах їх відвозили до залізничної станції, а звідти в товарних потягах на Батьківщину. В Україну приїхала 25 серпня 1945 р."

Записала А. Євтушенко, липень 2007 р.

Остапенко Катерина Іванівна

"Народилася 7 грудня 1925 р. в селі Козлів. 9 травня 1942 р. була забрана в полон. Німці здебільшого забирали молодих учнів із шостих класів і старше. На той час було мені 17 років, і я закінчувала 1-й курс у педагогічному училищі. Вдома залишилися сестри Дуня та Олександра і батько Іван Романович. Разом зі мною було забрано багато односельців. В Німеччину везли товарними потягами. Оскільки людей у вагоні було дуже багато, відчувався дискомфорт. Їхали близько тижня, було багато зупинок, харчувалися нормально. Багато людей робили спроби втеч, навіть попри те, що їх охороняли. Один знайомий чоловік тікав разів п'ять, але його знаходили і знову повертали назад. Були й такі, що навіть вистрибували з вікон вагонів, у яких їхали. Приїхали в місто *Люксембург*, де нас розбирали господарі. Потрапила до хорошого господаря. Працювала на заводі, але крім цього ще й допомагала по господарству, за що мені були дуже вдячні. Жила не сама, у квартирі нас було дванадцять, а добрим було те, що всі з одного села, тому разом відпочивали, спілкувалися. 6 березня 1945 р. отримали звістку про перемогу. А вже 9 березня прийшов наказ відступати. Та все ж німці не відразу відступили – вони ще зробили кілька пострілів з гармат, ну а потім вже відступили. Визволяли американці. В Україну відправляли спочатку в товарних поїздах, якими доїхали до Києва, потім – до якогось іншого міста, а потім – на пароплаві до Переяслава, звідки добиралися вже хто як міг".

Записала А. Євтушенко, червень 2007 р.

Остапенко Софія Іванівна

Остапенко Софія Іванівна (праворуч) та Лой Марія Петрівна

Народилася 14 жовтня 1922 р. в селі Козлів. “У сільській раді сказали, що позаписувані в Німеччину і щоб збиралися їхати на третій день. Було забрано багато хлопців і дівчат: Боярко Ганну Йосипівну, Остапенко Ольгу Петрівну, Остапенко Пріську, Остапенко Сергія Андрійовича, Погар Петра Петровича, Грочинську Параску, Боярко Параску Василівну, Довгу Марію Семенівну, Лой Марію Петрівну, Остапенко Одарку, Лой Варку Іванівну, Остапенко Ольгу... До Німеччини доїхали за добу, а харчувалися тим, що брали з дому, але не дуже тоді їли – плакали, оскільки не знали куди нас везуть, може на смерть, а може... Їхали поїздом у вагонах, але вікна і двері були позабивані. Привезли нас у місто Амберг, де один день пробули в лагері. Наступного дня приходив господар, вибирав хлопця чи дівчину і вів до себе додому працювати. Я потрапила в село Консіндорф до господаря на ім'я Гонз. Була не постійно в одного господаря, а в трьох. У Гонза побула, а далі забрав інший, бо першому стала непотрібна. Другий господар віддав третьому, бо теж стала непотрібна. Третій, Коль, повідомив про закінчення війни. Я годувала в них корови, вичищала, косила хліб, гребла вигрібку, рубала дрова – робила все, що загадає господар. Жила в одному будинку з господарями, мала власну кімнату. Хазяїни відносилися, в основному, добре. Відпочинку майже не було. Лягали о першій годині ночі, а вставали – о четвертій. Спілкувалася з односельцями, які були недалечко, а дружила з Лой Марією Петрівною. Вона працювала в іншому селі. А розповів мені про неї Коль і дозволив у неділю після порання ходити до неї. Коли жила

в господаря, не знала який коли день чи число, тому коли хазяїн сказав “Гітлер капут” я навіть не знала коли це сталося. Визволені були американцями у 1945 р. Ми пішли в місто Роземберг, а тоді нас американці перевозили з лагера в лагерь аж до границі України. В Україні поїздом добралися до Києва, а тоді до станції, ну а потім – пішки додому. Говорили, що Барабаш Ганна Трохимівна залишилась в Австралії, бо вийшла заміж, ще одна знайома залишилась в Канаді”.

Записала А. Євтушенко, липень 2007 р.

Усик Софія Мусіївна

Народилася в 1924 році. “Був у мене брат і дві сестри. Старша сестра померла в 1934 р. Під час голоду 1932–1933 р. у нас була корова. Діти пасли і чужих корів, заробляючи цим хоч на якусь їжу. Ходили збирати колоски, але по селу їздили два “сторожі”, які відбирали в людей крадені колоски. Перед війною помер батько. Коли почалася війна, брата забрали на фронт. У квітні 1942 р. першим набором забрали в Німеччину. У дорозі проходили “медогляд”, після якого хворих людей відсиляли назад. Годували в дорозі бульйоном із макухи та картоплі. Приїхали в місто Амберг, де мене купив Аурес Крістор. Ми приїхали в село Легендорф. Згодом дізналася, що хазяйку звати Анна, дочку – Паві, а імені сина вже не пам'ятаю. Паві спочатку знущалася з мене, штовхала, а потім перестала. Анна та Аурес, навпаки, добре відносилися, вони водили мене в кіно, церкву, показували інші села, дозволяли писати листи рідним, але я встигла написати лише один лист, оскільки згодом заборонили будь-які розваги для полонених. Працювала по господарству, а вихідний був лише в неділю 2–3 години. По карткам дівчатам-полонянкам видавали плаття, де на синьому клаптику було написано OST. Діти німців, коли бачили дівчат в таких сукнях, кидали в нас камінням. Аурес Крістор був обурений тим, що діється у світі і говорив “Хай би Гітлер із Сталінім зійшовся і побився, а людей не чіпали”. В сусідського хазяїна був полонений із Дніпропетровської області. У нього з'явилася виразка у вусі і хазяїн відразу відвіз його до Амберга, де чоловіку зробили операцію. Про перемогу дізналася від сусідської дівчини, теж із Дніпропетровської області. Коли розказала про це хазяйці, та наполягала, щоб я залишилася в Легендорфі або ж, якщо мені буде погано на Батьківщині, то я можу в любий час повернутися назад. До України добиралися майже два місяці. В Козлові була вже 9 серпня 1945 р.”

Записала А. Євтушенко, червень 2007 р.

Усик Степанида Романівна

Народилася 7 листопада 1916 р. в селі Козлів. “В Німеччину забрали першим набором. Прийшли, і насильно забрали. До поїзду гнали, як собак, пішки. Їхали десь тиждень. У дорозі давали кусочок хліба і юшку з картопляних шкарлуп. Спроб втечі не було. Потрапила до стареньких господарів, з якими жила в одному будинку. Відношення господарів було дуже хороше до мене – ми їли за одним столом і однаково їжу, вони ніколи мене не ображали. Родина їх складалася із чотирьох осіб: Анна, Палетт, Андрес і сина, який на той час був на війні. Відпочивали тільки в неділю, але не в кожному. Дружила із своїми земляками. Обидві хазяйки були старенькими, тому я виконувала роботу по господарству – косила з хазяйкою, корову доїла... Про закінчення війни повідомила Анна. У дорогу мені дали гостинців і я пішла до лагерь, де трохи побули до приходу поїзда”.

Записала А. Євтушенко, червень 2007 р.

с. Жовтневе

Адаменко Василина Мартинівна

Народилася 12 травня 1922 р. в селі Студеники. “З рідного села забрали у травні 1942 р. Було кілька наборів – перший набір, у який зачислили і мене був у травні 1942 р. Усього нас у таборі було 120 чоловік, яких відчисляли із сільради. Мою найближчу подругу Довгоруку Мелашку також забрали. Спочатку нас відвезли на станцію. А там поліцаї нас заганяли в товарняки. В дорозі ми були десь три неділі. Харчувалися гірше, ніж собаки. Деякі пробували втекти, але їх одразу повертали. Розподіляли нас у Польщі. Розподіл відбувався на дві групи. Якщо відправляли до господаря, то чіпляли на кожного табличку з буквою “V”; якщо ж на фабрику, то чіпляли букву “B”. Я попала до хазяїна. Звали його Йосип Лоренц Раньшнах, працювала в якого я 9 місяців. Коли привезли до Германії, він зразу ж мене і забрав. У нього мені було дуже погано: їжу давали майже таку саму, як і свиням. Спала в сіннику. Прокидалася в 6 годин ранку і зразу йшла до господарства. Лягала спати дуже пізно і була дуже стомленою, адже майже не відпочивала. Саме тому я від нього втекла. Одного разу грузила я овочі в машину, і потім залізла в неї. Приїхала в місто Амберг, де майже зразу мене ув'язнили. У в'язниці пробула 7 неділі. Звідти мене відправили до іншого господаря. Звали його Георг Шніц Бергаузен. В нього мені було набагато краще, ніж у першого. Там я хоча

б харчувалася краще і спала під одним дахом з господарями. В них я була 2 роки. Звістку про перемогу почула по радіо і майже через місяць я вже поверталася додому. Американці вивозили в лагерь, ще місяць держали і відправляли до Чехії, де віддавали паспорт і розподіляли по областях. Поїзд до Київської області відправлявся одним із перших. У серпні 1945 р. я була вже в рідному селі. Пройшла в сільраді перевірку і почала нове життя...”

Записала Ю. Довгоруку, грудень 2004 р.

На фото (зліва направо): стоять – Погар Ганна Михайлівна (Козелецька), Кравченко Марина, Щербак Одарка Павлівна; на стільцях – Ткаленко Марія, Кравченко Палажка, Красюк Ганна Сергіївна, Ковалівська Марфа Степанівна; сидять на землі – Миценко Марія Потанівна, Пендюк Меланія Іванівна. (Усі – жителі с. Студеники, всі повернулися в село)

Близнюк Степан Петрович та Близнюк Катерина Мартинівна (Доля родини, народженої перед відправкою до Німеччини)

Близнюк Степан Петрович, 1916 року народження, та Тихонова Катерина Мартинівна, 1922 року народження, одружилися безпосередньо перед тим, як їх чекало відправлення на роботи до фашистської Німеччини. Степан Петрович з перших днів війни перебував на фронті, проте пораним у спину і ногу повернувся у рідне село і деякий час переховувався, так як у Студениках в той час були німці. Поліцей-односельчанин Романок підстеріг його і доніс окупаційній владі. Тому під час чергової депортаційної кампанії довелось молодому подружжю їхати.

Всю дорогу Катерина і Степан були поряд з односельчанами Канупером Іваном і Красюком Трохимом (останній теж був із дружиною). Так і

в Німеччині студениківці трималися разом, жили і працювали в одного господаря, який мав велике господарство і працював нарівні із остарбайтерами. Німецька родина відзначалася працьовитістю, хазяйка сама готувала їжу для всіх: і членів своєї родини, і для українців. Був такий випадок, що Катерина Мартинівна, будучи вже вагітною, вирішила голодувати, щоб стати кволою і непрацездатною, бо надіялась, що такою вона господарям стане непотрібною, і вони змушені будуть її відправити додому. Проте хазяїн це постеріг і сварив молоду жінку за те, що вона відмовляла у їжі собі і майбутній своїй дитині (невдовзі жінка народила сина Анатолія).

Коли Радянська Армія принесла їм звільнення, то всі чоловіки добиралися додому через Польщу. Поляки жінкам, на руках яких були маленькі діти, ніяк не хотіли давати притулок на ніч, бо деякі із матерів, боячись із народженими на чужині дітьми вертатися до рідних домівок, залишали їх там, де й ночували. В рідне село молода мама з однорічною дитиною на руках дісталася у січні 1945 року.

Записала П.Г. Пайвель зі слів Дегтярьової Г.С., доньки Близнюків Степана Петровича та Катерини Мартинівни, жовтень 2007 р.

Довгоруку Катерина Яківна

Народилася в селі Студеники 26 січня 1924 р. в сім'ї колгоспника. "У 1943 р. в травні місяці видали німці повістки, щоб з'явилися на вказаний час до школи. Хто прийшов до школи, то їх заганяли і не випускали з приміщення. Мати хотіла відстояти мене, щоб випустили, але їй не дозволили, ще й вдарив поліцай. Потім підігнали машини і погрузили. Машинами завезли на станцію Переяславську і у вагони товарняка погрузили. Зі мною разом були Кравченко Тетяна, Мотря, Ботвини Михайла сестра. Привезли в Київ, а з Києва погрузили на поїзд і відправили в Німеччину. Їхали около 3-4 суток. В дорозі нам ніхто нічого не давав їсти, а їли тільки те, що настроїли дома. У мене їжа швидко кончилась, то моя подруга Кравченко Тетяна Герасимівна ділилася зі мною останнім куском сала і хліба. Як у Німеччину везли, то охоронялися поліцейськими, причому, у кожного був автомат. У вагоні було десь 45 чоловік. Коли привезли до Німеччини, то там був розподільний пункт *Нерзен*. Один німець одсчитав 30 чоловік і приїхали ми електричкою у другий город *Фірзен*. Одна жінка, німкеня, приїхала на велосипеді, подивилася на нас, а ми сиділи троє укупі – Мотря, Тетяна і я. Вона пройшла біля нас, пішла до хазяїна, поговорила, потім вони разом вернулись і підійшли до нашої

трійки. Ця жінка подивилася на мене і сказала, щоб я йшла за нею. Мені не було куди діватись, і я пішла до неї. Хазяїнку було звати Фрезія Роефен. Ми йшли з фрау на місце роботи і вона побачила, що я стоцалася без харчів і йшла помаленьку, щоб мені не було погано. Але в мене крутилась голова від німецьких харчів. Хазяйка попала мені дуже хороша. Їй було 22 роки. Зустрів нас хазяїн з маленьким сином. Дім був дуже здоровий, цегляний, мали вони 20 га усадьби. Було дуже багато худоби: 13 корів, 2 коней робочих і 2 лошат. Я займалась сільським господарством. Хазяйка варила їсти. Моя робота – це накрити стіл, картоплі начистити. Жила я в домі на другому поверсі. Дуже красива кімната в мене була, все необхідне там було. Господарі відносились до мене, як до сім'янина. Неділя була вихідним, але я вставала корови доїть і на кухні помагала. Спілкувалась я із своїми односельчанами по неділях. Визволені були в перших числах травня в 1945 році. Коли ходили в город, якось домовилися із своїми зібратися у лагерь. Так і зробили, там нас американці гарно покормили, ще й на дорогу дали харчів. Із травня місяця по жовтень ми були в лагері. Приїхала додому 10 жовтня 1945 р. Як устали з машини в селі, односельці розповідали нам новини, і так я узнала, що моя сестра померла. Тоже повернулася з Германії дуже хвора. В неї було двохстороннє запалення легенів. Якраз було 40 днів, як її не стало".

Записала Л. Тиха, грудень 2004 р.

Довгоруку Любов Герасимівна

"Народилася 3 січня 1925 р. в селі Студеники в багатодітній сім'ї. В нас було 9 дітей. Батько в колгоспі за конями дивився. У 1937 р. його як забрали – більше ніхто й не бачив. Забрали, бо міг сказати те, що не можна було. Мати виховувала дочок, синів. На початку війни мені було 16 год. Під мобілізацію попала в 43-му році. Щоб не забрали в Німеччину, домовилася із Довгоруком Петром про одруження. Казали, що одружених не беруть до Німеччини. Завагітніла від нього, але не допомогло. Підводами вивезли нас на станцію, позаганяли в товарняки. Якось вийшло так, що мені вийшло втекти. Сховалася я у своєї тітки, що жила недалеко від станції. Ждала, може і Петро втече, але повідомили, що в нього не виходить. Я ж і вирішила: "Куди він, туди і я." І були ми після того все врем'я разом.

Дорога була важкою. Попали ми до бауерів на прізвище Дожерманни. Господиню звали Марією, сина – Віктором, він був інвалідом, другого сина було вбито у Криму. Робила я на кухні, а ввечері мила і чистила все взуття. Чоловік був

на роботі, куди веліли йти господарі – все в домашньому господарстві. Жили на горішці, там була спеціальна кімната з плиткою.

Перед пологами хазяйка веліла Петрові запрягати коней, відвезти мене у лікарню. Коли народила дівчину Галю, до мене навідувався чоловік, а німкені-медсестри давали молоко. Галина народилася 14 січня 1944 р. Дівчинка була дуже гарним немовлям: кругленька, повненька, спокійна, чим дуже дивувала хазяїв, які не приховували, що така дитина їм дуже подобається. Хазяйка передала чоловіку все необхідне, щоб забрати нас із лікарні, була навіть коляска. Коли бомбили, і всі тікали ховатися у підвал, то хазяйка даже сварила мене, щоб я осторожніше несла дитину, не будила її”.

Після закінчення війни сім'я Довгорукив була відправлена американцями в табір, де були військовополонені. Потім їхня дорога пролягла в Бельгію, де у Брюсселі охрестили дитину. Пізніше, їх було відправлено у Францію, де довелося пробути близько одного місяця. Згодом, знову забрали в Німеччину, на нашу зону. Жили під відкритим небом. НКВД допитували всіх. Любові Герасимівні виписали посвідчення, а для чоловіка такий документ довелося “витребувати” пізніше.

Маму із дитиною відправили додому, а батька повезли невідомо куди. У Фастові до Люби із Галею приєдналися хлопці з Переяслав-Хмельницького, які допомогли їм добратися до села Студеники. Молода жінка прийшла в сім'ю своїх свекрів, а через місяць прийшов і Петро”.

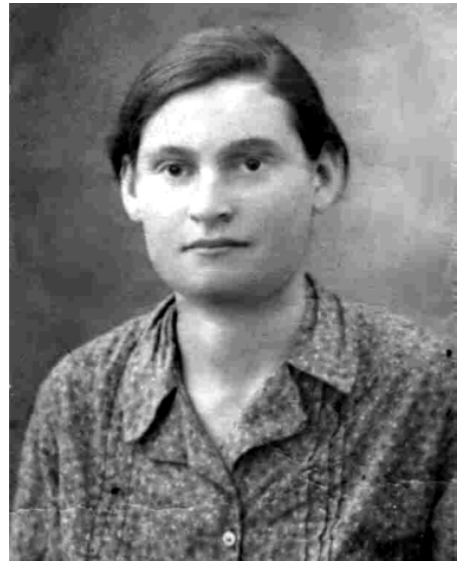
Записала П. Пайвель, жовтень 2007 р.

Жуль Ганна Йосипівна

Народилася 15 травня 1922 р. в селі Козлів. “До Німеччини була забрана в травні 1942 року з Козлова. Нас заганяли в машини і везли на станцію. Там зачихали в товарні вагони і везли в невідомому напрямку. Пізніше вже узнали, що ж везуть нас у Германію, їхали 3 дні, їсти не давали, а харчувалися тим, що встигли взяти з дому. На зупинках вискакували, щоб попити води, але не у всіх виходило, бо коли поїзд рушав, людей заганяли назад у вагони. Тікати ніхто не пробував, бо німці охороняли із собаками. Всі були стомлені і налякані, бо не знали що нас чекає.

У товарняках нас привезли в місто *Амберг*. Там фотографували і виводили на біржу праці, куди приїжджали господарі, щоб вибирати собі робітників. Мене забрав чоловік, якого звали Юзеф. Він посадив мене на чорний мотоцикл і повіз у село *Кошціндорф* до себе в господарство на роботу. По дорозі цей Юзеф щось больмотав на

німецькій і кивав головою то вправо, то вліво. Я так поняла, що то були землі, які я повинна буду обробляти. Приїхали ми до трьохповерхового будинку. Там на вікнах якісь чорні тряпки висіли; оказалось, що німці боялись нападу наших вночі і ото чіпляли таке на вікна, щоб ніхто не пробрався. Ну, показав мені хазяїн своє господарство і познакомив із своєю родиною, робітниками, які там тоже робили. Був там ще француз, поляк і німкеня. Господарство в Юзефа було велике; робили багато. Виконувала всю роботу: косила траву, доїла корів, пасла їх, порала свиней. Жила в одному будинку з господарями. В них була виділена кімната для робітників. Вночі, коли було холодно, нагрівали кирпичі і клали їх до ніг, щоб можна було зігрітися. Нам давали робочу одягу, а коли було холодно, то видавали теплішу. Їли за столом із хазяями, але ж розрїшали брать тільки по кусочку хліба, тому із-за столу вставали голодні. Організм був молодий, роботи було багато, то й їсти дуже хотілося. Ми ото, бувало, ходимо в сарай да їмо те, що поросята їли.

Хазяйка була непоганою і ставилася до нас нормально. А от хазяїн був крикливим, злим. Хоч господарі мали багато слуг, але були не ліниві і тоже робили. Хазяїн косив траву. Ставив мене спереду, а сам косив ззаду. І ото й зупинитися не можна, бо ще ноги зачепить косою. Робили важко. Вихідні були рідко. Якось випросила в хазяїна одпустити мене до подружки в гості. Швидко пройшло время і я й не помітила, що запізноюсь. Прийшла ж я додому, а тут хазяїн чуть не зарівав, бо запізнилась. Але хазяйка заступилася за мене і не дала йому обідити мене. Так і пройшли 3 роки. Якось ночтю прийшов хазяїнів син і сказав, що війну вони програли. Але нас не зразу забрали додому. Аж у липні 45-го нас визволили американські війська. Одправили нас до Австрії, де ждали тоже кілька

місяців. В Козлів попала тільки в 46-му році. Ще й по дорозі в Києві напали якісь хлопці, вкрали чемодан і руку порізали. Осталась тільки одна фотографія, яку я положила у карман у кофті – ото все, що осталось”.

Записала А. Євтушенко, липень 2007 р.

Єфіменко Ганна Тимофіївна

“Весняного сонячного дня 1942 р. мене та моїх односельчанок: Єфіменко Тетяну, Довгоруку Анастасію, Байло Анастасію, Бутвину Марію та Байло Катерину забрали з рідних домівок, щоб вивезти на роботу до Німеччини. Спочатку мене відвезли до Переяслава, звідти – до Києва та погрузили у потяг і повезли до Німеччини. Умови поїздки були жахливими: були забиті всі вікна і двері, їли тільки ту їжу, яку взяли з дому, у кожному вагоні стояв озброєний охоронець. Про спробу втечі ніхто і не міг думати.

Спочатку нас привезли у спільний лагерь, а звідти вже почали розприділяти по селах. Мене, Довгоруку Анастасію та Єфіменку Тетяну привезли в село *Сантіоган*. Там на нас вже чекали люди, яким потрібні були робітники.

Я потрапила на роботу до Мюдлінгер Марії. У неї помер чоловік, син був на війні, але крім сина вона ще мала трьох дочок: Рію, Гретті та Катю.

Працювати доводилося тяжко. Доїла 25 корів та возила молоко в молочарку. Відношення господарки до мене було добрим. Жила я в одній кімнаті разом із її дочками. Кожної неділі хазяйка відпускала мене до моїх подруг. Жили вони далеко. Дорога туди й назад займала цілий день,

Єфіменко Ганна Тимофіївна (праворуч) зі своєю подругою Катериною з Донбасу

тому в неділю всю мою роботу виконувала за мене хазяйка.

Влітку 1944 р. дочки Мюдлінгер Марії Рія та Гретті запропонували мені відвідати гори Альпи, поїхати туди на екскурсію, хоч добре знали, що полоненим заборонено ходити на екскурсію. Та все таки вони ризикнули. Рія та Гретті зробили мені їхню національну зачіску, вдягнули мене в їхній одяг, а також заборонили розмовляти, щоб ніхто не здогадався, що я українка. Ось так я побачила гори Альпи. Вже в той час там було дуже красиво: чудові гірські ресторани, великі ігрові площадки та багато чого іншого. Наступного літа Рія та Гретті хотіли зводити мене аж на саму вершину гір, там, де ніколи не тане сніг, але цей задум був нездійснений, бо закінчилася війна.

Звістку про перемогу я зустріла в тому селі, де й працювала. До нас приїхали американці і сказали всім полоненим збиратися біля сільської ради для відправки додому. Моя хазяйка дуже просила мене залишитись, але, звичайно, я вирішила повернутися на Україну.

Спочатку всіх нас звезли у спільний лагерь, потім посадили у потяг і привезли до українського кордону (аж до нашого кордону нас везли американці). Від кордону вже наші солдати привезли всіх у місто Миронівку, а з Миронівки вже кожний добирався додому як міг.

Після війни, по дорозі додому, сталася одна жахлива історія, яку я ніколи не забуду. Це сталося неподалік річки Дунай, коли поїзд, у якому я їхала із своїми подругами, зупинився на ніч. Місця у вагонах всім не вистачало, тому декому доводилося спати на даху потяга, а декому навіть і на сирій землі. Моя подруга Тетяна в ту ніч лягла на даху, не здогадуючись, що станеться. По сусідній колії проїздив потяг з нашими військовими, і якийсь солдат, незрозуміло для чого, вистрелив. Ця куля попала в Тетяну. Після поранення вона не прожила й п'яти хвилин. Я ще й досі із сумом згадую великий горіх, під яким поховала свою подругу.

Після того, як я вже повернулася додому, мене викликали в Київ на суд (судили поліцаїв, які відправляли мене до Німеччини). Мені ще раз довелося побачити того поліцає, який віддав мене в руки ворогу. За зраду Батьківщини йому присудили 15 років ув'язнення, але це не може зрівнятися з тим, що довелося пережити і побачити мені та моїм співвітчизникам на чужині.

Коли я була ще вдома, то отримала листа від свого батька, який на той час вже був у полоні. Коли мене забирали до Німеччини, я взяла із собою цього листа. Коли я вже прибула на місце, то виявилось, що мій батько знаходився від мене всього за 100 км. Після того, як я прижилася на новому місці, я написала листа своєму батькові, але відповідь отримала від німецького солдата.

Цей солдат написав, щоб я писала по цій самій адресі і обов'язково знайду свого батька. Я написала ще одного листа, але відповідь отримала такого ж змісту і від того ж солдата. Аж третій лист дійшов до мого батька. Йому в концтаборі жилося дуже важко, тому я кожного місяця висилала йому по 25 марок, які мені платила хазяйка. Саме ця грошова допомога врятувала мого батька від смерті на чужині.

Ще й до цього часу я згадую жажливі роки війни і надіюся, що мої внуки ніколи цього не побачать”.

Записала Т. Вакуленко, листопад 2004 р.

Кобиль Марія Нестерівна

(розповідь про маму Лисенко Ніни Григорівни)

“Народилася мама 6 грудня 1922 р. в селі Студеники. У неї було ще два брати – Степан та Іван, котрі загинули на війні. На початку війни настали чорні дні. Моїх дядьків забрали на війну. Але страшніше всього був 1943 р., коли німці зайшли в село. Мама згадувала, що загнали їх підлітків і жінок, до сільської ради. Потім посадили в грузові вагони і повезли. Їхали довго. А всю дорогу охороняли свої ж поліцаї. Приїхали в Німеччину. Там виставили рабів на торгівлю. Ті, хто був кріпчіший, попав до господаря-фермера, а інших забирали на фабрики і заводи. Маму мою забрали в село *Войх*, у сільське господарство, а мамину подругу – Софію Герасько – у сусіднє село. Мамі пощастило, вона потрапила до гарних господарів, які гарно ставилися до нас. А маминій подрузі було важко, іноді мама їй носила їжу. На тій роботі вона познайомилася із польським хлопцем – Нестором, котрий згодом став моїм батьком. Мама часто ходила в магазин за продуктами, за хлібом, що видавали по талонах. На верхній одежі ставили клеймо – знак OST – остарбайтер. Остарбайтер – це східний робітник, сама безправна категорія іноземних робітників у нацистській Німеччині. Згадать про той страх страшно і зараз... Зимою і літом ходили в дерев'яних гольшугах (череви́ках – авт.), у яких і ноги ставали дерев'яними. У господаря були городи, то наші інколи вибиралися за картоплю до городу, а в сад – за яблуками. Німці, як завжди, вели надзор, стріляли в людей сіллю, щоб не крали, інколи підключали до огорожі електрику. Один раз вибралась мати за горохом, який ріс біля ячмінного поля і охоронець вистрілив їй у ногу сіллю. Довго рана не заживала. У 45-му, коли наші солдати ввійшли в Німеччину, то, відступаючи, німці прикривалися полоненими. А потім – просто вбивали. Згодом, вони згнали людей до лагерів, а далі –

відправляли до глибини Германії. Дехто казав, що остарбайтерів просто грузять, вивозять і підривають у Балтійському морі. Маму і ще пару дівчат спасли поляки. Вони видали їм польську одягу, підрізали коси. І так вони втекли з бункера. Тих, хто залишився, 8 травня 45-го року повбивали... 9 травня народилася я. У цей день вже отримали звістку про перемогу. Бувший господар подарив мамі коляску, а його дружина дала багато речей для мене. Перед тим, як сідати на потяг, мамі був предоставлений вибір – їхати в Польщу з моїм батьком або їхати в Україну і більше ніколи не бачити батька. Мама вибрала Батьківщину. У потязі всі були раді, що війна скінчилася, але, оскільки їжі було мало, злодії крали речі і міняли їх на їжу. Мама наложила тряпки в коляску, а зверху положила мене. Злодії старались вихватити речі, а мама почала кричати і бити їх. Мене з коляскою чуть не виштовхнули на ходу. Вдома був голод. Було дуже важко. Мама їздила продавати ті речі, що привезла з Німеччини і купляла хліб та інші продукти. З будинку після війни залишилася тільки воронка, куди, напевне, попала бомба. Але добрі люди на деякий час нас приютили, а потім знайшли для мене з мамою пусту хатину. Вона була дуже старенька і господарі видно загинули...”

Записала А.Яременко, вересень 2007 р.

Красюк (Юхименко) Ганна Сергіївна

Народилася 13 жовтня 1923 р. в селі Студеники, у сім'ї селянина Юхименка Сергія. Сім'я Юхименків жила щасливо до приходу фашистів.

На фото – Красюк (Юхименко) Ганна Сергіївна (м. Берлін 10.04.1943 р.)

Цей момент Ганна Сергіївна пам'ятає добре: "Прийшов, а я на печі лежу. Матері вдома не було. Сказав: "Збирайся швидко!" А я не хотіла. Тоді він каже: "Збирайся, бо візьму на руки і понесу!" В цей час зайшла до хати мати. Вона зі сльозами на очах збрала найнеобхідніші речі, їжу. Сталося це 17 листопада 1942 р. Привезли на грузових машинах спочатку до Переяславської, а потім запихали в товарняки. Їхали до Польщі дуже довго. Те, що мати мені дала із собою з їжі, звичайно, давно закінчилось, як і у всіх інших. Нас, голодних і переляканих до смерті, висадили в польському городі. Там нам дали варену капусту. Коли я почала розгортати пелюстки в капусті, то побачила щось біле, то були хробаки. Я зразу ж відсунула від себе ту капусту. Так і не поївши, я відправилась разом з іншими до Берліна. Там нас зразу ж розприділяли: на фабрики і до хазяїна. Я попала на фабрику. Нас відправили в лагерь, розприділили по кімнатах. В нашій кімнаті було 30 чоловік – якраз на 15 двоспальних ліжок. Взагалі в лагерьі було 3 тисячі чоловік. Лагерь знаходився поряд із фабрикою, де я працювала (різала дрiт лазером, а навіщо, так і не знаю). Лагерь знаходився поряд із залізничною станцією, з одного боку обгороджений колочим дротом, а з іншого – їздили товарняки. Зразу по

На фото – всі, хто жив із Юхименко Г.С. в одній кімнаті. Більшість із них – із Полтавської області (на задньому плані – вікна кімнати Юхименко Ганни Сергіївни). Третя в другому ряду справа – Юхименко Г.С. Четверта – Пендюр Меланія Михайлівна, м. Берлін

прибутті мені дали мій номер 39 та причепили нашивку з надписом "OST". Вулиця, на якій знаходився табір, називалась *Beizelstrasse*. Оскільки була зима і холодно, то я ніколи нікуди не виходила, а коли потеплішало, зробилося зовсім тепло, я пішла в місто подивитись як там. Я йшла, а за мною весь час ішов якийсь чоловік літнього віку. Він наздогнав мене, запитав на німецькій мові, звичайно, чи мені не жарко в моєму взутті (а на ногах у мене були бурки, які я взяла з дому).

Оскільки я в школі вчила німецьку мову, я його зрозуміла і відповіла: "Трошки." Він попитав мій номер. Я йому сказала: "Номер 39". Потім цей чоловік велів мені йти за ним. Я пішла. Ми дійшли до якоїсь комірчини. Чоловік попросив зачекати його і зайшов у комірчину. Повернувся звідти з дуже гарними тубельками і віддав мені їх. Я подякувала і повернулась до табору. Коли я розповіла всім свою історію, люди були дуже здивовані, бо вперше чули, щоб німець був таким добрим. Наприклад, у нас був дуже суворий наглядач, він знущався над працівниками і всі його ненавиділи. І так одної ночі наші хлопці побили його до смерті за ці знущання, і закопали десь тіло. Писати додому не заборонялося, але обов'язково несли перечитувати, і ті, у яких описувались жахливе життя в таборі або плани німців щодо СРСР, які ми кожного дня чули по радіо, не відправлялись. Одного разу я написала листа додому і підписала його власноруч німецькою мовою. А ніхто з наглядачів не знав,

Красюк (Юхименко) Г.С. (праворуч) та Пендюр Меланія Іванівна

що я знала німецьку і, побачивши підписаний мною лист, мене на німецькій запитали, чи я володію їхньою мовою. Я відповіла ствердно. І тоді мене перевели на іншу роботу в інший цех, але на тій самій фабриці. Тепер вже я підписувала конверти, посилки якісь і ще папери якісь німецькою. А в 1945 році мене перевели в центр на іншу роботу, де я працювала під землею на четвертому поверсі. Там я припаювала в лампочки вольфрамову спіраль. Першого травня 1945 року я почула по радіо: "Antung! Antung!" і інформацію про те, що німецькі війська зазнають поразки і радянські війська вже прямують до Берліна. Звичайно, що я і всі ті, хто зі мною був, дуже зраділи. А наступного дня, 2 травня до нас прийшли росіяни. Охоронці почали панікувати і стріляють з гвинтовок. Всі почали розбігатись, а я коли тікала, відчула щось дивне в носі – спочатку щось гаряче текло, а потім відчула біль. Обернувшись, я побачила вбитого солдата, який за-

гинув, захищаючи мене, куля потрапила в нього і, пробивши наскрізь, попала мені в ногу. Завдяки тому, що якийсь чоловік взяв мене на руки і поніс, я залишилася живою. Ми йшли пішки два дні, доки не дійшли до якогось укриття. Воно було в глибоких заростях лісу і майже непомітне. В цьому укритті було ще багато людей з мого табору. Через декілька годин прийшов директор нашої фабрики і нам, його робочим, дав по буханці хліба і пообіцяв вранці привезти супу. І здержав свою обіцянку. Взагалі, на наш табір було багато набігів, але цей, слава Богу, був останнім. 7 травня 1945 нас уже перевезли через річку *Одер*, а 8-го ми були в Брест-Литовську, де пройшли через воєнний трибунал, на якому нас допрашували. Запитували, чи добровільно їхали в Німеччину, чи примусово, давали документи і відпускали. 9 травня ми святкували в Брест-Литовську День перемоги, а на наступний день були знову в дорозі. В Переяславі оформили документи і 14 травня о 5 годині ранку вже була дома. Бувши в Німеччині, я вела щоденник, записувала події кожного дня, але, на жаль, він залишився в Берліні. Одного разу я отримала з дому посилку (а їх можна було відправляти вагою не більше, ніж 250 грамів). В посилках прислали молоко, коржики, хліб. Оскільки нас в кімнаті було багато, ми зразу його поїли, а пшоно залишилось. Коли я почала його розгортати, то побачила там листа з дому, в якому було написано про те, що робилося дома. Одного разу я із своєю подругою Довгоруц Тетяною пішли

Таня Довгоруц – подруга Кра-
сюк (Юхименко) Ганни Сергіївни
(м. Берлін 8 квітня 1943 р.)

по яблука. А рвати їх було заборонено. Проте це нас не спинило. Сад був не дуже далеко від нашої фабрики, та й пішки йти недовго. Коли

ми, нарвавши яблук, вертались до табору, нас перестрів сторож із великою собакою. Ми дуже злякались, думали, що німець скомандує собаці нападати на нас, але ні. Німець взяв з нас штраф 4 марки і відпустив, не забираючи яблук. Багато пережила я на своєму віку... Голодомор забрав життя тата. Нас вигнали з рідної хати, забрали всі харчі. Добре, що є такі люди, які здатні виручити у скрутну хвилину. Ганна Сергіївна із своїм братом пережили голодомор у зовсім чужих людей, які забрали їх до себе. "Навіть в голові не вкладається, як ми могли тоді вижити... Мабуть, так судилося".

Записала А. Євтушенко, жовтень 2007 р.

Михайленко Інна Степанівна (розповідь про маму)

"На той час, коли українців забирали в Німеччину, мати була вагітна. Вона не ховалася, адже думала, що через вагітність її не заберуть. Але на її стан ніхто не звертав уваги, і незабаром вона опинилася на фабриці в Берліні, де пакувала електролампочки. Народила мене 10 липня 1944 р. і спочатку думала кинути (бо так робило багато жінок), але все ж не зробила цього. Я опинилася в санаторії і провела там 14 місяців. Провідуючи мене, мама помітила, що я змінилася – на одному побаченні я була жвава, а на іншому – квола і безсила. Я думаю, що німці з мене брали кров для своїх людей. Коли отримали звістку про перемогу, мама забрала мене і ми в товарняку їхали до станції, а далі добиралися пішки".

Записала А. Євтушенко, серпень 2007 р.

Петрина Григорій Михайлович

Народився в селі Студеники 25 жовтня 1925 р. "Був забраний 6 травня 1943 р. із свого села. Прийшли люди і сказали, що нас забирають в Германію. Прийшов вранці поліцай, позбирав нас і нам сказали, що ми маємо пройти медогляд. Ми то його пройшли, але там, де ми його проходили, нас зачинили. Часа в 10-11 ранку підігнали машини з будками, вони називалися "гатри", загнали нас в них і повезли на станцію Переяславську. Там нас погрузили у вагони для телят, де не було ні соломи, ні подушки, нічого. У вагоні нас було десь півсотні, а може й більше. Потім нас повезли в Київ. У Києві всі збиралися, щоб їхати в Германію – це був зборний пункт, куди нас повезли ввечері, а зранку поліцаї погрузили нас у поїзди і повезли через Польщу в Германію. Їсти нам майже не дава-

ли, дали тільки раз у дорозі в місті Лорч, і до самої Германії нічого не давали. Нам їсти хотілося, бо шлях довгий, а дали небагато їжі. Охороняли нас німці – двоє було на дверях, щоб не втекли, а ще один був на вагоні зверху з кулеметом, щоб якщо хтось тікатиме, то стрілять у нього. З нашого вагону ніхто не пробував тікати – всі були молоді і боялися тікати. Ми їхали десь 2 чи 3 суток. Привезли в Берлін у дубовий ліс, розгрузили на пересильному пункті. Проїшли ми там дві реєстрації, нас зареєстрували, покормили, і тоді приїхав покупець, одштитав 50 чоловік, я теж входив у них, забрали в місто Потсдам. Там нас розгрузили на пересильному пункті, а там приїхав покупець, вибрав 5 чоловік і мене знову забрали, і повіз у село, а остальні куди ділись, не знаю. Я попав до хазяїна у село. Два роки в нього жив – з 1943 по 1945 р. Виконував різну роботу: порав корів, свиней, коней, молотили, гребли. Вранці встали, попорали коров і коней, а потім у поле – чи сіяють, чи загібать, смотря яка погода. Виконувать роботу було і легко, і важко, смотря яка робота, якщо мішки носить, то важко, а якщо загібать, то для мене легко. До мене господар відносився добре. Він був старий, мав жінку і дочку. У нього було 3 коней, 20 корів і свиней 10. Землю мав, машину, косарку, молотарку. Дівчина була, вже здорова, гарна, ну з нами вона не спілкувалася, але теж поралася – корови доїла. З хазяїном ми їли за одним столом, була кімната в тому ж домі, де жив господар. Зі мною працював ще один поляк. Ми майже не відпочивали, ото коли спали, та й то не довго спали, а так за роботою не було коли. Встали, поснідали – на роботу, пообідали – на роботу, повечеряли – і спати. Відпочивали, коли спали, і коли їли. Харчувалися ми добре, не були голодні. Я дружив із чотирма полтавськими хлопцями, ще з поляком, який жив зо мною, з хлопцями з Харкова, Миколаєва, Вінниці. Зустріли звістку про перемогу, звичайно, радісно. Тоді ж був СРСР, так визволяли нас радянськими військами. В березні нас визволили. Нас забрали додому, відвезли, а потім сказали, щоб ми виїхали із села. Попали ми в воєнкомат. Там нас покормили і сказали марш 60 км. Іти треба було вночі, нас може йшло тисяч 2 або 3 і прийшли ми в місто *Корбус* вранці. Там нас покормили, ми відпочили, поїшли в баню, 3–4 дні обучали нас воєнної підготовки, після цього прийняли воєнну присягу і нас одправили на фронт, на розгром Берліна. 2 травня була капітуляція Берліна, і наш І-й Український фронт направили на визволення Чехословаччини, там була нас мільонна армія. Штурм *Праги* був 8 травня. Штурмували і 9 травня ми вигнали німця. 9 травня перемогу зустрів у місті *Прага*. Після перемоги ще 5 років служив в армії”.

Записала Т. Вакуленко, жовтень 2004 р.

Сиса Іван Наумович

Народився 12 серпня 1924 р. “Виховувався в дитячому будинку. В Германію забрали восени 1942 р., в 16 років. Працював на фабриці, де рафінував олію, по-німецькому вона називалася “Рафінеріє фабрик”, у місті *Браке*. Працювати було тяжко, годували погано. Робочий день тривав 10 годин. Працював слюсарем – ремонтував апарати. Німці дуже знущалися над робочими – били, дивом залишився живим. Місто *Браке* було біля річки Везер, по якій проходили кораблі із цистернами олії. У таборі було 20 дівчат і 20 хлопців. Одна дівчина померла від тяжкої праці, а друга – під час атаки американців. Американці розбомбили всю індустрію і майже все в м. *Браке*. Робочих у січні 1944 р. було мобілізовано до міста *Бремен*. Це місто не дуже далеко від міста *Браке*, у низу річки *Вейзер*. У 1945 р. був евакуйованим на Батьківщину”.

Записала А. Гудзь, листопад 2004 р.

Сліпець Марія Макарівна

Народилася 17 грудня 1927 р. в селі Козлів. Там і промайнуло її дитинство. Батько був машиністом, комбайнером, а мати була домогосподаркою, виховувала Марійку та молодшого брата Сергійка. У 1934 р. Марія навчається в сільській школі, здобуває середню освіту. Після закінчення школи не має змоги навчатись далі, тому допомагає мамі по господарству. Згодом почалася Велика Вітчизняна війна і життя стає ще важкішим, ніж було. У 1943 р., 8 березня велику бригаду людей із села відправляють до Німеччини, куди потрапила й Марія. Пролітали думки, що їх везуть кудись на розстріл. Але ні, Марія потрапила до хазяїна – Андрія Гольдраура в село *Матрай*. Там Марія робила все: годувала худобу, порала свиней, курей, косила сіно, прибирала в домі та все, що заставляли робити. У таких жахливих умовах Марія пробула 2 роки, а в 45-му їх визволили і вона повернулася додому.

Записала А. Євтушенко, вересень 2007 р.

Усик Андрій Іванович

(Монолог остарбайтера із закритими очима, який зовсім осліп, проте у пам'яті до деталей зберігає своє перебування у фашистській Німеччині)

“Народився я 13 лютого 1925 року. Мій брат, 1921 року народження, був у війну на фронті. Я у селі вдень пас телята, а вночі – коні. До Німеччини

мене забрали першим набором. Мати тільки їй встигла дати мені якусь перепічку на дорогу. Поліцаї на конях відвіз нас на станцію Переяславську. Вночі позабивали двері і повезли. Зупинка була у якомусь депо, там стояла бочка з водою, то нас строем підводили пити воду. Тільки на другий день дали нам хліба і по кусочку цукру. У лагерах робили відпечатки пальців, давали "аусвайси", нашивки "OST". Потім нас привезли на велику площу, там грала духова музика, постановили строем. Поприходили німці-покупці. Я – пацан, нерослий, мене ніхто не хоче брати. Після нас строем відвели в бараки на ніч. Там нари з дерева, голі, і вонища страшна, що не можна було терпіть. Коли вранці якісь чоловіки ходять і кажуть: "Тікайте хто куди, бо вас будуть справлять – перепускати через якусь камеру". Люди в кагатах лежали, як буряки. Охрани не було ніякої. Та дав нам Бог, що приїхали їй по нас німці. Бо якби ще кілька годин – були б ми в тій камері.

Мене забрав до себе великий і товстий німець Кольбер. Він із таких, як я, дуже іздивався – бив плютькою. А жінка його – худа і висока, вона часто плакала, коли це бачила, видно було, що жаліла нас. Німець цей був багатий. Нам дав матраси, соломи, подушки. Були там двойні нари: молоді спали на верху, а старіші – внизу. Були тут і восннопленні Іванов і Карташов.

Вранці давали їсти. Невеличка буханочка із жому чи тирси, бо розпадалася, і бруква чи капуста. Тоді нас у вагонах везли за 30 кілометрів на роботу. Робили ми на залізничній дорозі: рейки, шпали, каміння, розмінювали дорогу. Був біля нас майстер, буй і поляк, як міліціонер, значить. Він нас бив менше, ніж майстер-німець. На ніч давали те саме їсти.

Був тут із нами із Обухова один товариш, старший за мене, учитель. От він і каже нам, щоб тікати, поки табір не був огорожений колючим дротом. У мене був ніжик і пачка солі. Втекли ми, значить. Вночі ідем, а вдень ховаємся у жито. Одного разу налякала нас коза, що там паслася. Ми її. Йшли так дві неділі. Хотіли сховатися у гайок, а тут дівторня, вони нас побачили і продали. Де не взялись вівчарки. Забрали нас назад у табір, хоч за таке розстрілювали. Правда, потім забрали мене ті ж господарі, сама німкенья просила поліцаю, щоб я їй дрова носив. Привела додому, дала їсти пісного, щоб я не помер, хороша була людина.

Потім назад у табір. Пробув я там 14 місяців. Іноді брали нас хазайни на роботу, бо жнива ж. А так карантин – один стакан води і сухарик маленький, і сиди у підвалі. Прийшла раз одна німка і просить переводчика, щоб дав такого, що вмє косити. Забрала вона мене, дала сухого хліба і картоплю (на цілий день). Вона мені і

піджачок дала, бо одежа моя вже була страшна. Через тиждень вона нас знову забрала із другом, щоб дрова пиляти. І знову дала нам одежу – по спецовці. Якось повели нас на роботу. Дивимось: йдуть італіянці, які не хотіли воювати. То їх поселили в нашому лагері, а нас забрали звідти – так ми врятувалися, тепер нас поселили у бараки. Я працював у депо, це було біля річки Одер. Забрав мене туди, на "кукушечку" (це малий поїзд), майстер, я кочегарив. Годували тут добре, хліб уже був нормальний, макарони. Потім, я сподобався тому майстру, і він мене забрав із тієї "кукушечки" на великий поїзд. Їздив я з ним у місто Берн. Була там якась аварія, що вагони перекинулися, але мене за це не наказували. Пробув я тут до осені 1944 року. Чув, як за озером гармошки наші грали.

Налетіли якось наші літаки, я впав, мене оглушило і присипало землею. Німці повезли нас на Ельбу, видно, планували посаджать на баржі і потопляти. Але, на щастя, ми потрапили до американців. Пропонували їхати до них, але ми не схотіли, і вони нас переправили до наших. Попали ми зразу в особий відділ, тут нас допитували, а потім усіх і забрали в армію. Три роки прослужив я в армії, з них два роки – у Німеччині."

Записала Пайвель П.Г., жовтень 2007 р.

Шульга Марія Іванівна

Народилася 18 грудня 1922 року в селі Студеники. У 1941 р. закінчила Студениківську середню школу. "Весною, десь у травні місяці 2 поліцаї із гвинтовками проходили по всьому селу по улицях і заходили в кожен двір, де були молоді хлопці чи дівчата і забирали до сільської ради. Потім із сільради посаджали на підводи і повезли на станцію Переяславську. Провожали поліцаї. На станції підійшов товарний поїзд і нас позаганяли у вагони. У вагонах нічого не було, крім пом'ятої соломи. Зі мною був забратий мій молодший брат – Шульга Григорій Іванович. Остановились в Києві, там підсадили ще людей. Нас везли цілий тиждень. Харчувались із своїх торб. Привезли нас в Німеччину і повели прямо в лагерь. Поселили в бараках. Бараки були дерев'яні, в середині були трьохетажні нари, обгороджені бараки колючою проволкою. На нарах нічого не було, одні доски. А доски були помазані кров'ю. У лагері нам зробили дезинфекцію, після якої покормили. А погодували нас так: дали по дві картоплини і більше нічого. Потім нас построїли по 4. Вивели із лагерья і пройшли десь 4 км., а ведуть нас поліцаї з автоматами. Прийшли ми в городок, а який не

знаю, читати ж не вмію по-їхньому, а ніхто не каже. Потім завели нас у розвалену школу, а там була солома; ми ж потомлені, то так і полягали відпочивати. За столом у залі сидів німець, а до нього підходили люди, яким потрібна була робоча сила. Підійшов німець, одшчитав 5 і я попала із своїм братом. Другий німець позаписував наші домашні адреса і поставив печаті, а печать ставив – чорнило умочує великий палець і проти фамилії поставив наші одпечатки. Потім бауер забрав нас, посадив на прицеп трактора і повіз до себе в село. Ми були в одного хазяїна три роки. Хазяїни були непогані, але добра нам не бажали. Коли приїхали, нас поселили над свинарником. Там була солома, ми позастеляли одялами і так спали. Їсти нам давали на сніданок кофе, хліба не було, хліба давали одну буханку на тиждень. На обід – картошка. Картоплю нам давали у волю їсти, ми наїдались, на вечерю – баланду (обрат молока заколочено з мукою і посолено). Після сніданку німець водив нас на роботу. Роботу ми виконували різну: дрова пиляли, на полях гній розкидали, брукву садили, капусту, картоплю. Корови хазяїни доїли самі, нам не давали. На полях працювали із нами і хазяїни, а також бідні німці. Даже син хазяїна працював, його звали Ірік. Йому було 15 років. Робочий день починався із 6 часів ранку і був норміруваний. До десяти часів працюємо, 20 хв. перерив, а потім працюємо до 12 годин і один час перерив. Із часу дня до семи годин вечора, а тоді вже йдемо додому. Вихідний був неділя. Ми стіраємо, помиймося, підемо до сусіднього хазяїна, а там працювало 40 чоловік, то ми так спілкувалися. В город нас не пускали. Десь у травні німці збирались тікати у Берлін на підводах. За тиждень нас перестали ганяти на роботу і їсти перестали давати. Німці кажуть: “Руский іде”. Тож першу звістку про наших дізналися від німців. І якось вийшла я на дорогу, коли їде мотоцикліст і за рульом наш солдат в шинелі і пагонах. В мене скільки радощів було, що не можна і передать. Коли він звернувся по-російськи, то я чуть не впала з радощів. Це було десь годин 10 ранку, а в обід прийшла наша Червона армія. Це було 1945 р. в травні місяці. Потім нас організували групами, щоб ми збирали корів німецьких. Ми насобірали 400 голів. Нас супроводжали наші солдати. Мій брат пішов в Красну армію і під Берліном загинув. Брали Брандербурзькі ворота. Пішки гнали худобу аж у Білорусію. Там на военній часті позадавали їх. Із Бахмача поїздом приїхали додому”.

*Записали А. Лукавенко, А. Євтушенко,
вересень 2007 р.*

Остапенко Ганна Іллівна та Шендрік Ольга Павлівна

Г.І. “Добре, добре пам’ятаю як нас забирали. Ми тоді з Павловою (Шендрік Ольгою Павлівною – авт.) не дуже були знайомі: жили на різних кутках. А як прийшли німці і стали нас забирати, теж була не з нею. Взагалі, нас у той рік забирали одними з перших – ще в лютому. Але коли привезли нас на станцію, дівчата почали тікати, і я побігла. Бігла десь на Хмельовик. А було холодно – лютий надворі. А я бігла і чоботи порвала, ноги поморозила, то вони в мене з ранньої молодості мучать, а тепер і зовсім погано хожу. Не знаю як, але добігла до діда в Студеники. Він відвів мене до родича нашого, Коваленка. Той ховав мене на печі, але сусіди, “добрі” люди, помітили щось неладне і повідомили старості. Мене знову спіймали і повезли у Переяславське, на станцію. Було це 3 березня 1943 р. Там ми з Павлівною і зустрілись”.

О.П. “Як мене в Германію забирали, то було мені тільки ледве 16 років. А тоді брали тільки тих, кому вже було 18. А наш староста Цапир (Ус Іван Іванович) в’ївся в мене і каже: “Де ви її не ховайте, я її знайду і заберу, хай їде”. Батько тоді ще дома був. Його, як коваля, залишили в селі, а на фронт забрали, коли я вже поїхала. Так він ходив, просився, щоб його замість мене взяли. А дядько мій, Дмитро Микитович, йому й каже: “В тебе ще двоє дітей є, жінка, на кого ти їх покинеш?” Так і відбалакав батька. Мене спочатку заховали в тітки Марусі в Семенівці, але й там знайшли і відвезли на станцію. Їхали ми на возі. А батьки наші, мій і Галі (Ганни Іллівни, Ім’я Ганна в той час в селі Козлів перероблювали в Галю, тож, фактично, всі дівчата з іменем Галя за документами є Ганнами – авт.) йдуть за возом. Близько не підходять, бо кругом солдати з автоматами, а так, на відстані. А мій батько йде і плаче.

Сажали нас в товарні вагони. Я була найменша з усіх, тому мене запхали в куток, не пустили до виходу, де ще раз можна було побачити обличчя батька. Я не глянула тоді на нього, і вже ніколи й не бачила. Я поїхала в ту клятву Германію, а коли приїхала, мені сказали, що тата вже немає”.

Г.І. “Поїздом ми їхали 28 днів. За цей час нас не годували, не давали пити, а з вагону випустили тільки раз. Я й зараз пам’ятаю, як тоді дві дівчини пішли за куцями, може хотіли справити “малу потребу”, а їх відразу ж розстріляли, як собак. Вони ж нічого не зробили!. Тоді нас зразу загнали у вагони і вже більше не випускали.

Їхати було страшно: нам розказували, що партизани розбирають колії, і поїзд міг зійти з рейок. Отак всю дорогу і їхали, трусилися, як тільки вагон підкидало чи трясло сильно. Приїхали ми в місто Інсбурк в Австрії. Там людей звели докупити,

а німкені почали хазяйновито розходжати поміж нами. Вони руками показували, як доять корів, і щось питали на німецькій. Я тоді зрозуміла, що питали, чи не вміємо доїти корову. Тих, які казали, що вміють, забирали зразу. Ми з Павлівною сказали, що не вміємо. Мене забрала жінка Анна Міландер (1895р.н.). Свою "нову" адресу я пам'ятатиму і у сні: Австрія, *Інсбурк, с. Обенберк, пост Гріс Амбренер*".

О.П. "У мене було три хазяїни: брати Міхеле і Ганс та їх сестра Зехва. Жили вони в с. *Обенберк*. Недалеко від нас жила Галя Ільківна. Хазяї не дозволяли мені приводити когось до себе, тому я часто бігла до Галі в гості. В неї хазяйка, Анна Міландер, була добра.

Крім мене, у хазяїв працювала ще одна дівчина, італійка Микилина (22 роки). Яка в нас була робота? Ходили в гори на сіно. Бувало, вийдемо зранку, годин у 4-5 у гори (а в них там скрізь одні гори). Йти до місця дві години. Коли приходимо на місце, хазяїни стають косить, а ми за ними розтрушуємо траву. Робимо до самого вечора. Тільки коли зовсім темно робиться, зупиняємось. Хазяїн каже: "Ночувати тут", а сам сідає і молиться. Та так голосно щось виспівує – луна горами йде. Мені моторошно робиться. Тоді я плюнула на все і пішла додому. Він мені кричить услід, мов: "Куди ти?", а я тільки йду швидше. Додому приходила тільки під 10 годину, а вставати мусила в 2, бо в 4 вже повинна бути на сінокосі. Сіно там спочатку сушать, а потім складають в круглі копички, але не забирають відразу додому, а залишають їх до зими. Коли в горах випадає сніг, вони просто спускають його по слизькому в долину. Це набагато легше, як носити сіно на собі.

Городів у них майже не було. Під посадку нас змушували очищати від каміння шматки землі в горах. А там нема ні нашого родючого ґрунту, ні українських врожаїв. Не скажу, що робота була непосильна, а хазяїни дуже злі. Іноді було важко добитись нормальної їжі, бо все, що робилось, ішло на продаж: молоко, м'ясо, але годували нас так, як і самі їли.

В цьому селі теж були танці. Туди ходили не тільки німці, а й робітники. Я була ще мала і боялась, а Макилина часто ходила. Вона просила, щоб я зранку заплітала їй багато косичок, а ввечері ми їх розплітали, начісували кучері, і вона йшла гуляти. Макилина часто поверталася з різними хлопцями, але не мені її судити. Вона приїхала в Австрію добровільно і працювала по найму, була сама собі хазяйкою і часто робила, що хотіла".

Г.І. "Хазяйка в мене була добра, ставилась, як до дочки. Серед усіх наших дівчат, що потрапили в це село, нікого так не одягали, як мене. Хазяйка пошила мені німецький сарафан, в'язала

кофтинки. Дітей у неї із чоловіком не було, то вона жаліла мене, як рідну. Дуже важкої роботи не загадували. Мені доручали глядіти дитину, що вони її взяли на усиновлення, але чомусь хазяйка не дуже любила ту дитину. Як загадували робити по господарству – робила, я ж виросла в селі, то й звикла до роботи. Мене навчили доїти корову, так я допомагала хазяйці.

А раз хазяїн вирішив мене навчити косити. Дав до рук косу і показує – махай. Я махнула раз – лягла трава в покосик, махнула другий – виходить, а в хазяїна обличчя щасливе: він вже рахує скільки йому трави скошу. А в німців так, як приставить до якоїсь роботи, далі не відчепишся, будеш робити, поки сили є. Краще зразу кажи, що не вмієш. Ну я й розмахнулася, та як зажену косу в землю: вона й погнулася. Хазяїн кричить на мене по-німецькому, дурепною називає, безтолковою, а в мене тільки сльози з очей котяться. Тут вийшла з хати хазяйка, та почала кричати на нього: "Нащо дитині косу дав?" Довго-недовго сварились, але косу до рук мені більш ніхто не давав.

Коли робили, то шість днів у тиждень, а сьомий, в неділю, відпочивали. Всі хазяї одягали святкову одягу і йшли до церкви, а ми з дівчатами збирались разом, балакали, співали, варили борщ. Частіше збирались десь у мене, бо хазяйка в мене була найдобріша, або просто десь на вулиці. Хоч набалакатись можна було "по-своєму". Часто до мене прибігала Павлівна. Дома ми й не дружили, а тут, як рідна душа. Та й важко самому на чужині, а так, то вона до мене прибіжить за порадою, то я в неї щось спитаю. Так і жили".

О.П. "Якось придумалось же мені написати дівчині одній Оксані Недавній (зараз Ковалівська), теж з Козлова, що мені в хазяїв живеться погано. Через деякий час приїхала машина і забрала мене. На мені було пальто, а більше нічого із собою не брала. Не думала, що залишусь там надовго. Був мені "допрос": що писала, кому, навіщо? А я не розумію, що від мене хочуть. Не думала, що через ту листівочку мені щось буде, а воно, бач, як вийшло. Пальто в мене забрали, шукали щось під підкладкою. А потім відправили мене у штрафлагер працювати на цегляному заводі. В лагері я була три місяці. За цей час схудла так, що ходила, як кістяк, тільки й шкіри на мені залишилось. Там був якийсь добрий чоловік, прости Господи, не пам'ятаю його імені. В перший день він віддав мені приховану якусь печенинку та й каже: "Вибирайся звідси, дитино, бо тут і загинеш". Я тільки плачу. Як же звідси вибратись? А на цегляному заводі робота важка, мені всього 16 рочечків було, а я каменюки тягла. Не годували нас по-людськи. Я думала: в хазяїна по-

гано було, а воно, виявляється, рай порівняно із цим пеклом. Люди кругом, як примари ходять, а я боюсь такою ж примарою стати.

Спасибі Галі Ільківні, до кінця життя буду їй вдячна: упросила хазяйку забрати мене до себе. Спочатку на день дозволили піти. Мене прийняли, за стіл посадили, а хазяйка дістає хліб і ріже пів буханочки, і кладе біля мене. Смак того хліба залишиться в моїй пам'яті назавжди. Все з'їла, не хотіла вже, а до крихти все з'їла, в мисці нічого не залишила. Живіт повний, а в душі голод, бо знаю, що повернусь до лагелу, а там не нагодують, може, більше по-людськи попоїсти їй не вийде.

Коли прийшла назад, кажуть у німців сьогодні свято, то нам на вечерю галушки дали, мою порцію приховали, щоб віддати мені. А я беру ту мисочку з їжею, руки трясуться. Думаю, заховаю ту мисочку з їжею під подушку, коли в другий день голодна буду – з'їм. Лягла, а заснути не можу. Одно торкаю рукою мисочку, чи є ще мої галушки, чи то мені тільки наснилося. Не втерпіла-таки. З'їла і їх. Не хотіла, а з'їла, бо голод був сильніше розуму.

Через деякий час приїхала Галинина хазяйка і забрала мене до себе зовсім. Тепер ми жили разом. Але Галя ще дуже часто заспокоювала мене, коли я прокидалась вночі від кошмарів. Моїм найбільшим страхом було повернутися знову до штрафлагелу, бо там була б моя смерть”.

Г.І. “Павлівна повернулася із штрафлагелу, як із хреста знята: одні кістки та шкіра залишились. Вночі їй її лагел снівся. Та нічого, відходила якось. А разом воно їй батька добре бить. Так ми вдвох веселенько їй зажили. В неділю до нас дівчата наші ходили. Хазяїни – в церкву, а ми з Павлівною – на горище, де в хазяйки сало та всякі копченості лежать. Понадрізуємо з кожного шматка, де надрізували, замазуємо пригаром зі сковороди, щоб не дуже видно було, та їй гайда борщ український варить. Отепер тільки думаю, що вона бачила наші “замазки”, де ми м'ясо брали, але жаліла нас і мовчала.

Ще, бувало, переженуть хазяї молоко на сливки. Сливки на продаж, а самі обрат п'ють і нам наказують. То ми з Павлівною, коли переробляємо молоко, собі в чашки і поналиваємо сливков, а потім, ввечері, хазяї підходять до діжі з перегоном, наливають в чашки обрат, а ми – за ними. Станемо, похлопаємо ополоником, як ніби їй собі наливаємо і віодимо, бо в наших чашках сливки. То хазяї обрат п'ють, а ми сметанку”.

О.П. “Коли я вже жила в нових хазяїнів, ми з дівчатами зібрались і давай співати. Балакали по-українськи, розказували, хто що робив. Обговорювали господарів, жалілися. Коли це до хазяїна приходить чоловік, балака з ним та на нас поглядає. Ми при німцях балакати не боялись,

бо вони нас не розуміли і цього не злякались, бо думали він німець. Коли хазяїн іде в хату, а цей чоловік каже, що він наш і що скоро наші переможуть німця, і ми повернемося додому. Радості нашої не було меж. Цей чоловік і сфотографував нас на пам'ять”.

Г.І. “У травні 45-го нам повідомили, що ми звільнені. За нами заїхала американська машина, яка повинна була відвезти нас на базу. Моя хазяйка просила мене залишитися, казала, що залишить мені своє господарство, тільки б не їхала. Але мені дуже хотілось додому. Я попрощалась із нею і сіла в машину. До бази везли нас рівно 14 годин: 9:30 ранку до 11:30 вечора. Місце, куди нас доставили, було хлопчачою бригадою. Всі дівчата в дорозі дуже закачалися, були хворі. Але начальник бази зустрів нас привітно, нас із Павлівною положив у своє ліжко, а солдатам наказав не чіпати. Вранці ми піднялися, але однієї дівчини, Марусі Барабаш, не було. Виявилось, що один солдат хотів її звалтувати, але вона вирвалася і втекла. Ми її шукали, доки не приїхала машина, що повинна була везти нас далі. Ми їхали і не знали куди. Та ось раптом бачимо, йде наша Маруся по дорозі. Ми її погукали. Вона залізла в машину і розказує, що коли той солдат схопив її, вона вирвалася, вилізла у вікно і втекла. Добре ла до якогось села, попросилась переночувати, а вранці попросила дати якусь роботу. Їй загадали збирати їй виносити каміння з городу, але коли вона йшла туди, ми її і помітили.

Привезли нас на другу американську базу, де ми два тижні працювали поварами на кухні. Ми проходили різні комісії, нас перевіряли лікарі. Через два тижні дівчат повезли в місто *Салт*. Там ми пробули іще один тиждень. Там я і зустріла батька.

Тато їхав із фронту. Він по дорозі шукав мене, вирішив без дочки додому не повертатись. Біля шалона, дерев'яної площадки, сидить він і переортянки, коли біжать дві дівчини-українки. А він їй питає, чи не з Німеччини вони, бува, повертаються? А вони йому кажуть: “Так, додому, в Київську область”. Тоді мій батько написав записку: “Хто є в цьому лагелі з Київської області Переяслав-Хмельницького району із села Козлова, то прошу, відіть на станцію”. І підпис: “Лой Ілько Іванович, 10 вагон”. Я бігла і не чула під собою ніг. Дороги в Салті були вкриті битим склом, ноги в мене босі, а мені Господь подушкою слав землю – там же батько! Добігла до станції, стоїть військовий ешелон. Я заскакую на площадку і бачу батька. Кинулась йому на шию, просила із собою забрати. А начальник ешелона не хоче, каже, що документів у мене немає. Але якийсь фронтовик, солдат уже старий, каже: “Ти що, не бачиш, що це його рідна дочка? Нерідна так би не плакала”. Так мене батько забрав із собою.

Документи мої знайшли. І ми на військовому поїзді рушили додому. Спати мене положили на дошки, які положили між сидіннями у вагоні. Спала я біля медсестер, до чоловіків мене батько не пустив.

У Київ ми приїхали вночі. Був якийсь парад, люди стояли з квітами, начальники ходили і щось казали солдатам, які вишикувались перед поїздом. Батько наказав мені сидіти у вагоні, тож я багато чого не бачила. А потім тато прийшов, забрав мене і ми пішли сідати у потяг до станції Переяславська. По дорозі на нас напали бандити.

Вже на станції нас зустрічав родич наш, Микола Палазюжин, брат мого батька. На підводі нас довели додому. Хоча, правда, дому не було. Була лише земляночка, яку змазала моя мати, а хату спалили німці, коли відступали.

Жити було важко, але все ж дома, а не на чужині. Коли було зовсім трудно, згадувала про господарство, що хотіла залишити мені хазяйка, але зразу ж відганяла ці думки. Яке не важке, а моє життя було хороше. У 1946 році я одружилась із Остапенком Миколою, народила трьох дочок, виростила, виховала, тепер є в мене і внуки. Головне в житті – ніколи не втрачати надію і у всьому поганому шукати щось добре.

Тільки Павловну мені було шкода. Сім'ї вона своєї не мала, не склалася в неї доля. Мабуть, далася взнаки наша поїздка, але то нічого. Головне, що були люди, які її любили. Головне, що є кому приходити на могилу."

*В. Кулевська. Зріднилися на чужині // Вісник
Переяславщини – 26 травня 2006 р.*

Василина Руденко,
учениця 9 класу Дівичківської ЗОШ І-ІІІ ст.

**НА ХВИЛЯХ СПОГАДІВ КОЛИШНІХ
ОСТАРБАЙТЕРІВ**
(Матеріали конкурсної роботи 2008 року)

Своїй прабабусі присвячую...

16 років – юності початок
Це розквіт мрій і безлічі думок,
Це молодості гучний відпечаток.
Змужніння зближеного сріблений дзвінок.
Дивлюсь на фото прабабусі,
Споглядаю юності чоло.
А по суті я її не знаю:
Народилася, коли її вже не було.
А там, на фото, їй всього 16.
Далекий 42-ий і війна.
І рідний дім і мама тільки сняться...
Та ще далека рідна сторона.
16 років – юності початок.
Вже спалений війною рідний край!
В незвідані світи занесла доля,
Життя чи смерть – щомиті вибирай!

Моє коріння тягнеться із козацького села, що на Переяславщині, із села Хоцьки. Родом із нього уся мамина рідня. Іще з молодших класів я цікавилася історією свого роду, збираю матеріали, стараюся хоч подумки пережити все те, що випало на їх нелегкий життєвий шлях.

Моя прабабуся Скібінська Катерина Вавиловна народилася в 1926 році. На її долю, як і на долю інших дітей того часу, випало багато страждань.

Спочатку голод. Мама прабабусі – Настя Трохимівна змушена була віддати її до рідного брата на Черкащину (він жив заможніше), але і там їй було недобре. Дядько працював цілий день у полі, а його дружина вижене Катерину, і та плаче цілий день під тином. Не витерпіли сусіди, переказали її матері, прабабі Насті, і разом із тим сказали Сакову (так звали дядька). Коли дізнався про такий гріх Саков, залетів до хати і викинув із пересердя цілу макітру вареників на підлогу, а Катерину забрала мати, не захотіла робити на клопот, та не хотіла, щоб її дитиною потурали, вирішила, будемо якось голодувати разом. Харчувалися, як і всі, що пошле природа. Так пережили голод.

Потім страшний 1942 рік.

Із сільської управи принесли повістку. Із села брали 80 осіб, усіх юнаків і дівчат, які народилися з 1920 по 1926 роки. Дітей заможніших, або хитріших батьків не брали. Вони якимось чином

“зменшили” собі роки – змінили рік народження. За бідну Катерину не було кому заступитися (батько її помер від хвороби).

Наказали з’явитися до сільської ради і разом з рештою пішки повели на станцію Переяславську. Доїхали вони до Києва, там чекали дві доби у якомусь клубі.

До вагонів йшли знову колонами, у супроводі веселої музики, із обіцянками на краще життя. Їх повантажили у товарні вагони. В дорозі були приблизно два тижні. На дорогу мати дала тільки хлібину і деякий одяг.

Молоді увесь час плакали і хотіли повернутися додому. На кордоні Німеччини прабабусю зустрічав напис “Квітуча Німеччина”. Без пересадок вони прибули до міста Хемніца.

Молодь вивезли з вагонів, привели на якийсь розпрідільний пункт. Усіх розділи повністю, робили, мабуть, якусь дезинфекцію. Забрали одяг, дівчата дуже боялися за волосся, але слава Богу їх не обрізали, лише дали якусь рідину і загадали нею помити волосся. В іншій кімнаті віддали їхній одяг, він був трохи підпалений вогнем, але їхній.

Вишикували їх на вулиці. Був травень 1942 року – моя прабабуся стояла на чужині і навіть не уявляла, що її чекає...

Приїхали покупці і стали вибирати собі робочих. Катерина потрапила на танковий завод, виготовляли снаряди. Працювали на токарних станках.

Жили за межами заводу і щоранку і щовечора долали відстань до бараків (у них вони жили). Було їх там 180 душ, спали на ліжках у 2-3 яруси. Ходити було важко, бо на ногах були дерев’яні черевики, ноги і так хотіли відпочити, а потрібно було тягти і взуття.

Харчування було вкрай поганим, у молоді був дуже великий упадок сил.

На сніданок давали щось на зразок кави чи чаю та маленький шматочок хліба, десь грам 100-150, воду. На обід суп із брукви та різних шматочків овочів, але і тих було не вдосталь. На вечір можна було пити лише воду, а їсти нічого не давали.

Спілкуватися з німцями не дозволялося. Але у нашій сім’ї завжди із вдячністю згадували старого німця, який працював на заводі наглядачем. Він щоранку приносив на таємниче місце і залишав прабабусі хліб, масло, і шматочок сиру або ковбаси, звичайно, це був мізерний шматочок, але молодому організму хоч якась підтримка. Жалів німець, мабуть, Катерину, а може просто по дитячому подобалася прабабуся, бо була красива, мала велике руське волосся.

Ішов час, але одного ранку на заводі стало відомо, що цього німця розстріляли. Прабабуся моєї мамі, коли розповідала цю історію, сльози

вдячності капали на її лице і просила Бога, щоб допомагав його рідні, яка залишилася без году-вальника.

На подвір'ї табору. Скібінська Катерина в центрі, 1942 р. м. Хемніц. Перші дні на чужині

Скібінська К.В. перша зліва, 1943 р. м. Хемніц. Подвір'я фабрики

Життя із нашивкою "OST". Скібінська К.В. друга зліва, 1943 р. м. Хемніц, Німеччина, 1943 р.

Скібінська Катерина із подругами, праворуч. м. Хемніц, Німеччина 1944 р.

Скібінська Катерина другий ряд, друга справа. На березі річки після звільнення, 1945р.

На одязі у кожного була нашивка, "OST". Праця була тяжка і непосильна, але ж що поробиш...

Батьки мали право надсилати 5 посилок по 200 грам кожна.

Мати прабабусі, Настя Трохимівна, щоразу використовувала цю нагаду, надсилала посилки. Найсмачнішим був попіл із курки. Надіслати курку так – важка, і пропаде. Тоді мати відварювала курку, потім її молола, або рвала і уже суху відправляла – вага була незначна і смачно. Дівчата з якими прабабуся ділилася,

пальцем умочали курку і так згадували своїх рідних, а сльози допомагали їсти.

Тяжко нам уявити їх життя на чужині, але ж це було...

На заводі працювали близько 3 років. Із часом завод розгромили і молодь змушена була іти до господарів – бауерів. Там виконували домашню роботу, адже дорога додому була ще закрита – йшла війна, молодь не знала що робити, трималися купи, були якомога ближче один до одного.

До 9 травня 1945 року американські і радянські війська зайняли місто Хемніцк. Згодом місто перейменували в Карлмаркшпгадт, а нині воно знову – Хемніцк. Під час бомбардувань загинуло дві подруги прабабусі, а ще одна померла, захворіла, коли працювали на заводі.

Добиралися додому в товарних вагонах. Пройшли усю Європу, осінню якось доїхали до станції Переяславська, а потім – пішки до рідних Хоцьок. Повернулися не всі: 3 померло і назавжди залишилися на чужині, а близько 20 осіб побоялися повертатися додому, боялися покарання за те, що робили на ворогів – роз'їхалися по світах.

У Скібінської Катерини Вавилівни почалося мирне життя.

Спочатку працювала у колгоспі “Перше Травня”, а із 1953 року і до виходу на відпочинок працювала молодшою медичною сестрою в Хоцьківській дільничній лікарні. Виховала двох дітей – мою бабусю і нині покійного діда Володю. Роки життя її переповідаються в нашій сім'ї, так і я сьогодні знаю про її життя, всі події, хоч і частково, можу відтворити, бо вони у моїй свідомості.

На жаль прабабуся померла в 1989 році, але наша сім'я її пам'ятає, ми маємо фото, і з розповідей, і з фото я її знаю і хочу, щоб її шляхом ніхто не пройшов.

Доля людей, які у своєму житті мали назву “остарбайтери” мене схвилювала. Адже через пекло пройшли не лише моя прабабуся, а мільйони юнаків і дівчат України. Проживаючи у своєму рідному Коваліні, я вирішила дізнатися, хто ж був на чужині, яку вони виконували роботу, чи жилося усім так важко, як моїй прабабусі, скільки осіб було вивезено? Розпочала пошукову роботу... Віднайшла в районному архіві списки (хоч і частково) тих, хто був на примусових роботах в Німеччині. Потім вирішила розпочати роботу щодо вивчення їхнього життя за межами України, зрозуміла хто ще живий, хто помер. Результатом моєї роботи є розповіді жителів Ковалина.

Беркаль Микола Никифорович (1926 р. н.)

Беркаль Микола Никифорович, стоїть праворуч, м. Мюнхен. Напередодні звільнення

“Це було 28 травня 1942 року. Нас забрали поліцаї із села і гнали на станцію Переяславську. На той час мені було тоді 15 років і 6 місяців. Тоді повантажили у вагони по 60 осіб. Вагони закрили, а вікна були зроблені із гострої проволочки, нам навіть не можна було вийти. Не відкривали нас аж до міста Люблена, що в Польщі. В цьому місті зробили зупинку. Понабирали води, можна навіть було щось купити, але для цього потрібно було мати лише німецькі гроші, у нас їх не було. Давали, хто хотів, якусь “похльобку”. На дорогу дали по хлібині на два чоловіки та один оселедець, хоча він був не занадто свіжий. Далі дорога простяглася від Люблена до Мюнхена. Привели нас на роботи, але спочатку дали папірці: на одному було написано “А”, на іншому “В”. Кожен вибирав, який хотів папірець. Мені попався папірець із літерою “В”. Нас було 16 чоловік, забрав нас господар Ульфабрик. Його фабрика виробляла масло для машин, тракторів. Харчування було дуже поганим, їли брукву та буряки. На день давали 150 грам хліба. На початку нас попередили, що якщо хтось вкраде – то буде відправлений у концтабір, або повішений.

Роботи тривали із 1942 по 1945 рр. А в травні місяці 1945 року після розгрому американцями працювали в господарів, за що ніхто нічого не платив. Нас визволили американські війська, а їхня зона передала нас у зону радянських військ. А потім нас мобілізували, а деяких відправили на польський фронт, решту – на укріплення Чорного моря. І я туди попав. На початку серпня був виданий наказ, тих, хто не закінчив навчання, демобілізувати для продовження навчання. Я закінчив сільськогосподарське училище і працював після того в рідному Коваліні.

Разом зі мною на примусових роботах було багато моїх товаришів із села. Після війни я підтримував тісні зв'язки із ними”.

Роман Ольга Андріївна (1926 р. н.)

“В той час, коли мене брали, я змогла переховатися. На перший раз це вдалося, а ось на другий – ні. Якби я не погодилася, то забрали б мого меншого брата. В мене не було іншого виходу – потрібно було йти. Мене забрали та ще трьох дітей і повезли на підводі до Києва, де проходили комісію. Це був останній набір, у Ковалині залишилося не відправлених нас лише четверо.

Після комісії нас посадили у вагони, це були товарняки, і відправили до Німеччини. Коли ми приїхали до місця призначення, то нас посадили до якоїсь повітки. Потім підходили господарі і вибирали нас. Я потрапила до старенького господаря. Їхали ми до нього підводою, по дорозі він мене нагодував бутербродом. Коли приїхали, то завів до великої стайні, де були корови і свині. Я доїла корів, а він порав свиней. А ще ходили на поле збирали камінці, але вони все одно “росли”. Їсти давали п'ять разів на день, на їжу не скаржилася. Часто давали бутерброд, який складався із кусочка копченого сала, а зверху був хліб. І так я прожила два роки. Мене там ніколи не били.

Роман Ольга Андріївна. На подвір'ї багера, с. Лібероза

Потім я перебувала в пральному загоні в селі Лібероза поблизу міста Бесков. В цьому загоні

я перебувала до жовтня місяця, нас звільнили 24 квітня 1945 р.

Я дуже плакала і просилася додому, навіть віддала свій годинник, щоб мене відпустили. Німець підписав папери і дав згоду на моє повернення додому. Я дуже добре говорила німецькою мовою.

Дорога додому була надто виснажливою. Вагон до Києва був переповнений, і потрібно було стояти увесь час. Ноги затікали, трималися за перила, бо стояли на сіддях. Болю в ногах не відчували, увесь час дуже хотілося додому. Прийшла додому у жовтні 1945 року, дома батьки мене не чекали”.

Чорноусько Михайло Мусійович (1923 р. н.)

Михайло Мусійович, 1942 р., м. Мюнхен.
Перші дні перебування на чужині

Самого Михайла Мусійовича вже немає серед живих. Його історію переповідають його рідні. Народився в 1923 році, а в травні 1942 році, разом із своїми молодшими односельцями був відправлений до Німеччини. Коли прибули до міста Мюнхена, Михайла та ще декілька його товаришів оприділили працювати на деревообробну фабрику пана Луця. Після санітарного огляду поселили у гуртожитку. Там було охайно, але на вікнах ґрати. Товариш Михайла Петро весь час плакав. Хлопчик не тільки сумував за домівкою. Він боявся, що німці будуть знущатися над ним, бо Петро (Роман Петро Карпович) був сином голови колгоспу в с. Ковалин. Його батько, Карпо Іванович, був чуйною людиною. Сільська громада тому і вибрала його головою.

Проте на цій фабриці цікавилися лише роботою прибулих. На ранок прийшлося трудитися... Михайло швидко зрозумів, що працювати тут, через усі старання він не зможе. Ще вдома

він почав хворіти. У голодному 1932–1933 рр. ловив рибу в копанці, що була неподалік хати. Разом із братами на ніч ставили сітки у крижаній воді. Згодом, застуджені ноги стали хворіти. Тут, у Німеччині, хвороба загострилась. Ліва нога розпухла.

Зранку привезли на сніданок юшку у великому казані. Здоровань – повар розливав її по мисках, що тяглися до нього. Голодні робітники страшною хвилиною накопилися на казан. Хто встиг взяти і випити юшку двічі, а хто – жодного разу... панував крик, хаос. Оскаженілий повар лупцював усіх ополоником. Охорона не справлялась. Заспокоїлись голодні тільки тоді, коли залишки їжі у казані перевернули. Михайлик стояв осторонь. Хворі ноги не давали воювати за юшку. Голодним працював цілий день. А ввечері знову все повторилось. Зрозумів, що помре він тут, бо немає сил добитися до казана. Пошук-тільгав до паркану. Кругом смерть – і тут, і вдома. Але в дома рідна хата, мама... Хлопець гірко заплакав. Крізь сльози він чув стишену розмову. За ним через паркан з цікавістю спостерігали три жінки – німкені. (За парканом неподалік починалися приватні ділянки та охайні будинки). Одна із жінок швидко попрямувала до будинку. Незабаром вона винесла якийсь згорток. Жінка підійшла до паркану, поклала його і поманила Михайла. Хлопець, тамуючи біль, підійшов, йому стало цікаво. Розгорнувши газетний папір, він побачив духмяний білий хліб, щедро намащений маслом. Жінка спостерігала за хлопцем поки він їв, а сердезі здавалося, що це подарунок із раю, бо з 1929 року чистого хліба він навіть не бачив. Завжди із вдячністю згадував потім Михайло Мусійович тих жінок. Не раз вони його

Михайло Мусійович, праворуч, післявоєнні роки. 1952 р., с. Ковалин.

підтримували. Він не розумів мови, але серцем відчував, вони теж нещасні. Одна тітонька навіть фото показала і плакала... То був її син, що загинув під Сталінградом. (Пригадував колишній остарбайтер, як кругом висіли чорні прапори на знак поразки під Сталінградом).

Пан Луць турбувався про здоров'я своїх робітників. Медична комісія звільнила Михайла Мусійовича від тяжкої роботи, а потім – легкої роботи. Йому дозволили у вихідні виходити до міста. На дрібні зароблені гроші можна було щось купити з їжі. З цікавістю оглядав Мюнхен, його строгу красу та охайність. А ще навколо будиночків було багато красивих квітів, схожих на тіх, що мати вдома під вікном насіяла. І так хотілося до рідної домівки, до ніжних материнських рук.

Його відправили додому раніше, оскільки був непрацездатний. Взимку 1943 р. він прибув у Ковалин. Місцеві поліцаї підозріло дивились на нього, навіть хотіли вдруге відправити до Німеччини. Тяжко хворого довели до м. Переяслава, а там німецький офіцер, що відповідав за навантаження вагонів на поліцаїв накричав, мовляв, у Німеччині їдуть працювати, а не лікуватися. Після цього поліцаї не чіпали. Коли прийшли червоні (вересень 1943 р.), потрібно було копати окопи, допомагати армії. Ніхто не розумів, що здоров'я не було. Не вийшов на роботу, саджали в холодну. Як вижив – і сам не знає.

Настав мирний час, загоїлись рани на нозі, але інвалідність залишилась на все життя. Його друзі всі повернулись у рідне село в 1945 р. У кожного з них з'явилися сім'ї. Тихим плином пройшло життя.

У радянські часи колишні остарбайтери старались не згадувати про своє перебування в Німеччині. А тепер, посивілі, поринають у дні своєї юності, бо тепер уже нічого можна не боїтись. У багатьох остарбайтерів долі схожі, у деякого просто унікальні. Кожна доля – як кіноповість. Тільки головних героїв стає все менше й менше з кожним роком.

Може треба поспішати якомога більше написати цих повістей, бо завтрашнє покоління буде вивчати історію остарбайтерів не від живих свідків, а за нашими дослідженнями. Молоді, зовсім юні, але в житті пережили багато горя і страждань.

Моє серце благає:

Нехай нещастя не йдуть до людей,
Нехай обминають усіх стороною.
Нехай мирним і радісним буде життя:
Стареньких, дорослих і нас ще зовсім юних.
Нехай не повторяться горя дороги
Нехай буде мирним, щасливим життя!!!

Максим Крюков,
учень ЗОШ І-ІІІ ст. №7 м. Переяслава-Хмельницького

**“ВИКОРИСТАННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ У
ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ ТА НА ОКУПОВАНИХ
НИМ ТЕРИТОРІЯХ”**

(Матеріали конкурсної роботи, 2005 р.)

Стеценко Василина Ільківна, 1922 р.н.

У Німеччину потрапила мешканка м. Переяслава Стеценко Василина Ільківна, 1922 року народження, яка погодилася розповісти мені про своє важке життя.

- Де Ви проживали до початку Великої Вітчизняної війни?

- Я жила у селі Хиженці Київської області Лисичанського району. Виховувалася у школі-інтернаті, так як була сиротою.

- В якому році ваше село окупували німці?

У 1941 році на територію нашого села прийшли фашисти. Почували вони себе, як у дома: у людей забирали їжу, і все, що їм потрібно було. Для підтримки порядку з українського і німецького населення вибирали людей, які ставали поліцаями. Ось так з німецьким панування ми прожили більше року.

- Як Ви потрапили у Німеччину?

- З 1942 року почали забирати людей на примусові роботи у Німеччину. У 1942 році 17 травня я опинилася у другому наборі. З нашого села тоді до Німеччини відіслали 10 чоловік. Я склала в сумку їжу і деякий одяг і пішла до старости, він повів нас у невідому сторону, до залізничної станції, на якій посадили нас на поїзд. У вагоні, у якому я їхала була багато людей.

- Як довго Ви їхали? Скільки зупинок робили?

- Точно сказати я не можу, та припускаю, десь півтора-два тижні. Зупинок не робили. Під час дороги не годували, а їли те, що взяли із дому.

- А що було потім, куди Ви потрапили?

- Зупинилися ми вже в Німеччині, у місті Барт. Це був великий пункт збору для новоприбулих. Зразу після висадки нам дали похльобати просяного супу, в якому крім закрашеної води нічого майже не було. Потім прийшли німці по безплатну робочу силу. Мене і чехословачку забрав німець, якого звали Брайтенбургом. Електричкою довів він нас до міста, яке називалося Зал. Значна частина цієї землі належала цьому хазяїну.

- Де Вас поселили, яке було ставлення до Вас?

- Мене з чехословачкою відвезли до вільнонайманого німця на ім'я Вальтер. Поселив він нас у халупі на другому поверсі, але кожному з нас у різні кімнати. Нам видали спальний набір

і босоніжки з дерев'яними підощвами. Кімната у мене була невелика й немаленька: було тут ліжко і столик. Взагалі, він відносився до нас нормально.

- Чим Вас годували? Яку Ви виконували роботу?

- Годували два рази на день у робочі і раз у вихідний день буряковим борщем із шматочком хліба (50-100 грамів). Робота була дуже важкою, в основному на землі. Працювали від світанку до сутінків. Під такою каторжною працею минуло сім місяців.

- А що ж трапилося даліше?

- Я так здогадуюся, що з невизначених причин, вище керівництво вирішило відвезти мене назад на розподільний пункт у Німеччині. Ось так опинилася знову у місті Барт. Не встигла я приїхати, як мене відразу забрав інший німець і відвіз у селище Гольц-Барт, у якому жили і працювали примусові робітники військового заводу. Годували два рази на день. Ми були постійно голодні. Гольц-Барт був оточений огорожею із колючого дроту. Чуть світ по робочу силу приїжджали машини і відвозили на завод, ввечері – привозили.

- Що Ви робили на заводі?

- На заводі працювали люди багатьох національностей: поляки, італійці, угорці, американці, росіяни, білоруси, українці. Всіх розбили на групи, не менше ніж 20 чоловік у кожній. Всі ці групи були розподілені по відділах. Я була призначена у відділ по виготовленню снарядів. Моею задачею було у гільзи насипати порох і за допомогою своєрідного візка перетягували до іншого невільника.

Повітря на заводі пропахло порохом. Дихати не було чим. Ми задихалися, часто-густо падали від головокружіння. Але вставали, і з усіх сил йшли працювати, щоб вижити у цьому пеклі. Так минуло два з половиною роки.

- А що сталося далі?

- Раптово робота на заводі припинилася, бо не стало електроенергії, і ми всі відчули, що це так просто не закінчиться. Щоб полонені були при роботі, фашисти наказували збирати хвою у лісі. Так пройшло декілька днів, а може й тижнів. Одного дня ми побачили, що німці почали виїжджати із міста. Ми зрозуміли про те, що наступають наші війська. На територію Гольц-Барта прийшли Радянські війська. Головнокомандуючий розпорядився слабших відправити на Батьківщину, а добровольців залишитися їм на допомогу. Я була однією з цих добровольців. На протязі всього року ми збирали хліб, який залишили фашисти. Розбирали на заводах апаратуру, яка перевозилася на Україну.

- А коли Ви попали до рідної домівки?

- У травні 1946 року мене відправили до мого села. Ось таким нелегким шляхом я, зовсім ще

юна, пережила ці страхиття війни. Ранками ї досі прокидаюся у холодному поту від жахливих снів знуцання. І кожен прожитий мною день я благаю у Господа Бога, щоб *ніколи* не повторилися ті війни, в яких померло дуже багато людей, щоб наші діти, правнуки зберігали мир і спокій на Землі.

Антоненко Євдокія Нечипорівна, 1927 р.н.

Ось ще одна історія, яка простяглася юністю Антоненко Євдокії Нечипорівни, котра народилася у 1927 році.

- Як переживало ваше село Велику Вітчизняну війну?

- Коли почалася війна і радянські війська відступили, на території села Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького району прийшли панувати німці. Вони вели себе, як господарі. Призначили поліцаїв і старосту з українського населення. А загалом, життя просувалося як і раніше: люди продовжували працювати у колгоспах, на своїх землях. Та тільки вся сировина йшла на запас німецьких солдат їжею і на виготовлення зброї. Але їм цього було недостатньо: вони забирали молодь у Німеччину на примусові роботи.

- А коли Вас забрали у Німеччину?

- Я потрапила в останній набір 1943 року. А сталося це так. Староста Карпо, не пам'ятаю його прізвища, мав двох дітей, одна з яких попадала в Німеччину по роках. Та він замість неї, хоч мені тоді ще й не виповнилося шістнадцять, відправив мене.

- Євдокіє Нечипорівно, як Вас відправляли?

- Поліцай наказав нам прибути зранку із сумками до сільради, а що буде далі, ніхто не знав.

- А що Ви клали в сумки?

- Їжу, одяг і те, що батьки давали. Зранку ми прибули до сільради, звідки нас повезли у Переяслав на збір. Там переписали усіх і відправили на залізничну Переяславську станцію, де нас посадили в поїзд-товарняк. Це вагони були для худоби, де лежала тільки солома. Два тижні їхали. За час дороги зупинялися два рази: на першій – нас годували якоюсь баландою, а на другій – купали у бані і парили наш одяг, який кишів блохами. В той час нам було дуже важко: те, що взяли із дому поз'їдали. Голодні ми плакали, бо, по суті, були дітьми і не знали, що нас чекає далі. Нарешті нас довели до кінцевої зупинки – це було невеличке містечко Варен, у якому був розподільний величезний пункт, де збирали усіх тих, хто був призначений на тяжку роботу.

- Як же склалася ваша доля далі?

- Нова партія молодих робочих чекала кілька днів, поки всіх не переписали, поки не повідомили, що є новоприбулі, для того, щоб їх

розібрати. Для документів нас фотографували, потім чіпляли значки, на яких були написані три літери: OST. На них не було більш вказано нічого, крім букв, і видали їх всім однакові. Через деякий час прийшов старий німець-інвалід, в нього не було чотирьох пальців на обох руках, він був представником якогось німецького хазяїна. Вибрав він мене, Иолкіну Надю, Джулай Таню, Кононенко Ніну, Чоргіуху Катю. Всі – старші за мене, і всі з Обухівського району. Відібрали ще п'ять дорослих чоловіків з Дніпропетровська, Полтави і Миргорода. Сім кілометрів віз нас німець до місця призначення, до майбутнього хазяїна – Отто Мюллера.

- Яке ваше перше враження від того, що Ви побачили?

- Ми приїхали до великого подвір'я, де був величезний різно-поверховий будинок. На поріг вийшов господар маєтку. Це був високий лисуватий чоловік у типовому німецькому одязі. В очі кинулися його великі окуляри і дивні шаровари з манжетами нижче колін. Він уважно нас роздивлявся, мабуть, оцінюючи. Через декілька хвилин з'явився перекладач, поляк – Адам – похилого віку робітник. Отто, роздивившись нас, похитав головою і сказав німецькою мовою: "Боже мій, чому такі малі діти? Чи в них не має батька й матері?"

- Як же ставилися до вас господарі?

- Зразу нас загнали в будинок, у кому дали поїсти. Ми були голодні і, відчувши запах овочевого супу, може й не засмаженого, аж слинки потекли. Так їли його, що здавалося, смачнішої їжі ми не бачили. Потім всім нам, десятьом, видали по два кирпичики хліба, по 300 грамів, – це на тиждень, дали паперові матраци і наволочки, одіяльце, піджачок, спідницю і по полосатій сорочці. Після обіду перекладач Адам повів нас набивати матраци і наволочки соломою і відвів до казарми, яка була поділена на дві половини. У лівій частині уже жили робітники: поляки, білоруси, дівчина з Ленінграду Тамара, і Станіслава із Західної України. Нас же поселили у правій: у залі п'ять чоловіків, а нас п'ятьох дівчат у маленькій спальні, у яку потрібно було заходити чи виходити через залу, де були чоловіки. Ця будівля видавалася нам страшною, була засміченою, чорною, закіптявілою. Ліжка там стояли виготовлені нашвидкоруч з грубо обтесаних обпиляних колод.

- Яку роботу виконували робітники?

- Роботи виконували різні. Весною і восени збирали каміння на полях і зносили його у глибокі ями. Сіяли ми там пшеницю і вирощували розсаду, яку зв'язували у пучечки і вивозили до залізниці. Також вирощували і іншу городину: брукву, моркву, буряк, картоплю. За сезон збирали врожай два рази. Зразу на другий

день о восьмій годині ми були біля хазяїна, який давав роботу усім робітникам і давав план на день. Нас всіх було близько двадцяти. Крім примусових робітників, ще й були німецькі дівчата, яким виповнилося вісімнадцять років. В німців того регіону була традиція, що повнолітні дівчата обов'язково повинні були йти робити до іншого хазяїна, щоб самостійно навчитися всіх сільськогосподарських професій, та домоводства: шити, готувати, пекти і вміти водити любу техніку. Одною з таких дівчат була Маргот. Робочий день починався о восьмій і тривав десять годин, не враховуючи відпочинку два рази по півгодини.

– Чим ви займалися на той час, коли роботи не було?

– Ми були молоді і весь час хотілося їсти, ніколи не наїдалися і весь час мріяли про їжу. Продукти нам виділялися по картках з державних запасів, а картоплю дозволяв нам брати хазяїн із свинарника. Готували їжу після роботи по черзі. Так як я і Надя Йолкіна Були найменші, то хазяїн нас жалів: іноді посилав допомагати своїй дружині Гані. Ми мили підлогу, перебирали овочі. Ганя готувала для німецьких робітників і ніколи нам нічого не давала.

– А чи були діти у Отто і його дружини?

– Так, вони мали двох синів, які по їх словах десь воювали на Україні.

– Як ви оцінюєте ставлення до вас?

– До нас ставлення, можна сказати, було непоганим: нас не били і не жаліли. Мюллер часто нас застерігав, що поки йде війна ніякого гуляння й любові не повинно бути! Та не всі так ставилися до остарбайтерів. Поряд з нашою казармою був маєток іншого німця. Це був жорстокий кат. До людей він ставився по-звірськи. У нього було їх по кілька (2–3 чоловіка). Жили вони гірше домашніх тварин: разом із свинями, їли з ними, спали там же, а по ночах парили свій одяг від бліх. Не видержуючи такого ставлення, багато з них тікали. Та з'являлися інші і починалося все з початку.

– Дозволяли Вам писати листи додому?

– Так, через деякий час нам дозволяли писати листівки. Відповіді на свої листи ми отримували також, але вся інформація перевірялася німцями. І все, що їм не подобалося вони закреслювали тушшю.

– Що ви робили взимку, коли на полях нічого було робити?

– Зимомою їздили заготовляти дрова. Ліс був далеченько, а одягнені ми були погано. На мені були діряві резинові чоботи, які я знайшла на смітнику, блаженка домашня фуфайка, і тоненька хустинка.

– Хто вас визволив і як ви повернулися додому?

– Два з половиною роки були ми на приму-

сових роботах у Німеччині і весь час голодні, весь час нам надокучали блохи з вошиями. За дві неділі до визволення на Сході "горіло небо". Хоч звуки в нашу місцевість не доносилися, та всі ми, полонені, дуже хвилювалися, адже нам не відомо було, чи то наші, радянські війська. Про події на фронті, про те, що там твориться, нам було невідомо. Газет ніяких на воєнну тему не було. Господарі з того часу почали себе дивно поводити. Все вони метушилися, кудись, в своїх діях, поспішали.

Настала весна 1945 року. Хазяїн підганяв нас швидше садити картоплю, цього він раніше ніколи не робив. Це нас дуже тривожило, а водночас і дивувало. Робітники здогадувалися, що щось має трапитися, тільки що? Німці почали метушитися. Ми почали розуміти, що наші війська вже недалечко. За дві доби, боячись розправи, повісився німець-кат із своєю сім'єю: дружиною, сином-підлітком і донькою. За нами, робітниками-в'язнями ніхто вже не дивився. Одного дня сусідка-полячка сказала, що треба тікати з дому, бо мабуть наступають радянські війська і обстрілів не оминуть. Чоловіки і дівчата нашвидкоруч одягнулися і побігли до лісу. Пам'ятаю, ми там довго сиділи у якійсь канаві. Гриміла, гула, стогнала земля від танків, доносилися до нас вибухи і стрілянина. Було страшно і моторошно. За добу в селі все стихло. Ми ще довго не могли отямитися від усього почутого. Але згодом таки пішли до казарми: у дворі нікого не було і по сусідських маєтках було тихо, мертва тиша. Сиділи і чекали невідомо чого. Наступного дня приїхали два мотоцикліста. Вони нам представилися російськими передовиками-визволителями. За ними прибули підводи з солдатами. Серед них були українці, росіяни. Вони відправили нас шукати їхню частину. Так ми потрапили до військової бази, яка формувала поштовий ешелон. Близько тижня ми там провели, поки нас не переоформили. Відправили всіх на пересильний пункт у Росію, аж потім роз'їхалися по рідних домівках. Це був найкращий день у моєму житті – 15 липня 1945 року. Довго мені ще згадувалося рабство у німецькому місті Грабовгофе Варенського району Мецкингбургської області. На все своє життя я і мої подруги по нещастю поріднилися, ділили разом всі радощі, клопоти.

– З російського пересильного пункту Ви зразу потрапили у своє село?

– Ні, не зразу. Дорога була важка, виснажлива, далека. Спочатку я потрапила до своєї тітоньки у Пологи-Яненки. А потім вже дісталася до своєї рідної домівки. Всі з моєї родини залишилися живими. Тільки тато на той час не повернувся із фронту. Минуло вже шістьдесят років. Із п'яти дівчат-невільниць у живих за-

лишилось лише двоє: Таня Джулай та Євдокія Нечипорівна, з якою я спілкувався. Але й до цієї хвилини дівчата не втрачають зв'язків між собою і своїми сім'ями. Бо, як сказала на останок Євдокія Нечипорівна: "І гіркі і радісні спогади повертають нас у молодість, у все пережите, яке не забути ніколи".

Романенко Меланія Лук'янівна, 1925 р.н.

Наступним гостем я був у корінній жителями нашого міста-музеїв Романенко Меланії Лук'янівни. Її батьківська домівка розташована за рікою Трубіж під музеєм "Просто неба".

Меланія Лук'янівна народилася 9 січня 1925 року у сім'ї робітників. До війни у дівчинки було звичайне дитинство. Вона ходила до школи, допомагала батькам по господарству і, звичайно, була зайнята своїми дитячими справами. У 1941 році Меланія закінчила сім класів. 22 червня повідомили про початок війни. Німці окупували Переяслав-Хмельницький восени 1941 року. Під час наступу фашистів місто потерпало від бомбардувань. Тому переяславське керівництво видало наказ про копання окопів біля свої будинків.

Важка доля настигла у ті воєнні часи і сім'ю Романенків: батько сильно захворів, старшу сестру Олександру Лук'янівну у 22 роки забрали у Німеччину, брат Леонід був воєнним політичним керівником, закінчивши військовий заклад у Москві, з перших днів він захищав Батьківщину, так і не повернувся додому, пропав безвісти.

Не обійшла стороною війна і тендітну дівчинку. У 1943 році з Переяслава готували наступний ешелон людей до Німеччини, в цей набір і записали Меланію Лук'янівну. Поліцей наказав прийти до першої міської школи. Тут була своєрідна медична комісія. Лікар, не піднімаючи на неї очей, виніс вердикт – здорова.

І так, усім наказали на наступний день зібратися з харчами, біля школи. Звідси переправили до станції Переяславської – і загнали всіх у товарняки-вагони. Їхали довго. Голодні, холодні. Поїзд, в якому їхала Меланія Лук'янівна, зупинився у Берліні. Вишикували невідьників німці у шеренги. І розпочалося розбирання робочої сили німцями-бауерами. Меланія Лук'янівна потрапила у село Тауерціг із своїми землячками: Катериною Арапіною, Олесею Середою. Всі троє були у різних хазяїнів.

– Мій бауер був бургомістром цього села і дуже заможний. Будинок – дуже красивий, великий, а маєток – величезний. Ставлення хазяїнів

до мене було звичайним, як до робочих людей, мене не били, але й не жаліли. Годували добре. Я була одна робоча, тому їжу вони давали мені зі свого раціону. Так, щ о в цьому плані я була не обділена, голодною я не була. Спала я на кухні. Єдине що – це в будинку було дуже холодно, але мені давали пухову ковдру, – мовить Меланія Лук'янівна.

Господар по прибутті розказав дівчині обов'язки цього маєтку. Головною роботою невідьниці було доїння корів. У них була велика ферма. Корів було дуже багато. Після основної роботи дівчина допомагала по господарству, працювала у полі.

Неділя у цій сім'ї була особливим днем. І дівчині після доїння корів давали відпочинок. В цей день Меланія зустрічалася із землячками.

Навпроти особняка бургомистра був барак, в якому жили поневоленні, котрі робили на полях. Саме тут дівчата зустрічалися. Дівчата розповіли, що їх бауери не ображали.

Туга за рідною домівкою не покидала нікого з них і, пропрацювавши десь більше року, дівчата складали план втечі. Але невдовзі дійшла чутка до них, що нещодавно жорстоко покарали хлопців, яких зловили після втечі. Таким чином ця думка почала гаснути, так як у подруг навіть не було уявлення, в яку сторону тікати. Меланія Лук'янівна продовжує, – дуже зігрівали душу листи, котрі приходили від рідних з України. Листи дозволяли писати, попередивши, що б тільки без зайвих речей. Одного разу хазяїн сказав, що всіх, кого спіймають з інформацією, яку заборонено писати, буде те, що з тією дівчиною, яка зачепила честь німців – її віднайшли і страшно покарали.

Так проходили дні, місяці, а за ними й роки.

Взимку 1945 року настав довгоочікуваний день визволення. Меланія Лук'янівна організувала групу, і вони самотужки добиралися до своїх домівок.

У сім'ї Романенків після війни не повернувся брат, через рік помер батько, який тяжко хворів. Сестра Олександра Лук'янівна повернулася аж на кінці літа, дуже вимученою, бо тяжка доля випала на її тендітні дівочі плечі.

Згодом сестри почали розшукувати свого брата, Романенка Леоніда Лук'яновича. Рідні отримали похоронку "безвісти пропавший". Але їхні пошуки були марними, брата так і не знайдено. Залишилися лише братові листи, які зберігаються і передаються у сім'ї Романенків як реліквія-пам'ять про брата.

Анна Сдобнова,
учениця Дівичківської ЗОШ I-III ступенів

РОЗПОВІДЬ ПРО ПОДРУЖЖЯ ВАСИЛЯ ТА МАРІЮ ПОТАПЕНКІВ

(З конкурсної роботи "Пекло на землі", 2005 р.)

Одного разу, відвідуючи свого дідуся, згадала у розмові, що у школі запропонували написати розповідь про остарбайтерів. Дідусь розповів, що у його рідному селі Помоклі живе людина, яку в роки Великої Вітчизняної війни доля закинула в Німеччину. Ідея написати роботу про цю людину з'явилася відразу. І вже через кілька днів ми вирушили в дорогу. Чесно кажучи, я дуже хвилювалася.

Ми їхали по сільській дорозі. Перед нашими очима відкривався краєвид стареньких сільських хаток. Я не могла дочекатися зустрічі. Ми почали завертати на земляну дорогу, мимоволі промайнула думка, що дідусь підзабув дорогу. Врешті-решт я побачила маленьку хатку, з невеликим подвір'ям, що була розташована на краю села. Ми постукали.

Двері нам відчинила старенька згорблена бабуса. Коли мій дідусь пояснив мету нашого приїзду, бабуса погодилася допомогти. А потім повідомила, що її чоловік також був остарбайтером, додавши, що слід писати про нього.

Отже, я познайомилася з подружжям Потапенків – Василем Васильовичем і Марією Семенівною.

Василь Васильович народився у селі Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області 24 січня 1924 року. В травні 1942 року почали засилати до Німеччини людей з України. Не обійшло це лихо і село Помоклі. 18-річного хлопця заштовхнули у товарний вагон, що віз людей до Німеччини. Нічого не розумів і чув лише, змішаний зі страхом, стук власного серця

в грудях. У вагоні з Потапенком В.В. було три односельці. Німецькі солдати привезли людей у німецьке містечко. Там робітників примушували копати кабелі і рити траншеї, а Василь Васильович працював на заводі. Та не надовго доля закинула його туди. У 1943 році на місто налетіли американські бомбардувальники і зруйнували завод. Важко уявити страшну картину: мертві люди під завалами або поранені, що просили про допомогу. З Божою допомогою Василь Васильович врятувався, не постраждав. Його й інших неушкоджених людей відвезли на польсько-німецький кордон. Там будували табори для німців. Потім хлопці були вивезені у Берлін. Годували погано: 300 г хліба і баланда. Коли хтось потрапляв працювати на німецькі плантації капусти, люди просто хапали і їли її сирію.

Жили в бараках без стелі. Василь Васильович пригадує, що якось німці викинули собаці, що жила поряд, недоїдки картоплі з м'ясом. 12 чоловік накинулось на миску з недоїдками і з'їли, а потім посміювались: "Молодець песик, все з'їв". Робота розпочиналась о 8:00. Перед цим їх вишикували в шеренги. Одного разу, стоячи в шерензі, через вранішній холод Василь Васильович сховав руку у кишеньку, за що отримав від німця такий удар по спині, що навіть не зміг стояти.

В таборі були люди найрізноманітніших національностей: чехи, італійці, французи і один українець – Василь Васильович. Спілкуватися було важко, але спільною мовою були слова горя, яке змушувало їх триматися разом. У Берліні наш герой був також недовго. У Берлін увійшли радянські війська.

"Наші", – радів Василь Васильович. Там було завалено підвал, і Василь Васильович розбирав завали, доки "наші" не звільнили його. У березні формувались військові частини і Василь Васильович пішов у армію. Його частину перекинули на Ельбу, де 6 травня, під час воєнних дій, Василя Васильовича було поранено у ногу. Після цього лежав у Берліні в шпиталі. Отримав 2 групи інвалідності, але навіть не це було найгірше. Найгірше було те, як зустріли на Батьківщині.

У 1945 році зі шпиталю поїхав Василь Васильович додому. Вдома чекали бабуса і сестра. Їсти вдома було нічого, тому доводилось іноді навіть красти з чужих городів. Василь Васильович повинен був влаштуватися на роботу, але ніхто не хотів брати так званого "зрадника", та ще й інваліда. Ніхто не питав цих людей, чи хочуть вони їхати на чужину, їх просто забрали. А зустріли, як зрадників. Пізніше, Василь Васильович влаштувався в колгосп на пожежну станцію. І коли все налагодилося, одружився зі своєю сусідкою, Марією Семенівною, яку знав з дитинства.

Марія Семенівна народилася у 1923 року у селі Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області. На свято Зеленої неділі 1942 року, коли дівчині було 18 років, до їхнього будинку постукали. Це був виконавець. Він наказав збирати речі. Її і багатьох інших людей підводами з колгоспу довели до поїздів. Потім, у товарних вагонах повезли до Києва. У місті їх висадили і відвели до якоїсь будівлі. О 4-й годині дали поїсти хліба. Після цього знову посадили у ті ж самі товарні вагони і погнали на захід. Люди їхали у вагонах 2 доби. Багато хто плакав, ніхто не знав куди і навіщо їх везуть. Дехто молився, а хтось просто тихо сидів і думав про свою долю. По прибутті всіх вистроїли в шеренги і дали баланду. Потім сюди почали приходити німці і купувати їх, як товар. О 4-й годині пригнали на торг. На кожного повісили бирки, як на овець. Марія Семенівна мала 26 номер. До неї підійшов середнього зросту, з невеликим черевцем, чоловік. За допомогою жестів запитав, чи вмє вона косити. Марія Семенівна відповіла "так" і кивнула головою. Чоловік, якого звали Йосиф Цілк, купив її за 17 марок, лише одну з усіх полонених. Родина хазяїна складалася з дружини і 2 дітей. Коли новий хазяїн привів Марію додому, його дружина показала пальцем уверх і сказала "шлахвік". Марія зрозуміла, і пішла спати на горище, де для неї стояло дерев'яне ліжко. Але сон не приходив, і з думкою про майбутнє Марія проплакала всю ніч. Встала рано, і її направили до корів. Доїла дівчина 25 корів на день, руки до вечора боліли так, що хотілося плакати.

Незнаючимову, Марія Семенівна спілкувалася за допомогою жестів. Завдяки хорошій пам'яті швидко засвоїла мову, яку, доречі, знає дотепер. Часто плутала слова "Капель" і "Гунд", "Вина" і "Собака". Хазяїн нікому не казав, що купив полонену, а якщо хтось питав хто вона, то Йосиф

відповідав, що це їхня невістка, дружина старшого сина, який на той момент охороняв у Берліні аеропорт. Так і жила Марія з сім'єю Цілк. Шість днів вона працювала, а в неділю сім'я йшла до церкви, залишаючи на Марію хатню роботу і двох дітей. Їли всі разом за одним столом. Кожен сипав собі скільки хотів. Їли, частіше за все, суп з вершками, а в неділю, після повернення з церкви, хазяїн діставав шматок м'яса і розділяв на всіх, включаючи Марію.

Працювали часто всією сім'єю. Виходивши в поле, Йосиф косив косаркою, а жінки, Марія і дружина Йосифа, в'язали снопи. Возили гній. Жінки накидали, а хазяїн віз на поле. Вантажили снопи. Була у сім'ї і підвода. Туди запрягали коня і корову, там молотили снопи. Заготовляли дрова, пиляли і скидали у штабелі. Одяг давали і новий, і старий. Давали документ на одяг. Марія іноді, коли був час, шила собі фартушки. Марія Семенівна часто хворіла (нирки). Хазяїн платив Марії 15 марок на місяць зимою і 17 марок на місяць літом. Але все, що Марія купила на ці гроші, це недоноски у "часника", тому що в магазині їй ніхто нічого не продавав. Майже всі гроші Марія посилала своїй сестрі Галині, яка, працюючи на залізниці, втратила ногу (про це Марія Семенівна дізналася випадково), щоб їй поставили протез. Але переправляти гроші було важко, тим паче по пошті. Хазяйка сама несла посылку туди, але міліціонер все одно відкривав її, щоб подивитись, чи не вкрала ненароком чого звідти Марія. З хазяїном Марії дуже пощастило, ставились до неї добре. Жінка пояснює це тим, що хазяїн сам воював і так само як і вона, не бачив рідних довгий час. Одного дня Марія Семенівна, яка вже майже все розуміла в німецькій мові, почула, що американці напали і звільняють іноземних полонених. Тому вранці наступного дня на велосипеді поїхала в село Тихвінбах. Там всіх людей завантажили в "студебекери" і повезли в збірний пункт. Але американські солдати не жаліли людей. Відносячи їх до зрадників, вони залишили людей ночувати на сходах. А на наступний день їх посадили в поїзди до Кракова, а там пересадили в поїзди, прямуючі до Москви. З Москви до Києва, а звідти, через Переяслав, додому. Але дорога була не така коротка, як можна написати. Жахи, які ставались в дорозі, були не кращі, ніж сама війна. З Марією в поїзді їхала дівчина, яка закохалася у німця, але він, жорстко використавши її, відправив додому. Дівчина, збожеволівши від горя, кинулася під потяг. Майже всі "наші" вважали, що "зрадники ости" везуть із заходу добро, нажите у фашистів. Тому люди залазили в поїзди і відбирали все можливе у людей, які нічого не мали. Був і такий випадок: чоловік, що блукав на вокзальній станції в пошуках наживи, привезеної з Німеччини, по-

бачив валізу, яку несли худі, слабкі руки, одразу, навіть не подумавши, почав виривати її з рук людини, але жертва не піддавалась і сильно опиралась. Тоді чоловік витягнув з кишені ножа і, не думаючи, відрізав руку дівчини, а підвівши на неї очі побачив, що це була його рідна дочка. Жорстокими до “остів” були не лише звичайні люди, а й солдати. Якщо вони бачили людину, яка із собою щось везе, то відводили до поїздових котлів і забравши добро, кидали всередину. Поки людей везли додому, то годували лише раз

на день. І, як згадує Марія Семенівна, зустріли добре лише в Сомковій Долині.

По прибутті додому Марія дізналася, що її батьки на жнивах і голод мучить все село. Не перепочивши ні дня, жінка змушена була влаштуватись на роботу в колгосп, де порала худобу. Але згодом життя налагодилось. Через кілька років Марія Семенівна вийшла заміж за Василя Васильовича, в них народилися діти, і “подорож до пекла” здавалася лише страшним сном.

Ольга Гром, Лариса Козоріз (учитель),
 Переяслав-Хмельницька ЗОШ №2 I-III ступенів

“НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ - НІЩО НЕ ЗАБУТО”
 (Матеріали конкурсної роботи, 2006 р.)

Карпович (Глоба) Галина Григорівна

Я, Карпович Галина Григорівна (дівоче прізвище Глоба), народилася 17 лютого 1925 року в селі Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького району Київської області.

У травні 1942 року поліцаї зібрали всіх підлітків у селі із сумками і попередили, щоб взяли харчів на п'ять днів. Ми не знали для чого, але хто не прийшов, катували рідних. Пригнали підводи і повезли нас на станцію Переяславську, я вперше побачила паровоза і вагони. На станції загнали нас у товарні вагони, закрили двері і під конвоєм німців повезли до Києва. Приїхали до Києва вночі, нас всіх під охороною німців із собаками пішки погнали в якийсь табір, який був обтягнутий колючим дротом в два ряди і охоронявся посиленою охороною та ще й під струмом, щоб ніхто не втік. Сюди приганяли з усіх районів Київщини.

Через два дні вночі під охороною пішки привели на станцію в Київ, видали сухий пайок на три дні, погрузили по 30-50 чоловік в товарні вагони і повідомили, що везуть в Німеччину на примусові роботи. Нас везли п'ять днів, із вагонів

на зупинках не випускали, тільки чергові виносили параші і приносили воду. Через п'ять днів приїхали і сказали нам, що це Австрія, місто Відень. У Відні знову в табір, ночували на вулиці під відкритим небом, хто не витримував, того забирали і відразу ж убивали. До табору прийшли німці з перекладачем і повідомили, що прийдуть хазяїни і заберуть нас на сільськогосподарські роботи в село, а хто буде тікати, розстріляють на місці. Нас вистроїли у шеренгу, а хазяїни ходили і дивилися на нас, як на базарі, і пальцями показували, хто їм сподобався. Мене покликав чоловік сорока років і через перекладача запитав, чи вмю я доїти корів, я відповіла, що так, і він мене забрав.

Село знаходилося десь за 25 кілометрів від Відня. Доїхали туди ми на возі. Нас зустріла хазяйка з дівчинкою років трьох і дідусь – батько хазяїна. Зустріли дружелюбно, нагодували, показали кімнату, де буду жити. Господарство було великим: 18 гектарів землі, 18 корів, троє коней, свині та молодняк. Моїми обов'язками було доїти дванадцять корів, годувати їх і виконувати роботу, яку загадають. Працювала зранку до пізньої ночі; крім мене у хазяїна робило ще двоє чоловік. За роботу ніхто не платив, працювала за їжу. А також нам видали спецодяг: черевики на дерев'яній підошві та халат з нашивкою “остарбайтера”. Землю обробляли вручну та кіньми. З техніки були: молотилка, сіялка, кінна косилка та січкарка.

Зимою було трохи легше, доглядали худобу та заготовляли дрова. Хазяїни були дуже працьовиті, акуратні, економні, і можна сказати – чесні. Працювали всі з ранку до ночі кожного дня, вихідний день був неділя, бо хазяїни були віруючими католиками і ходили до церкви, а я няньчила їхню дитину. Хазяїн у армії не служив, бо там можна було відкупитися, та й батько його був старостою. Під час війни вони платили податки молоком, м'ясом і зерном. Продукти там отримували по карточках. Австрійці не любили Гітлера, але терпіли, як і всі люди. У 1945 році радянські війська звільнили нас від німців. Хазяїнам нашим сказали, щоб остарбайтерів усіх вивезли із села з харчами на п'ять днів. І повезли нас знову до табору, але вже без охорони, там нас перевіряли органи КДБ, після того ми повернулися додому.

Хазяїна звали Йоган, хазяйку – Резі, дівчинку – Катя. Адреса: Австрія, м. Відень, район Штокерау, Брудендор, буд. №18

Записала Анікієва Аліна

Дейнега Петро Федорович

Народився 2 березня 1926 року в селі Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області в сім'ї бідняка.

У 1929 році, коли виповнилося три роки, сім'я переїхала в село Шевченкове. У сім'ї було семеро дітей, я був другим. Пішов до школи у 1933 році, коли виповнилося шість років. Закінчив сім класів у 1940 році і вступив до Переяславської спецшколи. Встиг закінчити перший курс і розпочалася війна. Після здачі екзаменів повернувся в село до батьків.

У кінці квітня 1942 року із села забрали 18 чоловік на примусові роботи до Німеччини. Погрузили в товарні вагони по 50 чоловік; везли без зупинки до Перемишля. Потім пересадили в інший ешелон, який рушив у невідомому напрямку. Через деякий час ешелон зупинився у великому місті, як пізніше виявилось – це був Відень, на стадіоні “Пратер”.

“Покупці” забирали нас групами по містах, я разом з односельцями потрапив у групу, яку направили в місто Штокерау. В решті-решт нас привезли в село Равельсбах (Австрія), на велике подвір'я в центрі села. Мені тоді виповнилося 16 років. У цьому дворі нас залишилося троє: я і ще двоє хлопців із нашого села. Потім довідалися, що це було монастирське сільське господарство, в якому ми залишилися на довгих три роки. Працював скотником, доглядав за коровами. Вже на наступний день почалося “входження” в тамтешнє життя. Всіх нас поселили в будинку з ґратами, приставили охорону, а вранці приходили хазяїни і забирали на роботу. Але так тривало недовго, нас перевели до хазяїв в пристосовані приміщення, де були заграбовані вікна і оббиті залізом двері. Голодні не були, бо доглядали за нами монашки, але зарплати не давали, носили обноски. Деякі німці відносилися

до остарбайтерів з певним співчуттям, намагалися полегшити наше життя. У нас не було документів, які б свідчили про особу, крім знака “ост” на спині, пришитому до одягу.

Якщо 1942–43 роки і частково до половини 1944 року були спокійнішими, то у другій половині 1944 року цей спокій був порушений американськими літаками, які бомбили великі міста Австрії, особливо Відень. У німців з'явився страх за своє майбутнє. З американських літаків скидали прокламації, з яких ми дізнавалися про події на фронтах, про здобуті перемоги союзників. І ось наближався час визволення: було 8 травня 1945 року. Після визволення території Радянською Армією через тиждень військові приїхали по нас. Після цього попали в збірний табір, де знаходилося більше 150 тисяч чоловік. Потім мене призвали до Радянської Армії і служба в лавах тривала до липня 1950 року. Весь період служби був радистом I класу в зенітному артполку. Демобілізувавшись, повернувся додому в село Шевченкове.

1 вересня 1950 року став студентом Переяслав-Хмельницького педучилища. На третьому курсі був обраний секретарем комітету комсомолу педучилища, яке закінчив у 1954 році з відзнакою. Відразу вирішив вступити до Київського державного університету імені Шевченка, але туди остарбайтерів не приймали. Працював директором у селі Феневиці, вчителем математики 4–7 класів. А у 1956 році вдається все таки вступити до КДУ імені Шевченка на математичний факультет. Із 1956 по 1969 рік навчався в університеті. По закінченні отримав спеціальність: вчитель математики.

15 серпня 1963 року був призначений в Єрківцецьку школу вчителем математики. З 1969 року по 1974 рік працював заступником директора, а з 1974 року і до виходу на пенсію в 1988 року – директором Переяслав-Хмельницької середньої школи №3.

Записала Пархоменко Марія

Довга (Соболь) Ганна Кирилівна

Народилася 20 грудня 1925 року в місті Переяславі Київської області в сім'ї робітника, який помер рано, і я залишилася з мамою і меншим братом. Мати була різноробочою. Жили дуже бідно, бо мати була вдовою і “несла на плечах двоє сиріт”. Згадую, що зимою в хаті навіть замерзала вода. До війни закінчила перший курс Переяславського педучилища.

22 травня 1942 року все педучилище зігнали до приміщення першої школи. Там нас посадили на підводи і відвезли до Києва на станцію, де

погрузили у товарні вагони. З трьома переяславськими дівчатами відправили до Німеччини, куди прибули 28 травня 1942 року. З однією із них працювала в селі Дорфбах, а інших було відправлено за три кілометри від нас. Працювали у господаря, спочатку голодували, а потім навчилися красти. Так і виживали.

Працювали на полі і по домашньому господарству. За три роки перебування у Німеччині жодного разу не спали у теплій хатині, ходили в черевиках на дерев'яній підосшві. Господарі ставилися до нас не так уже й погано, але ми дуже скучали і плакали за домівкою. На кінець квітня 1945 року нас звільнили американці та полки з Канади. Коли їхали додому, то були недалеко від Мюнхена і бачили, як американці бомбили це місто. Дуже боялися, щоб на нас не попала бомба. З Німеччини доправили до Польщі, де тримали ще понад два місяці у таборі, а потім забрали українські (радянські – ред.) офіцери, кого посадили на підводу, а хто пішов пішки до України, а я до Києва доїхала поїздом у телячому вагоні. Як їхали з Німеччини додому, то бачили дуже багато вбитих німців, які наводили на них страх. З Києва по домівках добиралися хто як. Додому повернулася у жовтні 1945 року.

Записала Гром Ольга

Аронська Катерина Василівна

Народилася у 1923 році в місті Переяславі. У 1942 році мене хотіли забрати до Німеччини, але я показала поліцаю хвору ногу і мене відпустили додому. Жили удвох з матір'ю, брат був на війні, а батько помер у 1939 році. Коли мені виповнилося 20 років, то 1 травня 1943 року всіх молодих дівчат знову брали до Німеччини, і мене в тому числі. Ми пішки йшли до Києва вздовж Дніпра на станцію. Там нас лікарі обстежили, бо дуже боялися, щоб не було заражених

на туберкульоз. Зігнали нас у товарні вагони, і першою зупинкою було місто Люблін (Польща). Там нас нагодували, дозволили помитися і пересадити до інших вагонів. Повезли до Берліна, там розбили на групи, були між ними і французи, й італійці. Разом нас доправили до Франкфурта, де розбили ще на менші групи. Остання зупинка була в селі Ціленцік, де по нас прийшли господарі. Я працювала на полі, доїла корів та годувала свиней. Господарі ставилися добре, навіть на день народження дарували подарунки. У господарів ще працювало двоє поляків і українка Неля з Переяслава.

4 лютого 1945 року українські війська прийшли в Німеччину, де українські офіцери забрали дівчат, посадили на підводи і повезли до Польщі. Дорогою бачили вбитих людей і приходилося ховатися від перестрілок. По дорозі зустріли машину з українськими солдатами, на яку пересіло 11 чоловік і з ними доїхали до Польщі. Далі їхати не могли, бо дуже стріляли. Зустрівши офіцера, який попросив дозволу у майора піти нам до військового гуртожитку, щоб помитися та поїсти. Але трапилося так, що дівчата залишилися там на певний час. Прибирали в гуртожитку, пекли хліб, готували їжу. Потім на поїзді доїхали до Бреста, де в них перевірили документи. Там я змушена була на базарі продати в'язані чулки (подарунок господині), щоб купити білет до Києва. З Києва пішки дійшла до Переяслава. Пригадую, що були дуже великі сніги і сильно замерзли ноги. Коли повернулася додому часто снилося, як біжу по снігу, і мені холодно в ноги.

Записала Кулеба Ірина

Спіжова Мотрона Леонтіївна

Народилася 6 жовтня 1924 року в селі Григорівка. Дитинство проходило у великій сім'ї, у якій проживали батько, мати і семеро дітей. Жили вони дружно, а коли прийшов 33-ій рік, то троє дітей померло від голоду. Багато людей померло, а для тих, які вижили, не даючи спочинку, наступив 1941 рік, і почалася Велика Вітчизняна війна.

У 1942 році до Григорівки ввійшли німці, спалили село, а молодих хлопців і дівчат забрали із собою. Було нас усіх біля трьохсот чоловік. Загнали нас до міста Туленець. Барак, в якому ми знаходилися, обкопали і обставили кулеметами, щоб ніхто не міг втекти. Німець, який їхав на коняці повз нас, сказав, що у Букрині убили в церкві 42-х чоловік і 2-х річного хлопчика у матері на руках. Тримали нас там три доби, доки не приїхав потяг. Ні води, ні їжі не давали, тому деякі не витримували і помирали. Тих, хто

хотів втекти, розстрілювали на місці. Минули три дні і нас погрузили у вагон, де перевозили скот. Їхали стоячи, десь приблизно тиждень без їжі. До Німеччини потяг прибув рано-вранці. На вокзалі нас зустрічали з духовим оркестром під музику "Калинка". Зігнавши нас із вагонів, знову помістили до бараку, де ми пробули ще три дні. Потім приїхали покупці і нас почали розбирати.

Група дівчат, в якій була і я, потрапила на завод, де виготовляли сірники. Працювали по дванадцять годин не присідавши, там і ночували на голому цементі. Їсти давали по 200 грам хліба на добу, а хто перевищував норму, тому добавляли ще по 100 грам хліба. На заводі з нас знущалися, особливо з молодих дівчат, а також були випадки вбивства. Пропрацювала я там з 1942 по 1945 рік. А звільнилася за допомогою Радянської Армії, яка визволила нас від рабства. Добиралися додому хто чим міг: хто пішки, хто на конях, хто потягом. Мене підбрав простий німець, забрав до себе додому для догляду за дитиною. Я там прожила біля року. Потім він мені допоміг дістатися до України. Дібралась до Переяславської пристані, на мене там чекала моя мати. Дізнавшись про повернення остарбайтерів із Німеччини, моя мама кожного дня ходила до пристані і чекала мого повернення. І дочекалася. Підходить до пристані пароплав, на якому ми з мамою поверталися до Григорівки, а там нас чекала моя старша сестра з маленьким сином Іваном. Коли зійшли ми на берег, усі сусіди позбігалися і раділи, що я жива. Я глибоко вдихнула повітря і промовила: "Нарешті я вдома!". Ось такою була моя молодість. У серці лишилася глибока рана, яка досі не загоїлася.

Записала Спіжова Анна

Заїка (Панченко) Марія Тимофіївна

Народилася 21 листопада 1922 року в селі Семиполки Броварського району Київської області. В сім'ї було четверо дітей, я була найстаршою. Батько працював у шкільній майстерні, а мати – у колгоспі. У 1939 році закінчила середню школу і вступила до Київського інженерно-будівельного інституту, закінчила два курси перед самою війною.

1941 рік – почалася війна. Пам'ятаю, що був сонячний чудовий день, неділя, я спала, а мати і сусідні жінки плакали, бо почули звістку про початок війни. Я вибігла надвір і побачила німецькі літаки, які летіли дуже низько і стріляли з кулеметів, люди падали на землю. Навчатися більше не поїхала, батька забрали на фронт. Зима була люта. Урожай залишився незібраним, топить взимку не було чим, але діждались весни. Всією сім'єю скопали город, ще нічого не посадили, а принесли повістку з'явитись в сільську раду для відправки в Німеччину (1942 р.). Ніхто з молоді не з'явився, матері дітей сховали. Розпочалась облава, поліцаї і німці ловили дівчат, як тварин, і приводили до сільської ради, а звідти – пішки вели до станції Бобрик (міст до Києва був зірваний), заганяли в товарний вагон, у якому можна було тільки сидіти. Привезли до Києва на вокзал, де було багато молоді з усієї України, з вокзалу поетапно везли в Німеччину.

Далі мене та інших дівчат привезли в місто Кьольн, де нас чекали роботодавці. Мене і ще семеро дівчат взяли на лимонадну фабрику біля села Пельм. Це було мальовниче місце, з однієї сторони протікала невеличка річка Кіль, а з другої – замок Кассембург. Сама фабрика була невеличка, працювали по 10-12 годин, грузили у вагони важкі ящики, наповнені лимонадом. З нами працювали і німецькі дівчата такого ж віку, але грузити вагони майстер їх не брав. Біля фабрики було ще одне приміщення – це склад. У цьому приміщенні в одному кутку відгородили кімнату для українських дівчат, а у другому – для німецьких. Німецькі дівчата були гарно вдягнені, на ногах робочі ботіночки, красиві чулки, а наші дівчата мали старе взуття, яке почало розпадатися, так німці зробили нашим дівчатам взуття з дерева, щоб ноги не були мокрими. Продукти одержували по карточках, ранком пили каву, трошки маргарину, а в обід самі варили суп. Інколи, українських дівчат за-

прошували на роботу ті старі працівники фабрики, які мали в селі своє невелике господарство, за це вони деколи приносили бутерброди, клали на вікні, а дівчата по кусочку ділили між собою.

Пам'ятаю один цікавий епізод із життя українських дівчат в селі Пельм. Там жила одна німка, яка прекрасно шила, у неї були дві учениці, які їй допомагали. Вона розповідала людям про українських дівчат, що їм треба допомогти одягнутися. І люди почали приносити до неї непотрібні речі, з яких вона переробляла для наших дівчат одяг, і таким чином у дівчат з'явився одяг, у якому можна було вийти на вулицю.

Але на початку 1944 року наших дівчат перевели на збройний завод, тут було справжнє пекло, жили в бараках, начальник лагерь був препоганою людиною. На заводі працювали крім українців і французи, і полонені серби, поляки, італійці та інші. Працювали в три зміни, робота була важка і брудна, на протягах. Все тіло було в чиряках, але на роботу потрібно було йти. Годували дуже погано, давали якусь баланду з брюкви і трохи якоїсь крупи, а французам давали зовсім іншу їжу, крім того, вони отримували посилки. Таке ставлення до українських дівчат дуже принижувало їх. Ми говорили: "Хіба ми не люди?" Їсти постійно дуже хотілося, і дехто з дівчат не витримував і йшли у село просити у німців їжі, але давали німці небагато, бо самі жили по карточках. Це законопослушний народ, і зайвого не брали для себе.

У неволі працювала три роки і три місяці, важко і морально приниженою, незахищеною. І здавалося, що ніби у нас не було Батьківщини, яка не могла нас захистити. Великою радістю для українських дівчат була звістка про прихід американців, які визволяли цю територію. Американці – особливі люди, дуже довірливі, не сердиті, давали хорошу їжу, а основне, дуже гарно відносилися до українських дівчат, з повагою та шаную. Вони відправили їх додому на машинах, дали продукти на дорогу, побажали всього найкращого. Привезли на Україну в місто Новоград-Волинськ, де три тижні жили хоч і в землянках, але на рідній землі. Добравшись до рідного села, серце переповнювалося радістю, але рідного села не було – воно було спалене. Починається важка праця на відбудові села, налагодження життя на своїй рідній українській землі. Згодом запросили працювати в школі. Більше сорока п'яти років я присвятила вихованню та навчанню дітей.

Записав Любомир Заїка

Ольга Гончаренко,
учениця ЗОШ I-III ст. № 7 м. Переяслава-
Хмельницького

**ПРИМУСОВА ПРАЦЯ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ ЯК ОДИН ІЗ СТРАХТЛИВИХ
ЗЛОЧИНІВ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ У
РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**
(Матеріали конкурсної роботи, 2007 р.)

Сівак Христина Олександрівна, 1922 р.н.,
*уродженка с. Давидки, Народицького району,
Житомирської області*
*/розповідь сина, який мешкає у м. Переяславі-
Хмельницькому і народився у Німеччині/*¹

Моя мама, Сівак Христина Олександрівна розповідала, що 22 травня 1942 року її, разом з групою односельчан вивезли до Німеччини на примусові роботи. Її відправили товарним поїздом до території Польщі, а звідти на підводах довели до Німеччини (м. Страсбург). Продуктів харчування у дорозі дівчатам не давали. Вони харчувалися тим, що склали їх матері. Це швидко закінчилося, а тому довелося довгий час жити впроголодь. Нарешті, після довгої подорожі вони потрапили нового господаря. Він займався ремонтом сільськогосподарських машин і тримав майстерню. Але цей чоловік не поривав з сільським господарством, мав землю і вирощував сільськогосподарську продукцію. Мамі доводилось з ранку до пізнього вечора працювати на полі. У зимовий час вона доглядала за худобою, яку мав у своєму господарстві хазяїн.

Хазяїн не був жорстоким, але і не співчував робітницям, ставлячись до них як до безкоштовної робочої сили. Раціон харчування як за тих часів був досить непоганим. Господар віддавав залишки харчів зі свого стола, а також дозволяв вживати овочі, хліб та видавав молоко і трішки сала. Господар ніколи не застосовував фізичної сили для покарань дівчат. Але господарка була більш вимоглива. Якщо їй щось не подобалось, вона кричала на робітниць і примушувала їх переробляти роботу та зменшувала норму харчування.

Там мама зустріла мого батька Олександра Анатолійовича 1923 р.н., якого також вивезли на примусові роботи з Народицького району. Спочатку він працював також сільськогосподарським робітником. Але господар помітив у нього потяг до техніки та перевів на роботу до майстерні. Там він навчився ремонтувати найновітніші сільськогосподарські механізми, що згодом знадобилося йому на роботах у радянському колгоспі. За це він був дуже вдячним своєму господарю. Як каже бать-

ко: “Я став першим чоловіком у районі”. Туга за Батьківщиною поєднала тата і маму. Згодом народився і я. Моїм батькам пощастило, оскільки господарі спокійно віднесли до мого народження. Господарка навіть подарувала моїй мамі білизну для дитини та інші речі.

Наприкінці 1945 року радянські війська увійшли до міста. Робітники почали втікати від господаря і самостійно добиратися додому. Батьки втратили один одного. Батько пішов до крамниці, щоб купити на дорогу харчів. По дорозі він зустрів радянську танкову колону. Командир звернувся до нього з проханням показати дорогу на місто. Але дізнавшись, що батько непогано оволодів німецькою мовою, його призвали до армії. Так мама втратила зв'язок з батьком, нічого не знаючи про його долю ще цілих три роки. Мама самостійно дібралася додому, і змушена була доводити оточуючим, що я не є сином німця. Вона терпіла насмішки, наругу оточуючих. Її навіть не хотіли брати на роботу у колгосп. Зв'язок був втрачений також і через те, що село, де до війни проживала моя мама, було спалене. Тому, вона разом із батьками переїхала до Поліського району Київської області. Через три роки повернувся батько, який розшукав її вже у Поліському районі в с. Радовичі.

Срібна Євдокія Семенівна, 1926 р.н.,
мешканка м. Переяслава-Хмельницького

Коли 1941 року німці вступили до міста, мені виповнилося 15 років. 1 травня 1943 року двоє німців увірвались до будинку і, штовхаючи рушницями, звернулись до матері. На ламаній російській мові вони пояснили, що я або мама повинні завтра уранці прибути до центральної площі для відправки в Німеччину. Мама плакала усю ніч. Але на її руках була ще маленька дитина. Тому рішення прийняла я. Нічого матері не сказавши, я зібрали речі, залишила записку, і пішла на збір. Це був не перший збір, коли на роботу вивозили жінок і молодих людей. Я знала, що якщо я не прийду, то заберуть і матір і мене. Так сталося з моєю подругою.

До Польщі ми їхали товарним поїздом. У Польщі була пересадка. Ми доїхали до м. Штенберг. Туди приїхав господар, який забрав нас в село Молькендо, де ми й залишались працювати. Мене поселили з полькою у прибудованому приміщенні, де знаходився сільськогосподарський реманент. До наших обов'язків входив догляд за 18 коровами. У чотири ранку ми розпочинали роботу, а якщо просипали, то хазяйка (яка вставала раніше нас) дуже лаялася і протягом дня нас позбавляли масла і сала. Вранці нам давали зупу, – це мука, заварена на воді. В обід нам видавали овочі та два шматки

¹ У даний час Х.О. Сівак мешкає у Росії, у сім'ї молодшого сина.

хліба. Якщо ми працювали без зауважень, то хліб намазували тоненьким шаром масла. На вечерю господар видавав все, що залишалося зі столу протягом дня. Господар нас часто жалів, і одного разу навіть видав гроші на придбання нових суконь. Цю сукню я довго зберігала, і навіть у ній приїхала додому.

Працювати було не стільки важко фізично, їжі також вистачало, але була велика туга за домом, душевні муки від смерті рідних (загинув наречений, брат). Кожної ночі мені снівся один і той же сон, що я біжу полем, де росла жовта свірипа. Добігши додому, я не бачила хати, оскільки на тому місці стояло згарище. Після того, як до Німеччини увійшли радянські війська, господар покинув ферму і втік. Я була щаслива і побігла назустріч танковій бригаді. Мала розмову із солдатами, просила розповісти, як можна повернутися додому. За ці роки я нікуди, крім цього села не виходила.

Командир танкової колони наказав нам з'явитися до комендатури. Разом із полькою, яка працювала також у господаря і з якою ми подружилися, ми виконали цей наказ. Ставлення до нас різко змінилося. Нас, наші ж радянські солдати ображали, називали різними образливими для дівчини словами. Нам наказали зайти в кімнату і чекати наступних розпоряджень. Я вийшла з кімнати на вулицю, а полька залишилася. Невільно я стала свідком трагедії, якої уникла випадково. До кімнати, де знаходилася моя подруга, увірвалися солдати, які її й згвалтували. Це продовжувалося декілька годин. Після цього моя подруга втопилася. Побачивши це, я переховувалася і, добігши до найближчої станції, крадькома забралася до товарного вагона і доїхала до Польщі, а потім – підводами до Бреста. Так я потрапила додому.

Дудка Галина Василівна, 1925 р.н.,
уродженка с. Сахни Руженського району
Житомирської області.

У ранньому дитинстві я залишилася без батьків. Мене передали до дитячого будинку, де я і перебувала до початку війни. У квітні 1942 року, коли німці зайняли Житомир, мене разом із дівчатами та хлопцями дитячого будинку німці вивезли у Білу Церкву, де знаходився пункт відправки до Німеччини. Їхали товарним поїздом, увесь час голодні. Коли поїзд зупинявся на кілька годин, ми прохали у перехожих дати хоч що не-будь поїсти. Німці годували нас лише буряками та давали воду. Приблизно через тиждень поїзд прибув до міста Пасан. Там нас розібрали господарі. Мені пощастило. Мій господар був дуже доброю людиною. Він був не багатим, мав невеличку присадибну ділянку. Ми разом харчувалися, спали в одній кімнаті, нам виділяли теплі речі. Але вже взимку

1943 року господар змушений був віддати нас на склозавод. Там ми жили в бараках і виконували чорнову роботу. Наприкінці 1943 року, мене, польку і чешку перевели на військовий завод. Я лише здогадувалася, що там виробляли деталі до танків. Нам забороняли пересуватися по цехах заводу. Ми виконували технічні функції. За це ми отримували певні кошти і карти на продукти харчування. Коли радянські війська у травні 1945 року звільнили місто, нас завантажили у потяг і відправили на Батьківщину.

Приїхавши до Житомира, я влаштувалася на панчішну фабрику, але голод змусив мене шукати іншу роботу, і я ледь упросилася на роботу до хлібзаводу. Жінка, яка згодилася взяти мене на квартиру, поставила вимогу, – я нікому не маю розповідати, що я була в Німеччині, інакше я не буду мати ні роботи, ні житла. Я старалася викреслити з пам'яті ті сторінки мого минулого і мовчала аж до 2001 року.

Буйденко Іван Опанасович, 1924 р.н.,
уродженець Поліського району Київської
області.

Мене до армії не призвали, оскільки я не відповідав призовному віку. Тому я залишився допомагати своїм батькам по господарству. Коли ми гнали худобу з пасовиська, розпочався сильний дощ і ми попросилися до однієї з хат, що знаходилася на краю села. Господарі нам відчинили і навіть запропонували поїсти. Ми лише здогадалися потім, що у цей час їх хлопчик побіг до комендатури за німцями. Нас під конвоем відправили до ближньої залізничної станції. Проїхавши кілька днів, ми на межі кордону Польщі і Німеччини змогли втекти. Проте, за кілька днів нас затримали. Покарання – концтабір у м. Гаммерштейн для військовополонених і цивільних. У п'ять годин ранку розпочинався робочий день. Ми працювали на колії: майстрували, розвантажували вагони, виконували різну роботу. Нас годували одним буряком. На вихідні дні видавали по 150 г хліба з тирси та лушпиння проса. Працювали постійно під нагайками. До нас застосовували фізичну силу, цькували собаками. Згадкою про ті події є шрами на моєму тілі. Час від часу до табору приїздили господарі і забирали робітників до свого господарства. Це стосувалося лише цивільних людей. На щастя, пощастило і мені, – через 11 місяців мене забрали до м. Вісмар, де я працював у майстерні по ремонту сільськогосподарських машин. З приходом радянських військ 1 травня 1945 року мене відправили на Батьківщину. Проте, я ще встиг потрапити до Червоної Армії, оскільки по дорозі додому був "знятий" з поїзда радянською військовою частиною. Про своє перебування у Німеччині я нікому (навіть рідним) не розповідав.

**Валентина Воронюк (учитель),
Віта Кузьменко, Богдан Хмельницький,
Олександр Прохорович**
(Виповзьке НВО “ЗОШ I-III ступенів – ДНЗ”)

“УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ: ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ”
(Матеріали дослідницько-пошукового проекту, 2008 рік)

Барабаш Мотрона Карпівна

Народилася 8 листопада 1919 р. в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. В сім'ї Барабаша Карпа Олексійовича та Марії (Мар'ї) Тарасівни було спільних четверо дітей: Мотря (1919 р.н.), Іван (1925 р.н.), Даша (1927 р.н.), Тимошко; дочка батька – Гапка (1917 р.н.). Тимошко помер у 1933 р під час голодомору.

У травні 1942 р Барабаш Мотрона була вивезена на примусові роботи в Австрію, ст. Моебірболу на крохмальний завод. Там разом з Каменською Федоркою, Хмельницькою Вірою, Кочубей Галиною і Зінченко Катериною працювали на кухні. Не дивлячись на всі складнощі тих часів перебування, дівчата підбадьорювали одна одну. Часто ставили невеликі концерти, розігрували сценки, чоловічі ролі завжди діставалися Малюк Марії. Перебування в Австрії припали на найкращі роки життя – молодість. Мотря зустріла другу половину – француза Маріса. Під час перебування в Австрії в них народилася донечка Марія, яка загинула при бомбардуванні. Коли закінчилася війна, Мотря і Маріс збиралися їхати в Україну разом. Маріс був сиротою і йому не було до кого їхати у Францію. Але в Кишиневі чинили всім допит, Мотрю з Марісом розлучили, після того вони не бачилися. Усе, що залишилося – це син Іван 4 лютого 1946 р.н., дивлячись на якого все життя Мотря згадувала Маріса і свою молодість.

Брайло Надія Миколаївна

Народилася в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області 1925 року 5 жовтня, в сім'ї Нестеренка Миколи Хомовича. Сім'я складалася з восьми осіб: батько – Микола Хомович, мати – Федоря Наумовна та діти: Євгенія – 1918 р.н., Олександра – 1922 р.н., Надія – 1925 р.н., Іван – 1930 р.н., Ольга – 1936 р.н., Василь 1939 р.н.

“Під час Великої Вітчизняної війни батько загинув у битві за Дніпро. Сестра Олександра

(медик за освітою) війну пройшла і повернулася старшим лейтенантом медичної служби. А мене з іншими 75 виповзцями 27 травня 1942 року забрали з рідного села, із станції Переяславської повезли на Київ і везли 2 тижні до далекої Австрії. Пам'ятаю, як в Перемишлі давали “суп” у паперових одноразових тарілках.

Привезли нас до Відня і там розподіляли кого куди, так я попала у Мозбірбаум на бензінпереробний завод. Спочатку копали рови на каналізацію, було дуже важко, потім стали працювати на огородині, а коли наблизилась зима, нас перевели до столової. Там було 4 їдальні:

Завідуючий огородиню з родиною

окремо для “руських” і окремо для французів, німців, окрема їдальня була і у інженерів. Для “руських” готували гірше, картоплю чистили машиною, іноді (давали – ред.) зовсім нечищену, тоді як для французьких і німецьких робітників чистили вручну. Я посуд мила, а потім забирали мене до інженерської їдальні розносити їжу. Спочатку була вимушена бігати харчуватися в “руську” їдальню, але часто не встигала, то потім стала харчуватися тут. Додатки не давали ні своїм, ні чужим.

Дівчата-односельчанки в цей час були зайняті на інших роботах: Прохорович Манька, Галька Кочубей, Чепіга Марія – прибирали в бараках. Коли їхали до Австрії, дівчата були вдягнені в сорочки та рясні спідниці, босоніж. Там австрійці видали їм дерев'яні черевики (шуги), привезли з міста Тульн по сукні, і також спідню білизну. Черевики були дуже слизькі, але потім звикли. Пізніше, одяг інколи шили самі. Ми вимінювали простирадла в голодних робітників (греків, росіян). Вимінювали за хліб і цукор, який вида-

Брайло Надія під час перебування в Австрії (по центру).

вали: хліба на день 250 гр, цукру 4-5грудочок. Ще до їх раціону входила баланда, чай та кава. Якщо дівчатам ще могло вистачити, то чоловіки були зовсім голодні. Одна дівчина Віра (вона була "моцакувата") одного разу схопила сіль і цілу жменю насипала в рот, щоб їсти не хотілося, але стало ще гірше.

Додому писали листи, в той час у с. Виповзки проживав комендант по будівництву доріг і сам був родом з країв, де знаходився табір Мозбірбаум. Батьки дівчат передавали передачі, коли той їхав додому провідати рідних. Так моя мати передала пляшечку з маслом (коров'ячим), а я відписувала, що краще передавайте хліб. Масло додавали до чаю. Шеф по кухні був німцем, він та його дружина були дуже хороші. На Різдво, Великдень дарували всім невеликі подарунки. А одного разу у підвалі дав мені апельсин (до цього часу я такого ніколи не їла) і сказав, щоб я його з'їла відразу. Відала кухнею австрійка Аня - ряба, негарна, стара діва. Коли шеф наказав віднести помідори головному інженеру Шенкелю, то шепнув мені на вухо, що Аня не красива, але має добре серце.

Дуже часто бомбардували, то ховалися або в бункері, або тікали до лісу, що ріс поряд. Одного разу бомбардували село, мені хотілося подивитися, і я вилізла з рову, то добре, що подруга смикнула і відтягла, а то, може, і загинули б. Потім нам пояснили, за яку сторону дерева краще заховатися. Там загинула Вакуленко Ніна Федорівна, померла від сили повітряної хвилі під час бомбардування. Давали вихідний, в неділю після обіду не працювали. Ми могли поїхати до Відня, бо знаходилися за 50 км звідти. Під час однієї поїздки вбили Чепігу Івана Олексійовича, говорили, що дуже їсти хотів і, мабуть, щось украв, то його німці вбили.

Коли наблизилась радянські війська, 24 квітня, нас розпустили, "куди хоч, туди і

йди". Видали сухпайок на 3 дні. Пішли в поле, сховалися в окопах, але харчі скоро закінчилися, вирішила я піти на фабрику. Коли підійшла, там сиділа собака Шенкеля. Акі(собака) мене пропустила. Все, що я там найшла - це мак, можна було набрати багато речей, але не стала. Коли повернулася до своїх в окопи з маком, всі побоюлися їсти, говорили: "отравлений", а я їла.

Майже 100 км пройшли пішки, потім сіли на потяг-товарняк, їхали зверху, хто на чому. Дуже часто потяг повертався назад, бо були завалені тунелі. Доїхавши до Кишинева, розподіляли кого куди повезуть, назбиралося там людей тисяч 40. Поїсти дали дуже несмачного "супу", потім розподілили кого куди, дали "бумажку", і ми поїхали додому. Приїхали на ст. Переяславську, і перше, що впало в око - це мошки (вони просто виїдали очі) у Австрії, - ні мошок, ні комарів не було, бо попід дорогою росли яблуні, груші і на них були намотані стрічки, які ловили комах. Зі станції їхали люди із с. Вінинці, вони і довели додому".

Зінченко Катерина Іванівна

Зінченко К.І. народилася 5 січня 1925 року. Проживає в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. У сім'ї Зінченка Івана було троє дітей: Катерина (оповідаюча), Петро - 1927 р.н. та Іван - 1930 р.н. Але радянська влада на це не зглянулася і у 1933 році батька трьох дітей забрали до в'язниці. Отже, Катерину Іванівну з дитинства спіткала тяжка доля випробувань.

"У школу ходила всього два класи, бо не було в чому ходити, одяг потрібний братам, які могли більше допомагати матері, отож мати веліла сидіти дома. Навесні 1942 року німецькі окупанти почали збирати по селу молодь і вивозити на примусові роботи до Австрії. Я згадую, як нікчемно з нами поводитись у Польщі, коли ми їхали до Австрії. Били залізними прутами, коли гнали в баню, а там лили на голову керасін, щоб вошей не було. У Чехії нас на станції зустрічав батюшка і всіх благословив. Давали чай в одноразових стаканчиках, а також хрестики, бо вважали радянських людей нехрещеними. Коли привезли на залізничну станцію до Австрії, то вишикували, прийшов один пан і почав "висмикувати" по одній дівчині. Дівчата почали голосити, тому що боялися йти з ним. Ось так п'ять виповзьких дівчат попали до табору Мозбірбаум (Каменська Федорка, яка не повернулася додому, а поїхала з обранцем до Чехії; Хмельницька Варвара, Кочубей Галина, Барабаш Мотря та я).

Працювали ми на кухні при фабриці. Фабрика, яка, начебто переробляла картоплю на

крохмаль, у своїх підвалах насправді містила великий комплекс військового призначення. Поряд з п'ятьма українськими дівчатами ще на кухні працювали шість французів. Жили у бараках по 8–10 чоловік, спали на двоярусних ліжках, тут знаходилася чугунна плита, коли було холодно, то могли протопити вугіллям, яке брали у сусідньому бараці. Там клімат тепліший і снігу майже не було, в порівнянні з нашими українськими зимами. Одяг давали вже ношений (гуманітарний). Ми вибирали самі, коли нас заводили у барак. Там гори цього одягу. Харчувалися в їдальні, де працювали і їли ту саму їжу, що й інші. Був у кухні старший австрієць, він, переважно, роздрібнював цукор, і, коли проходиш повз нього, то дасть грудочку цукру, тільки обов'язково в рота, щоб ніхто не бачив. Коли він виїжджав у справах до Відня, а потім повертався, то обов'язково у нас запитував, чи не голодні. Під час обіду пили пиво, а дівчата-українки, незвичні до такого напою, відмовлялися. Але потім розмакували і також пригощалися під час обіду. На кухні робили чорну роботу: чистили овочі, мили посуд, приготуванням їжі займалися французи. Під час мого перебування в таборі нас ніхто не ображав, можливо, в інших місцях людям і гірше жилося, а нам відносно добре. Лише туга за домівкою брала своє, але було добре, що листувалися, і з великим нетерпінням чекали листів з України. Мати мені навіть прислала в'язані носки, але в двох посилках, тому що вага посилки не мала перевищувати 200 г. Я мала один вихідний день на тиждень, але за межі табору не можна було виходити. Якщо хворіли, то можна звертатися до лікарів і хворобу переležати в бараці.

Фабрику часто бомбардували англо-американські бомбардувальники, але її швид-

Каменська Федорка (під час перебування в Австрії)

ко відбудовували і вона знову починала працювати, тому що, мабуть, була важливим військовим об'єктом. Під час бомбардування ховалися хто куди, потім довго збиралися, треба було вже працювати, а ми ніяк не йдемо до кухні. Німці постановили видати нам талончики-перепустки до бункерів-бомбосховищ. На території табору їх було шість. Одного разу бомба потрапила у бункер і куток відломився.

Коли почали наближатися радянські війська, то по табору розповсюджувалися чутки, що скоро перемога. Дівчата сиділи, лушили квасоллю та обговорювали, що скоро прийдуть "наші" і ми підемо додому. Тут до них підсідає старий австрієць, що згадувався раніше, і говорить їм українською, щоб ті менше говорили про такі речі, бо накличуть собі біди. Дівчата оторопіли, тому що за три роки їхнього перебування, вони й гадки не мали, що старий знає українську мову і розумів все, про що вони говорили і ні пари з вуст не випустив. Потім він розповів, що 1918 р. об'їздив всю Україну, і допитувався, чи такий смачний борщ в Україні і зараз.

Коли радянські війська наближалися, все керівництво виїжджало, а нам дозволили їхати, хто куди хоче. Під час перебування в таборі дівчатам було по 18–20 років, тому багато в кого з'явилися дружні стосунки з хлопцями, у деякого вони переросли у справжнє кохання. Отож, коли постало питання, як добиратися додому, рушили групами. Я, моя подруга Малюк Марія та наші "другі половинки" з Полтавщини Іван та Павло, і їх товариш Василь пішли полем попід річкою Дунаєм. Зустріли старого німця, почали питатися, де тут переправляють людей, але той розповів, що краще туди не ходити, бо там садовлять людей у лодки і топлять посеред Дунаю. Отже, ми пішли полем, там була копна соломи, там і спали. Поряд була воронка з-під бомби, в ній брали воду. Але харчі, які мали із собою (по буханці хліба) закінчилися. Тож ми вирішили повернутися на фабрику. Коли прийшли до першого бункера, то тут були самі німці. Вони послали нас до іншого бункера, там було багато людей різних національностей. Коли прийшли радянські війська, чоловікам загадали зібрати дрони, щоб налагодити зв'язок. Вони розповіли маршрут, якими селами добиратися до залізниці. Чоловіки змайстрували тачанку з моторчиком (на ній у таборі бочки з пивом возили) і рушили в дорогу: я, Іван, Марія та Павло, Мотря та француз Маріс, Василь. Вдень дуже літаки обстрілювали, їхали, переважно, вночі.

Одного разу, попросившись на ночівлю до австрійських господарів, трапився такий випадок: забігли два радянських солдати і хотіли поглумитися над нами, але хлопці заступилися, то ті погрожували, що коли ми поскаржимося, то

вони нас розстріляють. Через певний час приходить інший солдат і давай розпитувати, чи були тут такі то й такі, бо вони покинули свій пост. Але ніхто з нас нічого не розповів, тому що боялися.

Потрапивши на станцію в Австрію, рушили потягом додому. Потяг часто зупинявся і подовгу стояв. Одного разу стояв цілий тиждень. Саме тоді, 13 травня, прямо у вагоні в мене народилася донька Галина. Я не пам'ятаю звідки взялася жіночка, яка представилася медсестрою, перев'язала дитині пуп платком. Певні речі для дитини я мала, тому що ще там, у таборі, перешли старі речі на дитячі. Знала, що стану матір'ю. Додому їхали довго, 2-3 тижні, їли в дорозі сухарі. На одній станції радянський солдат вигнав нас із вагонів. З дні сиділи під вагоном, ховаючись від зливи. І всі ці три дні я не могла перепелінати маленьку донечку. Була рання весна, отже, холодно, ще й дощ, як з відра. З дні кричала маленька Галина, не зупиняючись. Пішла я до однієї "хазяйки" проситися перепелінати доньку, та мене впустила. Коли я розмотала, то побачила, що від спинки по ніжки шкіра аж облизати почала, господиня принесла присипку. Після перепелінання Галинка спала майже дві доби, не прокидаючись. Привезли нас на станцію Переяславську ввечері. До нас підійшла жінка і пошепки сказала: "Пішли до мене ночувати". Вже дома вона розповіла, що дуже багато злодіїв обкрадають прибувчих і навіть забираються до хати, де приїжджі ночують. Вранці я з донькою, Барабаш Мотря, Малюк Марія, Хмельницька Палажка із сином Грицьком, побачили односельця, який виходив з автобуса. Ми кинулися до нього, він пообіцяв, що коли приїде в село Виповзки, то прише по нас мого брата Зінченка Петра кіньми. Так і сталося".

Канавець Ганна Самійлівна

Народилася в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області 12 лютого 1921 року. У сім'ї було п'ять осіб: батько, Самійло Михайлович, 1900 р.н., мати – Євдокія Семенівна, 1898 р.н.; діти: Ганна (оповідачка), Марія 14.12.1924 р.н. та Микола 17.12.1928 р.н.

"Дитинство моє пройшло в сільських трудових буднях. Батько і мати на роботі, а я тішу молодшого брата і сестру. Людям в ті часи тяжко жилося, тільки почали поправлятися від голодовки. У школу я ходила, закінчила 7 класів. В селі організовували "лікнепи", в нас по сусідству жили два вчителі, які ходили по селу і записували всіх до школи. Хотіли й мою матір записати. Вони їй було запитують: "Євдокія Семенівна, Ви грамотні?" А вона їм відповідає: "Грамотна, діти, грамотна, – і тихо добавляє, –

тільки не по тій часті". Не було коли матері трьох дітей ходити до школи, вона ледве вправлялась все поробити. Аджі і в колгосп потрібно бігти, і дома господарювати.

Коли оголосили, що розпочалася Велика Вітчизняна війна, то розуміла, що це є війна. Часто батько оповідав нам про Першу світову та громадянську "громадянську" війну. Ми з відкритими ротами слухали його розповіді. Тоді нам здавалось, що війна – це щось цікаве, пригодницьке. Насправді, виявилось зовсім не так, і, навіть, навпаки. У 1941 році я вже працювала телятницею. На колгосп прийшла телеграма, щоб скот вигонили із села і доправляли далі, в тил. І ось приходить вранці Яків Кочубей (завідуючий фермою), щоб я йшла за коровами та телятами. Мені дуже не хотілося покидати рідну домівку, але батько загадав йти. Крім того, в ті часи не можна було не слухатися владу. Так ми погнали скотину на село Положаї (Переяслав-Хмельницького району Київської області). Вже там, на лузі, подоїли корів та переночували. На другий день погнали далі, а тільки корів залишили, тому що було потрібно йти через болото. Наш маршрут пройшов через село Фарбоване (Яготинського району Київської області), в напрямку міста Пирятин (Полтавської області).

Багато ми тоді сіл і міст пройшли, але я вже не пам'ятаю, а от Пирятин запам'ятала. Коли ми прийшли туди, там було багато людей, які з речами йшли цілими колонами. Це були євреї, які тікали від фашистських переслідувань, то ми як в Пирятині доїли корови, все молоко віддавали їм. Тут, в Пирятині, мене вже відпускали додому, але я не знала дороги, тож поїхала далі за коровами з Яковом Кочубеєм, аж поки він не передав корови й документи на них. Потім ми повернулися додому. На другий день, як ми повернулися, до села підійшли німецькі окупанти. Перші, хто загинув із жителів села – це чотири чоловіки, що їхали машиною, було це в урочищі Соболеве.

У 1942 році, навесні, я попала в один із чотирьох наборів на примусові роботи, що робили фашисти. Багато жінок похилого віку поїхали замість своїх дочок. Вони думали, що їх повернуть додому, але цього не сталося. Підводами нас доправили на станцію Переяславську, тут дехто намагався втекти, але виповзець-поліцей Миколай Прохоренко залякував, що буде стріляти. Звідси ми рушили до далекої Австрії. У Відні нас поділили на дві групи: одних висадили перед Віднем, інших відправили за Відень. Нас вишикували в ряд і австрійка Легафіра "висмикнула" чотири душі: мене, Наталку Вакуленко, Чепігу Віру і Гальку Вакуленко. Ми дуже полякалися, але велике їй спасибі за те, що вона забрала саме нас працювати на кухні.

Канавець Ганна Самійлівна – третя праворуч. Фото зроблене 6 липня 1944 р. під час перебування в Австрії

Поселили нас спочатку у Пішенсдорфі. На роботу ходили пішки, під конвоєм, а потім і самі ходили до табору при крохмальному заводі. У Пішенсдорфі жили в господаря пивної, який був учасником Першої світової війни. Господар розумів багато українських слів, то коли ми ляли між собою німців, то він тільки головою хитав. Багато австрійців виходили на нас подивитися, коли ми йшли дорогою, і приходили до будинку та заглядали у вікна. Згадую одного старого чоловіка, який щонеділі приходив до нашої оселі, і так заходив. Все вдивлявся в нас, наче когось хотів пізнати. Ми лише потім дізналися, що він українець і живе в Австрії з часів Першої світової війни. Але ніколи не заговорив на українській мові, мабуть, боявся розправи.

Так ми жили тут півтора року, поки у господаря не вбили сина. Він дуже розлютився і вигнав нас. Після цього ми стали жити за дротом, у таборі. У господаря нам жилося вільніше, бо ми могли рвати яблука, що росли на яблунях попід дорогою. У бараці жили самі свої, все було непогано, але багато клопів, то ж не гасили на ніч світло. Кожному було на душі важко. Отож намагалися підтримувати один одного, коли втішити, коли підвеселити. Кожен був зайнятий своєю роботою, зустрічалися тільки ввечері та в неділю (вихідний день). Мій обов'язок – розносити їжу на кухні для іноземців (греки, французи, німці...), бо для "руських" була інша кухня. Мої подруги – Галя, Наталка і Віра, що були зі мною на кухні, виконували чорну роботу. Їсти варила австрійка, їй допомагали поляк Міхель та ще одна полячка.

Я вже говорила, що була задоволена, бо попала на кухню, тому їсти мені вистачало. Прості робітники ходили напівголодні, особливо "руські", тому що інші нації годували такі тро-

хи краще. Пам'ятаю, колись пішла до підвалу, де зберігались продукти харчування. Там побачила величезну конячу голову. Прийшла і кажу дівчатам: "Знаєте, яке м'ясо їмо?. Конину". Для мене це було незвично. Сало в кухні було, але німці його не їли. Лише гарно його висмажували на смалець для засмажки. Вижарки доставались нам. Ото я одного разу виносила шкарлупи з картоплі в сміттєвий ящик і сховала поміж них вижарки. Думаю, віддам нашим, та не встигла я ті вижарки віддати, як мене в "темну" закрили. Сижу я і плачу, що ніхто з дівчат не знає, що я тут сиджу, так пропаду пропадом, ніхто й не дізнається. Але австрійка Легафіра прийшла й випустила мене.

На території табору було дві вівчарки – Пуць і Акі, завідуюча австрійка робила з ним обхід по табору. Так, одна моя подруга – Чепіга Надія, яка працювала прибиральницею в іноземних бараках, глузувала й дратувала собак, коли ті були на прив'язі. І через дві неділі, коли Легафіра вела собак на обід, одна собака покусала Надію. Отак вівчарка запам'ятала і відплатила. Легафіра повела швидко Надію до медпункту. Її перев'язали і, мабуть, днів три вона лежала в бараці і не ходила на роботу. У неділю, на вихідний, молодий австрієць їздив додому, а коли повернувся, то привіз мені тапки. Коли я розносила їжу, а взута була в дерев'яні черевики, вони дуже грюкали

Вакуленко Ніна Федорівна

по підлозі. Він розповів своїй матері про мене, і та передала мені тапки.

Коли починали бомбити, по табору включали сирену і всі тікали, хто куди. Був бункер, але в ньому ховалися лише німці. Одного разу я і Віра побігли ховатися, і тільки добігли до купи зі щепенем, як пролунав вибух, нас присипало. Віра гукає: "Ти жива?". "Жива!" – відповіла я. Так ми залишилися живі, але більше далеко не тікали, бо літаки ніколи не бомбили бараки. Якщо нам пощастило, то Вакуленко Ніні та дівчині Клаві ні, вони загинули. Коли їх знайшли, то Ніна була неушкодженою. Мабуть, загинула від повітряної хвилі бомби. А Клаву бомбою розірвало на шматки, кишки і на деревах були. Поховали їх на сусідньому кладовищі, воно дуже охайне й доглянуте.

Коли наближались радянські війська, то німці заметушилися, тому що дуже боялися. Всім пропонували переправитися через Дунай на Лінськ, ми відмовились. Три дні ходили по табору, ніде нікого з фашистів не було. Коли в табір ввійшли радянські солдати, то наше радісне очікування на "своїх" змінилось насторожливістю. Поведінка їх була не найкращою, і одяг на них був рваний і брудний. Після австрійської дисциплінованості в табір наче увірвався ураган. Пішки ми рушили до найближчої залізниці, і звідти поїхали додому. Але нас висадили в місті Кишинів і робили там "допрос". Ото було страшне, ти їм говориш, що насильно повезли з дому, а вони доказують, що ми поїхали по власній волі. Після допиту видали папірець і відправили додому. Ось так через три роки і три дні я повернулась додому. Коли повернулася, то дізналась, що сестру Марусю теж забрали на примусові роботи. Вона була в Німеччині з травня 1943 року по зиму 1945 року на заводах Грозатмасдорф та Зелісфорд. Після визволення ще рік працювала в Німеччині для забезпечення радянських військ. Повернулася 1946 року. Сестра говорила, що було дуже важко, мені, якщо порівнювати, ще й пощастило.

Я вже згадувала про Вакуленко Ніну (вона загинула), то її мати Палажка, коли дізналась, що її єдина донька не повернулась, об'явила голодовку і померла. Багато людей до неї ходило просили поїсти. От і Чепіга Наталка, в якій сина Івана Олексійовича забрали до концтабору (він теж загинув), також ходила. Було піде, понесе паску і вмовляє: "З'їжте, свахо, паску, така смачна!". А та їй відповідає "Знаю, що смачна, та їсти не буду, бо нема для кого жити". Так і померла. Я як прийшла з Австрії, зразу записалась на роботу до колгоспу. Довго ще важко жили, все відбудовували, та й голодовка 1947 року принесла чимало горя. Хоча в нас в селі ніхто не помер, але голодно було. В кого були які речі новіші, то ходили вимінювати на багатші села. Отак і жили".

Прохорович Мотрона Уліянівна

Народилася в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. У сім'ї Вакуленко Уліяна Ігнатівна та Галини Андріївни було п'ятеро дітей: Олександр – 1915 р.н.; Василь – 1923 р.н.; Ольга – 1920 р.н.; Наталка – 1928 р.н.; Мотря (оповідачка) народилася 15 квітня 1925 року.

"Я у 1941 році закінчила Виповзьку семирічну школу. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, в селі організували поліцію на чолі зі старостою села. У січні 1943 року по селу робили другий набір на примусові роботи. Наші місцеві поліцаї забрали і мене. На підводах нас повезли до міста Переяслава. Там, біля школи № 2, ми жили три доби, доки позвонили сюди людей з усього району. Зі мною була односельчанка Нестеренко Варка. Потім на машині нас повезли

Сім'я Прохоровичів (Мотря стоїть друга зліва)

на станцію Переяславську. Погрузили в товарні ешелони та позабивали двері, щоб ніхто не втік. І повезли через Київ у невідомому напрямку.

Привезли нас у місто Гдиня (Каунас). Тут ми пробули тиждень. Наш одяг забрали для того, щоб пропарити. Також нас банили і намащували чимось волосся, що потім не можна було відмити. Це робили, тому що боялися, що ми їм воши завеземо. Пізніше знову погрузили у вагони, забили двері та повезли далі. Через Польщу в'їхали в Німеччину. Місто звалось Маріндорф. Прийшла "хазяйка" і забрала дев'ять чоловік (мене, четверо чоловік з Переяслава та четверо із сусіднього села Пологи-Вергуни). Привезли нас у невелике селище Варцен. Робили роботу різну: дрова рубали, картоплю перебирали, одним словом, те, що і вдома, в колгоспі. Навесні сапали цукрові буряки, моркву, картоплю. А коли починалися жнива, то ми скиртували, заносили у великі стайні намолочену пшеницю. А зимою молотили в стайнях. Вихідний був тільки раз на тиждень. У сусідньому селищі жили 16 дівчат з Панфіл.

Проживали ми в кімнаті, в якій раніше була свинарня. Там було прибрано, замешано. Спали на матрацах, набитих соломою, також давали по дві ковдри на душу. В кімнаті була груба та одне маленьке віконце. Годували дуже погано, їсти варили тільки один раз на день. А працювали дуже важко: і в полі, і по господарству. Біля міста Кольберг в 1945 році проходила лінія фронту. Так ми опинилися поміж "двох вогнів": з одного боку були радянські війська, з іншого – німецькі. Ми заховалися в цегельні, нас виводили по чотири чоловіки у Кольберг, хотіли у підвал закрити. А тим часом, у Кольберзі проходило бомбардування. Тричі намагалися нас вивести, але щоразу ми тікали й поверталися до цегельні, бо іншого місця просто не знали. Коли ми вирішили піти з міста, то по дорозі бачили, як вся земля була вкрита трупами і частинами людських тіл.

Пізніше, одного ранку, на конях приїхали радянські війська і звільнили нас. І ми тоді вийшли на дорогу і пішли додому, хоча куди йти не знали. Надіялись, що по дорозі хтось підбере, підвезе, можливо, чим допоможе. По дорозі ми зустріли радянські війська. Нас допитували, хто ми є, чи "руські". Ми розповіли про себе, розповіли чим тут займалися. Після допиту ми залишилися з ними, крім того, їм були потрібні працівники по господарству. Господарство радянських військ було зібране по німецьких селах (худоба з господарств німецьких хазяїн, котрі повтікали далі, на Захід). Я доїла корови в літньому загоні, вони були не прив'язані. Щодня мусила надоювати 50 л. Було надзвичайно важко. До рідного села повернулася лише в листопаді 1946 року.

Товмач Раїса Іванівна

Товмач (Чепіга) Раїса Іванівна народилася 22 травня 1925 року в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. У родині було п'ятеро дітей: Олексій, Федір, Віра, Рая, Галя. У кінці 20-х років залишилися без мами. Голодомор 30-х років пережили як і всі інші – тяжко. Тато їздив по інших містах, міняв "добро" із скрині на крупу та хліб. У травні 1943 року, як і багатьох інших дівчат із села, Раїсу Іванівну забрали до Німеччини на примусові роботи. Працювала на заводі в Грозатмансдорф до грудня 1944 року. Потім – на цегельному заводі в Зеліздорфі. Додому повернулася в 1945 році.

Товмач Раїса Іванівна з солдатами-визволителями (перша зліва)

Хмельницький Петро Іванович

Народився 11 лютого 1926 р в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Сім'я складалася з п'ятьох осіб: батько – Іван Наумович, мати – Івга Максимівна та троє дітей – Петро (оповідач), Василь, Настя.

"Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, батька забрали на фронт, там він і загинув "смертю хоробрих". Мене на примусові роботи до Німеччини забрали в 1943 році. Зі станції Переяславської повезли на Київ, а звідти – за кордон. По дорозі разів три банили, все боялися, щоб ми "зарази" їм не завезли. Вони думали, що ми люди з лісу – "дики". На залізничній станції міста Дойчайлов мене забрав господар Еріх Квадер. Він мав 10 га землі, 10 корів, 15–20 свиней, 6 коней, йому потрібний був помічник. Також у нього ще працювали росіянин і полячка. Поселили мене з росіянином у невеличкій хатині на задньому дворі, світла не було, але була груба, то могли топити. Але росіянин при мені був з півроку, потім його забрали німецькі солдати, не знаю куди. Полячка жила в будинку господарів, допомагала господині їсти варити і взагалі, вести господарство. Але їли ми окремо від господарів, бо нам давали набагато гіршу їжу, а я був молодий, здоровий, тоді мені завжди хотілося їсти.

Робив усе по господарству: доїв корів, порав коней і свиней; в сезон у полі працював. Дуже важко було. В неділю мав вихідний, у поле не ходили, але там господарство велике і так роботи вистачало. Отож, ображало, що було в господарів молоко, сир, масло, яйця, м'ясо, а нам давали дуже мало. Там і пропрацював до 1945 року. Коли наближалися "наші", господарі повтікали. Коли прийшли радянські війська, то підучили, як користуватися зброєю в бою і прийняли нас до лав Радянської Армії. В одному з боїв мене поранило в праве плече і в праве око, на око і досі не бачу. На підводі медсестра довезла мене до шпиталю, там і зустрів "День Перемоги". Пам'ятаю, як всі раділи і кричали: "Ура!", наче в усіх зацікавили всі рани. Одужавши, приїхав додому".

Чепіга Надія Дмитрівна

Чепіга Надія Дмитрівна під час перебування в Австрії

Народилася 1922 року в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. У сім'ї було шестеро дітей: Микола – 1921 р.н., Надія (оповідач), Віталій – 1926 р.н., Дмитро – 1927 р.н., Люба – 1930 р.н. і Віра.

"На долю сім'ї випало багато випробувань: в 1934 р. батько помер, 1935 була епідемія скарлатини, від якої померли діти: Дмитро, Люба і Віра. Коли діти почали хворіти, мати попросила у бригадира Малюка Грінька залишитися дома.

Хотіла трохи підмазати в хаті, бо Дмитро помер, а на припічку лежала хвора Люба. Вона намочила глину. Але прийшов бригадир, повивертав глиняники і примусив піти на роботу. Отак в нашій сім'ї через день померли один за одним троє дітей.

У 1942 році в селі Виповзки забирали людей на примусові роботи, забрали і мене. Підводами привезли до станції Переяславської. Там заночували в полі. Потім нас грузили у вагони, що возять скотину, і повезли в напрямку Києва. У дорозі їла булку хліба і ще з дому взяла ковбик. У Києві нас помили, "попатрали" і знову у вагони. У місті Львові знову помили в бані, тому що не вірили, що нас мили і в Києві. Після Львова взяли курс на Краків, на Чехію. Як проїхали через кордон в Чехію, батюшка всіх свяченою водою окропив і подарував подаруночки (гребінець та шпильку). Приїхали до Австрії, у Відень. Нас погодували та залишили ночувати на великій площі. На другий день поставили рядами і "шеф" набирив собі робочих. Потім знову у вагони і повезли на 50км від Відня. Нас висадили і далі йшли пішки по дорозі, висипаній камінцями, а ми ж були зовсім босі. Так ми дійшли до табору Мозбірбаун.

Спочатку нас посели в селі Ерперсдорф у господаря пивної. Його змусили винести всі меблі та внести двоярусні ліжка. Тут ми і прожили

Пивна в селі Ерперсдорф, де проживала Чепіга Надія Дмитрівна

півтора року. У господаря був син, який воював в Україні, то коли він приїжджав у відпустку, обіцяв нам передати листа в Україну. Але його було вбито біля Харкова. Після цього господар пивної розлютився і вигнав нас з клуночками на вулицю. На той час у Пішенсдорфі вже побудували бараки, обнесли їх дротом. З того часу ми стали жити в бараках. Українці й росіяни проживали поряд. Сюди потрапили 27 чоловік з Виповзок (Барабаш Мотря, Браїло Катерина, Браїло Санька, Канадець Галина, Браїло Надія,

Бараци в таборі Мозбірбаун, де проживали українці й росіяни

Малюк Манька, Товмач Раїса... Також чоловіки: Сидоренко Василь, Вакуленко Василь Улянович, Овчаренко Василь...)

У бараці проживало по 20 чоловік (на 5 ліжках, що стояли з обох сторін). Давали матраци зі стружки (рогожки), подушки, 2 простирадла та ковдру. Одяг видавали старий, вже ношений. Вперше нас погодували баландою і досить великим шматком хліба, але то лише перший раз. Мені всі три роки хотілося їсти. До нашого раціону входили такі страви: бруква, шпинат (зелене і тягуче). Так годували лише українців і росіян, інших годували трохи краще. Французам, наприклад, двічі на тиждень давали довгеньку булочку. Один француз поклав свою булочку на сволочок у бараці, де обідали "руські", а я побачила та швидко взяла. Хотіла їсти помаленьку, щоб відчутти смак хліба, але з'їла так швидко, що й не розпробувала. Кума моя, Барабаш Мотря, попала працювати у їдальню, там не горювала, а прості робочі дуже горювали.

Чепіга Надія Дмитрівна (праворуч)

Я працювала прибиральницею в конторі. Трохи працювала на огородині. В мої обов'язки входило також розвозити двома бідонами воду, чай і баланду на будівництво, ввечері їли в бараках. В таборі йшло будівництво заводу над Дунаєм. Землі в людей забирали, жита покосили, дерева вирубували, площу рівняли. Від Дунаю возили щебінь, екскаватор грузив, камнедробилка дробила камінь, робили величезні стовпи. Одного разу їду і бачу, німець веде дівчину в кайданах. Потім чула, що то її ув'язнили за те, що вона написала мамі вірш:

"Живу я мама,
Где начался австрийский восток.
Живу среди нужды и горя
Строю в Австрии новый я завод"

Мабуть, її розстріляли, бо ніхто її більше не бачив. Дуже я тоді злякалася.

Хочеться розповісти про Барабаш Мотрю, бо покумалися саме в Австрії. У 1944 році в Мотрі народилася дівчинка Марійка. Дівчинка знаходилася в дитячому садку, бо діток було багато в таборі. Кума Мотря працювала в садочку, поки годувала донечку груддю.

Одного разу був гарний погожий день, і раптом налетіли американські бомбардувальники. Всі робочі сховалися. І раптом бомба попала в бункер, саме в те місце, де знаходилися мами зі своїми немовлятами. Стіна обвалилася, і на руїнах виступала кров. Кума моя Мотря залишилася жива, а її донечка прожила ще три дні й померла. Дуже нас тоді бомбили, три дні підряд, багато людей загинуло. Але всіх належним чином поховали.

Село Звентердорф, де хрестили Марію, дочку Мотрі Барабаш

Хочеться згадати Ніночку, бо в Україні її нікому згадати. Дуже хороша дівчина була. Вона, Вакуленко Ніна Федорівна, була сиротою, сім'я вимерла під час голоду, і залишилися вони вдвох з мамою. Коли німці її забирали, то ніяк не могли відірвати її від матері (оповідачка плаче). Під час бомбардування вона загинула.

Були у нас вихідні: після обіду субота й неділя. Ми їздили у Відень, нам давали марки на дорогу, але дуже мало. Ходили там у зоопарк і на каруселі. Одного разу, вже в 1945 році, нас побомбили, не стало ні світла, ні води. І тут вночі біжить "хазяїн" Марко Петрович і гукає, що у Хмельницької Палажки перейми почалися. Пішли ми з ним на кухню у Пішенсдорф по воду (це два кілометри від села), принесли по два відра. Я попраля після родів, помила і закутала хлопчика. Отак народився хлопчик Гриша, десь 11-12 квітня 1945 року. В бараках тоді ще холодно було, то над Гришею нависили великий суконний платок і по черзі лягали поруч, і дихали на хлопчика. Ось так і обігрівали. Потім між греків, словаків, французів пішли чутки, що радянські війська поряд. Перше оголошення пролунало – всім збиратися, будем рухатися на Захід. Ми сиділи в бараках і не виходили. Друге оголошення: хто куди хоче, туди й іде. Я і Оксана Глібовна "схоронилися" у старого австрійця в погребі. У той час радянські війська зайняли Відень. Я вирішила, що буде краще, якщо повернуся в табір та пошукаю подругу із села Пологи-Вергуни Варочку. Але нікого там не було. Коли поверталася назад, попала під бомбардування німецьких літаків. До Дунаю вело два канали, біля одного я і ховалася, коли бачу пішла кров по воді. Поторкала голову і виявилось, що мене поранило. Я замотала фартушком, перейшла за два метри і бачу, що покопані окопи. "Помру я, мамо, а Ви й не дізнаєтесь" – я заридала голосно й несамовито. Лежу, коли вже на вулиці починає світати, а я й не помираю. Вирішила йти далі, до Оксани. Коли прийшла, то Оксана привела мені медсестру Раю, вона мене оглянула і перев'язала. На другий день солдати сказали йти далі до залізниці. Прийшли ми до ліску, а той лісок повен військових та зброї. Оксана сходила та домовилася з лікарями. Два чоловіки-лікарі оглянули мене, потім постригли і наклали три скобки. Я й з досі з жахом пам'ятаю, як вони обговорювали, що мені зробити. Децю пізніше мені повідомили, що до Угорщини буде їхати машина, за 160 км по снаряди, і щоб я їхала. Коли приїхали, попали на переправу через Дунай. Тут заночували у чергової жіночки (в неї дочку німці вбили, вона була партизанкою, і коли донька прийшла провідати матір, то її впіймали і відрубали голову). На паромі переправили до Югославії. Дали на обід дуже смачний гороховий суп. Я й зараз

пам'ятаю його смак. Зібрали всіх на потяг і етанолами відправили в Болгарію. Тут, в місті Новий сад, нас зводили в баню. І тут я вперше побачила на вітринах банки з консервацією. Переїхавши Румунію, привезли в Кишинів. Тут вчинили "допрос": чи по власній волі їхали, чи супроти власної волі. Ми посвідчили, що супроти, нам дали документи і посадили на потяг до Одеси. В Кишиневі наші шляхи з Оксаною Глібовною розійшлися. З Одеси (тут була розподільна станція) мене направили на Київ. В Києві на вокзалі було багато злодюжок, і коли я стояла біля вагона, хтось розрізав мішечок з моїми речами і трохи витягнув речей. Врятувала мене одна жіночка, вона мені гукнула: "Сідай швидше, бо одна зав'язка залишиться". Приїхали на станцію Переяславську, а далі – пішки з дівчатами з села Пологи-Вергуни, пішли на Переяслав. Коли прийшли у мікрорайон Підварки, навколо нас зібралося багато людей, всі щось розпитували, міліція приходила, перевіряла документи. Тут була виповзька бригадирша Нестеренко Одарка, вона мене і доправила додому. Коли повернулася додому, мати почала збирати обід, а я вийшла на вулицю, дивлюсь, ідуть чоловіки: Прохорович Петро, Йосип Данилович, і мій брат Микола. Вдивляюся, наче вони, але пізнати важко, бо покалічила війна їх дуже. Але я була задоволена, що жива повернулася додому".

Чепіга Сергій Іванович

Народився в 1926 році 8 жовтня в с. Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Сім'я складалася із 7 осіб: батько – Іван Іванович (1889 року), мати Марія Антонівна (1890 року); діти: Федор (1919 року), Іван (1921 року), Сергій (оповідач 1926 року), Василь (1929 року), Ганна (1912 чи 1913 року).

"22 лютого 1943 року молодь села Виповзки посадили на підводу і повезли до Переяслава, до школи №2, де і заночували. Далі потягом повезли зі станції Переяславської на Київ, там була комісія, нас оглянули, побанили, відправили далі. Коли приїхали до Польщі, висадили нас у Гданцику (Гданську), неподалік був концтабір. Мене забрала "хазяйка" у східну Прусію, в район міста Дойчайлов, село Раунеца. З нами в потязі їхали Прохорович Мотря, Нестеренко Варка (не знаю куди їх забрали). "Хазяйка" фрау Шрайдер мала 2 дітей – хлопчика Віншена шкільного віку і донечку Ларису, молодшу за віком, яка до школи ще не ходила. Чоловік фрау Шрайдер воював, 2 рази був поранений і обидва рази приїжджав додому. Під час першого відвідування дуже зверхньо відносився до працівників. А от під час другого візиту все повторював "Deutschland kaputt" і плакав. Крім фрау Шрайдер її двох дітей і

мене тут ще жила полячка, її чоловік добровільно записався до німецької армії.

У мої обов'язки входило ведення сільського господарства: доїв 10 корів, доглядав 7 коней, 2–3 десятки свиней. Працювати було важко, але сільському хлопцю було не вперше. З ранньої весни до пізньої осені, крім домашнього господарства, додалися роботи в полі. Всі працювали однаково. Сіяли пшеницю, суміш: ячмінь, овес, горох; різні трави: конюшину, люцерну. Садити багато картоплі. Але в них багато було кінної техніки: плуги, культиватори, сівалки, картоплесаджалки, косарка-самов'язка. Довелося опанувати техніку, бо в Україні такого не бачив. Навесні, перед посівом, збирали каміння в полі і скидали на обніжок. Пов'язану в снопи пшеницю складали у великі амбари, а зимою молотили. У кожного в господарстві своя молотарка, також був свій млинок, як зараз у нас називається ДКУ. Тут на селі жили заможніше, ніж у нас, на Україні. Надосне молоко зливали в бідони і виставляли на дерев'яне підвищення над дорогою. Машина їхала, збирала молоко, залишаючи сироватку, одвійки, також привозили масло сир. Напахану картоплю у котлах варили свиням. Свині і телята здавали живою вагою. Жив я в господарському будинку на другому поверсі під дахом, але кімнати опалювалися, було світло. Харчувалися всі разом, в літню пору харчувалися 4–5 разів, зимою 3 рази. Їсти готувала господиня. Одягали в хлопчато-бумажний одяг і дерев'яні черевики. Одного разу з дому вислали посилку із штаньми полотняними, пофарбованими дубовою корою. Листи не часто, але писали. Під час великих релігійних свят і по неділях міг відлучитися у власних справах, ходив у сусіднє село до односельця Хмельницького Петра Івановича, ще поряд жили 2 хлопці з мікрорайону Карані, отож спілкувалися. Неодноразово ходив до католицького костелу, там всі сидять і книжечку читають, є німецькою, а є слов'янською мовами. Я нічого не розумів, тому мені було нецікаво. Образ від "хазяйки" та від її дітей непам'ятаю.

У будинку було радіо, але мови я не розумів, то полячка мені розказувала, де саме радянські війська. Коли радянські війська визволили Прибалтику, фрау Шрайдер заметушилася, бо до Пруссії це близько. Потім фрау Шрайдер з дітьми і полячка запрягли коней і поїхали. Просили господарювати два дні, а потім вони повернуться, але не повернулися. Десь на 6–7 січня 1945 року радянські війська ввійшли в село. Забрали всю худобу. Мене та інших хлопців два дні навчали користуватися зброєю, і потім забрали до лав Радянської Армії. Спочатку до міста Дойчайлов. У квітні 1945 року поранило осколком у ліву ногу. Два дні провів у польовому шпиталі і знову на фронт.

Дійшов до Берліна, був і біля Рейхстагу. Після війни мене залишили служити в Радянській Армії на території Німеччини. До 1948 року служив у містах Броенбург, Штеттен, переважно несли постову службу і відвідували заняття. Жили в казармі, харчування було чудове. В 1948 році перевезли мене на Україну, в місто Старокостянтинів (Хмельницької області), тут служив ще до 1950 року. Демобілізувався в 1950 році і повернувся в рідні Виповзки. Коли повернувся, батько вже помер (1949 року), матір ще застав живою, але в тому ж 1950 році вона померла. Брата Федора було вбито ще в 1941 році, він тоді служив у Волинській області, місті Володимир-Волинську, у прикордонних військах. Брат Іван повернувся додому в 1945 році, пройшов фінську війну і Велику Вітчизняну, мав три поранення".

Список остарбайтерів села Виповзки

(живі на 2008 рік)

1. Вакуленко Ганна Іванівна
2. Браїло Надія Миколаївна
3. Зінченко Катерина Іванівна
4. Канавець Ганна Самійлівна
5. Малюк Марія Терентіївна
6. Нестеренко Варвара Єфремівна
7. Прохорович Мотрона Уліянівна
8. Хмельницький Петро Іванович
9. Чепіга Надія Дмитрівна
10. Чепіга Сергій Іванович

(померлі)

1. Сидоренко Тетяна Андріївна
2. Вакуленко Ганна Олександрівна
3. Барабаш Мотрона Карпівна
4. Чепіга Марія Данилівна
5. Кочубей Григорій Григорович
6. Товмач Раїса Іванівна
7. Вакуленко Василь Уліянович
8. Сидоренко Василь Федорович
9. Сидоренко Єфросинія Федорівна
10. Товмач Олексій Хомович
11. Кочубей Іван Павлович
12. Степаненко Євдокія Петрівна
13. Хмельницька Пелагея Кирилівна
14. Браїло Іван Павлович
15. Кикоть Федір Іванович
16. Кочубей Галина Григорівна
17. Вакуленко Ніна Федорівна
18. Чепіга Іван Олексійович
19. Браїло Катерина
20. Браїло Олександра
21. Овчаренко Василь
22. Кочубей Оксана Григорівна
23. Чепіга Єгор Миколайович
24. Вакуленко Ганна Петрівна
25. Чепіга Марія Андріївна

РОЗПОВІДІ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ**С. КОВАЛИН**

(Матеріали краєзнавчого гуртка
 “Пізнай свій рідний край” Ковалинського НВО
 “ЗОШ I-II ст. – ДНЗ” 2008 р.)

Гриценко Надія Кіндратівна

“Коли розпочалася війна, мені було 16 років, і мене забрали до Німеччини. Ішли босі, аж до Києва. Деякі хотіли захворіти, бо вважали, що хворих не заберуть. Везли поїздом, їсти не давали 2 дні. По приїзду я потрапила на роботу до господаря-бургомистра у селі Гельхенрід. Пропрацювала я там 3 роки. Чистила у корів, возила гній. Годували добре, їли разом із господарями те, що й вони. Одяг давали самі і самі його ж прали. Коли закінчилася війна, корів із Германії ми гнали додому, по дорозі їх і доглядали. Додому я повернулася в 1946 році”.

Записала Петрик Юлія

Довгаль Оксана Лазарівна

Народилася в селі Ковалин 1922 році. У 19 років її вивезли в товарняках, що перевозили скот, до Німеччини. Її рідні не хотіли відпускати її до чужини, але старости відшукали, не дозволили нічого взяти, так відправили на чужину. Усі свої роки, проведені на чужині, працювала в господаря, на фабриці. Харчувалися бруквою. Писала на чужині вірші, їй дуже хотілося додому, але від неї нічого не залежало. Повернулася додому в липні 1945 року.

Записав Крусь Валентин

Закалюжна Євдокія Григорівна

“В 1942 році насильно вигнана на примусові роботи до Германії. 10 грудня 1942 року із села Половинкіно, Ворошиловградської області (Росія). Працювала спочатку в місті Метц – це Франція. Потім нас вивезли до Германії, місто Перевозельськ або Дармштадт. Працювали на заводі із жовтня 1944 року по квітень 1945 року. Проживали в концлагері “Ванденнзель”. На одязі була нашивка “ОСТ”. На роботу і з роботи водили колонами. Працювала різноробочою, реєстрацію проходили в місті Торгау. Звільнили 25 квітня 1945 року американські війська і передали радянським військам. Додому повернулася осінню 1945 року”.

Записала Салак Ніна

Примак Парасковія Титівна

“До війни ходила до школи, закінчила 10 класів, добре вчилася. Літом працювала в колгоспі, на роботу ходили кожного дня, але грошей не отримували. Після 10 класів послали на навчання до Ржищева. Три місяці там навчалася, та отримала свідоцтво вчителя. Потім працювала в Буді вчителем 1 класу. Відпрацювала рік та розпочала навчання в технікумі, успішно його закінчила. Розпочалася війна. Прийшла пішки додому, а дома був маленький брат. Із нашої сім’ї повинен був їхати або він, або я. Мені його стало шкода, і я вирішила піти. По дорозі їти те, що взяли із дому. Працювала в селі в господаря. Він у місті мав 2 магазини, 100 га. землі, 8 корів, 18 коней. Вставати приходилося дуже рано, роботи було вдосталь, за роботою вивчали і мови, бо приходилося спілкуватися, а працювали із поляками, росіянами, білорусами, а господар – німець. Я доїла 2 рази в день корови, вони давали дуже багато молока, відро за раз, через рік заболіли руки, я просилася до лікарні, але господар не дозволяв. Харчування було не дуже, варили постійно кашу манну і розводили молоко водою. Коли кололи порося, ділили і на мене, але їсти не дозволяли. Закінчилася війна, і я приїхала додому, працювала в школі вчителем початкових класів”.

Записала Тушинська Неля

Роман Андрій Павлович

Андрій Павлович народився в 1923 році. “Ішов до Німеччини у першому наборі, везли до Німеччини в товарняках, уваги до людей не приділяли ніякої. Потрапили у місті Мюнхені на фабрику “Гоцфабрік”. Там на пилорамі пилили дошки, а я робив на сушарці, сушили деревину. Складали її у штабелі. Під час бомбардування все згоріло (бомбардували американці), фабрика теж. Потім нас відправили працювати в Імбебюрин на шахтах. Там я виконував упаковання вугілля в брикети, мабуть, для зручності в користуванні їх пресували. Годували погано, ноги були пухлі. Навіть траплялися випадки, що німці били за не вчасно виконану якусь роботу, наприклад, мене – за незмазаний прес. Мені можна сказати, що поталанило, мене забирали до себе німець, щоб я йому допомагав по господарству, за це давав щось краще їсти. Після цього ноги стали відтухати. Вивозили нас американці, нам дали три дні, щоб ми робили, що хочемо. Потім під’їжджали машини і кричали: “По домах!”, люди тікали, а вони вивозили їх до Америки. Нас забрали і відправляли на відбудову шахт до Донбасу, там я пробував із своїми товаришами аж до 1947 року. Потім повернувся додому”.

Записала Андрущенко Олена

Ткаченко Катерина Сергіївна

Народилася 1923 році. На чужину потрапила в першому наборі. Рідних попередили, щоб її не переховували. Всіх зібрали біля сільської ради та відправили на станцію Переяславську, а там погрузили на поїзд та відправили до Германії. Працювала в господаря, він був не молодий, його син був на війні, а вдома була жінка і хлопчик років 5. Село було розташоване біля міста Лейпцига. Господарство було велике. Доїла корів, порала свині, курі. Робочих було: 2 поляки, і їх 2 дівчат (вона, та інша із Кам'янець-Подільського). Їли те, що і господарі, через те їм було краще, ніж на фабриках чи заводах. Одного разу на чужині наварила борщу, він дуже всім сподобався, відтоді, коли неділя – всі відпочивають, а вона варить борщ. Через те, вона не хотіла більше нічого показувати. Там було дуже багато дівчат із Ковалина. У вихідні вони разом ходили навіть до сусідніх сіл. З нею разом були: Салівон Марія Романівна, після повернення вона працювала вчителем в селі, Бабак Пріська Яківна, на чужині нас вважали за сестер, так були схожі. Спали в кімнатах, де не топили, дуже боялися холоду, але себе вкривали перинами і було дуже тепло, не холодно. Сина господаря на війні вбили, сам він був дуже незадоволений війною, але ж від нього нічого не залежало. Все так і нічого, але дівчатам говорили, що додому ніколи не повернуться, а їм хотілося додому. Повернулася разом із дівчатами в 1945 році.

Записала Андрущенко Олена

Харченко Олександр Сергійович

“Мене забрали до Німеччини у першому наборі 28 травня 1942 року. Німці гнали до станції Переяславської із Ковалина 80 осіб. Потім – дорога до Києва. Там перебували 6 днів, тому, що тривала комісія. Після нас закрили в товарні вагони і відправили до Німеччини, постійно біля нас була охорона. По дорозі нас нікуди не випускали, боялися, що повтікаємо. Дорога була довгою, тривала два тижні, після чого ми приїхали до міста Мюнхена. Почався відбір на роботи. Хлопців відібрали окремо, а дівчат – окремо. Десять хлопців, серед яких був і я, відвезли до лагря, в ньому було уже 250 чоловік. По 10 осіб було із Житомирської, Київської, Запорізької, а решта були із Курської області – це Росія. На той час мені було 16 років, я із 1926 року. Кожного ранку ми піднімалися в 6 годин. На роботу йшли на 8 годин під супроводом солдат. Працювали до 6 годин вечора. Три рази харчували, давали суп із бруквою (схожа на редьку), картоплі майже не було, а ми так за нею жалкували. Щодня було по 300 грамів хліба. Працювали на заводі військової

техніки, я був ремонтником. Техніка була стара, але ми повинні були її ремонтувати. Інколи ремонтували протигази. За те, що неслухалися і не підкорювалися – били і водили в поліцію. Лагер, у якому я перебував, називався Дахау, його знали скрізь. Відношення німців до людей змінила битва в Сталінграді. Були різні – хороші і погані. Інколи, могли навіть пригостити і бутербродом. 1 травня американці звільнили нас від німців. До Німеччини нас брали 10 хлопців, а повернулося тільки 6, решта, 4 залишилося на чужині. Я був призваний служити в армії, був у Москві. Служив два роки. Додому повернувся в 1947 році, після служби в армії. В Німеччині ми були всі пронумеровані, в мене номер 83”.

Записала Андрущенко Олена

Чорноусько (Зубець) Єфросинія Григорівна

Народилася 22 липня 1922 року в селі Ковалин, у великій селянській сім'ї, в батьків було семеро дітей, в роки голодомору померли батьки, двоє дітей. Жилося дуже важко. Коли до села прийшли німці, то її відправили до Німеччини. Працювала на фабриці, жили в бараках, годували погано. З нею було багато односельців, а серед них була і її двоюрідна сестра. Вона працювала в бауера, то коли була можливість, то приносила щось краще поїсти. Звільнили їх американські війська. Додому повернулася в 1945 році.

Записав Крусь Валентин

Яковенко Гаврило Савович

Йому на той час було 16 років. Вивели його на відкидку снігу. Зловивши, його повезли до Переяслава, а на машині, якою їх везли, було ще 5 осіб та німець, що супроводжував їх. Серед них був партизан, і він почав тікати, німець стріляв, але в нього не попав. Зброю німець поклав на середину, а воно від вібрації кузова вистрелило, та потрапило в потилицю Івану Тригубу. Поліцей звинуватив Гаврила. У Переяславі його посадили до смертної камери, а решту відправили до Німеччини. З часом його теж відправили до Німеччини. На кордоні із Польщею до них приїхав бауер із Німеччини і забрав його на роботу. У нього він порав худобу, косив косаркою, заготовляв сіно. Коли з'явилися радянські війська хазяїна розстріляли, тому, що він був гестаповцем. Гаврила забрали в армію. Коли вже доходили до Берліна, він став снайпером. Після перемоги Гаврило служив ще 3 роки.

Записав Москаленко Роман

Антон Грудевич,
учень Переяслав-Хмельницької
ЗОШ №2 I-III ступенів

ПАМ'ЯТЬ СВДЧИТЬ.

(Матеріали конкурсної роботи, 2006 р.)¹

Балкова Марія Павлівна

Народилася 16 лютого 1925 р. Проживала у с. Трахтемирів. 27 травня 1942 р. вивезено на примусові роботи до Австрії м. Сайбург. Працювала у господаря на ім'я Лоренсо. У господарстві було п'ятнадцять корів, двадцять свиней за якими доводилося доглядати: годувати, доїти, прибирати. Була задіяна на польових роботах, в'язала снопи, виконувала різні роботи. Господарі видавали одяг: штани, кофту, плаття. Додому повернулася 5 жовтня 1945 р. До Києва дісталася залізницею у товарному потязі. До Переяслава йшла пішки. По закінченні війни тривалий час працювала двірником, а також у газовій котельні.

Записано 28 лютого 2005 року

Безугла Марія Петрівна

Народилася 15 вересня 1924 р. На примусові роботи забрана 18 листопада 1942 р. разом з вісімнадцятьма односельцями. На той момент проживала у с. Сніжково Ново-Георгіївського району на Кіровоградщині. Вивезли автотранспортом до ст. Знам'янка. Далі доставляли у товарних вагонах. На кожен вагон було чотири поліцаї з собаками. Привезли на кордон з Білорусією (м. Волковинськ) де було влаштовано пересильний табір радянських громадян. Усього переганяли двадцять тисяч мешканців Кіровоградщини. На ранок залізницею привезли у м. Люблін, Польща. Там було влаштовано

¹ Спогади наведені у роботі записано старшим науковим співробітником НІЕЗ "Переяслав" Валентиною Лялько.

дезінфекцію одягу. Людей обливали гарячою та холодною водою. Люди, виснажені в дорозі непритомніли. Після цих процедур вивезли до Берліна. Привезли у ліс на великий майдан-аеродром де розміщувалися несправні літаки. Людей вишикували у шеренги, разом п'ять тис чоловік. Німці приїздили на бідарках та забирали на роботу до хазяїнів та на фабрику. По нас приїхали охоронці і забрали на завод у м. Берлін - Вітенау "Норд", що знаходився за адресою Фрідріхштрасе 14. Нас привезли у дерев'яні бараки у яких було безліч клопів, що не давали спати. Підйом був о 6:00 ранку. Сніданок складався з чаю, баланди та хліба з тирсою. Бараки і сам завод були огорожені колючим дротом. На роботу нас гнали під конвоєм з собаками, у руках у наглядачів були пльотки. Не дозволялося між собою розмовляти. Після робочого дня до бараків теж відводили під конвоєм. Деякі хлопці робили підкопи й тікали. Дехто втік, а кого зловили, потім розстрілювали. На заводі випускалися кільця, авіаційні поршні. Там я пропрацювала три роки. Робила на контрольному пункті, бо знала німецьку мову. 20 квітня 1945 р. на день народження Гітлера на територію заводу було скинуто листівки на російській та англійській мові у яких зазначалося щоб російські громадяни виходили на поле й лягали на посіви закриваючи обличчя білими хустками і усім, що було білого аби розпізнати і не вбити нас при бомбардуванні. Завод було зруйновано. Німці втікали до м. Гамбургу. Я теж йшла між німцями і поляками цілу добу, була дуже виснажена і втомлена, мене вели попід руки. Мене посадили на підводу якою їхали дід з бабою, вони мене підгодовували. Потрапила до американців на

те ж місце звідки нас забирали на завод. Потім під'їхав радянський грузовик, запитали хто з Кіровограду і я поїхала. З Кіровограду пішки пішла до тітки в с. Плоске. А хлопців, хто був зі мною, забрали до армії.

Записано 22 лютого 2005 року

Бела Парасковія Корніївна

Забрали у Германію у жовтні 1942 року. Пройшла всі ади і муки. Багато горя ми зазнали в Німеччині. По-перше нас дезінфікували, роздягли наголо, одержу забрали, а нас обливали такою гарячою водою, що ми непритомніли, а тоді обливали холодною водою. Це називалося дезінфекція. Потім повернули одяг, посадили в машину і відвезли у розподільчий пункт. Тут нас забирали хазяїни, кого в концтабір – на завод, фабрику. Мене забрав господар. Хазяйка з сином жила в с. Хеменец, Гунедольф. У них було 15 корів, 25 свиней, п'ять коней, індики, кури. Хазяйці було шістьдесят років, сину тридцять п'ять. Потім мене забрала друга господарка з господарем. Служила я їм довго і до мене відношення було не дуже погане. Це було в с. Мерувіце. Повернулася додому на товарняку. Доїхала до Миронівки, а звідти пішки пішла додому.

Записано у лютому 2005 року

Біліченко Олена Йосипівна

Забрали в Германію 10 травня 1942 року. Знаходилися біля м. Мюнхена Нікельгут Блангам Юбер-фільгосф Байгасау. Служила у бауера Генріха Ротербергера. Робила в стайні всю роботу. Коли вивезли в Німеччину було мені сімнадцять років. Саджали, копали, сіно косили – вся робота в полі. У лісі пиляли дерева, рубали, взагалі робили усю чорну роботу. Дали хазяїни дві сорочки і онучі. Повернулася в Переяслав 10 жовтня 1945 року. везли в товарняках до Києва, а з Києва пішки в Переяслав.

Записано 5 лютого 2005 року

Білько Євдокія Павлівна

Народилася 23 березня 1923 року. 28 травня 1942 р. була вивезена першим набором разом з 28 іншими односельцями. Мені було сімнадцять років. Як нас вивозили, плакали і кричали усі матері. Були ми у м. Мюнхені за адресою Ганаурінштрассе, працювали на фабриці, що виробляла гільзи. Жили у бараках за колючою проволокою, що була дуже високою. На роботу й з роботи ходили під вартою, виводили поліцаї з собаками. Взуття було – шуги дерев'яні, обідрані. Одежини не було. Їли в основному баланду з брукви. Варили по черзі. На день давали по 100 г чорного, наче земля, хліба. Так жили три роки. Звільняли нас англо-американці. Дали нам трохи

муки з якої ми пекли млинці. Так харчувалися два тижні, а тоді у товарняках нас вивезли на Україну. Тут допитувалися де були, що там робили. Забрали і сестру у м. Ульцин під кордон з Францією. Після війни працювали на городах, копали лопатами. Працювала техпрацівницею у школі №2 м. Переяслава-Хмельницького.

Записано 8 березня 2005 року

Бутко (Лялька) Ганна Петрівна

Народилася 25 грудня 1924 р. У травні 1942 р. нас зігнали в кінотеатр, потім приїхала машина грузова і повезла на Переяславську станцію. Погрузили як скот у товарняки і повезли до Польщі. Там був лагерь де нам робили

Бутко Г.П. (Лялька) 1-ша справа. Фото 1944 р., Брауншвейг

дезінфекцію – роздягали наголо, підстригали, мили, обливали розчином речі і лише після цього відправляли в Германію. Привезли в якийсь розподільний пункт і відправили в Брауншвайг в лагерь обгороджений дротом. У тому таборі були французи, італійці, росіяни, українці. Жили у великих бараках. Мене розподілили на будівничу фірму "Отто-Врегде". Гонили з окраїни в це місце строем. На випадок авіа нальотів у таборі були збудовані бункери. Годували: вранці – кофе, 200 г хліба, 20 г маргарину; обід – баланду з моркви, або брукви; ввечері – знову кофе. Варили пшеницю в грубі, а комендант візьме і переверне. У кінці 1944 р. бомбили табір американці, а ми сиділи у водостічних канавах. Американці звільнили у 1945 р., возили нас їсти і не гонили на роботу.

Брауншвейг. Фото 1944 р.

Бутко Г.П. (Лялька) 1-ша зліва. Фото 1945 р.

У Радянський Союз переправляли групами на потягах. Зразу відправляли сімейних, а нас відправили у м. Поздан, де я робила в офіцерській столовій офіціантом, буфетницею. У грудні 1948 р. почали відправляти на Батьківщину. Хата була розгромлена, повалилася. Жили ми у одній кімнаті: двоє дітей, сестра і я. Надалі працювала у банку рахівником. З чоловіком побудували власну хату. Працювала продавцем у "Дитячому світі", універмазі.

Записано 25 лютого 2005 року

Дерій Ольга Мартинівна

Народилася 12 квітня 1923 р. Навчалася в школі, думала вчитись далі, але розпочалася війна. До міста вступили німці і почалися страшні дні окупації. У 18 років була насильно вивезена до Німеччини, у Крульбах, район м. Мюнхена. Працювала на консервно-фруктовій фабриці – господар Віллі Кнолів. Вигружали вагони, перебирали фрукти, чистили картоплю.

На фабриці працювало сто п'ятдесят дівчат. За роботу платили 3–5 марок. На тиждень працівникові видавалася одна буханка хліба.

У Німеччині вона зустрілася із братом. В одній із німецьких газет було надруковано вірш, який запам'ятався їй на все життя, адже був написаний про неї:

І снилось мені в чужій стороні
Побачився я із сестрою.
Що за руку візьму, що її обніму,
Що побачуся в дійсності з нею.
Де вона? Я не знав, Бог поміг – розшукав
І на свято у гості добився.
Навесні це було, коли все розцвіло
І квітами край золотився.
І дивлюся, іде те дівча молоде,
І дивлюся, а очі мокріють.
Чи це сниться, чи це правда, чи ні?
Чи це тільки я марю і мрію. Не йду, а
Біжу, даю руку, кажу:
"Сестро рідна, життя моє, доле".
А вона в пориванні, в ранковім риданні:
"Ой ти брате, коханий соколе,
Розповім щиро про пригоди свої".
Її вислухав – теплу розмову,
Але час вже настав, я прощатись почав,
У журбі розлучаємось знову.
А вона: "Почекай! Не кажи ще прощай,
Будь зі мною іще хоч часочок".
І гарячі, дрібні слізюньки сестрині
Полилися на біленький платочок.
Поїзд мчав усе вдаль,
а сестра все рукою махала.
Сонце йшло в височінь. Підіймалася тінь,
Прохолода гірська повівала.

Після повернення з Германії працювала учителькою у с. Трактомирів. Нині – це старенька, згорблена людина, яка не може сидіти, а тільки стоїть нахилена над столом. У неї нікого немає з рідні, допомагають сусіди, приносять продукти, готують їсти, а ввечері вона залишається сама з своїми думами і спогадами, які інколи не зникають і вночі, повертають у юність, у страшні дні німецької неволі.

Записано 10 лютого 2005 року

Костікова Лідія Андріївна

Народилася 11 січня 1924 р. До Німеччини забрали 10 травня 1942 р. Везли у товарняках. Проходили дезінфекцію. Працювала на панчішній фабриці у с. Авербах, потім мене забрав хазяїн Обесдорф. Доїла, годувала, заготовляла сіно для шістнадцяти корів. У господаря було 25 га землі. Працювала на полі. Сіяла, косила, молотила. Харчувалася разом з господарями. Звільнили мене

Фото 1942 р.

американці. У 1945 р. товарняком добралися до Києва. Разом з двадцятьма переяславцями пішки прийшла додому.

25 лютого 2005 року

Лукавенко (Гопкало) Катерина Дмитрівна

Народилася у 1927 році. До Німеччини вивезли 10 листопада 1942 р. Привезли до м. Мюльгайм (Мюльхайм). Жили у військових казармах по сорок чоловік у одній кімнаті. Спали на двоверхових ліжках. Нас охороняли поліцаї з собаками. У такому ж супроводі ходили на завод ("Сіменс"). Годували гнилою бруквою та ще й з червами. Працювала крановщицею. У 1945 р. завод розбомбили. Звільнили нас англо-американці. Нас посадили у товарняки, довели до Миронівки, а звідти пішки дісталися

Господар фабрики м. Мюльгайм. Фото 1944 р.

Переяслава. Інколи мені сниться цей жах, який ми пережили в Німеччині, мов самий бридкий сон, який тільки може приснитися.

15 лютого 2005 року

Спасенко (Лялька) Олександра Яківна

Фото 1965 р.

Народилася у 1925 році у м. Переяславі. Була забрана у Німеччину 10 вересня 1942 р. Перебувала там до 11 квітня 1945 р. Працювала фрезерувальницею на військовому заводі "Сіменс" ("Зіменск" – так у документі – ред.) у м. Мюльгайм (Мюльхайм). Працювала важко. Увесь час робилися переклички. На роботу й з роботи водили під наглядом поліцаїв з собаками. Годували погано: бруква, гнила морква, 200 г хліба з тирсою. Олександра Яківна Спасенко померла у 2002 р. Спогади про неї надав її син Лялька Анатолій Васильович.

Записано у лютому 2005 року

Чепіга Марія Олексіївна

Народилася 30 листопада 1921 р. Забрана у травні 1942 року. З піджарок було забрано шістнадцять осіб. Повернулися чотирнадцять, а двоє загинуло. Мені було двадцять років, коли вивезли в Германію в м. Крайбург що знаходиться за 200 км від м. Мюнхен. Там розташовувалася велика порохів на фабрика під землею. Бараки у яких ми жили розташовувалися у лісі. У одній кімнаті проживало двадцять чоловік робітників. Територія була обнесена колючим дротом. Нас охороняли поліцаї із собаками. Годували бруквою та шпинатом. У баланді якою нас годували у таборі були черв'яки. Аби прогодуватися ми пролазили через дріт і просили їжу. Дехто давав нам трохи хліба, а бувало, що били. Отримані за роботу марки віддавали німцям, а ті приносили хліб. Під час нальоту авіації фабрику і табір знищили. Я була на другій зміні і випадково залишилася живою, а ті хто був у таборі

постраждали, після бомбардування знаходили відірвані руки й ноги. Мій номер 2120.

Записано у лютому 2005 року

Якименко Іван Якимович

До Німеччини вивезли у травні 1942 року. Робив у м. Мюнхен, табір "Аллах" на паравозно-будівельному заводі. Працювати доводилося дуже тяжко. На роботу й з роботи ходили під охороною. Годували вкрай погано, по 200 г кави на день, на обід баланда без солі зі старої смердючої брукви, на вечір давали 0,5 л кави, три картоплини з бруквою. Під час бомбардування табору загинуло багато полонених. У червні 1945 р. нас погрузили на товарняки і відправили додому. Довезли до м. Миронівка. До Переяслава йшли пішки, дуже хотілося потрапити додому. Після війни працював слюсарем-сборщиком.

Олексій Крепель,
учень Стівп'язької ЗОШ І-ІІІ ступенів

ОСТАРБАЙТЕРИ СЕЛА СТОВП'ЯГИ
(Матеріали конкурсної роботи, 2007 р.)

Тулуб Іван Сергійович

Народився 12 листопада 1925 р. в с. Стівп'яги. Коли розпочалася війна, хлопцеві не було ще й шістнадцяти років. Жив удвох з матір'ю, бо батько пішов на фронт. А через рік, у червні 1942 р., забрали й Івана, але не на фронт, а на примусові роботи в Німеччину. Хлопцеві було неповних сімнадцять років.

“Поліцай Тихон Чуприна приказав усім хлопцям і дівчатам зібратися до сільської управи. Рано-вранці підводами нас повезли на станцію Переяславську, погрузили у товарні вагони і повезли на Київ. У Києві згрузили на площу біля вокзалу, а потім повели у якийсь табір. Там ми жили тридні. Людей було багато. Годували супом із прілим пшоном. Табір охороняли поліцаї. Через три дні під охороною нас погнали знову на вокзал, погрузили у вагони і повезли у Німеччину. Привезли у город Фегтаг, роздягли і повели у баню, а одержу одправили на прожарку. Тоді знову видали нам одержу, на якій було написано “Ост”. Приїхали покушці і стали вибирати товар. Я попав на залізничну станцію “Штегендумбах”. Нас там було 14 чоловік, ми були наладчиками на залізній дорозі. Із села зо мною було ще шестеро хлопців: Серєда Федор Павлович, Заїка Василь Васильович, Ємець Сергій Іванович, Запорожець Павло Ничипорович, Крепель Михайло Іванович. Жили ми у будинку станції, у залі очиданія. Годували нас дуже погано, раз у день давали суп із бруквою, 250 г хліба, 0,5 л ерзац-кави, а у вихідний день, неділю, їсти давали два рази. У залі стояли дерев'яні кроваті, на яких ми спали, а у кутку була буржуйка, ми самі її топили, так що було нехолодно. Гроші давали, але дуже мало, бо вираховували за одяг (штани, піджачок, рубашку, ботинки) і за харчі. Листи додому писали, але мало, по три слова. Ми з Ємцем Сергієм уміли плести корзини, то було як сплетемо, то виміняємо у німців на хліб, хоч трохи під'імо. Коли вже фронт наближався, нам видали аусвайси і можна було в неділю сходить у город чи село.

Там ми познайомились із дівчатами-українками, що робили на фабриці. Вони нам трохи помагали із харчами, картоплю давали.

Визволили нас американці у квітні 1945 р., але ми жили на станції до кінця війни, а тоді нас відвезли у город Чеські Будовіци і звідти забрали в армію. Служив за границею, в Австрії з 3 серпня 1945 р. по квітень 1949 р. Сім років прожив за границею. Була одна фотографія, але не збереглася”.

Забіяка Андрій Мартинович

Народився 14 липня 1923 р. у селі Підсічне Переяслав-Хмельницького району Київської області. У фашистській неволі перебував із 27 травня 1942 р. по 28 березня 1945 р.

“Зігнали поліцаї всю молодь, яку мали відправити в Німеччину, до сільської управи. Потім посадили на підводи і через Стівп'яги повезли до Переяслава. На полях за селом Стівп'яги були великі рясні жита і на Ютці Андрій зі своїм другом Василем Кучером втекли. Житами дійшли аж до Борисівки, але поліцаї на чолі із Забіякою Іваном ввіймали і відправили на станцію Переяславську. Там загнали всіх у товарні вагони і повезли у Німеччину. Кожен вагон охороняли два німці. У Польщі поїзд зупинився і всіх випустили надвір. Довкола цвіла конюшина, всі так і кинулись у неї. Потім знову у вагони і привезли у Мюнхен”.

Забіяку Андрія, Кучера Василя, Матюка Федора і Дем'яненка Юхима забрали на завод, де виготовляли клапани для машин.

Жили у бараках за колючим дротом, дріт був у чотириряди, з чотирьох боків вишки з вартовими. Це був справжній концтабір. В середині табору стояли шибениці відразу для 5 чоловік. На роботу і з роботи ганяли під конвоєм. Годували раз у день, давали вонючу брукву і 100 г хліба, а в суботу і неділю 200 г хліба раз у день. Видали спецівку і дерев'яні гольцшуги, а на груди знак “ост” і номер білий на руку – 114.

У бараках спали на нарах двохярусних, була і буржуйка, але її протоплювали самі в'язні, якщо вдавалося вкрасти вугілля, а якщо ні, то сиділи в холоді, що в більшості й траплялося.

На заводі спочатку були молоді майстри, злі і недобрі, а потім їх усіх забрали на фронт, і прийшли на роботу старі. І один старий майстер підгодовував Андрія хлібом і ковбасою. У неділю був вихідний, але в'язнів з табору нікуди не випускали. До їхнього табору приходили інші невірники і з ними можна було поговорити через чотири ряди колючого дроту.

На другому році перебування в таборі Забіяка Андрій, Дем'яненко Юхим і Кучер Василь втекли з табору. Дійшли аж у Польщу, а там далі річка і міст. Залягли у лісі. Недалеко старий дід сапав город. Хлопці пішли до нього. Він погодував їх, дав сірників і провів до річки. Але хлопці побоялись йти в брід, бо було холодно, і пішли через міст. А намосту було два поліцаї, по темному хлопці їх не побачили, і вони схопили втікачів. На одязі знайшли номери і знову відправили у той самий табір. А Кучера Василя одна німкеня забрала до себе на роботу. Він приходив у табір, приносив їжу і запросив до себе в гості. Хлопці знову втекли і думали повернутись назад через той самий лаз. Але, коли повернулися, то лаз

був залатаний, і довелося йти через пропускник. Старий поліцай все забрав і начав бити втікачів, хлопці захищали один одного. А наступного дня всіх вишикували на плацу перед шибеницями і побили привселюдно, погрозували, що наступного разу вже повісять. І вони вже більше не тікали.

Було у таборі два хлопці із Дніпропетровська, вони робили перевізниками, та приносили у табір їжу і підгодовували найслабших, годували і Андрія.

Ще в таборі трапилася така подія, яка сколихнула всіх. Було в одному з бараків четверо хлопців-росіян, працювали вони разом з іншими на заводі, а дівчата, що з ними разом були вивезені, потрапили на інший завод, де виготовляли пістолети. Дівчата накрали пістолетів і прислали у табір хлопцям посилку. Вони одержали, бо їй чомусь ніхто не перевіряв. Дівчата тоді відправили другу посилку з пістолетами, але цю вже зафіксували. Дівчат схопили, привезли у табір до хлопців і повісили на очах у всіх. Одна встигла крикнути: "Усіх однак не перевишаєте, а вам скоро кінець!" А хлопців після цього забрали і десь повезли, кажуть, може, спалили у крематорії.

Звільнили в'язнів американці. Але ще місяць жили у таборі, крали у бауерів продукти і так виживали. У німецьких підвалах ми знайшли багато одягу, одяглися. А через місяць перевезли до наших, через річку Одер. 200 чоловік колишніх в'язнів, які працювали на токарних станках, відправили у місто Бреслау, куди був перевезений Харківський тракторний завод. Наказали хлопцям усі станки зірвати, обмазати солідолом, погрузити у вагони, відправити у Харків і знову встановити. Андрій разом з усіма працював на відновленні заводу. Німці-полонені відбудовували завод, який був зруйнований, а хлопці-українці встановлювали станки. Тільки після цього повернувся Андрій Забіяка додому, у село Підсіне.

Середа Марія Сергіївна (Солоп)

Народилася 25 вересня 1925 р. у с. Вільховий Ріг Полтавського району Полтавської області.

"Я народилася в селі на Полтавщині. У сорок другому році забрали мене у Німеччину. Німці зайняли Полтаву, до нас дійшли. Я не ховалася: куди? Ліс у нас під селом невеликий – гайок. Відвезли мене батьки на санях на станцію. Із собою дали соломи, нею в дорозі і топили. Їхали з такими ж молодими як сама, холодно, ноги пообморожували. Де яка станція, вискочимо, украдемо десь якийсь дрючок і топимо грубку – гріємось. Приїхали в саму Німеччину на розподільний пункт: там нас покупали і побрили. Потім оприділили нас в город Вайдена. Хазяї-

німці ходять, вибирають собі робітників. Хто понаравиться, забирає. Працювала я в одного, але недовго: по-німецькому балакати неспособна і попросила перевести мене на фабрику. Фабрика гончарна: робили горщики, чавуни, цеглу. Жили з дівчатами в бараці. Годували нас непогано: картоплі наїдалися. У неділю нас відпускали погуляти на три години і платили півтори марки на тиждень. Ми з дівчатами купували битончик лимонаду. В один із таких вихідних я з подругами пішла фотографуватися. Тут нас перестривають українці хлопці, які працювали на залізній дорозі, на путях наладчиками. Розпитали, де ми живемо, кажуть: "Ми до вас приїдемо". Ось настав той день. Ми, сороки, повиходили. Як знайомитися? Я ж прямо не скажу, як мене звать. Вирішили провести збори. Позаписували всіх присутніх по імені, по-батькові. Це так шуткували. Після того дня Федя став у мене бувати кожної неділі. А в будні писали один одному пісьма. А його ж годували багато хуже, ніж нас, одягу не давали. Він ходив, бедний, грішним тіличком світив. То я носила йому свій хліб.

Три роки ми з ним так зустрічались, потім увійшли в Німеччину американці і звільнили нас. Ми з Федею вирішили, що будемо тепер вмісті – рішили свою судьбу. Але його забрали ще служити в армію, а я поїхала додому. Жила у батьків, ходила в колгосп корів доїть. З Федею переписувалась, ждала його. Більше нікого не хотіла бачити. Получу пісьмо, прочитаю його разів двадцять, погомоню до нього. І батьки його мені теж писали. Минуло п'ять років, раптом перестав він писати. Нема мого хазяїна, нема моєї пари. Що за причина? Коли таки присилає: питає, якщо не замужем я, то приїде.

Приїхав. З гармонню, з шишкою весільною: жениться. Я розчісувалась біля вікна, бачу: йде. Розтірялась я, а в снігах вже чемайданом стукнуло, заходить. Посідали. Каже: "Марусино (він так мене все життя і називав), я по тебе приїхав". А я слухаю і не вірю. Він показав документи, що не жонатий. Пішов до матері моєї, я чую через стіну мовив: "Здрастуйте, мамо". Я в плачі. Так і рішилась моя судьба. Поженилися ми. Повіз він мене до себе на Батьківщину – в Стів'яги. Веде, а через забори усі виглядають, кругом хати обступили, думають: царицю якусь везе. А я боюся, тіло труситься, питаю в нього: "Що мені робити?". А Федя відповідає: "Кого я цілуватиму, того й ти цілуй, кому руку подаватиму, тому й ти".

Прожила Марія Сергіївна із своїм чоловіком Федором тридцять один рік, а потім його не стало. Вже двадцять чотири роки жінка сама. Виростила двох дітей, має чотирьох внуків і двох правнуків. Сім'я гарна, але... Все частіше перед сном, увечері приходять спогади. Молоді роки, німецька

неволя і її єдина любов. Бабуся розказувала мені про неї з усіма подробицями, так як уміють це тільки жінки. Для них кожна дрібничка дорога і важлива: хто як подивився, в що була вдягнена, де гуляла тощо. Ці спогади тішать її серце, вона береже їх як найцінніший скарб.

Зозуля Михайло Данилович

(Розповіла Тулуб (Зозуля) Марія Данилівна, 1929 р. народження, сестра).

Зозуля Михайло Данилович народився 26 листопада 1926 р. У Німеччині перебував з 9 листопада 1942 р. по 23 квітня 1945 р. Був у концтаборах Освенцім і Бухенвальд. Освенцімський номер 11 026 (точно не пам'ятаю).

“Михайла і його друга Бову Івана Григоровича забрали 7 листопада 1942 р. Хлопців забрали не по роках, їм не було ще й шістнадцяти. Їх визначив поліцай Тихон Чуприна. Жили з ним по сусідству, і не любив він хлопців, не слухали вони його, не схилились перед ним. У неділю на кутку було весілля, хлопці гуляли там, а в понеділок забрали і відвезли у Переяслав, а потім на станцію. Біля Шепетівки хлопці втекли з поїзда і почали пробиратися додому. Було вже холодно, сніг і мороз. В одному селі вони попросилися до хати погрітися. Хазяйка посадила їх за стіл, дала їсти, а сама пішла і привела поліцая. Хлопців схопили. Спочатку посадили у сільську управу, потім вранці відвезли в Шепетівку, там били, допитували, а тоді знову загнали в поїзд і повезли у Краків. Так вони опинилися у Краківській тюрмі. Це була страшна катівня. Їх кинули у спільну камеру, де було десятків два чоловіків. І знову почалися допити, побої. Хто такі, звідки, чому втекли, хто батьки. А що вони могли сказати? Вигадали собі імена, версію про втечу, щоб хоч до матері не добралися. А тоді одного дня їх посадили у машину разом з іншими в'язнями і кудись повезли. Це був табір смерті Освенцім. Справжнє пекло. Іван був ослаблений, ледве на ногах тримався і його зразу ж відправили у крематорій. А Михайло залишився. Пройшов через усі страхіття, працював у каменоломнях. У нього на правому передпліччі був витатуйований освенцівський номер. Ходив у смугастій біло-блакитній робі та дерев'яних гольцшугах. На лівій стороні грудей і правому коліні носив трикутник червоного кольору і порядковий номер.

Мізерні раціони харчування та непосильна праця призводили до хвороб і виснаження людей. Тих, хто вже не міг працювати, знищували. З цією метою концтабір було оснащено газовими камерами та крематоріями, які диміли день і ніч, і дим піднімався високо в небо, розтрушуючи сажу навкруги. У таборі Аушвіц (Освенцім) щоденно знищували до дванадцяти тисяч людей. Крематорій не встигав спалювати трупи, тому їх складали у штабелі прямо надворі і спалювали.

Наприкінці війни, коли фронт почав наближатися, німці почали евакуацію в'язнів до інших концтаборів. Михайло потрапив до Бухенвальда. Там і пробув до 23 квітня 1945 р., коли табір звільнили американці. Німці хотіли вивести в'язнів із Бухенвальда, але не встигли, американські літаки почали бомбити довкола, скрізь лунали сильні вибухи. Була тривога. Бачив, як із деяких блоків погнали військовополонених, але їхнього блока не чіпали. Потім погнали ще декілька блоків. Всі були в напруженні, знали, що підходить кінець, або вб'ють, або залишать жити.

А другого дня, це було 11 квітня, в обід, здійняли тривогу і по радіо оголосили, щоб усі есесівці вийшли з табору. Зникли всі пости, з вишок теж. Скрізь лунає стрілянина, повз табір йде дуже багато американських танків, вони їдуть на схід. Декілька заїжджають до табору. Це був день звільнення, він його запам'ятав назавжди – 11 квітня 1945 р. Але в таборі знаходився ще дванадцять днів. Їх відгодовували, але їсти зразу боявся, щоб не померти, бо були такі, наїлися зразу багато і повмирали. Коли оклигав, перевели до наших, там пройшов перевірку і забрали в армію. Служив до квітня 1950 р. Як уже почав служити в армії, то додому прислав листа, аж тоді мати і сестра дізналися, що він живий. Усе життя його тривожили гіркі спогади. У День Перемоги він завжди плакав, згадуючи ті страхіття, через які вдалося пройти. Аж самому не віриться, що вижив у такому пеклі. Не любив про це розказувати, бо біль здавлював груди, але сестрі й матері розповідав, коли було особливо важко на душі”.

Марія Данилівна, розповідаючи все це, теж плакала. Помер Михайло Данилович Зозуля 2 серпня 1999 р. після третього інсульту. Вічна йому пам'ять.

Записано 20 лютого 2005 року

ПРОЕКТИ

МАТЕРІАЛИ ДО МІЖНАРОДНОГО ПРОЕКТУ “ІМЕНА ЗАМІСТЬ НОМЕРІВ. КНИГА ПАМ’ЯТІ КОЛИШНІХ В’ЯЗНІВ КОНЦЕНТРАЦІЙНОГО ТАБОРУ ДАХАУ”¹

*Сльоза зорі стоїть над обеліском,
Сховавши клопоти людські і сні.
Сьогодні треба поклонитись низько
Усім, усім, хто не прийшов з війни.*

Проект “Імена замість номерів. Книга пам’яті колишніх в’язнів концтабору Дахау”, присвячено невідомим сторінкам Другої світової війни міжнародний ініціаторами якого виступили німецькі організації “Форум Дахау”, “Товариство підтримки міжнародної молодіжної зустрічі та роботи меморіальних комплексів у Дахау”, “Дім молоді в Дахау”, Євангелічною церквою Примирення у меморіалі концтабору. Говорячи про мету проекту, член організаційного комітету диякон Євангельської Церкви Примирення в меморіальному комплексі концентраційного табору Дахау Клаус Шультц зазначав: “Головним задумом Книги Пам’яті є показати імена, що ховаються за номерами; виділити в’язня із анонімної маси та повернути йому його індивідуальність. Нам хочеться, щоб люди зрозуміли, що Дахау є не лише цим місцем. За значними цифрами більш як 200 000 ув’язнених та більш як 32 000 замордованих стоять окремі біографії, особисті долі та сім’ї переслідуваних людей. Ми хочемо повернути обличчя колишнім в’язням, показати причини та обставини їхнього переслідування на тлі нашого часу. Це є основною метою нашого проекту”.

Дахау – перший концтабір нацистської Німеччини. Почав діяти з березня 1933 р. у передмісті Дахау неподалік м. Мюнхен. З 1934 р. він був переданий у відання СС. Мав багато філій. Для націонал-соціалістів він слугував моделлю для більш як 2000 концтаборів у Європі. Першими його в’язнями були політичні противники націонал-соціалістів. Пізніше до табору почали спрямовувати осіб, що за своїми расовими та релігійними ознаками, а також громадсько-суспільною позицією суперечили нацистській доктрині розвитку арійської держави. Аби опинитися в концтаборі було достатньо одного критичного зауваження чи приналежності до однієї із переслідуваних категорій. Потрапляння до нього для дуже багатьох людей означало смертний вирок. У період між 1933 та 1945 рр. до концтабору Дахау було кинуте більше як 200 000 осіб.

Під час війни більшість його ув’язнених становили громадяни окупованих країн Європи. Перші полонені з Радянського Союзу потрапили до нього восени 1941 р. Усього в Даху загинуло біля 70 тис. осіб, з них майже 12 тис. становили вихідці із СРСР.

Ідея створення “Книги пам’яті колишніх в’язнів концтабору Дахау” виникла в 1997 р. Прикладом для її втілення було видання подібного проекту під назвою “Імена замість номерів. Книга пам’яті Старої Синагоги в Гессені”. Розпочати процес його втілення в життя стало можливим у 1999 р. за допомогою організаційного комітету, до якого увійшли згадуваний вище Клаус Шультц та тодішній педагогічний працівник Товариства зі сприяння інтернаціональному молодіжному руху Уве Найріх. Щороку 22 березня, на річницю спорудження концентраційного табору презентуються нові біографічні сторінки пам’яті. Колишні в’язні, члени сімей, школярі та просто зацікавлені особи, складаючи їх, створюють таким чином меморіальні знаки. Вони унаочнюють долі ув’язнених, що були вихідцями із 27 країн світу.

На початку проекту його ініціатори організували запис біографій колишніх в’язнів концтабору Дахау, які проживають в Німеччині та Франції. З листопада 2005 року проект стартував в Україні. У ньому узяли участь робочі групи з Києва, Львова, Вінниці, Полтави, Харкова, Сімферополя та Переяслава-Хмельницького. До складу останньої увійшли співробітники, студенти та аспіранти ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”: Світлана Чернецька, спеціаліст з музейної справи відділу гуманітарних та міжнародних зв’язків (керівник групи-майстерні); Тарас Нагайко – керівник навчально-наукового центру усної історії кафедри історії та культури України; Інна Демуз – аспірантка кафедри історії та культури України; Микола Губочкін – магістрант історичного факультету; Ольга Метелиця – магістрант факультету педагогіки і психології, керівник студентської соціальної служби університету; Сергій Зражевський – студент історичного факультету; Оксана Вовчок – студентка історичного факультету; Леся Редько – студентка інституту фізичного виховання та природознавства. Учасники проекту отримали унікальний шанс провести власне історичне дослідження та можливість здобути практичні навички з усної історії. З цією метою із 17 по 19 лютого 2006 р. у Львові було проведено навчальний семінар у якому узяли участь представники з України та Німеччини. Координатором проекту Сабіною

¹ “Namen statt Nummern. Gedächtnisbuch für die Häftlinge des Konzentrationslager Dachau”.

Герхардус спільно з вітчизняними фахівцями було проведено ряд теоретичних та практичних занять з усної історії. 20 березня 2007 р. у меморіальному комплексі колишнього концтабору Дахау пройшла презентація сторінок Книги Пам'яті, підготовлених українськими учасниками проекту.

Нижче подано матеріали зібрані учасниками робочої групи-майстерні, що діяла в м. Переяславі-Хмельницькому (Україна). Це біографічні відомості, інтерв'ю, листи, світлини де міститься інформація про долі дев'яти українських громадян – колишніх в'язнів Дахау.

СЕРГІЙ ГНАТОВИЧ БАШТАН

Біографія

Баштан Сергій Гнатович народився 17 квітня 1926 року в селі Лозоватка Шполянського району бувшої Київської зараз Черкаської області в родині колгоспників (батько працював трактористом, мати – в ланці). Закінчив сім класів. Коли розпочалася війна, ходив на роботу – німці змусили. У 1943 р. забрали до Німеччини в місто Ерфурт. Сергій Гнатович потрапив туди не один, а ще із двома товаришами з рідного села: Якименком Олександром і Коломійцем Миколою. Працювали на шлаковій фабриці: сортували шлаки, відкидали вугілля, грузили його у вагони і відправляли до місця призначення.

Сергій Гнатович згадує, що на іншій станції група розвантажувала вагони з картоплею, яблуками і вони туди ходили, щоб взяти хоч щось поїсти. А недалеко від шлакової фабрики знаходився табір військовополонених, де утримувалися росіяни. Туди робітники носили тютюн, якого Сергій Гнатович набрав ще з дому ціле відро ("дід дав"), обмінювали його у в'язнів на горох. А вже остарбайтери працювали на фабриці тяжко, а їсти хотілося. Голод штовхнув їх на злочин. На станціях залишилися замкнені вагони з картоплею. Сергій Гнатович розповідає, як із товаришами відкривали ці вагони і брали продукти, а також теплу білизну. Пізніше почали туди приходити інші робітники, з інших таборів. І вони "торгували", продавали і їм цю картоплю і білизну. А коли німці почали відкривати вагони, то побачили там недостачу. До того ж з'явився зрадник: один росіянин, який і виказав "злочинців". Прийшла поліція і відправила усіх до Бухенвальду.

У цьому концтаборі, як майже і скрізь, був крематорій, стояли вишки, територія була обтягнута колючою проволокою. Всі тільки й поглядали на той крематорій, "коли потрапиш у

нього". Сергій Гнатович з двома друзями втрапили до бараку не з росіянами, а з німцями. Але, як згадує чоловік, їх там не ображали. Старший по столу (працював бригадиром групи сантехніків) завжди приносив їм добавку каші якоїсь, за це Сергій Гнатович віддавав йому свою частку тютюну, адже сам не палив. А тютюн давали усім в'язням.

Табір Бухенвальд мав свій завод. І ось полонені працювали на території цього заводу: рили канали, прокладали труби. Проте одного разу концтабір піддався бомбардуванню, під час якого загинув Олександр Якименко. Сергія Гнатовича разом із Миколою Коломійцем перевели в польський блок. Коли поляки отримували посилки, то ділилися завжди харчами також із ними.

Розповідь торкнулася й такого моменту: підйом кожен день відбувався в 6 годин ранку. Вмивалися всі до пояса холодною водою з-під крана, витиралися сорочкою, одягалися, потім йшли снідати: давали каву без цукру, ложку патоки чи сиру, маленький кусочок ковбаси, хліб із маргарином. Після сніданку в'язні йшли на роботу. Грала музика – духовий оркестр; музиканти були одягнені в сині куртки, червоні штани, хромові чоботи. Есесівці підганяли палицями, якщо в'язні йшли не в ногу. Команда робітників складалася з 15 чоловік, серед яких переважна більшість були німці-злочинці, росіян було лише кілька осіб. Керівником цієї команди був безрукий комуніст, який добре поганяв полонених. Але коли есесівці не слідували за робітниками, то можна було й побайдикувати, постояти деякий час. Робочий день закінчувався в 6 годин. У табір знову йшли під музику. Вечеряли, потім оголошували відбій.

Були дні, коли деяких в'язнів брали на "транспорт", возили працювати на підземні заводи, що належали концтабору Дора. Через деякий час звідти приїжджали грузовики з трупами людей: їх привозили палити в крематорії. Покійників замінювали іншими.

Сергій Гнатович розповідає, що одного разу під час роботи він залишив своє місце і вирішив піти у військово-містечко на прогулянку, щоб ввечері повернутися. Його окрикнув охоронець, проте чоловік не зняв головного убору і пішов далі. Тоді вартовий крикнув: "Руський – свиня! Не хоче працювати!", догнав в'язня і почав бити палицею. Іншого разу С.Баштан вийшов до залізничної колії, сів на вагонетку, але це побачив охоронець і вибіг із сторожки. Тікати було вже пізно – тому Сергію Гнатовичу знову "почухали боки".

Під кінець війни полонених переправили до міста Фльосенбург, у табір, який знаходився в горах. До бараків вели довгі східці знизу вверх.

Служба в армії (м. Ворошилов-Усурійськ, Далекий Схід), 1948 р. Баштан, Сосна, Полов'янок (справа наліво)

Там уже в'язні не працювали. Як перегонили до цього табору, згадує Сергій Гнатович, деяких полонених німці добивали по дорозі. А на ніч всіх заганяли в балку з водою, щоб було чути, як хтось намагатиметься втекти. Полонені цілу ніч стояли в холодній воді, а вдень ішли. Були вимучені, голодні, адже давали по одній хлібині на п'ятьох осіб. Тому змушені по дорозі рвати щавель та їсти його.

На деякий час Сергій Гнатович потрапив до Дахау. Після приходу на територію Німеччини американців, бувши полонені були переправлені до Австрії в місто Лінц, а звідти – у Відень. Там військово-польовим военкоматом призначався до армії, служив в Угорщині, Чехословаччині (відновлювали мости на Дунаї, які були підірвані). Деякий час перебував на Україні: у Львові. Потім був відправлений на Далекий Схід, де прослужив ще чотири роки.

У 1950 р. демобілізувався, приїхав додому. Відпочив трохи, далі пішов працювати: спочатку в кузню, потім – на ферму скотарем, фуражиром, пізніше став бригадиром, механізатором. Одружився, має сина і дочку.

ІНТЕРВ'Ю ІЗ СЕРГІЄМ ГНАТОВИЧЕМ БАШТАНОМ

“Народився я в Лозоватці 17 квітня 1926 року в сім'ї колгоспника: батько робив тракторістом, мати робила в ланці. Малим корову пас. Пішов у школу, ходив у школу сім год – не кончив, бросив. В 41-у почалася війна. Гонили на роботу німці, ходив на роботу. В 43-у році був забратий в Германію. Зразу робив – город Ерфурт, на шлаковій фабриці. Зі мною було ще два з Лозоватки товариші: Якименко Олександр і Коломієць Микола. Робили ми на шлаковій фабриці, розгружали шлаки, там їх сортували, відкидали вугля. Де було вугля одкидали, котре велике – руками, а то дрібне, то те механізмами одділялося: водою одмивалося; дрібне оддільно, а крупне оддільно. То знову грузили на вагони і відправляли десь. Раньше там була... робили шлакоблоки, строїли город. А у війну шлакоблоків не робили, а так тільки, сортували й відправляли.

Фабрика стояла на станції, там станція вузлова – город Ерфурт. Ну, ми ходили (осінь була) то що возили картошку в вагонах, відкриті яблука возили на станцію, то брали там, де було – попадало (*нерозбірливо*). Там молоді були. Коло нас був військовоплений лагерь, руський. Мене як брали в Германію, так дід нароби́в табаку відро, то я тим військовопленим через проволку подам табаку, а вони мені дадуть горох – шуре (вони робили там на складах, на станціях, то, мабуть, оставалося). А тоді стало вже осінь, холодно (*нерозбірливо*) закриті, а вони ті хлопці кажуть воєнним, що ви дурні всі, молоді, будете з голоду погибать; ідіть на станцію. Ну, ми почали так ходити на станцію, ото ходили – було одкрито. Тоді вже вагони закриті. Начали скривать вагони. Картопля, її не скривали, так брали, а тоді вже з других лагерів почали ходити та торгувать (*смiх*). А потом почали вже провірять ті вагони, ну скривать. В нас дід, старик, руський з Донецької області. Він нас ненавидів, бо ми молоді були, а він старий. Звали “комсомольці ви, партизани, вас тут годують, а ви робить не хочете”. Обшiм, він німцям... Де ми робили, той не́мец знав, що ми ходили на станцію, бо ми варили картошку в бараці, а він приходив в барак, будив нас рано, ввечері приходив, ставні закривав на вікнах, щоб свету не було, бо ззаду була в нас електростанція. Ну, й нас тоді старик видав. Прийшла поліція, нас забрали. Цей німець тоді казав, що “всі ви молоді – дурні, треба було взятъ мішок картоплі та його кинуть під поїзд” (*смiх*).

Одвезли нас в Бухенвальд. Прийшли – проволка колпача, вишки, крематорія в лагері. Поглядали на крематорій, коли попадеш в неї. Бува, не кожен день горіло. Попало, нас хлопців, попа-

ло п'ятнадцять чоловік, то ті були в руському блоці, а нас троє чогось попало у другий блок, німецький. Були там усі на другому етажі, були там часті дерев'яні бараки, а часті – кирпичні, двухетажні. А ми попали втрюх, один, Коломієць попав на другий етаж, а я з Якименком, товаришем, то попали между немців. Німці були в нас в отделенії, до нас нічого, не обіжали, нічого. Старший стола, він робив бригадіром по сантехніці в лагері, то де він брав баланду, приносив котьол... баланди. Я йому віддавав табак, нам давали табаку по-трохи, я не курив. Робили ми у... Команда називалась "Вербухенвальд" – "Завод Бухенвальд". На території заводу канави рили (*нерозбірливо*), чи труби туди проводили якісь, чи шо...

Ну, коли лагер розбомбили, то нас вже переселили. Тіх в руський барак. Якименко, як цей лагер бомбили, попав під бомбюжку, погіб, а з цим я остався. Нас з Коломіємцем після бомбюжки перевели з того барака та перевели сюди, там польський блок, ми з поляками були. Так все було байдуже, вони нічого, не придиралися, нічого, не казали, шо ти руський. Вони получали посилки, поляки, ну іностраниці, то вони всі получали: французи, і німці, й поляки. Поляки, то їм Красний Хрест... Получать, то за столом сидять, то всім ділив, не казали мені, шо ти руський.

А робив, в 6 часов підйом, вмиваться, вмиваться должен до пояса, роздіваться, миться; вода там така з крана, холодна, рубашкою втерся (*смій*), одягайся. Позавтракали (*нерозбірливо*), кофе без сахару, ложка патоки або ложка сиру, або ковбаси там на два нігті (*смій*), маргарину. Воно поки дойде, то... Потом після завтрака на роботу, музыка грає, під музику, солдати, есесовці з двох сторони палицями, якщо не в ногу идеш, то будуть ставить по плечах тоді. Вдень на роботу ходили, то одне кофе получали, їсти ж нема чоґо. Ту скибку хліба зранку з'їв. Там копали, (*нерозбірливо*) там була, немци робили... Нас було, скільки там, п'ятнадцять чоловік робило. Були із нами ше двоє чи троє руських кромі нас, а то німців було багато. І провірять приходили есесовці: вони є чи нема, всі строїли, дивилися. І брали, заражали якимись болезнями, робили сиворотку, і солдатам кололи. Взяти, отдохнув трохи, потом опять на роботу. Яке время вийшло...

Начальник команди був комуніст безрукий, то тоже такий, шо ганяв. Раз я попав був, заробив по уху. Не робив, та взяв пішов, та вони питають: "Куди ти идеш?", а якщо долі скинуть головний убор і руки по швах, то він не питає куди идеш, а я взяв, та й пішов у военний городок подивиться, шо там робиться, а ввечері назад вернуся. А він, цей шо в лагері: "Руський – свиня! Не хочеш робить!" та два рази по уху. Ну, це як есесовці на роботі, то можеш стоять цілий день.

Там така земля з камінцями, то один довбає киркою, той викидає. Як немає есесівця, тих німців ганяли, а за нами ніхто не дивився. Той довбає, а як есесівець появився, то той викидає, а той стоїть. Один ходив, на нього "конюх" казали, любив коні, там був скотний двір, туди ходив, там робив командурфюрером; казали хлопці, які там робили, "приходить, бере шкребло і коні чистить". Видно, бауер якийсь був. Я тоже два рази попав йому. Рано вийшли на роботу, а там поза лагером дорога, вони сиділи, прибирали, там состави ходять. Я вийшов, на вагонетку сів та закімарив, а він глядь, там хлопці казали. Та вже було пізно тікати, він мене з ніг збив та трохи боки почухав.

Робота кінчалась у 6 часов, конец робочого дня, йшли в лагер. Ввечері прийдеш, скільки там – 750 грам, він називався... мисочки такі... і вже на столі воно стоїть розлите. Повар як успів, а вже як пізно прийшли, бо поки там дойдеш під музику опять в лагер.

– А яка там музыка грала?

– Духова. Спеціально були музиканти, сині такі куртки на них, червоні штани-галіфе, хромові чоботи. Вони прийшли, відіграли, пішли собі в лагер. Рано і ввечері їхня робота. А потом одбой. Идем на повірку, то ввечері тоже музыка грає. Кажен блок знав своє місце, де стояли. Приходили, на кажен барак був есесівець, блок-фюрер, він отвічав за блок. Дивився, чистота в бараці чи шо там... Там перещитали – всі, а як не хватає, то пока не найдуть де, шо, будеш стоять.

– Ви довго в Бухенвальді були? Чи Вас перевели в інший табір?

– То вже в кінці, не помню якого числа прибув і коли вибув, нас оттуда (*нерозбірливо*), нас отравили в город Фльосенбург, в лагер, у горах. Цей був, то возвишеность така, де Бухенвальд був, а там, де ми були у Фльосенбурзі, в горах. Бараки – зроблені сходи вгору, вгору, барак стоїть; внизу там були ше бараки. Ми там довго не були, на роботу там вже не ходили.

Був лагер Дора, куди відправляли на транспорт, підземні заводи там були. Туди возили, забрали людей, а оттуда привозила машина кажен день чи через день трупи, в крематорій. А в лагері тут такого не було, щоб вбивали. Може, там якогось привозили та вішали, хіба ти там все бачиш, шо робиться?

З лаґеря в лагер як перегонили, то як одстав, то вони ж не кидали, а добивали, еслі там ззаду. (*нерозбірливо*). Раз гнали, там балка така, там було води, то нас вночі загнали, щоб їм чуть було. По дорозі давали маленька хлібина така, строєм ідем – на п'ятьох ту хлібину. Дадуть раз в день, ішли, щавель ріс по дорозі та щавель я рвав.

Знов евакуїрували в Дахау, прийшли ми туди, то там вже американці були, то ми не робили.

Там мало зовсім були. Американці відправили нас в Австрію, в город Лінц. Там тоже лагер, чи шо, був. А потом забрали, відправили вже американці туди в Лінц, а з Лінца тоді попали у Вену. Призався в армію там воєнно-польовим воєнкоматом і там служив я зразу. В Венгрії, Чехословачії. Город Комарнов, в Чехословачії: востанавливали мости на Дунаї. Там в селі одному, де траса йшла, там мост на Дунаї, Братіслава, Чехословачія, – один прольот упав у воду, підняли його, востановили, здали мост мадярам, венграм, і тоді нас одправили на свою територію, у Львов. Побули ми трохи у Львові. Відправили на Дальній Восток. Служив на Дальньому Востоці в армії, чотири годи на Дальньому Востоці прослужив. В 50-у годі демобілізувався, приїхав додому. А дома оддыхнув трохи, тоді пішов на роботу. Робив у кузні, потім пішов на ферму; на фермі робив скотарем, фуражиром, бригадіром молодняка робив два годи, потім на СТФ робив по механізації. Ну, в 50-у годі демобілізувався. Пішов на пенсію, дома тепер.

– Розкажіть, що Ви пам'ятаєте зі свого дитинства. Що Вам найбільше запам'яталось?

– Нічого не пам'ятаю. Нічого цікавого немає.

– Розкажіть тоді детальніше, як Вас забрали до Німеччини.

– Ну, як забрали? Привезли у Шполу, хто 26-й год, дівчат і хлопців, погрузили у вагони, заправили в город Ерфурт, а там розбирали: хлопців туди, а дівчат туди. Ми всі вмісті були, попали троє.

– То Ви спочатку остарбайтером були, працювали на заводі, а вже потім попали...?

– Ми були, я ж кажу, на шлаковій фабриці ми робили.

– А чому Вас тоді у табір відправили?

– Ходили на станцію.

– Це Вас саме за це?

– Ми відкривали вагони, і цей руський дядько видав з Донецької області був, Басов Михаїл. Картоплю брали, а тоді пішли на станцію та відкрили вагон, там було тьопле більйо. Там ми набрали та думали продати, і нас той дядько видав, і нас забрала міліція. Посиділи ми трохи в (нерозбірливо), а тоді одправили нас туди, в лагер.

– А правда, багато хто згадує, що в квітні 1945-го року у Німеччині сніг випав, в Дахау? Чи такого факту Ви не пам'ятаєте?

– Ні. Я в Дахау мало був.

– Ви були в самому Дахау чи у його філіях, великих дочірних таборах?

– В самому Дахау недовго. Нас відправили, війна кончилась, нас відправили американці в Австрію в город Лінц.

– А розкажіть як людей відправляли в крематорії палити.

– Хіба я їх там щитав? Хто туди в загорожу йшов? Туда нікого не пускали. Палили. Хіба ти все бачиш? Там спеціально загорожено. То заходила машина. Нікого туди не пускали.

– Розказували, що коли в'язнів били і вони вмирали вночі, то їхні трупи викидали.

– Не бачив я такого.

– А що били, Ви бачили?

Так, ні з того, ні з сього, то не били. Може, вже як був кінець війни, то забували кого поїть, давать їсти. Немці голодні були. А там були комуністи: польські, чеські, іспанські, німецькі. Нам не казали, які ми, чи політичні в'язні, чи... Одвезли туди. А руські, за шо не попав, пришивали політику. Носили ми красний треугольник, буква "Р" і номер. В мене був номер "24 962". Там по імені не називали. По радіо, чи як треба, шось провинив, то по номеру. Номер такий-то. Німці були уголовники там, а ми..."

Інтерв'юер: Інна Демуз

Дата запису інтерв'ю: 5 лютого 2006 р.

Транскрипція: Інна Демуз

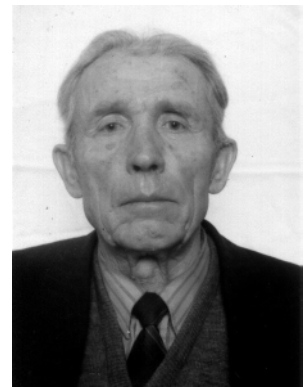
МУСІЙ ДМИТРОВИЧ ГАЛАЙКО

Біографія

Галайко Мусій Дмитрович народився 10 червня 1925 року в селі Тинівці бувшого Буцького району Київської області (зараз Жашківський район Черкаської області) в родині колгоспників. Згадує своє важке й голодне дитинство, також період голодомору 1932–1933 рр., влаштованого радянською владою та особисто Й.Сталініним для залякування українського селянства, яке не бажало віддавати власне господарство до колгоспів. Але, на щастя, всі з його родини залишилися живими. Мусій закінчив дев'ять класів, мріяв поступити у Київське артилерійське червонопрапорне училище. Проте трапилося зовсім інакше – розпочалася війна.

Мусій Дмитрович підлягав мобілізації. Всіх військовозобов'язаних збирали й вони пішки йшли за Дніпро. Частина тієї молоді потрапила на оборонні споруди. В їх числі був і Мусій Дмитрович.

Весною 1942 року Мусій Дмитрович потрапив у полон. А сталося це так: молодь перебувала на оборонних спорудах у районі Харкова, коли німці рвалися углиб країни. Німецькі тан-

ки зайшли з тилу, здійснили обстріл. І всіх полонених відправили у табір в Костянтинівну Донецької області. Неподалік знаходився совхоз Отрадовка, де перебували й цивільні, зокрема, й жінки. Мусій Дмитрович згадує, що коли вони працювали в таборі в Костянтинівні (будували споруди, рили траншеї), то німці з літаків кидали вниз листівки з написом “Дамочки, не копайте ямочки!”.

Мусію Дмитровичу з товаришами вдалося втекти із цього табору. Але вони були затримані і відправлені у табір до Німеччини, в місто Нюртінген (неподалік від м. Есслінгера). Працювали на заводі братів Геллер. Пощастило втекти і звідти. Але знову невдача: втікачів помітили і доповіли поліції. Поліцейські їх наздогнали, наділи наручники і побили. Після цього відправили у в'язницю міста Штутгарт. Мусій Дмитрович там перебував два місяці “у великій камері, осіб на сорок”, як він згадує. Потім деяких в'язнів погрузили на “транспорт” і повезли в Дахау.

Спершу в концтаборі провели дезинфекцію: загнали усіх в баню. По дорозі туди вже били. Новоприбулих полонених помістили в блок “17”, обстригли, а росіянам (росіянами були всі вихідці з Радянського Союзу) ще й вистригали посеред голови полосу.

У Дахау Мусій Дмитрович побув недовго. Полонений німець Зеп Шнайдер умовив кількох росіян “поїхати на транспорт”, мовляв, поза межами головного табору буде краще. Приїхали в ліс, що знаходився недалеко від селища Гендорф. Філія Гендорф неподалік міста Бургкірхен у районі Альтоттінга існувала з жовтня 1943 по квітень 1945 рр. Близько 250 в'язнів працювали на фірмі “Аноргана”, дочірньому підприємстві “ИГ Фарбен”. Посеред поляни в'язні, яких з Дахау взяли двадцять осіб, поставили стовпи, натягнули проволочку і підключили струм, тобто самі для себе збудували табір, де німці їх тримали майже до кінця війни. Це був невеличкий табір, на декілька бараків. З часом сюди підвозили ще полонених.

Мусій Дмитрович згадує, як в'язні працювали на різних роботах: іноді будували ангари для літаків, а частіше копали ґрунт і рили каналізацію, а також про те, як кожен день рано вранці будив їх старший кімнати, виганяв на площадку перед баракком, перераховував і доповідав есесівцю, скільки за ніч померло полонених (їхні трупи виносили до воріт). В'язні одягали свою полосату форму з вінкелем на лівій стороні, їли сніданок (шматочок хліба, коли якийсь шпинат, чи брукву, кольрабі, баланду давали – “пшонка пшонку доганяє”, – говорить Мусій Дмитрович) – і йшли на роботу: хто канали рити, а хто й працювати на земельних ділянках. Іноді зовсім втрачало-

ся сподівання вижити, адже чоловік згадував про те, як одного разу привезли два вагони полонених французів, розвантажили їх і відразу ж відправили до газової камери (щоправда, він не пам'ятає, де це відбулося). “Але жевріла трохи надія, – говорить Мусій Дмитрович. – Вірили в те, що залишимося живими і потрапимо на Батьківщину”.

На запитання, чи були в нього у таборі друзі, Мусій Дмитрович згадує, що друзями були всі, хто поряд на нарах лежав. З особливою “теплотою” говорить про одного француза. Той француз, коли отримував посылку, завжди виймав уже почерствілий хліб, сам їв середину, а цвіле віддавав Мусію Дмитровичу. Француз називав його “добрим русиком”. Поряд у блоці жили чехи, бельгійці, один люксембуржець. Потоваришував також з одним білорусом, Олексієм Василевським, з яким доля зводила ще й після війни: разом служили в армії. У таборі всі, особливо росіяни, між собою були дружні.

У кінці квітня 1945 року з Гендорфу полонених перегнали в табір в Мюльдорфі, де вони побули днів три-чотири. А з Мюльдорфу погнали в ліс. Там були викопані землянки – так званий “лісовий табір”, що знаходився біля Амфінга і належав до комплексу таборів-філіалів у Мюльдорфі-на-Інні. М. Галайко згадує, що всіх євреїв розстріляли вночі в “лісовому таборі”. Залишилися лише росіяни, а також вермахтовські війська, які здійснювали охорону. Війна вже закінчувалась. Десь близько було чути канонаду, постріли. Есесівці бігали по лісі з автоматами, брудні, із засуканими рукавами – хотіли врятуватися. Американські танки пройшли далі, дорогою на Мюльдорф. Але їм назустріч був висланий парламентар, який повідомив про перебування в лісі в'язнів. Три танки повернули до лісу, підїхали й пішли троцити огорожу. Це було після обіду чи під вечір. Мусій Дмитрович згадує, як всі полонені повискакували і відразу кинулись до бараків есесівців, повитягували звідти їхні рюкзаки з харчами. Адже ніхто нічого не їв майже три дні. Він витрусив рюкзак, там був хліб, з'їв його. І лише після цього полонені вийшли на дорогу й пішли з американськими військами, як казав Мусій Дмитрович, “на волю”. Ця подія сталася 2 травня 1945 року.

Після звільнення Мусій Дмитрович потрапив до Нюрнберга, де був збірний пункт для військовополонених, остарбайтерів. Він згадує, що бачив там намальований плакат: старий неголений чоловік, біля нього стоїть маленька дівчинка, можливо, онучка, і напис “Мы ждем тебя, родимый!”, тобто чекають полонених додому. Насправді, це була хороша вигадка, адже не так уже й очікували повернення на Батьківщину в'язнів німецьких концтаборів.

Спочатку всі пройшли фільтрацію, адже радянська влада підозрювала багатьох людей у співробітництві з німцями в період війни. Після цього один радянський старшина забрав Мусія Дмитровича і його товариша Олексія Василевського у німецьке підсобне господарство, звідки втік поміщик. Вони там трішки попрацювали, після чого були призвані до армії. Але у зв'язку з поганим здоров'ям – у Мусія Дмитровича була язва шлунку – він демобілізувався у 1947 році.

Приїхав додому. Родини вже не було: батька розстріляли німці, мати, сестра і брат загинули під час бомбардування; залишився один старший брат, який служив у армії. Треба було влаштувати своє життя. Тому Мусій Дмитрович екстерном здав предмети за десятий клас, потім закінчив курси колгоспних бухгалтерів-рахівників. Трішки працював у колгоспі, в конторі.

У 1948 році одружився. Дружина Ганна Василівна працювала в школі, тому "підштовхнула" й Мусія Дмитровича на цю дорогу. До 1950 року він закінчив курси іноземних мов. Шкільний інспектор запропонував місце в школі. Так Мусій Дмитрович розпочав свою роботу на педагогічній ниві. Разом із цим поступив у Київський державний інститут іноземних мов, відділ німецької мови, який закінчив заочно, отримав диплом. Педагогом пропрацював усе своє життя – 38 років. Був членом Комуністичної партії, у свій час перебував на посаді директора школи, був секретарем парторганізації. Пішов на пенсію.

З дружиною Ганною Василівною, дочкою Тамарою та сином Володимиром. с. Ризино, Звенигородського р-ну, 1965 р.

Виховав з дружиною двох дітей: Володимира й Тamarу. Син проживає в Москві, військовий журналіст у відставці, на даний час працює в Міністерстві оборони. Дочка працює викладачем у Смілянському технікумі харчової промисловості. Мусій Дмитрович має онуків.

На запитання, чи задоволений своїм життям, він відповів: "Так. Хоч було багато недоброго, але й було хороше. Я б, наприклад, знову пішов на педагогічну роботу. Так само прожив би своє життя, лише б унікав помилок". На прохання залишити побажання молодому поколінню, сказав: "Щирість, дружба, взаємодопомога". Так просто, але водночас так сильно, емоційно; ця фраза розкриває всі струмені душі Мусія Дмитровича, його прагнення, можливо, нездійснені мрії, ті принципи, якими він керувався у своєму житті, перебуваючи в концентраційних таборах, працюючи з дітьми. Саме з таких людей ми повинні брати приклад.

ІНТЕРВ'Ю З МУСИЄМ ДМИТРОВИЧЕМ ГАЛАЙКОМ

Транскрипція 1

– "Народився я в селі Теміївці бувшого Буцького району нині Жашківського району Черкаської області, а раніше то була Київська область. До війни я закінчив дев'ять класів. Мріяв поступити у Київське Червонопрапорне училище, артилерійське, туди приймали після дев'яти класів, такий був порядок. А чого я мріяв туди? – в мене старший брат був військовий офіцер. Так і мене тягло на військову службу. А от трапилося зовсім інакше – почалася війна. Ну, а з початком війни і зовсім змінилося життя, не тільки в нас, а і взагалі в усього народу. Десь після початку війни, десь через неділь дві-три об'явили, що проходить мобілізація само-собою населення військовозобов'язаних чоловіків, а той молодь, народження... які ще не служили в армії... народження двадцять другого, двадцять третього, двадцять четвертого, двадцять п'ятого року. Так я був, народився у 1925 році – туди підлягали і ми. Мобілізація це була вона така проста – збирали в районі, пішки ішли за Дніпро. Таке уявлення тоді було, що прийшовши за Дніпро, вже далші ми нікуди не будемо іти. Там якщо не зупинили німця до Дніпра, то за Дніпро ми не підемо. А стало зовсім інакше – частину використовували молоді цієї на оборонних спорудах, туди попав і я, а частина відправлялася в тил.

У 1942 році, весною, коли німець ввірвався на Кавказ, були запеклі бої, ми працювали на оборонних спорудах. Там ми попали в полон. Перебував у лагері військовополонених у

Константинівці. Там ... жити, вдалося втекти. Після того попав знову я в лагерь і відправили в Німеччину. Спочатку перебували в Німеччині в лагерь міста Нютінгем. Працювали ми на заводі братів Келлер. Там був такий великий здоровий обермайстер (ім'я). Він усіх добре... того... Звідти я втік знову з товаришами. Після того, як ми перебували у бігах, якщо можна так виразитися, не пощастило нам – нас знову зловили після цього, а там швидко ловили; в нас можна пройти було сто кілометрів і ніхто тебе не запитав: "Чого ти ...?" А там було вже як тільки замітили, хоча ми пробирались лише вночі, але, як той казав, не завжди вдавалося. Вдень нас замітили діти, не встигли ми втекти до лісу, як нас догнала поліція. Ну, як правило, наручники, і били. Після цього відправили в місто Штургарт в тюрму. Там ми перебували десь два місяці майже, мабуть два місяці. Я як попав перший раз у тюрму – камера така велика, осіб на 40, задихаються всі. Оце-то, думаю, так. Після тюрми нас вивели "на транспорт", це так називалося "на транспорт" – кудись будуть перевозити. Погрузили, привезли, загнали нас [нероб.] ідемо, дивимся: одна стіна така, за стіною рів такий, обведений водою, канава така, потом друга стіна, провіолока. Загонять – площа велика, думаю: "Що це воно за (не зрозуміло)?", і всі в полосатій формі. Оказується, нас привезли в Дахау.

Ну, тут як перше – дизенфекція, загонять всіх у баню туди, б'ють, не туди став, спершу починають кричати, а б'ють такі самі ж... ці... – в'язні, тільки німці, чи поляки, чи словом ті, хто старожили, і хто має чин відповідний там (це я вже пізніше знав). Да... Помістили нас в блок "siebzehen" ("17") 50 775, там тільки номери. Стригли всіх підряд, а росіянам, а росіянами були всі – і українці, і узбеки, ті, хто вихідці з Радянського Союзу, пробивали отак посеред голови полосу, крім того, що стригли. Для чого це було? Як ідеш по території лагерь навіть, чи й на роботі перед охоронником, есесівцем треба знімати цю тубітейку. Ну, а раз зняв, полоска є, то в нього рука тоді не дрижить, щоб чи бити, чи не бити. Росіяни ж... всі били їх.

Але там мені недовго прийшлося побути, знову "транспорт". І там був німець – Зеб Шрайдер, він говорив російською мовою, ламано так. Пізніше вже... да... і він набирив і ще з одним німцем (він був як бригадир, "... там називався), "...", старий комуніст німецький, який з приходом до влади Гітлера попав у цей концлагерь, як той казав, старожил; набрали вони команду – "Arbeitskomanda", "робоча команда". І цей Зеб, так нас там росіянів була частина, уговорив "давайте поїдем на транспорт, там буде лучше". Ну, і нас відібрали, поїхали на транспорт. Привезли нас в ліс, до його села, там якесь "Gendorf", ви-

грузили, нас двадцять чоловік тільки взяли і десять есесівців. Ну, за день ми у лісі там, на поляні, недалеко від якогось (нерозбірливо) заводу поставили стовпи, натягнули провіолоку і підключили струм – вже ми собі зробили загороду. Ну, короче, там побудували лагерь. Він невеликий був, ну, це так називалась "Arbeitskomanda on Dahau oder Mjulldorf", це недалеко від містечка, там порт Дахау, Мюльдорф. Це був тоже, якби сказати, лагерь, який належав до Дахау. А там в Дахау, там всі не поміщалися, хоч вони і вмирили, і били їх, а таких дочірніх лагерів у його було багато – (нерозбірливо), у Мюльдорфі, і я знаю, що... вже я пізніше, ще в деяких городах, я щось не запам'ятав, були ці... Ну, ми були в цьому таборі. Табір собою, це були, вже пізніше почали підвозити, розширяти його і так зробився лагерь.

Працювали на різних роботах: якісь ангари будували, видно для літаків, ну щось, а то більшість тягнули якусь каналізацію; а там же канаву копати – не то, що в нас – взяв лопату та й копаєш, а треба киркою довбати, бо там ті... камінчики такі... Ось така-то була робота...

І так ми там пробули майже до закінчення війни. Цей же Зеб Шрайдер, оказується, він знав російську мову, сам німець був, це я вже знав (нерозбірливо). З приходом до влади Гітлера, він був настроений більш так прогресивно, як би сказати, як належав до партії комуністичної на той час, він таємно перебрався в Радянський Союз. Там він жив десь в Саратові, казав він, так ми з ним то, така була розмова. А коли почалися бої в Іспанії, в нас тут готовили кадри для боротьби проти Франко в Іспанії на допомогу цим... повсталим іспанським робітникам, революційним військам, готовили кадри і в нас. Старалися, не тільки наші були в Іспанії в інтернаціональних бригадах, офіцери тоді, а й були із других країн. Його в званні лейтенанта направили в Іспанію вже наші, разом з нашими військами. Після того, як революція в Іспанії була придушена, він попав у полон. Ну, а з полону попав у лагерь до німців, до своїх вже.

Ну, оце я так відійшов від себе, то воно як такий спогад. Він дуже добре відносився до росіян, часом зберемося, там були пізніше вже італіянці, вони ж після капітуляції їхали додому, а німець їх роззброїв і не додому, а в концлагерь. То вони ж там тоже зазнавали трохи. Ну, а поскільки нас били і ми були найбільш росіяни, безправні, не завжди росіяни і піддавалися – давали здачу, між собою навіть, між заключонними, в'язнями. А цей Зеб завжди збере росіян і: "Я тебе сказав, терпите, терпите, еще не долго осталось!". Вони мали такий зв'язок і знали, що робиться у світі, бо ми рідко виходили, правда було таке...

І так, були ми в тому Гендорфі. Під кінець війни, в травні місяці, чи в кінці квітня, нас уже

почали вигонити звідти ночтю, перегнали нас у Мюльдорф, так, Мюльдорф. Там ми лежали в лагері голодні. Ну, вже тут канонада, вже видно, що підходить до кінця війни. Потім нас з Мюльдорфу вигнали у ліс. В лісі були землянки викопані, це тож була (*нерозбірливо*), їх взагалі в запасі було багато. Тут в Мюльдорфі було тисяч шість євреїв, їх вночі вигнали в ліс і розстріляли всіх, знищили. А нас вигнали у ці землянки, охорона була. Ми ще там лежали три дні. Потім чуємо, по дорозі канонада, а дорога недалеко була звідси, і гуркіт машин, танків. Зайшли сюди танки американські, трошили всю цю огорожу, охорона розбіглася. І так нас звільнили.

Після звільнення був у Нюрнбергу, в таких, бачте, містах знаменитих збірний пункт. Там збирали всіх військовополонених, в'язнів і остарбайтерів, всіх ... пересильний табір був. Там уже були представники нашого командування, ну, і відправляли на Батьківщину.

В нашій зоні окупації в мене був, по табору ще знайомий, білорус Василевський Алексей. На нашій стороні, в нашій зоні окупації тож були табори і всіх зразу у табір для перевірки, тому що було багато (*нерозбірливо*), які співробітничали з німцями. Вони, там же їх не відбирали, одні, ті, которі тікали на захід, до американців, їх ... не забирали, а деякі попадали сюди, значить треба пройти фільтрацію. Ну, проходили цю фільтрацію і я з цим Василевським, забрав нас один старшина в підсобне господарство наше, треба було там помагати по роботі, поміщик утік, залишилося господарство; наші назвали "підсобне армійське господарство". Ми там трошки попрацювали і зразу ж військовий польовий військомат призвав нас в армію. В армії я був до початку 1947 року. Але у зв'язку із таким поганим здоров'ям – в мене була вже язва жолудка – демобілізувався я в 1947 році.

Ну, треба було влаштувати якомсь своє життя. Приїхав додому, батька німці розстріляли, мати, сестра і брат загинули під час бомбардування, отам замикалося кільце Корсунь-Шевченківського оточення. Да, був ще один старший брат в армії. Ну, освіти немає такої – дев'ять класів, треба кінчати школу, хоч заочно чи екстерном. Екстерном я здав через рік за десятий клас, а до цього закінчив такі невеличкі курси колгоспних бухгалтерів-рахівників. Трошки працював там деякий час в колгоспі, в конторі, але це мене не влаштувало. Треба було щось друге. Дивився курси іняз заочно. Давай я й туди поступив, спільно щоб було. Ну, я поступив, закінчив ці курси іняз. В 1948 році женився. Дружина моя була учителем, ще й вона мене підштовхнула, познайомився я з нею, каже: "Що тобі це? Ану давай або в Умань оно іди в педучилище, або то...". Я кінчив курси іняз у 1950 році.

Каже інспектор: "Слухай, ти ж знаєш, ти ж уже курси закінчив. Немає оно вчителя німецької мови. Іди в школу, будеш працювати". Ну, і дають мені призначення, так я начав педагогічну роботу і разом з тим оформляюся в Київський державний університет інститут іноземних мов відділ німецької мови. Закінчив я його заочно, отримав диплом. Тридцять вісім років попрацював на педагогічній роботі, пішов на пенсію. Був на пенсії, вірніше, перебуваю зараз на пенсії. А працював я в Звенигородському районі, а дочка моя працює в технікумі викладачем харчової промисловості в Смілі. Там в нас не було родини, де я працював, ми сюди, вірніше, дочка із зятем проявили таку ініціативу, тут його мати жила недалеко, давайте будемо будувати хату тут. Ми її довго будували, років з п'ять. Побудували, то я вже оце тут живу із 1988 року. Дружина вже померла, п'ять років тому, а діти приїжджають. Благо, що в нас електричка ходить тут, то можна хоч три рази на день їхати сюди-туди. Оце таке, маю двоє дітей: дочку, сина маю.

– Задоволений, я, наприклад, на радянську владу не обіжаюся, все таки вчитися сприяла радянська влада ще й стипендію давали. Я здобув освіту, діти здобувають вищу освіту: дочка закінчила університет, син закінчив військову академію – військовий журналіст, в Москві проживає. Вже він у відставці, як кажуть, але працює у Міністерстві оборони, вже він як цивільний в Росії, в Росії там. Діти вжилися. ... Я, наприклад, зараз дивлюся на це навчання, скільки витрачають діти і батьки грошей, і якби ж хоч після цього дали направлення на роботу. А це що ж? Витрачається, витрачається, і дитина немає роботи. Оце тобі діло! Тоді ще й перевіряють, чи ти три роки, приїхав на ... За це я, наприклад, як той казав, дивлюся і мені це вважається найбільш ... Та й саме і здоров'я, медицина ця, скільки грошей треба витрачати на лікування. Тоді, казали, погано лікували. Погано, то хоч безплатно, а зараз погано, то ще й за гроші. От що мучить. А мені часто, багато на ліки приходиться витрачати. Я за своє життя переніс вже вісім операцій: дві з жолудком, з мочовиком, (*нерозбірливо*), грижа там. Ось таке...

– Розкажіть, яке відношення було до військовополонених в радянській Україні як Ви повернулись, особисто до Вас?

– Як вам сказати правильно? Спершу як-то відносилися з недовірою такою, так можна виразитись. Я ... навіть такий приклад: у Нюрнбергу була... лагер це був великий дуже, нас збирали всіх, ну, й наші військові, там офіцери, плакати такі ... їхати на Батьківщину на заклик. І такий плакат був: старик, такий небритий, як оце я зараз, і коло нього стоїть видно онучка, він так дивиться і підписано "Мы ждем тебя, роди-

мый!" , тобто очікують з полону нас. Ну, але як нас американці погрузили на студебекера, привезли в нашу частину окупації, тобто східну частину Німеччини, ті студебекера не встигли ще від'їхати (*нерозбірливо*), поставили нас і оточили нас, і в лагерь. Оце то "ждем", думаю. Ну, але це явище, я не вважаю, що воно було постійне і загальне. Мабуть, сама обстановка, сама обставина вимагала цього, що була недовіра, а як пройшли фільтрацію, перевірку цю, то нас, тих, кого вони вважали, то зразу в польовий військомат, призвали в армію, там ми й служили ще, на тій території. Отак, двояке воно, може взяти, хто, якби це сказати, якусь вину чув, відчував, то може воно казалося, але особисто я вважав, що це воно тимчасове таке. Оце так, ну, щоб шось таке погане, то я б не сказав би.

- А Ви в школі дітям розповідали про своє перебування у таборі?

- Звичайно.

- А як вони відносились до цього? Їм подобались розповіді?

- Краще відносились, ніж зараз відносяться. Тоді ще ж, тоді більш і діти, і батьки ще відчували війну ту, що була. Зараз, що ця війна? Війна, так, була війна, голодували. А яка вона була? Ну, важко було, бомбили, вбивали. Але це було таке абстрактне воно уявлення.

- Розкажіть, будь ласка, як Ви були в концтаборі, можливо, у Вас там були друзі, чи Ви з ними переписувались після звільнення?

- Були знайомі, були. Які? На нарах разом, поруч лежали і якщо той ще не вмер, то... Там не було так. Але були дружні між собою росіяни, дуже між собою. Коло мене ще лежав один француз на нарах, то він ще й казав, це я в нього був "добрий русик", да, от вони получали посилки, і поляки получали посилки, хоч невеличкі. І француз получав там буханку невеличку ..., то. А цей хліб, пока йому прийде посилка, то він почерствіє, то він обрізає це цвіле, то мені дає, це я в нього "добрий русик", то він їв те, а мені давав цвіле. Ну, оце була така дружба.

- А після звільнення Ви ні з ким не переписувались?

- Ви знаєте, не переписувався. По-перше, чогось тоді і в думці не було, як побув в таборі. Хотя я того білоруса довго знав, Василевського. Я з ним, перетиналися наші шляхи. Він раніше утік з цього лагерь, то я думав, що він... з цивільного лагерь, то я думав, що він десь уже хто-зна куди. А потом, як я попав у концлагерь, іду в концлагерь, а він сидить, то зустрівся я з ним. Потім нас розлучило, в армії ми з ним зустрічались ще. Я демобілізувався по хворобі, він ще залишився. Але так тоді чогось такі умови були, і ще я вам должен сказати, що в перші, та і взагалі, і не тільки в перші, а й пізніше влада, може, не влада, може це окремі особи, не дуже

шанували тих, хто був у полоні, і в лагерь так само. Ну, в концлагерь, то також, але все рівно, різні люди були і по-різному дивилися. Ну, не знаю, я здобув освіту, був членом партії Комуністичної, я працював і директором школи, і секретарем парторганізації. Ну, але якось так попервах було наче, що директором і парторгом там, чи членом партії може бути тільки той, хто не був... А потім воно все злягоджувалося якось так.

- Розкажіть про своє життя в концтаборі, наприклад, у що Ви були одягнуті, чим харчувались?

- Одягнуті... там форма одна: полосата форма і плащик такий, колір як... як халат чи шинель така, приблизно, шинель її можна назвати. Оце все - полосата форма і тубітейка така сама. Оце вся одіж.

- В кожного був свій номер, мабуть?

- Да. Ось тут номер. З лівої сторони, і трикульничок - "вінкель" називали, трикульничок такий. (*нерозбірливо*) мені отут тоже номер і вінкель. Червоний вінкель, цей трикульничок, носили політично заключонні, а росіянам усім чіпляли червоний вінкель, чорний носили саботажники, це деякі німці, я бачив, зелені - бандити носили, ну, це більшість із німців, а всім іноземним громадянам, майже всім, хіба може десь там, ну шось того., але як він скоїв якесь убивство якогось німця, то його вбили раніше, такшо того... Оце таке було воно.

- А розкажіть, будь ласка, що Вам давали їсти.

- Їсти... Бруква, кольраба, баланда така "пшонка пшонку доганяє", по кусочку хліба давали. Ну, доброго нічого не давали. Ото, шпинат, отаке їхне того... блюдо було для концлагерьників. Не було нічого, ото так. Як попадали там у Дахау спочатку на роботи, бо там же так: рано проверка. Старший кімнати "stubendinst", німець, рано "Aufstejt!". Да... Схвачуєшся і бігом на проверку. Рано... А він, щоб вислужиться, підгонить. Построїли весь блок, так, старший барака перещитує, заключонний німець, перещитує, скільки построяно. Ті, що за ніч померли, їх винесли до воріт. Він підрахував, що блок "siebzehen" там скільки-то, скільки-то заключонних, за ніч померло скільки, скільки-то. І в цей час заходить есесівець і він дає команду: "Eines Komanda!" І доповідає есесівцю "блок "17" скільки-то... (*нерозбірливо*)". Да... А потім ведуть на Appelplatz, всі бараки зводять тудя. І тут уже йде проверка і тоді arbeitskomanda, команда робочих, то там було так: адже Дахау мав свою землю, він жив... від держави він нічого не брав, там не давали що на утримання. Вони там мали свої городи, ну, хто попадав там десь на роботу, то якусь морквину, картоплину отаке-го могло. А ті, що каміння носили у каменоломні чи якісь копали канали, то тім нічого не попадало. В них був свій, свій бюджет.

– А що Ви відчували, коли перебували в таборі? Чи Вам хотілось додому? Розкажіть про це.

– Ну, звичайно. Звичайно додому хотілося. Мріяв. Що таке дома?. Адже думалося, хоча до війни жили бідно ми, так-то, але всерівно ходили в школу ми, бідність була і раділи, що нам краще живеться, як дітям в капіталістичному світі. Так ми були виховані! І це воно й не погане, я вам скажу, таке виховання було, хоча вже пізніше ми його то роздивились. То якби не було, а додому хтілося, хтілося додому.

– А Ви вірили в те, що Вас звільнять скоро?

Всякого було. Більш того думалося, що знищать, адже гонили до останнього дня, і багато полонених нищили. І, наприклад, як ми... Як можна було вірити в те, що ти виживеш, як на очах, я пам'ятаю, привезли два вагони туди, на територію, (*нерозбірливо*), розгрузили їх, французів, з французького опору там, привезли їх два вагони, розгрузили і зразу в газову камеру того... знали... Та й скільки наших було тоже погибло. Того, тож жевріла, як той казав, надія трохи... того... десь під кінець війни, і то думав, як виживу, то того так ... Важке то було...

– Розкажіть докладніше, як Вас звільнили з табору.

– Як звільнили? Оце ж я вам розкакую, як пригнали нас у ліс, там були землянки. Євреїв вибили. А нас в тих землянках оточили, там лагерь був свого роду. Охорона залишилася. Але якось так, я не ставив за мету дізнатися, склалося, що десь есесовці в останній день чи за два дні ділися і охорону приймали вермахтовські війська. А канонада чути, це ж війна, близько, вже чуємо, що есесовці бігають по лісі із засуканими рукавами, з автоматами, ховаються тут у ліс. А американські танки пішли дорогою на Мюльдорф, Ляйпціг. Канонада, вистріли. І пішло, а ми залишилися в лісі. Як тільки., щоб ми були ще залишилися на ніч, то вони б нас вибили, есесовці, так, вночі. А тут, цей вермахтові як оточили, точніше, взяли під охорону, правильно, взяли під охорону цей... в'язнів, цей табір, то вони, зараз я це уявляю так, щоб спасти себе, бо вони знали, що війна, кінець, ніхто не хотів умирати, то вони викинули білий прапор, щоб на них не стріляли американці, і вроді звідси парламентарій якийсь прокрався на дорогу і сказав, що в лагері табір в'язнів, то три танки повернуло сюди. І зайшли сюди, і пішли по цій загороді, по цій огорожі, розстрожили його, повискакували ми. Ну, як було вискакувати? Ми три дні голодні лежали, їсти хтіли. А есесовці у своїх бараках готовили собі рюкзаки у полон здаватися: їжу, папіроси. Але як ці танки підійшли, то вони розбіглися, рюкзаки покидали. Ну то ми всі кинулися у есесівські табори, скрізь, там де хто що їсти знайде. Ну, я знаю, що я якийсь рюкзак, і я його того... начав розв'язувати. Ну там ще накинулись, то мені попало кусок хліба, я й з'їв.

Та й пішли ми зразу з лісу на дорогу, на дорогу. Їдуть, війська йдуть. А ми куди йшли? На волю, якщо можна так виразиться. (*нерозбірливо*) забув, звідки така поступила команда, що в одному місті, містечку, там зробили уже, якби сказати, збір такий, а потім звідси уже нас переправляли до Нюрнберга. Оце таке все...

– Мусій Дмитрович, скажіть, Ви задоволені своїм життям? Ви ні про що не жалкуєте?

– Ні. Важке було. Ви знаєте, я зараз багато де в чому незадоволений нинішнім оцим порядком. Ну от, хоча, як люди тягнуться, мусять, але (*нерозбірливо*) розікрали країну таку багату, розтягнули все. Хіба можна було? Отут такий колгосп був-мільйонер, розвалити, щоб не осталося нічого. Та нехай міняються, суспільна формація, міняється, то нашо ж було знищувати таке, нащо було знищувати? А тут ми вже стали краще жити. Ми не знали кращого, бо нам було і те добре. Отак я це розцінюю. Було багато доброго, було багато і недоброго, ну я, наприклад, знову б пішов на педагогічну роботу. Важка була. Так би я, якби це я знову народився молодим...

– Можливо, б Ви так само прожили це життя?

– Да. Ну, може, як-то кажуть, помилки б уникав.

– Можливо, у Вас є якесь побажання молодому поколінню, так як Ви були все життя педагогом?

– Щирість, дружба, взаємодопомога. Геть отой індивідуалізм. А колективізм – він завжди спасає. А нас до чого привчають? До індивідуалізму. Тільки я старий, а то мені все... Гроші якби мені, а їх немає. А гроші забрали хитріші".

Інтерв'юер: Інна Демуз

Дата проведення інтерв'ю: 20 січня 2006 р.

Транскрипція: Інна Демуз

Транскрипція 2

– Скажіть, будь ласка, що Вам запам'яталося найбільше з Вашого дитинства. Яким воно було? Багато хто згадує про голодомор, можливо, Ви якісь факти пам'ятаєте. Можете розказати це.

– Я пам'ятаю добре про своє дитинство. Должен вам сказати, як і всі, дитинство наше було... ну... важке. Бідність відчувалася, але ми були більш виховані і віддані, ніж сучасні. Ми були голодні, напівголодні, а раділи, що нам краще живеться, ніж дітям у капіталістичному світі. Так були ми виховані. І я вам скажу, що це й непогане було виховання. Це була і любов до Батьківщини, до рідного краю. Ну, а ще й те, що ми не знали, як живе заграниччя. Казали, що там капіталісти – погано, а ми в більшій частині і вірили. А на своє виховання, я маю на увазі в нас, в Радянському Союзі, я б не сказав, що воно

було погане, виховання. Колективізм, дружба, взаємодопомога. Це відчувалось набагато краще, ніж в нинішніх умовах, адже зараз виховується в нас індивідуалізм в повній мірі, геть і діти на це налаштовані були... зараз. Оце так. А що я ще можу сказати за дитинство?

Ну, щодо голодомору... Я його не можу назвати голодомором, і якимось так і не сприймаю це слово "голодомор" в такому значенні, як його зараз стараються використати ті, хто знає, і ті, хто не знає, з такою метою, щоб очернити все те, що було в нас в Радянському Союзі. Адже його зараз подають слово "голодомор" – значить морили голодом спеціально. Я його знаю, голод цей. Був голод, можна назвати його голодом, бо... Чому я так говорю, що проти цього слова "голодомор"? Ніхто його не морив. Голод настав тому, що був неврожай. Не було чого, ото кричать "Забирали, геть із покришки вигрібали!" Ніхто нічого не вигрібав, бо не було чого гребти! Отак собі. І неврожай у колгоспі. В колгоспі дали на ті трудодні потрошки, картопля на городі не вродила, а тоді чогось вона й не родила така як слід: не було сортів (*нерозбірливо*), але теї картоплі хватало до Різдва, а після Різдва я був голодний тоже; вся наша сім'я тоже була голодна. Ну, оце мені слово "голодомор" воно як, ну, я з цим не можу погодитися. На йому спекулюють зараз. Я ще раз кажу, щоб очернити всю владу. Шо були недоліки, що було важко – то це факт. Отак я розумію це слово "голодомор", і не знаю я, чого так. Вірніше, я знаю, чого так висловлюються: очернити владу, звинуватити Росію, що спеціально росіяни направляли сюда комісію, вивозили все, щоб... Росія тоже голодна була... Росія тоже голодна була, і нема чого цю ворожнечу влаштовувати між росіянами і Україною. Це на цьому спекулюють, на цьому наживають собі індивідуми. Оце я так його розумію.

– *Можливо, Ви якісь факти пам'ятаєте, пов'язані з Вашою сім'єю.*

– Ну, які факти? Були в нас, крім батька і матері, старші брати два од мене і ще троє чи четверо менших за мене. Тоже голодні були, но з голоду не померли в нас у сім'ї, щоб померли з голоду, а що людей багато вимерло, то це я пам'ятаю. Шо їх хоронили без домовини, ями копали, там не було... спеціально була бригада цих, що хоронили. Там трошки давали якоїсь баланди більше, щоб їм було миси викопати могилу. Це було страшне таке, страшне. То воно було. Це не була радість така, що одні жили, а другі вмирили. Отак, в кого трошки збереглося щось з їжі, то ділили її потрошку там, щоб дотягнути її до весни, до хліба. Отак, я добре його знаю.

– *А де Ваші батьки працювали?*

– В колгоспі, в колгоспі батьки працювали.

– *Минулий раз Ви мені розповідали, що на початку*

ку війни Ви працювали на оборонних спорудах. Так? І Вас потім взяли в полон. А Ви можете розказати детальніше, як саме Ви потрапили в полон?

– Як? Дуже просто. Ми у, як його краще сказати, у 1942 році німці рвалися на Кавказ в районі Харкова, Синельников, Костянтинівна – це Донецької області. Там ми будували споруди, укріплення робили, а він, німець, я маю на увазі, в цей час прорвався другою стороною, обійшов танками, кинули всіх на оборону. (*нерозбірливо*) видали зброю. Але з тею (*нерозбірливо*) не можна було, не було сили в Червоної армії, я так розумію, я тоді ще недобре його розумів, це мені ще 17 років було. Я не розумів його добре. І окружив, з тилу німецькі танки зайшли. Обстріл... Полон... Зігнали всіх: і військових, і ополченців в лагерь у Константинівку. Це був совхоз Отрадовка, там... там... там нас... Там були і цивільні: дівчата, жінки. Ще як будували, копали там споруди, кзоти, доти, траншеї рили, німці бомбили, ще й кидали листівки "Дамочки, не копайте ямочки". Да, далі щось я забув зміст, а це запам'ятав. Оце таке, а потім втеча звідтіля, та й пішло, й пішло, пішло.

– *Я зрозуміла, що в самому Дахау Ви були недовго. Так? А потім вас перевели в Мюльдорф – дочірній табір, чи куди? Розкажіть про це детальніше.*

– З Дахау, я щитай недовго там був – карантин, там так воно називалося, це був блок "17". А що значить Дахау? Дахау – це один концентраційний лагерь, а від цього лагерь лагерьнята маленькі, як той казав, дочерні, і він, де треба робочої сили, я так зараз розумію, він швидко будував ці лагерь. Треба йому 200-300 чоловік на цій фабриці, він привозить нам з охороною. Швидко стовпи закопували, підтягали і пускав ток. А ці бараки, житло, тоже швидко будували – вони були дерев'яні, готові, спеціально десь штампували, робили їх, мабуть, не в Німеччині. І то скрізь оці лагерь, вони були дерев'яні такі, там же зими такої великої не було, і швидко ми його... Нас спочатку взяли двадцять чоловік і десять чоловік есесівців, охорони. Привезли нас у Гендорф.

– *А Гендорф – це що?*

– Село, село. І там якийсь хімічний завод був. Ліс тут, коло лісу, там галявина. Ми там будували лагерь. Це був невеликий лагерь, на два бараки. В кінцевому результаті там було десь за 200 чоловік, може до 300.

– *Це, получается, що Ви самі собі збудували табір?*

– Да, да. А хто ж будував? Він називався Гендорф. А цей Гендорф недалеко був від більшого лагерь. Це була вже така одиниця значна, на тисяч п'ять, може й десять – Мюльдорф. Але, все рівно, Мюльдорф належав до Дахау.

– *А Ви в Мюльдорфі також були?*

– У Мюльдорфі ми були як уже не знав, де нас дівати, під кінець війни. Туда, туда нас прогнали і ми там днів три тільки побули і, я оце зараз задумуюся, я чогось не пам'ятаю, як так получилось, бо тут (*нерозбірливо*) були різні національності – коло мене жив француз, чехи, люксембуржець, якийсь, як говорить, то заслинений сильно, сліна з рота летить, як зараз я його бачу, бельгієць був; та були усі... А як нас звідси вивезли чи вигнали, от я вже забув, як воно трапилось, що факт той, нас звідси забрали до Мюльдорфа. І там днів три, може чотири ми були... І знову ж я вертаюсь: от не можу запам'ятати, от якось так трапилось, що з Мюльдорфа вже нас вигнали тільки одних руських. А ті де подівалися? Якось нас просортирували, того... Чи їх випустили – це вже було кінець війни, (*нерозбірливо*) перемога...

– Значить, основний час Ви були в Гендорфі, трошечки в Дахау й Мюльдорфі?

– Да, да. А потім уже з Мюльдорфу, я ж кажу, вигнали нас одних руських. А ті де подівалися? Знаю, що ще були євреї через проволоку, того... То їх вночі вигнали у ліс, туди вигнали. А нас вигнали тоже в ліс. І в нього ще запасний якийсь лагерь був, в землянках, у лісі були землянки. Обнесений він був проволокою, під током. І це було десь 29 квітня, мабуть так. Ми там троє суток ще полежали. Голодні, бо вже ніхто там нічого... Канонада чути скрізь, фронт наближається, в лісі збігаються есесовці з автоматами, з засученими рукавами, грязні – тікають вони, спасаються. І кажуть... якже це воно получилось, що... ми ж там лежали... а хтось вибігає в землянку, сюда пішла така чутка, що охорони немає. Давай... того... ми сходиться, виходити за браму. Ну, я маю на увазі, не я, словом, всі, словом... Дехто вийшов, яка то нас частина, а потом десь годин через тричотири знову охорона появилася. Не знаю, чи загнали тих назад у лагерь, чи ні, но це таке було. Оказується, це так розповідали, що есесовці покинули лагерь, втекли, а там ще ж були війська вермахтовські. Командування військової частини вирішив, вони, взяти під охорону в'язнів, не тому, що це він сильно їх любив. А справа в тому, вони хотіли себе спасати перед американцями. І він не так нас, мабуть, я ж кажу, він наче нас хотів якось захистити і від цих есесівців, які тікали, в лісі відступали, озвірілі такі. Такі були розмови, що якби були ми не поставили тут варту, вони б вибили усіх. І це вже офіцер... так казали, я сам не бачив його, вивісив білий прапор, біле полотно на окраїні лісу. Бо ми чуємо, танки пішли на Мюльдорф, бо десь кілометрів за сім гуркіт, канонада. Нас поминуло. Ну, видно і коли він вивісив, чи може й парламентарія там послали туда, чи як воно, но це так, що сюда під вечір чи десь після обіду зайшли три американських танки. Ну, і пішли по цьому, по цій огорожі. Аж

тоді ми вже вийшли і пішли, хто як міг іти. Це було другого, от у цій документі, що в мене є, пишуть, що звільнили ну, Дахау, мабуть-таки, 29-го звільнили, а нас 2 травня. Я пам'ятаю добре все це в лісі. Це було так.

– Мусію Дмитровичу, багато хто згадує, що в кінці квітня 1945 р. сніг там випав. Чи Ви не пам'ятаєте такого?

– Не пам'ятаю. А може, десь і був. Ну, це було ближче до гористої місцевості. Знаю, що нас ганяли на роботу і був дороговказ "Інзбрук – 101 км". Це я так запам'ятав. Ну, це туда, в горах, може, й був сніг, адже ці команди були скрізь, вони... того... розвозили, це ж дармова сила, то, може, вище в горах й був сніг. А такого нема в мене в пам'яті.

Інтерв'юер: Інна Демуз

Дата запису інтерв'ю: 6 березня 2006 р.

Транскрипція: Інна Демуз

ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ ВОЛОЩЕНКО

Біографія

Петро Григорович Волощенко народився 1925 року, невідомо, у якій місцевості. Батьки померли в період штучного голодомору 1932-1933 рр., влаштованого радянським керівництвом. Його віддали в дитячий будинок у селі Соколівка Маньківського району Київської області, де хлопчик і виріс. Закінчив сім класів. У 1942 р. юнака разом з іншими (осіб тридцять із села) забрали в Німеччину на примусові роботи. Павло Григорович працював на заводі в німця, який працівників не годував; давав лише на вечерю по буханці чорного хліба на чотирьох осіб, по мисці супу і все. Роботу виконував різну,

яку накаже господар. П. Волощенко спробував утекти, але був схоплений поліцією в горах Альпах і відправлений у в'язницю, де перебував близько місяця. Піддавався тортурам, побиттю, допитам: чи російський розвідник, чи партизан. А як згадує П. Волощенко, він партизанів навіть ніколи не бачив. Із в'язниці полоненого в наручниках відправили в Дахау; оформили там під прізвищем Драч за номером 33 592. "За даним номером я і жив. Прізвищ там не було", – із жалем говорить Павло Григорович. Він проживав у дев'ятнадцятому бараці, у першій кімнаті, з іншими чоловіками. Це було влітку 1942 року.

Як згадує П. Волощенко, дисципліна була жорстокою. Якщо хтось щось вкрав, заборонене сказав, чи зробив не так, того бідолаху витягували на майдан, клали до низу животом і по двадцять п'ять разів били палицею: чи калічили, чи вбивали, німців це не цікавило. Павло Григорович зазначив, що йому ні разу не перепало, тому що він намагався не порушувати казармений порядок, виконував потрібну роботу. Чоловік навіть дослівно пам'ятає по цей день пісню, яку полонені вивчили і співали, йдучи на перевірку кожен день. А хто не співав, того німці били по обличчю. П. Волощенко зізнався, що навіть не знає, що означають ті німецькі слова.

Він на власні очі бачив у крематорії пристрій, де спалювали трупи: великими крюками клали по десять – двадцять осіб, закидали в піч; згорівші залишки викидали в яму. А там люди вмирили кожен день: від холоду, багатьох хвороб. П. Волощенко говорить, що в таборі друзів не мав, навіть серед українців і росіян. Адже всі один одного боялися, не довірялись один одному.

Павло Григорович перебував у Дахау до 1944 р., до того моменту, коли есесівці відібрали групу полонених для розстрілу (осіб сорок – п'ятдесят). Есесівець, який перебував у полоні в Росії в період Першої світової війни, вивів усіх на галявину в горах (де вже лежали тру-

З дружиною Клавдією Євгенівною

пи розстріляних) і сказав: "Мені наказано вас розстріляти, але я відмовляюся. Ви всі тікайте звідси, хто куди може". П. Волощенко із вдячністю згадує людяний поступок німця. Після такого випадку звільнений сів на поїзд, що довів його в інше місто – Ваймар чи Ерфурт. У цьому ж році повернувся додому.

Був забраний до армії. Після війни отримав документи на професію водія. За порадою влади поїхав до Казахстану, де працював трактористом, потім – до Узбекистану (був там шофером). Працював тяжко, вдень і навіть уночі. Коли повернувся на Україну, одружився з Клавдією. Дітей не мав.

Інтерв'ю з Павлом Григоровичем Волощенко¹

"Померли они (батьки) в 32-му чи 33-му роках, в голодовку. Когда мне било четыре лет, меня забрالی в детскій дом. Я в детском доме вирос, і то, ночью, в 1942 году ... немци то завойовивали територію, село Соколовку завоевали, я там бил в інтернаті. Немци прішли с автоматамі – меня за задніцу, і в Германію, туда, на работу. Не только меня, а человек тридцать с села забрالی. І я там... Ну, а тоді я втік, тікав додому. В горах Альпах, там гори Альпи, там поліція поймала, в тюрму посадили. Я з місяць сидів. Що я партизан, разведчик, понімаєшь?, – немци думали. І били мене (сміх) добре, щоб я признався: де, откуда, чога там. Я їх тих партизан вообщі не відел. Я тікав додому, ..., а мене з тюрми там в (нерозбірливо). Приходить поліцай, наручнікі – раз, на машину і в Дахау. Всорок втором году в Дахау я попал, летом, іюнь, іюль, август месяц, по-моему било. І от вони мені фамілію, тому що мені треба було, таке время, Драч, і все время, Драч, Драч. Так оформили мене в Дахау. В Дахау я, тоді мені дали номер, сюди на ліву сторону – тридцять три тисячі п'ятсот дев'яносто два, я до сіх пор його не забув, тридцять три тисячі..., і це я носив каждый день. Каждый день я його носив, це була і фамілія, все шо було. Там по фамілії і по званію нікого не називали, а по номерам, от. Я був у 19-м бараке, в первой комнате, там не только я одін бил, там багато... І от вони по номерам визивають десь на работу чи там ше кудись. І я ходив, я не отказувався і те шо мог, те й робив. А там строга дисципліна вообщі-то була, в Дахау: нарушив, чи вкрав, чи взяв щось, там в нас., витаскують на проверку, там якийсь станок, ложать животом на низ, спина і задниця наверху, і от двадцять п'ять, я сам глазами відел, двадцять п'ять пльотками от-тарабанили, чи вбили, чи покалічили, це їм не интересує, немцам цим. Але мене там ні разу, я

¹ Табірне прізвище Драч.

нічого не порушив і їхній порядок я не порушував. Воно мені не нужно, те, що вони там брали, крали, то їхні діла. Мене ні разу. Ото тільки під ноги били, як следствие було, і ото "Откуда ти? Хто тебе послав?" туди-сюди, понімаєш? Такі хитрі були немци. Ну, я там в Дахау був, на проверку йдешь, песні пелі, до сіх пор я знаю:

"Гойте волен вір спробірін
Айне ноен марш рескірін
Нах демшенен заурлянд
Зай дізе марш беканд
Унде лізе ундер Гане
Вайде станце фройде махт
Ой ду шейнес заурлянд".

(Сміх). Я її ще не забув. І от вони співають, а хто не співає, по мордякі "бах", кричить "Singen!" – "Співай! Чого не співаєш?", і от мушиш, ідеш на проверку, мушиш співати. Ми її вивчили і співали.

Я був там в сорок втором, сорок третій, сорок четвертий; в сорок четвѳортом году якийсь приказ далі, чі... одбіралі всіх з цих лагерей на розстріл, туду, в гори Альпи. Я ж не знав, що там розстрелюють... Ну, нас п'ятдесят, чи сорок, всіх етіх. Ну, так харашо, у Альпах привели к розстрілу. Ніхто ж не знав, ото прийдуть, його розстріляють і там трупи всі валялися. А в лагері хто вмирав, крематорій була, я в крематорії відел это устройство: там вытасківають крюкі на роліках и там трупи ложатса, десять, двадцять, и туду, сжигают, а после в яму вкідають всьо, там. Я сам відел.

В тому лагері Дахау я був, то той немец есесовец, спасібо єму, він по-руськи, він каже, що "я був у Росії, в плену, в 14-му году, коли воювали, и надо мной нічого. Но мне приказ прішол – всех вас тут расстрелять", всіх, кого тут привели, не мене одного. Но він тоді по-руськи говорить: "Расстреливать я не буду, отказываюсь. А ви всі, хто тут есть, розбігайтесь кто-куду, деловаше". І ці всі, хто в Дахау був, заклочонні, бо заклочонні в Дахау були розстреляні. І спасіба тому немцю, есесовцю, що він отказався вот это. А другіе там порозстрелювали, трупи валялись вездє, там ото в горах. Там яма якась, метрів двадцять-сорок, глибина така, все туду. А з Дахау в крематорій, сжигали трупи вбитих.

Я там носив форму, полосата така, чорна лінія і біла., а номер я носив з левої сторони, отуто, і по цьому номеру я й жив. Там по фамілії не називали, ні Драч, ні... Номер., "Raus!" – "Виходь!", я по-немецкі так, не забил (сміх).

Ну от, Слава Богу, когда немец в сорок четвѳортом году сказав, що "розстрелювать не буду, розбігайтесь", і порозбігалися, то я втік тоже. Там якийсь поїзд йшов, то я сів на поїзд

та й поїхав, а куду, чорт його знає. Додому, ніхто там додому не добирався. Бо це Дахау, город, я не знаю, який там город – Ваймар чи Ерфурт. Ну, спасіба тому есесовцю, що нас усіх розпустив, "расстреливать нікто вас не будет, разбегайтесь", розбіглися, чоловік п'ятдесят, хто куду. А я в Росію.

– Це вже як було звільнення у 1945-му році? Це Вас так звільнили з табору?

– Ні, в 44-му.

– Ви повернулись в 1944-му році?

– Да. В 44-му году я повернувся додому. Так поїздом сідаєш і їдеш, а куду, чорт його знає. В Україну чи в Росію.

– Це Ви також можете розказати, як після війни Ваше життя склалося. Чим Ви займалися? Де працювали?

– Я після війни работал тракторістом, комбайнером і шофером. Тоді советская власть посилала всіх в Казахстан, ну, тоді територія була советська, Узбекистан, щоб там работать. І я работал там тракторістом, день і ніч пахав в Казахстані. Там казахи, оце робив у Казахстані. А в Узбекистані, там шофером робив. В мене були всі ці документи, тому що я там місяц провчився і мені дали (нерозбірливо), тому що тоді нужні спеціалісти вездє, работали в сельськом хозяйстве. Я там работав, і дньом, і ночью работав, пахали. Погода хороша, значить роблю. Не я один.

– Про сім'ю свою розкажіть. Коли Ви повернулись, то одружилися?

– Да. Давно. Жінка померла, года чотири назад.

– А в армії Ви не служили після повернення з Німеччини?

– Ні... Да, я повернувся, мене забрали в армію. В сорок третьому, в сорок четвертому, сорок п'ятому., в сорок п'ятому году мене в армію взяли і сразу на фронт, тоді ж немци наступали на Росію, чи на Україну там, і воював немного. Воював я, посилали в Западну Україну, бендери там. Тоді оттуда нашу роту на Германію, воювали там, немци ж наступали, тоді ж захватили вони пів-України. Це така армія в мене була. Так що я навоювався і наробилося вездє. Ну, главное, що в Дахау намучився там, що треба. Я писав, всі мої документи в архіві в Дахау. Там фамілія моя Драч.

– А чому ви цією фамілією називались?

– Тому що я придумав, бо следствие вели поліцейські. А вони вели, а тоді посилали туду, де ти раньше работав, а я работав десь на заводі, а немец, хазяїн, їсти не давав – ні обедать, ні завтракать, а на ужин дасть буханку хліба, оцього, знаєш, кірпичного, ця буханка хліба на чотири человека, і то по куску, і там півмиски чи миску супу, оце вся їда. Я втік оттуда, думав, десь лучше шось найду. І оце в Дахау почти, до сорок четвертого... Тоді оттуда я вже попав в Росію, додому.

– Я так зрозуміла, що спочатку Ви були остарбай-тером, працювали на заводі. А що Ви там робили?

– А що скаже. Скаже то, то, то, то. А по спеціальності я не робив. Почему, потому, що який я спеціаліст, як мені було тоді 16, 17, 18., 18 лет.

– Ви, мабуть, тільки школу закінчили до війни?

– Так, сім класів. В 41-му году я кончив, а тоді ж війна пошла, з німцями. І от німці забирали всю молодьож в Германію, оце хлопців брали і дівушок всех на роботу там, в Германію.

– Уточніть, де й коли Ви народилися?

– 1925-го року.

– А де народилися, жили? Мабуть, не тут, не в Смілі.

– Нє. А де, я й сам не знаю. Я ж в інтернаті виріс. Мені тоді було чотири з половиною года чи п'ять. Мене в інтернат забрали, в село Соколівка. Я свого ні села, ні району не знаю. Там, де я виріс, – село Соколівка Маньківського району Київська область, чи Черкаська? Отам я й виріс, там мене в армію брали.

– Ви також розповідали, що перебували у в'язниці. То це було вже в Німеччині чи ще на Україні?

– А, тут, я не був. Лише за драку (сміх). Побилися, в суд подали, п'ять лет тут я сидів.

– В Дахау було багато філіалів, невеликих лагерів. То Ви були в самому Дахау, чи Вас десь садили на транспорт і возили в інші табори?

– Нє, нє. В самому Дахау. В Дахау там, дев'ятнадцятий барак, в першій комнаті. І там почти три года я отбував. Нікуди мене не висилали, нічого. А работать, я работал, що німці заставляли, то я й робив.

– А що саме Ви робили?

– Ну, там копали якісь ями, траншеї, а по спеціальності я нікакой роботи не виповняв там, потому що в мене її не було, теї спеціальності. А це школу кончив, коли освободився з Дахау. Приїхав на Україну чи в Росію, отут я кончив школу тракторістом, комбайнером.

– А чи були у Вас у таборі якісь друзі, можливо знайомі? Які відносини у вас склалися з іншими в'язнями? Ні з ким не товаришували?

– Ні, ні, ні з ким.

– А ті, що були з України чи Росії? Також ні?

Ні. Я нікого не знав. Там друг друга боялися. Тому що німці дуже іздівалися, може, не то сказав, не так сказав, чи зробив, та не то; там картошку вкрав, чи ще, і ото луплять. Били, били здорово, там дисципліна була серйозна, у німцев, в Дахау. Слава Богу, що я нічим не болів.

– А ви вірили в те, що Вас звільнять, що Ви лишитесь живими?

Я ні в що не вірив. Сьогодні живу – харашо, а завтра чорт його знає як. Потому що там, в Дахау, люди дуже вмирили, дуже багато вмирили, почти кажен день.

– Від голоду, мабуть?

– Да, з голоду. Ну, я привик, голод той мені в привичку пішов, я не подох. А хто їв харашо, той різко так, “бац” – помирили. А їх там ніхто не хоронив, в крематорій туду, повкидали, сожгли, що осталося, незгоревше, в канаву повикидали. Це я сам відел, своїми глазами, бо я там ходив. І як глянеш, там така, Бо-о-же, яма, всі, які незгоревші трупи, туду кидали.

– На завершення розкажіть про свою сім'ю: у Вас є діти, внуки?

– Немає нікого. У мене дітей немає і не було. Я прожив з Клавою лет двадцять. Вона, бедна, померла.

Інтерв'юер: Інна Демуз

Дата запису інтерв'ю: 7 квітня 2006 р.

Транскрипція: Інна Демуз

ОЛЕКСАНДР ДЕМ'ЯНОВИЧ ТОМІЛО

Біографія

Олександр Томіло та Микола Губочкін

Томіло Олександр Дем'янович народився 14 жовтня 1924 року в с. Каленики Гельмязівського району Полтавської області (нині Золотоніський район Черкаської області) у сім'ї колгоспників. Закінчив 7 класів сільської школи, після чого вступив до Криворізького робітничого факультету. Перед початком війни закінчив ФЗУ за спеціальністю бурильник. На самому початку війни Олександр Дем'янович, як і багато інших радянських громадян, був задіяний на будівництві оборонних укріплень, а саме на ритті окопів у районі Інгульця Дніпропетровської області, Криворіжжя. Ця робота тривала близько місяця, поки не наблизився фронт. Про це людей сповістили листівками, скинутими з літака. У них же пропонувалося всім розходитись по домівках. По дорозі додому Олександр разом з іншими товаришами був затриманий німецьким патрулем у районі м. Сміла Черкаської області. Після перевірки його відпустили і він рушив

далі. На березі Дніпра разом із товаришами він потрапив під обстріл. У цей час туди висадився німецький десант. Хлопці переховувались у сараї місцевого лісничого, який допоміг їм переправитися на лівий берег. У м. Золотоноші Олександра знову затримали. Декілька днів він провів за колочим дротом на збірному пункті, де німці збирали людей, що викликали в них підозру. Ось як згадує про це Олександр Дем'янович. "Я лежав коло проволоки неподалік. Підходить одна жінка і так дивиться, пізнала мене. Каже: "Саша, це ти"? Кажу: "Я". І от вона за наступні три чи чотири дні щось приносила поїсти, тому що їсти тут нічого не давали – одна вода і хто найде де буряк, оце була їжа". Звідти Олександра у складі колони з 3–5 тисяч чоловік перенесли в місцевість Жорнокльови (колишній Гельмязівський район Полтавської області). Він згадує страшні картини розправи над євреями, що здійснювалися німецькими солдатами під час переходу. "Якщо він обрізаний, його зразу кидають під машину, під колеса. І таких було, може, п'ять, а може, десять чоловік, хтозна, я вже не пам'ятаю". Самого Олександра також перевіряли на причетність до єврейської нації. У Жорнокльовах був концентраційний пункт, у якому, за згадкою Олександра Дем'яновича, перебували різні люди, у тому числі радянські військовополонені. Звідти Олександра забрали родичі додому, у хутір Ковтунівку, де він перебував до 1942 р. У 42-му році потрапив під вербування примусових робітників. Із залізничної станції Лубни (Полтавська область) він був відправлений до Австрії. Доїхав до станції Маріацель, звідки потрапив на лісорозробку. Після нетривалого перебування там Олександр разом із товаришем вдалися до втечі. Їх бажанням було потрапити до Чехословаччини, де, як вони вважали, існувала можливість влитися в антифашистський рух опору. Просувалися вони вздовж залізниці в напрямку кордону з Італією та були затримані поліцейським патрулем й відправлені в поліцейський відділок м. Сампент. Після допиту Олександра переправили у Вену, де він з товаришем перебував близько 2-х місяців. Звідти їх направили до концентраційного табору Маутхаузен. Там Олександр працював на кам'яному кар'єрі. З Матхаузена Олександра Дем'яновича перевезли до концентраційного табору Дахау. Він згадував: "Мене було 37 кілограм ваги при зрості один метр сімдесят два сантиметри". Там Олександр працював спочатку на сортуванні паперу, а потім на будівництві дороги до тунелю, у якому мали розміщуватися цехи заводу з виготовлення літаків-винищувачів "Мессершмідт". Звідти після закінчення робіт Олександра перевели до табору Алах, де він пробув декілька днів. На той момент німецькі війська відступили, і ці

території зайняли союзники. Через місяць усіх радянських громадян перевезли до м. Дрездена. Звідти, зі збірного пункту, Олександр Дем'янович І-им польовим військкоматом І-го Українського фронту був призваний до лав Радянської армії і зарахований у 104-й окремих дорожній батальйон. У складі цього батальйону Олександр потрапив до Маньчжурії, звідки повернувся до Радянського Союзу. Був направлений на охорону харківських продовольчих складів. У 1947 році за наказом верховного головнокомандування був демобілізований і повернувся в село Каленики Гельмязівського району, де працював на відбудові сільського господарства. За порадою сільського голови влаштувався на роботу у тракторну бригаду. Основним мотивом такого рішення стало те, що її працівників забезпечували триразовим харчуванням.

Після збиральних робіт поїхав до Києва вступати на навчання. За результатами іспитів був зарахований до Ірпінського гірничо-паливного технікуму. У цей же період Олександр Дем'янович одружився. У 1953 році закінчив навчання і був направлений на виробничу практику до Естонської РСР на торф'яні розробки. Після захисту дипломної роботи Олександр Дем'яновичу запропонували їхати працювати в Бучмани (місцевість) на торф'яні заготівлі терміном на чотири роки. За рік роботи на новому місці бригада Олександра Дем'яновича домоглася зросту виробництва торфу до 500 000 тонн на рік. Виробнича кар'єра Олександра Дем'яновича почала йти вгору. Він працював начальни-

Тарас Нагайко та Олександр Томіло біля будинку

ком поля, потім начальником видобування, заступником виробництва на брикетному заводі. Коли скінчився термін відпрацювання, Олександр Дем'янович отримав звістку про смерть дідуся і вирішив повертатися з родиною додому. На той момент його родина складалась з дружини та двох дітей, дочки й сина.

Після повернення додому влаштувався на роботу в систему Черкаського облторфтресту на торфопідприємство м. Золотоноші. Спочатку родина наймала кімнату, а згодом побудували власну хату, у якій мешкає до сьогодні. Надалі Олександр Дем'янович перейшов працювати на посаду завідуючого паливного складу. У цей час закінчує Уманський сільськогосподарський інститут, після чого влаштовується працювати на підприємство "Сільгосптехніка" начальником механізованого загону. Під його орудою загін здобуває 1-ше місце у всесоюзному змаганні серед виконавців важких робіт. Наступним місцем роботи Олександра Дем'яновича стає "профтехосвітня" галузь, а саме – школа, де він стає викладачем меліорації. Також працював в інспекції по торфу та торф'яних добривах, звідки пішов на пенсію.

Олександр Дем'янович Томіло очолює спілку колишніх в'язнів концтаборів та примусових працівників у м. Золотоноші. На початку її створення вона налічувала до 30 осіб. Організація, очолювана Олександром Дем'яновичем, співпрацює зі службою розшуку України. Основним її завданням є домогтися визнання статусу примусових робітників для її членів. На сьогодні Олександр Дем'янович констатує, що це завдання в цілому виконано. Для обговорення власних проблем члени спілки збиралися раз на тиждень у спеціально відведений день (вівторок). Сьогодні, – каже Олександр Дем'янович, – через те, що всі вони літні люди, такої можливості немає, залишається лише телефонний зв'язок.

Інтерв'ю з Олександром Дем'яновичем Томіло

"Я, Томіло Олександр Дем'янович, рік народження 1924, 14 жовтня, народився в с. Каленики бувшого Гельмязівського району Полтавської області в сім'ї колгоспників. Школи закінчив 7 класів в селі Каленики, після чого поступив на криворізький робфакт (робітничий факультет – ред.). Перед самою війною вийшла плата за учобу. Треба було платити по 100 руб. Її завишають і організуються перші ФЗО. Я пішов у те ФЗО. Закінчив його бурільщиком.

Начинається війна. Нас гонять на окопи. Рили окопи в районі Інгупець Дніпропетровської області, Криворіжжя. Рили окопи десь місяць,

поки фронт наблизився сюда. Пролетів літак, кидає листівки, наш кукурудзяний, розходьтесь по домам. А який дом? Я сам з Калеників, а знаходжуся на Вечірньому Куті, є така станція. Приходимо туди, а нам кажуть: "Хлопці, розходьтесь хто куди, бо завтра чи післязавтра вийде німець". Нас зібралась компанія, щоб двигатися в напрямку Черкас. І от ми йшли декілька днів [в напрямку] через Кременчук, йшли, й сюди дійшли до Сміли перед Черкасами. І от на світанку нас останавлює німецький патруль. І в ту ніч хто-то убив німецького солдата. Приходимо туди, а там викопані дві ями [розміром] два на два [метри]. І оце вони усіх, хто йшов, зустрічали і сюди в яму. І набили до того, що ці дві ями були так забиті, що солдати, котрі нас супроводжали, уже ходили по головах. Страшно було збито [людей]. Ну вони бачать, що тут учасників такої боротьби, хто б міг убить, серед нас не було. Той з тим був, той з тим, той звідтіля. Люд був погнаний війною. Нас випустили. Мені треба було перейти Дніпро. І щоб перейти на ліву сторону у Каленики, ми дійшли до Черкас. У Черкасах підійшли до Дніпра, а тут саме торохкотня. [Німці] викинули парашутистів і обстрілювали. Ми зібралися в сараї у одного лісника. І ми пробули там до ночі. Приходить той лісник і каже: "Бистренько хлопці, [тікайте]", бо вже мають німці розположитися у нього в дворі. Він нас підвів до Дніпра, [посадив] на лодку і перевіз на острів. Острів напроти Черкас. Він зараз затоплений, а у той період був незатоплений. То коли ми йшли через цей острів, то так, там рука лежить, там нога лежить, там вообщє. страшна стрільба була. Скільки там людей загинуло – це невідомо. Ну так ми перейшли і йшли у напрямку Золотоноші.

У Золотоноші кирпичний завод № 1, що у напрямку Гельмязова. Там стояла труба, і на тій трубі сидів німецький наблюдатель. І [він] побачив, що йдуть два-три чоловіки, чи скільки нас зібралось вже. Ми підходимо, нас зустрічають. "Гальтц"! І [повели] назад. Пригонять нас на бурякпунт. Цей бурякпунт, уже як нас пригнали, був обнесений колючою проволокою. Нас туди кинули і збрали за тиждень, а може, за дві неділі так [багато], що і поворухнутися не було де. Люди, [що там були], в панічному настрої, двигалися в основному кожний по домах.

Я лежав коло проволоки неподалік. Підходить одна жінщина і так дивиться, пізнала мене. Каже: "Саша, це ти?" Кажу: "Я". І от вона за наступні три чи чотири дні щось приносила поїсти, тому що їсти тут нічого не давали – одна вода і хто найде де буряк, оце була кормьожка.

Після цього пройшов певний період часу, нас переводять в Жорнокльови, бувший Гельмязівський район. Пригонять нас туди.

А як пригонять? Вистроїли нас, може, тисяч три-чотири, може, п'ять насобіралось. Багато людей. Построїли в колону. По боках німці йдуть, а ззаду грузові машини. Що вони виробляли? Це я відчув на собі. Ідуть і дивляться. Кажуть "Штиндт Юда" – точний єврей. "Ком" – сюди виходь. Скидай штани – скидаю. Показуй піську. Якщо він обрізаний, його зразу кидають під машину, під колеса. І таких було може п'ять, а може десять чоловік, хтозна, я вже не помню. Пригнали в Жорнокльови. А там уже вирувало. Різні [люди], і солдати були, тому що були такі, десь армію розбили, ті отступали, а дето купку схватили. Що тут. Тоже, значить, їсти – вода, но туди підвозили буряки. Привезуть грабарку, вивернуть, хто ухватив буряк чи два – на цьому кінець. А якщо три ухватив, то ще зверху получить приклада – "Не жаднічай". І повели в поле. В полі дозволяли брать один-два кулі. Це щоб можна було підслать під себе і вкритись. Та проходив час.

Лежу, коли приходить яка-то жінщина. Дивилась, дивилась:

– "Саша, це ти"?

– "Я".

Бабо Палашка – моя мати. Вона бистренько вертається назад у хутір Ковтунівку. Таке і таке. На другий день мати, дід, більше не було нікого вдома, лише брат був менший. Вообщем приїжджають в Жорнокльови. Привезли, що було і сухарі і . Нас розбили по сотнях. Прибігає переводчик нашої сотні. "Томіло, єсть такий?" "Єсть". "Ідїть". Веде мене в комендатуру. В комендатурі сидить мати і сидить дід. І розповідають, що у те время була дана така команда, що хто своїх родичів, син там, чоловік, беруть, сільська рада приїжджає і з сім'ї приїжджають, беруть на поруки і забирають по домам. Ну так і мене забрали. Приїхали ми в Ковтунівку підводою. Це було у 41-му році.

У 42-му році я нахожуся у матері і діда. Батько ще не вернувся з фронту. Приїжджає поліцейський – Ковбунь такий був, Арсей Іванович, з підводою. "Сідай, поїхали".

– "Куди"?

– "В Германію".

Даже тоді і не казали куди, а сідай на підводу і поїхали. Привозять у Гельмязів. А у Гельмязові формірується вже цілий. декілька підвод і везуть нас у Лубни. Може, з сотню підвід було, бо це ж з усього району. У Лубни привозять, а у Лубнах стоять вагони. Грузять [людей] у вагони і отправляють на Германію. Набір, у який я потрапив, попав у Австрію. І нас привезли у Австрію. Станція Маріацель. По путі йдуть і частинами майбутніх остарбайтерів [висаджують]. Стоять на пероні хазяєва, кому потрібна робоча сила, і вибірають. Я устав на станції Маріацель. Попа-

ли ми на лісорозробку. Що на лісорозробці робитись? Нас [туди] два чоловіки попало всього-навсього, тому що ми були останніми з тих, хто виходили [з вагону]. Там, на лісорозробці були французи, і которі пленні і цивільні. В основному це плінний народ був По-перше, [нас] повели, показали роботу. У чому заключалася робота? Перша робота – траса де спускаються. там канат такий, ліс валять і спускають [його] наниз по тросу. Прокошували трасу, згрібали сіно. Далі нам доручили обрубувати суччя. Як тільки ми приступили к роботі, зразу у нас родилася така думка, що треба зматувать вудочки [тікати].

Спілкування із французами [було обмеженим], так кой що вони роблять, ми робимо. За нами слідкував поліцай. На ніч французи не закривалися, а нас закривали на замочок. І отак пройшло може днів десять, не більше. Французи відкривають замочок – і ми виходимо. До цього часу у нас підбралося так: підбралася карта, підбрался компас і плащ-палатка. Общіми силами при допомозі французів це ми все організували. Ми так планірували з Іваном, це Іван Бартак (Барташевський) з мого села з Гельмязова, на рік старший за мене всього-навсього. В розговорах завжди чувствовали, що Чехословакія саме такий приятний народ, і їхній опір, до нас доходило, що там є групи опору, ми щитали, що ми уллемся у ці групи опору. Італьянська границя тут недалеко і Чехословакія. Як ми йшли? Ми йшли буквально ночью і дето держалися залізної дороги на відстані 100-150 метрів, може, й 200 було так. Це був орієнтир, куди можна було йти. І от у один прекрасний день, на світанку, возвращався наряд, якась охрана, три чоловіки, і в їх собака, у німців, з собою. А ми йшли так: Іван нижче, а я вище, так на расстоянии метрів 150. Місцевість гориста, ми, значить, так і йшли, він, а тоді я. І от собака учуяв шелест і вообщем двіженіє людей, кинувся, гавкнув. Кинувся, це насторожило. Гальт! А ми як сполохані зайці, значить, почувли це діло – й хода уверх. І Івана, чую вистрел, Івана легко ранило сюди у м'який. Мене повалив собака й держав. Підходять немци, значить, вставай, піднімайся і везуть нас. Ага, визвали мотоцикл і підвозять нас, по-моему в Сампент, був такий город, чи і сейчас єсть. В поліцейський відділ. Після цього, значить, там допити, скількись держали. Отправляють в Вену. Ное Бецирк, дев'ятий Бецирк. І там, значить, следователь, і ведуть допроси. У нас основна зацепка була для німців – звідки карта, звідки плащ-палатка і компас. Значить, це ви готовились. Ну і дають, значить, через ето, два місяці держали, водили сюди-туди з допита. На допитах, я вам скажу по правді, немци кулаків не жаліли. Не так кулаки, як ето, гумова палка.

Привозять в Маутхауз. І оце в Маутхаузені, значить, станція Маутхауз, де-то кілометрів

півтора чи два від етого, від самого лагерь. Там, зразу, стояли такі хлопці з засуканими рукавами, молодьож, есесовці. Построїли і вперьод. Котрий десь ото шось таке, відставав чи шо, його зразу прикладом по голові, а то і пулю в голову і следующій товаріщ должен забрать його і таскать у лагерь, потому шо в лагерьі уже точно передають списки значить.

Ну і так. Пригнали нас туди. Зразу карантин, а після карантіна. Десять день карантин. В чому заключався карантин? Карантин заключається в тому, шо оце тобі утром попили кофе, чорне кофе, і построєніе стоїть ото 10 часов, яка б температура на дворі не була, а воно жара була це саме, літо. Стоять, люди просто деякі не видержували, хто слабійший був, то той падав. Вообщем викинули сюди за предели строя, от, а остальні стояли. І так до обід, а з обіда обратно построєніе до вечора.

Далі начали гнать на роботи. Які роботи? Значить, це у середині лагерь. Значить, кучі піска. Оце тобі ставай і перекидай. Нікому ця работа не нужна була. Тут нужно було поїздеваться, довести до такого стану, щоб. А еслі шось там слабенько [працювали], то вокруг ходять капи. Що таке капи? Капа – це бригадир, назначений командою. У капи брали немців із вентелів. У нас були красні вентелі, це трьохугольніки, от, а у кап – оце зелений. Зелений – це бандіт, а чорний вентіль це нероба, саботажник. Ну от, вони для того, щоб їм давали, їх підкормлювали, давали лучші – не лучші, а більше юшки випить. Ну вони і служили їм ето, немцам. І так ми, значить, ето, потім, кончився етот період по пересипці, посилають в кам'яний кар'єр. Кам'яний кар'єр був 186 ступеньок униз. Що там! Людей, в'язнів розбили по п'ятірках, і оце, ночью вони взривають камні, а на день, значить, приходять в'язні, чи приводять в'язнів, і в'язні грузять і отправляють. зразу у вагонки грузим, а тоді вивозим до міста перегрузки [нерозбірливо]. Значить, доходило до того – стоїть капа цей, оберкапа, це старший капа, і дивиться, а менші підкапники бігають із палицями, держак із лопати, держак із кирки. Еслі тільки йому не понравилась чогось людина, не те що вона заслужила чи шось, там ніхто не розбірався у цьому ділі. Підбігає, значить, утрів раз, два чи три. Вообщем скільки йому надоіло, той завив, вообщем і далі.

От такий випадок, значить, случився і з нашим звеном. Підбігає і зразу на мене [кричить] ланге, длінный, і шарахнув раза три чи чотири і по голові, і по спині – і ком [ходімо]. Забірає мене, значить, і веде. Куди веде? Був такий, я на той період ще не знав, спорт площадка капи. Значить, 100 метрів тлінною, тут дві кучі камня і тут дві кучі камня. Одна партія кілограм по двадцять, а друга, може, тридцять, ну багато більші.

Значить, сюда приносиш зразу менші. Сюди приніс, а відтіля набираєш більші сюди. І отак цілий день. Тут скрізь стоять вишки, а за мною ручейок ще пробігав, там. Вообщє уйти і мови не було там, неможливо ніяк. І куди тікати – невідомо. Я один чи два рази відніс, а потім, значить. А есесівець з автоматом ходив за мною. Командує: “Гальт”, – остановись. Я остановився. Він показує: зайді сюди, за камні. Ми зайшли за кучу камня. “Зес” – сідай. Сів. Отдыхай. Я посидів, пішов.

А оце де була розробка камня, уже до того пішло, що. там стояли дерева яблуні раньше, ну сейчас [кар'єр] уже вибратий стільки був, що, мабїть, до метра уже в корнях були вирублені. Він підходить, зібрав там штук чотири чи п'ять яблук, приносить і у полу висипав мені. Есен – їж. З великою охотою [з'їв]. І в той день мене він більше не водив. Ото два чи три рази однесли – на цьому кінець.

Там же, якщо приходить время, кінець роботи, значить, піднімається червоний прапор, сповіщає. Да, в часності обіду я вам скажу. Отак стоять бачки і помошніки капи роздають миски, червоні були, здорові. На всю задницю носили їх. Ото підійшов, линув і на ходу. Одійшов десять метрів, і еслі ти не випив, на тебе наскочать другі, заберуть собі. А були і такі, що по два рази підходили. Підійде, а він сидить отак, бачок между ніг і наблюдає. Підійшов – дав черпаком по голові і покотився.

Якщо схотів пойти в уборну, треба, значить, з усіма удобствами: ямка викопана і стоїть стовп. Стовпчик такий у рост людини. І зроблена така якась загорожа із досок, щоб не видно. Якщо вісить на цьому міцін – шапка, такий рябий міцін був, кругла така. Вісить пока, то ти, хоч що хочеш, пока не заберуть. Ушов, тоді пускають.

І так, значить. Уже кінець робочого дня, прапор піднятий. Веде він мене і здає капі. У кого брав, тому отдав. А капа за все время, що він може проти того, проти есесівця, що він може сказати? Він сам заключонний. Аж нічого. Тільки той пішов, він зразу [одягнув] мені бачок на шию. Бачок, який порожній уже, видений. А нам піднімається 186 ступеньок. І я десь, може на п'ятдесятій, а може, на шістдесятій ступенькі упав. Ззаду ішов переводчик, а переводчик з наших таких самих. Ну переводчик, значить, скомандував хлопцям взяти под руки, забрати бачок, і привели в лагерь. В лагерьі, він, переводчик, переговорив із штубовим, а штубовий – це. часть барака, котрий розділений на два. Значить, перший, це – штуба, а другий – блок.

Нас, мене і там ще чоловіки три оставили на следующій день, у кам'яний кар'єр не послали. Оставили ходити вокруг бараків виривать корінці. Там уже вони сорок раз вирваті були,

там нічого не було уже. Вирвало все, з'їдено, ніякого рослинного. А на вечір оказується, що єсть транспорт. Відправляють нас. Говорять – на ревір – лагерну больницю. А на ревірі пощитали так, як обачно, вобщем, дають, значить, кусок хліба і бруквину ілі коларабу [кольрабі]. І грузять у вагон. Погрузили у вагони. І десь ми, нас двое суток толкали сюда-туда і привозять в Дахау.

В Дахау. Яка різниця міжду лагерями: велика була різниця. Єслі там, в Маутхаузені, це був [розрахунок] просто на унічтоженіе людей, то в Дахау нас помили, по-перше, поважили. Мене було 37 кілограм весу при рості один [метр] сімдесят два [сантиметри]. І отправили, розвозили по бараках. Як це розвозили? Значить, така тележка, як у нас тракторний прицеп отам у колгоспах був, скидали на цей прицеп і другі товариші, наші товариші, уже здоровіші, которіе обслуговують, значить, розвозили по бараках. І так ми в Дахау, значить, пробули зиму і десь весною уже ми почувствовали себе багато краще. Ми способні були, що нас могли вже використувати на роботи. І от, значить, мене беруть в команду кабель-церлег. Що це за команда? Була лінія “Манжіно”, защитна лінія французів від немців. Цю лінію “Манжіно” розбірали, кабеля, які там були заложені, змотували, привозили в Дахау, а в Дахау їх рубали ми на такі кусочки по сорок сантиметрів і свинець в отдельності, мідь в отдельності, бумага в отдельності. Я попав із священнослужителем із Люксембурга, єсть така невеличка, поганенька державка, вона сейчас в нашому союзі, не в нашім, а в Євросоюзі учаєє. Ми, значить, що робили. Нам підносять кучі бумаги. Людей багато працювало. І, значить, цю бумагу ми должні [були] перебрать, щоб не попало туди металу, тому, що ця бумага йшла на переплавку і з неї робили теж бумагу, так. І отак воно йшло вже тут як будто би трошки краще було, йшло так нормально по тому часу. А у нас був старшим по кабель-церлегуму в званні чи капітан, факт той, що він був контужений і його ця щелепа отак ходила. Він біжить ото “[нерозбірливо] ланге”. Це на мене. Де той длінний? Цей священнослужитель каже: “Поніс”. А ми той, як перебрав, значить, береш і односиш цю бумагу на пресування. Її пресують в тюки такі, кілограм, може, по п'ятдесят, по сорок. Ну стільки, скільки могло спресуватися. І тут я йду, мене за шиворот. до священнослужителя зовсім по-другому відносився. “Як ти перебірав, що попалася проволочка”. А там, на цій фабриці, де переробляли цю бумагу, вона розтиралася ножами, і поламалися ножі. Ну потряс, і під носа і скрізь потикав, ну так особо не той. [не бив]. На следуючий раз, значить, визивають. Дем додому, визивають, а це ми виходили за ворота лагеря, – такий-то. Що оказується. За це дали

[призначили покарання] двадцять п'ять [ударів] на задницю. Значить, стоїть такий козлик, ноги туду, сам перегинаєшся, ремньом прив'язаний, ноги прв'язані, і починають щитать – бить. Бить в основному. били. був у нас у лагері Дхау дядя Володя такий. Це бувший царський офіцер, котрий емігрував як советська власть взяла верх. То він емігрував в Германію. І один з одної сторони, а другий з другої і. [б'ють], а ти повинен щитать. Я дощитав до дев'яти, а далі кончив, не мог щитать далі, потеряв свідомість. Ну і вони двадцять п'ять усі не дали, бачать, що уже гаплик йому, значить, прекратили на десятоому. Дев'ять я помню, щитав сам. Окровавлений тут. А гума і вплетена металічна частина, так як ото кабель. І, значить, отправили в барак.

В бараці побули ми. ну це вже зажилося все чисто, от. побули декілька, мабїть, неділь, дві, мабїть, або і більше. Вообщем набирається команда Васерлінг, і мене туди [розподілили] в цю команду. Переправляють нас. А Васерлінг – це будто дві провінції: Ельзас і Лотарингія, це дві провінції Франції були, но Франція була окупірована, так що немци вже. і. Де нас використовують? Нас використовують на будівництві дороги, а весь лагерь занімався будівництвом Штолі. Штоль – це така тунель, прорита в горі. Значить, будівництво заводу “Месершмідт”. “Месершмідт” – це німецький істребітель. Ну і так допрацювали. Дорогу добудували, до цього [тунелю] підвели. Переводять, значить, нас у середину – штольню, на будівництво цього заводу. Ну попадаємо ми якраз буквально на уборку, тому що вже десь через неділью чи через дві уже завод почав працювати. Були закріплені станки, поставлені, все чисто. І дівчата там, теже найманий народ такий, сиділи й готували те, що необхідно.

В один прекрасний день. ми все ж таки спілкуємось, як що до чого, що ж, хлопці, зробити. Хлопці, значить, єто. А вокруг чути артилерійські взриви. Другий фронт приближався. А літаки як летіли, так це страшне діло. Ну хто? Кого можно викинуть із лагеря? А викинуть як? Значить, ми погрузили вагонетки з мусором, переклали дошками, а зверху нагрузили [сміттям] так, що свободно було [всередині]. І оце вивозилося от заводу метрів за 150-200, і от один, чи то руський, чи шото таке, согласився на це діло. Я вже кажу: “Ми туди ходили, бачили, що не так вже багато часу залишилось дочекатися [визволення]”. І от ми його погрузили, нас чотири чоловіки було. Погрузили, закрили, вивезли. Перевернули, він скотився униз і остався живий і пішов геть.

Сталась проверка в лагері, де ж [він є]. Команда приходить, а чоловіка немає. Оказується шо. Куди-то утік. Шукають. Перерили і мишачу нірку. Ну нічого не могли найти. Весь лагерь сто-

яв два чи три дні. Стояв без ніякого, поки рішили, що найдуть. Ніхто нічого не найшов. Проходить дві чи три неділі – з'являється цей [втікач]. Каже: "Я де не ходив, ніякого опору, ніде нічого не можна найти". Зарослий, страшне діло, грязний. Там чистих не було, всі грязні. Ну немці. А може, це спеціально було зроблено так, щоб не тікали, щоб не було поводу уходить із лагерь. Чорт його знає, но він сказав, що нікого не найшов. Тут виникло питання: чого ж ти не перейшов за лінію фронту туди до американців? Це було бесполезно. Через декілька днів нас евакуюють відтіля. Погнали куди? Штудтгофф єсть такий лагерь. Погнали в напрямку Штудтгоффу. Ну що ми робили? По дорозі, у тій команді, що я попав, потому що по всіх лагерьх нас розіслали, там було маса народу, до ста чоловік усіх було. Цих осіб вони використовували як? Приводять нас на станцію. Шото погрузить, шото розгрузить. Оце нас використовували так. Один раз ми, це що характерно, це я по сьогоднішній день, значить, [пам'ятаю]. Вечером шото погрузили чи розгрузили, ну факт той, що хлопці зійшлися, ці наші заключонні, зійшлися і друг у друга там, цигарки, коли чуємо хлопці, хлопці, а закурити не дасте? Голови поподнімали. А якого ти хрена сюди попер? Да так случилося, починає розказувать. Оказується, це був з нашої сторони, то єсть з України, ну був він мобілізований чи взятий – я знаю, чи, може, це не відомо, значить, і служив в німецьких військах. І тут охороняв. Коли чуємо, баночка заторохкотіла, значить, йому ще положили цигарки, значить, а він спустив банку і забрав. Це такий характерний випадок. Далі. Ну на всяких роботах, де тільки що могли і нас привозять у лагерь Алах.

В Аласі. документи то пішли в Дахау, а це філіал, там сім кілометрів чи що було. Ну цей лагерь був, наполовину були мужчини, а наполовину женщины. Так переділені. Ми декілька днів побули, а тут фронт розвивається дуже бистро, і німецькі війська відступають, а ті [союзницькі] б'ють і наступають. Ну а що робиться в повітрі – це страшне діло. Отак як вороння летить, дві чи три тисячі одноразово. Там ніхто не пікірує, злетіли над городом, кинули там все чисто, снаряженіє своє, взривчатку і розварачують і йдуть собі далі. І так, значить, нас. ага, ми побачили, нам підказали, вірніше, що охрана зникає, охрана лагерь. Ну якщо американці тут за десять кілометрів чи за п'ять кілометрів. Значить, для цього, щоб не було ніякого. нам видали оружіє і ми десь дня три, чотири, а може, і п'ять самі охороняли лагерь. Ввійшли американці. Як увійшли американці. а охороняли лагерь ми від немців, щоб немці [не повернулися]. Увійшли американці, значить, склади були розкриті. їсти давали стільки, аби ти тільки їв. Через декілька

днів. не знаю, мабіть, із місяць вобщем пройшло, підходять машини і грузять і відправляють в советську зону.

Значить, нас привезли в город Дрезден, [нерозбірливо]. Це був зайнятий нашими військами город. В Дрездені обратно на зборном пункті ми декілька днів пробули, може, декілька тижнів. Там довго не були. Приходять з воїнських частей і починають відбирать хто куди. Першим польовим военкоматом першого Українського фронту був я призван в ряди Радянської армії і зачислений в 104 отдельний дорожний батальйон. З цим дорожним батальйоном я проходжу Маньчжурію, доходим до Молдена, а потім, значить, вертаємся, війна кінчається, і ми вертаємося в Советський Союз. В Советському Союзі такі города як Чіта і ще, Омаг'яна, – це станція, де ми находилися. Потім, значить, після виздоровлення мене направляють на місяць додому. Я побув у Гельмязові. Да, значить, я пройшов контузію. При контузії у мене що було. Взрив снаряда, значить, лева нога косточка була роздроблена чи розчавлена і сотрясеніє мозга було і на грудях ось-ось ношу шрам такий. Мене направляють на охрану харківських продовольчих складів. І в 1947 році по указу верховного главнокомандування ці года подлежат демобілізації. После демобілізації вертаюся в село Каленики Гельмязівського району де і працюю на відбудові сільського господарства.

Ну потім що? Вчився, поступав. Я тут мало за Дахау розповів, звичайно. Я хотів би що сказать, що у Дахау в нашій штуді був такий випадок. Якраз це був погром під Сталінградом, [коли] Паулюса взяли наші. Начальство штуди мало свій прійомнічок, і це діло вони все знали. То коли ми, наприклад, штуба вечором, ми – состав відпочиває, то вони це слухають. А середі нас був один Жуков по фамілії. Вони, значить, [запитують]: хто ти такий? – Я? А, Георгій Константинович – ето мой дядя. Смекнув. То, значить, йому що – лишню пайку супу. Шо у нас? Лічно коли я робив в команді кабель-церлегум, так, то я робив із священнослужителем із Люксембурга. Вони одержували посилки. Це я знаю добре. І цього супу вони ніхто нічого не їв. То це він. А наші були. оце барак священнослужителя, а це наш. То еслі вдалося вискочить із барака, це в особенності в обедній перерив, до їх. То він виходить, стоїть з мискою – на – вилив.

Ще шо. В лагерьі було використанія, використовувалося, значить на малярію – іспитанія проводили. Оце тільки такий, як оце я говорю, шо в обід, або куди там вийшов – побачили – ото його зразу раз і схватили і ведуть в оцей барак шо [нерозбірливо]. Я не попадав, ну хлопці розповідали, шо там руку, значить, под ету. Скидаєш з себе гантель, скидаєш рубашку,

ото все чисто, а тоді руку туди у малярію. Так скільки-то [змушували] держать. Я був в курсі цього діла. Такі випробовування велися.

За дядю Володю. Це за цього офіцера. То я це всіх кого [зустрічав], питав, яка його судьба случилась після окончання війни. Він було як б'є, то каже – я б'ю вас за те, щоб ви вчилися батьківщину любити. Я двадцять років (чи скільки там з 1917?) сидів і чистив німецьким панам чоботи на улиці, то я вас за те б'ю, не свою злобу виливаю, а б'ю за те, щоб ви вчилися любити свою батьківщину. Ну, оказується, що будто би. як я йшов з Алаха, так, то я в Дахау останнє время не був, но хлопці говорять, що дядю Володю казнили, це свої – ми – заключонні. Оце така історія.

** Усі запитальні речення, що зустрічаються в тексті інтерв'ю, вживані самим респондентом під час розповіді і не є запитаннями інтерв'юерів.*

*Інтерв'юери: Микола Губочкін, Тарас Нагайко
Дата запису інтерв'ю: 10 лютого 2006 р.
Транскрипція: Тарас Нагайко*

“Спогади бувшого в'язня концтабору Маутхаузена

**Томіло Олександра Дем'яновича, 1924 р.н.,
уродженця села Гельмязєво Гельмязівського
р-ну Полтавської обл. Табірний номер 12638
(Маутхаузен), 9500 (Нацвайлер), 38766 (Дахау)”.**

В кінці квітня 1942 р. поліцай с. Каленики, де в той час я мешкав, забрав мене і декількох односельців насильно до райцентру, звідки підводами в супроводі вартових поліцаїв були доставлені до м. Лубни Полтавської області, де нас вже чекали потяги на Австрію.

2 травня 1942 р. потяг з молодією робочою силою прибув на станцію Маріоцель (Австрія). На пероні вокзалу чекали представники німецьких фірм. Так як ця станція була кінцевою зупинкою в цьому маршруті, то висадили переважно всіх чоловіків. Я їхав в одному вагоні зі своїм односельцем Бардашевським Іваном Миколайовичем. Попали також разом на лісорозробку, поселили нас в барак, де сусідами нам були французи.

Так як ми були українці, то нас замикали на ніч, був приставлений до нас наглядач (поліцай), в той час як французи ходили вільно. Перші дні нас використовували на прокошуванні трас для трельовки дерев, а пізніше поставили на обрубку деревини. Харчування було 3-разове: сніданок – кавовий напій; обід – скудний суп; вечеря – той самий суп і пайка хліба. Годували так, щоб тільки не померли. Мрії про втечу зародились з перших днів і не покидали до останніх. Активно почали готуватись до втечі: одну

пайку хліба з'їдали, а іншу сушили. Невдовзі заволоділи компасом і картою Австрії та Чехословаччини, куди мали намір перейти та влитися до партизанського опору Чехії. За домовленістю з французькими товаришами вони відкрили замок, що нас замикав. Хоча наглядач попереджав нас не спілкуватися з французами. Рухались ми в основному вночі вздовж залізної дороги, що йшла від лісорозробки до переробних заводів.

Вранці ми підійшли до прикордонної зони Австрії з Чехословаччиною. Рухались в 50-100 м від дороги, по якій повертався з обходу дозор (3 людей і собака). Собака нас почув і подав голос, що насторожило німців. Ми, звичайно, від страху кинулись втікати. Результат: ранили Івана, а мене повалив собака і не відпускав. Звідти були доставлені в поліцейський участок м. Санпентель. Після допиту (жорстоких тортур) були відправлені до в'язниці м. Відня (Ное-бецирк). Нас тримали в тюрмі близько 2-х місяців, де відчули на собі жорстокість німецьких слідчих, основною причиною якої були знайдені у нас карти, компас, плащ-палатка та особливо змова з французами. З цієї в'язниці нас було відправлено до справжнього пекла, концентраційного табору Маутхаузен. По прибутті на станцію на нас чекали військові армії СС. Вистроїли, прийняли за списком і погнали в концтабір, розташований на відстані 1,5–2 км від станції на горі. Слабких і знесилених тортурями людей добивали на місці, а потім, хто сильніший, несли тіла своїх товаришів до табору.

В таборі нас розмістили в карантинному бараці (блок). Карантин тривав 12 днів: після кави загальне шиккування блока і так стояли до обіду (під палючим сонцем), обід – суп з шпина-ту або з брукви, вечеря – суп. Після карантину – робота на стройплощадці по пересипанню піску (з кучі на кучу). Десь через 1 місяць – робота в кам'яному кар'єрі по навантаженню каміння, працювали ланками по 5–6 чоловік. Весь цей час старший капо (бригадир, оберкапо) стояв на місці, звідки було видно всіх в'язнів, і кричав: “Гемо, гемо, гемо!!!” (швидше). В цей час підбігає помічник капо, і чуються лише зойки від болю при ударі в'язнів. Ця участь не минула й нас. Капо підбіг до нашої ланки й огрів мене тричі по голові й спині держакон від лопати. Потім схопив мене за гантель (піджак), з криком: “Коме ланге”! (пішли, довгий) потяг за собою.

“Спортплощадка оберкапо”

Розміщувалась вздовж сторожових вишок на відстані 8–10 м від них, завдовжки 100 м. Якщо ж підійдеш до цієї лінії, то вартовий на вищці одразу відкривав вогонь. По обидва боки лежало по 2 кучі каміння, перша – менший камінь (до 20 кг), друга – більший (20–30 кг).

Капо підвів мене і передав часовому есесівцю-австрійцю, котрий вартував вздовж лінії площадки, наказав часовому використовувати мене (переносити каміння з кучі на кучу). Але і в лігві звірів були люди: вартовий завів мене на протилежний бік цієї кучі, посадив так, щоб капо не бачив, і завів розмову: “Звідки Ви? Яка сім'я: батько, мати, брат, сестра”? Я відповів по-німецьки, як знав і міг, що сам я з України, є мати, батько, два брати, старий дід. В свою чергу він сказав, що три роки не був дома, що є дружина і двоє діток, і що дуже за ними сумує. Потім повів мене під яблуні, які були біля підніжжя гори, де ми вантажили каміння. Взяв кілька яблук і віддав мені, потім прикладом карабіна вдарив по стволу, яблука посипались і, віддавши їх, сказав: “Есен (їж)”. Знову повів до роботи, де я зробив кілька ходок. По закінченню робочого дня (німці піднімали прапор) есесівець відвів мене і здав до капо. В'язні були вишикувані в колону по 10 чоловік. Капо вибрав мене з колони і почепив на шию бачок з-під супу. Я проніс його сходи́н 50 (з 186) і впав непритомним. Позаду йшов перекладач нашого блоку Яша Шнапс (так його називали у нас в бараці), що жив до війни в німецькому поселенні Дніпропетровської обл. Він наказав передати бачок іншому, а мене взяли під руки і привели в табір.

В таборі за проханням перекладача я був залишений разом з іншими товаришами (2-3 чол.) для підбора рослинних решток навкруги барака (блока), хоча рослини були давно вириті і з корінням з'їдені в'язнями. І так по волі Господа Бога і перекладача Яші Шнапса в кінець другого дня я попав на ревір (табірна лікарня). На ревірі дали пайку хліба і сиру капусту кольрабі, а потім грузили в вагони, що вже стояли під ним. Через дві доби я опинився в новому концтаборі – Дахау, що був наче “рай” по відношенню з Маутхаузенем, де нас помили і зважили (моя вага була 37 кг при зрості 172 см), а потім розвезли по бараках.

Концтабор Маутхаузен знаходився на горі, на відстані 1,5-2 км від залізничної станції Маутхаузен. В 1939 р. після окупації Гітлером Австрії розпочалось будівництво нового концтабору Маутхаузен. Концтабор був огорожений 3 м кам'яним муром з сторожовими вишками, кулеметними гніздами і колючим дротом, що був під напругою. Посередині табору був майдан, на якому містилися внутрішні кам'яні та дерев'яні господарчі споруди, серед яких був і крематорій. Також були бараки (блоки) для в'язнів. В одному з цих блоків, в десятому знаходився і я. Блок був розрахований більш ніж на 300 осіб. Крематорій працював день і ніч, що свідчить про жорстокість Маутхаузена. Кам'яний кар'єр розміщувався на глибині 186 сходи́н. Підривні роботи німці

проводили вночі з тим, щоб забезпечити роботою в'язнів вдень (команда “Кам'яний кар'єр”). Кам'яний кар'єр при спуску донизу зліва, де розміщувався спортмайданчик оберкапо огороджувався струмком, заболоченою місцевістю, сторожовими баштами та п'ятирядним колючим дротом, що був під напругою; такою ж була огорожа і справа. Кожного дня до бараків під'їжджала тележка (на зразок тракторного причіпу), яку тягли самі в'язні, запряжені у шлейки, в'язні забирали мертвих з бараків і відвозили до крематорію, забезпечуючи його безперервною роботою. За словами перекладача Яші Шнапса, на кінець 1941 року німці зібрали з розбитих та взятих в облогу військ близько 5 тис. радянських вояків, серед яких був і сам Дмитро Михайлович Карбишев¹, якого я сам бачив на відстані 50 м. В червні 1942 р., коли нас гнали на роботу в кар'єр, Д.М. Карбишев стояв у формі радянського генерала, без погонів, ремнів, з розстібнутим кітелом, в фуражці, сапогах; немов кажучи нам: “Кріпіться, браття, перемога буде за нами”!!! В період з 1941 р. по червень 1942 р. з 5 тис. в'язнів лишилося лише 82 особи, і то тільки тому, що були обслуговуючим персоналом. З Карбишевим я особисто не спілкувався, бо його тримали під суворою вартою.

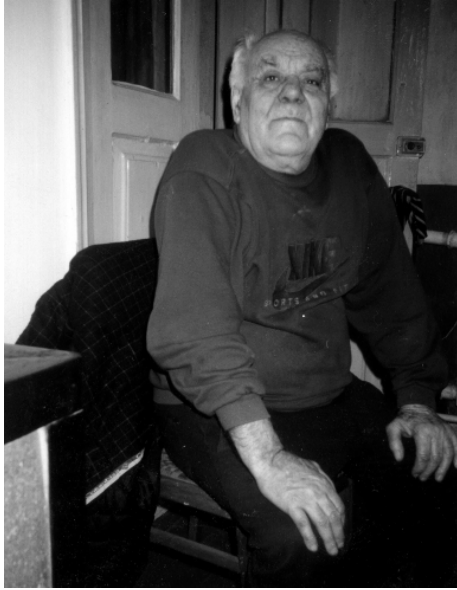
На Батьківщину я повертався після низки концтаборів: Маутхаузен, Дахау, Нацвайлер, Штудгоф. Визволення прийшло 22 квітня 1945 року в концтаборі Дахау разом з американськими військами. Майже 2 місяці американські військові годували нас дуже добре, що не йшло ні в яке порівняння з жахами Маутхаузена. В кінці липня 1945 р. американські військові відправили нас на машинах в м. Дрезден, пересильний пункт, звідки польовим військкоматом 1-го Українського фронту був мобілізований в ряди Радянської Армії, в 104-й окремих батальйон 36-ї армії, 3-ю роту, з якою брав участь у війні з Японією.

ВАСИЛЬ ДЕМ'ЯНОВИЧ ЩЕРБАЦЬКИЙ

Біографія

Щербацький Василь Дем'янович народився 29 лютого 1928 року в невеличкому м.Золотоноші (Черкаська область). Його батьки – Щербацький Дем'ян Силович та Щербацька Наталія Кіндратівна – працювали простими колгоспниками. Сім'я була велика, у ній росло шестеро дітей. Щоб прогодувати сім'ю, батько, крім роботи в колгоспі, займався ще й власною справою.

¹ Д.М. Карбишев – генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу. У концтаборі Маутхаузен (Австрія) у числі близько 500 в'язнів 18 лютого 1945 р. був вигнаний на мороз та облитий холодною водою. Загинув.

Щербацький В.Д.

Мав він золоті руки й умів виготовляти напрочуд гарні скрині. На той час цей предмет домашнього вжитку користувався надзвичайним попитом, у кожній хаті скриня займала центральне місце, і майстерність батька давала змогу прогодувати велику сім'ю. Знаючи працелюбність та хазяйновитість Дем'яна Силовича, у 30-х роках його призначили завідувачем млина. Саме ця робота в голодні роки дала змогу сім'ї вижити, а батькам – зберегти своїх дітей.

Коли почалася війна, Василь ходив у шостий клас. Німці зайняли Золотоношу, і навчання у школі припинилося. Війна війною, але діти є діти. Незважаючи на небезпеку, Василь з однолітками обстежували місця бойових дій, знаходили в лісах зброю, гранати, патрони та ховали все це в надійних місцях, сподіваючись, що прийде час, коли їм вони зможуть використати це в боротьбі з ворогом.

У 1943 р. В.Д. Щербацький, як і багато його однолітків, був вивезений на примусові роботи до Німеччини. Спочатку працював у хазяїна на сільськогосподарських роботах у невеликому хуторі Бальц. Дуже скучав за рідним містом, за домівкою, і таки не витримав. У 1944 році він здійснив спробу втечі. Виїхав рано-вранці на велосипеді і поїхав на схід, прямуючи додому. Спочатку боявся, оглядався, намагався ховатися в лісостугах, але поступово заспокоївся – на юного велосипедиста ніхто не звертав уваги. До вечора доїхав до польського кордону, де його затримав військовий патруль. З цього моменту почалася найстрашніша смуга в житті молодого хлопця. Спочатку його допитували в гестапо, жорстоко били, вимагали сказати прізвище, але Василь мовчав, боячись повернення до хазяїна. Назвався вигаданим прізвищем Колос і під цим прізвищем далі поневірявся по німецьких концтаборах.

24.07.1944 р. В.Д. Щербацький був доставлений у концтабір Штутгоф і оснащений номером 50208 як політичний засуджений. Із Штутгофа 29.09.1944 р. був переведений до концтабору Натсвейлер, а в 1945 році – до концтабору Дахау. У кінці квітня 1945 року, коли перемога Радянської Армії вже була безсумнівною, керівництво концтабору вирішило знищити всіх полонених, щоб таким чином знищити й сліди своїх злочинів. 29 квітня 1945 р. в'язнів концтабору Дахау колоною погнали в Альпи на розстріл. У цій колоні йшов і Василь Щербацький, якому недавно виповнилося лише 17 років. На щастя, у цей час неподалік висадився американський десант, який і звільнив колону в'язнів.

Після звільнення В.Д. Щербацький залишився в Радянській Армії в якості військовонайманого, а в 1946 році повернувся до рідної Золотоноші.

У 1948 році по досягненні призовного віку Василь Дем'янович був призваний до лав Радянської Армії. Службу проходив у Туркменістані в охороні військового аеродрому. Повернувшись додому після армії, вступив до технічної школи, отримав кваліфікацію водія I-го класу. Після закінчення технічної школи за направленням у 1953 році виїхав на північ, до Архангельської області, і там 3 роки відпрацював на будівництві. Там же одружився, там народилася й дочка. Але, як і завжди, дуже скучав за рідною домівкою, тому вже з родиною повернувся до Золотоноші. Влаштувався на ремонтно-механічний завод ім. Лепсе і 30 років пропрацював на ньому. За період роботи багато разів нагороджувався почесними грамотами та пам'ятними медалями.

У повсякденному житті В.Д. Щербацький – завзятий рибалка. Не було такого літа, щоб Василь Дем'янович не виїжджав “на рибу”. Знав усі найвіддаліші місця в окрузі, не раз привозив повний рюкзак риби, не раз повертався й ні з чим. Дома його нетерпляче чекали з уловом кицька з кошенятами та малий онук. Коли ж онук підріс, дід і його привчив до рибальства, і далі на риболовлю виїжджали вже удвох. Навчив він онука не тільки рибалити, але й готувати смачну юшку, варити справжню рибальську кашу, заварювати корисний ароматний чай з польовими травами.

Інтерв'ю з Василем Дем'яновичем Щербацьким

– “Знаю, що як поймали на границі, то, напевно, до гестапівців отдали, того що на допросах довбали страшно. Били і що питали: чи партизан. Розведчик чи ні? Як фамілія? А я замінив фамілію. То, зараза, місяць на животі спав. Оце ухвате той переводчик, ухвате, голову міжду коліна – раз, а той, зараза, така кишечка. оце було

М'ясо чорне, нільзя було сидать, довбали. То бив, бив, хоп, упав. У сознание прихожу – ну то как фамилия? Кажу – Колос. Думаю дулю [вам], може відпустять. Документів немає. Так нічого і не. А може і добилися. Все равно отправили, сначала в Штудгоф. Номер як політичний. Вентіль був красний у мене. Який з мене політичний? Шибздик був – 14–15 год десь було в те время. Потом із етого Штудгофа попав на етап на атомні рудники. Ето Нацвелер концлагерь. Ну там [пробув] цілу зиму. Там тяжело було. Воші заїдали зараза. Дуже важкий лагерь був. Ну я був якось. Знакомий там Петька був, із Тули аж він, а як він там попав, чорт його знає. Там наче їх багато було. Потом. А спав умісті з Мішой. Міша, канешно, він старше за мене був, а я малий. То я з ним спав. Він з Луганська шахтюр був. Танкіст сам. Попав десь у плен. Танк, видно, підбили. То не знаю, чи він ще живий. Та вже, наверно, його нема. Тут молодші, такі як я, вже багато померло, в Золотоноші. Нема – померли хлопці. Да. А потом ото на Дахау.

Я знаю, що со станції пішком як пригнали до концтабору, так кругом саме каміння, дома повалені, нема, а в лагерь ні одна бомба не ударила. Знали, що то лагерь. Під землею там було все заховано у підвалах. Ну, а я, як був там. Команда картопельшілін. Нас п'ять пацанів, і картоплю на всіх чистили на кухні. Та що варилася. Ото работали. Перепадало. Там було украдутъ за поясок, а той шеф-повар поляк був здоровий. Як кажуть то, як вони отказалися от восстанія. Ми самі німця розіб'єм. Так вони там подавили їхне восстаніє польське. Поляків як нагнали, значить, в Нацвеллер. Воно там зіма така, морозець трохи і шулушить, розмішано отак грязі і ото чопали. Буває у день 8–10 за ноги, команда. Повозка, самих 10 чи 12 чоловік хлопців і ото по тіх. а бараки такі длінні були, тут бочка і тут бочка, і двух'ярусні нари з двух сторон дерев'яні.

Воші заїдали. Да що там балакать. Як мухи дохли. Особенно поляки ті. Ми трошки живучіші. Так ото виживали. Утром на рудники, аж туди. А зо мною цей, він там як бригадіром був. Ну, а ми там рвали їм і знизу і зверху, то аварію зробить, шкоду робили. Німцю дулю, а не атом. То атома тоді ще не дали. А потом вже, як американці почали вже до Дахау сюди вже підходить, то в Дахау колони построїли автоматчиків в чорному і ту-ту. Нас пригнали, десь хотіли розстрілять, розстріл зробить, но американці помішали. Якраз перед колоной висадився десант, і чуєм – ті залягають, а ми хто куди. Тут у нас біле полотнище таке вроді прапора, всі порозлазились хто куди, тікали.

Ну я за полотнище помню учепився, там большинство руських, нашого брата було. Коли їдуть, кажуть: дивіться, а то німці можуть вас пострілять. Зайшли ми до поворота, а один по-

німецьки добре балакав, я знаю, зайшли, нас чоловік 15 так примірно було, а воно вродь би кафе чи ресторанчик такий. Попросили їсти. Німець напер їсти чорно [багато]. Наїлись отак. Ну всьо, спасібо, пішли, сарай так, сіна повний сарай, знизу розтягли і спать. Коли ночью – тр-р-р, основні войска американські підходять, остановились. Ночью підійшли уже. А то не було ні військ, нічого. І німців не видно – повтікали.

Коли помню, що зайшли американці у сарай, фонариками [посвітили], нас подивилися. Коли, дивлюся, поліз один туди, німця знайшов. Німці отут у сараї з нами поховалися. Плинних забрав, а ви, каже, спіть. Вони знали, що оце тут отбили з Дахау пленних.

Утром встав – солдати сидять на танках. Один мене нагодував, підкріпили. Потом ми вшістьох, а тут над трасою такі дачні доміки і пусті, нема нікого. Один зайняли, зайшли. Тут постель є все. У погріб [полізли], консервації різної, баночки. Їсти отак хватало. То ми ото жили в том доміку наверно неділки три. Три тижні. А потом підїхала машина. Того, що пішли колись по молоко в село, а той німець, зараза, як вискочив з автоматом, заховався там був. Чую тільки тр-р-р-р, тр-р-р-р. Но там нікого не вбив, а так полякав, так вони більше по молоко і не ходили. Да, приїхала машина, я знаю, і одвезла нас із доміка того у город Мюнхен. І зборний там пункт був. Кормили отако, скільки хочеш бери, тільки все поїдай, щоб не викидав. Треба – бери ще. То ми були ото в Мюнхені. Довгенько правда, а потом нас оттуда машинами американці перекинули на нашу територію, тут на Ельбу. І тут уже оцей, государственний КГБ чи як він. Наші прийняли. Тоже зборний [пункт]. Дома здорові. Столова. Кормили. І оце я попав там у армію. Цей кегебіст отмічав откуда що, як попав. Кажу: за побіг. Тікав. У Польщі на границі мене поймали. Потом уже на до просах ото довбали німці. То поліція вродь би погранична сначала поймала, а тоді передали. Ну допрашували, чи розведчик, чи ні, шукали, чи з партизан. Допитували німці.

– Як ви до Польщі потрапили? Вас везли як остарбайтера?

– Да, сначала на Київ, тут поліція сопроводжала, но а мені, хлопці, нада було до Києва [доїхати] і втекти. А там якийсь баран каже, до Києва не тікайте, там після легше утекти. То ми аж під Польщею хотіли тікати. Нас шість чоловік там було. Один там був хороший парень. Первий поліз на решотку ту. Викинули. Він тільки виліз, зараза, а там, видно, на тамбурах охранияли. Той побачив. І так завис. А заїхали трошки тут у Польщу, десь на якійсь остановці остановили поїзд. Нагайками весь вагон вигнали і льотками довбали. Все, вже не втечеш. У якийсь городок попав, Земзбург кажуть, то наших піввагона

вигрузили на цій станції у Польщі, а на другий день приїжджають бауера, бауерихи. І почали вибіжати собі робочу силу. Нас вистроїли, зайшла здорова така товста німка пані. Подивилась на мене, подивилась – забрала. І то попав я до бауера, Фаляк називався. А він такий уже старий був. Його возив. За кучера мене взяв. Я побув ото і дулю [йому], утік. А на границі таки попався.

- Чого ви тікали?

- Додому. А чого я буду. Наші на фронтах б'ються і брат, і сестри, а я буду їм зароблять, фронт держать. Не було такого у мене в голові. Тільки втекти. Може, думаю, попаду на партизан десь. Тільки повернув, а тут будка і шлагбаум, а тут пост оцей граничний. І німець хоп – і побачив мене. З пістолета він вистрелив. УБ'є, зараза. Отут і поймали мене. А то потом десь місяць на допросах. Держали, якийсь лагерь, спеціально що допроси, ну поки не узнають, де, що, як. Довбали, довбали і с концом, того що фамілію я не сказав. Знаю, що так набили, що я на животі спав. А бач – вижив. Кров була закипівши тут як дерев'яна, довбали добре.

- Хто вас забирав з дому?

- Поліція. Батька розстріляли, хоча він і безпартійний був, а трошки у колгоспі головою був. Голова заболів, а він підміняв. Ну вони тут всіх, і дівок, що в ланці робили, порозстрілювали в парку. Десь там в парку лежать під обцім пам'ятником. Карательний отряд приїхав німецький. Ми, собственно, хотіли його підірвати, уже готовились. Щоб людей не вбивали, зарази. Я бачив, як машина їде, два сидять, а вони в білому бельї повалом лежать там. Заставляли ложиться в машину. А розстрілювали отут, де воєнний городок, там був тір, а в тіру зробили яму і там розстрілювали. Це я помню. Ми знайшли заряд з хлопцями взривчатки. Ну цей уже хотів трошки організувати підпільну групу. Взривчатку взяв до себе сюди поближче. Ми хотіли отіх во взірвати, як їх зарази, що розстрілювали, карательний отряд. Но нічого не получилось. Весной мене хоп, взривчатка осталася, так і не взірвали їхній карательний отряд. Мене забрали у Германію, а Льонька, той що організував, його прийшли поліцаї забрати. І його б розстріляли. Він закрився, отстрілявся у двері, ті побоялись, а він дивиться, що все пшик. А вони там у дверях командували: вилазь, все рівно тобі вже кришка буде. А він на другу сторону у вікно – і втік. Він трошки зв'язаний був з одним з Чернігівської області, він аж туди ушов. То його не поймали. А я як вже служив, вже як ото призвали другий раз, то я бачив його на остановці, він простудився, "За отвагу" у нього медаль була, то умер. Багато немає. Він пересиджувався десь у снігу, ну у партизанському отряді, застудився, захерів і пропав. Льоньки нема, тут Павло Держак був, вже нема, тоже

помер. Но він у Германію не попав, він утік тут. Повезло, короче. Прийшли, а він, дома нема. А потом прийшов, мати каже: тікай, так він на луг. Ховався аж на лузі, а то б у Германію, каже. Не забрали. Забирали всіх підряд, молодьож особливо гребли. Ото таке діло.

В Дахау знакомих я почті шо не мав. А там утром проснувся, команда картопеншілін. Самі підвали. А у підвалах там і свет горить, все. То наше діло було, шо? Нагодують, покормлять. Чистимо картошку, буряк, шо дадуть. А як ото освободили, я розказував, стріляють, а ті, шо вели, залягають. А нас не стріляли.

Після звільнення я був у Германії, город Штетін, ми там отправляли на Ленінград станки, грузили на параход, наша рота. Нада було отслужить уже, а там один по совітував. Нас було три чоловіки таких, як я, написали рапорт, то нас і отпустили додому. Приїхали додому, а тут опять призвали. Та чотири годи опять отслужив.

- Чи довго ви перебували в Дахау?

- Я саме менше був у Дахау. Це вже кончалась війна щитай. Американці ото освобождали. То вже под кінець війни. А саме довше був у Нацвейлері, де атом німець хотів виробить. А сначала був Штудгофф. Це тут, у Польщі. Це примірно десь чи Штетін, город. Штетін – це здоровий, де ми потом уже відгужали станки, а отам то цілу зіму був в Нацвеллері.

- Чим ви займалися у Штудгоффі?

- Там ганяли камні вигружать, тоже довбали на роботу скрізь. Корчували пеньки, ліс, скрізь тягали. "Чого ти сидиш?" Пльоткою як дасть! Шевелівся, щоб не били.

Інтерв'юер: Тарас Нагайко

Дата запису інтерв'ю: 10 лотого 2006 р.

Транскрипція: Тарас Нагайко

МИХАЙЛО ЗАХАРОВИЧ КУЧЕР

Біографія

Кучер Михайло Захарович народився 1926 року в місті Пологи Запорізької області. У 1943 році в 16 років був забраний до Німеччини на примусові роботи. Протягом одного року працював у місті Мюнхен на паровозоремонтному заводі слюсарем. У 1944 році за участь у роботі підпільної організації був заарештований і поміщений у концентраційний табір Дахау як політичний в'язень під номером №134859. У 1945 році був звільнений американськими військовими і переселений у радянську зону окупації Східної Німеччини (земля Тюрингія). Після перевірки військовими органами був призваний до лав Радянської армії, де служив упро-

довж 5 років, потім був демобілізований і повернувся на Батьківщину.

У 1950 році почав працювати й одночасно вступив у вечірню школу для працюючої молоді. Після закінчення школи звільнився з роботи і в 1953 році вступив до Харківського автомобільно-дорожнього інституту. Після його закінчення в 1958 році отримав призначення на роботу в Одеську область на посаду головного інженера автопідприємства. Протягом 1958–1968 років працював у системі Міністерства автомобільного транспорту УРСР на посадах старшого механіка, головного інженера автопідприємства, а потім начальника виробничо-технічного відділу автотресту, заступником управляючого і головного інженера авто треста. З 1963–1968 роки очолював пасажирські перевезення населення Запорізької області, а також великих підприємств міста Запоріжжя. У 1968–1982 роках працював на посаді головного інженера Запорізького обласного виробничого автотресту Мінтяжбуду УРСР. У 1976 році був рекомендований на роботу в апарат Мінтяжбуду УРСР і переведений в м. Київ, працював першим заступником начальника автотранспортного главку. У 1982 році переведений в Міністерство житлово-комунального господарства на посаду керівника Республіканського управління комунального автотранспорту "Укркомунавтотранс". У 1983 році закінчив тримісячні курси з управління народним господарством, які функціонували в складі інституту народного господарства УРСР.

20 жовтня 1986 року Михайло Захарович звільнився з роботи у зв'язку з виходом на пенсію за віком. Саме тоді розпочалася його науково-

педагогічна діяльність. У 1987 р. він викладає на курсах підвищення кваліфікації керівного складу при Республіканському заочному автотранспортному технікумі Міністерства автомобільного транспорту УРСР. Протягом 1988–1992 рр. як викладач працює на кафедрі управління і економіки ІПК. У 1993 р. став ведучим науковим співробітником відділу дослідження проблем цінностворення НДІ "Комунаеконіміка" Держжитлкомгосподарства України;

З лютого 1995 року по 2000 рік – завідуючий відділом дослідження проблем цінностворення НДІ "Комунаеконіміка" Держжитлкомгосподарства України і водночас викладач кафедри ринкової економіки ЖКГ і фінансів, а ще пізніше – кафедри економічної теорії Державної академії ЖКГ, де працює й до цього часу. За цей період М.З. Кучер розробив і видав близько 30-ти різноматніх науково-методичних праць, навчальних збірників, методичних рекомендацій і більше 60-ти науково-наочних плакатів з тематики лекційних навчальних програм. 24 квітня 1997 року рішенням атестаційної колегії Міністерства освіти України йому було присвоєно наукове звання "доцент".

Михайло Захарович Кучер має такі державні нагороди:

1968 р. – медаль "За трудову діяльність";

1970 р. – медаль "За доблесний труд";

1981 р. – срібна медаль головного комітету ВДНХ СРСР.

Має знак "Відмінник громадської оборони".

Інтерв'ю з Михайлом Захаровичем Кучером

Моє місце народження село Басань Пологівського району Запорізької області. Склад сім'ї: батько, прийшов з армії забрав нас з мамою із села і ми переїхали до м. Запоріжжя. Там батько навчався на курсах і потім став працівником залізничного транспорту спочатку на посаді кондуктора, а потім став черговим по станціях

Дніпрельстан-ІІ, Січ, Павло-Кічнас, це був район острова Хортиця, де в той час будувалась Дніпрогес ім. В.І. Леніна. А потім перед війною батька призначили начальником залізничної станції Славгород Сенельніковського району Дніпропетровської області. Мама була домогосподарка. Там нас всіх застала війна.

Навчався в школі. На станції Січ закінчив перший-третій класи. На станції Славгород – четвертий-сьомий класи. Початок війни: мені тоді було чотирнадцять з половиною років. Батька викликали в м. Запоріжжя у відділенням залізничної дороги. Там були сформовані групи фахівців залізничного транспорту, яким доручили забезпечити вивіз заводського обладнання та працівників заводів і населення міста в Сибір, на Урал, Казахстан. В евакуацію із Запоріжжя з відділенням дороги батька також евакуювали. А ми: я, мама і сестра, їй тоді один рік було, залишилися в окупації 1941–1943 роки.

На ст. Славгород місцеві мешканці знали, що батько був начальником станції, тому за нашу сім'ю доповідали німецькому керівництву станції та поліцаєм, тому нам приходилося ховатись в селах у знайомих. Їсти нічого було, тому яка була одежа, міняли її в селах на хліб, зерно, овочі тощо.

В 1941–42 роках німці почали вивозити до Німеччини молодь і особливо тих хто не працював, а на деяких підприємствах була бронь і звідти не брали до Німеччини. В організаціях Загоспзерна приймали на роботу і не брали до Німеччини. Тому я влаштувався на роботу в Славгородське Заготзерно і там працював до тих пір, доки там закінчилась бронь, а потім перейшов на роботу ремонтним робочим на ст. Славгород, звідти мене ще не брали до Німеччини.

А на початку 1943 року із-під Харкова почався наступ радянських військ. Танкові частини прорвали фронт і були звільнені міста Павлоград, Лозова, Сінельніково, Славгород і німці відступили аж до Запоріжжя.

На той час склалася така ситуація. Наші танки прорвали фронт, відігнали німців на 150–200 км. Але оскільки радянські тили відставали, а в повітрі панувала німецька авіація, то наші передові загони зупинилися навколо залізничної дороги і замаскувалися в посадках. Станція Славгород знаходилась від села Славгород на відстані 3 км. Це був райцентр, куди ми до школи ходили. І коли німці відступали, останнім рухався їхній ешелон з військовою

одежою, взуттям, продовольством і танки, які були замасковані в посадках його розстріляли (підбили) і він залишився стояти на залізничній колії в районі села Славгород.

Після цього мешканці села Славгород пішли цей ешелон грабувати і впродовж 2–3 днів розікрали все майно. А потім ситуація змінилася. В районі міста Запоріжжя німці одержали поповнення, перегрупували свої сили і пішли в наступ, вибили наші танки, які прорвалися і наші війська знову відступили. А десь через два тижня на ст. Славгород прибув німецький ешелон – карний загін, більша частина його озброєних кулеметами і автоматами вирушили до райцентру села Славгород, оточили це село і почали з кожного дому виганяти чоловіків і молодь аж до дітей, зігнали їх в кар'єр цегельного заводу і близько 450–500 чол. розстріляли.

А менша частина карного загону в цей час залишилася на ст. Славгород, зібрали всю місцеву 14–16 річну молодь, посадили в товарні вагони і під охороною відправили в Німеччину. Повезли нас через Західну Україну, місто Перемишль, через Польщу, горами Чехословаччини і привезли в баварське місто Мюнхен. Зібрали нас на розподільчому пункті декілька тисяч молоді, туди були запрошені представники заводів, фабрик, фермерів і кожний відбирав собі робочу силу. Я попав у велику колону, приблизно 300–350 осіб, і нас всіх перегнали в м. Мюнхен, за адресою Фрайман, 60, це був Мюнхенський паровозо-ремонтний завод. Тут нас розділили по різних цехах, я попав у збірний цех №20. Нас привели в цех, прийшли майстри, відібрали собі необхідну кількість працівників, видали нам спецодяг, інструментальні ящики, номерні знаки для одержання інструменту, зробили нам інструктаж, показали елементарні прийоми роботи і допустили нас до роботи. В

Цех №20 мюнхенської ПРЗ (видя збоку). Зараз складські приміщення концерну "BMW". На передньому плані В. Кучер. 2.05.2005 р.

складі нашої бригади слюсарів-жерстянщиків було 11 осіб і 2 майстри-німці (один фашист, а другий нормальний чоловік).

В нашій бригаді була одна дівчина із Запорізького краю, так цей фашист по морді всім давав, а нормальний німець приходив на роботу і цій дівчині бутерброди приносив, він усіх жалів, нормальний був німець.

В другій половині 1943 р. наш цех почали обгороджувати колючим дротом, прямо до цеху була південна залізнична колія, ми зразу не могли зрозуміти для чого це роблять. А потім

узнали, що коли союзники висадили свої війська на Сіцилії в Італії і на протязі 2-х місяців італійська армія була розбита і капітулювала. Тоді німці створили цілий ряд таборів на півдні Німеччини для італійських військовополонених, із одного такого табору під Мюнхеном стали возити до нашого цеху один ешелон італійських військовополонених і один ешелон в'язнів із концтабору "Дахау", які також працювали в нашому цеху. Зранку ці ешелони під'їжджали до цеху заїздили в ці колючі загорожі, італійці і в'язні йшли працювати в цех, а вечором їх знову цими поїздами відвозили в їх табори. У нас "остарбайтерів" брали підписку, що ми не будемо з полоненими італійцями і в'язнями концтабору "Дахау" ні розмовляти, ні спілкуватися, це нам було заборонено. А потім поступово в процесі спілкування залучили мене в підпільну організацію, яка діяла в лагері і на заводі, і почали мене передавати для розповсюдження радянські листівки, газети, брошури. Я вже не знаю, звідки вони поступали, їх може літаки скидали, не знаю. Бо це вже був 43-й рік. Мюнхен бомбили, Дахау бомбили, через день буквально тисячі американських літаків робили нальоти. Ми тільки слухаємо по радію, як об'являють, що бомблять, і тоді припиняється робота – і ми всі ховаємося в бомбосховище. І так декілька разів на день. Ну і залучили мене в цю організацію, я виконував певні доручення, цих старших груп в'язнів і полонених. А конкретно з ким спілкувався – я не знаю, це були полоненні з концлагеря Дахау. мені давали в таборі остарбайтерів інформацію, а я повинен був на завод її передавати італійським полоненим і в'язням Дахау. Прив'язували до пояса газети, щоб не видно було при вході і виході із заводу. І все йшло нормально, а одного разу якийсь концлагерник на цих ділах попався, і я потім дивлюсь – водять цього концлагерника, якому я йому передав усі ці листівки, вони

Бункер – табірна тюрма

його водять, по цеху, мене шукають. Я почав ховатися із паровоза в паровоз. А потім в якомусь [паравозі] кручу гайки, коли чую за мною щось по-німецьки говорить: "Вот он". І тоді мене забирають ці поліцаї, закривають біля цеху на заводі в бомбосховище. Поліцейські такі росли, в них там був оснащений бункер. Лавочки і ремні, прив'язують і починають мене гумовою палкою бити. Я вже кричав, падав, а вони піднімали і знову били капітально, десь протягом часу, а потім оформляють мене в Дахау, визивають "чорний ворон"¹. Вони заставляють мене сісти в ворон, а я не міг, сісти, бо били мене по всьому тілу. Вони мене десь в три години дня знайшли тут же, побили, і увечері я був уже в Дахау. Там проводилася санітарна обробка. Роздягають, миють, стрижуть, роблять доріжку на голові, видають полосатий одяг без білизни. Дерев'яні постели і давали металеву миску, "монашка" називалась, не знаю, чого так. Оце така екіпіровка в'язня. Посадили мене в блок² № 20 на карантин. Ну а там як було – це все важко описати. Там штуби³ – одна для проживання, а одна спальня (там білизни і постелі не видавали), лягали в'язні боком до боку дуже тісно, повертались по команді. Командував нами старший капо⁴ (німець-комуніст, що був теж в'язень, посаджений ще до війни службами Гітлера). Він о 4-5 годині [нас будив]. Нас будили за допомогою собак, холодною водою нас поливали. Їх задача – нас швидко підняти, і всі встають, вискакують у двір і там приблизно з годин 3-4 (холодні, мокрі, [19]44-45 рік, холодно) всі постаємо спина до спини і стоїмо ждемо ранньої розвозки. Приїжджає кухня і роздає кип'яток по черпаку, а потім у вісьм годин перевірка на плаці, десь півгодини, і звідти хто працює на

¹ Крита машина, обладнана для перевезення ув'язнених.

² Блок – так називали у нацистських таборах окремі барак.

³ Штуба – нім. кімната.

⁴ Капо – старший блоку (бараку).

виїзді – через КП¹ виходять на роботу, а хто на карантині – вертаються у блок.

Там у блоці в'язнів різних національностей багато, є уже у віці – слабкі. Коли йдемо з того абендплаца², вони вже готові, хто молодший – беремо їх під руки, дотягуємо в блок до нар, кладемо під стінку, а він через декілька годин помирає. А в блоці були такі фанерні дощечки, на яких пишеться номер померлого і на ноги вішається. А кожного дня годині об 8-й приїжджають два причепа запряжені концлагерниками до кожного блока, зупиняються і питають: є мертві? Якщо є, то виносять їх на причепа і везуть прямо до крематорію, а вже там сплюють. Це процес такий. Карантин тривав один місяць. Там страшні діла творились. Ніколи не бачив, щоб людина весь день сиділа голодною, а увечері дають 120 гр хліба з відсівами, кусочок маргарину, в обід баланда, вранці кип'яток. Не бачив таких курців, що він за дві сигарети віддає свій денний пай. Сидить худий скелет – очі світяться, голодний а він віддає свій пай за куриво Німецькі медики в карантинних блоках проводили над нами якісь експерименти.

Дуже часто були тривоги. Літаки летіли на Мюнхен і Дахау тисячами, то вони вже тут скидали бомби без прицілу. Лютчики плігають з підбитих літаків з парашутом, а зенітки їх збивають, і їде пальба. Осколки летять, свистять, треба ховатись. Біля бараку були викопані в землі канава, куди ми ховались.

Новий рік [19]44–45 року. Під вечір заходить представник підпільного гуртка, заносить велику пачку сигарет і гілочку ялинки – це для всіх, оце вам каже подарунок, і кожному по сигареті роздає. Сів і проводить політбесіду, що наші війська вже близько, наберіться мужності і терпіння, не за горами кінець війни, прийде мир і свобода. І каже: «По мірі можливості ви якось теж відмітьте новий рік». І десь опівночі кожної національності до цієї гілочки підходили в'язні і тихенько співали своїх національних пісень. А ми, слов'яни, зібрались і співали “Катюшу”, оце така була зустріч Нового року. В січні 1945 р. об'явили, що карантин кінчається. Вистроїли нас в 20-му блоці і проводили відбір по робочих командах. Почали відбирати тих, хто помолодше, щоб мав професію слюсаря. І мене теж забирають, бо на заводі слюсарем працював. Нас чоловік 100 набрали і через перекладача кажуть, що ми будемо працювати в команді “Працефікс”. Ця команда знаходилась близько в 1 км від Дахау, нас гнали у команду під охороною “СС” із собаками. В цій команді було 15 бараків житлових і 15 бараків виробничих з верстатами. Нас розмістили, і ми там працювали. Хто був молодше – нас зарахували до таких груп, що над нами

робили медичні експерименти. Щось вводили, слідували, за змінами щось із нервовою системою зв'язане. В цих майстернях ми там робили метизи (болти, гайки) і ми там пробули аж до самого звільнення американськими військами.

Останні дні в Дахау були дуже страшні: з одного боку ідуть війська союзників, звільняють в'язнів, яких гонять на Південь. На той час в Дахау лагерь був перевантажений, якщо раніше в одному блоці в'язнів було 800, то тепер їх стало півтори тисячі, а то й більше. От ми сидимо в лагері, бачимо як через браму проводять в'язнів, яких перегнали з інших таборів Німеччини. Вони голодні, там трава біля брами росте, вони падають, вони її гризуть. Прибув ешелон з Бухенвальда, там у вагонах повно мертвих, їх не прибирають. А потім прийшли накази розвантажувати ці бараки, і почали формувати т.зв. “колони смерті” по 2–3 тисячі полонених. Їх під охороною із Дахау гнали в напрямку Італії, німці і самі не знали, куди їх гнати. Потім через пару днів охорона почала розбігатись, стріляли самі в себе, кидали цих в'язнів, а ще холодно, сніг пішов, люди почали замерзати. Їх охоронці ходили і добивали.

Почалась в середині квітня повна вакханалія. Німці один одного почали арештовувати, військові “СС” – загальновійськових, і навпаки вахта тікала, а коли американці прийшли, то і останні німці нас покинули. І так склалась ситуація, що в'язні які залишилися живими, почали шукати собі пристанища. Бо не було де жити. І всі почали розбігатись по таборах. Я вернувся в свій табір “остарбайтерів” паравозоремонтного заводу на Фрайман-60. Там все було: барак, кухня, душ, туалети. Ми залишились там, а в той час ще багато недобитих німців бродили по лісах навкруги Мюнхена і нападали на такі табори, як наші, і розстрілювали тих, хто там перебував. А в нашому таборі ми організували загони самооборони, вночі і вдень чергували. Десь з травня нас почали визивати на завод і видавати довідки, що ми рік там проробили і нічого незаконного не зробили. Це вже відбулося коли оголосили перемогу. Справа в тому, що нас нікуди не відправляють, годують. Ми в цьому лагері і живемо понад два місяці, і почалась агітація представників із різних країн (США, Канади, Австрії, країн Латинської Америки тощо) і запрошували нас дати згоду і переїхати жити і працювати до цих країн. Нас переконували, що в Радянському Союзі, на батьківщині нас ніхто не чекає, що там все рівно нас відправлять на лісозаготівлю або в шахти в концтабори, ось така була агітація. Проходить місяць, проходить другий, а потім, хто не дав згоди їхати до іншої країни, почали відправляти нас в Радянський Союз. Був призначений цей день, підготовлені

¹ КП – контрольний пункт.

² Абендплац – з нім. вечірній плац, де проводять перевірки.

команди, і нас групують по 30 осіб і погрузають у кузови вантажних автомобілів по такій кількості. На північний схід ми їхали колоною американських автомобілів десь кілометрів 300, бо не було зв'язку залізницею. А потім посадили нас в товарні вагони, провезли десь 200 км аж за Нюрнберг, який проїздили зруйнований вщент. Потім нас розвантажили, і 200 км пішки погнали до м. Хемніц в радянську зону окупації. Нас ніхто по дорозі не годував, ми курей ловили, потрошили, німці нас боялися і думали, що це рухається банда радянська, там в цих колонах шли колишні остарбайтери з різних таборів. Отак ми йшли, і таким чином дошли до КП в Хемніці, там стоять наші радянські офіцери і кажуть: "Це зрадники прийшли, зрадники нашої Батьківщини". Нас одібрали чоловік 200, таких що були у віці допризовників, і кажуть нам: «Пройдете перевірку органів СМЕРШ, а потім підете в армію, а поки що ми направимо вас на німецькі заводи, фабрики, що снаряди випускали або патрони, тобто випускали військову продукцію. Будете їх демонтувати і відправляти в Радянський Союз».

А потім в жовтні 45-го року уже у військовій частині відібрали нас в школу молодших командирів, тут же прийняли в комсомол. Після закінчення школи мені присвоїли звання старший сержант, а пізніше старшини і пішли ми служити в армію. Служили в різних містах земель Саксонії, Тюрингії, північно-східної частини Німеччини, служили ми там до 47-го року, а потім команда була, що наша частина перебазується в Радянський Союз, тоді погрузили нас і все наше майно в товарний ешелон і направили нас в Вінницьку область України в місто Бар. Там ми збирали по полях танки, різали їх і відправляли на переплавку в металургійні заводи. В нас було все обладнання: підйомні крани, газозварювальні апарати, свій автотранспорт. Потім через півроку направили нас в Житомирську область, Попільнянський район. Там ми також очищали поля від побитої техніки. А пізніше осінню 49-го року оголосили, що нашу частину перекидають в Москву, і нас помістили в ешелони і перевезли в Москву, і ми 1 рік працювали на будівництві житла. Там і німецькі полонені працювали. І в кінці 1950 року відбулася демобілізація. Я прослужив п'ять років і повернувся до батьків, Запорізька область, станція Пологи. Пішов працювати в промислову артіль інженером-постачальником, а потім через півроку мене обрали головою правління артілі. Одночасно пішов у вечірню школу, закінчив 8–9–10 класи отримав атестат і поїхав у Запоріжжя до обласного керівництва. А мене для здачі екзаменів не відпускають, я кажу: "Якщо я здам екзамени, то розрахову-

юсь". Я поїхав у Харків, здав екзамени, поступив в автомобільно-дорожній інститут. Повернувся назад, розрахувався і поїхав навчатись на стаціонар. В 1958 році я закінчив цей інститут по спеціальності інженер-механік автомобільного транспорту і мене направляють в Одеську область головним інженером автотранспортного підприємств. З цього періоду і почалась моя трудова діяльність, яка викладена в моїй біографії.

*Інтерв'юер: Тетяна Пастушенко
Дата запису 15 лютого 2006 року
Транскрипція: Ольга Метелиця*

Лист-додаток

В моїй біографії та інтерв'ю уже йшла мова, що у 1943 р. в віці 16 років був забраний до Німеччини на примусові роботи. Так сталося, що з травня 1943 р. по жовтень 1944 р. працював на Мюнхенському паравозоремонтному заводі слюсарем. А у 1944 р. за участь у роботі підпільної організації був заарештований і поміщений у концтабір "Дахау" і перебував там до кінця квітня 1945 р.

За часів існування Радянського Союзу було заборонено відвідування різних країн за кордоном і в т.ч. Німеччину, тому я не міг побувати в тих місцях, де пройшли мої молоді роки у фашистській неволі.

Але так хотілося побувати в пам'ятних місцях. Тому коли розпався Радянський Союз і Україна стала незалежною державою, почалися масові поїздки українців закордон.

У мене з'явилось ще більше бажання здійснити таку поїздку і я почав діяти. Наведу коротку хронологію моїх звернень з цього приводу:

15.01.1994 р. – звернувся листом до Посольства ФРН;

12.02.1994 р. – одержав лист-відповідь з відмовою через відсутність коштів для таких поїздок;

24.03.1994 р. – ще раз звернувся до німецького Посольства;

15.04.1994 р. – одержав чергову відмову;

07.10.1994 р. – звернувся листом в мерію м. Мюнхена;

через півтора місяця одержав відмову;

06.12.1994 р. ще раз звернувся в мерію м. Мюнхен;

відповіді не одержав на цей лист.

А на початку квітня 2000 р. Мюнхенська міська рада виділила 350 тис. марок для організації таких поїздок та на інші заходи. І в 2001 р. Український національний фонд "Взаєморозуміння і примирення" почав формувати групи для поїздок в м. Мюнхен, але мене до їх складу не включили, мотивуючи тим, що я 1,5 року працював на паравозоремонтному заводі в м. Мюнхені, але

за обліком у фонді я проходив за категорією “в’язень концтабору”, тому мені радили звернутися в Український інтернаціональний комітет в’язнів концтабору “Дахау”. Але в цьому комітеті мені також відмовили в такій поїздки до Мюнхену через відсутність коштів для таких поїздок і тільки до 60-тої річниці визволення концтабору “Дахау” 01.05.2005 р. керівництво Меморіалу в Дахау, а також музею концтабору “Дахау” за фінансової допомоги керівництва землі Баварія запросили групу колишніх в’язнів відвідати концтабір “Дахау” і м. Мюнхен, де на протязі одного тижня проходили урочисті заходи. До цієї групи включили й мене і я одержав офіційне запрошення. Під час відвідувань в Баварії відбулося багато офіційних, зустрічей і прийомів у мерів міст Мюнхена і Дахау, безпосередньо в концлагері “Дахау” та на інших рівнях. Тому за цей час у мене не було можливостей і я не зміг побувати в різних місцях за адресою м. Мюнхен, Фрайман, 60 (Мюнхенський ПРЗ), вул. Фрайзінгерландштрассе (лагерь “остарбайтерів”) також не зміг розшукати команду “Працефікс”, де я проживав і працював від концтабору “Дахау”, а також вирішити інші питання, які мене особисто цікавили.

Тому я почав знову звертатися до інших органів управління, різних керівних осіб з проханням допомогти мені побувати в м. Мюнхені, а саме:

- до мерії м. Мюнхена;
- до керівництва концерну “BMW”, оскільки зараз цей концерн використовує всі корпуси і приміщення колишнього ПРЗаводу під складські приміщення концерну;
- особисто до Посла ФРН в Україні пана Шефера Райнгарда;
- особисто до заступника Фонду “Взаєморозуміння і примирення” Косяка С.Б. та був у нього три рази на прийомі;
- до нач. Київського відділення Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення” Е. Біляєва;
- до керівництва музею-меморіалу концтабору “Дахау” Ульріке Машер, Барбара Дістель та Анне Стілер;
- до першого заступника голови Президії Української організації борців антифашистського опору Піскунова Ю.Т.
- до заступника голови інтернаціонального Комітету в’язнів концтаборів Кагановського В.А.
- до Президента фірми “Союзу самаритян” Левковської С.В. та інших осіб.

Тому пишу це “Доповнення” до інтерв’ю, яке я надав шановній Тетяні Пастушенко з болю в душі і безпорадністю та незадоволенням чому нас, колишніх “остарбайтерів” та в’язнів німецьких концтаборів так швидко забувають.

Цим “Доповненням” хочу нагадати керівникам різних рівнів, і з громадських організацій та представникам німецької нації, які в певній мірі були причетні до розв’язання Другої Світової війни, породження жаху, тортур, голоду, пролиття крові і загибелі і понівеченні життєвого шляху молодого покоління мільйонів українців. Пам’ятайте, що всі Ви залишаєтесь в неоплатному боргу, в першу чергу, перед колишніми в’язнями концтаборів “остарбайтерами” та всім українським народом. І не треба так швидко забувати все те, що приніс німецький фашизм на Українську землю. І коли спостерігаєш, як за останній час збільшується кількість масових поїздок до Німеччини з різних причин осіб різного соціального статусу то виникає таке справедливе запитання: “Чому так швидко закінчилося ставлення до нас колишніх в’язнів концтаборів і “остарбайтерів”, що проявляється в тому відношенні, до нас, коли не можна достукатись до чиновників різних рівнів і одержати дозвіл на поїздку до Мюнхена?” Мене, особисто, таке відношення пригнічує і в зв’язку з цим, згадую те, що чув від німців, а саме:

Німці заявляють, що їх не залишає почуття глибокого сорому за все те, що відбулося в їхній країні і що вони беруть на себе відповідальність, за те, щоб в Німеччині і в Баварії ніколи не змогли проявитись і прижитись:

- фашистська ідеологія,
- антисемітизм,
- неприязнь до іноземців
- і зневага до права людини на життя.

І все подібне на нашій землі ніколи більше не повториться, завіряють німці.

Нам всім завжди необхідно пам’ятати про терор та жахливі муки, які нам приніс фашистський нацизм.

22.11.08.

ЛИСТ-АВТОБІОГРАФІЯ СЕРГІЯ СВГЕНОВИЧА СОБІСЕВИЧА

“Я, Собисевич Сергей Евгеньевич, родился 1 ноября 1922 года в городе Сумы. Моя родословная протянулась в Западную Белоруссию, Гродненскую губернию, село Ивацкевичи (после революции 1918 (?) года отошло к Польше). Дедушка был деревенским священником, а бабушка, ясное дело, была матушкой. Это по линии матери. По отцу дедушка был церковным псаломщиком. О бабушке сведений не имею. Отец и мать окончили духовную семинарию. По окончании семинарии им можно было работать или по духовной части, а можно – выбрать профессию учителя. Родители выбрали последнее.

Но в 1914 году началась война с Германией. Немцы начали наступать и теснить русских. Началось отступление. Вместе с отступающими частями русских отступали и гражданские (их называли беженцами). Мои будущие родители, отец и мать, тоже влились в толпу этих беженцев. Остановились в городе Сумы. Здесь отца сестра вышла замуж за состоятельного человека, у которого мои будущие родители и остановились. Здесь в 1918 году родился мой старший брат Владимир, а в 1922 году родился и я. В 1923 году отца и мать направляют на работу в село Железняк Краснопольского района. Отца – заведующим начальной школы, а мать – учительницей. Отец очень хорошо пел, а когда односельчане узнали, что у него духовное образование, начали просить его петь в церкви. Он соглашался. Железняк я не помню – это все я говорю из рассказа родителей. Родителей из Железняка переводят в село Малый Бобрик Краснопольского района.

Здесь уже я немного помню свое детство. Старший брат ходил уже в школу в село Великий Бобрик за 5 километров, а я пошел в первый класс в своей школе. В моей памяти хорошо запомнилось рождение младшего брата Леонида в 1930 году. А также события, начиная с 1932 года. В школе ставились самодеятельные спектакли, на которые приглашались и родители. Был инструментальный оркестр. Конечно, оркестр играл простенькие мелодии, как “Выйду я на реченьку”, “Марусино сердце”, польки, “Парапет”, “Краковяк” и прочее. Но так как все это шло от души – нам хлопали, и мы были на десятом небе.

При школе был открыт ликнеп, где отец и мать учили селян азам науки (читать, писать, считать). Мы росли, основными нашими играми это была игра в войну. Основными песнями это были “Каховка”, “Дан приказ ему на запад”, в основном, песни гражданской войны. В войну играли так: собирались в лесу, одна партия уходила – пряталась, а вторая должна была их найти. Как обнаружим, то с криками “Ура” бежим друг другу навстречу. На этом игра кончалась.

В 1936 году в Испании шла гражданская война, и старший брат, бросив учебу в Киевском техникуме физкультуры, уезжает на Черное море, поступает матросом на корабль “Хаджибей”, который возил грузы в Испанию. Меня же в 1936 году отец отвозит в Сумы к тетке и определяет в 6 класс средней школы. Так я опять стал сумчанином.

Но вот пришел 1938 год. Лето мы на каникулах, как обычно, играем в лесу в войну. Поиграв, приходим домой – мать плачет. Спрашиваем: “Что случилось?” Отвечает, что отца арестовали. Так мы стали детьми “врага народа”. А дальше

пошло – мать уволили с работы. Пришлось нам, мать, меньший брат и я, переезжать в город Сумы к тетке на квартиру. Мать устроилась работать бухгалтером, и мы кое-как перебивались. Но со школы нас не выгнали, и мы продолжали учиться. В 1939 году я уже перешел в 9-й класс. Но в этом году матери дали направление в хутор Ваколовщину заведующей начальной школы – это 18 километров от Сум. И мне пришлось ходить в школу за 18 километров. Учеба, конечно, не давалась, и школу оставил. Но на мое счастье, в селе Битица за три километра от нашего хутора в 1940 году открыли 9 класс, и я с 9-го сумской школы пошел в 9-й класс села Битица. В 1941 году я начал учиться в 10 классе, но, не проучился и месяца, немцы уже бомбили Сумы, и меня призвали в армию. Мать с меньшим братом остались на оккупированной территории.

Хутор Ваколовщина – это лесной хутор. Сюда часто наведывались партизаны. Мать помогала им, чем могла. Она была мадистка, обшивала и латала обмундирование. Передала им с физкабинета батареи, сухие элементы для радиостанции. Но вот забрел к ним на хутор немец, а тут партизаны, и они его кокнули. На второй день приезжают каратели. Всех жителей построили, отобрали всех особой мужского пола и расстреляли. Моего брата спасло то, что мать его нарядила девочкой, и он остался жив. После этого случая мать с братом уходят в чем стояли – фронт уже был недалеко. Перешли фронт, и их отправили в город Осинники Кемеровской области, где он учился и окончил 9 классов. Окончив 10 классов в городе Сумах, он поступил в пединститут, но со второго курса решил поступить в морское училище. С первой попытки ему это не удалось – мандатная комиссия забраковала. Но со второй попытки все-таки приняли. Окончив училище и дослужив до чина капитана 1-го ранга, уходит на пенсию. В настоящее время живет в Москве.

Старший брат Владимир уехал на Черное море в 1936 году, еще отец не был арестован, и поэтому в документах об этом ничего не сказано. Он в 1939 году поступил в Ленинградское пехотное училище и окончил его в 1941 году. Участвовал в боях на севере, в Карелии. Дослужил до капитана, командовал лыжным батальоном. В 1943 году их лыжный батальон забросили в тыл к немцам. В неравном бою батальон погиб.

Я же 9 классов окончил в Сумах и с десятого класса, в сентябре 1941 года, был призван в армию. Немцы уже бомбили Сумы, и наша команда пешим строем направилась через город Харьков в сторону Донбасса. Остановились в городе Харцызк, где нас определили в полковую школу. Не окончив школы, нас вывозят в станицу Александровка, где формировалась 23-я

отдельная стрелковая бригада. В 23 стрелковой бригаде я попадаю в отдельный артдивизион 76 мм, в котором в дальнейшем и служил. Потом нас посадили в вагоны и повезли в сторону Москвы. Москву проехали и выгрузились где-то под Волховым. Здесь нам объявили, что наша бригада вливается в состав второй ударной армии. Командующим армии был генерал-лейтенант Власов. Боевое крещение принял на реке Волхов в декабре 1941 года.

Перед армией была поставлена задача – прорвать оборону противника, форсировать реку Волхов и двигаться на помощь Ленинграду. В декабре 1941 года, прорвав оборону противника, форсировав реку Волхов в районе совхоза “Красный ударник”, ликвидируя очаги сопротивления, двинулись к Ленинграду. Пройдя с боями около 110 км, вынуждены остановиться для пополнения боеприпасов и восстановить потери. Временно стали в оборону. В конце января 1942 года противник перешел в наступление. Бои велись с переменным успехом. Так было до марта месяца 1942 года. В марте 1942 года немцы, получив подкрепление, начали нас теснить. И в районе станции “Мясной бор” закрыли ту брешь, которую мы пробili. Армия оказалась “в мешку” – в окружении. Все попытки прорваться были безуспешными. Верховное командование тоже не могло нам помочь, так как все силы были направлены к Сталинграду, где решалась судьба Родины. И нам отдают приказ – сражаться, оттягивая как можно больше сил противника на себя, спасая Ленинград. Четыре месяца мы вели бои в окружении. Армия погибла, но приказ выполнила.

24 июня 1942 года в одном из боев я, раненый, попадаю в плен. Сначала меня отправляют в Гатчино, а с Гатчино – в город Ригу в военнопленный госпиталь. Через некоторое время в госпитале началась эпидемия сыпного тифа и на госпиталь наложили карантин. В госпитале пробыл до марта месяца 1943 года. В марте 1943 года меня отправляют в центральный пересылочный лагерь города Риги. Летом 1943 года с центрального лагеря отправляют транспортом в Германию. Сначала попадаю в пересылочный лагерь города Кюстрин. С лагеря Кюстрина отправляют в пересылочный лагерь “Бадарп” под Франкфуртом-на-Майне. С этого лагеря нас распределили по рабочим командам. Я попадаю в рабочую команду в лагерь №776, который расположен в предместьях города Ханау, предместье называется Вольфганг. Работали на складах трофейного оружия. Находясь в плену в лагере №776, мы ходили на работу за три километра.

Плен – это не туристическая поездка, а хождение на работу и с работы под дулами

автоматов, все остальное запрещалось. Это время, выброшенное из жизни. Утром – строем на работу, вечером – строем обратно. Расскажу, как кормили в лагере. Утром на троих буханка хлеба и каждому брусочек маргарина размером 3 см×2 см×1 см. Обед – тарелка супа, обычно с кольраби, и на второе ложки две картошки. Вечером чай. Не жирно, но жить можно. Работали по 8 часов, а в субботу – до 2 часов. Воскресенье – выходной. На работе немцы-мастера относились к нам хорошо. Конвоиры – бывшие фронтовики – относились тоже хорошо. И вот идем один раз с работы, и не зная что это, что конвоирам придумалось, чтобы мы спели “Стеньку Разина” (вообще немцы любили “Стеньку Разина” и “Катюшу”). Мы с удовольствием пропели, потом они попросили спеть “Катюшу”. Мы и ее пропели. После “Катюши” морячки запели:

“Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой
С фашистской силой темною,
С проклятою ордой”.

И сто человек подхватило припев:

“Пусть ярость благородная
Играет, как волна.
Идет война народная,
Священная война”.

И так морячки заводят, а сто человек подхватывает припев. Мы идем и поем, а немцы же не понимают – говорят “Гут, гут, русь” и довольные идут сбоку, смеются. А на обочине дороги вышли и стоят остенбайтеры: украинцы, поляки и каких только нет – плачут. А немцы смеются и твердят: “Гут, русь, гут”. Так продолжалось четыре дня, идя с работы, а от работы до лагеря было около 3-х километров, мы, не дожидаясь приглашения, запевали “Вставай, страна огромная”. А остенбайтеры уже стояли и ждали нас, пока мы пройдем. И так в самом логове фашистской Германии звенела и лилась советская патриотическая песня. На пятый день, идя с работы, мы опять запели, но конвоиры подняли крик и петь запретили. Вот был такой случай. Это было лето 1944 года.

В это время союзники начали интенсивно бомбить военные объекты. И вот настала очередь и нашего объекта. Под вой бомб мы, человек до 10, убегаем из-под охраны в лес и назад не возвращаемся. Через три дня нас заметили и взяли. Хотя мы говорили на допросе, что заблудились – нам пришили побег и присудили по 25 шомполов и по 21 суток строгого карцера. По истечении срока наказания нас отправляют

опять в старую команду. Погуляв три дня на воле, мы уже не могли остановиться, как писал Максим Горький: “Рожденный ползать летать не может”. А мы решили, что “рожден летать ползать не должен” и начали готовиться к побегу. Нас собралось 7 человек. Это я, Гладков, Ахтямов, Вавилов – остальных уже не помню, склероз клятый мучает.

Разгружая вагон с компасами, я спрятал один компас. Другие достали противоипритные накидки, а Ахтямов спрятал и принес в лагерь ножницы для резки проволоки. Повар, которого мы пригласили, от побега отказался, но снабдил нас на первое время продуктами. Через проволоку рядом был еще один лагерь, пленные работали в воинской части, по уборке и прочее. В нем оказался земляк с Сумской области. Он мне достал карту Германии. Все это мы спрятали в лагере.

И вот в январе месяце 1945 года мы выбрали время, когда охрана ушла ужинать, взяв все необходимое, прорезав отверстие в проволоке забора, один за одним покидаем лагерь с намерением идти на восток. Шли по ночам, а днем находили ельник, там, наломав веток, делали постель, укрываясь противоипритными накидками, и отдыхали.

Медленно, но неуклонно шли на восток. Кончились продукты на исходе недели. Начали думать, где взять. Ну и придумали – ночью, проходя через деревню, посмотреть, что у немцев в погребе. Выбрали один дом, благо – у них замков не было. Подвалы у них под домом, и поэтому мы работали очень тихо. Я и Ахтямов заходим у подвал – светим зажигалкой и к нашей радости все, что нам нужно, кроме хлеба, в подвале есть. Набрали мы тушенки в банках и картошки. Заправившись, мы пошли дальше.

К исходу второй недели нас поджидала неприятность. С товарищем Вавиловым случилось то, что он ночью перестал видеть. Днем видит, а ночью – нет. Пришлось ночью лес бросать, а выходить на дорогу и вести его под руку. Так и шли, как только услышим опасность – в кювет, или свет фары – тоже прячемся.

И вот в одну ночь идем по дороге, ничего не подозревая, и вдруг неожиданно, без шума, нас обгоняют велосипедисты. Оказалось, это ехали солдаты с охраны лагеря. Они сразу узнали в нас беглецов и, конечно, окружив, взяли. Это было под городом Вюрцбург. Нас отправили в штрафной лагерь города Вюрцбург. В штрафном лагере города Вюрцбург нас водили на допрос в гестапо. Особенно досталось за консервы, которые взяли у подвале. Когда мы попались конвоирам, то компас и карту я выбросил, а тушенка была в сумке у другого товарища, и он не успел ее выбросить. Все это добро легло

на стол следователя гестапо. До допроса нас держали вместе, и мы договорились, что эти продукты нам вынесла украинская девушка в одной из деревень. На том и порешили.

Начали водить нас на допрос в гестапо. А с допроса помещали в другой барак. Так что как происходил допрос, мы не знали. Вот пришла моя очередь – я был последним. Сначала гестаповец спросил, кто я, звание, а потом начал спрашивать, где мы взяли консервы. Я ему отвечаю, как мы договорились. При нем была переводчица – молоденькая девушка. Как я ему ответил – он говорит: “Спускай штаны и ложись на лавку”. Я выполнил – лег. Он взял плетью, в середину которой заложен свинец, и отходил меня этой плетью. Когда я поднялся, он опять говорит: “Где взяли тушенку?”. Я ему опять говорю тоже самое. Он мне опять показывает на лавку. И опять отходил меня этой плетью. Опять спрашивает: “Где взяли тушенку?”. Я опять тоже самое. Он опять показывает на лавку. Переводчица смотрела на меня такими жалкими глазами, а потом, когда я поднялся третий раз, говорит мне: “Дурачок ты, солдатик, твои товарищи-офицеры после первого раза признались, что ты и Ахтямов были в погребе, а они на дворе. Если ты не скажешь ему правду, он тебя убьет”. После этого я сказал правду, и он бить меня перестал. Когда я пришел в барак, говоря: “Что ж вы, хлопцы, подвели?”, а они отвечают: “Ага, а як бьет”. “Ну, – говорю, – меня тоже не гладили, но переводчица спасла”. Вот и такое было. Случай мне очень запомнился, – помнится и по сей день – я его испытал на своей шкуре.

На город Вюрцбург начала налетать и бомбить союзная авиация. Ночью они бомбят, а днем мы убираем разрушенное. Наш лагерь находился за городом, и мы думали, что нам эта участь не грозит. Но в одну ночь американцы бомбили Вюрцбург, и под бомбежку попал и наш лагерь. Бомбовый ковер накрыл лагерь. Бомбы рвались в лагере, зажигательные бомбы падали на бараки – крик и вонь горелого мяса. Выломав дверь барака, нас, человек 15, покинули лагерь и ушли. Шли через город, но из города не смогли выйти, нас задержали и отправили в Вюрцбургскую тюрьму. Через несколько дней опять налет на город, город был разбит до основания, а тюрьма расколосась, но не развалилась. С этой тюрьмы нас отправляют в концлагерь Флесенбург.

В концлагерь Флесенбург прибыли где-то 20 февраля 1945 года. Началось знакомство с концлагерем. Это территория, обнесенная тремя рядами колючей проволоки, по которой пропущен электрический ток. Кругом лагеря – сторожевые вышки с пулеметами. За малейшие нарушения лагерного режима – расстрел.

Подъем в 4 часа – отбой в 9 часов. От подъема до отбоя не имеешь права заходить в барак. Укрыться от непогоды негде, а одяние – летние пиджаки, пижамы. На спине и грудях – номер. Мой номер 89855 и ярлык, который указывает, к какой группе принадлежит заключенный. Нам, беглецам, присвоили название “политический заключенный” и нашили рядом с номером красный треугольник. Вора и бандитам нашивают черный треугольник. А евреям еще на грудях и спине – белую шестиконечную звезду.

Внизу лагеря стоял крематорий, который все время дымил. Мертвых в крематорий поставлял лазарет. Питание в лагере рассчитано так, что человек со временем ослабевает и попадает в лазарет, а уже оттуда прямая дорога в крематорий. Время от времени с концлагеря отправляли транспорты с заключенными – назад они уже не возвращались. Как я уже говорил, крематорий расположен ниже лагеря, от него проложена узкоколейка прямо к лазарету. Умерших штабелями складывают возле железной дороги. По узкоколейке на тросу ходит вагонетка. Нагору вагонетку вытаскивают лебедкой, на нее складывают мертвых и вагонетку отпускают. Под собственным весом с уклона она сама катится, ударяется в буфер крематория и тела по инерции летят в печь, где и сгорают. Пепел выбрасывают наружу. Время от времени эсесовцы приходят в лагерь и отбирают заключенных на внутрилагерные работы.

Два раза и я попадал на эти работы. Первый раз попал к лазарету – грузил трупы на вагонетку. Прежде чем отправить труп в печь, эсесовец осматривает ему полость рта и, если есть золотые зубы или коронки, он их вырывает. Второй раз попал на работу к самой печи: нам дали в руки трамбовки, и мы ими толкли кости, которые не перегорели.

Охрана и конвоиры состояли из эсесовцев. Это были звери из зверей, которым убить человека было одно удовольствие. Кормили в лагере очень плохо. На утро привозили чай без сахара и на 4-х буханочка хлеба. Обед – поллитра баланды, а вечером – чай без хлеба. При таком питании люди долго не могли протянуть, и поэтому крематорий работал без остановки. Рядом с этим крематорием, который работал на дровах, строили большущие две электрические печи. Но этой задумке не пришлось осуществиться. В марте 1945 года к Флессенбургу начали подходить союзники, и немцы начали готовить лагерь к эвакуации.

Эвакуация началась в апреле месяце 1945 года. Эвакуация проходила пешим порядком, по национальностям. Немцы в национальном вопросе были очень пунктуальны. Лагерь разделялся на зоны, и в каждой зоне жили

люди одной национальности. Общаться категорически запрещалось.

Первыми покинула лагерь колонна евреев. Еще по выходе с лагеря их травили собаками, и слышны были крики и выстрелы. Вторыми покинули лагерь поляки. Третья колонна состояла с советских военнопленных. Немцы советских военнопленных не сортировали по национальности, одних только евреев отделяли.

То, что творилось, не поддается описанию. Крики эсесовцев, лай собак, выстрелы. И за каждым выстрелом – судьба человека. Я посчитал, часов, конечно, у меня не было, насчитал раз, два, три, четыре, пять – раздавался выстрел. И так всю дорогу. За все время нас только раз кормили. Люди выбегали из колонны на поле сбоку дороги, стараясь вырыть посаженую картошку, но их тут же убивали эсесовцы. Дорога была сплошь укрыта красными пятнами, на дороге валялись человеческие мозги, и люди, потерявшие рассудок, обезумевшие от голода, хватали эти мозги и запихали себе в рот. Люди выбивались из сил, и которые были не в состоянии идти, выходили с колонны на обочину, становились на колени и прощались, и эсесовцы их стреляли. Если же на обочине не было жертвы, эсесовец вытаскивал за шиворот с колонны заключенного, пихал в кювет и пристреливал. Такие сцены происходили, как правило, в хвосте колонны, где шли ослабевшие и звери из зверей – эсесовцы. Никто никому не мог помочь. Сзади колонны ехала похоронная команда – это телега, запряженная шестью заключенными. На телеге были лопаты и восседали четыре дюжих эсесовца. Если кто-либо из похоронной команды ослабевал, эсесовец его пристреливал и из колонны вытаскивал новую жертву. И так с Флессенбурга в Дахау мы шли по дороге, которую можно назвать дорогой смерти.

Придя в Дахау, все процедуры начались сначала. Распределение по национальностям и ожидание своей судьбы. Но 29 апреля 1945 года нас освободили американцы. Они нас обмыли,

Авторота в місті Лейпциг, Німеччина

Автотранспорт на відпочинку, Сергій Євгенович Собісевич грає на гармошці

обсыпали дустом, так как у нас было вшей видимо-невидимо. Начали хорошо кормить. Потом посадили на машины и отвезли в город Линц и передали советскому командованию.

После спецпроверки в лагере НКВД №307 меня отправляют служить в оккупационные войска в Германии. Попадаю в 6-ю отдельную трофейную бригаду, где прослужил до ноября 1946 года. Здесь тоже мы не отдыхали, а работали по демонтажу нужных нам заводов, таких как ФАУ-1, ФАУ-2 и других.

В ноябре 1946 года попал под демобилизацию. Сначала поехал в Сибирь, город Осинники Кемеровской области, куда эвакуировалась моя семья. Работал на шахте электрослесарем. В 1948 году меньший брат заболел малярией, и врачи посоветовали поменять место жительства. Поэтому семья поменяла место жительства и вернулась на Украину, в город Сумы.

В Сумах я работал шофером в нескольких организациях. В 1952 году я женился и переехал жить и работать в поселок Низы, где сначала работал шофером Низовского сахарного завода, а потом – с автотранспортом произвели реформы и автоколонну Низовского сахарного завода передали в Сумское производственное объединение автомобильного транспорта № 18661. И в Низах она осталась как отдельный автоотряд автоколонны № 18661, где и проработал до выхода на пенсию. Проработал шофером 35 лет. Имею много поощрений и благодарностей за хорошую работу. Награжден медалью “Ветеран труда” от Президиума Верховного Совета СССР. Награжден юбилейной медалью “За доблестный труд” в ознаменование 100-летия со дня рождения В. И. Ленина. Присвоено звание “Почетный ветеран труда” и “Почетный пенсионер автообъединения”.

Вместе с женой Галиной Григорьевной построили дом. Имеем небольшое хозяйство. Вырастили двух детей, которые подарили нам по одному внуку.

В своей автобиографии не рассказал о 1933 годе. В этом году был хороший урожай, но

Під час роботи Сергія Євгеновича Собісевича у колгоспі. Зліва направо: голова колгоспу, Сергій Євгенович Собісевич, місцевий водій

хлеб весь вывезли. Людей силой загоняли в колхозы. Началось раскулачивание. Здесь впервые мой отец получил недовольство сельского актива. При раскулачивании его включали в состав комиссии. Придут раскулачивать, а он сядет в стороне и наблюдает, как остальные выгребают и переивают полову, чтобы высеять зерна.

В школе была своя земля, ее обрабатывали школьники (почти как по Макаренко). Власти у школы не посмели забрать урожай, и вот когда начался голод, отец этим урожаем спасал школьников и односельчан, за что жители ему были очень благодарны.

В заключение скажу, что когда немец подошел к Сталинграду, политических просто расстреляли. Нам же выдали справки о том, что Собісевич Евгений Ларионович амнистирован как невинно заключенный, но умер в заключении от саркомы голени и что мы имеем право на такие-то льготы. А оно нам надо?

Мне вправе задать вопрос: как удалось выжить? Я думаю так: человеку с момента рождения заложена его судьба и назначена смерть в определенное время – от этого никуда не денешься. Возьму себя: на фронте товарищей рядом ранило и убивало, а какая-то внешняя

Сергій Євгенович Собісевич із дружиною Галиною Григорівною та донькою

неизведанная сила покровительствовала мне. Дальше – могли пристрелить раненого – не пристрелили. В плену три побега, и при каждом побеге могли пристрелить как вначале побега, так и при задержании – этого не произошло. В концлагере я выжил потому, что в бегах мы питались хорошо, и в концлагере я пробыл 3 месяца, так что не успел отощать до критической точки. Хотя и тут присутствовала третья покровительская сила. А то как можно расцелить такой эпизод? Заключение выскакивали из колонны на поле за картошкой. Один раз выскочил и я. Вырыв пару картошин и услышав выстрел, побежал обратно в колонну. Товарищи сказали, что “в тебя стреляли”. Осмотрели мое одеяло, которое я носил как плащ-палатку. Возле уха оно было прострелено...

Я считаю, что эта третья сила и есть сила господняя. Все мы ходим под богом и должны просить у него его благословения. Я поверил в бога, хожу в церковь, молюсь. Независимо, какая церковь, католическая или православная, но бог один и мы ему должны верить и просить у него прощения. Ну, вот и вся моя небольшая автобиография, больше ничего не могу вспомнить – склероз проклятый одолел”.

ЛИСТ-АВТОБІОГРАФІЯ ФЕДОРА ВАСИЛЬОВИЧА КРАСНОШАПКИ

“Я радий за пропозицію описати свою автобіографію, починаючи з дитинства, і постараюся підтримати і стати учасником цього проекту.

Те, що відбувалося в ті роки, закарбувалося в мій пам'яті на все життя. Це неугасаема біль моєї душі, а тому при описанні я не можу обмежитися тільки тими подіями, що відбувались у концлагері Дахау, а вспомню, що відбувалося в інших концлагерях і місцях заключення.

А почну я, як ви пропонуєте, з дитинства.

Родився, якщо дивитися по паспорту, 4.04.1923 року. У ті роки все це відбувалося на дому. Говорила мама, що утрім біля печі, коли вона готовила їсти. Регістрація відбувалась вже коли вона одужала. Тому я і до сих пір не знаю, хто я по гороскопу. Думаю, що під хорошою планетою, тому що до сих пір живу.

Батьки жили бідно, була корова, кінь і дві десятини землі. Крім мене, було у сім'ї два брата (один помер) і дві сестри.

У 1929 році віддали мене до школи, у перший клас. Уже у ті роки я старався помагати батькові поратися біля хазяйства. Любив дуже коня, тому мене батько брав із собою і коли водив коня пасти у ліс ночами. У вісім років я міг управляти конем, їздить верхи, а літом, після школи, на коні верхи ганяв корову пасти у поле. Щоб сісти на коня, він опускав голову до землі, я становився на уздечку, і кінь, піднявши голову, закидав мене на спину.

Настав 1930 рік, коли настала колективізація. Забрали землю, коня із упряж'ю і воза. Багато ночей батькові довелося провести у управі, поки не вибили із нього підпис у підсунутій йому заяві на вступ до колективу. Батько пішов працювати за трудодні до колективу. Мама поралася біля дітей, доїла корову, молоко від якої відносила у колектив, а перегон в заміну його приносила дітям.

А тут ще одна біда. Підійшов 1932-1933 роки. Проїшли по подвір'ях бригади комуністів і комсомольців і позабирали, що тільки можна було їсти. На горищі, у горщику, була квасоля на посадку – і ту забрали. Люди стали пухнути, помирати. Їздили по улицях і збирали трупи, які ізвозили і закопували в общих ямах. Щоб вижити, мама віднесла кудись свої серги і хрестик, за які одержала трошки муки, варила супи із качанів кукурудзи, які я товк у ступі. Навесні, коли появилася на деревах листя і цвіт, я лазив по дереву, зривав, мама сушила, перетирала і пекла оладки. Вкусні були оладки із клевера і кропиви.

У зиму 1934 року у одному магазині став появлятися хліб. На всіх людей не хватало, тому я надівав мамини чоботи і з вечора до утра стояв у череді, щоб отримати один кілограм. Яка могла бути школа...

Підійшов 1935 рік, а з ним і нова біда. Ідучи із поля, батько назбирав колосків із пшениці, тут же його встріли, забрали у міліцію і засудили на три роки тюрми. В ті роки почалась репресія, забирали по ночам вчителів, лікарів і всіх, кого в чому підозрювали. Будучи старшим, всі батькові роботи були переложені на мене.

Із божою допомогою, у 1937 році я закінчив 7 класів, і восени, оставив матір із дітьми, поїхав у город Запоріжжя, де і поступив до ФЗУ при заводі “Запоріжсталь”, де надавали житло і безкоштов-

не харчування. По закінченні навчання мене направили працювати у екологічно шкідливий цех “Теплоелектростанція” при заводі на должності слесаря, де я і працював до серпня 1941 року, до окупації города німецькими військами.

Коли німецькі війська підійшли до річки Дніпро і укріпилися на острові Хортиця і прилеглих селищах, наші сапери підірвали Дніпрогес, завдяки чому було остановлено наступ німців. Остався один залізничний, який охоронявся нашими військами. Город круглодобово обстрілювався, ГЕС не працювала, трамваї стояли.

Узнав, що заводське обладнання готується до евакуації, я із шостою посылкою пішов у завод і став до роботи. Коли обстріл затихав, ми демонтували станки і інше обладнання, грузили в вагони і відправляли у город Магнітогорськ. Заводська столова працювала. Кормили всіх харашо і безкоштовно два рази. Вечером кожному видавали гроші за день. Коли німці укріпили свої позиції і відновили наступ, наші сапери підірвали і залізничний мост, але і те не допомогло удержати город, і війська стали відступати.

Хоч мій рік 1923 тоді ще не підлягав призову, я пішов із військами. Ішов я самотньо, харчувався, що попадалося: виноград, пив молоко від корів, яких евакуювали табунами. Добравшись до города Волноваха, я натрапив на колону чоловіків, які ішли у моєму напрямку. Поговоривши із ними, я дізнався, що то були люди із Дніпропетровська і належали до 256 полку, який був сформований у їхньому місті. Вони мене прийняли, а коли почали вечеряти, повиймавши із своїх торбинок продукти, які їм приготували ще дома при їх мобілізації дружини, то вони і мене угостили.

Так я став солдатом Дніпропетровського полка 30-ї дивізії 9-ї армії. Вслід за нами наступали німці. Всі вони, і я з ними, спішили, говорили, що до Волги. Були без озброєння і у цивільній одежі.

Коли дійшли до города Шатинська, нас обмундировали, видали по винтовці, по трошки патронів, по бутілці протитанкової жидкості, дня три поганяли строем, навчили віддавати честь, і ми зайняли лінію оборони, щоб зупинити танки. Щоб вирити для себе окоп, рили штыками, зняв їх із винтовки. Лопат нам то не видали, бо не було, сказали, що привезуть. Щоб заховатися у окоп, ми греблися у землі, викидаючи жменями землю. На наше щастя, цей раз нам повезло. Танки пішли стороною. І так, раз за разом, ми удосконалювали свої боеві навички.

Тут-то і закінчилося моє дитинство.

Потім привезли нам противогази, добавили боеприпасів, переоділи у ватні штани і фуфайки і відправили на другі рубежі, ближче до го-

рода Ростова. І так пішла фронтова жизнь. Зіма була холодна і снігові замети, великих наступів не було. Переходили села із рук у руки, але ж трупів після цього збирали багато.

Коли освободили перший раз Ростов – і відкрилась дорога на Сталінград. Це було після нового року 1942, мене забрали на прифронтові курси командирів взводів. Відвезли мене у Ростов, а відтіля – у Сталінград.

Там я був зачислений у групу мінометчиків. Після трьох чи чотирьох місяців (не помню) мені присвоїли звання молодшого лейтенанта, видали нове обмундировання – і не обманки, а кірзові чоботи. Радості не було меж. В такій формі не соромно було і дівчатам показатися. Але ж не так сталося, як думалося. Німці підходили до Сталінграда, нас, новоспечених, недоучених командирів у город Камінськ на Донці, де формували окремий форсіровочний полк 1143, який у тилу ворога должен вести бої. Не успіли повністю сформувати роти, як на другому березу появились німці. Вистріляли, що нам успіли дати, очутилися в кільці, із якого вирвалися і успіли добратися, уже під обстрілом, бомбежкою літаками ворога, у район города Новочеркаська, де було замкнуте кільце, яке зайняло більшу територію іще до прихода нас у город Камінськ. Що було далше, мені боляче вспоми-
нати. Я розкажу словами пісні невідомого поета, яку співали воєннопленні після їх визволення із концлагеря Дахау:

“Ми долго дралися, и вот, наконец,
Прижали нас к морю, к обрыву.
Слева от нас – маяк “Херсонес”
И крепость, готовая к взрыву.
Мы долго сражались, и вот, наконец,
Нам нечем стрелять и питаться,
И как ты свободу свою не жалея,
А все же приходится здаться.
Нас, пленных, немало погибло в пути –
Израненных, голых, голодных.
Мы боль от побоев на спинах несли
И злобу в душах озлобленных”.

Далше забул. На цьому і кончилась моя военная кар'єра. После довгих скитаній, переїздів у товарних вагонах я очутився у лагері города Мец (Франція), а звідти потрапив у вугільну шахту города Мерлінбах (Франція).

В шахті працювали у ночну зміну (із 14⁰⁰ до утра), робота була тяжка, за будь-яку ошибку били. Кормили часто... равляками, які виловлювали у воді. Французи це любляють.

Настала весна 1943 року. Коли появилось на деревах листя і зелень, ми удвох із моїм товаришем, росіянином С.І. Смірновим, якому я довіряв, вирішили убігати. Перший раз не полу-

чилось, коли хотіли це зробити утрім по дорозі із шахти. Нас тоді побіили. На другий раз, серед білого дня, коли всі обідали перед уходом у шахту, а охорона потіряла пильність, нам удалось зробити із протилежної сторони прохід у проволкі – і ми опалилися на свободі.

Французи дуже харашо відносилися до руських – це ми убідилися, коли вони викидали продукти із вікон, коли нас водили у шахту, тому ми їм довіряли і часто заходили у крайні домики, які розташовані ближче до лісу. Там поверхня землі гориста і лісиста, тому ми передвигалися на схід ночами, а дні проводили у лісах і посадках.

Одна жінка, до якої ми зайшли дньом із лісу, нас покормила і дала нам стареньку одержу цивільну, і стали ми уже гражданські. Свою викинули. Говорила вона, що її син теже у німцях у пліну. Це були прикордонні міста, і вона знала німецький язык. Я небагато знав слів по-німецькі – що запомнив, учивши німецьку у школі. Набор слів я мав невеликий, але ж при допомогі пальців рук і міміки ми могли випросити поїсти що-небудь. Не можу я вспомнити про француза, який працював у шахті зі мною і часто у обід давав мені броцайти. І так, передвигаясь дальше ночами, як нам казалось, на схід, ми часто опинялися на старому знакомому місці. Орієнтувалися ми по зірках і корі дерев (по моху), тому що йшли в основному лісами. Приносили нам і серби, які працювали у бауров (у хозьяїнів) на полі, часто їду.

Пізніше натрапили хлопця років 10, який гнав корову із поля. Коли по нашій просьбі він виніс нам у посадку їсти і пішов, то зразу з'явилися два парня і коли ми їм об'яснилися, то вони нас відвели у безопасне місце у яру, зарозшому терном, наносили туди багато снопів із пшениці, де ми перебували аж до холодів. Кожний день носили нам їду.

Пізніше переправили нас у великий сарай, наповнений сіном, який стояв на околиці села, де ми і находилися, а вони по условленому сигналу носили нам їду кожний день. І вдруг вони не стали появляться, а ми замітили, що біля сарая стали появляться незнакомі люди. За нами велася слежка. В одну ніч ми непомітно вийшли, продовжили йти по задуманому нами маршруту. А коли ми пойняли, що без компаса ми не зможемо опредліяты нужну нам сторону та не зможемо переправитися і через річку Рейн, вирішили їхати поїздом. У цей час американські літаки часто бомбили міста Німеччини, на території якої ми уже перебували. А про це узнали, коли перейшли кордон із Францією і Німеччиною, де осталися доти і дзоти, у яких ми ховалися.

В одну ніч, коли був наліт авіації на якийсь город, що находився впереді нашого маршруту, у полі остановився поїзд, платформи якого

були загружені деревесиною. Ніч була темна, і ми залізли у одну кондукторську будку, яка находилась у передній частині платформи. Після тривоги поїзд рушив, і ми їхали, виробляя плани на будуще.

Переїхали річку Рейн, уже стало розвиднятися. І вдруг ешалон різко остановився і біля нашої будки появилися німецькі солдати. Нас повели у пасажирський вагон, який находився у передній частині ешелона, якого ми по темному не замітили, коли сідали.

А вже коли вели нас, то ми побачили: пасажирські вагони були і у кінці ешелона. Виходило, що той груз був для фронта і сопроводжали його воєнні. Поїзд рушив і часа через три остановився біля железнодорожного вокзала города Візбург. Нам скували руки, у вокзалі завели до якогось начальства, де сидів і жандарм. На їх вопрос ми відповідали, що їхали добровольно у Германію на роботу і відстали від поїзда.

Жандарми повели нас городом, не знали куди. Коли закінчився город, ми побачили дерев'яні бараки, огорожені колючою проволокою, із охороною. Передали нас лагерному начальству. Помістили нас на ніч у узеньку каюту, де ми по очереди могли сидіти і стояти.

На утро, коли нас випустили, ми побачили іще 5 чоловік, до яких пристроїли і нас. Повели нас у якусь баню за межами лагеря, а коли дезенфіцирували, харашо попарили, привели обратно в лагерь.

Хозьяїном цього лагеря був руський по імені Семен, а помощником – поляк по імені Стефан. Завели нас у прихожу барака, де висіли черпаки і міжду ними плетки (кнуты) різного калібра, ізготовлені вони із якихось жил биків. Вистроїв нас у шеренгу і поставив перед нами квадратну табуретку, Стефан сказав такі слова: "Хлопаки! При вході у наше заведеніе ви получите по піне (5) на дупе, а при виході – ще по піне". Ми положилися на табуретку так, щоб ягодиці випиналися вверх, а руками опіралися об пол. При цьому предупридив, що нужно рахувать по-німецькі, щоб не ошибиться.

Коли я получил свою порцію, відкрилися двері у обций зал, де находилося немало людей, я зайшов і став читать вивішену бумажку, у якій були висвітлені правила повождення.

Але ж на цьому не закінчилось. На другий день у цю прихожу, що на вигляд була схожа на кухню, визвали мого друга, а коли він повернувся побитим, узали і мене. Було їх троє у цивільній формі: два чоловіка і одна жінка. Той, що сидів за столиком, задавав питання, а жінка перекладала. Я відповідав те, що і на вокзалі – що їхав добровольно і відстав. Після цього приступав до роботи той, що стояв. Бив він не кнутом, а кулаками – і не один раз, а за кожним разом,

коли я повторяв своє. Перестав мене бити, коли після удару я, відвертаючи голову від удара, окровавив його одягу. Підсунули мені бумагу, я, не дивлячись, підписав. Якби і міг, то там було по-німецькі. Мене відправили у общий барак, заставивши обітерти носа.

Водили нас на роботу у город, де ми виконували земляні роботи, погрузочні і другі непосильні. Перед виходом на роботу давали якусь закрашену воду, що називалася “Каф”, і грамів 100–150 хліба. Коли поверталися у лагерь, то кидали у головні убори картошку, кому – пригірщ, кому – жменю, а кому – і черпака по голові. Це зависило від настрою Семена. Картошку привозили із тюрми. Плетки получали часто. За будь-яку провину одного перед табуреткою вистраївали усіх. Часто получали за парашу, біля якої не всігда був порядок.

Місяця через два, а може, і пізніше, мене купив фабрикант із города Швейнфурт на Майні по фамілії Шлегельмілх. Його філіали находилися у декілька місцях города. Я став працювати на фрезерному станку, а жив і кормився у лагері №140, куди він мене опреділив. У цьому лагері перебувало багато остарбайтерів. Став арбайтером, а не воєннопленим, і я. В ньому були різні національності: поляки, французи, італійці і т. д.

Видали мені сірий остарбайтерський одяг із емблемою “Остарбайтер” і гольцшуї (це такі шляпанці із дерев'яною підшоивою, що коли ведуть остарбайтерів, то чути гул за кілометр). Хозяїн був суворий, із есесовською уфаткою. Зате його старенький батько був хорошим. Часто приходив у цех, де я працював. Було, заїде, постоїть біля входних дверей, поки я зверну на нього увагу, і щоб не побачили німці, а особливо юнгітлерівці, яких у цеху було двоє – Ганс і Людвіг, покладе десь пакунок із продуктами і уходив. Біль хороших німців.

Коли стало бомбить город Швейнфурт, мене і ще одного перевезли у деревню Кіссінден, де були установлені станки, які приводилися у роботу при допомозі турбіни, яка була установлена на бурній річечці. Перевезли сюди і тих юнгітлерівців, яких ми опасалися. Вони постійно за нами спостерігали. Згодом одного із них, старшого Людвіга, взяли на фронт, а менший, опасніший, остався. Нам стало свободніше. Працював я на токарному станку, на інших – німці і руский по фамілії Вихров.

У другій половині літа 1944 року, коли авіація США постійно бомбила города і важні об'єкти, ми із новим напарником Вихровим стали готуватися до побігу, для чого заготовляли все, що було необхідне в дорозі. Але ж, мабуть, за нами слідили. Однієї ночі нас розбудила поліція. Заставили нас одітися, скували руки і пасажирським поїздом повезли у город Вюзберг, де

помістили у той лагерь, де я перебував. Посадили мене уже у інший, більш суворий блок, де на другий день приступили допрашувать. Тот допрос проходив по-другому. На витягнуті руки уперед вішали тяжкий стулець і заставили присідать. Багато разів таку процедуру не кождий видерже, потому що ноги і руки не видержують. Коли присідати я уже не міг, починали бити. Не добившись признаній, я підписався, не знаю, за що – і мене відпустили. Після такої процедури багато днів я не міг ходити.

Через деякийсь час, коли ноги мої прийшли у норму, мені скували назад руки, повели на железнодорожний вокзал і пасажирським поїздом привезли у тюрму (забил уже, перепутал назву города Мюнхен чи Нюрнберг), де я помився у горячій бані, позбувся вошей, де перебував у ожиданії своєї судьби.

У грудні 1944 году із тюрми, де нас зібрали до десяти чоловік, із скованими руками привезли у концлагерь Флосенберг. Було холодно, мороз, від железной дороги кілометрів два нас вели лісом, весь час на підйом. Коли підійшли до великих жилізних воріт, нас остановили, і після команди “Мюцен ап” відкрилися ворота, духовий оркестр зіграв марш, і по команді ми зайшли у двір. Часа 3 стояли на морозі, а коли стало темніти, завели у великий корідор бані, заставили роздітсья, що в кого було, і одягу віднести у другу комнату – і зайшли у баню. Пустили горячу воду, і коли ми були уже розігріті, воду перекрыли, а нас (ми не пойняли звідки) начали поливати із шланга під напором холодною водою. Збилися ми у кучку, гріючи один одного своїми тілами. Поливання припинилося, а ми такі стояли до чотирьох годин утра слідующего дня. На друге утро, приблизно о п'ятій годині, нам стали видавати одягу – кому яку викинуть, не дивлячись на зріст, і гольцшуї. Гольцшуї ми між собою міняли, кому які більш підходили. Штани, куртки, шинелі і берети були полосатого кольору.

Коли нас привели у карантінний блок № 29, то видали білі полоски, нитки, голки і вимпели. Вимпели у лагері були трьох сортів: жовтий – для євреїв, зелений – бандіт і красний – політик. Я одержав красний. Коли ми все пришили, поступила команда блокового такого змісту: “Авттейн! Цум апель антретен!”. В цей час начали вискакувать узники, збиваючи нас із ніг. Ми не знали, що там суворий порядок. Хто медлиться, той буде побитий капами, які сидять на нарах із палками і б'ють усіх підряд. А такі должності у блоках, як блоковый, капо, різні штурбисти, займають тільки німці із зеленою емблемою. Я упустил те, що коли нам видали вимпели, ми їх пришили до білої полоски, на якій вишили чорною ниткою свій номер. Мій номер оказався 38087. Коли всі вистроїлися і есесмени зробили

перевірку, привезли, так називалось, кава без сахара і по 100-150 грам хліба із муки, наполовину перемішаною з мелетою тирси. Вечором приносили у битонах із кухні вареної баланди. Вихід із блока був свободний, то я пройшовся по лагерю, де було доступно, відшукав собі ложку і миску, яка називалася монашкою і яка ніколи не милася, а вилизувалася.

Працювали там, в основному, на каменоломнях. На другий день після робочого, який був до вечера, усіх із блока вигнали на велику апельплощу, на якій стоять два стовби із перекладиною – то була шибиниця. Коли із блоків пригнали більше заключонних, привели молодого хлопця, до половини роздітого, у самих штанах, поставили біля табуретки, прочитали щось на німецькому і він став на табуретку, наділи петлю на шию, я відвернувся, а коли гляну, то тіло було уже недвижиме. Так я отримав перші уроки концлагеря Флюсенберг. І це повторялося кожний тиждень.

Через пару днів нас, чоловік 15, построїли і повели за лагерь, але ж не через центральні ворота, в які під музику заходили, а у вузький прохід біля крематорія. Із собою ми взяли топори і пилики. Із лісу я побачив, що представляє собою лагерь. Десятки блоків були обнесені у два ряди колючою проволокою, кругом немало вишок, на яких стояли автоматчики. Проволока, як говорили, була під током. В наші задачі входило: спилувати при землі сосни, розколювати їх по довжині, різати кусками по 6 метрів і переносити разом із гіллям поближе до лагеря і складати поблизу крематорія. На тій площадці були закопані стійки із залізобетонних рельс, кінці яких від землі були до одного метра. На цих стійках були положені уздовж дві чи три шестиметрові рельси і приварені. Для чого вони – ми не знали, а коли вечором ішли у лагерь, то я побачив, що на ті рельси люди із іншої команди укладали на рельси ті сосни, а наверх – гілля. Коли ішли на другий день, то на тому місці вже не було ні гілок, ні попелу. Коли я повернувся у лагерь вечором, то розповів про побачене мною сусідові по нарах, то він мені сказав, що то резервна естакада для спалювання трупів – коли не успіває крематорій, і люди, які там працюють, можуть туди.

На другий день в ту команду я старався не потрапити, а єврей-німець, із яким я спав на одних нарах, перевертаючись із бока на бік, щоб обігріти спину, домовився із своїм знайомим, який працював у швейній мастерській, і вони мене забрали у свою команду. Так, як я в цьому не розбирався, то мені доручили із старої одежі вирізати латки, які вони використовували для ремонту. У цій команді знайдерів у обід ще давали броцайт (хліб із маргарином). Через короткий час мене перевели у інший блок під но-

мером 2, у котрому господствували німці, які із остальных дуже здівалися.

У січні 1945 року мене із іншими погрузили у товарняк, в якому по морозу везли днів п'ять – ми не знали куди. Коли були останки, то у віконце вверху бачили на вокзалах, що стояли люди і розмовляли чехословацькою мовою. Міжду нами були і чехословаки. На одній останку у вагон подали трошки угля і коли розпалили пічку, то усі старалися по череді погрітись. Крім наружної охрани, у вагоні біля дверей знаходилося два солдата із автоматами. У кожного із нас при собі були ложки, кінці ми загострювали як ніжик. В ту ніч, коли знаходилися на території Чехії, а може, поруч, і, пользуясь скопленням людей біля пічки, частина яких після холода задрімала, три узніка чимось, а може і ложками, прорізали у углі вагона доски і утекли. Кожне утро була перевірка, переганяючи із одного угла у другий, і часові побачили пролом, перецитали нас. А коли виявилось, що троїх немає, останки поїзд – і усіх бити по череді, щоб узнати, де вони вилізли. Не добившись нічого, сказали, що “іздати у Матхаузен”, щоб нас побили. А привезли нас у город Каменц, команду від концлагеря Гросс-Росен. У цій команді я працював на сверлільному верстаті. Умовія були ті ж самі, кормили вареною бруквою, так само, як і у Флюсенберзі, постійно обновляли полосу від лоба до потилиці машинкою-нульовкою. Били, як у штрафному, на стільці і пльоткою.

У березні 1945 року привезли у концлагерь Дахау. Пройшли санобробку, помилися у бані і помістили у карантинний блок (29 чи 30, забув). Барак був розділений на дві половини. В одній половині – французи, а у другій – руські. Барак був ізольований, огорожен проволокою. Кормили як у інших лагерях. Французи получали передачі із дому і помощь від Красного Хреста, а нам батьківщина – нічого. У дворі барака перегородки не було, тому ми общались. Утром, коли видавали щось похуже на кофе, ми ходили із манашками міжду ними і міняли це кофе на печення. Їм після ласощів хотілося пити, а нам – їсти. Так ми і жили, поки мене не забрали у команду, яка знаходилася за Мюнхеном, біля аеродрому реактивних літаків, де ми засипали і ровняли воронки після бомбжки американськими літаками. Коли мене везли в кузові грузового автомобіля, то я бачив, що город був полностью зруйнован.

Жили ми у бувших конюшнях, де були установлені нари двухэтажні. На аеродром водили кілометров п'ять. І тут я захворів. Вивели мене на вулицю, розділи, підійшов лікар-француз, подивився і показав пальцем у мої груди. Німець сказав: “Век”. Я подумав, що розстрілюють. Але ж мене привели до другої

конюшні, яка знаходилася в стороні, біля якої стояла бочка із якоюсь рідиною. Вийшов якийсь робочий, узяв віник, став мене обмивати (дезінфіцировать). Після чого завели у конюшню, положили на соломі, яка була розкидана по землі у стайні, і одягу забрали, а укрили якимось одягом. У цьому медпункті уже лежали три побратима. У мене була висока температура і потіряв пам'ять, тому не знаю, скільки я був у такому стані. Ухажував за нами француз-лікар, тоже узник. Коли я очнувся і став підніматися, то цей француз у маленьке віконце, яке було у дверях, подавав мені всякі прянощі, які получав із дому або Червоного Хреста. У мене ще апетита не було, то віддавав побратимам. А пізніше я узнав, що при огляді врач доказував есесманам, що у мене був брюшний тиф.

Через кілька днів мене вивели на площадку, яка знаходилася біля конюшень, і поставили у шеренгу, яка була вистроєна із узників. Привели одного молодого парня із цієї команди, роздітого до пояса, зачитали приказ, тут же один із есесманів вистрелив у потилицю, лікар перевіряв пульс і укинули у рядом стоящий ящик. Мене відвели назад. На друге утро знову вивели, перед цим приказали одітись. Там стояв грузовий автомобіль. Мені приказали залізти у кузов, де стояв той ящик із трупом, посадили мене на ящик, а охрону упереді, на лавочці, і привезли мене знову у Дахау. Я знав, куди везуть труп, і думав, що і мене туди, де вихід тільки через трубу.

Ідучи дорогою, я переживав, бо вспомнив Флюсенберг, Колю, коли він захворів, то я через два дні побачив у тридцятим блоці прикритому якимсь простиралом. А із цього блока вихід тільки у крематорій. На цей раз мені повезло – мене поселили у блок біля ревіра, із вікна якого мені було видно вхідні центральні ворота, опельплац, двойну проволочну огорожу і часових на вишках. У цьому блокові я доживав, очікуючи своєї долі. І такий момент, який вирішив мою долю, настав 29 квітня 1945 року.

Я лежав на середній полиці трьохъярусних нар. Через узеньке віконце я міг розглядіти центральні ворота, які ховалися під стінами двухэтажного дома, огорожу і вишки із есесманами і велику опельплощадку, по якій проходили узники. Іду мені ніхто не подавав. У кінці квітня були сильні нальоти авіації, чути було канонаду, але ж я не чув, що снаряд чи бомба упала у лагерь. По блоку пішли слухи, що готується команда на транспорт. Пожалів я, що не зможу. У дорозі більше шансів на втечу. Подивився пізніше і побачив великі гурти людей, які із криками строяться в колони. А уже пізніше, коли начало темніти, на площі було пусто. Позавидував я.

На другий – начали готувать другу команду. Виганять почали і з мого блоку, а в дорогу стали видавать по банці м'ясних консервів. Ми лежали рядом із грузіном, який за мною доглядав, часто і їсти приносив, а у цей день получив банку консерви і порцію супу – пішов строїтись у колону. Я ще був слабкий – не міг стати у колону, то мені блокман не дав і поїсти. На площі підготовка на транспорт велася аж до вечора. Вечором повернувся мій сусід-грузин і повідомив, що усіх повернули у блоки, а тушонку він уже із'їв, щоб не відібрали. Серед ночі була сильна перестрілка, снаряди летіли через лагерь. Це було в ніч на 29 квітня. Чути було автоматні постріли. В'язні стали вибігати із блоків і весело кричали, що американці у лагері. Я цього не бачив. А утром, коли уже прийшов грузин і розповів, що відбулося, а сам захворів після того, що із'їв консерву. Нас стали кормити молошними кашами, супами – і став набіратись сил, а для грузина перепалював у плиті хліб, щоб вилікувати його желудок. Через деякий час приїхала якась місія із Росії, розсипали по лагерю листовки із призивом повернутись до свого дому і що Сталін нас ні в чому не обвинувачує. Почалась реєстрація военнопленных. Я став на учот.

Коли я уже став ходити, мене направили у склад, щоб я міг одітись, для чого видали перепустку. Коли я вийшов із блока і направився до склада, то на краю площі побачив багато людей, стояв великий дерев'яний хрест і велику купу насипаних голих трупів різного пола. Біля тієї купи стояв чоловік у цивільному і правив молебін. Коли я підійшов, мені сказали, що то були поляки. По лагерю їздили ще кінними повозками, збирали трупи і звозили сюди. Найшов я склад, і мене по пропуску пропустили туди. І що я побачив? Великий зал, до потолка забитий обув'ю, одежею, рулонами всякої матерії і різного кольору. Це все багатство, відібране у людей, яких обманом привезли у лагерь не із Росії. Росіяни такого в ті часи ще не мали. Я вибрав собі билью, костюм сірого кольору і туфлі. Більше понести я не зміг. Все, що я взяв, було завшивлене. Повернувшись у блок із своїми здобутками, мене зустріли бувші мої блокові начальники, один – росіянин, а другий – із Харькова. Так він мені представився. Стали проявлять заботу, а коли я лежав, то і їсти не давали. Забрали у передню, ближче до вихода, через декілька днів пошили мені фуражку із матеріалу, який узяли у тому складі. А діло в тім, що у склад пропускали в началі тих, хто по реєстрації був офіцером, а вони знали і шукали раніше будь-якої зашити. Про це я узнав уже дома, коли до мене приїзжали із Москви і я давав свідчення. Вони мене поставили свідком, що були у Дахау. Набравшись сил, я рішив сходити у склад і відібрати іще що не зміг тоді, а коли

я зайшов, то охрана була, все було перекидано і зміг підібрати собі лише осіннє пальто сірого кольору. Вернувшись назад, я пішов площею по напрямку, де помітив людей, які стояли біля великої ями, на залізничній колії стояли платформи, гружені трупами. Бувши охороніки під конвоєм американців переносили їх і складали у яму. Рядом теж стояв дерев'яний хрест. Мені розповіли, що це трупи тих в'язнів, що перший раз вивели на транспорт. Їх постріляли в дорозі. А я завидував... Через деякий час американці організували передвижну баню. Я уже набагато спізнився, а коли підійшов, мене обробили із пульверизатора білим порошком, я роздівся, склав свою одягу і пішов у баню. Помившись гарячою водою, вийшов, і тут, на виході, мені видали натільну білизну і добренні воєнні сапоги. Раніше видавали і воєнне обмундировання. Одівся я, одів свою обеззшивлену одягу, пішов. Згодом мене (направили – ред.) у рускій зводний полк, який був розташований у казармах, де була раніше охрана лагера. Я був призначений командиром взводу четвертої роти четвертого батальйона.

16 червня 1945 року американці на автомобілях привезли нас, хто ще не утік до Америки, у якийсь пункт біля річки для передачі росіянам. На другий день перевірка допросами. Після допросів направляли у різні міста. Тих, кого направляли в інші пункти, я більше не бачив. Не бачив більше і тих, що у блокові шили мені фуражку. Оставшихся на місці, нас погрузили у невеличкий річний корабель. Пливли довго річкою Дунаєм. У якомусь пункті, недалеко від міста, корабель остановився і ми вийшли на берег. Недалеко стояв двухетажний великий будинок, де ми знову пройшли фільтрацію, після чого погрузили у пасажирські вагони і привезли до Москви у якусь воєнну частину. Видали нам старе обмундировання. У цій частині була не служба, а капітальна перевірка на преданність СРСР. Після допроса протоколи направляли до Москви. З приходом відповіді із Москви, а з ними приговорів, людей направляли когось до сім'ї, когось у Сибір – когось яка доля. У цій частині людей все меншало. Мені із Москви прийшла хороша звістка. Звання молодшого лейтенанта і всі права були повернуті. Видали мені пакет для воєнкомата, документи на безплатний проїзд, гроші, які не видавали на фронті, талони на обід, і поїздом через Москву я відправився до своєї родини, у Лохвицю Полтавської області, куди прибув 15 січня 1946 року.

А тепер коротко про свою післявоєнну життя. Відпочивши два місяці, зайнявся пошуками роботи. Мої товариші уже працювали водіями автомобілів у автохазяйстві, яке називалося "Авторотою". Всі вони закінчили автошколи за ра-

хунок автохазяйства. Мені не пощастило, тому що по невідомій причині директор "Автороти" не видав мені такого направлення, тому я поступив на курси за гроші, які мама виторговувала за молоко. Теоретично я закінчив із хорошою відміткою, але ж треба ж було пройти стажировку на автомобілях. У школі я непогано їздив на автомобілі "Газ-АА". Директор не погодився мене допустити, щоб я поїздив із шоферами. Прийшлося знову в одну організацію давати хабаря, щоб видали мені справку, що я їздив. Я не стажіровався. Коли приїхала інспекція із області і їзду приймали уже на автомобілі "Студебекер", то при включенні швидкості, коробка заричала шестернями, тому що я вперше її побачив, і мене висадили із машини. Були б у мене гроші – я б їздив. Я до війни закінчив ФЗУ, тому вирішив працювати слесарем у автохазяйстві. Попрацювавши до кінця 1947-го голодного року, мене направили на щорічні курси механіків у місті Вінниця. Мені це устроївало, тому там безкоштовно, за рахунок треста кормили і забезпечували житлом. Закінчив курси із хорошою оцінкою, одержав документ, я повернувся у автохазяйство, але ж роботи мені не предоставили. Сказали, що немає свободних місць. В цей час механіками працювали водії автомобілів, які мали пріоритет. Були комуністами. Мені запропонували роботу норміровщика, у задачі якого входило опріділять і нащитувать заробітну плату в залежності від розряду робітника і його розряду. Автомобілі "автороти" були розбиті на три

В.Ф. Красношапка, 2005 р.

взвода, по 40-50 машин у кожній (по-воєнному). Коли приїхав управляючий трестом, то дізнався, що після курсів я механіком не працюю, а гроші за моє навчання заплатив трест, дав наганяй директору – і мене перевели механіком третього взводу. Кожного квартала підводилися підсумки роботи взводів, то мій взвод виходив першим. Мене згодом перевели на посаду головного механіка. Я часто получав нагороди.

Час ішов, техніка удосконалювалася, появлялися автомобілі і обладнання нових образців, нужно було поповняти свої знання. У 1956 році, коли мені виповнилося 33 роки, я поступив у Київський республіканський автомобільний технікум (заочний відділ), який у 1961 році закінчив. Повернувшись в автохазяїство, я працював начальником гаража, потім гаража і мастерских. У 1968 році я перейшов працювати у новостворене міжколгоспне дорожно-строїтельне управління, яке було ближче до мого дому, де і працював на посаді головного механіка до вихода на пенсію. В нинішній час проживаю у городі Суми, переїхав 1985 года. Одружений у 1950 році, всього один раз. Я – інвалід III групи, друга – інвалід I групи. Маю дочку – працює вчителем, зять – інженер-конструктор, онук – кандидат економічних наук, навчається у юридичному, внучка – економіст, працює в банку. Я пасу кози і хазяїную”.

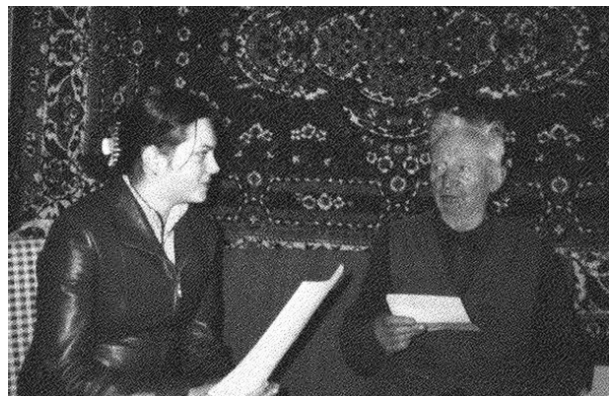
РОЗПОВІДЬ ПРО КОЛИШНЬОГО В'ЯЗНЯ КОНЦТАБОРУ ДАХАУ ОЛЕКСАНДРА ГРИГОРОВИЧА БОЙКА

Олександр Григорович народився 8 березня 1924 року в с. Годунівці Яготинського району Полтавської області (нині Київської). Його батьки Григорій Григорович і Ганна Самійлівна працювали в колгоспі. Ріс в сім'ї один, бо старша сестра померла від тифу. Із самого дитинства був біля батьків на роботі, в полі, возив воду в жнива, косив разом з дорослими, коли підріс. У 1933 році пішов у перший клас. Голодували дуже, жили бідно, але якось жили, як і всі люди, – згадує Олександр Григорович. Скільки його однокласників вимерло – боляче зараз згадувати про це.

У 1941 році закінчив сім класів, і почалася війна. До осені 1942 року Олександр Григорович Бойко жив у своєму рідному селі Годунівці. Працював у полі, по сільському господарству, тобто жив на окупованій території. Коли оголосили обов'язкову мобілізацію молоді до Німеччини, то його теж забрали, хоч і назвав рік народження – 1925, бо брали лише 1924 рік. Вивезли всіх, аж по 1926 рік народження, а також військовополонених, що залишилися в

селі і жили в нових сім'ях. Це було 5 листопада. Усіх звозили до Яготина. А на другий день відправили ешелони до Німеччини. Два тижні були в дорозі.

Олександр Григорович Бойко згадує: “18 листопада 1942 року привезли нас у Мюнхен на розподільний пункт, звідки хто куди попадав – на військові заводи чи до бауерів. Німцям потрібна була робоча сила. Мене направили у місто Аугсбург, округ Фанмюнхен, на військовий завод “Ман”, де виготовляли військові підводні човни, деталі до військових літаків. У березні нас, десять чоловік, перевели у село Бобінген на динамітний завод “БМВ-2”. Працювали дуже важко, багато голодували, бо ніяк не могли наїстися – хліб з турсою і баланда з буряка чи брукви. А тоді втрьох, Наточій Олександр Павлович, в'язень за номером 48078, росіянин Васильєв Михайло, в'язень за номером 48079, і я, Бойко Олександр Григорович, в'язень 48080, вирішили втекти із заводу, щоб потрапити на біржу праці і перейти до якогось бауера. Це було в травні. На десятому кілометрі поліція затримала нас – хтось повідомив, і зв'язалася з дирекцією заводу, але на завод нас не взяли, бо такі доходи були не потрібні. Та ще й за втечу нас відправили до концтабору Дахау. Після карантину ми втрьох попали в будівельну бригаду Декергоф, табір Алаг. У травні 1944 року нас транспортували в Бухенвальд, команда Айдженах, на завод “БМВ-4”. Тепер я був за номером 49474. Шість місяців я не бачив сонця, бо завод підземний. Там спали, їли і складали військові літаки, поки американці не розбомбили завод. 7 березня 1945 року попав в концтабір Нацвеллер, команда Даутерен, в'язень за номером 229374. А 13 квітня 1945 року знову перевели в концтабір Дахау, команда Мюнхеналаг, в'язень за номером 158117. 30 квітня нас звільнили американські війська, але по лісах шастали есесовці, розстрілювали в'язнів або підозрілих людей. Я так ослаб за цей час, важив всього 40 кілограмів, що впав у ліки, коли вибирався. Це й врятувало від смерті. Потім два тижні вчився ходити. Відгодували нас на супах американські зони в Росії. Літом 1945 року

Колішній в'язень Дахау Бойко Олександр Григорович ділиться спогадами про перебування в концтаборі

перевели мене служити в армію. Готувалась війна з Японією. То нас в ешелоні відправили на Японію, але не доїхали. 2 вересня війна закінчилася. Нас вернули з дороги. То ми переживали по сокращенію військ. Дослужував у Харкові, "Холодна гра", де знаходилося тоді Сталінградське і Харківське військове училище. Попав у роту обслуговування по супроводі військових грузів. А в лютому 1947 року демобілізувався по віку і повернувся в свою Годунівку."

Поки служив в армії, Олександр Григорович навчився грати на баяні, а раніше любив гармошку. Виступав у концертах художньої самодіяльності. Тому їде в Київ влаштуватися на роботу і потрапляє на завод "Музкомбінат" налагоджувальником баянів. Вступив на вечірне відділення Київської консерваторії. Провчився рік, до 1951 року. Повернувся додому, потім влаштувався працювати баяністом у Березоворудському сільськогосподарському технікумі. Там же провчився три роки на агрономічному факультеті. Звідти поїхав у Майорщинський дитбудинок, у Гребінківський район, працювати баяністом. У 1956 році – заочно вступив до Київського музичного училища ім. Глієра і через п'ять років отримав диплом "Диригент хору". Там же одружився, народилися доньки Ольга та Надія. У 1974 році переїхав із сім'єю до Яготина. Роботи не було, тому їздив у село Мешівку Яготинського району вчити дітей музики і співів. Майже шістнадцять років пропрацював Олександр Григорович учителем музики. Але заробітки були малі, тому він вирішив

змінити професію. Став працювати оператором котельні хлібозаводу, потім – сільгосптехніки, аж поки не пішов на пенсію (1984). Гра на баяні вносила радісні хвилини в його життя, тому завжди із задоволенням грав на весіллях, у гостях чи просто вдома.

Сьогодні Олександр Григоровичу вже 84-й рік. Але виглядає він досить жвавим і непосидючим. Охоче займається домашнім господарством. Любить вирощувати різні овочі, красиві квіти. Любить ходити пішки або їздити велосипедом. Вірить у лікувальні властивості живої кремнієвої води і в силу магнітного поля. У кишені біля серця він носить два звичайні магніти. Вважає, що саме жива вода і магніти ось уже років десять лікують його від різних хвороб. Не скаржиться на серце чи на головні болі, які раніше не відпускали його. Таблетки не вживає, лише п'є кремнієву свою живу воду. Цікавиться думкою вчених щодо такого лікування. Збирає різну інформацію про властивості кремнію і охоче допомагає всім, хто звертається до нього за рецептом чи порадою.

*Матеріал зібрала Олеся Редько,
студентка природничо-географічного ф-ту
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди".
Транскрипція: Сергій Зражевський,
студент історичного ф-ту
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ
імені Григорія Сковороди".*

ІНТЕРВ'Ю

ІНТЕРВ'Ю З ОКСАНОЮ ДМИТРІВНОЮ
ПРИБЛУДОЮ¹

Тетяна Пастушенко (Т. П.): *Оксано Дмитрівно, я вже Вам казала, що ми збираємо для міжнародного проекту спогади колишніх жертв нацизму. І в нас завдання дуже просте: щоб Ви своїми словами, як можете, про себе розказали. От починаючи із того, коли Ви народилися, яка була Ваша сім'я?*

п. Оксана Приблуда (п. О. П.): Так. Народилась я 3 січня 1925 року. Жила я сильно трудно. А чого сильно трудно? Я тобі тільки скажу, через те, що наш батько, як почалась колективізація, нас було 5-ро: дід і баба, батько і мати. У нас батько в колгосп не записався. У 1932 році у нас забрали до гнота, до тряпки. Нічого в світі не залишилось у нас. Навіть з-під нас, на печі ми лежали, з-під нас торбиночки, зерно баба поклала, з-під нас повитягали. У нас у 1932 році навіть ті дошки, що дід на труни, він був плотником, то він на труни поробив, постругав. Так, навіть, ті дошки з горища скинули і забрали. І поробили у голови колгоспу вінка із тих дошок, на ранок вони сказали. Дід помер десь так у грудні місяці у 1932 році. З голоду помер. Батько помер або в кінці січня, або спочатку лютого із голоду. Баба померла у піст, напевно, це було у березні місяці. А брат. У нас була пара коней, так брат як взяв коня, як оце колективізація, почали забирати, так він, як взяв коня, як поїхав, ми не знали, де він і що з тим конем. Нібито він до Москви доїхав із тим конем. І як почався піст, прийшло ізвещеніє, що, значить, посилка нам єсть. А баба лежить уже присмерті і каже на матір: **“Палашко, може, муки Іван прислав. Так, аби ти мені отакенький коржик спекла, щоб я з'їла, щоб нічого не мішала туди”**. А вона каже: **“Якщо мука, я принесу”**. Це 15 кілометрів от Переяслава, село Лецьки. – **“Я принесу і спечу”**. Вони принесли, мати, а це ж мука була. Спекли вони отакенький коржик, баба понюхала і вмерла. Не вкусила й разу туєї кришечки хліба і померла. А сестра померла на другий день Зелений, на третій день Зеленої від голоду. Вже ото раз посилку муки брат прислав, а тоді стали не давати, не давати нічого з Москви, щоб не висилали сюди, на Україну. Так він виїжджав за Москву. Йому там

вже хтось підказав: **“Що виїжджай за Москву і відправляй”**. Так він вже різні трап'я висилав. Така якась матерія, тоді була така матерія, що тепер портянки з лучшого. І так, було, пришле нам того трап'я, так мати у когось стакан молока виміняє, а тоді того споришу. Тоді вже там одна жінка, так нам шкіру із коняки. Коняка здохла, а шкіру зняли, так ту шкіру давала. То її різали і мати в якомусь бур'яні варила. Одним словом, страдати більше не можна, як ми страдали. І головне, ця сестра лежить у сінях. У сінях мертва лежить, а мати сидить полотно тче. Полотно тче, маєш ти уявлення, що то таке?

Т.П.: *Так, так, знаю.*

п. О. П.: Тче мати полотно. А ввійшла жінка із дівчинкою і каже: **“Дай мені щось попоїсти”**. А вона каже: **“Що ж я тобі дам?”** – **“У тебе от мертв'як лежить у сінях”**. А вона каже: **“Ото один лежить, а два на полу ще лежить. А два на канапах ще лежать. А ті, може, завтра помруть. У мене нема нічого”**. Вони-то витчуть, ото там метр того полотна, виріжуть і Вам заплатять. Ви стакан молока дасьте, або буряк, або яку каптоплину. Одним словом, це все пройшло. Пережили, залишилися ми жити. Брата у Москві, як напала малярія, вже у 1935 році чи в 1934-му, напевно, що йому сказали: **“Виїдь із Москви, бо помреш від малярії”**. І він приїхав додому. А тоді брат оженився. І так трошечки стало. Брат став окремо жити. Бо нас три, мати і нас 3 сестри: я із 1925-го, друга із 1920-го, а одна із 1914 року. Так він окремо став жити. У нас дві хати через сїни були. Він жив окремо. Я, наприклад, мене як брали в Германію, так, я була рада сирватці, щоб мені хто дав стакан сирватки. Ми не могли ніяк обпертися. Хліба вже я наїлася. Вже у 1940 році, і я робила, і мати робила, і сестра робила. Вже хліба я наїлася. На хліб були ми вже не жадні. І вже поросятко кололи, таке сало було завтовшки, як палець. На молоко я була дуже жадна, дуже жадна. Тепер вже. Одним словом, сестру цю першу. Самий перший раз забрали у нас чоловіків бездокументних. Хто прийшов із війни і документів не було. Так, і чужих, і наших, сільських. В обшем, сімдесят два чоловіки забрали без документів на Германію. Це перша, найперша була мобілізація, по-моєму, у 1941 році. У 1942 році. У 1942 році. Потім сестру цю, що із 1920-го року, забрали. Так забрали. Одна сказала: **“У мене нема в чому ходити, давайте її одєжу і я поїду за неї”**. Так вона поїхала, та дівчина. Через 2 неділі знову сестру забрали. У брата був тут начальником поліції **Шафоростов**, поліцай, комендантом він був, він випустив сестру. Він випустив. І це випустив він її у січні місяці, а в нас староста був непоганий, я не скажу, що поганий

¹ У збірнику подається фрагмент інтерв'ю FL025 з мешканкою м. Переяслава-Хмельницького (нар. в с. Лецьках Переяслав-Хмельницького району Київської області) Приблудою (Красовською) Оксаною Дмитрівною, що записувалося 2 листопада 2005 року для Міжнародного проекту документування спогадів колишніх примусових робітників нацистської Німеччини (International Slave- und Forced Labourers Documentation Project – локальний проект Україна, Київ). Інтерв'юер – Тетяна Пастушенко. Транскрипція: Н. Каспряк. Тривалість розмови – 3,5 год. Оформлення тексту розмови подається згідно з вимогами проекту.

він був у селі. І в нього було два сини. Один 1923-го, один 1925 року народження. І він казав: "Дівчата, якщо буде облава, не виходьте, ховайтеся, тікайте". Я дві неділі у Віненцях, у невіщидній матері, мати сама жила, я в неї ховалася. А тоді прийшла додому, кажу матері: "Мені вже так хочеться дома. Так хочеться дома". А мати: "Ой, Боже, та Господи. Облава буде". - "Да хто там буде, хто буде. Не буде нікого". То було діло в неділю. Потім із понеділка пішла по-сусідськи, там дівчата сходилися, пішла туди. Сіла, і так мені важко, так важко. Така ностальгія за тим. Я так гірко плачу. (Плаче). А вони: "Чого ти плачеш? Тетяну ж випустив шеф". А вона на світ не показувалася. Ніч сидить у сестри, заміжня сестра була, з хлопчиком жила, чоловік також із голоду помер у неї. Так вона ніч сидить під піччю у неї, лежить, а вдень на хаті, на горіщі лежить. Коли оце я посиділа, посиділа, поплакала, поплакала і встала, да й пішла додому. Прийшла додому, а мати кажуть: "Ой, Боже мій, чогось мені так важко на душі. Так важко на душі. Лучше б ти була у свахи ночувала". Кажу: "Я буду вдома". Сестра ця, що із 1914 року, в неї дівчина. От її дочка була, ця дівчинка була. Вона із 1938 году. Із 1939-го вона. Ця, що я випроваждала. Так вона, мати на печі, а **Ольга** на припічку, тоді **Люба**, а тоді я. Коли раз, хтось прожектором у вікно. Один світить у вікно, а один стукає. Відкрили двері, відкрили двері: "Забирайся". До мене: "Забирайся". Брат вискочив: "Хлопці, я поїду". А вони кажуть. Правда, один мовчав. А той каже. Поліцаї наші, сільські, кажуть: "Тебе **Шафоростов** випустить". - "Хіба Вам неоднаково? Вам тільки щоб із села виїхали". Факт того, що мене забрали. То ввечері мене забрали. Зранку нас на підводи і на Переяслав. Зустрічаю я брата, велосипедом їде брат із Переяслава і каже: "Слухай." Мене Санькою звали із роду. По документах я Оксана, а Санькою звали. - "Санько, слухай, там буде. Як будуть переключку робити, фамілії називати, так як будуть називати, так там буде стояти чорний такий поліцай, щоб ти до нього сказала, щоб він впізнав, що це ти". Бо у нас дві одної фамілії: **Красовська** - я і **Красовська Настя**. Каже: "Щоб ти на нього глянула і сказала, щоб він взнав". Коли ж так, я ж так і зробила. Він: "Ти **Івана** сестра?" Я кажу: "Так, я". - "Не переживай, не хвилюйся". Коли в ту ніч, значить. Десь там поліцаї, чи що, і наших всіх переяславських поліцаїв туди на партизанів забрали. І в ту ніч дуже багато хлопців, дуже багато. Ми в школі були, на другому поверсі, багато хлопців втекло. На другу ніч наших всіх поліцаїв зняли і охороняли нас німецькі солдати. Вже ніхто не втік. І тоді погрузили на машини, і повезли нас на станцію. Привезли нас на станцію, у вагон погрузили, привезли нас у Київ. У Київ привезли,

десь коло. Мені, здається, я, коли так стала на станції, так я, ніби той її дім побачила. Якась там чи школа, чи хто знає що, що нас туди згрузили. Перевели нас туди пішки, і я там на голому. Там на першому поверсі я на голому цементі голими грудьми лягла, думаю: "Мене легені вхоплять і мене завернуть із Германії". (Плаче). Я переночувала там ту ніч на голому цементі. Із тим я і поїхала. (Плаче). Забрали мене. Повезли нас. Привезли нас, не знаю куди, то ж погрузили. Факт того, що у нас в кожному вагоні німець був, солдат. У товарняках. І я поїзда, я поняття не мала. Я його не бачила, не знала, що це воно за поїзд. Наша одна, із нами була, вона кандидат партії, їй було 28 років, та вилізла у то вікно і втекла, і додому прийшла. А я стояла над тим вікном, так влізла в те вікно, а подруга мене тримає за ноги і каже: "Ой, Санько, ти бачиш поїзд ріже, ти ж не знаєш де стати. Ні, не вилазь, тебе зразу ж поїзд заріже". І так із тим я залізла назад. Залізла я назад, лягла, я так заснула кріпко, що у нас. А німець спав у нас у вагоні. Що я не чула. Напевно, він стріляв пістолетом із глушником. Бо він прокинувся, а прожектором як навів, а там стояв хлопець, і він застрілив того хлопця. А тоді, де то ми стали. Розвиднілося, де то ми стали, і того хлопця витягнули, поклали на путях, а нас повезли даліше. У Польщі в нас була там комісія. З нами були 3-4 чоловіки, наші сільські, ми разом. У вагонах разом їхали і жінки, і хлопці. І, значить, мені кажуть: "Ти знаєш, ми тобі дамо табаку, намочи пляшку табаку, а тоді вип'єш. І перед комісією у тебе буде сильно велике серцебиття, і тебе забракують". І я випила ту пляшку табаку. Так, правда, що таке було серцебиття, що це уму непостежимо. Поки дійшла комісія, все втихомирилось. Із тим я доїхала у Германію. У Восточну Прусію я приїхала. Привезли нас у Восточну Прусію, город Гойдак (*коротка пауза*). Нам у Переяславі давали такі бумажечки, як оце папіросна та бумажечка, і там фамілія була написана. Тоді ж у нас ні платочків, нічого у світі не було. Як я кинула у піджачок у карман, і та бумажечка. І десь була у кармані дирка, машинка, видно, пропуск зробила, а я її згорнула, так скрутила, і воно впало, пішло. І тут всі витягають бумажечки, а в мене нема. А нам уже хотілось, щоб із цією подружкою, що вона за ноги мене держала, щоб нам разом бути в одного хазяїна. І, значить, я записалася на її фамілію. Я сама **Красовська**, а в Германії писалася **Сидоренко**. Благодаря Бога, що хоч не на її батька записалася, а на свого батька. Вона неподібна до мене, я вищенька, а вона нищенька була. Кажу: "Ми сестри двоюрідні. Щоб нам до одного господаря". А я була запнута, думаю: "Ніхто мене не захоче, мене назад відправлять". Стільки ума було в голові: "Мене назад відправлять". (Запис

перервано). Я настільки була запнута. Як до нас хазяйка підійшла, то так зіснула із мене платок із голови, і тоді перекладачу каже: “Я цю беру”. А я, щоб із сестрою. А вона каже: “А сестру ось ця жінка візьме. Ви будете за кілометр одна одної”. Так нам переводчиця каже. Із тим ми. І забрали нас. Привела вона, деś в якомусь приміщенні ми були. Факт того, що вона мені. Так ми посиділи трохи, у мене мішок на плечах. Звичайний мішок, тільки так, як ото сумки тепер чіпають. Вона мені дала, значить, хліба. Бутерброд дала. Бутерброд дала. Перше вона мені дала маслом помазаний і голандський сир. Я його не бачила і не знала, і поняття не мала. Я взяла, як мавпа, понюхала той голадський сир, хліб з'їла, вже там такої товщини ті дві скибочки. А, стільки ума в голові, стільки культури, а то тільки візьми і поклади в карман, а я за спинку за табуретку кинула додолу. Пройшла година, може дві, знову вона мені дає. Чи вона бачила, я не знаю. Дає вона мені. Вже вона тут мені дає смальцем помазано і копчена ковбаса. Також я поняття її не мала, я її не бачила. Я знову те саме зробила, кинула за стілець.

Т. П.: Ковбасу викинули?

п. О. П.: Ковбасу.

Т. П.: (Сміється).

п. О. П.: Хліб поїла, а ковбасу викинула. Я поняття не мала, викинула. Тоді приїжджаємо ми, значить, трохи поїздом, а тоді цієї другої хазяйки приїхав фаэтоном. Фаетон називався.

Т. П.: Це Ви у поїзді їхали, Вам давали бутерброди, так?

п. О. П.: Ні, це у приміщенні. У приміщенні. Це ще ми не їхали. А тоді вже, як ми приїхали поїздом, я не знаю, скільки це кілометрів від нашого села. Наше село, а тоді вже другий район починається. А тоді підводою. А тоді вже ми ішли пішки кілометр із хазяйкою. Хазяйці було п'ятдесят чотири роки. Її бабою звали. Доходимо ми до двору, у неї дочка була, тоді їй було тридцять три роки, чоловік її воював, а хлопчик, Манфред був, може, йому три роки, а може, і не було три роки. Може, і не було ще три роки. Не було три роки. І він мене. Ви знаєте, ми підійшли, і він мене поцілував у руку. Як ми підійшли, із бабою ми підійшли, баба, видно, щось йому сказала, тому хлопчику. І він мене поцілував у руку. Воно мене, Ви знаєте, так морально.

Т. П.: Підтримало?

п. О. П.: Підтримало. Нічого так. Це привела вона мене у четвер. Так, як сьогодні пам'ятаю, у четвер привела вона мене. Зранку, я встала рано, рано у п'ятницю. Повечеряли. Два французи було зі мною ще. Французи на цій стороні у кухні, а ми на цій стороні. Хазяйка, дочка, хлопчик і я на цьому столі сиділи, вечеряли. Зранку я встала рано-рано. У мене коси такі були довгі-

довгі і товсті. Встала я, розчесалася. І не знаю, що мені робити. Хазяйка встала, глянула, я вже сиджу, вона за мене: “Пішли до корів”. А я ж поняття не маю. У нас корови не було. Я і не вміла. Десять корів було, дві телиці, четверо коней, молотарка, все було. Двадцять п'ять гектарів землі було. На двадцять п'ять гектарів землі у німців тоді давали, щоб чотири трудоспособні людини обробляли цю землю. Дочка мене стала вчити. Яке ж воно було у мене, перше учіння! Як я придавлю цими пальцями, воно у мене все в руки те молоко іде. Нічого, навчилася я доїти (коротка пауза). І в суботу хазяйка напекла булочок. То так, як оце у нас, такі булочки тут продають. Це от такої величини. Вона сама хліб пекла, сама. У них картонна система була на все, на все. Думаю: “Якби вона мені дала хоч попробувати”. А я його і не бачила, того білого хліба, я його не бачила. Пшеничний помол, простий помол був, це ж ми пекли і пиріжки, і булки. Думаю: “Якби вона мені дала. Хоч би попробувати дала”. А вона так, як то стіл, то повний стіл напекла. Сіли ми кофе пити. Часа, напевно, в чотири чи в три, вона поклатала і французам, і мені. І я поїла. А тоді вже, як стала я доїти корови сама, що вже за мною ніхто не ходить. Я настільки була дурна, що не знала, що саме послідне молоко саме добріше. А я, було, все відро надою, надою, стала і напилася, а тоді вже дальше дою. В общем, мені було в цієї хазяйки. Я плачу – і вона плаче. Друга дочка була її в Кельні. Чоловік її був на броні. Хлопчик був Юлій. Я його так любила, того хлопчика. Так я його любила. І той хлопчик мене так сильно любив. Самесенький тут був у хаті, той хлопчик. І так вони, було, часто приїжджають. Він був по броні, на залізній дорозі він робив. Раз я дою корови, вони приїхали. А він тоді біжить у стайню і гукає: “Зоня, Зоня”. А я обізвалася, він добігає і: “Хай Гітлер”. А я кажу: “Юлік, хай Сталін”.

Т. П.: (Сміється).

п. О. П.: А батько стоїть на. (Телефонний дзвінок, запис перервано).

Каже: “Зоню, що ти казала?” – “Я здоровкала-ся”. А він каже: “Якби ми то заявили поліцейам, та тебе б вже у концлагер забрали”. А я кажу: “Так я знаю, до кого я і в кого я роблю”. І так було, як я плачу, і хазяйка дивиться на мене, і плаче. Одним словом, ця хазяйка була дуже добра. Тільки, звичайно, їх вже нема. Бо тоді дочці одній було тридцять три роки, це сама стараша. (???), що це хлопчик був, двадцять сім років. А Гарта була у Кельні, вона замуж при мені ішла, весілля було. І сьогодні весілля відгуляли, а через три дні цю всю Восточну Прусію евакуювали, не залишилось жодної живої душі. Всіх чисто евакуювали. І ми приїхали підводою. Покинули ці всі корови, все на світі покинули. Одним словом, на віз нагрнула хазяйка речей своїх, а то все на світі покинули і поїхали ми. Поїхали.

Т. П.: Де?

п. О. П.: Вглибину. Не знаю, дві неділі ми їхали. Це, значить, так було, це сюди доїхали – тут снідаємо. Туди доїхали – обідаємо. Туди доїхали – вечеряємо. Доїхали ми до міста Рісель. А де це він?. Я не знаю, де це він, цей Рісель, в якому путі він. Вже там не евакуювали. Що Ви думаєте?. Поселили нас. Поселили в одних людей. Отака кімнатка, як ото у мене та кімнатка, там **ерна** із **Манфрідом**, баба сама на ліжку, а мені перину поклали вниз, і вниз лежу. І так ми 2 неділі. Вона мене влаштувала у цю столову, що частим біженцям їсти дають. Я дуже добре балакала по-німецьки. Тільки там розмова також, Восточна Прусія і сюди вже, вже зовсім друга розмова. Так, як оце і в нас. Полісся і наша, вже зовсім друга розмова. Вона каже: “Ти знаєш.” Влаштувала вона мене у цю столову. Так куди ж вона, посуду мити. Посуду я мила. І то я дві неділі ще там посуд помила, а тоді моя хазяйка виїжджає у місто Кельн до дочки цієї, що у Кельні, а мене вона, видно, порекомендувала. Видно, він есесовець був. Бо він на фронті не був, він у тій формі ходив, цей герб на руці носив. І брат її загинув на фронті у Харкові. Вона ходила в чорному. У мене саме душе морально, мене так не вбивала морально там у хазяйки, цим її доїнням, як я туфлі наділа на ноги, ото в цієї хазяйки. Якщо вона за 3 місяці наділа хоч 10 раз сама туфлі, так це дуже багато. Було, як надіваю я їй туфлі на ноги і думаю: “Боже, щоб моя це воля, та я б тебе врізала по голові цими туфлями”. І так само також, надіну на неї пальто, обскребу. Одним словом, я їх не знаю, як їх фамілія. І дівчинка в них була. Я їх так ненавиділа. Баба тридцять п'ять неділі із постелі не вставала, паралізована була. До неї завжди ходила якась монашка, до цієї баби кожен день. Обслуговувала вона. Я не знаю. Як дівчину, як хазяїна, як хазяйку, я не знала, як їх звати, я їх так ненавиділа. Напевно, і вони мене ненавиділи. Факт того, що вони, по-моєму, той дім. Це вже в районі були вони. Цей дім, напевно, чи не їхній власний. Бо під низом магазин, на другому поверсі мій, на третьому ще із нашого району. Ті, що виселялися, там жили. І в них було шість кімнат. Шоста кімната була, із площадки вхід. П'ять разом, а то шоста кімната із площадки. І в тій кімнаті жило 6-ть танкістів. Солдати жили. І два танкісти наші власовці були. **Стьопка** був із Донбасу. Звідкіля, чи з Донецька, чи Луганська область, із Донбасу був. Тоді казали: “Із Донбасу”. А один із Уралу, **Павлік** був. Власовці, танкістами вони були у них. І тоді, значить. Одного разу, я в неділю мила посуд, і в мене вирвався піднос. Як я тих підносів не бачила і не знала, то я думала, що це він позолочений. Тепер вже я бачу, що воно таке. І що Ви думаєте?. Він у мене впав із рук і розбився,

цей піднос. То він мене як врізав у вухо, так я так до стіни і прикипіла. Так до стіни я і прикипіла. А в понеділок тоді кажуть: “Будемо евакуюватися звідси”. Я ж бачу, що вже. Тут у мене не було нікого знайомого. Я ж бачу, що тут всіх евакуюють. Я кажу: “Куди я поїду?. Чого я поїду?.” Він каже: “А хто буде бабу носити?. З ким я буду бабу носити ту?.” І вже ми тут грузимось на машину, вже все на світі у підвал знесли, тільки таке вкрай, що необхідне брали. Мене та хазяйка обувала і вдягала, перша хазяйка. Хай би їм Господь дав, щоб вони і внуки їхні горя не знали. А ця за 3 місяці мені фартуха не дала. Він каже: “Ти свої речі залишай тут”. А мені чемодан там та хазяйка дала. Каже: “Залишай тут”. А я кажу: “У чому я ходитиму?.” – “У тому ходитимеш, що і моя жінка ходить”. Погрузилися ми, поїхали. Ми їхали, здається. Двадцять дев'ятого, здається, мене звільнили. Це, по-моєму, 27-го. Здається, 27-го числа ми приїхали. Машиною ми їхали 27 кілометрів. Машиною за день проїхали ми 27 кілометрів, такі були траси забиті військами. І ми приїхали, а цьому городі його брат жив, рідний. І він, видно, був бургомістером міста. Бо ми, як приїхали сюди, і ми, в общем, згрузилися тут у центрі, а тоді носили. Зразу бабу перенесли. Перенесли ми у той дім, його частний дом, перенесли ми туди бабу. Не було нікого. Дім на два входи. Два входи, так, як ось двері і ось двері. Так, в коридор, і в коридор, і так двері. Так ми принесли ту бабу, а тоді пішли за речами. І, значить, ночуємо ми тут. Ночуємо ми тут. А я сама. А то я, в цей же день не їли нічого, і на другий день нічого їсти в мене в роті не було, мені і не хотілося нічого їсти. А тут вже зовсім все. Ага, і мій хазяїн, десь часа, може, в п'ять, а, може, і п'яти ще не було, побіг. То в січні місяці було діло. У 1945-му. Побіг він десь. Коли прибігає. Прибігає і каже: “Усе буквально в підвал”. Я знаю, що ми взяли смальцю відро, бо я кабан годувала, так кабана закололи. Відро смальцю взяли і клунок петльовки, білої муки, взяли. Все на світі. І каже жінці своїй, то в них було два чи три чемодани, а то такий дитячий чемоданчик, каже: “Візьми тільки, дівчину, перемінити. А то нічого не бери, бо ми будемо грузитися в танку і танком будемо виїжджати”. Я дуже добре знала, так я чула, що він казав. – “Танком будемо виїжджати”. Усе на світі я знесла у підвал, поставила. І бабу на носилки, я і він, і понесли ту бабу ми сюди на центр, де нас розгрузила машина так *(пауза, підійшла виключила радіо, тільки помітила, що воно включене в кімнаті)*. Тепер, значить, прийшли ми, принесли ту бабу, вона дівчину вела за руку і той чемоданчик несла. Прийшли ми сюди. Він побіг. *(коротка пауза)*. Глянула я.

Глянула я туди і туди. І танки стоять пономеровані. Одним словом, там 533-ій, 534-ий,

535-ий. Одним словом, я подивилася, туди так і туди так. Я, хоч була ще не дуже і досвідчена, але якось шорупала головою. А тоді я кажу хазяйці. Думаю: "Оце я тут тільки втечу". Світло горіло там: сильно темна синя лампочка і сильно темна зелена лампочка. Не видно було. Так за п'ять метрів вже не видно людини, що за людина іде. Я кажу хазяйці: "Я піду в туалет". Вона мені каже: "Іди, тільки бистренько". Я думаю, я піду вперед. Не назад, а вперед я піду. Я, тільки пройшли, може, десять метрів, відійшла і натикаюся я на хазяїна. Він каже: "Куди ти?" А я тоді глянула на прономеровані танки і кажу: "От у такому то танку **Стьопка і Павлік**, так я піду, їм пару слів скажу". Він мені каже: "Іди бистро, бо в такий то номер танку ми будемо грузитися". А я кажу: "Я бистро вернуся". А тоді, як відійшла від нього метрів десять, так як рвонула, так бігла, скільки мої ноги гребли. А тоді поворот. Знаю, що у праву сторону повернула. Тоді назад, як закінчилась дорога, я у ліву сторону повернула. А тоді стало розвиднятися. Стало розвиднятися, і пішов такий лапатий-лапатий сніг. Я стала під балконом і стою. Стояла я там. Може, часов і до 10-ти стояла. А тут я, значить, тоді думаю: "Ладно, вже вони не стоять. Піду подивлюся, вигляну, чи танки стоять, чи не стоять ті танки". Вийшла я, куди бігла, вийшла – нема танків. Нема танків. Обвоз іде, кіньми їдуть. Розумієте?

Т.П.: Так, так.

п. О. П.: Іде обвоз. Я тоді, значить, давай іти, іти. Виходжу я. Я вийшла. Тут, я тільки виходжу, сюди в даль, де ферми були, ось та жінка, що над нами жила, там у тому Риселі, каже: "Де ти була, Зоня?. За тобою хазяїн бігав. Як під'їхали танки, як бігав, так як шукав, так то страшний суд". Кажу: "Я пішла в туалет і заблудилася. Не знала, куди мені іти. Заблудилася і так блудила, блудила і ледве сюди вийшла. Де він?" Вона каже: "Погрузили солдати і поїхали вони". Думаю: "Слава тобі, Господи". Пішла я. У мене нема нічого. Так стою, на мені мої, ті що із села, чоботи, нові-новісінькі були, я ж там не ходила. Чоботи на мені, у штанах я, пальто на мені і розова шестяна хустка на мені запнута. Відійшла я від цього місця, знову підійшла під балкон і стою я під балконом. А вже то німці їхали, а то стали наші, власовці, їхати. Наші власовці, руска освободжённа армія. Коли, я стою, став той обвоз. Видно, нема куди їхати. Став. Коли повз мене проходять три хлопці. Пройшли повз мене. Один каже: "Руска". Другий каже: "Полька". Третій каже: "Та німка". Вернулися назад. Вертаються назад, один каже: "Гутен тах". А я кажу: "Доброго здоров'я". (Сміються). Цей каже: "Я Вам казав, що руска". Кажу: "Ні, не руска, а українка. Сама я звідти і звідти". Так один цей, що казав: "Німка", каже: "Так поїхали з нами". А з ними і дівчата

їдуть за підводою. За саньми їдуть і дівчата з ними. Кажу: "Ні, хлопці, я з Вами не піду. Я буду старатися додому швидше. Мені тільки, щоб до матері швидше добратися". А цей, що казав: "Руська", каже: "Ти права, ми тобі не попутчики. Тебе вночі освободять наші, а ми, або пуля в лоб, або Сибір, як нас освободять. Так, що ти нам не попутчик. А що у тебе є?" Кажу: "У мене нема нічого такого. Так хазяїн мене залишив, і я так стою, як горох при дорозі, нема ніде нічого". Той один каже: "У мене одіяло на підводі". Другий каже: "А в мене безквіти, печення". А цей тільки каже: "А в мене рафінат сахар на санях". Побігли вони, несуть. Той несе одіяло, той несе дві пачки печення, а той несе дві пачки сахару. "Да ну нашо, ви хлопці, да не хочу, та те". Кажуть: "На. Ти, мабуть, боїшся, думаєш, що воно затруєне, – вирвав одне печення, – дивися, ми їмо". А я дві доби нічого не їла, і їсти мені не хочеться (*коротка пауза*). Вони поїхали, а я пішла шукати того дому, де ми ночували. Думаю, де я знаю той дім, де ми ночували. Так, пішла, знайшла. Знайшла я той дім. Якось там не так, щоб важко, а легко було знайти. Знайшла я той дім. Зайшла я в той дім – нема ніде нікого. Думаю: "Зразу я спечу собі пончиків". Це ж я знаю, що тут смалець незатруєний, мука незатруєна, нічого у світі. Полізла я в підвал, взяла я в каструльку смалець, взяла я в мисочку муки. Я в хазяїв не готовила. У хазяїв я не готовила. Я тільки кофе варила, і там таке у другої хазяйки, там таке, суп чи щось таке. А в першій хазяйки моє діло було корови подоїти, на полі робити і картоплі начистити, і посуд перемити. А так, то все та хазяйка готовила їсти. Я, значить, тільки кинула один пончик у смалець, запалила плитку, газу не було там, а так топилося. У цього хазяїна був газ, а тут не було. І в той хазяйки не було. Навіть у той хазяйки світла не було, лампа горіла в першій хазяйки. Я тоді, значить, коли заходить чотири німки. Чую розговор, наш розговор, із Восточної Пруссії розговор: "Ви хазяйка цього дому?" – "Так, я хазяйка цього дому". – "Ви нас впустите переночувати, бо снаряди вже рускі рвуться по цю сторону залізної дороги. Від наших вагонів паравоз відчепили, десь відігнали, а ми на путях стоїмо у вагонах. Так, щоб нам переїхати". Кажу: "Переїжджайте". Вони, давай, перевезли речі. Коридор у цієї хазяйки був трохи коротший, як оце через усе, трохи коротший. Так буде, як оцей, і аж по цю стінку. Такий коридор, такий широкий коридор. Навезли вони до стелі чемоданів і ящиків. А всього, коридор такий здоровий, 2 кімнати і тут 2 кімнати, 4 кімнати тільки. І топилося брикетом. Я так вже і не їла нічого у світі, і так на тому кінчилося. У мене було багато. Думаю: "Та то люди такі страдальники, як і я". Пішла, взяла дров, взяла брикету, затопила грубу. А тоді

і чомодан свій із того підвалу забрала також. У мене було багато фотографій. У мене був брата двоюрідного син, тоді хлопці, однокласники мої. Їх після мене, оце мене облавою забрали, а після мене ще забрали по роках із села. І вже більше не брали. Дівчат всіх гнали у Германію, а хлопців всіх залишили в Києві вчитися і в армію. І мені ці хлопці стали присилати фотографії у цій німецькій формі. Думаю: "Прийдуть наші, а я знаю, що це руский дурак, Іван". І скажуть: "Бачиш, у неї фотографії солдат". Я забрала ті всі фотографії і в грубу кинула. Кинула я в грубу, згоріли. А тоді так сонце заходить, а перед тим домом, по-моєму, якась фабрика, бо чотири поверхи, і таке бачу, що нежиле, а якась фабрика, видно. Здорова будівля. Так сонце заходить, а я стала над вікном, і це вони мене нічого не питають, і я їх нічого. І тільки я сказала, що хазяїн поїхав, а мене залишив на хазяйстві, щоб я хату зберігала. То я їм так сказала. А тоді, як я стала палити ті фотографії, вони побачили. А тоді я стала і вони пойняли. Я стала над вікном і давай співати пісню: "Ой умру я, умру я, похоронять мене. І рідні не узнають, де могила моя". І стала так сильно плакати. А вони тоді мені кажуть: "Ти руска?" Кажу: "Да". А вони. Вони дуже польськи балакали. А польська і наша, трошки можна добрать. До дванадцятої години були рідки, рідки вистріли. Там, там десь не раз. А в дванадцять часов (коротка пауза), моє дитя: мати, перемати, таку, перетаку (голосно). Ввійшов наш брат. (коротка пауза). Ввійшов наш брат. До шести часов у приміщення вони не заходили. У той, у (коротка пауза) шість часов зайшло три солдати наші, зайшли. Значить (коротка пауза), – "Нема солдатів?" – "Немає". "Давайте ур, ур". Познімали немки, віддали їм. Пішли вони. Через время там яке обратно двоє зайшло. Обратно вони те саме "Ур, ур". Зняли, віддали. А тоді вже так було, напевно, може. Може, й часов. Ну вже розвиднювалося. Уже розвиднілося. Заходить один, а тоді каже: "Хто вміє по-руськи балакати?" Тут вже я здрехвіла. Думаю: "Як мені не обізватися, так, як ті скажуть: "Вона ж руска, чого вона до тебе не балакає?" Понімаєте?"

Т. П.: Угу.

п. О. П.: Я кажу: "Я". – "А, ти така, перетака, туди, перетуди. Ти з німецькими офіцерами виїхала"... (коротка пауза) Аби його, голубко сиза (коротка пауза), і костки розмило. Да, благодаря Бога, що йшли, ад'ютант ішов, капітан і старший лейтенант повз вікно, а шибка у нас, одне скло вилетіло. І ми в тій кімнаті, то воювала я з ним. Так оті, як долетіли до вікна, і кажуть: "У тебе не попала німецька пуля, так ми тобі дамо свою пулю. Що тобі німок нема, що ти знущаєшся і такі докори даєш дитині?" Так вони мене забрали, ці троє. І тут ми тільки, там якийсь каналъ-

чик, якась вода текла. Одним словом, що я вже і не роздивилася. Таке метрів два ширини. Тільки переступили ми той мосточок – і там лежав гражданський, німець вбитий. Я миттю зомліла. Я вже третю добу нічого не їла. Я миттю зомліла. Впала. Вони: "Ми думали, що з тобою будемо Берлін брати, а ти побачила першого вбитого і вже зомліла". А тоді ведуть вони мене. Думаю: "Куди ж Ви мене ведете?". А в мене, вже, голубочко сиза, вже запаморочення в голові. Як приводять вони мене в приміщення. Якесь, видно, приміщення. Бо так, як оце ж у нас у райвиконкомах. На першому поверсі, Ви знаєте. Ви знаєте, дитя моє, вже у мене онук такий, як ти. Значить, приміщення буде шириною, так, оцей коридор і це такої ширини. А, може, чуть-чуть ширше. І там, значить, наші сволочі, наші солдати.

Т. П.: Так відкрито насилували?

п. О. П.: Я так і впала знову навznak. Так і гепнулася. Вони мене вдарили. Це вони мене сюди у таке привели. Так оця зала, а тоді тільки, туди коридор і туди коридор від цієї зали. Підвели вони мене, повели вони мене в кінець коридора. Повели в кінець коридора. Напевно, чи начальник штабу, чи не знаю хто. Він мене допросив, звідки, що, звідки, як?. Одним словом, все допросив. Позаписував все чисто. А тоді каже: "Не переживай, або підеш до Берліна воювати, або поїдеш додому". Так каже мені. – "А, може, поїдеш і додому. Ось вагон буде на Москву, поїзд буде везти, то поїдеш і додому". І той військовий, той старший лейтенант, **Крилов Анатолій Іванович**, із Курської області хлопець, цей молодий, із 1922 року він був. І, одним словом, як там не було, ти все добре знаєш. Перша ніч була з плачами, але я там три ночі була. А тоді він сказав: "Їдьте до моєї матері у Курську область".

Т. П.: Я навіть не здогадалася?

п. О. П.: Так. – "Я пройшов стільки, я вперше так зустрічаю, щоб була чесна дівчина. Їдьте до моєї матері". Я кажу: "Ти знаєш, Толя, поки ти до Берліна дійдеш, так ти багато кого зустрінеш. Так ти стільки нашлеш, що у твоєї матері не буде місця. Якщо ти залишишся живий і я тобі буду потрібна, ти знайдеш Київську область і знайдеш мене, як буду я тобі потрібна". Посадив він мене на поїзд, і я приїхала в Москву. Я вже 15 лютого була вдома.

Т. П.: 1945-го року?

п. О. П.: 1945 року. Була я вже вдома.

Т. П.: Ого, як Вам повезло.

п. О. П.: Так. Так, тепер я значить. Я вже 15 лютого була в міліції. У міліцію на учёт бралася. Тепер, значить, що даліше. Даліше получається так, що без кінця і без краю на Донбас виряжають. Виряжають на Донбас. Я (коротка пауза). Ні, ні – це брешу. Я була на ланці, коли біжать, ось ця дівчина і менша ще одна біжить, брато-

ва дівчинка біжить: “Тьотю, ідіть додому, до Вас військовий приїхав”. А він писав листи. Не було того дня. Як оце сьогодні нема, значить, завтра два буде листи. Так він листи писав мені.

Т. П.: *Цей Толік?*

п. О. П.: Цей **Толік**. Дуже писав він мені листи. І що Ви думаєте?. І тут, значить, я прийшла, у мене бабів повна хата сидить, думають собі, як то я буду зустрічати. Я ввійшла, поздоровкалася і на тому кінець. А він, значить, його перекидали на Японію, до Японії, і як він доїхав, Переяславська станція, і він зіскочив із товарняка, зіскочив, і прийшов пішки із станції, це 30 кілометрів. Прийшов пішки. І то він у нас переночував ніч, і я його випровадила, і він поїхав на Японію. Пише він мені листи. Мене стали на Донбас виражати. Вирядили мене на Донбас. Поїхала я на Донбас. А тоді ж судили. Як покинути Донбас, то судили. Поробила я плитовою чотири місяці, це страшний суд. То вони не платять тим шахтборам. Якби вони, ті главарі, побули в тій шахті, так вони б знали, як платити тим шахтборам. І то дуже мені трудно, страшне. І мені стали радити, що як хочеш, щоб тебе розрахували. Я ж мала обставини, кажу: “Брат загинув на фронті. У брата троє дітей. І мати нетрудоспосібна, і троє дітей.” Кажуть: “Тебе розрахують, бо одна невістка тільки робить”. Так, як мені прислали цю справку, так мене розрахували. Розрахували мене. Приїхала я додому, побула, я не знаю, який час, знову на Донбас мене виражають. А тут у Підварках відкриваються курси шоферів. Це перше-найперше. Курси. І я, значить, кидаю все і іду на курси. На курси шоферів. Провчилася я шість місяців на курсах шоферів. А **Толя** мені пише пісьма: “Як тільки вернуся із Японії, то зразу приїду і заберу тебе”. Він не пише там, а просто: “Любима жено і тому проче”. І тут я у Підварках. Цього я бачила, Толю, всього-навсього двоє суток. Я у Підварках вчуся, вчить нас один вчитель, молодий парень. І я стала з ним гуляти. Стала я з ними гуляти. Гуляю я по-доброму, все ж чисто. Думаю: “А, може, ж буде діло, розумієш?”. Так воно ішло, ішло, ішло, аж одного разу він приходить, а я була тоді на квартирі. А школа тут була, по трасі їхати, як на станцію їхати. [...]

п. О. П.: А ми саме вечеряли. Вечеряємо ми, а він побіг за моїм пальто у другу кімнату. Так, а в мене була нижня кишеня у пальті. То пальто із Германії я привезла, на меху, дуже гарне пальто було. Він у кишеню, а там пісьмо **Толікове**. І він, пише: “Здрастуй, моя любімая, дорога жено. То і то, так-то і так-то. Я скоро вернуся і проче.” Як ми вже не пішли в кіно, як ми зчепилися з ним. “А, так ти себе дівочкою становиш, так ти коло мене.” Я кажу: “Ти знаєш, то були времена, а зараз моменти. Розумієш? Так що як хочеш. Поки я не розпишуся, так і знай, що я тобі не

піддамся. Це добра воля”. Не так, як тепер оце робиться. (*коротка пауза*). Ага. І ми не пішли в кіно, і він, значить, мене заставив, щоб я написала пісьмо йому, що я вийшла заміж. І він кинув йому те пісьмо. Кинув він те пісьмо йому. Мені вже він не прислав листа, а прислав він матері. Матері пише: “Ви мені, мамаша, ізвеніте, я ніколи не думав, що Шура так поступиться. Раз вийшла заміж, нехай живе, нехай буде щаслива. На тому кінець”. І перестав писати він пісьма. Я, значить, кончаю, экзамени здаю, і ми з ним розходимося, із цим же ж учителем, що нас учить, **Женя Петрович** (*коротка пауза*) **Романенко**. Ми з ним розбранюємося. мене він аж у Західну посилає. Одним словом, директору каже, щоб аж у Західну я їхала робити із цією дівчиною в автоколоні. А автоколони – це, значить, військових демобілізовують, а ми сідаємо на їхні машини. Сідаємо ми на ці їхні машини. Як я пішла до директора із цим самим, що такі і такі обставини, що я не можу бути дуже далеко від матері. І ця саме близько була автоколони у Барішевському районі, село Волошиновка. Тут була автоколони. І нас сім чоловік із школи. Нас тоді вчилася, чи 60, чи 90 чоловік, і нас сім чоловік із школи. Нас двоє дівчат і п'ятеро хлопців. Значить, цих демобілізували, а нас посадили на їхні машини. І тут також, та сама пісенька. Тут до мене. Правда, один так мені подобався, але він якось так мав до **Мілі**, до подружки моєї дуже, **Попришко Сашка** його. А той, ну такий він мені огидний, а він мені проходу не дає. І нас, значить, посилають. У Березань посилають нас двома машинами. Посилають у Березань за продуктами. У Борщагові був лагерь військовополонених, німці були. І за продуктами у Березань нас посилають. Як він їхав спереду, а я ззаду, і він навмисно затормозив, і я врзалася в кузов його, і побила радіатор на своїй машині. Розбила радіатор. Він злякався, звичайно. Дві машини послали за продуктами, продуктів треба було багато брати. Одним словом, що вони недалечко вже були. Ми доїхали. І хлібом він заклеював, і в каністри понабирав він води, щоб доливати в радіатор той. Одним словом, привезли ми ті продукти, розгрузили. Приїхали ми в автоколоні, начальник автоколоні каже, старший механік **Дронов Іван** був, каже: “Щоб машина була на ранок на ходу. Ви, дівчата, відкручуйте радіатор. Ти, Шура, відкручуй від своєї машини радіатор, а Ви, хлопці, із трофейної машини зніміть радіатор і поставите. На ранок щоб була на ходу”. І так проробила. А ми будували Харків-Київ трасу цю. Харків-Київ трасу цю будували. І посилають нас, 3 машини, у Київ за залізом. Начальник автоколоні каже: “Слухайте, хлопці, ти перший будеш їхати, вона всередині, а ти за нею. Щоб Ви її із Києва вивели, щоб вона була ні спереду, ні

ззаду, а тільки щоб всередині". Так вони і зробили. Нагрузили і вивели вони мене із Києва сюди у Дарницю. Вивели. І, що Ви думаєте. Це ще я опустила. Ладно, вже того не буду розказувати.

Т. П.: Ні, Ви розкажіть, що опустили, вертайтеся.

п. О. П.: Да, да, опустила я. Ні, нехай я це докажу, а тоді те розкажу. Тоді, значить, ми. Вони вивели мене із Києва, самі набрали бабів і повезли бабів, куди їм треба, а я залишилася сама їхати. А це весною діло було. Доїхала я вже. Доїжджаю я до (???), до Волошиновки доїжджаю я. І там була долина. І в долину дорога, і поза долиною є дорога. Якби у мене розум був у голові, я б поїхала поза долиною, а то думаю: "Треба круг давати, я поїду навпростець". Як поїхала, та як сіла я в тій долині. Посадила я машину по буфер. Сіла моя машина. Вже у мене сидить машина повністю. Іду я і гірко плачу, і гірко плачу. Горе тепло. Доходжу я, а цей старший механік із кухаркою. У нас, значить, там був такий закон, що поки останній шофер не повечеряє, кухарка не виходить із кухні. Сидить, гуляє. Так місячно, місячно було надворі, це було діло вже весною. Здається, у квітні, десь в кінці квітня було. Ні, десь на початку квітня було діло. Ага: "А машина де?". Кажу: "Там у долині стоїть". А плачу, як горе тепло, плачу. Він: "Не реви. Галю, іди давай їй вечеряти". До дежурного каже: "Заводь студебекера". - "Зараз поїдемо, приженемо твою машину. Ну не реви". Так, поки я повечеряла, вони пригнали машину. Пригнали машину. Пішла я спати на квартиру і кажу Мілі, ми і там були з нею на одній квартирі, кажу: "Міля, я завтра пишу заяву на розчот". Вона: "Так і я ж не буду робити, як тебе не буде". Кажу: "Як хочеш, дивися. Я пишу на розчот". Заходимо ми до начальника автоколони, кажу: "Таке і таке діло". І Міля написала заяву. А він каже: "Чого Ви не хочете робити?" Кажу: "Вам сказати по-чесному чого я не хочу робити?" - "Як скажеш по-чесному - розрахую, а як не скажеш по-чесному - не розрахую". Я кажу: "Я Вам скажу прямо, я в бляді не піду, а по-чесному робити я не буду. Не можна тут робити по-чесному". Він підписав, розраховав нас. І поїхали ми додому. Поїхали додому. І тут, це 1946-ий, 1947-ий, голодовочка. Я трошки привезла із Германії і так ми ішачили, як чорни воли, так трошки у нас тряпок було. Як я приїхала звідси, так я рішила. Значить, у нас, наш сільський, у Львові робив у залізничній міліції. Із жінкою він там жив. І наших двоє дівчат поїхало туди у Львів і влаштувалися на крупзаводі. На круп'яному заводі працювали. І ми там з одною подружкою: "Давай поїдемо і ми до них". Поїхали і ми до них. Ми думали, що нас також туди на крупзавод візьмуть. Коли де, не так то було. Як ми приїжджаємо туди до Ми-

кити. А Микита жив, кімната підвальна. І це ж ті дівчата. А ті дівчата в гуртожитку жили. А ми, нам зробив нари Микита, і ми. Ми поїхали без подушок, без одіал, без нічого. Тільки фуфайки на нас і все. Живемо ми в Микити. Напевно, місяців три ми жили. Напевно. Місяців три вже так ми живемо. **Микита, Галька**, ця друга моя подруга, співала дуже гарно. Я ні, а вона гарно співає. Микита гарно співає, Галька, і **Манька**, його жінка, гарно співає. І вже до нас стали хлопці ходити. Як над нами жила та жінка, і до нас приходив міліція, і каже: "Щоб за двадцять чотири години." А ми влаштувалися, пішли ми на автозавод, там би дали гуртожиток. Мене то беруть, бо у мене шоферські права є, а Гальки не беруть. Тут мені скрізь хотілося, щоб із подружками бути, не самій. І ми пішли на трикотажну фабрику. Пішли ми на трикотажну фабрику. Влаштувалися ми на трикотажній фабриці. Нам кажуть на трикотажній фабриці: "Дівчата, перемучтеся зиму, навесну ми облаштуємо гуртожиток, у нас є гуртожиток, і ми Вам дамо квартиру". Не так-то було, та баба нам не дала дожити до того. І ми получили гроші, і поїхали ми в Яворів, купили по три пуди зерна. І їдемо ми додому із тим зерном. Приїхали ми додому із тим зерном. Це було десь. Десь весною, десь так. Десь так, або у лютому місяці, або напочатку березня. Приїжджаємо ми додому. Що ж, нема ніде нічого. Їдемо на Западну, веземо траг'я. Ви знаєте, що такої картоплі, як квасоля, сестра привезла, ми посадили город. Я такої картоплі не бачила. Який був врожай?. Яка була картопля?. Така страшенна була. От така картопля була.

Т. П.: Така велика?

п. О. П.: Велика. Велика, дуже гарна картопля була. Ладно. У 1947 році моя мати помирає, 27 грудня. Помирає моя мати. І ця сестра, що ця дівчина, пішла, що чоловік вернувся, пішла. Ми живемо у двох із сестрою. Живемо ми удвох із сестрою. Вже і сама собі думаю: "Що я буду метатися?. Кому ж я потрібна?. То ж до матері верталася." І тут, значить, замужжя підскакує мені. Підскакує замужжя. Факт тому, що вже і розписувати він прийшов із другого села.

Т. П.: Хлопець із другого села?

п. О. П.: Із другого села хлопець. Сім кілометрів село (*коротка пауза*). Ну і що ж?. Буду їти замуж. Там одна як розказала, що я шофером була і воєнний до мене приїжджав, і все ж на світі, яка ж я дуже погана. І, значить, його батьки не дозволяють. І вже він прийшов розписуватися (*голосно*), і прийшла сестра, забрала його (*коротка пауза*). І так ото, ми вже знову удвох із сестрою. Ось іде поштар і приносить мені пісьмо. Приносить мені лист: "Санько, тобі від того воєнного прийшло то пісьмо". Глянула на конверт (*коротка пауза*) - він. (*коротка пауза*) Він мені пише: "Шурочка, ти мені

писала, що ти вийшла заміж. Якщо у тебе нема дітей, я приїду і заберу тебе. Якщо нема дітей. А, якщо діти є, значить, я чужих дітей виховувати не буду". Я тоді сіла, із сестрою балакала, балакала. Вона, значить, пише. Вона мені каже: "Пиши, що ти не є заміжем". Кажу: "Ні, я такого не напишу". Я сіла і пишу листа: "Ти знаєш, **Толя**, у мене одна дитина є, а друга скоро буде. Нам не суджено з тобою жити".

Т. П.: (Сміється).

п. О. П.: І на тому у мене все закінчилося. Тоді, значить, живемо ми удвох із сестрою. То вже 1948 год уже це. Живемо ми із сестрою, бо то вже у 1948 году він мене, отой, сватав. Ось, весна це вже. Вже в нас і корова є, вже ми всім довольні. Вже все у мене є. Ось сестра мені і каже: "Ти знаєш, що, Санька?" - "Що?" - "Ось піди, у **Місюрехи** ворожка ворожить. Ось піди і ти поворожи. Ти знаєш, як вона ворожить. Скільки там у неї мира. Як вона тільки правду каже". А я кажу: "Боже мій, люди скажуть: "Дві дурки залишилися без батьків, ходять по циганах да ворожать", - Я не хочу". - "Так треба Місюрисі кукурудзи віднести, бо я миску кукурудзи у Місюрехи позичила. Так треба їй однести. А ти бери хліба, бо вона не хоче вже за кукурудзу, вже вона чотири мішки наворожила". Чотири мішки, помітьте, вона брала плату. Наворожила. А вони, каже, стоять у нашому кладовищі, циганський табір стоїть. - "Ти бери хліба, бо вона каже, що вже не буде за кукурудзу ворожити, а тільки за хліб". Самі хліб ми пекли. Знаєш, як у селі викоток. То так, як викоток, то вже отакесенький, який там, самий меншенький. Таки вона мені набрала в голову, що я перерізаю той викоток (коротка пауза) на попалам. беру миску кукурудзи, вона набрала, і той викоток, і їду я. Приходжу я в ту хату, до тої жінки, хата в неї здорова-здорова і повно бабів сидить. Повно. А вона, та циганочка, так на стіл схилилася, і так сидить на столі. Вони її штовхнули і кажуть: "Ось поворожи цій молодиці. Чи її чоловік вернеться, чи не вернеться". А вона тоді каже: "Я тільки за хліб ворожити буду". Вони кажуть: "Так вона хліб принесла". Вона тоді каже: "Так вона не молодиця, вона дівчина, а Ви таке на неї кажите. У неї нема чоловіка і не було чоловіка". Ладно. Як я показала той хліб (сміється), вона каже: "Я не хочу і голови бити". Там нема півкила. Кила не було ніколи у світі (коротка пауза). Ага. Вони тоді кажуть: "Значить, ти нам всім брехала. Як ти цій не хочеш ворожити, значить, ти нам брехала". А вона каже: "Я поворожу за ваші слова. Не за хліб, а за ваші слова". У неї, значить, дзеркальце чотиригранне, таке невеличке. Бере вона, значить, це дзеркало. І я оце не знаю, чи я витягала карти, чи вона. Три карти на це дзеркальце поклала. І я кладу свої два пальці на це дзеркальце. І вона починає читати

як із книжки (голосно)! Усю мою автобіографію (голосно), і все мою жизнь. І роду даже жизнь. І все правду каже (коротка пауза). Все правда. Навіть, що, що, а каже. (коротка пауза). Вона оце одне збрехала, що брат через 28 років. - "Брат Ваш живий, через 28 год Ви про нього почувете. І ти житимеш 72 роки". Оце вона збрехала. Навіть каже: "У Вас, кровних братових: два баранчики і одна ягничка. А його жінка ще одного баранчика привела". Це ж штучне правда. Каже: "Ти живеш із сестрою. Сестра була заміжем от кути та до Різдва. Пішла, розписалася, ніч переночувала і покинула". За вдівця вона виходила заміж. А тоді каже: "Дай сала, скажу, в якому году." Не, вона мені каже: "У тебе три судьби. Перва судьба була за воєнним, сама щасливіша. Ну ти її сама, дурка, відігнала. Друга судьба була в тебе за **Іваном**. Його батьки одбили, але він все життя буде жалкувати. Не волнуйся, через три неділі ти вийдеш заміж. У нього сім'я буде складатися (коротка пауза): мати, сестра і він. І ти будеш четверта (коротка пауза). Звать його буде **Василь**". Вона це сказала, а тоді каже: "Дай сала, скажу в якому году... що буде з тобою, із чоловіком і з дітьми. І скажу, скіки буде дітей". А я кажу: "У мене нема сала". А вона каже: "Не бреши, у Вас невістка обірвала стіну, так у Вас одна стіна загороджена очеретом, да замазана, а сало в діжці стоїть якраз проз піч. Сало є. Ладно, не даєш, так діло твоє. Як хочеш. Ти матимеш троє дітей. Двома ти будеш довольна, а третього ти не хотітимеш, але приведеш і третє дитя" (коротка пауза). Дак ото мені так було. І точно, через три неділі вийшла я заміж.

Т. П.: То не за того військового?

п. О. П.: Ні, ні, за сільського. За **Василя**, то от він на фотографії.

Т. П.: Чому ж Ви йому так, тому воєнному, написали?

п. О. П.: Значить, не судьба. Значить, не судьба.

Т. П.: Чи він Вам просто не подобався?

п. О. П.: Я його. Пойми, дитино, як я його три рази бачила.

Т. П.: Три дні.

п. О. П.: Три дні. І в такому я пеклі була, що то страх. А тоді ще, я тобі не доказала, а тоді ж ми з ним, як оце ж записали це все на світі, тоді ми з ним пішли, він каже: "Підемо і речі заберемо, там, де ти була". Я кажу, як ми прийшли, зайшли ми в один дім, і там одна німка лежала застрілена. Видно ото іздівалися, іздівалися і застрілили. А тоді, як ми прийшли в цей дім, де я ночувала, дак ото все добро, що то їхне, порозбиване, на дротах висіло (голосно)! Порозпатрошуване, то ума непостежимо. А там дівчинка була, вона год 14 мала, може, год 15, ми з ними. І та дівчинка як кричала: "Муті, муті, мамо". Муті, муті, то казали, насильничали, понімаєш ти. Дак

я казала: "Таких сволочей, як наші, ото хай воно записується, таких нема ніде". А німці, вони, може, нас гидували, а може. Як вони прийшли, так у нас тільки воші були, більше нічого. Бо як прийшли до нас німці, у наше село, це було 27-го, здається, вересня, на Першу Пречисту. Чи 21-го, на Першу Пречисту. Я знаю, що до нас у село прийшли німці. Так ця сестра, що ця дочка її була, так вона. Її чоловік у 1940 році поїхав на Дальній Восток, там заробляти, і там, щоб у Хабаровськ туди переїхати. І тоді там побудувати хату, і туди жити переїхати. А вона, ця дівчина, була. А вона, як зробила її баба якась аборт, так брат вже, як віз її сюди у Переяслав у лікарні, це в 1940 році була справа, так у неї по підтоках. У 1941 році. Вже по підтоках кров текла. Вже вона, як привезли її у лікарні, так вже у неї нігті посиніли. Так той жіночий лікар каже: "Скажи, хто тобі робив, так буду спасати, а не скажеш, так не буду спасати". А вона каже: "Сама я зробила. Мене життя заставило. Ви спасайте, бо у мене мала дитина. У мене з 1939 року дитина, спасайте". Її спасли. Спасли її, і вона, значить, ото, як привезли, так вона, як лягла. Дали харчі, щоб крові цієї набрати. Факт того, що вона, як ввійшли німці, так вона по лаві і по полу ходила, вже вона вставала. А то вона негодна була і як із хреста знята. У нас і німці не жили, не ночували, бо думали, що тиф. Так, як ввійшли до нас три солдати, німці, у нас ряд ікон стояв, напевно, ікон із дванадцять. А один рушник висів на тих іконах. А вони як ввійшли, так я стояла. Так стояла коло лави. А сестра встала і коло прилавка, коло печі так стояла. А ті троє хлопчиків. І був із 1938-го, а **Люба** була із 1939-го, а **Катерина** із 1940 року. І це вони по лаві йшли аж до столу туди. І ця Катерина, що сама задня йшла і купочки клала, бо тоді ні штанів, ні нічого не було. Так ото із полотна сорочечка пошита і все. І вона... (коротка пауза) Дак ті стоять, ті три німці. значить, каже один: "Гот, гот!" (коротка пауза) Знаєте, що то таке?

Т. П.: Да, Господи, Господи.

п. О. П.: Боже, Боже.

Т. П.: Боже, Боже.

п. О. П.: Боже, Боже. А тоді двоє зразу вийшли, а один залишився, витягнув із сумки коробочку із рафінатом і дітям дав всім троїм по грудочці сахару. А нам не дав. І пішли, і в нас не ночували німці. Так вони нас. А було, сліпчик горить. Був слоїчок, на слоїчок покладено, гнотик заведений, і сліпець горить. Сидить кожна і воші б'є. Тих вошей так було. Так я казала, оце я в Німеччині не бачила вошей. Це у Німеччині я не бачила. А то було, то перед тим, то така була, таке було розчарування, таке життя, що це було. То, як коси великі, то, як почешуться, чорно, чорно на хустині.

Т. П.: Це, напевно, від того, що хворіли, і від голоду?

п. О. П.: Ні. Хто знає, хто знає. А в Німеччині не стало вошей. Як помазали нас всім на світі, не стало вошей. А тоді ще, як ми сіяли жито в хазяйки, це ж у першої. Сіяли жито, а коло нас залізна дорога була, станція залізнодорожня. І це, було, привозять брикет. І там тим людям, воно ж, видно, норма була, бо там була карточна система на все, на все. Так ми сіяли. Я за сівалкою слідкувала, щоб зерно було рівномірно скрізь, один погянав, а один кіньми. Один рулював, щоб правильно йшла сівалка. А я їм, забулася, то хлопці возили брикети. І рускі, і українці, і поляки, і всякі. І так балакали. Як доїхали ми сюди до краю, до дороги, я за ними забалакалася, а їм не сказала: "Хлопці, засипте жито". Аж як ми повернулися назад їхати, а жита не вистачає у сівалці. Я кажу: "Ой, хлопці, не вистачає жита". Вони кажуть: "Іди і принеси. Ти балакала з рускими, так ти не дивилася тоді, не казала нам". Я кажу: "Ладно, вистачить". У мене був перстень на цьому пальці, мій сусід із 20 копійок зробив перстень ще із такою червою, така гарна, гарна. Був у мене перстень на руці. Так я, як шарнула, а там такий валик і там дротики, щоб зерно бігло. Так той дротик, як захопив палець мій, і так мою руку кругом і обігнало сюди. От бачиш дирка?

Т. П.: Так.

п. О. П.: Це дирка. Тут так вирвало і тут вирвало. Я як закричала, вони спинили. Назад. А там, де назад, треба шестерну відкручувати. Вони відкручують шестерну, витягують мою руку. Хазяйка саме вийшла кликати мене, щоб я йшла на обід корови доїти, мене ведуть. Французи ведуть, так руку підняли, а вона у мене кров'ю облилася. Мене зразу хазяйка розпитали, миттю спиртом обмила, оббинтувала. І миттю у лікарню. Привезла вона мене у лікарню. Поклали. Для поляків була окремо палата, для руских окремо. Бо полякам був пайок, карточна система, така сама, як німцям. А нам не була, нам зовсім не така була.

Т. П.: Їжа?

п. О. П.: Їжа. Ні, ні. Їм масло давали, а нам маргарин давали. В общем, не таке все нам було. Тоді, як були там дівчата з-під операцій, а із брукви суп давали їсти. З-під операції. Я знаю, що мене, здається, або у понеділок, або у вівторок привезла хазяйка. Факт у тому, що у мене, значить, якое тут стало бистро заживати, тут ще велика рана, і тут стало заживати. А тут, бачите, який шрам?

Т. П.: Да.

п. О. П.: До мене хазяйка приїжджала. Вона бачить, що я там. Я у них столувалася добре. Один раз хазяйка, як наварила із брукви супу, так французи як підняли хай, так вона більше не варила його. І що ти думаєш?. І я у суботу кажу хазяйці, тій німці, доктору: "Ви мене випишіть. Випишіть, я поїду додому". Вона каже: "Як тебе

виписати, жінко, як у тебе яка рука, як ти корови будеш доїти?." Я кажу: "Я буду однією доїти, випишіть мене". Вона мене виписала. Бо хазяйка казала: "Я приїду з неділі. Я приїду до тебе". Вона мене виписала. Прийшла я туди на залізну дорогу, на вокзал прийшла, ага, не так то було. Там із перона. Із перона і прямо у вагон, і ти на пероні білет показуєш. Не у вагоні кондуктору, а на пероні. Ой, Боже мій. Що ж робити?. Я кажу: "Те-то і те-то. Так-то і так-то". Кондуктор в ніяку: "Іди до начальника станції". Пішла я до начальника станції.

Т. П.: У Вас грошей не було?

п. О. П.: Нема, нема. Нема у мене грошей. У мене грошей не було, щоб купити білет. Я пішла до начальника станції і кажу: "У моєї хазяйки беруть, такий-то і такий-то." По фамілії називаю тих, що живуть на станції. Кажу: "Вони беруть молоко. Ми тільки приїдемо на станцію, я зразу вискочу. Постойть хвилину більше поїзд – і заплатять ті, що чергують там на станції". Я їх аж назвала, бо вони ходили до нас по молоко. Тоді він мені дозволив. Впустили мене у вагон. Впустили мене у вагон. Сиджу я у вагоні, а це було проти суботи, а хлопці їхали, і білоруси, і поляки, і українці, і рускі. Їхали хлопці до дівчат гуляти десь. Їхали вони поїздом. А від мене кондукторша не відходить. Вони кажуть: "Чого вона від тебе не відходить?" Кажу: "Так я їду без білета. Начальник станції оплатив за мене". А вони тоді кажуть, патають її: "Скільки коштує білет?" Вона сказала, що стільки і стільки. Як вони витягнули і заплатили, так вона тоді від мене пішла. Як я приїхала, і як ввійшла у хату, так хазяйка: "Ой, Боже мій, як же ж ти добралася?". Вона мені перший місяць витягала гроші і давати, марки. А я кажу, там було тільки фотографуватися можна без талону, намиста купувати скільки хочеш і сітра пий, хоч і трісне. А то все була карточна система. Так я кажу: "Не треба мені Ваших грошей. Ви мене обуваєте, одіваєте. Не треба мені Ваших грошей, я і так". Тільки, як сказала вона: „Якщо ми повоюємо, нам Гітлер обіцяв, так Ви будете робити 10 років у нас. Аж тоді, на 11-ий рік, Ви поїдете, або додому, або залишитесь у нас жити. А я, було, думаю: "Боже мій, це ж мені буде 27 год".

Т. П.: Кому я треба, так? (Сміється).

п. О. П.: Думаю: "Мені буде двадцять сім год". Так оце така моя жизнь, дітки, була. Ну щитай, як я була б у першої хазяйки, і щоб моя мати коло мене, повірте, дітки, я вік би і не згадала (коротка пауза).

Т. П.: Ну так а що ж, канешно, а куди Вам вертатися?

п. О. П.: І не згадала б я.

Т. П.: От Ви приїхали додому. Хата у Вас була, як Ви додому приїхали?

п. О. П.: Була, була.

Т. П.: Ціла хата?

п. О. П.: Так.

Т. П.: А маму яку Ви застали?

п. О. П.: Слабу. Я приїхала у 1945-му, а мати в 1947-му померла.

Т. П.: Ким Ваш чоловік робив, цей Василь?

п. О. П.: Він був інвалід II групи (коротка пауза) війни. У колгоспі робив.

Т. П.: Він прийшов із війни, демобілізувався?

п. О. П.: Демобілізувався, так. Я в 1948 році замуж вийшла.

Т. П.: То як він з Вами познайомився?

п. О. П.: (Сміється).

Т. П.: То ж Вам циганка нагадала, як він до Вас прийшов?

п. О. П.: Просто. (Сміється). Ось послухай, як прийшов він до мене. Значить, один наш, його сусід, взяв із нашого села жінку. А цей сусід дуже дружив із моїм братом. А тоді він водив сватати і того першого, що він до мене приводив. І цього першого. І він, ото ж, йому каже: "Давай". Я знаю, що це було весняного Миколая. Так, так, на весняного Миколая. Він забігає до мене. Яюсь, що у суботу був цей весняний Миколай. Він забігає до нас. Це він біжить до тещі і забігає до мене. До нас забігає по дорозі: "Санько, завтра ідеш у город?" – "Іду". – "Не іди. Я завтра до тебе молодого приведу". Кажу: "Дядько, ой сидіть, не балакайте. Щоб я Вас не бачила і Вашої мови цієї. Вже хватить, вже посміялися. Знаєте, яка пісня співається: "Мені не жаль, що я тобою покинута, а тільки жаль, що люди говорять". Ніхто мені не потрібен". – "Санько, це такий хлопець. Такий хлопець, що він тебе не образить". І те, і друге, і третє, і четверте. – "Хай Тетяна іде в город на базар, а ти будь вдома". Ладно, думаю, буду я вдома. Коли так. Прийшла до мене сусідка і прийшов один хлопець. Цей Іван вже прийшов, він з армії прийшов, із 1922-го року. Прийшли вони. Гуляли, гуляли. А я ж знову таки поглядаю, думаю: "Хоч би не ішли". А вітерець такий невеличкий, невеличкий на дворі. Думаю: "Мені треба побігти у млин. І попросити діда Йосипа, щоб зсипати на кіш зерно, щоб змололося". Я і кажу: "Ходім вже, бо мені треба у млин". А вона каже: "Випадково, це не Рябий приведе до тебе у неділю молодого?" Кажу: "Не видумуй. Що ти видумуєш". Тоді пішли ми, забігаємо у клуб, так гармошка грала "яблучка", а цей Іван дуже гарно танцював. Каже: "Ходім, хоч останній раз потанцюємо "яблучка". Кажу: "Так мені до Йосипа у млин треба іти". – "Справишся". Ми потанцювали. Я бігом у той млин. Попросила того діда, зсипала то зерно, біжу дому. Коли сама старша сестра сидить там в одних, одним словом, із сусідами сидить, гуляє. Я кажу: "Ходім до нас". Вона: "Чого?" – "Та ходім". Пішли ми.

Приходимо. Прийшли ми у хату. Тільки зайшли у хату, може, хвилин 10–15 побули у хаті, коли іде цей **Петро** і веде молодого. Прийшли вони. Я так глянула. Ой, не по мені.

Т. П.: *Що гарний був, так?*

п. О. П.: Ні. Я просто на красу і не глянула. Я на красу не глянула. А мені, щоб рвав і метав. Бо я рвала і метала. Я пройшла вогонь і воду.

Т. П.: *Ви такі жваві були?*

п. О. П.: Жвава. – “Ой, – думаю, – Боже мій праведний (*протяжно і голосно*)! Ой, Боже, праведний (*протяжно*)! Ну, думаю (*коротка пауза*), ладно”. Тут уже ж стали балакати про це. На ньому така одежа, така слабенька, слабенька. Ладно, думаю, то все нажите. Шо ти думаєш, голубко?. Сестра мені, значить, сестра буде казати. Мати, як помирала, так мати казала так: “Шо та, що ітима на сторону, так тій корова і скриня. А та, що залишається, тій дворище, хата” (*коротка пауза*). “Дак у нас власть, каже, та перемінилася, корови не буде”. А **Василь** каже, покійний каже: “Я не прийшов за коровою. У нас корова є. Мені корова не нужна, мені жінка нужна” (*коротка пауза*). Ладно, як так вже, так завтра приходьте до нас на розглядни. У селі був такий звичай, це ж друге село. Ти роби у своєму селі, а то друге село.

Т. П.: *То Ви ідете туди на розглядни?*

п. О. П.: Так, так, до молодого. Молодий вже був, а це я іду до молодого. Приходимо ми із сестрою туди, із самою старшою, та що була. **Онися** ту сестру звати. Приходимо ми до них туди, як ввійшли ми у сіни, а вона мені каже: “Санько, не їди. У нього злидні. Тут злидні і в сінях воняють”. Ти мене зрозуміла?

Т. П.: *То вони, получається, більше злидні, чим у Вас?*

п. О. П.: Так, так. Вже ми піднялися. Ми вже піднялися. Бо у нас, ми обидві здорові, молоді, здорові, так де поля, де картоплі, де кукурудзи, де що не є, ми там. І ідемо вночі. А тут що, мати стара дуже, бо мати така, як і моя мати на роки. А сестра хворіла на шлунок. І так вони впустилися. Потім, його ще були, ото дарма, що інвалід війни, а ще й засудили були. Ще він у тюрмі. У Києві Корчовату будував. А чого засудили? Ще одна сестра, та, що замужем була, так її засудили. Йому дали 2 роки, а їй 3 роки дали тюрми за 500 грам проса. Це у 1946 році. У 1947 році за 500 грам проса. У 1946-му їх засудили. І за те, що теля не законтракувала. А чоловік загинув на фронті. А дитина із 1940 року. І це її засудили, дали 3 роки тюрми. А його засудили за пшеницю. Вони скидували пшеницю із двома дівчатами. Одним словом, дві підводи, а одна подавала снопи. Вони скидували пшеницю і на вози клали рядна. І то трошки стрепенуть, а там де впала зернинка, вони, значить, у сумки. І він

поїхав. Він був такий чесний. Він такий був чесний. Я, так можу, і попросити, і виляяти. А він малій дитині “брешиш” не скаже. Поганий сильно, він сильно слабохарактерний був. І він, значить, дівчата їдуть. У нас село Провалля, у нас два Провалля. Ці були внизу. Так ці дівчата їдуть на селянське Провалля, а він на їде у комо-ру отримувати аванс. Та візьми свою ту сумочку, ту торбу. Візьми ту торбинку і їдь отримувати аванс, а то він віддав дівчатам. І їх у Проваллі зустрічає голова колгоспу, і уповноважений, участковий. І забирають у них цю пшеницю. І, щоб такий він наглий.

Т. П.: *То сказав би: “Я там не був”.*

п. О. П.: Сказав би: “Я там не був. Я знати не знаю. То дівчата все ті”. А він такий, що він цього не зробить (*коротка пауза*). І тим дівчатам. Судять, тим дівчатам, всім дівчатам дають умовно.

Т. П.: *А йому?*

п. О. П.: А йому два роки тюрми. І він івалід війни, і два роки тюрми.

Т. П.: *Це після фронту прийшов?*

п. О. П.: Так, так. І він Корчовату строїть. А в нас тут був (*коротка пауза*) адвокатом. Був. (*коротка пауза*). Я вже забулася. В общем, його син доктором-хірургом. Я забулася, єврей. (*коротка пауза*) **Брейбурт**. І, що Ви думаєте, той Брейбурт, пішла та сестра, що вдома, пішла до нього, він каже: “Я буду подавати касацію”. А вона каже: “У нас нема ніде кришки хліба (*голосно*). Нам нема як. Як людина яка дасть нам, щоб ми передали йому у тюрму. У нас нема нічого. І ми Вам не можемо нічим заплатити.” (*голосно*) А він каже: “Не нада мені ніякої плати. Я бачу, що він не винен, і що він дуже добросовісний, я його вирву”. І він, ото, шість місяців побув, і йому скасували. Дак ото, після того, в них. Я тобі кажу, дитя, це страшне і сумне (*голосно*). Це страшне і сумне. (*Коротка пауза*). Ну. Так ми, значить, цей (*коротка пауза*) увійшли у хату, а мій **Василь**. У нас, ото, ліс і в лісі скот пасеться. там місцинка не так, як зразу гуляй, все поле. А скрізь оралося, сіялося. Там коноплі сіялися. І він городив коноплі там. Ці дівчата, також була одна із 1938-го, а одна із 1940 року. Побігли по його. А вона мені каже... значить, такий закон, як сяде молода за стіл, значить, вона згідна іти, а як не сяде вона за стіл, значить, вона не згідна іти замуж. Вона в ніяку мені, значить: “Не сідай і все. Не сідай!”.

Т. П.: *Сестра?*

п. О. П.: Сестра: “Не сідай. Ти знаєш, ти у злиднях жила. А тут більші злидні, чим у тебе зараз” (*коротка пауза*). Кажу: “Буде видно”. Ось прийшов **Василь**, мати, свекруха, давай же шарудить. Я ніколи не називала свекрухою, тільки матір'ю. Давай же шарудить. Поставила вона борщ, каша заварувана і узвар. Ця спідниця рясна, так сестра так мене взяла за спідницю і не впускає. А я вир-

вала у неї спідницю із рук і пішла сіла за стіл. Сіла і сестра аж тоді сіла. *(коротка пауза)*. І ця сестра, ця, що із нами жила, там вона у веранді є на фотографії, ця сестра прийшла от цієї сестри, що із дівчинкою живе, що засуджена. Прийшла до нас. Ми сидимо за столом, і це вже **Василь** балакає, і мати балакає, а вона як встала в кінці стола, да каже: “На тебе кажуть, що ти страшна. Що до тебе і военний приїжджав”. Кажу: “Приїжджав”. – “На тебе кажуть, що ти шофером робила”. – “Робила” кажу: “Бачеш, Вам не сказали, що я ще і в шахті робила. Я ще колись і в шахті робила”. Я кажу: “Іспитала і пня і колоди, була на коні і під конем була. *(коротка пауза)*. Ну *(голосно)* і була у багнюці отакій, і вилізла сухою *(коротка пауза)*. Що Ви ще хочете з мене *(коротка пауза)*? Невигідно – до побачення”. Мати і Василь. Василь, бідний, як тільки не плаче *(коротка пауза)*. Ну вобщем, він нас відпроваджав аж за село хто знає куди. Факт тому, що через *(коротка пауза)* він прийшов на третій день, розписалися, а серед тижня приїхав і забрав, і на тому хрест.

Т. П.: Що Ви, за тиждень одружилися?

п. О. П.: Да. Да.

Т. П.: *(Сміється)*.

п. О. П.: Тепер так. Роблю я ланку. А я до війни я шила експорт, художні вироби, вишивала.

Т. П.: Вишивали.

п. О. П.: І мене до війни. Я із третього класу вже вишивала. Із третього класу. І мене ця фабрика. Це фабрика художніх виробів. Тоді артіль була. Не фабрика, а артіль була. Мене посилають у. Забула в яке село. У Скопці. У Скопці. Зараз воно. Як зараз воно називається? Забула, як називається. У Скопцях цей технікум був художніх виробів. І посилають мене вчитися. І я ото вчилася. Війна почалася, так я додому приїхала вже у війну. У 1940-му я пішла. Дак мене. Я тільки приїхала із Германії, у нас була бригадирка, я брала, шила. Так я тоді прийшла сюди в артіль. Організувала бригаду, що стали в мене люди шити. Стала я продукцію носити. І стали вишивати люди у мене. І я ланку робила, і це все. Я дитя, та троє у мене їх дітей, я ніколи не годувала, щоб я на руку поклала дитину, і щоб я її годувала. Я по два часа в сутки спала. У мене була подушечка, я оце поклала дитину, головку сюди на подушечку, цицьку встромила, а сама шию *(коротка пауза)*. А на ланці, я ніколи, дітки, ніколи не було так, щоб я щось. Щоб у мене не було цього експорту, цього шиття не було у мене. Даже було, картоплю під трактор сади, і було. Там по п'ятдесят метрів чи що, бо не один же ж трактор садить, і в мене кармані експорт, і я сіла і вишиваю. Стараюся лівою рукою, щоб не той, і беру я, було, ткань. Дай мені тряпочку *(показує)*. Було, беру я ткань, так це ж, як отако візьмеш, да це ж тут поробиш,

а як отако візьмеш тканину, то була звивороту бруде, а тут я вишиваю. я проробила двадцять шість років. Ото у мене на фабриці стажу, фабричного, із 1945-го по 1970 рік. І в мене не було жодного місяця, щоб не було у мене зарплати. І в ланці у мене не було жодного року, щоб у мене триста трудоднів не було.

Т. П.: Чого Ви не могли в ланці покинути? Чи там мала зарплата на фабриці, щоб тільки на фабриці?

п. О. П.: Ніхто не впустисть.

Т. П.: Не можна було?

п. О. П.: Не можа, Боже сохрани. Боже тебе сохрани. Тоді із колгоспу тільки випускали, як на Донбас або вчитися. Тоді тільки випускали і па-спорт давали.

Т. П.: То Ви жили в якому селі, як вийшли замуж?

п. О. П.: У Циблях, у Циблях. Сім кілометрів.

Т. П.: Він із Циблів, так?

п. О. П.: Так, він із Циблів. Сім кілометрів. Село проти села, тільки сім кілометрів поля. І я прожила 46 років. Він мене не бив, мене не було за що бити. Він мене не лаяв. Тільки лаяв, оце, як вже сюди в город перейшли. Ми в 1966 році купили, перейшли в город, так він, було, каже: “Да Санько, да схаменися, да так не роби”. Тепер я рук не чую. Ото квасолини я не візьму тими пучками, такі вони у мене. [...] Отаке у мене, дитино, життя було.

ІНТЕРВ'Ю З ГАННОЮ ФЕДОТІВНОЮ ІВАЩЕНКО¹

– Де і коли Ви народилися?

– У селі Андруші 1928 року. Мене записано було 9 мая, но це старі були метрики, а вобщем то

¹ Фрагмент інтерв'ю з мешканкою м. Переяслава-Хмельницького Ганною Федотівною Іващенко 1928 р.н., що проживала в с. Андрушах Переяслав-Хмельницького району Київської області.

22, кажеться, мені всігдa отмiчали 22, на Миколая. Ну хай буде 9-го, так, як воно записано було, хай буде 9 травня.

– Розкажіть про свою родину.

– Батько був службовець, робив на пристані. Двоє нас було, я і сестра. Мати була домохазяйка. Це така у нас була сім'я. Село у нас було дуже гарне, над річкою Дніпро, там дальше Підсінне, луг. Дуже-дуже гарне було. Там під самим двором у нас затока така була, лілії цвіли. Дуже-дуже гарне було село, мальовниче, можна сказати. Ну що ж, в дитинстві що? Ходила в школу. До війни ж тоді були і жовтенята, й піонери. Все було дуже гарно в дитинстві, поки почалась війна. Началась війна. це 41-й. Батька не забрали на фронт, він робив на пристані, вони щиталися годніки, не брали їх, як вони називались, так як запас – не запас, і помнила ж, як вони називались. Ну так, як в резерві вони були. Вони були так, як воєннообязані, но вони були на своїй роботі. А потім, це ж во время окупації, ну що? Ну дома, це ж я ще була дитиною, дома була. Потом 43-й настав. В 43-му вже було таке життя, що забірали на Німеччину, вже ховалися люди. Ходили все забірали. У нас забрали корову, і з хати забрали і одіяла, і стулья, і що не було грабили. А в 43-му весною у березні місяці. тоді організували десятки, називалися. Це десять чоловік, така громада була, которі обробляли землю, давали землю і оброблялася, ці десятки должні оброблять землю. У кого коні були, да тоді ж почти у каждого коні, і в нас був, батько купив такого красивого жеребчика. і батько заболів. Я з тим конем, це ж мені було, та ще ж не було 15-ти. Два мужчини, сусіди і я поїхали сіять ячмінь. Урочище Підгайки таке, ну там у Підгайках була земля, сіяли. Це два ці дядьки і я з ними. Культиватор, вони впрягли коні в культиватор, два впрягають, один в запасі, і я собі. мені було тоді даже, дуже нравилось. Вони собі полягають на возі да сплять, а я культівую з тими кіньми. Ну так день пройшов. На вечір, а хтось прийшов і сказав, що ловлять. То сразу ж вимічали по списках на Німеччину. А тоді облавами: кого поймали, того й брали. Ну хтось сообщив, що поліція перестрічає і забірають, ловлять. Заїжджаємо в село. Ще не заїхали в село. Ці ж мужчини два, віз такий грабарка, вони ложать мене на дно, присипають сіном, ложать культиватор наверх, борону зверху, і я там лежу. Заїхали, тіки заїхали в село, чую – вже перестріли п'яні поліцаї. “Хто був з тобою?” – одно питають. Він каже: “Ну хто був? Дівчина була Федотова з нами”. “Де вона?” “Не знаю”, каже. Стали підїжджати до села, вона скочила з воза й побігла, а не сказала, куди. А я лежу, трушуся там. Ну всьо, очепились вони, поїхали далі. Доїжджаймо уже аж до нашої вулиці – тут знову перестрічають, комендант і поліція. І при-

чепились до того дядька: “Кажі, де, з ким був і хто з тобою був і де”. Ну вони там його й били і всьо, ну я лежу. Приїхали ж до цього чоловіка в двір, розпрягає коні, а мені каже: “Лежи тут, лежи, не подимайся”. Я лежу на возі, прийшов батько. А батько больний уже був такий. На окопи тоді ж гнали та рови копали протитанкові. Так він застудився, больний був, еле дойшов. Йому сказали, батьку, шо забірай коня і йди, а вона нехай лежить, як трошки ж вщухне, тоді вона приїде. Ну батько пішов, а я лежу там, прийшов той дядько, каже: “Уставай і біжи городами додому”. Я через городи побігла додому. Прийшла додому, і в мене шото таке предчувствіє. мати мені насипала їсти, а я сіла їсти і я не могу їсти – плачу. Мати: “Шо таке, чого ти плачеш?” Не знаю, мені плакати хочеться і всьо. Батько пішов до того чоловіка. “Шо таке? Може, ви кричали на неї?” “Ні”, – каже. Ну всьо, я розділась, лягла спати. Так кровать стояла до вікна. Я сплю, коли чую, по всіх вікнах прожекторами б'ють. Мати: “Ой боже, поліція, ховайся”. Куди, я на піч сховалася. Сестра менша була на печі, спала. Я за неї заховалася і трушуся там. Зайшли. Комендант, староста і два поліцаї. А староста. село Козинці, зараз називається Козинські горби, там було село Козинці, він там був директором школи, а тоді ж став старостою. І всьо, один поліцай вискакує туди на піч, хвата мене за руку, як дьорнув, скинув з печі. “Вдівайся”. Я стала вдіватися. Трушуся, не найду нічого, де шо вдіть. А батько просить цього ж коменданта: “Володимир Тихонович, я – в батька були іменні часи, подарок, – я часи тобі отдам, і тобі те. Якщо таких дітей будуть, будуть такі діти, як вона, я сам її приведу”. Нет. П'яні усі. Попалася. Всьо. І вже привели дві жінки до нас. Дівчата повтікали, так вони матерів забрали. І уже всьо, вивели мене, ведуть. Мати ще, такий вроде сніжок йшов, дощ, мати накинула на мене якась одіяльце детске. І повели. Ночью це, не знаю, скільки время було. Ведуть селом. Ті поліцаї, той з пістолетом, той з автоматом. Ведуть преступників. Заходять у хату. Зайшли до одного рибалки. Там четверо було їх. Два сини і дві дочки. Там нікого не взяли, повиходили оттуда п'яні і повели нас далі.

Раньше там клуб був. В тому клубі. Завели туди нас в клуб, і така конурочка була, земляний пол, не скамеєчки, нічого. Туди нас закрили, ці три жінки і мене. Закрили, ми там протрусилася до утра. Наутро одкриваються двері, а батько мій прийшов і так, сцена, а тут, де ми закриті були. Одкрились двері, а він тоді до цього ж коменданта, просить його, дай я з нею попрощаюсь. Ой, як здумаю. Бо я ж уже її не побачу. Так він батька як толконув отако, батько упав на сцену, я [його] більше і не бачила. Все, вивели, посадили на підводи. По два поліцаї на підводі

і повезли. Чотири жінки і я одна між ними, такі вже пожилі. Привезли сюди, у Переяслав, у першу школу. Там комісія. Пройшли комісію. Під'їжджають машини, що якось одразу. зразу здані і положили такі трапи, що прямо на машини грузять. Погрузили на машини і тіки машина тронулася, а моя сестра такої, як бахне прямо на капот. Машина стала. То я вже впала там, не бачила вже, що далі було. Доїхали аж до Доброви, а мати все время мені кричить: "Не тікай. Не тікай, бо уб'ють, не тікай!" В'їхали у Дуброву, так уже машинами і нас, машиною везли. і машин, це ж уже зо всіх сіл пособірали. І на передніх машинах чуть стрільба, тікати уже стали, з машин сплигати – і тікати у ліс. Ну і з нашої машини дві жінки сплигнули і побігли. Но мені мати приказувала, щоб я не тікала, так я вже сиділа.

Привезли на станцію. Там людей. З усіх сіл же. Людей багато, проводжаючих. Підогнали вагони оці, телятники, грузять. Погрузили у вагони. Нигде нічого, не соломиночки, нічого, так. Набили повний вагон, як скот, і в кожному вагоні по два німці з собаками, на скамейках сидять, на одних дверях, на других. Так правили до Києва. У Києві завезли ждесь у якусь здані, я не знаю, де це, що. Там комісія. Да питають: "Дівочка, ти що, добровольно їдеш в Германію, в тебе, напевно, родителі погинули?", то я плачу. Нікого не було таких, як я, ще ж не було мені 15-ти год. Тоді одвезли до Польщі, там тоже комісія.

А тоді ж одна жінка, за сина її забрали, так вона вже до мене причипилася і каже, що я буду казати, що ти дочка моя. І вже так зо мною, за руку мене водила кругом. В Польщі гонять нас в баню. У мене коси такі довгі були. Півбочки. Так одрізав. Якась мазута. здоровило такий, та взяв та голову туди втовкмачив. Це ж тоді воши були, так. Не можу я підняти голови. Та жінка мені підняла, якось помила ту голову. І ведуть уже в баню. Стоять поліцаї ж, наші хлопці молоді, по обі сторони з пльотками в німецькій формі, а нас гонять голих. Вони ж шльопають тими пльотками да сміються. Це як вспомню, боже, яке время було.

Привезли в Германію. Завезли, ну здесь якась біржа там була напевно. Набили повно. Ходять покупателі, вибірають. То це до мене тіки підійде, до я тікаю. Тако стоїть сніп якийсь, жито, високий такий сніп. То я за той сніп у куток заховаюся і сижу там. І вже до того. три підходило до мене жінки. Одна така висока худа. Каже переводчик: "Ось оця пані хоче тебе взяти дітей глядіть". Я як закричу, як заплачу, і знов туди заховалася. Уже забірають уже цю жінку, здесь беруть на фабрику. Ну то їх беруть, а мене ж на фабрику не візьмуть, бо я ж мала. І до того що вже мало людей осталося, я все ховаюся. Той

переводчик підійде до мене та каже: "Дівочка, виходь, всьо равно ж тобі прийдеться кудись іти". Я вже тоді вийшла, стою. Коли підходить до мене такий низенький, худенький старичок. Погладив мене по голові і шось балакає, балакає до мене. І чую шось розказує Марія, Марія. Переводчик цей каже, що цей пан каже, що в його є вже одна Марія, робить, і він хоче тебе забрати. Іди каже, іди вже іди. Так він уже мене забрав. Привів туди ж, на ту ж біржу, заплатив 18 марок. А там його ж екіпаж стояв, коні, бричка. Привів він мене туди, дав бутерброд, мені і ще дядьку, який стояв, тому дав. І посадив він нас, це мене, того дядька і ще одну. Учителка молода з Хорола була. І їдем, везе він. Дорога асфальтова, красива така, лісом все время. А ця вчителка каже: "Я запоминаю дорогу, будем тікати, будем тікати". Під'їжджаєм, він цю висажує і розказує їй, щоб вона тут стояла ждала, по неї прийдуть. А нас везе далі, цього дядька і мене. Спускається вниз, їдем, бачим – такі постройкі каменні. А той дядько каже: "О, це ми в добрий колгосп попали". Заїхали уже в двір, вискочив, поляк там розпрягає коні, а я стала посеред двора, колодязь такий страшений, я так притулилась, і в мене в торбі буханка хліба просяного, дали, кажеться, чи в Києві нам, чи що і бутила молока скислого. Я ту торбу так прижала та й стою. Коли біжить собака і прямо на мене. Я як закричу, а той собака плигає мені прямо сюди на груди і лиже мені руки і лице. Той пан підбіг, дивиться, його отгій, а він, а він отак на мене дивиться, дивиться, а тоді знов підліта і руки мені лиже. І то він остався мені другом, той собака.

І пасла скот, доїла. В його було 38 корів. Це ця Марія, я і молода тоже німка, тоже нанята, доїли корови. Ну я дома доїла корову, а скількиж у мене там сили тієї було. А у мене, п'ять корів треба було мені видоїти. Я оце як подою, багато молока, по відру молока, руки отакі понапухали. Пороспухала, він повіз мене до врача, там шось дали. Потом, на поле. буряки, особливо там бруква. Брукву сапали. Робота була дуже тяжка. Робила все. І орала, і косила. А ще ж дурна показала, що я вмію косити. А я ж, дома корова була, да було батько косить, і я беру косу да пробую. Показала, що вмію ще і косити. Ну так траву не косила, там косарками, а жито було на грабки. То цей дядько косить, а я не потягну. Він мені зробив такі маленькі грабки. А орала. Цей дядько оре і я. Пара коней у його, пара коней у мене. А коні, отакі о ноги, красні, з лисинами, як у носках у білих. Красиві такі. Ну не надо їм, їх не водить, нічого. Вони самі. Вони самі йдуть, самі повертаються в ріллю. А там же ж каміння. Дядько той попереді, я за ним трохи. А плуг не на колесах, у нас на колесах, а там треба у руках держати плужок невеликий. Но тільки в камінь

ударилось – все – плут вискочив і вже я плачу. Той дядько: “Цить-цить, я зараз залажу”. Отак. Така робота була. Робота була тяжка, но що вже, що їсти давав. Годував. В його жінки не було, жінка вмерла. Йому було сімдесят два годи, старичок такий. Но він був добрий. Оце я там скільки була, було п'ятеро, сім робочих у його, но не чула, щоб хоч на одного голос повисив. Не чула. Якийсь такий спокійний був, спокійний. А по других, і били, і їсти не давали. І то крім брукви тієї заколотять, а робота ж тяжка. А в нас уже хоч, хоч ми поїмо. Було ж і молоко дають і кофе. Ну кофе без сахара, ну зате з молоком. Ну, їсти давали. Робота була тяжка, ну не голодні були.

Потом уже, чуть уже що уже ж наші підходять. Позіцію заїмали німці. Рови кругом протитанкові покопані, все. І оттуда, там таке, як село було ото невелике таке, виганяють нас всіх. Оттуда всіх жителів виганяють. Погрузили на повозку. Цей пан поїхав. Син у його був у Берліні. Три сини було. Один у Білорусії був якимсь комісаром воєнним, один був в Берліні, а один інвалід був, то тежесь. Ну дома не жив. Та він хотів іще ж пробратсь до сина. Ну куди там уже йому було пробратсь. Ну він уже нагрузив того дядька, ну повозку уже нагрузив нам. І сала, і шо було. Із їжі то він нагрузив повозку. Гонять нас, це по дорозі. З дітьми малими, боже, дорога забита. Гонять, тікають од руських. Там та дорога, уже пересікли, вони далі гонять. І так ганяли-ганяли нас. Потом загнали в якийсь дом у підвал. Сидимо ми там у підвалі, повний підвал набитий там. І жінки з дітьми, і солдати, і шо хоч. Коли. А дом горить. А ми під тим домом у підвалі. Коли двері одкриваються. Б'ють у двері, одкриваються двері і кричить: “Хто є руські, українці, вихаді, вихаді бо будем то. Бо киним гранату”. Ті як завиють всі, боже. “Ой, виходьте, виходьте”. Ну там багато ж було таких. І цей дядько нас за руки – і тягне на виход. Виходимо, подимаємося – стоять. Дівчата в кожухах, такі моцні дівчата. Стоять у кожухах, з автоматами на грудях. І всі в кожухах. І воєнні. Так забрали нас, завели десь у якусь комнату. Накормили нас. І так до утра ми там спали. На утро ці воєнні всі уїхали десь. Нема нікого. Цей дядько каже: “Ану ж підем до підводи та будем добіратсь додому”. Пошли. Їдем, ніхто не трога, там дорогами десь якимись. Їдем. Ну тут воєнні уже ж стрічають. Поміняли нам коней. Дали такі шкапи, ті забрали. Як ото іхали, коли комендатура. Забірають нас. Пересилочний пункт. Сбрали в прересилочний. І росформіровують, і в воїнську часть. І потом оце вже, це було кажетсь, у феврвілі. Тоді не знав не дня, не числа, не. Да, да у февралі це було уже. І так уже із воїнською частью пройшла я вже аж до Берліна. Зачислили мене в 48-му армію, і аж до Берліна дійшла. І кончилась війна. Ну

ще війна раніше кончилась. Ще не дійшли до Берліна, як війна кончилась. Це 9 травня кончилась війна, а я вже приїхала, уже аж. останнім парашодом уже приїхала. Уже в первих числах, вже в грудні. останні дні грудня. Оце таке було моє життя, моя юность.

А тоді, приїхали ж. Приїхала ж, боже, все розбите, все розвалене. Хата та ж згоріла. Там якусь батько невеличку построїв таку. Батько больний. Страшне. Шо ж тоді ше яке і вредітельство було, як уже посла розібратсь. Ціх усіх, шо були в Германії, хлопців на Донбас в шахти. Дівчат, там пристань була сільнейша в нас, заготзерно – у грузчики. Хлопців на Донбас. Дак сусід там наш, дак він там у німців у шахті був і наші отправили на Донбас у шахту. Оце така була справедливість. Я там ще ж в грузчиках проробила, а потом уже якось приїхав директор, він був аташе у тому, в Турції, да як, то шо він кончав там шось там по заготзерну. Його прислали до нас туди директором. Ну до він побачив, шо всі ж взрослі. Я ж одна там тіки така мала. І мала ростом і мала годами. Ну дак вони тоді вже побалакали з начальством і мене послали на курси лаборантів. Да я вже стала лаборантом правда. То, Тарасик, таке життя пройшло моє. <.>

(Продовжує) Отак воно і в Німеччині. Це ще благодаря Богу, шо попала я до такої людини. Він вже 10 год казали, жінка вмерла у його, десятеро дітей було у його, жінка умерла, він не женився. Занімався ото хазяйством, корови, поле, дітям помагав, вчив дітей. І такий собі старичок. Це приїжджає дочка зімою. Це зімою нам [треба було] вовну прясти. Усі ж ці ж мужики там попорали коней, а ми подоїли корови, помили посуду, начистили картоплі двоє відер на завтра. А тоді шо, вовну прясти. В нас прядки отакі здорові були, в їх маленькі такі прядки і вовну прясти. Прядем ту вовну, а спать хочеться. Це так ванна комната, а тут кухня, це ми в кухні. То прядка дирчить, я пряду, а Марія та схилилася так на стул, дрімає. А тоді вона пряде, а я схлюся, передрімаю. Да було каже: “Чи буде те время, щоб виспатсь коли-небудь, щоб лягти і виспатсь, щоб до ранку спать?” А в п'ять ми вставали всігда. А це прядем вовну, приїжджає дочка. Це треба носків нав'язать дітям, чоловіку, їй. І то вона сидить над нами і каже, щоб ми не хвалились пану, шо вона держить нас так до двох часов там, щоб ми не хвалились. А то празник був, чи Рождество чи шо? Мотали ми ту вовну і не домотали, не справились, не кончили. Так вона нас, він пішов до церкви, а вона нас заставила на рождество мотать. Коли він приходить та каже: да шо ж таке? Ну а ми кажем, що нас пані заставила. Він їй захватив і вигнав. Він такий був – душевна людина. А по других ох іздівалися, Боже, і били, і голодали. Ну а він

такий. Столова, та більша за нашу цю, длі́нний такий стіл дерев'яний, і всі робочі їдять, і він з нами разом їв. Шо ми їли те й він їв, пан. Не можна було розділити, що він пан. Роботу робив, оце сіно там розносять коровам – і він, вичищають у корів – він вичищає, на полі сапаєм брукву ту – буряки і він сапає. Дак було з його сміються, що у Зендера стільки робочих, а він за всіх їх робить. А одна падлюка, із Козинець дівчина була, отак рядом жили. Да це під Сталінградом, получила ізвещеніє, шо під Сталінградом її чоловік погиб, дак вона схватила кип'ятку і хлопнула тій дівчині мези очі, повипікала очі. Привезли її в Козинці сліпу, вже як война кончилась. <.>

(Говорить про хазяїна) Ну він був такий, шо утром виходить рано він до всіх, до кожного робочого він поздоровається. Дак оце ж з його сміялися, що він сам більше робить за своїх подчїньонних.

– Яка це місцевість була?

Село називалося Нартин, район Нейденбург, а область Ортельсбург, це восточна Пруссія. Восточна Пруссія – це вона сюди ближе до Польщі, дак вони там всі по-польські балакають пошти. Я не знаю, просто Бог так дав, шо я, шо я не попала нікуди, та шо попала до цього пана. А там полячок, хлопець дванадцять год, пас корови, тридцять вісім коров було в його. А у неділю проситься ж додому. Дванадцять кілометрів йому додому, а я пасу скот. А я вже так з удовольствием їду пасти, бо я як буду пасти і з цим собакою, собака коло мене. Він завертає, я не хожу нікуди, не завертаю, він сам усе робить. А то овечки, і одна овечка така протівна, лізе і лізе в шкоду туди, у грядку. Лізе і лізе стара. Він її раз. Три рази завернув. Роздер і хвоста їй і все, а вона все равно лізе, і він її до того гонив, шо вона у озеро плигнула, а він за нею. І вона шо винерне, то він її за голову і туди. Я кричала-кричала з берега, кричала-кричала. Все равно, тіки вона вирветься, він її за голову і туди. І таке втопив її. Думаю: шо ж це мені буде, собака втопив овечку. Як же ж, як же ж, шо мені казати, шо мені робить? Ідем же, увесь скот так через ліс. Його ж ліс і це і озеро його, і пастбіще, через трасу. Ідуть усі корови і овечки, і він їде. Я їду плачу, Тель звать було. Плачу, кажу: “Тель, шо ти наробив оце?” То він прийде, руки мені полиже, голову повісить і їде. Прийшли, ну я і кажу, так і так. І він її втопив і вона і не потонула, чи в неї, може, розрив серця, шо вона зверху і плавала. Забрали ту овечку. Я вже думала, шо я з ума зйду. Коли нічого, він мені і слова не сказав. І Теля того не наказував. Не знаю, де вони і діли ту овечку. Отакий розумний собака був. Корова тоже лізла в шкоду. Побіжить, заверне, вона знов пошла. Він як учепився її за хвіст, роздер, на ленточки подер хвоста. О Боже, кров летить по ногах у неї. На обід гоню. Річкою тече

кров. Я знов плачу їду, Господи. Ну і такий був мстительний. А уже як нас вигнали да гонили. А оце дадуть йому їсти, якщо вийшла вже одна корова – вже всьо, він не їстиме. Вже все, він уже біжить і направляє, щоб вона ішла.

Як нас уже вигнали да то, десь, може, ми кілометрів за 20 були оттуда, він прибіжить, а тоді ж вертається, біжить туди, до скоту, тоді знов прибігає до нас. І так довго бігав, тоді і не стало. А корови всі попускали з цепів, свиней порозгороджували, все порозгороджували, попускали і все так покидали. Приробили. Німці нам таке робили. А тоді вже начали вже скот отправлять. Скот уже стали собірати і отправлять уже сюди. Черно-рябий скот весь там був такий. Отсюда ж і станки повивозили з заводів, і скот, все вивезли. А потом потроху стали вже оттуда сюди вести. <.>

Це у 41-му, то це ж ще були поля засіяні колгоспами. На полях ще було, да й у людей ще ж було на городах. І на полях було. То ще так люди звозили, то ще так нічого. 42-й год уже, то тоже ці громади, німці позабірали худобу всю. Позабірали, шо худоби не було ніякої. І корови. В нас бичка забрали німці. Застрелили на лузі. Вбили і в машину вкинули, повезли. А корову вже заставили одвести. Староста прийшов і сказав, щоб завтра на скільки-то часов корова була вже на заготскоті. Всьо. Не одведеш. Ще й родич якийсь був, дак батько його вигнав. Вон каже, німецька шкура продажня із двору, бо заколо. Він [каже] це такий закон. Попробуй не привести корову. Так мати плаче. Каже, давай одведем. Одвели. Позабірали все. А солдати забігають у кожную хату. Млеко, яйкі, млеко, яйкі. Які там яйця, як все, де курі вистріляли. Вбив, забрав, пошов. Ох, а іздівалися як, зразу тільки прийшли німці, в нас повісили вчителя мого, котрий із першого до четвертого класа вів, до п'ятого вів, Антона Семеновича. Потом трьох, трьох чи чотирьох розстріляли. І розстріляли. До війни він був у Андрушах директором школи. Не знаю, в яком году, Іщенко фамілія була. Ну в його не Іщенко, він був якийсь підосланий, видно. І шось таке, шо він за шось там побив дуже, учнів бив за шось. За якусь політику. За шо він бив, шо дуже побив учнів, шо лежали вони в больниці. А це було в учительській. А поштальйон був і голова сільради і цей учитель. І посвідчили, і його засудили. І тільки німці зайшли, і ми йшли з батьком на базар, там на пристані куча, так як ви грузили сіль, так вона і лежала з баржи. Дак ото ж люди розгрібали ту сіль та носили на базар да міняли то за кирасін, то за спички. Ну хто шо. Бо тоді міняли. Гроші ж не ходили. Ми з батьком ішли. Батько несе сіль, і я з батьком їду. Ідем ми на базар. Я сюди, де оце зараз канал перерізаний, де насосна. Недоходя до насосної так, а Андруші

туди ж вниз були. Ідем, коли на конях, такі коні сильні, два вершники напротів в німецькій формі. Доїжджають, коли: "Федот Йосипович, здравствуй", – на мого батька. Батько глянув, цей самий директор школи, що був, і його син. Обидва в німецькій формі, і це вони поїхали в село, ми пошли на город, а вони поїхали в село і зразу ж в ту ніч забрали цих, цього вчителя, цих усіх чотирьох, і на другий день розстріляли. А він був німецький шпiон, потом уже оказалось. <.>

Я як спомню, як зайшли німці. І це вони оттуда із гори, переправилися через Дніпро, а там на пристані так, пристань там була сильнейша у нас, всі товари йшли через пристань, там вокзал був двохетажний, там і ресторан був, і отделение міліції, і парекмахерська була там, і комната матері і ребьонка. Сильний вокзал був там. І якраз німці переправилися з Монастирка прямо на пристань же туди і йшли. Із пристані йшли, а ми ж так якраз над дорогою жили. Йшли вони в село. Їх небагато йшло. Усі з палками, ну, видно, ті палки, що, що міни шукали. То, кажуть, міноискателі. Усі як один підібрані, здорові такі, удіті. Чоботи на їх – дак просто людину видно в їх (блищать – ред.). В таких новеньких формах усі, здорові, ой. А наші солдати бідні, перед тим же ж, отам попід сошою, кругом по окопах, голодні сиділи, їм не привозили продуктів. Або ждуть, ждуть, ждуть там якісь боеприпаси, а їм ящики мила привезли. Вредітельство було кругом. А що голодні були, дак отам заготзерно було, дак там чечевиця була, лежала на складі, дак вони ото у консервних коробочках варять собі ту чечевицю. Дак можна було подумати, що. Або обмотки. Який дурак придумав обмотки? Солдати були в обмотках. Це ж поспробуй замотати кожен ногу. Це ж время. Який дурень придумав таке, чи спеціально? У ботінках і в обмотках, а вони в хромових чоботях. Дак щоб отако, отакі голі, ніщі і розбили їх на їхній землі. Вигнали і розбили.

Ну вони ж як зайшли, то вони дуже ж жестоко поступили. Були ж такі подхаліми, що зустрічали із хлібом – із сіллю. Були, і тоді були продажні шкури. Ну вони, Боже, зразу почали розстрілювати, вішать. Це страшно. Ми з батьком їхали у млин, млин цей, що і зараз там, у Підварках, їхали у млин. Тією старокиївською дорогою. На кожному стовпі вісить людина. Ну на кожному стовпі. Не можна було дорогою проїхати. То батько мене: "Не дивися, ляж отак". Ох іздивались падлюки. Або помню, як це, що я ж, як це, що я бачила. Що базар був отам, де жовта церква, там був базар. І ми були на базарі. Там улочка була така, і жив сапожник, що всігда батько там заказував чоботи і нам шить і [іншим] шив. І там на квартирі жили євреї. Дак усі виїхали, Супоніцькі фамілія я помню зараз. А старий ста-

ричок такий, старий-старий немощний дід. І як то, що ми чи йшли туди до його, як його німці виводили на розстріл. Він мені і зараз перед очима. Такий немощний, старенький, а вони, здоровила такі, німці, ведуть його розстрілювати. Ох і творили падлюки. Да уже ж люди як обозлилися, так почали партизанські отряди організувати. А у цьому, у Григоровці, Гітлер же обіщав їм землю дати тут. Дак один, що тут був гібiтскомiсар, так уже він собі землю одділив в Зарубинцях, так людей запрягав і людьми орав. Запрягає в плуг людей і такі ж подхаліми плютькою б'ють, гонять і вони тягають плуг. Тоді вже партизанські отряди стали організувати в Григоровці. Громи там були, брати Гром. Громи ті стали організувати партизанські отряди і стали їх вибивати. І його вбили, їхав десь бричкою, дак його вбили. Ну а деякі ж були і подхаліми, що жили. О, раді були німцям, їли масло, шоколади. При любій власті і такі люди находитимуться. Як я оце помню цього коменданта, що мене брав. Був він, званіє в його було чи капітана, чи, ну офіцерське званіє у його було. І він мав, як з Японією була війна, він мав за озеро Хасан орден чи медаль, да орден, напевно. Бо помню, ще в четвертому класі я була, як він приїжджав у Андруші, дак його водили по класах і показували, що це ж наш сільський, який герой за озеро Хасан має нагороди. Тут тіки німці зайшли – і він явився і став комендантом німецьким. Це ж він мене брав. Я думала, як я вернуся да він буде, дак я так просто учеплюся і видеру йому очі за те, за батька, як він батька толконув. Коли прийшла я, його забрали у штрафну роту. Забрали у штрафну роту, і він там побув і прийшов. І ми з матір'ю їдемо, сіно везли із луку. Ну як ми там наклали, як ми його там склали, і їдемо. Переїжджали канаву, і те сіно розсунулося у нас. Коли він їде. Ізскочив, десь чи по дрова їхав десь чи що. Ізскочив, підбіг помагати. А це батько його, ще ж куми нашим батькам. Я поможу, я поможу. А я кажу: уйдіть, кажу, отсюда, я вам сказала – уйдіть. Мати: да чого ти, да чого ти, да хай він нам допоможе, ми ж самі не зможемо. А я кажу: я сказала – уйдіть отсюда, бистро. Він сів і поїхав. Коли його судили. Дали йому десять год. Визивають, да пошти цілу зиму на допроси ночцю мене визивають і визивають. А тоді уже на суд визвали раз, чотирьох чи п'ятьох. Тоді я захожу, суд був закритий, його привели. Він страшний, оброслий, жовтий такий, оброслий. І питає судя, мене питають: "Ви його знаєте?" А його питають: "Ви її знаєте?" А він каже: "Не знаю". Так як же, – каже, – ти не знаєш, як ти брав її?

Дата запису інтерв'ю 20.10.2006 р.

Запис та транскрипція: Тарас Нагайко

ІНТЕРВ'Ю З АНАСТАСІЄЮ
ГРИГОРІВНОЮ ЛИТВИНЕНКО¹

Фото 1950-х років

Тарас Нагайко (Т.Н.): – Ви народилися 24 року, а коли саме?

Анастасія Литвиненко (А.Л.): – 26 лютого 1924 року.

Т.Н.: – Хто у вас батьки були, чим вони займалися?

А.Л.: – Селяни обнаковенні – колгоспники.

Т.Н.: – А до колгоспу?

А.Л.: – А до колгоспу своє хазяйство тримали – бідні жили, землі мало було.

Т.Н.: – А що у господарстві було?

А.Л.: – Корова, поросся, а поки ще не в колгоспі, то конячку держали: ото корова, конячка, поросся.

Т.Н.: – На життя чим заробляли?

А.Л.: – Я ще ж до війни не дуже заробляла: мені 17 років було, скот пасла да і все.

Т.Н.: – А батьки: батько, мати?

А.Л.: – А батьки в колгоспі робили: різноробочими.

Т.Н.: – Це Ви, якщо Ви з 24 року, то Ви, можливо, голод пам'ятаєте?

А.Л.: – А як же. В первий клас ходила, як була в 33-му голодовка, голод страшний був, перенесли.

Т.Н.: – А з цього періоду Ви щось пам'ятаєте таке взагалі?

А.Л.: – А чого ж не пам'ятаю, добре пам'ятаю, що їли, за чим жили – насилу вижили, ну нехто не вмер у сем'ї. Було у селі багацько так, що померло, ну ми вижили.

Т.Н.: – А скільки дворів у вас було у селі у 30-33 році?

А.Л.: – Не знаю, чимале село було.

¹ Фрагмент інтерв'ю з мешканкою міста Переяслава-Хмельницького Анастасією Григорівною Литвиненко 1924 р.н., що проживала в с. Стовп'ягах Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Т.Н.: – А за рахунок чого вижила Ваша родина?

А.Л.: – За рахунок чого? Ну що ми їли: і поло-ву їли гречану – ото товкли її і пекли такі ляпошки; і качани товкли оці во з кукурудзи уси без кукурудзи без нічого, ото в колгоспі наберуть тих качанів да і товчемо у стакані, а тоді печем; тоді окація зацвіла – да те сушили да тоже товкли його да той, бурячки різні збирали да сушили, да пекли товкли його да отож пекли, таке. Ото таке ми їли.

Т.Н.: – У Вас в родині не забирали хліб?

А.Л.: – Забирали в тих, хто не пішов в колгосп, а батько зразу мій пішов у колгосп чи 29-го, не повню, напевно, 29-го. Дак у нас нічого не забирали. Батько оддав ото все і конячку оту і воза, плуга і все у колгосп іздав, а корова була дома. А ті, що не хотіли в колгосп: у нас там сусіди були – дак усе позабирали, хліб, правда, вони сховали, бо у їх голодовки не було – вони ж такі були середняки: жили непогано, і землі було чимало, і скот був: корови чи дві, чи три і овечки, і свині, дак вони десь його подівали все, щоб не забрали. А було дві клуні, дак забрали, тоді сарай забирали, повітка та, що для скота – все позабирали, сама хата осталась. І ще й цю жінку – їхню невістку – отправили на Сибір, зразу на Уралі була, тоді на Сибір: три годи отам отслужила, ото таке, а він ховався, чоловік її, дак вони її забрали, ото таке. А в нас, до нас ніякої претензії, бо ми в колгоспі були, не колгосп, а ТСОЗ зразу був – ТСОЗ. Батько зразу записався і пішов. Ми малі були, дак ото в яслах були там, ясла звались: зараз садік, а то ясла – я і брат: самі менші були, дак ото були. А в їх ото таке було: позабирали все, що не є, все з хати виносили. І главно і віз закопали у дворі: віз такий красивий був, вималюваний був – червоний да зелений, таке закопали, дак вони ходили з такими штриками і найшли, і откопали, забрали. А хліб вони десь, видно, заховали, десь вивезли, може, на бір. Ми жили, такий бір у нас, Стовп'яги, дак там же зараз заросло воно сосною, а отож такий бір був: лоза червона росла, червона да такі горби все. До, може, вони його там позакопували або що, бо у їх хліб був, голодовка була – у них голодовки не було. а ми ото так страдали.

Т.Н.: – Ви кажете, що він десь переховувався, це хазяїн той, сусід Ваш, десь переховувався, а може, він не один був такий по селу, що тікали люди?

А.Л.: – Ну він не хотів в колгосп іти: оце дід і баба жили, і син, і невістка, і ще в них одна дівчина була така, як я: ми разом в школу ходили. Дак ото ж жінку забрали ту, невістку, а він десь поїхав у Київ чи де він був. А, а тоді після того він пішов в колгосп, син їхній, а дід так поки і вмер – не пішов, держав конячку, так як “індус” звався, “індус”.

Т.Н.: – Одноосібне господарство тримав?

А.Л.: – Да “індус” звався, в 42-гому дід помер. Ото під войну тих (тиф – ред.) ходив, зразу баба вмерла, а тоді він зразу.

Т.Н.: – Кажуть, що цим, хто не пішли в колгосп, землі мало наділяли і податки заставляли платити.

А.Л.: – Землю в них забрали всю, ото тільки пахав землю, що біля хати. А потім він пішов в колгосп – син їхній. А дід не в яку, не пошов і все.

Т.Н.: – А багато так по селу людей жило, хто не пішов в колгосп, чи більшість була у колгоспі?

А.Л.: – Більшість у колгоспі. Мало таких, що не пішли в колгосп.

Т.Н.: – А Ви почали робити в колгоспі, скільки вам років було?

А.Л.: – Я ж ще тоді не робила в колгоспі, я ще тоді мала була. Я ж кажу, я ото скот пасла людський. А як почалась війна, мені було 17 год, вже я так трохи почала ходити в колгосп, ну а тоді мене забрали в 42-му.

Т.Н.: – А сам початок пам'ятаєте війни? Як ви дізнались про те, що вона почалась?

А.Л.: – А чого ж не помню, як почалась? Зразу ж об'явили. Мобілізація, всіх зразу на другий день забрали: батьки з синами разом ішли: 22-й год – це ще ж не був у армії. У мене брат був 21-го, дак ото його забрали у 41-му в березні місяці, а ото ж в червні почалась війна, і він так і не вернувся. Одно пісьмо написав: був у бої, остався живий; а тоді, як не стало як не стало, тоді ж воно попали вони в окруженіє і в плену вмер. Голодом їх морили у Ровному, а тоді в Ковель їх перегнали.

Т.Н.: – А люди з села виїжджали після того як сказали, що війна? Не було евакуації?

А.Л.: – Не хто не виїжджав, ніхто. Яка там евакуація? То, може, з города деякі євреї повиїжджали – багаті ті шо, а в нас ніхто не виїжджав. Скот із колгоспів вигонили, гонили їх хтозна куди його, і батько гонив десь аж у Чернігівську область, одигнали да й повертались, корови, коні.

Т.Н.: – А до того, німці як прийшли, чим Ви займались, що робили?

А.Л.: – У колгоспі, а де ж? В колгоспі я робила все время, як прийшла, зразу робила в ланці, а тоді пішла на ферму: овечки порала два годи, а тоді стала дояркою – п'ятнадцять год дояркою робила, в 49-му як стала.

Т.Н.: – Ви пам'ятаєте, як перший раз побачили німців у вас в селі?

А.Л.: – А чого ж не пам'ятаю. Сиділа трусилася, отако бачимо – вони в нас міст, такий, там охрана стояла на мосту. Дак вони ж надумали ходити по хатах шось їсти, та шо ж у нас їсти там було. Зайшли до тих сусідів зразу, я ж бачу – там на полу, піл такий ото в хаті, сиджу, дивлюсь у окно – пішли туди в хату. Ну у них там якісь вареники були, чи з вишнями чи щим, ну вони порозкидали ті вареники: вишні поїли, а те., коли

йдуть. Я вже сиджу, вже не знаю, в середині в мене вже все трясеться: ну хтозна шо вони будуть робити? Коли зайшли. – “Млеко, млеко, яйко, млеко, яйко”, – да де воно взялося в нас, у нас тоді й корови не було – теличка, бо саме сестра замуш ішла, оддали їй корову, а теличка осталась. Ну вони побігали, побігали, в хаті подивилися, нема ж нічого – ну шо вони візьмуть, а вони знали, шо десь мед єсть в когось, там один чоловік у нас в колгоспі набрав вуликів і там були не мед, а те що смоктали той мед – лощина. І вони батька питають, шо, батько ж з ним вийшов з ними у це, вони питають, шоб мед, де тут мед? А батько ж не розбере, хтозна шо вони. Дак він тоді взяв цвіточок посмоктав, а тоді дз-дз-дз – шо бджоли. Дак батько каже, а ну тоді дальше йдіть. Дак вони ото пішли далі, у нього там позабирали.

Т.Н.: – Перед тим як німці зайшли в село кажуть, що люди порозтягували колгоспне майно?

А.Л.: – Да люди ж порозтягували.

Т.Н.: – А що брали?

А.Л.: – Нам нічого не попало, ми далеко від колгоспу були: кілометрів чотири, дак ми нічого не брали.

Т.Н.: – А взагалі?

А.Л.: – А ті шо близько, дак ото розтягували. Та ще ж німці і палили. Там у Гречаники, одного вбили німця, хтось убив, дак вони ж там підпалили скирти і першого попавшого мужчину схватили і того убили мужчину, скирти попалили, а тоді в нас стайні – воно ж там рядом, стайні там, де була худоба, попалили у колгоспі все, ну а такого вже нічого не було, бо вже люди розтягли.

Т.Н.: – У вас в селі нікого не вбивали, як зайшли?

А.Л.: – Шо?

Т.Н.: – У вас в селі нікого не вбивали з людей, як зайшли вони?

А.Л.: – Да таке, наче нічого не вбивали, нікого не вбивали у нас.

Т.Н.: – Кажуть, що шукали партійних, комуністів?

А.Л.: – Партійний у нас один тіки був у селі партійний, дак його перед войною забрали, партійного і попа забрали, і ще один воєнний був, він такий великий чин був, ну він уже був чи на пенсії, чи я знаю. Дак ото трьох чоловік забрали і ото хтозна де вони їх діли, дак ото і війна кончилась, нехто його не знає. Свої забрали. А німці ж так ото ж тільки євреїв стріляли, в Переяславі зобрали всіх і ото яму викопали вони там, де кладовище, самі викопали, і вони їх постріляли, постановилися, і вони вистріляли тих євреїв. А так нікого наче. Розказують, що по других краях вбивали і дітей, і людей вбивали.

Т.Н.: – Це у нас в районі чи взагалі?

А.Л.: – А?

Т.Н.: – Це у нас по району таке було?

А.Л.: – Ні, не по району, а по других районах, у нашому такого не було.

Т.Н.: – *А довго вони пробули, оці військові, у селі?*

А.Л.: – Німці?

Т.Н.: – Так.

А.Л.: – Ну я ж ішла оце в 42-му, то вони ще були, а в 43-му вже їх не той, вже їх одбили десь.

Т.Н.: – *Я маю на увазі ті, які зайшли перші оці військові частини. То вони в вас, може, були на постій, може, декілька днів і пройшли далі?*

А.Л.: – Вони тільки. Їх не було, щоб так багато, а тільки по хатах сиділи, наче діжурні – ото на мосту стояли. Ото було скот гонимо, дак не пускає, щоб перегонили: – “Іди до коменданта, да як розрішення дасть дак переженеш через міст”. Назад женемо, знов ідуть до коменданта, там недалеко в однієї жінки жив комендант. Дак ото таке було, а такого ж не було. Ну щоб що замітали, дак було б. Як і в нас ті партизани, дак ходили і передивались приходили ноччю, стукають. Саме ми жили на хуторі, що не село, а хутор і там ліс далі. Дак вони оце там у село не підуть, а оце ноччю стукають: “Передіться можна?” Такі ж ці, лейтенанти, да ну такі, батько їх переодіває, пішли.

Т.Н.: – *Це вони були військові просто радянські, які там поотставали?*

А.Л.: – Шо?

Т.Н.: – *Хто там партизанів у вас?*

А.Л.: – У нас у селі не було партизанів, а от ті, що як їх окружили, вони повтікали і пішли в ліс – воєнні, як стояли. Бо стояли у нас, повний двір стояло воєнних, поки німців не було. До Дніпра підводи стояли, у нас гайок такий був, дак ото маскірувались, стояли попід деревами з кіньми і їздили до Дніпра, ранених забирали. Стояли ж саме біля Дніпра якраз – били, ранених возили. А нас на окопи гонили наші. Поїхали ми на окопи, мене ж брали, дак восени вже. Доїхали ми до Чернігова, чи куди ми доїхали? За Березань туди, і доїхали туди, коли як начали бомбить – німці як почали бомбить, вернулися усі. Я як приїхала додому – у нас воєнних повна хата. Да один питає: “Ну шо, викопала мені, плотно буде лежать мені в окопі?” Кажу – викопала, як, кажу, оно в Згуровці німець. – “Хто тобі казав про той? Нема його”. Коли ноччю смилися всі. Устали вранці – нема ніде нікого. Потікали! І то машина одна стоїть – покинули, друга стоїть – у нас дорога така на бір, і вони цей отож тікали. Покидали машини і пошли усі в ліс. Ото такі партизани були. Я знаю, брат мій менший було носить їм їсти з своїм другом. Вони ж ото виглядають да просять – понесли їм хлопці їсти.

Т.Н.: – *Чи жили у вас в селі військові, що вийшли з оточення? Кажуть вони залишались по селах у нас, передягались у цивільний одяг.*

А.Л.: – Ну передягались, тоді ішли партизанили. Ну вони хотіли перейти через фронт, щоб

до своїх попасти. Ну а чи вони попали, чи ні, ну а якщо не попали, тоді пішли в партизани.

Т.Н.: – *А як вас забрали до Німеччини?*

А.Л.: – Як забирали? Визвали нас усіх в сільраду, тих шо назначили по годах: 24–25-ий год – це самі менші були, а той і старших брали, таких, шо не замужні, визвали, і староста був у сільраду, визвали і сказали, на яке число собіраться. Ну ми – це первий набор, нам сказали: вас на 6 місяців, беруть на 6 місяців на роботу – отож дурили. Дак ми спокійно собі їхали: нехто не тікав, нічого, ну, правда, поліцаї стояли коло кожного вагона, як же й ти втечеш?

Т.Н.: – *Вас спочатку повезли в Переяслав?*

А.Л.: – Ні, нас прямо із села і на станцію одвезли, підводами одвезли, а там тоді на станції погрузили на поїзд і до Києва. До Києва довели, поліцаї з нами – наш сільський: поважав нас. А тоді у Києві зробили комісію нам.

Т.Н.: – *А в якому це районі Києва відбувалось? Там якась біржа була, так? Десь перевірку проходили?*

А.Л.: – Ну район – це ж Переяславський був район.

Т.Н.: – *Ні, в самому Києві, вже в місті?*

А.Л.: – А у Києві – не знаю. Хіба ж я знаю, яке там місце, як я там зроду не була. Дак ми ото там днів чотири, наведено, сиділи, в тому Києві, поки нас усіх комісію пройшли, документи нам повидавали.

Т.Н.: – *А де Ви там ночували?*

А.Л.: – Таке було якесь зданіє, таке обшим ми там ночували. Нас туди спровадили – ми там ночували. А тоді ж погрузили на поїзд і повезли. Довезли у Польщу – у Перемишль. У Перемишлі нам баня була, побанили, тоді поїхали далі. Приїхали уже в Германію, і там в Німеччині тоже баня. А тоді ж розвозили нас, кого куди: тих, де старших забрали, то на фабрики, то на заводи забрали, то на залізниці муштин забрали. І таке ото: то там трохи покинуть, то там. Тоді ще нам зробили баню і везуть. Привезли нас у город – Декендорф. І там ми чотири дні побули, і тоді в неділю так наїхали хазяїни розбирать нас, так, наче на базар. Ми так сидимо: зал такий великий, кругом так сидимо. Як прийде хазяїн, яка там понаравиться чи шо: вони ж так дивилися, щоб й здорова була; документи давай, прочитав – “komm”, забирає. Нас одну пурву як забирали – хазяїн: саму пурву. Дак вона як кричала, шо візьме чемодан на плечі та й кине, шо візьме та й кине, плаче, кричить: ну тож боялася так, главне, шо саму пурву взяли. А тоді вже її забрали, приходили, по одному приходять і дивляться, ну я була мала – один хазяїн підійшов, подививсь на документи, оддав назад, коли ото другий підійшов, дак забрав. У мене хазяїн був небагатий: три корови всього да віл, їх тільки дві душі, дітей в них не було Хазяїн 50 год і вона вже

така. Дак невеликий у мене хазяїн був. А були ж такі, що цілі стайні там худоби: корів, дак треба ж їх доїть і порать, і все – і це ж усе і на полі робить, і дома треба попорать: у 6 часов підйом, попоравсь, поснідав і на поле.

Т.Н.: – Ви одна в нього працювала?

А.Л.: – Одна.

Т.Н.: – Ви тільки за цими коровами дивилися чи ще якусь роботу робили?

А.Л.: – Не, робила я на полі, усе робила, корови я разом з ним порала: він їх доїв сам і годував, а я тільки вичищала – одвозила тачками. Разом ми з ним робили, і на поле йдем разом, і хазяйка з нами. Вона як косить разом усі косять у трьох, як сапать – разом, як шось таке – як косовиця – в чотири часа подйом, поки пораться в стайні, поки до шести часов – покосим два часа. Накосим, щоб було на другий день шо привезти. Сьогодні накосим – завтра вже привезем, посушим.

Т.Н.: – До Вас нормальне там ставлення було, з їхнього боку?

А.Л.: – Шо?

Т.Н.: – Вони до Вас нормально ставились?

А.Л.: – Нормально, нічого, хазяїн у мене такий був – не бив, їсти тоже разом з ними їла, те шо вони їли, те й я. А й були й такі – ого, там їх і по дев'ять душ було і по більше, дак їм якусь баланду варили окремо, а я те, шо вони, їли: п'ять раз на день харчували. Отак попалося, шо такий хазяїн.

Т.Н.: – У Вас була можливість написати листа додому?

А.Л.: – М-м?

Т.Н.: – У Вас була можливість написати додому листа?

А.Л.: – Писали пісьма до 43 году, а тоді вже як Київ наші забрали, тоді вже всьо, не стало ходити. А до мене одно тільки пісьмо я получила з дому, я не знаю – чи вони адрес так. І адрес же щ, оце я напишу той адрес, і хазяїн перевірить, шо правильно і все, а той, до мене не доходили пісьма. Чи, той, шо я жила в такому, на горі такій жила: там воно не село, а таке, а всього три хати всього – посьолок такий, на горі – в лісу. Дак воно туди не дуже доходило, наведено, шо одно пісьмо тільки получила. А там же були з нашого села по-сусідські у мене хлопці там – два, дак ті получали, розказували. А тоді в 43-му не стало переписки, всьо, бо вже ж Київ забрали наші.

Т.Н.: – Ви там пробули до 45-го року, так, у хазяїна свого?

А.Л.: – До 45-го, до 45-го до весни. Як тільки американці зайшли. Так побомбили той город Декендорф, той, шо нас отгуди брали, недалеко було: 7 км мені до того города було, ми було пішки ходимо туди, як виходний – ідемо: нас же пускали, тільки ж “ost” треба щоб був. Раз без “оста” були, коли поліцай схватив нас: “Де

“ost?” – “Нема”. В мене був – я так на картонку його обшила і причіплювала його шпилькою, а то не причіпила: в руці був. Я кажу: “В мене є”. Каже: “Тут треба, а не в руці”. І зачинив нас. Сиділи ми, сиділи там – шось чимало нас і було там, коли одкриває, знає, шо треба нам іти пораться уже на шість часов, одкрив, випустив, пішли.

Т.Н.: – А шо там в місті можна було робить на вихідний, просто ви ходили гулять, дивитись?

А.Л.: – Да ото звався ярмарок у їх такий. Нам же не було нечого де купить, не можна неде нічого, а то таке на ярмарку: до намисто до таке, то кольця, то сережки – так як для молодих. Дак ми ото підимо да ото купляєм його. А так же у город ми ж не часто ходили.

Т.Н.: – Ви і гроші заробляли там? Це хазяїн вам давав гроші?

А.Л.: – Да, давав. Зразу мені по три марки платив за місяць, тоді по п'ять, а тоді по сім платить, уже, каже, ти вже все понімаєш, уже все уже знаєш, і саму пошле, дак я знаю куди і шо робить, дак уже по сім марок став платить.

Т.Н.: – А шо можна було за ці гроші купить?

А.Л.: – Нічого. Оце ж я кажу, ото таке можна було купить, нічого. Одежи ж ніде не купиш. Бо їм і самим не було, на пунти все у них було: у кого дітей було багато, дак їм видавали такі пунти звались – ну талони такі, шо, щоб дітям шось набрать: матерії чи обув якусь купить. А в моїх же дітей не було, у них не було не пунктів, нічого. Я прошу, шо продай мені хоть плаття якесь, в мене ж не було в чому ходити. Дак вона мені чотири метри продала: гарна така матерія на плаття, по чотири гривні, по сорок, кажу гривні, по сорок марок метр (за сорок марок чотори метри – ред.). Ото чотири дала.

Т.Н.: Це замовляли десь, щоб пошили?

А.Л.: – А тоді хазяїн повів мене до цієї, шо шие, там городок такий недалеко. Вона мені пошила плаття, блузку. А тоді вже як почувували, шо вже підходять, вони ж думали, шо наші. Вони так боялись, вони Бога молили, щоб американці зайшли, щоб не наші. Бо як вичитають у газеті, шо там роблять наші, да й питають мене, кажу, а хіба я знаю, чи воно правда, чи ні. Хазяїн питає: а у вас, каже, як наші заходили шо робили, били? Кажу, били, кажу, всіх євреїв повбивали да комуністів, кажу били. Дак він тоді: аби Гітлер да Сталін, Сталіна да Гітлера аби повісив. А причом же Сталін, як Гітлер завів сам войну?

Т.Н.: – Американці Вас відразу забрали?

А.Л.: – Американці, ми ж зійшлися у лагер, а тоді побули при йому, при американцях трохи, чи дві неділі – не знаю, а тоді нас вивезли до руських, там, де руські.

Т.Н.: – А вас американці тримали, вони вас годували, дали вам одяг якийсь?

А.Л.: – Годували, американці гарно годували: консерви такі видавали, кашу таку варили з консервами – гарно годували. Гей перевезли до руських: голодні були ціле літо. Возять нас, якось що попала, погрузили ж нас додому їхать, а я в такий вагон попала і ще одна із одного села, як ми що не попали в той вагон, везли, везли нас – отчепили, а тоді як почали нас возить по Германії: до фабрики розбирать – розбираєм фабрики, веземо на станцію да розгружуємо, до картоплю десь перебірають повезуть нас. Як кудись нас повезуть, до годують, наварять там, і суп добрий там, і хліб дають. Як нема роботи, значить, що хочте те і їште. Дак ми по погрибах, там же німці покидали. Вони ж евакуїрувались всі сюди, де Америка зайняла, вони ж боялися наших, дак там голі дома були, нічого не було, саме пір'я, як зайти в дом: наші порозгрібали ці перини да порозрізали, дак саме пір'я. А в погребях же картоплі було багато і мука була, дак ми ото тієї картоплі наберем да наварем, хоч і пісне, ну таки ж.

Т.Н.: – *Вам не пропонували американці тоді залишатися у цій зоні?*

А.Л.: – Нічого, нічого не казали.

Т.Н.: – *А з ваших знайомих ніхто не залишився?*

А.Л.: – Ніхто, ніхто. Одна, одна поїхала в Америку, така вона вже жінка була немолода, і то зойшлись з одним там: він був у пліну, вона робила на фабриці, чи де вона робила. Дак ото поїхали в Америку. Ми ж і не знали, а вже ж як я приїхала додому, вони ж пісьма писали і посылки висилали до сестри, вона все, було, шле посылки і гроші висилали: долари оці во, дак він піде да наміняє, у Київ поїде, дак міняв усе на свої гроші – це Гриша Онілів, да ти й не знаєш, на хуторі жили в нас вони – це сестра була, баби їхньої сестра.

Т.Н.: – *А Ви довго були ще в Німеччині на таких роботах?*

А.Л.: – Г-м?

Т.Н.: – *Ви кажете, ціле літо так робили – це з травня місяця?*

А.Л.: – І літо і зіму, як зіма – у ліс по дрова (оповідачка переплутала питання – ред.)

Т.Н.: – *А додому Ви коли потрапили?*

А.Л.: – Г-м?

Т.Н.: – *Додому Ви коли дісталися?*

А.Л.: – Додому уже в тому, нас же, я кажу, забрали ще у той, воєнну дивізію, ну девізія воєнна. Ото везли нас, везли, ми ж не знаємо, куди нас везуть, коли заїжджаємо у воєнний двір. І тоді хто куди: хто дояркою хоче, хто свинаркою, хто на кухню, хто. Ну я пішла у прачечну. Дак ото сорок пар білья треба за день, не за день, щоб і постирають, і повиварювати, і пополоскати, і повішати, а те вчорашнє треба скласти у пачки, пов'язувать – і ото цілий день робота.

Ну ці ж воєнні виварювали в бочках так: солдати. Постіраєш да туди повкидаєш, а тоді вже витягуєш стільки тобі треба полоскати. Дак ото як попостірала, в мене отутово до кісток постирала була ці – пальці. Дали ж нам таки дошки порізані: ото ж стірають. Воно як спросне да як деренеш об те. Ото ж вісімдесят штук треба постирають, дак ще ж яке більйо: грязне ж, солдатське те. Три його, три, а ця бригадірша в нас була, дак ще й заверне – перестіруй, ну шо ж, ти його стільки не три, а нічого не зробиш. Дак ото таке було.

Т.Н.: – *І довго Ви пробули в цій частині?*

А.Л.: – Три місяці, а тоді вже додому відпустили.

Т.Н.: – *А коли додому приїхали, це вже 46-ий рік, так?*

А.Л.: – 7 листопада я приїхала 45-го.

Т.Ю.: – *А шо Ви побачили вдома?*

А.Л.: – Дома?

Т.Н.: – *Да дома, в Стовп'ягах.*

А.Л.: – Дома всі ті, шо я кидала; сім'я вся: батько й мати, й сестра були дома. Нічого не попалено, все ціле було. У нас село вобще, у нас в селі благополучно обішло, оце вже Андруші – дак було, там і бомбили, там же переправа була ото через Дніпро, дак там страшне було, а в нас обійшлося без бомбьошки.

Т.Н.: – *А як до Вас поставились вдома?*

А.Л.: – Шо?

Т.Н.: – *До Вас як дома ставились?*

А.Л.: – Не поняла.

Т.Н.: – *До цих людей, що поповерталися з Німеччини.*

А.Л.: – А, дак шо?

Т.Н.: – *Ну кажуть, шо й на роботу було важко влаштуватися, і взагалі?*

А.Л.: – Нечого ніхто, нечого ніхто.

Т.Н.: – *Нормальне ставлення до Вас було?*

А.Л.: – Гм. Роботи хватало, а знаєш, да ще після війни, тут аби тільки пішов на роботу, не то шо не можна влаштуватися, ще й заставляли. Бо не було людей, багато не поприходило з війни мушчин, жінчини самі, дак роботи хватало.

Т.Н.: – *Ви щось відбудовували? Господарство?*

А.Л.: – Да в колгоспі ж відбудовували: стали стайні строїть, корів заводить, зразу ж мало корів, а тоді ж давай розводить худобу, да й робили і стайні, і все.

Т.Н.: – *Скажіть, а військові позики брали у людей тоді?*

А.Л.: – О, позики. Позику добре тягли.

Т.Н.: – *А як це було? Розкажіть. Треба було десь підписатися?*

А.Л.: – Да підписатися, оце ж у сільраду визивають і підписуйся на стіки-то: чи на двісті, чи на сто там рублів підписували. Хто не підпише, не пускають. Оце лежать там коло сільради люди,

вилежуються, не підписуються, а вилежують, бо де ж ці гроші, як немає в колгоспі, не давали грошей, ні, 200 грам хліба да і все.

Т.Н.: – А як людина сплачувала цю позику, як немає грошей? Торгували, продавали щось своє, чи як?

А.Л.: – Отож продавали і той.

Т.Н.: – Значить гроші ці на базарі можна було вторгувати?

А.Л.: – Да що ж? Що вторгуєш?

Т.Н.: – Кажуть, підписували і на 800 крб., і до 1000?

А.Л.: – Да.

Т.Н.: – А Ви особисто теж підписувались, щось підписували?

А.Л.: – Я не багацько, мене не заставляли, чи півсотні, чи щось. Вивертали з колгоспу, як хтось робить, грошей не давали, а ото на щот.

Т.Н.: – А голод пам'ятаєте 1946–1947 року?

А.Л.: – Шо?

Т.Н.: – Голод був 1946–1947 рік?

А.Л.: – Да 47-ий голод був точно.

Т.Н.: – А люди не їздили на Західну Україну, зароблять?

А.Г.: – Їздили в Західну і зароблять, і мінять усе, де яке не було поодвозили все, ну якась одежина там чи що, все там пішло у Західну, самі голі пооставались, а одвозили туди все. Моя сестра поїхала туди раз, не знаю, що вже вона взяла, привезла пуд жита, ну що ж того пуда жита – 16 кг. Тоже ж таке саме їли, як під ту голодовку: бур'ян, щавель, за тім і жили. Так що хльобнули чимало.

Т.Н.: – А у Вас не залишилось речей чи фотокартток з того часу?

А.Л.: – Шо?

Т.Н.: – Фотокартток ніяких не залишилось з того часу, з Німеччини?

А.Л.: – Я не поняла.

Т.Н.: – Кажу, фотографії у Вас якісь залишились чи ні з того часу?

А.Л.: – Да немає в мене нічого того, що мене, з поїзда скинули, як я їхала.

Т.Н.: – У Вас там речі залишились?

А.Л.: – Були і фотографії там, ну які фотографії – собірались там усі, гуляли і разом і фотографірувались і одне одному дарили фотографії, у мене нічого не залишилось.

Т.Н.: – А з поїзда скинули – це як, просто виштовхнули чи що?

А.Л.: – Ну вже ось в тому: до Грибьонки я доїхала вже. І там не можна було втовпитися в цей вагон, і я пошла далі в вагон, не цей, що люди, а товарний вагон. І я ото тільки туди влізла – і скочив на ходу за мною. І тоді чуть трохи проїхали, він стоїть на дверях і дивиться, тоді схватив мене і думав отако скинуть мене з поїзда, а я тоді вирвалася да в куток, а він тоді мене за плечі да отако, дак я так просто плигнула отако.

Ну впала отуто потой, поцарапана, ще котилася і таке якийсь оскол був, котилася, котилася, тоді вилізла звідтіль і біжу по цій – по залізниці і кричу, вже так смеркало, смеркло вже. Коли там же стоїть, там же були на залізниці охоранніки яки чи шо, я до його підійшла, він каже, що таке, я йому розказала, він каже: іди осьо, каже, тут недалеко полустанок, там вагони ж стоять, поїзда стоять. Я ж туди бігом пробігла. Прийшла, познала той вагон, що я в ньому була, одна моя тільки баклажка лежить і все, нема нічого. Я пішла до цього, ну, до того, що поїзд веде. Давай розказувать йому, він – що таке, що таке – я ж плачу іду, я розказала. Каже, я ж його, паразита, бачив, він, каже, підходив до мене, я питаю: – чого ти, оце каже той. – Я, я прозівав, прозівав, проспав, тепер не знаю, куди мені сісти. І кажеш, чемодан був, у мене чемодан невеликий, а тоді таке було ізшите з одіяла така, каже, і в нього сумка, і в його сумка була із чимсь, каже, якби чуть раньше, дак ти б його ще б застала. І так ото пішло моє все, без нічого приїхала. Я його нікому не розказую, я його не можу пережить.

Т.Н.: – Таких випадків багато було?

А.Л.: – Ого, даке і руки одрізували, оце було в чемодана той, і руку одрізав із чемоданом і всьо, забрав і пішов. То ше я не знаю, як я не вбилася, тільки ото під лопаткою довго боліло, ото ж я рукою так як той, а так нічого.

Т.Н.: – Спасибі за розповідь.

Дата запису інтерв'ю: 28 лютого 2007 р.

Запис: Тарас Нагайко

Транскрипція: Микола Ярмоленко

ІНТЕРВ'Ю З МИХАЙЛОМ ГРИГОРОВИЧЕМ ЛИТВИНЕНКОМ¹

Микола Ярмоленко (М.Я.): – Розкажіть зразу про себе. Якого числа народження Ви, де народились? Про сім'ю, дитинство.

Михайло Литвиненко (М.Л.): – Ну якого я? Народився ж у Стовп'ягах. Ну яка сім'я? Сім'я ж була здорова. Ну жили як, бідненько. Ну нічого, голодовку ж пережили. Так шо не той. А тоді ж я у садик, чи той – у ясла були, ми ж разом були, а тоді у школу пошов? У якому це я році у школу пошов? Це в сім год мені було, у тридцять...

Анастасія Литвиненко (сестра): – Я в 32-му.

М.Л.: – Ну а я тоді у 33-му. Я ж на год менший. Пошов ото у перший клас. Ну я у 41-му году я сім класів не..., ну у 41-му году кончив шість класів, перейшов у сьомий я, бо я з 27-им годом учився разом, там перерив же був, голодовки були да...

¹ Інтерв'ю з колишнім остарбайтером, мешканцем м. Переяслава-Хмельницького Михайлом Григоровичем Литвиненком 1925 р.н., що проживав в с. Стовп'ягах Переяслав-Хмельницького району Київської області.

А тоді отож у 41-му я кончив школу. Тоді ж німці зайшли, дак ми ж скот пасли, що ж ми робили, да оружје збирали (сміється).

М.Я.: – А Ви пам'ятаєте, як німці зайшли?

М.Л.: – А чого ж би я не пам'ятав, мені ж уже 15 год було. Чого ж би я не пам'ятав. Знаю, з батьком окоп закидали. Там же покопали ото окопи у нас у дворі, бо штаб же стояв – наші стояли, да і обоз стояв наш у гайку – це як наші, а у хаті штаб в нас був і ото окопи ото ж покопали там. Закидаєм окопи, ось іде чи два німці чи що? Питає, шо? Мейн? А ото Граждан пасік навозив із колгоспу, і вони взнали, а вони ото на мосту стояли і узнали. Узнали да питає, а чорт тебе знає, шо ти питаєш. Дак він листочок вирвав – цвіточок, вирвав да: “Дз-з-з-з”. Меле шось, шо мед. А, кажем, воно там. Пішов він. Бачу, той рамку вийме і тікає, а бджоли за ним (сміється).

Ну а у 43-му, це ж уже у травні місяці, п'ятого травня це ж нас оце, по годам усіх під чисту всіх брали. Рознесли такі папери, це ж куди там. Не явися, дак куди там можна. Нас ото забрали в школу, підводами повезли нас, заченили там, ми там переночували. Там ото ж була ця, та яка там комісія? (Сміється). Та. Забракували Макара Білозуба – там же ото в нього око було, тоді ж і Трохим на колодязці ше був, це ж йому ногу отбило, то ж він, як коні ще гнали, а німецький самолёт налетів і того. Дак оце троє: Макара, Троньку ж і гречанська була, Герасименки вони якось були – у неї припадок був. Я й не знав, шо її. Вона вже при мені в шляховій бригаді робила, як я на дорзі робив. Оце її, бо у неї припадок був прямо в школі, дак її ото платком накрили ото. Дак оце їх трьох. А утром рано, ще й сонце не сходило, бо Катерина не застала мене. Отож під'їжа, це ж у тій школі. Перва чи яка вона? Де зубний. Там східці такі. Ото машина під'їжа прямо під те і нас ото навалом. Сидить нема, стоя набили кузов і пішов, пішов. Два поліцаї ззаду наших, наші ж поліцаї. Бо ще в Гальки – Петрички ще й собачка

очепився. І той поліцай: “Оддайте мені його”. Ну вона й каже: “Ну беріть”. І він на поводок його взяв, того собачку, а всьо равно він втік. Дядина встає, це вона вже розказує, як ми прийшли, а я до неї пошов, шо ж ми разом ішли, це ж вона сестра двоюрідна. Дак дядина і каже: “Утром встала – собачка лежить, а Гальки нема”. А собака втік і ото з Переяслава прибіг у Стів'яги, знав. І ото на вокзал, а там на вагони – у товарняки і на Київ. Я тобі можу вірш переписать чи розказати і ти переписиш, як воно було. Сказати тобі?

М.Я.: – Про що в вірші в цьому?

М.Л.: – Значить, як воно, ну пісня така: “Гопца с смихом песня інтерес” і по рускі.

“Как в России жили – всем известно
А сейчас споем иную, песню новую, простую
Как сейчас в Германии живем.
На вокзал нас полицаи привезли
У вагоны посадили, двери наглухо забили
И прощай, свободная страна,
Шобы мы не дошли на ходу
В сутки раз давали баланду
Хлеб с опилками и глиной,
Чай, заваренный мякиной,
Напоили в Берлине водой.
Пролетели Гамбург и Замбор
Мы их не видали из окон,
В Франкфурте-на-Майне нас ссадили”

Бо їх два Франкфурти: один на Майні, а один на Одері.

В Франкфурте-на-Майне нас ссадили
И на партии разбили,
Как в колхозе разбивают скот.
Номер приклеили к груди,
С номерами стали мы людьми.
И с трамваев выпихают и свиньями называют
Ой спасибо Гитлеру-отцу”.

Це така пісня.

М.Я.: – Дак це вас привезли на станцію, Ви кажете, повезли на Переяславську?

М.Л.: – Да.

М.Я.: – А потім?

М.Л.: – Там на Київ, у Києві ми переночували ми. Там баня ж була, тоже в Києві. Мені і треба було. У мене ж комсоставський ремінь такий, я найшов красивий. Один дак миші з'їли, а один новий такий був, страшно, отой мережений такий. А я ж в гімнаст'орці був, в нас отож передяглася ж медсестра саме ж ото на мене. І тож вийшли з бані, я іду і підв'язую сорочку ремнем цим. Ось поліцай підскакує: “Ты продай этот ремень мне”. А я двигаю, двигаю, мені так шкода. Коли другий підскакує: “Да што ты в нього спрашиваешь?” Рвонув у мене цей ремінь да ото мене по плечам, а ж

між дівчат туди. Дак казали мені дівчата, це вже як той, що через тебе і нам попало. Влупив, ото зараза така! А той бачиш, ще й я тобі хлеба дам, колбаси дам, а той каже: “Што ты в нього спраши- ваеш?” – да як рвоне цей ремінь у мене. Да.

А тоді у ці, у трамваї на ж усіх і на станцію ж, ну на вокзал же. А там уже вагони були готові, дочорта вагонів було. Ну дівчат окремо у вагони, а нас окремо. Ну в ці ж вагони: коров'ячі, не такі, не думай, що в пасажирські. Десь по 40 чоловік набивали ото у вагон. І на кожен вагон 2 німця. Видно ж, ті, що в отпуск їдуть, і ото з оружєм сидять на дверях.

А ше ж як наші налетіли бомбить як ми ото, а ми десь біля заводу Більшовик були. Такий великий забор обкинутий високий і ще й зверху колоча проволока, і по углах ці – вишки стоять, там чучмеки, наші ж поліцаї. І було в уборну їдуть, а він ще й стріля зараза. І то нас загнали на четвертий чи на п'ятий етаж. А тоді ото як наші налетіли, як освітили Київ, скрізь видно. Тіг на парашутиках ото ж свет. І давай бомбить. Ех, як рухнули всі із того, поліцаї там стоять, там і поліцаїв звалило, всьо це ж не мало там було. Аж дом зашатався, як десь недалеко, а у дворі осколки були. Десь рядом бомбили, ото вони чи не завод Більшовик бомбили. А тоді ото в вагони і “прощай, свободная страна”.

Ну два десь утекло з нашого вагона. Я бачив, як вони й собирались, десь з оціх чи з Харківець, чи з Мазінок, десь з оціх сіл, чи з Дем'янець, я й точно й не знаю. Там же у вагоні яка ж там ця, окно невелике таке і теж за колочою проволокою перетой. Ну у їх пласкогупці, вони, значить, ну видно ж німці заснули. Це ж вони на ходу вилізли. А тоді ж хлопці ж таки проволокою обратно за той., а він щитав, щитай, нема двох, цвай нема, кажем: да де ж, нехто, де ж, нехто, то недощитався, а він, зараза, таки дощитався. Хтозна вже, як їм вдалося втекти, ну втекло два.

Отож і їхали ми. Десь, да в Перемишлі, ше ж були в Польщі. Там була баня й прожарка ше ж на дорогу дали ж і того – по буханочці чи по півбуханки хліба і потрошку ковбаси, це ж і в Києві дали отож і ковбаси, і хліба отого просяного. Я його як укинув в сумку, да вже як у Франкфурті отам як жили в лісу вже дак, а воно ж потерлось – нема кришки такої на муку, шо ж, воно розсипається, то баланди, а поляки давали там. Дак ото в котлолок чи в мисочку всиплеш жменю того хліба да й їли, бо шо ж, уже голодні. Своє ж вишло. А раз в якомусь городі останувили, дак – обід значить. Наші вагони, мій був 31-ий кажись, а ше за нами були ше вагони, та, наведено, вагонів 50 було, багато, великий ешелон. Пошли ж ми. Вони ж там прямо у свої мисочки бумажняни дають. Ми йдемо, а ті вже получили, і бачимо – попід вагонами лежать оці

мисочки з цим. Ото гади вже, щоб картопля нечищена! Я тільки так у губи взяв – ну його ж не можна їсти, куди ж воно, воно й круте, тільки ж нечищена картопля, ну і то всі під вагони, під вагони з тими мисочками. Отож, може, й їли, може, як воєнопленних везли, дак ті ж шо ж, голодні, то, може, й їли. А ці нехто не той, ну куди ж його їсти. Ну а тож у Польщі, скільки там от Польщі ми їхали, то там – таки по хлібинці дали. То й і в Києві дали, я ж кажу, й ковбаси й той, ше й махорки отієї, шо чисто сокирою рубана, ше й махорки дали. То каже: “З'їв ковбасу, скурив табак і не втік дурак” (сміється).

А обписали ж, а обписали ж оці стіни, як виходили вже ми. Да нема ніде і трохи, там шо тільки нема. Оцей Василь Васильович він Чикинда, він же малював же гарно, да то тоже ж. І намалював клопа такого і жлоба: Гітлера й написав: “Слева клоп, справа жлоб”. То, кажу, щоб узнали, дак був би йому жлоб. Нема, він рано тоже умер, ось Середа цей. Їх же два було Василь Петрович, цей, знаєш, шо коло школи жив – Середа Василь Петрович, а то Василь Васильович був. Дак цей же не вернувся з Германії Петрович. Він десь на шахті, на шахті будто його прибило. Оце їх два наведено тільки, оце Василь не вернувся і Іван Бова, Гриши Бови, знаєш? Оце у Франкфурті, правильно, там оце вірш цей точний усім, там по категоріям розбили, точно як в колгоспі розбивають скот (сміється). Да. Де більших, старших – ото на заводі, на ці. А таких оце як ми – я малий ростом був, да Іван, може, трохи, да не дуже він більший був.

Ото нас по хазяйнах розкидали. І то, мене ж він брав тільки на три місяці – на жнива. А тоді мені толкує хазяйка, шо вас забирають, я вже трохи насобачився, ти вже год поробиш, то тоді вже понімаєш усе, тільки я між ними, я не балакав, да. А так ото було, я кажу, я не той. Хазяйка каже: “Ти понімаєш, а тільки не хочеш балакати!” (Сміється).

Прийшов, там два було з Харківської області, дак прийшов, Андрей там був – він десять класів кончив, він даже німецьку газету вже читав, харашо, він такий грамотний парень був, 24-го году він. А Федор був другий – це вони з одного місця: з Харківської області; дак цей не дуже так. Дак ото він прийшов, дак хазяйка йому каже, він за переводчика вже був, шо каже: “Забирають його десь на лісорозробку, – каже, – ми брали тільки на жнива його, до жнив”, ну словно жнива отбули. Він мене конем і отвіз, де брав, туди і отвіз. У брата взяв бричку щоб возом не їхати, а брат в нього багатий був, тільки така потвора була. Уже ж таке протівне: таке пузо, рука якась одна, ну каліка якась, морда якась, ше й сліпий на одно око. Було це як розкаже. До його попав Парфентій Іванов з Херсонської області уже в 44-му році, він десь і в пліну був. Бідовий парень, він у нас за батька

був. Дак оце він до брата до того попав. Ай! Це з немками як сапає, як розкаже ж їм на пальцях за цього ж, дак вони рвуть боки – сміються. Або оце їде, ото а тоді бачить, шо той, дак він йому в око той, шо він не бачить (сміється). А він же такий: як ото карикатури рисували, шо такий., ну він брат був. Бо цей, видно, в приймах був, оце де я був, менший, ні, старший він був, він старший, бо йому вже, він, наведено, таких годів, як батько наш був. Той, шкутильгав на ногу чогось, а чорт його знає чого він. Бо я ж таки вернувся до його. Тож він мене одвіз, якийсь мене взяв з собою, сіли у поїзд і поїхали, хоч би записав город той, де ми були. Привіз він той, якийсь той, я йду да шось рип-рип, рип-рип у його – я не доберу, а в його протез рука була – видно, вже одвоював. Да... І то ліфті (нерозб.), той, привіз туди, такий ліс, ну такий парк якийсь там був, бо і кладочки там були. Ото в парк привіз туди, бачу – там і французи ходять і поляки, і руськи є. Покинув він мене, значить, гуляй тут, я піду, туди пішов він. І йду, коли сидить один такий хлопець, точно такий, як я, невеликий, бачу, шо наш. Я ото присів до його, начав питать, звідкіль, з Полтавської області. Тоже ш у 43-му, разом ото ж нас як везли у 43-му році. Каже, – такий у мене хазяїн гарний був, і хазяїн привіз аж сюди. Оце він любить таке! Да. “Привіз, – каже, – мене хазяїн сюди і пошов десь”. Каже: “Вміє по руські трошки балакать, – каже, – в ту війну в плену був в Росії”. Сидимо ми, гомонимо. Коли приходить його хазяїн. І каже: “Вас, – каже, – не візьмуть, шо ви мали, там треба здорови хлопці”. Оно французи там ходять такі, як кателики, здорові, шо ж, вони їдять добре – воєнопленні. А тільки шо ж вони, у них Красний хрест, вони получають із Франції, вони лучше жили, як німці, і сигарети в їх і шо хоч. Да.

Ось перегода приходить і мій і каже, шо не візьмуть, толкує, шо не той, назад поїдем. Я ше не вірю. Прийшли ми на вокзал, він узав білет, собі і мені ж узав, дає білет, коли бачу Марбург на обороті, значить, назад, тоді я вже повірив. Да. Каже: “Сідай”. Мені ж хазяйка і на дорогу дала той бутерброд і той, і уже піджачок мені отдали мені, такий шерстяний був, ношений, ну гарний темно-синій такий, ну “Ost” же тут був пришитий. Я попоїв, ше й дві сигарети дали мені, ше й закурив. Я і курил так, ну курил уже помаленьку. Каже на тому, як загориться “Марбург”, шоб ішов сюди на те. Коли я бачу, блись – загорілось. Я пішов. Посідали ми в вагон і приїхали в Марбург. Він туди у “Артбайзан”, він отпавив, там же одмітив, видно ж, мене і повів мене на вокзал на цей, шо вже в село їхати, там цей поїзд маленький ходив: “Кукушка”. Посадив у вагон. Каже: “Знаєш, куди їхать?”. Кажу: “Знаю.” Да. І я у вечері десь у 6 часов і приїхав назад – у своє село. Десь станція так за кілометра півтора, наведено,

а може, кілометр був, села ж там невеликі. Приїхав, коли отчиняю хвіртку, коли побачили, о-о, пораділи, трудяга приїхав (сміється). Іду, розпитують, чого назад да той. Кажу: “Там треба здорових, сильних, а я, – кажу, – малий”.

А всьо равно ж забрали таки, год одробив, а як не той, а забрали до другого хазяїна у 44-му. Нема вже, нема отсюда з Росії, ну в 44-му вже наші полностью забрали, да вже всьо. А в цього ж так вийшло, шо там було так: хазяїн, хазяйка, дід і баба і це ж був син, не син, а у їх дітей, у старих, не було, вони взяли ну такого ж вихованця, ну німця з бідних. Старий був кузнецом, вивчив його кувать, ото ж і він ото робив. І він був “на броні”. Ше в 44-му, в 42-му, оці хлопці, шо бралися оце, шо з Харківської області в 42-му, дак ше коней до його водили кувать, каже: “Такий хороший”. Ну який він, як він робочий такий, як і той. Каже: “Такий хороший і закурить дає і той, балака все.” І дівчинка – 11 год чи 12 було оце – в їх. Його забирають на те – на войну ж, з броні вже, це вже в 44-му вже в началі, молодца хазяйка вмирає, оце туєї дівчинки мати. І осталися ото йому десь 70 з лишнім і бабі так само, баба здорова така – висока була. А він: така у нього задишка було і психічеський був такий. Було як розпсіхує... Колись натягали шану на це – на колесо, тож він нагрів та давай, тож я держу і хазяйка ж ця баба натягаєм, шось не получається, тут півень підойшов да як заспіва, він як замахне на його молотком, ми сміємося! (Сміється). І тож бач, нечого не помогло. Вона каже: “Ми не дамо, ми не дамо!” А я ще через дорогу, ще в другого робив два дні в тиждень. Тоже ш на броні був, а забрали його. Ну там хазяйка сама і баба, і дітей троє невеликих таких, два хлопці і дівчина. Дак я там ще на тиждень один день робив, чи два дні – два дні.

Ну поїхали ми у суботу, якраз у суботу, я знаю. Поїхали ми кліверу накосить на неділю, шоб корів годувать: у нього чотири корови було і кінь – небагато. Приїжджаєм вечором часів у шість з клевером уже. Під'їжджаємо до воріт – стоїть мотоцикл і стоїть поліцай у дворі, я думаю, ну нічого ніде і не проробив, бо наш же тож лупили раз: гуляли довго. Ось цей схвачується хазяїн і до нього: “Хайль Гітлер!” Ше з таким поздоровкався. Я отквив ворота, ото заїхав в двір. Я вже поняв, чую, лаються за мене. Чую, цей хазяїн каже: “Я тоже інвалід, мій син тоже на фронті!” А на фронті його, при мені був в відпустку в 43-му літом. І ото чую той. Я розпріг коня, завів коня, закотив у шойню, цей же – на ризиновом ходу така льогка, воза цього, скидав клевер. І він до мене підходить. “Підем, – значить, – до другого хазяїна.” Нічого не повтой... Ну шо ж як... І пішли навпростки так по-огородчиках, якраз там навпростки є стежка, не селом, він мотоцик-

ла покинув тут, а пошли туди ото, ну недалеко. Я все тільки і очі туди стояли, ну привик – год поробив, уже мені якось хоч воно тут і краще мов, а... ідемо, значить, він мені і каже: "Там хазяїн старий, хазяйка стара, дівчинка 12 год, тобі там буде краще". Ну по-німецькі, ну я вже год поробив, дак понімав же трохи. Кажу: "Мені всьо равно". О каже: "Не, тут краще буде".

Приходимо, заходимо, а тут хата так на фундаменті високо, низ такий був, високо східці униз високі. Ось цей хазяїн, бачу, дід біжить східцями і головою крутить, бачить – хлопця привіз, я вже й підріс за год. Не наравиться, бо це, думає, що він буде робить? Ага, цей хлопець уже з дому робив стільки при німцях, хто ж батько з печі не злазили, ото як з'їздили в Ковель. Все время ми з Катериною вдвох. Коли хазяйка вискакує: "Цить, бо ще й такого не буде!" Да. "Де, – значить поліцай, – де його комната буде?" Повела баба на другий поверх. "О, дивись, – каже, – хіба як у того?" На другому етажі, де молоді спали, де молоді жили. Дві кроваті стоїть – вони ж окремо сплять. "О, дивись, – каже, свет уключив, – свет є, все..." (Сміється). І я остався. Ну вже та "переводчиця" моя за відро, пішли поливать там дерево яке. Посади. І торохтить і торохтить, вона в мене за переводчика. Старі дак мене не дуже понімають і я їх не той, а вона ото за переводчика: худенька така, ловка дівчина була. І так я ото добив.

Уже отступали німці. Чую ж той, торохтить там хазяйка вже, я не дуже устаю, бо чорт його знає, отступають да будуть і нас залигувать. І закрив на замок двері. А тоді встав – коли обозу повен двір, і вони бігають, німці ті, і коней завели в шойну – це ж вони те сіно як бережуть, а вони завели, сіно скидають. Бачу, баба ця біга, торохтить, а вони мовчать всі. Закотив я тачку значить – в мене це перве – у корів вичистить, ні, дати їсти зразу, а тоді. Я ж сюди дати їсти, а тут коні нема де й той. Ну взяв там сіна трохи їм проз той. Мішать же пізніше. Взяв тачку, вичищаю, коли як загойлить у Бог-Христа, думаю, це такі німці. А воно наші всі – власовська ця армія. Один ще з пістолетом ходить, видно начальник – командір, і баба ще одна сидить на возі, обкуталась – така довга шинеля, наша ж тоже. А чи вона медсестрою, чи чим вона там робила, трясця їх знає.

Ну я тож вичистив, пошов я: там комнатка така, шойна зразу, а тоді комнатка там ото стоїть у мене корморізка, скарня, нарізана січка вже, я всігда наріжу, щоб у мене на утро було. Коли вони там розположились – снідять ці ж. Я зайшов ото з вірейкою брать ту січку.

– "Ви рускій, да?"

Кажу: "Да."

– "Садитесь з нами кушать!"

Кажу: "Спасиба, я вже покушал." А я ще не снідав.

– "А где американцы?"

Кажу: "А кого ви питаєте? Ну ви ж знаєте, хто я такий тут, я, – кажу, – невольник тут, який же, откуда я знаю, я думав у вас питать, де, – я кажу, – ви ж фронтовики". Тоже ляпнув, уже пізніше роздумав, що я, ну нічого.

Все ото попоравсь там і кажу хазяйці: "Я, – кажу, – пошов гній розкидать." А я знаю, я ж хазяїн, хазяїн же вмер в лютому місяці. А я гній вивіз, я знаю шо. Думаю: піду з села, щоб ну чорт його знає, шо вони. Я ж бачу, шо будуть вони отступать. Пошов я, коли ще один там вийшов, а воно це ж уже март місяць, уже конаць, десь начало квітня, наведено. Ше один вийшов, да ми як полягали, сонце при той, трохи розкидали да й полягали, сонце пригріло, а американські самолёти понад кришами скрізь літають. Бачу Марбург туди, він у лісу, так кругом ліс, а він у долині, цей городок був районний. До вечора ми побули там, тоді на плечі. Бачем – із села обози пішли уже. Видно ж, од нашого села друге село 2 км вони. Бачем – обоз увесь пішов і нікого не чуть, ніде нічого. Зайшли ми в село – а не душі ніде, нічого не видно, і повивішували вже простині на другому етажі білі – вже здаються. Кажу, якби в нас оце зробив так? (Сміється). А вони, бач, і не боялися, повивішували, що здаються.

Ну прийшов, нічого, попорався, повечеряв, піду ж до хлопців. Пошов я до цього ж Іванова Порфентьева. Ми до його всі сходимось. Він самий старший між нами, йому вже було год більше тридцяти, я ж кажу, він воював, воєнопленний був, а то він якось вирвався і шо його в Германію забрали. І брат його ще був десь недалеко.

Да ще воєнопленних до нас уже перед цім за місяць пригнали чоловік 20 – наших. Дак їх же страшно дивиться. Боже, шо худюці, і один, хлопці й кажуть, він і каже: "Шось у мене, видно з желудком, шо не чога я не могу, – каже, – той". Уже ш хазяйни і їсти дають, і той, таки ж не в лагері, а не той... Ну один там себїряк, я його вже пізніше побачив, вже в Марбурзі, як ми пішли і вони прийшли пізніше. Дак той як поправився, дак страшний був: сам здоровий такий був, сибїряк сам, ше й подзьобаний трохи був, а то зробилась морда така.

Стоїмо ми там, вийшли на улицю – нема ніде нікого, самі наші хлопці. Ось жинуть воєнопленних наших. А рядом за 3 км була каменоломня, й там наші воєнопленні були. Вони там все время були, бо ми раз з хазяїном, уже хазяїна не було, а родич якийсь його, видно небож, ну уже старий – уже він не воював тоже. Я точно й не знаю, ну знаю, шо родич, ну хороший, бідний, бідний і дітей у нього багато було: три уже на фронті, каже, це й четвертого,

наверно, заберуть, ще й дві дівчат було у його. Дак ото ми були в лісу і пішки ми ходили десь у марту місяці, бо ще сніг тоді перестане. Побули ми там, заготовляли ото ж ліс там. Назад ішли, і проз цей лагер ішли ми. У мене остався окрасець хліба і сала трошки. Я: “Ну як же я вам оттой”. Пошов він якось уперед, ми минули проходну. Я бачу хлопців, обзиваюсь до їх. Да до проволоки не можна дойти: шо так навес, а шо такі клубки шо метрів чотири не можна дойти до проволоки, не можна. Я ото замотав в газету цей хліб і той, і кинув так. І воно впало на проволоку, бачу він до той. А цім замітив цей часовий, шо охраняють же – ну воєнні і кричить на мене. А хазяїн подався, він не оглядався, він же не знав, він думає, я за ним іду. Коли той, каже шо, шо значить кинув. Кажу: “То в мене хліба трохи осталося, ми в лісу робили да той, да.”

– “Не можна, не можна!”.

Ну ладно. Бачу – той оглянувся, коли вернувся іде, іде, а мене отпустив цей уже, ну, значить, іди, дак я й пошов. Він каже: “А шо таке, чоґо це він тебе за той?” “Да, – кажу, я не кажу, шо кинув же хліба, – да, – кажу, – сказав, шо балакати не можна, а ми балакали”.

Дак ото ці воєнноплєнні. Гнали їх десь хтозна куди. Дак уже вони уже до нас підскакують, побачили, шо це ж свої стоять, то закурить. І вже їм ці нічоґо не кажуть часові, шо гнали їх, ці воєнні ж. Ну будто таке я чув, шо, бо вони тоґе були там у лагері – там у Марбурґі. Десь вони їх у ліс завели і ото покидали оружіє і кажуть: “Шо хочте, – німці, – те й з нами й робіть, оце ми вас дальше не жинемо.” Бо ну куди вони їх уже, як утром американські танки вже пошли. Дак ото вони так.

А я ото чую утром, ото ж ми розійшлися по домам, часів до десяти ми погуляли, німців неґде ж нема нічоґо. І той... Утром чую ревище таке. Гука хазяйка: “Ти чуєш, шо той?” Кажу: “Чую, хай, – кажу, – ідіть слухайте.” Я отквив, вийшов. Так з улочки як вийти, а так центральна дорога йде і видно. Бачу: танка одна за однією, одна за однією. А тут у мене перед окном ставочок такий був, видно, спеціально для пожарних, там і рибка була, такий невеликий, може, десь метрів десять на п'ять, ні, не на п'ять, менший, метрів на чотири. Бачу – пожарна машина стоїть – ота шо качать. Тільки ж там здорові такі: чотири чоловіки з одної сторони і з другої чотири, у нас по два. І бачу – і шланг прокладений через наш двір, через огородчика, а то великий хазяїн був рядом. І вони то їхали і пухкали і одному снаряд попав у шойну – зайнялось сіно, ну, затушило. І ми ото вийшли, коли!. Дак ми всі повиходили на дорогу ото. То ідуть бронітранспортьори, танки, а ми стоїмо. Ну хто стоїть? Руські, поляки, французи, німців нема, американці тільки дивляться. Ну правда, як який ото кине шо-нібудь там: сигарети кидають, галети у пачках, ото так.

І ми десь на третій день, наверно, й пішли, покидали. Він ходить, дзвонить, там же ото там цей. Чи і у вас так було, чи ні? Оцей, шо загадує, так як у нас виконавець, а там оце ж він на куток прийшов, подзвонив, то вже знають, хто в окно, хто виходить на улицу і слуха, шо він буде казати. Так ото ж казав, шо і будете по 8 часов робить, і виходні будуть, так шо б оставались. Думаю: еґе. Пошли пішком до Марбурґа.

Ну тут же, поки небаґато було, то там. А то ж підходять і підходять. Ну там якісь, мабуть, фабрика сапожна була, бо там була така і ці підметки такі разні. А навезли сапоґ: така як хата, тоді тюки, такі разні. Чорт його знає, чи то воно з убитих, чи шо. А сапоґи і наші, і німецькі, ото шукають хлопці вже: найшов одного гарного і другого шукає – пару шо б підібрати. А в тюках наші шенеля були, нові даґі, оці будьновки були нові наші. Такі тюки, шо не можна підняти було – понавозили. Дак ми ото там, ну, зданіє якесь там, дак ми ото зданіє ночували. Американці охраняли.

Ось сидимо раз. Це ми були втрьох з одного села: Я, Василь Куниця і це Іван Плескач, бо то ми зустрічали, дак уже пізніше, уже як на нашу зону переїхали, а це ми на американській були, тут баґато ми зустріли. Коли одна заходить з чемоданом: “Хто тут з Київської області?”

– Ми, – кажу.

– А ви з району з якого?

– З Переяславського.

– А село ж яке?

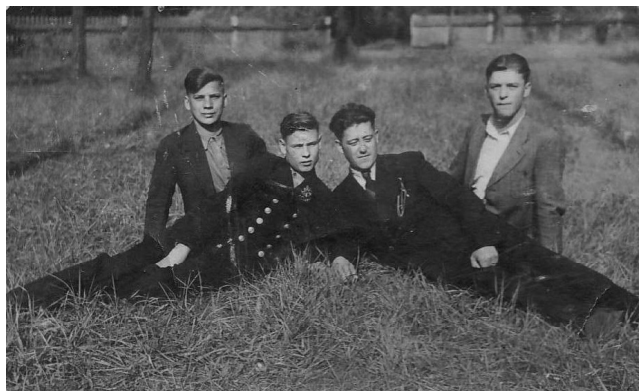
Кажем: “Стовп'яґи”.

– “А я з Малої Каратулі”. Галька там така була. Вона ше, наверно, жива і зараз. Бо я колісь, ми їздили в Каратуль чоґось, це в рибколґоспі робив, чи рибу оту ту туюку возили, чи шо. І то бригадир там був. Кажу: “Міцкевич Галька є тут?” Каже: “Є, вона не замужу, – каже, – дівчина у єї є”. Ну я не знаю, вона не з Германії, вона тут, видно, уже. Вона 23-го году. Ось поїдем, заїдем. Сів же бригадир той з нами, заїхали, коли десь дома нема. Чи в магазин пошла, чи де? Так я її й не бачив. Каратульців бачив на базарі, дак тоґе питав. Кажуть: “Єсть вона, живе вона сама з дочкою”. І дем'янських було три дівчат – це в американській зоні ше ми їх нашли. Одна часто я в базарі був. Вона замітна чорна така чорнява красива, а то дві таких русявих – не знаю, не бачив. З Ковалина, це вже як на нашу зону переїхали, дак одну стрів, тоґе з Ковалина. Карточка у мене її була. Будто я оце їздив в млин, колісь це ще не було тут млинів, дак питав діда того ковалинського. Каже: “Вмерла, нема, вона, – каже, – в Києві робила десь чи на кирпичному чи шо, – і каже, – вмерла”. Да були діла.

М.Я.: – Ви розказували, за щось Вас покарали, чи Ви десь гуляли?

М.Л.: – А-а. Нам до восьми, до дев'яти часів можна було гулять. Ну це ми де гуляємо? В оціх, що в великих хазяїнів роблять. Оце з Харківської області Андрей був. Дак у їх комнати були на тому, на корівнику, чи на корівнику, чи на той, на другому етажі: гарні комнати були. І ми ж ото ж байдуже, коли ж оце ж уже в кінці 44-го, дак уже нам тільки до восьми часів можна було. А ми ж не знали, трясця їх знає. Сидимо ми, ну що ж там ми: ну в карт грали, ну що ж там робить, п'янствувати же не будем, бо горілки нема. А так зберемось чоловік чотири. А там дві комнати; одна комната – там сім'я жила: батько, матір і дочка. Аж із Смоленська. Як вони? Чи Смоленськ був зайнятий, видно? Да. Стари вже, вони стари, а дівчина молода – Настя тоже. Настка її звали.

Сидимо, коли ось заходять два поліцаї. Ну то переписали, де хто робить, де кого хазяїн, а тоді “пішов додому”. Ми ж толкуєм, що ми кажем... Каже: “Тільки до восьми часів вам гулять”. А ми ж не знали. Ну пошов. Ото тільки виходим, а вони стоять же так на дверях: так каредорчик, а тоді спуск униз так, по східцях. Ото один той, а

На фото остарбайтери в Німеччині (крайній зліва Михайло Литвиненко)

тоді я за ним, і він зразу мене отсюди во таки ж оці різові такі ті. Да як ударив, я зразу отак руками затулився. Він разів три таки той... Я бігом, там що на ноги ударяй, не той, а тікай швидше, то менш попаде. В мене й картуз і спав там на східцях. Я вискочив за дом, вискочив і став. Думаю, що ж картуз треба забрать. Стою, стою, коли чую – вони повиходили вже, коли чую – мотоцикли позаводили і поїхали. Дак я тоді зайшов, забрав картуз. Кажу: “Ану, Андрей, давай подивимось”. Дак тут були ті, на шії ні, бо я зразу шию затулився і бігом. Дак ото попало раз.

М.Я.: – А ви казали, що зустрічалися чи десь недалеко був Хмельницький?

М.Л.: – Який Хмельницький?

М.Я.: – Чи, ну якийсь стовп'язький?

М.Л.: – А-а, Дмитренко. Дак це я в городі з ним зустрівся, як їздив.

М.Я.: – Дак це з ким?

М.Л.: – А-а?

М.Я.: – З ким Ви зустрілися?

М.Л.: – Дак це Дмитренко, Альоша його звать. З Гречаників він сам. Нема його, він умер уже.

М.Я.: – Яку ви роботу там переважно виконували?

М.Л.: – Ну яку, яка в селі. Таку сільську роботу: і орали, і садили, і сапали, і копали й картоплю, й буряки й, ну все.

М.Я.: – На рівні з німцями? На рівні з німцями, так?

М.Л.: – Да. Ну багати ж да не робили, а наймити. А ці бідні дак: у його три гектари землі було – і в першого, і в другого. Це я робив, дак три гектари землі і чотири корови було. Дак у цього кінь був, дак ото на коні їздив. А ці ж коров'ячі, на коровах же все робили і орали...

М.Я.: – А харчувалися чим?

М.Л.: – Харчувалися разом з ними, разом. Там я окремо в цього в першого був, бо там же сім'я. А тут оце в другого був, дак що ж тут: дід, баба і дівчина. Рядом сідаєм за стіл, однакове їли, що вони, що я. І в поле йду то дають же – “фрішцік”. Дак же літом дак п'ять разів їсти дають: утром, у десять часів фрішцік, у час десь обід, десь часів у чотири кофе тоже я, фрішцік і вечеря. Ну а зімою то уже конешно – три рази.

М.Я.: – Ви кажете – в перших Ви окремо, да? Окремо харчувалися. В першого. Дак вони вам що давали, так само як і ці?

М.Л.: – Так само. Ну рядом отак їхній стіл, а отка окремо в мене столик. Те саме.

М.Я.: – Вам шось платили?

М.Л.: – Я не знаю, в другого – нехто, а цей перший мені 25 марок платив у місяць. Тільки що ж. Вона оце хазяйка: “Оце дивися – це твої гроші, ось 25”. За їх же нічого не купиш, нічого. Все ж по карточках було. Ну ото в карт грали, нічого ж не купиш. Ну це ж добре, до бач, вони ж таки розчитались.

А наші. Год ми проробили на монтажі – ідіоти! Дак вони що зачислили в армію. Ну на нашій зоні, як ми з американської переїхали. Малость додому нам і вещи вже здали все – пішком значить, пішком. Зразу вийшло десь тисяч вісім дівчат первих витой. Нас дванадцять тисяч було оце, як з американської зони, у цьому в городку. Город военний був, бо льотчики, видно, там були. Дома п'ятиетажні, гаражі здорові такі, ше й самольоти там були. Дак ми зразу оборуудували собі і як у дома зайшли і комнату все. Коли всьо, дівчат у дома, а нас у гаражі. Самольоти повикачували, ну літо – тепло. Дак ми, у нас палатка була, десь хлопці достали. Дак ми втрюх: оце Василь, я і Іван. Іван десь подушок дві взяв – вициганив у їх. Да ото ж, видно, в німців понабирали. Дак ото ми там у палатці і жили. І то дівчат вигнали пішки. І ми здали вещи вже, пообшивали, попідписували всі ото. Да там і верей таких. У другого дак до чорта понабирали ж разом. Дак

куди там набірають? Як американці, як у лагері тоже було десь тисяч п'ять чи більше, нас при американцях були в лагері. Лагер там, де гітлеровці заанімалися, не такі байраки з клопами, а тамки і не обгороджені – гарні були. Ну отаки хлопчачки заанімалися – ше в армію не той, гітлеровці їх звали, да. Дак там як нагнали машин, американці як нас вивозили до вокзалу – страшне. Загрузилися там, є же барахла понабірали шо: двадцять чоловік і всьо, нічого не кажуть, хватить, то хватить. А як погрузилися і ще на дорогу їсти дали ну ці ж американці, ну тоже у ці вагони ж тільки не криті, а такі. Не платформи, а такі полувагони без криші, а були з кришами, там яких попало – ну літо, тепло. Як висадилися на нашу зону, да пішечки кілометрів десять. І жара, це ж іюнь місяць був: май і іюнь, ну іюнь місяць, кажись, на нашу зону переїхали. Сидять хлопці, уже викидають де хуже, а немці забирають, ото так. Ну жара і по жарі, шо ти понесеш? Ну кілометрів десять пішки йшли. І то такий лагерок, ліс, таке воно – нема не домів, нечого так ото. Солдати наші ходять, уже ш бачим, шо на їх страшно дивиться: грязні – такі ж, оце обмундирування це аж блистить. Ну провоювали стільки ж. Дак ото й нас здали ж той, коли приказ. П'ять тисяч нас хлопців. Давай назад отдали нам і вещи, все, і на демонтаж. Електростанцію одну, десь Черновіци город, Черновіци, бо вона здорова – вторая в мирі була теплова електростанція. В 44-му пущена в ход була, а в 45-му начали розбирать. Там шістнадцять труб стояли такі, як ті. Дак їм покинули стару котельню. А там двадцять чотири турбіни було оце в цій: теплова електростанція топилась оцім бурим угльом, оце шо з його брикет роблять, открити шахти і ото, дак ото.

М.Я.: – *В якому це, Ви кажете, місці були?*

М.Л.: – Га?

М.Я.: – *В якому місці ця електростанція була?*

М.Л.: – Черновіци город, город Черновіци. Який же це там район, чорт його знає?

М.Я.: – *Це Німеччина чи Чехословаччина?*

М.Л.: – Німеччина. Ми все время, це тільки начали, а тоді ж переїжджали скрізь, деякі брикетну фабрику одну розібрали, переїхали німці, значить... Я оце за цю електростанцію. Ми два місяці її розібрали. Там кладовище з наших зробили, багато побило. Тоже таких офіцерів, шо придурків нагнали: “Ти туди лізь, ти туди”. Дев'ять етажов і зразу все начали розбирать. Було мене колись по тальку пошли, дак я як пошов, дак не можна – і гайки, і болти летять. Кажу: “Я більш не піду”. Ото та талька, шо піднімають, опускати тоді. Дак кажу – ні.

І шо ж ви думаете, не той, два раза кормили, дванадцять часов робили, шутка. І це вже строєм на роботу, з роботи, уже строєм. А спецовки неякої, у своєму робили, те шо ото понатой. І не

копійки. Он, он як. Немци три рази заплатили, а то гади робили по дванадцять часов. І щитай ми тільки перву електростанцію, а тоді отой міст, шо шахту откритую робить, – там були на прориві, розібрали, добирали вже його. Та й я ж кажу, брикетний і целлолозний завод. Ми в часть попали вже... Це ж сказали, електростанцію розберуть – і додому. Розібрали, даке зданіє розвалили: там отаки балки жилізні страшні і це ж дев'ять етажів – шутка? І значить, часть у Ригу, часть під Москву і часть на Урал оце цю електростанцію забрали. А їм дві турбіни покинули – стару котельню. І так само брикетний завод.

Німці йдуть на роботу, наші виставали з вечора пости, німці на роботу йдуть, не пускають. Ми приїжджаем з ключами, з молотками, з зубилами, з сварками і давай. (*Сміється*). Дак вони Жукову жалілися, ну нічого не помогло. Шо ж Жуков, це ж він тоді окупаційними військами командував.

Ми в часть попали аж зімою: в грудні, навроно. Малось же додому, як електростанцію розібрали. Посадили ж у вагони все. Покачали, покачали, тоже ш у товарняки ці. Покачали, устаєм утром, на тому самому місці. Вигружайсь. Молодощ оця, ну такі года, там, може, хто старик або, може, інвалід, ну стариків там мало було. І всьо, дівчат у дома, а нас у гаражі. І нас 26 чи 28 чоловік забрали охранять один завод – це воно вже як часть. “11-ий отдельний трофейний батальйон” – оце ж він так і звався. Дак там оце шо його звали “самольот-снаряд”, такий шо випускав Фау айн, Фау цвай, ото там випускали, і самолюот шо знимається без розбігу, ну воно ж і називається “самольот-снаряд”. Нас ото був розібраний завод, і нас ото туди направили охранять. Значить, начальник караула, розводящий і всьо – три сержанти старослужащих – оце було, і лійтенант, дак ми його не бачили. Він машину десь украв, десь, такий був отряха. Колись приїжджав раз і більш його й не бачили. Десь за ним і німці гонились, він тікав, і машину розбив – тоже був отряха. Ми ото там були десь до грудня місяця, навроно. Ну охраняли так ми ж у своєму, тільки ж того, шо оружіє дали, а у своєму ж, автомати тільки дали, а... В мене десь і фотокарточка була, в піджачку, ну пілотка була. Оце отстоїмо, а тоді ідемо гулять у кіно або у ці, то з німцями гуляли, да. А тоді уже в часть переїхали. Ну в часть, тоже ш по тому на демонтажі возили – на прорив. До туди, до туди. А то кудись погнали нас чоловік двадцять, да кожному ото штук двадцять німців, щоб грузили жилізятча, вагони грузили. А тоді ж розїхались ми по командировках, пошти вся часть розїхалась. Хто в Росію їде, це ж ешелон нагрузили, ото 50 вагонів і ото теплушка і пошов. І нас ото чотири чоловіки, ми це на целлолоідному заводі, це там ото все оборудованіє погрузили, і нас чотири чоловіки (це в грудні

місяці) на Балтійське море на кораблі грузить – порт Штетін. Штетін – це польський город, там німці жили, а це вже поляки, бо ходили на базар туди, да. І ми ото чотири чоловіки. І нас як загнали в Берлін у тупік, да ми дві неділі стояли. Хто б мені тоді сказав, що я у Берліні буду Новий год зустрічат. І ми 46-ий год зустрічали в Берліні, в нашому вагоні. Три ешелони стояли, ну в нашому гуляли. Ну з двох там тільки були, а то в нас там з того не були. Йолку нам німки привезли, принесли – таку гарну, невелику таку, ящик пива, літру спирту. Ну а продукти ми получали, то з часті набрали, а тоді уже не їздили у часть, бо далеко. А ми в Берліні получали. Там, де наша комендатура, якраз такий був не дуже розбитий, цей був, ну дома такі не дуже, квартал такий був не дуже розбитий. Дак ото там наша комендатура була, і ми продукти получали там. І німцям там хліб давали по карточках же. Дак їм дають білий, а нам чорний. Дак вони ото з рук вириває, щоб помінять, ну шо ж білий він же той... поліцаї їхні ганяють їх, а вони нічого. В военторзі ж поставили тоже халуя, щоб у военторг не заходили. Заходиш, дак він: “Тільки для офіцерів”, уже вигавкався, щоб для офіцерів тільки военторг, а таким не можна. Ну шо там: папіроси, там таке, пагони там разне, там й не чорта не було. Дак ми ото Новий год зустрічали в Берліні. Ше й салют давали. У дванадцять часов як повиходили да з винтовок смалили хлопці. І ми більше місяця були в командировці. Я знаю, приїхали вже на день армії – це у лютому, 23-го, присягу приймали аж 23-го, в лютому місяці уже в 46-му році. Да обмотали Германію, особинно восточну, це де тільки, щоб усі города писав, дак... А це ж на Ельбі ми, нас переводили через річку. Вас не переводили через річку, ні? А оце ж зустріча на Ельбі, де наші з американцями стрігались. Оце нас переводили пачками по п'ятдесят душ, ото пачками, пачками. І там коло Ельби ми й були, ше й контррозвідку там проходили всі. Ше й дураки пішли були купатся в Ельбу – ото нічого було робить. А вона ж бистра така, страшна. І так рядом міст зорваний був, і ми пішли оце, свої хлопці. Ше й по куцах й бити були. Це шо ж, ну іюнь місяць був. Да ше попливли, думали: давай на ту сторону! Ну чого, чого? Дак це ж не купалися стільки, хоч плавать же вміли, а це ж не купалися уже три годи чи більше. Дак ми до половини допливли, а тоді кажу: “Давай хлопці назад, не валяйте дурака”. Да ото я уже в залив ото шо отак закручує, уже перевернувсь догори да давай той. Дак до, наведено, з кілометр до одежи йшли. Так нас однесло. Кажу: “А що, купалися?”. А тоді як напала короста. Бо пошли до доктора, каже: “Шо, у дівчат понабирались?” Кажу: “У яких дівчат, купалися, – кажу, – в Ельбі осьо”. А вода ж грязна така, вона ж така би-

стра річка така. Да вона й неширока: як гарний Трубіж, ну ширша за Трубіж. Ну а тільки бистра така, за Дніпро бистріша. Ото зустріча на Ельбі.

М.Я.: – Дак Ви так в армії і служили із самої Німеччини, скільки тут років?

М.Л.: – Да. Не, в 46-ий на 47-ий у грудні місяці переїхали сюди, у Новоросійську я дослужував. Ше в Новоросійську пошти дві годи. Аж у грудні місяці ми переїхали.

М.Я.: – А вашої згоди питали на те, чи ви хочете служити, чи ні? Чи ви хочете додому їхати?

М.Л.: – Ага, тоді не питали.

М.Я.: – А Ви кажете, шо як у німців були, то собирились з хлопцями разом з другими, і шо гуляли самі самі. А ви тікати не думали?

М.Л.: – Куди ж тікати, куди з Германії втічеш?

М.Я.: – Ви кажете, шо хазяїни вас не обіжали. А інші хазяїни обіжали? Ви не чули ви такого?

М.Л.: – Да ні, оце тут де я був, ніхто не обіжався.

М.Я.: – А Ви кажете, вам прислали якусь бумажку перед тим, як їхати у Німеччину. Чи принесли чи прислали, ну, визов?

М.Л.: – Це воно от сільради.

М.Я.: – Дак а ви не думали якось щоб не піти, або втікти кудись?

М.Л.: – Дак як же ховалися зразу, поки не той. Тоді ж облави були да ховалися, а тоді рознесли бумаги і всьо. Якщо не підеш, до по годах. 26-ий год у нас не брали. Оце, а то 22-ий, 23-ий, яки дома були – усі ті года забрали. Ну 22-ий же воював, а були такі, шо з плену поприходили.

М.Я.: – А договориться з поліцаями можна було? Поліцаї ж свої були в селі.

М.Л.: – Дак свої хужі були за німців, яки ж вони гарні були. Вони хужі за німців були.

М.Я.: – Це Ви в Німеччину попали в 43-му вже літом.

М.Л.: – В травні місяці.

М.Я.: – В травні місяці, да? Дак Ви із домом не листувались? Додому листи не одсилали?

М.Л.: – Чого, присилав я додому.

М.Я.: – З Німеччини, да?

М.Л.: – Да.

М.Я.: – А з дому вам листи доходили?

М.Г.: – Я не знаю, наведено, одно тільки. А тоді ж я не знав, да пишу додому. А ни той, вертаються да другий адрес треба. Який же другий адрес? Коли ж послідне написав, коли Київ перекреслили красним карандашом. А він уже був забратий, Київ. Ото так. Нас же навесні, а осінню наші вже зайшли.

Дата запису інтерв'ю: 10 лютого 2008 р.

Запис та транскрипція: Микола Ярмоленко

ПОЕТИЧНА ТВОРЧИСТЬ ОСТАРБАЙТЕРІВ

У даному розділі представлено зразки поетичної творчості остарбайтерів з України, складені ними впродовж їх перебування на примусових роботах у Рейху. До нього увійшли чотири збірки поетичних творів жінок-остарбайтерів з Переяслав-Хмельницького району Київської області: Галини Федотівни Коржик, Галини Максимівни Даценко, Оксани Лазарівни Довгаль та Варвари Василівни Грицан (Комісарик). Час їх написання з 1943 по 1945 рр., що підтверджується датами, проставленими на оригіналах рукописів, та засвідчується змістом самих поезій. Поезії Галини Коржик (с. Пологийненки), Марії Лесик та Варвари Грицан (с. Циблі) є авторськими. Форма та зміст двох інших збірок змушують говорити про компілятивний характер більшості представлених у них творів.

Окремо характеризуючи представлені нижче зразки поетичної творчості варто вказати наступне:

1) «Із життя в Німеччині».

Вірші Галини Коржик

Збірка з 13 поезій, написаних авторкою під час перебування у німецькому місті Брондао протягом травня 1943 – березень 1945 рр., являє собою учнівський зошит із записаними до нього у хронологічній послідовності віршами. Рукопис передано до відділу фондів колекції НІЕЗ «Переяслав».

2) «Пісеньник М. Кравченко»

Даний рукопис належав мешканці с. Шевченкового Переяслав-Хмельницького району Г.М. Даценко. Відомо, що вона перебувала на примусових роботах разом з односельчанкою Анастасією Йосипівною Кравченко. У кінці пісеньника міститься дата і підпис: 7. II. 45 р. М. Кравченко. Однак у даному випадку ініціали імені не співпадають, через що питання авторства цих записів залишається відкритим. Оригінал пісеньника було передано до виставкової експозиції музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» родичами Г.М. Даценко. За своєю структурою він являє собою збірку поетичних творів, до якої було вміщено пісні та вірші. Основним лейтмотивом у них виступає складна доля людей, вивезених на примусові роботи в Рейх, туга за Батьківщиною, рідними тощо. Частина з них є співзвучною з відомими на той час поетичними творами – зразками народної поетичної творчості, т.з. «блатного» фольклору поч. ХХ ст. («Лейся песня по баракам» “Пісня лагерь” та ін.). Дана збірка містить також декілька віршів, складених російською мовою, у яких висвітлюється тема кохання, зради, романтичних

стосунків між чоловіком та жінкою. Водночас у пісеньнику містяться записи з роз'ясненням основних правил гадання на картах.

3) «Аркуші з поезією жительки с. Ковалин Оксани Лазарівни Довгаль»

Багато спільних моментів з описаною вище збіркою можна відзначити і стосовно аркушів із записаними на них віршами, що належали мешканці с. Ковалина Переяслав-Хмельницького району О.Л. Довгаль. Зазначимо, що так само, як і в «Пісеньнику М. Кравченко», дані твори не позбавлені ознак наслідування та дублювання зразків уже існуючих поезій, при цьому деякі з них містять ознаки перекладу з російської українською мовою: «Письмо мамі», «Мама», «Путь в Германию», «Горить свіча» та ін.¹

Аналіз двох останніх збірок доводить, що вміщені в них вірші, принаймні значна їх частина, не є суто авторськими, а записані зі слів або ж по пам'яті, а відтак являють собою переписи.

Слід вказати, що охарактеризовані збірки не публікуються в первинному, оригінальному вигляді. Редакторами свідомо не було включено до блоку зразки тих поезій, що не відображають теми примусової праці населення, вивезеного з окупованих територій.

Під час підготовки до публікації цих творів загалом було збережено стиль та мову оригіналів. Однак стосовно окремих текстів поезій редакторами було здійснено певну корекцію. В основному це стосується знаків пунктуації. Вибірково виправлялися деякі орфографічні помилки та відверті стилістичні огріхи. У цілому тексти поезій, що публікуються, зберегли свою автентичність та притаманну їм специфіку.

4) «Альбом на згадку подрузі-сестриці Марусі Василівній»

Останню добірку зразків віршованої творчості, що увійшли до загального блоку поетичних творів колишніх остарбайтерів з Переяславщини становлять 11 авторських поезій написаних уродженкою села Циблі (нині затоплене водами Канівського водосховища) Грицан (Комісарик) Варварою Василівною (1920–1991). У 1943 р. її разом з Марією Василівною (Крячок) Лесик (1921–1993) було забрано до Німеччини, де нею було написано низку віршів, у яких відображено події пережиті подругами. Частина з них збереглася в оригінальних рукописах. У 1976 році деякі вірші (усього шість поезій) були переписані в окремий зошит під назвою «Альбом на згадку подрузі-сестриці Марусі Василівній» з нагоди 55-ї річниці з дня народження останньої. Загалом було

¹ Див. статтю Г. Грінченко "...Ой, в неволе дочка, в чужой стороночке": до питання щодо фольклору примусових працівників у публікаціях радянської доби у розділі "Статті та публікації".

збережено їх первинну редакцію. До публікації подано усі наявні у зазначених двох джерелах поезії з повним дотриманням авторського стилю і граматики. Редакційна правка включає лише знаки пунктуації. Оригінал творів зберігається у родині Лесиків, село Нові Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Зауважимо, що означена група джерел народної творчості становить цінний об'єкт для наукового вивчення, оскільки несе в собі важливу психоемоційну складову – інформацію про моральний стан та світосприйняття людей, що у період війни опинилися в умовах рабського примусу в чужій країні. Характер наведених нижче поетичних творів дає змогу проаналізувати окремі важливі деталі, не подані в іншого роду джерелах, розкрити мотиви та сутність поведінки людей, які потрапили в екстремальну ситуацію, оцінити рівень морального болу та страждань, що пережили примусові робітники – остарбайтери.

Галина Коржик

“ІЗ ЖИТТЯ В НІМЕЧЧИНІ”

Перша вістка

Перша вістка з України
Сьогодні прилетіла,
Сильно плакали так ми
Нема сил до діла.

Нема сили обробляти
Кляте панське поле,
А згадаю про Вкраїну
Аж в серці заколе.

Тільки й радості нам тут
Що нас тут багато,
У вихідний соберемось
Ідем в ліс гуляти.

Соберемось усі разом
Та десь посідаєм,
Поговорим про Вкраїну
Й пісні заспіаєм.

Заспіаєм про Вкраїну
Й вишневий садочок,
І згадаєм як матері
Виглядають дочок.

Дожидайся люба, мамо,
Доля усміхнеться,
Тоді твоя доня
Додому вернеться.

Подрузі Мані!

Живи поки вдома
Поки коло мами,
Хоч ти милая подруга
Пожурись за нами.

Усі твої подруги
У чужому краю,
Я тебе милая подруго
Часто вспоминаю.

Як гуляли колись разом
Та як працювали,
І як жили коло мами
Горенька не знали.

А тепер як трудно
Тут панам годити,
І чужее діло
День-у-день робити.

Важко працювати
На чужому полі,
А ще важче коли знаєш,
Що ти у неволі.

Так живи ж і утішайся
Коли маєш трохи волі,
І ніколи тобі не бажаю
Нещасної долі.

Тобі свого щастя
Не можу бажати,
Лучче б цього щастя
Нікому не знати.

20 / VI – 43 р. Німеччина. Брондао

Пісьма з дому

Ой, тільки і радості
В чужім краю маю,
Що із дому откриточки
Часто получаю.

Що мене там дома
Теж не забувають,
І частенько відкриточки
Мені посилають.

Ось сьогодні тоже
Два листи я маю,
Не знаю, що пишуть
Зараз прочитаю.

Начинаю тихо
Я листа читати,

За сльозами я не бачу
Із чого почати.

Ось писать листочок
Братік починає,
Мені на чужині
Він щастя бажає.

Пише, що матуся
За мною скучає,
Яке моє тут життя
Вона там не знає.

Милая матуся,
Не треба і знати,
Як довелось на чужині
Дочці горювати.

Що пізно лягати
І рано вставати,
Та все задля пана
Тяжко працювати.

І за все це дяка
Від нашого пана,
Невеличкий кусок хліба
І суп препоганий.

Но нічого,
Може це минеться,
Може коли і до мене
Доля усміхнеться.

12 / VII – 43 р. Германія. Брондао

Каторжна робота

Про каторжну роботу
Колись мало знала,
Від старих я трохи чула
І в книжках читала.

Аж ось довелось
Самій працювати,
У проклятій Німеччині
Каторгу відбувати.

О, боже, як тяжко
Цим німцям годити,
І важку роботу
Дівчатам робити.

Ось тиждень як стоїм
В воді по коліна,
Ой, як уже нам робота
Оця надоїла.

Нікому змінити
Іще й пожаліти,
Нема в нас тут батька
Чужі ми тут діти.

Уже тиждень чистим
Прокляті канави,
Ще й наглядач, як собака,
Гавкає над нами.

Щоб скоріше працювали
Та не розмовляли,
Та щоб краще викидали
Всю грязь із канави.

Ой як не хочеться утром
У воду ставати,
Лучче б на той світ
Лучче б помирати.

Но ми мусимо коритись
Така наша доля,
А чи діждем того часу
Що будемо вдома.

20 / VII – 43 р. Германія, Брондао

Туга в серці

Чому туга в моїм серці
Може по Україні?
Може тому, що недобре
Жити на чужині?

Пригадую про Україну
З степами, полями,
Своє село рідне
З густими садами.

В селі моїм ріднім
Сади зеленіють,
А поміж садами
Все хати біліють.

Пригадую своїх рідних
Свою добру маму,
Певно плаче бідна
Із горя за нами.

На війні десь згинув батько
І мене забрали,
Що робити мамі
З малими синами?

Мені жити тут недобре
У лихого пана,
Лягаємо спати пізно
А встаємо рано.

Все робота і робота
Без кінця і краю,
Коли ж то я відпочину
І що я згадаю?

Пройдуть роки молодії
Згадать нічим буде,
Коли ж цьому безталанню
Той кінець прибуде.

22 / VII – 43 р. Брондао

Про себе

Ой, горе як тяжко
Тут жити мені,
Далеко від роду
В чужій стороні.

Кругом чужі люди
Сама, як билина.
Непривітна чужа хата
І чужа родина.

Часто приходиться
Дуже горювати,
Нікому допомогти
І пораду дати.

Десь у мене є
Рідна хата, мати,
Брати в мене є
Є кого згадати.

Я про їх ніколи
Тут не забуваю.
Хай вони про мене
Інколи згадають.

Тяжко на чужині
Одинокій жити.
Ой, як мені бути
Що мені робити?

27 / VII – 43 р. Германія, Брондао

Думки про минуле

Із жалем часто споминаю
Молоді роки, що пройшли,
І перші дні кохання
Що швидко щастя пронесли.

Усе так швидко проминуло,
Неначе уві сні,
Але і досі як і справді
Усе вважається мені.

Я бачу хату ту веселу,
Де гулянка була,
Усі подруги мої любі
Між ними я сама.

Як діждемо неділі,
Який же радісний той день
Танцюємо, гуляєм
Співаєм весело пісень.

Вже ясний день ізходить
І тепле сонечко заходить,
Додому швидко поспішаєм
І дещо мамі помагаєм.

А тільки трошки із темніє
До гурту серце мліє,
Там весело проходить час
Отак колись було у нас.

А тепер я все сумую
І на душі моїй печаль,
Проходять роки молодії
А за минулим так жаль.

Але найдужче я страдаю
Тому, що не дома,
Бо нам на чужині
Нещаслива доля.

23 / VIII – 43 р. Германія, Брондао

Нема долі

За вікнами вітер
Сумно завиває,
А я сиджу і думаю
Доленьки немає.

Нема щастя, нема долі
Така я вродилась,
Від рідної родиноньки
Далеко відбилась.

На чужину я попала
І маю тут жити,
І без щастя у неволі
Цим панам годити.

І сьогодні у неділю
Я волі не маю,
То стіраю, то латаю,
А все ж не гуляю.

Аж над вечір вільну
Хвилину я маю,

Сяду коло столу
Домівку згадаю.

Як там моя мама,
Дома проживає,
Тепер там вже краще
Там влада нова.

Вільна мама, вільні брати,
Цього я й бажала,
Щоб родина моя люба
Вільно проживала.

Прийшли брати рідні
І катів нагнали,
Цю радісну звістку
Ми тут уже взнали.

20 / XI – 43 р. Германія, Брондао

Одинока

Минуло літо у роботі
Минула і зима,
А радості для мене
Не було і нема.

Місяць проходить,
І рік летить,
Ніхто не розважить
І серденько болить.

Хіба кому діло,
Що ж, нехай щемить,
Бо чужее лихо
Нікому не болить.

Ніхто не пожаліє,
Тую сиротину,
Ніхто не пригорне
В лихую годину.

Хіба кому діло
До чужого лиха.
І кожен сміється
Над сиротою стиха.

20 / I – 44 р. Германія, Брондао

Моя доля

Як стиглий колос
До низу вітер нахилиє,
Так доленька моя нещасна
І стан, і плечі притискає.

Я не можу тут зітхнути
На повнії груди.
Усім мусиш тут коритись
Нехороші, чужі люди.

Для нас вони тут ніколи
Добра не бажають,
Годують препогано,
Робить добре вимагають.

Вітер тихо-тихесенько
Із колосом розмовляє,
А в моєї долі нещасної
Голосу немає.

Озовися моя люба доле,
Скажи мені правду щиру,
Коли ярмо ще ізкину
І долину в любов Україну.

21 / I – 44 року. Німеччина, Брондао

Як нам суп варять

Що на нашій же на кухні
Пара закурилась,
Для робочих тих, що з остом
Картопля варилась.

Вже картопля зварилась
Німки висипають,
І на дівчат-українок
Тут вони гукають.

Поприходили дівчата
Нумо працювати,
Цю картоплю у лушпинах
Нумо обчищати.

Почистили всю живенько
У ванну ізклали,
Це на завтра вже обід
І вечерю зготували.

Із цієї нам картоплі
Завтра обід буде,
Й на вечерю таж картопля
Кращої не буде.

У нас німки-чепурухи
На кухні працюють,
Усю їжу нам сьогодні
На завтра готують.

Якби вони попоїли
Цього супу трошки,

Тоді б вони не варили
З кислої картошки.

Цей суп препоганий,
Неначе помії,
Від такого супу
Похворіли б свині.

Нам говорять їсти,
Ще й не вередувати,
Від такого супу
Добре працювати.

30 / III – 44 р.

Україно!!!

Україно, Україно,
Моя рідна нене!
Коли звістка хоч маленька
Прилине до мене,
Коли я що-небудь почую
Про свою родину,
Коли я крила матиму
І до їх долину.
Коли я побачу ріднії поля?
І нігде не пахне
Так гарно земля,
Коли я побачу пахучий трави?
Коли я побачу багаті врожаї,
Тільки на Україні побачить це легко,
Але Україна так дуже далеко.
Додай мені Боже життя ще і сили,
Щоб не лягти на чужині у темну могилу,
Щоб побачить ще хоч раз любов Україну,
Щоб робити на рідному полі
І не думати, що я у неволі.
Уже як дев'ята, мусиш спати лягати,
А о п'ятій мусиш уставати,
А о шостій уже працювати
І так дні за днями,
Тижні за тижнями
І завжди слідкує
Пригінний за нами.
Надоїв нам цей пригінний
Як собака злая,
Завжди гавкає із-заду
Завжди підганяє.

25 / XII – 44 р.

Воля

Стрепенусь як пташка
Крилами махну,
І на повні груди
Я тепер зітхну.

Діждала я щастя
Більше не бажаю,
Бо я тепер вільно
Себе почуваю.

Прийшли смілі хлопці
Смілі і здорові,
На шапках в них зірки
А самі – бідові.

Як радісно в серці,
Що й не передати
Коли ми зачули
“Тут руські солдати”

Ми повибігали,
Їх пообступали
На зірки дивились
І віри не йняли.

Вже чотири роки
Братів дожидали,
І тепер це щастя
Сьогодні зазнали.

Не маємо більше пана,
Годі їм коритись,
Ми можемо вільно
Кругом подивитись.

Не годити пану,
Собі працювати,
І за батьківщину й любов Україну
Всі сили віддати.

26 / III – 45 р. 4 години ранку, Данціг

“ПІСЕННИК М. КРАВЧЕНКО”¹

Серце

1. Чорна хмара з-за діброви
Розійшлася на Дунай.
Жду тебе я, чорнобрива,
Підемо, серце, в рідний край.
2. В цій хатині дівчинонька
Марно тратить на чужині
Молоді свої літа,
О, мій друже, мій коханий,
Серце, радісний цей час.
3. Ти навік моя, подруго,
Смерть одна розлучить нас.

¹ Оригінал пісенника зберігається у виставковій експозиції музею-діорами “Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943 року” Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”. Назви, почерковість текстів та нумерацію стовпців збережено в оригінальному вигляді.

Моя ластівко прекрасна,
Серце, радісний цей час –
4. Ти навек моя, Катюшо,
Смерть одна розлучить нас.
Добре знаю я дорогу:
Тихо варту обійдем
5. І надія вся на Бога,
Що Дунай перепливем.
Ластівко, моя прекрасна,
Серцю радісний цей час.
6. Ти навек моя, Катюшо,
Смерть одна розлучить нас.
Я журюся і не сплю,
Думаю-гадаю про [текст втрачено]
7. Тебе люблю без кінця, без краю.
Ти горнився-притулися.
Серденько кохане, і на моє серце
Дивися – які на ньому рани.

Кінець

Пісня №1

1. Що тепер зірвалася буря
Та й що наробила:
Землю з кров'ю змісила,
Воду сколотила,
2. Землю з кров'ю змісила,
Воду сколотила.
Дітей з рідними батьками
Навек розлучили.
3. Тії бурі геть вогняні
Бушують водою,
Розлучили не одного
брата із сестрою.
4. А тепер вогняна буря
Ще більше бушує,
Рідна мати вже від мене
Звістки не почує.
5. Ой ви пташки бистрі,
Вам літати легко –
Полетіте на Україну
Далеко, далеко.
6. І над моїм селом рідним
Довго політайте,
Рідним тату, мамі, сестрі, брату
Привіт передайте.
7. І розкажіть, що я зараз
У житті тяжкому.
І, мабуть, я не вернуся
Вже більше додому.
8. І скажіть: нехай мене
Уже не очікують,
Може, я зле що їм зробила,
То нехай прощають.
9. Скажіть, що болію серцем,
Страдаю душою,

Нехай спасаються,
Не плачуть за мною.
10. А може і живих немає,
Скоро прилітайте,
Щоб мене живу застали,
Мені звістку дайте.
11. Буде одна пташка сестрою,
А друга братом,
Третя рідною матінкою.
12. Знаю, мамо, що вам тяжко
Мене очікувати.
Написала б я вам пісем –
Ніким передати.
13. Пошта вже тепер не доходить,¹
Пташки не літають.
І вітри туди не віють,
Річки не протікають.
14. Занялися другим ділом
І пошти не возять.
І пташкам то не до того,
Бо тіло розносять.
15. Вітри туди не віють,
Бо газу пустили,
А річки не протікають –
Людьми загатили.
16. І так мої літа молоді
Марно пропадають,
Личко біле помарніло
І брови злиняють.
17. На що чорні брови,
Очі голубії
Стан дівочий, коли горе
Жити на чужині?
18. Сиджу сама-самісінька,
Як билина в полі,
Подумаю, та й заплачу,
Що не маю долі.
19. Маю тата, маму, сестру, брата,
Та їх не бачу.
Тільки здумаю про них,
Та гірко заплачу.
20. Ой заплачу я гірко,
Сльозами заллюся.
Ой коли я, молоденька,
Рідних побачу та й розвеселюся?

Пісня лагерьа

1. Горить лампада, в хаті тихо,
Сім'я спокійно спить,
А мати з горя і досади
Сама заплакана сидить.
2. Сидить вона, сама сумує,
Гірко сльози проливає.
Вісім місяців минуло,
А дочки й досі ще немає.

¹ Українські примусові робітники втратили можливість листуватися з рідними відразу після звільнення областей України від нацистської окупаційної влади.

3. Немає, а може і не буде,
Може і на світі вже немає?
Мені ніхто й не перекаже,
Я її ждатиму щодня.
4. А рано встану знов журюся,
Куди не гляну – скрізь сама.
Дівчата людські усі дома,
А моєї дочки [все] нема.
5. Ой доню моя мила,
Яка нещасна ти:
Зазнала горя і страждання
Серед проклятої людвиги.
6. А дочка тоже тут сумує
І гірко сльози проливає.
Вона днями і ночами
Нещасну долю проклинає[є].
7. Ой, мамо, мамо моя рідна,
Нащо на світ ти народила,
Нащо на білий світ пустила,
На муку й голод отдала?
8. А я й не думала й не снилося
В цій Германії побувати.
І на чужій землі далекій
Прийдеться з голоду вмирати.
9. Де не вийду, де не гляну –
Скрізь заводи, шахти та вартові.
І нас не випустять на волю
В чужій далекій стороні.
10. А утром рано поліцейські
На роботу нас ведуть.
Ідем ми рано на роботу,
Самого кофію дадуть.
11. Схиливши голови усі,
Бо до обіду в очах темно.
Як серед темної ночі
Прийдем додому ввечері,
Сльозами койки обіллєм,
А матері своєї рідної
Даже і виду не подаєм.¹
12. Як ляжу спати, а мені сниться
Рідна мати, батенько.
А про рідненьких братиків
Я не забуду нікогда
І в усіх дівчат одна в нас думка:
Коли прийдеться на
Україні побувати?
І на своїй рідній Україні
Про лагерь не вштовпують?
13. Бодай заводи ті погоріли,
Бодай той лагерь розвалився,
А ми б жили б на Україні
З своєю рідною сім'єю.
14. А мати й лампу потушила,
Бо зна, що дочка спить.
Про її горе і страждання
Вона не може позабачити,

Пісня 11

Ой як здумаю минуле,
Як нас виражали,
І як їхали ми сюди,
Всі люди кричали.
І оставили село ми,
Рідну Україну.
Нещасливі ми родились
В таку годину.
Я плакала і кричала:
“В Германію не поїду!”
Ой, як варить матусине серденько
Таку прокляту годину?
Настала ніч, у хаті темно,
Сім'я спокійно спить.
А мати з горя та досади
Сама заплакана сидить.
Сидить вона, сама сумує,
І гірко сльози проливає:
Багато місяців минуло,
А діток й досі ще нема.
Нема, може їх і не буде?
Може їх і на світі вже нема?
Мені ніхто не перекаже,
А я їх ждатиму щодня.
А рано встану, знов журюся
Куди не гляну – все сама.
Дівчата й хлопці людські дома,
А моїх діточок нема.
Ой, діти мої, діти милі,
Які нещасні ви у мене!
Зазнали горя і досади
В чужій далекій стороні.
А ми тоже все сумуєм
І гіркі сльози проливаєм.
Ми днями і ночами
Нещасну долю проклинаєм.
Ой мамо, мамо наша рідна,
Нащо на світ ти нас родила?
Нащо на білий світ пустила?
На муку й горе віддала?
Мені й не думалось, й не снилось
В цій Германії бувати.
І на чужій землі далекій
Прийдеться з голоду вмирати.
Куди не вийду, де не гляну –
Скрізь ліса та вартові.
І нас не випустять на волю
В чужій далекій стороні.
А утром рано на роботу
Поліцаї нас ведуть.
Ідем ми рано на роботу,
Самого кофію дають.
В очах у нас в усіх темно,
Тяжку роботу шлють робити.
Аж до двох годин дня
Вареної брукви ждем.

Кінець 2. II. 45

¹ Існувала певна цензура листування.

Прийду з роботи ввечері,
Сльозами койку обіллю.
А матір рідную свою
День і ніч я споминаю.
Як ляжу спати,
А мені сниться
Моя рідна сім'я.
А про братіка рідного
Я не забуду нікогда.
Коли буде той часочок,
Коли будем разом ми?
Ой як весело колись жилося!
Та були ще [ми] малі.
Всіх дівчат одна в нас думка:
Коли прийдеться побувати
На своїй рідній Україні?
Про лагерь не вспоминаять.
Бодай ліса ті погоріли,
Бодай той лагерь розвалився.
А ми б жили б на Україні
З сім'єю разом сміючись.
Ой! Стане тяжко, як згадаю
Про рідну Україну.
Як жаліла мене мати,
Як малу дитину.
І от на дворі тане сніг,
Припікає ясне сонце.

А мати діток дожида,
Вигляда в віконце.
Коли б скоріше нам вернуться,
Коли б минута підійшла
То ми б їхали бадьорі
Веселих пісень співаючи.
Я не плачу, не журюся
Не ходжу в намисті.
Дасть бог вернемось додому,
Будем усі вмісті.
І от цей я лист кінчаю,
Ставлю крапку й кому.
І яка це буде радість,
Як прийду додому.

Лейся песня по баракам

1. Лейся песня по баракам
Не грусти не плачь, братва.
Шухарить далеко к немцам
Нас послала всех братва.
2. Вода, брюква и морковь –
Мы и так не пропадем.
Хоч и плохо нам придется,
Но вернемся мы домой.
3. Мы всегда о нем гадали,
Где кусок большой лежит.
И на ужин торопились,
Чтоб горбушку получить.

4. И когда в подвал заскочим,
Где картофель, брюква есть,
По кусочку брюкву украдем
И не знаем как принесть.
5. По нас плетки ходят смело,
Гляди в оба не зевай,
А не то тебя огреют –
И за то не возражай.
6. А в бараке у нас драма:
Каждый день у нас концерт.
Там пропало, глянь – дерутся
Тут кричат: “Меняю вещь”.
7. Мы расскажем вам всю правду,
Как у немцев мы живем.
Хоч и плохо нам пришлось,
Но мы духом ни падем.
8. Мы не раз уж бастовали,
Не хотели брать обед,
Но нас все же заставляли
Все насильно его есть.
9. Как картофель мы украдем,
И обед хотим сварить, –
Управляющий наглянет,
Вверх ногами все летит.
10. Воскресенье как придет,
Мы гулять у лес пойдем
С полицаем нас ведут,
Никуда не удерем.
11. Тут в бараке очень грязно.
Протекает жизнь моя.
Вспоминаю дом любимый
У послушного станка.
12. Ну а если заболеешь,
И к врачу ты поспешишь –
А он скажет: “Век арбайтен!”
И не счочет говорить.
13. Очень рано на рассвете
“Ауфштейн!”, – у нас кричит.
Мы угремся в постели
И не хотим уставать.
14. Когда домой нас не отправляют,
Мы и сами убежим.
Нас не выдержат решетки,
Полицай не устрашит.
15. Лейся песня по Украине,
Здравствуй, милая моя.
Мы вернулись из неволи
Паровозом №2.

Конец 5.2.45

Пісня №13

1. Прошла зима, настало лето.
В саду цветочки зацвели.
Меня, девчонку молодую,
В немецкий лагерь увезли.

2. Горить свеча дрожащим светом,
В бараке все спокойно спят.
Вокруг бараків полицаи
Тихонько ходят, сторожат.
3. Одна девчонка молодая
Склонила голову на грудь.
Она дом, бедна, мечтала
Не может, бедная, забыть.
4. Ах, мама, мамочка родная!
Зачем на свет нас родила?
Судьбой несчастной наградила,
В "Страну культуры" отдала.
5. В "Стране культуры" нас презирают,
Негде проходу нам не дают.
Ведь нами лагерь пополняют
И русских "швайнами" зовут.
6. Ботинки ноги нам сдавили,
"Осты" нам натягли.
Ключи, решетки, полицаи
У нас свободу отняли.

Кінець 5. 2. [45.]

Пісня №15

1. Не ходить мені тією дорогою,
Не топтатъ тієї трави,
Не бачить мені більш[е] мами,
Не бачить більше краси.
2. Ой піду я шугом-лугом,
Щось у лузі кряче.
Ой то моя рідна мама
Робити не бачить.
3. Ой піду я шугом-лугом,
Щось у лісі тужить.
Ой тож моя рідна мати
За мною нездужа.
4. Виряджала мати дочку,
Як цвіли цвіточки,
Чекала мати дочку –
Опали листочки.
5. Ой, зірву я з рози квітку
Та й пущу на воду.
Пливи, пливи, з рози квітка,
Та й до мого роду.
6. Плила, плила з рози квітка
Та й стала кружиться,
Вийшла мати воду брати
Та й стала дивиться.
7. Чи ти доню заболіла,
Чи затоскувала,
Що із рози квітка
На воді зів'яла?
8. Чи ти, доню моя, уже рік лежиш,
Чи два горювала?
На чужині без родини
Та й занудьгувала.

9. Як почувеш, моя мамо,
Що я тут заляжу,
Давай, давай подруженькам
Проносить одужу.
10. Як почувеш, моя мамо,
Що я тут загину,
Бери собі чуже дитя
За рідну дитину.
11. Ой, лучше ж я, моя доню,
[Одежу] на тину розкину.
Тяжко важко наряджати
Чужую дитину.
12. Ой лучше б, моя доню,
На тину розвішу,
Чим я чужій дитиночці
Серденько потішу.

Ой гаю мій, гаю

Ой гаю мій, гаю,
Густий – не прогляну,
Чом по тобі, гаю,
Вітер не віє?
І вітер не віє,
Гілля не колише,
Тільки брат до сестри
Часті листи пише.
Сестро моя, сестро,
Сестро Українко,
Чи привикла, сестро
На краю жити?
Ой, хоч не привикла,
То треба привикати,
Коли породила
Та нещасну мати.
Мати, наша мати,
Де нам тебе взяти?
Мулярів найняти,
Матір змалювати.
Поставити матір
На божничок в хаті.
І матір спом'яну,
Назад обернуся –
Сльозами заллюся.
На бік обернуся –
Рукавом утрюся.
Вийду за ворота –
Стану, як сирота.
Ніхто не привітає,
Бо долі немає.

Кінець.

Пісня №1¹

1. Ой на горі жито,
Жито із травою,

¹ Має місце повтор назви.

- Чи не буде жалько
Вам, мамо, за мною?
2. Жалько буде, жалько,
Аж серденько в'яне.
Ой хто ж мене, доню,
До смерті догляне?
3. Кидаю вас, мамо,
На людей, на бога,
Бо мені вже стелиться
Далека дорога.
4. Покидаю, мамо,
Сестричку та брата.
І ще остається
Невесела хата.
5. Іще остається
Невесела хата.
Не будуть ходити
Хлопці та дівчата.
6. Бувайте здорові,
Мої рідні мамо!
Чи я ж не варила
Вечерять вам рано?
7. Бувайте здорові,
Мої рідні тату.
Давайте рушнички,
Які мали дати.
8. Ой хто ж мені, доню,
В хаті заспіває?
Ой хто ж мені, доню,
Сльози повтирає?
9. Соловейко, мамо,
В саду заспіває.
Буйненький вітер
Сльози повтирає.
10. Ой хто ж мені, доню,
Ложечки поміє?
Ой хто ж мені, доню,
Оченьки накриє?
11. Не буду вам, мамо,
Ложечки я мити,
Бо я уже іду
У Берлін служити.
12. Кидаю вас, мамо,
На людей, на бога,
Бо мені вже стелиться
Далека дорога.
13. Далека дорога,
Ще й чужії люди,
Ой мамо, матусю,
Горе мені буде!
14. Не дивуйтесь, люди,
Що я так журюся,
Бо я туди іду,
Назад не вернуся.
15. Ой хоч і вернуся,
То вже не такою.
Не буду у парі
Я, милий, з тобою.

16. А хоч я вернуся,
Ти будеш багатий,
На другій дівчині
Ти будеш жонатий.
17. Ти другу дівчину
Вірненько полюбиш.
Мене, молодую,
Із світа ізгубиш.
18. Грайте ви, музики,
Бийте у колодки.
Уже прощавайте,
Дівчата та хлопці.
19. Грайте ви, музики,
У мідні труби.
Уже прощавайте,
Українські люди!
20. А вже поїзд їде,
Колесами креше,
Ой хто ж мені, мамо,
Голівку розчеше?
21. Будеш, доню, їхать
Темними лісами.
І змиєш голівку
Дрібними сльозами.
22. Будеш, доню, їхать
Темними лісами,
Розчешеш голівку
Буйними лісами.

Пісня №3

1. Уже сонечко
У віконечко заглядає,
Стара мати за дочкою
Гірко сльози проливає.
2. Уже вітер, уже буйний
Тополлю колише,
Чогось мені моя доня
Листочка не пише?
3. Ой я тебе, моя доню,
Завжди виглядаю.
А ти чогось відцуралась
Чого? – я не знаю.
4. Хусточки, спіднички,
Що тобі придбала...
Ох, моя єдина,
Невже ти пропала?
5. Я тобі приготвила
Їсти і пити,
Постіль біла і м'яка, –
Щоб лягла спочити.
6. У недобрую годину,
У тяжку хвилину
Породила тебе, донько,
Таку нещасливу.
7. Усі стежки-доріжки
Поросли тернами,

- Де ходила моя доня
Білими ногами.
8. Де ходила з подружками
В зеленому гаю,
А тепер сама я плачу,
Тебе виглядаю.
9. Ой чи схочу, чи захочу
Тебе виглядати,
Чи в воротах з хлібом-сіллю
День і ніч стояти?
10. Коли б же вас, мої діти,
Швидше відпускали,
Щоб ви свою матусеньку
Живую застали!
11. Насадила тобі, доню,
Цвітів біля хати.
Як умру, то і згадаєш,
Яка була мати.
12. А цій доні приснилось,
Що думала мати.
Прокинулась дуже рано
Та й сіла питати.
13. Ой це вітер весняний
Тополю колише,
До матері на Україну
Листа дочка пише.
14. Ой як мені набридло уже
Ці листи писати.
Мені хочеться додому,
До рідної хати.
15. Ой коли б я, мамо,
Та це право мала,
Я б до тебе прилетіла
І все б розказала.
16. Ой ви пташки сизокрилі,
Вас багато тут літа,
Віднесіть ви на Україну
Моїй мамочці листа.

Кінець

Пісня №6

1. Україна – рідна мати,
Чи даси ти відповідь мені,
Чи ще довго твої діти
Будуть у чужій землі?
2. Мої діти, мої квіти,
Мої рідні дочки і сини,
Рада б я була дуже,
Якби й завтра ви до мене прибули.
3. Хто тепер на Україні
Вечором веселу пісню заспіва?
Хто тепер на твоїх землях
Обробляє весело поля?
4. Україна! Шануй наших дідів, батьків,
Бо зараз на тобі нема нікого,
Кроме стариків.

5. Старий мусить обробляти
Родючі землі твої,
Бо молоде покоління
У чужій стороні.
6. Тихий свіжий вітер,
Співа[ють] пташки у саду.
Сидить мати зажурена,
З очей сльози, згадує біду – діток своїх
7. Нема журби, нема печалі,
Бо серце в мене – сонячний удар.
Воно, мов човник на причалі,
Воно ж вспомнить і колишній “удар”.
8. І сил моїх не зложить на долоні,
І повна голова моя гарячих дум.
Ой вірю я, що (вигребу) до сонця
І з ним піду бадьоро на “тріумф”.

Пісня №12

1. Віють вітри буйні,
Вже дерева гнуться,
Так скучаємо ми додому,
Аж серденько віються.
2. Ми уїджаймо далеко,
І чутки немає,
Як ми бідні тут горюємо,
А мати не знає.
3. Де ти, доню, де ти, мила,
Де ти, озовися!
Як я плачу за тобою,
Прийди подивися.
4. Так далеко моя мамочка –
Не чую не бачу.
Ідучи рано на роботу,
Згадаю, заплачу.
5. Прилітала б я до вас,
Та крилець не маю,
Щоб побачитися із вами,
Моя рідна мамо.
6. Є ті люди, що радіють,
Коли нас збулися,
Чи не буде їм така доля,
Як і нас спіткала?
7. До кого я пригорнуся
І хто приголубить?
Нема моїх усіх рідних,
І того, хто любить.
8. Віють вітри, віють буйні,
А дощі все ллються.
А я плачу, сиджу в штубі¹,
Що нема в що вбуться.
9. Все порвалось до останку
І боти, і юбки
А думка моя понесеться
Та додому рветься.

¹ Die Stube (нім.) – кімната.

10. Прошли вже дні прилинул[и]
Назад не вернуться,
А я все сиджу та думаю
Коли додому вернуся.

З нашого життя

1. Война, ты кровавая битва,
Ты наделала много делов:
С родными ты нас разлучила
И стали мы вместо рабов.
2. Во весь Киев наш родимый
Тяжелая жизнь произошла:
И голод, и холод, и горе
Германская власть принесла.
3. Жизнь дома не [нерозбірл.] глотаем,
Мы все променяли до тих,
Остатки, последние тряпки
И всякого там барахла.
4. Мы дома искали работы,
Чтоб хлеба кусок получать.
Повинность бесплатную делать,
Дороги для войск прочищать.
5. И видели мы объявления:
В Германию нужен народ,
Поедем на запад охотно –
И увидим культурный народ.
6. Поеду, поеду, родные,
В Германию счастье искать.
Бать может, там счастья не будет,
Я буду листы вам писать.
7. Я помню, как нас провожали,
Как плакала родная мать.
У всех было тяжело на сердце,
Хотелось рыдать и рыдать.
8. Раскинулись степи широкие,
И воздух так душит кругом,
Товарищ, мы едим с востока,
Восточные песни поем.
9. Не слышно веселого смеха,
Колеса и рельсы стучат.
А дорогою нас утешает
О будущем счастье [мечтать].
10. Приехали мы на чужбину.
Работы на день и на ночь,
А мама там плачет, рыдает,
Нет писем, не знает где дочь.
11. Брюкву грызем мы,
Из брюквы баланду едим.
С "ОСТом"-нашивки
Сияют у нас на груди.
12. С опухшими ногами у машины
Работаем много часов.
И целый день
Работаем за хлеба кусок.
13. И теперь мы все вспоминаем
Немецкую ту сторону.

- Счастливо гуляли,
А днем мы сидели, как в плену.
14. А туфли и платя порвались,
Много совсем без рубаш.
Ноги в колодках мелькают,
В них не уйдешь далеко.
 15. Вот холод, зима наступает,
Все снегом укрылось кругом.
Нет чулок, сапог, что нам делать?
К директору стройки идем.
 16. Родной Киев, милый город,
Стоит нерушимой стеной.
А мы на чужбине далекой
Грустим о стране той родной.
 17. Украина моя, Украина,
Как ты от нас далека!
Быть может, мы скоро вернемся,
Быть может, [вообще] никогда.
 18. Украина моя, Украина,
Золотая, родная страна!

Конец 6. II. 45

Засмучена Україна

Засмучена Україна, нема що й казати.
Поїхали в Германію всі хлопці й дівчата.
Поїхали брати й сестри зброю виробляти,
А в Україні залишили старого батька й матір.

Засмучена Україна, нема що й думати,
Нема кому на вулиці пісню заспівати.
Тоді було на Україні співають і танцюють,
А тепер сидять старі батьки, за дітьми сумують.

Проїшла зима люта, квіти у садочку.
Виглядає з Німеччини мати свою дочку.
Виглядає щодня з рання й темної ночі,
Не раз і не два заплачуть старенької очі.

А як прийде темний вечір, вийде з хати мати,
Щоб зачути дівочий голос, про доню згадати.
Закує зозуля, щибече соловейко,
Покотяться дрібні сльози, заб'ється серденько.

Росла дочка у матері, росла-виростала
У розкошах превеликих і горя не знала.
Викохала, виростила, помочі діждала,
На великий промінь війни дочку відірвала.

У рідній Україні батько й мати тужить,
Дівчина на чужині у печалі свої літа губить.
Скоро буде розмовляти рідна дочка з вами,
Хай матінці моїй рідній удома хикнеться,
Скоро доня твоя рідна додому вернеться.

Пісня нашого життя

1. На захід сонце похилилось,
Лягли пісні на полях.
Чи ти сумуєш за весною,
Що вже не чути солов'яг?
2. Чи, може, журишся за мною,
Що на чужині [я] тепер?
Не за солов'ями, не за весною,
3. Сумую день, і нічку я журюся,
Що вона не вернеться до мене,
Що не буду я в садочку,
Як ті пташечки, щебетать.
4. Мабуть, загину на чужині
З досади-горя помирать.
Покинула я Україну-неньку,
На кого ж я покинула?
5. Кому її прилучила?
Хто її, матусеньку
Старесеньку, розважить?
Допоможе у роботі,
Правду розкаже?
Доглядали, годували,
Діточок кохали,
6. А тепер ти, моя мамо,
Саменька осталась.
Розпустила своїх діток
В чужий край літати,
Осталася на Україні,
5. Матусю, сама ти.
Мабуть тяжко тобі,
Мамо, жити сиротою?
Бо нікому [тепер], мамо,
6. Говорити з тобою.
Мабуть тяжко тобі, Мамо,
Щодня, щогодини,
Що немає біля тебе
7. Рідної дитини?
Вийдеш з хати ввечері –
Зіроньки сіяють,
На досвітках, на колодках
8. Дівчата співають.
Виспівують та виводять
Пісню про Вкраїну,
Про козака, що покинув
Молоду дівчину.
Сумную, пісню невеселу
9. Виводять дівчата,
Що в кожній з них немає
То сестри, то брата.
А матінка все сумує,
На тин похилилася.
А по личку біленька
Сльоза покотилася.
11. Довго плакала надворі,
Стоячи, матуся,
Поки місяць до неї
Весело всміхнувся.
Втерла сльози матусенька
12. І пішла до хати.
Постелилася старесенька
Та й лягла спати.
Іще й досі вчуваються
13. Голоси дівочі.
Все не спала та плакала
Вона до півночі.
Плаче вона та говорить:
“Ой де ж моя донька?
14. Нещаслива моя донька,
Бідна голівонька?
Колись тоже моя донька
Із ними співала,
15. На музиках з дівчатами
Донька танцювала.
А тепер ти, моя донько,
На чужині плаче[ш],
16. За чужою роботою
Світу ти не бачиш,
Краще б тебе, моя доню,
На світ не родила,
17. Як я тобі нещасливу
Доленьку вділила.
Я думала, моя доню,
Старостів діждати.
18. А прийшлося, моя доню,
В чужий край віддати.
А тепер я, твоя мати,
В сльозах осталася.
19. Я бажаю тобі, доню,
Додому вернутися”.
Плаче мати старесенька,
До вітру говорить:
20. “Лети, вітре буйнесенький,
Аж де синє море.
І скажи моїй доні,
Хай вона не тужить.
21. Може, вона, дасть Бог,
Скоро строк відбуде,
Ой, послухай буйний вітре,
Братіком рідненьким.
22. Бо ще маю щось сказати,
Соколе рідненький.
Послужи моїй доньці,
На чужині братом,
Сестричкою, матусею
І рідненьким татом.
Сумна ненька, невесела,
По городі ходить.
Поливає квітки ніжні,
Кругом їх городить.
23. Колись же вас, мої квітки,
Дочечка садила,
Шанувала, поливала,
Кругом городила.
І цвіли ви буйним цвітом,
Голівки схилили,
А тепер хоч поливаю,
А всі повсихали.

**Пісня, що каже про нашу жизнь
в чужому краї**

1. В вівторок раненько,
Тільки сонечко сходить,
А матусенька рідненька
До мене підходить.
2. Підійшла вона до мене,
Голову склонила,
Сльоза гаряча
Старе личко облила
3. Тільки глянула на мене,
Почала плакати:
"Пора тобі, моя доню,
Уже уставати.
4. Бо вже прийшли
Тебе забирати."
Я розкрила свої очі,
Глянула по хаті.
5. До родини промовила:
"Буду уставати."
Встала я, сказала:
"Буду убиратись."
6. А матінка гірко плаче,
Трудно розставаться.
Виряджає батько дочку,
Лучше було б, мій таточку,
Мене поховати.
7. Сиджу собі та й думаю,
Що треба вбиратися,
Бо вже мені молоденькій
Назад не вертатися.
8. Потім взяла я подарок –
Торбу з сухарями –
Пішла я на станцію
Попід бережками.
9. Приїхали на станцію,
Почали згружатися,
А подруги мої рідні
Давай розбігатися.
10. Розбіглися всі подруги
Найти собі щастя,
А я їду на чужину
У горе-нещастя.
11. Посадили нас у поїзд,
А поїзд рушає,
А матінка гірко плаче,
Рукою махає.
12. Прощай, прощай, моя доню,
Більше не побачу.
Хіба гляну на карточку
І гірко заплачу.
13. Ой рушила машина та
Швидко помчала,
А я з своєю матінкою
Навіки розсталася.
14. Ой сіла я на машину:
Машина страшно загула.

- Завезли мене бідну,
Де я зроду не була.
15. Привезла та машина
Мене в город Ванне-Айкель.
Відірвала мене від роду
Та на цілий вік.
 16. Тепер бідна роблю, заробляю,
Що години, що хвилини
Сльози проливаю.
Проклята наша жисть.
 17. Ох зачем я на світі народи[лася],
Зачем меня мать родила?
Лучше б у море меня утопила,
Чем в Германію меня оддала.
 18. Я ложусь на бумажню постіль.
Споминаю я мать і отця.
 19. А ллються гіркі сльози, як струна,
 20. Гроб зделают с старого дерева.
І надінут робочий піджак.
 21. Только вольные птици
Зальются, і услышу крики
Последний я раз?

7. II. 45 р.
М. Кравченко

**АРКУШІ З ПОЕЗІЄЮ ЖИТЕЛЬКИ
с. КОВАЛИН
ОКСАНИ ЛАЗАРІВНИ ДОВГАЛЬ**

Привіт всій родині до рідної хати,
Де плаче і тужить засмучена мати,
Де білені стіни моїми руками,
Де втоптані стежечки моїми ногами,
Де я посадила червоні квіти,
Які вже й снігом покриті.

Привіт всій моїй родині з Німеччини, з села
Wossitz від вашої рідної дитини,
Де я, сиротина, тепер пропадаю і голосом
Дзвінким тепер уже не співаю.

Листа посилаю з далекого краю,
А чи скоро він дойде, то я вже не знаю.
Як пташка весела, я дома співала
Усім любувалась, немов душа знала.
Коли від'їжджала, було все спокійно
Трава зеленіла, було все спокійно.
Трава була вкрита ранньою росою,
А я її вкрила гарячою сльозою.
Мені уклонилося жовтеє жито,
І листя зелене ласкав тихий вітер.
Тепер жито жате у полі серпами,
А листя обнесене буйними вітрами.
Прийдеться навіки, матусю,
мені з вами розтатися,
Прийдеться навіки, за вас забути.

Ой полети, соловейко, на мою Україну
Та й розвідай рідну неньку, всю мою родину,
Та й заспівай, соловейко,
 жалібним голосочком,
Щоб луна пішла вишневим садочком.
Нехай виїде послухає вся моя родина,
Де страдає у неволі ваша дитина.

Пісьмо мамі

Здрастуй, мама моя дорогая,
Пише донька з чужої сторони.
Находжусь я в неволі, родная,
Тяжилі мені сни.
Тяжка, тяжка жисть в неволі,
Дорогая мамко моя,
Разве так [нам] жилось на волі,
Разве так наша юність цвела?
Як скотину нас кормить хазяїн
І косо смотрить молоденький барон
Й одразу ударить готов.

Згадай мене, мамо,
Як перша квітка зацвіте,
Як защебече соловейко,
Як річка воду розіллє.
Жили ми, мамо,
Як зерно в орїсі,
А тепер розійшлися,
Як туман по лісі.

Мама

Здравствуй, мать,
Прими привет от дочки родной.
Пишу привет тебе я с далека
Хотя жива, но жизнь моя разбита
[Нерозб.] і горька.
Завезли меня на запад дальний
С одинокой буйной головой
И разбили жизнь мою молодую,
И разлучили, маменька, з тобой.
Вспомни, мама, як раньше
З вами я рідна жила,
А тепер[ь] позна вечерами
Дожидаєш ти міня, мамо до хати.
Жаль було старенької неньки,
А сестер крепко я люблю,
А тебе, моя родна мама,
На прощання крепко праву ручку жму.
Передай привет всем братьям родним,
А сестер всех поцілуй крепко,
А меня, моя родна мамо, позабудь
И більше не горуй.

Путь в Германию

Прощайте, ви мои родние,
Прощайте, близькіє друзья,
Завтра в новую жизнь ми уходім,
А вернемся, не знаім когда.
Перед нами далека дорога
И чужие германські края
Люди едуть [е]шалон за [е]шалоном,
А вернемся не знаім когда.
Проезжаім родну Україну,
Проезжаім родни города
Ночью дали нам по ложці супу,
А обід не знаім корда.
У товарних вагонах ми едим
Ми сами не знаім, куда
Вдруг мы слышим слова,
Выгружаются нам пора.
Пересадка була нам [в] Польще
Дезинфекція тоже була.
Дали хлиба по кусочку,
А в добавку холодна вода.
Погрузили нас знов у вагони.
Полецейський сказав нам один:
Перед вами большая дорога,
Пересадка вам будет Данціг.
Все сиділи и молчали
И мечтали все об одном:
Чтобы вмести з друзьями попасть
И вернуться обратно домой.
Виряжали нас з дому, казали:
Багата германська страна,
А приехали мы, подивились –
То капуста да бруква одна.

Мама рідненька

Мама рідненька, нащо породила?
Якби-то ти знала горе моє,
На світі малою б згубила
Без долі вродилася без долі й загину.
Одна я, як пташка, в далекім краю.
Не знаю про вас, мої рідні, ні про Україну,
Тільки заплачу, згадавши країну свою.
Якби, мамо, знала життя моє лихе,
То ти б непустила б сюди,
Жила б з тобою спокійно і тихо
І щастя сміялось би тобі.
Тепер, ти мамо, заплачеш
Згадавши про доню свою
Чи ївши чи пивши, чи спати лягавши,
Гадає ненька, що де її донька рідненька,
Чи там в неї життя хороше,
Чи доля лихая,
Що й звістки про неї немає.
Не плач же, рідненька мамо,
Рада б я до тебе прилетіти,
Так крил, бач, – у мене нема.

Якби то вдалися орлині крила –
До тоді б до тебе, ненько, прилетіла б я,
Я все б розказала, як тут я страдаю,
Як мучилась доня твоя.

Нещаслива

Ой мамо моя рідненька,
Нащо ти мене нещасну родила,
Чого ти, мамо, в річку не впустила
В ту годину, що я народилась?
Річка Гольта¹ широка розлилася,
Ой, луче б мене вода занесла,
Чим я нещаслива вродилася і зросла.
Довелось мені в чужому краю бути,
Про своїх рідненьких навек забути.
Ой не забуду той час ту й годину,
Як виїжала з рідної України.
Вам Україна була в цвітах,
А я, молодая, в сльозах вся була.
Як поїзд від'їхав, то я платочком махала
Й усім на прощання я ручку давала.
Прощайте, тато й мамо, братики й сестри,
Подружки й всі друзя,
Вже не вернуся на Україну я.
Може, загину в чужій стороні,
Ой, хто ж ізбудує могилу мені?
Подруги рідненькі віночок сплетуть,
Подруги і звістку рідненьким дадуть,
Що я ізкінчилася в чужій стороні,
Нехай же засвітять свічку мені.
Ой, мамо рідненька, хай свічка горить,
Нехай моє тіло спокійно лежить.

Сирота

Неділя, сижу сама в кімнаті
Без отця і без неньки.
[Нікого немає],
Крім соловейка що співа раненько.
Соловейку, канарейку,
Вчити мені волю
Напишу я листа,
До ти занеси додому.
Як прилетиш додомоньку,
Сядеш у садочку
Спитай отця й маму,
Чи забули вже про дочку.
Спитай сестри, спитай брата,
Що добре гадали,
Ой як вони гадали,
Свою сестру з дому виражали.
Ти казала, моя ненько,
Мене не забудеш,
Найде та тая годинонька,
Що плакати будеш.

Ой заплачеш, моя ненько,
Заплачеш, заплачеш,
Як ти мене у цій хаті
Більше не побачиш.
Нема в мене доні в хаті
Нема в мене квітів.
Ходила б я виглядати,
Та не знаю звідки,
Ой коли ти, доню моя,
До мене в гості прийдеш?
Як виросте, ненько, травка
В світлонці на помості.
Росла, росла травка
Та й в'янути стала.
Ждала, ждала мати доню,
Та й вмирати стала.

Життя в Германії

Ой віє вітер з України,
А в мене серденько болить,
Немовби тут тюрма, руїна,
А все це треба пережити.

А я все думаю-гадаю,
Як там домівочка моя,
Як прибудуть до вас, мої рідні?
Бо тут живу в неволі я.

Якби рідненькі все це знали,
Чи тут була б із роду я?
Я б дома тихо проживала,
Так, знать, судьба моя така.

С постелі рано я встаю,
Сльозами личко обливаю,
А трохи згодом перестану,
Вспокою душу я свою.

Куди не гляну – скрізь будинки
Чорніють чорні, мов жуки.
Нема веселої години,
А тільки сумні думки.

Роботу тяжкую робити,
А їсти раз у день дають
І треба панові годити,
Щоб не спротивитись йому.

Дають нам борщ, картоплю, м'ясо
Та кофе, сир і ковбаси
А то там супу, часом цукру,
Так ніби всього й не поїси.

Було так гарно там писали,
А їсти тут уже й не так.
Сьогодні треба супу ждати
Та й думать, їсти його як.

¹ Можливо, йдеться про р. Альту.

Чи розділить його на 3 частини,
Чи, може, просто пополам,
Чи, може, зісти все це разом,
Щоб разом все вмістилось там?

А завтра треба ждати знову
Може, брукви або картошки,
Кусочок хліба і ковбаси
Чи там в папері масла трошки.

Німеччина – страна багата,
Що хоче – все для вас тут є,
Культурна, здатна, усім славна,
Як добре тут народ живе.

Дурака робота любить –
Недаром приказка така
Роботу тяжкую він робить
І служить тут за дурака.

І так у табір ми попали,
І по цей час ми живемо.
Багато горя ми зазнали,
І все це в серце улилось.

В нас серце кров'ю обкипіло
І хоче вилетіть кудись,
За буйним вітром полетіти
І на Україну понестись.

Ой Україно, моя нене,
Моя ти рідна мати,
Ой як живеш ти без мене,
І як мені тебе чекати?

Я думаю, що скоро буду
На українській на землі.
Тебе ніколи не забуду,
Держу весь час в своїй душі.

Куди поткнуся – чужі люди:
Поляки, німці та другі.
Колись і нам ще щастя буде,
Чи, може, щастя в стороні.

Ой Україно, моя зірко,
Ти рідна матінко моя!
Чи знаєш [ти], як тут нам гірко,
Бо пропаду із музи я.

Іду роблю, лягаю спати,
Про все думки всі в стороні,
Та тільки хочу одне знати,
Чи на Україні буть мені.

Одне каже, що ось скоро
А може, місяців і три –
Поїдемо всі додому
І будем дома там частить.

Одне каже, що назовсім
Остались тут уже ми жить,
А взагалі одне другого
Хоче якось розвеселить.

Не знаю, далі що ще буде,
Як я нездужаю уже,
А хто про це забуде,
І хто зможе пережить усе?

Вийди, матінко, послухай
На високій на горі

Чи не твої дочки плачуть
В чужій далекій стороні.

Якби мені крила та орлині очі,
Полетіла б я до вас,
Мої всі рідні,
Темненької ночі.

Якби я голубка
Та крилечка мала,
То я б до вас в гості, матінко,
Щодня прилітала.

Письмо писать я починаю
Смотрю на врем'я – первий час,
А серце кров'ю обкипіло,
Коли я здумаю, мамо, про вас.

У чужій сторінці сонечко
Не гріє і ніхто тут
І не пожаліє, бо рідних немає.
У чужій сторінці сонечко
Не гріє; ні неньки, ні отця рідних
Ніхто й не пожаліє.

Чужа дальня сторона
Хуже гострого ножа.
Цвіти, як майський
Чорнобривець, цвіти, не опадай
В яким краю, брате, не будеш –
Мене не забувай!!!

Писать я буду без сумління
Сьогодні, завтра і всігда
Знать тебе, брате, я не забуду,
Не забуду, і ти мене не забудь.
Перший лист тобі, брате, пишу,
Відповіді чекаю.
Но чи відповідь даси – то я,
Я вже не знаю.

Цвітуть цвітки
І пташечки в'ються.
Вони літають високо
Не можна їх дістать,

Не можу я тебе, брате, бачить.
Живеш ти очень даліко.

Два дубочки, два листочки,
Вітер їх колише
Згадай, братік,
Хто це тобі пише.

Вже минуло півроку,
Як тут проживаю
Коли ж вернусь я додому –
Про це я не знаю.
Як вийду та гляну,
Чому я не пташка,
Чом крилець не маю,
Ой чого ж на волі
Я не політаю?

Ой якби можна
Де дістати крила
Й полетіть далеко
Де моя родина.

Травень

Травень місяць дуже гарний,
В ньому завжди ясні дні.
Тільки тому він не гарний
Хто в чужій стороні.

Кожний кущик красується,
Вітер трави розвива
А я плачу, літа трачу –
В мене доленьки нема.

Всі квіточки розцвілися
Їх дощик полива,
А я в чужі[й] сторінонці
Як билинонька, сама.

На билину хоч вітер віє
І сонечко ясне гріє.
Мене, бідну сиротину,
Ніхто не пожаліє.

Ніхто мене не пожаліє
Плачуть очі.
Ніхто мене не питає,
Чого серце хоче.

Моє серце, як голубка,
День і ніч воркоче.
Воно завжди щемить, болить,
На Україну хоче.

На Вкраїні дуже гарно,
Красіва природа.

Я тут плачу та журуся
Уже аж півроку.

Пісня про Германію

Ой попід горою
Жито з травою.
Чи будеш журитись,
Матінко, за мною?
Кохай собі, мамо,
Сестрицю та брата,
Бо без мене буде
Сумная хата.
Ой журуся доню
І серденько в'яне
Ой хто мене, доню,
До смерті догляне?
Ой сумная хата
Ще й сумне подвір'я,
Бо я уїжджаю
Сьогодні навсігда.
Кохай собі, мати,
Брата, сестрицю,
Бо я уїжджаю
За нову границю.
Бийте, барабани,
Вигривайте, труби,
Ой прощавайте,
Українські люди.
Бийте, барабани,
Та й не переставайте.
Хлопці і дівчата,
Жалю завдавайте.

Сходить сонце на Україні,
А я на чужині
Рветься серце на Україну,
Бо я сиротина.

Сонце зійде на Україні,
А я на чужині.
Чи дождеться мати рідна
Своєї дитини?

Хай не плаче стара мати
Дрібними сльозами.
Скоро буде розмовляти
Донечка із вами.

Пісня¹

Замучена Україна –
Нема що й казати.

¹ Див. вірш "Засмучена Україна" у "Пісеннику М. Кравченко".

Поїхали в Германію
 Хлопці й дівчата.
 Поїхали брати й сестри
 Зброю виробляти
 А Вкраїну залишили,
 Мов дитину мати.
 Замучена Україна –
 Нема що й казати.
 Вже нікому на улиці
 Й голосу подати.
 Давніш була Україна:
 Співають, танцюють баби
 А тепер сидять старі,
 За дітьми сумують.
 Росла дочка у матері
 Горенька не знала,
 У розкошах превеликих
 Росла-виростала.
 Проминули зима й літо,
 Зацвіли садочки.
 Виглядає з Німеччини
 Мати сина й дочки.
 Виглядає рано й вечір
 І темної ночі.
 І не раз заплачуть гірко
 Її старі очі.
 А як прийде тихий вечір –
 Вийде мати з хати,
 Щоб почуть дівочий голос
 І дочку згадати.
 Як закує зозуленька,
 Защебече соловейко –
 Покотяться дрібні сльози,
 Заболить серденько.
 Викохала, виростила,
 Помочі діждала
 Та великий вихір війни
 Дочку відібрали.
 На далекій Україні
 Батько й мати тужять,
 А дочка в чужому краю
 Свої літа губить.
 Нехай моїй рідній мамі
 Легенько гикнеться.
 Скоро дочка з Германії
 Додому вернеться.

Доля

За байраком на горбочку
 Пташечка співає.
 Хочу дуже я на волю –
 Судьба не пускає.

Десь удома на Вкраїні
 Пташечка співає –
 Моя мама і сестричка
 Слізеньки втирає.

Десь в краях Німеччині,
 А де ж вона, та чужина,
 Там десь моя рідна доня,
 Доня дорога.

Ти все плачеш, моя доню,
 За своєї рідньою,
 Ой на що ж нас наказав Бог
 Такою судьбою?

Кохай, мамо, тії квіти,
 Що я їх кохала.
 Як зацвіте перша квітка,
 Щоб ти не зірвала.

Калина-малина над яром стояла.
 Рідна мати мене виражали.
 У неділю рано сонечко сходить,
 А я, молодая, від роду відходжу.
 Вийшла я і стала на порозі,
 Процалася з рідними всіма –
 І полилися сльози.
 Процавайте, тато, мамо,
 Брати і сестри, бо я з вами розстаюся.
 І в прокляту Німеччину [їду],
 Може, й не вернуся.
 Як вийшла я за ворота –
 Низенько поклонилася.
 Процайте, сусідоньки,
 Може, з ким сварилася,
 Процайте, сусідоньки,
 Мамка, рідненькі,
 Бо може, я не вернуся
 В свій двір дорогенький.
 Ой як сіла я у поїзд,
 Подивилася я в вікно –
 Осталася моя рідна мамка
 На Вкраїні без рідної доні.
 Як привезли в Німеччину
 І стала я сама –
 Нема у мене родиноньки,
 Я кругла сирота.
 Як будем ми дома,
 Покинемо чужину,
 Згадаємо, як ми кавою
 Кишки полоскали,
 В лиху годину сиру капусту
 Щодня пожирали.
 Та ще вперед нам треба
 Вартового просити,
 Щоб повів нас до лавки
 Капусти купити.
 Та тут книжку цілу треба,
 Щоб усе написати,
 Щоб про жисть свою нещасну
 Усе розказати.

Вже 14 місяців
Хліба не наїдалася,
На ясному сонечку
Ще не нагрівалася.
Це не тільки я про капусту
Тобі написала,
А про зілля та брукву,
Я й не споминала.
Як була я дома,
То й зілля не знала,
А про брукву прокляту
Зроду й не чувала.
За картошку й за хліб
Нема чого й споминати.
То нам його дають
Тільки куштувати.
Може, дома я забуду
Германську муку,
Тоді візьму альбом в руки
І згадаю бившу муку.
А хочеться повернутись
На рідну Україну
І покинути цю прокляту
Навіки чужину.
Ой хочеться повернутись,
Ой хоч на деньочок,
Побути ще дома
Хоч один часочок.
Нема кому розказати,
Чого гірко плачу,
За сльозами за гіркими
І світу не бачу.
Листа посилаю
З далекого краю
І кращого я на світі
Вам, мамо, жилаю.

Мама

Ой мамо-голубко,
Де ти, озовися,
Як ти там горуїш,
Хоч мені приснився.
Як ти проживаєш
На рідній землі?
А я тут горую
В чужій стороні.
З 7-ми годин ранку
До 8-ми робить,
Ніхто не питає,
Що в тебе болить.
Нікому спитать,
А мені сказати,
Бо не маю рідних
Своїх соколят.
Не маю тут рідних
І не хочу тут мати,
Щоб вони не знали

Як тут проживати.
А я одживаю дні
На чужій далекій
Німецькій землі.
Ой матінко-зірко,
Ви маковий цвіт,
Хай летить до вас
Палкий привіт.
Мамо, чи ви чуєте,
Що я це кажу?
Коли ви не чуєте,
До я опишу.
Коли ви прочитаєте,
Напишіть мені,
Як ви живете
В своїй стороні.
Чи є що в вас їсти,
Чи є в вас що пити,
Чи, може, нема
У чому ходити?
Нащо мене, мамо,
Ви на світ пустили?
Краще ви, мамо,
В криниці втопили.
Не знала б я горя,
Що тепер я знаю –
На чужій країні
Сльози проливаю.
Оце все моє життя,
Як я тут живу.

Прощання

Кожную суботу
Все я печалюся.
В цей день я з дому їду,
А може, й не вернуся.
Останній квітневий вечір
Я йду до подруг гулять,
В 12 годин ночі я йду
Додому спать.
Входжу я в хату –
А в хаті тишина,
Тільки чую звуки,
Ой доню моя.
Ой чого ви, мамо,
Й досі не спите,
Чи може, що у вас болить
Чи кого ждете?
Ой кого я, доню,
Як не тебе, я ждала,
Останній раз тобі, доню
Двері відчиняла.
Лягай, моя доню,
На свою кровать,
Бо більше не прийдеться
На ній тобі спать.

Немає вже часу
 Дома, мамо, спать.
 У 3-й годині
 Мушу від'їжджати.
 Лягай, моя доню,
 Послідній разочок.
 Хоч трошки полежиш
 Коло сестричок.
 Ой не хочу я, мамо,
 З дому від'їжджати,
 Бо як тяжко-важко
 Про вас забувати.
 Раптом чую стуки
 Рукою у вікно [неробірко]
 Собірайся, бо вже вас
 Підвода чекає давно.
 Вставайте сестрички,
 Голубки мої,
 В останній раз ми
 В одній сім'ї.
 Вставайте, я гляну
 Хоч послідній раз,
 Бо тільки для мене
 Один вільний час.
 Прощайте ви, сестри,
 Вільна Україна,
 Прощайте ви, мамо,
 Ще й вірна дружина.
 Бийте, барабани,
 Вибивайте, труби,
 Бувайте здорові,
 Всі наші подруги.
 Бийте, барабани,
 Бийте по коробці,
 Бувайте здорові,
 Косаківські хлопці!!!

Серце

Коли вийду із буди
 Та гляну на схід,
 Заб'ється серденько,
 Мов хоче летіть.
 Ой серце, серденько,
 Ти серце моє,
 Ти є тільки в світі
 У мене одне.
 Чому ти б'єся
 Так тяжко об груди?
 Чи, може, ти хочеш
 Навіки заснуть?
 Чомусь воно б'ється
 Шумує, горить.
 Чому ти не хочеш
 І часу спочить?
 Не спи, моє серце,
 Не спи хоч годину,
 Тоді я доб'юся
 На рідну Україну.

Україна – моя рідна мати,
 На ній я родилась,
 Там мушу вмирати
 Ой тяжко, ой важко
 В чужім краю жити.
 Ой тяжко, ой важко
 Про маму забути.
 А серце бушує,
 Плаче, горить,
 Навіть не хоче
 Зо мною говорити.
 Ти, серце, успокойся,
 Успокойся на мить,
 А там ми доб'ємся
 На Україну жити.
 Заживем ми, серце,
 Як жили раніш
 І горя не буде,
 Печалі, ні сліз.
 Про печальні речі
 Нам мови нема,
 Бо вони людину
 Изводять з ума!!!

Наша зустріч

Розкажу вам, що де,
 Що колись робилось,
 Як жили ми на чужині
 І що коли снилось.

Живем ми давненько,
 Скоро годік буде,
 Чужа сторона-неволя
 І всі чужі люди.

Кому горе скажеш,
 Хто тебе питає,
 Хто озветься до тебе
 Добрим словом,
 До то й того батьком називаєш.
 (продовження втрачено – Ред.)

(початок втрачено – ред.)
 А донечка вже тоже сумує
 І гірко сльози пролива.
 Вона днями й ночами
 Нещасну долю прокліна.
 А мамо, мамо моя рідна,
 Нащо на світ народила,
 На голод, муку віддала,
 Я й не думала й не гадала
 У цій Германії бувають,
 На чужій землі в далекій стороні
 Прийдеться з голоду вмирати

Де не вийду, не стану –
Одні гори та ліса,
Нас не випустять на волю
В чужій далекій стороні.
Пройшла зіма, настало літо
І знов цвіточки зацвітуть,
А мене, бідну дівчину,
В германський лагер везуть.

Горить свіча

Горить свіча дрижащим плам'ям.
В бараці всі спокійно сплять
Вокруг барака поліцаї
Тихенько ходять, стережуть.
Одна дівчина молода
Схилила голову на груди,
Она обіду не получила,
Не могла голодна уснуть.
Судьбой нещасної наградилася,
У страну культурну віддала,
У страні культурних презирають,
Нігде проходу не дають
Концерви наци наповняють
І руских гарними звать
В колодки ноги наші взувають
І "ости" на груди нашивають,
Вішалки, ключи, а поліцаї
Од нас свободу одняли.
В столовій суп ти получаєш,
А часто-часто так буваєш –
За нього друг-друга лаєш!!!¹

Серце²

Чого ти сумуєш,
Чого ти болиш,
Чому ти не говориш,
А завжди болиш?
Може, ти боїся
Мій порушити спокій,
Ти зозуля, а може сокіл?
А може знаєш –
Ти в тихий край літаєш,
Про майбутню мою долю.
Все прекрасно?
Серце, коли ти що знаєш,
То скажи й мені,
Що нас ожидає
В майбутні дні.
Серце, чого ти мовчиш,
Скажи ти мені,
Чи ще хоч раз буду
В рідній стороні?

А може, не буду?
Чого ти мовчиш?
Чому ти мені не скажеш?
Ти мовчиш, скажи мені.

Варвара Грицан (Комісарик)

"АЛЬБОМ НА ЗГАДКУ ПОДРУЗІ-СЕСТРИЦІ МАРУСІ ВАСИЛІВНІЙ"

14/XI День народження 55 р. життя

Півроку в неволі (Німеччина – прим. авт.)

П'ять місяців били камні.
Чомусь всі хворіли...
Майже в усіх дівчат наших
Боки поболіли.

Зібралися з Марусею
Разом лікуватись
І в п'ятницю пішли в баню
Паритись, купатися.

Хвилини двадцять посиділи.
Кип'яток піддівали.
Що нас далі дожидало –
Нічого не знали.

Я почувалась, що мені
Дуже жарко стало –
Швидко випіла із ванни
Й Марусі сказала.

Вилазь, кажу, дорогенька,
Бо ще ти зомлієш,
Свого горя не відженеш,
А ще захворієш.

Марусина ще хвилинку
В ванні посиділа,

¹ Дані уривки є варіаціями фрагментів текстів "Пісня лагера" та "Пісня 13" з "Пісенника М. Кравченка".

² Має місце повторення назви

Коли стала одіватись –
Впала – ізомліла.

Одівалася на ступі –
Враз як покотилась...
Я злякалась – чуть не вмерла,
Стояла й трусилась.

Стала скоренько підводить –
Сили не хватає.
Прошу в дівчат допомоги –
Нікого немає.

Тут одна якраз підбігла,
Стала помагати,
Після ще дві підскочило,
Понесли в кімнату.

Занесли мою бідняжку,
На ліжко поклали.
Я на це все дивилася –
Насилу стояла.

Пашу Крячок я послала
По нашу одежу,
Сама лягла теж на ліжко.
Від болів не влежу.

До сестриці до своєї
Я все підступаю
Та за її здоров'ячко
Кожний раз питаю...

З інших кімнат через шкафи
Усі виглядають
Та що сталось з Марусею,
У дівчат питають.

Кругом єї дівчаточка
Стояли, зітхали...
«Тріть рученьки, тріть ніженьку», –
Насилу шептала.

Я ноженьку відтирала,
А Наташа руку,
Й так тяжко, дуже тяжко
Дивитись на муку...

Біля неї я ще довго
Сиділа й дивилась,
Та що вона страшно впала,
За її журилась.

Моя бідна Марусина
Ще довго не спала
Та так уже дуже тяжко
Крізь сльози стогнала...

Отак-то ми з сестрицею
В неволі лікувались

І в гаряченькій водиці
Купатись боялись.

Карантин свій шість місяців
Тяжко відбували,
В заперті ми під замками
Чуть не повмирали.

Вже до того дожилися,
Що із ніг валялись,
Щоби де морквину вкрасти –
І то ми боялись.

Коли це ти, подружечко,
Візьмеш прочитаєш,
Як лічили ми з тобою –
Зразу пригадаєш.

*Хто складав – тобі відомо.
Жовтень, 1942 рік, м. Мюнхен*

Не повезло

Ще з роботи радилися
Баланди не ждати
І піти в підвал до діда,
Щоб моркви набрати.

Порадилися вчотирьох
Нюська, я, Дубик і Марфуша,
Коли б тільки я не йшла,
То красти боюся.

У вікно я у підвал
Лізти не збиралась,
Навіть нести через двір
Страшенно боялась.

Я й Марфуша йшли вперед,
Дві других – іззаду,
До підвалу доходили –
Кінчили пораду.

Що Дубику та Марфуші
Лізти викидати,
Біля вікон мені й Нюсці
У платки збирати.

В цей день якраз дідуга
Схотів прислідити
Та українських дівчат
За моркву набити,

Щоб по моркву в цей підвал
Ходити не сміли,
А в байраці засунені
Голодні сиділи.

Тільки Дубик та Марфуша
В підвал повлізали,
Я та Нюська біля вікон
Моркви дожидали,

Коли ж дід як закричить там –
Марфа назад дралась,
А Дубик Маня бідолашня
Діду в руки попалась.

Спочатку забрав платок мій,
Так вона хвалилась,
Тягав її по підвалу,
А вона просилась:

«Коли б же я не голодна,
Цього б не зробила».
Він противний німацюга, пхнув у спину –
Я й коліна збила.

Ще тянув він по камінні,
Де другі стояли,
Щоб він мене вже не мучив,
На його кричали.

Він випустив мене з лапів –
Я назад у вікно подралась,
Біля вікна була Нюська,
Мене дожидала.

Нюська каже: ти, Марія,
Не плач, не журися,
І про те, що дід набив,
Дівчатам не хвалися.

Вона зразу потерпіла,
Потім розказала,
Скільки той раз у підвалі
Горенька зазнала.

Після того дуже часто
Прийшлося голодувати.
У підвал вже не лазили,
А хіба сіпати...

Отак морквочка у німця
Нас всіх підкормляла,
Закушували вечеру,
Бо дуже погана.

Як узнало керівництво,
Що ми моркву крадем,
То давай, кажуть,
Для них другий вихід найдем.

І для цього, щоб ми моркву
Вже не змогли брати,
То на вікнах у підвалі
Поробили ґрати...

Ми без моркви зголодали,
Довго не ходили,
А в дручечок у довгенький
Ґвоздочок забили

Йшли з дручками до підвалу,
Від поліцаїв ховали,
А з підвалу кріз ті ґрати
Морковцю сіпали.

Біля вікна як зіб'ються,
Кожна хоче взяти.
Яка перша насіпає,
То покаже п'яти.

Біжить бідна і боїться,
Щоб ще не спіймали
Та щоб моркву не забрали,
Яку насіпали.

Я частенько теж ходила
З друзями сіпати,
Бо як кишки марш іграють
Не будеш лежати.

А от було із вагонів
Ідеш вигружаєш,
То тоді вже дідів
В траву наховаєш.

Кроми моркви, ще й капусту
Крали та ховали,
А разком вже у байраці
Добре смакували.

По кусочку розріжемо,
«Солодка-добра», – кажем.
Як повернемось додому –
Матінкам розкажем.

Що ми в німця коштували
Моркву, брукву і траву зелену,
А крім цього хліб з тирсой
І редьку варену.

Накидають в баланду,
З трьох кухонь зливають.
Голод їсти заставляє,
А нас свинями називають.

Літо 1942 р. – 1943 р., Панауритрассе, Мюнхен

Марусині по проханню

Діждались святої неділі –
Пішла покупатись.
Помилася, вдягнулась,
Стала з ніг валятись.

Вийти з бані я старалась,
Щоб в бані не впасти.
Не могла дійти в кімнату –
Стала вже шататись.

Мені було дуже млосно,
Не могла стояти.
Підійшла сестричка Варя
Вікно відчиняти.

Коло мене подруженька
Щось стала казати.
В мене сили не хватило
Її відповідати.

Що зі мною було далі –
Трудно пригадати.
Обіщала подруженька
Все це записати.

Після цього я заснула,
Встала обід получать.
Що сталося рано вранці –
Не могла я розказати.

Стала їсти я обід той,
Скоренько поїла.
Почувала, що серденько
Знову моє мліє.

Серце моє, серце хворе
Як начне шпигати!
Важко було жити в німця,
Є за що згадати.

Коли б швидше як добути
Додому вернуса,
Отоді вже своїм горем
Мамі похвалося.

Як не зможу своїй мамі
Усе розказати,
То подружка задушевна
Буде помагати.

Що я все на чужині
Терпіла все бідна,
Тільки може це повірить
Матіночка рідна...

Лежу бідна я в кроваті,
А в очах темніє,
Що сталося вже зі мною?
Часто серце мліє.

Із кімнати всі дівчата
Розійшлись гуляти,
А я собі із досади,
Почала писати...

Оце на цьому я кінчаю
Свій віршик писать,
Бо серденько не надійне,
Можить відказать.

Вийшла Варя із кімнати,
Я думала не плакати.
Хто до мене обізветься –
Я не можу від горя балакати.

Не смійтеся з власних віршів,
Хто буде читати.
Все з життя ми брали, з горя,
Щоб не забувати.

II/VII 1943 р.

Храм (Козинський) 8 жовтня 1942 р.

На початку жовтня,
Хочу сказати Вам,
Є празничок "Сергій",
Це тоді наш Храм.

Поприходили з роботи,
Сіли за стіл усі в ряд,
Пожурились, заплакали,
Випили свій лимонад.

Тоді трошки погуляли,
За домівки пригадали
І зарубинецьких дівчаток
Ми із храму проважали.

Гості наші приносили
Картоплю й підливку,
А ми замість пиріжків –
Моркву на тарілку.

Скибку хліба кожна з нас –
С порції ми брали.
Ото так ми в Німеччині
Гостей угощали.

Ще Марфуша десь у хлопців
Картоплю зварила
І, спасибі, хоч потрошку
Храмових ділила.

Прочитавши це, згадаєш,
Щоб ще не забулись.
Не всі дівчата за стіл сіли
Деякі надулись.

Жовтень 1942 р., фабрика, Мюнхен

Паска*25 квітня 1943 року*

Цілий рік чекали паски,
Додому збирались,
А за дом ніхто не каже,
Ми вже й тут діждались.

Обіцяли нам три дні
До праці не ходити.
Ми радієм, відпочинем –
Ось як “добре” жити.

Задумали з Марусею,
Щоб в церкву сходити,
Хоть не паску, а хлібину
Взяти посвятити.

Не зважали й на погоду,
Що була погана –
Пішли ми гуртом у церкву –
Я і моя Маня.

До початку служби
Нам прийшлося ждати.
Дівчат наших попросили
Вінки виплітати.

А коли прийшли священники,
Звідки ми питались,
Ми всі кругом, як сироти,
Слізьми заливались.

Ось діждались того часу,
Що паски розгортали,
А ми бідні українці,¹
Шматки хліба клали.

[Втрачено] узлику лежала
[Втрачено] ціленька
[Втрачено] ковбаси
[Втрачено] жменька.

Христосались рідні-близькі,
Плакали стогнали,
А ми сироти-дівчата,
Сльози витирали.

Всі узлички похватили,
Додому спішили,
А нас, бідолах нещасних,
Ноги не носили.

Поприходили додому –
Мамочок немає.
Розплакались прямо вголос
Матінок гукали.

Виплакавшись добренько,
Спати полягали
І так то вже святої неділі
Усі дожидали.

Вранці-рано у неділю
Наташа схватилась,
Нас усіх розбудила –
На сонце дивились:

Як-то воно ранесенько
Встало й піднімалось,
А на цей день великодній
То ще й красувалось.

Повмивались, подивились,
Чаю ми набрали
І усіх дівчат козинських
До себе позвали.

Прийшли майже всі дівчата
До нас розговлялись,
Горем своїм та нещастям
Разом поділялись.

Покришили хліб – це паска...
Всім кругом ділили...
50 грам ковбаси
На всіх розкришили.

І в той день якраз на паску
Дуня чай давала.
Галю Білько попросили –
Без черги набрала.

Принесли чай до кімнати –
Ми понапивались.
Оце так ми в Німеччині
Гуртом розговлялись.

Пригадали усіх рідних,
Як дома гуляли,
Із досади заспівали –
На цьому й кінчали.

Розійшлися в коридорі
Хто гулять, хто спати.
В мене з думки не сходила
Моя рідна мати.

Увечері Дуня й Галя
За нас потурбувались:
Принесли з кухні киселю,
Ми понаїдались.

Розговлялась із нами
Лукавська одна Уля.
Написать я написала,
Щоб гостя не забула.

¹ Інший варіант написання цієї строфи – “Замість пасок та яечок”.

На згадку всім я написала,
Щоб не забували,
Як в Великій Німеччині
Паску ми справляли.

Ми обидві трусилися,
Ноги відтирали.
Спини терпили від холоду.
Ми всю ніч не спали.

11 липня 1943 р.
Була в розлуці з Коханим

Карцер¹ (холодна для українців)

Чули тупіт поліцаїв,
Вночі поглядали,
Чи ми отам, бідолахи,
Ще не повмирили.

Порадилися ще з роботи,
Як-то доробити
І вилізти проз проволоку
Їсточки купити.

От і вирвались у місто –
Біжимо – аж жарко.
Що купити – не питаєм,
Так усе на маркі...

Просим: “біте”, їсти хочем,
А вони, як тигри.
Ми голодні, як собаки,
Вже у лагерь бігли.

Нюська каже –
Дарма гналися,
Уже бідні бідолахи
Німаку попалися.

Підхватив обох за шкуру,
Веде до контрольки.
“Де вилізли”, – загорланів?
В серце колять кольки.

Записав він “аусвайси”,
Це вже був останній час,
Тоді повів у холодну
І закрити він на ніч нас.

Що було там – не питайте.
З початку голосили
І в дівчат своїх у дірку
Їсточки просили.

Матінок своїх гукали,
Плакали, співали.
Дуже жаль було терпіти,
Бо даром попали.

Кажу Нюсці: “хватить нам
Вже отут кричати,
Ніхто нас тут не почує
Давай лягать спати”.

Полягали, тільки довго
Ми тоді не спали
І від холоду частенько
На відро вставали.

Крячок Наташа, Дубик Марія, Білько Марфуша, Савенко Галя,
Куцай Поля, Засільська Паша, Грицан Варя, Крячок Марія, Білько
Галя, Білько Наташа. 15 травня 1943 р., м. Мюнхен, Німеччина

А ми заморені, голодні
В байраки вертались
І по ікру крізь забор
Ходити боялись...

Проробила [втрачено] місяць²
В воді та [ни]зині,
Та вже зовсім не повернусь –
Так боліло в спині.

Вчора ще прийшла додому –
Дуже все боліло,
Плакать дуже хотілося,
А я вже терпіла.

На кроваті вчотирьох ми
Письмо розбирали,
Я з Наташей й Марусиною
Ще й пошуткували.

Після Марусю попросила
Спину вигирати,
Обкутала спину й ногу,
Полягали спати.

¹ Карцер.

² Немає початку.

Сьогодні ще на роботі
З Тосію й співала
Спину й ногу так крутило,
Що всилу стояла.

Прийшла ввечері у лагерь
Ще й супу поїла,
Прочитала лист від Галі
Й плакати захотіла.

Маруся Дубик і Наташа
Кругом поставали
В усих сльози з очей бігли.
Мене вговорили.

Біля нас чужая тьотя
Сиділа, мов мама,
Та нагріти цеглу в плиті
Маню посилала.

Але рідні ви сестриці,
Хіба це вже ліки?
Не я одна – нас багато –
Навіки каліки.

Моя бідна Мару[сина]
Мене вговоряє
До нашого санітета¹
Знову посилає.

Я її вже послухала
Й думала сходити.
Щоб Ніна мене повела,
Побігла просити.

Не одна йшла до санітета –
Ніна проважала,
Ще й Андрія із їдальні
Вона погукала,

Щоб Андруша по-німецькі
Сказав санітару,
Щоб звільнив мене з роботи
Хоч деньків на пару.

Вийшла я від санітара
В ліжку йти лежати.
Марусина теж прибігла
Постіль вистилати.

Не успіла я на ліжку
Навіть побувати,
Як Наташа й Дубик Маня
Йшли вже навіщати.

Після було ще багато –
Не можна описати.
Наша дружна оця тройка
Ніяк не йшла спати.

Я зайшла у свою баню,
Там ноги помила,
А ця тройка удалая
[За] мною ходила.

Коли ноги я ще мила,
Шутками кидались,
А в дворі вже як прощались,
Сльзьми умивались.

Тут зустріли тьотю Феню,
Вона йшла й сказала,
Щоб я миску і карточку
В лазарет забрала.

Винесла Маруся все це
Й подушку носила,
Щоб я взяла із собою,
Все мене просила.

Я на неї аж сердилась,
Навіть розізлилась,
Чого вона ще з тією
Подушкою носилась.

Прийшли ми вже в лазарет,
Про децо згадали.
Зайшов Андрій та санітет,
Ми спать полягали.

За маму в ліжку згадала
Й тихенько сплакнула.
Тьотя Феня й даленько
Все-таки почула.

Та і каже: “Не плач, Варю,
Тобі не допоможе”.
Я вже скоро після того
Повтирала сльози.

Навіть це я, моя мамо,
В такий день родилась,
Що за рік я в Німеччині
Каліка зробилась.

Що ж сестриці і под[руги],
Така наша доля [втрачено].
Вже бачили ще й [втрачено]
Великого горя [втрачено].

На згадку Марусі Вілько

Довго ждали листів з дому –
Уже й сили ждати нема,
І нарешті одержали
Звістку з рідного села.

Одержала лист Марія,
Її всі обступили,

¹ Мається на увазі санітарний пункт.

Щоб читала вона для всіх,
Ми дуже просили.

Для всіх мало ти писала,
Коли стала лист кінчат.
Дякуєм, що написала
Нам про хлопців та дівчат.

Цим якраз цікавились ми.
Ти найшлась, добра душа,
І за це тобі, Марусю,
Я від всіх склала вірша.

Взнали, що прийшов додому
Іван, Трохим та Андрій.
Найцікавіша новина –
Що покинув Пашу Сергій.

Всі ми слухали уважно,
Дуже дослухались,
Як почули про розлуку –
Крізь сльози сміялись.

А тепер я напишу ще,
Як ми тут гуляєм,
Що і в буддень, і в неділю
Сльози все втираєм.

250 дівчаток жило вкупі,
А гульня в усіх одна:
У суботу і в неділю
Сидімо біля вікна.

Засунені кругом двері,
Немов у в'язниці.
За бруквою всі стоцали,
Ходим, мов п'яниці.

Зранку чаю нап'ємося,
В ліжка полягаєм,
Поглядаєм на годинник,
Баланди чекаєм.

А вечорком у неділю,
Коли ще й співаєм,
Вечерять нам не дають –
Ми так спать лягаєм.

З двору вийти не пускають,
Кажуть, жити можна й так.
Як запізнємось надворі,
Гонять палкою в байрак.

Можна в городі побути,
Як втечеш через забор,
Тільки ходиш і боїшся,
Мов вночі поганий вор.

А на цьому вже, Марусю,
Ти дозволь мені кінчат.

Другий раз пиши нам більше
Про всіх хлопців та дівчат.

Коли будеш з ким читати,
То привіт пиши мені.
Хто складав оці частушки –
Догадайтеся самі...

Не смійтесь тільки із помилок,
Мову я не знаю.
По-німецькому не вчуся,
Свою забуваю.

Так ми, Марусю, заочно
Тобі руку жмем
І від щиріх всіх сердечок
Палкий привіт шлем...

*Дівчата які горували в Німеччині.
11 жовтня 1942 рік, неділя,
Rosenkeimer str.*

Що їмо ми – не питайте,
А тяжко робити,
Коли хтось з нас гляне косо –
Так зразу і бити.

Б'ють нас німці та хорвати,
Буде що згадати –
Бодай вони не діждали
Нас так визволяти.

Кажуть, українців уже усіх
Одягли й обули,
А насправді це все брехня,
Про нас всі забули.

Дали шуги-колодянки –
Не пройдеши тихенько,
А спіднички в усіх з матрасів,
Ой, матінко-ненько.

Було б же Вам, моя мама,
На світ не родити,
Як прийшлося мені мій вік
Так тяжко прожити.

Життя, життя так проходить,
Марно наші літа пролітають,
Мама плачуть безкінечно
Та тяжко зітхають.

До 20 травня 1943 р.

*** 1

[Нерозбірливо] лікуватись
І пішла в лазарет я лежати.

¹ Немає початку.

Марусина заплакала гірко,
Що без мене пішла працювати.

Полежала день на ліжку.
Ліків жду – немає.
Прийшов лікар, стукнув в спину, глянув в рота –
І в четвер вже робить послає.

Два деньочки і дві ночі
Прийшлося відпочити.
Боліло у мене все тяжче,
А треба йти робити.

Дуже просила санітара
Спину витирати.
Він не витер, а помазав,
І я лягла спати.

Так оце за рік роботи
Прийшлося раз лежати.

Щоб не забуть, як лічили,
Я рішила записати.

Отак отут доробимось –
Силу всю покинеш.
Захворієш – не лікують.
Отак і загинеш.

Захворієш на роботі –
Краще не казати,
Бо ніхто нам не повірить,
Не пошле лежати.

[втрачено] подивиться
[втрачено] пожалієш
[втрачено] виплачися
[втрачено] захворієш.

Наукове видання

Джерела пам'яті

Історико-краєзнавчий альманах

Випуск 2

Остарбайтери: жива правда – живий біль

Упорядник

Нагайко Тарас Юрійович

Комп'ютерна верстка:

Титульна сторінка: Сергій Вовкодав

Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів матеріалів, що публікуються. За достовірність фактів, цитат, власних імен, назв, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензувати, редагувати та скорочувати надані матеріали.

Адреса редакції:

08401 м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського 30, кім. 22
тел. (04467) 5-17-13, e-mail: phdpu_oralh@mail.ru

Підписано до друку 29.03. 2010 р. Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 53,13. Зам № 139
Наклад 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гаврищенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-01-17